DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

SADIK MÜFİT BİLGE

Osmanlı Çağı'nda Kafkasya

Osmanlı Çağı'nda
KAFKASYA
1454 - 1829
(Tarih - Toplum - Ekonomi)

SADIK MÜFİT BİLGE

KİTABEVİ

İKİNCİ BASKI

KİTABEVİ • 494

Osmanlı Çağı'nda Kafkasya
Sadık Müfit Bilge

Kapak
Minyatür / Onur Sönmez

Kapak Resmi:
Grigori Grigoreviç Gagarin. Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase dessinés d'aprés nature par le prince G. Gagarine et accompagnés d'un texte par le comte E. Stackelberg, Paris 1845-1846 içinde.

Dizgi/İç Düzen
Hülya Aşkın

Baskı
Çalış Ofset
Davutpaşa Caddesi No:8
Topkapı - İstanbul
Sertifika No: 12107

Cilt
Zafer Ciltevi

İlaveli ve Gözden Geçirilmiş
2. Baskı, 600 Adet
İstanbul, 2015

ISBN 978-605-5397-40-1

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16450

Online Satış
wwww.kitabevi.com.tr

KİTABEVİ
Çatalçeşme Sk. No: 46/A Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel:(0212) 512 43 28 - 511 21 43 • Faks:(0212) 513 77 26

Osmanlı Çağı'nda

KAFKASYA

1454 - 1829

(Tarih - Toplum - Ekonomi)

SADIK MÜFİT BİLGE

KİTABEVİ

Sadık Müfit Bilge:

1861'den bu yana İstanbul'da yaşayan Çerkes/Kabardey kökenli bir Osmanlı ailesinin çocuğudur. 1963'te İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini bu şehirde yaptı. Gazi Üniversitesi İİBF-Ekonomi Bölümü'nden mezun oldu. Özel sektörde ve Başbakanlığın yurtiçi ve yurtdışı birimlerinde çalıştı. 2009'da emekli oldu. *Osmanlı Devleti ve Kafkasya* (İstanbul 2005), *Osmanlı'nın Macaristanı* (İstanbul 2010) ve *Osmanlı Devleti'nde Teşrifat ve Törenler. Tevki'i Abdurrahman Paşa Kânûn-nâmesi* (İstanbul 2011) isimli kitapları yayınlandı. 2011 yılında TRT'de yayınlanan *"Kafkas İslâm Ordusu-1918"* isimli belgeselin danışmanlığını yaptı.

Bu çalışmamı,
Sevgili babam Mehmet Saim Nahit BİLGE'nin
aziz hatırasına
ve
Vatanları uğruna şehid olan
bütün **Kafkasyalılar**'ın
aziz ruhlarına
rahmet ve saygıyla ithâf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR • XV

2. BASKININ ÖNSÖZÜ • XVII

ÖNSÖZ • XXI

BİRİNCİ BÖLÜM

Kafkasya'nın Coğrafî Sınırları, Etnik, Sosyal, Dinî ve Siyasî Durumu • 1

1. Kafkasya'nın Coğrafî Durumu • 1

2. Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu'nun Etnik ve Dilsel Durumu • 8

3. Kafkasya Halkları • 10

4. Kafkasya'nın Dinî Durumu • 18

5. Kafkasya'nın Siyasî Durumu • 22

İKİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Çağı'nda Kafkasya'nın Siyasî ve Askerî Tarihi (1454-1829) • 27

1. Giriş • 27

2. Fâtih Sultan Mehmed ve Sultan II. Bayezid Çağındaki Fetihler • 29

3. Yavuz Sultan Selim ve Kânûnî Sultan Süleyman Dönemlerinde Osmanlı-Safevî Mücâdelesi ve Kafkasya'da Yapılan Fütuhât (1514-1555) • 42

4. İl Mare Maggiore'den Karadeniz'e (15. Yüzyılda Karadeniz'de ve Kafkasya'nın Karadeniz Kıyılarında Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulması • 54

5. Elçiler ve Tacirler (Osmanlı-Rus Diplomatik Münasebetlerinin Başlaması) • 61

6. 15. ve 16. Yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da Kabardey Üstünlüğü • 63

A. Ülke ve Halk • 63

B. Tarih • 64

C. Siyasî ve İdarî Yapı • 65

7. Başlangıçtan I. Sâhib Giray'ın İdâmına (1551) kadar
Kırım Hanlığı-Kuzey Kafkasya İlişkileri • 67
8. XVI. Yüzyılda Kuzey Kafkasya'da Osmanlı-Rus Rekâbeti ve Mücâdelesi • 73
9. Sultan III. Murad Döneminde Osmanlı-Safevî Mücâdelesi ve Kafkasya • 90
10. 17. Yüzyılda Güney Kafkasya ve Dağıstan • 108
A. Osmanlı-Safevî Mücâdelesi 1603-1639 • 108
B. Batı Gürcistan ve Abhazya 1639-1704 • 129
C. Safevî Eyâletleri. Doğu Gürcistan ve Dağıstan 1639-1724 • 131
a) Safevî Eyâletleri (İdarî Yapı, Toplum ve Ekonomi 1639-1724) • 131
b) Doğu Gürcistan (Kartli ve Kahet Krallıkları) • 139
c) Dağıstan (XVI.-XVIII. Yüzyıllarda İdarî Yapı, Toplum ve Ekonomi) • 143
11. Rusya'nın Kafkasya'ya Yönelik Politikası ve Faaliyetleri ile
Kafkasya'da Osmanlı-Rus Rekâbeti 1574-1720 • 151
12. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üç Büyük Devletin Mücadele Alanı Kafkasya • 182
A. Safevî Devleti Yıkılırken Gürcistan ve Dağıstan • 183
B. Çar I. Petro'nun Kafkasya Seferi • 187
C. Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'ya Müdahalesi,
Osmanlı-Safevî Savaşı • 192
D. Kafkasya'da İmparatorluklar Mücadelesi • 199
a) Osmanlı Devleti ve Rusya İmparatorluğu Arasında Paylaşım Anlaşması • 199
b) Osmanlı-Safevî Savaşı'nın İlk Safhası 1723-1727 • 200
c) Azerbaycan ve Karabağ'da Sosyal Huzursuzluklar 1722-1729 • 204
d) Nadir Han/Şâh'ın Ortaya Çıkması, Osmanlı-Safevî Savaşı'nın İkinci Safhası,
Güney Kafkasya'da İran Hâkimiyetin Yeniden Tesisi 1730-1736 • 206
e) Nadir Şâh'ın Kafkasya'daki Faaliyetleri ve Osmanlı-İran Savaşı 1730-1746 • 214
f) Kuzey Kafkasya'da Osmanlı-Rus Çekişmesi ve
1736-1739 Osmanlı-Rus Savaşı • 220
13. 18. Yüzyılın İkinci yarısında Kafkasya 1747-1806 • 231
A. 1747-1768 arasında Kafkasya'daki Siyasî Gelişmeler ve
Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki Faaliyetleri • 231
a) Kuzey Kafkasya • 232
b) Hanlıklar Dünyası (Azerbaycan ve Dağıstan) • 237
c) Gürcistan'da Birlik, Bağımsızlık ve Hıristiyanlık Mücadelesi • 246

B. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı, Küçük Kaynarca Anlaşması ve Anlaşmanın Kafkasya ile İlgili Hükümleri • 252
a) Rumeli Cephesi • 253
b) Kafkasya Cephesi ve Kafkasya'daki Gelişmeler • 255
c) Küçük Kaynarca Anlaşması ve Kafkasya ile İlgili Hükümleri • 260
C. 1774-1787 arasında Kafkasya: 1775-1779 Osmanlı-İran Savaşı • 262
D. 1774-1787 arasında Kafkasya: Kafkasya'da Osmanlı-Rus Rekâbeti • 264
a) Kuzey Kafkasya/Rusya'nın Faaliyetleri • 264
b) Kuzey Kafkasya/Osmanlı Devleti'nin Faaliyetleri • 271
c) Güney Kafkasya ve Dağıstan • 276
d) İmam Mansur • 289
E. 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Almanya Savaşı ve Kafkasya • 295
a) Rumeli Cephesi • 296
b) Kafkasya Cephesi • 297
c) Yaş Anlaşması ve Kafkasya ile İlgili Maddeleri • 304
F. 1792-1806 arasında Kafkasya • 305
a) Kuzey Kafkasya • 305
b) Güney Kafkasya • 313
14. 17.-18. Yüzyıllarda Kafkasya'da Rus-Ermeni İlişkileri ve Eçmiadzin Katoğikosluğu'nun Statüsünde Meydana Gelen Değişiklik • 329
A. 17.-18. Yüzyıllarda Kafkasya'da Rus-Ermeni İlişkileri • 329
B. Eçmiadzin Katoğikosluğu'nun Statüsünde Meydana Gelen Değişiklik • 343
15. 1806-1828 arasında Kafkasya • 347
A. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı ve Savaş Sırasında Kafkasya • 347
a) Kafkasya Cephesi • 347
b) Bükreş Anlaşması ve Kafkasya ile İlgili Maddeleri • 354
B. 1812-1821 arasında Kafkasya • 355
a) Kuzey Kafkasya • 355
b) Güney Kafkasya • 359
C. 1821-1823 Osmanlı-İran Savaşı • 363
D. 1821-1828 arasında Kafkasya • 364
a) Kuzey Kafkasya • 364
b) Kuzey Kafkasya/Osmanlı Toprakları • 366

c) Güney Kafkasya • 372

16. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında Kafkasya, Edirne Anlaşması ve Kafkasya'da Osmanlı Hâkimiyetinin Sonu • 376

a) Kafkasya Cephesi • 376

b) Edirne Anlaşması ve Kafkasya ile İlgili Maddeleri • 382

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Kuzey Kafkasya'da Osmanlı Savunma Sistemi,
Osmanlı Çağı'nda Toplum ve Ekonomi • 385

1. Serhâddin Savunması-Kuzey Kafkasya'da Osmanlı Savunma Sistemi • 385

A. Kaleler • 385

a) Kuzey Kafkasya'daki Osmanlı Kaleleri • 385

b) Kalelerin Tâmir ve Bakımı • 391

c) Kaleler Arasındaki Ulaşım ve Haberleşme • 396

B. Kalelerin Muhâfızları/Garnizonlar • 397

C. Padişâh'ın Savaşçıları. Kafkasyalı Yardımcı Kuvvetler • 410

D. Azak Kapudanlığı • 414

2. 16.-18. Yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da Toplum ve Ekonomi • 415

A. Kuzey Kafkasya'da Toplumsal Yapı ve Mülkiyet • 415

B. Kuzey Kafkasya'da Köyler ve Köy Evleri • 419

C. Kuzey Kafkasya'da Tarım (Yöntemler, Ürünler) • 424

D. Köy Ekonomisi • 433

E. Köylerde Gündelik Hayat
(Giyecek-Yemek İçme-Törenler ve Eğlence) • 436

F. Şehir Hayatı • 439

G. Ticaret • 449

a) Malların ve Ürünlerin Ticareti • 449

b) Köle Ticareti • 456

H. Deniz Ulaşımı (İskeleler, Gümrükler, Gemiler-Gemiciler) • 464

I. Güney Kafkasya'da Kervan Ticareti
(Yollar, Kervanlar, Tüccarlar) • 477

3. Kafkas Dağları Üstüne Doğan İslâm Güneşi
Kabardey ve Çerkezistan'ın İslâmlaşması • 484

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Kafkasya'da Osmanlı İdarî Taksimâtı (Tâbi Devletler ve Osmanlı Eyâletleri) • 491

1. Tâbi Devletler • 492

Megrel Prensliği • 492

A) Tarih • 492

B) Toplum ve Ekonomi • 494

C) Osmanlı Kaleleri • 499

a) Anakara Kalesi • 499

b) Ruh Kalesi • 501

Gürel Prensliği • 502

A) Tarih • 502

B) Toplum ve Ekonomi • 504

İmeret Krallığı • 506

A) Tarih • 506

B) Toplum ve Ekonomi • 511

C) Osmanlı Kaleleri • 513

Samtshe Atabeyliği • 516

A) Tarih • 516

B) Toplum ve Ekonomi • 518

Kartli Krallığı • 518

Kahet Krallığı • 522

16.-18. Yüzyıllarda Kartli ve Kahet'te Toplum ve Ekonomi • 522

Abhazya Prensliği • 531

A) Tarih • 531

B) Toplum ve Ekonomi • 535

C) Osmanlı Kaleleri • 542

Svanetya Prensliği • 544

A) Tarih • 544

B) Toplum ve Ekonomi • 544

2. Osmanlı Eyâletleri • 545

Erzincan Eyâleti • 545

Erzurum Eyâleti • 546

Kars Eyâleti • 548
Nogay Eyâleti • 549
Kefe Eyâleti • 550
Gürcistan Eyâleti/Tiflis Eyâleti • 550
Kahet/Kutais Eyâleti • 558
Şirvân Eyâleti • 558
Sohum Eyâleti • 559
Çıldır Eyâleti • 559
Trabzon Eyâleti • 563
Ereş Eyâleti • 573
Derbend Eyâleti • 573
Şemâhı Eyâleti • 574
Revân Eyâleti/Revân ve Nahçıvan Eyâleti • 575
Loru Eyâleti • 583
Tumanis Eyâleti • 583
Gence/Karabağ Eyâleti • 584
Gori Eyâleti • 589
Acara Eyâleti • 590

SON SÖZ

Osmanlı Devleti'nden Sonra Kafkasya ve Kafkasya Halkları • 591

HARİTALAR

1. Kafkasya 1555-1578 • 607
2. Kafkasya 1590-1603 • 608
3. Kafkasya 1639 • 609
4. Kafkasya 1722-1746 • 610

EKLER

EK 1 - Terimler Sözlüğü • 611
EK 2 - Hükümdar, Patrik, Yönetici Listeleri • 531
EK 3 - Kafkasya Halklarına Mensup Pâdişâh Anaları • 642
EK 4 - Kafkasya Halklarına Mensup Sadrâzamlar • 644

KAYNAKÇA • 647

DİZİN • 695

...Sultan'ın damarlarında bizim kanımız,
Çerkes kanı dolaşmaktadır.
Annesi ve haremi Çerkes'dir.
Kulları Çerkes'dir. Vezirleri ve paşaları Çerkes'dir.
Dinimizin efendisi,
ırkımızın reisidir ve kalplerimizin sahibidir.
O'na sadâkatimizi arz ediyoruz
ve bütün bu bağlar sebebi ile
yardımını ve desteğini istiyoruz

Ağustos 1835'te yayınlanan
"Çerkezistan Halkları Bağımsızlık Bildirisi"nden

KISALTMALAR

Age.	Adıgeçen eser
agm.	Adıgeçen makale
Agt.	Adıgeçen tez
AOH	Acta Orientalia Hungarica
bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CMRS	Cahiers du monde russe et sovietique
çev.	Çeviren
cm.	Santimetre
DAGM	Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
D.BŞM	Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemi
DİA	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
EI²	Encylopedia of Islam (New Edition)
haz.	Hazırlayan
HH	Hatt-ı Hümâyun
Hk.	Hüküm
İA	İslam Ansiklopedisi
İFM	İktisat Fakültesi Mecmuası
İÜ	İstanbul Üniversitesi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
kg.	Kilogram
KK	Kamil Kepeci Tasnifi
km.	Kilometre
Ktb.	Kütüphane

m.	Metre
MAD	Maliyeden Müdevver Defterler
MD	Mühimme Defterleri
mm.	Milimetre
No.	Numara
OA	Osmanlı Araştırmaları Dergisi
Os.	Osmanlıca
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TrAD	Türklük Araştırmaları Dergisi
TSA	Topkapı Sarayı Arşivi
TY	Türkçe Yazmalar
vr.	Varak
yay.	Yayınlayan
yay. haz.	Yayına hazırlayan

2. Baskının Önsözü

Osmanlı-Kafkasya ilişkileri konusunda araştırma yapmaya, bilgi, belge ve kaynak toplamaya başladığım 1989'dan bu yana 25 sene geçti. 2001-2005 arasında kaleme aldığım *Osmanlı Devleti ve Kafkasya* (295 sayfa) isimli kitabım 2005'te, ilkinden bambaşka bir metin olan *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih, Toplum, Ekonomi)* isimli kitabım (XX + 689 sayfa) ise yedi yıl sonra 2012'de piyasaya çıktı. *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih, Toplum, Ekonomi)* tümüyle gözden geçirilmiş, yeniden düzenlenmiş, düzeltilmiş, genişletilmiş, idarî, kurumsal anlamda askerî, iktisadî ve sosyal yapıların ele alındığı üçüncü ve dördüncü bölümlere ilaveler yapılmış 2. baskısı ile (XXV + 738 sayfa) tarihçiler, Kafkasya'nın dostları ve kitapseverlerle bir kez daha buluştu. Allah'a hamd, okuyucuya teşekkür etmek görevimdir.

'Kafkasya' ve 'Kafkasya tarihi' araştırmaları Türkiye'nin bu coğrafya ile sınırdaş olmasına, Türk ve Kafkas halkları arasında en az 1700 yıllık tarihî ilişkiler olmasına, en önemlisi bütün Kafkas halklarının (Adığe, Abaza, Gürcü, Ermeni, Çeçen, Oset ve Dağıstan halkları ile Azerî, Kumuk, Karaçay-Malkar ve Nogay gibi Türk halkları) mensuplarının milyonlarcasının Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmasına karşılık ülkemizde tarih biliminin en az incelenen, dolayısıyla az bilinen, bu nedenle manipülasyona, ideolojik etkilere ve romantizme en açık konusudur. Türkiye'de Osmanlı tarihinin en az, en eksik, en yanlış, en hatalı bilinen ve en yetersiz incelenen alanı da Osmanlı-Kafkasya ilişkileri ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya yönelik faaliyetleridir.

Kafkasya ve Kafkas halklarının tarihi hakkında çeşitli dillerde yazılmış kitap ve makaleler büyük bir kütüphaneyi dolduracak sayıya ulaşmış, "big data" çağında bu sayı daha çok artmıştır. Ülkemizde her şeyi bilen "muhterem ve muteber zevat"ın, Osmanlı'dan gelen gelenekle "ulemâ-i rüsûm"un ve gazeteci esnafının kafalarının içindeki cüzi'yyatla bu konuda yazı karalamaları ve kelâm buyurmaları

bir kenara bırakılacak olursak, Kafkasya tarihi araştırmaları günümüzde çeşitli seviye ve çapta uzman ve muhibban tarafından yapılmaktadır. Ancak, Kafkasya tarihi konusunda büyük terkibî eserler çok azdır.

Şunu da belirtmek gerekir ki Kafkasya tarihini araştıranlar; mücavir bölge, ülke ve devletlerin siyasî, askerî, idarî ve sosyo-ekonomik tarihleri hakkında yapılmış çalışmaları umumiyetle kullanmamakta, daha kötüsü bunlara bi-gâne kalmaktadırlar. Ayrıca, Kafkasya konusunda yapılacak araştırmalarda -diğer bölgeler için de olduğu gibi- bölge ve konuyla ilgili terminolojiye vâkıf olmak şarttır. Terminoloji yeterince bilinmeden yapılacak araştırmalar yanlış anlamalara hatta bir şey anlaşılmamasına yol açabilmektedir.

Bugün Rahmet-i Râhman'a kavuşmuş olan İsmail Berkok'un *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958, M. Fahrettin Kırzıoğlu'nun *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1993[2], Cemal Gökçe'nin *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, Bekir Kütükoğlu'nun *Osmanlı -İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993[2] isimli eserleri ile Mustafa Aydın'ın *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul 2007[2], Ufuk Tavkul'un *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul 2011[2] ve benim yazdığım *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya* 1454-1829 *(Tarih, Toplum, Ekonomi)*, İstanbul 2012 isimli kitaplar ve bunların kaynakçalarında yer alan kitap ve makaleler Kafkasya tarihi konusunda araştırmacılara yararlı ve yol göstericidir.

Buna rağmen 2014'te çıkan bazı kitaplara bakılınca unvanı Kafkasya Tarihi Ana Bilim Dalı Başkanı olan bir akademisyenin, İran ve Azerbaycan hanlıklarında bir görevli olan *kelenter/kalantar*, Osmanlı Devleti'ndeki sadrâzamın İran'daki muadili *itimâd-üd devle* (üstelik Ehtem Devlet olarak) ve Ermeni Kilise hiyerarşisi içinde bir ruhban rütbesi olan *vartabed*'i şahıs ismi sandığı, Safevîlerde Gürcü gulâmlardan teşkil edilen birliğe komuta eden *gorcî-başı/korcî-başı* unvanı taşıyan komutanı 'çarcı-başı' yaptığı, adını muhtemelen hiç duymadığı Dağıstan'daki Enderey kasabasını 'Andrei' olarak Ruslaştırdığı görülmektedir.

Kuzey Kafkasya'da bir kalenin ele alındığı gerçekten çok iyi bir monografi olmakla birlikte ismi daha kapsamlı ve çekici olan bir akademik çalışmada/kitapta, Çerkes -ki kitapta Çerkez olarak geçmektedir- kabilelerinin isimlerinin istisnasız denecek şekilde yanlış yazıldığı, Kafkas halklarındaki sınıfsal yapıyla ilgili olarak yazma bir tasavvuf kitabına atıf yapılmak sureti ile toplumdaki sınıfların adlarının ne yazık ki yine istisnasız şekilde yanlış olduğu görülmektedir.

Çeviri nazik ve özen isteyen bir konudur. Sadece bir dili iyi bilmek o dilden kitap çevirmek için yeterli değildir. Çevirisi yapılan kitapta anlatılan konuları ve terminolojiyi de bilmek gerekir. Bu cümleden olarak; Ruslar, 200 yıl savaştıkları Kuzey Kafkas halklarını горцы (gortsı) = *dağlılar* diye adlandırmış, işbu kelime 19. yüzyılda Avrupa'da da anılan halkları nitelemek için kullanılmıştır. Ülkemizde ta-

rih alanında en yetkin (!) olması gereken bir kurum tarafından yayınlanan 19. yüzyıla ait İngilizce bir seyahatnamenin tercümesinde -ki dizini de yoktur- *dağlı/ dağlılar* kelimesi akıllara ziyan bir şekilde 'dağcı'/'dağcılar' diye çevrilmiştir.

Kafkasya Tarihi konusundaki akademik olmayan yayınlarda ise ideolojik, etnik ve cehaletten kaynaklanan nedenlerle çok daha vahim yanlışların, hataların ve çarpıtmaların yer aldığı da bir bahs-i diğerdir.[1]

Hem tarih hem de diğer sosyal bilimler sadece akademik kaygı ve entellektüel merakla çalışılan alanlar değildir. Ancak, bu *postula* tarih ve diğer sosyal bilimleri tümüyle ideolojik yaklaşımların aracı ve oyuncağı yapan "hakikat"in tahrif edilmesinin gerekçesi olmamalıdır.

Eric Hobsbawm'ın dediği gibi "tarih milliyetçi, etnik ya da fundamentalist ideolojilerin hammaddesidir. Geçmiş, bu ideolojilerin aslî ögelerinden biri belki de aslî ögesidir. Eğer amaca uygun bir geçmiş yoksa her zaman için yeniden icat edilebilir".[2]

Kafkasya tarihini "katı" ve "mikro" milliyetçi bir yaklaşımla ya da "Türk" ve "İslam" merkezli bir anlayışla ele almak, bu tarihi "derin tarih"çilerin çocuklara "armağan" türünden masalları durumuna sokar, Türkiye sınırları dışında ciddiye alınmaz ve okunmaz hâle getirir.

Şunu da vurgulamak gerekir ki günümüzde üç tek tanrılı dine hatta Budizm'e mensup, bazıları 150 yıldır sürgün, etnik temizlik ve soykırıma maruz kalmış onlarca halkın yaşadığı, küresel hâkimiyet mücadelesinin *büyük oyun* alanlarından olan Kafkasya'nın tarihi konusundaki incelemeler etnik, dinî, siyasî, ideolojik ön yargılara esir olmazlarsa başarılı sonuçlar verecek ve önemli yayınlar ortaya çıkacaktır. Söz konusu araştırmaların ülkemizde pek çok alanda olduğu gibi "işin fıtratında var" denilerek, ön yargılara esir olması durumunda ise ortaya çıkacak yayınlar, tarih bilimi ve Kafkasya tarihçiliği açısından bir değer taşımayacaktır.

Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih, Toplum, Ekonomi), kitabının ilk baskısının önsözünde de vurguladığım gibi Kafkasya tarihini Osmanlı tarihi bağlamında ve onunla ilişkili olarak ele almaktadır. Bu nedenle 'taraf' olmaktadır. Çalışmada Osmanlı arşiv belgeleri ve tarihleri ile Türkçe, İngilizce ve Fransızca kitap ve makaleler kullanılmıştır. Gayretim ne kadar büyük olursa olsun Rus ve İran ar-

---

[1] Bu tür ideolojik saplantılarla yazılmış bir kitabın mükemmel bir eleştirisi Sefer E. Berzeg, "Bir Kitabın ve Onun Arkasındaki Zihniyetin Eleştirisi", *Kafkasya ve Diaspora Yayın Hayatından*, Ankara 2008 içinde s. 145-159'da okunabilir.

[2] Eric Hobsbawm, *Tarih Üzerine*, (Çev. Osman Akınhay), Ankara 1999, 9.

şivleri ile Rusça, Farsça, Ermenice ve Gürcüce kaynakları kullanamadığımı ve kitabımın zorunlu olarak biraz da Osmanlı bakış açısını yansıttığını söylememe bilmem gerek var mı? Öte yandan, bu arşivleri ve kaynakları incelemek, tahlil etmek ve değerlendirmek için bir ömür yetmez. Onlarca ömür ve her biri ömrünü bu işe hasretmiş onlarca araştırmacı gerekir. Eminim ki kitaptaki bir çok farklı konu şimdiye dek olduğu gibi başka akademisyen ve araştırmacılar tarafından ele alınacak ve birçok monografi ortaya konacaktır.

Kitabımı yazarken hem Anadolu, Türk ya da İslâm merkezli tarihçilik zihniyetinden hem de Kafkas kökenli ve 'mikro milliyetçi' tarih zihniyetinden uzak durmaya gayret ettim ve bir geçmiş icat etmedim. Belki konu hakkında en yetkin kitabı yazamadım ama Kafkasya tarihi hakkında Osmanlı tarihi bağlamında olabilecek en kapsamlı çalışmayı meydana getirdim ve muhtemelen iyi bir kitap yazdım.

Dillerindeki ünsüzlerin (konsonant) çokluğu yüzünden Kafkasya'ya ve hem Güney hem de Kuzey Kafkasya halklarına ait toponimler (yer adları) ve onomastikler (şahıs adları) ile kavramların ve maddî kültür unsurlarının isimlerini Latin alfabesi ile yazmak zor olmakta ve bazen farklı yazımlara yol açmaktadır. Okuyucu önceki kitaplarımla karşılaştırdığında bazı kişi ve yer adları ile kavramlar ve eşya isimlerinde bazı imlâ (yazım) farklılıkları görecektir. Bu imlâ farklılıkları standardizasyonu sağlamak ve öncekilere göre daha doğru yazımı vermekten kaynaklanmıştır.

Kitabımın bu yeni baskısı ile 25 yıllık şahsî araştırma sürecim sona erecek. Aklım, beşerî kudretim ve maddî imkanlarım çeyrek yüzyılda bu kadarına yetti. İnanıyorum ki Osmanlı-Kafkasya ilişkileri ve Kafkasya tarihinin çeşitli konuları ve meselelerini Rusça, Farsça ve Kafkas dillerini bilen genç araştırmacılar ele alacak, bu kişiler Kafkasya tetkiklerini ileri noktalara taşıyacaklardır. Bu alanda bazılarını şahsen tanıma mutluluk ve onuruna eriştiğim genç bir tarihçiler neslinin sayıları çok az da olsa ülkemizde var olduğunu biliyorum.

Kitaptaki bazı konular hakkında Georgy V. Chochiev, Arsen Avagyan, Erol Özvar, Altay T. Özcan, Oktay Chkotua, Mahinur Tuna, Serkan Keçeci ve Hakan Engin'in görüş ve fikirlerini aldım. Kendilerine teşekkür ediyorum. Tabi ki kitapta olabilecek hata ve eksiklerin tamamı bana aittir. Son olarak kitabın 2. baskısını gerçekleştiren Kitabevi Yayınları sahibi Mehmet Varış'a teşekkürü bir borç bilirim.

Kitabımın ikinci baskısını da bana milletimi ve tarihi sevmenin önemli bir haslet olduğunu öğreten, her elini tuttuğumda Kafkasya'nın sıcaklığını hissettiğim merhum babam Mehmet Saim Nahit Bilge ve hayatın zorluklarına karşı okuyabilmem için çırpınan ve bana ömrünü veren sevgili annem Neclâ Bilge ile sevgili kardeşim Yonca Bilge'ye hediye ediyorum.

2014 yılı modern tarihin ilk *etnik temizlik* hareketi olan Çerkes Sürgünü'nün (1864) 150. yıldönümüdür. Bu kitap, vatanlarını savunurken ya da köylerine yapılan baskınlarda kılıçtan geçirilmek, bombalanmak, yakılmak, asılmak, işkence edilmek ve çok zor şartlar altında gerçekleşen sürgünde can vermek suretiyle şehîd olan Kafkasyalılar ile uzak diyarlardan gelerek, yüksek dağlarla, hırçın bir deniz arasına sıkışmış kalelerde görev yapan, "namus-ı din ü devlet"i savunurken şehîd düşen ve kanları Kafkasyalı kahramanların kanları ile karışan Osmanlı askerlerine rahmet ve şükranla adanmıştır.

Sadık Müfit Bilge

İstanbul 30.VI.2014

Önsöz

Elinizdeki kitabın adı *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*. Başlıktaki tarihler (1454-1829) ise kitabın kapsadığı zaman dilimini gösteriyor. Çalışmamız Kafkasya tarihinin dört yüz yıla yakın bir bölümünü ele almakta ve Kafkasya'yı, genellikle düşünüldüğünden daha büyük ve Avrasya coğrafyasına daha sıkı bağlarla bağlı görmektedir.

Bu kadar uzun bir dönemin tarihini kaleme almak belki fazla iddialı bir girişim. Çeşitli sebepler beni bu kitabı yazmaya sevk etti. Öncelikle 20. yüzyılın en büyük tarihçisi Fernand Braudel'in *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* isimli kitabının önsözünde "Akdeniz'i ihtirasla sevdim" dediği gibi ben de Kafkasya'yı ihtirasla sevdim. Kuşkusuz köklerimin o topraklarda olması bunun ilk nedeni.

Bu girişimin daha mütevazı bir denemesini 2005'te yayınlanan *Osmanlı Devleti ve Kafkasya* isimli kitabımla yapmıştım. Osmanlı arşiv belgeleri ve tarihleri ile Osmanlıca/Türkçe, İngilizce, Fransızca kitap ve makaleleri kullandığım çalışma ilgi gördü. Merhum Yılmaz Öztuna'nın "konu hakkında yazılmış en mükemmel ve ilmî tarih monografisi olduğunu söyleyebilirim" diye yazdığı kitabım konunun uzmanlarınca da beğenildi ve kullanıldı. Bu durum beni cesaretlendirdi. Üstelik daha kitap baskı aşamasındayken elimde yeni malzeme birikmeye başlamış, ayrıca bütün dikkatime rağmen gözden kaçan hatalar olmuştu. Elinizdeki kitabın metni *Osmanlı Devleti ve Kafkasya* metninin iki mislinden fazladır. Yeni bölümler eklenmiş, düzeltme ve düzenlemeler yapılmış, kitabın yayınlanmasından sonra ulaşabildiğim ve kullandığım kitap ve makalelerle, arşiv belgeleri ve Trabzon Şeriye Sicilleri'nden yararlanılmıştır. *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*'da olmayan veya yeterince yer verilmeyen konular ele alınmış ve genişletilmiştir.

Beni kitabı yazmaya iten ikinci sebep, Türkiye'deki Osmanlı tarihçiliğinin bazı önemli yayınlara karşılık genellikle 'millî sınırlar' içinde sıkışıp kalması ve yapılan çalışmaların büyük kısmının Anadolu, Türk veya İslâm merkezli olması, Kaf-

kas kökenli ve bir bölümü tarihçi olmayan yazarların da kitap ve makalelerini, genellikle Osmanlı Devleti, Kafkasya'da hiç yokmuş gibi kaleme almalarıdır. Batıdaki Osmanlı tarihçiliğinde ise az sayıda makale dışında, Osmanlıların Kafkasya'daki macerası ele alınmamış, Kafkasya tarihi konusundaki kitapların çoğunda Osmanlılara yer verilmemiştir. Çarlık ve Sovyet dönemi Rus tarihçilerinin kitapları ise Rusların "barbar Dağlıları nasıl medenileştirdiklerini" anlatmaktadır. Ayrıca Kafkasya tarihçiliği, Türk ve dünya tarihçileri tarafından fazla ciddiye alınmamakta hatta "geri kalmış mikro milliyetlerin kendilerine tarih yaratma gayreti" olarak görülmektedir.

Osmanlı tarihçileri tarafından yapılan ve bazıları bilgilerimize önemli katkılar sağlayan siyasî ve askerî tarihe ilişkin çalışmalarda bir diğer husus da söz konusu çalışmaların bir kısmının Osmanlı askerî üstünlüğünü Sigetvar (1566) ile sınırlandırması ya da Batı ile yaşanan siyasî gelişmelere ve savaşlara daha fazla yer vermesidir. Osmanlıların strateji ve planlamadan habersiz oldukları, batı ve doğu sınırlarında birbirinden kopuk ve dağınık siyaset izledikleri, 17. ve 18. yüzyılda Osmanlı gücünün zayıfladığı ve emperyal vizyonunu kaybettiği, bir diğer genel (ama yanlış) kabul olarak görülmektedir.

Osmanlı Devleti, Doğu'da 1578-1590, 1603-1639, 1723-1746 yılları arasında neredeyse kesintisiz olmak üzere savaşlar yapmış, seferlerin stratejik planları iyi hazırlanmış, imparatorluk, dünya şartlarının siyasî, iktisadî ve askerî bakımdan çok değiştiği 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde bile muazzam sınırlarının en uç noktalarındaki kalelerde görev yapan birliklerinin ihtiyaçlarını şaşılacak ve hayranlık duyulacak bir planlama ile karşılamıştır. Elinizdeki kitap bu konuda da 'ahkâm kesmeyi' sona erdirebilecek başlıkları ve malzemeyi ihtivâ etmektedir.

Kafkas kökenli olan ve 1861'den bu yana İstanbul'da yaşayan ailesi, Osmanlı Devleti ve Osmanlı Hânedânı'na hizmet etmiş biri olarak yukarıdaki sebeplerden dolayı elinizdeki kitabı kaleme almaya giriştim.

Bir bölgenin yüzlerce yıllık tarihini ana hatlarıyla yazmak iddialı ve şüphesiz zahmetli bir girişimdir. Söz konusu olan Kafkasya gibi üzerinde tartışmaların bitmediği ve pek çok problemin henüz çözülmediği bir bölgenin tarihi ise daha zor ve çetindir. Hem kronolojinin doğru belirlenmesi hem de siyâsî, iktisadî ve sosyal konuların iyi incelenmesi gerekmektedir. Metin yapılandırılırken hangi olaylara, gelişmelere, kişilere ve gruplara öncelik tanınacağı, yazarın karşılaştığı bir diğer zorluktur. Bazı kitaplar, uzun bir dönemi kapsayan malzemeyi kronolojik olarak sıralar, bazı kitaplar ise malzemeyi konularına göre sıralayarak okuyucunun uzun döneme yayılan ve yavaş değişen idarî, iktisadî ve sosyal yapılarla, gündelik hayatı görebilmesini sağlamaya gayret eder. Elinizdeki kitap imkânlar ölçüsünde ikisini de yapmaya çalışmaktadır. Kitabın birinci bölümü, genel bir girişi ihtiva etmekte, ikinci bölüm, siyasî ve olaylar anlamında askerî (savaşlar) tarihi, üçüncü ve

dördüncü bölümler ise idarî, kurumsal anlamda askerî, iktisadî ve sosyal yapıları anlatmaktadır.

Osmanlı Çağı'nda Kafkasya, isminden de anlaşılacağı gibi Kafkasya tarihini Osmanlı tarihi bağlamında ve onunla ilişkili olarak ele almaktadır. Bu nedenle 'taraf' olmaktadır. Kitabın Osmanlı bakış açısını yansıtması doğası gereğidir. Ancak bugün izleri hâlâ yaşasa da artık 'tarihin konusu' hâline gelmiş olaylar karşısında tarafsız kalmaya gayret edilmiştir. Onlarca etnik grubun, üç tek tanrılı dinin mensuplarının, hatta Putperest ve Budistlerin yaşadığı, tüm tarihi boyunca çevredeki büyük güçlerin mücadelesi ve rekâbeti kadar, kendi içindeki çatışmalara da sahne olan Kafkasya'nın tarihinin incelediğim dönemini yazarken Anadolu, Türk ya da İslâm merkezli tarihçilik zihniyetinden olduğu kadar Kafkas kökenli ve 'mikro milliyetçi' tarih zihniyetinden de uzak durmaya gayret ettim.

Çalışmamızda Osmanlı arşiv belgeleri ve tarihleri ile Türkçe, İngilizce ve Fransızca kitap ve makaleler kullanılmıştır. Filolojik yetersizlikten dolayı istifade edilemeyen Rusça, Farsça, Ermenice ve Gürcüce yayınların da kullanılması hâlinde çalışmanın daha kapsamlı ve karşılaştırmalı olacağı muhakkaktı. Bu nedenle konu hakkında en yetkin kitabı yazamadım ama muhtemelen iyi bir kitap yazdım.

Kitabın hazırlanmasında birçok kişinin katkısı vardır. Bunlar arasında Osetler ve Ermenilerle ilgili bölümlerde uyarı ve hatırlatmalarda bulunan Georgy V. Chochiev ve Arsen Avagyan, iktisat tarihi ile ilgili konularda görüşlerine başvurduğum ve bazı önerilerde bulunan Erol Özvar ile metni baştan sona okuyup son şeklini almasına yardımcı olan Serkan Keçeci ve Hakan Engin'in isimlerini anmak benim için görevdir. Tabi ki kitaptaki hata ve eksiklerin tamamı bana aittir. Son olarak kitabın yayımını gerçekleştiren Kitabevi Yayınları sahibi dostum Mehmet Varış'a teşekkürü bir borç bilirim.

Kitabımı, bana milletimi ve tarihi sevmenin önemli bir haslet olduğunu öğreten, her elini tuttuğumda Kafkasya'nın sıcaklığını hissettiğim merhum babam Mehmet Saim Nahit Bilge ve hayatın zorluklarına karşı, okuyabilmem için çırpınan ve bana ömrünü veren sevgili annem Neclâ Bilge'ye hediye ediyorum.

Bu kitap, vatanlarını savunurken ya da köylerine yapılan baskınlarda kılıçtan geçirilmek, bombalanmak, yakılmak, asılmak, işkence edilmek ve sürgünlerde can vermek suretiyle şehîd olan Kafkasyalılar ile uzak diyarlardan gelerek, yüksek dağlarla, hurçın bir deniz arasına sıkışmış kalelerde görev yapan, "namus-ı din ü devlet"i savunurken şehîd düşen ve kanları Kafkasyalı kahramanların kanları ile karışan Osmanlı askerlerine rahmet ve şükranla adanmıştır.

Sadık Müfit Bilge

Birinci Bölüm

Kafkasya'nın Coğrafî Sınırları, Etnik, Sosyal, Dinî ve Siyasî Durumu

1. Kafkasya'nın Coğrafî Durumu

Adını ilk defa Yunan tragedya şâiri Aiskhylos'un M.Ö. 490'da yazdığı *Zincire Vurulmuş Prometheus* oyununda geçen *Kavkasos* (Καύκασος) dağından alan Kafkasya, Ortaçağ İslâm müellifleri tarafından *Kabk* olarak adlandırılır.[1] Latincede Kafkasya için kullanılan ve Grekçeden alınan *Caucasus* kelimesi Avrupa dillerine *Caucase* (Fransızca), *Caucasus* (İngilizce), *Caucaso* (İtalyanca), *Kaukasus* (Almanca) şeklinde geçmiş, Ruslar da bölgeye *Кавказ/Kavkas* demiştir.

Ortaçağ Türk-İslâm tarih ve coğrafya eserlerinde *Alburz Dağı* olarak anılan bölge için kullanılan *Kafkas* ve *Kafkasya* isimleri Osmanlı literatüründe ilk defa Ahmed Cevdet Paşa'nın 1856'da Paris Konferansı'na katılan Osmanlı heyeti için hazırladığı "Dağıstan, Gürcistan, Çerkezistan, Kabartay Ülkelerine Ait Layiha" da[2] *Memâlik-i Kafkasya* ve *Cebel-i Kafkas* şeklinde yer alır.

Karadeniz'in kuzeydoğusundaki Taman Yarımadası'ndan başlayarak Hazar Denizi'nin batısında bulunan Apşeron Yarımadası'na kadar uzanan Kafkasya, 39-45∞ doğu boylamları, 35-47∞ kuzey enlemleri arasında yer alır. Kafkasya'nın doğu sınırını Hazar Denizi, batı sınırını Karadeniz, güney sınırını Çoruh, Arpaçay ve Aras nehirleri, kuzey sınırını Don (Os. Ten) nehri ağzı, çok sayıda gölün yer aldığı Maniç Bataklığı (Os. Ulu Batak)-Kuma nehri çökeltisi teşkil eder.[3] Eski tarih-coğrafya kitapları, Kars ve Artvin'i de Kafkasya'ya dâhil ederler.

---

[1] C.E. Bosworth, "Kabk", *EI*[2], IV.

[2] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, Neşr. Cavit Baysun, Ankara 1991, 90-101.

[3] Kafkasya'nın coğrafi durumu ve topografyası ile genel bilgiler için bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Kırım*

Bölgeye adını veren ve Karadeniz'den Hazar Denizi'ne doğru, kuzeybatı-güneydoğu yönünde yaklaşık 1500 km. boyunca uzanan, yüksekliği orta kısımlarında beş bin metreyi aşan, geniş ve hiç bitmeyecekmiş gibi görülen Kafkas Dağları, yüzölçümü 440.194 km^2 olan Kafkasya'yı Kuzey ve Güney Kafkasya olarak ikiye ayırır. 159 ila 206 milyon yıl önce teşekkül eden, genişliği 50-225 km. arasında değişen, genellikle iki veya üç sıra hâlinde uzanan Kafkas Dağları'nda kuzeyden güneye uzanan boğaz ve geçitlerle, derin ve yüksek yamaçlara sahip vadiler, çok yüksek bazı yerlerde geniş yaylalar vardır. Kafkas Dağları'nın güney yamaçları dik ve kayalık, kuzey yamaçları daha az eğimli ve daha az engebelidir. Bu dağlar aynı zamanda binlerce yıllık bir tarihin de dekorudur.

Kafkas Dağları'nın başlıca zirveleri, dağların en sarp ve yüksek kesimi Orta Kafkaslarda ormanlık bölgenin üzerinde birer kule gibi yükselen, heybetli, her zaman karlarla kaplı Elbruz (5642 m.), Dihtav (5204 m.), Koştantav (5152 m.), Şara (5201 m.) ve Kazbek (5047 m.)'tir.[4] Elbruz'u yarım daire şeklinde saran Anal, Kıncal ve Bermamuk dağları, ondan 1200-1500 metre daha alçaktır. Karadeniz ile Elbruz Dağı (Çer. Oshamahue) arasında yer alan sıradağların önlerinde kuzeye doğru yumuşak eğimli uzanan büyük vadiler vardır. 4000 metrenin üstündeki yerler sürekli karla kaplıdır. Kafkas Dağları'nda 1600 km^2 lik bir alanı kaplayan 2047 buzul vardır. Bunların en büyükleri Elbruz (140 km^2) ve Kazbek (80 km^2) buzullarıdır.

Kafkasya'nın önemli akarsuları, Kafkas Dağları'nın karlar ve buzlarla örtülü zirvelerinden kaynaklanan ve dağlarda derin vadiler oyarak inen Kuban (870 km.), Terek (623 km.), Kuma (802 km.), Malka (210 km.), Çerek (76 km.), Çegem (102 km.), Bakşan (173 km.), Sulak (144 km.), İngur/Enguri (206 km.) ve Faş/Rion (333 km.) ile Doğu Anadolu'dan doğarak Hazar Denizi'ne ulaşan ve bölgenin güney sınırını teşkil eden Aras (1072 km.) ve Kür/Mtkvari (1.515 km.) nehirleridir.

Ana kütlesi granit olan Kafkas Dağları, Karadeniz ve Hazar Denizi'ne dökülen nehirlerin havzalarını birbirinden ayırır. Kuban nehri iki koldan Karadeniz'in

---

ve Kafkas Tarihçesi, İstanbul 1307; aynı yazar, *Târih-i Cevdet*, I, İstanbul 1891; Sergey Anisimov, *Kafkas Kılavuzu*, (çev. Binbaşı Sâdık), İstanbul 1926; John Frederick Baddeley, *The Rugged Flanks of Caucasus*, I-II, Oxford 1942; İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958; C.E. Bosworth-D.N. Mac Kenzie, "Kabk", *EI*^{2}, IV; Dâvud Dursun, "Kafkasya-Fiziki ve Beşeri Coğrafya", *DİA*, 24; Douglas W. Freshfield, *The Exploration of the Caucasus*, I-II, London 1896 [Kafkasya'nın topografyası için en iyi kaynaktır]; D.Ghambashidze, *The Caucasus:Its People, History, Economy and Present Position*, London 1918; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979; Ahmet Hazer Hızal, *Kuzey Kafkasya*, Ankara 1961; M.Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451–1590)*, Ankara 1993; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, (haz. Fahri Huvaj), Ankara 2002; Mehmet Saray, "Kafkas Araştırmalarının Türkiye için Önemi", *Kafkas Araştırmaları*, 1, (1988).

[4] Kafkas Dağları'nın en yüksek zirvesi olan ve Kafkas halkları tarafından kutsal addedilen Elbruz Dağı'na Türk kökenli halklar *Yalbuz* ve *Elbruz*, Çerkesler *Oşha-Makhna* (=Kutsal Dağ), Karaçaylar *Mingi-Tav*, Ermeniler *Yalbus*, Abazalar *İtub*, Svanlar *Passa* adını verirler.

uzantısı olan 37.555 km² yüzölçümüne sahip Azak Denizi'ne dökülür. Kuzeyde dökülen talî kolun çevresi tamamen bataklık, sazlık ve kamışlıktır. İngur ve Faş nehirleri Karadeniz'e dökülürler. Bu iki nehir denize dökülürken yayılarak bin bir türlü bitkinin yüzdüğü bataklık bir alan oluşturur ve bir sıtma kaynağı hâline gelir. Terek, Sulak, Kuma, Kür ve Aras nehirleri Hazar Denizi'ne dökülür.

Hazar Denizi 372.000 km² yüzölçümü ile dünyadaki en büyük iç denizdir. Bu denize ismi (*Bahr-ül Hazar*) Araplar tarafından verilmiştir ve Kafkasya'da Arap ilerlemesini durduran Hazar Devleti'nin ve Hazar Türklerinin adını taşır.

Nehirlerin denize döküldüğü yerlerde bataklıklar görülür. Doğuda Hazar bölgesinde sazlık ve bataklık alanlar daha geniştir. Dağ buzulları, karlar, yağmurlar sayesinde ve en önemlisi coşkun bir nehir olan Argun ile birleştikten sonra büyük bir ırmağa dönüşen Sunja olan sayısız kollarla beslenen oldukça geniş bir ırmak olan, gümbürdeyerek bazı küçük şelalelerden atlayan yaz aylarındaki su taşkınlarına karşı özellikle aşağı bölgelerde, sürekli mücadele edilmesini gerektiren Terek nehrinin bataklıklarla kaplı bir deltası vardır. XVI. -XVIII. yüzyıllarda bu ırmakların yukarı mecraları kayın ormanları ile kaplıydı. Kür nehri ve bu nehre dökülen akarsuların çevresinde de çayırlar ve bataklıklar bulunur.

Kafkasya'nın genellikle dağlara paralel akan ve enleri geniş olan nehirleri çok sayıda kola ayrılır. Nehirlerin ana kolları geniş ovalar, talî kolları dağların içlerine kadar sokulan vadiler teşkil eder. Başlıcaları Urup, Laba, Büyük ve Küçük Zelençuk, Şagvase olan çok sayıda kolu bulunan Kuban nehri ile Karadeniz arasında kalan ovalar çok verimlidir. Dağıstan'da Sulak ve Samur olmak üzere iki önemli nehir vardır. Sulak nehri, Gazi Kumuk, Kara, Anar ve Andi Koysuların birleşmesinden oluşur. Bu nehirler, Kafkas Dağları'na paralel olarak kuzey ve kuzeydoğu yönünde, Samur nehri doğu yönünde akar.

En tanınmışları Yermuk, Borcomi, Nabeghlavi, Yessentuki, Narzan, Arhız yüzlerce ılıca ve maden sularını da ihtivâ eden, dünyada eşi az bulunan bir su şebekesine sahip olan Kafkasya'ya, suyun bolluğu emsalsiz bir tabiat güzelliği kazandırmıştır.[5]

Kafkasya'nın iklimi dünyanın benzer büyüklükteki başka hiç bir yerinde görülemeyecek kadar çok farklılık gösterir. Devamlı kar ve buzullar altında bulunan dağlardan, tropikal iklime sahip Güney Dağıstan'a kadar iklim farkları çok büyüktür. İklimdeki değişiklikler Kafkasya'nın doğusu ve batısında Hazar Denizi ve Karadeniz'in olması, kuzeyinde bozkırlar uzanırken, güneyinde aşağı doğru inildiğinde çöllere karışan kuru ve susuz yaylaların yer almasından kaynaklanır.

---

[5] Berkok, *A.g.e.* 8–9.

Kafkasya'nın Kafkas Dağları ile Karadeniz arasında kalan batı kesimi, yıllık 1600-1800 mm. yağmur alan, nemli ve yağışlı ılıman iklime, Kafkas Dağları ile Hazar Denizi arasında kalan doğu kesimi, yazları kurak ve sıcak, kışları soğuk ve karlı, karasal iklime sahiptir. Yıllık 200-400 mm. yağmur alan Kür ve Aras havzaları Kafkasya'nın en kurak bölgeleridir.[6]

Kafkasya'nın bitki örtüsü ve faunası, iklime ve bölgenin dağlık coğrafyasına bağımlıdır. Batı Kafkasya'nın kuzey bölgelerinde Akdeniz iklimi görülür. Eteklerde dağ kurakçıl bitkileri yetişir. Yüksek kesimlerde her zaman yeşil kalan orman altı bitkileri ile iğne yapraklı ormanlar vardır. Karadeniz'in rüzgârlarına açık ve yağmurlu olan Kafkas Dağları'nın batı yüzünün 2500 metre yüksekliğe kadar olan kesimleri, çam, meşe, ladin, köknar, kestane, kayın, kızılağaç, dişbudak, ıhlamur ağaçlarından oluşan çok sık ormanlarla kaplıdır.

Batı Kafkasya'nın nemli subtropikal iklime sahip güney bölümü Kuzey Anadolu kıyısının devamıdır. Dağ eteklerinde dökülen yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlar, yükseklerde yerlerini her zaman yeşil kalan orman altı bitkileri ile iğne yapraklı ormanlara bırakır. Buna karşılık, Kafkas Dağları'nın doğu yüzü, çok yerde seyrek ağaçlı ya da çıplaktır. Kafkasya'da 6300 farklı bitki türü ile 152'si memeli, 389'u kuş, 76'sı sürüngen ve 15'i amfibyum olmak üzere 632 hayvan türü bulunmaktadır.

İsmi Türkçe "dağlık memleket" anlamına gelen Dağıstan'ın üçte ikisi, Kafkas Dağları'nın devamı olan ve bazen sarp kayaların bazen de ormanların yer aldığı yüksek dağlarla kaplıdır. Ortalama yükseklikleri 4000 m. olan Diklos ve Bogos dağları, Sulak nehrine katılan Anar-Koysu, Andi-Koysu, Kara-Koysu ve Gazi Kumuk-Koysu çaylarının dik yataklarıyla birbirinden ayrılır. Dağların batı yamaçları dik ve yüksek, Hazar Denizi'ne doğru uzanan doğu yamaçları ise daha yumuşak bir meyile sahiptir. Yüksek dağlarla, Hazar Denizi kumsalları arasında uzanan Sahil Dağıstan'ı ise Kafkas Dağları'nın kuzeyindeki bozkırdan Azerbaycan ovalarına geçit veren 2-30 km. genişliğindeki Derbend Geçiti'ni de barındırır.[7] Doğu Kafkasya bölgesi, kuru ve karasal bir iklime sahiptir. Alçak kesimlerde çorak bozkırlar ve

---

[6] Kafkasya'nın coğrafi, jeolojik, hidrolik yapısı, iklimi ve bitki örtüsü hakkında bkz. C.Durbiano-J. Nicod, "Aménagements hydrauliques dans le Caucase oriental et en Crimée", *Méditerranée*, 2–3, (1987), 125–32; I.P.Gerasimov, "Structure géologique et relief du Caucase", *Revue de géographie alpine*, 69/2, (1981), 225–39; O.Grebenshchikov, "Les écosystèmes naturels et leur étagement dans le Caucase", *Revue de géographie alpine*, 62/2, (1974), 169–90; V.M.Kotlyakov-A.N.Krenke, "Glaciation actuelle et climat du Caucase", *Revue de géographie alpine*, 69/2, (1981), 241–64; Jean Radvanyi, *L'influence de l'homme sur la végétation du Caucase*, Paris 1977; R.P. Zimina-M.Saint Glron, "Biogéographie comparée des Alpes et du Caucase", *Revue de géographie alpine*, 69/2, (1981), 329–32.

[7] John Frederick Baddeley'in *The Rugged Flanks of Caucasus* isimli kitabının 2. cildi, Dağıstan'ın topografyası için hâlâ en iyi kaynaktır.

yarı çöl topraklar vardır. Terek ve Kuma nehirleri arasında susuz, tuzlu ve çöl gibi kumlu bir saha bulunmaktadır. Kafkas Dağları'nın güneydoğu yamaçlarında kurakçıl çöl bitkileri yaygındır.

Güney Kafkasya'da, Rion (Os. Faş) nehrinden, Aras nehrine kadar kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan yer yer kopuk alçak sıradağlar asıl Kafkas Dağları'ndan ayırmak için Küçük Kafkas Dağları diye adlandırılmıştır. Bu dağların en yüksek zirvesi Elegez (Erm. Aragats, 4090 m.)'dır. Daha yüksekten dağ bozkırlarına geçerken nadiren rastlanan seyrek kuru ormanlar Küçük Kafkasların tepe ve yaylarını kaplar.

Yer yer bataklık arazilerin bulunduğu bir bölgede 1256 km² yüzölçümü ile Kafkasya'nın en büyük gölü olan deniz seviyesinden 1925 m. yükseklikteki Gökçe Göl (Erm. Sevan Gölü) de yer almaktadır. Kafkasya'nın diğer gölleri Kafkasya'nın tabiî sınırını da teşkil eden Kuma-Maniç çökeltisinde yer alan Maniç Gölü (800 km²), Sarısu (67 km²) ve Paravani (37,5 km²) gölleridir.

Kafkasya, doğu-batı ve kuzey-güney arasında oldukça önemli bir geçiş noktası olma konumuna sahiptir. Sarp ve engebeli Kafkas Dağları'nda 19. yüzyıla kadar tekerlekli arabayla geçilebilecek iki geçiş noktası vardı.

Bu geçiş noktalarının ilki, Hazar Denizi ile bu denize paralel uzanan dağlar arasında kalan, genişliği 2-30 km. arasında değişen Türk kavimlerinin *Temür Kapı /Demür Kapu*, Arapların kapı ya da karakol anlamına gelen *el-Bâb*, *Bâb-ül Ebvâb* (= Kapılar Kapısı), *Bâb-ül Hadîd* (= Demir Kapı) olarak adlandırılan Derbend/ Demirkapı Geçiti'dir. Demirkapı ismi Ortaçağ'da Ermeni tarihçileri tarafından da kullanıldı.[8]

İkinci geçiş noktası; Orta Kafkaslarda yer alan Daryal boğazı üzerinden Terek vadisine uzanan, Romalıların *Porta Caucasiecae/Porta Hiberiae*, Arapların *Bâb-ül Alan* olarak adlandırdığı, 18. yüzyıldan itibaren *Gürcü Askerî Yolu* denen, deniz seviyesinden 2379 m. yüksekte, aynı geçitte akmakta olan Terek nehrinin ana kolunu takip eden sarp ve dar Daryal Geçiti'dir.[9] Sayısız şelaleler oluşturan çok sayıda derenin güzelleştirdiği Daryal Boğazı'nı iki taraftan kapatan kayalık ve taraçalar şeklinde yükselen yamaçlar dik uçurumlarla doludur.

---

[8] Derbend şehri ve Derbend geçidi hakkında bkz. Baddeley, *A.g.e.* I, 155-vd; W.V.Barthold, "Derbend", *İA*, III; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (yay. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), İstanbul 1999, II, 154-157; Rahîmizâde İbrâhim Harimî, *Târîh-i Osman Paşa. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H.986-988/1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (H.993/M.1585)*, (yay. Yunus Zeyrek), Ankara 2001, 48-51; A.Muhammedoğlu, "Derbend", *DİA*, IX.

[9] Daryal geçidinin coğrafi, topografik durumu ve tarihi hakkında bkz. W.E.D.Allen, *Russian Embassies to the Georgian Kings 1589–1605*, Cambridge 1970, 299–307; Anisimov, *A.g.e.* 175–182; Baddeley, *A.g.e.* I, 190-vd.

Adıgeçen geçitler üzerinden giden iki güzergâh Kafkasya'nın en eski kara ticaret yollarını teşkil ediyordu.[10] Ortaçağ'da İslâm dünyası, Hıristiyan dünyası ile ticaretini Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve İdil (Volga) nehri üzerinden Rusya içlerine, oradan Baltık Denizi'ne uzanan bu ticaret yolları aracılığıyla yapıyordu.[11]

Sasanîler ve Romalılardan itibaren Kafkasya'yı istilâ eden veya buradan gelip geçen bütün orduların kullandığı ana güzergâh olan Demirkapu Geçidi, stratejik, askerî ve ticarî önemini daima muhafaza etti.[12] Sasanîler, Romalılar ve Gürcülerin müstahkem mevkîler kurmak suretiyle kontrol ettikleri Daryal Geçidi ise Rusların 1780'lerde yolu genişletmesine kadar büyük istilâ ordularının kullanmasına uygun değildi.

Kafkas Dağları üstünde Terek'in kolu olan Ardon ırmağının oluşturduğu vadiyi Faş vadisine bağlayan *İmeret Askerî Yolu* ve *Oset Askerî Yolu* da denilen Mamison Geçidi,[13] Kuban vadisini yılın altı ayı karlarla kaplı, sarp ve dağlık Kodor vadisi ile birleştiren 2816 m. yükseklikteki Klukhor Geçidi, Buynak'tan başlayarak Avar ülkesi üzerinden Kahet istikâmetine uzanan, Arapların *Bâb-ı Sâhib-üs Serîr* adını verdiği, *Geylân Şâh Kapısı* da denilen Avar Geçidi'nin aralarında yer aldığı 70 kadar küçük yol ve patika vardı. Bu yollar ve patikaların çoğu ancak yük hayvanlarının ya da tek sıra yürüyenlerin geçebileceği genişlikteydi.[14]

Kuzey sınırı Kafkas Dağları, güney sınırı Aras nehri, doğu sınırı Hazar Denizi, batı sınırı Karadeniz olan, günümüzde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın yer aldığı Güney Kafkasya'nın batısı; çeşitli bölgelere ayrılan *Gürcistan*, doğusu; Azerbaycan ve Ermenistan'ı içine alan *Arrân*'dır. Güney Kafkasya'da Kür ve Aras nehirleri arasındaki toprakların ve Mugan steplerinin kış otlakları ile Karabağ yaylalarının yaz otlakları, göçebelerin sürülerine otlama imkânı veriyordu.

Yunanlılar ve Romalıların *İberya* dedikleri topraklara Arapların ve Farsların verdiği *Gürcistan* adı Kür nehrinden türetilen "Kür Ülkesi" anlamına gelir. Ülke Doğu ve Batı Gürcistan olmak üzere ikiye ayrılır.[15] Suram Dağları'nın ikiye ayırdı-

---

[10] Ahmet Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi. Eski Çağlardan 17. Yüzyıla Kadar*, İstanbul 1978, 18.

[11] Abdülkadir Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (1-3 Haziran 1988) Bildirileri*, Samsun 1990, 233-240.

[12] Kafkasya'nın Osmanlı öncesi Müslüman-Türk döneminin tarihi hakkında bkz. Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya 2000; Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, (çev. Ahsen Batur), I-II, İstanbul 2003; İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003.

[13] Mamison geçidi hakkında bkz. Baddeley, *A.g.e.* I, 21-44; W.E.D.Allen, "The March-Lands of Georgia", *The Geographical Journal*, LXXIV, (1929), 135-159.

[14] W.E.D.Allen-Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge 1953, 5-6.

[15] Gürcistan, Osmanlı tarih literatüründe de Doğu ve Batı Gürcistan olmak üzere iki kısma ayrılır. [Örnek olarak bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, I, 275.]

ğı bu coğrafyanın batısı Karadeniz ikliminin tesiri altındaki düzlük Rion nehri havzasına açılırken, doğuda Kür ve Aras vadilerinin de bulunduğu yüksek platolar ve bozkır hâkimdir.[16] Bu iki bölge arasında Antikçağ'dan itibaren belirgin bir farklılaşma ortaya çıkmıştır. Bu dönemde *Kolhis* denilen batı bölgesi Yunan ve Roma medeniyetinin etkisi altında kalırken, *İberya* denilen doğu bölgesi İran ve Mezopotamya medeniyetinin tesirine girmiştir.[17]

Doğu Gürcistan'ı teşkil eden bölgelerden, merkezi Tbilisi (Os. Tiflis) olan Kür nehri vadisi, *Kartveli* (Os. Kartli), Kür nehrinin kuzeyinde ve Kafkas Dağları'nın güney eteklerinde yer alan, İori (Os. Yura) ve Alazan (Os. Kanık) vadilerini kapsayan, merkezi Zagem (Os. Zegem) olan dağlık bölge *Kaheti* (Os. Kahet)'dir. Batı Gürcistan'ı teşkil eden bölgelerden, batıda Karadeniz'e dayanan, merkezi Kutaissi (Os. Kutais) olan bölge *İmereti* (Os. İmeret/Açıkbaş/Başaçık), İmereti'nin kuzeybatısında Karadeniz kıyısında yer alan, merkezi Zugdidi olan bölge *Sa-Megrelo* (Os. Megrel), Acara denilen Kıpçak Türkü kökenli Müslüman Gürcülerin yaşadığı, merkezi Bathumi (Os. Batum) olan Çoruh nehri ağzındaki bölge *Guria* (Os. Gürel), Çoruh nehri ile Kür nehrinin kaynağı arasındaki bölge *Samtskhe/Sa-Atabago* (Os. Mesket Ülkesi/Atabek Ülkesi) olarak adlandırılır.[18] Batı'da Megreller, Lazlar, Svanlar ve Acaralar gibi Gürcülerden farklı halklar yaşar.

Kafkas Dağları ile İngur ve Bzıp nehirleri arasında Karadeniz boyunca uzanan topraklar *Abhazya* (Os. Abhazistan)'dır. Osmanlıların *Abaza* olarak adlandırdığı Abhazlar, Gürcü değil Kuzey Kafkas halklarından biridir.

Kuzey Kafkasya dört bölgeye ayrılır. Bölgelerin ilki doğuda Hazar Denizi, kuzeyde Kuma, güneyde Kür ve batıda Aktaş nehirleri ile çevrili *Dağıstan*'dır.[19] Aktaş nehri ile Dağıstan'dan ayrılan, kuzeyde Terek nehri, batıda Kaçkalin engebeleriyle çevrili topraklar *Çeçenistan* olarak adlandırılır. Kafkas Dağları'nın kuzeyinde, batıda Karadeniz'e dökülen Kuban, doğuda Hazar Denizi'ne dökülen Terek nehirleri havzalarıyla çevrili, kuzeyde Kuma nehrinin kaynaklarına kadar uzanan topraklar *Kabardey*, batıda Karadeniz, kuzeyde Kuban nehri, doğuda Kafkas Dağları

---

[16] W.E.D.Allen, "The Caucasian Borderland", *The Geographical Journal*, 99/5-6 (May-Jun 1942), 227.

[17] David Braund, *Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-AD 562*, Oxford 1994, 40-45.

[18] Gürcistan'ın tarihî coğrafyası ve topografyası için hâlâ en iyi kaynak, Wakhoucht Bagrationi, *Description géographique de la Géorgie*, (ed. Marie Félicité Brosset), St. Petersburg 1842'dir.

[19] Dağıstan hakkında bkz. Mirzâ Bala, "Dağıstan", *İA*, III; W.V.Barthold-V.Minorsky, "Daghistan", *EI²*, II; Ziya Musa Buniyatov, "Dağıstan", *DİA*, 8; Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II; *Dağıstan Vilâyeti. Coğrafî, Sevkulceyşî, Tarihî ve İstatistikî Vaziyeti*, (çev. Nazmi) İstanbul 1918; Şerafeddin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul 1961; İsmail Özsoy, *Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, İzmir 1997.

ve Kabardey'le çevrili, güneyde İngur nehri ile Gürcistan'dan ayrılan, Kafkas Dağları'nın batı sırtlarını içine alan, az nüfuslu çok sayıda Kafkas halkının yaşadığı topraklar *Çerkezistan*'dır.[20]

2. Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu'nun Etnik ve Dilsel Durumu

Kafkasya ile Kırım ve Kuzeydoğu Anadolu'nun Osmanlı dönemindeki siyasî, askerî, idarî ve iktisadî tarihleri birbirinden ayrı incelenemez. Bu üç bölge birlikte ele alınmalıdır. Osmanlı Devleti'nin Kuzeydoğu Anadolu ve Kırım Yarımadası'nın güneyindeki topraklarında 16. yüzyılda kurulan Erzincan, Erzurum, Kars, Kefe, Çıldır ve Trabzon eyâletlerinin sınırları da Kafkasya'ya taşmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin Kuzeydoğu Anadolu'daki Erzincan, Erzurum, Kars ve Çıldır eyâletlerini oluşturan topraklar 11. yüzyılda Selçuklu fütuhâtıyla Türklerin eline geçmişti. Kürtlerin de yaşadığı bu topraklarda nüfusun çoğunluğu Türklerdi.[21] Anadolu'nun son Türkleşen parçası olan Doğu Karadeniz bölgesinin Türkleşmesi Trabzon İmparatorluğu'nun 1461'de Osmanlı topraklarına ilhâkı ile başladı. Trabzon, fethinden çeyrek asır sonra 1486'da 257 hâne Türk, 749 hâne Rum, 130 hâne Ermeni, 33 hâne Cenevizli Latin'den meydana gelen toplam 1171 hânede 6700-7500 kişinin yaşadığı küçük ve Türklerin azınlıkta olduğu bir şehirdi.[22] Sonraları Trabzon ve Doğu Karadeniz bölgesinin nüfusu çeşitli bölgelerden gelen Türklerle çok büyüdü. Ancak, bölgede daima kalabalık bir Rum ve küçük bir Ermeni azınlık yaşadı. M.Ö. 4. yüzyılda batıdan göç ederek Kars'la Gökçe Göl (Sevan Gölü) arasındaki toprakları yurt tutan ve bölgenin tamamına yayılarak büyük şehirlerde önemli bir azınlık teşkil eden Ermeniler en kalabalık oldukları, merkezi Revân (Yerevan) olan bugünkü Ermenistan toprak-

---

[20] *Çerkezistan* ya da *Çerkesya*, Ubıh toprakları da dâhil olmak üzere Küçük Kabardey, Çerek ve Malka nehirleri arasındaki Kabardey düzlüğünün büyük yarısı; Teberda, Kuban, Laba ve Belaya nehirleri arasındaki dağ önü düzlüğü, aşağı Kuban'ın sol kıyısı ve Karadeniz'in Kuban ağzından Bzıb nehrine kadar olan doğu kıyısını kapsayan coğrafyadır. Elinizdeki kitapta "Çerkezistan" olarak belirtilen her yerde bu coğrafya kastedilmektedir.

[21] Bu bölgelerin Osmanlı öncesi Müslüman-Türk döneminin tarihi hakkında bkz. A.Şeref Beygu, *Erzurum. I. Cilt*, İstanbul 1936; M.Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi. I. Cilt*, İstanbul 1953; aynı yazar, *Dede Korkut Oğuznâmeleri-I. Kitap*, İstanbul 1952; aynı yazar, *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018–1236)*, Ankara 1982; Hrant Andreasyan, "Müverrih Vardan. Türk Fütuhâtı Tarihi (889–1269)", *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2, (1937), 153–255; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971; aynı yazar, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973; aynı yazar, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980.

[22] Heath W.Lowry, *Trabzon Şehrinin İslâmlaşma ve Türkleşmesi*, İstanbul 1981, 43; M.Hânefi Bostan, *XV-16. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002, 118–161.

larında bile 19. yüzyıla kadar azınlıkta idi.[23] Bazı merkezlerde küçük bir Rum azınlık da vardı.[24]

Kafkasya fevkalade dil çeşitliliği olan bir bölgeydi. Ortaçağ Arap coğrafyacısı El Mes'ûdî'nin *"yetmiş iki millet, her birinin kendi hükümdârı ve diğerlerinden farklı dili var"* diye anlattığı,[25] İslâm tarihçileri ve coğrafyacılarının *Cebelü'l-Elsân* (= Diller Dağı) olarak adlandırdıkları Kafkasya'da çok fazla dilsel-etnik çeşitlilik bulunmakta, kırk kadar farklı dil ve lehçe konuşulmaktaydı.[26]

Kafkasya halklarının konuştukları *Kafkas* ya da *İbero-Kafkas* dil ailesine mensup diller, birbirleriyle çok az ilişkisi olan *Kuzeybatı Kafkas/Adığe-Abhaz* (Çerkesce/Adığece, Kabardeyce, Abazaca, Ubıhca), *Kuzey-Orta Kafkas/Vaynah* (Çeçence, İnguşça, Tuşeti'de yerleşen ve Gürcüleşen Bacbilerin dili), *Kuzeydoğu Kafkas/Dağıstan* (Avar, Andi, Dido, Lak/Gazi Kumuk, Samur/Lezgi, Haytak, Dargı, Kübeci, Agul, Rutul, Tabasaran, Udi dilleri) ve *Güney Kafkas/Kartvel* (Gürcüce, Megrelce, Lazca/Canca, Svan dili) olmak üzere dört dil grubuna ayrılır.[27]

Kafkasya'nın nüfusu *Adığe/Çerkes, Abaza, Çeçen, İnguş, Avar, Gazi Kumuk/ Lak, Lezgi, Dargı, Gürcü, Laz* gibi Kafkas halkları ile *Karaçay-Malkar, Nogay, Kumuk, Aze-*

---

[23] George A.Bournoutian, "The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century", *Transcaucasia. Nationalism and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia*, (ed. Ronald Grigor Suny), Ann Arbor 1983 içinde 69–86.

[24] XI.-15. yüzyıllarda Rumların ve Ermenilerin, sosyal ve dinî durumu ile Müslüman halkla ilişkileri hakkında bkz. Der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire*, Harvard 1947; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, (yay. Hrand Andreasyan), Ankara 1962; Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of İslâmization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, Los Angeles 1971.

[25] El-Mesûdî, *Mür'üc-üz Zeheb ve'l Maadîn el-Cevher*, I, 209'dan Peter B.Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (çev. Osman Karatay), İstanbul 2013, 51.

[26] Eski ve Ortaçağ metinlerinde bu sayı 70'e hatta 300'e çıkarılmaktadır. Strabon, Dioscurias (bugünkü Sohum yakınlarında) şehrini ziyaret edenlerin 70 farklı dil konuştuklarını, Romalı Plinus, bu dillerin 300 kadar olduğunu *"Romalıların oradaki* (Kafkasya) *işlerini 130 tercüman eşliğinde sürdürmek zorunda kaldıklarını"*, El-Aziz, *Cebelü'l-Elsân* (Diller Dağı) adı verilen Kafkasya'da 300 farklı dil konuşulduğunu yazarlar. Baddeley, *A.g.e.* 21-22.

[27] Kafkasya'da konuşulan dil ve lehçelerle etnik yapıya etkileri hakkında bkz. J.C.Catford, "Mountains of Tongues: The Languages of the Caucasus", *Annual Review of Anthropology*, 6, (1977), 283–314; Bernhard Geiger, Tibor Halasi-Kun, Karl H.Menges, Aert H.Kuipers, *Peoples and Languages of the Caucasus, a Synopsis*, Gravenhage 1959; Jost Gippert, "The Caucasian Language Material in Evliyâ Çelebi's Travel Book", (ed. George Hewitt), *Caucasian Perspectives*, München 1992, 8–62; George Hewitt, *Introduction to the Study of the Caucasian Languages*, München 2004; Mac Kenzie, a.g.m.; R.Wixman, *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*, Chicago 1980.

rî gibi Türk boyları, *Ermeni*, *Oset* gibi Hind-Avrupa kavimleri ve *Dağ Yahudileri*'nden meydana geliyordu.[28]

3. Kafkasya Halkları

Adığeler/Çerkesler: Kafkasya'nın yerli halklarından olan, kendilerine *Adığe* adını veren Çerkesler, Taman Yarımadası'ndan başlayarak Misimya nehrine kadar Karadeniz kıyıları ile Kuban nehri arasında kalan ve Kuban'ın doğusunda Kafkas Dağları boyunca Kuma ve Terek ırmaklarının kaynaklarıyla, Mezdegu bölgesine kadar uzanan topraklarda yaşıyordu.[29]

Çerkesler aynı kökten gelmekle birlikte, farklı lehçeler konuşan ve Kafkas Dağları ile birbirinden ayrılan *Kiakh* (Kuzey Çerkesleri) ve *Şhag* (Küçük ve Büyük Kabardeyler, Besleneyler) boylarından meydana gelir. Jane/Cane, Bjeduğ, Çemguy (Temirgoy), Hatukay, Natuhay, Mahoş, Abzeh, Ademey, Şapsığ, Acoy (Osmanlılar *Acu Çerkesleri* derlerdi. Bugün aile adı olarak kalmıştır), Hetuk (Kırım Tatarları *Adalı*, Osmanlılar *Ada Çerkesleri* adını verir. Diğer kabîlelerle karıştılar), Çapsun (diğer kabîlelerle karıştı, Karadeniz kıyısında yaşadıkları vadi isimleri ile anılır), Khigak (Osmanlılar *Şefâke* adını verir) kabîleleri Kuzey Çerkeslerini teşkil eder. Adığelerin bir kolu olan, araştırmacılara göre Abaza ve Adığeler arasında ortak bir halka teşkil eden ve Vardan, Saşe, Hize, Subaşi, Psahe, Hosta (Hamış) boylarına ayrılan *Ubıh*lar Kuzeybatı Kafkasya'nın Karadeniz kıyısında, Şhaguaşe ve Pçeha

---

[28] Charles Allen Burney-David Marshall Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, London 1971. [Kafkasya ve Doğu Karadeniz bölgesinin eskiçağ tarihi konusunda önemli bir araştırmadır. Bölgede yaşayan halkların kökeni konusunda yapılacak değerlendirmelerde dikkatli olunmasını vurgulaması da ayrıca önemlidir]; Peter B.Golden, "The Turkic peoples and Caucasia", *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*, (ed. Ronald Grigor Suny), Ann Arbor 1996; Alexandre Grigoriantz, *Kafkasya Halkları Tarihî ve Etnografik Bir Sentez*, (çev. Doğan Yurdakul), İstanbul 1999; Ufuk Tavkul, "Kafkasya'nın Otokton (Yerli) Halkları Meselesi ve Kafkasya Halklarında Etnik Köken Arayışları", *Kırım Dergisi*, 6/24, (1998), 36–39.

[29] Çerkesler hakkında bkz. Jabaghi Baj, *Çerkezler. Kökleri-Sosyal Yaşamları-Gelenekleri*, Ankara 2000; Mirzâ Bala, "Çerkesler", *İA*, III; Adolf Berje, *Kafkasya Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, (çev. Murat Papşu), Ankara 2010; Berkok, *A.g.e.* 130–159; Sefer Berzeg, *Kafkasya ve Çerkesler Bibliyografyası*, Samsun 1996; Ruslan Betrozov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, (Çev. Orhan Uravelli), Ankara 2009; Hayri Ersoy, *Dili Edebiyatı ve Tarihi ile Çerkesler*, İstanbul 1993; Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II; Gökçe, *A.g.e.* 6–9; Amjad Jaimoukha, *The Circassians: A Handbook*, London 2001; Yahya Kanbolat, *Çerkes Kabîlelerinde Boy Adları. Adığe Kavmi Boy Adları-Abhaz Kavmi Boy Adları-Vaynağ Kavmi Boy Adları*, Ankara 1991; Leonti Lyulye, *Çerkesya*, (çev. Murat Papşu), İstanbul 1998; Aytek Namitok, *Origines des Circassiens*, Paris 1939. Türkçe Ter. *Çerkeslerin Kökeni*, (çev. Aysel Çeviker), Ankara 2003; Şora Noghumuka, *Adighe-Hatikte-Çerkes Tarihi*, (çev. Vasfi Güsar), İstanbul 1974; Batıray Özbek, *Çerkesya Bibliyografyası*, Ankara 1997; Chantal Lemercier - Quelqejay-Halil İnalcık, "Çerkes" *EI*^{2}, II; Şerafettin Terim, *Kafkas Tarihinde Abazalar ve Çerkeslik Meşhumu*, İstanbul 1976, 65–70; Ramazan Traho, "Circassian", *Central Asian Survey*, 10/1-2, (1991); Türkçe ter. *Orta Asya Yolculuğu Çerkesler*, (çev. Gülden Kangal), İstanbul 2007.

ırmaklarının kaynaklarına yakın yerlerde, Saşe, Hamış, Zuebze nehirleri ile kollarının suladığı bugünkü Soçi ve civarındaki topraklarda yaşıyorlardı.[30] Adığe boylarının yerleştikleri topraklar belirlenirken dağ silsileleri, vadiler, ırmaklar ve dereler önem taşır. Boylar arasındaki sınırları bu tabiî coğrafî unsurlar teşkil eder.

Eski Yunan kaynaklarında *Zikhi*, Ortaçağ İslâm kaynaklarında *Keşek*, Ortaçağ Rus kaynaklarında *Kasog* olarak geçen Adığelere verilen ve ilk defa Papa IV. Innocent tarafından 1245'te Moğol Hanı'na gönderilen Giovanni da Pian del Carpini'nin eserinde geçen *Çerkes* adı 13. yüzyıldan itibaren yaygınlaştı.[31]

Osmanlıların Adığeler ve bütün Kuzey Kafkas halklarını kapsayacak şekilde kullandıkları Çerkes ismi etnik değil Kuzey Kafkasya'nın bütün "savaşçı dağlı boylarını" tanımlayan sosyal bir anlam taşımaktadır.[32]

Cenevizli seyyah Giorgio Interiano 1502'de Venedik'te basılan *La vita (et) sito de' Zichi, chiamati Circassi:historia notabile* isimli kitabında "bu halka Yunanca ve Latince *Zikh* denildiğini, Tatarlar ve Türklerin *Çerkes* dediğini, kendi dillerinde ise halkın adının Adığe olduğunu", Çerkeslerin "Don nehrinden Cimmerio (Kerç) Boğazı'na kadar Azak Denizi'nin (*Palus Maeotis*) doğu kıyılarında yaşadığını ve Ta-

---

[30] Vubıhlar/Ubıhlar hakkında bkz. Sefer Berzeg, *Soçi'nin Sürgündeki Sahipleri Çerkes-Vubıhlar*, Ankara 1998; Aydın O. Erkan, "Ubıhlar (Çerkeslerin Bir Boyu)", *Kuzey Kafkasya*, 64-65, (1987).

Aytek Namitok, *Çerkeslerin Kökeni*, (çev. Aysel Çeviker), Ankara 2003, 87; Giovanni da Pian del Carpini, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tatars*, (Tran. E.Hildinger), Boston 1996; Çerkes adının kökenine dair bkz. Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, (çev. Ludmilla Denisenko), İstanbul 2004, 9-21. Antikçağ ve Ortaçağ seyyahları gezi notlarında Çerkeslerden bahsederken benzer isimler verirler. Bizanslılar Batı Çerkeslerinin ülkesine *Zichia*, Marco Polo, *Zic*, (Aldo Ricci, *The Travels of Marco Polo*, London 1931, 606-607), Pian del Carpini, *Sicci*, Wilhelm von Rubruck ile Simon Sain-Quentin ise *Ziquia* demektedirler. 14. yüzyıl İspanyol seyyahı Paschalis de Victoria, *Zuqguus* adlı Hıristiyan bir hizmetçisinin olduğunu yazmakta, Başpiskopos Johannes de Galonifontibus'un 1404 tarihli *Libellus de Notitia Orbis*'in de Ziquia ülkesinden söz edilmektedir. [Lajos Tardy, "The Caucasian Peoples and their Neighbours in 1404", *AOH*, 32/1, (1978), 83-111]; *Zic*, *Zichia* ismi, muhtemelen Çerkeslerin kendilerini adlandırdığı *Adığe* (Adzyghe) kelimesinden kaynaklanır. Ancak bu isim ortaçağda bütün Çerkesleri kapsamıyordu. Çerkeslerin yaşadıkları topraklar Antikçağ'dan başlayarak Kuban nehrinin kuzeyinden, Kafkas Dağları ve Karadeniz'e kadar *Zichia*, *Papagia* ve *Kasachia* olarak üçe ayrılmaktaydı. [Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, (ed. Gyula Moravcsik, tran. R.J.H.Jenkins), I, Washington 1967, 186.] *Kasachia* ve Rus kroniklerinde geçen *Çerkesse* adı, Arap kaynaklarında *Kaşak* olarak geçmektedir. Kuban nehri ile Kafkas Dağları arasındaki yerlerin demografik yapısı XIII. yüzyıla kadar çok fazla değişmemişti. Hem Carpini, hem de Rubruck, *Zikh* (*Sicci*, *Ziqui*) ve *Çerkes* (*Circasi*, *Cirkasi*, *Cheherkis*) etnonimi arasında dar anlamda ayrım yapmaktaydılar. [*The Text and Version of John de Piano Carpini and William Rubruquis*, (ed. Charles Raymond Beazley), London 1903.] Carpini, *Cassi* (Cathi) isimli üçüncü bir gruptan bahseder ki bunları Kasogların devamı olarak görmek mümkündür.

[31] Avagyan, *A.g.e.* 20-21.

tarlar tarafından topraklarından çıkarıldıklarını" yazar.[33] Freduito d'Ancona tarafından çizilen 1497 tarihli Akdeniz ve Karadeniz haritası, Kabardey topraklarını Azak Denizi'nin kuzeyinde, günümüzde Taganrog şehrinin bulunduğu yerin az batısında gösterir.

Çerkeslerin doğuya göç etmeleri 13. yüzyılda Kafkasya'da Moğol istilâsının ardından kitlesel boyut kazandı. Çerkesler, Moğol akınlarında yurtlarını terk etmek zorunda kalan Alanların boşalttığı Orta Kafkasya'nın dağ eteklerine yerleştiler. Adığelerin iyi bilinen bağımsız bir kolu olan Kabardeyler bu dönemde tarih sahnesine çıktı.[34] Menkıbelere göre Kafkas Dağları'nın kuzey yamaçlarına yerleşen ilk kabîleler Kabardey ve Besleneylerdi. Kabardeyler, Moğol istilâsının etkisi ile 13. ve 14. yüzyılda Karadeniz tarafındaki dağ geçitlerini aşarak Orta Kafkasya'dan Sunja nehrine kadar uzanan topraklara yerleştiler.[35] Kabardeyler geldikleri yerlerde Malkarlarla karşılaşmış, onları bozkır ve vadilere iterek topraklarına yerleşmişti.[36] Kabardeylerin Sunja kıyısına yerleşmeleri, Çeçenlerin ve İnguşların ataları olan Vaynahların dağlardan inmesi ile azaldı ve Mezdegu'nun doğusuna geçemedi. Kabardeyler ve Besleneylerden sonra Temirgoylar ve adlarını Temirgoy Prensi Bolatkua'nın kardeşi Prens Hatukua'dan alan Hatukaylar Kafkas Dağları'nın kuzey yamaçları ile Kuban nehri kıyılarını yurt tuttular. Onların ardından Kabardey prenslerinden Kobli önderliğindeki Şapsığlar, Bjeduğlar ve Natkho isimli başka bir Kabardey prensi önderliğindeki Nathukaylar, Kafkas Dağları'nı aşarak Kuban ötesindeki dağ önlerine yerleşti. Bjeduğ prenslerinden Beygarsoko önderliğinde, Temirgoyları düzlüklere doğru sürerek Maykop vadisine yerleşen Mahoşlar, daha sonra Abzehler tarafından Laba nehri kıyılarına sürüldüler.[37]

Abhazlar: Kafkasya'nın yerli halklarından olan, kendilerini *Apsuva*, yurtlarını *Apsını* diye adlandıran, Gürcülerin *Ab-haz* adını verdiği, Osmanlı literatüründe *Abaza* olarak geçen, *Apsıfila* denilen Abhazca'yı konuşan Abhazlar, İngur nehrinden başlayarak Misimya nehrine kadar Karadeniz kıyıları boyunca uzanan ve kuzeyde Kafkas Dağları ile sınırlanan topraklarda yaşıyorlardı. 13. Yüzyılda Kafkas Dağları'nın kuzeyinde Abhaz dili konuşan nüfusun ortaya çıkması Moğol saldırılarının bir sonucudur.[38]

---

[33] Berje, *A.g.e.* 53.

[34] Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, (çev. Orhan Uravelli), Ankara 2007, 53. Kabardeyler hakkında bkz. Dâvud Dursun, "Kabardeyler", *DİA*, 24.

[35] Konu hakkında bkz. M.A. Şafiyev, "Bir Çerkes Boyu Kabardeylerin Kökeni ve Yerleşimi", (çev. Murat Papşu), *Kafkasya Gerçeği*, 9, (Temmuz 1992), 50–56.

[36] İsmail Mızıulu, "Eski Dönemlerden Rusya'ya Bağlanıncaya Kadar Karaçay Malkar Halkının Tarihi", (çev. Aliy Şidakulu), *http://www.turan.tc/turk/karacay/karacay.htm*, 27.

[37] Berje, *A.g.e.* 53–54.

[38] Polovinkina, *A.g.e.* 53.

Kafkas Dağları'nın kuzeyinde, Kuban nehri civarında yaşayan *Abazin* denilen bu Abhazlar, dilleri arasında lehçe farklılıkları olan *Aşuva* ve *Aşkaruva* isimli iki gruba ayrılır. Karaçaylar ve Nogaylar, Aşuvalara *Altıkesek* adını verir. Bu altı boyun adları Lo, Bijberd, Dudaruk, Cantemir, Keç/Kaçva ve Kılıç idi.[39] Aşkaruvalar Başılbiy, Tam, Kazılbiy, Barakhay, Şahgeriy/Şehgeriy, Bağ ve Mısılbiy boylarına ayrılır. 550 yılında Hıristiyanlığı kabul eden ve 16. yüzyıla kadar çoğu Hıristiyan olarak yaşayan Abhazlar, Dranda'da bulunan piskoposluğa bağlıydı.[40]

Çeçenler: Kafkasya'nın yerli halklarından olan ve dokuz kabîleye ayrılan Çeçenler kendilerini *Nohçiy* diye adlandırır. Kabardeyler Çeçenleri *Şeşen*, Adığeler ve Osetler *Nuhta* olarak isimlendirir.[41] İlk kez 1708'de rastlanan Çeçen adı Argun nehri kıyısındaki Çeçen isimli büyük köyden gelir.[42] Kültür ve gelenek bakımından Kumuklar ve Avarlarla benzerlik gösteren, Oset ve Kabardeylerin geleneklerinden de etkilenmiş olan Çeçenler[43] *tukum* denilen kabîlelerle, *tayp* denilen soy ve boylara ayrılırlar. Güneyde Kafkas Dağları'ndan başlayarak Sunja ve Aktaş ırmakları arasından kuzeyde Terek nehrine kadar uzanan topraklarda yaşayan Çeçenler 10. yüzyılda İslâm'ı kabul etmişti. Çeçen toplumunda her 30 ev için bir mescid vardı. Bu birime *hat* denir, buraya bir imam ve köy yöneticisi seçilirdi.

İnguşlar: Çeçenlerle birlikte *Vaynah* adı verilen halkın soyundan olan, Kafkas Dağları'ndan başlayarak Sunja ve Asap ırmakları arasından kuzeye doğru Terek nehrine kadar yaklaşan topraklarda yaşayan İnguşlar, kendilerini dağlarda oturanlar anlamına gelen *Lamur* ya da *Ghalghay* olarak adlandırır. İnguşlar 17. yüzyıldan itibaren İslâm'ı kabul ettiler. Kendilerine *Batsoy* adını veren Tuşlar da Çeçen ve İnguşların bir koludur.

---

[39] Abazinler hakkında bkz. R. Abaza, "The Abazinians", *Caucasian Review*, 8, (1959) 34-40.

[40] Abazalar hakkında bkz. *The Abkhazians: A Handbook*, (ed. George Hewitt), London 1999; W.V. Barthold, "Abazalar", *İA*, I; Alexander Benningsen-H.Carrere d'Encausse, "Abaza", *EI*^{2}, I; Suna Benet, *Abkhazian The Long-living People of the Caucasus*, New York 1974; Valeri Beygua, *Abhazya Tarihi*, (çev. Mahinur Tuna), İstanbul 2000; Hayri Ersoy, "Abazalar (Abhazlar) Üzerine Tarihçe", *Kafkasya Yazıları*, 1 (1997); Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II; Mariam Lordkipanidze, *The Abkhazians and Abkhazia*, Tiflis 1990; A. Kollautz, *Abasgia Abhazya Tarihi'nin Bizans Dönemi'ne Ait Belgeleri*, (çev. Bahriye Çelebi), İstanbul 2000; Gerg K. Şamba, *Abhazya'nın Arkeolojik Eserleri*, (çev. Mahinur Tuna), İstanbul 2008.

[41] Çeçenler hakkında bkz. Yavus Ahmadov, *Çeçen-İnguşya Halkıyla Rusya Arasındaki İlişkiler*, (çev. Tarık Cemal Kutlu), İstanbul 2000; Ergünöz Akçora, *Geçmişten Günümüze Çeçenler*, İstanbul 1996; Tarık Cemal Kutlu, *Çeçen Direniş Tarihi*, İstanbul 2005; Şamil Mansur, *Çeçenler*, Ankara 1995; Jamuhanov Süleyman Sultanoviç, "Çeçenistan", *DİA*, VIII.

[42] Baddeley, *The Rugged Flanks of Caucasus*, I, 79; Grigoriantz, *A.g.e.* 169.

[43] Julius Heinrich Klaproth, *Travels in the Caucasus and Georgia Performed in the Years 1807 and 1808*, London 1814, 349.

Avarlar: Dağıstan'ın yerli halklarından olan, kendilerini *Maarulal* (Dağlılar) diye adlandıran Avarlar yaşadıkları bölgelere göre isim alan 16 kabîleye ayrılır. Ortaçağ İslâm kaynaklarında *Memleket-üs Serîr* olarak anılan Avar ülkesi, Koysu nehrine dökülen Andi, Anar ve Karakh ırmaklarının kaynaklarından başlayarak kuzeyde Kumuk Ovası'na kadar uzanan topraklarla, Cahar-Tala bölgesini kaplıyordu. Dağıstan Avarlarının, Avar Devleti'ni kuran, devletlerinin 6. yüzyılda Göktürklerin isyanıyla dağılmasını müteakip batıya doğru çekilen, Hunlar ve Macarlarla akraba Türkî bir halk olan Avarlarla ilgisi yoktur.[44] Kendilerini *Maarulal* diye adlandıran ve *Maarulal Mats* (= Dağlı Dili) denilen bir Kafkas dili konuşan bu halka, Türkçe "Başıboş gezen" anlamına gelen *Avar* ismi Kumuklar tarafından verilmiş, Osmanlılar ve Ruslar da bu ismi kullanmışlardı.

Gazi Kumuklar/Laklar: Dağıstan'ın yerli halklarından olan, kendilerini *Lak* ve *Gumuçi* diye adlandıran Gazi Kumukları Gürcüler *Leki* olarak isimlendirir. Gazi Kumuklar/Laklar, Orta Dağıstan'da Dulti Dağı'nın güney ve güneybatısı ile Sulak nehrinin kolları arasındaki dağlık arazide yaşıyorlardı. Arap fetihleri çağında 8. yüzyılda Dağıstan'da İslâm'ı ilk kabul eden halk olan ve İslâm'ın yayılması için gösterdikleri gayret yüzünden Araplar tarafından *Gazi Kumuk* adı verilen Lakları, Avarlar *Toma*, Gürcüler *Leki* diye adlandırır.[45] Kafkas dilleri grubuna dâhil olan Lak dili, Azerî ve Kumuk Türkçelerinden etkilenmişti.

Lezgiler: Dağıstan'ın güneydoğusu ile Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda yer alan Samur nehri havzasında yaşayan, bu nedenle *Samurlular/Samûriler* de denen,[46] Dağıstan'ın yerli halklarından olan Lezgiler, Hazar ve Kıpçak Türkleri ile Arap fâtihlerin bölgeye yerleştirdikleri Araplarla karışmışlardı. Lezgiler, Lezgi dilinin farklı lehçelerini konuşan Rutul, Agul, Tsahur, Tabasaran gibi kabîlelere ayrılır. Ruslar Dağıstan'da yaşayan bütün halklara *Lezgi* adını verirler.[47] Kendilerini *Ghumghum* diye adlandıran Tabasaranlar da Lezgilerin bir koludur. 5. yüzyıla dek Albanya, 13. yüzyıla kadar Alan Devleti içinde yer alan Lezgiler 13. yüzyılda Dağıstan'da bağımsız siyasî birimler oluşturdular.

Dargılar: Lezgilerle aynı soydan olan ve kendilerine *Sutkur* ismini veren Dargıları Gazi Kumuklar/Laklar *Akuşa*, Ruslar *Dargın* diye adlandırır. Orta Dağıstan'da Derbend/Demirkapu Geçidi'nin kuzeybatısında yaşayan Dargılar, yedi lehçesi olan Dargı dilini konuşur. Dargılar, Hazar, Bulgar, Altın Orda hanlıklarının etkisiyle Kıp-

---

[44] Avarlar/Cücenler hakkında bkz. Pál Lipták, *Avars and Ancient Hungarians*, Budapest 1983.

[45] Gazi Kumuklar/Lekler hakkında bkz. Mustafa Aydın, "Lekler", *DİA*, 27; Mirzâ Bala, "Kazı Kumuk" *İA*, VI; V.W.Barthold-David K.Kermani, "Kumuk", *EI*^{2}, V; W.V.Minorsky-R.Wixman, "Lak", *EI*^{2}, V.

[46] Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, (haz. Fahri Huvaj), Ankara 2002, 15.

[47] Dâvud Dursun, "Lezgiler", *DİA*, 27; R. Wixman, "Lezgh", *EI* ^{2}, V.

çak Türkçesi de konuşuyorlardı. Akuşa, Sutkur, Sırhal, Urkarak ve Haytak kabîlelerine ayrılan Dargılar Arap fetihleri çağında 8. yüzyıldan başlayarak 11. yüzyıla kadar İslâm'ı kabul ettiler.[48] Dargı ve Tabasaran toprakları arasındaki Ulu Çay havzasında yaşayan Haytaklar Kara Haytak ve Kübeci boylarına ayrılır. Kendilerine *Ughbug* adını veren, kuyumculuk, demircilik ve silah yapımı ile uğraştıklarından Farsça "Zırh yapan" anlamına gelen *Zırhgiran* denilen Kübeciler çok çalışkan insanlardı.

Gürcüler: Güney Kafkasya'nın yerli halklarından olan Gürcüler, kendilerini *Kartvelebi*, ülkelerini *Sakartvelo* diye adlandırır.[49] 4. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul eden, alfabeleri ve 5. yüzyıla kadar uzanan yazılı edebiyatları olan[50] Gürcüler, Kartvel, Megrel ve Svan lehçelerine ayrılan *Kartuli* denilen Gürcü dilini konuşan, bugün Gürcistan'ı teşkil eden topraklarda yaşayan Kartvel, Kahet, Svan, Kevsur, Tuş, Pşav, İmeretyalı, Megrel ve Gürel kabîlelerine ayrılmıştı. Kartli diyalekti temelinde gelişen Gürcüce 5. yüzyıldan itibaren Gürcü edebiyatının tek dili oldu.

Lazlar: Güney Kafkasya'nın yerli halklarından ve anayurtları Batum'un kuzeyi olan Lazlar, muhtemelen Kafkasya'nın Araplar tarafından istilâsı sırasında Çoruh nehri ile bugünkü Rize'nin Pazar ilçesi arasında Karadeniz kıyısındaki topraklara göç ettiler. Kendilerini *Lazi* olarak adlandıran ve Megrelce ile akraba bir dil konuşan Lazlar 16. yüzyılda Müslüman oldular.[51]

Karaçay-Malkarlar: Kendilerini *Tavlı, Malkarlı, Alan* diye adlandıran, Adığelerin *Karçaga Kuşha*, Kabardeylerin *Kuşha* dediği Karaçay-Malkarlar, Hun, Bulgar, Hazar ve Kıpçak Türklerinin[52] Kafkasyalı unsurlarla karışması ile 12. yüzyılda olu-

---

[48] Dargılar hakkında bkz. Rıza Kurtuluş, "Dargılar", *DİA*, 8; Chantal Lemercier-Quelquejay, "Darghin", *EI*^{2}, II.

[49] Gürcüler hakkında bkz. William Edward David Allen, *A History of the Georgian People from the beginning down to the Russian conquest in the Nineteenth Century*, London 1932; Mirzâ Bala, "Gürcistan", *İA*, IV; Bagrationi, *A.g.e.*; Niko Berdzenişvili-Simon Canaişa, *Gürcüstan Tarihi*, (çev. Hayri Hayrioğlu), İstanbul 1997; Fahrettin Çiloğlu, *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, İstanbul 1996; Davut Dursun-Hüsamettin M.Karamanlı, "Gürcistan", *DİA*, 14; Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II; David Marshall Lang, *Last Years of the Georgian Monarchy 1658–1832*, New York 1957; aynı yazar, *A Modern History of Georgia*, London 1962; aynı yazar, *Gürcüler*, (çev. Neşenur Domaniç), İstanbul 1997; Alexandre Manvelichvili, *Histoire de Géorgie*, Paris 1951; V.Minorsky-C.E.Boshworth, "Kurdj", *EI*^{2}, V; Kalistrat Salia, *History of the Georgian Nation*, Paris 1983; Mehmet Saray, "Gürcistan ve Gürcüler", *Kafkas Araştırmaları*, 3, (1997); Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation*, London 1989.

[50] Konu hakkında bkz. Donald Rayfield, *The Literature of Georgia*, Oxford 1994.

[51] Lazlar hakkında bkz. Ali İhsan Aksamaz, *Kafkasya'dan Karadeniz'e Lazların Tarihsel Yolculuğu*, İstanbul 1997; Kamil Aksoylu, *Laz Kültürü - Tarih Dil Gelenek ve Toplumsal Yapı*, İstanbul 2009; Ildiko Bellér Hann, *Doğu Karadeniz'de Efsane, Tarih ve Kültür*, (çev. Ali İhsan Aksamaz), İstanbul 1999; M.Recai Özgün, *Lazlar*, İstanbul 1996; Muhammet Vanilişi-Ali Tandilava, *Lazların Tarihi*, (çev. Hayri Hayrioğlu), İstanbul 1992.

[52] Bu Türk kavimleri hakkında bkz. Peter Golden *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (çev. Osman Karatay), Ankara 2002; Ahmet Câferoğlu, "Kafkasya Türkleri", *Türk Kültürü*, 38, (1965).

şan bir Türk halkıydı. Karaçaylar, *Mingi Tav* (Tanrı Dağ) adını verdikleri Elbruz Dağı'nın batı etekleri ile Kursuk, Kuban ve Teberda nehirleri boylarında, Laba nehrinin üst kısımlarında, Malkarlar, Elbruz Dağı'nın batı etekleri ile doğuda Çerek, Çegem ve Bakşan ırmakları boylarında yaşıyorlardı. Kıpçak Türkçesi'nin kolu olan *Tav Til* (Dağ dili) ya da *Tavca* (Dağca) diye adlandırılan Karaçay-Malkar lehçesini konuşan Karaçay-Malkarlar 17. yüzyıl sonlarından başlayarak 18. yüzyılın ortalarına kadar İslâm'ı kabul ettiler.[53]

Nogaylar: Kıpçak Türklerinden ve Türkleşmiş Moğol kabîlesi Mangıtlardan inen bir boylar topluluğu olan Nogaylar, isimlerini 13. yüzyılda bu boylar topluluğuna kumanda eden Cengiz Han'ın torunu Nogay Han'dan almıştır.[54] Hazar Denizi'nin kuzey ve kuzeydoğusundaki topraklarla, İdil nehrinden başlayarak Kuban nehrinin kuzeyine kadar Hazar Denizi ve Azak Denizi arasında uzanan Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan Nogaylar, 16. yüzyılın ortalarında Büyük Orda ve Küçük Orda olarak ikiye ayrıldı. Büyük Nogaylar, Aşağı İdil'in sol yakası ile Yayık nehri arasında, Küçük Nogaylar, İdil'in sağ yakası ile Kuban-Azak bölgesinde yaşıyordu. Kıpçak Türkçesi'nin bir kolu olan Nogayca, Nogay, Kara Nogay ve Ak Nogay lehçelerine ayrılır.

Kumuklar: Avarların *Laralal*, Nogayların *Tavlı* adını verdikleri Kumuklar, 5.-7. yüzyıllarda bugün yaşadıkları topraklara yerleşen Oğuz-Kıpçak boylarının, Lek ve Dargı gibi yerli halklarla karışmasından meydana gelen ve 12. yüzyılda bölgeyi yurt tutan bir halktı. Dağıstan'ın kuzeydoğusunda, Terek ve Sulak nehirleri havzalarından başlayarak güneyde Dargı topraklarına kadar uzanan yüksek yerlerde yaşıyan Kumuklar, Kıpçak Türkçesi'nin kolu olan ve Oğuz Türkçesi etkisi de bulunan Kumukça konuşuyorlardı. Dağıstan halklarının ortak anlaşma dili olan Kumuk Türkçesi, Buynak, Hasav-Yurt ve Haytak lehçelerine ayrılmıştı.[55]

---

[53] Karaçay-Malkarlar hakkında bkz. Mirzâ Bala, "Karaçay-Balkarlar", *İA*, VI.; Câferoğlu, *A.g.e.*; Golden, *A.g.e.*; Karl H.Menges, *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden 1968; İsmail Mızıulu, "Eski Dönemlerden Rusya'ya Bağlanıncaya Kadar Karaçay Malkar Halkının Tarihi", (çev. Aliy Şidakulu),*http.//www.turan.tc/turk/karacay/karacay.htm.*;Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür. Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 1993; Ufuk Tavkul-Yaşar Kalafat (der.), *Karaçay-Balkarlar. Tarih, Toplum ve Kültür*, Ankara 2003.

[54] Nogaylar hakkında bkz. Mehmet Alpargu, "16. Yüzyılın ortasında Nogay Türkleri ve Ordaları", *Emel*, 15, (1996); aynı yazar, "Dünden Bugüne Kafkasya'da Nogay Türkleri", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, İstanbul 1996 içinde; aynı yazar, *Nogaylar*, İstanbul, 2007; Osman Bavbek, "Nogay Türkleri", *Türk Kültürü*, 285, (1986); Câferoğlu, *A.g.e.*; İhsan Kalenderoğlu, "Nogay Türkleri", *Muzaffer Özdağ'a Armağan*, III, Ankara 2003, 253 vd.; Menges, *A.g.e.*; Sami Nogay, *Nogay Türkleri*, Ankara 1997; Golden, *A.g.e.*; Akdes Nimet Kurat, *IV.- XVIII.Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972.

[55] Kumuklar hakkında bkz. Mirzâ Bala, "Kumuklar", *İA*, VI.; Câferoğlu, *A.g.e.*; Menges, *A.g.e.*; Golden, *A.g.e.*; Rıza Kurtuluş, "Kumuklar", *DİA*, 28; W.Barthold-David Kermani, "Kumuk", *EI*^{2},V.

Azeriler: Eski Yunan ve Roma çağında Albanya, Arap fetihlerinden sonra Arrân ve Şirvân olarak adlandırılan Azerbaycan'a Türklerin yerleşmesi Hunlar ve Hazarlar döneminde başladı. Selçukluların 1064'ten itibaren Gürcistan'dan Hazar Denizi kıyılarına kadar uzanan topraklara Oğuz-Türkmen boylarını iskân etmesiyle hızlanan Azerbaycan'ın Türkleşmesi 12. yüzyılda tamamlandı. Oğuz Türkçesi'nin bir kolu olan Azerice'yi konuşan ve zengin bir yazılı edebiyata sahip olan Azeriler, 15. yüzyıldan başlayarak Şiî mezhebini kabul ettiler.[56]

Ermeniler: Bazı dilbilimci ve tarihçiler Ermenilerin Hind-Avrupa ırkından İranî bir kavim olduklarını, M.Ö. 6. yüzyılda batıdan göç ederek Kars'la Gökçegöl arasındaki toprakları yurt tuttuklarını, bazıları ise Ermenilerin Hititler, Albanya ve Gürcistan halkıyla birlikte *Alarud* adlı ırkı teşkil ettiklerini, Arîlerle ortak tarafları olmadığını, anayurtlarının Kars'la Gökçegöl arasındaki topraklar olduğunu öne sürer. 4. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul eden, alfabeleri ve 5. yüzyıla uzanan yazılı edebiyatları olan Ermeniler kendilerini *Hayk*, yaşadıkları toprakları *Hayastan* diye adlandırırlar.[57]

Osetler: Ataları 1. yüzyılda Don Nehri ile Azak Denizi arasındaki bölgede ortaya çıkan ve göçebe bir kavim olan Alanlardır. Hind-Avrupa ırkından İranî bir kavim olduğu kabul edilen ve Hunların baskısıyla 4. yüzyılda Avrupa'ya doğru çekilen Alanların bir dalı Kafkasya'ya geldi. Alanların, İranî kökenli bir başka kavim olan Aslarla birleşmesinden var olan Osetler, önceleri Kafkas Dağları'nın kuzeyindeki ovalarla, dağların kuzey yamaçlarında yaşarken, 13. ve 14. yüzyıllarda Moğolların ve Timurlenk'in istilâları neticesi Orta Kafkaslar'da Daryal Geçidi üzerinde ve Terek nehrine doğru Uruh ve Ardon vadilerine yerleşti.

---

[56] Azerîler hakkında bkz. Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan", *DİA*, 4; Ahmet Câferoğlu, *Azerbaycan*, İstanbul 1940; Ahmet Câferoğlu, *Türk Kavimleri*, İstanbul 1988; Golden, *A.g.e.*; İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eskiçağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (çev. Ekber N.Necef-Şamil Necefov), İstanbul, 2009; F.Memmedova, *Azerbaycan'ın Siyasî Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Bakû 1993; Menges, *A.g.e.*; Abdülkerim Özaydın, "Arran", *DİA*, 3; Mehmet Emin Resulzade, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Ankara 1951; aynı yazar, "Azerbaycan", *İ A*, II; Afag Rüstemova, "Azerbaycan'da Tarihsel Kimliğin ve Dilin Gelişim Süreçleri", *Karadeniz*, 1/2, (Bahar 2009), 113–125; A.Zeki Velidi Togan, "Arran", *İA*, II; A.Zeki Velidi Togan-M. Fuat Köprülü, "Azerbaycan", *İA*, II.

[57] Victor Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie*, I-II, Paris 1879–1880; Rene Grousset, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paris 1947; *Histoire des Armeniens*, (ed. Gerard Dedeyan), Toulouse 1982; *The Armenians: Past And Present In The Making Of National Identity*, (ed. Edmund Herzig-Marina Kurkchiyan) London 2005; *The Armenians: A Handbook*, (ed. Edmund Herzig) London 2007. Ermeniler konusunda çok zengin bir literatür vardır. İngilizce yayınlar için Hamo B.Vassilian, *The Armenians: A Colossal Bibliographie Guide to Books Published in the English Language*. California 1993, Türk-Ermeni ilişkileri için Candan Badem, *Türk-Ermeni Sorunu Bibliyografyası Kitaplar, Makaleler, Tezler*, İstanbul 2007; Erdal İlter, *Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası*, Ankara 1997, söz konusu literatüre ulaşmak için yararlıdır.

İran kökenli kabîlelerle, Kafkas ve Türk halklarının karışımı ile şekillenen, Yunan, Roma, Bizans, Ermeni kaynaklarında *Alan* diye geçen, Adığelerin *Kuşha*, Abazaların *Avuaps*, Çeçen-İnguşların *İri*, Karaçay-Malkarların *Dülger* adını verdiği Osetleri, Gürcüler *Ovs*, yaşadıkları toprakları *Ovseti* diye isimlendiriyordu.[58]

Osetya'nın kuzeyinde Tagaur, Digor, Kurtata ve Alagir, merkezinde Tuala, güneyinde Kudar, Dzaw ve Ksan boylarına ayrılan Osetler, İron ve Digor lehçeleri olan Oset dilini konuşur. Güney Osetlerin konuştuğu şiveler, *Tualaa* veya *Kudar* olarak adlandırılır.[59]

4. Kafkasya'nın Dinî Durumu

Dağlar, kentlerin, ovaların ve kıyıların yarattığı medeniyetlerin dışında kalmış bir dünyadır.[60] Kuzey Kafkasya'nın sosyal yapısını oluşturan en önemli unsur olan Kafkas Dağları, bölgenin dinî yapısının biçimlenmesinde de etkili olmuştu. Öte yandan, yüksek dağların zirveleri 19. yüzyılda bile hem Kuzey Kafkasyalılar hem de Gürcüler ve Ermeniler arasında kutsal sayılırdı. Yüksek dağlarda yaşayan topluluklar, dinler tarafından oldukça zor ve yüzyıllar içinde kazanılmış, geleneksel inançlarını uzun süre korumuşlardı. Bu yüksek dünyalara ancak şartlar oluştuğunda girebilen dinler sürekli de olamamıştı.

Pers, Yunan ve Roma dünyasının bir parçası olan Güney Kafkasya'da devlet geleneği milattan öncesine kadar uzanır. 4. yüzyılda Hıristiyan olan Ermeniler ve Gürcüler, her ikisi de Ermeni Keşiş Mesrop Maştots tarafından 405'te Grekçeyi referans alarak oluşturulmuş alfabeleri, yazılı edebiyatları, orijinal ve görkemli mimarileri olan medeniyetler geliştirmişti.[61]

---

[58] Osetler hakkında bkz. Behçet Alankuş, "Osetinler-İronlar", *Kuzey Kafkasya*, 59, (1980), 30–33; Agustí Alemany, *Sources on the Alans: A Critical Compilation*, Leiden 2000; Beksultan Batırhan, "Osetin Milletinin Menşei", *Kuzey Kafkasya*, 7–8, (1971); Karoly Czegledy, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, (çev. Erdal Çoban), İstanbul 1998; Janos Harmatta, "Studies in the Language of the Iranian Tribes in Southern Russia", *AOH*, I/2–3, (1951), 261–314; Yılmaz Konak, *Osetya ve Asetinler*, İstanbul 2007; Vladimir Kuznetsov-Yaroslav Lebedinski, *Alanlar Step Atlıları, Kafkas Beyleri*, (çev. Demir Alp Serezli), Ankara, tsz, Nancy E. Leeper, "Ossetians", *EI*[2], VIII; Abdullah Saydam, "Osetler", *DİA*, 32; Fridrik Thordarson, "Asii, Asiani", *Elr*, II; aynı yazar, "Digor", *Elr*, VII; A.Zeki Velidi Togan, "Allan", *İA*, I. Osetlerin etnik yapısı hakkında ayrıca bkz. Mirfâtih Z. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul 2006, 189-211.

[59] Bagrationi, *A.g.e.* 429.

[60] Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul 1989, I, 8.

[61] Bu konu hakkında bkz. Jurgis Baltrušaitis, *Etudes sur l'art médiéval Géorgie et en Arménie*, Paris 1929; *Histoire des Armeniens*, (ed. Gerard Dedeyan), Toulouse 1982; Lang, *A Modern History of Georgia..*; aynı yazar, *Gürcüler..*; Rusudan Mephisashvili-Vakhtang Tsintsadze, *The Arts of Ancient Georgia*, London 1979; Salia, *A.g.e.*; Suny, *A.g.e.*; Michael Tamarati, *L'Eglise Géorgienne, des origines jusqu'a nos jours*, Roma 1910; Michael Tarchnišvili, "Sources Armeno-Géorgiennes de l'histoire Ancienne

Hıristiyanlığı 301'de devlet dini hâline getiren Ermeniler ilk Hıristiyan devlet olmak özelliğini taşır. Kafkasya Albanları 323'te, Hıristiyanlığı 317'de kabul eden Gürcüler ise 337'de bu dini devlet dini olarak benimsediler. Ermeniler ve Gürcülerde millî kültürün taşıyıcısı olan kilise, yüzyıllarca yabancı hâkimiyetinde yaşayan bu iki milletin devam etmesini sağladı ve bu halkların hayat tarzını derinden etkiledi. Çağdaş gözlemcilerin anlattıklarına göre Gürcü ve Ermenilerle komşuları olan Müslüman halkların günlük yaşayışı arasında dinî inançları dışında büyük fark yoktu. Gürcü ve Ermeni kadınları kapalı bir hayat yaşar, evlerinden dışarı çıkmaz, peçeli yüzlerini kilisede bile açmaz, eğlence, ziyafet ve düğünlerde erkeklerle bir arada olmazlardı.[62] 19. yüzyılın başlarında bölgeye gelen Amerikan misyonerleri, Ermenilerin Türkçe bildiklerini, Gürcistan'da yaşayan Rumların Türkçe ile karışık bir Rumca konuştuklarını ve Yunan harfleri ile Türkçe yazdıklarını belirtir.[63]

18. yüzyılda Hıristiyanlaştırılan Osetler ve Svanlar (Os. Suvanlar/Isvanlar) Kafkasya'nın diğer Hıristiyan halklarıydı. Hıristiyanlık, 487'de Gürcü Kilisesi'nin kurulmasından sonra Oset, Çeçen ve Avar topraklarında Gürcü rahipler tarafından yayıldı. Buralarda Gürcü mimarisi model alınarak inşâ edilmiş kilise ve manastırlarla, erken Ortaçağ'a ait Avar ve Çeçen dillerinde Gürcü harfleri ile yazılmış kitabeler bunu göstermektedir.[64] Osetlerin ataları olan ve 713'ten itibaren Hıristiyanlığa giren Alanlar 932'de Hazarlara yenildikleri savaş sonrası Bizanslı piskopos ve din adamlarını ülkelerinden kovarak putperestliğe geri döndü.

Kuzey Kafkasya'da Adığeler ve Abazalar arasında Hıristiyanlık 6. yüzyılda Bizanslılar vasıtasıyla özellikle İmparator I. Justinyen (527-565) döneminde yayıldı.[65] Çok sayıda papaz Kafkasya'ya gelerek kiliseler kurdular. Hıristiyanlık 10.-11. yüzyıllarda oldukça yaygınlaştı.[66] Adığeler, Karaçay-Malkarlar ve Osetler eski inançlarında var olan "kadınları ve çocukları koruyan tanrıça" motifini Hz. Mer-

---

de l'eglise de Georgie", *Le Museon*, 60 (1947); Cyril Toumanoff, "Christian Caucasia between Byzantium and Iran. New Light from Old Source", *Traditio*, 10, (1954), 109–89, aynı yazar, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown 1963, 11–12.

[62] Konu hakkında bkz. Leon Arpee, *A History of Armenian Christianity*, New Jersey 1946; Bıjıskyan, *A.g.e.*; Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII; Toumanoff, *A.g.e.*; Wagner, *A.g.e.* 295.

[63] Eli Smith, *Research of the Rev. E. Smith and Rev. HG. O. Dwight in Armenia II*, New York 1833, 199.

[64] Mary L. Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, (çev. Ahmet E. Uysal), Ankara 1984, 2. Ufuk Tavkul, "Kafkasya'da Hristiyanlığın İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 128, (2000), 101–110.

[65] Bizanslı tarihçi Procopius, "*İmparator Justinianus (527-565) hükümdarlığının yirmi birinci yılında Abasgia'ya kiliseler inşâ ettirmek üzere emir verdi. Abasgia'ya rahipler gönderdi. Rahipler tüm dinî adetler ve ibadet konusunda onlara bilgi verdiler*" diye yazmaktadır. [Prokopius, *The History of Wars*, V-VI, (trans. H.B. Dewing), Cambridge 1962, 81.]

[66] Mahmut Kusko, "Kafkas Milletleri", *Kafkasya Kültürel Dergi*, 2/7, (1965), 11.

yem'le bütünleştirdiler. Kuban, Teberda (Senti Kilisesi), Büyük ve Küçük Zelençuk vadileri ile Abhazya sahillerinde Rum, Ermeni ve Gürcü mimarlarla taş ustaları tarafından taş bloklar ve kireç harcı kullanılarak Greko-Bizans freskleriyle süslü kiliseler ve manastırlar inşâ edildi. Bölgede piskoposluk merkezi, 1084'te kurulan Sotiropolis (Dranda) idi. *Alania ve Sotiropolis Piskoposu* unvânını taşıyan son piskopos olan Atinalı Theotokos 1447'de öldü.

Tmutarakan Rus Knezliği prensleri 11.-12. yüzyılda Kabardeylerin bir kısmını Hıristiyan yaptılar. Kuzey Kafkasya halkları genellikle Ortodoks mezhebindeydi. Bölgenin metropolitlik merkezi Trabzon'du. Trabzon Metropoliti Simeon 1350'ye doğru "ruhanî etki alanının Don nehrine kadar genişletilmesini" Altın Orda Hanı Canibek Han'dan istemişti.

Latinlerin *IV. Haçlı Seferi* sırasında 1204'te Konstantinopolis'i işgâli sonrası Dominiken rahipleri Mapa/Maparium (Anapa) civarında ve Ubıhlar arasında Katolikliği yaydılar. Karadeniz kıyısındaki Ceneviz kolonilerinde birçok kilise inşâ edildi. Katolik rahipler bazen zor kullanarak Çerkesler arasında Hıristiyanlığı yaymaya çalıştı. 1404'te Kafkasya'da bulunan Başpiskopos Johannes de Galonifontibus, "Karadeniz kıyısında yaşayan Zihler (Adığeler) Greklerin dinini (Ortodoks) benimsemişlerdir. Ayrıca kendilerine göre ibadetleri ve dinî törenleri vardır. Paskalyadan önceki perhiz günlerini kırk gün değil elli gün olarak tutarlar. Noel'den önceki bir ay ve Cuma günleri de oruç tutarlar. Kiliseleri, ikonları ve yortuları Greklerinki gibidir. Büyük yortularda ve Pazar günleri hayvan kurban ederler. Kurbanın etleri dağıtılır ve yenilir. Kurbanın başı ise yaşlılara ya da fakirlere verilir veya yüksek ağaç dallarına asılır. Böylece kutsal ruhları doyurduklarına inanırlar. Kilisenin yanında üzerinde haç bulunan bir ağaç vardır. Bu ağaca Allahın ağacı derler. Bu ağacın dallarına çeşitli semboller, hayvan kafaları asılmıştır. Keşişleri yoktur." diye yazmaktadır.[67] Giorgio Interiano ise 15. yüzyıl sonunda "Çerkeslerin yazıları olmadığını, rahiplerin Yunanca dualar okuduklarını ancak onların anlamını bilmediklerini" yazar. 15. yüzyılda Kuzey Kafkasya'da Matrega (Taman)'da bulunan bir başpiskoposluk ve iki piskoposluk vardı.[68] Hıristiyanlık, Bizans İmparatorluğu'nun dağılıp yıkılması, Bagrat Hânedânı yönetimindeki Gürcistan'ın zayıflaması ve siyasî olarak parçalanmasının etkisi ile 15. yüzyıldan sonra Kuzey Kafkasya halkları arasında tesirini kaybetti ve halkın büyük bölümü eski putperest inançlarına döndü.

Müslüman Arap akınları Hz. Ömer zamanında Kafkasya'ya ulaştı. Hz. Osman devrinde 646'da Habîb b. Mesleme, Dvin ve Tiflis şehirlerini ele geçirerek

---

[67] Lajos Tardy, "The Caucasian Peoples and their Neighbours in 1404", *AOH*, 32/1, (1978), 93.

[68] Kadir Natho, *Kafkasya'da ve Kafkasya Dışındaki Çerkesler*, (çev. Ömer Aytek Kurmel), Ankara 2009, 123.

Gürcülerle anlaşma imzaladı. Kuzey Kafkasya'yı fethetmekle görevlendirilen Abdurrahman b. Rebîa, Hazarlarla yapılan çarpışmada şehîd düştü. Harekâta devam eden kardeşi Selmân b. Rebîa komutasındaki Arap ordusu 653'te Hazarların elinde bulunan Derbent'i fethetti. Emevî halîfesi Hişam b. Abdülmelik'in kardeşi Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki Araplar 707'de Hazarlara saldırdı. Araplar 707-717 yıllarında ve Mervan b. Muhammed komutasında 735-737 yıllarında Gürcistan ve Dağıstan dâhil Kafkasya'nın bir bölümünü fethettiler. İslâmiyet Arapların bölgeye yerleşmesinin ardından Dağıstan'da yayılmaya başladı. Lezgiler 8. yüzyılda Müslüman oldular. Hazarlar, 796'da Derbend'i zapt ederek İslâm hâkimiyetine son verdiler. Kafkasya'da Abbâsîler ve Hazarlar arasındaki mücadele 9. yüzyılın ikinci yarısında Müslüman Arapların zaferiyle son buldu. 10. yüzyılda Çeçenler, 13. yüzyılda Dargılar ve Akuşa halkı Müslüman oldular. Hazar Hakanı Yosef'in bir mektubu Dağıstanlı ve Çeçenlerin bir bölümünün 10. yüzyılda Müslüman olduğunu ortaya koymaktadır.

Kuzey Kafkasya halkları arasında İslâmiyet 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı vasıtasıyla yayılmaya başladı. Kabardey üzerinde Rusya ve Kırım Hanlığı'nın hâkimiyet iddiaları Hıristiyanlık ve Müslümanlık arasında büyük bir mücadele yarattı. Kabardey soylularının İslâm'ı kendi dünya görüşlerine daha uygun görerek bu dine girmeleri ve kendilerine bağlı olan köylüleri İslâm'a döndürmeleri üzerine Kuzey Kafkasya'da Hıristiyanlık zayıfladı. İslâmiyet bölge halkının dini durumuna geldi. Rus yayılmacılığı karşısında Kuzey Kafkasya halklarının büyük bölümü İslâm'a geçecek ve kendi tarzlarına göre İslâm'ın en mücadeleci biçimini yaşayacaklardı. 19. yüzyıla kadar devam eden İslâmlaşma sürecinde Kuzey Kafkasya halklarının çoğu Müslüman oldu. Sadece Abazaların bir bölümü ile Mozdok civarındaki Kabardeyler Hıristiyan kaldı. Digorlar (Batı Osetler) ve Gürcülerin bir bölümü de 19. yüzyıla kadar Müslüman oldu.

Azerbaycan'da yaşayan Azerî Türkleri Şiî, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan halkları ile Kuzey Kafkasya'da yaşayan Nogaylar, Tatarlar, Türkmenler Sünnî idi. İslâm'ı Araplar vasıtası ile kabul eden Dağıstan halkları, Çeçenler ve İnguşlar Şafiî mezhebine, Osmanlı Devleti'nin girişimleri ile Müslüman olan Adığeler, Kabardeyler, Abazalar, Karaçay-Malkarlar, Osetler, Gürcüler ve Lazlar ise Hânefî mezhebine mensuptular. Ancak 19. yüzyılın başında bile halkın dinî inançları arasında İslâm ve Putperestlik birlikte yaşamaktaydı.[69]

---

[69] Allen, *A History of the Georgian..*, 95–108; Ghambashidze, *A.g.e.* 3; Mary L. Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına göre Orta Kafkaslarda Din*, (çev. Ahmet E. Uysal) Ankara 1984; Kanbolat, *A.g.e.*; Ufuk Tavkul, "İslâmiyet'in XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Etkileri", *Kırım Dergisi*, 7/25, (1998), 43; Toumanoff, *Studies in Christian..*, 1–12.

Kafkasya'da Yahudiler de vardı. Gürcü kaynaklarına göre 6. ve 7. yüzyıllarda Bizans ve Sasanî topraklarından göç eden İsrail oğullarının soyundan inen Gürcistan Yahudileri, çok sayıda İbrânice ve Arâmice kelimenin yer aldığı, *Kivruli* denilen bir tür Gürcüce, Hazarların ve Hazar Hanlığı zamanında Musevîliği kabul eden Dağlıların soyundan indikleri söylenen, Tarhu ile Derbend arasında yaşayan, *Dağ Yahudileri/Dağ Çıftıları* adı verilen Yahudiler, Tatça konuşuyordu.[70] Dağ Yahudilerinin Hazarlarla kan bağı olduğu iddiası fazla güvenilir değildir. Tatların dil olarak Hazarlarla değil, Azerbaycan'ın Türk dilli halkından önceki İran dilli halkıyla bağlantısı vardır.

5. Kafkasya'nın Siyasî Durumu

Osmanlıların bölgeye ulaştıkları 15. ve 16. yüzyılda Kafkasya'da çok sayıda siyasî birim vardı. 9. yüzyılda İberya Kralı unvânını alan Bagrat hânedânı[71] tarafından yönetilen *İberya Krallığı* 13. yüzyılda Moğol istilâsı ve 15. yüzyılın başında Timur'un seferleri nedeni ile zayıflayarak birbirlerine rakip küçük devletlere bölündü. Bugünkü Gürcistan ve Abhazya ile Türkiye'nin Artvin, Ardahan illeri ve Erzurum ilinin kuzeydoğusunda *Kartli*, *Kaheti* ve *İmereti* krallıkları, *Sa-Megrelo*, *Guria*, *Samtshe/Sa-Atabago* ve *Abhazya* prenslikleri ortaya çıktı.[72]

---

[70] Laurent Mallet, "Bir Kafkas Tuhaflığı Dağ Yahudileri ve Tatlar", (çev. İrvem Keskinoğlu), *Toplumsal Tarih*, VI/36, (1996).

[71] Bagrat Hânedânı, Erzurum'un kuzeyinde Çoruh vadisinde yer alan Speri (=İspir)'nin prensleri olan ve Bayburt'ta şatoları bulunan eski ve asil bir aileden gelir. Bagrat Hânedânı hakkında bkz. Terence Gray, "Les Bagratides: La plus ancienne dynastie de la Chretiente", *La Science Historique*, 22–23; Andro Gugushvili, "The Chronogical-Genealogical Tables of the Kings of Georgia", *Georgica*, I/2–3, (1936), 109–158; Cyril Toumanoff, "The Early Bagratids", *Le Muséon*, 62 (1949); aynı yazar, "The Bagratids of Iberia from the Eighth to the Eleventh Century", *Le Muséon*, 74 (1961).

[72] Gürcistan tarihinin en önemli kaynağı, 18. yüzyılda VI. Vahtang'ın emriyle bir araya getirilen *Kartlis Tskhovreba* adlı anonim yıllıktır. Marie Félicité Brosset'nin Fransızcaya çevirdiği [*Chronique Géorgienne*, Paris 1830] eserin bazı bölümlerini Qaukhchishvili ve Katharine Vivian İngilizceye çevirmişlerdir. [*The Georgian Chronicle. The Period of Giorgi Lasha*, Amsterdam 1991] Marie Félicité Brosset'in iki cilt beş kitap olarak yayınlanan eseri, Gürcistan tarihi hakkında yapılan çağdaş çalışmaların temelini teşkil eder. *Histoire de la Géorgie, depuis l'antiquite jusqu'au XIX e Siécle: Traduite du géorgien I. ere partie. Histoire Ancienne jusqu'en 1469*, St. Petersburg 1849, *Additions et Eclaircissements a l'histoire de la Géorgie*, St. Petersburg 1851, (Yunan, Ermeni, İslâm kaynakları), *II'e partie I livrasion, Histoire Moderne*, St. Petersburg 1856, *II'e partie II livrasion, Histoire Moderne*, St. Petersburg 1857, *Introduction et Table des Matieres*, St. Petersburg 1858. Gürcü kaynaklarını ilim dünyasına açan bu önemli kitap Kafkasya ve Türk tarihi bakımından yeterince kullanılmamıştır. İlk cildinin Türkçe tercümesi: Marie F.Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (çev. Hrand Andreasyan), Ankara 2003. XIII. yüzyıla kadar Gürcistan tarihi için ayrıca bkz. Mariam Lordkipanidze, *Georgia in the XI-XII. Centuries*, Tbilisi 1987; İbrâhim Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon 2009; Cyril Toumanoff, "İberia on the Eve of the Bagratid Rule: An Enquiry into the Political History of Eastern Georgia between the IV and the IX Century", *Le Muséon*, 65, (1952). Alexander Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, Lahnam Maryland, 2007. Gürcistan tarihi için

Ançabadze hânedânından I. Konstantin 8. yüzyılda Abasg, Apsil, Sanig ve Msim Abhaz prensliklerini birleştirerek Abhazya'da Bizans nüfûzunda bir devlet kurdu. Abhazya prensleri, Bizans'a tâbiyetlerini gösteren *Panhypersebastos* sanını taşıyordu. Bir Hazar prensesinin oğlu ve Bizans İmparatoru Leon'un yeğeni olan Abhazya Prensi II. Leon, 787'de *Apsha* (kral) unvânını aldı.[73]

Ançabadze hânedânından son Abhazya Kralı III. Teodos'un kız kardeşi Guranduht'un oğlu olan İberya Kralı III. Bagrat'tan itibaren (1008) İberya ve Abhazya taçları birleşti. İberya ve Abhazya ülkeleri, *Gürcistan Krallığı* (Gür. Sakartvelos Samepo) olarak adlandırıldı.

Gürcistan Krallığı'nın bir parçası olan, Çoruh nehri ile Kür nehrinin kaynağı arasında yer alan Samtshe, İlhanlı hükümdârı Abaka Han tarafından 1268'de Kıpçak Türkü olan Samtshe Valisi Sargis'e iktâ olarak verildi. *Atabey* unvânını alan Samtshe Beyi I. Sargis'in sahip olduğu ve başkenti Akhaltsikhe (Os. Ahuska) olan topraklar *Sa-Atabago* olarak anılmaya başladı.

Şirvânşahlar'dan indikleri söylenen Şervaşidze (Çaçba) hânedânı Abhazya'yı 1325'te Gürcistan Kralı V. Giorgi'den malikâne olarak aldılar ve *Eristav* olarak tasdik edildiler.

Gürcistan Kraliçesi Rusudan ile Selçuklu şehzâdesi Mugisüddîn Tuğrul Şah'ın oğlu olan ve Moğol hâkimiyeti altındaki Gürcistan'da yaşanan taht kavgaları sırasında *Likhtimereti* (Likh Dağları'nın o tarafı) denilen Batı Gürcistan'a sığınan Gürcistan Kralı VI. David, 1258'de İmeret kralı olarak taç giydi. İmeret'in başkenti Kutaisi idi. İmeret Krallığı'na tâbi Guria Eristavı Mamia ve Sa-Megrelo Eristavı Liparit 1461'de *Dadyan* unvânını aldılar. Her iki ülkenin Gürcistan Krallığı'na bağlılığı sözde kaldı.

Gürcistan Kralı II. Konstantin 1491'de Guria ve Sa-Megrelo eristavlarının *Dadyan* unvânını tasdîk etti. Gürcistan ve İmeret tahtlarını birleştirmeyi başaran İmeret Kralı II. Bagrat'ın [Gürcistan için VI. Bagrat] 1478'de ölümünün ardından yaşanan kısa bir saltanat fasılasından sonra oğlu II. Aleksandr 1483'te İmeret kralı oldu. Gürcistan Krallığı'na sahip olmak için İmeret Kralı II. Bagrat'la yaptığı taht mücâdelesini kaybederek Kür nehri ile Kafkas Dağları'nın güney etekleri arasında yer alan dağlık Kaheti bölgesine sığınan Gürcistan Kralı VIII. Giorgi 1466'da Kahet Kralı I. Giorgi olarak taç giydi. Kahet'in başkenti Zagem'di. Gürcistan topraklarını yeniden birleştirmek için İmeret Kralı II. Aleksandr'la yaptığı mücâdelede başarısız olan Gürcistan Kralı II. Konstantin, 1490'da Kür vadisindeki Kartli bölgesinin kralı olarak taç giydi. Kartli'nin başkenti Tbilisi idi.

çok yararlıdır ve kronolojinin doğru tespit edilmesine imkân verir. Gürcü krallıkları ve krallık hânedânlarının şecereleri için bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedânlar*, Ankara 1996, II, 561–563, III, 471–493; Cyril Toumanoff, *Les Dynasties de la Caucasie Chretienne de l'Antiquite jusqu'au XIXe siécle*, Rome 1990; "Georgia", *http://www.4dw.net/royalark/Georgia/georgia.htm.*

Bugünkü Azerbaycan ve Dağıstan topraklarında 15. ve 16. yüzyıllarda *Şirvân-Şahlar, Avar Hanlığı, Gazi Kumuk Şamhallığı, Haytak Usmiliği, Tabasaran Masumluğu* feodal devletleri bulunmaktaydı.[74]

Şirvân, Kür nehrinin kuzeyinde, Hazar Denizi'nin batı kıyısında yer alan ve Ortaçağ'daki Arrân'ın bir kısmını teşkil eden bugünkü Azerbaycan topraklarıdır. Abbâsîler döneminde *Şirvân-Şah* unvânıyla irsî Şirvân valiliği yapan Arap Rebiâ kabîlesinin Şeybani koluna mensup Yezid b. Mezyed el Şeybani'ye, Abbâsî Halîfesi Harun Reşid'in, 801'de Azerbaycan, Şirvân ve Derbend hükümdârlığını vermesi ile kurulan Şirvân-Şahlar Devleti 1550'ye kadar devam etti.[75] Şirvân-Şahlar Kafkasya'da varlıklarını yüzlerce yıl sürdürmelerine rağmen güçlü bir merkezî idare ve ordu kuramadılar. Başkenti 1382'ye kadar Şemâhı, bu tarihte Derbend, 16. yüzyılda tekrar Şemâhı olan, toprakları Kür nehrinden Derbend'e kadar uzanan Şirvân-Şahlar Devleti zaman zaman Dağıstan'ın tamamı ve Ermeniyye üzerinde de hâkimiyet kurdu.

Sulak nehrinin kolları Andi Koysu, Anar Koysu ve Kara Koysu akarsularının havzaları ile bugün Azerbaycan'ın Cahar-Tala bölgesini kapsayan topraklarda yer alan Avar Hanlığı'nın başkenti Hunzah'tı. Hanlık *Nutsal* adı verilen, Osmanlıların *Küçük Şamhal* da dedikleri hükümdârlarca yönetiliyordu.

Koysu ırmağı kıyısında yer alan Gazi Kumuk Şamhallığı, İslâmiyet'ten önce *Şavkal*, daha sonra *Şamhal* denilen ve Osmanlıların *Şamhal* veya *Ulu Şamhal* adını verdiği hükümdârlar tarafından yönetiliyordu.[76] Gazi Kumuk veliahdı *Kırım Şamhal* unvânı taşıyordu. Gazi Kumuk Şamhallığı'nın 16. yüzyıla kadar Kumuk kasabası olan merkezi, bu yüzyılda Tarhu şehrine nakledildi.

Hazar Denizi kıyılarından Kür nehri ve Gazi Kumuk ülkesine kadar uzanan toprakları kapsayan ve Kara Haytak da denilen Haytak'ın *Usmi*[77] diye anılan hükümdârları Kalâ-i Kureyş'te oturuyorlardı.[78]

---

[73] Abhazya hakkında bkz. Gerg Amıcba, *Ortaçağda Abhazlar, Lazlar*, (çev. Hayri Ersoy), İstanbul 1993; A.Kollautz, *Abasgia. Abazya Tarihinin Bizans Dönemine Ait Belgeleri*, İstanbul 2000; Cyril Toumanoff, "Chronology of the Kings of Abasgia", *Le Muséon*, 69, (1956).

[74] Adı geçen devletler için bkz. Mehmed Efendi, *Risâle-i Dağıstan ve Moskof ve ahvâl-i mülûk-ı sâire*, Nuruosmaniye Ktb. 3905; Nadir Devlet, "Avarlar", *DİA*, 4; Erel, *A.g.e.* 32–50; Memmedova, *A.g.e.*

[75] Sara Aşurbeyli, "Şirvânşahlar", *DİA*, 39; W.V.Barthold, "Şirvân-Şah", *İA*, XI; aynı yazar, "Şirvân", *İA*, XI; W.V.Barthold-Boswort, "Shirwan", *EI*², IX; Vladimir Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries*, Cambridge 1958.

[76] Gazi Kumuk Şamhalı'na yazılan fermânlarda "*Cenâb-ı Emâret-Meab*" hitabıyla birlikte "*Dağıstan Hâkimi Ulu Şamhal*" veya "*Kumuk Hâkimi Ulu Şamhal*" unvânı kullanılmaktaydı. Örnek olarak bkz; *BOA. MD No.* 32 Hk. 312, 456; *No.* 44 Hk. 122, 190; *No.* 61 Hk. 41.

[77] *Usmi*, Arapça ism/isim kelimesinden gelen "isim sahibi, adı ve şöhreti olan" anlamında bir unvândı.

[78] Haytaklar hakkında bkz. Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 146–157; Rahîmizâde İbrâhim Harimî, *A.g.e.*

Derbend civarında yer alan Tabasaran'ın, Haytak usmileriyle aynı soydan inen hükümdârlarına *Tabasaran Şah* veya *Masum* adı veriliyordu.[79]

Kuzey Kafkasya'da Adığeler, *pşılar* tarafından yönetilen boylar (*Tlakvue*) hâlinde yaşıyorlardı. Osmanlı terminolojisinde *pşı* karşılığı *mirzâ* ve *bek* terimleri kullanılırdı. Pşıların ikâmet ettiği, boyların baş şehri sayılabilecek köylere *Pşefabe* (Os. Peşgah, Pişköv) adı veriliyordu.

Çerkeslerin yaşadığı topraklar 10.-18. yüzyıllarda, kuzeyde Laba nehrinin döküldüğü yere kadar Kuban nehriyle çevriliydi. Karadeniz kıyısında Taman yarımadasından başlayarak Şahe nehrine kadar, doğuda Laba nehrinin sol kıyısı boyunca uzanıyordu. Çerkesler, güneyde Abazalarla, kuzeydoğuda Nogaylarla komşuydular. Her Çerkes boyunun kendi toprakları ve adı vardı. Çerkes boyları, yüzyıllarca ayrı bir sosyo-politik hayat sürdürdüler.[80] Kabardey'de merkezî bir yönetim yoktu. *Pşı Şhua* denilen Kabardey Büyük Prensi, geleneksel olarak Kabardey ülkesinin bütün pşı ve vorklarının yer aldıkları *Zeuç* (Meclis) tarafından pşı aileleri arasından seçilirdi. Büyük Prens'in pşılar üzerinde bir hâkimiyeti veya üstünlüğü yoktu. Siyasî, idarî, sosyal ve iktisadî faaliyetler her boy tarafından ayrı ayrı düzenleniyordu. Adığeler ve Kadardeylerin siyasî bölünmüşlükleri ve bunun yarattığı sonuçlar Ortaçağ Arap tarihçi ve coğrafyacılarının da dikkatini çekmişti. Mesudî, "*Onların* (Keşekler), *El-lanlar'dan* (Alanlardan) *daha zayıf olmalarının sebebi, başlarında hepsini bir yönetimde toplayacak bir hükümdârlarının olmamasıdır. Eğer tek bir yönetim altında toplansalar ne El-lanlar onlara diş geçirebilir ne de diğer halklar*" diye yazmaktaydı.[81]

51–53. Haytak Usmisi'ne yazılan fermânlarda "*Cenâb-ı Emâret-Meab*" hitabı kullanılmaktaydı. Örnek olarak bkz. *BOA. MD No.* 32 Hk. 312, 456; *No.* 44 Hk. 421, 190; *No.* 61 Hk. 41.

[79] Tabasaran hakkında bkz. Rahîmizâde İbrâhim Harimî, *A.g.e.* 51. Tabasaran Masumu'na yazılan fermânlarda "*Cenâb-ı Emâret-Meab*" hitabı kullanılırdı. Örnek olarak bkz. *BOA. MD No.* 32 Hk. 312, 456; *No.* 44 Hk. 421, 190; *No.* 61 Hk. 41.

[80] Natho, *A.g.e.* 128-129.

[81] Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. D.Ahsen Batur), İstanbul 2004, 88.

İkinci Bölüm

Osmanlı Çağı'nda Kafkasya'nın Siyasî ve Askerî Tarihi (1454-1829)

1. Giriş

15.-19. yüzyıllarda bölgenin büyük güçleri Osmanlı Devleti, İran ve Rusya arasındaki çekişmelerden etkilenen Kafkasya 16.-18. yüzyıllarda Osmanlı-İran, 18.-19. yüzyıllarda Osmanlı-Rus ve İran-Rus mücadelelerine sahne oldu.

Osmanlı Devleti'nin en çok ilgilendiği, müdâhale, mücâdele ve müdafaa ettiği yerlerden olan Kafkasya'da Osmanlı hâkimiyeti üç devreye ayrılır. Birinci devreyi; Fâtih Sultan Mehmed'in *Karadeniz Siyaseti* kapsamında 1454-1479 yılları arasında yapılan fütuhât ve Sultan II. Bayezid çağındaki fetihler teşkil eder. İkinci devreyi; Yavuz Sultan Selim'in 20 Mart 1514'te çıktığı İran Seferi ile başlayıp 17 Mayıs 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Anlaşması'na kadar aralıklı olarak 125 yıl süren ve iki taraf için de çok yıpratıcı olan savaşları kapsayan Osmanlı-Safevî mücâdelesi meydana getirir.[1]

---

[1] Osmanlı-Safevî mücâdelesi hakkında bkz. Adel Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri. Kökenleri ve Gelişimi*, (çev. Ahmet Emin Dağ), İstanbul 2001; Jean Louis Bacqué-Grammont, "16. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safevîler", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991 içinde 205–219; DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere dâir Arşiv Belgeleri 1687–1908*, Ankara 1992; DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere dâir Arşiv Belgeleri (1578–1914)*, I-II, Ankara 1992–1993; Remzi Kılıç, *16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Anlaşmaları*, İstanbul 2001; Kırzıoğlu, *Age*; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578–1612)*, İstanbul 1993; Şah Tahmâsb-ı Safevî, *Tezkire*, (Giriş ve Çeviri Hicabi Kırlangıç), İstanbul 2001; Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II-IV, Ankara 1975–1978.

Osmanlı-Safevî mücâdelesinin siyasî, dinî ve iktisadî sebepleri vardı. Safevî târikatının şeyhi ve karizmatik bir önder olan Şâh İ. İsmail 1501'de Tebriz'i ele geçirmiş, sonraki on yılda İran'ın birliğini sağlayarak nüfusunun çoğu Sünnî olan ülkeyi Şiîliğe döndürmeyi başarmıştı. İran'da bir Şiî devleti hâlinde yükselen Safevîlerin[2] Anadolu'da siyasî hâkimiyet ve nüfûz kurmaya girişmeleri, Türkmen halka yaptıkları dinî ve siyasî propagandanın Osmanlıların Anadolu'daki iktidarı için tehdit teşkil etmesi, Anadolu'da Safevîlerin kışkırttıkları isyanların çıkması, Osmanlı Devleti'nin İran'a savaş açmasının siyasî sebepleridir.

Yavuz Sultan Selim'in 1517'de *Halîfe* unvânını almasıyla başlayan, İslâm'ın itikâdî birliğini, Anadolu ve Kafkasya'daki Sünnî Müslümanları korumak iddiası, mücâdelenin dinî sebebini teşkil eder.[3] Osmanlı-Safevî mücâdelesinin iktisadî sebepleri ise doğudan ve kuzeyden gelen ticaret ve hac kervanı yollarının geçtiği Kafkasya, Doğu Anadolu ve Irak'ta hâkimiyet kurmak suretiyle her iki devletin ekonomi ve maliyesi için hayatî önem sahip olan baharat ve ipek ticaretini denetim altına almaktı. Osmanlılar ve Safevîler, bin yıl önceki Bizanslılar ve Sasanîler gibi Kafkaslardan Basra Körfezi'ne kadar birbirleriyle savaştılar.[4] İki devletin savaş alanı olan Kafkasya'nın 16.-17. yüzyıllardaki tarihi Osmanlı-Safevî mücadelesinin hikâyesidir.[5]

Çar IV. İvan'dan itibaren Kafkasya'ya ilgi duyan ve nüfûz etmeye çalışan Rusya'ya engel olmak maksadıyla 1569'da yapılan Astarhan Seferi ile Kırım Hanlığı kuvvetlerinin Rusya harekâtı ikinci devre içine dâhil edilebilir.[6] Astarhan Seferi Osmanlı-Safevî çatışmasının da bir parçasıydı. Osmanlılar bu seferle, Kırım atlıları ve Rumeli'deki birliklerin İran üstüne sevki için suyolu sağlanmasını ve Safevîlerin komşu ülkelerle yapabileceği ittifakları engellenmeyi de hedeflemişti.

---

2 Bu konu hakkında bkz. Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. 15. Yüzyılda İran'ın Millî bir Devlet Haline Yükselişi*, (çev. Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara 1948; Michel Mazzoui, *The Origins of the Safawids Si'ism, Sufism and Gulât*, Wiesbaden 1972; Andrew Newman, *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire*, London 2006; Roger Savory, *Iran under the Safavids*, Cambridge 1980, 1–26; Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992.

3 Bu konu hakkında bkz. N.Ahmet Asrar, *Kânûnî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti'nin Dinî Siyaseti ve İslâm Âlemi*, İstanbul 1972; Mehmet Saray, *Türk-İran Münâsebetlerinde Şiîliğin Rolü*, Ankara 1990.

4 Bernard Lewis, *Islam in History*, London 1973, 197–198.

5 Carl Max Kortepeter, *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and Caucasus*, New York 1972.

6 Kafkasya'da Osmanlı-Rus rekabetinin başlaması ve Astarhan Seferi hakkında bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, XII, (1948); Özalp Gökbilgin, "Bazı Arşiv Belgelerine göre 16. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticareti ve İstanbul-Moskova Güzergâhı", *Araştırma Dergisi*, 5, (1974); Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966; Muzaffer Ürekli, "Rus Yayılması Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya", *Kafkas Araştırmaları*, 1, (1988).

Üçüncü devreyi; 3 Temmuz 1700'de imzaladıkları İstanbul Anlaşması'ndan itibaren Kafkasya'yı ele geçirmek isteyen Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 15 Eylül 1829'da imzalanan ve Kafkasya'daki Osmanlı hâkimiyetine son veren Edirne Anlaşması'na kadar 129 yıl süren mücadele teşkil eder.[7]

Uzun bir barış döneminin ardından, 9 Temmuz 1723'te başlayarak 4 Eylül 1746'da imzalanan İstanbul Barışı'na kadar süren Osmanlı-İran savaşı ile 1775-1779 ve 1821-1823 Osmanlı-İran savaşları da üçüncü devre içinde yer alırlar.

2. Fâtih Sultan Mehmed ve Sultan II. Bayezid Çağındaki Fetihler

Konstantinopolis'i fethederek Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı olan Fâtih Sultan Mehmed, tarih boyunca burada hüküm süren bütün imparatorlar gibi başkentinin emniyetini ve iâşesini düşünmek zorundaydı. Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'un fethinden sonra uygulamaya koyduğu 'Karadeniz Siyaseti' başkentin ve boğazların güvenliğinin temin edilmesini, yıkıntılar içinde devralınan İstanbul'un inşâsı, imârı ve iâşesi için Karadeniz bölgesinin kaynakları üzerinde siyasî ve iktisadî denetim kurulmasını hedefliyordu.[8]

Fâtih Sultan Mehmed Türkistan ve İran'dan gelen kervan yollarının denize çıkış noktası olan Trabzon başta olmak üzere geniş hinterlantlara sahip şehirlerin bulunduğu ve Samsun hariç Osmanlıların elinde olmayan Kuzeydoğu Anadolu, Kafkasya'nın Karadeniz kıyıları ve Karadeniz'in kuzeyinde Kırım Hanlığı'nı Osmanlı Devleti'ne katarak Karadeniz'i Osmanlı gölü hâline getirdi.[9]

---

[7] Rusya'nın yayılması ve Osmanlı-Rus ilişkileri hakkında bkz. Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (18. ve XIX. Asırlarda)*, Ankara 1940; John Frederick Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, London 1908. Türkçe Ter. *Rusların Kafkasya'yı İstilâsı ve Şeyh Şamil*, (çev. Sedat Özden), İstanbul 1989; Brian N. Chaninov, *Rusya Tarihi*, (çev. Galip K. Söylemezoğlu), İstanbul 1939; Gökçe, *A.g.e.*; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara 1975; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1948; aynı yazar, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970; John P. Le Done, *The Russian Empire and the World 1700–1917*, Oxford 1997; Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, London 1981; *Of Religion and Empire:Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*, (ed. Robert P.Geraci-Michael Khodarkovsky), Ithaca and London 2001; Nicholas V. Riasanovsky, *A History of Russia*, New York 1969; *Russian Colonial Expansion to 1917*, (ed. Michael Rywkin), London 1988; Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: Making a Colonial Empire, 1500–1800*, Bloomington 2002; Antony Lentin, *Russia in the Eighteenth Century*, London 1973; Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire 1801–1917*, Oxford 1967; B.H.Sumner, *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. Eşref Bengi Özbilen), İstanbul 1993; *The Cambridge History of Russia, Volume 1, From Early Rus' to 1689*, (ed. Maureen Perrie), Cambridge 2006; *The Cambridge History of Russia, Volume 2, Imperial Russia, 1689–1917*, (ed. Dominic Lieven), Cambridge 2006; Thomson Gladys Scott, *Catherine the Great and the Expansion of Russia*, London 1947; George Vernadsky, *A History of Russia*, New Haven 1969.

[8] Bu konu hakkında bkz. Carl Max Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy and Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *The Ottoman Turks: Nomad Kingdom to World Empire*, İstanbul 1991, 65–104 içinde.

[9] Fâtih Sultan Mehmed'in "*Karadeniz Siyaseti*" kapsamında yapılan fütuhât hakkında bkz. İsmail

Fâtih Sultan Mehmed, Haziran 1453'te Trabzon İmparatorluğu ve Batı Gürcistan'daki devletlere her yıl hediyeleri ile İstanbul'a gelerek sadâkatlerini arz etmelerini ve tâyin olunan haracı ödemelerini emreden nâmeler gönderdi.[10] Megrel Dadyanı I. Liparit 1453'te Osmanlı hâkimiyetine girdi.[11]

Fâtih Sultan Mehmed'in Karadeniz siyaseti kapsamında Osmanlı Devleti tarafından Kafkasya'da ilk fethedilen yer Abhazya/Abhazistan'dır. Kapdân-ı Deryâ Hamza Paşa komutasında 56 gemilik Osmanlı donanması Haziran 1454'de Abhazistan'ın merkezi olan ve *Sebastopolis* isimli Ceneviz ticaret kolonisi bulunan Sohum'u fethetti. 15. yüzyıla ait bir Gürcü vekâyinâmesi Sohum'un 1451'de fethedildiğini yazmaktadır.[12]

Kıvâmî'nin Fâtih Sultan Mehmed'in tahta geçmesini anlatırken *"padişâhın dehşetinden ve heybetinden Eflak'a, Abhaz'a, Deşt-i Kıpçak'a telaş düştüğünü"* yazması[13] Abhazistan'ın bu tarihte fethedilmediğini göstermektedir. Ceneviz kaynakları da Sohum ve Abhazistan kıyılarının fethinin Haziran 1454'de olduğunu belirtmektedir.[14] Sohum'un fethi üzerine 1325'ten beri Abhazistan'ı yöneten Şervaşidze hânedânından Prens Levan, Osmanlı hâkimiyetini kabul etti.

Samtshe Atabeyi II. Kvarkare'nin, topraklarına saldıran Gürcistan Kralı VIII. Giorgi'ye karşı yardımını istediği Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan 1458'de *Gürcistan Seferi*'ne çıktı. Samtshe Atabeyliği'ni itaât altına alarak İmeret ve Kartli topraklarını tahrip etti. Çok sayıda Gürcü esir edilerek satıldı.[15] Trabzon İmparatoru IV. Yuannis, Uzun Hasan'a elçi göndererek Osmanlı tehdidine karşı ittifak kurmak istedi. Trabzon İmparatorluğu ve Akkoyunlu Devleti arasında 1458'de Amid'de bir anlaşma imzalandı. Ağabeyi IV. Yuannis'in ölümüyle imparatorluk tahtına geçen David, yeğeni Teodora ile evlenen Uzun Hasan ve Gürcistan Kralı VIII. Giorgi ile

---

Hikmet Ertaylan, *Fâtih ve Fütuhâtı I: Bizans ve Karadeniz*, İstanbul 1953; Selâhattin Tansel, *Osmanlı Kaynakları'na göre Fâtih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Ankara 1985.

10 Mihail Dukas, *Bizans Tarihi*, (çev. Vladimir Mırmıroğlu), İstanbul 1956, 194.

11 Gürcü kroniklerinde de temas edilen bu konuyla ilgili olarak XIX. yüzyılın başına ait BOA. Hattı Hümâyûn No. 44606'da bulunan bir vesika, Şinasi Altundağ, "Osmanlı İdaresi ve Gürcüler", *IV. TTK-Tebliğler*, (1952), 317–325 içinde yayınlanmıştır.

12 Anonim, *Chronique Géorgienne*, (Gürcüce *Kartlis Tskhhovreba*'dan Fransızca'ya çev. Marie F. Brosset), Paris 1830, 2–3. [Gürcü kroniklerinde verilen tarihler, Osmanlı ve Batı kaynakları ile karşılaştırıldığında gerçek takvime göre 2–3 yıl öncesine veya 2–3 yıl sonrasına karşılık gelebilmektedir].

13 Kıvâmî, *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*, (yay. Franz Babinger), İstanbul 1955, 24.

14 *Codice diplomatico delle Colonie Tauro-Liguri durante la Signoria dell'Ufficio di S. Giorgio.* (Ed. Amedeo Vigna), VII/II, Genova 1871, 317-318; Wilhelm Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen A.g.e.* II. Leipzig 1936, 392.

15 John E.Woods, *The Aqquyunlu. Clan, Confederation, Empire*, Chicago 1976, 101; *Chronique Géorgienne*, 3. Uzun Hasan'ın Gürcistan seferinin 1456'da gerçekleştiğini belirtmektedir.

olan ittifakına güvenerek Osmanlılara ödemekte olduğu vergiyi kesti, daha önce ödediklerini de geri istedi.

Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra Kutsal Roma Germen İmparatoru III. Friedrich'in çağrısıyla Osmanlılara karşı bir *Haçlı Seferi* yapılması için 23 Nisan 1454'te Regensburg'da Diet toplandı. Papa V. Nicholas'ın temsilcisi Pavia Başpiskoposu Giovanni Castiglione'nin katıldığı Diet'te "şeytanın, ölümün ve azabın oğlu" Fâtih Sultan Mehmed'in yönetimindeki "kâfir köpekler" diye nitelendirilen Osmanlıları "Avrupa'dan kovacak" bir haçlı ordusu kurulması, Trabzon İmparatoru, Gürcistan hükümdârları ve "Osmanlılara karşı savaşmaya hazır kâfir" Karamanoğulları Beyliği ile ittifak kurulması ve anılan ülkelere elçi gönderilmesi kararlaştırıldı.[16]

Papa III. Callixtus İstanbul'u fetheden Osmanlılara karşı Avrupa'da teşkil edilecek Haçlı ittifâkına Trabzon İmparatorluğu ve Gürcü devletleri ile Osmanlıların düşmanı ve rakibi Akkoyunlu Devleti'ni de katmak üzere Minorit Rahibi Ludovico da Bologna'yı 1456'da elçi olarak bu ülkelere gönderdi. Ağustos 1458'de ölen III. Callixtus'un yerine seçilen Papa II. Pius, söz konusu ülkeleri çok iyi tanıyan ve dillerini bilen Ludovico da Bologna'yı, 4 Ekim 1458'de papalığın Doğu elçisi olarak atadı ve yeniden doğuya gönderdi.[17] 1459'da görüştüğü Trabzon İmparatoru David, Gürcistan Kralı VIII. Giorgi, Samtshe Atabeyi Kvarkare ve Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan ile Candar ve Karaman beylerini Osmanlılara karşı kurulacak ittifâka davet eden Ludovico da Bologna, VIII. Giorgi'nin elçisi Nikola Tbieli, Uzun Hasan'ın elçisi Mahmud Bey, Trabzon İmparatoru ve Samtshe Atabeyi'nin elçileri de yanında olduğu hâlde Gürcistan kralı ve diğer hükümdarların selamını ilettiği Kutsal Roma Germen İmparatoru III. Friedrich ile görüştükten sonra, coşkulu bir biçimde karşılandıkları Venedik'e geldi ve Aralık 1460'ta Roma'ya ulaştı. II. Pius kabul ettiği elçilere, Haçlı Seferi'ni hızla gerçekleştirebilmeleri için "Osmanlılara karşı ittifâk kurmak üzere Burgundy Dükü III. Philippe'e müracaat etmelerini" söyleyerek Dük'e hitâben bir mektup verdi. Ludovico da Bologna ve beraberindekiler Mayıs 1461'de St. Omer'de Burgundy Dükü III. Philippe ve Temmuz 1461'de Fransa Kralı XI. Louis ile görüştüler. Trabzon İmparatoru David, Burgundy Dükü III. Philippe'e sunulan 22 Nisan 1459 tarihli mektubunda "Bir haçlı ordusu kurularak Osmanlılara karşı saldırıya geçildiği takdirde Trabzon İmparatorluğu'nun 20.000 asker, 30 iki sıra kürekli kadırga, Gürcistan Krallığı'nın 60.000 asker, Samtshe Atabeyliği'nin 20.000 süvari, Megrel Prensliği'nin 30.000 asker, Ermenilerin

---

[16] Konu hakkında bakınız; Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant. (1204–1571: the Sixteenth Century from Julius III to Pius V)*, 4, Philadelphia 1984, 150–155; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul 2011, 2, 177 vd.

[17] Franz Babinger, *Fâtih Sultan Mehmed ve Zamanı*, (çev. Dost Körpe), İstanbul 2002, 172.

10.000 asker ve Akkoyunlu Devleti'nin 50.000 askerle savaşa katılacaklarını, Osmanlıların eline geçen topraklarını geri almak isteyen Karaman ve Candar beyliklerinin Osmanlılara karşı yapılacak savaşta yer alabileceğini" yazıyordu. Hırslı ve yükselmek isteyen bir sahtekâr olan Ludovico da Bologna'nın hazırladığı bu mektup sahte, içinde yazılanlarsa yalandı. Avrupalı hükümdârlardan malî yardım temin eden ve Osmanlı Devleti'ne karşı *Haçlı Seferi* düzenlenmesi vaadi alan Ludovico da Bologna ve beraberindeki elçiler Ağustos 1461 sonunda Roma'ya döndüğünde Trabzon Osmanlıların eline geçmişti.[18] Yalanları anlaşılan Ludovica de Bologna ile beraberindeki elçiler arkalarında hiçbir iz bırakmadan ortadan kayboldular.[19]

Osmanlı Devleti'ne karşı ittifâk kurmak için yapılan çalışmaları dikkatle takip eden Fâtih Sultan Mehmed, Anadolu'nun bütün Karadeniz kıyılarını Osmanlı topraklarına katma, batıdan Doğu Anadolu'ya veya Doğu Anadolu'dan Karadeniz kıyılarına gelebilecek kuvvetlere Karadeniz'i kapatma ve Karamanoğlu Beyliği'ni ortadan kaldırma planlarını uygulamaya koydu. Pâdişâh'ın komuta ettiği ordu ve Sadrâzam Mahmud Paşa komutasındaki Donanma-yı Hümâyûn ilk olarak 17 Ekim 1460'ta Cenevizlilerin elindeki Amastris (Amasra) kolonisini fethetti. Amasra, Ceneviz ticaret gemilerinin Trabzon, Caffa (Kefe) ve Tana (Azak) yolu üzerinde uğrak yeri,[20] Kuzey Karadeniz'le İç Anadolu arasında bir üs ve limandı. Cenevizli tüccarlar, Caffa (Kefe) ve Soldaia (Sudak) kolonilerinden aldıkları Rus, Tatar, Çerkes ve Gürcü esirleri Amasra'ya getirerek Türk esir tâcirlerine satarlardı.[21]

Fâtih Sultan Mehmed, ordusunun başında 23 Mart 1461'de Edirne'den tekrar hareket etti. Gelibolu Sancakbeyi Kâsım Bey komutasında 100 parçalık Donanmayı Hümâyûn İstanbul'dan yelken açtı. Başkenti Sinop olan Candaroğulları Beyliği toprakları, Mayıs 1461'de fethedilerek Osmanlı Devleti'ne ilhâk edildi. Karadan ve denizden Trabzon üstüne yürüyen Osmanlı ordusu ve donanması 15 Ağustos 1461'de şehri fethetti. I. Aleksios Komnenos tarafından 1204'te kurulan, 13. yüzyılda batıda Terme çayından, doğuda Çoruh nehrine kadar bütün Güneydoğu Karadeniz kıyılarına hâkim olan, Kuzey Karadeniz ve Kafkasya'nın Karadeniz kıyıları

---

[18] Bu konu hakkında bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "Fâtih Sultan Mehmet Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi", *TAD*, 2, (1964), 67–81; Anthony M.Bryer, "Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460–1461", *Bedi Kartlisa/Revue de Karthvelologie, Études Géorgiennes et Caucasiennes*, 19/20, (1965), 178–198; Hinz, *A.g.e.*; Emile Janssens, *Trébizonde en Colchide*, Bruxelles 1969, 147–149; Yaşar Yücel, "Fâtih'in Trabzon'u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri", *Belleten*, XLIX/194, (1985), 287–311. Trabzon İmparatoru'nun mektubu hakkında bkz. William Miller, *Trebizond, The Last Greek Empire*, London 1926, 98.

[19] Zinkeisen, A.g.e. 2, 140.

[20] Wilhelm Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. Enver Ziya Karal), I, Ankara 1975, 614.

[21] Necdet Sakaoğlu, *Amasra'nın Üçbin Yılı*, İstanbul 1987, 70.

üzerinde de hak iddia eden,[22] Osmanlı fethi öncesinde ise bugünkü Trabzon ve Rize illerinden ibâret kalan Trabzon İmparatorluğu'nun toprakları Osmanlı Devleti'ne ilhâk edildi.

Rum eyâletine bağlı olarak 1461'de Trabzon sancağı kuruldu ve ilk sancakbeyliğine eski Gelibolu Sancakbeyi Kâsım Bey tâyin edildi.[23] Sancak, Harşit çayından, Atina'ya (Pazar) kadar uzanan Komnenoslardan fethedilen topraklarla, Çoruh nehrine kadar Trabzon İmparatorluğu'nun *Lazia Theması*'nı teşkil eden "Laz ve Hemşin" (Rize'nin Ardeşen, Çamlıhemşin, Fındıklı, Artvin'in Arhavi ve Hopa ilçeleri) bölgelerini kaplıyordu.[24] 1454-1461 arasında Rum eyâletine bağlı olan Abhazistan da 1461'de Trabzon sancağına bağlandı. Trabzon sancağı 1461-1478 arasında Rum eyâletine bağlandı. Şehzâde Selim'in sancakbeyi olduğu 1487-1510 arasında hiç bir eyâlete bağlı olmayan müstakil sancak şeklinde yönetildi. Trabzon 1510'da Rum eyâletine, 23 Ekim 1514'te Erzincan eyâletine, 1520'de tekrar Rum eyâletine, 1535'te Erzurum eyâletine bağlandı.

---

[22] Trabzon İmparatorluğu hakkında bkz. Anthony Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980; Emile Janssens, *Trébizonde en Colchide*, Bruxelles 1969; William Miller, *Trebizond, The Last Greek Empire*, London 1926 [*Son Trabzon İmparatorluğu*, (çev. Nurettin Süleymangil), İstanbul 2007]. Trabzon İmparatorları ve onların tarihçileri, kendileri için Grek adını hiçbir zaman kullanmadılar. Trabzon hükümdarlarını; Bizans kaynakları [F.Miklosich-J.Müller, *Acta et diplomata Greca Medii Aevi*, II, Vindobonae 1868, 541–542], *"Trabzon ve tüm Lazika'nın Basileusu"*, XIII. yüzyılda Anadolu'ya gelen Rahip Simon de Saint Quentin, *"Trabzon Senyörü"* [Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245–1248*, (çev. Erendiz Özbayoğlu), Antalya 2006, 51], 15. yüzyılın başında Trabzon'u gören İspanyol elçi Ruy Gonzales de Clavijo (Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 2007, 63.], aynı yüzyılın ortalarında bölgeye gelen Bertrandon de la Broquiere [*Bertrandon de la Broquiere'in Denizaşırı Seyahati*, (çev. İlhan Arda), İstanbul 2000, 218] ve 1471'de Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın sarayına giden Venedik elçisi Caterino Zeno [*Uzun Hasan ve Fâtih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri*. (çev. Tufan Gündüz), İstanbul 2006, 20.], *"Trabzon İmparatoru"* olarak ifade ederler. Trabzon İmparatorluğu konusunda ilk ilmî çalışmayı yapan ve Grekofil olan Jakob Philipp Fallmerayer'in 1827'de Münih'te yayınladığı eseri de *"Geschichte des Kaisertums von Trapezunt"* adını taşımaktadır. Ancak XIX. yüzyılda meydana gelen siyasî gelişmelerle birlikte Trabzon İmparatorluğu konusunda yapılan araştırmalarda bu devletin Grekliği vurgulanmaya başlandı. İlk olarak İngiliz tarihçi William Miller, 1926 yılında yayınlanan eserine *Trebizond, The Last Greek Empire* adını verdi. Trabzon İmparatorluğu, ortaya çıktığı tarihten son bulana kadar Kırım ve Kafkasya üzerinde hâkimiyet iddia etmişti. *Megas Komnenos* (Büyük Komnenos) ve *Basileus* (İmparator) olarak anılan Trabzon imparatorlarının resmî unvânı *"Bütün Doğu'nun* (Anadolu), *İberya'nın* (Gürcistan) *ve Denizaşırı toprakların* (Kırım ve Karadeniz'in diğer sahilleri) *İmparatoru ve Otokratı"* şeklindeydi. Gerek Komnenoslar gerekse onların memurları ve tebaaları kendilerini, dil ya da kültürlerini tanımlarken "Helen" tabirini asla kullanmayacaklardı. [Charles King, *Karadeniz*, (çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2008, 123].

[23] Trabzon sancağı hakkında bkz. Bostan, *XV-16. Asırlarda Trabzon...*, 18–64.

[24] *"Feth-i Hâkanî'den beru Çoruh Suyu'ndan beru Trabzon sancağıdır"*, *BOA. MD No.* 2, 161.

Trabzon İmparatorluğu'nun ortadan kalkması üzerine İmeret Kralı II. Bagrat, Gürel Dadyanı Kahaber Vardanidze, Megrel Dadyanı I. Liparit, Svanetya Eristavı Gelovani ve Abhazya Eristavı Raba Şervaşidze, Osmanlıların tahriki ile Trabzon İmparatorluğu'nun müttefiki, kendilerinin metbû ve Osmanlıların düşmanı olan Gürcistan Kralı VIII. Giorgi'ye karşı ittifak yaptılar. VIII. Giorgi'nin Haziran 1462'de Çikhori Muharebesi'nde yenilmesi üzerine Abhazya ve Batı Gürcistan devletleri bağımsız oldu.[25] VIII. Giorgi 1465'te Samtshe topraklarına saldırdı, ancak Samstshe Atabeyi I. Kvarkare karşısında Panavari gölü yakınında yenildi ve esir düştü. II. Bagrat 1465'te VI. Bagrat adıyla Gürcistan kralı oldu.

Venedikliler ve Cenevizlilerin kışkırttığı Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan, II. Bagrat ve VIII. Giorgi arasındaki taht kavgasından yararlanarak 1462'de Gürcistan üstüne yürüdü. "*Açıkbaş Vilâyeti'ne ve Ahıska'ya dek gaaret ü tahrip*" etti. Uzun Hasan'ın Karadeniz'e dek uzanan toprakları ele geçirmesiyle Gürcü ülkelerinin tek limanı Poti'nin Venedikliler ve Cenevizliler vasıtasıyla Avrupa ile ticarî bağlantısı on yıl daha devam etti.[26] Trabzon'un Osmanlılar tarafından fethinin ardından Venedik, Uzun Hasan'la ittifak yapmak için 2 Aralık 1463'te Lazzaro Querini'yi Tebriz'e yollama kararı aldı. Akkoyunlu elçileri de 1464 ve 1465'te Venedik'e geldi. Lazzaro Querini, Şubat 1471'de Uzun Hasan'ın elçisi Murat Bey'le birlikte Venedik'e geri döndü ve Venedik-Akkoyunlu ittifakı imzalandı. Doğu Akdeniz'e donanma gönderen Venedik, Uzun Hasan'ın ordusuna top vermeyi de kabul etti.[27] Gürcülere karşı yaptığı seferlerden dolayı kendisini "gâzi" olarak gören Uzun Hasan'ın Osmanlı topraklarına saldırması üzerine Mart 1473'te Akkoyunlular üstüne sefere çıkan Fâtih Sultan Mehmed, 11 Ağustos 1473'te Otlukbeli'nde büyük bir zafer kazanarak ordusunda "Arranlılar ve Gürcüler"[28] bulunan Uzun Hasan'ı mağlup etti.[29] Bu yenilgi, Uzun Hasan'ın Anadolu üzerindeki arzularını bitirdi.

Trabzon İmparatorluğu toprakları dâhil olmak üzere Anadolu'nun Karadeniz sahillerini ele geçiren ve Uzun Hasan tehlikesini ortadan kaldıran Fâtih Sultan Mehmed'in yeni hedefinin Kırım Hanlığı dâhil olmak üzere Karadeniz'in kuzey sahilleri olması, hükümdârın İstanbul'un fethinden sonra uygulamaya koyduğu 'Karadeniz Siyaseti' kapsamında hiç de şaşılacak bir durum değildi. Kırım'da yaşanan bir gelişme Fâtih Sultan Mehmed'in harekete geçmesine vesile oldu.

---

[25] Brosset, *Histoire de la Géorgie*. I, 688, II, 382, 386; Allen, *A History of the Georgian..*, 133-137; Cyril Toumanoff, "The Fifteenth-Century Bagratids and the Institution of Collegial Sovereignty in Georgia", *Traditio*, 7, (1949-1951), 185-186.

[26] Woods, *A.g.e.* 104.

[27] Babinger, A.g.e. 265-266.

[28] Giovan Maria Angiolello, *Fâtih'in İç Oğlanı Anlatıyor. Fâtih Sultan Mehmet*, (çev. Pınar Gökpar), İstanbul 2011, 62.

Cengiz Han'ın soyundan gelen Hacı Giray Han, 1430'da bu tarihe kadar Altın Orda Devleti'nin bir parçası olan Kırım'ın bağımsızlığını ilân etmişti.[30] Hacı Giray'ın 1466'da ölümü sonrası Kırım Yarımadası'nın güney ve güneydoğusunda ticaret kolonileri bulunan Cenevizlilerin, memleketin içişlerine karışmasından rahatsızlık duyan Kırım asilzâdelerinden Eminek Bey'in talebi üzerine Fâtih Sultan Mehmed, Mayıs 1475'te Osmanlı donanmasını Kırım'a gönderdi. 300 gemiden oluşan Donanma-yı Hümâyûn tarafından bölgeye intikal ettirilen Gedik Ahmed Paşa komutasındaki 40.000 kişilik ordu, 6 Haziran 1475'te Astarhan üzerinden işleyen İran ve Hindistan kervan ticaretinin ana toplanma yeri Caffa (Kefe)'yı,[31] bir süre sonra önemli bir balıkçılık ve köle ticareti merkezi olan Tana (Azak)'yı ve *"ol kenarlarda olan hisarları Çerkes'e varınca"* Cenevizlilerden fethetti. Zağarcı Yakûb Bey de Aralık 1475'te geçmişte Trabzon İmparatorluğu'na tâbi olan Gabras ailesine ait Doros'u (Menküb) ele geçirdi.[32]

Kırım tahtına çıkarılan I. Mengli Giray Han'ın, Mayıs 1475'te Fâtih Sultan Mehmed'i metbû tanımasıyla Kırım Hanlığı ile hukûken bu hanlığa tâbi olan Kuzey Kafkasya Osmanlı Devleti'ne bağlandı[33] ve Bâb-ı Âlî'nin Kuzey Karadeniz kıyılarındaki hâkimiyeti tamamlandı. Karadeniz'in kuzey kıyılarında refah ve barışın daimî olmasının iki şartı vardı, iç steplerde istikrarlı bir barış ve Karadeniz ile Akdeniz arasında serbest geçiş.[34] Müteakip üç yüzyıl için bu şartlar hayata geçmiş-

---

[29] Otlukbeli savaşı hakkında bkz. Şerafettin Turan, "Fâtih-Uzun Hasan Rekâbeti ve Venedik", *TAD*, III/4–5, (1965), 101-vd.

[30] Giray Hânedânı hakkında bkz. Halil İnalcık, "Giray", *EI²*, II.; aynı yazar, "Giray", *İA*, IV.

[31] Angiolello, *A.g.e.* 81-87; Kefe'nin fethi için bkz. George Bratianu, *La Mer Noire des Origines a la Conquete Ottomane*, Bukarest 1966, 323–325; Matei Cazacu-Kéram Kévonian, "La Chute de Caffa en 1475 a la lumiere de nouveaux documents", *CMRS*, 17/4, (1946), 495–538; Heyd, *A.g.e.* II, 400–402; İbni Kemal, *Tevârih-i Âli Osman VII. Defter*, (yay. Şerafettin Turan), Ankara 1991, 386; Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihannümâ*, (yay. Faik Reşit Unat-Mehmet Altan Köymen), II, Ankara 1957, 826; Tansel, *A.g.e.* 276.

[32] Heyd, *A.g.e.* II, 405; İbni Kemal, *A.g.e.* 386; Mehmed Neşrî, *A.g.e.* II, 826.

[33] Kefeli İbrâhim bin Ali, *Tevârih-i Tatarhan ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerinindir*, (yay. Câfer Seyid Ahmet Kırımer), Pazarcık 1933, 23. 1570'te Çar IV. İvan'a gönderilen nâme-i hümâyûnda; *"Kefe Vilâyeti'ni fethedeliden beru Vilâyet-i Kırım hanları ve Memâlik-i Çerkise banları Devlet-i Âliyye'ye tâbidir"* denilerek (*BOA. MD No. 16 Hk. 3*; Ahmed Feridun Bey, *Münşeât-üs Selâtiyn*, İstanbul 1896, II, 552–553) bu durum vurgulanıyordu. Kırım hanları da yarlıklarının başında hâkimi oldukları yerleri sayarken *"Tağ-ara Çerkesi'nin ve Tat ile Tavgac'ın.. Tav ve Çerkaç'ın dâhi Pâdişâhı ve Hânı"* olduklarını belirtirlerdi. (Halil İnalcık, "Giray", *İA*, 4; aynı yazar, "Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature", *Turco-Tatar Past Soviet Present: Studies presented to Alexandre Bennigsen*, (ed. C.H. Lemercier-Quelquejay, G.Veinstein, E.Wimbush), Paris 1986, 175-211; Kırımlı Abdullahoğlu Hasan, "Kırım-Kafkasya Münasebatına dair bir Yarlığ", *Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi*, III.

[34] Neal Ascherson, *Karadeniz*, (çev. Kudret Emiroğlu), İstanbul 2001, 123.

ti. Kırım, Osmanlı hâkimiyetinin Karadeniz'in kuzey kıyıları boyunca genişlemesi için mühim bir üs durumuna geldi. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tâbiyetine girmesi Osmanlı Devleti ile Moskova Knezliği'nin etki alanlarının Doğu Avrupa'da ve Don nehri kıyılarında karşı karşıya gelmesine yol açtı.[35]

Rumeli eyâletine bağlı olarak 1475'te Kırım Yarımadası'nın güney kıyıları ile Azak ve civarındaki toprakları içine alan Kefe sancağı kuruldu. Kefe sancakbeyliği görevine Trabzon Sancakbeyi Kâsım Bey tâyin edildi.[36]

Cenevizlilere ait Anapa, Koba ve Taman, 30 gemiyle Karadeniz yoluyla "*Çerkes bilâdı nevâhisine*" intikâl eden Kocaeli Sancakbeyi Cezerî Kâsım Paşa tarafından 1479'da fethedilerek Kefe sancağına bağlandı.[37] Kuban nehrinin güneyinde Taman Yarımadası'ndan başlayarak Soçi'ye kadar uzanan topraklarda yaşayan *Aşağıra Çerkesleri*[38] Osmanlı yönetimine girdi.

Osmanlı terminolojisinde *Şavşadistan* denilen (bugünkü Borçka, Muratlı ilçeleri, Şavşat ilçesinin batısı ve Acaristan Özerk Cumhuriyeti'nin güneyi) ve Acara asıllı atabekler tarafından yönetilen Maçhakel, Osmanlı kuvvetlerinin bölgeye gelmesi üzerine 1479'da kendi isteğiyle Osmanlı Devleti'ne katıldı.[39] Merkezi Avkhetçi Kalesi olan ve 30 köyü bulunan Maçhakel, yüzyıllarca yurtluk-ocaklık sancak olarak *Acara-i Süflâ* hânedânından atabeylere tevcîh edildi.

Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan, Otlukbeli yenilgisinden sonra elçi göndererek Osmanlı topraklarına saldırmamayı kabul etmiş, Fâtih Sultan Mehmed de Uzun Hasan hayatta olduğu müddetçe doğuda harekâta girişmemişti. Ancak, Gürcistan'a hâkim olma iddiaları devam eden Uzun Hasan Osmanlılarla yaptığı savaşta kendisine yardım etmedikleri gerekçesiyle 1477 baharında 30.000 askerle Gürcistan üstüne yürüdü. Halkının boşaltarak dağlara çekildiği Tiflis ve Gori işgâl

---

[35] Omeljan Pritsak, "1491–1532 yıllarında Osmanlı-Moskova İlişkileri",*Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491–1992*, Ankara 1999 içinde, 68. Kırım hakkında bkz. D.A.G.M. (yay.), *Osmanlı Devleti ile Kafkasya..* ; Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi", *Belleten*, VIII, (1944); aynı yazar, "Kırım Hanlığının Osmanlı Himâyesi Altına Girmesi Meselesi", *III. TTK-Tebliğler*, (1948); Halil İnalcık-Mirzâ Bala, "Kırım", *İA*, VII; Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940; aynı yazar, *IV.-18. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972; Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441–1569)*, Ankara 1989.

[36] Kefe sancağı hakkında bkz. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475–1600)*, Ankara 2000.

[37] Hoca Sadedin Efendi, *Tâc-üt Tevârih*, İstanbul 1861, I, 567–568; İbn Kemal, *A.g.e.* 468–469; Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, *Osmanlı Sultanları Tarihi. Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 1949 içinde, 360.

[38] Abdülgaffâr Kırımî, *Umdetü't Tevârih*, İstanbul, 103.

[39] Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, *A.g.e.* 360.

edildi. Ülke yağmalandı, tahrip edildi ve çok sayıda esir alındı. Gürcistan Kralı VI. Bagrat (İmeret Kralı II. Bagrat) ve Samtshe Atabeyi III. Kvarkare, yedi kişilik bir heyeti Uzun Hasan'a göndererek barış istediler. Barış teklifini kabul eden ve yılda 10.000 altın haraç ödenmesi şartıyla Tiflis hariç işgâl ettiği topraklardan çekilen Uzun Hasan, Gürcistan seferinden döndükten sonra 6 Ocak 1478'de Tebriz'de öldü. Bu hükümdârın ölümü üzerine Akkoyunlu Devleti dağılma sürecine girdi.[40]

Uzun Hasan'ın ölümünün ardından oğulları arasında başlayan taht mücadelesinden istifade etmek isteyen Fâtih Sultan Mehmed, Amasya Sancakbeyi Şehzâde Bayezid'e Gümüşhâne ve Trabzon arasında stratejik bir dağ geçidinde yer alan Torul Kalesi ile Gürcistan topraklarını fethetmesini emretti. Torul Kalesi ve civarı Trabzon İmparatorluğu kurulduğundan beri bu devlete tâbi olan Kabasitas ailesine aitti. Şehzâde Bayezid'in görevlendirdiği Hızır Paşazâde Mehmed Paşa ve Trabzon Sancakbeyi Rakkas Sinan Bey 1479'da Torul, Cezre (Kürtün) ve Canca'yı (Gümüşhâne) fethettiler.[41]

Gürcü topraklarında da gelişmeler yaşanıyordu. Megrel Dadyanı II. Vamık, siyasetini beğenmediği İmeret Kralı VI. Bagrat'a karşı 1477'de ayaklandı. VI. Bagrat bir ordu ile Megrel'e girdi ve Vamık'ı yenerek itaat ettirdi. 1478'de ölen VI. Bagrat'ın yerine geçen oğlu II. Aleksandr, Megrel, Gürel, Abhazya prenslerinin krallığını tanımamaları üzerine aynı yıl tahtı II. Konstantin'e bıraktı. Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Tiflis'te bulunan Sufî Halil Bey komutasındaki Akkoyunlu birliklerinin Tebriz'e gitmesi üzerine 1478 yazında Tiflis'i ele geçiren II. Konstantin, 1483'te Samtshe üzerine yürüdü. Ancak, Aradeti Muharebesi'nde Samtshe Atabegi III. Kvarkare'ye yenildi. II. Konstantin 1485'te II. Aleksandr'ı Kutais'ten çıkarmak için İmeret topraklarına girdi ve Kutais'i ele geçirdi.[42]

Akkoyunlu Sultanı Yâkub 1486 sonbaharında Gürcistan'a saldırdı. Samtshe'nin başkenti Ahal-tsihe (Ahıska)'yi kuşatan Akkoyunlular, Venedik'ten aldıkları ağır kuşatma toplarını (tûp-girân) kullandılar.[43] Top atışları yüzünden yangın çıkan ve savunulamaz duruma gelen kale Akkoyunlular'a teslim oldu. Patlayan topların gürültüsü, Kafkasya'da yüzyıllarca duyulacak olan top seslerinin ilkiydi.

---

[40] Akkoyunlular, Osmanlı-Akkoyunlu münasebetleri ve Uzun Hasan hakkında bkz. Baykal, a.g.m.; Seyfettin Erşahin, *Akkoyunlular:Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih.* Ankara 2002; Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *DİA*, 2; Turan, a.g.m.; *Uzun Hasan ve Fâtih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri*, (çev. Tufan Gündüz), İstanbul 2006; Yücel, a.g.m.; Woods, *A.g.e.*

[41] İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter*, (yay. Şerafettin Turan), Ankara 1957, 464-467; Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, *A.g.e.* 360.

[42] Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.* 211-212.

[43] Vladimir Minorsky, "La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise", *The Turks, Iran and the Caucasus in the Middle Ages*, Londra 1978 içinde, 12-13.

Aralıklı olarak 1489'a kadar devam eden seferlerde soğuk hava, kar yağışı ve dondan çok zorluk çekmelerine rağmen Akkoyunlular 4 Şubat 1489'da Tiflis'e girdiler, ülke tahrip ve yağma edildi.

II. Aleksandr 1489'da Kutais'i yeniden ele geçirdi. II. Konstantin, Osmanlı ve Akkoyunlu devletlerine karşı yabancı müttefikler aramaya başladı. 1492'de Memlük Sultanı Kayıtbay'a elçi göndererek Osmanlılara karşı 1485-1491 arasında yapılan savaştan yeni çıkmış olan Memlük Devleti'ne ittifak teklif etti. Gürcü elçiler, Kudüs'te rastladıkları Aragon Kraliçesi İsabella'nın elçileri ile birlikte ülkelerine geri döndüler. "Endülüs'ün düştüğünü ve Müslümanların İspanya'dan kovulduğunu" öğrenen II. Konstantin, Papa VI. Aleksandr ve Kraliçe İsabella'yı birer mektup yazarak tebrik etti. Kraliçe'ye değerli işlemeler, inciler ve postlar hediye gönderdi. Mektubunda "Osmanlıların Trabzon ve Sırbistan'ı ele geçirdiğini, Gürcüleri Müslüman olmaya zorladıklarını, haraç ve vergi istediklerini, Gürcülerin Osmanlılar ve İranlılar karşısında yalnız kaldıklarını" ifade ederek "İstanbul'u ellerinde tutan Osmanlılar aleyhine birlikte hareket edilmesini ve savaş açılmasını" istedi. Ancak bu istek karşılıksız kaldı.[44]

VI. Bagrat'ın oğlu II. Aleksandr 1491'de İmeret Kralı oldu. Parçalanan Gürcistan toprakları 19. yüzyılda Rusya'ya ilhâkına kadar bir daha birleşemedi.[45] 1476'da tahta çıkan Kahet Kralı I. Aleksandr, Osmanlı ve Akkoyunlu devletlerinin baskısı karşısında 1492'de Nariman, Damian ve Hozemarum isimli elçilerini Moskova'ya III. İvan'a göndererek Moskova Büyük Knezliği'nden yardım istedi. Talebi karşılanamadı,[46] ancak daha sonra bütün Kafkasya için çok mühim sonuçlar doğuracak olan Rus-Gürcü ilişkileri böylece başlamış oldu.

"Bir tarafı Çerkes ve Gürcistan vilâyeti, bir tarafı Şirvân ve Gilan'a yakın ormanlarla, dağlarla çevrili, Azerbaycan ile de bitişik olan"[47] Trabzon Sancağı'nda, 1487-1510 arasında Sultan II. Bayezid'in oğlu Şehzâde Selim sancakbeyi oldu. Şehzâde Selim, Gürcü devletleri, Şâh I. İsmail'in faaliyetleri ve Şirvân'daki durum hakkında İstanbul'a raporlar gönderdi.[48] Trabzon, sonraki yüzyıllarda Osmanlıların Gürcistan,

---

[44] Allen, *A History of the Georgian..*, 338–339; Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.* 212–213.

[45] Allen, *A History of the Georgian..*, 137–139; Suny, *A.g.e.* 46; Toumanoff, a.g.m. 188-189.

[46] M. Félicité Brosset, "Correspondance en Grec des rois géorgiens du Cakheth avec la Russie pendant le XVIIe siécle", *Bulletin scientifique de l'Académie impériale de St. Petersburg*, IX, (1842), 124.

[47] Celalzâde Mustafa, *Selimnâme*, (haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar), Ankara 1990, 47.

[48] Şehzâde Selim'in Trabzon sancakbeyliği dönemi hakkında bkz. Remzi Kılıç, "Trabzon Valisi Şehzâde Selim ve Faaliyetleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildiriler*, I. Trabzon 2002, 99-115; Enver Konukçu, "Trabzon Valisi Şehzâde Selim'in Akkoyunlu Ülkesindeki Faaliyetleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildiriler*, I. Trabzon 2002, 91-98.

Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Batı İran'a yönelik siyasî ve askerî faaliyetlerinin en önemli merkezlerinden biri olacaktı.

Şehzâde Selim'in Trabzon sancakbeyliği yaptığı yıllarda Osmanlı sınırlarının doğusunda bir siyasî güç giderek büyümekteydi. Safevîler. Güney Azerbaycan'daki Erdebil'den yayılan bu güç yarım asır içinde İran'a egemen olmakla kalmayacak, Doğu Anadolu, Irak ve Güney Kafkasya'yı ele geçirmek ve İslâm dünyasına hâkim olmak için batıdaki güçlü komşusu Osmanlılarla uzun ve kanlı bir mücadeleye girişecekti. Bu mücadelenin iki yüzyıldan fazla süreceğini, hem Ortadoğu ve İslâm dünyasının hem de Orta Avrupa ve Hıristiyan dünyasının kaderi üzerinde etkili olacağını kimse tahmin edemezdi. Güney Kafkasya iki yüzyıl boyunca bu iki gücün efendileri olan Pâdişâh'ın ve Şah'ın "pençe-i kahrı" altında inleyecekti.

Merkezi Erdebil olan *Safevîye Tarikâtı*'nın piri Şeyh Cüneyd müridlerinden büyük bir ordu meydana getirmiş 12.000 silahlı müridi ile Gürcü ve Çerkes memleketlerine akınlar yapmış, 1460'ta Şirvân'ı fethetmek için harekete geçmiş ancak, Şirvân-Şâh Halil'e yenilmiş ve öldürülmüştü.[49] Şeyh Cüneyd'in oğlu Şeyh Haydar da 10.000 kadar müridiyle birlikte 1486 ve 1487 yıllarında Çerkezistan'a akın yapmış, Çerkesler tarafından püskürtülmesine rağmen[50] binlerce köle ile geri dönmüştü. Şeyh Haydar, Derbend Geçidi'nden geçip Çerkezistan'a yürümek üzere 1488'de bir kere daha Şirvân topraklarına girdi. Şirvân-Şâh askerlerinin dağılmış olduğunu öğrenince Şirvân-Şâhların başşehri Şemâhı'ya yürüdü.

Şirvân-Şâh Ferruh Yesâr 9 Temmuz 1488'de Derbend yakınındaki savaşta sufîleri yendi, Şeyh Haydar öldürüldü. Şeyh Haydar'ın oğlu İsmail, dedesi ve babasının intikamını almak için 1500'de Ferruh Yesâr'ın üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Ferruh Yesâr öldürüldü. Bakû ve Şemâhı'yı işgâl eden İsmail çok sayıda Sünnîyi katlettirdi.

Akkoyunlu Sultanı Rüstem'in 1498'de ölümü ülkeyi karışıklık ve taht kavgasına sürükledi. Taht kavgaları yüzünden zayıflayan Akkoyunlu Devleti'nin topraklarına giren İsmail, 1502 baharında Akkoyunlu şehzadesi Elvend Bey'in ordusunu Nahçıvan yakınlarında Şerûr'da yenerek Tebriz'i ele geçirdi. Şehirde Akkoyunlu ailesine ve Sünnî halka büyük bir katliam yapan İsmail kendisini Şâh ilan etti ve Akkoyunlu Devleti'nin toprakları üzerinde Safevî Devleti'ni kurdu.

Şâh I. İsmail, Tebriz'i ele geçirmesini izleyen on yıl içinde İran'ın birliğini temin etti, ordusunun gücünü ve hâkimiyeti altındaki toprakları hızla artırdı.[51] Do-

---

[49] Mükrimin Halil Yınanç, "Cüneyd", *İA*, III, 244.

[50] Giosofat Barbaro-Ambrogio Contarini, *Travels to Tana and Persia*, (ed. W.Thomas-E.A.Roy-H.E.J. Stanley), New York 1963, 89.

[51] Olayların çağdaş anlatımları için bkz. *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar. Giovanni Maria Angiolello, Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, (çev. Tufan Gündüz), İs-

ğu Anadolu ve Güney Kafkasya'da hâkimiyet temin etti. Safevî şeyhleri ailesinin Türkmen olduğunun bilinmesine rağmen Şâh I. İsmail, kendisinin Hz. Ali'nin soyundan geldiğini iddia ederek teokratik bir hânedân kurdu. Şiilik kısa zamanda İran halkının büyük bölümüne kabul ettirildi. İran dokuz yüzyıl sonra bir hânedân tarafından yeniden birleştirildi ve millet olma duygusunu kazandı.[52]

Sultan II. Bayezid, Şâh I. İsmail'in Doğu Anadolu'daki faaliyetleri nedeni ile doğu sınırına birlikler gönderdi. Trabzon Sancakbeyi Şehzâde Selim ve sınır valilerine Safevî müridlerini idam etmeleri emrini verdi. İlk Osmanlı-Safevî sınır çatışmaları 1505-1506'da yaşandı. Sultan II. Bayezid, Yahyâ Paşa komutasında bir orduyu 1507'de Doğu Anadolu'ya gönderdi. Safevîlerin doğuya çekilmesi üzerine Yahyâ Paşa, Kasım 1507'de İstanbul'a döndü. Yakın bir gelecekte İslâm dünyasının en büyük iki gücü hâline gelecek Osmanlı ve Safevî devletlerinin bir sınır çatışması ile başlayan mücadelesi yüzyıllarca sürecekti.

Tebriz'in işgâlinden sonra Akkoyunlu ümerâsından Yakûb ve Elvend beylerle mektuplaşan Şehzâde Selim, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da Safevî baskısından kaçarak Osmanlı topraklarına sığınan Akkoyunlu hizmetindeki Çakırlı, Beharlu, Bayramlı, Çobanlı, Mirzâlı, Ahmedli, Hacılı, Hamzalı, İnallu, Dabanlı, Musullu, Şamlı, Mamaşlı, Purnaklı, Emirli ve Ustalı Türkmen aşîretlerini Giresun, Trabzon, Araklı, Sürmene, Of, Çaykara, Maçka, Rize, Hemşin ve Atina'ya yerleştirdi.[53]

Gürcüler, ülkelerinde kıtlık olduğu yıllarda, feodal beylerin başkanlığındaki kalabalık gruplar hâlinde Laz, Hemşin ve Maçhakel bölgesindeki köylere akın ve yağmalar, karadan ve denizden baskınlar yapıyorlardı.[54] Gürcülerin akın, yağma ve baskınlarına karşılık olarak Trabzon Sancakbeyi Şehzâde Selim, Akkoyunlu Sultanı Yakûb'a yazdığı mektuplardan anlaşıldığı üzere sancağa geldiği ilk yıllarda *Gazâ-yı Gürcistan*'a gitmiş,[55] 1504-1508 arasında ise Osmanlı kaynaklarında *Gazâ-yı Gürcistan* denilen üç akın yapmıştı.[56] Akınların ilk ikisinde Gürel Prensli-

---

tanbul 2007, 175 vd.; *Uzun Hasan ve Fâtih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri*. (çev. Tufan Gündüz), İstanbul 2006, 48 vd.

52 Konu hakkında bkz. Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. 15. Yüzyılda İran'ın Millî bir Devlet Haline Yükselişi*, (çev. Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara 1948; Michel Mazzaoui, *The Origins of the Safavids: Si'ism, Sûfism, and the Gulat*, Wiesbaden 1972; E. Denison Ross, "The Early Years of Shah Ismail, Founder of the Safavi Dynasty", *Journal of The Royal Asiatic Society*, (1896), 249-340; Roger Savory, *Iran under the Sâfavids*, Cambridge 1980, 1–26; Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992.

53 Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz*, Trabzon 2000, 114–115.

54 Bilgin, *A.g.e.* 158-159.

55 Feridun Bey, *A.g.e.* I,368-370.

56 Şükrî-i Bitlisî, *Selim-Nâme*, (yay. Mustafa Argunşah), Kayseri 1997, 66-70.

ği'nden fethedilen Canet ve Acara bölgeleri Osmanlı topraklarına ilhâk edildi, Ardanuç'ta oturan Samtshe Atabeyi Mze Çabuk Osmanlı hâkimiyetini tanıdı.[57]

Şehzâde Selim'in, Mze Çabuk'un kılavuzluğu ile Mayıs-Haziran 1508'de yaptığı *Kutais Seferi*'nde Kutais şehri ile yakınındaki Gelati Manastırı yağma, talan ve tahrip edildi. On binden fazla Gürcü esir edildi.[58] Gürel ve İmeret, Osmanlılara tâbi olarak haraca bağlandı.[59] Mze Çabuk, yapacakları seferlerde Osmanlılara gıda yardımı yapmayı taahhüt etti.[60] Elde edilen ganimetler Trabzon'a getirildi. Sultan II. Bayezid, Şehzâde Selim'e bir tebriknâme gönderdi ve *"avârif-i şâhâne ve avâtıf-ı hüsrevâne"* ile mükafatlandırdı.[61] Şehzâde Selim'in Gürcü devletleri üzerine yaptığı seferler, Gürcü topraklarına hâkim olmak isteyen Şâh I. İsmail'e de gözdağı niteliğindeydi. Sultan II. Bayezid oğlu Şehzâde Selim'in askerî faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin düşmanlarının sayısını artırdığının farkındaydı.

Şehzâde Selim'in Gürcistan'a yürüdüğü 1508'de Şâh I. İsmail de eski Abbâsî başkenti Bağdad'a başarılı bir sefer düzenledi. Osmanlıların Akdeniz'deki en büyük rakibi Venedik'in Levant'taki güçlü istihbarat ağı "Şah'ın muzaffer ordusunu bundan sonra Osmanlılara karşı yönelteceği" haberini kısa süre içinde "Haşmetlû Cumhuriyet"in başkentine ulaştırdı. Venedik'e ulaşan bir başka şey de Şah'ın mektubuydu. Şâh I. İsmail, Safevîler ve Venediklilerin "Tanrı aşkına" Osmanlılarla savaşmak zorunda olduklarını ve Osmanlılara karşı ortak bir saldırı düzenlemeleri gerektiğini" yazıyordu.[62]

Şehzâde Selim'in Gürcülere ve Safevîlere karşı izlediği atak ve mücadeleci siyaset, Gürcistan seferleri ve getirdiği ganimetler, halk arasında hem "zındıklara" hem de "kafirlere" karşı İslâm'ı savunan bir şehzâde olarak tanınmasına yol açmış,[63]

---

[57] Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, 134–138.

[58] Anonim, *Chronique Géorgienne*, 5; Jean Louis Bacqué-Grammont-Chahryar Adle, *Les Ottomans, Les Safavides et la Géorgie 1514–1524*, İstanbul 1991, 20–21; Celâlzâde Mustafa, *Selimnâme*, (haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Ankara 1990, 283–284; İbn Kemâl, *Tevârîh-i Âl-i Osman VIII. Defter*, (haz. Ahmet Uğur), Ankara 1997, 272–275; Şükrî-i Bitlisî, *Selim-Nâme*, (yay. Mustafa Argunşah), Kayseri 1997, 62–66.

[59] Brosset, *A.g.e.* II, 213-214. Gürcü devletlerinin Osmanlı Devleti'ne bağlanması hakkında bkz. Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.* 225-226; Kırzıoğlu, *A.g.e.* 83-99; Allen, *A History of the Georgian..*, 138-145.

[60] Mze Çabuk hakkında bkz. Jean Louis Bacqué-Grammont-Adle Chahryar, "Notes et Documents sur Mzé-Çâbûk, Atabeg de Géorgie Méridionale (1500-1515), et les Safavides", Jean Louis Bacqué-Grammont-Adle Chahryar, *Les Ottomans, Les Safavides et la Géorgie 1514–1524*, İstanbul 1991, 17-48 içinde.

[61] İbn Kemâl, *A.g.e.*124a.

[62] Palmira Brummett, *Osmanlı Denizgücü. Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz'de Diplomasi*, (çev. H. Nazlı Pişkin), İstanbul 2009, 62-63.

[63] H.Erdem Çıpa, *Yavuz'un Kavgası I.Selim'in Saltanat Mücadelesi*, İstanbul 2013, 35.

terfileri ve ganimet elde etmeleri seferlerdeki başarılara bağlı olan *gazâ malı* peşindeki yeniçeriler ve diğer askerlerin dilinden düşmeyen şiirlere konu oldu. Şehzâde Selim'in birkaç yıl sonra babası Sultan II. Bayezid ve kardeşlerine karşı yapacağı taht kavgasında yeniçerilerin ve diğer askerlerin desteğini almasına katkı sağladı.

"Kılıç bağını çözmezdi belinden
Zebûn olmuştu Gürcistan elinden
Ne Gürcistan elinden kurtulurdu
Ne nâhak kimseden bir şey alırdı
Ne Gürcistan ki tuttu şark u garbı
Salâbetle sadâ-yı harb u darbı."[64]

Yavuz Sultan Selim tahta çıktıktan sonra her yıl hediye olarak *"ispirî doğanlar ve sonkur ve tuygun bâzlar ve mümtâz-ı gılmân şehbâzlar ve duşîze-i dilnüvâzları Der-i Devlet'e göndermeleri"* şartı ile İmeret'i *"bâc ü haracı ve tekâlifi örfiyyesin hatt-ı şerif-i kavî hüccet ile mu'af-ı müsellem edüp"* vergilerden muaf tuttu.[65] Gürel ve İmeret, yıllık haraç ve hediyelerini 1535'e kadar Trabzon sancağına, bu tarihten sonra Erzurum eyâletine ödediler.

3. Yavuz Sultan Selim ve Kânûnî Sultan Süleyman Dönemlerinde Osmanlı-Safevî Mücâdelesi ve Kafkasya'da Yapılan Fütuhât (1514-1555)

1512'de tahta çıkan Yavuz Sultan Selim'in birinci hedefi, Osmanlı Devleti'nin sınırlarını doğuya doğru genişletmek, Osmanlılardan önceki devirlerde iktisadî önem taşıyan topraklara hâkim olmaktı.[66] Safevîlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da siyasî hâkimiyet ve nüfûz tesis etme girişimleri ile Alevî Türkmenlere dinî ve siyasî propaganda yapmalarının[67] Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki hâkimiyeti için tehdit oluşturması üzerine Yavuz Sultan Selim, 20 Mart 1514'te *Çaldıran Seferi*

---

[64] Hadîdî, *Tevârih-i Âli Osman (1299–1523)*, (yay. Necdet Öztürk), İstanbul 1991, 358; Hoca Sadedin Efendi, *A.g.e.* I, 134–138; Solakzâde Mehmet Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, (yay. Vahit Çabuk), Ankara 1989, I, 438.

[65] Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, II, İstanbul 1283/1867, 45; Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 320–321.

[66] Yavuz Sultan Selim ve Şâh I. İsmail döneminde Osmanlı-Safevî mücadelesi hakkındaki Osmanlı kaynakları: İdrisî Bidlisî, *Selim Şâh-nâme*, (çev. Hicabi Kırlangıç), Ankara 2001; Şükri Bidlisî, *Selim-nâme*, (yay. Mustafa Argunşah), 161–201, Kayseri, 1997, Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Selim-nâme*, (yay. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Ankara 1990; Hadidî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299–1524)*, (yay. Necdet Öztürk), 356–419, Istanbul, 1991, *Tevârih-i Âl-i Osman* (yay. Nihat Azamat) Istanbul, 1992, 132–40; Lutfî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, (yay. Kayhan Atik), Ankara 2001, 197–244; Sarıca Kemâl, *Selâtin-nâme*, (yay. Necdet Öztürk), Ankara 2001, 168–79.

[67] Yavuz Sultan Selim'in kardeşi Şehzâde Ahmed de Kızılbaşlara katılmış ve oğlu Şehzâde Murad'ı Şâh I. İsmail'in kızıyla evlendirmişti. Şâh I. İsmail'in Anadolu'daki faaliyetleri ve Anadolu'da Şâh'a verilen destek hakkında bkz. Jean Louis Bacqué-Grammont, "Un Raport inedit sur le révol-

denilen İran seferine çıktı. Samtshe Atabeyi Mze Çabuk 10 Ağustos 1514'te Pasin ordugâhına gelen elçileri vasıtasıyla Osmanlı ordusuna 2000 koyun, zâhire, bal ve tereyağından oluşan gıda yardımı yaptı. Yavuz Sultan Selim yardımına karşılık Mze Çabuk'a bir hil'ât ve teşekkürnâme gönderdi.[68]

Yavuz Sultan Selim komutasındaki Osmanlı ordusu 23 Ağustos 1514'te "büyük kalkanlı, uzun mızraklı Ermeni piyadeleri ve Gürcü yardımcı birlikleri" de bulunan Şâh I. İsmail komutasındaki Safevî ordusunu Çaldıran ovasında ağır bir bozguna uğrattı.[69] İran seferi sırasında 6 Eylül 1514'te Tebriz'e giren Osmanlı ordusu dönüşte 21 Eylül'de Nahçıvan'ı, 27 Eylül'de Revân'ı yağmaladı. Erken başlayan kış mevsimi ve Şâh yanlılarının Osmanlı ordusunun geçeceği güzergâh üstündeki köyleri yakıp yıkması nedeni ile Anadolu'ya dönüş çok zor şartlarda oldu.[70] Osmanlı askerlerine pusu kuran Gürcüler ve Safevîler birkaç topu ele geçirdiler. Osmanlı ordusu 13 Ekim 1514'te Çoban Köprüsü ordugâhına gelerek 3000 koyun getiren Samtshe atabeyi Mze Çabuk sayesinde ikmâl gördü.[71] Çaldıran seferi Samtshe'de Osmanlı nüfûzunun yerleşmesinde etkili oldu. Orduya zâhire getirilmesinde geciken Mze Çabuk gecikmeyi telâfi etmek için İspir Kalesi'nin anahtarlarını göndermeyi vaat etti.

Çaldıran seferi, Osmanlı Devleti'ne stratejik açıdan önemli faydalar sağladı. Erzincan ve Diyarbakır'ın fethedilmesi ile Doğu Anadolu'da Osmanlı hâkimiyeti güçlendi. 14 Temmuz 1514'te savaşsız olarak Osmanlı hâkimiyetine giren Erzincan merkez olmak üzere 25 Ekim 1514'te Erzincan eyâleti kuruldu. Tâbi devletler olan Megrel, Gürel, İmeret ve Abhazistan'ı da kontrol eden Trabzon sancağı bu eyâlete bağlandı. Kartli ve Kahet, Çaldıran zaferinin ardından Osmanlı Devleti'ni metbû tanıdılar.[72] Şâh I. İsmail'in 1514-1515 kışında Memluk Devleti, Dulkadir Beyliği ve Gürcülerle Osmanlılara karşı ittifak kurma girişimleri üzerine Erzincan beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa, Gürcistan üstüne sefer yaptı.[73]

---

te Anatolien de 1527", *Studia Islamica*, 62 (1985), 155-172; Ross, a.g.m. 298-307, 332; M.Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", *İÜEF Tarih Dergisi*, 9, (1953), 54-90, 10, (1954), 118-142, 11, (1955), 185-200.

[68] Çaldıran gidiş ve dönüş hakkında ve savaş bkz. Haydar Çelebi, *Ruznâme*, 460-464; Hoca Sadedin, *A.g.e.* II, 260-281; Solakzâde Mehmet Hemdemî, *A.g.e.* II, 21; M. Tayyib Gökbilgin, "Çaldıran Muharebesi", *İA*, II; M.Şehabettin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikalar Işığında Yavuz'un İran Seferi", *İÜEF Tarih Dergisi*, 22, (1968).

[69] Çaldıran Savaşı hakkında bkz. M.Tayyib Gökbilgin, "Çaldıran Muharebesi" *İA*, III, 329-331; Mustafa Çetin Varlık, "Çaldıran Savaşı" *DİA*, VIII, 193-195; M. Feridun Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010, 92-143.

[70] Bacqué-Grammont, a.g.m. 209.

[71] Bacqué-Grammont-Chahryar, *A.g.e.* 22; Haydar Çelebi, *A.g.e.* 463-464.

[72] Allen, *A History of the Georgian..*, 139; *TSMA No. 3147, 5822* (Kartli kralı VIII. David'in Yavuz Sultan Selim'e arîzaları).

[73] Hoca Sadedin, *A.g.e.* II, 284; Bilgin, *A.g.e.* 159.

Osmanlı Devleti'ne tâbi Samtshe Atabeyi Mze Çabuk'un ölümü üzerine tahta geçen oğlu Kvarkare, amcası Menuçehr'in muhalefetiyle karşılaştı. Osmanlılardan destek talep eden Menuçehr, Yavuz Sultan Selim'den Samtshe'nin kendisine verilmesini istedi. Menuçehr'in talebini kabul eden Pâdişâh 4 Kasım 1515'te bu göreve gelen Erzincan Beylerbeyi Mirzâ Mehmed Bey'i Samtshe'ye gönderdi. 22 Kasım 1516'da Mirzâ Mehmed Bey ile buluşan Menuçehr, Yavuz Sultan Selim tarafından 17 Aralık 1516'da Samtshe atabeyliğine tâyin edildi.[74]

1516-1517'de yaşanan taht kavgası sırasında I. Menuçehr, Kvarkare'yi alt ederek Samtshe tahtını ele geçirdi. Şâh I. İsmail ile görüşen ve Safevîlerden destek isteyen Kvarkare'nin talebi üzerine Rumlu Div Ali Sultan komutasındaki Safevî birliği, 1517 baharında Samtshe'ye girdi. Taht mücâdelesinde I. Menuçehr'e destek vermiş olan Gürcü beyleri, Safevîlerin ülkeye girmesi üzerine Kvarkare'nin tarafına döndüler.[75] I. Menuçehr ikâmet ettiği Oltu Kalesi'ni terk ederek Osmanlı topraklarına sığındı. Div Ali Sultan, Samtshe tahtını IV. Kvarkare'ye verdi. I. Menuçehr ile birlikte 1517 yazında Samtshe topraklarına girip Kvarkare'nin üstüne yürüyen Mirzâ Mehmed Bey komutasındaki Osmanlı birliği yenildi. I.Menuçehr'in de hayatını kaybettiği muharebede Mirzâ Mehmed Bey ve Osmanlı askerleri şehîd oldu.[76] IV. Kvarkare 1518'de Tebriz'e giderek Şâh I. İsmail'e itaâtini arz etti.[77]

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden sonra Gürcü beylerinin 24 Ekim 1517'de Osmanlılara itaâtlerini bildirmesi üzerine[78] Şâh I. İsmail 1518'de büyük bir orduyla Gürcistan'a yürüdü. Safevîlere karşı koyamayacağını anlayan Kartli Kralı X. David, oğlu Luarsab'ı Şah'a elçi gönderip sadâkat yemini etti ve her yıl 300 at yükü ipek (ipek ticaretinde kullanılan at yükü 150 kg. idi.) vermeyi kabul etti. 1520'de Kahet üzerine yürüyen X. David, Kiziki Muharebesi'nde Kahet Kralı I. Levan'a yenildi. Yavuz Sultan Selim'in ölümünü (22 Eylül 1520) Nahçıvan'da öğrenen Şâh I. İsmail, Kartli Kralı X. David'in vergi ödemeye son vermesi ve Şeki Hâkimi Hasan Bey'in, I. Levan'ın Şeki vilâyetine saldırdığını bildirmesi üzerine Rumlu Div Ali Sultan serdarlığında bir orduyu 1521'de Gürcistan'a gönderdi. Zagem ve Gremi şehirleri ile Gürcü köylerini yıkıp yağmalayan, Ağcakale'yi ele geçiren Safevîler, X. David'in oğlu Luarsab komutasındaki Gürcü ordusunu 1522'de Teleti'de yendi. Gürcü ordusu dağıldı. Tiflis'i işgâl eden Safevîler binlerce insanı öldür-

---

[74] Bacqué-Grammont-Chahryar, *A.g.e.* 58–59; Haydar Çelebi, *A.g.e.* 481–482.

[75] *TSMA E. 7296.*

[76] Bacqué-Grammont-Chahryar, *A.g.e.* 67–69; Haydar Çelebi, *A.g.e.* 491–492, Brosset, *A.g.e.* II/1, 214'te Tıryaled bölgesindeki savaş için 1520 tarihi verilmektedir.

[77] Samtshe'deki gelişmeler hakkında bkz. Rumlu Hasan, Şâh *İsmail Tarihi (Ahsenü't Tevârih)*, (çev. Cevat Cevan), Ankara 2004, 200–201, 206, 208.

[78] Haydar Çelebi, *A.g.e.* 490.

düler ya da İran'a sürdüler. Tiflis Kalesi'ne bir Safevî garnizonu bırakıldı. Şâh I. İsmail, Şiî/Safevî hâkimiyetinin bir nişânesi olarak Tiflis'te Kür nehri kıyısında bir cami inşâ ettirdi. Kahet Kralı I. Levan ve Kartli Kralı X. David af dileyerek Safevîlere itaât ettiler.[79] Şâh I. İsmail'in 23 Mayıs 1524'de ölümünün ardından Tiflis Kalesi'ndeki Safevî garnizonunu kılıçtan geçiren X. David, 1525'te Ağcakale'yi de ele geçirdi ve temellerine kadar yıktırdı.

Şâh I. İsmail Ekim 1518'de Almanya İmparatoru V. Karl'a Latince yazılmış bir mektup göndererek "Osmanlılara karşı birlikte hareket edilmesini ve Nisan 1519'da Osmanlı topraklarına hücûm edilmesini" teklif etmişti. Şah, ayrıca 1521'de Moskova Büyük Knezliği'ne bir elçi göndererek ateşli silahlar ve bunları yapacak ustalar istedi. Bu gelişme Kırım Hanı I. Mehmed Giray tarafından haber alınarak Kânûnî Sultan Süleyman'a bildirildi. I. Mehmed Giray'ın Moskova Büyük Knezi III. Vasiliy nezdindeki girişimlerinin de etkisi ile Şah'ın bu isteği karşılıksız kaldı. V. Karl, Şâh I. İsmail'in 23 Mayıs 1524'teki ölümünden sonra 25 Ağustos 1525'te Tebriz'e ulaşan cevabında, "Osmanlıların üzerine yürümek için uygun tarihin bildirilmesini, kendisinin de buna göre hazırlık yapacağını" bildirdi. V. Karl, Kânûnî Sultan Süleyman'ın *Viyana Seferi* hazırlığını haber alınca Johann Balbi ile gönderdiği 15 Şubat 1529 tarihli mektubunda, babasının yerine tahta geçen Şâh I. Tahmâsb'a Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak teklif etti.[80]

Osmanlı tahtına 22 Eylül 1520'de çıkan Kânûnî Sultan Süleyman Avrupa'da planladığı seferlere girişmeden önce doğu sınırlarının güvenliğini temin etmek, Safevî propagandası ile Anadolu'da çıkan isyanları önlemek ve Safevî tehlikesini ortadan kaldırmak düşüncesinde idi. Kânûnî Sultan Süleyman'ın Temmuz 1525'te Şâh I. Tahmâsb'a gönderdiği tehdit-nâmede, *"otağ-ı gerdûn nıtâk arâzi-i Tebriz ve Azerbaycan, belki cümle Memâlik-i İrân ve Turân ve sâir Vilâyet-i Semerkand ü Horasan sahrâlarında kurulmak mukarrer oldu"* diyerek, *"arsa-i cihânı"* şahın *"vilcûd-ı habîsünden tathir"*[81] etmeyi hedeflediğini ifade etmesinden anlaşıldığı üzere 1525'te çıkmayı düşündüğü doğu seferi, Osmanlı Devleti ile Almanya İmparatorluğu arasında 22 Haziran 1533'te barış imzalanması sonrası yapılabildi.[82]

21 Ekim 1533'te Şark Seferi'ne hareket eden ve Halep'te kışlayıp Nisan 1534'te Doğu Anadolu'ya gelen Sadrâzam İbrâhim Paşa'nın "Anadolu câniblerine tevec-

---

[79] Rumlu Hasan, *A.g.e.* 215; Allen, Gürcü kroniklerine istinaden 1525 yılını verir. *A History of the Georgian...*, 139; V.Minorsky, "Tiflis", *İA*, IV. Şâh I. İsmail döneminde Gürcistan'a yapılan seferler için bkz. Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Le Kartli et ses voisins Musulmans (1518–1521)", *Bedi Kartlisa/Revue de Karthvelologie*, I, (1980), 186–197; aynı yazar, "Sur quelques problémes de l'histoire de la Géorgie entre 1518 et 1524", *Philologia Orientalis*, 5, (1983), 190–195.

[80] G.Sarwar, *History of Shah Ismail Safawi*, Aligarh 1939.

[81] Feridun Bey, *A.g.e.* I, 541–543.

[82] Kırzıoğlu, *A.g.e.* 127.

cüh-i hümâyûn buyurmaları" nın uygun olduğunu arz etmesi üzerine Kânûnî Sultan Süleyman,11 Haziran 1534'te İstanbul'dan Üsküdar'a geçerek Safevîlere yönelik ilk seferi olan ve *Irâkeyn Seferi* denen altıncı sefer-i hümâyûnuna başladı.[83]

Irâkeyn seferinin siyasî hedefleri, Doğu Anadolu'yu hâkimiyet altına almak, *Irâk-ı Arab*'ı fethederek devletin sınırlarını Basra Körfezi yönünde güneye doğru genişletmek, iktisadî hedefleri Şirvân ve Geylân gibi ipek üretim merkezlerini ele geçirmek, İran'ı Doğu Anadolu ve Gürcistan'a bağlayan yollara hâkim olmaktı.[84]

İbrâhim Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu 13 Temmuz 1534'te Tebriz'i fethetti. Yıllardır kapalı olan Sünnî camileri açıldı. Sultan Hasan (Uzun Hasan) Camisi'nde Cuma namazı kılındı ve Kânûnî Sultan Süleyman adına hutbe okundu. İbrâhim Paşa'nın Tebriz'i fethetmesinin ardından 21 Ağustos 1534'te Azerbaycan beylerbeyliği kurularak Ulama Paşa'ya verildi. Nahçıvan, Çukursa'ad (Çukur-i Sa'ad), Diyadin ve Gümrü sancak olarak Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Nahçıvan, 600.000 akça hasla Veli Bey'e, Çukursa'ad, 1.000.000 akça hasla Osmanlı Devleti'ne itaâtini arz eden Hamza Sultan'a, Diyadin, Ümmî Bey'e, Gümrü, Şeyhî Bey'e verildi.[85] Kânûnî Sultan Süleyman komutasındaki Osmanlı ordusu, 5 Eylül 1534'te Erzurum'a geldi. 32 yıldır *"Kızılbaş melâ'inün zulmünden hârâb"* olan Erzurum *"nazar-ı iltifât-ı Padişâhî ile manzûr olup, tâmirine fermân olundu"*. Erzurum'dan hareket eden Pâdişâh, 28 Eylül 1534'te, İbrâhim Paşa'nın 21 Ağustos 1534'te gönderdiği fetihnâmede *"tevâbi ve levâhıkı ve cümle müzâfât ve müllhâkâtı ile meftûh-ü musahhar olup zapt olundu"*[86] dediği Tebriz'e geldi. Başlıca gelir kaynağı olan ipeği Tebriz yoluyla Avrupalı alıcılara ulaştığı Bursa ve Halep'e sevk etmeleri nedeni ile iktisadî bakımdan Osmanlılara bağımlı bulunan[87] Hazar Denizi'nin güneybatısında yer alan ve merkezi Reşt olan Geylân Emirliği ile Şirvânşahlar Devleti, Osmanlı tâbiyetini kabul etti.[88] Kânûnî Sultan Süleyman Geylân hükümdârı Muzaffer Han ve Şirvân Şah II.

---

[83] Kânûnî Sultan Süleyman'ın *"Irakeyn Seferi"* denilen altıncı sefer-i hümâyûnu hakkında bkz. Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Tabakât-ül Memâlik fî Derecâti'l-Mesâlik*, (yay. Petra Kappert), Wiesbaden 1981; Ferdî, *Gazâvât-ı Sultan Süleyman Han*, Ayasofya Ktb. 3317; Nasuhü's-Silahî (Matrakcı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, (yay. Hüseyin G. Yurdaydın), Ankara 1976; Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1994, II, 412–425.

[84] Halil İnalcık, "Osmanlı İktisat Zihniyeti ve Osmanlı Ekonomisi", *Tarih Risaleleri*, (der. Mustafa Özel), İstanbul 1995 içinde, 41–42.

[85] M.Tayyib Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına göre İbrâhim Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı", *Belleten*, XXI/83, (1957), 449–487; Matrakcı Nasuh, *Süleymannâme*, TS Revân Ktb. 1286, 308a-vd.

[86] Feridun Bey, *A.g.e.* I, 586–587.

[87] Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302–1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, İstanbul 2009, 179.

[88] *TSMA 4080/2*, 21 Ağustos 1534 tarihli arîza.

Halil'in oğlu Mehmed Mirzâ'yı 2 Ekim 1534'te Tebriz'de kabul ederek el öptürdü. Mehmed Mirzâ Tebriz muhâfızlığına tâyin edildi. Tebriz Kalesi, Gürcü mimarlar tarafından tahkim edildi.

Kânûnî Sultan Süleyman 5 Ekim 1534'te Bağdad'a gitmek üzere Tebriz'den ayrıldı ve 30 Kasım 1534'te iki gün önce İbrâhim Paşa'nın fethettiği Bağdat'a girdi. Osmanlı ordusunun Azerbaycan'dan ayrılmasından sonra Şâh I. Tahmâsb, 9 Kasım 1534'te Tebriz'i, 1535 kışında Nahçıvan, Çukursa'ad ve Gümrü'yü geri aldı. Tebriz'in elden çıkması üzerine Kânûnî Sultan Süleyman 1 Nisan 1535'te Bağdad'tan ikinci *Azerbaycan Seferi*'ne hareket etti. Tebriz 30 Haziran 1535'te tekrar fethedildi. Tebriz, Osmanlı ordusunun İstanbul'a dönmek üzere 27 Ağustos 1535'te ayrılmasından sonra Eylül 1535'te Sâfeviler tarafından geri alındı.

Bir meydan muharebesini göze alamayan ve kendisi bakımından en doğrusunu yaparak Osmanlı ordusunun karşısına çıkmayan Şah I. Tahmâsb'ın Osmanlı ordusunun geçeceği yerleri ve güzergâhı yakıp yıkarak, köyleri boşaltarak geri çekilmesi, arazinin çok dağlık olması, şiddetli rüzgarla yağan yağmurlar, dağlardan gelen sellerin topları ve malzemeleri sürüklemesi, hayvanları telef etmesi, soğuk ve kar askerî harekâtı güçleştirdi, top, silâh, mühimmât ve erzak naklinde büyük sıkıntılar yaşandı. Özellikle Sadrâzam İbrâhim Paşa'nın yeterli hazırlığı olmayan orduyu Tebriz'e sevk etmesi yüzünden 30.000 askerin şehîd olduğu ve bu büyük can kaybı yüzden başarılı sayılamayacak olan[89] Irâkeyn Seferi'nin en mühim neticesi Van dışında bütün Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın Osmanlı topraklarına katılması ve Kafkasya'ya yönelik askerî faaliyetlerde en önemli merkezlerden biri hâline gelecek olan Erzurum eyâletinin tesisi olmuştu.

Dönüş yolundaki Güzeldere konağında Kânûnî Sultan Süleyman'ın fermânı ile Erzurum merkez olmak üzere "*Bayburd ve Kemah sancakları ve Azerbaycan vilâyetinden feth olunan bâzı memleketlerin*" ilhâkıyla 26 Eylül 1535'de Erzurum eyâleti kuruldu.[90] Erzurum beylerbeyliğine 5 Ekim 1535'te Dulkadiroğlu Mehmed Paşa tâyin edildi. 1536 baharında hazırlıklarını yaptıktan sonra 4 Temmuz 1536'da Gürcistan Seferi'ne çıkan Dulkadiroğlu Mehmed Paşa, Temmuz 1536'da Samtshe birliklerini yendi.[91] Kasım 1537'ye kadar süren seferde Samtshe'den Micinkerd ve Zvin kaleleri ile Şenkaya, Oltu, Narman ve Livâne fethedildi.

Şâh I. Tahmâsb 27 Eylül 1538'de, Şirvân Şah hükümdârı Sultan Şahruh'u taht-tan indirerek Şirvânşahlar Devleti'ni İran'a ilhâk ve kardeşi Elkas Mirzâ'yı vali tâ-

---

[89] Jean-Louis Bacque-Grammont, "XVI.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safeviler", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, 217-218.

[90] Erzurum beylerbeyliği hakkında bkz. Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilâtı. Kuruluş ve Genişleme Devri (1535–1566)*, Ankara 1998, 65–67.

[91] Peçevî, *A.g.e.* I, 191.

yin etti. Tebriz'e götürülen Şahruh 1539'da öldürüldü. Kartli Kralı I. Luarsab'ın Safevî hâkimiyetinden kurtulmaya çalışması üzerine 1540'ta 12.000 askerle Kartli üstüne yürüyen Şah'ın Gürcistan Seferi'nde Tiflis teslim oldu. Kartli Safevîlerin eline geçti. I. Luarsab, Samtshe'ye sığındı. Kartli toprakları yağma ve tahrip edildi. Çok sayıda Gürcü esir edilerek İran topraklarına götürüldü. Şâh I. Tahmâsb, Güney Kafkasya topraklarını, merkezi Tiflis olan *Kartil-i Kürcistan*, merkezi Şemâhı olan *Şirvân*, merkezi Gence olan *Karabağ*, merkezi Revân olan *Çukursa'ad* eyâletlerine ayırdı. Eyâletlerin başına *han* denilen valiler tâyin edildi.

İmeret Kralı III. Bagrat 1541'de Osmanlı tâbiyetinden çıktı. Samtshe'nin Kür nehri boyundaki topraklarına saldırdı ve Osmanlılara ait Livâne sancağını işgâl etti. Atabek IV. Kvarkare'yi esir ederek İmeret'e götüren[92] III. Bagrat'ın Acara ve Canet topraklarını vaat ettiği Gürel Dadyanı Rostom da söz konusu topraklara girdi. IV. Kvarkare'nin oğlu Keyhüsrev, Otar Salikaşvili ile birlikte İstanbul'a gelip Kânûnî Sultan Süleyman'dan yardım istedi. Gürcistan Seferi'ne çıkması emredilen Erzurum Beylerbeyi İsfendiyaroğlu Musa Paşa 1543 baharında Oltu Kalesi'ni kuşattı. III. Bagrat'la yapılan savaşta Osmanlı kuvvetleri yenildi. Musa Paşa ve askerlerinin çoğu şehîd oldu.[93] Bölgeye gelen Diyarbekir Beylerbeyi Hadım Ali Paşa komutasındaki Osmanlı birliği Gürcüleri yendi.[94]

III. Bagrat'ın Kartli Kralı I. Luarsab'ı Osmanlılara karşı birlikte savaşmaya çağırması üzerine Erzurum Beylerbeyi Temerrüd Ali Paşa 1545'te Gürcistan Seferi'ne çıktı.[95] Samtshe Atabeyi II. Keyhüsrev'in destek verdiği Osmanlı ordusu Oltu'nun kuzeyinde bulunan Kanlıçemen'de yapılan muharebede, III. Bagrat'ın, I. Luarsab tarafından desteklenen ordusunu yendi.[96] Batum ve Oltu Osmanlı topraklarına katıldı.[97] Samtshe'ye ait İspir ve Pasin de Osmanlı yönetimine geçti.[98]

Kahet Kralı I. Levan'ın Şeki valisini öldürmesi üzerine Şâh I. Tahmâsb 1546'da ikinci Gürcistan Seferi'ne çıktı. Kahet ve Kartli Safevî hâkimiyetine girdi.[99] İmeret Kralı III. Bagrat ülkesini işgâlden kurtarmak için Ocak 1547'de Şah'a itaât etmek zorunda kaldı. Dağıstan devletleri de Safevîlere tâbi oldular. Safevîlere karşı yıllardır mücadele eden Şeki Hâkimi Hasan Bey ve oğlu Derviş Muhammed 1548'de

---

[92] Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II/1, 213; Kırzıoğlu, *A.g.e.* 160–166.

[93] Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II/1, 213; *Chronique Géorgienne*, 8.

[94] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-âhbar*, 54a, 102b.

[95] *BOA. Maliye No. 17881*, 65, 69, 97.

[96] Brosset, *A.g.e.* II/1, 215; *Chronique Géorgienne*, 8.

[97] Chantal Lemercier-Quelqejay-Halil İnalcık, "Batumi", *EI*^{2}, I.

[98] Aydın, *A.g.e.* 65–67.

[99] Şâh I. Tahmâsb'ın Gürcistan seferleri hakkında bkz. Brosset, *A.g.e.* II/1, 445–453; Roger Savory, "Safavid Persia", *Cambridge History of Iran*, VI, Cambridge 1986, 140–144.

Kahet'e gelerek I. Levan'ın hizmetine girdi.[100] Osmanlı Devleti'ne sığınarak Kefe'ye gelen I. Levan, buradan deniz yoluyla İstanbul'a geldi ve Kânûnî Sultan Süleyman'dan yardım istedi.[101] Safevîlerin Sünnîlere yaptıkları zulüm nedeni ile Şirvânşahlar hanedânından Burhan Ali ve Maksud Ali önderliğinde isyân eden Şirvân halkının elçi göndererek yardım istediği Kânûnî Sultan Süleyman, *"Şirvân halkının yardımına gelineceğini"* Maksud Ali Bey ve Burhan Ali Bey'e bildirdi.[102]

Şirvân Valisi Elkas Mirzâ'nın isyân etmesi üzerine Şâh I. Tahmâsb Şirvân üstüne yürüdü. Mart 1547'de Samur Suyu Muharebesi'ni kaybeden Elkas Mirzâ Demirkapu'ya çekildi. Şirvân'ı işgâl eden Şah, oğlu İsmail Mirzâ'yı vali tâyin etti.[103] Elkas Mirzâ ile Dağıstan beylerinden Kırım Şamhal ve Burhân Ali, Kefe üzerinden İstanbul'a gelerek Pâdişâh'tan yardım istediler. Kânûnî Sultan Süleyman, Burhân Ali'nin emrine verdiği Osmanlı askerlerini donanmayla Gürcistan'a gönderdi. Gürcistan topraklarını aşan birlikler Şirvân'ı ele geçirdiler. İsmail Mirzâ Tebriz'e kaçtı. Şirvânşahlar tahtına Burhân Ali oturdu. Ancak Burhan Ali'nin Ocak 1550'de ölümünden sonra Şirvân Safevîler tarafından işgâl edildi.

Şâh I. Tahmâsb'ın Şirvân ve Dağıstan'ı istilâ ederek Sünnîleri katlettirmesi ve Gürcistan'daki faaliyetleri ile Safevî halîfelerinin Anadolu'da Türkmen köyleri ve aşîretlerine yaptıkları Alevî propagandası yüzünden Anadolu'nun mezhep savaşına sürüklenme tehlikesiyle karşı karşıya olması üzerine Kânûnî Sultan Süleyman tüm dikkatini Doğu'ya çevirdi.

Kânûnî Sultan Süleyman, Osmanlı Devleti ile Almanya İmparatorluğu arasında 19 Haziran 1547'de İstanbul'da imzalanan anlaşmayla taraflar arasındaki düşmanlığın beş yıl için durdurulmasının ardından 29 Mart 1548'de İran'a yönelik ikinci seferi olan ve *Tebriz Seferi* denilen on birinci sefer-i hümâyûnuna çıktı.

Tebriz 27 Temmuz 1548'de dördüncü defa fethedildi. Destek verilmesi durumunda Şah I. Tahmâsb'ı devirip yerine geçeceği konusunda Osmanlı yönetimini iknâ eden Elkas Mirzâ şâh ilân edildi.[104] Ancak, Elkâs Mirzâ Tebriz'den öteye gidemedi.

Kânûnî Sultan Süleyman 1 Ağustos 1548'de Van'a gitmek üzere Tebriz'den ayrıldı. 25 Ağustos 1548'de fethedilen Van eyâlet olarak teşkilatlandırıldı ve beylerbeyliğine Çerkes İskender Paşa tâyin edildi. Pâdişâh'ın emri ile Ağustos 1548'de

---

100 Brosset, *A.g.e.* II/1, 217.

101 Şah Tahmâsb-ı Safevî, *Tezkire*, (Giriş ve Çeviri Hicabi Kırlangıç), İstanbul 2001, 54.

102 *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, (yay. Halil Sahillioğlu), İstanbul 2002, *Hk.* 451, 453.

103 John Walsh, "The Revolt of Alqas Mirzâ", *Weiner Zeitschrift fur die Kunde den Morgenlandes*, 68, (1976), 61-78.

104 Salih Aliyev Muhammedoğlu, "Elkas Mirza", *DİA*, 11, 55.

Kars şehri merkez olmak üzere Kars eyâleti kuruldu. Birkaç ay sonra lağvedilen eyâlet Döşkaya sancağı adıyla Erzurum eyâletine katıldı.

Erzurum Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın Ağustos 1548'de Safevîlere tâbi Samtshe'den fethettiği Narman ve Penek kaleleri, İsmail Mirzâ'nın Kars baskını sonrası Atabek II. Keyhüsrev tarafından geri alındı. Safevîler de Livâne sancağını işgâl ettiler. Kânûnî Sultan Süleyman'ın kışı geçirmek üzere Diyarbekir'de bulunduğu 1548 sonbaharında Doğu Anadolu'ya akın yaparak Hınıs, Tercan ve Erzincan'ı yakıp yıkan Şâh I. Tahmâsb, Malatya sancakbeyi Çerkes Osman Bey tarafından 2 Ekim 1548'de Kemah'ta bozguna uğratıldı ve Azerbaycan'a çekilmek zorunda kaldı.[105] Safevî taarruzunu haber alarak Harput'a gelmiş olan Kânûnî Sultan Süleyman, Çerkes Osman Bey'i vezîrlikle Halep beylerbeyi tâyin etti. Safevîlerin Doğu Anadolu'daki akınlara ve yaptıkları tahribâta karşılık Van Beylerbeyi Çerkes İskender Paşa, Eylül 1549'da Nahçıvan, Çukursa'ad ve Revân'ı *"külliyen talân ve ihrâk"* etti.

Kânûnî Sultan Süleyman'ın Karacadağ yaylağında bulunduğu 4 Ağustos 1549'da *"külffâr-ı Gürc-i şakâvet şi'arun ol hududda tuğyanları"* haber alındığından Samtshe üstüne sefer açılması kararlaştırıldı. 25 Ağustos 1549'da ordugâhtan yola çıkan Üçüncü Vezîr Kara Ahmed Paşa, Erzurum, Dulkadır, Sıvas ve Karaman beylerbeylerinin kendisine katılmasından sonra Erzurum Kalesi'ndeki topları da alarak 4000 askerle 8 Eylül 1549'da Erzurum'dan hareket etti.[106] Kara Ahmed Paşa 11 Eylül'de *"hasânet ve metânet ile meşhur"* Tortum Kalesi'ni kuşattı. 13 Eylül'de Tortum, 18 Eylül'de bölgenin kilidi sayılan Akçakala, 25 Eylül'de Kamhıs, 7 Ekim'de Pertekrek ve Livâne fethedildi.[107] Çoruh boyundaki tüm kalelerin ele geçirilmesi üzerine Tav Eli bölgesi Osmanlı topraklarına katıldı. Fethedilen yerlere *"sancakbeyi, dizdâr ve müstahfızlar konulub"* Tortum sancağı, Akçakala ile birlikte Pasin Sancakbeyi Ali Bey'e, Kamhıs sancağı, Erzurum Gönüllüler Ağası Haydar Bey'e, Livâne vadisi Pertekrek sancağı olarak Erzurum Kethudâsı Ferhad Bey'e tevcîh edildi.[108] Kara Ahmed Paşa 24 Ekim 1549'da Kânûnî Sultan Süleyman'ın ordugâhının bulunduğu Diyarbekir'e döndü.

Tebriz Seferi'nin en önemli kazancı Gürcülerden alınan "otuz beş hisar, bir beylerbeylik memleket ve dört sancaklık yerle"[109] Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu Safevîlere ebediyen kapatacak ve İran topraklarına yönelik askerî faaliyetlerde en mühim merkezlerden biri hâline gelecek olan Van eyâletinin kurulması olmuştu.

---

105 Celâlzâde Mustafa Çelebi, *A.g.e.* 320a-b; Kırzıoğlu, *A.g.e.* 194.

106 Matrakcı Nasuh, *Süleymanname*, TS Revân Ktb. 1286, 144a-b.

107 Celâlzâde Mustafa Çelebi, *A.g.e.* 333–335; Kırzıoğlu, *A.g.e.* 199–202.

108 Matrakcı Nasuh, *A.g.e.* 160a-b; Aydın, *A.g.e.* 69–70.

109 Feridun Bey, *A.g.e.* I, 603–606.

Maçhakel 1547'de Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak Safevîlere tâbi olmuştu. Erzurum Beylerbeyi Kara Şahin Mustafa Paşa 1550'de Maçhakel üstüne yürüdü. *Gürcistan ve İşhan Ilgarı* denilen seferde Gürcü beylerinden Mevan'ın sahibi olduğu Maçhakel ile birlikte dört kalenin yer aldığı Tavuskâr bölgesi fethedilerek Osmanlı Devleti'ne bağlandı.[110] Tavuskâr sancağı, Rıdvan Bey'e verildi.[111]

Erzurum Beylerbeyi Çerkes İskender Paşa'nın Haziran 1551'deki *Ardanuç Seferi*'nde 13 Haziran 1551'de fethettiği Ardanuç ile Şavşad, Hanak, Göle ve Ardahan, Erzurum eyâletine bağlandı.[112] Gürcistan'dan Trabzon'a uzanan güzergâh üzerinde, kale ve ticaret yeri olarak öneme sahip Ardanuç Kalesi'ne yeniçeriler bırakıldı.[113] Bölgedeki Gürcü beyleri ve bazı kaleler, Osmanlı Devleti'ne itaât etti.

Şâh I. Tahmâsb 1551'de Şeki'yi ele geçirdi. Samtshe Prensi II. Keyhüsrev'in Osmanlılara karşı destek istemesi üzerine Şeki'den Samstshe üzerine yürüyen Şah, Tümük Kalesi'ne geldi. II. Keyhüsrev Safevî ordugâhına gelerek şaha hediyeler sundu. Osmanlılara itaât ederek II. Keyhüsrev'in topraklarına saldıran Tümük Kalesi ve civarındaki toprakların sahibi Prens Vahuşt Diyamidze ile Gürcü beylerinden Amaoan idâm edilerek mülkleri II. Keyhüsrev'e verildi.[114]

Safevîler Kartli topraklarını yakıp yıktılar ve yağmaladılar. Kartli Kralı I. Luarsab, Şâh I. Tahmâsb'ın ülkesine yaptığı saldırılardan sonra 1551'de gönderdiği ve Erzurum Beylerbeyi Çerkes İskender Paşa'nın İstanbul'a ulaştırdığı mektubu ile Osmanlı Devleti'ne tâbi oldu. I. Luarsab'a 28 Ocak 1552'de yazılan bir hükümle *"talep ettiği sancak, berât-ı hümâyûn, hil'ât ve ahidnâme-i hümâyûnun kendisine gönderildiği"* bildirildi.[115] I. Luarsab'ın Osmanlılara tâbi olmasının ardından Şâh I. Tahmâsb'ın 1553 baharında dördüncü Gürcistan seferine çıkması ve Safevîlerin Mart-Eylül 1553'te Aras nehrinden Van Gölü'ne kadar Osmanlı topraklarına taarruz ederek Ahlat, Adilcevaz, Erciş ve Bargiri kalelerini işgâli üzerine Kânûnî Sultan Süleyman, *"hudud-ı mahrûse sükkânına ol cânibden vâki olan mezâlim-i fecâyi'ün mülkâfâtı içün"* 28 Ağustos 1553'te İran'a yönelik üçüncü seferi olan ve Nahçıvan Seferi denilen 12. sefer-i hümâyûnuna çıktı.

---

110 *BOA. Dîvân-ı Hümâyûn Ruus Defteri. No. 209*, 137.

111 *BOA. Dîvân-ı Hümâyûn Ruus Defteri. No. 209*, 28.

112 *TSMA No. 8417*, Erzurum Beylerbeyi Çerkes İskender Paşa'nın Sadrâzam'a gönderdiği Ardanuç'un fethini anlatan "arîza". *Chronique Géorgienne*, 112; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II/1, 217. Kânûnî Sultan Süleyman'ın on birinci sefer-i hümâyûnu ve Kafkasya'da yapılan fütuhât hakkında ayrıca bkz. Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Tabakât-ül Memâlik fi Derecâti'l-Mesâlik*, (yay. Petra Kappert), Wiesbaden 1981; *Mühimme Defteri* (1552–1553), TSM Koğuşlar Ktb. 888; Kırzıoğlu, *A.g.e.* 168–205; Öztuna, *A.g.e.* II, 425–441; Peçevî, *A.g.e.* I, 44–152.

113 Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II/1, 217; Heyd, *A.g.e.* 51-52.

114 *Chronique Géorgienne*, 9; Kırzıoğlu, *A.g.e.* 209.

115 *TSK Koğuşlar Ktb. 888*, 37a, 39a.

Kânûnî Sultan Süleyman seferin siyasî ve ideolojik gerekçesini kendi lisân-ı şâhânesi ile şöyle ifade ediyordu.

"Allah Allah diyelim sancak-ı şâhi çekelim
Yürüyüp her yâneden Şark'a sipâhi çekelim

İki yirden kuşânâlum yine gayret kuşağın
Bulaşıp toz ile toprağa bu râhı çekelim

Pâymâl eyliyelim kişverini sûrh-serün
Gözüne sürme deyû dûd-i siyâhı çekelim

Bize farz olmuş iken olmamız İslâm'a zâhir
Nice bir oturalım bunca günâhı çekelim

Umarım rehber ola bize Ebubekr ü Ömer
Ey Muhibbî yürüyüp Şark'a sipâhi çekelim."

Pâdişâh Safevîlere karşı yapılacak bir savaşta Gürcülerin desteğini almanın önemli olduğunu biliyordu. Çerkes İskender Paşa'nın ardından Erzurum beylerbeyi tâyin edilen Ayas Paşa'ya, Ekim 1553'te gönderilen fermânda *"itaât arz eden Gürcü beylerine kendi beyliklerinin mülkiyet üzere sancak ve subaşılık olarak verilmesi"* emredildi.[116] Bir Venedik raporuna göre "Gürcülerin sadakat yeminlerini almaya gönderilen ağa istenileni elde etmiş olarak geri dönerken bir ormanda kurulan pusuda hayatını kaybetti. Ağanın yanındakilere bir şey yapmayan saldırganlar sadece Gürcülerin sadakat yemini ettikleri mektubu aldılar. Bunun üzerine Gürcü topraklarına bir beylerbeyi komutasında çok sayıda asker sevk edildi. Askerlere ülkeye tahrip edip zarar vermemeleri ancak sınırlarının içinde beklemeleri emredildi. Bu askerlerin ülkelerine zarar verebileceğinden korkan Gürcüler Safevîlerin lehine olabilecek hiç bir şey yapmadılar."[117]

Halep'te kışlayan Kânûnî Sultan Süleyman komutasındaki Osmanlı ordusu 9 Nisan 1554'te bu şehirden hareket etti. Mayıs 1554'te Diyar-ı Bekir'de dîvân toplayan Pâdişâh, vezîrler, kazaskerler, defterdârlar ve nişancılar dışında ağa, kethudâ, serdâr, yayabaşı ve bölükbaşı gibi yeniçeri zabitlerini, solakları ve kıdemli yeniçeri neferlerini de dîvâna davet ederek görüştü ve Safevîlere yapılan seferin lüzumundan söz etti. Askerlerin hep birlikte verdikleri cevap çok anlamlıydı *"Biz Kûh-ı Kaf'a* (Kafkas Dağları) *kadar Pâdişâh'ın arkasından gelmeye hazırız"*.

---

[116] Aydın, *A.g.e.* 72–73.

[117] *Venedik Elçilerinin Raporlarına Göre Kânûnî ve Şehzade Mustafa,* (Çev. Pınar Gökpar-Elettra Ercolino), İstanbul 2012, 116.

Osmanlı ordusu Haziran ortasında Erzurum'a geldi. Verecekleri destek en az Gürcüler kadar önemli olan Dağıstan hanlarına mektuplar yazılarak Safevîlere karşı yardım etmeleri emredildi. Şâh I. Tahmâsb, ordunun geçeceği yerleri yakarak geri çekildi. Osmanlı ordusu 18 Temmuz 1554'te Revân'ı ve 28 Temmuz 1554'te Nahçıvan'ı fethetti. Revân'da Şâh ve oğullarının sarayları yerle bir edildi. Halkının büyük bölümü kaçan Nahçıvan iki gün boyunca yağmalandı. Civardaki köyler ve tarlalar yakılıp yıkıldı. Ramazan ayının başlaması üzerine Pâdişâh yağmaya son verdi. İmâdiye Sancakbeyi Hüseyin Bey, Kânûnî Sultan Süleyman'ın emriyle Merâga ve Serhend'i vurup yaktı ve 2 Ağustos 1554'te Hamza Sultan komutasında bir Safevî birliğini, Taht-ı Süleyman mevkiinde yendi. Kânûnî Sultan Süleyman'ın hakaret ederek karşısına çıkmasını istediği Şâh I. Tahmâsb Osmanlı ordusunun asker ve ateş gücü üstünlüğü karşısında bu hataya düşmedi. Nahçıvan Seferi sırasında ülkesi hırpalanan ve büyük maddî tahribâta uğrayan Şah, esir düşmüş bir Osmanlı sipahisi ile Kânûnî Sultan Süleyman'a gönderdiği mektupta *"Diyâr-ı şarka on def'a dahi gelinür ise mukâbeleye gelmek mümteni'atdandır"*[118] diye yazıyordu. Şâh böylece Osmanlı ordusunun karşısına çıkacak gücü ve cesareti olmadığını itiraf ederken, Şark'a yapılan seferlerin Osmanlı Devleti ve ordusu için büyük malî ve lojistik sıkıntılara yol açmasına da vurgu yapıyordu.

1553-1554 seferinde aralarında soyluların da olduğu 30.000 kadar Gürcü'yü İran topraklarına getirten ve Gürcü soyluları ile bazı Çerkesleri devlet hizmetine alan Şâh I. Tahmâsb Ağustos 1554'te Afşarlı Şâh Kulu Bey serdârlığındaki bir kuvveti Kars havalisi ve İmeret'e gönderdi. Safevî saldırılarına karşılık Kânûnî Sultan Süleyman tarafından 6 Eylül 1554'te 3-4000 yeniçeri ile birlikte Gürcistan seferine memur edilen[119] Sadrâzam Dâmad Kara Ahmed Paşa iki hafta içinde Tortum, Oltu, Ardahan, Pasin ve İmeret topraklarına saldıran Safevîleri bölgeden çıkardı. Ancak, Şahın bölgeden çekilmesi üzerine harekâta son verdi.[120] Safevî ve Gürcü saldırılarına karşı idarî düzenlemeler yapılarak Kamhıs sancağı topraklarını da içine alan Büyük Ardahan sancağı tesis edildi.[121]

Şâh I. Tahmâsb, Kânûnî Sultan Süleyman'a 10 Mayıs 1555'te Amasya'da yetişen elçisi Ferruhzâde Kemaleddin Bey vasıtası ile barış yapılmasını istedi. Safevî elçisi vezirlerle görüştükten sonra Kânûnî Sultan Süleyman tarafından kabul edildiler. Osmanlılar ve Safevîler arasında Amasya Barış Anlaşması 29 Mayıs 1555'te imzalandı. Kânûnî Sultan Süleyman'ın barış yapılmasının kabul edildiği hususundaki mektubu kendisine ulaşan Şah, "pâdişâhının mektubunun Süleyman Pey-

---

[118] Celâlzâde Mustafa Çelebi, *A.g.e.* 465a.

[119] *TSK Koğuşlar Ktb. 888*, 30, Hk. 117.

[120] *TSK Koğuşlar Ktb. 888*, 35, Hk. 138.

[121] *BOA. Dîvân-ı Hümâyûn Rûus Defteri. No. 212*, 25.

gamber'den gelmiş kadar" önemli olduğunu söyledi.[122] Amasya Barışı ile İran, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'taki Osmanlı hâkimiyetini kabul etti. Batı Gürcistan (Megrel, Gürel, İmeret, Samstshe) Osmanlı, Doğu Gürcistan (Kartli, Kahet) Safevî hâkimiyetinde kaldı. Ancak Gürcü devletleri arasındaki çatışmalar, barışa rağmen devam etti. Savaşçıların, soyluların ve hükümdârların karşılıklı olarak öldürülmesi, birbirlerinin topraklarına akınlar yapılması ve yapılan her akın için ozanların destanlar söylemesi süregeldi. Osmanlılar ve Safevîler arasında imzalanan ilk anlaşma olan Amasya Barışı ile taraflar arasında Yavuz Sultan Selim'in 28 Nisan 1514'te gönderdiği ilân-ı harp beyannâmesi ile başlayan ve 41 yıl, 1 ay devam eden savaş hâli yerini 23 yıl sürecek bir sulha bıraktı.[123]

Kartli Kralı I. Luarsab ülkesinin Amasya Barışı ile Safevî hâkimiyetinde kalmasını kabul etmediğinden Şah, Gence Valisi Şahverdi Sultan serdarlığında bir orduyu Kartli'ye gönderdi. 1558'deki Garisi Muharebesi'nde Gürcüler yenildiler. I. Luarsab hayatını kaybetti.[124] I. Luarsab'ın yerine geçen oğlu I. Simon, Tiflis'in Safevîlerin eline geçmesi üzerine Gori'ye çekildi. 1558'de Rusya ile temas kuran[125] Kahet Kralı I. Levan, 1564'te Kânûnî Sultan Süleyman'a bir mektup yazarak ülkesinin *"Kızılbaş zulmünden kurtarılması için"* yardım istedi.[126]

Şâh I. Tahmâsb'ın Şirvân ve Gürcistan'a düzenlediği seferlerin neticesinde Kafkasya'daki Safevî hâkimiyeti, Kür nehri ağzından, Hazar Denizi'nin batı kıyısındaki Derbend'in kuzeyine kadar genişledi. Osmanlı-Safevî mücadelesi Gürcistan'a taşındı. Şâh I. Tahmâsb, 1559'da yayınladığı bir fermânla Dağıstan'ı *mahal*lere ayırarak her bölgenin ödeyeceği vergileri belirledi.

4. İl Mare Maggiore'den Karadeniz'e (15. Yüzyılda Karadeniz'de ve Kafkasya'nın Karadeniz Kıyılarında Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulması)

Karadeniz'in kuzeyindeki topraklar ve Kafkasya, ilkçağdan itibaren önemli bir tahıl, et, balık, havyar, hayvan ürünleri, kereste ve köle ihracatçısıydı. Karadeniz bölgesinin zengin kaynaklarını Konstantinopolis'in iâşesinin temini için kullanan Bizans, bu denizi 12. yüzyıla kadar yabancı tâcirlere açmadı. İmparator I. Manuel Komnenos 1170'de Cenevizlilere, III. Aleksios Komnenos 1199'da Venediklilere Karadeniz'de ticaret yapma hakkı verdiler.

---

[122] Celâlzâde Mustafa Çelebi, *A.g.e.* 485 a.

[123] Kânûnî Sultan Süleyman'ın on ikinci sefer-i hümâyûnu, Kafkasya'da yapılan fütuhât ve Amasya barışı hakkında bkz. Celâlzâde Mustafa Çelebi, *A.g.e.* 350–410; Kırzıoğlu. *A.g.e.* 205–249; Peçevî, *A.g.e.* 153–175; Öztuna, *A.g.e.* II, 441–449; İlhan Şahin-Feridun Emecen, "Amasya Antlaşması", *DİA*, 3, 4-5.

[124] Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation*, London 1989, 48.

[125] Suny, *A.g.e.* 49.

[126] Feridun Bey, *A.g.e.* II, 74–75.

Bizans'ın Karadeniz üzerindeki siyasî ve iktisadî denetimi Haçlıların 13 Nisan 1204'te Konstantinopolis'i işgâl ve yağma etmesinden sonra çöktü.[127] Boğaz'dan geçen, Kırım ve Kafkasya kıyılarına, Azak Denizi'ne ve nihayet Don nehrine kadar ulaşmayı başaran iki *Repubbliche Marinare*'nin vatandaşı olan İtalyan denizci ve tacirler için Karadeniz artık *Büyük Deniz* anlamına gelen *il Mare Maggiore* idi.[128]

Altın Orda Hâkanı Mengü Timur, Cenevizlilerin Kırım'ın güneyi, Taman Yarımadası, Kuban bölgesi ve Karadeniz'in doğu kıyısında ticaret merkezleri tesis etmelerine izin verdi. Bizans İmparatorluğu da 13 Mart 1261'de imzalanan Nymphaeum Anlaşması ile Cenevizli tüccarlara Karadeniz'de ticaret yapma müsaadesi verdi.[129]

Karadeniz ve *il deserto dei Tartari* denilen Moğol topraklarından çıkan ve geçen değerli ticarî malların varış noktası olan Karadeniz'in güney kıyılarında bazı üsler elde eden Ceneviz, Karadeniz'de kolonilerden oluşan bir imparatorluk kurdu.

Avrasya'da *Pax Mongolica*'dan kaynaklanan düzen ve buna bağlı gelişmelerin ticareti artırmasının meyvelerini toplayan, Orta ve Uzak Asya'dan başlayarak Karadeniz kıyılarında son bulan bu ticaretten 13.-14. yüzyıllarda büyük kârlar elde eden Cenevizlilerin Caffa (Kefe)'dan Sebastapolis (Sohum)'e kadar uzanan topraklarda *Gazarya* denilen 39 ticaret kolonisi vardı.[130] Moğol İmparatorluğu'nun etkisi o kadar kuvvetliydi ki kolonilerdeki Katolik kiliseleri bile Cambalensis/ Hanbalık (Pekin) Piskoposluğu'na bağlıydı.[131]

---

127 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal..*, 327.

128 Charles King, *Karadeniz*, (çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2008, 106

129 Karadeniz'deki Ceneviz ticaret kolonileri ve faaliyetleri hakkında bkz. Michel Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, 1-2, Roma 1978; Gheorghe Ioan Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XII. siecle*, Paris 1929; Steven A. Epstein, *Genoa and the Genoese, 958-1528*, Chapel Hill 1996; Wilhelm Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen A.g.e.* I-II. Leipzig 1936; Türkçe Ter. *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. Enver Ziya Karal), I, Ankara 1975; F.Elie de la Primaudaie, *Histoire du commerce de la Mer Noire et des colonies Génoises de la Crimée*, Paris 1848, Geofrrey V. Scammell, *The World Encompassed The First European Maritime Empires 800-1650*, London 1981, 155-224; Gilles Veinstein, "From the Italians to the Ottomans: The Case of the Northern Black Sea Coast in the Sixteenth Century", *Mediterranean Historical Review*, 1/2, (1986), 221-237.

130 Venedikliler ve Cenevizliler, XIII.-16. yüzyıllarda Kırım yarımadası ve Kafkasya'nın Karadeniz sahilindeki toprakları hâlâ *Gazarya* olarak adlandırıyorlardı. [Bölgede uzun süre yaşayan ve halkın geleneklerini iyi bilen bir Venedikli tüccarın anlatımı için bkz. Giosofat Barbaro-Ambrogio Contarini, *Travels to Tana and Persia*, (ed. W.Thomas-E.A.Roy-H.E.J. Stanley), New York 1963, 4. Türkçe ter. *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (çev. Tufan Gündüz), İstanbul 2005, 41.] Bu durum, Hazarların ortadan kalkmasından asırlar sonra da hatıralarının ve geleneklerinin hayatta olduğunu göstermektedir.

131 Canbek, *A.g.e.* 44.

Venedikliler 1206'da Tana'ya (Azak) yerleşerek bir ticaret kolonisi kurdular. 1263'te Trabzon İmparatorluğu'ndan Karadeniz'e çıkma ve beğendikleri iki yere yerleşme müsaadesi alan Venedikliler, Tana kolonisini teşkil ettiler. Altın Orda Hanlığı'ndan da 1333'de Tana'da ticaret yapma hakkı alan Venedikliler, Orta ve Uzak Asya'dan gelen kervan yollarının en batıdaki limanı olan Tana'yı Karadeniz bölgesi ile Asya arasındaki ticaretin en mühim merkezlerinden biri yaptılar. İpek yolunun son duraklarından biri olan Tana'da iş yapan tüccarlar Çin ile yapılan ticareti Venedik adına tekellerine aldılar.[132]

14. yüzyılda Pax Mongolica'nın yıkılmasının ardından kıtalararası ticaret yolları kapandı. 1350'lerden itibaren Orta ve Uzak Asya'dan gelen malların yerini, yalnız Venedik için değil ticaret yaptıkları tüm Avrupa ülkeleri için çok önemli olan yerel kereste, tahıl, deri ve kürkler, balık, havyar ve Kafkasyalı köleler aldı.[133] *Muda* denilen konvoylar hâlinde yılda iki defa Karadeniz'e gönderilen Venedik ticaret gemileri önce Konstantinopolis'e, sonra Caffa ve Tana'ya geliyor, dönerken de Trabzon'a uğrayarak yine Konstantinopolis üzerinden Avrupa'ya dönüyorlardı. Venedikliler Rus, Çerkes ve Tatar köleleri yüzyıllarca Konstantinopolis'te, Doğu Akdeniz şehirlerinde ve üç aylık bir deniz yolculuğundan sonra getirdikleri Venedik'te pazara çıkardılar. 15. yüzyılın başlarında Tana iskelesinden ihraç edilen mallardan elde edilen gelirin % 78'i köle ticaretinden kazanılıyordu.[134]

Cenevizliler Bizans ile anlaşmazlığa düştükleri zaman Karadeniz'den Konstantinopolis'e tahıl sevkiyatını keserek imparatorluğun başkentini açlıkla tehdit ediyorlardı.[135] 13. Yüzyılın sonlarına doğru Altınordu-İlhanlı siyasî rekâbeti, Caffa-Trabzon-Tebriz yolunun önem kazanmasına yol açtı.[136] Aynı dönemde Hazar Denizi-Astarhan-Tana İpek yolu yeniden önem kazandı. Cenevizli ve Venedikliler, İran ham ipeğini ya Tana'da ya da Caffa'da teslim alıp Cenova'ya ulaştırıyorlardı.[137]

Kolonilerin yönetimi Ceneviz'de *Officium Gazariae* tarafından planlanıyor ve Caffa'dan yürütülüyordu. Caffa'nın seçimle gelen bir senatosu ve sivil bürokrasisi vardı. Ceneviz'den atanan Caffa Başkonsolosu, *Bütün Gazarya Konsolosu* unvânı ile kolonilerin idaresinden sorumluydu. Başkonsolosun görevleri arasında vergi toplamak, kolonilerin bütçesini hazırlamak, kolonilere *podesta* da denilen konsolos

---

132 Ascherson, *A.g.e.* 125.

133 Faruk Tabak, *Solan Akdeniz 1550–1870, Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, (çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2010, 57, 74.

134 Ascherson, *A.g.e.* 126, 128.

135 Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik, Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, (çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2000, 252

136 Mustafa Safran, "XIII. ve XIV. yy.da Karadeniz Limanlarının Ticari ve Tarihi Önemi", *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, 460-461.

137 Halil İnalcık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2008, 215.

atamak ve muhâfız temin etmek vardı. En önemlileri, bölge halklarının ürünlerini takas etmek için geldikleri Koba (Temrük), Mapa/Maparium (Anapa), Kuban nehrinin Azak Denizi'ne döküldüğü yerin az ilerisinde kurulmuş Matrega (Taman) ve Abhazya topraklarında Basla nehrinin sol kıyısında Sebastopolis olan bu kolonilerin Kafkas halklarıyla ticarî ilişkileri ve bağlantıları mevcuttu. 1407'de kurulmuş olan ve Ceneviz tarafından 1453'te Gazarya kolonilerinin yönetimi kendisine verilen[138] *Banco di San Giorgio* ile Berzok, Kostomok ve Kadıbeldi gibi Çerkes prensleri arasında 15. yüzyılda ticarî anlaşmalar ve kredi ilişkileri vardı. Çerkes prenslerine başta kumaş olmak üzere çeşitli hediyeler veriyorlardı. Bu gelenek daha sonra Bâb-ı Âlî ve Kefe'deki Osmanlı beylerbeyleri tarafından da yaşatılacaktı. Ceneviz *contrada* (mahalle)'sı çevresinde gelişmiş mahallelerden oluşan,[139] tuğla ve taştan inşâ edilmiş, aralarında savunma ve gözetleme kuleleri yer alan, etrafında bir hendek bulunan surlarla çevrili[140] kolonilerin nüfusu İtalyanlar, Tatarlar, Rumlar, Çerkesler, Abazalar ve Ruslarla, ticaretle uğraşan Ermeni ve Yahudilerden meydana geliyordu.[141] Nüfusun muhtemelen beşte biri İtalyan'dı.[142] Bütün Ceneviz kolonilerinde birer Ermeni mahallesi bulunuyordu.[143] Kolonilerde çoğunluğu Çerkes olan ve *arguzil* denilen muhâfızlar vardı. Cenevizli konsolos ve tüccarlar, Çerkes kabîlelerinin beyleri ile anlaşmalar imzalamışlardı.

Çerkesler ürünlerini takas etmek için kolonilere geliyorlardı. *Loggia* ismi verilen ticaret için ayrılmış özel yerlerde *magazzino* denilen taştan yapılmış depo ve dükkanları, kenarları ağaçlı bir sokak boyunca iki sıra dizilmiş olan Cenevizli ve Venedikli tâcirlerin aldıkları mallar esir, tahıl (buğday, çavdar, darı), tuzlu balık, havyar, bal ve balmumu, kereste, yün, deri, kürk ve postlardı. Bu mallara karşılık genellikle Anadolu'dan temin ettikleri ipekli, pamuklu ve yünlü kumaşlar, kilimler, Venedik mamulü cam eşya, kadife ve simli kumaşlar, sabun, Çerkeslerin çok rağbet ettiği kılıçlar, tuz ve baharat veriyorlardı.[144] Koba'da her yıl Nisan sonundan 15 Mayıs'a kadar süren bir panayır kurulurdu. Koba Konsolosu, tuzlu balık, havyar ve esir ticareti ile uğraşan küçük kolonilerin hukukuna bakardı. Koba'nın tuzlu balık ve havyarı İstanbul ve Cenova'da aranıyordu. Yerli Tatar ve Çerkes

---

138 Thomas A. Kirk, *Genoa and the Sea: Policy and Power in an Early Modern Maritime Republic, 1559-1684*, Baltimore 2005, 48.

139 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal..*, 328.

140 King, *A.g.e.* 110.

141 Giovan Maria Angiolello, Ermenilerin Timur'un istilâsı sırasında Bayburt, Ardahan gibi şehirlerden kaçıp Trabzon'a bu şehirden de gemilerle buralara geldiklerini söyler. *Fâtih'in İç Oğlanı Anlatıyor. Fâtih Sultan Mehmet*, (çev. Pınar Gökpar), İstanbul 2011, 187.

142 Veinstein, a.g.m. 223.

143 Canbek, *A.g.e.* 44.

144 Bratianu, *A.g.e.* 247.

halka önceden avans dağıtılır, tuzlu balık ve havyar mevsiminde Caffa'dan konsolos bizzât gelirdi.[145] Tuzlu balık ve havyar, 5 *kanmar*lık (61,5 kg.) fıçılarla taşınıyordu. Tana ve Koba'da Cenevizli ve Venedikli tüccarlara ait fıçılanmış tuzlu balıklarla dolu depolar vardı.[146] Abhazya topraklarında Sohum'un yakınında Basla nehrinin sol kıyısında yer alan Sebastopolis en önemli Ceneviz kolonilerinden biriydi. Sebastopolis dışında Kakari (Gagra), Santa Sofia (Alahacı), Petsonda (Bicunda), Nikafia (Anakopia), Cavo di Buxo (Gudauta) ve Tamansa/Tomasso (Tamş)'da ticaret kolonileri vardı.[147] İtalyanca *şimşir ocağı* anlamına gelen Cavo di Buxo'dan dokuma tezgahlarının yapımında kullanılan sert ve uzun ömürlü şimşir ağacı kerestesi ihraç ediliyordu.[148] Sebastopolis'deki Latinlerin kendi piskoposluk, kilise ve mezarlıkları bulunuyordu. Şehirde 14. yüzyılda köle ticareti ile uğraşan Megrelliler, Ermeniler, Yahudiler ve Müslümanlar da yaşıyordu.[149]

Kolonilerde en kârlı ticarî meta kölelerdi. Çerkes beyleri, savaşlar ve iç çatışmalarda ele geçirdikleri esirleri köle olarak Cenevizlilere satıyorlardı. Cenevizlilerin kendileri de köle akınlarına çıkıyorlardı. Caffa, Tana, Sebastopolis ve Koba'da esir pazarları vardı. Genelde çift olarak zincirlenip satılacakları ya da çalışacakları yere sevkedilen binlerce köle Konstantinopolis, Kahire, İskenderiye, Cenova, Venedik başta olmak üzere bütün Doğu Akdeniz şehirlerinde satılıyordu. Kölelerin çoğu Rus, Çerkes, Abaza, Megrelli ve Dağıstanlı'ydı. En büyük talebi yaşları 6-12 arasında olan çocuklar ve askerî hizmet için uygun olan genç erkekler görüyordu. 14. ve 15. yüzyıllarda Kefe'den her yıl 1500 kölenin ihraç edildiği, İskenderiye'de yılda ortalama 2000 köle satıldığı, 13.-15. yüzyıllarda İtalyan şehirlerine binlerce köle getirildiği bilinmektedir. 1414-1423 arasında Kefe'den yalnızca Venedik'e 10.000 köle götürülmüştü.[150] Yaşları 10-15 arasında olan Kafkasyalı kölelerin fiyatları 230-750 *aspre* arasında değişiyordu.[151]

Karadeniz'de taşımacılık Cenevizliler tarafından 13. yüzyılın sonlarında getirilen, yelkenleri üçgen, iki direkli, 35 m. uzunluğunda, 500 ton yük taşıyabilen *kadırga* ve tek direkli, kürekli *barça* denilen uzun mesafe tekneleri ile yapılıyor,[152]

---

145 Heyd, *A.g.e.* II, 179, 190–191, 369–373.

146 Canbek, *A.g.e.* 46.

147 Oleg Bgazhba, "History : First-18th Centuries", *The Abkhazians: A Handbook*, (ed. George Hewitt), London 1999 içinde 64; Beygua, A.g.e. 43.

148 Beygua, *A.g.e.* 43.

149 Bgazhba, a.g.m. 64.

150 Iris Origo, "The Domestic Enemy. The Eastern Slaves in Tuscany in the 14th and 15th Centuries", *Speculum*, 30 (1955), 326, 329; Ascherson, *A.g.e.* 126.

151 Natho, *A.g.e.* 105-106.

152 Anthony Bryer, "Trabzon İmparatorluğu'nda Gemicilik", (çev. Kudret Emiroğlu), *Bir Tutkudur Trabzon*, (ed. İ. G. Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu, C. Akalın), İstanbul 1997 içinde, 99.

anılan tekneler dışında *felluca* denen yelkenli kayıklar da kullanılıyordu. Ceneviz ticareti esas olarak tahıl, deri, yün ve fıçılar içinde taşınan tuzlu balık ve havyar gibi büyük kargolardan oluşmaktaydı. Bu nedenle daha yavaş, ancak daha büyük yelkenli gemilerin kullanılması tabiî idi. Karadeniz ticaretinin eski önemini kaybetmesiyle gerileyen Ceneviz kolonilerinin İstanbul'un fethi sonrasında Akdeniz'le irtibâtı kesildi, durumları güçleşti ve çöküşleri hızlandı. Latin halk kolonileri terk etti. 1453-1455 arasında Ceneviz'den Kefe'ye bir tek gemi bile gelmemişti.[153]

Kapdân-ı Deryâ Hamza Paşa komutasındaki 56 gemilik Osmanlı donanması Haziran 1454'de Sebastopolis'i (Sohum) fethetti.[154] Abhazistan Prensi Levan, Osmanlı hâkimiyetini kabul etti. Osmanlı donanması 11 Temmuz 1454'te Caffa önlerine geldi. Caffa kolonisi, ticaretlerine serbestçe devam etmeleri karşılığında Osmanlı Devleti'ne her yıl 600 *sommo* ödemeyi kabul etti.[155]

Çerkesler 1460'lardan sonra Cenevizlilere vergi vermemeye, tüccarlara yardımcı olmamaya, tersine onlara baskınlar yapmaya ve topraklarına sokmamaya başladılar. Koba civarında yaşayan Çerkeslerin Prensi Belzebuk, 1470'te vergi ödemedi. Bütün Gazarya Konsolosu, Koba ile ticareti yasakladı ve durumu 18 Mayıs 1470'de Ceneviz'e Banco di San Giorgio'ya bildirdi. Çerkeslerin en önemli gelir kaynakları olan balıkçılık için tuza ihtiyacı vardı. Bütün Gazarya Konsolosu, 1471'de Cavallino Cavallo'yu Koba Prensi Belzebuk, Kremuh Prensi Biberdi ve Zychi Prensi Petrezok ile münasebetleri düzeltmesi için Çerkezistan'a yolladı. Cenevizlilerle Çerkes prensleri arasında bir anlaşma yapıldı. 15 Aralık 1472'de yeni bir anlaşma imzalanacaktı. Ancak, Çerkesler anlaşmayı ve barışı ihlâl ettiler. Çerkes prenslerinden Parsabok, Koba'nın karşısında bir kale yaptırmaya başladı. Kale için gerekli malzemeleri Cenevizli bir tüccarın temin etmesi üzerine kalenin inşâsında kullanılabilecek taş, kereste, demir gibi malzemelerin nakli ve satışı yasaklandı. Parsabok ambargo altına alındı. Çerkes prensleri ile Cenevizliler arasında 1473'te anlaşma imzalandı.

Cenevizlilerin Megrel'le ticarî ilişkileri de bu yıllarda bozuldu. San Giorgio Bankası'nın "Gürcülerin bize verdiği zararı, husûmete yol açacak tazmînat şeklinde değil, Gürcistan ürünlerine vergi koyarak karşılayalım. Dadyan'a elçi gönderip onunla ve başkalarıyla olan sıkıntıları halledin ve mecbur olmadıkça kesinlikle anlaşmazlık çıkarmayın" şeklinde talimatı üzerine Caffa'da bulunan Başkonsolos

---

153 Polovinkina, *A.g.e.* 65.

154 Heyd, *A.g.e.* II, 392.

155 Heyd, *A.g.e.* II, 381-383. Sommo, Ceneviz kolonilerinde kullanılan gümüş sikkedir. Adığe-Kabardey, Karaçay-Malkar, Oset, Çeçen ve Abaza dillerinde para birimi (eskiden gümüş ruble) anlamında kullanılan *som* kelimesi de sommo'dan gelir.

Haziran 1472'de Megrel Dadyanı I. Liparit'e elçi yolladı. Elçi görevini yerine getirdi. Ceneviz ile Megrel arasında yeni bir ticaret anlaşması yapıldı.[156]

Osmanlılar, Kırım Hanlığı'nın tâbiyet altına alınmasının ardından Ceneviz kolonilerini dağıttılar. Fâtih Sultan Mehmed tarafından *Kırım Sefer*ine gönderilen ve 19 Mayıs 1475'de 300 gemiden oluşan Donanma-yı Hümâyûnla İstanbul'dan hareket eden Gedik Ahmed Paşa, 6 Haziran 1475'te Caffa (Kefe)'yı fethetti. Azak Denizi kıyıları ve Tana (Azak) direniş göstermeden Osmanlı topraklarına katıldı.[157] Fâtih Sultan Mehmed'in 30 gemiyle Karadeniz yoluyla *"Çerkes bilâdı nevâhisine"* gönderdiği Kocaeli Sancakbeyi Cezerî Kâsım Paşa'nın 1479'da Mapa (Anapa), Koba (Temrük) ve Matrega (Taman)'yı fethi neticesinde,[158] Taman Yarımadası'ndan Soçi'ye kadar uzanan Kuban nehrinin güneyindeki *Aşağıra Çerkesleri* Osmanlı idaresine girdi.[159] Cenevizli ve Venediklilerin iki yüzyıl süren Karadeniz'deki ticaret kolonileri imparatorlukları çöktü. Konstantinopolis'in fethinden 26 yıl sonra Kafkasya'nın Karadeniz kıyıları üç yüzyıl için Pâdişah'ın hâkimiyetine geçti.

Karadeniz'in hemen Osmanlı gölü hâline gelmesi ve yabancı ticarete tamamen kapatılması söz konusu değildi. Tam tersine İtalyan devletlerinin bu denizdeki faaliyetinin birden kesilmesinin ticaretin gerilemesine yol açacağını fark eden ve ticareti kendi ellerine alana kadar bu devletlerin ticarî potansiyelinden yararlanmak isteyen Osmanlılar, 1463'ten 26 Ocak 1479'da imzalanan İstanbul Barışı'na kadar savaştıkları Venediklilere Fâtih Sultan Mehmed 1480'de ve Sultan II. Bayezid 16 Ocak 1482'de verdikleri ahid-nâmelerle önceden mevcut olan ticarî imtiyazları dışında Trabzon ve Kefe limanlarında ticaret yapma hakkı da tanıdılar.[160] Fetihten sonra nüfusu hızla artan İstanbul'un iâşesini temin etme zorunluluğu, Karadeniz'in Avrupalı tüccarlara kapatılmasının en önemli sebebi idi. Çünkü devasa başkente tahıl tedariki esas olarak Karadeniz ve Balkanlar'dan sevkiyata dayanmaktaydı.[161]

---

156 *Codice diplomatico delle Colonie Tauro-Liguri durante la Signoria dell'Ufficio di S. Giorgio.* (Ed. Amedeo Vigna), VII/II, Genova 1871, 873-874.

157 Giovan Maria Angiolello, Osmanlı donanmasındaki gemi sayısını 350 yelkenli kadırga, 208 kadırga ve 4 büyük gemi olarak verir. *Fâtih'in İç Oğlanı Anlatıyor. Fâtih Sultan Mehmet*, (çev. Pınar Gökpar), İstanbul 2011, 84. *"Karadeniz'in öte kenârı Çerkes'e varınca zabt olunub ol diyârda Azak Derler bir hisâr vardı ol dahi alındı."* [İbn Kemal, *A.g.e.* 386].

158 Hoca Sadedin, *A.g.e.* I, 567-568; İbn Kemal, *A.g.e.* 468-469; Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, *A.g.e.* 360.

159 Abdülgaffâr Kırımî, *Umdetü't Tevârih*, İstanbul, 103; *"Çerkezistan sevâhili tamamen Devlet-i Âliyye'nin zabtında idi"* Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, (yay. Cavid Baysun), Ankara 1986, 97.

160 Halil İnalcık, *"İmtiyâzât"*, *EI*[2nd], III, 1183; Aynı yazar. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal..*, 330-331.

161 Rhoads Murphey, "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", *Food and Foodways*, II/1 (1988), 232-234, Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy and Economy.. ", 88-96.

5. Elçiler ve Tacirler (Osmanlı-Rus Diplomatik Münasebetlerinin Başlaması)

Fâtih Sultan Mehmed'in Karadeniz bölgesinin kaynakları üzerinde siyasî ve iktisadî denetim kurulmasını hedefleyen 'Karadeniz Siyaseti' doğrultusunda Kırım Yarımadası'nın güneyi, Kuzeybatı Kafkasya ve Kafkasya'nın Karadeniz sahilinde fethedilen topraklarda Osmanlı idarî ve askerî teşkilatı tesis edilerek 1479'da Kefe sancağı kuruldu. Kefe sancakbeyliğine Cezerî Kâsım Paşa tâyin edildi. Cezerî Kâsım Paşa, Kefe, Taman ve Temrük'te birer câmi, Taman'da bir imâret yaptırdı. Bu yapılar Kafkasya'da inşâ edilen ilk Osmanlı yapılarıydı.

300 yıla yakın bir süre Çerkes kabîleleri ile Kuzey Kafkasya'yı kontrol eden askerî ve stratejik bir merkez, Çerkezistan ve Karadeniz'in kuzeyinde yer alan steplerde üretilen malların en önemli ihraç yeri olan Kefe Sancağı, Anadolu'da olmadığı hâlde şehzâde sancağı olan tek sancaktı. Kefe sancakbeyi olarak 1479-1487'de Cezerî Kâsım Paşa, 1487-1489'da Mesih Paşa ve 1489-1504'da Sultan II. Bayezid'in oğlu Şehzâde Mehmed görev yaptılar. Kefe'de 6 Ağustos 1509-24 Nisan 1512 arasında, Sultan I. Selim'in oğlu ve annesi Ayşe Hafsâ Sultan bir Kabardey kızı olan Şehzâde Süleyman sancakbeyiliği yaptı. İtalyan kaynaklarına göre Şehzâde Süleyman'ın Kefe'de evlendiği ve 1516'da Şehzâde Mustafa'yı doğuran ilk eşi Mahidevrân Sultan, *una donna Circassa*/bir Çerkes kızıydı ve Besleney prensleri olan Kanoko ailesine mensuptu.[162]

Kuzey Kafkasya'daki Osmanlı hâkimiyetini güçlendirmek için Kefe sancağına bağlı Azak ve Taman kalelerine ek olarak, bölgeyi iyi bilen Yavuz Sultan Selim'in emriyle 1515-1519 arasında Kuban nehri ağzında kütüklerden Temrük Kalesi, Kızıltaş Kalesi ve Jane Çerkeslerini denetim altında tutmak amacıyla Taman'ın az güneyinde Cane Kalesi inşâ edildi.[163]

Kefe ve Azak'tan başlayıp Ukrayna bozkırını aşarak Kiev'e, oradan Kamaniçe ve Moskova'ya ulaşan, bazıları bin kişilik büyük kervanların geçtiği ticaret yolu *Tatar Güzergâhı* olarak adlandırılıyordu.[164] Eski önemini kaybetmişse de 1520'lerde bile ham ipek taşıyan kervanlar Astarhan-Azak güzergâhını kullanıyorlardı.[165]

---

[162] *Opisanie Chernogo moria i Tatarii. Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, XXIV, 2nd part, 125'ten Chantal Lemercier-Quelquejay, "Co-optation of the Elites of Kabarda and Daghestan in the Sixteenth Century", *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World*, (ed. Marie Benningsen Broxup), London 1999, 29. Ayrıca bkz. Zinkeisen, *A.g.e.* 3, 17.

[163] Kurat, *Türkiye ve İdil*.. 54.

[164] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal*.., 333.

[165] Halil İnalcık, "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I (1532–1551)", *Essays Presented to Omeljan Pritsak, Harvard Ukranian Studies*, (1981), içinde. 464; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal*.., 333; aynı yazar, *Türkiye Tekstil Tarihi*.., 215.

Kefe ve Azak, Osmanlı Devleti ile Moskova Büyük Knezliği arasındaki diplomatik ilişkilerde de önemli bir rol oynamaktaydı. Şehzâde Mehmed, Moskova Büyük Knezliği elçileri ile görüşmüştü.[166] Moskova Büyük Knezi III. İvan 31 Ağustos 1492 tarihli mektubunda *"Moskof tüccarlarının bir süreden beri Azak ve Kefe'de ticaret yapmakta bazı güçlüklere mâruz kaldığını"* ifade ederek, Bâb-ı Âlî ile dostça ilişkiler kurmak istediğini bildirdi. Sultan II. Bayezid, Moskof tüccarların yolda ölmeleri hâlinde Osmanlı topraklarında bırakacakları malları konusunda teminat verdi ve III. İvan'ı İstanbul'a elçi yollamaya teşvik etti.[167] III. İvan'ın amacı Rus tüccarlarına Osmanlı topraklarında ticaret yapmaları için müsaade ve imtiyazlar sağlamaktı. 1497'de Azak ve Kefe üzerinden İstanbul'a gelen Moskova Büyük Knezliği elçisi Mihail Andreyeviç Pleşçeyev, Moskof tüccarlarının Osmanlı topraklarında ticaret güvenliğini temin etmek üzere Kefe'de Şehzâde Mehmed ve İstanbul'da Sultan II. Bayezid ile görüştü.[168] Pleşçeyev'in soğuk ve kibirli tavrı, hatta onuruna verilen yemeğe katılmaması üzerine Pâdişâh, Kırım Hanı I. Mengli Giray'a mektup yazarak, Moskof elçisinin kabalığından bahsetti ve bir daha kendisine böyle bir elçi gönderilmemesini istedi. III. İvan'a yazılan nâme-i hümâyûnda Azak ve Kefe'deki Moskof tüccarlarına iyi muamele edileceği hususunda teminat verildi. Sultan II. Bayezid, Kefe sancakbeyi Şehzâde Mehmed'e Kefe ve Azak'ta Moskof tüccarlarının malları için narh üzerinden fiyat ödenmesini, Kefe ve Azak'ta ölen Moskof tüccarlarının geride kalan mallarının vârislerine iade edilmesini emretti.[169] 1499'da Moskof elçisi Aleksey Kolokvastov aynı maksatla İstanbul'a geldi.[170] Osmanlı elçileri Salih Bey ve Alagöz 1500'de Kefe ve Azak üzerinden Moskova'ya gittiler.[171]

Diplomatik temaslar neticesi Kefe ve Azak'ta Moskof ticarî faaliyetleri arttı. Azak ve Kefe üzerinden 1501'de İstanbul'a gelen Moskof elçisi Andrey Semenoviç Kutuzov, Moskof tüccarların Kefe ve Azak'ta mâruz kaldıkları kötü muamelelerle ilgili şikâyetleri yineledi. Yavuz Sultan Selim cülûsunu bir elçi ile Moskova Büyük Knezi III. Vasiliy'e bildirdi. III. Vasiliy tarafından 1514'te doğrudan İstanbul'a gönderilen ve çok iyi karşılanan elçi Mihail İvanoviç Alekseyev, cülûsunu tebrik ettiği Pâdişâh'a Moskofların Azak'ta ticaret yapmak istediklerini bildirdi. Bu talebi kabul eden Yavuz Sultan Selim, cevabî mektubunu Sırpça olarak yazdı ve Kemal Bey'i 1515'te Moskova'ya elçi yolladı. Kemal Bey, Rus elçisi Vasili Andreyeviç Korobov ile birlikte İstanbul'a döndü. Çar'ın Kırım Hanı'ndan şikayete eden bir mektubunu getiren ve Kırım Hanı'nın Lehistan-Litvanya ile münasebet ve ittifak kur-

---

166 Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, 226.

167 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal..*, 335.

168 Zinkeisen, *A.g.e.* 2, 436.

169 Pritsak, a.g.m. 69.

170 Zinkeisen, *A.g.e.* 2, 436.

171 Kurat, *Rusya Tarihi*, 117-118.

masının yasaklanmasını isteyen Korobov, bu konuda başarılı olmadıysa da Moskof tüccarlarının Azak ve Kefe'de serbestçe ticaret yapmasını öngören Osmanlı-Moskova Büyük Knezliği ticaret anlaşması 1515'te imzalandı. III. Vasiliy'in 1514-1520 arasında Kırım Hanlığı ile olan anlaşmazlıklarında arabuluculuk yapması teklifini reddetmesine rağmen[172] Yavuz Sultan Selim, çok sayıda tüccarla birlikte İstanbul'a gelen Boris Golohvastov'un elçiliği sırasında 1520'de Moskof tüccarlarının Azak ve Kefe'de serbestçe ticaret imtiyazlarını yeniden tasdik etti.

6. 15.-16. Yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da Kabardey Üstünlüğü

A. Ülke ve Halk

15.-16. yüzyıllarda Kafkas Dağları'nın kuzeyinde gerçek anlamda bir devlet yoktu. Bölgede en mühim siyasî yapı Kabardey'di. Kuzey Kafkasya'nın ortasında stratejik bakımdan çok önemli konumda olan, gücünün zirvesinde 40.000 km^2 kadar yüzölçümüne sahip Kabardey ülkesi, batıda Kuban'dan başlayarak Kuban, Çerek Çegem, Bakşan ve Terek nehirlerinin kolları arasındaki derin vadilerle, Terek ve Sunja nehirleri arasındaki düzlüğü içine alarak doğuda Sunja nehrine, güneyde Kafkas Dağları'nın eteklerinden başlayarak kuzeyde Beştav'ın ötesindeki ovalara kadar, kuzeye doğru alçalan toprakları kaplıyordu.

Kabardeyler, kuzey-batıdan güney-doğuya uzanan, askerî ve ticarî açıdan çok önemli olan Azak-Derbend yolunu ve bu yol üstündeki Daryal Geçidi'ni denetim altında tutuyorlardı. Kafkasya'nın en zengin ve verimli bölgesi olan, ormanlar ve otlaklarla kaplı Kabardey topraklarında tahıl ve meyve üretiliyor, küçük ve büyükbaş hayvancılık yapılıyor, dağlarda gümüş, demir ve kurşun çıkarılıyordu. Orta ve Aşağı Terek vadilerinde Kabardeyler, Malka ve Kuma vadilerinin arasında yüksek dağların yer aldığı batıdaki *Beştav* bölgesinde, Büyük ve Küçük Laba vadileri ile Urup nehri havzasında Kabardeylerle, onlara tâbii olan, isimlerini Kabardey prenslerinden Beslan'ın adından alan Besleneyler ve Karaçay-Malkarlar yaşıyordu.

Güneydeki dağ vadileri, kuzeydeki otlaklarından Kabardeyler tarafından dağlara sürülen Osetlerin topraklarıydı. Kabardey pşılarının vassalı olan Osetler onlara vergi veriyorlardı. Kabardeylerle Osetler arasında akrabalık ilişkileri vardı.[173] Yüksek dağlardan doğan ve Çerek nehrine karışan Holam ırmağının suladığı topraklarda Svanlar yaşıyordu. Kabardey pşılarının hükmü altındaki Svanlar ürün ve kölelerini Kabardeylere veriyor, karşılığında tuz ve tahıl alıyorlardı. Sun-

---

[172] Zinkeisen, *A.g.e.* 3, 374.

[173] Valeriy Dzidzoev, "Kuzey Kafkasya Halkları Arasındaki Tarihî İlişkilere Bir Bakış", *Kafkasya Gerçeği*, 7, (1992), 48.

ja ve Aktaş nehirleri arasından kuzeyde Terek nehrine kadar uzanan yerlerde yaşayan Çeçenler ve İnguşlar, Kabardey pşılarına hâne başı bir koyun ve bir tırpan yapılacak kadar demir verirler,[174] buğday, kereste ve meyve gibi ürünlerini Kabardey atları ile takas ederlerdi.[175] Kabardey pşıları 19. yüzyıla kadar Adığe, Çeçen, İnguş, Karaçay-Malkar, Oset ve Kafkas Dağları'nın kuzeyindeki Abaza kabîleleri üstünde egemen ve etkiliydiler.

B. Tarih

Kabardey, 15. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın ortalarına kadar İnal Tigin (1427-1456), oğlu Tobıl (1456-1465), oğlu Jankhot (1465-1483), kardeşi Enarmas (1483-1498), Jankhot'un oğlu Beslan (1498-1525), Enarmas'ın oğlu Aydar (1525-1540) ve Jankhot'un oğlu Kaytuk (1540-1554) tarafından yönetildi.[176] "İnal-Nef" (Sevgili İnal) olarak kahramanlık şarkılarında geçen, Gürcü kaynaklarında "Büyük İnal" diye anılan cesur, âdil ve cömert bir prens olan İnal Tigin, Cenevizlilerin ülkenin içişlerine karışmasını önledi. 1433-1434'te Megrel'e saldırdı, Adığe ve Abazaları hâkimiyeti altına aldı. İnal Tigin'in 1456'da Bzıb nehri yakınında ölümünden sonra ülkesi üç eşinden doğan beş oğlu arasında yaşanan rekâbet, çatışma ve taht kavgaları yüzünden *pşiğa* denen beyliklere ayrıldı.[177] Çerkezistan'da siyasî, idarî ve sosyal nizam İnal Tigin'in vârislerince yönetilen boylar tarafından düzenlenmeye başlandı.

Kabardey büyük prensleri Jankhot ve Enarmas, Çeçen ve İnguş kabîlelerini denetim altına aldılar. Çok şişman olduğu için seferlerde ve gezilerde arabaya binen "pıtsaptse" (şişman) lakaplı, akıllı ve kudretli bir prens olan Beslan,[178] 1509'da İmeret topraklarına akın yaptı. Osetleri denetim altına aldı. Gazi Kumuk Şamhalı ile anlaşma yaptı. Ülkede yaşanan iç çatışmalar yüzünden Beslan'ın oğlu Kanoko, Kabardey'den ayrılarak Beştav taraflarına yerleşti ve Besleney kabîlesini tesis etti.

Osmanlıların 1479'da Anapa, Temrük ve Taman'ı fethetmesinin ardından Kabardeyler, 1480'de Fâtih Sultan Mehmed'e bir heyet gönderip savaşlarda atlı asker vermek karşılığında Osmanlı Devleti'nin himâyesini istediler.[179] Kabardey ve Çer-

---

174 "18. Yüzyılda Çeçenya'daki Toplumsal İlişkilerin Yapısı Hakkında", (çev. Müzeyyen Özdemir), *Kafkasya Yazıları*, 1/3, (Sonbahar-Kış 1998), 72.

175 Ahmadov, *A.g.e.* 28.

176 15. yüzyıldan XIX. yüzyılın başlarına kadar çeşitli kollarına mensup prensleri *Pşı Şhua* unvânı ile Kabardey'i yöneten, yerel geleneğe göre Kırımlı, bir iddiaya göre de Altın Orda hanları soyundan olan İnal ailesinin kökeni ve şeceresi hakkında bkz. Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, 276-288.

177 Amjad Jaimoukha, *The Circassians: A Handbook*, London 2001, 50; Noghumuka, *A.g.e.* 88-90.

178 Noghumuka, *A.g.e.* 136-137.

179 Traho, *A.g.e.* 25.

kesler, Sultan II. Bayezid devrine kadar Rumeli'deki savaşlarda süvari birliği olarak kullanıldı. Bunlara *Çerkes sipahi* denilirdi. Kırım Hanı I. Mengli Giray'ın 1484'te Sultan II. Bayezid'in *Akkerman Seferi*'ne 50.000 atlı ile katılarak Akkerman Kalesi'nin fethinde yardım etmesi üzerine Pâdişâh, Çerkes kabîlelerini Han'ın hizmetine verdi.[180] Tahta çıkan her Kırım hanına *sunu* adıyla 300 kız ve erkek köle gönderilirdi. Kabardey beyleri her yıl Kırım Hanı, Kalgay Sultan[181] ve Nureddin Sultan'a[182] hediye olarak köle vermekle ve han sefere çıktığında savaşçı göndermekle yükümlüydü. İstanbul'dan Kabardey beylerine yazılan fermânlarda *"Cenâb-ı Emâret meab"* diye hitâp edilmek suretiyle Kabardey beylerinin diğer Çerkes beylerine göre üstünlük ve hükümranlıkları vurgulanırdı.[183]

16. yüzyılda Kabardey için en mühim dış tehdit Kırımlıların yaptığı ve köle elde etmeyi hedefleyen akınlardı. Kırım hanları I. Mehmed Giray 1518'de, I. Sâhib Giray 1539, 1542, 1544 ve 1551'de, I. Devlet Giray 1553 ve 1554'te Çerkezistan ve Kabardey topraklarına akınlar yaptı.

C. Siyasî ve İdarî Yapı

16. yüzyılda Kabardey ve Çerkezistan'da merkezî bir idare ve yazılı kanunlar yoktu. Çerkesler ve Kabardeyler, âdet ve geleneklere göre, *Pşı* denilen prenslerce yönetilen boylar (*Tlakvue*) hâlinde yaşıyorlardı.[184] Kadîm, yarı mitolojik akrabalık bağları, dil yakınlıkları, ortak bir halka ait olma bilinci, ortak sosyal yapılarla, aynı adet ve gelenekleri paylaşmalarına karşılık hayatları kendi bölgeleri ile sınırlı kalan boylar, birleşik siyasî ve idarî kurumlar oluşturamadılar. Boylar arasında çatışma, kan davaları, baskınlar ve husumete varan bir rekâbet vardı. Pşılar kutsal kabul edilir, İnal hânedânından gelmeyen soylar, Kabardey ve Adığeler tarafından pşı olarak kabul edilmezdi. Kabardey pşıları hâkimiyetlerini Kuzey Kafkasya'nın

---

[180] *BOA. HH No. 1022* [Rusların Kabardey'i işgâli üzerine Osmanlı Devleti'nden yardım istemek maksadıyla İstanbul'a gönderilen Besleney Beyi Kızıl Bey'in elçisi Hacı İsmail ve Temirgoy Beyi Arslan Bey'in elçisi Hacı Mehmed'in, Dîvân-ı Hümâyûn'a sundukları arz]. *"Kabardeyler ve Çerkes kabîleleri öteden beri Osmanlı Devleti'nin hizmetinde olup, Sultan Bayezid-i Velî zamanına gelene kadar süvari asker tâbir olunarak sefer ve hazarda kullanılırdı. Daha sonra Mengli Giray Han, Bayezid Han'la görüşerek bu kabîlelerin kendi hizmetinde bulunma ricası kabul edildi. O vakitten beri Çerkes kabîleleri Kırım hanları hizmetinde bulunurlardı."*[Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*. III, 241.]

[181] Kalgay, Kırım Hanlığı'nda hanların veliahdına verilen isimdir. Bu rütbe Mengli Giray Han zamanında ihdas edilmişti.

[182] Nureddin, Kırım Hanlığı'nda ikinci veliahda verilen isimdir. Bu rütbe II. Mehmed Giray Han zamanında ihdas edilmişti.

[183] *BOA. MD No. 61* Hk. 41.

[184] Bijiskyan, *A.g.e.* 86.

her yerine yayılmışlardı.[185] Osmanlılar *pşı* karşılığı olarak *mirzâ* ya da *bek* terimlerini kullanıyorlardı. Hemen her köyde bir pşının yönetiminde *pşiğa* (beylik) vardı. Yönetimlerindeki yerler isimleri ile anılan pşıların oturdukları, boyların başşehri sayılabilecek köylere *pşifabe* (Os. Peşgah, Pişköv) denirdi. Pşıların mâiyetinde vork sınıfından yaya ve atlı muhâfızlar vardı. Kabardey'in bütün pşı ve vorklarının yer aldığı *zeuç* (Meclis) tarafından pşı aileleri arasından *pşı şhua* (büyük prens) seçilirdi. Büyük prensin pşılar üzerinde bir hâkimiyeti yoktu. Arazileri, köleleri, at, sığır ve koyun sürüleri ile hak ve imtiyazları dışında bir üstünlüğe sahip değildi.

Siyasî, idarî, sosyal ve iktisadî faaliyetler her boy tarafından ayrı ayrı düzenlenirdi. Zeuç'ta yapılan toplantılara *hase*, toplantıda alınan kararlara *habze*, halkın kutsal saydığı pşıların geleneklerine *Adığe habze* denilirdi. Beslan, Adığe Habze'ye uygun sözlü yasalar ve bunları ihlâl edenlere karşı cezalar koymuş ve *khe-yasha* denilen bir tür mahkeme kurmuştu.[186] Özel mülkiyet ve miras hakkı vardı. Mirasın paylaşılmasında yaş esas alınırdı. Yönetimin medenî hukukla ilgili bölümü her kabilede bulunan, *thamate* denilen dürüstlük ve bilgelikleri ile tanınan saygın kişilerce görülürdü. Görevi öğüt ve akıl vermek olan thamateler emir veremezlerdi.

Pşılar köylere, geniş arazilere, otlaklara, hayvan sürülerine, çok sayıda savaşçı ve köleye sahipti. Kendilerine bağlı vorkların ve onların vuneutlarının efendisiydi. Köylerin idaresi pşılara aitti. Köylüler onlardan habersiz iş yapamaz, ancak pşının kararlarını beğenmezlerse Büyük Prens'e giderek itiraz edebilirlerdi. Bu durumda Büyük Prens'in kararı kesindi. Savaşta ele geçen ganimetin yarısı pşılara aitti. *Fekotl*lar haftada üç gün pşılar için çalışmak, onların ya da vorkların emrinde savaşa katılmak zorundaydı. Pşıların gücü vorklarının sayısına bağlıydı. Vorklar sıklıkla pşılarını değiştirirlerdi.[187] Zoru gördüklerinde veya dışarıdan tehdit gelmesi hâlinde Büyük Prens'e sadâkat yemini eden pşılar, kendilerini güçlü hissettiklerinde serbestçe hareket ederler, yabancı devletlere elçi gönderirler, akrabalık ve ticaret yoluyla başka devletlerle ilişki kurarlardı. Pşılar arasında toprak ve otlaklara hâkim olma, yağma, köle edinme, siyasî nüfûz kazanma gibi nedenlerle mücadele ve çatışmalar yaşanırdı. Kabardey'in siyasî ve idarî durumu iyi anlayan Osmanlı Devleti pşılarla ayrı ayrı temas kurarak yazışıyor, Rusya ise Kabardey'in tamamında bir prensin otoritesinin hâkim olmasına çalışıyordu.[188]

---

[185] XIX. yüzyılın başlarına kadar devam eden bu durum bölgeye gelen yabancıların bile dikkatini çekmişti. *"Bu küçük yöneticilerin Kabardey kökenli oldukları ve hakimiyetlerini silahla Çerkesya'nın her tarafına yaydıkları anlaşılmaktadır."* [John Longworth, *Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı*, (çev. Sedat Özden), Kayseri 1997, 132].

[186] Noghumuka, *A.g.e.* 136-140.

[187] Klaproth, *A.g.e.* 314.

[188] Chantal Lemercier-Quelquejay, "Co-optation of the.., 26.

Kabardey'de düzenli ve devamlı bir ordu ve ordu geleneği yoktu. Savaşa 14 yaşın üzerindeki halkın hemen tamamı iştirak eder, ancak her boy ayrı ayrı savaşa katılırdı. Sefere gidip gitmemek her kişinin kendi iradesine bağlıydı. En muharip unsur zırhlı süvarilerdi. *Abreg* denilen savaşçıların araziyi bilmeleri, hareket kabiliyetleri, hızları, dayanıklı olmaları ve cesaretlerinin etkisi ile savaş şekilleri, gece ve gündüz yapılan baskınlar, çevirme ve yarmalardı.[189] Savaşların uzaması, ikmâl ve ulaşımın çok kısıtlı olması yüzünden Kabardey ve Adığelerin aleyhine idi. Baskın için özel yetiştirilen *zekueş* denilen atların zorluk ve yorgunluğa dayanıklı olmaları baskınlarda çok yarar sağlardı.

15. ve 16. yüzyıllarda savaşçıların malzeme ve silahları; yanlarından hiç ayırmadıkları "küheylan" atları, yanakları kapatan üstü sivri miğfer, örgü zırh takımları, kılıç, kama, kalkan, mızrak, ok ve yaydı. *Kıncal* (iki tarafı keskin, 45 cm. uzunluğundaki kama) ön tarafa takılır, *şaşka* (kabzası ağaçtan, 110-120 cm. uzunluğunda, ucu üçgen şeklindeki kılıç) ağaçtan yapılmış, kırmızı ya da siyah derilerle kaplanmış, simle işlenmiş bir kın içinde yan tarafa asılırdı. Ok ve yay, pşı ve vorkların asaletinin alâmetiydi. Silahlar, kamçı ve yakalanan kişileri bağlamakta kullanılan bir deste iple tamamlanırdı. Çerkeslere has gümüş desenlerle işlenmiş örgü zırh takımları 15. ve 16. yüzyıllarda İran, Memluk Devleti ve Rusya'da çok makbuldü. Şâh I. Abbâs, Rus elçisi Andrey Zvenigorodski'ye silahlarını gösterirken "değerli zırhlar bize Çerkezistan'dan gelir" demişti.[190]

7. Başlangıçtan I. Sâhib Giray'ın İdâmına (1551) kadar Kırım Hanlığı-Kuzey Kafkasya İlişkileri

Kırım Hanı I. Mengli Giray'ın Mayıs 1475'te Fâtih Sultan Mehmed'i metbû tanıması ile hukûken Kırım Hanlığı'na tâbi olan *"Bahr-i Hazar'dan Bahr-i Siyah'a gelince Kırım Hanları'nın ebâ-en ceddin mülk-i mevrûsları idüğü"*, *"Memleket-i Çerkes"* Osmanlı Devleti'ne bağlandı.[191] Kırım hanları, kendilerine bağlı Çerkes ve Kabardey beylerini gerektiğinde cezalandırır, öldürebilir veya sürebilirdi.[192] Kuban ovası ile Taman Kalesi civarında yaşayan Çerkesler, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti denetimindeydi. Kuzeybatı Kafkasya'nın ulaşılması güç dağlık alanlarında yaşa-

---

[189] Berkok, *A.g.e.* 295.

[190] Bella Agrba-Samir H. Khotko, *Çerkesya 'Ada' Uygarlığı*, (çev. Orhan Uravelli), Ankara 2008, 56.

[191] Kefeli İbrâhim bin Ali, *A.g.e.* 23; 1570'te Çar IV. İvan'a gönderilen nâme-i hümâyûnda; *"Kefe Vilâyeti'ni fethedeliden beru Vilâyet-i Kırım hanları ve Memâlik-i Çerâkise banları Devlet-i Âliyye'ye tâbidir"* denilerek (*BOA. MD No. 16 Hk.* 3; Feridun Bey, *A.g.e.* II, 552-553) bu durum vurgulanıyordu. Kırım hanları da yarlıklarının başında hâkimi oldukları yerleri sayarken *"Tağara Çerkesi'nin ve Tat ile Tavgaç'ın.. Tav ve Çerkaç'ın dâhi Pâdişâhı ve Hânı"* olduklarını belirtirlerdi. (Halil İnalcık, "Giray", *İA*, IV; Hasan, a.g.m.).

[192] Abdülgaffâr Kırımî, *Umdetü't Tevârih*, İstanbul, 103-104, 107-109.

yan Çerkes kabîleleri ne Osmanlı Devleti ne de Kırım Hanlığı tarafından tam bir hâkimiyet altına alınabilmiş değildi.[193] Hiçbir zaman doğrudan yönetilen bir eyâlet olmayan Kuzeybatı Kafkasya'ya sahillerde, tahkim edilmiş kasaba ve iskelelerde bulunan askerî garnizonlar komuta ediyordu. Dağlar ise Kırım Hanı'nın himâyesi altında olan, Han'a haraç olarak köle veren Kabardey ve Çerkes beylerinin elindeydi. Venedik elçisi Marino Cavalli 1560 tarihli raporunda; "Çerkesler, fakir oluşları sebebiyle özgürlüklerini ve kendi aralarında savaşma hakkını kurtardılar" diye yazmaktadır.[194] Kabardeyler ve Çerkesler Sultan II. Bayezid devrine kadar Rumeli'deki savaşlarda süvari birliği olarak kullanıldılar. *"Kabardey ve Çerkes kabîleleri öteden beri Devlet-i Âliye'nin hizmetinde olup, Sultan Bayezid-i Velî zamanına gelene kadar süvari asker tâbir olunarak sefer ve hazarda kullanılırdı. Daha sonra Mengli Giray Han'ın, Bayezid Han'la görüşerek bu kabîlelerin kendi hizmetinde bulunması ricası kabul edildi. O vakitten beri Çerkes kabîleleri Kırım hanları hizmetinde oldular."*[195]

Kırım hanları muhâfızlarını Çerkeslerden seçer, Çerkes kabîleleri Kırım Hanı'na haraç olarak köle ve câriye verirlerdi. I. Mehmed Giray Han'dan itibaren Çerkesler, tahta her çıkan Han için belirli sayıda erkek ve kız çocuğu hediye etmeye başladılar.[196] Bu kölelerin bir kısmı Pâdişâh'a ve üst düzey Osmanlı yöneticilerine hediye edilirdi.[197]

Kırım Hanı I. Mengli Giray, Kefe'de görev yapan 300 kadar Osmanlı askeri ve Çerkes savaşçılarla birlikte 1501'de, Kefe Sancakbeyi Şehzâde Mehmed 1502 ve 1504'te, İsmail Mirzâ ve Urak Mirzâ komutasındaki Nogaylar 1513 baharında, Kırım Hanı I. Mehmed Giray Han'ın oğlu Bahadır Giray 1518 yazında Çerkeslerin topraklarına saldırdılar. Bu saldırılar bölgeden köle elde edilmesini hedefleyen akınlardı. Kırım Hanı I. Mehmed Giray 1519 baharında Moskova Büyük Knezi III.

---

193 *"Çerkezistan iki üç yüz yıldan beri eğerçü Devlet-i Âliye yedinde idi. Lakin Kırım'ın mülhakâtından olmağla ne Devlet-i Âliye Çerkeslerin halini bilir ve ne de onlar doğrudan doğruya Devlet-i Âliye'yi tanırdı"* Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, III, 161; *"..elhâsıl cebel-i Kafkas ahâlisinin ekseri ehl-i İslâm ve Sünnî olmak hasebiyle salatîn-i Osmaniye'nin makam-ı hilâfetlerini itiraf ve ihtiram ede gelmişlerdir. Fakat bu dağın ahalisi bir tarafın hükûmet-i maddiyesini kabûl etmeyip öteden beri istiklâl ve serbestî üzere kalmışlardır."* Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 1–12*, 95 –96; Kurat, *Türkiye ve İdil*.. 54–56, 74.

194 *"Türkler bir tek Tana* (Azak) *Kalesi'ne sahip olmaktan neredeyse memnun olup tüm ülkeyi özgür olarak Çerkeslere bırakıyorlar, onlar da sadece aralarında savaşarak özgür yoksulluklarının tadını çıkarıyorlar."* [*Relazione, I*, 279'dan Zinkeisen, *A.g.e.* 3, 143.]

195 *BOA. HH No. 1022* [Rusların Kabardey'i işgâli üzerine Osmanlı Devleti'nden yardım istemek için İstanbul'a gönderilen Besleney Beyi Kızıl Bey'in elçisi Hacı İsmail ve Temirgoy Beyi Arslan Bey'in elçisi Hacı Mehmed'in, Dîvân-ı Hümâyûn'a sundukları arz]. Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*. III, 241.

196 Polovinkina, *A.g.e.* 73.

197 Carl Max Kortepeter, "Gazi Giray II, Khan of Crimea, and Ottoman Policy in Eastern Europe and the Caucasus", *The Ottoman Turks: Nomad Kingdom to World Empire*, İstanbul 1991 içinde 142.

Vasiliy'e gönderdiği mektupta *"Çerkes ülkesinden gelen elçilerin haraç vermeyi ve kendisi ile birlikte seferlere katılmayı kabul ettiklerini"* yazıyordu.

Kuban ovasındaki Çerkeslerle, Kırım Hanlığı arasında *Atalık* denilen özel bir ilişki vardı. Çerkes adetlerine göre atalık, çocuğun iki-üç yaşını geçmeden başka bir aileye verilmesi, *pukur* denilen çocuğun *bjok* denilen atalığı tarafından delikanlı çağına kadar yetiştirilip eğitilerek geri gönderilmesiydi. Göktürklerden itibaren örneklerine rastlanan, Selçuklularda *atabek* adıyla bulunan bu eski Türk geleneğine Adığe-Kabardey ve Karaçay-Malkar dillerinde *atalık*, Abaza dilinde *atelık* denirdi. Bir atalık öğrencisini beslemek, giydirmek ve eğitmekle kalmaz, ona bir at ve silahlar verir, babanın yerini alır ve çocuktan da büyük saygı görürdü. Çerkeslerin çocuk terbiyesindeki üstünlüğü nedeni ile Kırım hanları, kalgay, nûreddin ve hanzâdeleri[198] oğullarını 7-8 yaşına geldiklerinde yetiştirilmesi ve eğitilmesi için Çerkes pşılarının, genellikle Kabardey ve Besleney pşılarının yanına gönderirlerdi. Adığe dilinde *hanuko* (hanın oğlu) denen şehzâdelerin eğitimi üstlenen pşı şehzâdenin sütbabası, hanımı da sütannesi kabul edilir, Kırım hanları 15-16 yaşında iade edilen çocuğunu yetiştirenleri kendisine manevî akraba yaptığını ilân ederdi.[199]

Kırım Hanı I. Mehmed Giray 1523'te Hüseyin Han idaresindeki Astarhan Hanlığı üzerine sefer açarak burayı ele geçirdi. Astarhan'ı Kırım'a bağlayarak büyük başarı sağlayan I. Mehmed Giray Astarhan'dan dönerken Nogaylar tarafından pusuya düşürülerek öldürüldü. I. Mehmed Giray'ın ölümü ile Moskova Büyük Knezliği zorlu bir düşmanından kurtulmuş oldu.[200]

Kırım Hanı I. Sâhib Giray, Janelerin Kefe sancağına bağlı Taman kazâsına saldırarak halkına eziyet etmesi ve koyunlarını yağmalaması yüzünden 1539'da Çerkesler üstüne sefere çıktı. Kefe Sancakbeyi Halil Bey ve askerlerinin de yer aldığı 40.000 kişilik bir orduyla Kerç Boğazı'nı geçen ve Temrük üzerinden Kuban nehrine ulaşan I. Sâhib Giray, Kuban'ı geçerek Hıtıbıt Dağı eteğinde konakladı. Ordugâha gelip, Han'dan af dileyen ve itaât eden Jane Beyi Kansuh Bey, vergi olarak her yıl Kırım hanına 200, Kefe sancakbeyine 25 esir vermeyi kabul

---

198 Kalgay, Moğolca bir kelime olup Kırım Hanlığı'nın veliahdına denilirdi. İkinci veliahda nûreddin, diğer han çocuklarına ise hanzâde ya da Çerkesce *Hanuko* denilirdi.

199 Ahmet Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul 1307, 5. Atalık hakkında bkz. Ali Barut, "Kırım Hanlığı ile Kuzey-Batı Kafkasya İlişkilerinde Atalık Müessesesinin Yeri", *Emel*, 219, (1997), 21-27; Abdullah Zihni Soysal, "Kırım Hanzâdelerinin Kafkasya'da Talim ve Terbiyesi", *Emel*, 36, (1966), 17-19; Ufuk Tavkul, "Etnik İlişkiler Açısından Kafkasya'da 'Atalık' Geleneği", *Kırım Dergisi*, 4/15, (1996), 27-28.

200 Kurat, *IV. -18. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki*.., 231; Ürekli, *A.g.e.* 27.

201 Abdülgaffâr Kırımî, *A.g.e.* 103.

etti.[201] Kırım ordusu, on günlük bir yürüyüşle Elbruz Dağı'na ulaştı. Yürüyüş sırasında Çerkeslerle yapılan çarpışmalarda 50.000 esir alındı.[202] Çerkesler yerlerini terk edip dağlara çekildikleri için karşılaşmak mümkün olmadı. Kışı bölgede geçirmek isteyen I. Sâhib Giray, Kırım beylerinin itirazları üzerine 1539 sonbaharında geliş güzergâhından Kırım'a geri döndü. Kırım'ın yalnız *"çapul"* yapmakla iktisadî refaha kavuşamayacağını anlayan, bu nedenle Karadeniz sahilinde ticarete elverişli bir iskeleye sahip olmak isteyen[203] I. Sâhib Giray, seferden döndükten on beş gün sonra elçi göndererek Çerkezistan Seferi hakkında bilgi verdiği Kânûnî Sultan Süleyman'dan, Gözleve'de bir iskele yapılmasını ve Hıristiyan Çerkeslerden vergi almasına müsaade edilmesini talep etti. Pâdişâh, I. Sâhib Giray'a gönderdiği cevapta *"Ol vilâyetlerin a'na tefviz olunduğunu"* bildirerek Han'ın taleplerini kabul etti. Kânûnî Sultan Süleyman tarafından Kansuh Bey'e tuğ ve sancak verilmek suretiyle sancakbeyliği tevcîh edilerek Jane Çerkesleri hâkimiyet altına alındı. Kefe Sancakbeyi Halil Bey'in talimâtı ile Taman Kâdısı Seyyid Muharrem, Taman Kalesi dizdârı, kethüdası ve azab ağası tarafından tahriri yapılan Hıristiyan Janeler, 12 Temmuz 1539'da cizyeye bağlandı.[204]

Moskova Büyük Knezi III. Vasiliy, Kırım Hanlığı'na gönderilen *tışa* (harac) itina göstermekte ve Han'ı memnun etmeye çalışmaktaydı.[205] Ancak I. Sâhib Giray, 1541'de Osmanlı topçularının da yer aldığı ordusuyla, Moskova üstüne sefere çıktı. Moskova güzergâhı üzerindeki Oka nehrini geçen I. Sâhib Giray, Nogayların Kırım'ı tehdit etmeleri yüzünden geri döndü.

I. Sâhib Giray, Kansuh Bey'in, her yıl verdiği esirleri göndermemesi, Taman'a saldırarak ahalinin koyunlarını yağmalaması ve itaât etmeyeceğini belirtmesi üzerine 1542'de Janeler üstüne sefer düzenledi. Kefe Sancakbeyi Halil Bey ve askerlerinin de yer aldığı 20.000 kişilik ordusuyla Kerç Boğazı'nı geçip, Yılanlı Hisar ve Temrük Hisarı'nda birer gece kalan I. Sâhib Giray, Kuban nehrini geçerek Hıtıbıt dağı eteğinde konakladı. Ordugâha elçiler göndererek Han'dan af dileyen ve her yıl Osmanlı Pâdişâhına 1000, Kırım hanına 500 esir vermeyi vaat edip barış teklifinde bulunan Kansuh Bey'in teklifi reddedildi. Zincire vurularak kırbaçlanan elçilerden ikisinin, burun ve kulakları kesildi. Hıtıbıt dağında bir gece konaklayan Kırım kuvvetleri, ertesi gün sayıları 15.000 kadar olan Çerkeslerin bulunduğu bölgeye ulaştılar, burada yapılan savaşta Çerkeslerin çok büyük bölümü öldürüldü veya esir alındı. Kansuh Bey güçlükle kaçabildi. On beş gün *"Elbruz Dağı'na kadar*

---

[202] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal..*, 342.

[203] Kurat, *IV. -18. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki..*, 235.

[204] *BOA. Kefe TTD* No. 214, 117b–118b.

[205] Kurat, *IV. -18. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki..*, 234.

Cane vilâyetini talan ve yağma eden" ve 50.000 kadar esir alan Kırım ordusu, Temrük-Kerç-Kefe yoluyla Kırım'a geri döndü.[206]

Kabardeyler ve Janelerin Azak'ı tehdit etmeleri ve Kabardey beylerinden olan amcası Bujaduk'la yaptığı mücâdelede yenilerek Kırım'a sığınan Elbozadı Bey'in, Kabardey'e sefer açılması konusunda Han'ı ikna etmesi üzerine I. Sâhib Giray, 1544 yazında Kabardey Seferi'ne çıktı. Bujaduk komutasındaki Kabardeyler, Kolkuçın çayı kıyısında ordugâh kuran Kırım ordusuna yaptıkları gece baskınında Kırımlılara kayıp verdirdiler. Ancak ertesi gün yapılan savaşta yenilerek dağlara çekildiler. I. Sâhib Giray Kabardeylere karşı Abazaların bir kısmını Kuban nehrinin kolu olan Urup ırmağı kıyısında iskân etti. Kendilerini *Aşuva* olarak adlandıran bu Abazalar, Marşan hânedânına mensup ve Müslüman olan beyleri Başıl Bey'in adına izâfeten Başılbeğli olarak adlandırıldılar. Kabardey Seferi sırasında bölgede yerleşmiş olan ve Kabardeyler arasında misyonerlik yapan Ortodoks rahiplerini katleden, Kabardey'deki kiliseleri yakıp yıkan Kırım birlikleri, 10.000 kadar esir, binlerce at, sığır ve koyunla birlikte geri döndüler.

I. Sâhib Giray 80.000 asker ve 60 darbzen topunun bulunduğu ordusu ile 1545'te Astarhan Hanlığı üstüne sefere çıktı. Kerç Boğazı'nı sallarla geçen Kırım ordusu, İdil nehrini aşarak Astarhan şehri önlerine geldi. Astarhan Hanı Yamgurcı Han ve mâiyeti şehirden kaçtı. I. Sâhib Giray, geliş güzergâhından Kırım'a döndü. I. Sâhib Giray'ın oğlu Emin Giray, aynı yıl Rusya üstüne bir sefer düzenledi.[207]

İdil nehrinden başlayarak Hazar Denizi ile Azak Denizi arasında uzanan Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan ve 1530'larda 200.000 kadar savaşçı çıkaran Nogaylar, Kırım Hanlığı'nın büyüyen gücüne karşı denge sağlamak için Kazan ve Astarhan hanlıklarıyla ittifak yapmışlardı. Moskova Büyük Knezliği ile Kazan, Astarhan ve Kırım hanlıkları, Nogay mirzâ ve beyleri arasında nüfûz kazanarak rakiplerini Nogay güçlerinden mahrum etmeye çalışıyordu.[208] I. Sâhib Giray'ın baskısından ve müdahalesinden bıkan Nogay Beyi Aksak Ali Mirzâ 1546'da Kırım'a baskın yapmaya karar verdi. Baskını öğrenen ve tedbir alan I. Sâhib Giray, birkaç gün Or Hisarı'nda konakladıktan sonra Nogay topraklarına girdi. Üç günlük yürüyüşten sonra Nogaylarla karşılaşan Kırımlılar 7000 Nogay savaşçısının tamamına yakınını katletti. Aksak Ali Mirzâ güçlükle kurtuldu. Kırım birlikleri sefer sırasında büyük katliam yaptılar. Esir edilen Nogaylar işkencelerle öldürüldü. Siyasî zaaf içerisine düşen Nogay ordaları, Yusuf ve İsmail Mirzâ kardeşler arasında iki gruba bölündü. İsmail Mirzâ, Rusya, Yusuf Mirzâ ise Osmanlı Devleti ile anlaşma yolları aradılar. I. Sâhib Giray'ın baskıları Janeler, Kabardeyler ve Nogayların Kırım

---

[206] Özalp Gökbilgin, *1532–1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasî Durumu*, Ankara 1973, 25-26; Ürekli, *A.g.e.* 39.

[207] *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951–952 Tarihli ve E–12321 Numaralı Mühimme Defteri. Hk. 440.*

[208] Golden, *A.g.e.* 271–272.

Hanlığı ve Osmanlı Devleti'ne karşı Moskova Büyük Knezliği'nden destek istemesine neden oldu. I. Sâhib Giray'ın uygulamalarının olumsuz neticesini gören ve Kuzey Kafkasya siyasetinde değişiklik yapan Bâb-ı Âli, Çerkes ve Nogayları *istimâlet* yoluyla kendisine bağlamaya ve Rus tehdidine karşı onlardan yararlanmaya çalıştı. Kânûnî Sultan Süleyman, Hazar Denizi ile Azak Denizi arasındaki Kıpçak-Eli bölgesinde yaşayan ve kendi yurdu Yayık nehri üstünde yer alan Nogayların (Ulu Nogay) beyi Musa Beyzâde Yusuf Mirzâ'ya 1548'de Safevîlere karşı işbirliği yapmayı teklif eden bir nâme-i hümâyûn gönderdi.[209] Yusuf Mirzâ'ya *"emîr'ül-ümerâlık"* verilmek suretiyle Nogay eyâleti kuruldu.[210] Yusuf Mirzâ'nın yönetimini kardeşi İsmail Mirzâ ve bazı Nogay beyleri kabul etmediler. İsmail Mirzâ, ağabeyi ile mücadele edebilmek amacıyla Ruslardan yardım istedi. Yusuf Mirzâ, kendi kuvvetleri ve Osmanlılardan aldığı destekle Ruslara karşı koymaya ve kardeşi İsmail Mirzâ'nın çıkardığı karışıklıkla mücadele etmeye çalıştı.

I. Sâhib Giray 1549'da 1000 tüfekli yeniçeri ve 20 darbzen topu ile Osmanlı topçularının yer aldığı ordusuyla Astarhan üstüne yürüyerek şehri ele geçirdi. Astarhan Hanı Yamgurcı Han Nogaylara sığındı. Şehir Kırımlılar tarafından tahrip edilerek halkının bir kısmı Kırım'a sürüldü. I. Sâhib Giray'ın Astarhan'ı tahrip etmesini ve halkını Kırım'a sürmesini hoş karşılamayan Bâb-ı Âli Kırım'a sürülen halkın yurtlarına geri gönderilmesini emretti ve Yamgurcı Han tahtına iâde edildi.[211]

I. Sâhib Giray Azak Kalesi'ne saldırılması nedeni ile 1551'de 20.000 askerle, Elyok ve Bujaduk idaresindeki Janeler ve Kabardeyler üstüne yeni bir sefere çıktı. Çerkes köyleri yağma edilerek çok sayıda esir alındı. Han askerlerinin halka işkence yapmasına ve merhametsiz davranmasına göz yumdu.

Kânûnî Sultan Süleyman, Çerkeslere ve Nogaylara uyguladığı baskılar, Kefe Mukâtaası gelirinden hak iddia etmesi, hakkında Kefe sancakbeyi, Kefe kâdısı ve müftüsünden gelen şikâyetler ve Sadrâzam Rüstem Paşa'nın düşmanlığı yüzünden I. Sâhib Giray'ı görevden almaya karar verdi. Eylül 1551'de azledilen I. Sâhib Giray, 13 yaşındaki oğlu ile birlikte Ekim 1551'de Taman Kalesi'nde idâm edildi. Merhametsizliği ve kan dökücülüğü yanında, cesur ve muktedir bir han olan I. Sâhib Giray'ın ortadan kalkmasını iyi değerlendiren Rusya, Kazan ve Astarhan hanlıklarına yönelik saldırılarını, Kırım Hanlığı'nın baskısından bunalan Janeler, Kabardeyler ve Nogaylarla temaslarını ve bu halklara nüfûz çabalarını arttırdı.[212]

---

[209] Kurat, *Türkiye ve İdil..*, 59.

[210] A.Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkîli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1947, 34-35.

[211] Kurat, *IV. -XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki..*, 277-278.

[212] Sâhib Giray Han hakkında bkz. Kaysunîzâde Nidaî Remmal Hoca, *Târih-i Sâhib Giray Han*, (yay. Özalp Gökbilgin), Ankara 1973; Feridun Emecen, "Sâhib Giray", *DİA*, 35; Gökbilgin, *A.g.e.*; Halil İnalcık, "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I (1532-1551)", *Essays Presented to Omeljan Pritsak, Harvard Ukranian Studies*, (1981) içinde.

8. 16. Yüzyılda Kuzey Kafkasya'da Osmanlı-Rus Rekâbeti ve Mücâdelesi

• Altın Orda Hanlığı'nın[213] 1502'de çökmesinin ardından bu devletin toprakları üzerinde Kırım, Kazan, Astarhan hanlıkları ile Litvanya ve Moskova prenslikleri gibi birbirlerine rakip devletler ortaya çıkmıştı. Söz konusu devletler arasındaki siyasî dengenin Moskova Knezliği lehine bozulması ve bu devletin, Hazar Denizi, Kafkasya ve Karadeniz'e doğru genişlemesi ile Osmanlı Devleti ilk defa olarak kuzeyde Rus tehlikesiyle karşılaştı.[214]

13 Aralık 1533'te üç yaşında Moskova Büyük Knezi olan, 13 Nisan 1538'e kadar annesi Yelena'nın, Mayıs 1542'ye kadar en kudemli boyar ailesi Şuyskiler'in niyâbeti altında hüküm süren IV. İvan, 16 Ocak 1547'de 17 yaşında Metropolitlik Kilisesi olan Uspenski Katedrali'nde tamamen Bizans adet ve uygulamaları örnek alınan bir merasimle Moskova Metropoliti Makari'nin elinden *Bütün Rusların Çarı ve Büyük Otokrat* sıfatıyla ilk Rusya Çarı olarak taç giydi.[215] Moskova kendisini artık *Üçüncü Roma* sayıyordu.

Rusya'nın doğu ve güneydoğu sınırlarının güvenliğini sağlamak isteyen Çar IV. İvan, Prens Aleksandr Şuyski komutasında toplarla donatılmış bir orduyu 3 Temmuz 1552'de Kazan Hanlığı üstüne gönderdi. I. Sâlûb Giray'ın yerine Kırım Hanı olan I. Devlet Giray, Kazan Hanlığı'na yönelik Rusları engellemek için Oka nehrine kadar ilerlediyse de Rusları durduramadı. 20 Ağustos'ta kuşatılan Kazan 2 Ekim 1552'de işgâl edildi. Rus tarihinin en kanlı sayfalarından olan işgâlde Çar'ın emri ile Kazan Hanı Yadigâr Muhammed Han dışında şehirdeki bütün erkeklerle, pek çok kadın ve çocuk kılıçtan geçirildi. Kazan Hanlığı toprakları Rusya'ya ilhâk edildi. Ruslara teslim olan Yadigâr Muhammed Han Moskova'ya götürüldü ve 26 Şubat 1553'te vaftiz edilerek Simeon adıyla Hıristiyan oldu.[216]

Kazan Hanlığı'ndan sonra Astarhan Hanlığı'nı da ele geçirmek isteyen Çar'ın gönderdiği Prens Aleksandr Vyazemski ve Prens Yuri İvanoviç komutasındaki

---

[213] Altın Orda Hanlığı hakkında bkz. Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, (çev. İlyas Kamalov) İstanbul 2003; Mustafa Saray, "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, 2, 538–540.

[214] Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, XII, (1948), 352.

[215] David B. Miller, "The Coronation of Ivan IV of Moscow", *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas*, 15, (1967), 559–74. Avrupa ve Türk tarih literatüründe "Korkunç İvan" olarak bilinen IV. İvan (1530-1584) hakkında en yetkin çalışma; Isabel de Madariaga, *Ivan the Terrible. First Tsar of Russia*, New Haven-London 2005'tir. Türkçe Ter. *Korkunç İvan Rusyanın İlk Çarı*, (çev. Emin Tanrıyar), İstanbul 2012.

[216] Kazan Hanlığı ve Rusya'nın Kazan'ı işgâli hakkında bkz. Rizaeddin Fahreddin, *A.g.e.*; Edward L. Keenan, "Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy", *Slavic Review*, 26 (1967), 548–558; Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz..*, 152–202; Boris Nolde, *La Formation de l'Empire Russe Etudes, notes et documents*, Paris 1952, I, 1-62; Jaroslaw Pelenski, *Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology (1438-1560's)*, The Hague/Paris 1974.

Rus ordusu, 1554 baharında Astarhan Hanı Yamgurcı Han'ı yendi. Azak Kalesi'ne gelen Han Osmanlılara sığındı. Büyük Nogay Ordası'nın Beyi İsmail Mirzâ'nın teklifi ile Ruslar, Astarhan tahtına 24 Mayıs 1554'te Derviş Ali Han'ı çıkardılar.

Kırım Hanları'nın her yıl vergi olarak aldıkları köle sayısını 3000'e kadar çıkartmaları üzerine Kabardeyler, Rusların Kazan Hanlığı'nı işgâl etmesi sonrası Kasım 1552'de Kanoko ailesinden olan Besleney Prensi Maaşuko, Abazinlerden Prens Alkılıç Elbozluko ve Prens Tanaşuk isimli beylerin başkanlığında 200 atlıdan meydana gelen bir heyeti, Çar IV. İvan'a gönderdiler. Moskova'da 9 ay kalan ve I. Devlet Giray'a karşı Rus ordusunda da yer alan heyet, Çar'dan "kendilerinin Kırım Hanı'na karşı korunmasını" istediler.[217] Buna karşılık hayat boyu Çar'a hizmet etmeye ve nereye isterse oraya savaşmaya gideceklerine söz verdiler.[218] Bunu kabul eden Çar IV. İvan, elçisi Andrey Şepotyev'i Ağustos 1553'te Psıfabe'ye gönderdi. Moskova'da vaftiz edilip Hıristiyan olan Alkılıç, İvan adını aldı. Kabardey elçilerinin Moskova'ya gittiklerini haber alan I. Devlet Giray, 1553'te Beştav Çerkeslerinin topraklarına çok sayıda köle ve ganimet ele geçirilen yıkıcı bir sefer düzenledi. 1554'te Lehistan'a giden Moskova elçisi Fedor Vokçerin, Lehistan Kralı ve Litvanya Büyük Dukası II. Sigismund August'a "Beştav Çerkeslerinin beyleri Maaşuko, Tanaşuk ve İvan'ın artık Çar'a hizmet ettiklerini, Çar ne söylerse ona göre davrandıklarını" söylemişti.[219]

Uzun süre Kabardey'de kalarak Terek boyunun Kafkasya yönünde ilerlemek için stratejik önemini kavrayan, burada inşâ edilecek bir kalenin Osmanlıların, Astarhan ve Hazar Denizi istikâmetinde yolunu keseceğini gören Andrey Şepotyev, Besleney Prensi Sibok Atsimgok, oğlu Kudadek, Sibok Atsimgok'un kardeşi Atsemguk, Abazin Prensi Tutaruk Elbozluko ve Jane Beyi Kansuh ile birlikte Haziran 1555'te Kafkasya'dan ayrıldı. Ağustos 1555'te Moskova'ya ulaşan aralarında Çeçenler de bulunan 150 kişilik heyet Çar IV. İvan'a, "Çerkeslerin Rus himâyesine girmek, Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı'nın baskılarından kurtulmak istediklerini" bildirerek "Kırım Hanı ve Azak sancakbeyine karşı yardım" talep ederek, Osmanlı ve Kırım topraklarına akın yapılmasını istediler. Çar, heyete verdiği cevapta "Rusya'nın Osmanlı Devleti ile barış içinde yaşamayı istediğini, ancak Kırım Hanlığı'na karşı Çeçenleri ve Çerkesleri koruyacağını" söyledi.[220] Çar'ın görevlendirdiği Astarhan Valisi Prens İvan Şeremisinov komutasındaki Rus birliği, Çerkes savaşçılarıyla birlikte 1555 sonbaharında Kırım Hanlığı topraklarına saldırdı. Rus hizmetine giren Ukrayna Kozakları Hetmanı Dimitri İvanoviç Vişnevetski Dinyeper nehri kıyısındaki İslâmkerman'ı ele geçirdi.

---

[217] Kurat, *Türkiye ve İdil..*, 55; Nolde, *A.g.e.* II, 304.

[218] Natho, *A.g.e.* 142.

[219] Natho, *A.g.e.* 143; Nolde, *A.g.e.* II, 304, not 2.

[220] Kurat, *Rusya Tarihi*, 155–156. Nolde, *A.g.e.* II, 304.

Nogay boyları, Rusların Kazan Hanlığı'nı işgâl etmesinden sonra bölünmeye başladılar. Rusya pazarlarına at, sığır, deri gibi bozkır malları getiren, karşılığında çuha, giyim eşyası, zırhlar, demir mâmulatı, çivi ve kağıt alan Nogaylar üstündeki Rus nüfûzu giderek arttı.[221] 1552-1558 yıllarında İdil ve Yayık havzasında yaşanan kıtlık ve kuraklıkta 100.000 kadar Nogay hayatını kaybetti ve ekonomileri hayvancılığa dayanan Nogayların sürüleri telef oldu.[222] Aşağı İdil'in sol yakası ile Yayık nehri boylarında yaşayan Büyük Nogay Ordası'nın beyi İsmail Mirzâ, Kırım Hanı ile Azak sancakbeyinin himâyesinde İdil nehrinin sağ yakası ile Kuban-Azak bölgesinde yaşayan Küçük Nogay Ordası'nın[223] beyi ve Osmanlı Devleti'nin Nogay Beylerbeyi olan ağabeyi Yusuf Mirzâ/Paşa'nın Rus aleyhtarı siyasetine, Büyük Nogayların Ruslarla ticaret yapması yüzünden karşıydı.[224] Osmanlı Devleti'nin Türkistan'a elçi gönderilen Ahmed Çavuş 1551'de Nogay topraklarına uğradı ve önce Yusuf Mirzâ, daha sonra İsmail Mirzâ ile görüştü.[225] Çar IV. İvan, 1554 yılı başında Nikolay Borovtsin'i Rus birliklerinin Astarhan'ı ele geçirmek üzere bölgeye gönderildiğini bildirmek, İsmail Mirzâ'nın bu harekâta destek vermesini istemek ve sadâkat yemini almak için elçilikle Nogay Ordası'na gönderdi. Askerî yardım ve sadâkat yemini isteği reddedilen Nikolay Borovtsin Temmuz 1554'te Moskova'ya döndü.[226]

Nogay ordalarının hâkimiyeti için ağabeyi ile çatışan İsmail Mirzâ'nın 1555'te Yusuf Paşa'yı pusuya düşürerek şehîd etmesiyle Nogay eyâleti sona erdi. İsmail Mirzâ, Çar IV. İvan'a "düşmanın artık yaşamıyor, kuzenlerim ve oğullarım elime hükümdârlık gücü verdiler, bütün kabîleleri yönetiyorum" diye yazmasına rağmen Nogaylar arasındaki birliği temin edemedi. Rus karşıtı olan Nogay mirzâları İsmail Mirzâ ile mücadeleye devam etti. Kabîleler arasında uzun süre devam eden çatışma ve karışıklıklar Nogay Ordası'nın gittikçe dağılmasına ve zayıflamasına yol açarak Rusların işine yaradı. Para ve erzak karşılığında Rusya'nın siyasî çıkarlarına hizmet eden ve Kafkasya'da Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı için tehdit

---

221 Alpargu, *A.g.e.* 200.; Togan. *A.g.e.* 93-vd.

222 Alpargu, *A.g.e.* 61-62.; Kurat, *Türkiye ve İdil..*, 62.

223 Alexandre Bennigsen-Chantal Lemercier-Quelquejay. "La grande horde Nogay et le problème des communications entre l'empire ottoman et l'Asie Centrale en 1552-1556", *Turcica*, 8/2, (1976), 203-206.

224 Konu hakkında bkz. Alexandre Bennigsen-Gilles Veinstein, "La Grande Horde Nogay et le commerce des steppes pontiques (fin XV-1560)", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, (ed. Osman Okyar-Halil İnalcık), Ankara 1980.

225 Kurat, *Türkiye ve İdil..*, 60–61.

226 A.A.Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, (çev. Kemal ortaylı), Ankara 2011, 6.

oluşturan Nogaylar, Kazan ve Astarhan'da Rus hâkimiyetinin yerleşmesinde etkili oldular.[227] Bu sayede Ruslar, Kazan ve Astarhan'ı ele geçirdiler.

Hem Rusya'nın Kazan ve Astarhan hanlıklarını işgâli, hem de Nogaylara hâkim olmak amacıyla iç düşmanlarıyla yaptığı mücadele yüzünden Ruslara yanaşmaktan başka çaresi kalmayan İsmail Mirzâ, 1557'de Çar IV. İvan'ın elçisi Petro Sovin'in önünde Çar'a sadâkat yemini etti. "Moskova Devleti'ne düşmanları ile olan mücadelede yardım etmeyi ve Moskova ile dostça geçinmeyi" kabul eden İsmail Mirzâ,[228] Ruslara muhalif olan kardeşleri Mamay Mirzâ ve Urak Mirzâ'yı öldürttü. İsmail Mirzâ'nın Rus yanlısı siyasetine, baskılarına, ülkede yaşanan kuraklık ve kıtlığa dayanamayan birçok Nogay ulusu Mamay'ın oğlu Yahşi Saad Mirzâ, Urak'ın oğlu Kazı Mirzâ ve Yusuf Bey'in oğulları önderliğinde 1557/58 kışında İdil nehrini geçerek batıya göç etti. Kırım Hanı I. Devlet Giray'ın Azak Kalesi ile Kabardey toprakları arasında yerleşmelerine müsaade ettiği bu Nogaylar *Kazı Ulusu* olarak anıldılar.[229]

Çar IV. İvan, Kazan Hanlığı'nın Rusya'ya ilhâkından sonra Kazan'ın güneyinde, Hazar Denizi'nin kuzey kıyısında yer alan, stratejik öneme sahip ve Kırım Hanlığı ya da Osmanlı Devleti'nin eline geçmemesi için sürekli teyakkuz hâlinde olduğu Astarhan Hanlığı'nı işgâl etmek için hazırlıklara başladı. Ruslar büyük bir kuvvetle 1556 baharında Astarhan üstüne yürüdü. Astarhan'ın yardımına giden I. Devlet Giray, İvan Şeremisinov komutasındaki Ruslara yenildi ve Kırım'a dönmek zorunda kaldı. 1556 yazında Astarhan şehrini işgâl eden ve katliam yapan Ruslar, Astarhan Hanlığı'na son verdiler. Derviş Ali Han Azak Kalesi'ne gelerek Osmanlılara sığındı.

Kazan ve Astarhan hanlıklarının toprakları üzerinde 1557'de *voyvoda* denilen bir genel valinin görev yaptığı *Kazan ve Astarhan Genel Valiliği* kuruldu. Ruslar Astarhan'ın işgâlinden birkaç sene sonra 12 km. güneyde yeni Astarhan şehrini ve toplarla donatılmış bir kale inşâ ettiler. Yeni Astarhan şehri bu valiliğin merkezi oldu. Rusya'nın İdil boyu, Kafkasya ve Hazar Denizi kıyılarına yönelik en önemli idarî, askerî ve ticarî merkezi olan, taştan surlarla çevrili Astarhan'da 17. yüzyılda kiliseler, idarî yapılar, hanlar ve çoğu ahşaptan yapılmış 5000 kadar ev vardı. Etrafındaki adalarda meyve bahçeleri ve bağlar bulunan Astarhan'a gelen Rus, Acem, Türkistanlı, Osmanlı, Kırımlı, Dağıstanlı, Çerkes, Hintli ve Çinli tüccarlar hanlarda kalırlardı. Kalenin dışında, ağaç kütüklerinden bir surla çevrili mahallede No-

---

[227] Halil İnalcık, *Osmanlı-Rus İlişkileri (1492–1700)*, Ankara 2003, 16; Konu hakkında en yararlı çalışma: Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: Making a Colonial Empire, 1500–1800*, Bloomington 2002, 100–125.

[228] Novoselyskiy, *A.g.e.*7.1

[229] Kurat, *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki..*, 243.

gaylar yaşamaktaydı. Bu mahallenin Rus gümrük memurlarınca denetlenmeyen bir pazarı vardı. Bazı tüccarlar mallarını gizlice bu pazarda satarlardı. Volga Nehri ve Hazar Denizi'nde ticaret arttı, nehir ve deniz ticaretinde kullanılacak gemiler yapılmaya başlandı. Nijni Novgorod ve Astrahan arasındaki Volga nehrinden yılda iki kez tüfekli askerler ve toplarla korunan 500 civarında gemi geçiyordu.[230]

Kazan ve Astarhan'ın işgâli Rusya tarihinde önemli bir dönüm noktası, büyük bir askerî zafer ve siyasî başarıydı.[231] Bu başarının Avrasya toprakları üzerinde sınırsız arazi kazanma imkânı sunduğu[232] Rusya, sonraki yüzyılda güneye uzanan bozkır bölgesini, Azak Denizi'ne kadar Don nehri ve Hazar Denizi'ne kadar Volga Nehri boylarını sömürgeleştirdi. Ancak, ahalinin Rus hâkimiyeti altına alınması kolay olmadı. Kazan'ın düşmesinden sonra Tatarların çeteler hâlinde direnişleri altı yıl sürdü. Başarıya ancak, Rusya'nın uzak bölgelerinden getirilen çok sayıda Rus'un Volga boylarına yerleştirilmesi yoluyla ulaşıldı. Binlerce Tatar köylü öldü. Böylece demografik durum istilacıların lehine değişti.[233] İşgal edilen topraklara Rus ve Kozak köylülerinin iskân edilmesi gelecekte Kafkasya'da da uygulanacak olan bir kolonizasyon yöntemi olacaktı. Bir Rus tarihçinin deyimi ile *Pax Rossica*'nın başlangıcı olan[234] Astarhan'ın işgâli İdil boyunun Rus hâkimiyetine düşmesine, dünya ticaretinin işlek yollarından İpek Yolu'nun bir bölümü olan Kuzey İpek Yolu'nun Rusların eline geçmesine ve Rusya'nın Kafkasya ile Sibirya ve Türkistan yönünde genişlemesine uygun bir vasat teşkil etti.[235]

Don (Ten)-Volga (İtil) ticaret yolu bütün Ortaçağ boyunca hem Avrasya hem de Rusya ticareti için çok önemliydi. Nehir yolu Don boyunca kuzeye gidiyor, kervanlar ise Astarhan'a doğru ilerliyordu. Astarhan'da ikiye ayrılan yollardan biri Hazar Denizi boyunca Ortaçağ Avrupa'sında en kıymetli ticarî metâ olan ipeğin kaynağı Güney Kafkasya ve İran'a ulaşıyor, diğeri ise Orta Asya'ya ve Çin'e gidiyordu.[236] Don-Volga ticaret yolu 14. ve 15. yüzyıllarda da işlemeye devam etti. Konstantinopolis'in düşüşü (1453) ve Akdeniz ticaretinin gerilemesi bu ticaret yo-

---

230 Edward J. Phillips, *The Founding of Russia's Navy: Peter the Great and the Azov Fleet, 1688–1714*, Westport 1995, 7–8.

231 George Vernadsky, *The Tsardom of Muscovy 1547-1682, A History of Russia*, V/1, New Haven 1969, 58; Roger Portal, *Les Slaves*, Paris 1965, 110.

232 Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninht to the Nineteenth Century*, Princeton 1971, 120.

233 Boris Kagarlitsky, *Çevrenin İmparatorluğu Rusya ve Dünya Sistemi*, (çev. Esin Soğancılar), Ankara 2007, 129.

234 Nolde, *A.g.e.* I, 47.

235 d'Encausse, Hélène Carrère, "Les routes commerciales de l'Asie centrale et les tentatives de reconquête d'Astrakhan", *CMRS*, 11/3, (1970), 391-422.

236 Kagarlitsky, *A.g.e.*113.

lunun önemini azaltmak bir yana artırdı.[237] Üstelik, Doğu ticareti Rusya için Batı ile olan ticaretinden daha mühimdi.[238] Venedik hizmetindeki Cenevizli kartograf Battista Agnese'nin 1525 tarihli haritasında Astarhan *"Citracan emporium civitas magna"* yani "Astarhan büyük küresel Pazar" diye belirtilmişti.[239]

Kazan ve Astarhan'ın işgâli ile Volga nehri boyunca ticarî trafik Rus kontrolüne geçti. İran'a ulaşan su yollarına erişen tâcirler kazançlı çıktılar. Ruslar, Kafkasya ile olan ticaretlerini Astarhan üzerinden yapmaya başladılar. Rus malları Volga nehri yoluyla Astarhan'a, buradan Hazar Denizi üzerinden 2-3 hafta süren bir deniz yolculuğu ile Derbend ve Bakû'ya, bu şehirlerden de özellikle Ermeni ve Acem tüccarlar vasıtası ile kervanlarla Gence ve Şemâhı başta olmak üzere doğu pazarlarına taşınıyordu.[240]

Astarhan'ı ele geçirerek Volga nehrine ve Kuzey Kafkasya steplerine ulaşan Ruslar, merkezî otorite bulunmayan, savaşçı kabîleler ve prenslerin birbirleri ile devamlı savaştıkları, son derece sarp Kuzey Kafkasya'nın feodal dünyasına adım attılar.[241] Rusya, Osmanlı ve İran imparatorluklarının çıkarları, müteakip 250 yıl için Karadeniz ile Hazar Denizi arasında çakıştı. Kuzey Kafkasya ise bölünmüş, prensler arasında rekâbet, mücadele ve çatışmalar yaşanan bir durumdaydı. Kuzey Kafkasya halklarının yiğitlik, cesaret ve savaşçılıklarına karşılık siyasî birlik kuramamaları Rusların Kuzey Kafkasya'yı önce ablukaya almasını, daha sonra tedricen ele geçirmesini sağladı.[242]

Kaytuk'un 1554'te ölümü üzerine Aydar'ın oğlu Temruko (1554-1570), Kabardey Büyük Prensi seçildi. Ancak Kabardey beyleri ikiye bölündüler. Kaytuk oğlu Şapşoko önderliğindeki Kabardey beyleri Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı ve Gazi Kumuk Şamhallığı ile iyi münasebetler kurarak topraklarını garanti altına almak isterken, Temruko önderliğindeki bazı Kabardey beyleri, Kırım Hanlığı'nın Kabardey'e hâkim olmak ve Küçük Kabardeylerle onlara tâbi Besleneyleri Kuban havzasına yerleşmeye zorlamak istemesi ile Gazi Kumuk şamhalının akınları yüzünden Ruslara yanaştılar. Temruko, rakibi olan Kabardey prensleri ile Gazi Kumuk Şamhallığı'nın baskılarına karşı müttefikler elde etmek için kuzeydeki hanlıklarla akrabalık tesis etti. Büyük kızı Altınçaç'ı Astarhan Hanlığı Prensi Bekbolat ile ortan-

---

237 Kagarlitsky, *A.g.e.*118.

238 Blum, *A.g.e.* 128.

239 Dinçer Koç. "Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies*, XII/1 (Yaz 2012), 485.

240 16.-17. yüzyılda Astarhan üzerinden yapılan ticaret hakkında bkz. Paul Bushkovitch, *The Merchant of Moscow,1580-1650*, Cambridge 1980, 94-101.

241 Polovinkina, *A.g.e.* 80.

242 E.P.Tolmachev, "Russia's Annexation of the Caucasus (Some Conclusions and Consequences)", *Russian Studies in History*, 44/2, (March-April 2003), 4–8.

ca kızı Malhurup'u ise Büyük Nogay Ordası'nın beyi İsmail Mirzâ'nın oğlu Tin Ahmed'le evlendirdi. Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı'nın desteğini alan ve kızı Kuban kıyısında yaşayan Küçük Nogay Ulusu'nun Beyi Urak Kazi ile evli olan Şapşoko karşısında mücadele edemeyeceğini anlayan Temruko'nun Çar IV. İvan'a yolladığı kuzeni Kankılıç Kanoko, Sibok Atsimgok ve oğlu Kudadek ile Tanaşuk başkanlığındaki elçilik heyeti, Temmuz 1557'de Moskova'ya ulaştı. Heyet, "Rusya'ya tâbi olmak istediklerini" söyleyerek "Gazi Kumuk Şamhalı'ndan korunmaları maksadıyla Astarhan'daki Rus birliklerinin yardıma gönderilmesini" istedi.[243] Temmuz 1557'de imzalanan anlaşma ile "Ruslar ve Kabardeylerin hep dost kalması, iyi komşuluk ilişkilerini devam ettirmesi, düşmanlara karşı işbirliği yapılması" kabul edildi. Sibok Atsimgok'un oğlu Kudadek, Moskova'da vaftiz edilip Hıristiyan oldu ve Aleksandr adını aldı. Sibok Atsimgok ve Kankılıç Kanoko komutasındaki Kabardey ve Besleney süvarileri, Rusların Litvanya'daki harekâtına katıldılar. Çar bunlara karşılık Kabardey beylerine hediyeler gönderdi. Sibok Atsimgok'un diğer oğlu Tutaruk da Hıristiyan oldu ve Vasiliy adını aldı. Kırım Hanı I. Devlet Giray'ın 1557'de Moskova üzerine düzenlediği, her yeri talan edip ateşe verdiği ve 50.000 kişiyi köle aldığı sefer sırasında[244] Rusların kışkırttığı Kozaklar, Özü nehri ağzındaki İslâmkirman'a saldırdılar. Kabardey ve Besleneyler, kendilerini düşmanlarına karşı koruyacağına dâir yemin eden Çar IV. İvan'ın emri ile Aralık 1557'de Taman ve Temrük kalelerini ele geçirdi. Temruko'nun himâye altına alınması talebini kabul eden Ruslar 1558'de Terek nehrinin sol kıyısında, ağaç kütüklerinden Terek Kalesi'ni (Rus. Terskii Ostrog) inşâ ettiler.[245]

Kırım ordusu 1558'de Nogaylarla birlikte Rusya'ya bir akın daha yaptı.[246] Osmanlı donanması ile sevk edilen birlikler 1558 yazında Taman ve Temrük'ü geri aldı. Dimitri Vişnevetski komutasındaki Kozaklarla, Rusların kışkırttığı Janeler ve Kabardeyler Mayıs 1559'da Azak ve Taman'a saldırdılar. Kalelerin muhâfızları, Nogayların da yardımıyla saldırıları püskürttü. Kozaklarla Çerkeslerin birleşmesine engel olan Kefe Sancakbeyi Can Sinan Bey, Jane Beyi Kansuh ve Kabardey beylerinden Pşetuk komutasındaki Çerkesleri yendi. Kansuh öldürüldü, kesik başı İstanbul'a gönderildi.[247] Çerkes asıllı Can Sinan Bey, çaşnigirbaşı iken 19 Eylül 1553'te Azak sancakbeyi, 1554'te Kefe sancakbeyi olmuştu.

---

[243] Nolde, *A.g.e.* II, 305.

[244] Zinkeisen, *A.g.e.* 3, 374.

[245] Nolde, *A.g.e.* II, 301-302.

[246] Alexandre Benningsen-Chantal Lemercier-Quelquejay, "Les marchands de la cour ottomane et le commerce des fourrures moscovite dans la seconde moitié du XVIe siecle", *CMRS*, 11/3, (1970), 378.

[247] Ahmed Refik, "Açık Deniz Meselesi ve Azak Muhasarası", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 17/94, (1926), 268–269.

Temruko, oğulları Sultanuko, Malkarların Prensi Bulgaruko (Bulgar Mirzâ) ve Mamsırıko başkanlığında bir elçilik heyetini, Gazi Kumuk Şamhalı'na karşı yardım istemek üzere Eylül 1559'da Moskova'ya gönderdi. *Emanat* (rehin) olarak Çar IV. İvan'ın yanında kalan Sultanuko, Mihail Temrukoviç Çerkaski adıyla, Bulgaruko ise Andrey Temrukoviç Çerkaski adıyla vaftiz edilip Hıristiyan oldular. Çerkaskiler zaman içinde Rusya'nın en saygın ve en zengin soylu ailelerinden biri olacaklardı.[248] Mihail Temrukoviç'i *opricnik* (muhâfız kıtası askeri) yapan[249] Çar IV. İvan, kendine sadâkat yemini eden elçilik heyetini, Astarhan Voyvodası İvan Şeremisinov komutasındaki 1000 asker ve bir rahiple birlikte Şubat 1560'ta geri gönderdi. İvan Şeremisinov'un birliğinin görevi Gazi Kumuk Şamhallığı ve Tümen Hanlığı'na yönelik keşif seferi yapmaktı.[250] Dimitri Vişnevetski komutasında 1560 yazında Adakale ve Azak Kalesi'ne hücum eden Kozaklar ve Çerkesler, Kefe Sancakbeyi Can Sinan Bey tarafından geri püskürtüldüler.[251]

Bâb-ı Âli 15 kadırga ve 5 kalyondan oluşan bir filo Karadeniz'e gönderdi.[252] Saldırıya uğrayan Azak, Taman ve İslâm Kirman kaleleri tâmir edildi.[253] Kırım Hanı I. Devlet Giray ile Can Sinan Bey'e hüküm gönderilerek Kozaklara karşı hazırlıklı olmaları ve Han'ın sefere çıkması emredildi.[254] Jane beylerinden Tsurak Mirzâ vaftiz edilip Hıristiyan oldu. Mehmed Mirzâ ve Dâvud Mirzâ ise Kırım Hanı vasıtasıyla Dîvân-ı Hümâyûn'a sadâkatlerini arz ettiler.[255]

Temruko'nun kızı Goşenay (Maria Temrukovna) 20 Ağustos 1561'de Çar IV. İvan'la evlendi.[256] Çar ile "Kabardey Büyük Prensi" unvânını verdiği Temruko arasında kurulan akrabalık Kafkasya'da Rus nüfûzunu arttırdı. Çar, kayınpederi Temruko ile eşi, oğulları ve akrabalarına değerli hediyeler gönderdi. Rus tacirlerin emniyetini garanti eden Temruko rakibi Şapşoko tarafından sıkıştırılması üzerine

---

248 Michael Khodarkovsky, *Bitter Choice Loyalty and Betrayal in the Russian Conquest of the North Caucasus*, Ithaca and London 2014, 9.

249 Kurat, *Türkiye ve İdil*.., 56.

250 Nolde, *A.g.e.* II, 306.

251 Dimitri İvanoviç Vişnevetski ve faaliyetleri hakkında bkz. Chantal Lemercier-Quelquejay, "Un condottiere lithuanien du XVIe siècle: le prince Dimitrij Vishnevckij et l'origine de la Sech Zaporogue d'après les Archives ottomanes", *CMRS*, 10/2, (1969), 258-279; Yücel Öztürk, "Dimitri İvanoviç Vişnevetskiy ve Faaliyetleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2003), 91-140.

252 Zinkeisen, *A.g.e.* 3, 375.

253 *3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560)*, muhtelif hükümler.

254 Ahmed Refik, a.g.m. 269–273.

255 Lemercier-Quelquejay, "Co-optation of the..", 29.

256 George Vernadsky, *A History of Russia*, New Haven 1943, V/1. Çariçe Maria, 6 Eylül 1569'da 25 yaşında ve çocuksuz olarak öldü. Moskova'daki ilk yıllarında IV. İvan'ın gözdeleri arasında olan Mihail Temrükoviç Çerkaski Mayıs 1571'de Çar'ın emriyle idâm edildi.

1562'de oğullarıyla birlikte Astarhan'a kaçarak Ruslara sığındı. Astarhan Voyvodası İvan Daşkov'dan aldığı 500'ü süvari, 500'ü tüfekli piyade 1000 askerden oluşan birlikle 1563 baharında ülkesine geri dönen Temruko, Kuban nehri civarında Şapşoko'ya ait 164 köyü ele geçirdi. Kankılıç Kanoko ve Besleney Prensi Sibok Atsimgok'un Temruko'yu Büyük Prens olarak tanımamaları üzerine Kabardeyler, Temruko önderliğinde Rus yanlısı, Kankılıç Kanoko ve Sibok Atsimgok önderliğinde Osmanlı ve Kırım yanlısı iki gruba ayrıldı.[257]

Temmuz 1563'te Kırım'a gelen Sibok Atsimgok'un kardeşi Kulçuk, I. Devlet Giray'a "Çar'ın 1000 askeri Temruko'ya yardıma gönderdiğini, bölgede bir kale inşâ edildiğini, Temruko'nun Sibok Atsimgok ve Kankılıç Kanoko'ya karşı sefer hazırlığında olduğunu" bildirdi. I. Devlet Giray, torunu İslâm Giray komutasında bir birliği Kulçuk'la Kabardey'e gönderdi. Kalgay Mehmed Giray'ın oğlu Safa Giray da askerleri ile Sibok Atsimgok'un diğer oğlu Şirvân Giray Şapşoko'nun yanına gönderildi. Bu gelişmeler üzerine Çar IV. İvan'ın maiyetinde bulunan Sibok Atsimgok'un oğulları Kudadek ve Tutaruk, Moskova'dan kaçarak Lehistan Kralı ve Litvanya Büyük Dukası II. Sigismund August'a sığındı. Kudadek ve Tutaruk'un I. Devlet Giray'ın yanına gitme isteklerini reddeden II. Sigismund onları teşkil ettiği *Pethyhorcy* (Beşdağ) *Kozak Alayı*'nın komutanlığına getirdi.[258]

Astarhan'ın Rusların eline geçmesinin hac ve ticaret yollarını tehlikeye sokmasından, Volga boylarına yerleşen Rusların Türkistan yönünde ilerlemesinden endişe duyan ve hacca gitmekte zorlanan Çerkeslerden, Nogaylardan, Türkistan ve Kazan halkından çok sayıda şikâyet gelmiş, İstanbul'a gelen elçiler, *"Halife-i rûy-ı zemîn"* sayılan Padişâh'tan bu yolun açılması için yardım istemiş ve bir sefer düzenlenecek olursa, sefere katılabilecekleri bildirmişlerdi.[259]

Türk-İslâm âleminde ilk defa Rus yayılmasına karşı direniş *cihad* niteliği kazanıyor, bunun tam karşılığı olarak Rusya çarları da *Üçüncü Roma* ve *Ortodoks Hıristiyanlığı'nın Savunucusu* görevini benimsiyorlardı.[260]

---

[257] Lemercier-Quelquejay, "Co-optation of the..", 37.

[258] Traho, *A.g.e.* 33.

[259] İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei.., 366-367; Akdes Nimet Kurat, *Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına ait Yarlık ve Bitikler*, Ankara 1940; aynı yazar, *Türkiye ve İdil..*, 86-87. Çerkesler ve Nogaylarla Türkistan ve Kazan halkının Osmanlı Devleti'nden talepleri bölgedeki Rus yetkililerin raporlarına da yansımıştı. [Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, İstanbul, 2007, 71.]

[260] John Lister Illingworth Fennell (Ed), *The Correspondance Between Prince A.M.Kurbsky and Tsar Ivan IV of Russia*, Cambridge 1963, 93. [Edward L. Keenan, *The Kurbskii-Groznyi Apocrypha: The Seventeenth-century Genesis of the 'Correspondence' Attributed to Prince A.M. Kurbskii and Tsar Ivan IV*, with an appendix by Daniel Waugh, Cambridge 1971'in yayınlanmasından itibaren Çar IV. İvan ile Prens Kurbsky arasında yapıldığı belirtilen yazışmaların varlığı tartışmalıdır. Bu konuda bkz. İlber Ortaylı, "Süleyman ve İvan. Doğu Avrupa 16. Yüzyılının İki Hükümdarı", *Osman-*

Ruslar 1563'te Terek nehri boyunda, Temruko'nun topraklarını kendisine karşı ayaklanan Kabardey prenslerinden ayıran sınır bölgesinde bir kale inşâ ettiler. Bu maksatla Kabardey'e Astarhan'dan usta ve asker gönderen[261] Ruslar, Kuzey Kafkasyalıların hacca giderken Astarhan'a uğramasına da engel oldular. Durumun İstanbul'a bildirilmesi üzerine Kânûnî Sultan Süleyman ve Sadrâzam Semiz Ali Paşa çok kızdılar. Çerkes beyleri Kankılıç Kanoko ile Sibok Atsimgok'un istekleri ile Dîvân-ı Hümâyûn tarafından, Eylül 1563'te Kırım, Kafkasya ve Türkistan'a yönelik Rus ilerlemesini durdurmak, Safevîlere karşı savaşan Osmanlı ordularının iâşe ve ikmâlini Hazar Denizi üzerinden temin etmek,[262] Hazar Denizi'ne donanma sokarak Safevîleri arkadan çevirmek, Orta Asya hanlıklarıyla doğrudan ilişki tesis etmek, Harezm-Astarhan-Kırım ticaret yolunu kontrol altına almak ve *"her gün bin altun gümrük resmi"* getiren Astarhan şehrini Rusların elinden kurtarmak için Rusya'ya sefer açılması, Ten (Don) ve İdil (Volga) arasında kanal kazılarak iki nehrin birleştirilmesi kararlaştırıldı.[263]

Kırım Hanı I. Devlet Giray'a Eylül 1563'te hüküm gönderilerek, Ruslardan kurtarmak için Astarhan'a bir ordu yollanacağı, Ten (Don) ve İdil (Volga) nehirleri arasında kanal açılacağı bildirildi. Astarhan üstüne yürümek için sefer hazırlıkları yapması, hayvan beslemesi, 1000 araba temin etmesi ve ihtiyat kuvvetlerini hazırlaması emredildi. Astarhan'a yapılacak bir seferin bölgede Osmanlı etkisini artırmasından ve Kırım'ı bir Osmanlı eyâleti hâline getirmesinden endişe eden I. Devlet Giray, Pâdişah'a elçi göndererek Astarhan'a kuvvet gönderilmemesini rica etti.[264] 1565'te Kırım'a gelen Beştav Çerkeslerinin elçileri Astarhan'a bir sefer düzenlenmesi teklifini tekrarladılar.[265]

Batı'da meydana gelen gelişmeler yüzünden Almanya İmparatorluğu üstüne yürüyen Kânûnî Sultan Süleyman'ın Sigetvar önünde 7 Eylül 1566'da vefâtı bu kararların uygulamasını geciktirdi. Taman Yarımadası'ndaki Çerkes beyleri, kendi boylarından *emcek baha* (meme/süt bedeli) denilen bir vergi almaktaydılar. Kânû-

---

lı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim. Makaleler I, Ankara 2004, 375.] Rus siyasî-dinî düşüncesinde 1517'den sonra görülen "Üçüncü Roma" kavramı hakkında bkz. Robert O. Crummey, *The Formation of Muscovy 1304–1613*, London 1989, 135–138; İnalcık, *Osmanlı-Rus İlişkileri*.. 12; Dimitri Strémooukhoff, "Moscow the Third Rome:Sources of the Doctrine", *Speculum*, 28/1, (1953); Cyril Toumanoff, "Moscow the Third Rome: Genius and Signifinace of the Politico-religious İdea", *Catholic Historical Review*, 40 (1955), Nicolas Zernov, *Moscow the Third Rome*, London 1937.

261 Kurat, *Türkiye ve İdil*.., 57.

262 W.E.D.Allen, *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, London 1963, 26.

263 Zinkeisen, *A.g.e.* 3, 376; İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*.., 176.

264 Zinkeisen, *A.g.e.* 3, 376; İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei.., 366–367; Kurat, *A.g.e.* 23-24.

265 Natho, *A.g.e.* 146.

nî Sultan Süleyman 20 Şubat 1566'da Kefe sancakbeyine gönderdiği emirle kabîlelerin *"rencide edilmesini"* yasaklayarak bu *"zulüm ve ta'addi"*yi kaldırdı.[266]

Haziran 1565'te Moskova'ya gelen Temruko'nun oğlu Mamsırıko, Çar IV. İvan'a "Kabardey beylerinin savaş ve isyan hâlinde oldukları babasının Rusya'nın yardımını ve Sunja nehri üzerinde içerisinde Rus askerlerinin bulunacağı bir kale yapılmasını istediğini" söyledi.[267] Kabardey'deki iç savaş 1566'da yeniden başladı. Rusların Kabardey Büyük Prensi olarak tanıdıkları Temruko, Çar'ın Şubat 1566'da Prens Babiçev komutasında gönderdiği toplarla donatılmış birliğin yardımıyla Şapşoko ile kuzeni Kankılıç Kanoko ve Sibok Atsimgok komutasındaki Kabardey ve Çerkesleri yendi.[268] Durumu I. Devlet Giray'a bildiren Beştav prensleri, "Bölgede yapılacak bir Rus kalesinin yalnız kendilerinin sonu olmayacağını, Tümen Hanlığı ve Gazi Kumuk Şamhallığı'nın da Rusların eline geçeceğini" ifade ettiler.[269]

Hâkimiyetini doğuya doğru genişletmeye çalışan Temruko'nun isteği ve izni ile Kabardeyleri Kırım Hanı ve Gazi Kumuk Şamhalı'nın saldırılarından korumak için[270] "Kabardey arâzisinde bâzı müstahkem karakollar" kurmaya başlayan Ruslar, 1567'de Sunja nehrinin Terek nehrine döküldüğü bir yarımada üzerinde, Sunja'nın sol kıyısında, tüccarların da konaklayabileceği ve mallarını koyabileceği Sunja Kalesi (Rus. Sunzheenskii Ostrog) de denilen yeni Terek Kalesi'ni inşâ ettiler.[271] Kaleye 1000 tüfekli asker yerleştirildi. Terek voyvodalığı kuruldu ve Terek boyunda Kozak stanitsalarından oluşan bir hat teşkil edildi.[272] Güney Kafkasya'dan Astarhan'a giden yol Terek nehri boyundan geçiyordu. Canlı bir ticaret yolunu kontrol eden Terek Kalesi Rusya'nın Kabardey'deki etkinliğini artırdı.

Rusların "Çerâkise-i menhus" ile ittifâk yaptıklarını İstanbul'a bildiren[273] I. Devlet Giray, kalenin yapılmasına misilleme olarak 1568'de Küçük Kabardey'e bir akın yaptı. Temruko yenildi. Ülkesi yakılıp yıkıldı, 20.000 kadar esir alındı ve hayvan sürüleri Kırım'a getirildi. Han, Çar IV. İvan'dan Terek Kalesi'nin yıkılmasını istedi. Çar, Han'a gönderdiği cevapta "Temruko'yu himayesine aldığını ve kızıyla evlendiğini, onu düşmanı olan Çerkes kabîlelerinden korumak için bu kaleyi yaptırdığını" bildirdi.

---

[266] DA.G.M., *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1560)*, Ankara 1994, Hk. 994.

[267] Polovinkina, *A.g.e.* 91.

[268] Polovinkina, *A.g.e.* 91; Traho. *A.g.e.* 34.

[269] Polovinkina, *A.g.e.* 91.

[270] Şora Noghumuka, *Adighe-Hâtikte-Çerkes Tarihi*, (çev. Vasfi Güsar), İstanbul 1974, 147.

[271] Nolde, *A.g.e.* II, 307; Polovinkina, *A.g.e.* 92.

[272] Semen Esadze. *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali*, (çev. Murat Papşu), Ankara 1999, 4.

[273] DA.G.M., *7 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1560)*, Ankara 1993, Hk. 335.

Çar IV. İvan, 1568'de Kabardey'e gönderdiği elçiye "Çerkesler birleştikleri takdirde Moskova aleyhine dönebilir. Bu nedenle Terek şehrini emniyet altına almak için Kabardey prensleri arasında ayrılık yaratmak, onların aralarını bozmak lazımdır" talimâtını verdi.[274] Kafkasya'nın ele geçirilmesi ve Kafkas halklarının nüfûz altına alınması, Rusya için askerî ve ticarî açıdan çok önemli olan batıdan doğuya uzanan Azak-Derbend-Bakû-Tebriz ve kuzeyden güneye uzanan Astarhan-Derbend-Tebriz güzergâhlarını denetim altında tutmak için gerekliydi.[275]

Terek Kalesi'nin inşâsı ile Kafkasya'ya yönelik Rus tehdidinin giderek daha büyüdüğünü görerek, hem Safevî Devleti ve hem de Rusya meselesini bir seferde çözümlemeyi ümit eden Osmanlı Devleti, 1563'te alınan Rusya'ya sefer yapılması, Ten (Don) ve İdil (Volga) nehirleri arasında kanal açılması kararlarını uygulamaya koydu. 1567 sonbaharında *Astarhan Seferi* ile ilgili hazırlıklara başlandı. Çerkes kaynaklarına göre seferin bir diğer sebebi Padişâh'ın Çerkesleri hâkimiyeti altına alıp Müslümanlığı yaymak istemesiydi.[276]

Çar IV. İvan, Osmanlı tehdidine karşı Safevîlerle diplomatik ilişki kurdu. Elçisi İvan Novosilytsev'i 1568 kışında Şâh I. Tahmâsb'a gönderdi. Çar IV. İvan, Safevîlerden silah karşılığı ülkesinin Hazar Denizi'nin kuzeyindeki yayılmacı siyasetine göz yumulmasını,[277] Şâh da Rusya'dan ateşli silahlar istedi.[278]

Kafkasya'da yürütülecek harekâtın Kefe ve Azak üzerinden yapılacak olması nedeniyle Mayıs 1568'de Kefe eyâleti kuruldu. Kefe sancakbeyliği yaptığından hem bölge hem de burada yaşayan kabîleler hakkında bilgi sahibi olan Şıkk-ı Sânî Defterdârı Çerkes Kâsım Bey, harekât, askerin iâşe ve mühimmâtının temini ve kanalın kazılmasından da sorumlu olarak vezâretle Kefe beylerbeyi tâyin edildi.[279] 20 Temmuz 1568'de Kefe'ye gelip görevine başlayan Çerkes Kasım Paşa, Don ve Volga nehirleri arasındaki en dar yeri mühendislere ölçtürüp, 6 deniz mili olduğunu öğrenerek İstanbul'a rapor verdi. Bu rapor üzerine kanal inşâatında çalışacak işçiler ve teknik personel ile Rus saldırılarına karşı emniyeti temin amacıyla asker toplanmasına ve sevkine başlandı. Çerkes beylerine askerleriyle birlikte Çerkes Kasım Paşa'nın ordusuna katılmaları emredildi.[280]

Kırım Hanı I. Devlet Giray'a Şubat 1568'de gönderilen nâmeyle, "*Astarhan vilâyetinin fethi ve teshîri*" hakkında görüşlerini belirtmesi istendi. Hem Astarhan Se-

---

[274] Vassan-Giray Cabağı, *Kafkas-Rus Mücâdelesi*, İstanbul 1967, 16.

[275] Lemercier-Quelquejay, "Co-optation of the..", 22.

[276] Noghumuka, *A.g.e.* 146.

[277] Mehmetov, *A.g.e.* 384.

[278] Kurat, *Türkiye ve İdil..*, 83.

[279] Peçevî, *A.g.e.* I, 468.

[280] *BOA. MD No. 7 Hk. 2246.*

feri'ne hem de Don ile Volga arasında açılacak kanala Kırım'ın iç bağımsızlığını tehlikeye düşüreceği inancıyla muhalif olan Han, "Astarhan'ın fethedilse bile tekrar Rusların eline düşeceğini, boşuna kan dökülüp masraf edilmemesini" İstanbul'a tavsiye ederken, durumu gizlice Çar IV. İvan'a bildirdi ve kendisinin bu seferi önlemeye çalıştığını belirterek Çar'dan taviz koparmaya çalıştı.[281]

Çar IV. İvan, Astarhan Seferi'nin açılmasının ardından 1569'da elçisi Aleksey Hozin'i Kazvin'e gönderdi. Osmanlılara karşı destek istediği Safevî Devleti'ne 100 top ve 500 tüfek yolladı. Ancak Safevîler, bir askerî harekette bulunmadılar.[282]

Mustafa Reis komutasındaki Osmanlı filosu Nisan 1569'da Azak'a 3000 yeniçeri çıkardı. Mayıs 1569'da Azak'a gelen Kapdân-ı Deryâ Müezzinzâde Ali Paşa komutasındaki 30 kadırga ve pek çok nakliye gemisinden oluşan donanma, 20.000 timarlı sipahi, 5000 yeniçeri, kanal işinde çalışacak 3000 işçi ve teknik personeli karaya çıkardı. Rumeli eyâletine bağlı Silistre, Niğbolu, Köstendil sancaklarından toplanan 10.000 asker de karadan bölgeye intikâl etti. Binlerce ton gıda maddesi, kazma, kürek, külünk, çapa gibi kazı malzemeleri ve muhasara topları gemilerle Kefe'ye oradan da Azak'a sevk edildi. Kırım Hanı'nın itirazlarına kulak asmayan Çerkes Kâsım Paşa, hazırlıklarını tamamlayarak beş haftalık bir yürüyüşten sonra ordu ve işçi gruplarıyla birlikte kanalın kazılacağı, Don ve Volga arasındaki en yakın nokta olan Perevolok mevkiine geldi.

Kanalın kazılmasına 4 Ağustos 1569'da başlandı. Kanal işinde çalışanların sayısı Eylül 1569'da 30.000'e ulaştı. İşçiler çalışırken askerin Astarhan Kalesi'ni zapt etmesi uygun görüldü. Çerkes Kâsım Paşa ve I. Devlet Giray, 2 Eylül 1569'da Astarhan'a hareket ettiler. 30.000 Kırım atlısının da yer aldığı Osmanlı-Kırım kuvvetleri 16 Eylül 1569'da Astarhan'a gelerek, 12 Eylül'de oraya varmış olan Osmanlı, Kırım ve sefere destek veren Nogay kuvvetleriyle birleşti. Kanal tasarısının imkânsızlığı görülünce donanma kızaklarla Volga nehrine indirildi.

Volga deltasında sular ortasındaki güçlü Astarhan Kalesi'nin kuşatması 16 Eylül 1569'da başladı.[283] Astarhan'ın Ruslar tarafından sıkı şekilde tahkim edilmiş olmasına mukabil Osmanlıların muhasara topu getirmemesi, Kırım Hanı'nın "kışın şiddeti ve dokuz ay sürdüğü" hususunda propagandası, aşırı soğukların kanalı kazan işçilerde büyük kırım yapması, Nogayların yiyecek temininde yardımcı olmamasının askerler arasında huzursuzluk ve endişe yaratması yüzünden 26 Eylül 1569'da kuşatma kaldırıldı ve kanalın kazılmasına nihayet verilerek geri çekilme başladı. Osmanlı ordusunun Astarhan ile Azak arasında 700 km. boyunca bozkır üzerinden geri çekilmesi çok sayıda askerin açlık ve susuzluktan ölmesine ne-

---

[281] İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei.., 366-367.

[282] Kurat, *Türkiye ve İdil..*, 83.

[283] İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye..*, 177.

den oldu. Nogayların kılavuzluk görevini yeterince yerine getirmemeleri, yağmur, soğuk ve açlık yüzünden de telef olan Osmanlı birlikleri 23 Ekim 1569'da Azak Kalesi'ne ulaştı.

Astarhan Seferi'nin başarısız olmasına karşılık Osmanlılara mukavemet edemeyeceğini anlayan, nitekim perişan hâlde geri çekilen Osmanlı ordusuna saldıracak gücü bile olmayan Çar IV. İvan, 23 Ocak 1570'te İvan Novosilytsev'i elçi olarak İstanbul'a gönderdi. 12 Mayıs 1570'de İstanbul'a ulaşan Novosiltsev 15 Mayıs 1570'de Sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa tarafından kabul edildi ise de Sultan II. Selim'in huzuruna hemen çıkarılmadı. 30 Temmuz 1570'te Sultan II. Selim tarafından huzura kabul edilen Novosilytsev, Çar tarafından gönderilen bir mektubu sultana takdim etti ve iki devlet arasında dostluğun muhafaza edilmesini istedi. Çar, 13 Kasım 1569 tarihini taşıyan mektubunda "Kazan ve Astarhan tahtlarının sahibi" olduğunu yazıyordu. Müzâkerelerde Novosilytsev'e Bâb-ı Âlî'nin Terek Kalesi konusundaki hassasiyeti ifade edilerek *"Kabardeylerin Pâdişâh'ın tebâsı olarak kabul edildiği"* belirtildi. Novosilytsev, "Terek Kalesi'nin Çerkes topraklarına uzak olduğunu, Çerkeslerin burada hak iddia edemeyeceğini" öne sürdü. Sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa, Rusya üzerine seferi devam ettirmek düşüncesindeyse de Dîvân-ı Hümâyûn'daki rakipleri onun bu fikrine karşı çıktılar.[284]

Sultan II. Selim tarafından Çar'ın mektubuna cevaben yazılan ve Hassâ tüccarı Bostan Çelebi vasıtasıyla 30 Eylül 1570'te gönderdiği nâme-i hümâyûnda *"Memâlik-i mahruseye dâhil Kabardey vilâyetinde kadimî ülfet ve muhabbetle muhil kal'a ihdâs olunduğundan maada, Hacıtarhan câniblerinde Deşt-i Kıpçak ve Maverâ-ün Nehir Müslümanları gelip geçip, bu cânibe mürûr ve güzâran ettikleri yolları adamlarınızın sedd ettiklerini"*[285] yazdığı ve sadece *"Moskov Kralı"* unvanı kullandığı[286] Çar IV. İvan'dan Astarhan yolunun hacılar için açılmasını, Moskova'da tutuklu bulunan Kırım elçilerinin serbest bırakılmasını, Çerkeslere saldırılmamasını ve Terek nehri üzerindeki kalenin yıkılmasını istiyor, Kazan ve Astarhan'ın boşaltılmasından söz etmiyordu.[287] Çar IV. İvan bu istekleri kabul eder göründüyse de fiiliyatta harekete geçmedi.

Kıbrıs Seferi hazırlıkları ile meşgul olan Osmanlı Devleti, Ruslara karşı mücadeleyi Kırım Hanlığı'na bıraktı. Türkistan'dan gelen hac ve ticaret kervanı yollarının Astarhan üzerinden Azak'a ulaşmasına imkân vermek ve Rusların yıkmayı geciktirdiği Terek Kalesi'nin yıkılmasını temin etmek için I. Devlet Giray Han'a Rus-

---

[284] İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye..*, 177.

[285] *BOA. MD No. 16 Hk. 3.*

[286] Kurat, *Türkiye ve İdil..*, 149-150.

[287] İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei..., 400-401.

ya üstüne *"çapul"* yapması emredildi.[288] Mehmet Giray ve Alp Giray komutasındaki Kırım birlikleri 1570'te Rusya içlerine akın yaptılar.[289]

Bizzât çıkacağı Rusya Seferi sırasında Kabardeylerden Kırım'a gelebilecek bir tehdidi ortadan kaldırmak isteyen I. Devlet Giray komutasındaki Kırım ve Nogay birlikleri, Temruko'nun yeğeni Kordanuk'un (Os. Gazi Mirzâ) kılavuzluğu ile Kabardey topraklarına girdi. Temmuz 1570'te Afips ırmağı yakınındaki çatışmada yenilen Temruko ağır yaralandı. Çar'ın kayınbiraderi olan oğulları Domanıko ve Mamsırıko esir düştüler. Temruko aldığı yaraların etkisiyle Ağustos 1570'te öldü. Kabardey Büyük Prensi olan Şapşoko (1570-1577), Rus himâyesinden çıkarak yeniden Kırım Hanlığı'na tâbi oldu. Kabardey tarihinde önemli yeri olan, akıllı, cesur ve siyasî vizyon sahibi Temruko, siyasetini Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı ve Gazi Kumuk Şamhallığı ile mücadele üzerine kurmuş, ancak onun Kabardey'i birleştirme ve diğer pşıları hâkimiyeti altına alma çabasına pşılar çok sert tepki göstermişlerdi. Temruko'nun Kabardey'de yaşayan oğulları Mamsırıko, Beberuko ve Domanıko Müslüman kaldılar. Çar IV. İvan'la evlenen kızı Goşenay'ı Moskova'ya götüren diğer oğlu Sultanuko, Mihail adıyla vaftiz edilip Hıristiyan oldu. Mamsırıko'nun oğlu Kanşav da Moskova'da Hıristiyan olarak *boyar* sınıfına katıldı.[290] Ailenin diğer fertleri daima Müslüman kaldılar.

Kabardey Seferi sonrası Nisan 1571'de Rusya Seferi'ne çıkan I. Devlet Giray Han komutasındaki 30.000 atlı ve 6000 yaya tüfekli askerle, bir kaç bin Nogay ve Çerkes savaşçıdan oluşan Kırım birlikleri beklenmedik bir hızla 23 Mayıs 1571'de Moskova'ya geldiler. Ordusu ile birlikte şehirden kaçan Çar IV. İvan Yaroslavl Kalesi'ne sığındı. Kırım atlıları 24 Mayıs'ta Moskova'nın her tarafını sardılar ve varoşları ateşe verdiler. Şiddetli rüzgârın da tesiriyle bütün şehir yandı. Yangın sadece Kremlin Sarayı'na zarar vermedi. Moskova *"gazâ-yı garrâsı"*nda *"on sekiz gün vilâyet tahrîb ve gaaret kılınub"* çapulda ve yangında aralarında Moskova'ya yerleşmiş Flaman, İngiliz, Alman ve İtalyan tüccarların da olduğu on binlerce insan öldü. "Ceset sayısı öylesine çoktu ki Moskova nehri bile ölüleri taşıyamıyordu." Şehri cesetlerden temizlemek bir yıldan fazla sürecekti.[291] Moskova ile sefer güzergâhı

---

[288] Chantal Lemercier-Quelquejay,"Les expeditions de Devlet Giray contre Moscou 1571 et 1572, d'apres les Documents des Archives Ottomanes", *CMRS*, 13/4 (1972).

[289] Benningsen-Lemercier-Quelquejay, "Les marchands de la cour.., 378.

[290] Rus soyluluğuna giren Kabardey prensleri hakkında bkz. Paul A. Bushkovitch, "Princes Cherkasskii or Circassian Murzas: The Kabardians in the Russian Boyar Elite, 1560-1700", *CMR*, 45, 1/2, (January-June 2004), 9-30.

[291] Paolo Lamberti'den Paris'teki Venedik elçisine 11 Ağustos 1571 tarihli mektupta 150.000 kişinin öldürüldüğü bildirilmektedir. *C.S.P*, 473-474'ten Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul 1989, II, 463, not. 77 Konu hakkında bkz. Benningsen-Lemercier-Quelquejay, "Les expeditions de Devlet Giray..; 555-559; Madariaga, *Korkunç İvan*.. 314-315.

üzerindeki şehir ve köylerden binlerce kişi esir alınarak köle ticaret için Kırım'a götürüldü. Çar IV. İvan 10 Haziran 1571'de Moskova'ya döndü ve Kırım Hanı'nın yolladığı elçileri kabul etti. Çar'ın Moskova'dan kaçışıyla alay eden elçiler Kazan ve Astarhan'ın teslim edilmesini ve eskiden olduğu gibi haraç ödenmesini istediler.[292] Moskova seferi İstanbul'da sevinçle karşılandı. I. Devlet Giray'a hil'ât, kılıç ve nâme gönderildi.[293]

Moskova seferi sırasında I. Devlet Giray'ın yanında Kefe beylerbeyi ile Azak sancakbeyi de vardı. Bu beyler bölgedeki güç dengesini, Kırım ordusunun Rusları yenip yenemeyeceğini, püskürtüp püskürtemeyeceğini değerlendirmek amacıyla gönderilmişti. Kırımlıların Moskova'ya son akını olan bu seferden sonra kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını yüz yılı aşkın süre Kırım Hanlığı'na devreden Bâb-ı Âli, Kırım ordusunu çakmaklı tüfekler ve toplarla donattı. Ancak Kırımlıların 16. ve 17. yüzyıldaki akınları ganimet ve esir almak maksadıyla yapılmış akınlardı.[294] Bu akınların yol açtığı insanî yağma çok büyüktü. Giovanni Botero, 1591'de Tatar akınlarını Rusya'nın düşük nüfusa sahip olmasının nedenleri arasında sayıyordu.[295] İnsan azlığı Rusların 16. yüzyılda Karadeniz kıyılarına ulaşmayı denememesini de açıklamaktadır.[296]

Çar IV. İvan tarafından Kıbrıs'ın fethini tebrik için Bostan Çelebi ile birlikte Azak ve Kefe üzerinden İstanbul'a gönderilen ve 15 Kasım 1571'de Sultan II. Selim'in huzuruna çıkan Rus elçisi Andrey Kozminskiy, "Çar'ın Kabardey ülkesinin Pâdişâh'a ait olduğunu bilmediğini" ifade ederek "*Kabardey beyi ve a'na tâbi olanlar iltimâsile Temrük Bey'i düşmanlarına karşı korumak için binâ olunan Terek üzerindeki kal'anın yıkılması*", kaledeki askerlerin Astarhan'a çekilmesi, Astarhan yolunun Semerkant ve Buhara'dan gelen hacılara ve tüccarlara açık tutulması, Kabardey'e müdahale etmeye son verilmesi ve Kırım Hanı'na haraç ödenmesi şartlarının Çar tarafından kabul edildiğini Padişâh'a bildirdi.[297]

---

[292] Madariaga, *Korkunç İvan*.. 316.

[293] *BOA. MD No. 16 Hk. 26*; İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei.., 388–390.

[294] F.Oreşkova, "Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaşlar: Sebepleri ve kimi tarihi sonuçları", *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya. Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler*, (der. Gülten Kazgan-Natalya Ulçenko), İstanbul 2003 içinde, 18.

[295] Giovanni Botero, *Relazione universali*, Brescia 1599'dan Braudel, *A.g.e.* II, 119.

[296] Braudel, *A.g.e.* II, 119.

[297] *Putesthesviia russikh poslov 16-17 vv. Stateinye spiski*, Moscow 1954, 76, *Kabardino-russkie otnosheniia v 16-18 vv. Dokumenty i materialy*, Moscow 1957, 1, 20, 26, 27-29'dan Michael Khodarkovsky,"The Conversion of Non-Christians in Early Modern Russia",*Of Religion and Empire. Missions, Conversion and Tolerance in Tsarist Russia*, (ed. Robert P.Geraci-Michael Khodarkovsky), Ithaca and London 2001, içinde 121; Kurat, *Türkiye ve İdil*.., 150-151; Madariaga, *Korkunç İvan*.. 282.

Terek Kalesi, Ruslar tarafından 1574'te yıkıldı. Bu kalenin yıkılması ile Osmanlı Devleti, büyük siyasî ve stratejik kazanç sağlıyor, Kuzey Kafkasya da Rus tehdidinden kurtuluyordu. Baltık Denizi'ne çıkmak için 1558'de başlayan ve Lehistan'ın da dâhil olmasıyla 1582'ye kadar sürecek olan Livonya savaşları da Rusların Kafkasya ve Karadeniz yönünde yayılmacı bir siyaset izlemesine engel oldu. Kabardey beyleri arasındaki iç çatışmalar ise daha uzun zaman devam etti. Kırım Hanı I. Devlet Giray ve Küçük Nogay Ordası'nın başı Gazi Mirzâ, Kabardey Büyük Prensi Şapşoko'nun isteği ile Kabardey'e akın yaptılar. Şapşoko'ya muhalif olan Kabardey beylerinin ezildiği akında Gazi Mirzâ hayatını kaybetti.

17. yüzyılda Kabardey, Terek nehrinin batı kıyısı Büyük Kabardey, Terek nehrinin doğu kıyısından Sunja çayına kadar Küçük Kabardey olmak üzere ikiye ayrıldı. Ülkede yaşanan rekâbet ve iç çatışmaların yardımıyla Kabardey'e yönelik Rus faaliyetleri sürecek, bazı Kabardey beyleri Rus hâkimiyetine gireceklerdi.

Kahet Kralı I. Levan, Astarhan'ın işgâlinin ardından 1558'de elçi göndererek Ruslarla temas kurdu. Kazan ve Astarhan hanlıklarının ilhâkını kutlayan I. Levan, Safevîlere karşı Rusya'dan yardım istedi.[298] Kahet Krallığı 1564'te Rusya'nın himâyesine girdi. Çar IV. İvan, 1564-1571 arasında Kahet'e muhâfızlar gönderdi. Şâh I. Tahmâsb'ın I. Levan'ı tehdit etmesi ve Kırımlıların Rusya çapulu üzerine bu muhâfızlar 1571'de Kahet'i terk ederek geri döndü.

Rusya'nın Gürcü krallıkları vasıtasıyla Güney Kafkasya'ya nüfûz etmesine engel olmak isteyen Bâb-ı Âlî, Doğu Gürcistan'ı doğrudan merkeze bağladı. Kartli Krallığı, Erzurum eyâletinden aktarılan sancaklarla birlikte 1572'de yurtluk-ocaklık Gürcistan eyâleti olarak Osmanlı topraklarına ilhâk edildi. Beylerbeyliğine Kartli Kralı XI. Davit/Dâvud Han tâyin edilen eyâlet Tiflis, Tumanis, Akçaşehir, Gori, Acara, Hocevan, Küçük Ardahan, Kars, Tortum, İspir ve Akçakala sancaklarından müteşekkildi.[299]

Gazi Kumuk Şamhalı Çoban Han 1574'te İstanbul'a elçi yollayarak Safevî hâkimiyetinden kurtulmak için ayaklanacağını belirtti ve Osmanlılardan yardım istedi. Safevîlerle barışı korumak isteyen Dîvân-ı Hümâyûn, Çoban Han'a ayaklanmamasını ve âdil bir yönetici olmasını tavsiye etti.[300]

Rusların Asya'da yayılması karşısında, 1578-1639 arasında Safevî Devleti, 1593-1606 arasında Orta Avrupa'da Almanya İmparatorluğu ile uzun savaşlara girişen Osmanlı Devleti hareketsiz kaldı.[301]

---

[298] Nicholas D.Gvosdev, *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia, 1760–1819*, Oxford 2000, 5; Lemercier-Quelquejay, "Co-optation of the Elite., 39-40; Suny, *A.g.e.* 49.

[299] *BOA. TTD No. 527; Âtıf Efendi Kıb. 1734*, 206b; *BOA. KK. No. 262.*

[300] *BOA. MD No. 24 Hk. 510.*

[301] İnalcık, *Osmanlı-Rus İlişkileri...*, 15. İlk Osmanlı-Rus mücâdelesi sırasında Kafkasya, Astarhan

8. Sultan III. Murad Döneminde Osmanlı-Safevî Mücâdelesi ve Kafkasya Fütuhâtı 1578-1590

Osmanlı Devleti 41 yıl, 1 ay süren savaşı müteakip 29 Mayıs 1555'te imzalanan Amasya Anlaşması sonrası Safevîlerle yeniden savaşa yol açacak hareketlerden kaçınmış, sınırdaki beylerbeyilere, sancakbeylerine ve ocaklı beylere yazılan hükümlerde, "*sulh ü salâha ve ahd ü peymâna*" uymaları emredilmişti. Şâh I. Tahmâsb, Sultan II. Selim ve Sultan III. Murad'ın tahta çıkmaları dolayısıyla ilki Revân Hâkimi Şâh Kulu Sultan, ikincisi Revân Hâkimi Tokmak Mehmed Sultan başkanlığında iki kalabalık elçilik heyetini kıymetli hediyelerle birlikte göndermiş, bu heyetler Edirne (1568) ve İstanbul'da (1576) büyük saygı ve ikramla karşılanmıştı. Öte yandan İstanbul'daki Venedik elçisi Marcantonio Barbaro'nun 1573 tarihli bir raporuna göre Osmanlılar "Şah'ın ordusunu Rusların askerî kuvvetleriyle birleştirebileceğinden endişe ediyorlardı."[302]

Şâh I. Tahmâsb'ın 14 Mayıs 1576'da ölümü tahta kavgalarına ve Safevî Devleti'nin temelini teşkil eden Kızılbaş Türkmen aşîretleri arasında çatışmalara neden oldu. Babasının yerine tahta çıkan Haydar Mirzâ, kardeşi Perihan Hanım'ın kışkırttığı Çerkes muhâfızlarca katledildi. Safevî tahtına 22 Ağustos 1576'da Şâh II. İsmail çıktı. Bu Şah'ın 1 yıl, 3 ay süren kısa saltanatındaki olaylar, Osmanlılar ve Safevîler arasındaki barışın bozulmasına yol açtı. Harp meydanındaki cesareti ve kıyıcılığı şehzâdeliğinden bilinen Şâh II. İsmail'in 1577 yazında Zencan'da bir Osmanlı kervanını basarak tâcirleri öldürtmesi ve mallarını yağmalatması Osmanlı-Safevî savaşının gerekçesini teşkil etti.[303]

---

seferi ve Rusların Kafkasya'daki faaliyetleri hakkında metinde zikredilenler dışında yararlanılan kaynaklar: Ahmadov, *A.g.e.*; Ahmed Refik, "Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi", *TOEM*, 43, (1917); Allen. *Russian Embassies to the Georgian..*; aynı yazar, *Problems of Turkish Power in Sixteenth Century*, London 1963; Alpargu, a.g.m.; Muriel Atkin, "Russian Expansion in the Caucasus to 1813", *Russian Colonial Expansion to 1917*, (ed. Michael Rywkin), London 1988 içinde 139–187; *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, (yay. Faris Çerçi), II, 6–10; Alexandre Bennigsen, "L'expédition turque contre Astrakhan en 1569", *CMRS*, 8/3 (1967), 427-446; Özalp Gökbilgin, *1532–1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasî Durumu*, Ankara 1973; Kaysunîzâde Nidaî Remmal Hoca, *Târih-i Sâhib Giray Han*, (yay. Özalp Gökbilgin), Ankara 1973; Michael Khodarkovsky, "Of Christianity, Enlightenment and Colonialism: Russia in the North Caucasus, 1550–1800", *The Journal of Modern History*, 71/2, (1999), 394–430; Akdes Nimet Kurat, "The Turkish Expedition to Astrakhan in 1569 and the problem of the Don-Volga Canal", *Slavonic and East European Review*, 40/94, (1960); aynı yazar, *Rusya..*, 152–160; Ürekli, a.g.m.; Öztuna, *A.g.e.* III, 131–135; Uzunçarşılı, *A.g.e.* III, 33–38.

302 Zinkeisen, *A.g.e.* 3, 405.

303 Barışı Şâh II. İsmail'in bozduğuna dair Şâh I. Abbâs'a gönderilen nâme-i hümâyûn [Feridun Bey, *A.g.e.* II, 158].

Osmanlı Devleti'ni barışı bozmaya iten önemli sebepler vardı.[304] Safevîlerin Anadolu'daki Alevî göçebelere ve köylere Şah'a bağlılık propagandası yapan halîfeler göndermeleri yüzünden Anadolu'da bir isyân çıkma ihtimali, Osmanlılara tâbi sınır boylarındaki Kürt beylerini kendisine bağlamak için sınırı geçen Safevî birliklerinin Kürt kale ve oymaklarına saldırmasının Amasya Anlaşması ile tesis edilen düzeni tehdit etmesi, Dağıstan ve Şirvân'daki Sünnîlerle, Hıristiyan Gürcü hükümdârlarının Safevîlerin zulüm ve baskısından kurtarılmaları için yardım istemeleri bu sebeplerin başında gelir. Osmanlı-Safevî savaşının iktisadî sebepleri de vardı. Kafkasya, Osmanlıların doğuda hem kuzey hem de güneye ilerlemesi için büyük stratejik öneme sahipti. Osmanlı Devleti, on yıldan kısa bir zaman önce güneye doğru yayılmaya çalışan Rusya'ya karşı Don ve Volga nehirlerini birleştirmeye, kuzeydeki ticaret yollarını ele geçirmeye, Safevîleri kuzeyden de çembere almaya çalışmış ancak muvaffak olamamıştı. *"Gürcistan ve Şirvân'ın istilâsını"* hedefleyen yeni Osmanlı-Safevî savaşının iktisadî hedefleri Hazar Denizi'ne hâkim olmak, Astarhan Hanlığı'nı işgâl edip Hazar Denizi'ne çıkan, Türkistan Müslümanlarının hac ve ticaret kervanı yollarını kapayan Rusya'nın yayılmasını önlemek, Asya içlerinden gelen ve dünya ölçeğinde önem taşıyan ticaret yolları ile bu ticaretin en önemli durağı Tebriz'e sahip olmaktı.[305]

Safevîlere savaş açılması kararı Osmanlı yöneticileri arasında anlaşmazlık yarattı. Sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa, *"Sultan Süleyman'ın İran seferlerinde çok sıkıntı çektiğini, Safevîlere karşı düzenlenecek seferin çok masraflı ve yıpratıcı olacağını, elde edilecek kazançların barışı bozmaya değmeyeceğini.. reâyânın tekâlifden ve tecâvüz-i askerden pâymâl olacağını.. Diyâr-ı Acem meftuh olsa dahi reâyâsının raiyyet olmağı kabul etmeyeceğini"* söyleyerek savaşa muhalefet etti.[306] Kişisel menfaatlerinin doğuda yapılacak

---

[304] 1578–1590 Osmanlı-Safevî savaşının sebepleri ve öncesi hakkında bkz. Kırzıoğlu, *A.g.e.* 251 –281 ve Kütükoğlu, *A.g.e.* 1–31. Anadolu'daki Safevî propagandası hakkında bkz. Saim Savaş, *16. Asırda Anadolu'da Alevîlik*, Ankara 2002. Osmanlı-Safevî mücadelesi konusunda bir kaynakça çalışması için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri", *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*, İstanbul 2011, 203-217 içinde.

[305] 1578–1590 Osmanlı-İran savaşının iktisadî ve sosyal tarih açısından mükemmel bir yorumu için bkz. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul 1990, II, 346–352. Sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa'nın Şirvân Seraskeri Özdemiroğlu Osman Paşa'ya 30 Haziran 1579'da gönderdiği emirde yer alan; *"Demirkapu, bir nâdirü'l vukû kal'a olup, şöyle ki yiğirmi kata mikdarı kadırga yapılup, levâzım ve mühimmâtı cânibden irsâl olunursa Bahr-i Kolzum* (Hazar Denizi) *ve ana dâhil olan enhar kenârlarında nice vilâyetler feth olunup, kabzâ-i teshire gelürdü.. Vilâyet-i Şirvân feth olunmaktan garez ve maksûd dahî kifâyet mikdarı seffâyin-i nusret-karîyin tedârik olunup, etrâfında olan memâlik feth ü teshîr olunmakdur.. Ol vilâyetlerde gemiler yapmağa pelid ağaçları bulunur mu ve dağlar tetebbu olunsa demür madeni olur mu"* şeklindeki ifadeler (*BOA. MD No. 38*, Hk. 380) Osmanlıların savaşın iktisadî yönüne bakışını göstermekte ve büyük tarihçinin yorumlarını doğrulamaktadır.

[306] Peçevî, *A.g.e.* II, 36–37.

bir seferde olduğuna inanan Üçüncü Vezîr Lala Mustafa Paşa ve Dördüncü Vezîr Koca Sinan Paşa'nın çevresinde toplanan Sokollu Mehmed Paşa aleyhtarları ise savaş açılmasını destekliyordu. Sonunda savaş yanlısı üstün geldi. Almanya İmparatorluğu ile 1 Ocak 1577'de barışı sekiz yıl uzatan bir anlaşma imzalayarak batı sınırlarını güven altına alan Osmanlı Devleti, İran'a savaş açmaya karar verdi.[307]

Şâh II. İsmail'in 24 Kasım 1577'de bir suikast sonucu ölmesi üzerine *"serhad ümerâsına"* gönderilen hükümde, *"Mülfsid-i mezbûrun vefâtı vâki olmağla, zındık ve mülhîdlerin İran'dan temizlenmesi murâd olunup, Şâh'ın ölümü muhakkaksa, melâhide hükûmete kimesneyi nasb eylemeden ve ayaklanmadan.. elleri erdüğü yere değin İran topraklarının zapt edilmesi.. zapt edilemeyen yerlerin yağmalanması, cenge mübâşeret etmeyen reâyaya taarruz olunmaması"*, Hakkâri Sancakbeyi Zeynel Bey ile Bradost Sancakbeyi Hasan Bey'e yazılan hükümde İranlıların işgâl ettiği Selmas ve Urumiye sancaklarının geri alınması emredildi.[308]

Dîvân-ı Hümâyûn tarafından geçmişte yapılan İran savaşlarında kazanılan tecrübeler ışığında sonucun daha hızlı alınması ve başarılı olması amacıyla İran'ın kuzeybatısında ve güneybatısında iki ayrı cephe açılması kararlaştırılarak 1 Ocak 1578'de savaş yanlılarının temsilcileri Lala Mustafa Paşa ve Sinan Paşa'nın ikisi birden serdâr tâyin edildi. 26 Ocak 1578'de Kırım Hanı II. Mehmed Giray'a da Kırım kuvvetleri, Kefe ve Azak sancakları askerleriyle birlikte "Demirkapu'dan İran üstüne yürümesi" emredildi.[309]

Lala Mustafa Paşa, *"Erzurum cânibinden vilâyeti Şirvân'ın feth ve teshirine"*, Sinan Paşa *"Bağdad ve Şehrizor câniplerinden mülhid-i mezbûrun vilâyetine duhûl etmeğle"* görevlendirildi.[310] Bu durum iki vezîri de memnun etmedi. İki serdâr arasında çıkan anlaşmazlık yüzünden Sultan III. Murad'ın ihtilâfı çözmekle görevlendirdiği Sokollu Mehmed Paşa'nın huzurunda 15 Mart 1578'de yapılan Dîvân-ı Hümâyûn toplantısında Sinan Paşa serdârlıktan azledildi. İran serdârlığı "Gürcistan ve Şirvân'ın istilâsına memur edilen" Lala Mustafa Paşa'ya verildi.[311]

Lala Mustafa Paşa'nın emrine İstanbul'dan 5000 yeniçeri, sipahi ve ulûfeci bölükleri ile 15 şahî top, 105 darbzen topu ve 20 barut arabası tahsis edildi.[312]

---

[307] Osmanlı Devleti'nin, İran'a savaş açmasının resmî sebepleri, 26 Ocak 1578'de Kırım Han'ı Mehmed Giray'a gönderilen nâme-i hümâyûnda ve 1579 başında Safevî hükümetinden gelen, barışın devamını talep eden mektuba verilen cevapta belirtilmektedir. Feridun Bey, *A.g.e.* II, 276–278; *BOA. MD No.* 32 Hk. 84, 128, 139, 140, 141, 293, 663.

[308] *BOA. MD No.* 32 Hk. 81, 82.

[309] *BOA. MD No.* 32 Hk. 663.

[310] *BOA. MD No.* 32 Hk. 663.

[311] Mustafa Âli, *Nusretnâme*, Topkapı Sarayı Revân Ktb. 1298, 4a.

[312] *BOA. MD No.* 32 Hk. 10.

Diyarbekir Beylerbeyi Derviş Paşa, Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa, Erzurum Beylerbeyi Behram Paşa, Dulkadir Beylerbeyi Ahmed Paşa, Halep Beylerbeyi Boşnak Mehmed Paşa, Karaman Beylerbeyi Güzelce Mehmed Paşa eyâletlerinin kuvvetleriyle birlikte Lala Mustafa Paşa'nın emrine verildi.[313] Diyarbakır'da bulunan eski Diyarbekir Beylerbeyi Özdemiroğlu Osman Paşa'ya 30 Mart 1578'de hüküm yazılarak Lala Mustafa Paşa'nın kuvvetlerine katılması emredildi.

Şâh II. İsmail'in yerine tahta çıkan kardeşi Şâh Muhammed Hudâ-Bende'nin savaşı önlemek ve barışı uzatmak için elçi olarak gönderdiği Ustaclu Kara Veli Bey, Bitlis'te hapsedildi.[314] Şâh Muhammed Hudâ-Bende'nin zayıf karakterli ve kör denebilecek kadar az görmesi ülkeyi yönetmesine engel oluyordu. Osmanlı-Safevî sınır çatışmaları 1578 kışında başladı. Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa, Şubat 1578'de Azerbaycan'a girerek Urumiye, Hoy ve Selmas'ı ele geçirdi.[315] Erzurum Beylerbeyi Behram Paşa ve Şehrizor Beylerbeyi Mahmud Paşa Safevîlerle çatıştılar. Bu çatışmalarda Mahmud Paşa şehîd oldu.

Lala Mustafa Paşa, Mart 1578'de Ordu münşîsi Gelibolulu Mustafa Âli'nin kaleminden Kırım Hanı II. Mehmed Giray, Şirvânşahlar sülâlesinden Mirzâ Ebubekir Han, Şahruh Mirzâ, Gazi Kumuk Şamhalı Çoban Han, Tabasaran Hâkimi Gazi Sâlih Bey, Avar Hâkimi Tucalav Burhanüddin Bey, İmeret Kralı II. Giorgi, Megrel Dadyanı III. Giorgi, Gürel Dadyanı II. Giorgi ve Kahet Kralı II. Aleksandr'a mektuplar yazarak Safevîlere karşı yapılacak seferde üstlerine düşecek hizmeti görmelerini, Şirvân'ın fethine yardımcı olmak maksadıyla hazırlanmalarını istedi.[316] Kartli ve Kahet krallarına Osmanlı ordusu Gürcistan'a ulaşmadan önce itaât etmeleri, aksi hâlde ülkelerinin yağma ve tahrip edileceği, halkının esir alınacağı bildirildi.[317] Lala Mustafa Paşa, II. Aleksandr'dan itaâtinin yanı sıra Müslüman olmasını istedi.[318] İtaati kabul eden, ancak İslâm'a geçmesinin istenmemesini ricâ eden II. Aleksandr'a daha sonra yazılan hükümlerde din değiştirme isteğine yer verilmedi.[319]

Megrel, Gürel ve İmeret hükümdârlarına 17 Mart 1578 tarihinde gönderilen bir hükümde İran'a karşı seferde *"her veçhile muâvenet ü müzâheret göstermeleri"* emredildi.[320] Mayıs 1578'de *"Kefe'den Şirvân'a varınca mâbeynde vâki Çerâkise ve Abaza*

---

313 *BOA. MD No.* 32 muhtelif hükümler.

314 Cornell H.Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli. Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, (çev. Ayla Ortaç), İstanbul 1996, 80.

315 Mustafa Âli, *A.g.e.* 28 a.

316 Mustafa Âli, *A.g.e.* 13a–26b.

317 Mustafa Âli, *A.g.e.* 13a–26b.

318 Mustafa Âli, *A.g.e.* 90 b–92 b.

319 *BOA. MD No.* 32 Hk. 83, 497, 503, *No.* 53 Hk. 528, 735, *BOA. MD No.* 73 Hk. 685.

320 *BOA. MD No.* 32 Hk. 195; Mustafa Âli, *A.g.e.* 21b–22a.

beğlerine", "kadimden olan ubûdiyet ve muhallesetinüz mucebince Adil Giray Han emrinde sefere çıkan asker-i Tatar-ı nusret şiâra hüsn-i muavenet ü mülzaherette dakika ferağ etmiyesiz" talimâtı verildi.[321]

Lala Mustafa Paşa'nın 5 Nisan 1578'de Üsküdar ordugâhına geçmesi ile 11 yıl, 11 ay, 16 gün sürecek olan Osmanlı-Safevî savaşı başladı. Lala Mustafa Paşa 28 Nisan 1578'de Üsküdar'dan hareket ederek İzmit, Ilgın, Konya, Aksaray, Develi, Kayseri, Sivas ve Erzincan üzerinden 2 Temmuz'da Erzurum'a ulaştı. Özdemiroğlu Osman Paşa 1000 kişilik mâiyeti ile birlikte Çermik (Ilıca)'te orduya katıldı. Lala Mustafa Paşa daha Erzurum'a gelmeden Rumeli'den zâhire getiren 15 gemi Trabzon ve Batum iskelelerine ulaşmıştı. Gemilerle sevk edilen barut, top, top arabası, gülle, tüfek, tüfek kundağı ve kazma-küreğin cepheye nakli hususunda Trabzon ve Batum, askerî ikmâl üssü olarak önem kazandı.[322] Bu malzemelerin Erzurum'a nakledilmesi için yolların bozuk yerlerinin tâmiri ve temizlenmesi hususunda Erzurum Beylerbeyi Behram Paşa ile Trabzon, Ardanuç ve Ardahan sancakbeylerine emirler gönderildi.[323] Trabzon-Erzurum arası deve ile 6-7 gün sürüyordu. Erzurum'da 20 gün kadar Trabzon'dan gelecek mühimmât ve toplar beklendi. Erzurum'da harp dîvânı toplandı. Osmanlı ordugâhına elçi gönderen Megrel, Gürel ve İmeret hükümdârları kendilerine düşen hizmeti görmeye hazır olduklarını bildirdiler.[324]

Van Beylerbeyi Koca Hüsrev Paşa, Temmuz 1578'de Tebriz Valisi Türkmen Emîr Han komutasındaki Safevî ordusunu bozdu. Lala Mustafa Paşa'nın daha Erzurum'da bulunduğu sırada Kars Sancakbeyi Yusuf Bey, Safevîlere tâbi Gürcü beylerinden Varazaoğlu Mahmud Han'ı Çıldır Gölü'nün kuzeyinde Canbaz Çukuru denilen yerde yendi. Bu galibiyetlerin haberi orduda sevinç yarattı. 23 Temmuz'da Erzurum'dan hareket ederek, Deveboynu, Hasan Kalesi, Çoban Köprüsü, Kanlıdağ ve Soğanlı Derbendi üzerinden 5 Ağustos'ta Ardahan'a gelen Osmanlı ordusu ilk olarak Varazaoğlu Mahmud Han'a ait kalelerin işgâl edilmesine karar verilmesi üzerine, 8 Ağustos'ta Ardahan'dan hareket etti. Ardahan Sancakbeyi Abdurrahman Bey ve Bayburt Alaybeyi Bekir Bey, 8 Ağustos 1578'de Poshof'un merkezi Mere ve Vale kalelerini, 9 Ağustos'ta Yeni Kale, Tümük, Hartus, Çıldır ve Ahılkelek kalelerini, 10 Ağustos günü Akçakale'yi (Rabat) fethettiler.[325] Varazaoğlu Mahmud Han'ın ülkesi ele geçirildi. Vahtang ve Amilahvari gibi Gürcü beyleri Osmanlı Devleti'ne itaât etti. Osmanlı saldırısının Gürcistan üzerine olacağını de-

---

321 *BOA. MD No. 32* Hk. 318.

322 *BOA. MD No. 32*, muhtelif hükümler; *BOA. MD No. 38*, muhtelif hükümler.

323 *BOA. MD No. 32*, Hk. 241.

324 Mustafa Âli, *A.g.e.* 39a–40a; Rahîmizâde İbrâhim Harimî, *Zafernâme-i Sultan Murad Han*, İÜ. Ktb. TY. 2372, 13a.

325 Mustafa Âli, *A.g.e.* 78b.

ğerlendiren Safevîler Gürcistan ve Van eyâleti sınırlarına yakın yerlerde savunma tedbirleri aldılar. Revân Valisi Tokmak Han, Aras boyunun, Tebriz Valisi Türkmen Emir Han, Van sınırı çevresinin muhâfızlığına tâyin edildi.

Özdemiroğlu Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu 9 Ağustos 1578'de Karasu boyundaki Çıldır düzünde Revân Valisi Tokmak Han komutasındaki 20.000 kişilik Safevî ordusunu bozguna uğrattı. Safevîler 5000 ölü, 500 esir ve binlerce yaralı verdi.[326] Diyarbekir Beylerbeyi Derviş Paşa'nın şehîd olduğu Çıldır zaferi, Gürcistan'ın fethini kolaylaştırarak Gürcü beylerinin bir kısmının Osmanlı hâkimiyetine girmesini sağladı ve Osmanlılara Kafkasya yolunu açtı. 10 Ağustos 1578'de 5-6000 askeri ile ordugâha gelerek Lala Mustafa Paşa'ya itâatini arz eden ve Altunkala'nın anahtarlarını sunan Samtshe Kraliçesi Dedis İmedi'nin oğlu Samtshe Atabeyi II. Menuçehr'e Azgur, kardeşi Kvarkare'ye Olti sancakbeyliği verildi. Dedis İmedi'ye de üç köy tahsis edildi. Azgur ve Çıldır sancak olarak Erzurum eyâletine bağlandı. II. Menuçehr, Şirvân'a gidiş ve dönüşte Osmanlı ordusuna kılavuzluk yaptı. Lala Mustafa Paşa'nın mektubuna rağmen Osmanlılara destek vermeyen ve Safevîlere itaâtten ayrılmayan Kartli Kralı XI. Davit/Dâvud Han, Çıldır zaferi üzerine Tiflis'i boşaltarak dağlara çekildi.

Özdemiroğlu Osman Paşa komutasındaki öncü birlikler, sarp dağlar, vadiler, ormanlar ve bataklıklarla kaplı Çıldır-Tiflis güzergâhını geçerek 21 Ağustos 1578'de Tiflis'i ele geçirdi. Lala Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu da II. Menuçehr'in kılavuzluğuyla, 24 Ağustos'ta Tiflis'e ulaştı. Kartli ülkesi, 29 Ağustos 1578'de Tiflis eyâleti adıyla Osmanlı topraklarına ilhâk edildi ve beylerbeyliğine Kastamonu Sancakbeyi Solak Ferhad Paşazâde Mehmed Bey paşalık verilerek ve 1.000.000 akça hasla tâyin edildi. Tiflis'teki bazı kiliseler camiye çevrildi. Sultan III. Murad adına iki, Kür nehrinin karşı kıyısında Lala Mustafa Paşa adına bir caminin temeli atılarak evkâfı için köyler belirlendi. Tiflis Kalesi'ne 6000 asker ve 100 adet top bırakıldı. Tiflis eyâletinin tahririne ve evkâfının yazılmasına başlandı.[327]

Tiflis'in fethi kolay olmuş, ancak Osmanlı ordusunun Tiflis'ten Kanık nehrine ve bu nehirden başlayarak ormanlar ve bataklıklar boyunca yürüyüşü çok zor oldu. Yorgunluk, menzillerin iyi hesaplanamamasından kaynaklanan iâşe eksikliğinin yol açtığı açlık, Kanık nehrinin sularının kabarması, Safevî birlikleri ve Gürcü çetecilerin baskınları yüzünden önemli kayıplar verildi.[328] Kanık nehri kıyılarında

---

[326] Mustafa Âli, *A.g.e.* 57b–61b.

[327] Mustafa Âli, *A.g.e.* 83b–84a. Lala Mustafa Paşa'nın "kalesi ile Halep'e, ılıcaları ile Budin'e benzeyen Tiflis'te aldığı tedbirler için bkz. Kırzıoğlu, *A.g.e.* 292; Kütükoğlu, *A.g.e.* 58.

[328] Mustafa Âli, *A.g.e.* 91a–95b. Çekilen sıkıntılar ve erzak fiyatlarındaki artış Osmanlı kaynaklarında ayrıntılı şekilde tasvir edilmiştir. Ebubekir b. Abdullah, *Şark Seferlerinde Sürhser ile Vâki olan Ahvalleri ve Şirvân'da Osman Paşa ile Sürhser'in Muharebelerin Beyân Eder*, Ali Emirî Ktb. Tarih No. 366, 7a.; Mustafa Âli, *A.g.e.* 93a–95b.

yapılan ve ekin biçerken silahsız yakalanan 10.000 Osmanlı askerinin şehîd olduğu bir savaştan sonra geçilebildi.[329] Kartli ülkesinin Tiflis'ten sonra en önemli şehri olan Gori, Eylül 1578'de fethedildi ve Lala Mustafa Paşa tarafından Tiflis eyâletinin sancağı olarak teşkilatlandırıldı. Safevîlere tâbi Kahet Kralı II. Aleksandr, 5 Eylül 1578'de Kabur (Gür. İori) suyu kıyısındaki Osmanlı ordugâhına gelerek itaâtini arz etti. Kahet ülkesi, yurtluk-ocaklık olarak II. Aleksandr'a tevcih edilerek Kahet Eyâleti adıyla Osmanlı topraklarına ilhâk edildi.[330]

Özdemiroğlu Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu 9 Eylül 1578'de Kür nehrinin Koyun Geçidi mevkiinde Tebriz Valisi Emîr Han komutasındaki 20.000 kişilik Safevî ordusunu bozguna uğrattı. Safevîler savaşta 5000 ölü verdi, kaçan askerlerden binlercesi de Kür nehrinde boğuldu.[331] II. Aleksandr, Sünnî halkın da yardımıyla 10 Eylül'de Şeki'yi Safevîlerden aldı. Kazâ merkezi yapılan Şeki, II. Aleksandr'ın oğlu Erekle'ye sancak olarak verildi.[332]

Koyun Geçidi zaferinden sonra Şirvân'a giren Osmanlı ordusu 15 Eylül'de Ereş, Ereş'ten sonra Eylül-Ekim'de sırasıyla Şemahı, Kabala, Bakû, Şaburan, Mahmudâbad, Salyâne ve Derbend/ Demirkapu'yu fethetti. Şirvân'ın Sünnî halkı Osmanlıları memnuniyetle karşıladı. 8 Ekime kadar Ereş'te kalan Lala Mustafa Paşa, Ereş yakınında "Şâh Bağı" denilen yerde ağaç kütükleri ve kerpiçten üç kapılı, dört kuleli, hendekle çevrili bir kale yaptırarak içine 100 küçük top koydurdu. Lala Mustafa Paşa, fethedilen yerlerin Osmanlı yönetimine bağlanması için idarî düzenlemeler yaptı. 5 Ekim 1578'de yapılan dîvân toplantısında merkezi Ereş olan Şirvân eyâleti ve Sohum eyâleti kuruldu. Şirvân serdârlığına 2.000.000 akça hasla ve vezâretle Özdemiroğlu Osman Paşa tâyin edildi.[333]

"Beş çarpışma ve hastalıklar yüzünden biçilen" Lala Mustafa Paşa'nın komutasındaki Osmanlı ordusu[334] kışın yaklaşması üzerine 8 Ekim 1578'de Erzurum kışlağına gitmek üzere Ereş'ten hareket etti. Kardeşi Elkas ve yeğeni Avar Hanı Tucalav Burhanüddîn'le birlikte 16 Ekim'de Sultancık mevkiindeki ordugâha gelen Gazi Kumuk Şamhalı Çoban Han, Osmanlı Devleti'ne tâbiyetini arz etti. Çoban Han'a Şaburan, Tucalav Burhanüddîn'e Ahtı sancakbeyliği verildi. Haytak Usmi-

---

329 Zinkeisen, *A.g.e.* 3, 408.

330 Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II/1, 155; Mustafa Âli, *A.g.e.* 95b–98a.

331 Asafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme*, İÜ TY. 6043, 15a-b; Rahîmizâde İbrâhim Harimî, *A.g.e.* 20b; Mustafa Âli, *A.g.e.* 102a–105b. Bu savaşta tarafların kayıpları konusunda Osmanlı ve Safevî kaynaklarındaki bilgiler farklıdır. Bunların karşılaştırması için bkz. Kırzıoğlu, *A.g.e.* 299; Kütükoğlu, *A.g.e.* 61.

332 Mustafa Âli, *A.g.e.* 105a–106a.

333 Asafî, *A.g.e.* 26a; Ebubekir b. Abdullah, *A.g.e.* 7a; Mustafa Âli, *A.g.e.* 110b; Rahîmizâde İbrâhim Harimî, *A.g.e.* 25a.

334 *Archivo General de Simancas E 489*'dan Braudel, *A.g.e.* II, 348.

si Mehmed Han ve Tabasaran Masumu Gazi Sâlih tarafından gönderilen itaâtnâmeler 16 Ekim'de ordugâha ulaştı.[335] 25 Ekim'de Tiflis'le Gori arasında kopan kar fırtınasında büyük kayıp veren Osmanlı ordusu, şiddetli yağmur ve kar altında 21 Kasım 1578'de Erzurum'a ulaştı.

Safevîlerin ipek imâlatı yapılan, tuz madenleri ile yılda 247,5 yük (24.750.000 akça) gelir elde ettikleri neft yatakları bulunan ve pirinç üretilen Şirvân'dan kolay vazgeçmeleri düşünülemezdi.[336] Lala Mustafa Paşa'nın bölgeden ayrılması üzerine eski Şirvân Valisi Aras Han komutasındaki 30.000 kişilik Safevî ordusu, Ekim 1578'de Salyan'ı işgâl etti ve buradan Kür nehrinin kuzeyine geçerek Şirvân'a girdi. Gence Valisi İmam Kulu Han komutasındaki 15.000 kişilik başka bir Safevî ordusu, 20 Ekim 1578'de Ereş'i işgâl etti. Şirvân Beylerbeyi Kaytas Paşa şehîd oldu. Ateşe verilen Ereş şehrinin Sünnî halkı kılıçtan geçirildi, kadın ve çocuklar esir edildi.[337] Gazi Kumuk Şamhalı Çoban Han, Haytak Usmisi Mehmed Han, Tabasaran Masumu Gazi Sâlih, Avar Hanı Tucalav Burhanüddîn, Tümen hâkimi Töki ve Burgun hâkimi Taymas'a, 2 Kasım 1578'de hüküm gönderilerek, *"Âdil Giray ile oğlu Murad Giray ve asâkir-i Tatar-ı tayyib-reftâra"* yardımcı olmaları emredildi.[338] Safevî orduları birleşerek Özdemiroğlu Osman Paşa'nın bulunduğu Şemâhı önlerine ulaştı. Gürcistan Beylerbeyi Aleksandr Han ve İstanbul'dan gelen emir üzerine Özdemiroğlu Osman Paşa'ya yardıma gelen Kuzey Kafkasya kabîlelerinin beyleri Osmanlı ordusuyla birlikte bulunuyordu.

Osmanlı ve Safevî orduları 9 Kasım 1578'de Şemâhı'nın güneybatısında karşılaştılar. Tarafların 9-10 Kasım'da netice alamadığı savaş, Âdil Giray komutasında 15.000 kişilik Kırım ordusunun yetişmesi sayesinde 11 Kasım'da Osmanlıların zaferiyle bitti. Birinci Şemâhı muharebesinde Safevîler 15.000 ölü ve Aras Han dâhil 10.000 esir verdi. Muharebenin ertesi günü askerler için üç günlük bir şölen düzenleyen, komutanlara hil'ât giydirip at ve kılıç hediye eden Özdemiroğlu Osman Paşa, Ruha Sancakbeyi İbrâhim Bey'i Ereş beylerbeyi tâyin etti.[339] Güneybatıya ilerleyen Âdil Giray Salyâne'yi geri aldı. İmeret Kralı II. Giorgi'nin kardeşi Prens Mamia ve Gürel Dadyanı II. Giorgi'nin oğlu Prens Mamia, 11 Kasım 1578'de Lala Mustafa Paşa'nın ordugâhına gelerek itaâtlerini arz ettiler. Şemâhı'da kazanılan zafer askerî alandaki itibarını artırdıysa da Özdemiroğlu Osman Paşa'nın komutasındaki ordu artık Şirvân'da tutunamayacak kadar zayıf düşmüştü.[340] Haydar Mirzâ komutasın-

---

[335] Mustafa Âli, *A.g.e.* 121b–124b.

[336] *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında..*, II. 306.

[337] Ebubekir b. Abdullah, *A.g.e.* 7a.

[338] *BOA. MD No.* 32, Hk. 456.

[339] Asafî, *A.g.e.* 62a–63b; Ebubekir b. Abdullah, *A.g.e.* 6a; Rahimzâde İbrâhim Harimî, *A.g.e.* 33a.

[340] Zinkeisen, *A.g.e.* 3, 408-409.

da Şirvân'a giren Safevî ordusu ile 27 Kasım 1578'de yapılan İkinci Şemâhı Muharebesi'nde Adil Giray ve Şirvân Beylerbeyi Piyâle Paşa esir düştü. Ahmed Kethudâ'yı Kabala sancakbeyi tâyin eden ve 1000 kişilik bir kuvvetle muhâfız olarak Şemâhı'da bırakan Özdemiroğlu Osman Paşa, 1 Aralık 1578'de Şemâhı'yı boşalttı ve Şirvân'ı Safevîlere bırakarak kuzeye çekildi.[341] Çok soğuk havada ve sarp dağ yollarında yapılan çekilme neticesi Osman Paşa ordunun ağırlıkları ve hazînesi ile birlikte 12 Aralık 1578'de Demirkapu'ya ulaştı.[342] Gazi Kumuk Şamhalı Çoban Han komutasındaki 15.000 Dağıstanlı, Demirkapu'da Osmanlı ordusuna katıldı.

Kartli Kralı I. Simon'un kılavuzluğunda ve onun kuvvetleri ile birlikte Tiflis'e gelen İmam Kulu Han serdârlığındaki 15.000 kişilik Safevî ordusu 30 Mart 1579 tarihinde Tiflis'i kuşattı.[343] Savaşın uzayacağı anlaşıldığından Kırım Hanı II. Mehmed Giray'a sefere katılması, Anadolu ve Rumeli eyâletlerine cepheye kuvvet sevk etmeleri ve serdâra *"umûmen vilâyet-i Acem'in fethi ve teshîri"* emredildi.[344] Tiflis Beylerbeyi Solak Ferhad Paşazâde Mehmed Paşa, cephânesi azalan, zâhiresi tükenen, gönderilen yardımların büyük bölümü Gürcülerin eline geçtiği için kedi-köpek ve ot yemek zorunda kalan 1800 askeri ile şehri büyük gayret ve cesaretle savundu.[345] Lala Mustafa Paşa tarafından Tiflis'in yardımına gönderilen Şam Beylerbeyi Sokollu Hasan Paşa ve Diyarbekir Beylerbeyi Hüdâyî Paşa'nın komutasındaki 15.000 kişilik Osmanlı ordusunun Gürcüler ve Safevîlerin saldırıları yüzünden Tumanis Boğazı'nda zor anlar yaşamasına rağmen yetişmesi ve yardım ulaştırması üzerine İmam Kulu Han, Eylül'de Tiflis kuşatmasını kaldırdı.[346]

Safevîlerle yapılan savaşın askerî, lojistik ve idarî düzenlemelere ihtiyaç göstermesi yüzünden stratejik önemi olan her yerde eyâletler tesis edilmeye başlandı. Varazaoğlu Mahmud Han'dan fethedilen araziler ve Samtshe Atabeyliği topraklarında 1 Temmuz 1579'da Çıldır eyâleti kuruldu.

Lala Mustafa Paşa'ya Kars Kalesi'nin tamamlanması emredildi.[347] Kars şehrinin inşâsı 27 Temmuz 1579'da başladı. 50.000 işçi ve 100.000 askerin çalışması ile iç kale 28, dış kale 58 günde bitirildi.[348] Sultan III. Murad'ın takdirle karşıladığı, İstanbul'da iki gün iki gece şenlik ve havaî fişek gösterileriyle kutlanan Kars Kale-

---

341 Asafî, *A.g.e.* 71a-b; Ebubekir b. Abdullah. *A.g.e.* 8a.

342 *BOA. MD No. 32* Hk. 195; Ebubekir b. Abdullah. *A.g.e.* 8b–9a.

343 Mustafa Âli, *A.g.e.* 201a; Ebubekir b. Abdullah, *A.g.e.* 15a.

344 *BOA. MD No. 38*, Hk. 36–41, 42–59, 317.

345 Mustafa Âli, *A.g.e.* 205b; Peçevî, *A.g.e.* II, 57.

346 Mustafa Âli, *Nusretnâme*, Nuruosmaniye Ktb. 3406, 221a–222b; Rahîmizâde İbrâhim Harimî, *A.g.e.* 51a.

347 *BOA. MD No. 38*, Hk. 78, 114, 115, 317; *BOA. MD No. 32*, Hk. 558.

348 Mustafa Âli, *Nusretnâme*, 195a-b.

si'nin tamamlanması İstanbul'daki Avrupalı elçilerin merkezleriyle yaptığı yazışmalara da konu oldu.[349] Kalenin yapımı için 1579 sefer mevsimi harcanmıştı. Ancak, Kars ve aynı günlerde inşâ edilen Faş kaleleri Batı Gürcistan'daki Osmanlı hâkimiyetinin devamı bakımından gerekliydi. Ekim 1579'da Kars eyâleti kuruldu. Anadolu Beylerbeyi Câfer Paşa, 3 Ekim 1579'da Kars'tan hareket etti. 6 Ekim'de Revân'ı yağmaladı ve 20.000 esirle Kars'a geri döndü.

Gürcistan kıyılarının güvenliğini sağlamak ve Karadeniz sahilinde kaleler inşâ edilmesini kolaylaştırmak için Kapdan-ı Derya Kılıç Ali Paşa komutasındaki 32 kadırga ve üç kaliteden oluşan Osmanlı donanması Mayıs 1579'da bölgeye sevk edildi.[350] Trabzon üzerinden Haziran başında Faş'a ulaşan Kılıç Ali Paşa, Megrel ve Gürel hükümdarlarına birer adamını göndererek "kendisini Padişâh'ın yolladığını, biat ederlerse muhabbet gösterileceğini, aksi halde yapacaklarını göreceklerini" bildirdi ve çeşitli hediyeler yolladığı hükümdarları buluşmaya davet etti.

Gürcistan kıyılarını emniyet altına almak, Gürcistan ile Şirvân'a erzak ve mühimmât ulaştırmak, Abazalar ve Megrellerin korsanlık yapmasına engel olmak üzere Rion nehrinin Karadeniz'e döküldüğü ve göl hâline gelerek bir bataklık teşkil ettiği Faş Boğazı'nda, Sohum Beylerbeyi Çerkes Haydar Paşa nezâretinde 13 Haziran'da inşâsına başlanan, toprak, ağaç kütükleri ve sıkıştırılmış ince ağaç dallarından yapılan Faş Kalesi, bölgede yaşanan veba salgınına rağmen Temmuz 1579'da tamamlandı.[351] 1579'da *Faş Kapdanlığı*, 1580'de Trabzon eyâletine bağlı olarak Faş sancağı kuruldu. Gürcü beyleri ile görüşen Kılıç Ali Paşa Megrel'e hâne başı 24 akça haraç uyguladı.[352]

Hazar Denizi'ne hâkim olmak ve güvenliğini sağlamak amacıyla bir donanma teşkil edildi[353] ve Derbend/Demirkapu'da *Hazar Kapdanlığı* kuruldu. Kırım'dan Demirkapu'ya gönderilen hazîne ve zahîreyi 1000 kadar askerle Demirkapu'ya ulaştıran Azak Sancakbeyi Mehmed Bey, 27 Ağustos 1579'da Derbend beylerbeyi ve 80.000 akça salyâne ile *Hazar Kapdanı* tâyin edildi. Hazar Kaptanlığı emrine 20 reis gönderildi. Üç Osmanlı gemisi 1589'da Hazar Denizi'nin doğusundaki iskelelere ulaştılar.[354] Osmanlıların Hazar Denizi'ndeki varlığı uzun sürmeyecekti.

---

[349] Braudel, *A.g.e.* II, 349.

[350] *BOA. MD No. 36*, Hk. 218.

[351] Mustafa Âli, *Nusretnâme*, 187b. Faş Kalesi hakkında bkz. Mahir Aydın, "Faş Kalesi", *OA*, VI, (1986), 67–138; aynı yazar, "Kafdağı'nda Türk Kalesi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 20, (2009), 297-328. Ayrıntılar için bkz. Emrah Naki, "İspanyol Casusu Juan De Briones'in İstihbarat Raporu ve 1578-1579 Osmanlı'nın İran Seferine İlişkin Verdiği Bilgiler", *OTAM*, 32, (2012), 81-112.

[352] Zinkeisen, *A.g.e.* 3, 141.

[353] *BOA. MD No. 44* Hk. 57, 63, 64.

[354] Audrey Burton, *Bukharan Trade 1558-1718*, Bloomington 1993, 19.

Kırım Hanı II. Mehmed Giray, kardeşleri Gazi Giray, Safa Giray ve Saadet Giray ile birlikte Kırım ordusunun başında Ekim 1580'de Derbend üzerinden Şirvân'a ulaştı. Özdemiroğlu Osman Paşa ve II. Mehmed Giray, Şirvân Valisi Mehmed Han komutasındaki Safevî ordusunu bozguna uğrattılar. 23 Ekim 1580'de Şemâhı, 29 Ekim'de Bakû fethedildi. Çok sayıda esir ve ganimet ele geçirildi.[355] 10 aylık Safevî işgâline son verilerek bütün Şirvân geri alındı.

Lala Mustafa Paşa, Sadrâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın ölümünün ardından rakibi Koca Sinan Paşa'nın tahrikleri neticesinde 7 Ocak 1580'de azledildi. Serdârı ekrem tâyin edilerek 15 Temmuz 1580'de Tiflis'e gelen Koca Sinan Paşa, 31 Temmuz 1580'de sadrâzam olduğu haberini Tumanis'de aldı. Yeni sadrâzam orduda yaşanan yiyecek sıkıntısı ve Şah'ın 60.000 askerle hareket etmesi üzerine Tiflis'te kalmayı göze alamayarak önce Kars'a sonra Erzurum'a çekildi. Burada Şah'la sulh yazışmalarına girişmesinin ardından zengin ganimetle İstanbul'a döndü. Osmanlıların geri çekilmesinden yararlanan Safevîlere tâbi Kartli Kralı I. Simon Eylül 1580'de Gori'yi işgâl etti.

Kafkasya cephesindeki Osmanlı ordusunun yiyecek ve yem ihtiyacı; Rumeli, Mısır, Kıbrıs, Eflak ve Boğdan'dan, silah ve mühimmât ihtiyacı; İstanbul'dan, nakliyede kullanılan hayvan ihtiyacı; Rumeli ve Bursa'dan temin edilerek deniz yoluyla Trabzon ve Batum iskelelerine,[356] buralardan da cepheye sevk ediliyordu. Askerî sevkıyâtın en büyük yükünü çeken ve stratejik önem taşıyan bölgede, Kasım 1580'de Trabzon/Batum eyâleti kuruldu. Askerî sevkıyât için Trabzon-Erzurum güzergâhı dışında, Batum iskelesi bağlantılı Artvin-Ardanuç-Ardahan-Kars güzergâhı da kullanılıyordu.[357] Söz konusu sevkıyâtın maliyeti Trabzon/Batum eyâletine bağlı kazâların halkına yüklenmişti. Deniz yolu ile Trabzon ve Batum'a taşınan zâhire, cephâne ve mühimmât bölgeden temin edilen yük hayvanları ile Erzurum'a taşınıyor, bu iş için her on hâneden bir beygir alınıyor, her hâneden bir altın avarız vergisi tahsil ediliyordu.[358]

Kahet Kralı II. Aleksandr Safevî hizmetinde bulunan kardeşleri Şeki Valisi İese/İsa Han ve El Mirzâ ile Kartli Kralı I. Simon'un 1580'de Kahet topraklarına yaptığı saldırıyı püskürttü. İese ve El Mirzâ katledildi. Eski Kartli Kralı XI. Davit/ Dâvud Han da II. Aleksandr'a destek verdi. Dâvud Han'a 27 Nisan 1580'de beylerbeylikle Gori tevcîh edildi. Erzurum, Çıldır, Tiflis beylerbeyleri, Megrel, Gürel ve

---

355 Asafi, *A.g.e.* 99a-b.

356 Trabzon'a bir defada sadece Eylül 1579'da 40 kadırga yükü mühimmât, top ve kereste sevk edilmişti. *Archivo General de Simancas E 490*'dan Braudel, *A.g.e.* II, 349.

357 *BOA. MD No. 32* Hk. 236, 237, 241, 275–281.

358 *BOA. MD No. 59* Hk. 230.

İmeret hükümdârları ve Dâvud Han'a, I. Simon'a karşı birlikte hareket ederek ülkesini fetih ve yağma etmeleri talimâtı verildi.[359]

Şirvân'a girmek isteyen 18.000 kişilik Safevî ordusu, Ocak 1581'de Kür nehri güneyinde Gazi Giray tarafından imhâ edildi. Osmanlı Devleti 20 Ağustos 1581'de Şirvân'daki gümüş madenlerinin işletilmesi için Rumeli'den madenciler gönderdi, Özdemiroğlu Osman Paşa'dan bölgede altın, bakır, demir madenleri bulunup bulunmadığının araştırılmasını istedi. Madencilerin Şirvân'a ulaştırılması için Jane, Temirgoy, Besleney ve Kabardey beylerine, Tümen hâkimine ve Gazi Kumuk şamhalına talimat verildi.[360] Peyker Han komutasındaki Safevî ordusu 1582 yazında Şirvân'ı işgâl ederek Gazi Giray'ı esir etti. Kefe Beylerbeyi Câfer Paşa'nın Kuzey Kafkasya yoluyla Şirvân'daki Osmanlı ordusuna yardıma gönderilmesi ve güzergâhın güvenliğini temin için Kuban ve Terek nehirleri üzerinde kaleler inşâ edilmesi kararlaştırıldı.[361] Kefe'ye asker, malzeme ve yiyecekle 86 yük altın gönderildi. Kefe'den gemilerle Taman'a geçen Câfer Paşa komutasındaki 3-4000 kişilik Osmanlı birliği Ağustos 1582'de Taman'dan hareket etti. Demirkapu'ya kadar 80 menzil tutan yürüyüş sırasında birliklerin geçişi için Kabardey beyleri tarafından Terek ve Aksu nehirleri üzerinde köprüler kuruldu.[362] Kuban'ı aşabilmek için iki hafta harcayan Osmanlı birliği Jane, Karaçay-Malkar ve Kabardeylerin topraklarından geçerek 14 Kasım 1582'de Demirkapu'ya ulaştı. Kışı Demirkapu'da geçiren Câfer Paşa'nın Özdemiroğlu Osman Paşa'ya destek olmak için gelmesi Osmanlı ordusunun durumunu kurtardı. Cafer Paşa, Hazar Kapdanlığı için gerekli denizcilerle, teçhizâtı beraberinde getirmişti. Osmanlıların Dağıstan ve Şirvân'daki birliklerini takviye etmesi bölgedeki yönetimleri tedirgin etti. Bazı Gürcü beyleri ile Gazi Kumuk Şamhalı, Safevîlerin Gence Valisi İmam Kulu Han'a mektuplar yazarak yardım istediler.[363]

Sadrâzam ve Şark Serdâr-ı Ekremi Koca Sinan Paşa bir Safevî elçisinin istenen şartlarla barış yapmak üzere İstanbul'a geleceğini bildirdi. Gelen elçi ile yapılan müzâkerelerde Safevîlerin istenilen şartlarla barışa razı olmadığının anlaşılması, fethedilen toprakların tehlikeye düşmesi ve cesareti kırılmış ordunun moralini arttırmak üzere Sultan III. Murad'ın bizzât ordunun başına geçmesini, en azından savaş bölgesinin yakınında Halep ya da Amasya'ya gitmesini teklif etmesi üzerine Koca Sinan Paşa 6 Aralık 1582'de azledildi. Sadrâzamlık 24 Aralık 1582'de Kanijeli Siyavuş Paşa'ya verildi. Sadrâzamın sefere çıkmaması üzerine Rumeli Beylerbe-

---

359 *BOA. MD No.* 44 Hk. 99, 130, 131.

360 *BOA. MD No.* 42 Hk. 382, 383.

361 *BOA. MD No.* 43 Hk. 206.

362 *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında..*, 400-403.

363 Peçevî, *A.g.e.* II, 72.

yi Ferhad Paşa 29 Aralık 1582'de dördüncü vezîrlikle serdâr-ı ekrem tâyin edilerek,[364] 14 Nisan 1582'de İran üstüne hareket etti. Şam Beylerbeyi Sokollu Hasan Paşa serdâr-ı ekremin emrine verildi. Rüstem Han serdârlığındaki 50.000 kişilik Safevî ordusu 24 Nisan 1583'te Kırım üzerinden sevk edilmiş olan Silistre Sancakbeyi Yakûb Bey komutasındaki bir Osmanlı birliğini Niyâzabâd Muharebesi'nde yendi. Yakûb Bey şehîd oldu.

Safevîlerle yapılan savaşta Osmanlılara destek veren Karaçay beyleri Kanşav Biy (Os. Gazi Mirzâ) ve Karça Biy (Os. Karaçay Mirzâ), hizmetlerinden dolayı 1582'de Sultan III. Murad tarafından taltif edildi.[365] Büyük Kabardey Beyi Mehmed Bey, Ocak 1583'te "tevâbi ve levâhıku ile arz-ı ubûdiyyet edüp, itaât ü inkıyâdunu" bildirdi.[366] Özdemiroğlu Osman Paşa 1578'de tek eyâlet olarak teşkilatlandırılan Şirvân topraklarının yeniden fethedilmesinden sonra stratejik zorunlulukla üç eyâlete ayrılması hususunu İstanbul'a arz etti. Dîvân-ı Hümâyûn, 26 Haziran 1583'te bu arzı kabul etti. Şirvân topraklarında, merkezi Ereş olan Ereş eyâleti, merkezi Derbend / Demirkapu olan Derbend eyâleti ve merkezi Şemâhı olan Şemâhı eyâleti kuruldu.[367]

Dağıstan hükümdârlarına Osman Paşa'ya yardımcı olmaları ve sefere hazırlanmaları emredildi.[368] Savaş yüzünden yurtlarını terk ederek Safevî, Kahet ve Dağıstan topraklarına sığınan Şirvân halkının gönül rahatlığıyla eski yerlerine dönebileceği ilân edildi.[369] Safevî döneminde Şirvân'da vergi salma ve toplama görevi yapan meliklik kurumu meliklerin Osmanlı hizmetine girmek istemelerine rağmen, halkın topraklarını terk etmesine yol açtığı gerekçesiyle lağvedildi.[370]

Özdemiroğlu Osman Paşa, Kefe Beylerbeyi Câfer Paşa ve Rumeli Beylerbeyi Haydar Paşa komutasındaki 20.000 kişilik Osmanlı ordusu ile Gence Valisi İmam Kulu Han komutasındaki 50.000 kişilik Safevî ordusu 7 Mayıs 1583'te Şirvân'ın kuzeyinde Samur nehri üzerindeki Beştepe'de karşılaştı. Kesin neticenin 11 Mayıs günü alındığı, Meşaleler Muharebesi denilen savaşta 11.000 ölü, 3000 esir, binlerce yaralı veren Safevî ordusu bozguna uğradı. Osmanlı ordusu 3 Haziran 1583'te Şemâhı'ya girdi. Özdemiroğlu Osman Paşa, esir edilen iki Gürcü beyi ile 30-40 tavat ve aznavuru Gürcülerin iki yüzlülüklerinden şikâyet eden bir mektupla birlikte

---

[364] *BOA. MD No. 47*, Hk. 598.

[365] *BOA. MD No. 44*, Hk. 128, 190, 218.

[366] *BOA. MD No. 48*, Hk. 730.

[367] *BOA. MD No. 49*, Hk. 373; *BOA. MD No. 53*, Hk. 740-741; Kırzıoğlu, *A.g.e.* 303-306.

[368] *BOA. MD No. 49*, Hk. 421.

[369] *BOA. MD No. 123*, Hk. 918, 1255.

[370] *BOA. MD No. 123*, Hk. 525, 1287.

Kahet Kralı II. Aleksandr'a gönderdi.[371] Kerç'e gitmek üzere 21 Ekim 1583'te Demirkapu'dan hareket eden Özdemiroğlu Osman Paşa komutasındaki 4000 kişilik Osmanlı birliği, 28 Ekim'de Sunja nehrini geçerken *"nice bin tüfeng endâz kavm-i Moskofun"* saldırısına uğradı. Üç gün süren çatışmadan sonra Ruslar geri püskürtüldü, Terek ve Sunja kaleleri tahrip edildi.[372] Kabardey beylerinden Sarı Arslanbek, Kazi ve Kaplanbek, Terek-Beştav-Kuban yoluyla Taman'a gelen Osmanlı birliğinin geçişi için Terek üstünde köprü kurdular.[373] Dîvân-ı Hümâyûn, 1584'te Terek kıyısında bir kale yapılmasını kararlaştırdı. Kalenin keşif ve inşâsı ile Kefe Beylerbeyi ve Demirkapu Muhâfızı Câfer Paşa görevlendirildi.[374]

Ferhad Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu 15 Ağustos 1583'te *"âb-ı rûy-i Memâlik-i İrân ü Tûran, bâb-ı Nahçıvan ü Şirvân reşk-i Mülk-i Azerbaycan"* olan Revân şehrine girdi. Muhâfızları ve Şiî halkı kaçan Revân'da yalnızca Ermeniler kalmıştı. 18 Ekim 1583'te Revân eyâleti kuruldu. Revân Kalesi'nin yeniden inşâsı görevi Şam Beylerbeyi Sokolluzâde Hasan Paşa'ya verildi. 27 Temmuz 1584'te fethedilen Loru ve 30 Eylül 1584'te fethedilen Tumanis şehirleri merkez olmak üzere 8 Ağustos 1584'te Loru eyâleti ve Kasım 1584'te Tumanis eyâleti kuruldu. Sultan III. Murad'ın emriyle savaş bölgesindeki sınırlar tahkim edilerek Şam Beylerbeyi Sokolluzâde Hasan Paşa nezâretinde 1583'te Revân, 1584'te Loru ve Tumanis kaleleri ile bir dizi tahkimat inşâ edildi.[375]

Osmanlı Devleti'nin doğusunda kaleleri, garnizonları ve iâşe kafileleri ile Batı serhaddinde olduğu gibi bir sınır oluşturuldu.[376] Revân ile Tumanis arasında 130 km. uzunluğundaki hat üzerinde inşâ edilen üç kaleyle, diğer tahkimatların garnizon masrafları, yalnızca maaş olarak 48 milyon akçaya ulaşıyordu. Tahıl tedariki için yapılan harcamalarla birlikte bu yeni kurulan eyâlet garnizonlarının Osmanlı Devleti'ne maliyeti 54 milyon akçaydı. Bu rakam, 400-600 milyon akça olan devlet bütçesiyle karşılaştırıldığında çok yüksek bir maliyetti.[377] Kalelerin ve sınırın maliyeti ve lojistik konusunda yaşanan sıkıntılar, çağdaş Osmanlı belgeleri ve Venedik elçilik raporlarına yansımıştır.[378]

---

371 Kırzıoğlu, *A.g.e.* 338; Kütükoğlu, *A.g.e.* 132; Peçevî, *A.g.e.* II, 76.

372 Asafî, *A.g.e.* 184b–188b.

373 Asafî, *A.g.e.* 190a–191b; Trabzonlu Mehmed Aşıkî, *A.g.e.* 297b.

374 *BOA. MD No. 60 Hk.* 271.

375 Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, IV Nuruosmaniye Ktb. 3409, 361a.

376 Braudel, *A.g.e.* II, 349.

377 Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500–1770*, (çev. M. Tanju Akad), İstanbul 2007, 78.

378 *"Şu kal'eler binâ olunaldan beru iki hânelu bir köy konub zapt olundu mu? Bir akça hâsıl oldu mu? Kal'elerden neferât emn üzre taşra çıkub gezebilir mi? İstedükde hazîne ve zahîre vermek kabilmi dir? Memâlik-i mahrûseden ol kal'elere bir iki yüz yük akça* (100–200 milyon akça) *lâzımdır. Ve zahîre dahi buradan isterler. Anı dahi alub gitmeğe her bir kal'eye başka bir asker gerekdir. Allah saklaya yine de gâret*

Kafkasya'daki savaş Kırım tahtında da değişikliğe neden oldu. Kırım Hanı II. Mehmed Giray, Lala Mustafa Paşa ve Özdemiroğlu Osman Paşa komutasındaki seferlere gönülsüz bir şekilde katılmakla suçlandı[379] ve 1584'te tahttan indirilerek idâm edildi. Kırım tahtı, kardeşi II. İslâm Giray'a verildi.

Erzurum Beylerbeyi ve Tumanis Kalesi Muhâfızı Sokollu Hasan Paşa, Tiflis ve Lori beylerbeyleriyle birlikte 1585 baharında Tiflis civarını yağmalayan aşiretleri kılıçtan geçirdi.[380] 28 Temmuz 1584'te sadrâzam, 15 Mart 1585'te Şark Serdâr-ı Ekremi tâyin edilen Özdemiroğlu Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu açlıktan büyük kayıplar vermesine rağmen 21 Eylül 1585'te Tebriz önlerine geldi. Hüseyin Kulu Sultan'ın savunduğu Tebriz 22 Eylül'de fethedildi. 23 Eylül 1585'te Tebriz eyâleti kurularak Güney Azerbaycan Osmanlı Devleti'ne katıldı.

Hamza Mirzâ'nın komuta ettiği Safevî ordusu, 25 Ekim'de Tebriz yakınında Van Beylerbeyi Cağaloğlu Yusuf Sinan Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu yendi. Ancak, Cağaloğlu Yusuf Sinan Paşa, 28 Ekim'de Şenb-i Gazân mevkiinde Hamza Mirzâ'yı bozguna uğrattı. Bu iki çatışmada taraflar on binlerce asker kaybetti. Özdemiroğlu Osman Paşa, 29 Ekim 1585'te Tebriz yakınında öldü. Şark Serdâr-ı Ekremliğine 24 Kasım 1585'te Van Beylerbeyi Cağaloğlu Yusuf Sinan Paşa tâyin edildi. Yeni serdâr-ı ekreme Tiflis, Lori, Tumanis ve bölgedeki diğer kalelerin muhafazası ve takviyesi için tedbir alması emredildi.[381] Osmanlı ordusunun Tebriz'den çekilmesi ve Özdemiroğlu Osman Paşa ölümü üzerine Hamza Mirzâ, 13 Kasım 1585'ten 30 Ağustos 1586'ya kadar Tebriz'i kuşattıysa da şehri alamadı.

Safevîlerden 1585'te fethedilen Arrân bölgesinde 24 Aralık 1585'te Gence eyâleti kuruldu. Safevîler, Mart 1586'da Gence'yi geri aldılar. 1586'da yerli halkın isteğiyle Osmanlı Devleti'ne katılarak Revân eyâletine bağlanan Nahçıvan, 1587-1588 kışında, Dulkadırlu Şahkulu Han tarafından geri alındı. Safevîlerin art arda yenilgileri ülkede saltanat değişikliğine yol açtı. Şâh Muhammed Hudâ-Bende tahtı Safevî hânedânın en büyük hükümdârı olacak olan kardeşi I. Abbâs'a bıraktı.

Üçüncü Vezîr Ferhad Paşa, 14 Ocak 1586'da ikinci defa serdâr-ı ekrem tâyin edildi. Eski serdâr-ı ekrem Cağaloğlu Yusuf Sinan Paşa ise Tebriz'e yardıma gönderildi. 8 Nisan 1586'da Üsküdar'dan hareket eden Osmanlı ordusunun 30 Ağustos 1586'da Tebriz'e gelmesi üzerine Safevîler kuşatmayı kaldırdı. Dağıstan hanla-

---

ve hasâretten dahi emîn olmazlar. Serdâr (Lala Mustafa Paşa) *kendi Erzurum'da iken bile yine Gori'ye hazîne ulaştıramadı... Bu kal'elere nereden ve neçeye dek hazîne ve zahîre ve asker gönderilür?* [*Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, (yay. haz. Halil Sahillioğlu), İstanbul 2004, No. 105, 146–147]; *"Tiflis yüzünden ülkeyi kalelerle tutma gereği duyuyorduki bu da* (Sultan III.) *Murad'a hazinelere mâl oluyordu."* [*Relazione, Mspt. Inform. Polit, Vol.I, fol 492'*den Zinkeisen, *A.g.e.* 3, 142]

379 Mustafa Âli, *A.g.e.* 350a.

380 *BOA. MD No. 58*, Hk. 206.

381 *BOA. MD No. 60*, Hk. 229.

rına, Demirkapu Muhâfızı Câfer Paşa ile birlikte Safevî tarikâtının merkezi Erdebil başta olmak üzere Safevî topraklarını vurmaları emredildi.[382] Kafkasya'da bulunan ordunun ihtiyacı için İstanbul'dan gönderilen hazinenin Kırım Hanı II. İslâm Giray tarafından Demirkapu'ya ulaştırılmasına yardımcı olmaları için 6 Temmuz 1586'da Çerkes ve Kabardey kabilelerinin beyleri ile Dağıstan hanlarına istimâlet emri yazıldı.[383] Gence ve Karabağ'ın fethedilmesi için Şemkür'de bir kale inşâ edilmesi kararlaştırıldı.[384] 31 Mart 1587'de Gazi Kumuk, Tabasaran ve Haytak hükümdarları ile Rutul Beyi Ali Bey'e, Ferhad ve Cafer paşalara yardımcı olmaları hususunda hüküm gönderildi.[385]

Ferhad Paşa tarafından 11 Eylül 1587'de fethedilen Gori şehri merkez olmak üzere aynı gün Gori eyâleti kuruldu. Ferhad Paşa'nın, Sipahi Ağası Hürrem Ağa ile gönderdiği Gori eyâletinin kuruluşu ve Gürcistan Seferi'ne ait ruus ve terakkîleri gösteren defter Aralık 1587'de işleme kondu. 1587-1588 kışını Erzurum'da geçiren Ferhad Paşa, 20 Temmuz 1588'de Gence üstüne hareket etti. Gence Valisi Ziyâdoğlu Mehmed Han tarafından boşaltılan şehir 1 Eylül 1588'de fethedildi. 9 Ekim 1588'de Gence/Karabağ eyâleti kuruldu. Beylerbeyi tâyin edilen Çerkes Haydar Paşa'ya, savaş yüzünden Kahet topraklarına sığınan 2000 hâne ile Şirvân'a çekilmiş olan Gence ve Karabağ halkının eski yerlerine iskânı suretiyle memleketi yeniden şenlendirmesi emredildi. 1588 yılı içerinde Tumanis, Loru, Gori ve Ahıska kaleleri tâmir ve tahkim ettirilirken, Revân Beylerbeyi Deli Hızır Paşa'nın 1588'de fethettiği Nahçıvan, üç sancak hâlinde Revân eyâletine bağlandı.

Kartli'de Osmanlılara karşı mücâdele eden I. Simon, üstüne yürüyen Ferhad Paşa ile 1588'de bir anlaşma imzalayarak Osmanlı Devleti'ne tâbi oldu. Sultan III. Murad, 1589'da Osmanlı idaresindeki kaleler dışında *"sal be sal yüz bin sikke altun haraç"* vermesi şartıyla Kartli'nin I. Simon tarafından yönetilmesini tasdîk etti.[386] II. Aleksandr'ın Temmuz 1589'da Rusya'ya sadâkat yemini etmesi nedeni ile Kahet eyâletinin yurtluk-ocaklık hanlığı, Eylül 1589'da kaldırılarak merkezi Kutais olan Kahet/Kutais eyâleti kuruldu.

11 yıl, 11 ay, 16 gün süren Osmanlı-Safevî savaşı, Şâh I. Abbâs'ın talebi üzerine 21 Mart 1590'da imzalanan İstanbul Barış Anlaşması'yla sona erdi. Bu anlaşmayla *"kuvvet veya halkının itaâti ile tarafeynin tasarrufuna giren yerlerin ibkâ olunması"* esasından hareketle, *"hudut kesilmesi"* yani sınırın belirlenmesi için karşılıklı görevliler tayin edildi. Bu görevliler sınırı belirleyerek buralara *"alâmetler vâz"* ettiler

---

[382] DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, İstanbul 2009, Belge No. 1, 5–7.

[383] *BOA. MD No. 61*, Hk. 41.

[384] A.g.e. Belge No. 2, 7–8.

[385] *BOA. MD No. 62*, Hk. 67.

[386] Mustafa Âli, *Fursatnâme*, (yay. Rana von Mende), Berlin 1989, 52 b.

yani sınır taşları koydular. Aras nehrinin güneyinde Tebriz, Karacadağ, Şehrizor, Ardelân, Kirmanşâh, Lûristan, Hûzistan ve Nihâvend, Aras nehrinin kuzeyinde Gürcistan, Dağıstan ve Şirvân Osmanlı Devleti'ne geçti. Safevî Devleti, 590.000 km^2 genişliğindeki Osmanlı fütuhâtını tanıdı.[387]

Yıllarca süren ve çok büyük insanî kayıplara yol açan[388] Osmanlı-Safevî Savaşı toprak bakımından Osmanlı Devleti'nin lehine sonuçlanmıştı. Ancak, Sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa, *"Safevîlere karşı düzenlenecek seferin çok masraflı ve yıpratıcı olacağı, elde edilecek kazançların barışı bozmaya değmeyeceği.. reâyânın tekâlifden ve tecâvüz-i askerden pâymâl olacağı.."* konusunda haklı çıkmıştı.[389]

Safevîlerle amansız bir mücadeleye girişen cephedeki orduların ve Güney Kafkasya'daki Tiflis, Revân, Gence, Gori, Lori ve Tumanis gibi kalelere bırakılan askerlerin ihtiyacı büyük ölçüde Anadolu, Karaman, Rum, Dulkadir, Diyarbekir, Erzurum, Halep ve savaş içinde kurulan Trabzon/Batum eyâletleri tarafından karşılandıysa da Budin'den Mısır'a Osmanlı Devleti'nin her tarafında olağanüstü iktisadî ve malî uygulamalara, sıkıntılara ve yıkımlara neden oldu. Eyâletlere on binlerce kile nüzûl salındı. "Şark seferi için cümle memâlik-i mahruseden" 1579'da 20 avârız hânesinden 20 kile, 1580'de her hâneden iki kile, 1582, 1585 ve 1588 yıllarında 30 avârız hânesinden 20 kile, hububat istendi.[390] Lütfi Güçer'in Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak hazırladığı çalışmasında anlattığı üzere; beylerbeyleri, sancakbeyleri ve kadıların organizesi ile eyâletler, sancaklar ve kazâlar, *"şark cânibine memur asâkir-i nusret mülessirin"* yürüyüş yolu üzerinde tesis edilen menzillere eşek, katır, deve, arabalar ve kira davarları sırtında binlerce kile un, saman, arpa, kuru ot, odun, yağ, bal, peynir, koyun, tavuk, yo-

---

[387] 1578--1590 Osmanlı-Safevî savaşı ve Kafkasya'daki Osmanlı fütuhâtı hakkında bkz. Asafî, *A.g.e.*; Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, IV Nuruosmaniye Ktb. 3409; aynı yazar. *Nusretnâme*, Nuruosmaniye Ktb. No. 3406; TS Hazîne Ktb. 1365; DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan..*; DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan..*; Rahîmzâde İbrâhim Harimî, *Zafernâme-i Sultan Murad Han*, İÜ. Ktb. TY. 2372 1b-53b; aynı yazar, *Gencine-i Feth-i Gence*, İÜ. Ktb. TY. 2372, 54a-97b; [*Kitab-ı Gencine-i Feth-i Gence, Osmanlı-İran Savaşları ve Gence'nin Fethi 1583–1590*, (haz. Günay Karaağaç-Adnan Eskikurt) İstanbul 2010.]; aynı yazar. *Târîh-i Osman Paşa Özdemiroğlu Osman Paşanın Kafkasya Fetihleri (H. 986–988/M. 1578–1580) ve Tebriz'in Fethi (H.993/M. 1585)*, (Yay. Yunus Zeyrek), Ankara 2001; Kütükoğlu, *A.g.e.* 1–200; Öztuna, *A.g.e.* III, 219–273; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, (yay. Mehmet İpşirli), İstanbul 1989, I, 115–255; Uzunçarşılı, *A.g.e.* III/1, 57–63; Zâim Mir Mehmed, *Câmi'ût-Tevârih*, TS Revân Köşkü Ktb. 1382.

[388] Osmanlı ordusunun kaybı açlık ve salgın hastalıklardan ölenlerle birlikte bir milyon kişi kadardı. [Zinkeisen, *A.g.e.* 3, 414.]

[389] Peçevî, *A.g.e.* II, 36–37.

[390] Lütfi Güçer, *16. ve 17. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, 75-76.

ğurt, kavun-karpuz temin ettiler ve "*bu erzakı menzillerde narh-ı râzi üzere*" sattılar.[391]

Anadolu'daki eyâletlerden toplanan erzak orduyu beslemeye yetmedi. Mısır, Kıbrıs ve Budin eyâletleri ile Eflak ve Boğdan'dan zâhire istendi.[392] Rumeli'deki Niğbolu, Vidin, Plevne, Şumnu ve Silistre kazâları topladıkları hububatı Tuna ve Karadeniz yolu ile Trabzon iskelesi üzerinden orduya ulaştırdılar.[393] Mısır, Halep, Trablusşam ve Kıbrıs eyâletleri hububatı halktan temin edilen yük hayvanlarının sırtında ve yine halktan toplanan çuvalların içerisinde Akdeniz yolu ile Payas iskelesi üzerinden Erzurum'a ulaştırdılar.[394] 1579'da Mısır beylerbeyi, 1588'de Halep ve Budin beylerbeyleri eyâletlerinde "*kaht u galâ*" olduğunu İstanbul'a yazarak eyâletleri üzerine salınan hububat miktarında indirim yapılmasını istediler.[395] Rum, Karaman ve Anadolu eyâletlerinin askerleri ile birlikte Trabzon ve Samsun iskelelerinden Kefe'ye geçmesi, buradan da Demirkapı'ya intikâl etmesi emredilen Rum Beylerbeyi sefere tüm sipahilerle çıkamayacağını, timarlıların bir kısmının fakir, bir kısmının da hastalıktan kırıldığını İstanbul'a bildirdi.[396] Öte yandan Anadolu'da askerî yollar üzerindeki köylerin halkı askerlerin yağmalarına maruz kalarak köylerini terk etmek zorunda kaldılar.[397]

Osmanlı-Safevî savaşı öncesi 12 Kasım 1577'de İstanbul semalarından doğuya hareket ettiği görülen kuyruklu yıldızı, bu olaya tarih düşüren Şair Saî Çelebi ile bu gök hareketine yorum getiren astronom Takıyüddîn Râsıd ve Şeyh-ül İslâm Kâdızâde Ahmed Şemsüddîn Efendi, Safevîlere karşı zaferin habercisi olarak yorumlamışlardı. Osmanlılar yanılmıştı. Kuyruklu yıldız, on iki yıl süren savaşın, malî iflâsın, hem Osmanlı hem de Safevî toprakları için yıkımın habercisi olmuştu.[398] Mustafa Âli, savaştan sonra, "*Memâlik-i Surhserân'da fitneler hâdis olur didiler.. mamûre-i Diyâr-ı Rum harab olacağını tasrîh etmediler. Sûret-i zâhirde tagallüb Rum (Osmanlı) askerinde oldu. Feemmâ mâ'nen tekeddür ü teşeddüd dahi bu merzubumda zuhûr buldu.. On yıl alet-tevâli anlara (Safevîlere) hücûm itdiler. Me'a zâlik agniyâ fakîr oldu. Akviyâ zuafâ menzilesine tenezzül kılındı. Tarafeynden nihâyetsiz kanlar döküldü. Tâ ki bâzı Memâlik-i Gürcistan ve Memleket-i Şirvân ve Diyâr-ı Gence ve Tebriz ve Revân silk-i Hükûmet-i Şehriyâri'ye duhûl itdi. Hazîr u memlû hazîneler boşaldı. Mülk-i Rum*

---

391 *BOA. MD No. 42*, 219; *BOA. MD No. 44*, 5, 77, 991; *BOA. MD No. 53*, 220, 272; *BOA. MD No. 59*, 74'ten Güçer, *A.g.e.*

392 *BOA. MD No. 38*, 33, 43, 70, 105, 138, 139'dan Güçer, *A.g.e.* 144-145.

393 *BOA. MD No. 58*, 63, 70'den Güçer, *A.g.e.* 91.

394 *BOA. MD No. 38*, 129; *MD No. 40*, 220'den Güçer, *A.g.e.* 81.

395 *BOA. MD No. 38*, 43, *BOA. MD No. 43*, 71, *BOA. MD No. 44*, 20'den Güçer, *A.g.e.* 144.

396 *BOA. MD No. 55*, 102, 105.

397 Güçer, *A.g.e.* 145.

398 *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında..*, II, 263–265; Fleischer, *A.g.e.* 78.

kalem revindeki adâlet ü insaf, zulm u itisâfa mübeddel olub nice bin karyeler ve kasabalar reâyâdan hâli kaldı" diye yazacaktı.[399]

Fethedilen topraklar timara dönüştürüldüyse de bu ıssız ve kurak arazilerde üretim yapmak, gelir elde etmek, vergi toplamak neredeyse mümkün olmadığından kalelerdeki askerlerin maaşları, beslenmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması hazineye muazzam masraflar yükledi. Safevîlere karşı serhâd durumunda olan Doğu Anadolu ve Kafkasya eyâletlerinde beylerbeyleri ve sancakbeyleri ile maaşlarını zamanında alamayan şehir ve kalelerde görevli kapıkulu ocakları mensuplarının halkı ezmesini önlemek için 1596'da Kapıcıbaşı İbrâhim Ağa vasıtasıyla Erzurum, Van, Kars, Çıldır, Revân, Şirvân, Gence, Tiflis, Gori, Tumanis, Loru ve Tebriz beylerbeyleri ile bağlı sancakbeylerine "*eyâletlerinde ve sancaklarında adalet ve şerîata uygun hareket edilmesi, halkın zulümden korunması ve askerlerin maaşının zamanında ödenmesi*" emredildi.[400]

1603'te başlayan Osmanlı-Safevî savaşı öncesinde Kafkasya'daki Osmanlı toprakları, doğrudan merkeze bağlı ve sınırları Kafkasya'ya taşan Kefe, Erzurum, Kars, Trabzon, tamamı Kafkasya'da yer alan Çıldır, Tiflis, Derbend, Şemâhı, Loru, Revân, Gence/Karabağ, Acara, Gori ve Nahçıvan eyâletlerinden, İmeret, Gürel, Megrel ve Abhazistan'dan, Dağıstan'da Avar Hanlığı, Gazi Kumuk Şamhallığı, Haytak Usmiliği, Tabasaran Masumluğu devletlerinden, Kabardeyler, Çerkesler, Çeçenler olmak üzere Kuzey Kafkasya halklarının yaşadığı topraklardan meydana geliyor ve bütün Kafkasya'yı kaplıyordu. Sokollu Mehmed Paşa, "*Diyâr-ı Acem meftuh olsa dahi reâyâsının raiyyet olmağı kabul etmeyeceği*" konusunda da haklı idi. Güney Kafkasya ile Batı İran'da fethedilen Safevî toprakları üzerinden yirmi beş yıl geçmeden elden çıkacaktı.

10. 17. Yüzyılda Güney Kafkasya ve Dağıstan

A. Osmanlı-Safevî Mücadelesi (1603-1639)

Osmanlı merkeziyetçiliğini örnek alan Şâh I. Abbâs, İran'daki mahallî hânedânları ortadan kaldırmak ve Türkmen aşîretleri arasındaki ihtilâflara son vermek suretiyle Safevî Devleti'nin iç işlerini düzenledi. Askerî alanda da ıslahat yapan Şah, düzenli bir ordu ve bir bölümü Portekizlilerden ele geçirilen, bir bölümü Avrupalı ustaların döktüğü 500 topla donatılmış bir topçu sınıfı teşkil ederek Safevî ordusunda topların ve ateşli silahların kullanımını yaygınlaştırdı.[401] Ateşli silahlar-

---

[399] *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında..*, II, 265.

[400] *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi.(Metin ve Tahlil)*, (yay. Ziya Yılmazer), Ankara 2003, I, 11.

[401] Lawrence Lockhart, "The Persian Army in the Safavi Period", *Der Islam*, 34, (1959); Mark Percy Sykes, *A History of Persia*, II, London 1951, 176. Jonathan A. Grant, "Rethinking the Ottoman

la donatılan askerlerin büyük bölümü Kafkasya'dan getirilen Gürcü, Ermeni ve Çerkes kölelerdi. Osmanlı Devleti'ndeki "devşirme" sisteminin karşılığı olan bu uygulama Şâh I. Tahmâsb döneminde başlatılmıştı.[402]

Müslüman olup sünnet edilen ve sarayda eğitildikten sonra hizmete alınan *Kullar/Gulâmlar/Gulamân-ı hassâ-yı şerîfe* denilen bu askerlerin komutanı *Kullar Ağası* idi.[403] İlk kullar ağası 1595'te bu göreve gelen Gürcü asıllı Allahverdi Han'dı. Allahverdi Han, 1597'de Fars Eyâleti valisi, Ağustos 1598'de Safevî ordusunun başkomutanı oldu.[404] Safevî ordusundaki Gürcü, Ermeni ve Çerkes askerlerin sayısı 1588'de 12.000, 1608'de 25.000'di.[405] Bu askerler maaşlarını devlet hazînesinden alıyordu. Safevî Sarayı'nın haremindeki kadınlar Çerkes, Ermeni ve Gürcü cariyelerdi.[406] Şâh I. Tahmâsb'ın 9 oğlundan dördü Gürcü, biri Çerkes asıllı eşlerinden doğmuştu. Safevî sarayındaki *kuşçı* ve *emir-i şikâr* gibi görevliler de genellikle Çerkeslerdi.[407]

Özbek ve Gürkanlı devletlerinden Herat, Kandehar, Meşhed ve Merv'i alan I. Abbâs, Osmanlı Devleti'nin 1593'ten itibaren Almanya İmparatorluğu ile savaşta olması ve Anadolu'da isyânlarla uğraşmasından yararlanarak İstanbul Barışı ile Osmanlılara bırakılan Güney Kafkasya ve Batı İran'ı geri almayı planlıyordu. Almanya İmparatoru II. Rudolf tarafından 1598'de gönderilen elçinin, "biz Osmanlı'yı çok zayıflattık ve defalarca yenilgiye uğrattık, siz de artık kendi ülkenizi talep etmelisiniz ki her ikimizin de murâdı gerçekleşsin" diye[408] Osmanlı Devleti'ne saldırmaya teşvik ettiği Şâh I. Abbâs, Bayatlı Hüseyin Ali Bey ve Safevî hizmetindeki İngiliz Anthony Sherley başkanlığında bir elçilik heyetini, Osmanlı Devleti'ne

---

'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *Journal of World History*, 10/1, (1999), 179–201.

402 Richard M. Savory, "Safevî İran'ı", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, İstanbul 1997 içinde, 417.

403 Konu hakkında bkz. Sussan Babaie, Kathryn Babayan, Ina Baghdiantz Mc Cabe, Massumeh Farhad, *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran*, London-New York 2004; Paul G.Forand, "Account of Western Travellers Concerning the Role of Armenians and Georgians in the 16th century Iran", *The Muslim World*, 65/4, (October 1975), 264-278; Beatrice Manz-Masashi Haneda, "Čarkas", *EIr*, IV, 816-819; H.Papazian, "Armenia and Iran. VI. Armeno-Iranian Relations in the Islamic Period", *EIr*, II, 471-475; Giorgio Rota, "Caucasians in Safavid Service in the 17th Century", *Kaukasien zwischen Osmanischen Reich und Iran, 1555-1914/ Caucasia between the Ottoman Empire and Iran, 1555–1914*, (ed. Raoul Motika -Michael Ursinus), Wiesbaden 2000, 107–120.

404 Savory, a.g.m. 419; Richard M. Savory, "Allāhverdī Khan", *EIr*, I, 891-892.

405 D.Marshall Lang, "Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIV, (1952), 525; Mehmetov, *A.g.e.* 394.

406 *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar. Giovanni Maria Angiolello, Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, (çev. Tufan Gündüz), İstanbul 2007, 226.

407 Manz-Haneda, a.g.m.

408 Ataullah-ı Hasanî, "İranlı Tarihçilere göre Osmanlı İran İlişkilerindeki Krizin Nedenleri (985–1049/ 1577–1639)", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 2003, 23.

karşı ittifak kurmak amacıyla Mayıs 1599'da Rusya üzerinden Avrupa'ya gönderdi.[409] Şâh I. Abbâs, Anthony Sherley'i yalnız İngiltere Kraliçesi I. Elisabeth'e göndermek istiyordu. Ancak Sherley, Osmanlılar aleyhine yapılacak savaşta desteklerini sağlamak için diğer Avrupalı devletlerle de temas kurulmasının yararlı olacağı konusunda Şah'ı iknâ etti.[410]

Safevî elçilik heyeti, Osmanlı Devleti'ne karşı açılacak savaşta desteklerini temin için 7 Kasım 1600'de Prag'da Almanya İmparatoru II. Rudolf, Mart 1601'de Mantua Dukası I. Vicenzo, Toskana Büyük Dukası I. Ferdinando ve Nisan 1601'de Papa VIII. Clement ile görüştü. Anthony Sherley, Papa'nın mektubunu Şah'a ulaştıracaktı. Bu görevi yerine getirmeyen Sherley Avrupa'da kaldı ve İspanya Kralı'nın hizmetine girdi. Hüseyin Ali Bey elçilik görevini İspanya'ya giderek sürdürdü. 13 Ağustos 1601'de Valladolid'de İspanya Kralı III. Felipe ile görüşen Safevî elçilik heyeti Avrupa'da iktisadî ve ticarî işbirliği imkânları da aradı. İran'da üretilen ipeğin Osmanlı topraklarından taşınması sebebiyle Osmanlı Devleti'nin eline geçen gelire engel olmak isteyen Şâh I. Abbâs Avrupalı tüccarları ülkesine davet etti.[411] Avrupa ülkelerinde coşkuyla karşılanan elçilik heyeti, İran'a dönmek üzere 16 Mart 1602'de denizyoluyla Lizbon'dan ayrıldı. Papa VIII. Clement, Nicolao di Melo'yu, II. Rudolf, Erdelli bir asil olan Stephan Kakasch von Zalonkemeny ile Georg von der Jabel'i, III. Felipe, Antonio de Goueva'yı, 1602'de elçilikle İran'a gönderdiler. II. Rudolf Şah'a yazdığı mektupta, "Hıristiyan hükümetleri arasında Osmanlılara karşı bir *liga* teşkil edilmesine gayret edeceğini, Şah'ın da kendi tarafında Gürcüler ve Ruslarla aynı şeyi yapması gerektiğini" belirtiyordu.[412] Çar Boris Godunov, elçisi Jaroszlafsky'yi 1603'te İran'a göndererek "Şâh ordularını Osmanlıların üstüne gönderir ve onlarla barış yapmazsa, kendisinin de yardıma geleceğini" bildirdi.[413] III. Felipe'nin, Safevîleri Hind Okyanusu ile Basra Körfezi'nde rahatsız etmeme ve Kuzey Afrika'da Osmanlılara baskı yapma konusunda teminat vermesi üzerine Şah, Osmanlı Devleti'ne savaş açtı.

Şâh I. Abbâs komutasındaki Safevî ordusu 14 Eylül 1603'te Osmanlı sınırını geçerek 27 Eylül'de Tebriz şehrini ve 21 Ekim1603 Salı günü Osmanlı askerinin ka-

---

[409] Laurence Lockhart, "European Contacts with Persia, 1350-1736", *The Cambridge History of Iran* (ed. Peter Jackson-Laurence Lockhart), Cambridge 1986, VI, 386-387.

[410] E.Denisson Ross, *Sir Anthony Sherley and his Persian Adventure*, London 1933, 222-223.

[411] Konu hakkında bkz. Ina Baghdiantz Mc Cabe, *The Shah's Silk for Europe's Silver: The Eurasian Silk Trade of the Julfan Armenians in Safavid Iran and India (1590–1750)*, Pennsylvania 1999.

[412] Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV, (1951), 668.

[413] Safevîlerin Avrupalı devletlerle diplomatik ilişkileri hakkında bkz. Kütükoğlu, *A.g.e.* 249–254; Niels Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies: The structural crisis in the European-Asian trade in the early 17th century*, Odense 1973, 211–237.

pandığı Tebriz Kalesi'ni işgâl etti. Şiî halkın Osmanlı garnizonuna ayaklanması Tebriz'in düşmesini kolaylaştırmıştı. Kalenin vire ile teslim olmasına rağmen erkeklerin tamamı kılıçtan geçirildi. Kadınlar ve kızlar *"gürûhâ-ı fevâhişe ilhâk edilip"* genelevlere gönderildi.[414] Tebriz'in düşmesi üzerine Hoy, Selmas, Merâga, Culfa, Ordubad, Cuvanşir teslim oldu. Erdebil Valisi Zülfikar Han komutasındaki Safevî ordusu, Revân Beylerbeyi Şerif Mehmed Paşa'nın önceden boşalttığı Nahçıvan'ı 26 Ekim 1603'te işgâl etti. Nahçıvan'ın Sünnî halkı katliama uğradı.[415]

10-12.000 kişilik Safevî ordusu 18 Ekim 1603'te Revân Kalesi'ni kuşattı. Osmanlılar tarafından kendilerine sancak verilmiş olan Kürt beyleri de devletlerine ihânet etmiş olarak Safevî ordusu ile beraberdi.[416] Revân Beylerbeyi Seyyid Mehmed Şerif Paşa, Erzurum Beylerbeyi Saatçi Hasan Paşa ve Celalîler üzerine serasker tayin edilmiş olan Nuh Paşa'dan yardım istedi, ancak kaleye yardım gelmedi. Revân'ı savunan Osmanlı askerlerinin sayısı, kuşatma süresince 5-6000'den 500'e düştü.[417] Tebriz'de ele geçirilen üç büyük top Revân önüne getirilerek bombardıman şiddetlendirildi. Safevî ordusu, Kartli Kralı X. Giorgi'nin 10.000 askerle destek verdiği,[418] Revân ve Karabağ civarında yaşayan Şiî Türkmen Silsüpür, Şemseddinli ve Hacılar aşîretlerinin ise bizzât katıldıkları 6 ay, 23 gün süren kuşatmadan sonra 8 Haziran 1604'te Revân'ı işgâl etti. Savunmaya yardımcı olan Müslüman ve Ermeni halktan 10.000'den fazla kişi öldü. Şüregel Kalesi de Safevîler tarafından işgâl edildi. Kale içindeki kiliseye sığınan Osmanlı askerleri kalenin surlarına asıldı. Revân kuşatması sırasında Gence üstüne yürüyen Hüseyin Han'ın emrindeki Safevî birliği, Gence Beylerbeyi Dâvud Paşa'ya yenildi. Ahıska üzerine yürüyen ve burayı kuşatan Hemedan Valisi Hasan Han komutasındaki Safevî birliği Karakaş Ahmed Paşa'nın kahramanca savunması karşısında kaleyi ele geçiremedi. Eyâletin topraklarını yağmalayan Safevîler çok sayıda Gürcü'yü esir aldılar.

Bâb-ı Âlî, Safevîlerin kendisi aleyhindeki diplomatik faaliyetlerini ve askerî hazırlıklarını sınırdaki eyâletlerin valilerinin istihbarat çalışmalarından ve dost ülkelerin temsilcilerinden haber almaktaydı. Ancak hem Almanya ile on yıldır süren savaş hem de Anadolu'yu kasıp kavuran Celalî isyanları yüzünden Safevîlere karşı gerekli tedbirleri alamamıştı.[419] Sultan I. Ahmed tarafından 5 Şubat 1604'te Cela-

---

[414] Cerrahzâde Mehmed Efendi, *Revân Muhasarası Tarihçesi*, TSA Revân Köşkü Ktb. 1290/3, 48b–50a; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ (Ravzatü'l Hüseyin fi hulâsat-i Ahbâri'l-Hâfikayn)*, (haz. Mehmet İpşirli), I, Ankara 2007, 244.

[415] Cerrahzâde Mehmed Efendi, *A.g.e.* 56a–57a; Naîmâ, *A.g.e.* I, 250.

[416] Cerrahzâde Mehmed Efendi, *A.g.e.* 59a–59b.

[417] Cerrahzâde Mehmed Efendi, *A.g.e.* 62a-vd.

[418] Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II/1, 634.

[419] Kütükoğlu, *A.g.e.* 269-270, not 87.

lî ve Şark Serdâr-ı Ekremi tâyin edilen Kapdân-ı Deryâ Cağaloğlu Yusuf Sinan Paşa, 100.000 kişilik bir ordu ile 15 Haziran 1604'te İran üstüne hareket etti.

Revân ve Nahçıvan civarındaki köyler, Osmanlı ordusunun bölgede insan, yiyecek ve hayvanlarına yem bulamaması için Safevîler tarafından boşaltılarak yakıldı. Sünniler katledilirken, Ermeniler İran topraklarına sürüldü. "Sazlıkta rüzgârla yayılan alev gibi" bölgede tarımı ve iktisadî hayatı mahveden, Sünnî Müslümanlarla, Gürcü ve Ermenilere büyük zulüm uygulayan Şâh Abbâs, Tebriz, Revân ve Nahçıvan Ermenilerinden 60-70.000 kadarını 1604'te İran'a sürdü. Ermenilerden binlercesi Aras nehrini geçerken öldü[420] Çok sayıda Ermeni Osmanlı topraklarına göç etti. Yalnızca İzmir'e 1605'te binden fazla Ermeni aile geldi.[421]

Cağaloğlu Yusuf Sinan Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ile Şâh I. Abbâs komutasındaki Safevî ordusu, 9 Eylül 1605'te Urumiye Gölü civarında karşılaştı. Muharebede yenilen ve 30.000 şehîd veren Osmanlı ordusu topları ve ağırlıklarını muharebe meydanında bırakarak önce Van'a oradan Diyarbekir'e çekildi. Bozguna çok üzülen Sadrâzam Cağaloğlu Yusuf Sinan Paşa 2 Aralık 1605'te Diyarbekir'de öldü. Cağaloğlu Yusuf Sinan Paşa'nın *Şark Seferi* (1604-1605) için tahsis edilen ordu hazînesi 45.684.010 akça, yapılan harcama 74.753.179 akça olmuştu.[422] Yapılan büyük harcamalara ve çekilen meşakkatlere rağmen Osmanlı ordusunun bozgunun ardından bölgeden ayrılması, Safevîlerin Gence, Şirvân ve Şemâhı'yı ele geçirmesine yol açacaktı.

Kahet Kralı II. Aleksandr'ın Ekim 1601'de tahttan feragat etmesi üzerine tahta oğlu ve Farsça birçok mesneviyi Gürcüceye tercüme etmiş olan I. Davit geçmişti. Şâh I. Abbâs'ın Osmanlı hâkimiyetinden çıkmaya ve İran'a tâbi olmaya çağırması üzerine Rusya ile işbirliği yapmanın yollarını arayan I. Davit, 21 Ekim 1602'de Safevîler tarafından zehirletilmek suretiyle öldü. Kahet tahtına kardeşi III. Giorgi çıktı. Şâh I. Abbâs, 1604'te Kartli Kralı X. Giorgi ile Kahet Kralı III. Giorgi'yi Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak İran'a tâbi olmaya çağırdı. X. Giorgi'nin 1606'da ölümü üzerine Safevîlerin desteğiyle 14 yaşında Kartli tahtına çıkan II. Luarsab, İran hâkimiyetine geçti. 1 Ocak 1605'te Çar Boris Godunov'a sadâkatini arz eden Kahet Kralı III. Giorgi, Safevî Sarayı'nda büyüyen ve Şiî Müslüman olan kardeşi

---

[420] Arakel de Tauriz, *Livres d'histoires*, (tran M.F. Brosset) St. Petersburg 1874'ten Kütükoğlu. *A.g.e.* 271–272. Konu hakkında bkz. Edmund M.Herzig, "The Deportation of the Armenians in 1604–1605 and Europe's Myth of Shah Abbâs I", *History and Literature in İran*, (ed. Charles Melville), Cambridge 1990, 59–71.

[421] Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839–1863*, (çev. Zülâl Kılıç), İstanbul 2004, 18; Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar. I İstanbul Yazıları*, İstanbul 2002, 46; aynı yazar, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar. III Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, İstanbul 2003, 114.

[422] *BOA. Büyük Ruznamçe Kalemi No. 20645.*

Konstantin tarafından, Şâh I. Abbâs'ın Kahet'e gönderdiği muhâfızların yardımıyla 12 Mart 1605'te babası eski kral II. Aleksandr ve müşavirleri ile birlikte Zegem Sarayı'nda öldürüldü. Kendisini Kahet kralı ilân eden ve Osmanlı tâbiyetinden çıkarak Safevî tâbiyetine geçen I. Konstantin, Kahet'in Rusya ile ilişkilerine son verdi. Kahet'teki Rus elçileri ve muhâfızlar Mayıs 1605'te ülkeden ayrıldılar.[423]

I. Konstantin içinde Safevî askerleri de bulunan ordusuyla Mayıs 1605'te Şirvân eyâleti topraklarına girerek Kabala Kalesi'ni işgâl etti. Kabala Sancakbeyi Mehmed Emin Paşa ve kaledeki Osmanlı askerleri şehîd edildi. Kabala'ya yardıma gelen Şirvanî Mahmud Paşa, Aksu çayı kıyısında yapılan savaşta yenilerek Şemâhı Kalesi'ne çekildi. Osmanlı askerlerinin kesik başlarını Tebriz'de bulunan Şah'a gönderen I. Konstantin kaleyi kuşattı. Kaledeki Osmanlı birliği yaptığı çıkışla Şah'ın asker, top, cephâne ve erzak göndererek destek verdiği I. Konstantin'i bozdu. Kahet-Safevî ordusunun topları, cephânesi ve ağırlıkları Osmanlıların eline geçti. Kahet topraklarına çekilmeye çalışan I. Konstantin ve yanında bulunan Şah'ın gönderdiği Şiî Türkmen muhâfızlar, Prens Papuna Amilahvari komutasında ayaklanan Gürcü askerler tarafından 22 Ekim 1605'te Kanık (Gür. Alazan) çayı kıyısında katledildi. Şâh I. Abbâs Kahet tahtını Isfahân'da yaşayan II. Aleksandr'ın torunu ve I. Davit'in oğlu I. Taymuraz'a verdi. Bölgedeki gelişmeler üzerine Megrel Dadyanı I. Mamuka'nın İstanbul'a gönderdiği elçi 11 Aralık 1605'te Sultan I. Ahmed'in huzuruna çıkarak hükümdarının sadâkatini arz etti. 1605'te İmeret tahtına çıkan III. Giorgi'nin aynı amaçla yolladığı elçi 1607'de İstanbul'a geldi.

Cağaloğlu Yusuf Sinan Paşa'nın yerine Şark Serdâr-ı Ekremliğine Lala Mehmed Paşa tâyin edildi, ancak göreve başlamadan 24 Mayıs 1606'da öldü. Şark Serdâr-ı Ekremliğine getirilen ve 25 Haziran 1606'da İran üstüne hareket eden Deli Ferhad Paşa, Orta Anadolu'yu kasıp kavuran Celâlî isyânları yüzünden Konya'dan öteye gidemedi. Anadolu'daki Celâlî isyânları, İran cephesinin beş yıl serdârsız kalması ve İran üzerine sefer yapılamaması nedeni ile Güney Kafkasya'da birçok yer Safevîlerin eline geçecekti. Gence 6 aylık kuşatmadan sonra 4 Temmuz 1606'da Safevîler tarafından işgâl edildi. Şehir yağma ve tahrip edildi. Gence Beylerbeyi Mehmed Paşa ve sağ kalan 2500 kadar askeri kılıçtan geçirildi. Gence eyâletinde 8000 Osmanlı ve 4000 *dönük* (Osmanlı idaresine geçtikten sonra Sünnîliğe dönen kişiler) katledildi. Şah'ın zulmünden gözleri korkan Loru, Tiflis ve Tumanis direnmeden teslim oldu. Şâh I. Abbâs, Gence eyâletinin Karabağ ve Sunik (Sünük) bölgelerinde geniş toprakları bulunan beş Ermeni derebeyine Safevî ordusuna yardımlarından dolayı hak ve imtiyazlar verdi. Hak ve imtiyazları irsen intikâl eden ve *Hamse Meliklik* olarak anılan söz konusu beylikler, Beglaryan ailesine ait *Gülis-*

[423] Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.* 236; Nolde, *A.g.e.* II, 320–323; Suny, *A.g.e.* 50–51.

tan, Haykazyan-İsrayeliyan ailesine ait *Çalaberd*, Hasan Calalyan ailesine ait *Haçen*, Yeganyan ailesine ait *Dizak* ve Şahnazaryan ailesine ait *Varanda* idi.

Şâh I. Abbâs tarafından 9 Ocak 1607'de kuşatılan Şemâhı 25 Haziran 1607'de işgâl edildi. Şemâhı Beylerbeyi Ahmed Paşa, kalenin savunmasında görev alan Şirvanî Mahmud Paşa ve Şemseddin Paşa başta olmak üzere Şemâhı'daki bütün Osmanlı asker ve memurları ile Dağıstanlı sivil halk kılıçtan geçirildi. Harman yerine toplanan çocuklar döğenle ezildi.[424]

Şemâhı'nın kuşatılması sırasında Şiî olan Bakû halkı ayaklanarak Bakû Kalesi'nde bulunan 300 kadar Osmanlı askerini şehîd etti. Şehîd edilen askerlerin kesik başları Şemâhı'da bulunan Şah'a gönderildi. Şâh I. Abbâs, Bakû Kalesi'ndeki Osmanlı asker ve memurlarından kalan malları, ganimet olarak Bakû halkına verdi.[425] Şirvân'ın tamamının ele geçirilmesinin ardından Şâh I. Abbâs, Zülfikâr Han'ı Şirvân valisi tayin etti.

Şemâhı'nın işgâl edilmesi üzerine Haytak Usmisi Rüstem Han ve Tabasaran Masumu, Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak Safevîlere tâbi oldu. Şâh I. Abbâs, her iki hükümdâra hil'ât ve hediyeler yolladı.[426] Haytak Usmisi ve Tabasaran Masumu'nun dağlardaki geçitleri aşması için kılavuzluk yaptıkları ve askerleriyle destek verdikleri Safevî komutanı Menuçehr Bey, Ağustos 1607'de 60-70 kişilik bir Osmanlı birliğinin bulunduğu Derbend'i işgâl etti. Derbend'in işgâli üzerine Gazi Kumuk Şamhalı İldar Han ve Akuşa Kâdısı Osmanlı hâkimiyetinden çıktılar ve Şemâhı'daki Safevî ordugâhına gönderdikleri elçiler vasıtasıyla Şah'a tâbi olduklarını bildirdiler. Kahet Kralı I. Taymuraz'ın annesi Kraliçe Ketevan da Gürcü beyleriyle birlikte ordugâha gelerek oğlu adına Şah'a itaâtini arz etti.

Kartli Kralı II. Luarsab'ın Çıldır eyâleti topraklarına saldırması üzerine Çıldır Beylerbeyi Mustafa Paşa, Thsireti Kalesi'nde oturan II. Luarsab'ı yakalamak, Büyük ve Küçük Lyakhvi nehirlerinin birleşerek Kür nehrine ulaştığı noktada yer alan ve Tiflis'e kadar uzanan Kür vadisinden geçen yolu kontrol eden Gori'yi ele geçirmek amacıyla Mayıs 1609'da Kartli topraklarına girdi. Kür nehri üstündeki köprülerin Gürcüler tarafından tahrip edilmiş olması yüzünden nehrin sağ kıyısını takip ederek ilerleyen Osmanlı birlikleri, Tiflis'ten yardıma gelen Safevîlerin de destek verdiği Giorgi Saakadze komutasındaki Kartli ordusu ile Haziran 1609'da yapılan Kvişhati Muharebesi'nde kayıp vermeleri üzerine Kartli topraklarını yağma ve tahrip ederek geri çekildiler. Osmanlı-Safevî savaşı 1610'a kadar durgunluk devresine girdi.

---

[424] Naîmâ, *A.g.e.* I, 272.

[425] Mirzâ Hasan Efendi, *Âsâr-i Dağıstan*, (çev. Musa Ramazan), İstanbul 2003, 46.

[426] Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.* 48.

Şâh I. Abbâs, eşlerinden birinin akrabası olan ve tanassur ederek Teresa adını alan bir Çerkes hanımla evli olan Robert Sherley[427] ve Cengiz Bey Rumlu başkanlığında bir elçilik heyetini Şubat 1608'de yeniden Avrupa'ya gönderdi. Elçilik heyetinin görevi Avrupalı devletleri Osmanlılara karşı birlikte savaşmaya iknâ etmek ve ipek ticaretinde Osmanlı Devleti'ni devre dışı bırakarak ipek üzerinden aldığı gümrük gelirinden mahrum etmekti.[428] Mart 1609'da Krakov'da Lehistan Kralı III. Sigismund Nisan 1609'da Prag'da Almanya İmparatoru II. Rudolf, Eylül 1609'da Roma'da Papa V. Paul, 22 Ocak 1610'da Aranjuez'de İspanya Kralı III. Felipe ile görüşerek "Şah'ın Osmanlılara karşı Hıristiyan hükümdârlarıyla ittifak yapmak istediğini" bildiren Safevî elçileri, III. Felipe'ye "Osmanlı Devleti'ne savaş açmasına karşılık İran ipek ticaretinin İspanya'nın tekeline verilmesini" teklif ettiler. III. Felipe elçilere "Haçlı Seferi için Papa'ya müracaat edilmesi gerektiğini" bildirdi. Haziran 1611'de İngiltere'ye ulaşan ve 1 Ekim'de Kral I. James tarafından kabul edilen Robert Sherley, Kral'a "Osmanlılara karşı İran'a silahlı yardım yapılması karşılığı, İran ipek ticaretinin İngiltere'nin tekeline verilmesini" teklif etti. Teklifi reddeden İngiltere ile İran arasında 1617'de bir ticaret anlaşması imzalandı.[429] Robert Sherley 1614'te İngiltere'den ayrılarak Haziran 1615'te İran'a geri döndü. Osmanlılar bu diplomatik görüşmelerden haberdardı ve İstanbul'daki İngiliz elçisini sorguya çekiyordu.[430]

Almanya İmparatorluğu ile 11 Kasım 1606'da Zitvatorok Barışı'nı imzalayan ve Orta Avrupa'da savaşa son veren Osmanlı Devleti bütün gücüyle Anadolu'daki Celâlî isyânlarını bastırmaya yöneldi. Çok sert tedbirlerle 1607-1609'da isyânları bastıran Sadrâzam Kuyucu Murad Paşa, 29 Nisan 1610'da İran üstüne sefere çıktı. 11 Kasım 1610'da Tebriz yakınlarına gelen Osmanlı ordusu, kışın yaklaşması, iâşe sıkıntısı ve sadrâzamın neticesi şüpheli bir muharebe vermek istememesi yüzünden 16 Kasım 1610'da geri çekildi.[431] Kışı Diyarbekir'de geçiren Kuyucu Murad Paşa 5 Ağustos 1611'de burada öldü. Safevî ordusu geleneksel taktiğine başvurarak savaşmak için ortaya çıkmayınca bir netice alınamayan Sadrâzam Kuyucu Murad Paşa'nın *Tebriz Seferi* denilen seferi (1610-1611) için tahsis edilen ordu hazînesi 90.793.851 akça, seferde yapılan harcama 162.032.774 akça olmuştu.[432] Diyarbe-

---

[427] Sarah Searight, *The British in the Middle East*, London 1979, 48.

[428] Lockhart, a.g.m. 390; İnalcık, a.g.m. 668.

[429] Lockhart, a.g.m. 391.

[430] İnalcık, a.g.m. 668. Safevîlerin Avrupalı devletlerle diplomatik ilişkileri hakkında bkz. R.W.Ferrier, "The European Diplomacy of Shah Abbâs I and the First Persian Embassy to England", *Iran*, 11, (1973), 75-92; Kütükoğlu, *A.g.e.* 254-258; Searight, *A.g.e.* 46-49; Steensgaard, *A.g.e.* 253-286.

[431] Kuyucu Murad Paşa'nın İran seferi hakkında bkz. *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi.(Metin ve Tahlil)*, (yay. Ziya Yılmazer), Ankara 2003, 1, 562-589.

[432] *BOA. Büyük Ruznamçe Kalemi No. 20661.*

kir Beylerbeyi Nasûh Paşa 22 Ağustos 1611'de sadrâzam tâyin edildi. Nasûh Paşa'ya *Şark Seferi* (1611-1612) için 116.616.306 akça ordu hazînesi tahsis edildi. Yapılan harcama ise 115.707.263 akçaya ulaştı.[433] Sadrâzam Nasûh Paşa, Diyarbekir'e gelen Kadı Han başkanlığındaki 500 kişilik ve yanlarında bol miktarda ipek bulunan Safevî elçilik heyeti ile birlikte 27 Eylül 1612'de birlikte İstanbul'a geldi. 20 Kasım 1612'de 9 yıl, 1 ay, 24 gün süren Osmanlı-Safevî savaşına son veren ve *Nasûh Paşa Muahedesi* de denilen İstanbul Barışı imzalandı. Şeyh-ül İslâm Mehmed Efendi tarafından kaleme alınan İstanbul Barışı ile Osmanlı -Safevî sınırı olarak 1555 Amasya Barışı ile çizilen sınır kabul edildi. Gürcistan'ın bir bölümü, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Osmanlılarda kaldı. 1578-1590 arasında fethedilen Batı İran, Revân, Nahçıvan, Karabağ, Kuzey ve Güney Azerbaycan Safevîlere geçti. Osmanlılar 400.000 km^2 toprağı İran'a iâde ettiler.

Şâh I. Abbâs, Mihail Romanov'un tahta çıkmasını bildirmek üzere 1613'te İran'a gelen Rus elçisine "iki devletin güçlerini birleştirmesi hâlinde Kırım'a kadar düşman kalmayacağını, olan düşmanlarının da kendilerine karşı duramayacağını" ifade etti.[434] Şah'ın düşman olarak belirttikleri Osmanlı Devleti ile Kafkasya'daki Gürcü devletleri ve Dağıstan hanlıkları idi.

Kahet Kralı I. Taymuraz'ın Van Beylerbeyi Hüseyin Paşa vasıtasıyla Safevîlere karşı Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi ve Osmanlı himâyesine girmeye hazır olduğunu bildirmesi üzerine Şâh I. Abbâs komutasındaki Safevî ordusu 16 Ekim 1613'te Kahet topraklarına girdi. I. Taymuraz'ın sadâkatini göstermek için annesi Ketevan, oğulları Levan ve Aleksandr'la bazı Gürcü beylerinin çocuklarını rehin olarak göndermesine rağmen yürüyüşe devam eden Safevî ordusu Zegem'i işgâl etti. I. Taymuraz ülkeden kaçarak Kartli'ye sığındı. Kahet tahtı I. Taymuraz'ın amcaoğlu olan Şiî Müslüman İsa Han'a verildi. Ülkede birçok kiliseyi camiye çevirten, 30.000 kadar Gürcüyü zorla Müslüman yapan Şâh I. Abbâs, Zegem'i de yakıp yağmalattı ve tahrip ettirdi. Ancak daha sonra şehrin yeniden imârını sağlamak maksadıyla halkını üç yıl süreyle vergiden muaf tuttu.

Şah I. Abbâs'ın Gürcistan'a yönelik seferi İstanbul'da Nasuh Paşa Barışı'nın ihlâli olarak değerlendirildi. Şah, Talışlı Mehmed Bey'i İstanbula elçi olarak gönderdi ve seferin amacının Safevîlere tâbi Gürcü prenslerinin ayaklanmasının bastırılması olduğunu bildirdi. İstanbul'da İran'a savaş açılmasının konuşulmaya başlaması üzerine Şah, barışın sürmesini temin etmek için Kuşçu Zâkir Ağa'yı Sultan I. Ahmed ve Sadrâzam Nasûh Paşa'ya hitaben yazılmış mektuplar ve değerli hediyelerle birlikte İstanbul'a gönderdi. Safevîlerin Gürcistan seferi İstanbul'da sadâret değişikliğine yol açtı. Nasuh Paşa karşıtı ve Safevîlere savaş açılmasını isteyen

---

[433] *BOA. KK No. 1794.*

[434] Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul 2005, 40.

hizbin girişimleri neticesi Sadrâzam Nasuh Paşa, İran'la yapılan anlaşmada onların tarafını tuttuğu suçlaması ile 17 Ekim 1614'te azil ve idam edildi.[435]

Gürcistan'da savaşların bitmesi neredeyse imkânsızdı. Şah I. Abbâs, Kartli Kralı II. Luarsab'ın kızkardeşi ile evlenmek istemiş fakat bunu kabul etmeyen II. Luarsab kız kardeşini I. Taymuraz ile evlendirmişti. Şah bunun üzerine prensesin boşanmasını istedi. II. Luarsab bu teklifi reddetti. Hem bu duruma hem de II. Luarsab'ın I. Taymuraz'ı ülkesine sığınmasına müsaade etmesine hiddetlenen Şah I. Abbâs Kartli'ye sefer düzenledi.[436] Tiflis Magravı Giorgi Saakadze, Aragvi Eristavı Nugzar gibi Gürcü beyleri ile işbirliği yapan Safevî ordusu, 1615'te Kartli topraklarına girdi. Kartli Kralı II. Luarsab, I. Taymuraz'la birlikte İmeret'e sığındı. Saakadze aznavur ailesinden olan, 1580'de doğan Giorgi Saakadze, II. Luarsab tarafından 1609'da Tiflis, Tskhinvali ve Dvaleti magravı tâyin edilmişti. Giorgi Saakadze, Kartli'nin en güçlü soylularından Prens Parsadan Tsitsişvili ve Prens Şadiman Barataşvili ile aralarındaki düşmanlık ve I. Luarsab'ın kendisini öldürmek istemesi yüzünden Mayıs 1612'te İran'a gitti ve Müslüman olarak Şâh I. Abbâs'ın hizmetine girdi.[437]

Safevîler, Kartli tahtına XI. Davit/Dâvud Han'ın oğlu, Şiî Müslüman VII. Bagrat/Bagrat Han'ı çıkardılar. Tiflis yerine Bolnisi'de ikâmet eden VII. Bagrat 1619'da öldü. Kartli tahtı Şâh tarafından VII. Bagrat'ın çocuk yaştaki oğlu II. Simon/Semayun Han'a verildi. Giorgi Saakadze *vekil* unvânı ile kral naibi oldu.

Şâh I. Abbâs, Osmanlı Devleti'ne tâbi İmeret Kralı III. Giorgi'den II. Luarsab ve I. Taymuraz'ın kendisine iade edilmesini istedi. Bu teklifin reddedilmesi üzerine İmeret'e asker gönderen Şah, Bâb-ı Âli'yi yatıştırmak için Mâzanderan Hâkimi Kâsım Bey aracılığıyla ve hediyelerle birlikte Sultan I. Ahmed'e gönderdiği bir mektupta *"Gürcistan'a yürülmesinin Müslümanlara zulmeden Gürcü keferesinin ifsat etmesi ile zaruret icabı"* olduğunu bildirdi. Kahet Kralı İsa Han'ın Şah I. Abbâs'la görüşmek üzere Isfahân'a gittiği sırada 15 Eylül 1615'te Davit Candieri önderliğinde ayaklanan Kahet halkı, I. Taymuraz'ı ülkeye çağırdı. Kahet'e geri dönen I. Taymuraz İranlı askerleri kılıçtan geçirdi. Osmanlı askerlerinin desteğiyle Şeki ve Ereş'i Safevî işgâlinden kurtardı, Şâh I. Abbâs'ın Tiflis üzerinden gönderdiği Ali Kulu Han komutasındaki 15.000 kişilik orduyu Tsitsamuri'de imhâ etti.

Kartli'de de isyan çıktı. Giorgi Saakadze canını zor kurtararak Safevîlere sığındı. I.Taymuraz'ın casusları tarafından kışkırtılan Şirvân halkı Safevîlere karşı ayaklandı. Şâh 1616'da Kahet üstüne yürüdü. Kahet ve Kartli nüfusunun 60-

---

[435] *Mustafa Safî'nin Zübdetü'l Tevârih'i* (haz. İbrahim Hakkı Çuhadar), Ankara 2003, II, 319-320.

[436] Bu konu ve Safevîlerin Gürcistan seferi hakkında bkz. *The History of Vartapet Arak'el of Tebriz*, (trans. George A. Bournoutian), Costa Mesa, 2005, I, 92-103.

[437] Giorgi Saakadze hakkında bkz. Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.* 240-242, 246-254; Suny, *A.g.e.* 50-51.

70.000'i katledildi, 100-130.000 kadarı İran'a götürülerek iskân edildi. Birçok şehir ve kasaba harâbeye döndü. Saraylar, kiliseler, manastırlar yakılıp yağmalandı, köyler ateşe verildi, bağlar, bahçeler ve meyve bahçeleri ortadan kaldırıldı. Tarım geriledi, ipekçilik söndü, ticaret durdu ve halk sefil hâle geldi. Kahet toprakları, Şâh I. Abbâs tarafından ikiye ayrılarak doğusu Gence Valisi Peyker Han'a, batısı Kartli Kralı VII. Bagrat'a verildi.[438] II. Luarsab, Gürcü tavatlarından Şadiman Baratşvili tarafından kandırılarak affedileceği vaadiyle 1616'da Kartli'ye geri döndü ve 1619'da İran'a götürülerek Astarabad'da hapsedildi. Daha sonra Şiraz'a götürülen ve Müslüman olması istenen bunun için yapılan baskı ve işkencelere rağmen Hıristiyanlıktan dönmeyen II. Luarsab, Şâh I. Abbâs'ın emriyle 21 Haziran 1622'de yay kirişiyle boğulmak suretiyle Şiraz'da katledildi.[439]

Şirvân'da 1615-1616 yıllarında "Deli Melik" diye anılan Melik Pirî adlı bir şeyhin önderliğinde Safevîlere karşı ayaklanma çıktı. Ereş'i bir süre ele geçiren isyancılar Safevî güçlerine yenilerek Dağıstan topraklarına sığındı.[440] Şâh I. Abbâs'ın 1614-1616 arasındaki seferlerinde Şirvân, Gence ve Karabağ'dan sürülen 25.000 *dönük* ailesi Osmanlılara yardım ettikleri veya edebilecekleri için İran içlerine, Kartli, Kahet, Revân ve Karabağ'dan sürülen 15.000 Müslüman, Yahudi ve Ermeni aile Mâzanderan bölgesine iskân edildi.[441]

Şâh I. Abbâs 1616'da kendisini ziyâret eden Haytak Usmisi Rüstem Han'a, Derbend şehrinin yönetimini verdi. Gazi Kumuk ve Dağıstan şamhalları ile Avar Haru'na maaş bağladı.[442] Bâb-ı Âlî de Güney Kafkasya'da Safevîlere karşı direnişi örgütleyebilecek müttefiklere ihtiyaç duyuyordu. İstanbul'a gelerek Sultan I. Ahmed ile görüşen I. Taymuraz'a Gönye Kalesi tahsis edildi.

Osmanlı ve Safevî devletleri arasında 1612'de yapılan musâlaha üç yıl sürdü. Sınır ihtilafı ve Şâh I. Abbâs'ın anlaşmada yer almamasına rağmen vermeyi taahhüt ettiği yıllık 200 yük ipeği göndermemesi yeni bir savaşa yol açtı. İstanbul Barışı ile Osmanlı-Safevî sınırı 1555 Amasya Anlaşması hükümlerine uygun belirlenmişti. Revân Hâkimi Emir Gûne Han 1614'te Van beylerbeyi ile birlikte tesbit ettiği sınır-nâmede Ahıska'nın Kânûnî devrinde Safevî idaresinde olduğunu iddia ederek anlaşmazlık çıkardı. Bâb-ı Âlî, Safevî elçisi Kâdı Han'a bu gibi davranışların barışı bozacağını bildirdi.[443]

---

[438] Şah I. Abbâs'ın Gürcistan seferleri hakkında bkz. Brosset, *A.g.e.* II/1, 484-487; R.Savory, "Safavid Persia", *Cambridge History of Iran*, VI, Cambridge 1986, 1081-1083.

[439] Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.* 298. II. Luarsab, Gürcü Kilisesi tarafından aziz ilan edildi.

[440] Mehmetov, *A.g.e.* 398.

[441] Marie Felicite Brosset, *Collection d'historiens Armeniens*, St. Petersburg 1876, 2, 488.

[442] Erel, *A.g.e.* 98; Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.* 49.

[443] Kütükoğlu, *A.g.e.* 278.

İran'ın ödemesi gereken ipek vergisini ilk sene gönderdikten sonra bir daha göndermemesi ve Şah'ın Gürcistan üstüne yürümesinin *"gazâb-ı şâhâne"* ye sebep olması yüzünden İran'a savaş açıldı. Osmanlı ordusu aralıklı olarak çeyrek yüzyıl sürecek seferlerde sert kışlarla, erzak sıkıntıları ve salgın hastalıklarla kırılacak, Doğu Anadolu ve Irak'la birlikte Güney Kafkasya Osmanlı ve Safevî ordularının uzun ve kanlı mücadelesi sırasında yakılıp yıkılacaktı.

Sadrâzam ve Şark Serdâr-ı Ekremi Öküz Kara Mehmed Paşa 22 Mayıs 1615'te 100.000 kişilik bir ordu ile İran üstüne hareket etti. Kışı Halep'te geçirdikten sonra 18 Nisan 1616'da buradan yürüyüşe geçen Osmanlı ordusu 20 Mayıs'ta Erzurum'a ve 5 Kasım'da Kars'a ulaştı. 1604'te Safevîler tarafından tahrip edilmiş olan Kars Kalesi tâmir edilerek kaleye bir dizdâr ve muhafızlar konuldu. Osmanlı ordusu 11 Eylül 1616'da ulaştığı Revân'ı aynı gün kuşatma altına aldı. Orduda ağır toplar ve kale kuşatmalarında kullanılan silahların olmaması, Revân Hâkimi Emirgûne Han'ın şehri şiddetle savunması, kışın yaklaşması, mühimmâtın ve zâhirenin azalması ve Safevîlerin ordunun ikmal yollarını vurması üzerine 5 Kasım 1616'da kuşatma kaldırıldı ve ordu Erzurum'a çekildi. Şiddetli soğuklar ve erzak sıkıntısı yüzünden geri çekilmede çok sayıda asker hayatını kaybetti. Sadrâzam Öküz Kara Mehmed Paşa'nın *Revân Seferi* (1615-1616) denilen seferi için 297.725.705 akça ordu hazînesi tahsis edilmiş, sefer masrafları 290.615.304 akça olmuş, üstelik Revân ele geçirilememişti. Öküz Kara Mehmed Paşa büyük miktarda asker ve hazine kaybı, Revân'ı alamaması ve tedbirsizliği yüzünden 17 Kasım 1616'da azledildi.[444] 17 Kasım 1616'da sadrâzam ve şark serdâr-ı ekremi tâyin edilen Halil Paşa, 15 Haziran 1617'de Erdebil Seferi denen İran seferine çıkmak üzere 60.000 kişilik bir ordu ile İstanbul'dan hareket etti. Ekim 1617'de Diyarbekir'e ulaşan Osmanlı ordusu bu şehirde kışladı. Kefe'den gemilerle Samsun'a, buradan da Erzurum üzerinden Van'a gelen Kırım Hanı II. Canibek Giray'ın komutasındaki Kırım askerleri ile Van yakınında birleşen Halil Paşa, Mayıs 1618'de Azerbaycan'a girerek Safevîlerin kutsal şehri Erdebil'in önlerine geldi. Osmanlı ve Karçakay Han'ın komutasındaki Safevî orduları 10 Eylül 1618'de Erdebil'in yakınındaki Pül-i Şikeste'de karşılaştı. 15.000 şehîd veren ve geri çekilen Osmanlı ordusu Halil Paşa'nın gayreti ile bir süre sonra toparlanarak, Erdebil üstüne yürüdü. Kışın yaklaşması ve Şâh I. Abbâs'ın talebi üzerine 26 Eylül 1618'de Erdebil Barışı imzalandı. II. Osman tarafından 29 Eylül 1619'da tasdik edilen anlaşma ile İran'ın yıllık ipek vergisi 100 yüke indirildi. 1612 İstanbul Barışı'yla kabul edilen sınır korundu. Kars ve Ahıska'nın Osmanlı toprağı olduğu, Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Dağıstan hanlıklarına taarruz edilmemesi kabul edildi. Bağdad ve Ahıska taraflarında sınır düzenleme-

[444] Öküz Kara Mehmed Paşa'nın Revân seferi hakkında bkz. *Topçular Kâtibi Abdülkadir..*,I, 645-650; Naîmâ, *A.g.e.* II, 425-426; Peçevî, *A.g.e.* II, 340-343.

leri yapıldı.[445] Erdebil Barışı ile Osmanlı ve Safevî devletleri arasında ve Güney Kafkasya'da beş yıl sürecek bir barış dönemi başladı.

İspanya Kralı III. Felipe'nin elçisi Don Garcia de Silva y Figueroa 25 Ağustos 1619'da Isfahân'a gelerek Osmanlılara karşı hükümdârının desteğini bildirdiğinde Osmanlı-Safevî barışı imzalanmıştı. Osmanlı Devleti'ni iktisadî olarak yıpratmak isteyen Şâh I. Abbâs, 1622'de İngiliz East India Company'ye verdiği fermânla her yıl 1000-3000 yük ipek vermeyi taahhüt etti.[446] Bu ipek, Safevîlerin Mayıs 1622'de İngiliz gemilerinin yardımıyla Portekizlilerden aldıkları Hürmüz'den deniz yoluyla sevk edilecekti. Robert Sherley 1623'te elçilik göreviyle tekrar İngiltere'ye geldi.[447]

II. Osman'ın 19 Mayıs 1622'de tahttan indirilmesi ve 20 Mayıs'ta öldürülmesi ile başlayan karışıklık, Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa'nın Pâdişâh'ın intikamını almak için *"Pâdişâh kâtili"* ilân ettiği Yeniçeri ocağı ile hükümete karşı harekete girişmesi, yönetimin acınacak hâli ve *"Devlet Vâlide elindedir, Pâdişâh zevi'l-ukûlden değildir"* diye *"Anadolu'da fitne ve fesâd zuhûr"* etmesinden yararlanan Şâh I. Abbâs, Temmuz 1623'te ordusunu Bağdad'ı kuşatmaya yolladı. Kendisi de 23 Aralık 1623'te Bağdad önlerine geldi. Şehir, kale kapısının açılması ile ihânet yüzünden 12 Ocak 1624'te işgâl edildi. Bağdad'daki Osmanlı asker ve memurlarıyla, Sünnî halk kılıçtan geçirildi.[448]

Çerkes Mehmed Paşa 3 Nisan 1624'te Bağdad'ı geri almak için sadrâzam ve serdâr-ı ekrem tâyin edilerek 17 Haziran 1624'te sefere çıktı. Musul ve Kerkük'ü ele geçirip Mardin'e kadar gelen Safevî ordusu püskürtüldü. Diyarbekir Beylerbeyi Müezzinzâde Hâfız Ahmed Paşa Musul'u, Altınköprü'de Safevî ordusunu bozan Karaman Beylerbeyi Çerkes Hasan Paşa Kerkük'ü geri aldı. Tokat'ta ölen Çerkes Mehmed Paşa'nın yerine 28 Ocak 1625'te sadrâzam ve şark serdâr-ı ekremi olan Hâfız Ahmed Paşa 5 Mayıs 1625'te Diyarbekir'den Bağdad'a hareket etti.

Şâh I. Abbâs 1619'da II. Luarsab'ın kayınbiraderi Giorgi Saakadze'yi Kartli Şâh vekili tâyin etti, ülkeyi 1623'e kadar Şâh adına Giorgi Saakadze yönetti. Şah, I. Taymuraz'ın rehin gönderdiği annesi Kraliçe Ketevan ile oğulları Prens Levan ve Prens Aleksandr'ı 13 Eylül 1624'te öldürttü. İsyân eden I. Taymuraz, Safevî hâki-

---

[445] 1615–1618 Osmanlı-Safevî savaşı hakkında bkz. Naîmâ, *A.g.e.* II, 421–456; Öztuna, *A.g.e.* III, 424–427; Sykes, *A.g.e.* 256–268.

[446] Şâh I. Abbâs ve İngiliz East India Company arasındaki ilişkiler hakkında bkz. Colin Paul Mitchell, "Shah Abbâs, the English East India Company and the Cannoneers of Fars", *Itinerario*, 24/2 (2000), 104–125.

[447] Safevîlerin Avrupalı devletlerle diplomatik ilişkileri ve Hindistan-Yakındoğu ticaretinde yaşanan kriz hakkında bkz. Steensgaard, *A.g.e.* 305 vd.

[448] Naîmâ, *A.g.e.* II, 288.

miyetinden kurtulmak ve tahtına yeniden sahip olmak, Safevîlere karşı ittifak kurmak için görüşmeler yapmak üzere İtalya'da tahsil görmüş olan Prens Nikoloz Çolokaşvili'yi 1625'te elçi olarak Avrupa'ya gönderdi. 1626-1629 yıllarını Avrupa'da geçiren Çolokaşvili, İspanya Kralı IV. Felipe ve Papa VIII. Urban'dan yardım istedi. Ancak I. Taymuraz'ın ümid ettiği yardım ve desteği alamadı.

Osmanlı ordusunun belli bir bölgeye büyük kuvvetlerle ilerlemesini önlemek için Karçakay Han komutasında 30.000 kişilik bir orduyu Giorgi Saakadze ile birlikte Nisan 1625'te Gürcistan topraklarına yollayan Şâh I. Abbâs, Karçakay Han'a Giorgi Saakadze'nin katledilmesini emretti. Bunu öğrenen Giorgi Saakadze Gönye'de oturan I. Taymuraz ile Gürcü prenslerine Safevî ordusunun güzergâhı hakkında bilgi verdi. Aragvi Eristavı Zurab komutasındaki Gürcüler Martkopi Düzlüğü denilen bataklık vadide Safevî ordusuna pusu kurdular. Gürcülerin 25 Mayıs 1625'te yaptığı baskın neticesinde, Karçakay Han ve oğlu ile Revân Valisi Emir Gûne Han, Karabağ Valisi Ziyadoğlu Mehmed Kulu Han ve Şirvân Valisi Yusuf Han dâhil 27.000 Safevî askeri öldürüldü.[449] "Saltanatı müddetince böyle bir zayiat vermemiş olan" Şah I. Abbâs, öç almak için Isfahân'da rehin bulunan Giorgi Saakadze'nin oğlunu idâm ettirdi. Gürcüler, Kahet üzerine yürüdü. Safevîlerin Kahet Valisi Peyker Han ülkeden kaçtı.

Giorgi Saakadze'nin daveti ile Kahet tahtına yeniden oturan I. Taymuraz, İranlı komutanların kesik başları ile Safevî ordusunun kös, nakkare ve bayraklarını, Giorgi Saakadze'nin oğlu Avtandil vasıtasıyla Diyarbekir'de bulunan Müezzinzâde Hafız Ahmed Paşa'ya gönderdi. "Osmanlı ordusu Gürcistan'da görünür görünmez Gence, Karabağ, Şirvân ve Erdebil'in düşeceğini" belirtti ve Osmanlı ordusunu Gürcistan'a davet etti. Hafız Ahmed Paşa Gürcülerin zaferini ve taleplerini Kapıcıbaşı Ali Ağa vasıtasıyla İstanbul'a bildirdi.[450] Müezzinzâde Hâfız Ahmed Paşa, I. Taymuraz'ın Safevîlerin Gürcistan'da vurulması teklifine "*saadetlü pâdişâh bizi Bağdad fethine tayin etmiştir ve biz Gürcistan ve Şirvân'a memur değiliz*" cevabını verdi.[451] Gürcüler, Yeniçeri Ağası Hüsrev Ağa'ya "*kendiniz gitmediniz hiç olmazsa o tarafa asker gönderiniz*" diye talepte bulundular. Ancak, Hüsrev Ağa, Hâfız Ahmed Paşa'nın fikrine karşı çıkmayarak bu isteğe "*biz tâbilerdeniz*" diye cevap verdi. Böylece muhtemel bir başarı imkânı elden kaçtı.[452] Dîvân-ı Hümâyûn'da yapılan toplantıda Bağdad'ın alınması kararlaştırıldı.

---

[449] Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.* 248; Naîmâ, *A.g.e.* II, 572-574; *The Chronicle of Deacon Zak'aria of K'anak'er (Zakareay Sarkawagi Patmagrut'iwn*, (trans. George A. Bournoutian), Costa Mesa 2004, 40-42.

[450] Peçevî, *A.g.e.* II, 403-404; *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi.(Metin ve Tahlil)*, (yay. Ziya Yılmazer), Ankara 2003, II, 809-810.

[451] Peçevî, *A.g.e.* II, 403.

[452] Peçevî, *A.g.e.* II, 404.

Trabzon Beylerbeyi Ömer Paşa Gürcülere yardım etmesi için serasker tâyin edildi. Dîvân-ı Hümâyûn, Giorgi Saakadze'ye istimâlet-nâme göndererek *"Trabzon Beylerbeyi Ömer Paşa, Çıldır Beylerbeyi Murtazâ Paşa ve bazı sancakbeylerinin Gürcülere yardıma memur edildiklerini, Megrel, Gürel, İmeret ve Dağıstan hâkimlerine Kızılbaş tasarrufundaki toprakların tahribi ve zaptı için hüküm gönderildiğini, bu harekâta kendisinin de katılmasının istendiğini"* bildirdi.[453] Şâh I. Abbâs'ın Gürcistan'a yolladığı Korcibaşı İsa Han serdârlığındaki ordu 1 Temmuz 1625'te Marabda Muharebesi'nde Trabzon Valisi Ömer Paşa ile I. Taymuraz ve Giorgi Saakadze'nin komutasındaki Osmanlı-Gürcü ordusunu yendi.

Müezzinzâde Hâfız Ahmed Paşa 13 Kasım 1625'te Bağdad'ı kuşattı. Şâh I. Abbâs'ın 29 Mayıs'ta 30.000 kişilik ordusu ile Bağdad'a gelmesi üzerine Osmanlı ordusu iki ateşi arasında kaldı. 3 Temmuz 1626'da kuşatmayı kaldıran Osmanlı ordusu, kışlamak üzere Diyarbekir'e çekildi. Müezzinzâde Hâfız Ahmed Paşa, 1 Aralık 1626'da azledildi. Halil Paşa, Sadrâzam ve Şark Serdâr-ı Ekremi oldu.

I. Taymuraz 1627'de Safevîlere tâbi oldu ve Kahet krallığını Şâh I. Abbâs'a tasdik ettirdi. Safevîler Mart 1627'de Ahıska Kalesi'ni kuşattı. I. Taymuraz 1627 yazında Çıldır Beylerbeyi Köseç Sefer Paşa, İmeret Kralı III. Giorgi ve Giorgi Saakadze komutasında üstüne gönderilen Osmanlı-Gürcü ordusunu bozdu. Ahıska'yı kuşatmadan kurtarmak için gönderilen Dişlenk Hüseyin Paşa komutasındaki Osmanlı birliğinin de yenilmesi ve paşanın şehîd edilmesi üzerine Safevîler Ahıska'yı işgâl etti. Gürcü beyleri arasındaki birlik I. Taymuraz'ın Safevîlerle anlaşarak Kartli ülkesini ele geçirmesi üzerine bozuldu. I. Taymuraz'ı tahttan indirmek isteyen Giorgi Saakadze başkanlığındaki muhalif Gürcü beyleri Ekim 1627'de Tiflis'in 60 km. kuzeybatısındaki Bazaleti Gölü kıyısında yapılan muharebede I. Taymuraz karşısında yenildi. Giorgi Saakadze Osmanlı topraklarına kaçtı ve 15 Ekim 1627'de Erzurum Kalesi önünde Sadrâzam Halil Paşa'nın komutasındaki Osmanlı ordusuna sığındı. İstanbul'a gelen Giorgi Saakadze, Mehmed adı ile Sünnî Müslüman oldu ve Sultan IV. Murad tarafından vezâretle kapıcıbaşı tâyin edildi.[454] Halil Paşa 6 Nisan 1628'de azledildi.

Safevî Devleti'nin en büyük hükümdarı olan, siyasî, askerî ve malî ıslahatlarla devletini güçlendiren Şâh I. Abbâs 19 Ocak 1629'da öldü. Sadrâzam ve Şark Serdâr-ı Ekremi Boşnak Hüsrev Paşa *Bağdad ve Hemedân Seferi* denen İran seferine çıkmak üzere 10 Haziran 1629'da İstanbul'dan Irak cephesine hareket etti. Ancak, görülmemiş şekilde yağan yağmurlar nedeni Fırat ve Dicle'nin taşması üzerine El-Cezîre'nin bataklığa dönüşmesi Bağdad'ın kuşatılmasını imkânsız kıldığı için Şehrizor ve civarının emniyete alınması kararlaştırıldı.

---

[453] Feridun Bey, *A.g.e.* II, 311-312.

[454] Naîmâ, *A.g.e.* II, 623.

Safevîlere tâbi Kartli Kralı II. Simon/Semâyun Han 1630'da Aragvi Eristavı Zurab tarafından öldürüldü. II. Simon'un ölümü üzerine Kartli'yi ele geçiren ve Osmanlılarla ittifak kurma yolları arayan I. Taymuraz, bağımsızlık hevesinde olan Aragvi Eristavı Zurab'ı öldürttü. Karaman beylerbeyi Giorgi Saakadze/Mehmed Paşa, Osmanlı usul ve erkânını bilmeyen maiyetinin hatalı hareketleri yüzünden İstanbul'a şikayet edilmişti. Bu nedenle cezalandırılmaktan korkan Giorgi Saakadze/Mehmed Paşa, Sadrâzam ve Şark Serdâr-ı Ekremi Hüsrev Paşa Konya'ya ulaşmadan şehirden kaçtı. Ancak, bir süre sonra teslim oldu ve ordu ile birlikte Halep'e geldi. Kaçmasına çok kızan Hüsrev Paşa'nın emriyle ve muhtemelen I. Taymuraz'ın talebi üzerine ya da onunla bir ittifak kurmak amacıyla Anadolu Beylerbeyi Zor Paşa tarafından oğlu Avtandil ve maiyetindeki dört Gürcü ile birlikte 29 Eylül 1629'da Halep'te idâm edildi.[455] Hemedân yolu üzerindeki Mihribân Kalesi'ni fethe giden Osmanlı ordusunun öncüleri 5 Mayıs 1630'da Zeynel Han komutasındaki 40.000 kişilik Safevî ordusunu kalenin yakınında yendi. Mihribân'ı ele geçiren ve Hemedân üstüne yürüyen Hüsrev Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu 9 Haziran 1630'da Safevîlerin boşalttığı Hemedân'ı fethetti ve 14 Temmuz 1630'da Lûristan Valisi Hüseyin Han serdârlığındaki Safevî ordusunu Hemedân'ın güneyindeki Çemhâl ovasında bozdu. Safevîler tarafından *"Hüsrev Hân-ı bî-amân"* diye anılan Hüsrev Paşa, Hemedân'ı ve İran topraklarını *"ol havâlide taş üstüne taş komayup harâb eyledi"* ve Şiî halkı kılıçtan geçirdi. 5 Ekim 1630'da Bağdad'ın ikinci kuşatması başladı. 14 Kasım 1630'da kuşatmayı kaldıran Osmanlı ordusu kışlamak üzere Anadolu'ya çekildi.[456]

Revân ve Karabağ'da 1625'te Safevîlere karşı Mıhlı Baba isimli Ermeni dönmesi bir dervişin önderliğinde, Karabağ Valisi Dâvud Han'ın da iştirak ettiği bir ayaklanma çıkmıştı. Şii Türkmenler ve Ermenilerin katıldığı *mehdici* isyan, Safevî güçleri tarafından bastırılmıştı.[457] Köylülerin, toprak yılda bir defadan fazla ürün almaya uygun olmaması nedeni ile geçimlerini güçlükle sağladıkları, üstelik yıllardır süren savaş yüzünden iktisadî ve içtimaî durumu daha bozulan Karabağ'da 1631'de Derviş Rıza adlı birinin önderliğinde Safevîlere karşı yeni bir *mehdici* ayaklanma çıktı.[458] İsyan 1632'de Safevî güçlerince bastırıldı. İsyandan yararlanmak isteyen I. Taymuraz'ın 1631'de Gence ve Karabağ'a saldırarak tahrip etmesi üzerine Rostom/Keyhüsrev Han serdârlığındaki Safevî ordusu 1632'de Gürcistan'a girdi. Gürcü beylerince terk edilen I. Taymuraz, sayıca çok üstün olan Safevîler karşısın-

---

[455] Naîmâ, *A.g.e.* II, 648-649; Giorgio Rota, "A New Date for the Death of Giorgi Saak'adze", *Eurasian Studies*, IV/1 (2005), 21.

[456] Sadrâzam Boşnak Hüsrev Paşa'nın Hemedân Seferi hakkında bkz. Naîmâ, *A.g.e.* II, 641-666; Peçevî, *A.g.e.* II, 410-418; *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*.. II, 889-940;

[457] Mehmetov, *A.g.e.* 398.

[458] Mehmetov, *A.g.e.* 398.

da tutunamayarak İmeret'e sığındı ve Erzurum Beylerbeyi Halil Paşa'ya bir mektup göndererek Pâdişâh'a itaat ettiğini bildirdi ve yardım istedi.

Kartli tahtına Rostom/Keyhüsrev Han çıkarıldı. İran eyâleti yapılan Kahet'in valiliğine Şemseddinlü Selim Han tâyin edildi. Kartli ve Kahet'teki kalelere Safevî birlikleri yerleştirildi. Kartli ve Kahet'in işgâli üzerine Gürel ve Megrel Nisan 1634'te Safevî Devleti'ne tâbi oldu. Gürel Dadyanı I. Keyhüsrev kızını Kartli Kralı Keyhüsrev Han'a verdi. I. Keyhüsrev'in kızının İmeret topraklarından geçmesine engel olmak isteyen İmeret Kralı III. Giorgi ve I. Taymuraz'ın 1633'te yapılan savaşta yenilmesi üzerine İmeret toprakları Safevîler tarafından işgâl edildi.

Gürel ve Megrel'in tâbi olması ve İmeret'in işgâli ile Safevîler Trabzon eyâleti sınırlarına dayandı. Çıldır Beylerbeyi Köseç Sefer Paşa'nın *"Donanma-yı Hümâyûn ol tarafta muhafaza ve Dadyan ve Gürel vilâyetlerini gâret* (yağma) *etmesi"* gerektiğini belirtmesi üzerine bölgede tedbir alan Bâb-ı Âli, Adana beylerbeyi ve Karaman sancakları ile Saruhan ve Kastamonu sancakbeylerini sınırın muhafazası ile görevlendirdi.[459]

Revân'ı kendilerine üs yapan Safevî orduları buradan yaptıkları akınlarla Kars, Erzurum ve Trabzon eyâletleri topraklarını vurdular, talan ve tahrip ettiler. Safevîlerin Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya taarruzlarını önlemek için anılan bölgelerin güvenliği açısından stratejik öneme sahip olan Revân'ın alınması kararlaştırıldı. Tabanıyassı Mehmed Paşa, 18 Mayıs 1632'de sadrâzam ve şark serdâr-ı ekremi tâyin edildi ve 15 Ekim 1633'te İstanbul'dan İran seferine hareket etti ve 1635 baharına kadar önce Halep'te sonra Diyarbekir'de kalarak padişâhı bekledi. Sultan IV. Murad, 29 Mart 1635'te Üsküdar'dan hareket ederek İran'a yönelik ilk seferi olan ve *Revân Seferi* denilen sefer-i hümâyûnuna başladı.[460]

Şâh I. Safî, seferi haber alınca Şamlu Canibek Han'ı Şirvân, Karabağ ve Revân askerleri ile birlikte Gürcistan'a göndererek Osmanlı ordusunun geçeceği yol üstündeki tarlaları yaktırdı. Mâzanderân Valisi Emir Fettah Han'ı da Isfahânlı tüfekçilerle Revân Kalesi'ne gönderdi. Osmanlı ordusunun Erzurum'da bulunduğu 26 Haziran 1635'de Dağıstan beylerinden Mirzâ Mehmed Bey ve Rutul Hâkimi İbrâhim Han'a birer mektup yazılarak Revân üstüne yapılan sefere yardımcı olmaları istendi.[461] Revân seferi sırasında 22 Temmuz 1635'te ordugâha elçilerle hediyeler ve birikmiş haracını göndererek Pâdişâh'tan af dileyen Gürel Dadyanı I. Keyhüsrev, yeniden Osmanlı Devleti'ne tâbi oldu.

---

[459] Gürcistan'daki gelişmeler hakkında bkz. Naîmâ, *A.g.e.* III, 787.

[460] Naîmâ, *A.g.e.* III, 801.

[461] *BOA. Yabancı Arşivler (Gürcistan Arşivi'ndeki Türkiye ile ilgili Belgeler), Dosya No 12 Gömlek No. 6, Dosya No. 10, Gömlek No. 20.*

Erzurum Beylerbeyi Demirkazık Halil Paşa'yı mühimmât tedârikinde yetersiz kalması, Sivas Beylerbeyi Bosnalı Ali Paşa'yı da Samsun ve Trabzon'dan topları getirirken gecikmesinden dolayı idâm ettirdikten sonra 19 Temmuz 1635'te Kars üzerinden Revân'a hareket eden Sultan IV. Murad komutasındaki Osmanlı ordusu, 27 Temmuz'da Revân Kalesi önüne geldi.[462] 28 Temmuz'da harp dîvânı toplandı ve 29 Temmuz'da kuşatma başladı. Revân Valisi Emir Gûne oğlu Tahmâsb Kulu Han ve Mâzanderân Valisi Emir Fettâh Han tarafından savunulan Revân, Safevîlerin 2 Ağustos günü yaptıkların huruç harekâtının başarısız olmasının ardından 7 Ağustos Pazartesi günü vire ile teslim oldu. Osmanlı ordusu 8 Ağustos 1635 Salı günü kaleye girdi.[463] Sultan IV. Murad'ın fermânıyla şehirdeki 4-5000 Şiî nüfus Revân'ı terk etti. Tâmir edilen Revân Kalesi'ne 2000'i yeniçeri 10.000 asker bırakıldı.[464] Revân merkez olmak üzere 10 Ağustos'ta Revân eyâleti kuruldu ve beylerbeyliğine Murtazâ Paşa tâyin edildi. Sultan IV. Murad Kapıcılar Kethüdâsı Salih Ağa vasıtasıyla İstanbul'a ve imparatorluğun bütün eyâlet merkezlerine birer fetih-nâme göndererek üç gün üç gece şenlik yapılmasını emretti.[465] Osmanlı topraklarında büyük bir sevinçle karşılanan Revân'ın fethine Şeyh-ül İslâm Yahyâ Efendi,

"Revân'a varacak Sultan Murad Hân-ı Ömer heybet
Müyesser eyledi âna Hüdâ-yı müsteân fethin
Cemi ehl-i sünnet asker-i İslâm şâd oldu
Didi Yahyâ ânın tarihini gördük Revân fethin"

kıtasını tarih düşürdü.[466]

Safevîlerin 1627'de işgâl ettiği Ahıska Kalesi üzerine serasker 20 Ağustos 1635'te tâyin edilen Vezîr Gürcü Dâmad Kenan Paşa 23 günlük bir kuşatma neticesi 15 Eylül 1635'te kaleyi fethetti.[467] Aynı gün Ahıska eyâleti kuruldu. Ahıska Kalesi'nin tâmiriyle Anadolu Beylerbeyi Gürcü Mehmed Paşa görevlendirildi. Sultan IV. Murad tarafından I. Taymuraz'ın oğlu olan ve Enderûn'da tahsil gören Mehmed Bey'e 20 Ağustos 1635'te Tortum sancakbeyliği verildi. Revân'da 12 gün kalan Sultan IV. Murad komutasındaki Osmanlı ordusu 20 Ağustos'ta Aras boyunu

---

462 Naîmâ, *A.g.e.* III, 803-808; *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*.. II, 1011-1024.

463 Naîmâ, *A.g.e.* III, 816; Revân Seferi hakkında bkz. Yunus Zeyrek, *IV. Sultan Murâd'ın Revân ve Tebriz Seferi Rûznâmesi*, Ankara 1999.

464 Peçevî, *A.g.e.* II, 438.

465 M. Akif Erdoğru, "1635 Tarihli Revan Kalesi Fetihnamesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIV (1999), 25-43.

466 Kâtib Çelebi *Fezleke*, İstanbul 1869, I, 252 b.

467 *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*.. II, 1031.

takip ederek güneydoğuya doğru hareket etti. 1 Eylül'de Hoy, 11 Eylül'de Tebriz fethedildi. Revân'dan itibaren bütün yol boyu, kalesi yıkılan Hoy şehri ve civarındaki köylerle, Cihan Şâh ve Sultan Hasan camileri hâriç Tebriz şehri tahrip edilerek yakıldı. Şâh I. Safî, elçisi Türkmen Hızır Bey'i barış istemek üzere Revân Beylerbeyi Murtazâ Paşa vasıtasıyla Pâdişâh'a gönderdi. Sultan IV. Murad, Osmanlı ordugâhına gelen Türkmen Hızır Bey'i huzuruna kabul etmedi ve onun *"murâdınız nedir"* şeklindeki sorusuna *"murâdımız ecdâd-ı izâmımız zamanında feth olunup hutbe okunan memâliki istirdattır. Buraların miftâhın getirmeyince ve ondan mâada bir kala vermeyince sulh ihtimali yoktur"* cevabını verdi. Tebriz veya Van'da kışlayarak *"evvel baharda"* yeniden İran üstüne yürümeyi düşünen Sultan IV. Murad, kışın yaklaşması ve erzağın azalması yüzünden düşüncesine itiraz eden vezîrlerin İstanbul'a dönme teklifini kabul etti. İstanbul'a dönmek üzere 15 Eylül 1635'te Tebriz'den hareket eden ve Sadrâzam Tabanıyassı Mehmed Paşa'yı gerekirse Revân'a yardım etmek için Diyarbekir'de bırakan Sultan IV. Murad, 27 Aralık 1635'te İstanbul'a döndü.

Safevîler, Osmanlı ordusu çekilir çekilmez Tebriz başta olmak üzere Güney Âzerbaycan'ı geri aldılar. Şâh I. Safî komutasındaki Safevî ordusu 13 Kasım 1635'te başlayan kuşatma sonrası 1 Nisan 1636'da Revân'ı işgâl etti. Revân Beylerbeyi Murtazâ Paşa ve şehri savunan Osmanlı askerlerinin tümü şehîd edildi. Safevîlerin Revân'ı kuşattığını haber alan Tabanıyassı Mehmed Paşa 2 Ocak 1636'da Diyarbekir'den ayrılarak Erzurum'a geldi. Ancak *"şiddet-i şitâ ve marâz-ı tâun"* yüzünden Revân'ın yardımına yetişemedi. Irak cephesi serdârı Şam Beylerbeyi Arnavud Küçük Ahmed Paşa'nın komuta ettiği Osmanlı ordusu da Eylül 1636'da Mihribân'da Safevîlere yenildi. Küçük Ahmed Paşa savaşta şehîd oldu. Revân Seferi sırasında askerlerin maaşları ve çeşitli harcamalarla, *"intihâ-yi serhâd-ı Acem'den"* Gönye, Ahıska, Kars ve Hartus kalelerindeki garnizonların maaşları, zâhire bedelleri ve mühimmât masrafları Erzurum Gümrüğü gelirinden karşılanmıştı.[468] Revân'ın elden çıkmasıyla sefer için yapılan masraf ve gösterilen gayret boşa gitti. Sultan IV. Murad, başlangıçta Erzurum'dan gönderdiği raporlarda iddia ettiği sebepleri haklı gördüğü Sadrâzam ve Şark Serdâr-ı Ekremi Tabanıyassı Mehmed Paşa'yı *"Revân imdâdına taksîr"* suçlamasıyla 2 Şubat 1637'de azletti.[469]

Sadrâzam ve Şark Serdâr-ı Ekremi tâyin edilen Dâmad Lâdikli Bayram Paşa, 7 Mart 1637'de İstanbul'dan İran üzerine hareket etti. Gürcistan'ın durumunu bilen Gürcü Mehmed Paşa, Erzurum beylerbeyi tâyin edildi. 5 Mayıs 1637'de Dâmad Lâdikli Bayram Paşa'ya yazılan bir adâletnâmede, *"harâc* (cizye) *toplanmasında ka-*

---

[468] *BOA. MAD No. 2841*, 89, 94; *MAD No. 3443*, 38, 47, 63, 64, 68, 72, 75, 173, 205, 223.

[469] Naîmâ, *A.g.e.* III, 842.

nuna aykırı hareket edilmemesi" emredildi. Adâletnâmede, Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'da yaşayan Ermeniler ve Gürcüler göz önünde tutulmuştu.[470]

Sultan IV. Murad 8 Nisan 1638'de İran'a yönelik ikinci sefer-i hümâyûnu olan *Bağdad Seferi*'ne çıktı. Pâdişah, Halep'te bulunduğu sırada Temmuz 1638'de Gürcü Mehmed Paşa'nın yerine Gürcü Dâmad Koca Kenan Paşa'yı Erzurum Beylerbeyi tâyin ederek,[471] Kars üzerinden Revân'a akın yapmakla görevlendirdi. Koca Kenan Paşa, kendisine katılan I. Taymuraz, Kars Beylerbeyi Dilaver Paşa, Ahıska Beylerbeyi Sefer Paşa ve Kefe'den gemilerle Samsun ve Sinop'a oradan da Erzurum'a gelen Kırım süvarileri ile birlikte Kars'tan Revân'a hareket etti. Revân kalesi yakınındaki Zengi nehri kıyısında yapılan savaşta 4000 kayıp veren Revân Hâkimi Kelp Ali Han kaleye sığındı. Akının amacı Revân'ı kuşatmak değil etrafı talan ve tahrip etmek olduğundan Koca Kenan Paşa, Nahçıvan'a kadar olan yerleri, Kırım süvarileri Şirvân'a kadar olan yerleri talan ve tahrip ederek geri döndüler.[472]

Sultan IV. Murad komutasındaki Osmanlı ordusu tarafından 15 Kasım 1638'de kuşatılan Bağdad 24 Aralık 1638'de fethedildi. Bağdad'ı savunan Safevî garnizonu kılıçtan geçirildi. Baruthâneyi havaya uçurarak 800 Osmanlı askerinin ölümüne yol açan Şiîler Irak'ın diğer yerlerine sürüldü. Bağdad'ta Şiî kalmadı. 27 Ocak 1639'da Musul'a gelen Sultan IV. Murad, Şâh I. Safî'ye gönderdiği tehditnâmede *"bu serhâdlerde kışlayup, evvel baharda asker-i deryâ misâlle"* İran'a yürüyeceğini bildirdi. Sadrâzam ve Şark Serdâr-ı Ekremi Kemankeş Kara Mustafa Paşa, 23 Mart 1639'da Bağdad'tan İran Seferi'ne hareket etti.

Şâh I. Safî'nin gönderdiği elçiler 29 Nisan'da Osmanlı ordugâhına ulaştı. Üç günlük bir müzâkere neticesi 17 Mayıs 1639'da, 15 yıl, 4 ay, 7 gün süren Osmanlı-Safevî savaşına son veren Kasr-ı Şirin Barış Anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile taraflar ellerindeki toprakların kendilerinde kalmasını kabul etti. Megrel, Gürel ve İmeret, Osmanlı; Kartli, Kahet ve Dağıstan, Safevî hâkimiyetinde kaldı.[473] Amasya Anlaşması'ndan sonra bozulan dengenin yeniden kurulması Sultan IV. Murad'ın en büyük başarılarından biri oldu.[474] 17. yüzyılda yapılan savaşlar Osmanlı Devle-

---

470 Halil İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II/3-4, (1965), 118-119.

471 *BOA. MAD No. 2841*, 89.

472 *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*.. II, 1088, 1091.

473 1603-1639 arasında Osmanlı-Safevî savaşı ve Kasr-ı Şirin Barışı hakkında bkz. M.Cavid Baysun, "Murad IV", *İA*, VIII; Kâtib Çelebi, *A.g.e.* II; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1869, I, 200 vd.; Kütükoğlu, *A.g.e.* 246-279; *Mecmua-ı Muâhedat*, II, İstanbul 1876, 308-312; Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.* 43-48; Naîmâ, *A.g.e.* I, 239-302, II, 382-405, III, 834 vd.; Öztuna, *A.g.e.* III, 99-125, 416-424; Peçevî, *A.g.e.* II, 226 vd.; Sykes, *A.g.e.* 296-300; Hans R. Roemer, "The Safavid Period, Abbâs I", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1986 içinde 262-278; Faruk Sümer, "Abbâs I", *DİA*, I; *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*.., II; Uzunçarşılı, *A.g.e.* III/1, 194-205.

474 Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2007, 200.

ti'nin İran'ı hâkimiyeti veya nüfûzu altına almasının ya da haraca bağlamasının mümkün olmadığını, Şiiliğin ortadan kaldırılmasının imkânsızlığını, buna karşılık İran'ın da Doğu Anadolu'ya hâkim olamayacağını gösterdi.

Osmanlı-Safevî sınır bölgesi ve Güney Kafkasya'nın çetin arazi ve soğuk iklim şartları, Osmanlı birliklerinin baharda yapılacak sefer için kışı Doğu Anadolu topraklarında geçirmek istememesi ve lojistik sıkıntılar, Safevî ülkesine yönelik Osmanlı askerî harekâtlarının menzilini önemli ölçüde sınırlamıştı. 16. ve 17. yüzyıllarda Doğu'ya yapılan seferlerin hem lojistik sıkıntıları çok fazla hem de mâliyetleri çok yüksekti. Sefer güzergâhının uzunluğu, arazinin elverişsiz olması ve iklimin sertliği, ordunun yürüyüşünü ve ikmâlini çok zorlaştırıyordu. Askerî tarihle ilgili önemli bir çalışmada belirtildiği gibi, "Sultan IV. Murad'ın 1635'te Revân'a ve 1638'de Bağdad'a yaptığı seferlerin her ikisi de 100.000'den fazla askerle Osmanlı ihtişâmının gösterisi oldu ama bu orduların hiç biri uzun süre sahada kalamadılar."[475] Serdârların komutasında gerçekleştirilen seferlerde yapılan harcamalar bile muazzam rakamlara ulaşıyordu. Sadrâzam Cağaloğlu Yusuf Sinan Paşa'nın *Şark Seferi* (1604-1605) için tahsis edilen ordu hazînesi 45.684.010 akça, yapılan harcama 74.753.179 akça,[476] Sadrâzam Kuyucu Murad Paşa'nın *Tebriz Seferi* (1610-1611) için tahsis edilen ordu hazînesi 90.793.851 akça, yapılan harcama 162.032.774 akça,[477] Sadrâzam Nasûh Paşa'nın *Şark Seferi* (1611-1612) için tahsis edilen ordu hazînesi 116.616.306 akça, yapılan harcama 115.707.263 akça,[478] Sadrâzam Öküz Kara Mehmed Paşa'nın *Revân Seferi* (1615-1616) için tahsis edilen ordu hazînesi 297.725.705 akça, yapılan harcama 290.615.304 akça idi.

Osmanlı ve Safevî devletleri arasında 1514'ten 1639'a kadar aralıklarla 125 yıl devam eden, yüz binlerce insanın hayatını kaybettiği savaşlardan Almanya İmparatorluğu yararlandı ve Osmanlıları Orta Avrupa'da durdurmayı başardı. Önce Portekiz, daha sonra Hollanda ve İngiltere Hind Okyanusu'nda hâkim oldular. Yavuz Sultan Selim'in Safevîleri iktisadî ve malî bakımdan çökertmek amacıyla uyguladığı ambargo politikasını Şâh I. Abbâs, İran açısından 1603-1629 arasında denedi. Şah'ın düşüncesi Avrupalı devletlerle birlik olup ipek ve baharat ticaretini Osmanlı topraklarından Hind Okyanusu'na kaydırmaktı.[479] İngiliz ve Hollandalıların 1625'e doğru Hind Okyanusu'nun efendisi hâline gelmeleri Doğu Akdeniz ticareti için felaketli oldu. Hindistan-Yakındoğu ticareti dünyanın ana yolu olmak-

---

[475] Murphey, *A.g.e.* 28.

[476] *BOA. Büyük Ruznamçe Kalemi No. 20645.*

[477] *BOA. Büyük Ruznamçe Kalemi No. 20661.*

[478] *BOA. KK No. 1794.*

[479] Konu hakkında bkz. Rudolph P. Mathee, *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver (1600-1730)*, Cambridge 1996, 76.

tan çıktı. Bu değişiklikten en büyük zararı Osmanlı Devleti gördü.[480] İpek ve baharat ticaretinin 1622'de kesilmesi yüzünden kaybettiği gümrük gelirlerinden uğradığı yıllık zarar 300.000 altın olan Osmanlı Devleti, ipek ticaretini kısmen kurtarmasına rağmen 1630'larda baharat ticaretini tamamen kaybetti. Bağdad, Halep ve Kahire artık uluslararası doğu-batı ticaretinin transit merkezleri arasında yer almıyorlardı.[481]

125 yıl süren Osmanlı-Safevî mücadelesinin sona ermesinden sonra Bâb-ı Âli, Orta Avrupa, Akdeniz, Balkanlar ve Karadeniz'in kuzeyindeki siyasî ve askerî konularla uğraştı. Osmanlı-Safevî barışı Safevî Hânedânı'nın 1720'lerde tahttan düşmesine kadar devam etti.

Kasr-ı Şirin Anlaşması'ndan 18. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Kafkasya'da Osmanlı toprakları, sınırları Kafkasya'ya taşan Kefe, Erzurum, Kars, Trabzon ve Çıldır eyâletlerinden, Osmanlı Devleti'ne tâbi İmeret, Gürel, Megrel ve Abhazistan ile hukûken Kırım Hanlığı'na tâbi Kabardeyler, Çerkesler ve Çeçenler başta olmak üzere Kuzey Kafkasya halklarının yaşadığı topraklardan meydana geliyordu.

B. Batı Gürcistan ve Abhazya (1639-1704)

Batı Gürcistan ve Abhazya'yı içine alan Güney Kafkasya'nın batısında Osmanlı Devleti'ne tâbi İmeret Krallığı ile Megrel, Gürel ve Abhazya prenslikleri vardı. Osmanlıların 1683'ten itibaren Almanya İmparatorluğu, Venedik, Lehistan ve Rusya ile savaş hâlinde olmasından yararlanan Abazalar, Osmanlı tüccarlarına ve ticaret gemilerine saldırarak mallarını gasp ediyorlardı.[482] 1699'da Kapdân-ı Deryâ Mezomorta Hüseyin Paşa'ya Megreller, Abazalar ve Lazların korsanlık ve eşkıyalık yapmasının engellenmesi emredildi.[483] Megrel ve Gürel dadyanları 1700'de *"Abazaların korsanlık, eşkıyalık ve kaçakçılık yaptıklarını, bölge halkının bundan rahatsız olduğunu"* İstanbul'a bildirdi. Korsanlık, eşkıyalık ve kaçakçılığı önlemek üzere deryâ beylerinden Maltız Abdurrahman Paşa ve Mehmed Reis bir filoyla birlikte Trabzon üzerinden Abhazistan kıyılarına gönderildiler.

Osmanlı hâkimiyetindeki Gürcü devletleri arasında yaşanan iktidar kavgaları, Batı Gürcistan'a Osmanlı müdahalesine yol açtı.[484] Birkaç yıldır cizyesini ödemeyen Gürel Dadyanı III. Mamia 1701'de İmeret topraklarına girerek İmeret Kralı Simon'u öldürdü ve kendisini kral ilân etti. III. Mamia'nın, krallığını Sultan II.

---

480 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal..*, 418.

481 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal..* 302-306.

482 *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, (yay. Abdülkadir Özcan), Ankara 2000, 208.

483 Uzunçarşılı, *A.g.e.* IV/1, 2.

484 Brosset, *A.g.e.* II/1, 300-301.

Mustafa'ya tasdik ettirmek için birikmiş cizye borçları ve hediyelerle İstanbul'a gönderdiği elçiler, III. Mamia'nın *"ahd u peymâna mugayir"* faaliyetleri yüzünden Seddü'l-Bahir Kalesi'ne hapsedildi.[485] Kutais Başpiskoposu Giorgi Abaşidze, III. Mamia'yı İmeret topraklarından çıkardı. İmeret tahtını V. Giorgi'nin oğlu VI. Giorgi'ye veren Dîvân-ı Hümâyûn, Gürel'in yurtluk-ocaklık hanlığını kaldırarak ülkeyi mâlikâne olarak Şeyh-ül İslâm Feyzullah Efendi'ye verdi.[486] Kararı tanımayan III. Mamia'nın Gürel'e gelen Osmanlı memurlarını şehîd etmesi üzerine Gürel'e, İstanbul'dan ve Erzurum, Kars, Trabzon, Çıldır eyâletlerinden asker sevk edilmesi kararlaştırıldı.[487] Kutais Başpiskoposu Giorgi Abaşidze, Dîvân-ı Hümâyûn'un emri ile III. Mamia'yı Gürel tahtından indirdi. İstanbul'daki Rus elçisi Pyotr Tolstoy Moskova'ya gönderdiği raporda, "Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'a karşı sefere hazırlandığını, seferin bir sebebinin de Osmanlıların, Rus donanması Karadeniz'e çıktığı takdirde, onlarla aynı dinden olan Gürcülerin, Gürcistan'ın Karadeniz'e dökülen nehirleri vasıtası ile yiyecek ve insan gücü yönünden Ruslara her türlü yardımda bulunabilecekleri" şeklindeki düşüncesi olduğunu yazıyordu.[488]

Köse Halil Paşa, Nisan 1703'te Erzurum beylerbeyi tâyin edilerek Gürcistan'a gönderilecek birliklerin seraskerliğine getirildi. Köse Halil Paşa'ya *"Gürel'i tamâm ile zapt itmesi"*, Kutais Başpiskoposu Giorgi Abaşidze'yi İmeret'ten çıkarması, Kutais ve Bağdadcık kalelerini tahkim etmesi emredildi.[489] Trabzon Beylerbeyi Tatar Sâlih Paşa, Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa ve Kars Beylerbeyi Mustafa Paşa, eyâlet askerleriyle beraber Köse Halil Paşa'nın emrine verildi.[490] İstanbul'dan denizyoluyla Trabzon'a, oradan Ahıska'ya gönderilecek top ve mühimmâtın sevki için Trabzon-Erzurum yolunun düzeltilmesi,[491] dağ geçitlerinin emniyetinin sağlanması,[492] Gürcistan kıyılarının güvenliğini temin maksadıyla Rize, Gönye, Azak, Taman ve Kerç tersanelerinde ikişer firkate inşâ edilmesi emredildi.[493] İstanbul'dan yeniçeri, cebeci ve topçuların 44 gemi ile deniz yoluyla bölgeye sevki kararlaştırıldı. İstanbul'dan gönderilecek cebecilerin birikmiş maaşlarını almadan sefere gitmeyecek-

---

485 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât. Tahlil ve Metin (1066–1116/1656–1704)*, (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, 753; Mehmed Râşid, *Târih-i Râşid*. II, İstanbul 1865, 580.

486 Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa, *Nusretnâme*, (yay. İsmet Parmaksızoğlu), II, İstanbul 1962, 132.

487 *BOA. MD No. 114*, muhtelif hükümler; Mehmed Râşid, *A.g.e.* II, 580.

488 V.E.Şutov, "Osmanlı Devleti'nin 1700–1709 Kuzey Savaşı Yıllarındaki Durumu", (çev. Ö. Cenap Eren), *Belleten*, LIII/207–208, 915.

489 *BOA. MD No. 114*, 25-26.

490 Askerleri Gürcistan seferiyle görevlendirilen eyâlet, sancak ve kalelerin listesi, Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *A.g.e.769*'da yer almaktadır.

491 *TŞS No. 1867*, 96 a.

492 *BOA. MD No. 114*, 27.

493 *BOA. KK No. 5688*, 2–3.

lerini söyleyerek 18 Temmuz 1703 günü ayaklanmaları üzerine Edirne Vak'ası denilen isyân başladı. Köse Halil Paşa komutasındaki askerler 1703'te üç koldan Megrel, Gürel, İmeret ve Abhazistan'a girdi. Osmanlı Devleti'ne itaâtsizlik eden tavatlar katledilerek toprakları tahrip edildi. Abhazya hâkimi Zeganıkua tahttan indirilerek ülkesi üç oğlu arasında paylaştırıldı. Bzıb'tan Kodor'a kadar olan toprakları Rostom'a, Kodor'dan Aalzga'ya kadar olan toprakları Çiketşua'ya, Aalzga'dan İngur'a kadar olan toprakları Kuap'a yurtluk-ocaklık olarak tevcîh eden Sultan III. Ahmed, Abhazistan tahtını Ciketşua'ya verdi.

Batı Gürcistan'ın güvenliği maksadı ile bölgede bir kaleler zinciri tesis edildi. Batum ve Anakara kaleleri 1703-1704'te tâmir edildi. Batum halkı kalenin tâmirindeki hizmetlerine karşılık vergilerden muaf tutuldu.[494] İmeret topraklarında, Hanistskali çayı kıyısında Bağdadcık Kalesi, Megrel topraklarında, Abhazistan sınırına yakın bir yerde daire şeklinde küçük bir yapı olan Ruh Kalesi ve Şalta vadisinin yukarı kesiminde Hihani Dağları eteklerinde XI. yüzyıldan kalma bir hisarın kalıntıları üzerinde Hıta Kalesi inşâ edildi. Trabzon Beylerbeyi Tatar Sâlih Paşa, Batum Kalesi Muhâfızı, Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa, Bağdadcık Kalesi Muhâfızı tâyin edildi. Tatar Sâlih Paşa ve İshak Paşa, 1704'te azledildi. Batum, Bağdadcık ve Ruh kalelerine aynı yıl yeni muhâfız askerleri gönderildi. Hıta Kalesi ise Megreller tarafından yıkıldı. Kefe beylerbeyi tâyin edilen Trabzon Beylerbeyi Tatar Sâlih Paşa, görev yerine giderken 1705 sonunda öldü. Bağdadcık Kalesi, 1708-1709'da tâmir edildi.[495] Bâb-Âli, karışıklık ve ayaklanmalar sırasında Megrel, Gürel ve Abhazistan'a iktisadî ambargo uyguladı. Nisan 1704'te Erzurum Beylerbeyi Köse Halil Paşa'ya, *"İstanbul'dan Trabzon yönüne yelken açan gemilerin, Batum iskelesinden ötede yer alan Gürcü ve Abaza vilâyetlerine gitmelerinin yasaklandığı, bu durumun gemi sahiplerine bildirilmesi"* emredildi.[496] Osmanlı ülkesinden *"Abaza eşkıyasına mal götüren gemilerin ve taşıdıkları malların mirî için zapt edilmesi ve sahiplerinin cezalandırılması"* talimâtı verildi.[497]

C. Safevî Eyâletleri. Doğu Gürcistan ve Dağıstan 1639-1724

a) Safevî Eyâletleri (İdarî Yapı, Toplum ve Ekonomi 1639-1724)

Kasr-ı Şirin Anlaşması (1639)'ndan İstanbul Paylaşması (1724)'na kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı Batı Gürcistan dışında Aras Nehri'nin kuzeyinden Kafkas Dağları'na kadar olan bölgede ve Dağıstan'da Safevîlere tâbi *vâli-i Kürcistan* ya da

---

[494] *BOA. Cevdet Maliye No. 27635.*

[495] *BOA. Cevdet Askeriye No. 36675; BOA. Cevdet Askeriye No. 37715.*

[496] *TŞS No. 1868*, 81a.

[497] *TŞS No. 1866*, 76a.

vâli-i Kartel ve *vâli-i Kahet* denilen hükümdarlar tarafından idare edilen Kartli ve Kahet krallıkları ile usmi, şamhal, masum, han ve melik unvânları taşıyan hükümdarların yönettiği çok sayıda devlet ve devletçik vardı.[498]

Safevîlere sıkı veya gevşek bağlarla bağlı olmaları bu devlet ve devletçiklerin Ruslar ve Osmanlılarla anlaşma imzalamalarına, ilişki kurmalarına ve Safevîlere karşı ittifak yapmalarına engel değildi. Bu durumlarda Safevî gücü, şehirlerin ve köylerin yakılıp yıkılması, yağmalanması, halkın katledilmesi ya da İran içlerine sürülmesi şeklinde kendini bağlılarına hatırlatıyordu.

Güney Kafkasya'da doğrudan Safevî Devleti'ne bağlı topraklar merkezi Şemâhı olan *Şirvân*, merkezi Gence olan *Gence-Karabağ* ve merkezi Revân olan *Çukur-i Sa'ad/Çukursa'ad* eyâletleri idi.

Adıgeçen eyâletlerin yönetimi İran'ın diğer bölgelerindeki gibi düzenlenmişti. Eyâletin en üst yöneticisi *han* ya da *hân-ı hanan* denilen vali idi. Han, savaş sırasında *serdâr* unvânı ile eyâletindeki askerlerin komutasını üstlenirdi. Eyâletin işleri *dîvân*'da görüşülürdü. Vergilerin toplanması ve kayıtlarının tutulmasından *mustevfî* (defterdâr) sorumluydu. Divanda *mirzâ* (memur), *münşî* (kâtib) ve *farraş* (hizmetli, ulak) adını taşıyan görevliler vardı. Vergilerin tahsili ile *muhâsıl*, askerlere yapılan ödemelerle *leşker-nüvis* ilgilenirdi. Kale kapılarında, nehir, dere ve çayların geçit yerlerinde ve yollarda *rah-dâr* ve *bac-dâr* denilen görevliler vergileri toplarlardı. *Mahal* denilen birimlere ayrılan şehirlerin en üst yöneticisi belediye başkanı, hâkim ve polis şefi görevlerini yerine getiren *kelenter* idi. Mahallerin yönetiminden *kethudâ* sorumluydu. Şehirlerin güvenliği ile *meydan* ve *bazar*ların denetlenmesi *muhtesib* ve *darûga* denen kişilerin göreviydi. Şehirlerdeki diğer görevliler *mîr-âb* (su nâzırı) ve *mir-bölük* (müfettiş)'tü.[499] Şehirlerde aynı işle uğraşan, aynı *çarşu*da bir bölümü dinî vakıflara ait olan (*dükkân k'û sebîl-est*) *dükkân*larda çalışan ve devlete belli bir vergi veren *esnaf*, kendi yöneticilerine sahip loncalar şeklinde örgütlenmişti. *Hem-kâr* adı verilen loncaların başkanlarına *hemkârbaşı* ya da *ustabaşı* denilirdi.[500]

---

[498] *Tadhkirat Al-Muluk: A Manual of Safavid Administration*, (trans. Vladimir Minorsky), London 1943, 44, 161. Karabağ'daki Safevîlere bağlı Ermeni meliklikleri 2. Bölüm 13/A'da anlatılacaktır.

[499] Kelenter, muhtesib ve darûga hakkında bkz. Willem M. Floor, "The Market Police in Qajar Iran: The Office of the Darugha-yi Bazar and Muhtasib", *Die Welt des Islams*, 13, (1971), 212-929; aynı yazar, "The Office of Muhtasib in Iran", *Iranian Studies*, 18 (1985), 53-74, aynı yazar, "The Office of Kalântar in Qâjâr Persia", *JESHO*, 14, (1971), 252-268; Ann K. Lambton, "The Evolution of the Office of Darugheh", *Revue iranienne d'anthropologie*, 5, (1959), 1-10; aynı yazar, "The Office of the Kalantar under the Safawids and Afshars", *Mélanges d'Orientalisme offerts a H. Massé à l'occasion de son 75éme anniversaire*, Tehran, 1963, 209-218; aynı yazar, "Kalantar", *EI*^{2}, IV.

[500] Konu hakkında bkz. Mehdi Keyvani, *Artisans and Guild Life in the Later Safavid period: Contributions to the Social-Economic History of Persia*, Berlin 1982.

Topraklar yedi sınıfa ayrılmıştı. Şah'a ve aile fertlerine ait topraklara *hass* veya halisa, hazineye ait olan ve onun tarafından yönetilen devlet arazilerine *dîvânî*, çeşitli hizmetlere karşılık tahsis edilen, Osmanlı tımarının muadili arazilere *tiyul*, değişik büyüklüklerde olan özel kişilere ait arazilere *mülk* ya da *erbâbî*, dinî ve sosyal hizmet amaçlı kurumlara tahsis edilmiş arazilere *vakıf*, köylerin ve konar-göçerlerin ortak kullandıkları arazi ve göç yollarına *yaylak, kışlak* ve *il-râh*, sahipsiz olan ve tarım yapılmayan arazilere *mevad* adı verilirdi.[501] Tarım arazilerinin sulanması çok önemliydi. Bazıları kilometrelerce uzanan kanallar inşâ edilmişti. Araziye su, doğrudan bir kanal ya da su çarkları ve kepçeler yardımıyla gelirdi. Bir öküz veya atın döndürdüğü bu su çarklarına, kanaldan dolan çok sayıda ahşap ve topraktan yapılmış kova bağlanmıştı. Bu kovalar çarkın tepesine çıkınca sularını bir havuza giden bir boruya dökerlerdi. Çiftçilerin tümüne su temin edebilmek için katı kurallar belirlenmişti. Bütün bu faaliyetten *mîr-âb* denilen görevli sorumluydu. Bu kişileri halk seçer ve ücretini öderdi.

Şirvân Eyâleti: Sınırları doğuda Hazar Denizi'nden batıda Kür ve Kabur nehirlerine, güneyde Kür nehrinden kuzeyde Tabasaran topraklarına kadar uzanan Şemâhı, Salyan, Kuba, Ereş ve Şeki, Alpavut, Bakû ve Samur çayının kuzeyindeki toprakları kaplayan merkezi Derbend şehri olan, şah tarafından tâyin edilen idarecisi (*hâkim*) Şirvân valisine tâbi olan Derbend vilâyetleri ile Akdaş ve Çemiş-Kezek aşîret bölgesini içine alan[502] Şirvân eyâletinin merkezi Kür nehri kıyısındaki Şemâhı idi.

Çok iyi tahkim edilmiş olan eyâletin topraklarında 10.000 Safevî askeri görev yapıyordu. Calgan Dağı yamacında yer alan ve Şâh I. Abbâs tarafından yeniden inşâ ve tahkim edilen, ikisi sürekli olarak açık tutulan üç kapısı olan Derbend Kalesi'nde bir Safevî garnizonu ve 56 top konuşlanmıştı. Bakû Kalesi'nde de bir Safevî garnizonu vardı.

Yüksek kesimleri şiddetli soğuk, vadileri sıcak ve ılıman Hazar Denizi kıyıları çok sıcak bir iklime sahip, Hazar Denizi kıyısındaki toprakları kumlu ve tuzlu ovalardan meydana gelen, bazı yerlerdeki meşe ormanları dışında hemen hiç orman bulunmayan, arazisi tarıma uygun olmayan, ancak sulanabilen yerlerde tarla ve bahçe ziraatı yapılan eyâlette tahıl ve pirinç üretiliyor ve bağcılık yapılıyordu. Dağlarda fazla ot olmaması ve meraların azlığı yüzünden hayvan sürülerinin komşu eyâletlerin topraklarına götürülmesi gerekiyordu.

Evliyâ Çelebi'ye göre Şemâhı şehri, 17. yüzyılın ortalarında 26 mahalleden meydana geliyordu. Şehirde 7000 ev, 70 cami ve mescid, 7 medrese, 40 mekteb, bir

---

[501] Ann K. Lambton, "Land tenure and Revenue Administration in the Nineteenth Century", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1991, 475.

[502] *Tadhkirat Al-Muluk*, 101-102.

imâret, 7 hamam vardı. 44 kervansaray ve 1200 dükkân bulunan Şemâhı önemli bir ticaret merkezi idi.[503] Osmanlı ve Rus tüccarları ticaret yapmak için Şemâhı'ya geliyorlardı. Evliyâ Çelebi'nin çağdaşı Adam Olearius ise Rus tacirlerin kaldıkları Şah-Kervansarayı, Tatarlar ve Yahudilerin kaldıkları Lezgi Kervansarayı'nın isimlerini verdiği şehirde pamuklu ve ipekli kumaşlarla, silahların satıldığı çarşılar olduğunu söyler.[504]

Ortaçağda önemli bir ticaret merkezi olan Derbend'de 16. yüzyıldan itibaren ticaret geriledi, denize inen mahalleler tamamen boşaldı. Evliyâ Çelebi, Geylân ve Bakû tarafından gelen tüccarların arabalarının burada beklediğini yazar. Ticaret daha güvenli bir limana sahip olan Bakû'ya kaydı. Derbend şehrinde 17. yüzyıl ortalarında bir saray, 1200'ü kalede olmak üzere 2200 ev,[505] 1720'lerde 5000 ev vardı.[506] Şâh I. Abbâs, Derbend ve civarına Bayat Türkmenlerini yerleştirmişti.

Adam Olearius, Derbend'de köle ticareti dışında ticarî faaliyet olmadığını,[507] Evliyâ Çelebi ise şehir halkının *"renk renk ibrişim"* büktüklerini ve silah ürettiğini yazar.[508] Şehirdeki dükkânlar 19. yüzyıla kadar küçük kare bir odadan, nadiren de arka taraftaki daha küçük bir diğer odadan ibaretti. Acemler ipek, Lezgiler yamçı, halı, kilim, Tatarlar silah, Ermenilerse satılabilecek her şeyi satarlardı.[509] Bakırcıların ve demircilerin dükkânlarının arkasındaki duvarın içinde açılan oyukta bir atmaca tünemiş olurdu. Ustalar bayram günlerinde ve işlerinin az olduğu zamanlarda atmacalarını av kuşlarının arkasından salarak vakit geçirirlerdi.[510]

Ulaşım kervanlarla, at, deve ve katır sırtında yapılıyor, Astrahan-Şemahı arası 25-26 gün sürüyordu. Çöl, kum fırtınaları, içilebilir su kaynaklarının azlığı, nehirler ve onların çevresindeki bataklıklar ile buralarda yaşayan sivrisinekler tüccarları bekleyen sıkıntılardı.[511] Güzergâh üstündeki nehirlerde tüccarların malları-

---

503 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 149.

504 Adam Olearius, *The Voyages and Travels of the Ambassador Sent by Frederick Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy, and the King of Persia*, London 1662, 222-223.

505 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 155-156.

506 M.Fahrettin Kırzıoğlu, "Kaa'ime H.1117-1135 (1705-1723) (Çökmekte olan İran-Safevî Devleti'nde Afgan Sülâlesi hâkimiyeti, Şirvân ile Dağıstan Sünnîlerinin istiklâli ve Moskof Çarı I. Petro'nun istilası üzerine Osmanlı gizli istihbaratının özeti), *Atatürk Üniversitesi Araştırma Dergisi*, 197, 117.

507 Olearius, *A.g.e.* 404.

508 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 341-342.

509 Alexander Dumas, *Kafkasya Maceraları*, (çev. Sedat Özden), İstanbul 2000, 15.

510 Dumas, *A.g.e.* 126.

511 Jonas Hanway, *An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea: With the Author's Journal of Travels from England Through Russia into Persia; and back through Russia and Persia and back through Russia, Germany and Holland*, I, London 1753, 361-362; Olearius, *A.g.e.* 414-415.

nı karşı kıyıya geçiren ve bu işten önemli kazanç elde eden kayıkçılar vardı.[512] Kür nehrinin Tiflis-Hazar Denizi arasındaki kısmı nehir taşımacılığına uygundu. Nehirde ulaşım Salyan halkının sahip olduğu 5-15 ton yük taşıyabilen yelkenli-kürekli teknelerle yapılır ve tarım ürünleri, kurutulmuş ve tuzlanmış balık, havyar gibi deniz ürünleri taşınırdı.

Rusya ile Güney Kafkasya, Safevî toprakları ve Türkistan arasındaki büyük ölçekli uluslararası ticaret Hazar Denizi'ndeki deniz taşımacılığı ile yapılıyordu. Hemen tamamı Ermeni olan Rus tebâsı tüccarlar Astarhan'dan gemilerle Derbend yakınındaki Niyazabâd ve Bakû iskelelerine gelerek ticaret yaparlardı. Limanının kış aylarında donmaması sayesinde Güney Kafkasya'nın en önemli ticaret merkezi olan Bakû'dan Rusya'ya ait Astarhan, Safevî Devleti'ne ait Enzeli ve Hazar Denizi'nin doğusundaki Türkistan iskelelerine ulaşan deniz yolları önemliydi.

Hazar Denizi'nin kendine has sıkıntıları vardı. Rusya'dan gelen tüccarların Hazar Denizi üzerinden güneye ulaştıkları deniz yolunun başladığı Volga nehri ve adı geçen nehrin geniş bir deltayla döküldüğü denizin kuzey kıyıları Kasım-Aralık aylarından başlayarak Nisan'a kadar buz tutar, gelgit olayının görülmediği denizde yelken açmaya müsait olan bahar ve yaz aylarında ise çok sık ve şiddetli fırtınalar çıktığından birçok gemi karaya oturur, kıyıya vurarak parçalanır ve kurtulabilenler fidye karşılığı serbest bırakılmak üzere Dağıstanlı kabileler tarafından esir alınır ve taşıdıkları mallar yağmalanırdı.[513]

Yelkenli bir tekne ile Derbend-Astarhan arası deniz yoluyla normal şartlarda 9-10 günde alınırken dalgalar ve fırtına yüzünden bu süre artabilirdi. Hem İran hem de onlara göre daha büyük olan 6-15 m. uzunluğundaki, 48-80 ton yük taşıyabilen *strug* (струг = kürekli ve yelkenli gemi) denilen Rus gemileri Hazar Denizi'nin batı kıyılarından, Kızıl Dağları ve Samgael Dağlarını izleyerek kıyıdan en fazla iki mil açıkta seyrederdi.[514] Denizde tüccarları bekleyen bir başka tehlike ticaret gemilerine saldıran Kozak korsanlardı.[515]

17. ve 18. yüzyıllarda Derbend ve Bakû iskelelerine ticaret için gelen ve kürk, deri, ayakkabı, çizme, deri eşya, demir ve demir eşya, buğday, Avrupa kumaşları, balık dişi, yüzük, küpe, Hollanda ve İngiltere'den çivit ve kırmızı boya getiren Rus gemileri neft, tuz, ham ipek, ham pamuk, ipekli ve pamuklu kumaşlar, ipek işlemede kullanılan kitre, kök boya, bal ve balmumu, havyar, pirinç, baharat, safran, amber, kurutulmuş meyve, arak ve şarap yükleyerek Astarhan'a

---

[512] Olearius, *A.g.e.* 413.

[513] Deniz kazaları ve tüccarların akıbetleri konusunda çağdaş bir anlatım için bakınız; Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, (Çev. Serkan Acar), Ankara 2013, 5.

[514] Olearius, *A.g.e.* 181.

[515] Olearius, *A.g.e.* 179-180, 182.

yelken açıyorlardı.[516] Çok sayıda tüccarın yaşadığı ve İran üzerinden Hintli tâcirlerin de geldiği Derbend ve Bakû'da Yahudiler ticarette çok faaldi.[517]

Gence-Karabağ Eyâleti: Doğuda Kür ve Kabur nehirlerinden, batıda Gökçegöl ve Kapan bölgesine, güneyde Kür nehrinden, kuzeyde Kahet'e kadar uzanan, Gence, Berdâ, Ahıstâbad, Cevanşir, Bergüşâd, Kara-Ağaç, Lori ve Penbek, Arasbar ve Güney Azerbaycan'da yer alan Sumay ve Tergever vilâyetleri ile Bayezidlu aşiret bölgesinden meydana gelen[518] Gence-Karabağ eyâletinin merkezi Gence idi. Eyâlette ipek, pamuk, pirinç üretiliyor, demir çıkarılıyor, tek servet ve geçim kaynağı sürüleri olan konar-göçer aşiretler hayvancılık yapıyorlardı. Karabağ'dan da buğday ve ipek ihraç ediliyordu.[519]

Eyâletin merkezi Gence 17. yüzyılın ortalarında 6000 evli, kalesi ve suru olmayan, cami, imaret han, hamam, bedesten ve çarşısı bulunan, bağlık ve bahçelik bir şehirdi.[520] Gence ipeği kervanlarla Osmanlı ve İran topraklarına gönderiliyordu. Gence'ye Erzurum'dan her hafta bir kervan geliyor,[521] bazısı yüzlerce deveden meydana gelen bu kervanlar Gence-Erzurum arasını 18 günde alıyorlardı.

Çukursa'ad Eyâleti: Sınırları doğuda Gökçegöl ve Kapan bölgesinden, batıda Arpaçayı'na, güneyde Urmiye Gölü yakınlarından kuzeyde Kartli'ye kadar uzanan, Revân, Nahçıvan, Sederek, Bayezid, Maku, Zarzebil, Magazberd vilâyetleri ile Şadili, Silsüpür ve Dünbüllü aşiret bölgelerinden meydana gelen[522] Çukursa'ad eyâletinin merkezi Revân'dı. Çok iyi tahkim edilmiş olan eyâlette 13.000 asker vardı. Bu askerlerin 6000'i üç sıra kerpiç ve beyaz tuğla duvarla çevrili, kuzeydeki *Şirvân Kapısı*, güneydeki *Tebriz Kapısı* ve batıdaki *Köprü Kapısı* adını taşıyan üç kapısı olan Revân Kalesi'nde görev yapıyordu.

Revân'ı 1672'de gören Jean Chardin, "küçük bir şehir sayılabilecek oval biçimdeki kalede Müslümanların yaşadığı 800 ev bulunduğunu, geniş, sarp, altı yüz kadem derinliğinde, dibinde bir nehrin aktığı korkunç bir uçurumun kenarında kuzeybatıya doğru uzanan kaleyi çevreleyen surların dar ve düzensiz olduğunu" yazar.[523] Tavernier'e göre, "kalenin etrafını çeviren ve genişliği kimi yerlerde 100-150

---

516 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 346-347; Hanway, *A.g.e.* 361-362;

517 Sara Aşurbeyli, *Bakı Şeherinin Tarihi, Orta Asırlar Dövrü*, Bakı 2006, 302-304.

518 *Tadhkirat Al-Muluk*, 101.

519 George Bournoutian, *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, (çev. Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı), İstanbul 2011, 164.

520 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 144.

521 Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, (çev. Ali Berktay), II, İstanbul 2005, 134.

522 *Tadhkirat Al-Muluk*, 101.

523 Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*, (çev.Ayşe Meral), İstanbul 2014, 257-258.

zira'ya (75-115m.) kadar çıkan hendeklerin derinliği de 3-4 ayak (1-1,5 m.) idi."[524] Üç tarafı surlarla, bir tarafı Zengi (Hrazdan) nehri ile çevrili Revân Kalesi'nin kuzeybatısında yer alan "kirli ve çirkin bir şehir olan"[525] sur dışı Revân kaleden daha büyüktü. Tüccar ve zanaatkârlarla, Kond isimli mahallelerinde yaşayan Ermeniler surdışında ikâmet ediyorlardı. Kond'da ikisi büyük, ikisi küçük ve toprağın içine gömülmüş 4 kilise, bir manastır (*vank*) ve büyük bir kervansaray vardı.[526] Revân civarında hepsi de fakir ve bakımsız olan 23 erkek ve 5 kadın manastırı bulunuyordu.[527] 17. yüzyılın ortalarında Revân şehrinde 2000'den fazla ev, camiler, hamamlar ve pazar yeri vardı.[528] Kerpiç ve çamurdan yapılmış, tek katlı ve taraçalı evler, 2 m. yüksekliğinde duvarların içinde idi.[529] Halkın büyük bölümü bir-iki odalı, küçük ve fazla aydınlık olmayan evlerde yaşıyordu. *Tandır* denilen yemek pişirme yeri de bulunan evlerde, yerlere hasır serilir, odalardaki sergenlere şişe ve kaplar dizilir, geceleri kullanılan yorgan, yastık, çarşaf gibi eşyalar duvarlardaki raflara konulur ve üstleri kumaşla örtülürdü. Zenginlerin evlerinde tabana halı ve kilimler seriliydi. Çini, gümüş ve bakır mutfak ve ev eşyaları kullanılır, yorgan, yastık, çarşaf gibi eşyalar oymalı tahta sandıklara konulur, dolap ve pencerelere perdeler asılırdı.[530]

Çukursa'ad eyâletini yirmi yıl (1605-1625) boyunca yöneten Emirgûne Han, Osmanlı idaresinde tımar, zeâmet ve haslara dönüştürülmüş olan toprakları eski sahiplerine iade etti ya da Safevî görevlilerine verdi. Osmanlı döneminde yıkılan manastırlar ve kiliseler yeniden inşa edildi, manastırlar eski mülklerine kavuştular. Sulama şebekesi ve vergi sistemi düzenlendi.

Eyâletin topraklarında, birbirlerine çok yakın sıralanan köylerin çevresinde, vadi tabanlarında, tepelerle birbirlerinden ayrılan, tarıma açılmış ovalarda yer alan tarlalarda tarım yapılıyordu. Tarlaların % 90'ında tahıl, Revân çevresinde ve Aras nehri ile kollarının geçtiği arazide pirinç üretiliyor, ayrıca pamuk, keten, kavun, karpuz ve meyve üretimi, bağcılık ve şarapçılık yapılıyordu. Kışların çok soğuk geçtiği bölgede toprağı sürmek için tahtadan yapılmış sabana 14-15 çift öküz koşulur, her çifti öküzlerin sırtına binmiş bir adam güderdi.[531] Toprağı sürmek için köylüler birlikte faaliyet gösterirdi. Bu işbirliğine Türkler *herekeş etmek*, Ermeniler

---

[524] Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (çev. Teoman Tuçdoğan), İstanbul 2006, 75.

[525] Chardin, *A.g.e.* 257.

[526] Chardin, *A.g.e.* 259; Tavernier, *A.g.e.* 75.

[527] Chardin, *A.g.e.* 265.

[528] Chardin, *A.g.e.* 259-260; Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 143-144.

[529] Tournefort, *A.g.e.* II, 134.

[530] Fuad Aliyev-Urfan Hasanov, *İrevan Hanlığı*, Bakı 2007, 68.

[531] Tournefort, *A.g.e.* II, 152.

haragaş derlerdi. Bu kelime Farsça *herkes* kelimesinden geliyordu. Her sene tarlaların yarısı nadasa bırakılırdı. Tahılın vergilendirilmesinde *harvâr* (= eşek yükü, at, sığır, katır ya da eşek yüküne karşılık kullanılan 288-300 kg.lık ağırlık birimi) esas alınırdı. Bağların yetiştirilmesi çok zahmetliydi. Bağcılar soğuk ve dondan korumak için bağ kütüklerini ısıtırlar, kış başında gömerler, ilkbaharda topraktan çıkarırlardı.[532] Keten hem lifleri hem de yemek pişirmede ve aydınlatmada kullanılan yağı (ketentohumu yağı) için üretiliyor ve yaygın olarak kullanılıyordu; çünkü Ortodoks Kilisesi ketentohumu yağını oruç ve perhiz günlerindeki yasağın dışında tutmuştu.

Bölgede hemen her köyde büyük ve küçükbaş hayvan besleniyor, meralar çok ve arazi uygun olduğundan Türkmen ve Kürt konar-göçerler hayvancılık yapıyor, yılın belli aylarında tek servet ve geçim kaynağı hayvancılık olan aşiretler ve cemaatler koyun ve keçi sürüleriyle bölgeye gelip gidiyorlardı.[533] Dağlardan gelen dereler nedeni ile suları soğuk ve çok derin olan Gökçe Göl'de biri *prens balığı* denilen bir tür alabalık olmak üzere dokuz çeşit balık avlanırdı.[534]

Ovalardaki Ermeni köyleri 200-300 hâneden, dağlık bölgelerdeki Ermeni köyleri 30-30 çiftlikten oluşuyordu.[535] Köylerde küçük bir kilise ya da mescid, bazılarında demirci, bakırcı, kasap ve bakkal dükkânları vardı. Kadınlar evlerde yün eğirir ve halı dokurlardı. Hem Müslüman hem de Ermeni kadınlar erkeklerin ve yabancıların yanına fazla çıkmaz, ev dışına çıktıklarında yüzlerini örterlerdi. Seyyah Lynch, 19. yüzyılın sonlarında Revân civarında kadınların başlarını ve yüzlerini beyaz tülbentlerle örttüklerini yazar.[536] Müslüman köyleri *kethudâ*, Ermeni köyleri *tanuter* denen muhtarlar tarafından yönetiliyordu. Her iki dine ait köylerde de erkeklerin ve kadınların alanı belli idi. Ormanlar çok azdı ve genellikle dağ yamaçları, geçitler ve vadiler civarındaydı. Köylerin çevresinde fazla ağaç olmadığından evlerde ısınma ve pişirme için tezek yakılırdı. Sığır yetiştiriciliği yaygındı. Büyükbaş hayvanların bakımı Müslüman ve Ermenilerde erkeklere aitti. Bu hayvanlar hem etleri hem de tezek sağlamak için beslenirdi. Tezek yakacak ve gübre olarak kullanılırdı. Müslüman ve Ermeni köyleri yiyecek ve giyeceklerinin, kullandıkları alet ve ev eşyasının tümünü ya da büyük bölümü kendisi üretebilen kendi kendine yeterli birimlerdi. Hayvancılık yaygın olduğundan yün, deri ve ipek böcekçiliği ürünleri önemli bir zanaat koluydu.

---

532 Chardin, *A.g.e.* 260; Tournefort, *A.g.e.* II, 177.

533 Konu hakkında bkz. Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler. Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, (çev. F. Dilek Özdemir), Ankara 2004.

534 Chardin, *A.g.e.* 260.

535 Haxthausen, *A.g.e.* 212.

536 Harry Finnis Blosse Kynch, *Armenia Travels and Studies*, I, London 1901, 202.

Taştan ve kerpiçten yapılan, sütun, kapı ve çatılarda ahşap kullanılan köy evleri kare şeklinde, penceresiz, tavanın ortasında *yertik* adı verilen bir baca deliği bulunan yapılardı. Helâ bahçede ya da ahırda bulunurdu. Revân ve Nahçıvan gibi bağcılık ve bahçecilik yapılan bölgelerde "U" ya da dikdörtgen şeklinde yapılmış, iki katlı, düz toprak damlı, pencereli evler vardı. Bu evlerin çatısına dıştan yapılmış taş veya tahta bir merdivenle çıkılırdı. Çok sıkı kümelenmiş, çoğu zaman birbirlerine 2-3 taraftan bitişik şekilde inşâ edilmiş olan evlerin yola bakan cepheleri kerpiçten yapılmış yüksek bir duvarla korunmuştu. Bu duvarın arkasında *pag* (avlu) yer alırdı.[537] Köylülerin beslenmesi oldukça sadeydi. Başlıca yiyecekler çorba, Dağlar ve vadilerde bolca bulunan faydalı bitkiler ve yeşillikler, nadiren içine *kavurma* katılan sebze, taze ve kuru meyveler, yoğurt, peynir ve tandırda pişirilen ekmekti. Buğday ekmeği, pirinç ve et, sadece bayramlara, şenliklere ve özel günlere mahsustu.[538]

Ermeni ve Müslüman köylüler ihtiyaçlarının bir kısmını takas yoluyla temin ederlerdi. Yükler, öküz ve mandaların sırtında ya da onlar tarafından çekilen iki tekerlekli arabalarda taşınırdı.[539] Bazı arabaların tekerlekleri parmaklı, bazılarınınki düzdü. Düz tekerlekli arabaya Türkler *kör araba*, Ermeniler ise aynı anlama gelen *guyr sayl* adını vermişti. Kör arabanın tekerleklerinin gıcırdamaması için dingilin üzerine un serpilirdi. Eyâlette bulunan kaya tuzu ocaklarından çıkarılan tuzlar büyük dörtgen kalıplar şeklinde kesilir, her mandaya bunlardan iki tane yüklenirdi. Kimi zaman yollarda yalnızca İran'a tuz götüren tuz katarlarına rastlanırdı.[540] Dağlık yerlerde tek ulaşım aracı at, eşek, katır gibi binek hayvanlarıydı.

Nâdir Şâh 1736'da Güney Kafkasya'da idarî düzenlemeler yaptı. Osmanlı Devleti'nden geri aldığı Şirvân, Gence-Karabağ, Çukursa'ad ve Tebriz beylerbeyliklerini lağvederek merkezi Tebriz olan Azerbaycan eyâletini kurdu.

b) Doğu Gürcistan (Kartli ve Kahet Krallıkları)

Kartli Kralı I. Taymuraz'ın, 1631'de Gence ve Karabağ'a saldırarak tahrip etmesi ve Gürcü beylerinden Davit Undiladze ile Safevîlere karşı isyân başlatması üzerine eski Kartli Kralı I. Simon'un kardeşi Davit'in oğlu Isfahân Valisi Rostom/Keyhüsrev Han komutasındaki Safevî ordusu 1632'de Kartli topraklarına girerek isyânı bastırdı. I. Taymuraz, İmeret'e sığındı.

---

537 Marry Kilbourne Matossian-Susie Hoogasian Villa, *Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, (Çev. Altuğ Yılmaz), İstanbul 2006, 41, 88.

538 Bournoutian, *A.g.e.* 165.

539 Tournefort, *A.g.e.* II, 145-146.

540 Tournefort, *A.g.e.* II, 173. Bugünkü Azerbaycan ve Ermenistan'ı teşkil eden topraklarda kırsal hayat ve ekonomik yapı XIX. yüzyıla kadar önemli bir değişiklik göstermeyecekti.

Safevîler, Kartli tahtına 1634'te Şah I. Safî'nin maiyetinde ve hizmetinde görev yapan Şiî Müslüman Rostom/Keyhüsrev Han'ı çıkardılar.[541] Keyhüsrev Han, Safevî örf ve adetlerini ülkesine yerleştirdi. *Müslüman Krallar Çağı* denilen bu dönemde *Kartil-i Gürcistan* olarak da anılan Kartli'de *vâli, vâli-i Kürcistan* ve *Gürcistan hanı* unvânı ile Safevîlere tâbi Müslüman Kartli kralları tahta çıktılar.[542]

Kartli'de *vali* ve *Gürcistan hanı* unvânı ile görev yapan Safevîlere tâbi Müslüman Kartli kralları, Rostom/Keyhüsrev Han (1634-17 Kasım 1658), evlatlığı Muhran-Bagrat hânedânından V. Vahtang/I. Şâhnevaz Han (17 Kasım 1658-Eylül 1676), oğlu XI. Giorgi/II. Şâhnevaz Han (Eylül 1676-1688, 1692-1695, Mayıs 1703-23 Nisan 1709), I. Taymuraz'ın torunu I. Erekle/Nazar Ali Han (1688-1692, 1695-Temmuz 1703), V. Vahtang/I. Şâhnevaz Han'ın oğlu Levan/Şâh Kulu Han (23 Nisan 1709-13 Temmuz 1709), oğlu Keyhüsrev/Hüsrev Han (13 Temmuz 1709 -26 Ekim 1711), kardeşi İese/Ali Kulu Han (10 Mart 1714-1 Haziran 1716) ve kardeşi VI. Vahtang/Hüseyin Kulu Han (1 Haziran 1716-15 Haziran 1723)'dı. Kartli'de 1711-1714 arasında saltanat fâsılası yaşandı. Gürcistan Hanı Müslüman olmak zorundaydı. Çağdaş bir gözlemci, I. Erekle ya da Müslüman adıyla Nazar Ali Han'ı şöyle anlatmaktadır, "Ortodokstu ama sünnet olmak zorunda bırakılmıştı. Bu zavallının iki dini de uyguladığı söyleniyor, hem camiye gidiyor hem de Fransiskenlerin ayinine katılarak papanın sağlığı için şarap içiyordu."[543]

Şâh I. Safî'nin, kendisinden af dileyen ve Müslüman olan I. Taymuraz'ı 1634'te Kahet tahtına çıkarmasıyla Kahet'te *vali* unvânı ile görev yapan Safevîlere tâbi *Müslüman Krallar Çağı* başladı. Kahet Müslüman krallar çağında I. Taymuraz (1634-1648), Kartli Kralı Rostom/Keyhüsrev (1648-1656), 1656-1664 arasında Safevîlerin merkezden tâyin ettikleri valiler, Kartli Kralı V. Vahtang/I. Şâhnevaz 'ın oğlu Arçil/Şâh Nazar Han (1664-1675), I. Taymuraz'ın torunu I. Erekle/Nazar Ali Han (10 Ocak 1675-Temmuz 1703, tahttan indirilip Isfahân'a gönderildi), oğlu II. Davit/İmam Kulu Han (1703-Mayıs 1721) ve kardeşi II. Konstantin/Mahmud Kulu Han (Mayıs 1721 -28 Aralık 1732) tarafından yönetildi.

1650'lerde Kartli'de 24.000 hâne (120-160.000 nüfus), Kahet'te 20.000 hâne (100-140.000 nüfus) vardı.[544] Tiflis'te Safevî hâkimiyetinin göstergesi olarak birer *kadı, kelenter* ve *münşî* görev yapıyordu.[545] Bu dönemde Kartli ve Kahet'te siyasî ve

---

[541] Grigol Beradze-Karlo Kutsia, "Towards the Interrelations of Iran and Georgia in the 16th-18th Centuries," *Kaukasien zwischen Osmanischen Reich und Iran, 1555–1914/Caucasia between the Ottoman Empire and Iran, 1555–1914*, (ed. Raoul Motika-Michael Ursinus), Wiesbaden 2000 içinde. 125.

[542] *Tadhkirat Al-Muluk*, 44, 112-113.

[543] Tournefort, *A.g.e.* II, 155-156.

[544] Klaproth, *A.g.e.* 190.

[545] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 160.

İdarî terimler İranlılaştı. *Msakhurtukhutsesi* (başyönetici) *vezîr* ve *kürcibaşı*, *msajultukhutsesi* (mahkeme reisi) *mdivanbegi* oldu. *Hurotmodzgvari* (başkomutan) ise artık *saraydar*'dı.[546] Resmî belgeler Gürcüce ve Farsça kaleme alınmaya, resmî kayıtlar bu iki dilde tutulmaya, belgelere hicrî tarih konulmaya başladı. Vezirin maiyetinde söz konusu yazışmaları yapmak ve kayıtları tutmak için artık bir *müstevfî* ve bir *münşî* görev yapıyordu.[547] 1707-1709 arasında Şark geleneğine uygun olarak *dasturlamali* (düstûr-ül amel = işlerin kuralları) denen bir kanunnâme hazırlandı. Gürcüler kişi başı 6 *Abbâsî* olmak üzere Safevî hazînesine cizye vergisi ödüyorlardı. Şah'a her yıl 4 doğan, üç yılda bir 7 esir ve 24 yük şarap verilirdi.[548]

Safevî Devleti, Kartli ve Kahet'ten elde ettiği gelirden daha fazlasını buralarda harcamak zorundaydı. Şah, ülkenin efendileri olan ve rakibi Osmanlılarla her an anlaşabilecek Gürcü soylularını, kendi yanında tutmak için onlara büyük tahsîsatlar bağlamıştı. Kartli ve Kahet'te 12 büyük aile vardı. Bu aileler ve çok sayıdaki kolları, 200 ile 8000 arasında ocağa (köylü ailesi) sahipti. Her ocak efendisine ürünlerinden ondalık ödüyor ve savaş zamanı bir asker veriyordu.[549]

Gürcistan'la ilgilenen ve burada nüfûz kazanmak maksadıyla elçileri Pavel Zakharov, Fedor Elçin ve Fedor Bajenov'u 1639'da Kartli'ye gönderen Çar Aleksey Romanov, Rostom'dan beklediği ilgiyi görmedi.

Kartli ve Kahet tahtlarında aralıklı olarak elli yılı geçen hükümdarlığında Osmanlı ve Safevî devletlerinin ayrı zamanlarda tâbii, müttefiki ve rakibi olan I. Taymuraz, Safevî hâkimiyetinden kurtulmak ve Kartli tahtına yeniden sahip olmak için 23 Nisan 1639'da Çar Mihail Romanov'a sadâkat yemini etti ve 1642'de Çar'dan yardım istedi. Rusya'dan beklediği desteği alamayan I. Taymuraz, Şâh II. Abbâs'ın 1648'de Kahet üstüne gönderdiği Rostom/Keyhüsrev Han'a yenilerek ülkeyi terk etti. II. Abbâs, Kahet tahtını Rostom/Keyhüsrev Han'a verdi.

İmeret'te sürgünde bulunan ve tek varisi olan torunu Prens Erekle'yi Çar Aleksey'den yardım istemek için 1653'te Moskova'ya gönderen I. Taymuraz'ın, Rusların yardımıyla Kahet'e dönmesinden endişe eden Şâh II. Abbâs 1656'da Kahet'i doğrudan İran'a bağladı ve Gence hâkimi Selim Han'ı vali tâyin etti. Kahet toprakları, 1656-1664 arasında Safevîlerin atadığı valilerce, doğrudan merkeze bağlı olarak yönetildi. II. Abbâs, Rostom'un ölümü üzerine Kartli tahtını, Muhran-Bagrat hânedânına mensup V. Vahtang/I. Şâh Nevaz Han'a verdi.

---

[546] David Marshall Lang, *Last Years of the Georgian Monarchy 1658–1832*, New York 1957, 23; Suny, *A.g.e.* 333-334, not. 34.

[547] Beradze-Kutsia, a.g.m. 126-127, 131.

[548] Tournefort, *A.g.e.* II, 157.

[549] Tournefort, *A.g.e.* II, 161-162.

Kartli tahtına yeniden sahip olma ümitleri kırılarak 1658'de Moskova'ya giden I. Taymuraz, Haziran 1658'de kendisini kabul eden Çar Aleksey'den Kartli ve Kahet'in Rus himâyesi altına almasını istedi.

Safevîlerin Gence ve Kahet Valisi Selim Han, Şâh II. Abbâs'ın talimâtıyla Kahet topraklarına Türkmenleri yerleştirdi. Gürcülerin toprak ve kışlaklarını kaybetmesi yüzünden 1659'da ülkede isyân çıktı. Büyük bölümü katledilen Türkmenler ve Selim Han ülkeden kaçtı. Türkmenleri Kahet'e yerleştirmekten vazgeçen Şah, Gence ve Kahet valiliğine Murtazâ Ali Han'ı tâyin etti. Kahet'teki isyânın önderi Aragvi Eristavı Zaal, 1661'de Kartli Kralı V. Vahtang'ın emriyle yeğeni Otar tarafından öldürüldü. Aragvi eristavlığı Otar'a verildi.[550]

Rusya'nın desteğinden ümidini kesen I. Taymuraz 1660'ta Isfahân'a gitti ve Kahet tahtının Moskova'da yaşayan torunu Erekle'ye verilmesini II. Abbâs'tan istedi. Tutuklanarak Astarabad'a gönderilen I. Taymuraz Ocak 1663'te bu şehirde öldü. Safevî hâkimiyetine karşı 50 yıl mücadele eden I. Taymuraz'ın Şah'a itaât etmesi İran için büyük bir başarı, Gürcistan üzerinde emelleri olan Rusya için büyük bir başarısızlıktı. Rusların Gürcistan'a hâkim olma çabaları, müteakip yüz yıl için iflas etmişti. Gürcistan tarihinin en önemli ve renkli simalarından olan I. Taymuraz, Şâh I. Abbâs'ın sarayında geçirdiği gençlik yıllarında öğrendiği Farsça ve İran edebiyatına çok vâkıftı. "Farsçanın güzelliği ruhumda şiire karşı şevk uyandırdı" diyen I. Taymuraz, *Leylâ vü Mecnun, Yusuf u Züleyhâ, Şem ü Pervâne, Gül ü Bülbül* mesnevilerini Farsçadan Gürcüceye çevirmiş, Farsça şiirler yazmıştı.

Şâh II. Abbâs 1664'te Kahet tahtını, Osmanlılar tarafından 1663'te tahttan indirilmesi üzerine İran'a sığınan eski İmeret Kralı Arçil'e verdi.[551] Kartli Kralı XI. Giorgi/II. Şâhnevaz Han ve Kahet Kralı Arçil 20 Mart 1668'de Çar V. İvan'a müracaat ederek Safevî hâkimiyetinden kurtulmak için yardım istediler. Kahet Kralı Arçil, Safevîler tarafından tahttan indirilerek Kahet tahtına 10 Ocak 1675'te I. Taymuraz'ın torunu I. Erekle/Nazar Ali Han çıkarıldı. Kahet Krallığı, Şâh Hüseyin tarafından Mayıs 1703'te II. Davit/İmam Kulu Han'a verildi.

Arçil ve XI. Giorgi'nin, 31 Aralık 1687'de Moskova'ya ulaşan mektuplarında Safevîlere karşı Çar III. Fedor'dan yardım istemeleri ve isyân hazırlığında olmaları üzerine XI. Giorgi 1688'de tahttan indirildi. Kartli tahtına Kahet Kralı I. Erekle/Nazar Ali Han çıkarıldı. XI. Giorgi İmeret'e sığındı. Şâh Hüseyin'e sadâkatini arz eden ve 1692'de Kartli tahtına tekrar oturan XI. Giorgi, eşi Kraliçe Havarasan'ı Şâh Hüseyin'in istemesi üzerine 1695'te yeniden ülkesinden kaçtı ve Osmanlı topraklarına sığındı. İkinci defa tahttan indirilen XI. Giorgi bir süre Ahıska ve Arda-

---

[550] Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.* 256-257.

[551] Brosset, *A.g.e.* II/1, 74-78.

han'da yaşadı ve Sünnî Müslüman olarak Mehmed adını aldı. Şâh tarafından affedilmesi üzerine 1698'de Isfahân'a giden ve Şiî mezhebine geçip Şâhnevaz adını alan XI. Giorgi/II. Şâhnevaz Han 1699-Mayıs 1703 arasında Kirman valiliği yaptı. Kartli tahtı 1695'te tekrar I. Erekle/Nazar Ali Han'a verildi. Şâh Hüseyin'in Kullar Ağası tâyin ettiği I. Erekle'nin Isfahân'a gitmesi üzerine taht, Mayıs 1703'te yeniden XI. Giorgi'ye verildi.

c) Dağıstan (XVI.-XVIII. Yüzyıllarda İdarî Yapı, Toplum ve Ekonomi)

Dağıstan'ın en kuzeyinde, Koysu nehri kıyısında yer alan Gazi Kumuk Şamhallığı, Kazan ve Astarhan hanlıklarının yıkılmasından sonra güneye inen Ruslarla karşı karşıya kaldı. Gazi Kumuk Şamhallığı, İslâmiyet'ten önce *Şavkal*, daha sonra *Şamhal* denilen, Osmanlıların *Şamhal* veya *Ulu Şamhal* adını verdiği hükümdârlar tarafından yönetiliyordu.[552] Kumuk kasabasında ikâmet eden Gazi Kumuk şamhalları kendilerinin Şirvân-Şâh Hânedânı'ndan indiklerini iddia ediyorlardı. Şamhalın annesinin de bey sülalelerinden gelmesi gerekirdi. Ülkede 12.000 kadar savaşçı çıkardı. Seferde ordunun başına geçen şamhal, başka işe karışmazdı. Ordu şamhalın emrindeydi. Şamhalın yardımcısına *Yarım Şamhal* denir, bu kişi şamhal öldüğünde yenisi seçilene kadar onun yerine bakardı. Gazi Kumuk veliahtı *Kırım Şamhal* unvânını taşıyordu. Gazi Kumuk Şamhallığı'nın Kumuk kasabası olan başşehri, III. Surhay Han tarafından Buynak'a ve onun 1640'ta ölümünden sonra Tarhu'ya nakledildi. Ülkede yaylalar şamhala aitti. Yaylalara gelen her 100 koyundan bir koyun alan şamhalın birçok köyü de vardı. Şamhal kendisine ait köle ve cariyeleri evlendirerek bunların çocuklarını satardı. Köylerin düzeni ve yönetimi, kendi kadıları ve ihtiyarlarına aitti. Şamhalların Tarhu'da oturmaya başlamasıyla Gazi Kumuklar, şamhal ailesinden birisini *Halklavai* (halkın ulusu) unvânıyla yönetici seçmeye başladılar. 6-7000 savaşçı çıkarabilen Küre ve 5-6000 savaşçı çıkarabilen Rutul toprakları da Gazi Kumuk Şamhallığı'na tâbi idi.[553] Elbruz Dağı eteklerinde Hatav vilâyeti vardı. Burada bağımsız bir hayat süren, ancak zaman zaman Gazi Kumuk şamhalına tâbi olan Gürcü ve Safevî topraklarını yağmalayıp ganimet ve esir almakla geçinen 7-8000 savaşçıya sahip Cahar-Tala/Çartala halkı yaşıyordu. Bu halk Car, Balakan, Katek, Tal, Mukak, Cınık boylarına, boylar da *tukum* denen aşiretlere ayrılmıştı. Boyların idaresi yetişkin erkeklerin kendi aralarından seçtikleri *kevkf*, *başçı* ve *kadı*lara bırakılmıştı.

---

[552] Gazi Kumuk Şamhalı'na yazılan fermânlarda "*Cenâb-ı Emâret-Meâb*" hitabıyla birlikte "*Dağıstan Hâkimi Ulu Şamhal*" veya "*Kumuk Hâkimi Ulu Şamhal*" unvânı kullanılırdı. Örnek olarak bkz. *BOA. MD No.* 32 Hk. 312, 456; *No.* 44 Hk. 122, 190; *No.* 61 Hk. 41.

[553] Mehmed Efendi, *Risâle-i Ahvâl-i Dağıstan ve Moskof ve Ahvâl-i Mülûk-ı Sâire*, Nuruosmaniye Ktb. 3905, 1a-3a.

Gazi Kumuk Şamhallığı'nın kuzeyinde, Aşağı Terek vadisi ve Tümen nehri kıyısında bir başka Gazi Kumuk beyliği Tümen Hanlığı vardı. Rusların 1556'da Astarhan'ı işgâlinden sonra Rusya'ya tâbi olan Tümen Hanlığı, topraklarında 1588'de Terek Kalesi'nin yapılmasından sonra tamamen Rus hâkimiyetine girdi.

II. Surhay Han'ın 1589'da ölmesinden sonra Gazi Kumuk Şamhallığı beş oğlu arasında birbirlerine rakip, birbirleriyle savaşan, ancak dıştan bir tehdit geldiğinde birleşen beyliklere ayrıldı.[554] Bu beylikler, Ahmed Han'ın yönettiği *Gazi Kumuk*, Sultan Mahmad'ın yönettiği, Kafkas Dağları eteklerinde, Terek ve Sulak nehirleri arasında çok verimli bir bölgede, Kırım'dan Derbend'e uzanan stratejik yolun üstünde yer alan *Enderey*, Nutsal Han'ın yönettiği *Karakaş*, Elkas Han'ın yönettiği *Karabudak* ve Âdil Giray Han'ın yönettiği *Tarhu* beylikleriydi. Sultan Mahmad'ın hükümdârı olduğu beyliğinin merkezi önce Çiryurt iken 1603'te Enderey'e taşındı. Koysu nehri kıyısında kurulmuş olan Enderey, Güney Kafkasya, Çeçenistan ve Dağıstan'dan tâcirlerin geldiği bir pazar kasabasıydı. Enderey beyleri, Sultan Mahmad'ın oğulları Aydemir ve Kazanalp'ten yürüdü. Gazi Kumuk Şamhalı Surhay Mirzâ Han ve Dağıstan (Tarhu) Şamhalı İldar Han, 1639'da Buynak'a gelerek Şah'a itaâtlerini arz ettiler. Şâh I. Safî, Surhay Mirzâ Han'ın kardeşi Elkas Mirzâ'yı Safî Kulu Han unvânıyla Revân ve Şirvân Valisi tâyin etti.[555] Ancak, dağlarda yaşayan kabîleler üzerinde denetimini kaybeden Gazi Kumuk Şamhallığı 17. yüzyılda küçük siyasî birimlere bölünmeye devam etti. Bazıları bir-iki köyden meydana gelen *Buynak*, *Kazaniş*, *Kâfir Kumuk*, *Arpalı*, *Gelli* ve *Cengotay* gibi küçük beylikler ortaya çıktı. Cengotay Beyliği, daha sonra *Mıhtılı Hanlığı* hâline geldi. Dağıstan'ın siyasî olarak bölünmüşlüğü hakkında fazla bilgi sahibi olmayan Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı, Rusya ve Safevî Devleti'nin Dağıstan siyasetlerindeki karışıklık ve hatalar bilgi azlığından kaynaklanıyordu.[556] Osmanlılar ve Ruslar yazışmalarını genellikle Tarhu veya Gazi Kumuk Şamhalı ile yaparlardı.

Osmanlı kaynaklarında Tarhu'da oturan şamhal, *Tarhu Şamhalı/Dağıstan Şamhalı*, Halklavailer ise *Gazi Kumuk Şamhalı* veya *Kumuk Şamhalı* diye geçer. Tarhu ve Gazi Kumuk şamhalları ile Haytak usmileri yalnız birbirlerinden kız alırlardı. Bey kızlarından olmayan *cenge* denilen çocukların tahta çıkma hakları yoktu. Osmanlı kaynaklarında *Kumukistan* ve *Dağıstan-ı Kumuk* olarak da geçen Gazi Kumuk Şamhallığı toprakları üzerinde kurulan beyliklerin hükümdarları, şamhalın *kolbeyi* kabul edilirdi.[557] Gazi Kumuk Şamhallığı *mahal* denilen idarî birimlere ayrılmıştı. Bu idarî birimlerin yöneticileri halkın kendi arasından seçtiği *kethudâ*

---

554 Lemercier-Quelquejay, "Co-optation of the Elite., 33.

555 Erel, *A.g.e.* 98; Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.* 50.

556 Lemercier-Quelquejay, "Co-optation of the Elite., 33.

557 Mehmed Efendi, *A.g.e.* 2b-3a.

denen görevlilerdi. Dağıstan'ın Safevî hâkimiyetinde bulunduğu dönemde Demirkapu ve Şirvân bölgesindeki dört köyün vergi geliri şamhala tahsîs edilmişti. Bu köylerin vergileri şamhalın adamları tarafından tahsil edilirdi. Şamhallar ayrıca Şah'tan yılda 30 tümen *tonluk* alırlardı. Osmanlı Pâdişâhı da Dağıstan beylerine itaâtleri, hizmetleri ve seferlerdeki gayretleri gibi nedenlerle ülkedeki bazı köyleri zeâmet ve tımar olarak tevcîh edebilirdi.[558] Gazi Kumuk şamhallarına ihtiyaçlarını karşılaması için *inâm* verilir,[559] şamhalların İstanbul'a gönderdikleri oğulları ve yeğenlerine bir konak tahsis edilerek bu konağın kirası hazîneden ödenirdi.[560]

Evliyâ Çelebi 1666'da geldiği Dağıstan'ı *"Ülke-i Dağıstan 7 hanlık ve 47 kadılık yerdir ve hepsi 41 şehr-i mâmureleridir ve hamtesi 56 pâre kal'adır. Bu kal'a askerlerinin nısfları dâhi vuruşa gider, cümle 87.000 askerdir"* diye anlatır.[561] Ancak, Evliyâ Çelebi'nin verdiği asker sayısı hem abartılıydı hem de beylikler arasında dağılmıştı. Gazi Kumuk Şamhalı'nın 500, Tarhu Şamhalı'nın 200, Enderey Hâkimi'nin 200, Arpalı Hâkimi'nin 400, Kâfir Kumuk Hâkimi'nin 150 atlı savaşçısı vardı.[562]

Sulak nehrinin kolları olan Andi Koysu, Anar Koysu ve Kara Koysu ırmaklarının havzalarıyla, Cahar-Tala bölgesini kapsayan topraklarda yer alan Avar Hanlığı'nın başkenti Hunzah'tı. Halkı, Avarlar, Andiler ve Didolardan oluşan Avar Hanlığı, *Nutsal* ve *Avar Usmisi* denilen, Osmanlı kaynaklarında *Küçük Şamhal* diye de geçen hükümdârlar tarafından yönetiliyordu. Avar savaşçıları, Gazi Kumuk beyleri ile savaşa giderlerdi.[563] Gazi Kumuk Şamhallığı'nın zayıflaması üzerine Avar Hanlığı 17. yüzyılda Dağıstan'daki en güçlü devlet hâline geldi.

Hazar Denizi kıyılarından, Kür nehri ve Gazi Kumuk ülkesine kadar uzanan toprakları kapsayan ve *Kara Haytak* olarak da adlandırılan Haytak'ın *Usmi* denilen hükümdârları Kalâ-i Kureyş'te oturuyordu.[564] Usmiler yalnızca anneleri bey kızı

---

[558] *BOA. Yabancı Arşivler (Gürcistan Arşivi'ndeki Türkiye ile ilgili Belgeler), Dosya No 10 Gömlek No. 13* [Dağıstan beylerinden Can Mirzâ'nın hizmet ve itaatinden dolayı Dağıstan Vilayeti'ne tâbi Küçükdehine karyesinin kendisine ber-vech-i zeâmet tevcihine dair berat.]; *BOA. Yabancı Arşivler (Gürcistan Arşivi'ndeki Türkiye ile ilgili Belgeler), Dosya No. 10 Gömlek No. 21* [Sultan II. Osman'ın Dağıstan beylerinden İbrâhim'in seferde gösterdiği gayretlere karşılık Nedam ve Lötkün karyelerinin timar olarak verilmesine dair hükmü.]

[559] *BOA. Ali Emirî III. Ahmed, No. 11761.*

[560] *BOA. İbnülemin Hâriciye No. 738, 1194, 1364; BOA. Cevdet Maliye No. 9713.*

[561] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 298.

[562] E.N. Kusheva, *Narodny severnogo Kavkaza i ikh svizi s rossii v XVI-XVII vekakh.* Moscow 1963, 45'ten Lemercier-Quelquejay, "Co-optation of the Elite.., 44, not 21.

[563] Mehmed Efendi, *A.g.e.* 5b.

[564] Haytak Usmisi'ne yazılan fermânlarda *"Cenâb-ı Emâret-Meâb"* hitabı kullanılmaktaydı. Örnek olarak bkz. *BOA. MD No. 32* Hk. 312, 456; *No. 44* Hk. 421, 191; *No. 61* Hk. 41.

olanlardan seçiliyordu. Bey kızlarından olmayan çocuklara *cenge* denirdi. Her 100 koyundan biri usmiye aitti. Usmiler Dağıstan'ın Safevî hâkimiyetinde olduğu dönemde Şah'tan yılda 500 tümen *tonluk* alırdı. Usminin, *Kadayan* ve *Hepkadayan* denilen iki yardımcısı vardı. Usmi ölürse yerine kadayan geçerdi.[565] Haytak Usmiliği, Dargılar, Haytaklar, Lezgiler, Hasav-Yurt ile Kızıl-Yar arasında yaşayan İranî bir kavim olan Tatlar ve 15 köyde yaşayan Terekemelerle, Dağ Yahudileri/ Tav Çufutları'ndan meydana gelen 50-60.000 nüfusa ve 500 atlı, 1000 yaya savaşçıya sahipti. Haytakların 20 köy beyi vardı. Köyler beyler, köyün yaşlıları ve kâdı tarafından idare edilirdi. Her hâne savaş zamanı bir asker vermek zorundaydı. Ordunun yönetimi usmiye aitti. 1639'da Safevî hâkimiyetinden çıkarak Osmanlı tâbiyetine giren Haytak Usmisi Rüstem Han, Şâh I. Safî tarafından tahttan indirildi. Bunun üzerine Haytak Usmileri hânedânı, Mecâlis ve Yangikent kasabalarında oturan iki dala ayrıldı. Bunlardan yaşça büyük olan biri usmiliğin merkezi olan Başli'ye gelerek ülkeyi buradan yönetiyordu.

Dağıstan'ın güneyine inerek Silyâne'de bir hanlık kuran Haytak Usmileri hânedânından Hüseyin Han, Şiî mezhebine girerek Şâh II. Abbâs'tan Kuba ve Silyâne Hanlığı berâtı aldı.[566] Hüseyin Han 1688'de Başli kasabasını işgâl ederek Haytak Usmisi Ali Sultan'ı buradan kovdu ve Haytak'ı hâkimiyetine aldı. Hüseyin Han Kuba'ya kaçtı. Ali Sultan'ın yardım istediği Gazi Kumuk Şamhalı 30.000 askerle Başli'yi zapt ederek Haytak topraklarını yeniden Ali Sultan'a verdi. Ali Sultan'ın 1696'da ölümüyle Haytak tahtına çıkan oğlu Âmir Hamza, İran'a giderek Şâh Hüseyin'den hanlık berâtı aldı.[567] Hüseyin Han'ın oğlu Ahmed Han 1706'da Başli'yi ele geçirip usmi oldu. Âmir Hamza şehirden kaçtı. Haytak usmileri ailesinden Ahmed Han, Hüseyin Han oğlu Ahmed Han'ı öldürterek 1711'de Haytak usmisi oldu. Şâh Hüseyin, Ahmed Han'a usmilik berâtı verdi ve Haytak'ın gelirleri dışında yıllık 200 tümen maaş bağladı.[568]

Dağıstan'ın güneyinde Samur vadisinde yer alan ve Haytak usmileriyle aynı soydan inen hükümdârlarına *Tabasaran Şâh* veya *Masum* adı verilen Tabasaran'ın nüfusu Lezgiler ve Tabasaranlarla, Tsakhur, Rutul ve Agul gibi küçük kabîlelerden meydana geliyordu.[569] Ahali her hafta çarşamba günü toplanarak iç işlerine

---

565 Mehmed Efendi, *A.g.e.* 3b-4a.

566 Erel, *A.g.e.* 45; Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.* 50.

567 1639–1704 arasında Gürcistan ve Dağıstan hakkında metinde zikredilenler dışında yararlanılan kaynaklar; Allen, *A History of the Georgian..*; Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.*; Brosset, *Histoire de la Géorgie..*; Lang, *Last Years..*; aynı yazar, *A Modern History of Georgia..*; İsmail Özsoy, *Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, İzmir 1997; Salia, *A.g.e.*

568 Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.* 51.

569 Tabasaran Masumu'na yazılan fermânlarda "*Cenâb-ı Emâret-Meab*" hitabı kullanılırdı. Örnek olarak bkz. *BOA. MD No. 32* Hk. 312, 456; *No. 44* Hk. 421, 190; *No. 61* Hk. 41.

düzen verirdi. İdarî işler *kevki* ve *çavuş* denen görevlilerce yürütülüyordu.[570] Köylerdeki bey ve kadılar köylüleri cezalandırabilir ya da ödüllendirebilirdi. Masumun *nöker* denilen muhâfızları her türlü vergiden muaftılar. Tabasaran 500 atlı savaşçıya sahipti.[571] Şâh I. Safî, Tabasaran Masumu'nun ailesinden kız almak suretiyle Dağıstanlılarla akrabalık tesis etmişti.[572]

Dargıların yaşadığı toprakların bir kısmında Akuşa, Urkarak ve Kübeci oymaklarının oluşturduğu bir federasyon egemendi. Bu federasyonu *Akuşa Kâdısı* yönetiyordu. Barış zamanında adlî ve dinî işlere bakan, savaş zamanında ise askerî görev üstlenen Akuşa Kâdısı, *Halargi Kadala Har* isimli meydanda toplanan halkın kendi aralarından görevlendirdiği yaşlılar tarafından seçilirdi. Akuşalarda idarî işleri *Şila Holate* denilen dört kişi yürütürdü. Bulundukları bölgenin hâkimi olan bu kişilerin emrinde *Şila Barlules* denen dörder görevli vardı. Bu görevliler verilen cezaları uygularlardı. Kadının emirlerini ve yaşlıların kararlarını halka *Manguş* denilen görevli bildirirdi.[573] Kübeci köyleri halkın kendi aralarından seçtiği 12 yaşlı tarafından şeriât, örf ve adetlere göre yönetilirdi.[574]

Birçok feodal devletin yer aldığı Dağıstan halklarındaki sınıflar, hem yönetici hem de büyük toprak sahipleri olan ve çeşitli unvânlar taşıyan[575] *han*larla, *bey* ve *çanka* denilen soylular, nüfusun yaklaşık % 90'ını teşkil eden *özden* (soylulara ait toprakları işleyen ve karşılığında ürünün bir kısmını alan özgür köylüler), *rayat* (bulundukları köyü terk etme hakkı olmayan bağımlı köylüler) ve *kul* (savaşta esir edilen ya da satın alınan köleler) idi. Hanlara bağlı olan, hizmet karşılığı aldıkları ücretin yanı sıra topraktan da pay alan askerî yöneticilerle, din adamları ve köy yöneticileri de soylularla birlikte yönetici sınıfı teşkil ediyorlardı. Bu sınıf köylüler ve kölelerin oluşturduğu yönetilenlerden bir hayli kopuktu. Dağıstan ulemâsı halka karşı baskıları nedeni ile zaman zaman hanları adalet ve insafa davet eden nasihatnâmeler yazmak zorunda kalıyorlardı.[576] Suçlular kasabalarda divân denilen mahkemelerde kadılar, köylerde ise Avarlarda *bigavul*, Gazi Kumuklarda *yüzveşi* denilen köy yöneticileri tarafından halka açık olarak Şeriât'a ve geleneklere göre yargılanır, verilen cezalar nökerler tarafından infâz edilirdi.[577]

---

570 Mehmed Efendi, *A.g.e.* 6a-b.

571 Lemercier-Quelquejay, "Co-optation of the Elite.., 44, not 25.

572 Erel, *A.g.e.* 98; Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.* 50.

573 Raşit Aksay, "Akuşalar Hakkında Malumat", *Kuzey Kafkasya*, 3/1, (1972), 2–5.

574 Musa Ramazan, "Dağıstan Sanatı ve Kubaçi Köyü", *Kuzey Kafkasya*, 8/46, (1977), 3–10.

575 Dağıstan'daki hükümdarların unvânları hakkında "Kafkasya'nın Siyasî Durumu" başlıklı bölümde bilgi verilmiştir.

576 Kayayev, *A.g.e.*144.

577 Erel, *A.g.e.* 205-206.

Dağıstan'da köyler genellikle yüksek bir tepenin üstünde, bir tepenin ya da kayalığın karşısında kurulmuş, gerisinin de erişilmesi imkânsız dik bir uçurumla emniyete alınmasına dikkat edilmişti. Evler, iki katlı, taştan yapılardı. Zemini toprak olan, kilimlerle örtülen evlerin iç duvarları killi toprakla sıvanır ve kireçle boyanırdı. Kuzey tarafları dağlar ve kayalıklarla koruma altına alınan köylerde evler, cepheleri güneye dönük olmak üzere yarım ay şeklinde düzenlenir, birbirlerine siper olacak şekilde dizilirlerdi. Dolambaçlı sokaklar sadece iki atlının yan yana geçebileceği kadar dar yapılırdı.[578] Ülkede ormanlar az olduğu için evlerde odun yerine tezek yakılırdı.

Dağıstan halkları, dağların eteklerinde oturmayı tercih ediyorlardı. Bunun ilk nedeni çukur kesimlerin, özellikle bataklıklarla kaplı olan Terek ve Kuma nehirleri civarının sıtma hastalığına yol açması, ikinci nedeni hem Dağıstan kabîlelerinin hem de Gürcü, Megrel, Adığe, Tatar ve Rus-Kozak gibi komşu halkların çapulla yaşaması ve sürekli olarak birbirlerinin topraklarına akın yapmaları[579] yüzünden yüksek yerlerin daha emniyetli olmasıydı. Dağıstanlılar da ulemânın tecviz ve fetvâlarıyla sık sık Gürcülerin yaşadıkları topraklara akınlar yapar, halkı esir alıp köle olarak satar ve mallarını yağmalarlardı. XVIII. yüzyılda Usişalı Dâvud Efendi gibi âlimlerin bu akınların Şeriat'a aykırı olduğunu öne sürmelerine rağmen Uradalı Hacı İbrâhim Efendi gibi başka âlimler bu akınlara fetvâ verir, hatta kendileri de akına katılarak savaşçılara komuta ederlerdi.[580]

Dağıstan'ın en önemli gelir kaynağı ve halkın iş alanı tarım ve hayvancılıktı.[581] Başlıca ürünler hububat (buğday, arpa, darı, yulaf), mısır, pamuk, keten ve safrandı. Tarlaları işlemek için 2-8 çift öküzün çektiği ucu demirli kara saban ya da *külten* denilen pulluk kullanılıyordu.[582] Gazi Kumuklar, dağlardan inen büyüklü küçüklü pınarlardan üçü dördünün sularını birleştirip, tarlaları sulayacak ve değirmenleri çalıştıracak *arık* denilen kanallar oluştururlardı.[583] Avar toprakları taşlıktı. Ekilip biçilen topraklar ve otlaklar az, tarım üretimi yetersizdi. Hanların bile büyük koyun sürüleri bulunmamaktaydı. Meyve bahçeleri ve bağlar, bazı bölgeler dışında yoktu. Tabasaran köylüleri buğday, üzüm ve meyve üretiyorlardı. Tabasaran masumları, her köyden hâne başına 1 *sâ* (1000 dirhem) buğday, 1 sâ arpa ve bir kaşık yağ alırlardı. 19. yüzyılda bile insanın göğsüne kadar uzanan otlarla kaplı, ya-

---

578 Baddeley, *A.g.e.* 27-28.

579 Tavernier, *A.g.e.* 312.

580 Ali Kayayev, *Terâcim-i Ulemâ-yı Dagıstan Dağıstan Bilginleri Biyografileri*, (Haz. Hasan Orazayev - Tuba Işınsu Durmuş), Ankara 2012, 132, 142.

581 Dağıstan'ın ekonomik durumu hakkında bkz. İsmail Özsoy, *Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, İzmir 1997.

582 Erel, *A.g.e.* 233.

583 Tavernier, *A.g.e.* 312.

ban keçileri, yamaçlar üzerinde gezinen geyikler, tavşanlar, sülünler gibi av hayvanları ile dolu[584] Kumuk ovalarında buğday ve arpa üretiliyordu. 17. yüzyılda Dağıstan'a ulaşan mısır bazı yerlerde kışlık buğdayın yerini aldı. Ülkede bağcılık ve pamuk üretimi de yapılıyordu. Derbend, Kuba, Şemahı, Şeki ve Cahar-Tala civarındaki sulak ve alçak yerlerle, dağların ve kayalıkların yamaçlarında setler ve katlar hâlinde tesis edilmiş teraslarda bağlar ve bahçeler vardı. Akar suların setlerle yükseltildiği ve kanallarla sulanan bu yerlerde elma, ayva, kiraz, kayısı, erik, şeftali, ceviz, nar ve üzüm yetiştiriliyordu. Dağlık yerlerdeki yaylalarda koyun, keçi, düzlüklerde ise at, manda, sığır ve koyun sürüleri besleniyordu.[585] Hazar Denizi ile Terek ve Sulak nehirlerinde balıkçılık yapılmaktaydı.

Dağıstan'da el sanatları gelişmişti, önemli sayıda zanaatkâr vardı. Andi bölgesi yamçı ve keçe üreticileri, duvarcı, seng-traş (taş yontucu) ve dülgerler, Kübeci, Gazi Kumuk, Cengotay ve Kazaniş bölgeleri mücevherci, bakırcı ve silah ustaları, Kumuk bölgesi demircileri ve kilim dokumacılığı, Avar bölgesi ağaç oymacıları, deri işlemecileri ve kürkçüleri ile ünlüydü. Ortaçağ Arap tarihçi ve coğrafyacısı Mesudî, Farsça *zırhgirân* (zırh yapanlar) denilen Kübecilere bu ismi (*kubaci*=silah yapan, silahçı) Türklerin verdiğini yazar. Zırh ve kılıç, kama, gibi silah yapımı, demir, çelik, altın, gümüş, fildişi ve değerli taşlar üzerine dövme, kakma, işleme ve kaplama sanatlarında ileri ve usta olan Kübeciler, Çumlu köyü civarında çıkarılan sert taşlardan döküm ocakları yapmış ve bu ocaklarda odun kömürü kullanmışlardı. Ocaklarda eritilen demir kalıplara dökülür, şekil verildikten sonra paslanmaması için *gaşak* denen kazanlarda yağ içerisinde pişirilirdi.[586]

Çok sayıda küçükbaş hayvan yetiştirilen Dağıstan'da halıcılık ve keçecilik gelişmişti. Koyun ve keçi yününden genellikle kadınlar tarafından *yamçı* ve *papah* (kalpak) imâl ediliyordu. Yüksek dağ köylerinde elde edilen yünlerden dokunan, kök boyalarla renklendirilen ejder figürlü Dağıstan halıları 16. ve 17. yüzyıllarda bütün Ortadoğu ve Akdeniz dünyasında çok aranıyordu.[587] İpekli, pamuklu ve keten dokumalar, Kumuk kilimleri, Lezgi çuha ve şalları hem hâne halkının kullanımı hem de pazar kasabalarında satılmak için üretiliyordu.[588] Çanak çömlek üretimi de hem erkekler hem de kadınlar tarafından yapılıyordu.[589]

---

584 Dumas, *A.g.e.* 82.

585 Erel, *A.g.e.* 235-237.

586 Erel, *A.g.e.* 231; Musa Ramazan, *Dağıstan ve Laklar*, İstanbul, 2002, 39-40; Arthur Byhan, "Kafkasyalıların Medeniyeti", *Kafkasya Kültürel Dergi*, 1/6, (1965), 20. Günümüzde Topkapı Sarayı'nda sergilenen Sultan III. Mustafa'ya ait mücevherli zırh takımı Kübeci sanatkârlarınca yapılmış ve Dağıstanlılar tarafından Pâdişah'a hediye edilmiştir.

587 Ramazan, *A.g.e.* 39.

588 Erel, *A.g.e.* 231.

589 Ramazan, *A.g.e.* 43.

Dağların arasında dik kayalar üzerine kurulmuş olan Tarhu, önemli bir ticaret ve üretim merkeziydi. Zırh, miğfer, mızrak, ok ve tarım aletleri imâl edilen, ipekli ve pamuklu kumaşlar, halı, kilim ve seccadeler dokunan, toprak çanak-çömlek yapılan şehirde tüccarlar için han ve pazarlar vardı.[590] Satılan mallar *daruga* denen görevli tarafından denetlenip vergilendirilirdi. Şehre gelen tüccarlar ve elçilerin Şamhal'a *hedayâ* (hediye) vermeleri çokta hoşlanmadıkları bir teâmüldü.[591]

Dağıstan halkı ürettikleri malları Enderey, Tarhu, Derbend, Gazi Kumuk, Küre, Hınzah, Çirkey, Kübeci ve Andi gibi kasabalara getirerek cuma günleri kurulan *bazar*larda takas ediyordu.[592] Takas usulü ile yapılmasından dolayı "ticaret" kelimesinin karşılığı Lezgicede *alver*, Kumukçada *alber*, tüccar kelimesi Lezgicede *alverçi*, Kumukçada *alberçi* olarak yerleşti. Çeçenler ve İnguşlar da Dağıstan pazarlarına gelirler, Kübecilerin ürettiği zırh ve silahlarla, meyve alırlar, yerlerine tahıl, yün ve tarım ürünleri verirlerdi.[593] Enderey halkı, Koysu nehrinden balık avlar, hem tutulan balıkları hem de bu balıklardan çıkarılan yağı pazarlarda satarlardı.[594]

Ülkedekilerin en büyüğü olan Enderey'de kurulan pazara, bütün Kafkasya'dan ve Osmanlı Devleti ile İran'dan tüccarlar geliyordu. Tüccarlar Bakû ve Niyâzova iskelelerinden 7, Derbend'den 6 menzilde Enderey'e ulaşıyorlardı. Terek Kalesi ile Enderey ve Tarhu'nun arası 7 menzildi.[595] Rus tebâsı Ermeni tüccarlar Enderey pazarından kök boya alıp Moskova'ya götürüp satıyorlardı. Enderey'de imal edilen silahlarla, toprak çanak-çömlek tüm Kafkasya'da aranıyordu. Pazarda köle ticareti de yapılıyordu. Çerkesler ve Dağıstanlıların ele geçirip pazara getirdikleri köleler, tüccarlar tarafından satın alınırdı. Evliyâ Çelebi, Enderey halkının *"Acem, Gürcü, Çerkes, Kumuk, Kalmuk, Haytak, Moğol, Rus, Lezgi, Çağatay ve başka kavimlerin dillerini bilip konuştuklarını"* yazmaktadır.[596] Bu ifade, Enderey pazarına çeşitli bölgelerden tüccarların geldiğini göstermektedir.

---

590 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 300.

591 Olearius, *A.g.e.* 410.

592 "Lâkin altun ve guruş nedir bilmezler. Cümle kâr u kesbleri değiş tokuş iledir." [Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 117.]

593 Ahmadov, *A.g.e.* 28.

594 Olearius, *A.g.e.* 413.

595 Kırzıoğlu, a.g.m. 135.

596 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 303.

11. Rusya'nın Kafkasya'ya Yönelik Politikası ve Faaliyetleri ve Kafkasya'da Osmanlı-Rus Rekâbeti, 1574-1724

Astarhan Seferi'nden sonra Terek Kalesi'ni yıkmak zorunda kalan Ruslar, Sultan II. Selim (1574) ve Şâh I. Tahmâsb'ın (1576) ölümünden sonra, *"Ejderhan'dan Bahr-i Kolzum'a, andan Terek Suyu nam büyük su üzerinde"* ilerlemeye ve kale yapma girişimlerine 1576'da yeniden başladılar.[597] Büyük Nogay Hanı Urus Han'ın oğlu Gazi Mirzâ, Kırım Hanı I. Devlet Giray'ın talimâtıyla 1577'de Kabardey topraklarına saldırdı. Yapılan savaşta Gazi Mirzâ öldürüldü.

Kabardey Beyi Kambulat 1577'de Moskova'ya giderek ağabeyi Temruko'nun yerine *Pşı Şhua* (Büyük Prens) olduğunu belirtti ve ağabeyine verilen altın mühürlü ukazın bir benzerinin kendisine de verilmesi suretiyle bu durumun Çar tarafından tasdîkini istedi.[598] Altın mühürlü ukazı alarak ülkesine dönen Kambulat'ın 1577'deki talebi ile Beştav Çerkesleri topraklarında, Sunja nehri kıyısında 1578'de Sunja Kalesi'ni inşâ ederek kaleye tüfekli askerler yerleştiren Ruslar 1574'te yıkmak zorunda kaldıkları Terek Kalesi'ni Kabardeylerin talebi ve Osmanlı ordularının Kafkasya'ya girmesi üzerine 1580'de yeniden inşâ ettiler. Çar IV. İvan ve Çar I. Fedor tarafından Terek Kalesi civarı ile Terek Sunja ve Koysu kıyılarına iskân edilen Kozaklar, Osmanlılara karşı savaşmakla görevlendirildi.[599]

Çar I. Fedor 1586'da elçisi İgnati Danilov Rusin vasıtasıyla mektup gönderdiği Kahet Kralı II. Aleksandr'a dostluk ve himâye teklif etti. II. Aleksandr, Yovakim, Rahip Kiril ve Hurşid Bey'i Rusin ile birlikte 1586'da Çar I. Fedor'a gönderdi. "Gazi Kumuk Şamhalı'na karşı Kahet'e yardım edip edemeyeceğini" sordukları[600] Çar'dan olumlu cevap alan Kahet heyeti, Rus elçileri Rodion Birkin, Pyotr Pivov ve Polukhanov ile birlikte Kahet'e dönmek üzere 11 Nisan 1587'de Moskova'dan ayrıldı. Astarhan üzerinden Kahet'e gelen Rus elçileri, 26 Ağustos 1587'de II. Aleksandr tarafından kabul edildi. Kahet Krallığı 3 Eylül1587'de başlayan müzâkereler neticesi 28 Eylül 1587'de Çar'ın ülkeyi düşmanlarına karşı korumayı üstlendiği bir anlaşma ile Rusya himâyesine girdi. II. Aleksandr himâyesine karşılık Çar'a her sene 50 top İran ipeği ile altın ve gümüş tellerle işlenmiş 10 halı göndermeyi kabul etti. Şâh I. Abbâs'ın, II. Aleksandr'a gönderdiği Safevî elçisi Cemşid Han, Rus El-

---

597 *BOA. MD No. 28* Hk. 579.

598 Nolde, *A.g.e.* II, 308.

599 Rusların Kafkasya'yı ele geçirmesinde önemli rol oynayan ve bir tür sınır muhafızı olan Kozaklar, Rus ve Batılı tarihçiler tarafından Slav asıllı olarak kabul edilmektedir. Öte yandan kimi Türk tarihçiler, Kozakların kökeninin Türk-Tatar halklarıyla ilişkili olabileceğini iddia etmektedirler. [Kadircan Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, İstanbul 1942, 62–63; Yücel Öztürk, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar-I*, İstanbul 2004, 60–64.].

600 Moshe Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar. Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, London 1994, 1.

çisi Birkin'le 25 Şubat 1588'de Zahemi'de görüştü. Birkin ve Pivov, II. Aleksandr'ın elçileri Prens Kaplan Vaşnadze, Rahip Kiril ve Hurşid Bey ile birlikte Haziran 1588'de Kahet'ten ayrılarak 16 Ekim 1588'de Moskova'ya ulaştılar.[601]

Ağustos 1587'de İstanbul'a gelen elçileri vasıtasıyla Astarhan'daki Rus baskısından şikâyet eden Büyük Nogay Beyi Urus Han[602] ile Özbek Hanı Abdullah Han'ın Astarhan'ın alınması talebi ve Rusların Terek boylarında yeniden kaleler inşâ etmeye başlamaları üzerine 22 Eylül 1587'de Astarhan'ın fethi amacıyla Rusya'ya sefer açılması kararlaştırıldı.[603] Sefere gidecek ordunun başına Piyâle Paşa getirildi.[604] 1588 baharında yapılacağı bildirilen sefere destek vermeleri için Kırım Hanı I. İslâm Giray ve Nogay beylerine emir gönderildi.[605] Ancak 1578'den beri Safevîlerle devam eden savaşı galibiyetle bitirmek isteyen Osmanlı Devleti'nin bütün kuvvetlerini İran'a karşı toplaması yüzünden *Astarhan Seferi* yapılamadı.[606] Öte yandan II. Gazi Giray'ın Nisan 1588'de Kırım hanlığına tâyin edilmesi Kırım-Rus ilişkilerinde değişikliklere yol açtı. II. Gazi Giray Han, Rusya'nın çıkarının hilâfına olarak Nogay Ordaları üzerinde nüfûzunu kuvvetlendirmek istiyordu.

Çarlık diplomasisi, Osmanlı Devleti'ni yatıştırmak için elinden geleni yaptı. Osmanlılar uzun süre Kazan ve Astarhan sorununu açık tutmak ve Rusya'yı zaman zaman tehdit etmekle beraber 1678'e kadar Rusya'ya karşı bir sefer yapmadılar.[607]

Kırım ordusu, Dîvân-ı Hümâyûn'un talimâtıyla 1587'de Osmanlı yanlısı Büyük Kabardey Beyi Arslanbek ile birlikte Rusya'nın müttefiki olan Küçük Kabardeyler üstüne akın yaparak bunları yenilgiye uğrattı. Küçük Kabardey Beyi Kambulat, Prens Mamsırıko ve Prens Kudenet başkanlığında bir heyet Ocak 1588'de Moskova'ya gelerek Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı ve Gazi Kumuk Şamhallığı'na karşı Çar I. Fedor'dan yardım istedi. 25 Temmuz 1588'de Çar ile Küçük Kabardey prensleri arasında bir *şert* (anlaşma) imzalandı. Çar, "Kabardey topraklarını himâyesine aldığını" heyete bildirdi. Bazı Küçük Kabardey beyleri, Çar'ın kendilerine ve varislerine yardımcı olması ve düşmanlarından koruması şartıyla Rusya himâyesine girdi.[608] Bu gelişmeler ve Osmanlı Devleti'nin Astarhan'a sefer açmayı kararlaştırması üzerine Ruslar 1588 baharında Astarhan'a yakın bir yerde Terek neh-

---

601 Allen, *Russian Embassies to the Georgian..*, 60–62.

602 *BOA. MD No. 62.*

603 Selânikî, *A.g.e.* 1, 190–191.

604 *BOA. MD No. 62. Hk. 230.*

605 *BOA. MD No. 62. Hk. 231.*

606 Astarhan'a yapılması düşünülen sefer hakkında bkz; Kurat, *Türkiye ve İdil..*, 161–166.

607 İnalcık, *Osmanlı-Rus İlişkileri..*, 13.

608 Nolde, *A.g.e.* II, 309–311; Traho, *A.g.e.* 35.

ri ağzında, Tümen ve Terek nehirlerinin kesiştiği mevkide Terek kasabasını (Rus. Terskii gorod) ve Rus belgelerinde Tümen Kalesi (Tioumenski ostrog) olarak da geçen, ağaç kütüklerinden Terek Kalesi'ni (Terskii ostrog) inşâ ettiler.[609] Terek voyvodalığına Prens Aleksandr Fedoroviç Zasekin tâyin edildi.[610]

Terek Kalesi'nin kurulma nedenleri; Osmanlılarla savaş hâlinde olan Safevîlerle denizden irtibat kurmak, Osmanlı kuvvetlerinin Safevî topraklarını kuzeyden işgâl etmesini önlemek, Güney Kafkasya ve İran'a ulaşan yollarda Rus varlığını güçlendirmek ve Kartli'nin savunmasına yardım etmekti. Astarhan'dan sevk edilen askerlerden oluşan bir birlik ve toplar yerleştirilen Terek Kalesi Rusya'nın Gazi Kumuk Şamhallığı, Kumuklar ve Avarlara karşı saldırılarının üssü, Kafkasya'daki iktisadî, ticarî ve askerî merkezi, Gürcistan'dan gelen diplomatik misyonların bir durak noktası, Kuzey Kafkasya ve Astarhan'dan gelen soylularla, tüccarların uğrak yeri hâline geldi.[611] Terek'te her hafta kurulan, hem yerel hem de Rusya ve şarktan gelen malların satıldığı pazara Kabardeyler, Çeçenler ve İnguşlar geliyordu.[612] Rus ve Ermeni tüccarların Terek'e getirip sattığı mallar; kumaş, giyecek, madenî ev ve mutfak eşyaları, dikiş iğnesi, yüksük, makas, ayna ve Astarhan'dan gelen balıktı. Kafkasyalılar pazara at, koyun, sığır, deri ve deri eşya, tereyağı, peynir, bal ve balmumu ile meyve getiriyorlardı. Alışveriş genellikle takas yoluyla yapılırdı. Moskova yanlısı Kabardey beyleri Terek'e yerleşerek Hıristiyan oldular.[613] Terek kasabasının nüfusu Kabardeyler ve ticaretle uğraşan Ermenilerin yerleşmesi sonucu giderek arttı.

Aşağı Terek vadisinde ve Tümen nehri kıyısında bir Gazi Kumuk beyliği olan Tümen Hanlığı vardı. Rusların 1556'da Astarhan'ı işgâlinden sonra Rusya'ya tâbi olan Tümen Hanlığı, topraklarının ortasında 1588'de inşâ edilen Terek Kalesi'nin tamamlanmasının ardından tamamen Rus hâkimiyetine girdi.[614]

Kabardey Beyi Kambulat'ın 1589'da ölmesi üzerine Çar I. Fedor, Terek Voyvodası Hvorostinin vasıtasıyla Temruko'nun büyük oğlu Mamsırko'yu Kabardey

---

609 Thomas M.Barrett, *At The Edge of Empire. The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700–1860*, Boulder 1999, 19. Nolde, *A.g.e.* II, 315–316; E.N.Kusheva, *Narodny severnogo Kavkaza i ikh svizi s rossii v XVI-XVII vekakh*. Moscow 1963, 60'tan Lemercier -Quelquejay, "Co-optation of the Elite.., 44, not 27; Khodarkovsky, *Bitter Choice..*, 9.

610 Nolde, *A.g.e.* II, 316.

611 Allen, *Russian Embassies to the Georgian..*, 22; Muriel Atkin, "Russian Expansion in the Caucasus to 1813", *Russian Colonial Expansion to 1917*, (ed. Michael Rywkin), London 1988 içinde 146; Barrett, *A.g.e.* 19.

612 *Ocherkii istorii Dagestana*, Mahaçkala 1957, 1, 125-126'dan Ahmadov, *A.g.e.* 40; Nolde, *A.g.e.* II, 315–316.

613 Atkin, a.g.m. 147; Barrett, *A.g.e.* 20.

614 Lemercier-Quelquejay, "Co-optation of the Elite.., 33.

Büyük Prensi (Rus. Bolşoy Knez) tâyin etti. Ancak, Kabardey beyleri bunu tanımayarak Şapşoko'nun oğlu Arslanbek'i (1589) ve bir süre sonra ölen adı geçenin yerine kardeşi Kaytuk'u (1589-1616) büyük prens seçtiler. Rusların da Şapşoko'nun diğer oğlu Jansokh'u desteklemesi üzerine beyler arasında mücadele başladı. Ruslar 1590'da Sunja nehri, 1591'de Sulak nehri kıyılarında kaleler inşâ etmek suretiyle daha güneye ilerlediler.[615] Rusların Terek, Sunja ve Koysu boylarında görülmeleri üzerine bazı Çeçen kabîleleri Ruslarla ilişki kurdular. Çar I. Fedor'un elçileri Rodion Birkin, Pyotr Pivov ve Poluhanov'u 1588 baharında Okok topraklarında ağırlayan Okok Beyi Şih Murza, Miçkiz, Şibut, İndel gibi Çeçen kabîleleri, İnguşlar ve Kumukların Rus elçileri ile görüşmesine arabuluculuk yaptı. Şih Murza ve yeğeni Batay, 1588'de Moskova'ya giden Prens Kaplan Vaşnadze, Rahip Kiril ve Hurşid Bey başkanlığındaki Kahet elçilik heyetine katıldılar. Rus kaynaklarına göre *Kabardey Çerkesi, Gürcü Çerkesi* (Çeçenler) ve *Dağ Çerkesi* (Karaçay-Malkarlar) temsilcilerinin de yer aldığı elçilik heyeti 31 Ekim 1588'de Çar I. Fedor tarafından kabul edildi. Şih Murza, Çar'a sunduğu nâmede "Terek nehri üzerinde Rusların kaleleri bulunduğu yıllarda kendisi ve babası Umar Murza'nın Çar'a sadâkatle hizmet ettiğini, kalelerin yıkılmasından sonra Kozak hetmanlarıyla birlikte çalıştığını ve 500 silahlı adamı ile hizmete hazır olduğunu" belirtti. Çarlık Hazînedârı tarafından 27 Şubat 1589'da kabul edilen Kahet elçilik heyeti, Rus himâyesine girmesine karşılık Kahet'e, papazlar, top dökücüleri, tüfek ve barut yapımını öğretecek ustalar, çeşitli sanatkârlar, şahinler ve şahinciler gönderilmesini ve Dağıstan şamhalına karşı yardım istedi. Heyet, Kahet'e geri dönmek üzere 22 Mart 1589'da Moskova'dan ayrıldı.[616] Çar I. Fedor'un, II. Aleksandr'a yolladığı himâye şartlarını gösteren anlaşma belgesini getiren Prens Semen Zvenigorodskiy ve Rahip Torkh Antonov başkanlığındaki Rus elçilik heyeti 18 Nisan 1589'da Moskova'dan yola çıktı. II. Aleksandr, Rus elçilerine Temmuz 1589'da "her şeyinin Tanrı ve Bütün Rusların Çarı'na ait olduğunu, kendisinin Çar'ın bendesi, karısı, çocukları ve ülkesinin Tanrı'nın ve Büyük Hükümdar'ın olduğunu" bildirerek Çar I. Fedor'a itaâtini arz etti.[617] II. Aleksandr'a anlaşma belgesini ulaştıran, ayrıca yol boyunca bazı Çeçen ve Kabardey beyleri ile görüşen Rus elçilik heyeti, II. Aleksandr'ın elçileri, Bayındır Türkmenlerinden Prens Süleyman Bey ve Hurşid Bey'le birlikte 30 Kasım 1590'da Moskova'ya geri döndü. Çar I. Fedor tarafından 13 Aralık 1590'da kabul edilen Kahet elçileri, Çar'dan Kahet'e 3 ikona ressamı, şahinler, şahinciler, top dö-

---

615 Marie Benningsen Broxup, "Introduction: Russia and North Caucasus", *The North Caucasus Barrier:The Russian Advance Towards the Muslim World*, (ed. Marie Benningsen Broxup), London 1999 içinde, 2.

616 A.Belokurov, *Snosheniya Rossii s Kavkazom 1 1578-1613*, Moscow 1889, 63'ten Ahmadov, *A.g.e.* 40; Allen, *Russian Embassies to the Georgian..*, I, 62–63, 286–288.

617 Suny, *A.g.e.* 49.

kücüler ve Gazi Kumuk Şamhalı'na karşı bir Rus askerî birliği göndermesini istedi. Kahet elçilik heyeti, Çar'ın elçileri Vasiliy Pleşçeyev ve Timofey Kudrin'le birlikte Kahet'e gitmek üzere Nisan 1591'de Moskova'dan ayrıldı. Üç ikona ressamı, şahinler ve şahinciler gönderen I. Fedor'un "askerî ustaların Pskov'da çalışmakta olduğunu, işleri bitince bazılarının Kahet'e gönderileceğini, ayrıca Şamhal'a karşı bir Rus askerî birliğinin sevk edileceğini" bildiren mektubu II. Aleksandr'a verildi.[618]

Osmanlı Devleti, Rusya ile Kahet arasındaki elçilik heyetleri ile ilişkileri dikkatle takip ediyor ve "*Aleksandır Han ile Rus-ı menhûsun küllî ittihâdı olup birbirlerine asker ve yarak gönderip bir fesada mülbâşaret etmek ihtimali olduğu*" hususunda bölgedeki valileri uyarıyordu.[619]

Bâb-ı Âli, Çar I. Fedor tarafından 1592'de İstanbul'a gönderilen elçi Grigori Borisoviç Naşokin'e Don Kozaklarının yağmalarını şikâyet ederek Terek Kalesi'nin yıktırılmasını istedi. Sadrâzam Koca Sinan Paşa, Rusya'nın Kahet Kralı II. Aleksandr ile temasa geçmesinden duyulan rahatsızlığı da dile getirdi. Grigori Naşokin ile birlikte 1593'te Moskova'ya giden Osmanlı elçisi Rıdvan Çavuş, "*Don Kozaklarının yağmalarının önlenmesini ve Terek Kalesi'nin yıktırılmasını, Kazan ve Astarhan'ın Osmanlı Devleti'ne verilmesini*" Sultan III. Murad adına Çar'dan istedi. "Kendi başlarına buyruk olmaları yüzünden" Kozakların yağmalarından kendilerinin sorumlu olmadığını belirten Ruslar Terek Kalesi'ni de yıkmadılar.[620]

Astarhan Valisi Prens Aleksandr Sitskii 1591'de Gazi Kumuk Şamhalı'na karşı sefer düzenlenmesi için gerekli parayı temin etti. Çar I. Fedor tarafından Prens Aleksandr Fedoroviç Zasekin komutasında Gazi Kumuk Şamhalı'nın üstüne gönderilen, 5000 tüfekli Rus askeri ve 10.000 Kabardey savaşçısından oluşan ordu, 1592'de birçok köyü ve Enderey'i ele geçirerek yaktı. Savaşta yaralanan şamhal geri çekildi. Ruslar Terek'e döndüler.[621] Rus elçileri Pleşçeyev ve Kudrin, II. Aleksandr'ın elçileri Prens Aram Dzehezdambek ve Rahip Kiril'le birlikte Aralık 1592'de Moskova'ya döndü. Çar I. Fedor tarafından 3 Ocak 1593'te kabul edilen Kahet elçileri şamhal üstüne yapılan sefer için II. Aleksandr'ın şükranlarını sundu.[622] "Gürcistan'ın Hâmisi" sıfatını alan Çar, "Kartvel'in ve Gürcistan çarlarının, İberya topraklarının, Çerkesya ve Dağ Beylerinin ve Kabardiya topraklarının hükümdârı" unvânlarını kullanmaya başladı.[623]

---

618 Allen, *Russian Embassies to the Georgian..*, II, 369–370. Rus elçilik heyeti tarafından kaleme alınan rapor *A.g.e.* I, 87-231'de yayınlanmıştır.

619 *BOA. MD No. 69.* 147.

620 Kurat, *Türkiye ve İdil..*, 167–168.

621 Nolde, *A.g.e.* II, 317–318.

622 Allen, *Russian Embassies to the Georgian..*, II, 370.

623 Allen, *A History of the Georgian..*, 164; Lemercier-Quelquejay, "Co-optation of the Elite.., 39–40.

Kahet elçileri, Çar'a, Şamhal'a karşı yapılacak seferlerde üs olarak kullanmak ve Kahet'ten Dağıstan'a ulaşan güzergâhı denetim altına almak için Tarhu'nun işgâl edilmesini teklif ettiler. Bunu kabul eden Çar, Prens Aleksandr Fedoroviç Zasekin yerine Terek Voyvodası ettiği Prens İvan Hvorostinin komutasında 15.000 kişilik bir orduyu Gazi Kumuk üstüne gönderdi. Ruslar, Okok Beyi Şih Murza'nın kılavuzluğuyla Temmuz 1593'te bazı Gazi Kumuk köylerini ve Tarhu'yu işgâl etti. Kahet elçilileriyle birlikte Temmuz 1593'te Zahemi'ye gelen Rus elçisi İvan Vsevolodski, gelişmeleri II. Aleksandr'a bildirdi.[624]

II. Aleksandr'ın Rusya ile temaslarını bölgedeki valileri vasıtasıyla takip eden Bâb-ı Âlî,[625] Şemâhı beylerbeyi, Gazi Kumuk şamhalı ve tâbi Çeçen beylerine Ruslara karşı harekete geçme talimâtı verdi. Gazi Kumuk Şamhalı'nın oğlu Âdil Giray komutasındaki 15.000 Dağıstanlı ve Çerkes savaşçı, Şemâhı'dan gelen Osmanlı askerleri ve topçusunun desteğiyle 1594'te Tarhu'yu geri aldılar. Âdil Giray, Çar'ın Kahet'e gönderdiği Terek Voyvodası Hvorostinin komutasındaki 7000 kişilik Rus birliğini Buynak'da yendi. 3000 ölü veren Ruslar geri çekildiler.[626] Rusya'nın ilk Kafkasya seferi böylece sona erdi.

II. Aleksandr, Prens Aram Dzehezdambek ve Hurşid Bey'i Rusya'dan yardım istemek üzere 1594'te yeniden Moskova'ya gönderdi. Rus elçileri Kuzma Petroviç Savin ve Andrey Polukhanov 1596-1599'da, İvan Naşokin ve İvan Levontyev 1602-1603'te Kahet'e geldi. II. Aleksandr'ın elçileri Prens Levan ve Bayındırlı Süleyman Bey 1598-1599'da Moskova'ya gitti. Ruslara kılavuzluk yapmış olan Okok Beyi Şih Murza 1595'te Adil Giray tarafından katledildi. Şih Murza'nın ailesinden 160 Okok başlarında Şih Murza'nın yeğeni Batay Mirzâ olduğu hâlde Ruslara sığındılar. Terek kasabasına iskân edilen Okoklar burada bir mahalle kurdu.[627] Okoklar Gürcistan'a gönderilen Rus elçilik heyetlerinde tercüman, kılavuz ve muhâfız olarak görev yapıyorlardı[628] Gazi Kumuk topraklarına tecavüz eden bir başka Rus birliği de 1599'da yok edildi.

Kaytuk'un büyük prens olduğu 1589-1616 arasında Kabardey, Kaytuk'un kardeşi Kazi ile Daryal Geçidi'ni elinde tutan Küçük Kabardey Prensi ve kuzeni Şoloh yönetimindeydi. Temruko'nun oğulları Rus yanlısı Mamsırıko ve kardeşi Domanıko, Kazi tarafından 1600'de katledildi. Şoloh, Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı ve

---

624 Allen, *Russian Embassies to the Georgian..*, II, 371.

625 *BOA. MD No. 69*, 147.

626 Baddeley, *A.g.e.* 41; Erel, *A.g.e.* 99; Firuz Kazemzadeh, "Russian Penetration of the Caucasus", *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, (ed. Taras Hunczar), New Brunswig 1974 içinde 242; Nolde, *A.g.e.* II, 322–323.

627 *Kabardino-russkie otnosheniia v 16-18 vv. Dokumenty i materialy*, Moscow 1957, 54'ten Ahmadov, *A.g.e.* 40.

628 Barrett, *A.g.e.* 20–22.

Gazi Kumuk Şamhallığı ile anlaştı. Terek Voyvodası İvan Mihailoviç Buturlin 1601'de Çar Boris Godunov'a "Küçük Kabardey Prensi Şoloh ve Kabardey beylerinin Çar'a itaât ve hizmet etmeyeceklerini, hâkimiyetini kabul etmediklerini" bildirdi. Ruslar, Osmanlı yanlısı Şoloh'a karşı Küçük Kabardey pşılarından Alkas'a destek verdiler. Taraflar arasındaki mücadelenin şiddetlenmesi üzerine Kırım Hanı II. Gazi Giray, 1603 kışını Kabardey topraklarında geçirdi.[629]

Osmanlıların Almanya İmparatorluğu ve Safevî Devleti'ne karşı iki cephede harp etmesinden yararlanmak isteyen Çar Boris Godunov, Terek Voyvodası İvan Buturlin ve General Vasiliy Pleşçeyev komutasında iki birliği Mart 1604'te Dağıstan ve Kabardey'e gönderdi. Dağıstan'a giren Buturlin komutasındaki 10.000 kişilik Rus birliği Nisan 1604'te Koysu ve Tarhu şehirlerini işgâl etti.[630] Rus elçileri Mihail İgnatyeviç Tatişçev ve Andrey İvanov gelişmeleri bildirmek üzere 1604'te Kahet'e geldiler.[631] Şemâhı beylerbeyinin gönderdiği Osmanlı asker ve topçusunun destek verdiği Enderey Hanı Sultan Mahmat ve Âdil Giray komutasındaki Dağıstanlılar 1605 baharında Tarhu'yu kuşattılar. Şehri boşaltan 7000 kişilik Rus ordusu, Tarhu ile Gaziyurt arasında yapılan muharebede, Buturlin ve Pleşçeyev dâhil kılıçtan geçirildi.[632] Sunja, Sulak ve Terek nehirleri üzerindeki bütün kaleleri 1605'te Osmanlı askerleri ve Dağıstanlı savaşçılarca ele geçirilerek yıkılan Ruslar Astarhan'a geri çekildiler.[633] Batıda Şetkale yönünde saldırıya geçen 10.000 kişilik Rus birliği 1604'te Kabardeyler tarafından geri püskürtüldü.[634] Bu başarısızlıklardan sonra Ruslar Çar I. Petro'nun 1722'deki *Derbend ve Mâzanderân Seferi*'ne kadar Kuzey Kafkasya'ya askerî sefer yapamadılar.[635] 16. ve 17. yüzyıllarda lojistik Rusya'nın Kafkasya siyasetinde en önemli engeldi. Ulaşım zorluğu, erzak, silah ve mühimmatın Astarhan'da toplanması, muhafazası, Terek ve Sunja boylarındaki kalelere nakli, salgın hastalıklar ve malî sıkıntı Ruslar için büyük zorluklardı.[636]

Şâh I. Abbâs'ın Kahet'e gönderdiği muhâfızlar 12 Mart 1605'te Kahet Kralı III. Giorgi, babası eski kral II. Aleksandr ve maiyetini katletti. Safevî himâyesine geçen

---

629 Traho, *A.g.e.* 35–36.

630 Nolde, *A.g.e.* II, 322–323.

631 Allen, *A History of the Georgian..*, 165. Rusya ile Kahet arasındaki elçilik heyetleri hakkında bkz. W.E.D.Allen, *Russian Embassies to the Georgian Kings 1589–1605*, Cambridge 1970.

632 Allen, *Russian Embassies to the Georgian..*, II, 549–550; Cabağı, *A.g.e.* 23–24; Kazemzadeh, a.g.m. 243.

633 Broxup, a.g.m. 2; Kurat, *Türkiye ve İdil..* 168.

634 Berkok, *A.g.e.* 345–346.

635 Lemercier-Quelquejay, "Co-optation of the Elite., 40.

636 W.E.D. Allen, "The Volga-Terek Route in Russo-Caucasian Relations", *Bedi Kartlisa/Revue de Karthvelologie, Études Géorgiennes et Caucasiennes*, XV-XVI, (1963), 160.

Kahet, Rusya ile ilişkilerine son verdi. Kahet'teki Rus elçileri Mayıs 1605'te ülkeyi terk etti.[637]

Sunja, Sulak ve Terek kıyılarındaki Rus kalelerinin Osmanlı ve Dağıstan birliklerinin eline geçmesi üzerine Nogaylar 1605'te Rus hâkimiyetinden çıktı. Kalmukların 1608'den itibaren İdil boylarına akın yapmaları yüzünden İdil'in batı yakasında yaşayan Nogaylar da 1613'te Osmanlı Devleti'ne tâbi oldular.[638]

Küçük Kabardey Prensi Şoloh'un kışkırttığı Nogaylar 1615'te Büyük Kabardeylere saldırdı. Çatışmada Büyük Kabardey Beyi Kazi öldürüldü. Büyük Kabardey Osmanlı yanlısı Alıcıko ve Hatohşoko'nun idaresine girdi. Şoloh'un Safevîlere yakınlaşması üzerine Kırım Hanı Canibek Giray, 1616'da Büyük Kabardey beyleri ile birlikte Küçük Kabardey'e saldırdı. Prens Şoloh'la, bir oğlu ve kardeşi öldürüldü. Çok sayıda köy tahrip edildi. Kaytuk'un 1616'da ölümünden sonra Kambulat'ın oğlu Kudenet (1616-1624) Kabardey Büyük Prensi seçildi.

Rusların 1613'te Kabardeylerden işgâl ettikleri Şetkale, Rusya'nın Kuzeybatı Kafkasya'daki askerî ve idârî merkezi hâline geldi. Kabardey'deki karışıklıklar üzerine Ruslar 1616'da Terek nehri deltasında, Karasu-Terek kıyısında Kizlar Kalesi'ni inşâ ettiler.[639] Ocak 1617'de Abaza ve Çerkes beylerine hüküm yazılarak *"Devlet-i Âliye ile Rusya arasında dostluk ve sulhun başladığı"* bu nedenle herkesin işleriyle meşgul olması ve barışın ihlâl edilmemesi emredildi.[640]

Sultan II. Osman, 1621'de *Hotin Seferi*'ne katılmaları için *"ümerâ ve çavuşân ve hükkâma ahkâm-ı vâcibe"* göndererek *"nevrûzda orduya vâki olmalarını"*,[641] Rum, Erzurum, Batum ve Kefe eyâletleri ile *"Kefe'den Şirvân'a varınca mâbeynde vâki olan Çerâkise ve Abaza beğlerine"*,*"küffâr-ı haksâr üzerine azîm sefer-i nusret âsâr"* olduğunu bildirerek *"rûz-ı nevrûzda ordu-yı hümâyûna müllhâk olmalarını"* emretti. Kabardey pşıları ülkedeki karışıklık, aralarındaki anlaşmazlık ve çatışma yüzünden Hotin seferine katılmadılar. Sefere katılmadıkları için vazife karşılığı verilen salyâneleri Kefe defterdârı tarafından kesilen Çerkes ve Kabardey beyleri, artık seferlere katılmamaya veya Kırım hanlarından bir istekleri olduğunda katılmaya ve *"Âl-i Osmân'ın Kefe vâlîlerine harbe ucuyla öşr verip ol kadar mutî ve münkad"* olmamaya başladılar.[642] Kabardey Büyük Prensi Kudenet, Ruslarla ilişki kurmak için oğlu Urushan Mirzâ'yı 1621'de Moskova'ya gönderdi. Kudenet Bey 1624'te ölünce Alıcıko Şogenu-

---

637 Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.* 236; Nolde, *A.g.e.* II, 320–323.

638 Kurat, *Türkiye ve İdil*.. 189.

639 Kizlar adı muhtemelen Türkçe Kışlak kelimesinden gelmekteydi.[Allen, a.g.m. 164.]

640 *BOA. Cevdet Askeriye No. 7079.*

641 *Osmanlı Devlet Düzenine ait Metinler VI. II. Osman Adına Yazılmış Zafernâme.* (yay. Yaşar Yücel) Ankara 1983, 35.

642 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 255, 269.

ko (1624-1653) Kabardey Büyük Prensi seçildi Moskova'da yaşayan Prens Urushan Mirzâ 1624'te Yakov adıyla vaftiz edilerek Hıristiyan oldu. Prens Yakov Kudenetoviç Çerkaski 1645'te boyar sınıfına katıldı.

Ruslar 500 Kozak ailesini 1623'te Terek kasabasına iskân ettiler. Terek kasabası 17. yüzyılda Rus, Kozak, Kabardey, Kumuk ve Çeçenlerden oluşan 20.000 kadar nüfusa sahipti. Hollandalı mühendisler tarafından 1636'da tahkim edilen ve taştan surlarla çevrilen Terek Kalesi, garnizonu 1724'te Svyatoy Krest (Kutsal Haç) Kalesi nakledilene kadar Kafkasya'daki en önemli idarî ve askerî merkezi oldu. 1636'da Terek Kalesi'nde ateşli silahlarla donatılmış 2000 asker görev yapıyordu. Kasabada bir katedral, manastır, Eski, Yeni ve Gilan isimli üç kervansaray, pazar yeri, çarşılar, dükkânlar, gümrük binası, hamam ve meyhâneler vardı. Hollandalılar, Rusya'da top dökümhânelerinin gelişmesinde de etkili oldular. Hollandalı Andreas Vinius, 1632'de Tula'da top dökümhâneleri kurdu ve demir döküm konusunda batının çağdaş yöntemlerinin Rusya'ya girmesini sağladı.[643]

1610'lardan itibaren Kalmuklarla mücadele eden Büyük Nogay ordaları,[644] 1634'te Kalmukların istilâsına uğramaları ve onlara vergi öder hâle gelmelerinden dolayı güneye göçerek Küçük Nogay ordalarıyla birleştiler. Burada da Kozakların baskısına maruz kalan Nogaylar 1635-1636'da yurtlarını bırakarak Kırım, Bucak ve Dağıstan'a göç etti. Nogayların dağılması ve askerî güç olarak önemlerini kaybetmesi, Kozakların Deşt-i Kıpçak'ta hâkim unsur olmasına yol açtı ve sonraki yüzyıllarda Rusların Kafkasya'ya hâkim olmasının sebeplerinden biri oldu.[645]

Moskova, 1623, 1625, 1627 ve 1628'de Kozaklara, Kırım Hanlığı ve Osmanlı topraklarına saldırmalarını yasaklayan emirler gönderdi, saldırıları durdurmazlarsa şehirlere girmelerinin ve ticaret yapmalarının yasaklanacağını bildirdi.[646] Kozakların saldırılarına devam etmeleri üzerine Sultan IV. Murad, Çar'a bir mektup yazarak, "*Rusların anlaşmalara uymalarını, Kozakların Karadeniz'e çıkmasına engel olunmasını, bunu yaparlarsa Rus topraklarının emn ü amân üzere olacağını, Kırım Hanlığı, Kefe ve Azak'tan Rus topraklarına tecavüz olmayacağını, Kozakları zapt edemeyip Karadeniz'e çıkmalarına, Osmanlı topraklarına zarar vermelerine engel olamazlarsa Tatar askerleri ve Kefe tarafındaki askerlerin Rus topraklarına akın yapıp intikam alacağını, ona göre hareket edilmesini, Kozakların Osmanlı topraklarına akın yapmamasına dikkat gösterilmesini*" istedi.[647] 1634'te İstanbul'a gelen Rus elçisi Vasili Andreyeviç Korobkin, Lehistan'a karşı iki devlet arasında işbirliği yapılmasını istedi. Kozakların Osmanlı

---

643 M.Carlo Cipolla, *European Culture and Overseas Expansion*, Middlesex 1970, 56.

644 Konu hakkında bkz. Alpargu, *A.g.e.* 105-108.

645 Kurat, *Türkiye ve İdil*.. 171.

646 Novoselskiy, *A.g.e.* 131- 132.

647 *BOA. Yabancı Arşivler Fonu, Rusya Federasyonu Arşivi, YB (1) 1/12*.

topraklarına yaptığı akın ve saldırılardan Rusya'yı sorumlu tutan Bâb-ı Âli bu teklifi kabul etmedi.

Don nehri boylarının Nogaylardan boşalması üzerine rahat hareket imkânı bulan Kozaklar, Çar Mihail Romanov'un mühimmât göndererek destek verdiği ve Alman istihkâm subaylarının da yer aldığı[648] Mihail Tatarinov komutasında 7000 kişilik kuvvetle, 24 Nisan'da başlayan bir kuşatma neticesinde 18 Haziran 1637'de Azak Kalesi'ni işgâl ettiler.[649] Şehirdeki Müslümanlar kılıçtan geçirildi, Rumlar Osmanlı topraklarına gönderildi. Safevîlerle savaşta olan Bâb-ı Âli Kozaklara karşı büyük bir kuvvet gönderecek durumda değildi.

Kozakların Azak Kalesi'ni işgâli Safevî Devleti tarafından sevinçle karşılandı. Osmanlılarla savaş hâlinde olan ve rakibinin askerî güçlerinin bir kısmını Azak'a yönlendirmek zorunda kalacağının farkında olan Şâh I. Safî, Kozaklara bir elçilik heyeti ve para yardımı gönderdi. Kozaklara gönderilen paraları taşıyan kervan Çerkeslerin baskına uğradı ve yağma edildi. Azak'ın kurtarılması için Kırım Hanı I. Bahadır Giray ve Kefe Beylerbeyi Yusuf Paşa'ya destek vermek üzere 21 Mart 1638'de Karadeniz'e çıkan Tersane Kethudâsı Tavil Piyâle Kethudâ komutasındaki Osmanlı donanması, 26 Temmuz 1638'de Tuzla Burnu'nda ve 19 Ağustos 1638'de Adahun açıklarında Kozaklara ve Ruslara ait 86 şaykayı yok etti, 29 şaykayı ele geçirdi.[650] Azak Kalesi, Mayıs 1641'de Kapudan Siyavuş Paşa'nın emrindeki donanma ile deniz yoluyla intikal eden Özü Beylerbeyi ve Azak Serdârı Deli Hüseyin Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri tarafından kuşatıldı. Ancak 26 Eylül 1641'e kadar 140 gün süren kuşatmaya rağmen kale alınamadı. Tavil Piyâle Kethudâ komutasındaki Osmanlı donanması Karadeniz'de Kozaklara ait 10 şaykayı zapt etti, Kozakların elinde bulunan çok sayıda Müslüman esir kurtarıldı.

Kozaklar Ekim 1641'de Moskova'ya elçi göndererek Mihail Romanov'dan "Azak'ı Rusya yönetimine almasını" istediler. Lehistan-Litvanya'ya karşı savaşan Çar, Rus sınırlarından çok uzakta, son çarpışmalarda ağır hasar görmüş ve kaleyi inceleyen uzmanların yeniden inşâsının çok zaman alacağını belirttikleri Azak için Osmanlı Devleti ile savaş çıkmasını göze alamadığından 30 Nisan 1642'de teklifi reddetti ve Osmanlıların hücumunu beklemeden kalenin boşaltılmasını emretti. 1632-1633'te Moskova'nın güneybatısında yer alan Lehistan'a ait Smolensk şehrinin kuşatılması Rusya'nın askerî güçsüzlüğünü ortaya koymuştu. Bu mütevazı hedefi bile tahakkuk ettiremeyen bir ordunun, bölgedeki en büyük askerî gücü karşısına alması intihar olurdu.[651] 1642'de İstanbul'a gelen Rus elçileri İlya Daniloviç Miloslavsk ve Leonti Lazarevsk, Çar'ın Osmanlıların Kozaklara karşı cezalandır-

---

[648] M.Cavid Baysun, "Murad IV", *İA*, VIII, 638.

[649] Naîmâ, *A.g.e.* III, 857.

[650] Naîmâ, *A.g.e.* III, 905-907.

ma seferi yapmasına itiraz etmeyeceğini açıkladılar.[652] Azak Serdârı Sultanzâde Mehmed Paşa ve Kırım Hanı IV. Mehmed Giray komutasındaki Osmanlı-Kırım birlikleri 3 Haziran 1642'de Azak Kalesi'ni geri aldı. Sultan İbrâhim, Azak seferini yakından takip etmiş, *"serhâdlerden haber gelmezse heman gönlüm mahzun oluyor"* diyen Pâdişah'a Azak'la ilgili bilgiler raporlar hâlinde sunulmuştu.[653] Fetihten sonra Azak Kalesi'nin tâmiri ve muhafazası görevi Kefe Beylerbeyi İslâm Paşa'ya verildi.[654] Taştan ve dört köşeli olarak yeniden inşâ edilen Azak Kalesi, Kozaklara ve onların denizlerdeki akınlarına karşı bir engel ve Kuban boylarındaki Osmanlı nüfûzunun önemli bir merkezi hâline getirildi.[655] Rusya ile açık denizler arasında Osmanlılar tarafından tutulan üç engel vardı. Don nehrinin Azak Denizi'ne ulaştığı kanalı denetlemek için inşâ edilen Azak Kalesi, Kerç Boğazı'nı tutmak için inşâ edilen Yeni Kale ile İstanbul ve Çanakkale boğazları.[656] Rusya 1680'lere kadar, daha çok İsveç ve Lehistan'la meşgul olarak Osmanlıları kızdırmaktan çekindi.[657]

Kabardeyler, Kalmukların yaşadıkları topraklarda bulunan tuz ocaklarını kullanıyor ve buradan aldıkları tuzu kendi ülkelerine götürüyorlardı. Kalmuklar da buna engel olmaya çalışıyor ve zaman zaman Kabardey topraklarına akın yapıyorlardı.[658] Kabardey Büyük Prensi Alıcıko, İdil nehri kıyılarından hareket ederek Kabardey topraklarına saldıran Ho-Örlök Han (Os. Tayşi Şah) komutasındaki Kalmukları, Nogaylar ve Kırım Hanlığı birliklerinin de yardımı ile 1644 kışında Terek nehri kıyısında bozguna uğrattı. Ho-Örlök Han ve oğlu Keresan ile iki torunu dâhil 27.000 Kalmukun katledildiği savaşta IV. Mehmed Giray'ın Kabardeylere yardıma gönderdiği birliğin komutanı Sülemiş Mirzâ şehîd oldu.[659] IV. Mehmed Giray'ın gayreti ve Şâdkırmân Kâdısı Kumuklu Tohar Hacı Ali'nin çalışmalarıyla, Büyük ve Küçük Kabardeyler Müslüman olmaya ve Kurân-ı Kerîm okumaya başladılar. Kuma nehri kıyındaki Küçük Kabardey peşkövünde bir cami, iki mescid

---

651 Finkel, *A.g.e.* 200.

652 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, (Çev. Ayşe Berktay), İstanbul 2007, 79-80.

653 *TSMA No. E 7022/553, 559*'dan Feridun Emecen, "İbrâhim" *DİA*, 21.

654 Naîmâ, *A.g.e.* III, 959; Silahdar Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*. (yay. Ahmed Refik), İstanbul 1928, I, 61.

655 *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi..*, II, 1165; B.H.Sumner, *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. Eşref Bengi Özbilen), İstanbul 1993, 13.

656 Ascherson, *A.g.e.* 128.

657 Finkel, *A.g.e.* 199.

658 Noghumuka, *A.g.e.* 163.

659 Kabardeyler ve Kalmuklar arasında yapılan savaş için bkz. Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 289–290; Naîmâ, *A.g.e.* IV, 1018; Alpargu, *A.g.e.* 110.; *Kabardino-russkie otnoshenila v 16-18 vv. Dokumenty i materialy*, Moscow 1957, 1, 43'ten Michael Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met. The Russian State and Kalmyk Nomads 1600–1771*, Ithaca and London 1992, 86.

ve bir hamam inşâ edildi. Cami ve mescitlerde Osmanlı Padişâhı adına ve daha sonra Kırım Hanı'nın ismi anılmak suretiyle hutbe okunmaya başlandı.[660]

Sultan I. Ahmed tarafından Jane/Cane Çerkesleri beyi tâyin edilen Kanbulat ile kardeşi Antinok arasında beylik için çekişme vardı. IV. Mehmed Giray ve Kefe Beylerbeyi İslâm Paşa tarafından da desteklenen Antinok, İslâm Paşa'nın emrine verdiği askerlerle birlikte Nisan 1644'te ağabeyinin üstüne yürüdü. Kardeşine yenilen Kanbulat, Azak Beylerbeyi Siyâvuş Paşa'ya sığındı. İstanbul'a gönderilen Kanbulat'a *"Cane Çerkesleri Beği"* berâtı verildi. Ülkesine geri dönen Kanbulat yeniden bey oldu. Kefe Beylerbeyi İslâm Paşa, Çerkes toprağına taarruz etmesi sebebiyle katledildi, IV. Mehmed Giray da İslâm Paşa'nın suçuna ortak olduğu için azledildi. Antinok, Kırım Hanı'nın yanına sığındı. Sultan İbrâhim tarafından Haziran 1644'te Kırım hanlığına tâyin edilen III. İslâm Giray, göreve başlamasının ardından Jane topraklarına girdi ve yağmaladı. Kanbulat ve adamlarını idâm ettirerek Jane Çerkesleri beyliğini Antinok'a verdi.[661]

Osmanlıların 1642'de Azak Kalesi'ni geri almasından sonra Çar Mihail, elçisi İlya Daniloviç Miloslavski vasıtasıyla Sadrâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya gönderdiği mektupta "iki devlet arasındaki barışın sürmesini" isteyerek Kırım Tatarları ile Kefe'deki Osmanlı askerlerinin Rus topraklarına yaptıkları akınları şikâyet etti. Çar'ın, Kırım Hanı'na her yıl yollanan hediyeleri göndermekte kusur etmemesi üzerine III. İslâm Giray, Kasım 1644'te Rus elçileri önünde barış ve dostluk antlaşmasını yeminle tasdik etti.[662] Çar Mihail'in 23 Temmuz 1645'te ölmesinden sonra Don nehrinden çıkan 8 Kozak şaykasının Osmanlı topraklarını yağmalaması ve Azak'a giden iki kadırgaya saldırması üzerine III. İslâm Giray'ın kardeşi Gazi Giray komutasındaki Kırım atlıları Rus topraklarına sefer yaparak 6300 esir aldılar. Yeni Çar Aleksey, elçisi Stefan Vasilveviç Telepenev'i cülûs haberi ve hediyelerle birlikte Kasım 1645'te İstanbul'a gönderdi. Sultan İbrâhim'in huzura kabul ettiği Rus elçisine ülkesine dönüşünde Pâdişâh'ın mektubunu taşıyan bir müteferrika refakat etti. Sultan İbrâhim, Çar Aleksey'e gönderdiği mektupta *"Kozakların Karadeniz sahillerindeki faaliyetlerinin kontrol altına alınması ve Moskof çarları tarafından eskiden beri verilen verginin Kırım Hanı'na verilmesi gerektiğini"* yazıyordu. Astarhan Voyvodası Semen Romanoviç Pojarski 7-8000 askerle Mayıs 1646'da Azak Kalesi önlerine geldi. Ancak çok iyi tahkîm edilmiş olan kaleyi alamadı. Kalenin yardımına gelen Gazi Giray komutasındaki Kırım ordusu, Rus, Kozak, Çerkes ve Nogaylardan meydana gelen kuvvetleri dağıttı. Rusların savaş sırasında yardım göndermesini istedikleri Kabardey Büyük Prensi Alıcıko Şogenuko ve Kabardey bey-

---

660 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 289–290.

661 Konu hakkında bkz. Noghumuka, *A.g.e.* 142-143.

662 Halil İnalcık, "İslâm Giray III", *DİA*, 23.

leri bu teklifi reddettiler. Sadece, Sunceley'in oğlu Musal komutasındaki az sayıda askerle Ruslara yardıma gitti. Ruslar ve Kozakların saldırısı başarısız olmasına rağmen Kırımlıların Rus topraklarına yapmayı düşündükleri seferden vazgeçmelerini sağladığından, Moskova istediği hedefe ulaştı.[663] Ordusu yenilen Çar Aleksey, barış anlaşmasını yenilemek için Kırım'a elçi gönderdi. III. İslâm Giray, Çar'ın iki yıllık vergisini göndermesi üzerine "Kozakların, Kırım ve Osmanlı topraklarına saldırmaması şartıyla" anlaşmayı yeniledi. İstanbul'a gelen Rus elçileri Sultan İbrâhim'in gazabına uğrayarak hapsedildi. Ruslar 1651 ve 1652'de yıllık vergilerini düzenli göndererek dostluğu sürdürdü. Ancak Kozakların Kırım ve Osmanlı topraklarına yaptıkları akınlar şikâyet konusu olmaya devam etti. III. İslâm Giray'ın ölümü üzerine 1654'te tekrar tahta çıkan IV. Mehmed Giray'ın Rus topraklarına saldırabileceğini düşünen Çar, Kabardey beylerinden, Kırım Hanı'na karşı savaşmak üzere 1000 savaşçı göndermelerini istedi. Kabardey Büyük Prensi Hatohşoko bunu reddetti.

Alıcıko Şogenuko (1624-1653), Hatohşoko (1653-1672), kardeşi Misost (1672 - 1695) ve Hatohşoko'nun oğlu Kurgoko'nun (1695-1712) Büyük Prens oldukları 17. yüzyılda Kabardey'de feodalizm güçlendi. 17. yüzyılda Çerkeslerin bir kısmı Müslüman bir kısmı Hıristiyan'dı. Janeler arasında görev yapmak için Kırım'dan kadılar tâyin ediliyordu. Müslüman olan bu kabîleden esir ve köle alınması yasaktı. Janelerin topraklarından Kabardey topraklarına kadar uzanan bölge *dâr-ül harb* sayılır ve buralardan esir alınabilirdi. Çerkeslerin bir kısmı da putperest inançlarını muhafaza ediyor ve *kodeş* denilen ağaca tapıyorlardı.[664] Dominiken rahibi Giovanni da Lucca 1637'de "Çerkeslerin hem Çerkesce hem Türkçe konuştuklarını, bir kısmının Ortodoks Hıristiyan, çoğunun Müslüman olduklarını, Hıristiyan olanların Terek kıyılarında yaşadıklarını" yazıyordu.[665]

İslâm dini 17. yüzyılda Oset beyleri arasında Kabardeyler vasıtasıyla yayıldı.[666] Bazı Digor beyleri 1651'de Kabardey'de bulunan Rus elçisi Taloçanov ile bir görüşme yaparak Rusya himâyesine girmek istedilerse de netice çıkmadı.[667]

---

[663] Novoselskiy, 373- 385.

[664] Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihannümâ*, İstanbul 1145, 402.

[665] "Relation des Tartares, Percopites et Nogales, des Circassiens, Mingreliens, et Georgiens", *Recueil des voyages au nord*. Amsterdam, 1725–1738, 7, 89–117 içinde. Firouzeh Mostashari, "Colonial Dilemmas: Russian Policies in the Muslim Caucasus", *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*, (ed. Robert P. Geraci -Michael Khodarkovsky), Ithaca and London 2001.

[666] Valeriy Dzidzoev, "Kuzey Kafkasya Halkları Arasındaki Tarihi İlişkilere Bir Bakış", *Kafkasya Gerçeği*, 7, (1992), 48; Konak, *A.g.e.* 74–77.

[667] Konak, *A.g.e.* 93.

Kendilerine *Tavlı, Malkarlı* ve *Alan* ismini veren, Çerkesler ve Kabardeylerin *Kuşha* olarak adlandırdığı, *Kara Çerkesler* de denilen halka verilen *Karaçay* adı ilk olarak 1639'da Kuban vadisi üzerinden Kahet'e giden Rus elçileri Pavel Zakharov, Fedor Elçin ve Fedor Bajenov'un raporunda geçmektedir. Karaçay topraklarındaki Elcurt köyünde Karaçay prensleri Elbuzduk ve Gilastan Kırımşavhal kardeşlerin evinde on beş gün kalan Rus elçileri, Karaçay'dan yine onların yardımıyla Tonguz-Orun geçidinden Svanetya ve Kartli'ye gittiler.[668]

1635-1653 arasında Kafkasya'da bulunan İtalyan misyoner Arcangelo Lamberti 1654'te Napoli'de basılan kitabında, "dağların kuzey eteklerinde yaşayan *Karaçay* ya da *Kara Çerkes* denilen halka bu ad yaşadıkları dağlarda gök daima bulutlu ve karanlık olduğundan verilmiştir. Dilleri Türk dilidir. Karaçaylar Hunların bir dalıdır ve şimdiye kadar dillerini korumuşlardır" diye yazıyordu.[669] Kırım Hanı IV. Mehmed Giray, Bakşan vadisinde yaşayan Müslüman Karaçayları 1640'larda Kuban vadisine yerleştirdi.

İmeret Kralı III. Aleksandr Karaçay-Malkarlar arasında Hıristiyanlığı yaymak için gayret gösterdi. Malkar Prensi Canbolat Aydabol, III. Aleksandr aracılığıyla 1653'te Kutais'te yapılan bir törenle vaftiz edilerek Hıristiyan oldu.[670]

Çar Aleksey 1650'te Nikifor Mihailoviç Toloçanov ve Aleksey Yevlev adlı elçilerini III. Aleksandr'a gönderdi. Bir süre Malkar topraklarında kalan Rus elçileri kendilerini ağırlayan Malkar beylerine Hıristiyan olmalarını ve Çar'ın tâbiyetine geçmelerini teklif ettilerse de Malkar beyleri bu teklifleri kabul etmediler. Malkar beylerinin kılavuzluğunda İmeret'e geçerek III. Aleksandr'a Çar'ın mektubunu ileten, samur kürkler takdim eden ve İmeret'le ittifak yapma konusunu görüşen Rus elçileri 9 Haziran 1650'de III. Aleksandr'ın elçisi Simeon Caparidze ile birlikte Kutais'ten ayrılarak 6 Eylül 1650'de Astarhan'a ulaştılar.

Eski Kartli Kralı I. Taymuraz'ın tahtına yeniden sahip olmak için Rusya'dan destek temin etmek amacıyla 1658'de Moskova'ya giderken yanına aldığı Malkar Prensi Artutay Aydabol ile prensin danışmanı ve *cırçısı* (destan şairi) Kara Mussa, Moskova'da Hıristiyan oldu. Çar Aleksey tarafından 40 samur kürk hediye edilen ve 1660'ta ülkesine dönen Prens Artutay, İssa-Kala adlı bir kilise inşâ etmeye başladıysa da kısa süre sonra rakipleri tarafından zehirlenerek öldürüldüğünden kilisenin inşâatı tamamlanamadı. Prens Artutay'ın Hıristiyan olması Şamanist Malkar halkı üstünde etkili olmadı. Kabardeyler 1658'de Sunja Kalesi'ni işgâl ederek yık-

---

668 İbragim Şamanlanı, *Koban Başında Tarih Haparla*, Çerkessk 1987, 16-19.

669 Fransızca Ter. "Relation de le Colchide ou Mingrellie, par le Père Archange Lamberti, Missionaire de la Congrégation de la Propagation de la Foi." *Recueil des voyages au nord*, Amsterdam, 1725–1738, 7, 136–302 içinde.

670 Mızıulu, a.g.m. 29.

tılar. Ruslar 1666'da Terek'in kuzeyinde iki Kozak köyü daha inşâ etti. Hetmanları Stenka Razin komutasında 1668'de Tarhu'ya saldıran Terek Kozakları, Tarhu Şamhalı İldar Han tarafından yenilerek geri püskürtüldü.

Osmanlı Devleti ile Lehistan arasında Ukrayna topraklarını hâkimiyet altına almak için 4 Haziran 1672'de başlayan ve 27 Ekim 1676'da imzalanan Zuravno Barışı'na kadar devam eden savaş, Podolya'nın ilhâkı ve "*Piyace ve Kadpalince* (kuzeydoğu Ukrayna) *müstesna*" Ukrayna'nın Osmanlı Devleti'ne tâbi olmasıyla sonuçlanmıştı. Osmanlı-Lehistan ihtilafının savaşa dönüşeceği ortaya çıktığı sırada 1672'de İstanbul'a gelen Rus elçisi, "Çar'ın Lehistan'a açılacak seferden vazgeçilmesini istediğini, aksi hâlde Hıristiyan devletleri ve Safevîlerle ittifak kurarak Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçeceğini" bildirdi. Rusya tarihte ilk defa Osmanlı Devleti'ni tehdit ediyordu.[671]

Osmanlı Devleti'ne tâbi Kozak Hetmanı Petro Doroşenko'nun Ocak 1677'de Rusya ile anlaşması üzerine Yuri Hmelnitski'yi 3 Mart 1677'de *Zaporojye Kozakları Hetmanı ve Sarmatya* (Ukrayna) *Prensi* tâyin eden Bâb-ı Âli Rusya'ya savaş ilân etti. Sadrâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 7 Nisan 1678'de *Çehrin Seferi* denilen Rusya-Ukrayna seferine çıktı.[672] Çehrin Kalesi 21 Ağustos 1678'de fethedildi. Sultan IV. Mehmed, Rus Seferi'ne çıkmak için 29 Ekim 1680'de İstanbul'dan hareket etti.

Güney Kafkasya'da da askerî tedbirler alındı. Erzurum Valisi İbrâhim Paşa Açıkbaş ve Gürcistan Seraskeri tâyin edildi. Trabzon Valisi Hasan Paşa, İbrâhim Paşa'nın emrine girmek üzere Gönye Kalesi'ne gönderildi.[673] Yeni bir savaşı göze alamayan Çar III. Fedor'un talebi ile Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 3 Ocak 1681'de Bahçesaray Anlaşması imzalandı. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan ilk barış anlaşması olan Bahçesaray Anlaşması ile Rusya, Batı Ukrayna'nın Osmanlılara ait olduğunu kabul etti.[674]

Don ve Kuban nehirleri arasında yaşayan Nogayların çoğunun 17. yüzyıl ortalarında meydana gelen kıtlıktan kırılması üzerine, Nogaylar tarafından kontrol altında tutulan Kalmuklar, Kuzey Kafkasya'da serbestçe hareket etmeye başladılar. Müslüman ve Hıristiyan komşularla çevrili olmalarına rağmen Şamanlık ile karışık bir Budizm inancına sahip olan *İh Tsaaz* denilen "Moğol kanunları" ile yönetilen Kalmuklar'da *beyaz kemik* (asiller) ve *kara kemik* (halk) olmak üzere iki sınıf-

---

671 Kurat, *Rusya Tarihi*, 236.

672 Osmanlı Devleti'nin Ukrayna politikası ve Ukrayna'daki faaliyetleri hakkında bkz. Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar*, Ankara 2004.

673 Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi. Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Trabzon 2000, 69.

674 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *A.g.e.* 119; Silahdar Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi.* (yay. Ahmed Refik), İstanbul 1928, I, 676-721, Öztuna, *A.g.e.* I, 248-251.

lı feodal bir yapı vardı. Çok iyi savaşçı olan Kalmuklar, savaşa gittiklerinde karılarını ve on iki yaşını geçmiş kızlarını da birlikte götürürler ve onlar da erkekler kadar iyi savaşırdı. Silah olarak ok, yay ve kılıçla birlikte eğerlerinde taşıdıkları iri bir tahta topuz kullanan Kalmukların atları Asya'nın en iyi atlarıydı.[675]

Ho-Örlök'ün 1644 kışında Terek kıyısında Kabardeylerle yapılan savaşta ölmesi üzerine oğlu Dayçin *tayşi* (önder) seçildi. Kalmuklar, Ocak 1655'te Ruslarla anlaşma imzalayarak Rus kasabalarına saldırmamayı, istenildiğinde Rus ordusuna savaşçı vermeyi, Osmanlı ve Safevî devletleri ile münasebet kurmamayı, Ruslar da Kalmuklara her yıl para yardımı yapmayı ve Kozakların Kalmuk topraklarına saldırılarını önlemeyi kabul ettiler.[676] Dayçin, oğlu Monçak'la giriştiği mücadeleyi kaybederek tahtını 1661'de Monçak'a bıraktı. Monçak 1669'da ölünce, yerine hırslı ve yetenekli bir siyasetçi olan büyük oğlu Ayukay tayşi seçildi. Tibet'teki Dalay Lama Ayukay'a "Han" unvanı verdi. Ayukay Han Şubat 1673'te Astarhan yakınında imzaladığı sadâkat anlaşması ile "kendisi, kardeşleri, yeğenleri ve bütün halkıyla kendisine tâbi Nogay, Yedisan, Yamboyluk, Malıbaş, Keleçin mirzâları ve onların halkının" Çar'a sadık kalacağına yemin ederek Gazi Kumuk Şamhallığı ile Kırım Hanlığı'na karşı yapılan seferlere katılmayı kabul etti.[677] Çarlar dostluğu sürdürmek için Kalmuklara her yıl genellikle kumaşlardan oluşan hediyeler yollar, Kalmuklar Çerkezistan, Dağıstan ve Gürcistan'a akın düzenlemek istediklerinde onlara Rus topraklarından geçiş izni verirlerdi.[678]

Ayukay Han Ağustos 1673'te 10.000 Kalmuk savaşçısıyla, Rus hizmetindeki Kabardey beylerinden Kazbulat Çerkaski ve ona bağlı 50 özdenle birlikte, Gazi Kumuk Şamhalı Çoban Han ve Nogay Beyi Kara Kazi Mirzâ üstüne yürüdü. Bozguna uğrayan Gazi Kumuk ve Nogayların sürüleri de Kalmukların eline geçti. Ayukay Han 1673 ve 1674'te birkaç yüz savaşçıdan oluşan birlikleri Zaporojye ve Don Kozakları ile birlikte Kırım Hanlığı topraklarına ve Kazbulat Çerkaski ile birlikte onun rakibi olan Müslüman Kabardey beylerinin üstüne sevk etti.[679]

Kırım hanları Selim Giray ve Murad Giray 1676'dan itibaren Kalmukların Kırım ve Kafkasya'ya yönelik akınlarını önlemek ve Ruslara karşı yanlarına çekebilmek amacıyla Kalmuk beylerine hediyeler göndererek aralarından taraftar kazanmaya başlamışlardı. Osmanlı Devleti ile ilişkilerin gerginleşmesi ve savaş çıkma ihtimali üzerine Rusya, Kırımlılara karşı kullanabileceğini düşündüğü Müslüman olmayan Kalmuklarla işbirliğini geliştirdi. Kalmukların Volga nehri boylarında

---

675 Tavernier, *A.g.e.* 312.

676 Khodarkovsky, *A.g.e.* 90-91.

677 Khodarkovsky, *A.g.e.* 105, 108.

678 Tavernier, *A.g.e.* 312.

679 Khodarkovsky, *A.g.e.* 108–109.

dolaşmasına ve Rus kasabalarıyla ticaret yapmalarına izin vermeyi kararlaştırdı.[680] Ayukay Han 15 Ocak 1677'de imzalanan yeni bir sadâkat anlaşması ile Çar'a sadık kalacağına yemin etti. Çar da Ayukay Han ve Kalmuk beylerine her yıl 590 ruble vermeyi kabul etti.[681]

Ayukay Han, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş açmasından sonra 1679'da 12 kişilik bir elçilik heyetini Azak sancakbeyine ve Kırım Hanı Murad Giray'a gönderdi. Heyet, Ayukay Han'ın 2000 savaşçı ile birlikte Rusya üstüne yapılacak sefere katılabileceğini Murad Giray'a bildirdi. Ayukay Han'ın İstanbul'a yolladığı Kalmuk elçileri, Ağustos 1680'de sadrâzamın huzuruna çıktı.[682] Yuri Hmelnitski'nin Azak sancakbeyi vasıtası ile yolladığı tezkirede "Kırım Hanı'na sahte dostluk gösterdiklerini, içlerinden Rusya'ya bağlı olduklarını" İstanbul'a bildirdiği Kalmuklar, Kırımlılar ve Nogaylarla birlikte 1680'de Don bölgesindeki Kozak yerleşmelerini tahrip ettiler ve Rus kasabası Penza'yı yağmaladılar.[683]

Osmanlıların Viyana üzerine yürümeye hazırlandıkları sıralarda 15 Mayıs 1682'de kuzeydeki komşusu ve rakibi Rusya'da 10 yaşında bir çocuk babasının ölümü üzerine ablası Sofya'nın naipliği altında tahta çıktı. Başlangıçta tahtı bir süre üvey erkek kardeşi V. İvan ile paylaşacak olan bu çocuk bugün "Büyük" unvânı ile anılan Çar I. Petro'ydu.

Şiddetli bir muhalefete karşılık Rusya'yı Avrupalılaştıran Çar I. Petro, her iki imparatorluğun tarih sahnesinden çekilecekleri güne kadar sürecek ve Kafkasya'yı bir kan gölüne çevirecek olan Osmanlı-Rus mücadelesini başlatacaktı.

Terek Kozakları 1685'te kuzeye çekilerek Sunja nehrinin Terek nehrine döküldüğü yerde, Terek'in sağ kıyısındaki Kabardey'e komşu Burgun bölgesine gittiler.[684] Burgun 1694'te Rusya'nın himâyesine girdi. Çar I. Petro 1706'da Burgun'u düşmanlarından koruyacağını ve yardımcı olacağını ilân etti.[685]

Bâb-ı Âli de kendisi ile müttefik olanları malî bakımdan desteklemekteydi. Osmanlı Devleti tarafından beylik berâtı verilmiş olan Küçük Kabardey Beyi Kulçuk Kelemet (Os. Kalamuk Mirzâ), Kefe Mukâtaası'ndan yıllık 20.000 akça tahsisat almaktaydı. Söz konusu berât, Sultan II. Ahmed'in cülûsu nedeni ile 12 Haziran 1692'de yenilendi.[686]

---

680 Alpargu, *A.g.e.* 111.

681 Khodarkovsky, *A.g.e.* 111-112.

682 *BOA. İbnülemin Hâriciye No. 30.*

683 Khodarkovsky, *A.g.e.* 118.

684 Baddeley, *A.g.e.* 42.

685 *Istorii Dagestana*, Moscow 1967, I, 338'den Ahmadov, *A.g.e.* 44.

686 *BOA. Ali Emirî II. Ahmed No. 224.*

İmeret Kralı Arçil, Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya'dan destek almak için Moskova'ya gitmek isterken, Kuzey Kafkasya'da Safevîlere tâbi Tarhu Şamhalı Buday Han ve Kırım Hanlığı'na tâbi Küçük Kabardey Beyi Kulçuk Kelemet'in saldırılarına uğradı. Astarhan Valisi, 15 Nisan 1693'te Terek voyvodasına yazdığı mektupta "Arçil'in Malkar ülkesinde olduğunu ve buradan çıkarılması gerektiğini" bildirdi.[687] Ekim 1693'te Kulçuk Kelemet ile Buday Han'ın saldırısına uğrayan Arçil'in birçok adamı öldürüldü, kendisi de Kulçuk Kelemet tarafından esir alındı.

Arçil, Kulçuk Kelemet'in karısının yardımı ile Kasım 1693'te kaçarak Malkar Beyi Küçük Abay'a sığındı. Astarhan Valisi, Terek voyvodasına 28 Kasım 1693'te "Arçil'in esir alındığı ve sonradan Malka nehri üzerindeki Malkarların ülkesine kaçarak orada saklandığı haberini aldığını" yazdı.[688] Astarhan valisi 15 Nisan 1694'te Terek voyvodasına, Malkar Beyi Küçük Abay'ın yanında kalan Arçil'in ülkesine götürülmesi talimâtını verdi. İmeret'e gitmek üzere Mayıs 1694'te Malkar Beyi Küçük Abay ve 1000 kadar askerle yola çıkan Arçil, Kulçuk Kelemet'in saldırısına uğradıysa da ülkesine geri döndü.

İkinci Viyana Kuşatması'nın ardından "Türk tehlikesine karşı birleşin" fetvâsı veren Papa XI. İnnocent'in öncülüğüyle, Osmanlılara karşı 5 Mart 1684'te Kutsal Roma Germen İmparatorluğu, Lehistan, Venedik, Papalık, Toskana, Malta ve İspanya'nın yer aldığı *Liga Sacra* (Kutsal İttifak) kurulmuştu.[689] 26 Nisan 1686'da Lehistan ile imzalanan ve bu ülkenin 1,5 milyon florin karşılığı Ukrayna üzerindeki haklarından vazgeçtiği barış anlaşmasından sonra Rusya, 1687'de Kutsal İttifak'a katıldı ve Ruslar General Golitsin komutasında Kırım Hanlığı topraklarına saldırdı. Ancak, Golitsin'in dirayetsizliği, ikmâl sıkıntısı ve Kırımlıların savunma taktikleri yüzünden saldırı başarısız oldu.

Azak Kalesi 1689-1690'da tâmir edilerek Rus saldırılarına karşı daha sağlam hale getirildi.[690] Ruslar Karadeniz'e çıkmak hedefi ile Ocak 1695'de Azak Kalesi'ne yönelik bir saldırının hazırlıklarına başladılar. Mart ayında Moskova'dan hareket eden Aleksey Semyonoviç Şein, Artomon Mihayloviç Golovin, İsviçre asıllı Franz Le Fort ve İskoç asıllı Patrick Gordon komutasında 100.000 asker ve 80'i ağır top olmak üzere 300 toptan oluşan Rus ordusu, çok yavaş ve büyük zorluklar altında gerçekleşen bir yürüyüş sonrası 10 Temmuz 1695'te Azak önlerine geldi.

Rusların hazırlıklarını haber alan Azak Sancakbeyi Mustafa Bey, 3-4000 asker bulunan kalenin savunmasını takviye etti ve durumu Kırım Hanı vasıtasıyla İstanbul'a bildirdi. Kefe Beylerbeyi Tatar Murtazâ Paşa, Trabzon Beylerbeyi Ali Paşa ve

---

687 Mızıulu, a.g.m. 29.

688 Mızıulu, a.g.m. 29.

689 Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı'nın Macaristanı*, İstanbul 2010, 57.

690 *BOA. Cevdet Askeriye No. 43840, BOA. İbnülemin Askeriye No. 2394, No. 2405.*

Kırım Hanı I. Selim Giray'ın oğlu Kaplan Giray kalenin yardımına geldi. Ruslar 25 Temmuz'da Azak'ın 500 m. ötesinde yer alan ve kalenin tabyalarını teşkil eden, aralarında üç kat, kalın demir zincirler çekili Şâhî ve Sultaniye kulelerini ele geçirdiler. Azak Kalesi muhâfızlarının 26 Temmuz'da yaptığı çıkışta büyük kayıp veren Ruslar 15 Ağustos'ta kaleye tekrar saldırdılar. Saldırıda Azak Sancakbeyi Mustafa Bey şehîd oldu. Azak Muhâfızı tâyin edilen Tatar Hasan Bey ve Azak Müftüsü İsmail Efendi de 5 Ekim'deki saldırıda şehîd oldular. Tatar Murtazâ Paşa ve Kaplan Giray'ın binlerce Rus'u kılıçtan geçirmesi, açlık ve salgın hastalıkların askerleri kırması üzerine çekilmeye karar veren Ruslar, 30.000'den çok ölü verdikleri kuşatmayı 13 Ekim 1695'te kaldırdılar ve ele geçirdikleri kulelere 3000 asker yerleştirerek geri çekildiler.[691]

Dîvân-ı Hümâyûn, Azak Kalesi'nin tâmir edilerek asker, erzak, cephâne ve mühimmât gönderilmesini kararlaştırdı. Bu işle Trabzon beylerbeyi Kalaylıkoz Ahmed Paşa görevlendirildi. Azak Kalesi binâ eminliğine Kapıcıbaşı Sır Kâtibi Ahmed Ağa tâyin edildi.[692] Osmanlılar, donanmalarıyla ordularını destekleyip Azak Kalesi garnizonunun ihtiyaçlarını karşıladıkları için muvaffak olmuşlardı. Bundan Rusya'nın güneyde yayılması için Osmanlılarla denizde karşılaşma gücünü artırması dersini çıkaran ve kuşatmadaki başarısızlık ve ağır kayıplara rağmen Azak'ı almaya kararlı olan Çar I. Petro'nun emri ile 1695-1696 kış ve ilkbaharında Don nehri kıyısındaki Voronej'de bir tersane kuruldu. Civardaki Rus ve Kozak köylülerin kesip tersaneye taşıdığı ağaçlardan, Hollanda'dan getirilen bir kadırga örneğine göre Hollandalı ve Alman mühendisler ile gemi ustalarının yaptığı, Franz Le Fort komutasındaki 30 kadırga, 2 büyük baştarda ve 1000 nakil gemisinden oluşan donanma Don nehrinde hazır hâle geldi.[693] Rusların hazırlıklarına karşılık, Azak muhâfızlığına getirilen Trabzon Beylerbeyi Kalaylıkoz Ahmed Paşa'nın bölgeyi terk etmesi yüzünden 1695'teki kuşatmada hasar gören kalenin surları tâmir edilemedi.[694] Ruslar bu defa kaleyi nehir tarafından da tutarak Osmanlı gemilerinin denizden geçmesine engel oldular. Çar I. Petro, Boris Petroviç Şeremetyev ve Aleksey Semyonoviç Şein komutasındaki 64.000'i kuşatmada görev alan 125.000 kişilik Rus ordusu, yeni donanmalarının ateş desteği ve Alman mühendislerin yardımıyla 3 Haziran 1696'da başlayan kuşatma sonrası, 4000'i Azak Kalesi garnizonu olmak üzere 7000 asker tarafından savunulan kaleyi karadan ve denizden yapılan yoğun bir bombardımanın ardından 6 Ağustos 1696 tarihinde işgâl etti. Harabeye

---

691 Azak Kalesi'nin 1695'teki muhasarası hakkında Patrick Gordon'un günlüğünü kullanan Zinkeisen, *A.g.e.* 5, 132-133'te bilgi vardır.

692 Mehmed Râşid, *A.g.e.* II, 352-vd; Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa, *Nusretnâme*, (yay. İsmet Parmaksızoğlu), I, İstanbul 1962, 121–129.

693 Kurat, *Rusya Tarihi*, 253; Zinkeisen, *A.g.e.* 5, 134.

694 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *A.g.e.* 603; Mehmed Râşid, *A.g.e.* 385-vd.

dönmüş olan Azak'ın 6000 kadar Müslüman ahalisi şehri terk etti. Patrick Gordon şöyle yazıyordu, "şehirde tek bir ev, tek bir kulübe sağlam kalmamıştı."[695]

Ruslar Kuban'ın Azak Denizi'ne döküldüğü Açık Boğaz denen yerde bir kale inşâsına başladılar. Çar, 60.000 askerle Moskova'dan Voronej'e geleceğini ve ordusunu Werhosensk'te yaptırdığı 500 fırkateye bindirerek Nogay ve Çerkes ülkelerini ele geçirmek üzere Azak Denizi'ne çıkacağını bildirdiği Azak Voyvodası Prens Preobrayenski'ye Azak'ta 4 kalyon ve 80 fırkate inşâsını emretti.

Rusların faaliyetleri, askerî hareketleri ve Kalmuklarla temaslarını yakından takip eden Bâb-ı Âli, Moralı Rıdvan Ali Paşa'yı serasker tâyin ederek Azak'ı kurtarmakla görevlendirdi. Erzurum, Çıldır ve Trabzon eyâletleri, Kastamonu ve Canik sancakları askerlerinden oluşan 17.023 kişilik bir kuvvet, Rıdvan Ali Paşa'nın emrine verildi. Bâb-ı Âlî, Gazi Kumuk Şamhalı'ndan Azak Kalesi'ni geri almak için memur edilen Kırım Hanı I. Selim Giray'ın emrine asker göndermesini istedi.[696] Şamhal, oğlu Mübarek Mirzâ'nın komutasında bir birliği Azak'a gönderdi.

Karadeniz Seferi'ne memur edilerek bölgeye gelen Derviş Ağazâde Mehmed Paşa komutasında 5 kalyon, 12 kalite, 17 fırkate, 14 şayka ve 12 çektiriden meydana gelen donanmanın,[697] Don nehrindeki Rus donanmasının Karadeniz'e çıkmasını önlemesi ve Osmanlı ordusunun gelmesi üzerine Çar bölgeden ayrıldı.

Moralı Rıdvan Ali Paşa ve Kırım Hanı, Azak Kalesi'ni kuşatmak yerine Rusların Azak Denizi'nden Karadeniz'e geçmesini ve Taman Yarımadası ile Kuban nehri civarına yönelmesini önlemek için bölgede yeni bir kale yapılmasının daha önemli olduğunu düşündüklerinden, 1696'da Kuban nehrinin Azak Denizi'ne karıştığı bataklık ve sazlık alanda, Şâh Adası ucunda ve Temrük Kalesi'ne 10 saat uzaklıkta Akıntı Burnu denilen yerde ağaç kütüklerinden, uzunluğu 382 zirâ (289,5 m.) genişliği 160 zirâ (121,3 m.) olan Acu Kalesi yeniden inşâ edildi.[698] Aynı sene (1696) Kerç, Taman, Temrük ve Kızıltaş kaleleri de onarıldı.[699] Saldırı ve baskınlarla Acu Kalesi'nin yapımını önlemeye çalışan Kalmuklar geri püskürtüldüler. İçine 40 top konulan Acu Kalesi'nin muhâfızlığına Trabzon Beylerbeyi Bağdadlızâde Kara Mehmed Paşa tâyin edildi.[700] Muhafızlığına Eylül 1696'da Karesi Mutasarrıfı Rodoslu Ali Paşa tâyin edilen Acu Kalesi, Bina emîni Bostancıbaşı Mustafa

---

695 Zinkeisen, *A.g.e.* 5, 136.

696 *BOA. NHD No. 5*, 226–230, DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan..*, 61–63 içinde; Silahdar Mehmet Ağa, *A.g.e.* I, 323.

697 Silahdar Mehmet Ağa, *A.g.e.* I, 233.

698 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *A.g.e.* 612–613; Mehmed Râşid, *A.g.e.* II, 398-vd; Silahdar Mehmet Ağa, *A.g.e.* I, 251–252.

699 *BOA. Cevdet Askeriye No. 9099.*

700 Silahdar Mehmet Ağa, *A.g.e.* 252.

Ağa ve Mimar Humbaracı Frenk Mehmed Ağa'nın nezâretinde ve 34 gemiden oluşan Donanma-yı Hümâyûn personelinin çalışmasıyla 1703'te yeniden inşâ edildi.[701]

Azak'ın düşmesi üzerine Nisan 1697'de Don Kozaklarına elçi göndererek Kırım Hanlığı ile dostluğunun bittiğini bildiren Kalmuk Hanı Ayukay Han, Kırım Hanlığı ve Kuban Nogayları topraklarının vurulması için Don Kozaklarıyla anlaştı. Kalmuk Hanı Ayukay Han ile Rusya adına Prens Boris Alekseyeviç Golitsin arasında Temmuz 1697'de savaş sırasında tarafların birbirlerine yardım etmesini öngören 6 maddelik antlaşma imzalandı.[702] Çar I. Petro'nun, Kozaklarla birlikte toplanmaları talimâtı verip, para yardımı yaptığı Kalmuklar 6000 kişilik bir kuvveti Çar'ın emrine verdi. Kalmuklar 1697 ve 1698'de Kuban bölgesine yaptıkları akınlarda çok sayıda Nogayı şehîd ederek at sürülerini yağmaladılar.[703] Rusların ve Kalmukların baskılarından, Hıristiyan olmaları taleplerinden bıkan 10.000 çadır halkı Nogay, Kalgay Devlet Giray tarafından Acu Kalesi civarında Şâh adasına iskân edildi.[704] Murad Mirzâ önderliğindeki 4000 çadır halkı Nogay da Osmanlı topraklarına yerleşmek için yurtlarından ayrıldı. Nogayları kılıçtan geçirmek üzere takip eden Ayukay Han ve oğullarının komutasındaki 12.000 Kalmuk savaşçı, Kalgay Devlet Giray tarafından bozguna uğratıldı. Nogaylar sürüleriyle birlikte Çerkezistan'a iskân edildiler.[705]

Gazi Kumuk Şamhalı, 1697'de İstanbul'a gönderdiği elçileri Hacı Maksud ve Hacı Murad vasıtasıyla, Osmanlı topraklarında bulunan Tatartob'ta bir kale inşâ edilmesini, Ruslara ait Terek Kalesi'ni ele geçirebilmesi için 1000 asker, 5 top ve 2 humbaranın kendisine gönderilmesini istedi. Dîvân-ı Hümâyûn, Hazînedar Hasan Paşa komutasında 250 yeniçeri, 100 cebeci, 60 topçu, 20 top arabacı, 12 top, humbara ve yuvarlak dökücünün, toplar ve cephaneyle birlikte Taman iskelesi yolu ile şamhalın yanına gönderilmesini kararlaştırıldıysa da bundan vazgeçilerek birlik Acu Kalesi'nde görevlendirildi.[706] Azak'ın düşmesinden sonra Soğucak, Çerkeslerin kendi aralarında ve Osmanlı tüccarları ile yaptıkları ticaretin merkezi oldu.

Liga Sacra (Kutsal İttifak) üyesi Almanya, Lehistan ve Venedik'in Osmanlı Devleti ile Karlofça Anlaşması'nı imzalayarak barış yapmaları üzerine Osmanlılara karşı tek başına savaşamayacağını anlayan Rusya da barış yapılmasını istedi. Osmanlı Devleti adına Reîsülküttâb Râmi Mehmed Efendi ve Rusya adına Emel-

---

701 *Anonim Osmanlı Tarihi*, 261–262.

702 Khodarkovsky, *A.g.e.* 131–132.

703 Khodarkovsky, *A.g.e.* 135.

704 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *A.g.e.* 613.

705 Silahdar Mehmet Ağa, *A.g.e.* 252–253.

706 Silahdar Mehmet Ağa, *A.g.e.* 323–324.

yan İgnateviç Ukrainçev tarafından 13 Temmuz 1700'de İstanbul Anlaşması imzalandı.[707] 14 maddelik anlaşmanın 4. ve 7. maddelerine göre Azak Kalesi ve ona bağlı kaleler, aradaki toprak ve nehirlerle, Azak'ın güneyinde Kuban istikâmetinde on saatlik arazi Rusya'ya terk edilerek Osmanlı Devleti'ne tâbi Çerkeslerin sınırı Azak'ın 10 saat güneyi olarak belirlendi. Buna karşılık Rusların Karadeniz'e çıkma isteği reddedildi. Çar'ın Padişâhı ile eşit bir hükümdâr olduğu kabul edildi. Ruslar için büyük başarı olan anlaşma, Osmanlı üstünlüğünün Rusya lehine bozulmasının başlangıcıydı.[708] Anlaşmanın 14. maddesinde *"Moskov çarının bilyükelçisi.. Devlet-i Aliye'ye dâhil olmak üzere.. karadan isâl olunup"*[709] denilerek Rus elçisinin Karadeniz yolunu kullanmasına izin verilmemişti. Karayolu ile İstanbul'a gelen Rus elçisi Dimitri Mihailoviç Golitsin'in Azak Denizi'nde Rus ticaret gemilerinin dolaşması için iznini istediği Sultan II. Mustafa *"Ruslar-ı saray-ı hümâyûnum içre bırakırım, ammâ ki Karadeniz'de cevelânlarına asla mülâ'ade-i şâhânem yokdur"* cevabı verdi.[710] Ancak, Golitsin'e dönüşünde deniz yolunu kullanmasına izin verildi. Karadeniz'de ticaret yapmalarına müsaaade edilmemekle birlikte Rus tüccarların Osmanlı gemileri ile Azak'tan İstanbul'a, İstanbul'dan Azak'a mallarını taşımasına artık fazla ses çıkarılmayacaktı.[711]

Azak Kalesi'nin kaybı Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyindeki durumunda dönüm noktası teşkil etti. Karadeniz kıyılarında Rus deniz gücünün ortaya çıkması İstanbul'da Azak'ın kaybından bile daha kötü etki yarattı. Osmanlıların Karadeniz hâkimiyetinde ilk gedik açılmıştı.

Fransız mühendis De Lavalle tarafından yeniden inşâ edilen Azak Kalesi'ne 8306 kişilik bir garnizon bırakıldı. Ruslar kale ve civarına Volga boylarından getirilen 3000 aileyi iskân etti. 3000 Rus okçusu ve 400 Kalmuk atlısı kalede görevlendirildi.[712] Kendilerine Azak yakınlarında otlak vaat edilen, Kozak kasabalarında ticaret yapabilecekleri bildirilen Nogaylara, Çar I. Petro tarafından "kimsenin hiç bir yerde Nogaylara saldırmayacağı" teminatı verildi.[713]

Azak'ın işgâli, Rus eyâlet idaresi ve bahriyesinde yenilik ve yapılanmalara yol açtı. Azak Denizi kıyısındaki Toygan'da Taganrog şehrini kuran Ruslar, burada

---

[707] Mehmed Râşid, *A.g.e.* V, 485 vd.

[708] İnalcık, *Osmanlı-Rus İlişkileri..*, 20.

[709] Mehmed Râşid, *A.g.e.* V, 503; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, Ankara 1953, 47.

[710] Mehmed Râşid, *A.g.e.* V, 503.

[711] İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu 1700–1787", *Belleten*, LIX/225, 356.

[712] Nolde, *A.g.e.* II, 15.

[713] Alpargu, *A.g.e.* 114.

yaptıkları tersanede 1696-1711 arasında 58 gemi inşâ etti. Azak Denizi'nde ilk donanmasını oluşturan Rusya,[714] Don nehri bölgesinden Kuzey Kafkasya'ya nüfûz edebileceği, Karadeniz'in kilidi sayılan bir üsse sahip oldu.[715]

Rusya, Çar I. Petro tarafından vergi toplama, asker alma ve askerlerin teçhizindeki verimi artırmak için 18 Aralık 1708'de *guberniya* (eyâlet) denilen 8 idarî bölgeye ayrıldı. *Gubernatör* tarafından idare edilen guberniyaları altında *provintsii* (il) ve *uezd* (kaza) denilen birimler vardı. Vergi toplama ve eyâletteki askerî birliklerin lojistiği görevlerini de üstlenen gubernatörler Çar tarafından soylu ailelerden seçiliyor ve atanıyordu.[716] Söz konusu taşra yönetimi 1775'e kadar yürürlükte kaldı. Karadeniz'in kuzeyinde yer alan topraklarda *Azov Guberniyası* kuruldu. Gubernatörlük görevine Amiral Fedor Apraksin getirildi.

Osmanlı Devleti ve Rusya'nın coğrafî konumları ve stratejik şartları, iki devlet arasında Karadeniz bölgesi ve Kafkasya'da yaşanan siyasî, askerî ve ticarî rekabet ve çatışmanın temelini oluşturdu. Rusya güneyde Karadeniz ve Hazar Denizi'ne batıda Baltık Denizi'ne yönelmişti. Çünkü bu denizler Doğu Avrupa'yı dünya ticaret yollarına bağlıyordu.[717]

Rusya'nın Karadeniz'de kendi gemileriyle ticaret yapma hakkını elde etme mücadelesi yüz yıla yakın bir zaman devam edecekti.[718] Bâb-ı Âli, Fâtih Sultan Mehmed'ten itibaren siyasî ve askerî temel ilkelerinden olan *"ticarî maksatla da olsa hiç bir Hıristiyan devletin Karadeniz'e girmemesi, bu denizin kıyısındaki ülkelerde âhirun tasarrufuna tahammül gösterilmemesi"* ilkesini 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması'na kadar hayatta tutacaktı.

Rus gemilerinin Azak Denizi'nden Karadeniz'e çıkmasına mani olmak için 1702-1703 yıllarında Taman, Temrük ve Yeni Kale'ye yeniçeri birlikleri ve toplar yerleştirildi. Adıgeçen kaleler büyük harcamalarla tâmir edildi. Taman ve Kerç'te

---

[714] R.C.Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559–1853*, Liverpool 1952, 240–242. Konu hakkında bkz. Edward J. Phillips, *The Founding of Russia's Navy. Peter the Great and the Azov Fleet, 1688-1714*. Westport 1995.

[715] Sumner, *A.g.e.* 13–19.

[716] Peter Waldron, *Governing Tsarist Russia*. Basingstoke 2007, 97–100. Alman tarihçi Torke, Çar I. Petro'nun askerî ve malî amaçlarla yaptığı idarî değişikliklerin abartıldığını, neredeyse hiç bir şey başarmadığını" öne sürer. [Hans Joachim Torke, "Continuity and Change in the Relations between Bureaucracy and Society in Russia 1613-1861," *Canadian Slavic Studies*, 4 (1971), 457-476.]

[717] İnalcık, *Osmanlı-Rus İlişkileri*.., 22.

[718] Bostan, a.g.m. 354. Karadeniz'in kapalı statüsü hakkında bkz. Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Mirî Ticaret Teşebbüsü", *Belleten*, LV, 687–775; Halil İnalcık,"The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", *Arkheion Pontou*, 35 (1979), 74–110; Mübahat Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1988.

konuşlanmak üzere bölgeye savaş gemileri gönderildi. Kırım Hanı II. Devlet Giray, Mart 1702'de Sultan II. Mustafa'ya gönderdiği mektupta *"Moskoflar size karşı savaşa hazırlanıyor, denize çok sayıda gemi indirdiler"* diye yazıyordu.[719]

Sultan II. Mustafa adına kaleme alınan ve Sultan III. Ahmed tarafından elçi Mustafa Ağa ile Ekim 1703'te Çar'a gönderilen nâme-i hümâyûnda, *"Karadeniz bi'l-külliye kabzâ-i tasarruf-u hüsrevânemizde olup kimesnenin alâkası olmamakla ahidnâme-i hümâyûnum muktezâsınca âhardan bir kayığın Karadeniz'e çıkmasına mesağ olmayup.."* diyerek Karadeniz'in statüsü açıklayan Sultan III. Ahmed, Rusları *"İstanbul Muahedesi'ne riâyet etmemek, Azak ve Taygan kalelerinde tahkimât yapmak, Azak'ta gemi inşâ etmek ve Azak Denizi'nde donanma bulundurmakla"* suçlayarak, *"kalelerin yıkılmasını ve gemilerin imha edilmesini"* istedi.[720] Çar I. Petro, bir süre beklettiği Osmanlı elçisine *"ne gemi yapımının ne de kale inşâsının iki devlet arasındaki barışa aykırı olmadığını"* bildirdi.[721]

Çar I. Petro'nun İran ve Orta Asya'da Rus hâkimiyetinin kurulmasını ve Hindistan'a uzanan yollara ulaşmayı hedefleyen *Emperyal Doğu/Asya Siyaseti*'nde ilk merhaleyi Kafkasya teşkil etti.[722] 1701-1721 yılları arasında İsveç ile giriştiği Kuzey savaşı, Rusya'nın Kafkasya'ya müdahalesini geciktirdi.

Kalmuk Hanı Ayukay Han, Sultan III. Ahmed'in tahta çıkmasını tebrik etmek üzere Eylül 1704'te İstanbul'a gelen elçisi İş Mehmed Ağa vasıtasıyla, *"Devlet-i Aliyye'ye hizmet ve sadâkate devam edeceğini"* bildiren bir "ubûdiyet-nâme" gönderdi.[723] Talebi olumlu karşılanan Ayukay Han'a, Sadrâzam Kalaylıkoz Ahmed Paşa tarafından 9 Ekim 1704'te yazılan mektupla, *"sadâkat ve bağlılığını bildiren mektuptan memnun kalındığı"* ifade edilerek Kırım Hanı I. Selim Giray'a elçi göndermesi ve Han'ın talimâtıyla hareket etmesi emredildi.[724] 1704'te han tâyin edilen III. Gazi Giray, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'daki kabîlelerin beylerine nâmeler göndererek Ruslara karşı mücâdele edilmesini istedi. Ancak bazı beyler Rusya ile işbirliği yapma yoluna gittiler. Enderey Beyi Hamza Mirzâ, Çar I. Petro'ya gönderdiği mektupta, "Kırım Hanı ile anlaşan Kumuk ve Çeçenlerin Terek üzerindeki Rus kale ve köylerini yıkmaya çalıştıklarını" yazıyordu.[725]

---

719 Şutov, a.g.m. 912.

720 *BOA. NHD No. 6*, 39, 106-107.

721 Zinkeisen, *A.g.e.* 5, 252.

722 Evgenii V.Anisimov, *The Reforms of Peter the Great. Progress Through Coercion in Russia*, New York 1993, 254-vd. Alexandre Benningsen, "Peter the Great, the Ottoman Empire and the Caucasus", *Canadian-American Slavic Studies*, 8/2, (Summer 1974), 311–318.

723 *BOA. NHD No. 6*, 88–89; Mehmed Râşid, *A.g.e.* III, 149.

724 *BOA. NHD No. 6*, 89–90.

725 *Tsentralniy gosudarstevenniy arxiv drevnikx aktov f. 119*'dan Ahmadov, *A.g.e.* 44.

III. Gazi Giray, Kabardey ve Besleney boylarından alınan ve *ayıplık vergisi* denilen erkek ve kız kölelerin sayısını arttırdı. Kabardey ve Besleney beylerinin, vergi toplamakla görevli ağaları topraklarından kovmaları üzerine 1705'te Besleney topraklarına giren Şahbaz Giray emrindeki Kırım birlikleri yenildi, Şahbaz Giray öldürüldü, askerleri Kırım'a geri çekildi. Beştav bölgesinde yaşayan Kabardeyler bu toprakları bırakarak Bakşan bölgesine yerleştiler.

Terek civarındaki Çeçenler 1705'te Ruslara karşı ayaklandı. Terek Voyvodası Dimitri Molotov, Aralık 1705'te Çar I. Petro'ya "Çeçen hainlerin Kalmukları yendikten sonra Kırım Hanı ile anlaşmayı, Çerkesler, Astarhan Tatarları ve Başkurtlarla birleşmeyi ve Ruslara karşı savaşmayı planladıklarını" bildirdi.[726] Çerkeslerin 1706'da sınırı geçerek Rus topraklarına saldırması üzerine Rusya, Kuban'ın Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu söyleyerek bu durumu protesto etti.[727]

Nogaylar ve Çerkeslerin Rus topraklarına yaptığı akınlara göz yumması nedeni ile İstanbul'daki Rus elçisi Pyotr Tolstoy'un Dîvân-ı Hümâyûn'a şikâyet ettiği Kırım Hanı III. Gazi Giray, kardeşini öldüren Hatukay Beyi Kaytuk'a sığınma hakkı tanıdığı için Çerkesler tarafından da İstanbul'a şikâyet edilince Nisan 1707'de azledildi. Kırım hanlığı, İstanbul'dan gönderilen Mirâhur Frenk Osman Ağa vasıtasıyla I. Kaplan Giray'a verildi.

Ruslara karşı 1704'te başlayan Başkurt ayaklanmasının önderlerinden Murad 1707 kışında Çeçenistan'a sığındı. Çeçenler büyük coşkuyla karşıladıkları Murad'ı Dağlıların Başbuğu ve İmam ilân ettiler. Murad Bey'in komutasındaki Çeçen ve Nogay savaşçılar 13 Şubat 1708'de Terek kasabasını ele geçirerek yaktılar ve Terek nehrinin aşağı mecrâsına yerleşmiş olan Rusları imhâ ettiler. Rus askerleri kaleye sığındı. İngiltere'nin Moskova elçisi Baron Charles Whitworth, "isyancılar Astarhan'ı ele geçirmek ve Kalmuklarla birleşmek istiyordu"[728] diye yazıyordu. Dağıstanlılar 16 Şubat 1708'de Murad Bey'in kuvvetleriyle birleştiler. Terek Kalesi'nden çıkış yapan Ruslar 10 Mart'ta Murad Bey'i yaralı olarak ele geçirdi. Astarhan ve Kazan Valisi Pyotr Matveyeviç Apraksin tarafından gönderilen 5000 kişilik Rus birliği Mart 1708'de Terek kasabasını geri aldı. Kazan'a götürülen Murad Bey kaburgalarından demir kancalara asılarak şehîd edildi.[729]

Kafkasya'ya nüfûz etmek, Terek nehri boyundaki Rus ve Kozak köyleri ve kalelerini göçebelerin saldırılarından korumak isteyen Rusya, Kalmuklarla ilişki kurdu. Çar I. Petro'nun elçileri, Ayukay Han ve Kalmuk beylerine hediyeler vererek ve çeşitli vaatlerle Kalmukları elde ettiler. Rusya adına Astarhan ve Kazan Valisi

---

[726] *Materialy po Istorii Başkirskoy ASSR*. Moscow 1936, 232, 240-241'den Ahmadov, *A.g.e.* 45.

[727] *BOA. MD No. 115*, 144.

[728] Tarık Cemal Kutlu, *Çeçen Direniş Tarihi*, İstanbul 2005, 112-113.

[729] Ahmadov, *A.g.e.* 45.

Pyotr Apraksin, Kalmuklar adına Ayukay Han tarafından 30 Eylül 1708'de imzalanan anlaşma ile Kalmuklar Çar'a sadâkat ve itaâtlerini bildirdiler,[730] Çeçen ve Nogayların Volga nehri boyundaki köylere ve kendi topraklarına baskın yapmasına engel olmayı kabul ettiler.[731] Söz konusu anlaşma Çeçen adına ilk kez rastlanan belgedir. Çar I. Petro, Ayukay Han'dan "Çeçen ve Nogaylara karşı savaşmasını, Terek Kalesi'ne yardımcı olmak için 4-5000 asker göndermesini" istedi. Kalmuklar, 17 Eylül 1710'da Apraksin ile Ayukay Han tarafından imzalanan yeni bir anlaşma ile Rusya'ya tâbi oldular.

Kabardeylerden Beştav bölgesine dönmelerini, ayıplık vergisini artırmalarını ve 3000 köle vermelerini isteyen I. Kaplan Giray taleplerinin kabul edilmemesi üzerine Kırım birlikleri dışında 6000 Nogayla, 5000 Jane, Temirgoy ve Hatukay'ın yer aldığı 20.000 kişilik kuvvetle 1708'de Kabardey topraklarına girdi. I. Kaplan Giray'ın kardeşi Mengli Giray, elçisi Ali Ağa vasıtasıyla Kabardey Büyük Prensi Kurgoko'ya, Han'ın isteklerini kabul etmesini bildirdi. Kurgoko, Ali Ağa'ya "Kabardey'in Pâdişâh ve Han'a tâbi olduğunu, ancak Kabardey halkının çoğunun Müslüman olduğunu, gençlerin medrese ve camilerde eğitim gördüğünü, Şeriât Müslümanların köle yapılmasını yasakladığı için köle vermeyeceklerini" söyledi. Yürüyüşe devam eden Kırımlılar Bakşan ırmağı kıyısında bozguna uğradılar. Ordusunun neredeyse tümünü kaybeden I. Kaplan Giray güçlükle Kırım'a çekildi.[732]

I. Kaplan Giray'ın harekâtını bölgedeki Osmanlı kaleleri vasıtasıyla takip eden Kefe Beylerbeyi Tatar Murtazâ Paşa'nın, Han'ın uğradığı bozgunu İstanbul'a haber vermesi üzerine I. Kaplan Giray 1709'da azledilerek yerine II. Devlet Giray tâyin edildi. Dîvân-ı Hümâyûn, II. Devlet Giray'a *"cezîre-i Taman'dan şark cânibinde yetmiş konak yerin tâ kûh-i Elburuz'a varınca Kuban ve Çerkezistan ve Büyük ve Küçük Kabardey'in külliyen Devlet-i Âliye'nin mülkü olduğunu"* bildirerek bu topraklara *"tecâvüz etmemesini"* ve Kırım Hanlığı ile Kabardey arasındaki sınırın yeniden belirlenmesini emretti. Kırım Hanlığı ile Kabardey ve Beştav Çerkesleri arasındaki sınırı belirlemek üzere 1709'da bir araya gelen Kırım temsilcisi Sarsan Bayan, Kabardey temsilcisi Kazanoko Jabağ ve Beştav temsilcisi Arslanbek, Tatartob'tan Terek'e, oradan Kuban ovasına, oradan Leskenskiy sırtındaki dağ geçidine, oradan Nareçye kurganına, oradan da Jambaş ve Malka'ya kadar olan yerler Kabardey, Taş Kalası'ndan Tatartob'a kadar olan yerler Kırım Hanlığı, Tatartob'un aşağısı da Rus toprakları olmak üzere sınırı belirlediler.[733]

---

[730] Khodarkovsky, *A.g.e.* 144.

[731] Grigoriantz, *A.g.e.* 169.

[732] Silahdar Mehmet Ağa, *A.g.e.* 247.

[733] Mızıulu, a.g.m. 30-31.

Kurgoko'ya karşı 1710'da ayaklanan ve yenilen Kabardey beyleri Çar I. Petro'dan yardım istediler. 4 Mart 1711'de Kabardey'i himâyesine aldığını, onları düşmanlarından koruyacağını ilân eden Çar, Kabardeylere bir mektup yazarak, "Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı ile yapılan savaşta Kabardeylerin dostluk ve bağlılığını görmek istediğini, Rusya'ya tâbi olmaları hâlinde kendilerinden vergi almayacağını" bildirdi.[734] Kurgoko'nun 1712'de ölümünden sonra toplanan zeuç, Misost'un oğlu İslâm'ı (1712-1732) büyük prens seçti. Büyük Kabardey, Canbolad'ın oğlu Kaytuk, Küçük Kabardey ise diğer oğlu Bekmirzâ tarafından yönetilmeye başlandı. 18. yüzyılda Kabardey'in en güçlü pşı ailesi hâline gelen Kaytuk'un soyu bu yüzyılın sonlarında üç oğlu Arslanbek, Alamat ve Janbot'tan inen Dohşuk, Hanmirzâ, Canbolad ve Tavsultan Ali isimli dört kola ayrıldı.[735] Bazı Küçük Kabardey beyleri Hıristiyan olarak Rus hizmetine girdiler. Küçük Kabardey Beyi Bekmirzâ'nın Moskova'da okuyan oğlu Devlet Geriy, Aleksandr Bekoviç Çerkaski adını aldı ve Çar I. Petro'nun danışmanları arasına katıldı. Bekmirzâ'nın diğer oğlu Elmurza 1720'de vaftiz oldu ve Rus hizmetine girdi. Bekmirzâ'nın en küçük oğlu Tatarhan'ın bir oğlu da 1718'de vaftiz oldu ve Petro adını aldı.

Prut Seferi denilen 1710-1711 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Bâb-ı Âlî, Kabardey'den Dağıstan'a kadar bütün Kuzey Kafkasya beylerine mektup ve hediye yollayarak cihada katılmalarını istedi. Kuban bölgesine saldıran Ruslar, Cane nehri kıyısında Kırım ve Çerkes birliklerine yenildi. Kapdan-ı Derya Mehmed Paşa komutasındaki 360 gemilik Osmanlı donanması Azak'ı ele geçirmek üzere 8 Nisan 1711'de İstanbul'dan Karadeniz'e yelken açtı. Trabzon ve Erzurum eyâlet askerleri de gemilerle Sinop'tan Atina'ya kadar olan iskelelerden hareket ederek Taman'a oradan da Azak önlerine ulaştılar. Çar I. Petro, Mart 1711'de gönderdiği mektupla Ayukay Han'a, Kuban nehri ile Kafkas Dağları arasında yaşayan ve Kuban Tatarları denilen Nogaylara saldırma talimâtı vererek Astarhan ve Kazan Valisi Pyotr Apraksin'in kendisine yardımcı olacağını bildirdi. Haziran 1711'de sefere çıkan Ayukay Han, Çar'ın 13 Mayıs 1711'de "Dağlıların cezalandırılması ve Hazar Denizi'nin ele geçirilmesi" emrini verdiği Apraksin komutasındaki 30.000 kişilik Rus birliği ile birleşti. Azak'tan 15 günlük yürüyüşle Nogayların topraklarına giren Kalmuk-Rus ordusu, çok sayıda köyü yaktı ve 26 Ağustos 1711'de Nogay Beyi'nin oturduğu Kopil'i (günümüzde Slavianski) işgâl etti. Dört gün süren harekât sırasında binlerce Nogay şehîd oldu, binlercesi esir edildi. Nogaylara ait on binlerce deve, at, sığır ve koyun Kalmuklar tarafından yağmalandı. Kuban nehri boyunca Çerkes köyleri de Ruslar ve Kalmuklar tarafından yağmalandı, on binlerce Çerkes şehîd edildi. Kırım Hanı'nın gönderdiği 7000 kişilik kuvvet, Rusya içlerine sür-

---

[734] Natho, *A.g.e.* 184.

[735] Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, 281.

gün edilen Nogaylardan 2000 kadarını yolda Rusların elinden kurtardı. Çlou nehri kıyısında Ruslara saldıran Çerkesler 6 Eylül 1711'de yenildi.[736] Çar, Kasım 1711'de yazdığı mektupla Ayukay Han'a teşekkür etti.[737] Ayukay'ın 1724'te ölümünden sonra da Kalmuklar 30-40.000 kişilik süvari güçleri ile 18. yüzyılda Rusya'nın Kırım Hanlığı ve Kuzey Kafkasya'ya yönelik askerî harekâtlarında önemli bir yardımcı unsur oldu.[738]

Osmanlı Devleti, Rusya ile 22 Temmuz 1711'de imzalanan Prut Barışı gereği Azak Kalesi'ni geri aldı. Ruslar tarafından inşâ edilmiş olan Taygan, Kamenka ve Samar nehri kıyısındaki Yeni Kale yıktırıldı. Azak muhâfızlığına Tellak Ali Paşa tâyin edildi. Tellak Ali Paşa'nın 1713'te Trabzon beylerbeyi olmasını müteakip Azak Kalesi'nin muhafazası Trabzon beylerbeylerinin uhdesine verildi.[739]

Prut başarısızlığından sonra, Karadeniz ve boğazlara hâkim olamayacağını anlayan Çar I. Petro ilgisini Hazar Denizi kıyılarına yöneltti. Osmanlı Devleti'nin 1711-1713 arasında Rusya'yı defalarca yeni bir savaşla tehdit ettiği sırada Çar, bu tehditlerin ciddiyetini anlamakla ve Osmanlılarla savaştan korkmamakla birlikte İsveç'le yaptığı Kuzey Savaşı'nı başarıyla sonuçlandırmak için İstanbul'daki elçisi Tolstoy'un diplomatik çabalarının da yardımıyla Karadeniz için yeni bir savaştan kaçındı. İstanbul'daki Fransa elçiliğinin Kırım'a yolladığı temsilciler ve Cizvit misyonerlerin etkisiyle Osmanlı Devleti'ni Rusya ile savaşa kışkırtan Kırım Hanı II. Devlet Giray da Mart 1713'te azledildi.[740]

---

[736] Natho, *A.g.e.* 181.

[737] Kalmukların Kuban Nogayları üstüne yaptığı sefer Khodarkovsky, *A.g.e.* 147-150'de ayrıntılı olarak anlatılmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda Nogaylar ve Kalmuklar hakkında ayrıca bkz. Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*.. 126-146.

[738] Kalmuklar ve Kalmuk-Rus ilişkileri hakkında bkz. Chantal Lemercier-Quelquejay, "Les Kalmuks de la Volga entre l'Empire russe et l'Empire ottoman sous la règne de Pierre le Grande", *CMRS*, 7/1, (1966), 63-76; Michael Khodarkovsky, *A.g.e.*; aynı yazar, "Kalmyk-Russian Relations, 1670-1697. Development of a Pattern of Relations between Nomadic and Sedentary Societies", *Central Asian Survey*, 2, (1983), 5-36; aynı yazar, "Uneasy Alliance: Peter the Great and Ayuki Han", *Central Asian Survey*, 7, (1988), 1-45; aynı yazar, "Russian Peasant and Kalmyk Nomad: A Tragic Encounter in the Middle of the Eighteenth Century", *Russian History*, 15, (1988), 43-69; aynı yazar, "The Arrival of the Kalmyks and the Muscovite Southern Frontier 1600-1670", *Russian History*, 15, (1988), 225-254.

[739] *BOA. Bâb-ı Âsafî Rûus Kalemi* No. 1568, 24; *Bâb-ı Âsafî Rûus Kalemi* No. 1573, 4; Fahamettin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcîhâtı (1717-1730)*, Ankara 1997, 128.

[740] Fransa'nın Rusya karşıtı politikasının nedenleri ve Kırım'daki faaliyetleri hakkında bkz. İlber Ortaylı, "18. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, Ankara 1999; Gilles Veinstein, "Missionaires Jésuites et Agentes Français en Crimée au début du 18. siécle", *CMRS*, 10/3-4, (1969); aynı yazar, "Les Tatars de Crimée et la seconde election de Stanislas Leszczynski", *CMRS*, 11/1, (1970).

Osmanlı Devleti ve Rusya tarafından 24 Haziran 1713'te Edirne'de imzalanan barış anlaşması "Rusya'ya tâbi Kozaklar ve Kalmukların Osmanlı ve Kırım topraklarına, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti'ne tâbi Çerkeslerin de Rus, Kozak ve Kalmukların topraklarına tecâvüz etmemesini, iki devlet arasında sınırların belirlenmesini" ön görüyordu.

Astarhan ve Kazan Valisi Pyotr Matveyeviç Apraksin, 1712'de Terek boyundaki Kozakları, bu toprakları Çar adına korumaya râzı etti. Terek nehrinin güney kıyısındaki Kozak köyleri güvenlik gerekçesiyle nehrin kuzey kıyısına nakledildi. Askerî alanlara yerleştirilen Kozaklara, Çar I. Petro adına birer ruble dağıtıldı.[741] Çar I. Petro'nun danışmanı Aleksandr Bekoviç Çerkaski, 1714'te Çar'a gönderdiği raporda, "Sultan'ın temsilcilerinin, Kabardey'den İran sınırına kadar olan yerlerde yaşayan Dağlı başbuğlarını yanlarına çekmeye çalıştıklarını, Rusya, Kuzey Kafkasya ve Hazar kıyısındaki toprakları kendisine bağlayamazsa buraların Sultan'ın eline geçeceğini, bu topraklar Rusya'ya katılacak olursa kurşun ve altın madenleri, neft yatakları, ipekçilik ve pamukçuluğun Rusya'ya büyük fayda sağlayacağını" yazıyordu.[742]

Dağıstanlılar, 1712'de Şemâhı'yı zapt ederek yakıp yağmalamış ve şehirdeki 200 kadar Rus ve Ermeni tüccarı öldürmüşlerdi.[743] Çar I. Petro'nun, Şemâhı'daki maddî kayıp ve zararları tazmîn etmek üzere 30 Mayıs 1715'te elçilik vazifesi verdiği Artemi Volinskiy, 29 Temmuz 1715'de St. Petersburg'dan Astarhan'a,[744] 13 Temmuz 1716'da Astarhan'dan İran'a hareket etti. İstihbarat yapmakla görevli olan 72 kişilik elçilik heyetinde John Bell adlı bir İskoçyalı da vardı. John Bell, Fransız seyyâh Jean Chardin'in 1686'da Londra'da basılan *Voyages du Chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient* isimli kitabını Rusçaya tercüme etmişti.[745] Elçilik görevine ait talimatnâmeyi bizzât Çar I. Petro'nun hazırladığı Volinskiy, Safevî Devleti'nin siyasî durumu, askerî gücü, iktisadî kaynakları, kuzeydeki eyâletlerin iktisadî ve coğrafî özellikleri ile liman ve şehirlerin tetkik edilmesi, yollar, Hazar Denizi'ne dökülen nehirler, bu nehirleri kullanarak Hindistan'a ulaşmanın mümkün olup olmadığı, Geylân'ı Hazar'ın diğer bölgelerinden hangi dağların ayırdığı, Ermenilerin nüfusu ve yaşadıkları bölgelerle, ticarî faaliyetleri gibi konuları öğren-

---

741 Ahmadov, *A.g.e.* 48; Baddeley, *A.g.e.* 42; Kaflı, *A.g.e.* 66.

742 *Russko-Dagestanskie otnosheniiye 17. pervoy chetverti XVIII vv.* Mahaçkala 1958, 224-225'ten Ahmadov, *A.g.e.* 49.

743 Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Tarihine Umumî Bir Bakış", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1, (1932), 16; Le Donne, *A.g.e.* 92; Süleyman Eliyarlı, "Azerbaycan'ın Beynelhalk Çekişme Meydanına Çekilmesi", *Azerbaycan Tarihi*, (red. Süleyman Eliyarlı), Bakû 1996, 471; Erel, *A.g.e.* 100.

744 Lawrence Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge 1958, 105.

745 Muriel A.Atkin, *Russia and Iran, 1780–1828*, Minneapolis 1980, 28.

mek ve Safevî Devleti ile bir ticaret anlaşması yapmakla görevlendirilmişti.[746] Artemi Volinskiy'in görevleri arasında Osmanlılara karşı Safevîlerle ittifak temin etmek de vardı.[747]

Gemiyle Niyazabad'a, oradan Şemâhı'ya gelen ve bu şehirde üç ay kalan Volinskiy, Derbend, Bakû, Kuba ve Şemâhı'daki Hıristiyanların temsilcileri ile görüştü ve bölge hakkında bilgi topladı.

Artemi Volinskiy, 14 Mart 1717'de Isfahân'a geldi, Şâh Hüseyin tarafından kabul edildi, Başvezîr Feth Ali Han ile görüştü. Rusya ile Safevî Devleti arasında Temmuz 1717'de Rus tüccarlara İran'da serbest ticaret hakkı veren ve onların Şah tarafından korunmasını öngören bir ticaret anlaşması imzalandı. Misyonunu başarıyla yerine getiren ve 12 Eylül 1717'de Isfahân'dan ayrılan Artemi Volinskiy Aralık 1718'de St. Petersburg'a geri döndü.[748] Artemi Volinskiy, Safevî Devleti'nin ve Güney Kafkasya'nın durumu hakkında hazırladığı raporu Çar I. Petro'ya sundu. "Safevî Devleti'nin hem ekonomik hem de askerî bakımdan çok kötü durumda olduğunu, birçok yerinde isyanlar yaşanmakta olan ülkenin küçük bir Rus ordusu tarafından kolayca işgâl edilebilecek kadar savunmasız olduğunu" belirten rapor, Çar'ın birkaç yıl sonra çıkacağı "İran yürüyüşü" için askerî plan niteliği taşıdı.[749]

Osmanlı Devleti'nin 1715'ten beri Almanya İmparatorluğu ve Venedik'le savaş hâlinde olmasından yararlanan Çar I. Petro, Kuzey Kafkasya'da iktisadî inceleme ve girişimleri hızlandırdı. Çar'ın özel talimatıyla 1716'da Astarhan'dan deniz yoluyla hareket eden Albay Kozhin, Hazar Denizi'nin haritasını çıkarmak ve çevresi hakkında ayrıntılı bilgi toplamak için bölgeye gönderildi ve bu denizin kıyısındaki limanları inceleyerek konumlarını harita üzerinde belirtti. Bu çalışma 1718'de Urusov tarafından sürdürüldü. Hazar Denizi'nin Astarhan'dan Geylân'a kadar olan batı kıyılarındaki akıntı, liman ve nehirler harita üzerinde gösterildi.[750] Çar I. Petro tarafından 1717'de Kuzey Kafkasya'ya gönderilen Gotleib Schuber, toprak, bitki örtüsü ve köy hayatını, maden bilimci İvan Bluyer maden kaynaklarını incelediler. Karabağlı Ermeni tüccar Sefer Basilyan'a 1718'de "ipek böcekçiliği yapmak, darı ve pamuk ekmek ve pamuktan kağıt üretmek" için Terek Nehri kı-

---

[746] Çar I. Petro'nun talimâtı George Bournoutian, *Armenians and Russia, 1626–1796: A Documentary Record with Introduction and Commentary*, Costa Mesa 2001, 79-81'de yayınlanmıştır.

[747] Atkin, *A.g.e.* 4; Rudi Matthee, "Blinded by Power: the Rise and Fall of Fath Ali Khan Daghestani, Grand Vizier under Shah Soltan Hoseyn Safavi (1127/1715-1133/1720)", *Studia Iranica*, 33/II, (2004), 196.

[748] Le Donne, *A.g.e.* 92–93.

[749] Lockhart, *A.g.e.* 107; Mehmetov, *A.g.e.* 470.

[750] Anisimov, *A.g.e.* 259.

yısında arazi tahsis edildi.[751] Osmanlı ve Safevî topraklarından gelen Ermeniler Terek havzasına yerleştirildi.[752]

Mart 1720'de Kazan ve Astarhan Valisi olan Artemi Volinskiy, Çar'ın emriyle Çeçenistan'da ve Terek boyunda neft sondajları yaptırdı. Ruslar 1720'de Terek boyunda beş yeni stanitsa kurdu. Ağaç kütükleri, kamış veya kilden yapılan evlerden oluşan büyük Kozak köylerine *stanitsa* deniyordu. Ağaç kütüklerinden yapılmış bir sur içinde yer alan, çevresi atlıları önlemek için dikenli dallarla ve bazen hendekle çevrili olan bu köylerin orta yerinde taştan yapılmış ve askerî maksatla kullanılan kulesi olan küçük bir kilise vardı. Çok sayıda stanitsa toplara sahipti. Bir tehlike fark edildiğinde top atışıyla komşu köyler ikâz edilirdi. Köylerin girişinde; dört kazık üzerine yerleştirilmiş içinde en fazla altı askerin barınabileceği, çoğu topraktan yapılmış, etrafı derin olmayan bir hendekle çevrili, içinde bir alarm çanı yer alan ve gece baskınlarında üstünde kamış veya ot demetleri tutuşturularak ateş yakılan küçük nöbetçi kulübeleri olan *krepost* (kale) denilen karakollar yer alırdı.[753] Rusya, Terek hattını tahkîm ederek Kafkasya'ya yönelik askerî hareketlerini destekleyecek demografik yapıyı güçlendirmeyi ve Kafkasya ile Kırım arasındaki bağlantıyı koparmayı hedefliyordu.[754]

Kırım Hanı III. Saadet Giray, 1717'de Kabardey topraklarına girerek Küçük Kabardey'deki papazlarla, çok sayıda Hıristiyan'ı kılıçtan geçirdi. Terek nehrini iki yerden geçen Kırımlılar daha sonra Tatartop adı verilen Julat mevkiinde Küçük Kabardeyleri yendi.[755] Kırımlılar tarafından kerpiçten mescidler inşâ edilen Kuban bölgesi Çerkeslerinin İslâmlaştırılması 1717'de tamamlandı. Kiliseler ve çeşitli yerlere dikilmiş olan haçlar yakılıp yıkıldı.

III. Saadet Giray ve oğlu Kaplan Giray, halkı köle ve câriye vergisi vermeye zorlamak için 40.000 asker ve Çerkes savaşçılarla birlikte 1720'de Küçük Kabardey topraklarına saldırdı. Büyük Kabardey Prensi İslâm ile Kazi Hatohşoko, Kırım Hanı'na destek verdi. Kaytuk'un oğlu Arslanbek'in yardım istediği Çar I. Petro, Küçük Kabardeylere destek olması için Artemi Volinskiy aracılığıyla birkaç yüz kişilik bir Rus birliğini Kabardey'e sevk etti, ancak Küçük Kabardeyler Bakşan nehri yenilerek dağlara çekildiler. Her eve atları ile birlikte dört savaşçı bırakan ve halka İslâm dinini öğretmek için her köye bir *molla* (imam) gönderen Kırım Hanı, pşı ve vorkların birer oğlunu rehin olarak kendisi ile birlikte Kırım'a götürdü.[756]

---

751 N.P.Gritsenko, *Sotsialno-ekonomicheskoe razvitie priterchnix rayonuv v 18. pervoy polovine XIX. veka.* Grozni 1961, 33, 62'den Ahmadov, *A.g.e.* 49.

752 Barrett, *A.g.e.* 34.

753 Wagner, *A.g.e.* 203.

754 Berkok, *A.g.e.* 359.

755 Noghumuka, *A.g.e.* 164-165.

756 Noghumuka, *A.g.e.* 171.

Çar I. Petro'nun 1722'de Kartli Kralı VI. Vahtang'a gönderdiği elçi İvan Petroviç Tolstoy, yolculuğu sırasında görüştüğü Kabardey beylerini Osmanlılardan uzaklaştırmaya ve Rusya'nın yanına çekmeye çalıştı. III. Saadet Giray, Arslanbek Kaytuk ve Rusların Kabardey'deki faaliyetlerini, 1722'de Bâb-ı Âlî'ye şikâyet etti. Misost İslâm'ın kızı, III. Saadet Giray'ın oğlu Sâlih Giray'la evlendi. Sâlih Giray, kayınpederi ile birlikte 1723'te Küçük Kabardey topraklarına saldırdı. Kabardey beyleri arasında 1728'de yeniden mücadele başladı. Beyler, Arslanbek Kaytuk ile Kabardey Büyük Prensi İslâm ve Kazi Hatohşoko yanlısı olmak üzere iki gruba ayrıldı. Arslanbek Kaytuk'un kışkırttığı Kırım Hanı II. Mengli Giray'ın kardeşleri Baht Giray ve Murad Giray, 1729'da Kabardey topraklarına saldırdı. İslâm Bey komutasındaki Kabardeyler Kırımlıları yendi. Baht Giray ve Murad Giray öldürüldü. II. Mengli Giray daha büyük bir ordu ile yeniden Kabardey üzerine yürüdü. Saldırıda çok sayıda esir alındığı gibi Kırım ordusunda bulunan kadı, imam ve din adamları halkın İslâm'a girmesine çalıştılar. Kabardey topraklarında birçok mescid ve daha sonra Hacılar Kalesi olarak anılacak olan bir palanka inşâ edildi.[757]

Kabardey Büyük Prensi İslâm'ın ölümünden sonra Kabardey topraklarında iç çatışmaların yaşanmadığı bir dönemde Bekmirzâ'nın oğlu Tatarhan (1732-1736) ve Kaytuk'un oğlu Arslanbek (1736-1746) Kabardey Büyük Prensi seçildiler.

12. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üç Büyük Devletin Mücadele Alanı Kafkasya

Osmanlı Devleti, 1683'teki İkinci Viyana Kuşatması ile başlayan ve Almanya İmparatorluğu, Venedik, Lehistan ve Rusya ile 1683-1699 arasında 16 yıl süren savaşlarda batı sınırlarında ilk defa toprak kaybetmiş, ardından kaybedilenleri geri alabilmek için 1711'de Rusya, 1715-1718 arasında Venedik ve Almanya ile yeniden savaşa tutuşmuştu. Askerî, iktisadî ve malî açıdan çok yıpratıcı olan bu savaşların ardından, daha sonra *Lale Devri* diye anılacak döneme giren Osmanlı Devleti, savaştan kaçınmaya çalışıyordu.

Osmanlıların kuzeydeki komşusu ve rakîbi Rusya'nın hükümdârı Çar I. Petro, İsveç'e karşı 1700-1721 yıllarındaki Kuzey Savaşı'nı kazanmasının ardından 2 Kasım 1721'de kendisini "Bütün Rusların İmparatoru" ilân etti ve "Ortodoksların Hamîsi" görevini üstlendi.[758] Çar I. Petro, Venedik ve Almanya İmparatorluğu arasında 13 Nisan 1716'da yapılan ittifâka davet edilmesine rağmen tarafsız kalmıştı. Osmanlı Devleti de Çar'ın İmparator unvânı almasına itiraz etmedi. Osmanlılara

---

[757] Noghumuka, *A.g.e.* 176.

[758] Çar I. Petro hakkında bkz. Paul Bushkovitch, *Peter the Great: the Struggle for Power, 1671–1725*. Cambridge 2001; Lindsey Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great*, New Haven 1998; aynı yazar, *Peter the Great: A Biography*, New Haven 2002; Robert K. Massie, *Peter the Great: His Life and World*, New York, 1981; Henri Troyat, *Peter the Great*. New York 1987.

karşı 1711'de uğradığı Prut başarısızlığından sonra, Karadeniz ve boğazlara hâkim olamayacağını anlayan Çar I. Petro, ilgisini Hazar Denizi kıyıları ile Güney Kafkasya'nın Hıristiyan halkları Ermeniler ve Gürcülere yöneltti.

Osmanlı Devleti ve Rusya İmparatorluğu ile sınırdaş olan Safevî Devleti 17. yüzyılın sonlarından itibaren iç karışıklık ve yerel isyanlar içine düşmüş, Safevî hânedânının otoritesi Güney Kafkasya dâhil bütün ülkede zayıflamış ve zaafa uğramıştı. Safevî hânedânının içine düştüğü zor durum ve ülkede çıkan karışıklık ve ayaklanmalar sonrası 1722'de Rusya'nın İran'ı işgâle başlaması üzerine Osmanlı Devleti de siyasî ve iktisadî sıkıntılardan şikâyetçi olan halkına batıdaki toprak kayıplarını unutturmak, Safevî Devleti'nden geniş topraklar fethederek malî ve iktisadî kaynak sağlamak için Safevîlerle savaşa girecekti. Güney Kafkasya ve Dağıstan, Nâdir Şâh'ın bölgede İran nüfûzunu yeniden kurmasına kadar üç büyük devletin mücadele alanı olacaktı. Şah II. Safî 6 Ağustos 1694'te öldüğünde geride kötü yönetilen, iç çatışma ve karışıklıklar yaşanan, ekonomik bakımdan çökmüş, harap ve saldırıya açık bir ülke bırakmıştı. Harem halkının yardımıyla Safevî tahtına çıkan II. Safî'nin yedi oğlunun en büyüğü Hüseyin Mirzâ zayıf irâdeli bir hükümdardı. Şâh Hüseyin'in bu durumunu istismâr eden başta İtimâdü'd-Devle Feth Ali Han olmak üzere yanındaki devlet adamları, şehzâdeliğinde halim selimliği ve dindarlığından dolayı "Molla Hüseyin" diye anılan, iyi bir binici ve silahşor olmasına rağmen, devleti yönetecek ehliyet ve kabiliyete sahip olmayan Şah'ı, içki, eğlence ve kadına alıştırdılar. Bu sâyede yönetimi ele geçirerek ülkeyi sefâlete sürüklediler. Valiler ve sayıları çok artmış olan memurların rüşvet ve yolsuzlukları yüzünden eyâletlerde toplanan vergiler hazîneye gelmemeye başladı. Çoğu Gürcü ve Ermeni olan saray görevlileri, sarayın iâşesi ve şahın isteklerini karşılamak için Isfahân halkını, tüccar ve zanaatkârları soymaya başladılar.[759] Öte yandan Şah, Şiâ ulemâsının en önemli temsilcisi Muhammed Bakır Meclisî'nin etkisi altında kalarak müfrit bir Şiâ siyaseti izlemeye ve Şiâ olmayanlara ağır baskı uygulamaya başladı.[760] Halkın hoşnutsuzluğu yüzünden İran'da isyanlar çıktı.

A. Safevî Devleti Yıkılırken Güney Kafkasya

Gürcüler, Safevî Devleti'ndeki karışıklıklar ve ayaklanmalar sırasında Şah'a destek verdiler. Bu dönemde Safevî ordusundaki Gürcü askerlerin sayısı 30.000 kadardı. Şâh Hüseyin, Kartli Kralı XI. Giorgi/II. Şâhnevaz Han'ı 1699'da Kirman Valisi yaptı. 1703'te başkomutan (*sipehsalar*) tâyin edilerek Afganistan'daki isyânı bastırması için 4000 Gürcü ve 20.000 İranlı askerle Mayıs 1704'te Kandehar'a gön-

[759] Mehmetov, *A.g.e.* 420; Konu hakkında bkz. Lockhart, *A.g.e.* 44-48.

[760] Lockhart, *A.g.e.* 70-72.

derilen XI. Giorgi komutasındaki Gürcü askerlerin halka karşı çok sert ve acımasız davranması yüzünden isyan daha geniş bir alana yayıldı. Gılzâyiler de Nisan 1709'da isyana katıldılar. Bu aşiretten olan Mir Üveys asilerin başına geçti.[761] XI. Giorgi, 1709'da Afganlılarla yapılan savaşta hayatını kaybetti. 1648'den beri Safevî yönetiminde olan Kandehar Gılzayîlerin eline geçti. XI. Giorgi'nin kardeşi Levan (Şâh Kulu Han), Belucîlerin isyânını bastırdı. Levan dîvânbegi, oğlu Kayhosro (Keyhüsrev Han), Isfahân Valisi oldu. Ağustos 1709'da 1200 Gürcü ve 30.000 İranlı askerle Afganlıların üstüne gönderilen Kayhosro (Keyhüsrev Han), ordusundaki Gürcü ve Kızılbaş askerler arasındaki rekabet ve disiplinsizlik yüzünden 7 Kasım 1711'de Afganlılarla yapılan savaşta öldü.[762]

XI. Giorgi'nin Kirman ve Kandehar valisi olduğu 1703-1709 ve saltanat fâsılası yaşanan 1711-1714 arasında yeğeni Prens Vahtang (VI. Vahtang) kral nâibi oldu. Türkçe, Farsça bilen, aydın, bilgin ve şâir olan Vahtang'ın nâibliği sırasında Eflak Voyvodası Konstantin Brankovanu'nun gönderdiği matbaacılar tarafından 1709'da Tiflis'te ilk matbaa kuruldu. Matbaanın kurulmasına Kudüs Ortodoks Patrikhânesi'nde yetişen, Rumca, Romence, Arapça ve Türkçe bilen, uzun yıllar Eflak'ta yaşayan Rahip Antimoz İverieli yardımcı oldu. İlk basılan Gürcüce kitaplar, İncil, bir âyin kitabı ve âyinler için gerekli iki kitaptı.[763] Gürcü edebiyatının şaheseri olan Şota Rustaveli'nin *Vephistkaosani* (Kaplan Postuna Bürünmüş Şövalye) isimli eseri 1712'de Tiflis'te basıldı. Basımın redaksiyonunu yapan Prens Vahtang kitaba açıklayıcı bilgiler ekledi. Gürcü Kilisesi'nin Vephistkaosani'yi halkın okuyabileceği uygun bir eser olarak görmemesi üzerine kitabın hemen bütün nüshâları aynı yıl (1712) Kür nehrine atıldı. VI. Vahtang'ın hocası, "Gürcü Babası" diye anılan hikâyeci, şair ve dilbilimci Sulhan Saba Orbeliani *Sitkvis Kona* (Söz Demeti) adlı ilk Gürcüce sözlüğü kaleme aldı.[764]

Şâh Hüseyin'in 1712'de yaptığı Müslüman olma teklifini reddeden Vahtang, Safevîlere karşı destek temin etmek ve ticarî ilişki kurmak üzere Sulhan Saba Orbeliani'yi, Fransız misyoner Abbe Richard'la birlikte 1713'te elçi olarak Papa XI. Clement, Almanya İmparatoru VI. Karl ve Fransa Kralı XIV. Louis ile görüşmek üze-

---

761 Lockhart, *A.g.e.* 85.

762 Brosset, *A.g.e.* II/2, 16–31. David Marshall Lang, "Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIV, (1952); Pierre Oberling, "Georgians and Circassians in Iran", *Studia Caucasica*, 1, (1963), 127–143.

763 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Nilüfer Epçeli), IV, 329–330.

764 VI. Vahtang'ın hocası, hikâye yazarı, şair, dilbilimci ve ilk açıklamalı Gürcüce sözlüğün yazarı olan Sulhan Saba Orbeliani, X. yüzyıla kadar uzanan Ermeni kökenli soylu bir aileden inmektedir. Aynı aileden olan ve XIII. yüzyılda yaşayan Karabağ Başpiskoposu Stepanos Orbelian'ın kaleme aldığı Sunik Tarihi, ortaçağda Kafkasya'nın tarihi bakımından çok önemlidir. Fransızca Ter. *Histoire de la Siounie*, I-II, (ed. M. F. Brosset), St. Petersburg 1864–1866.

re Avrupa'ya gönderdi. Mart 1714'te Kral'la görüşen Orbeliani 1708'de İran'la ticaret anlaşması imzalamış olan XIV. Louis'e, Trabzon-Tebriz yolunu devre dışı bırakıp, İstanbul'dan Tiflis'e, oradan da İran içlerine uzanacak bir güzergâh teklif ederek Fransa'dan malî destek istedi. Fransa'dan istediklerini elde edemeyen Orbeliani, Temmuz 1714'te Roma'da XI. Clement'le görüştü.[765] Bu görüşmeden de netice alamadan 18 Ağustos 1714'te İtalya'dan ayrılan Orbeliani, 18 Ocak 1715'te İstanbul'a geldi, bu şehirde 17 ay kaldıktan sonra maceralı bir yolculuk yaparak gemiyle Atina (Pazar) üzerinden Gönye'ye gitti ve buradan at sırtında ülkesine döndü.[766]

Şâh Hüseyin, Ksani ve Aragvi eristavları tarafından istenmeyen Vahtang'ın nâipliğine Ekim 1714'te son vererek Kartli tahtını kardeşi İese/Ali Kulu Han'a verdi. Tutuklanarak İran'a gönderilen Vahtang Müslüman oldu ve Hüseyin Kulu Han adını aldı. Şâh Hüseyin'in, *sipehsalar* ve Azerbaycan beylerbeyi yaptığı Prens Vahtang 19 Eylül 1716'da VI. Vahtang/Hüseyin Kulu Han olarak Kartli Kralı oldu. Ancak ülke, Ağustos 1719'a kadar İran'da kalan VI. Vahtang adına oğlu Prens Bakar tarafından idare edildi.

Şâh Hüseyin'in 1707'de vergi oranlarını arttırması üzerine Cahar-Tala halkı vergi meselesi yüzünden 1711'e kadar aralıklı olarak yer yer ayaklanmıştı. Şâh Hüseyin'in Dağıstan'da Sünnî kadıları katletmesi, câmileri ahır hâline getirmesi ve dinî kitapları yaktırması gibi baskılarına daha fazla tahammül edemeyen Dağıstanlılar 1711'de Safevîlere karşı isyân ettiler.[767] Safevîlere karşı isyan 1712'de ütün Dağıstan'a yayıldı. Ruslarla yapılan bir çatışmada sol elini kaybettiği için Çolak diye anılan Gazi Kumuk Şamhalı Surhay Mustafa Han'la anlaşarak ayaklanmanın başına geçen, Müskür'de yaşayan Lezgi asıllı Müderris Hacı Dâvud Bey,[768] Şaburan ve Ereş şehirleri ile Hudat Kalesi'ni ele geçirdi. Surhay Mustafa Han ve Haytak Usmisi Ahmed Han'la birleşen Hacı Dâvud Bey, Şirvân Valisi Hüseyin Ali Han komutasındaki Safevî birliğini 1712'de Nuha'da kılıçtan geçirdi.[769]

---

765 Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.* 266; D.Marshall Lang, "Georgian Relations with France During the Reign of Wakhtang VI (1711-1724)", *Jornal of the Royal Asiatic Society*, 3-4, (October 1950), 119-123. VI. Vahtang'ın Papa XI. Clement ve Almanya İmparatoru VI. Karl'a mektupları için bkz. Michel Tamarati, *L'Eglise Géorgienne des origines jusqu'a nos jour* Rome 1910, 85-87.

766 Nestan Sulava, "Sulkhan-Saba Orbeliani Türkiye'de-"Avrupa Gezisi" (1713-1716)", *Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni-Bildiriler-*, Ordu 2001, 455-458 içinde.

767 Sevda Alikızı Süleymanova, "XVIII. Yüzyılda Osmanlıların Azerbaycan'daki Faaliyetinin Arap Dilinde Yazılı Yerel Kaynaklarda Tasviri", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III/1, 1; Gabil Camalov, "Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgal Edilmesinde İran'ın İkili İlişkiler Siyaseti", (çev. Sadık Sadıkov), *Türkler*, XVIII, 532.

768 Kırzıoğlu, a.g.m. 114.

769 Esayi Hasan Jalaleants, *Patmut'iwn Hamarot Aghuands' Erkri (A Brief History of the Aghuank' Region, A History of Karabagh and Ganje from 1702-1723)*, (trans. George A. Bournoutian), California 2009, 54.

Hacı Dâvud Bey, 1714'te Çar I. Petro'ya mektup yazarak Safevî Devleti'ne karşı Rusya'dan yardım isteyerek amacının Çar'ın yardımı ile Safevî idaresinden kurtulmak ve Şirvân'da müstakil bir hanlık kurmak olduğunu bildirdi.[770] Ancak, Dağıstan ve Şirvân'ın geleceği konusunda düşünceleri farklı olan Çar, Hacı Dâvud Bey'e ümit ettiği yardımı yapmadı.

Hacı Dâvud Bey'in Rusya ile temasından rahatsızlık duyan, Safevîlerin ve Rusların misilleme yapmasından çekinen ve dayanacağı bir güç arayan Surhay Mustafa Han 1716'da İstanbul'a elçi göndererek Osmanlı Devleti'ne bağlanmak istediğini bildirdi. Şamhal'a Rusya ve İran'la yapılacak savaşlara yardım etmesi şartıyla Taman Gümrüğü'nden yıllık 20.000 akça salyâneyle Sunçkala sancakbeyi tâyin edildi.[771]

Dağıstan'ın Osmanlı himâyesine girmesine karşı olan Rusya'nın İstanbul'daki elçisi İvan İvanoviç Nepliuev, Mart 1721'de Dağıstan halkının Osmanlı Devleti himâyesinde olup olmadıklarını sordu. Bâb-ı Âlî, Nepliuev'e *"Dağıstan halkının, kendilerinin himâye altına alınmalarını Osmanlı Devleti'nden istediği"* şeklinde kaçamak cevap verdi.

Bâb-ı Âlî *"ihtilallerle karışan"* İran ve Güney Kafkasya'daki gelişmeleri daha yakından takip etmek ve bilgi almak amacıyla Şıkk-ı Sânî Defterdârı Dürrî Ahmed Efendi'yi Haziran 1720'de elçi olarak İran'a gönderdi.[772] 25 Ocak 1721'de Tahran'a ulaşan Dürrî Ahmed Efendi, 3 ve 17 Şubat ile 25 Mart 1721'de İtimad-üd devle Muhammed Kulu Han tarafından 10, 25 Şubat ve 5, 6 ve 12 Mart 1721'de Şâh Hüseyin tarafından kabul edilerek onlarla görüştü ve Sultan III. Ahmed ile Sadrâzam Dâmâd İbrâhim Paşa'nın mektuplarını takdim etti. Safevî Devleti'nin durumu o kadar kötüydü ki "Safevî vüzerâsı arasında aklı başında adama kırk yılda bir rastlanacabileceğini" söyleyen Dürrî Ahmed Efendi, birkaç yıl önce İran'a gelen Rus elçisi Artemi Volinskiy gibi *"beceriksiz şahın yerini akıllı bir hükümdâr almazsa devletin çökeceğini"* belirtti.[773]

5 Aralık 1721'de İstanbul'a dönen Dürrî Ahmed Efendi raporunda *"Safevî Devleti'nin askerî hazırlık eksikliğini, ülkede top ve tüfek üretilmediğini, Kandehar, Revân ve Derbend dışında kale sayılabilecek yer olmadığını, şehirlerde top ve cephânelik bulunmadığını, askerlerin tüfek kullanmakta mahir, ancak askerî komutanın kötü olduğunu, Sün-*

---

[770] Camalov, a.g.m. 533.

[771] *BOA. Cevdet Hâriciye No. 6184.*

[772] *BOA. Cevdet Hâriciye No. 6544*; Mehmed Râşid, *A.g.e.* V, 81-82; M. Münir Aktepe, "Dürrî Ahmed Efendi'nin İran Sefareti I-V", *BTTD*, 1, İstanbul, (Ekim 1967) 56-63, *BTTD*, 2, İstanbul, (Kasım 1967), 60-63, *BTTD*, 3, İstanbul, (Aralık 1967), 64-66, *BTTD*, 4, İstanbul, (Ocak 1968), 60-62, *BTTD*, 5, İstanbul, (Şubat 1968), 53-56.

[773] Mehmetov, *A.g.e.* 421, Not. 10.

nîlerin zulme uğradıklarını, devlet adamlarının bile devletin bekâsından ümitlerini kestiklerini" yazıyordu.[774]

Muhtemelen istihbarat yapmak için gönderilmiş olan Dürrî Ahmed Efendi'nin sefâretinden üç yıl sonra Osmanlı orduları, "*İran'daki karışıklıkların şark hududu için tehlike olduğu ve Sünnîlerin Şiî zulmünden kurtarılması*"[775] gerekçesi ile Safevî topraklarına gireceklerdi. Dürrî Ahmed Efendi'nin sefâretine mukabil Nahcıvan Hanı Murtazâ Kulu Han, Aralık 1721'de Safevî elçisi olarak İstanbul'a geldi.[776]

B. Çar I. Petro'nun Kafkasya Seferi

Çar I. Petro, 1690'lardan itibaren Hazar Denizi üzerinden Doğu ülkeleriyle yapılan ticaretin gelişmesinin Rusya'nın zenginleşmesine hizmet edeceği düşüncesi ile Hazar Denizi'ni bir "Rus denizine" dönüştürmeye ve Hazar kıyısında yer alan ülkelere hâkim olmayı planlamıştı.[777] Ancak, Osmanlı Devleti ve İsveç'le yapılan savaşlar Çar'ın bu planını uygulamaya konmasını yıllarca geciktirmişti. Rusya ve İsveç arasındaki Kuzey Savaşı'na son veren Nystad Anlaşması 10 Eylül 1721'de imzalandı. Çar I. Petro, anlaşmayı 11 Ekim 1721'de yazdığı ve unvânları arasında "Kartvel'in hâkimlerinin hâkimi, Kabardiya ve Çerkes'in hâkimi ve sahibi" sıfatlarını da saydığı bir mektupla Sultan III. Ahmed'e bildirdi.

Kuzey Savaşı'nın sona ermesinin ardından dikkat ve ilgisini Kafkasya ve Hazar Denizi istikametine veren Çar I. Petro, Mart 1720'de Kazan ve Astarhan Valisi tayin edilmiş olan Artemi Volinskiy'e İran seferi için gerekli hazırlıkları yapmasını, Kartli Kralı VI. Vahtang başta olmak üzere Hıristiyan Gürcü ve Ermenilerin önderleri ile işbirliği tesis etme imkanlarını araştırmasını emretti.[778] Artemi Volinskiy, bu emirler doğrultusunda faaliyetlere başladı ve bölgeye casuslar göndererek Tarhu Şamhalı, Derbend ve Tabasaran hanları ile Bragunlar ve Aksayları Rusya'nın tarafına çekti.[779] Artemi Volinsky, Çar'ın talimatı ile birkaç yıl önce Rusya'dan yardım istemiş olan Hacı Dâvud Han'a da bir mektup yazarak Rusya hi-

---

[774] Dürrî Ahmed Efendi tarafından rapor şeklinde kaleme alınan ve bir nüshâsı İÜ Ktb. TY No. 3228'de bulunan, Mehmed Râşid, *A.g.e.* V, 382-389 içinde yayınlanmış olan *Sefâretnâme-i Dürrî*'de Safevî Devleti'nin durumu, devlet adamlarının yetersizlikleri, Sünnî halkın durumu, ülkedeki teşrifat usulü ve saray hayatı anlatılmaktadır.

[775] Mehmed Râşid, *A.g.e.* V, 432-vd. ; Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 62–64.

[776] Jorga, *A.g.e.* IV, 330.

[777] Orhan Alizade, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", *Akademik Bakış*, 4/7 (Kış 2010), 106.

[778] Fâtih Ünal, *XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburg'a)*, İstanbul 2014, 40.

[779] Alizade, a.g.m. 107.

mâyesine girmesini teklif etti. Astarhan Voyvodası da Hacı Dâvud'la görüşmek üzere bir heyet gönderdi. Hacı Dâvud, Haziran 1721'de Volinskiy'e bir mektup yazarak "kendisine İran şehirlerini ele geçirmesi için yeterli sayıda top ve asker gönderilirse ve istediği şehirleri elinde tutmasına izin verilirse" Rusya'nın teklifine olumlu cevap vereceğini bildirdi. Volınskiy, Hacı Dâvud'un "kabul edilmesi imkansız" diye nitelendirdiği taleplerini reddetti.[780]

Gazi Kumuk Şamhalı Surhay Mustafa Han, Hacı Dâvud Bey ve Haytak birliklerini yöneten Has Polat komutasında 20.000 savaşçı toplayan Dağıstanlılar, şehirdeki Sünnîlerin yardımıyla 7 Ağustos 1721'de Şirvân vilâyetinin merkezi olan Şemâhı'yı ele geçirdiler.[781] Derbend Valisi Hüseyin Han, ailesi, askerleri ve şehrin Şiî halkı ile 300 kadar Rus ve Ermeni tüccar katledildi. Hem şehir hem de söz konusu tüccarların 4 milyon ruble tutan malları yağmalandı.[782] Hacı Dâvud Bey komutasındaki Dağıstanlılar bir Safevî ordusunu yenmelerini müteakip Eylül 1721'de Gence'yi de ele geçirdiler.[783]

Artemi Volinskiy, Eylül 1721'de Çar'a yazdığı raporda Şemahı'daki olaylar hakkında bilgi verdi, Rus tâcirlerinin katlinden ve mallarının yağmalanmasından sorumlu olanların cezalandırılması için askerî harekâta başlanmasını teklif etti. Çar I. Petro, Rus tüccarların katillerinin cezalandırılıp, zararın tazmîn edilmesini ve Rusya'dan özür dilenmesini Safevî Devleti'nden istedi. İran'daki karışıklıklarla uğraşan Şâh Hüseyin, Rusların tekliflerini yerine getiremedi.[784] Ancak, 1701'den itibaren İsveç'le savaş hâlinde olan, Osmanlı Devleti ile yaptığı ve yenildiği savaştan birkaç yıl önce çıkmış bulunan Çar, Safevîlere savaş açamadı.

---

[780] Alizade, a.g.m. 108-109.

[781] Tofiq Teyyuboğlu Mustafazade, "Safevi Hanedanı'nın Son Yılları", *Türkler*, VII, 926.

[782] Georges Cioranesco, "L'activité de Démètre Cantemir pendant la campagne russe en Perse (1722)", *Cahiers du monde russe et sovietique*, 29/2, (1988), 259; Kırzıoğlu, a.g.m. 113-114; Cabağı, *A.g.e.* 24; Le Donne, *A.g.e.* 94; Erel, *A.g.e.* 101; Guive Mirfendereski, *A Diplomatic History of the Caspian Sea. Treaties, Diaries, and other Studies*, New York 2001, 5; *Târih-i Mahsus fi Beyân-ı Ahvâl-i Rus*, İÜ Türkçe Yzm. No. 2249, 8a–b. Dağıstanlıların Şemahı baskını ve Rus tüccarların katledilmesi hadisesi için 1712, 1720 yazı [Meselâ Le Donne, *A.g.e.* 94.] ve 1721 [Meselâ Nolde, *A.g.e.* II, 334, George A. Bournoutian, "Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation", *Armenian People from Ancient to Modern Times:Foreign Dominion, To Statehood:the Fifteenth Century to the Twentieth Century*, (ed. Richard G. Hovannisian), New York 2004, içinde 87.] gibi farklı tarihler verilmiştir. İlk tarih (1712) Çar I. Petro'nun Kafkasya seferine katılan Dimitri Kantemir'in hazırladığı beyannâmedeki tarih hatasından kaynaklanmıştır. [Bak. aşağıda s. 190. not. 792] Benim kitabımın 1. baskısında baskının tarihi 23/24 Mayıs 1721 olarak verilmişti -ki bu da yanlıştır-. Şemahı baskınının tarihi, Artemiy Volinskiy'in raporundan da anlaşıldığı üzere 7 Ağustos 1721'dir.

[783] Mustafazade, a.g.m. 926.

[784] Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.* 54.

Osmanlıların Dağıstan'a yapılacak bir harekâta müdâhale etmesinden çekinen Çar I. Petro, İstanbul'daki elçisi İvan Nepliuev'e, Hacı Dâvud Han'ın Osmanlı himâyesine alınmasına engel olmak için elinden geleni yapmasını bildirdi. İvan Nepliuev, 21 Nisan 1722 tarihinde görüştüğü Sadrâzam Damad İbrâhim Paşa'ya, *"Lezgilerin Şemahi'da Rus tüccarları öldürerek mallarını yağma ettiklerini, Çar'ın, Şah'tan adaletin yerine getirilmesini istediğini, Lezgilerin ise Rusya'dan korkarak Osmanlı Devleti'nden himâye istediklerini, bunun kabul edilmemesi gerektiğini"* söyledi. Sadrâzam, *"Rusya bu işten zararlarının tazmîni ile ilgili âdil bir netice almadan Lezgilerin himâye talebinin kabul edilmeyeceğini"* ifade etti.[785]

Çar I. Petro, Şemâhı'da öldürülen Rus tüccarların katillerinin cezalandırılması, zararın tazmîni ve Rusya'dan özür dilenmesi tekliflerinin Safevîlerin kabul etmemesi nedeni ile 15 Haziran 1722'de İran'a savaş açtı. Sefer için uzun süre Astarhan'da hazırlık yapan Çar, bölgeyi özellikle 1711'de Rusya'ya sığınmış olan Boğdan Prensi Dimitri Kantemir'in anlatımlarından da biliyordu.[786]

Çar I. Petro, Amiral Fedor Matveyeviç Apraksin komutasındaki Hazar donanması ile 18 Haziran'da Astarhan'dan, General Veterani komutasındaki Rus birliği ise Kizlar Kalesi'nden hareket etti. Çar'ın komutasında 22.000 piyade ve 9000 süvari ile 70.000 kadar Kozak ve Kalmuk savaşçıdan meydana gelen bir ordu bulunmaktaydı.[787] Çar'ın maiyetinde; sefer boyunca ele geçirilen Derbend Kalesi gibi yerlerin resimlerini çizen A.K.Nartav, Derbend'le ilgili yazılar yazmış olan G. Bayer, Kuzey Kafkasya'daki Ortaçağ anıtlarını araştıran tarihçi ve etnograf V.N. Tatişçev gibi bilim adamları ve sanatkârlar vardı.[788] Yıllarca süren hazırlıklar ve bu kadar büyük bir askerî gücün harekete geçirilmesi Rusya'nın tek hedefinin Lezgileri cezalandırmak olmadığını göstermekteydi ve bu durum Bâb-ı Âli'yi rahatsız edecekti.

Rus ordusu 27 Haziran 1722'de karaya çıkarak 22 Temmuz 1722'de Agrahan şehrini işgâl etti. Tarhu Şamhalı Âdil Giray Han ve Aksay hâkimi Mahmud Han, Çar'a "Rusya'ya bağlı ve güvenilir olduklarını" belirterek tâbiyetlerini arz ettiler. Salat Dağları eteklerinde, Aktaş nehri kıyısında bir pazar kasabası olan Enderey'i ele geçirmekle görevlendirilen Rus süvari birliği Çeçenler tarafından püskürtüldü. Bölgeye gelen Albay Naumov komutasındaki Rus birliği 4 Ağustos 1722'de Çeçenleri yendi. Enderey'e yardıma gelenler dâhil 5000 kadar Çeçen öldürüldü ve Enderey ateşe verildi. Çar I. Petro, 23 Ağustos1722'de mukavemetle karşılaşmadan Tarhu'ya girdi. Âdil Giray Han, Çar'ı karşılayarak kendisine yardım etmeyi kabul et-

---

[785] Ünal, *A.g.e.* 42.

[786] Jorga, *A.g.e.* IV, 330.

[787] Allen, *A History of the Georgian...*, 184; Baddeley, *A.g.e.* 53; Eliyarlı, a.g.m. 473.

[788] Şamba, *A.g.e.*7.

ti.[789] Haytak Usmisi Ahmed Han'ın Rusların yaptığı daveti reddetmesi ve Çar'ın mektubunu getiren elçileri idâm etmesi üzerine Haytak topraklarına giren Ruslar, 30 Ağustos'ta Otamış köyü civarında Ahmed Han komutasındaki 6000 kişilik Haytak ordusunu yendi. Çok sayıda Dağıstanlının şehîd olduğu savaşta ele geçen esirler idam edilen Rus elçilerine karşılık olarak asılarak şehîd edildi. Otamış ve civarındaki köyler yakılıp yağmalandı, çok sayıda insan öldürüldü ve esir edildi.[790]

Çar I. Petro, Derbend, Şemâhı, Bakû ve Geylân'a gönderdiği Tatarca, Türkçe, Farsça beyannâmelerde seferin gerekçesini "Rusya'nın Kafkasya ve İran hakkında fena niyeti yoktur, istila hırsı beslemiyoruz, amacımız İran'ın meşru hükümdârını Afganlıların zulmünden kurtarmak, Ruslara zarar veren hakaret eden yağmacıları tedip etmekten ibarettir" şeklinde açıklıyordu.[791] Beyannâmenin "Petro ibn-i Aleksi Pâdişâh-ı Rus" ibareli tuğra şeklinde başlıkla başlayan Türkçe ve Farsça tercümesi, Boğdan Voyvodası iken Prut savaşından sonra Rusya'ya sığınan Dimitri Kantemir tarafından hazırlanmıştı.[792] Derbend'e kadar yol boyunca halkı korkutmak için direnenleri öldüren, köyleri talan edip yakan ve köylüleri katleden Ruslar 3 Eylül 1722'de Derbend'i ele geçirdi. Çar, şehrin gümüş anahtarlarını kendisine sunan Derbend Valisi İmam Kulu Han'a hanlık berâtı verdi.

Hem Kafkasya seferi sırasında hem de Osmanlı ve Safevî devletlerine karşı Hıristiyan Gürcüler ve Ermenilerin desteğini almak için sefer öncesinde girişimler yapan Çar I. Petro'nun 1722'de Kartli Kralı VI. Vahtang'a gönderdiği elçi İvan Petroviç Tolstoy, VI. Vahtang, Eçmiadzin Katoğikosu Asdvadzadur, Gandzasar Katoğikosu Yesai Hasan Calalyan ve Karabağ Ermeni melikliklerinin temsilcileri ile Güney Kafkasya Hıristiyanlarının Safevî idaresinden kurtarılması hususunda görüşmeler yaptı ve anlaşma imzaladı. Çar I. Petro, VI. Vahtang'a yazdığı ve Boris Türkistanov'la gönderdiği 2 Haziran 1722 tarihli mektupla, "(Ordusu ile birlikte) Astarhan'a ulaştığını, bu mektubu aldığında Hazar Denizi kıyılarının eline geçmiş olacağını, Hıristiyanlığın savunması ve halkını Türk hâkimiyetinden kurtarmak için (VI. Vahtang'ın da) Ruslara katılmasını istediğini" bildirdi.[793] *"Gerek Devlet-i Âliyye tarafına ve gerek Acemlü'ye arz-ı hulûs ve sadâkat gösteren, ancak gönlünün Moskovlu ile olduğu"*[794] bilinen VI. Vahtang, 15 Ağustos 1722 tarihli cevabında "(Çar'ın)

---

789 Baddeley, *A.g.e.* 54.

790 Baddeley, *A.g.e.* 54–55; Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.* 57.

791 Baddeley, *A.g.e.* 54; Eliyarlı, a.g.m. 473; Kaflı, *A.g.e.* 73.

792 Cioranesco, a.g.m. 259, Çar I. Petro'nun beyannâmesi bu makalede yayınlanmıştır, 269-271. Dimitri Kantemir'in hazırladığı beyannâmede tarih yanlıştır. Belgede bulunan hicri 1124 yılı, 1712 yılına tekabül etmektedir; Lockhart, *A.g.e.*128, not.1.

793 Çar I. Petro'nun mektubu, Bournoutian, *Armenians and Russia...*, 95'te yayınlanmıştır.

794 Kırzıoğlu, a.g.m. 111.

bölgeye gelmesini beklediklerini, (Çar'ın) mektubunun ulaştığı sırada Şah'ın da mektubunun geldiğini, Şah'ın kendisini Azerbaycan Sipehsalârı tâyin ettiğini ve Dağıstanlılara saldırmasını emrettiğini, ordusuyla birlikte 20 Ağustos'ta Gence'de olacağını ve (Çar'ın) talimâtını bekleyeceğini" belirtti.[795] Bölgede Çar'ın resmini taşıyan madalyonlar dağıtıldı, birçok Gürcü Rus ordusuna katıldı.[796] Eylül 1722'de VI. Vahtang komutasında 10.000 kadarı Karabağ Ermenisi olan, bir miktar Müslüman'ın da yer aldığı 50.000 kişilik Gürcü-Ermeni ordusu Gence'yi Dağıstanlıların elinden almalarının ardından Gandzasar civarında Çar'ı ve Rus ordusunu bekliyordu.[797] Çar I. Petro anlaşma yaptığı VI. Vahtang ve Ermeni meliklerin yardımıyla Güney Kafkasya'ya büyük bir sefer yapmayı planlamasına rağmen Osmanlıların tehdidi, geri hatlarının Dağıstanlılar tarafından vurulması, ağır mevsim şartları, erzak ve cephâne kıtlığı, iâşenin zorlaşması, hayvanların açlıktan telef olmaya başlaması, açlık ve salgın hastalığın askerlerini kırması[798] ve İsveç'in Nystadt Antlaşmasını bozmaya kalktığına ilişkin haberler yüzünden Eylül ayı başında Kafkasya Seferi'ne son verdi[799] ve Derbend'de 3000 kişilik bir garnizon bırakarak 26 Eylül 1722'de Terek'e çekildi.

Agrahan'dan 12 Ekim'de deniz yoluyla ayrılarak Astarhan'a gelen Çar I. Petro, 13 Aralık 1722'de Moskova'ya geri döndü.[800] Çar, Astarhan'a dönmeden önce 29 Eylül'de Sulak nehrinin ağzında Svyatoy Krest Kalesi ile adı geçen nehir üzerinde ağaçlardan bir barajın inşâsını başlatmıştı. Kaleye, General Koronotov komutasında bir garnizon bırakıldı. Çar I. Petro, 1723 ve 1724'deki ukazları ile kalenin savunması için Don Kozaklarından 1000 aileyi, Sulak ve Agrahan nehri kıyılarına yerleştirdi. Terek Kozakları ve Terek kalesi garnizonu, 1724'te Svyatoy Krest Kalesi'ne nakledildi.[801] Enderey Beyi de Ağustos 1723'te Rusya ile ikinci bir anlaşma yaptı ve sadık kalacağına dair Syyatoy Krest Kalesi'ne rehinler bıraktı.

---

795 VI. Vahtang'ın mektubu, Bournoutian, *Armenians and Russia...*, 96'da yayınlanmıştır.

796 Jorga, *A.g.e.* IV, 331.

797 Brosset, *Collection d'historiens Armeniens*, 2, 216; Armen Aivazian, "The Secret Meeting of Armenian on Lim Island in 1722" *Iran and the Caucasus*, V (2001), 85.

798 Rus ordusunda hastalık nedeni ile meydana gelen kayıpların 130.000'i bulduğu iddia edilmektedir. Jeremy Black, *Savaş ve Dünya Askeri Güç ve Dünyanın Kaderi 1450-2000*, (Çev. Yeliz Özkan), Ankara 2009, 187.

799 Camalov, a.g.m. 533. *The Cambridge History of Russia, Vol. II, Imperial Russia, 1689-1917*, (Ed. Dominic Lieven), Cambridge 2006 içinde yer alan "Managing Empire: Tsarist Nationalities Policy" başlıklı yazıda Theodore R. Weeks, I. Petro'nun Kafkasya'ya İran ve Osmanlı Devleti ile savaşmak üzere ordular gönderdiğini yazar (s. 36), ancak ortada ne bu iki devlete karşı açılmış savaş ne de gönderilmiş ordular yoktur.

800 Allen, *A History of the Georgian...*, 184.

801 Barrett, *A.g.e.* 21-32.

Çar'ın Kafkasya'dan ayrılması İstanbul'da büyük bir memnuniyet yarattı. Sadrâzam Damad İbrâhim Paşa'nın "Çar'ın geri dönmesi ile Devlet-i Âliyye'nin taşıdığı bütün şüphelerin ortadan kalktığını, Rusya ile ittifak yapmanın dahi arzulandığını" söylediği[802] İstanbul'daki Rus elçisi İvan İvanoviç Nepliuev, "Çar'ın Moskova'ya geri dönmesinin Osmanlı yöneticilerinin Rusya ile dostluğun sürdürülmesi ve güçlendirilmesi fikrini" artırdığını Çar'a bildirdi.[803]

C. Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'ya Müdahalesi.

Rusların Hazar Denizi kıyısında ilerlemesi Osmanlı Devleti'nin temel siyasî ve askerî ilkelerinden olan *"hiç bir Hıristiyan devletin Hazar Denizi ve Karadeniz'e hâkim olmaması, bu denizlerin kıyısındaki ülkelerde âhirun tasarrufuna tahammül gösterilmemesi, yalnız Devlet-i Âliyye'nin hâkimiyetinde olması"*[804] ilkesine aykırı olduğundan Bâb-ı Âlî İran'daki karışıklıkları yakından takip ediyordu. Çar I. Petro'nun Güney Kafkasya'ya sefer düzenlediğine ve Rus ordusunun Kafkasya'da ilerlediğine dâir haberlerin İstanbul'a ulaşması üzerine Osmanlı başkentinde diplomatik mücadele başladı. Fransız elçisi Jean Louis d'Usson de Bonnac, Osmanlı-Rus savaşının çıkmasına ve bundan dolayı Fransa'nın ticarî kayıplara uğramasına engel olmaya ve Almanya İmparatorluğu'na karşı bir Fransız -Osmanlı-Rus ittifakı tesis etmeye çalışırken, İngiltere elçisi Abraham Stanyan, Osmanlı-Rus ihtilâfını artırmak için elinden geleni yapıyordu. Stanyan, Sadrâzam Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'ya, *"Rusya'nın Danimarka'ya savaş açmaya hazırlandığını bu nedenle Almanya İmparatorluğu ile yakınlık kurduğunu, bir Rusya-Almanya ittifakının hem Osmanlı Devleti hem de İngiltere için tehlikeli olduğunu, Çar'ın büyük bir ordu ile İran'a girdiğini, tehlikenin Osmanlı sınırlarına yaklaştığını"* ifade ediyordu.[805]

Bağdad Beylerbeyi Eyüplü Hasan Paşa ve Erzurum Beylerbeyi Silahdâr İbrâhim Paşa'nın gönderdikleri, İran'daki karışıklıkları anlatan ve müdahale edilmesini tavsiye eden arzlar 15 Mayıs 1722'de Dîvân-ı Hümâyûn'da görüşüldü. Müzâkereler neticesinde İran'da meydana gelen Üveysoğlu Mahmud Han isyânının Osmanlı Devleti'nin doğu sınırları için büyük tehlike olması yüzünden, *"İran'ın Tebriz, Revân, Tiflis ve Gence eyâletlerinin, şark hududunun emniyetinin temini ve halkının Şiî zulmünden kurtarılması için"* fethedilmesi kararlaştırıldı.[806] 1722 yazında Kafkasya cephesine yönelik askerî hazırlıklara başlandı. Erzurum Kalesi tâmir edildi. İs-

---

[802] Ünal, *A.g.e.* 47.

[803] Mustafazade Tevfik Teyyüboğlu, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri", *Osmanlı*, I, 262.

[804] Küçükçelebizâde Asım, *Târih*, İstanbul 1865, 15.

[805] Ünal, *A.g.e.* 43-45.

[806] Mehmed Râşid, *A.g.e.* V, 432-vd.; Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 62-64.

İstanbul'dan Trabzon'a gönderilen top, silah ve mühimmât Erzurum'a nakledildi. İran'a buğday ihrâcı yasaklandı. Erzak toplanarak Kars'a gönderilmesi hususunda kadılara, toplanacak erzağın parasını temin için Erzurum Gümrüğü'ne emirler yazıldı. *"Tiflis Hanı ile ittifak hâlinde olan Çar'ın Dağıstan'ı geçerek Şirvân ve Gence'yi ele geçirmek istediğini, Tiflis ve Revân'ın Ruslardan önce alınması gerektiğini, Devlet-i Âliyye ile arasındaki barışı bozmak istemeyecek olan Rusya'nın Safevî topraklarında daha fazla ilerleyemeyeceğini"* değerlendiren[807] Sultan III. Ahmed, *"Tiflis üzerine sefer yapılırsa Rusya'nın Tiflis Hanı'na yardım edip etmeyeceğinin tahkik edilmesini ve Erzurum Valisi Silahdâr İbrâhim Paşa'nın Tiflis'e gitmek için ne kadar askere ihtiyacı olduğunu bildirmesini"* emretti.[808]

Erzurum Beylerbeyi Silahdâr İbrâhim Paşa, Kars Beylerbeyi Sarı Mustafa Paşa, Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa, Van Beylerbeyi Köprülüzâde Abdullah Paşa, Musul Beylerbeyi Mustafa Paşa, Şehrizor Beylerbeyi Abdurrahman Paşa, Bağdad Beylerbeyi Eyüplü Hasan Paşa ve Basra Beylerbeyi Ahmed Paşa'ya Tebriz, Revân, Tiflis ve Gence'nin zapt edilmesi, ancak *"itaat etmezlerse dahi halkın mülk ve eşyasının yağmadan korunup kadın, çocuk, zuafâ, reâyâ ve acezenin perişan olmamasına ziyadesiyle dikkat edilmesi"* emredildi.[809]

Rus birliklerinin Gürcistan'da göründüğü haberi Eylül 1722'de İstanbul'a ulaşması üzerine ilk olarak Tiflis'in alınmasına karar veren Bâb-ı Âlî, Ekim 1722'de Erzurum Beylerbeyi Silahdâr İbrâhim Paşa'ya Tiflis'in fethini emretti.[810] Ancak, sefer mevsimi geçtiği için Kasım 1722'de Silahdar İbrâhim Paşa'ya Erzurum'a geri dönmeden bulunduğu yerde kışlaması bildirildi.[811] Eylül 1722'de Trabzon beylerbeyliği de vezâretle kendisine verilen Kars Beylerbeyi Sarı Mustafa Paşa'ya da birliklerini toplayarak Şirvân Hanı Hacı Dâvud Han'ın yanına gitmesi ve Şemâhı'da kışlaması emredildi.[812] Kars'ta kışlayan Erzurum Beylerbeyi Silahdâr İbrâhim Paşa Aralık 1722'de bir adamını VI. Vahtang'a göndererek *"Osmanlı Devleti'nin Safevîlerle savaşa hazırlandığını, Revân'ın ele geçirileceğini"* bildirdi ve *"askerleriyle beraber Osmanlı ordusuna katılmasını"* istedi. VI. Vahtang, Boris Türkistanov'u gelişmeden haberdâr etti ve Çar isterse Rusya ile Safevî Devleti arasında arabulucu olabileceğini bildirdi.

Osmanlı Devleti, Gürcistan ve Kafkasya'daki hâkimiyeti bakımından önemli olan Doğu Karadeniz kıyılarındaki kaleler sisteminin tahkimi ve güçlendirilmesi

---

[807] *BOA. Ali Emirî III. Ahmed No. 21756.*

[808] *BOA. Ali Emirî III. Ahmed No. 21301.*

[809] *BOA. MD No. 130, 360-362; MD No. 132, 69.*

[810] *BOA. MD No. 130, 458.*

[811] *BOA. Cevdet Askeriye No. 40613.*

[812] *BOA. MD No. 130, 360;* Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 12-15; Başar, *A.g.e.* 27.

için de tedbirler aldı. Megrel topraklarında, Abhazistan sınırı yakınında 1703'te yapılmış olan Ruh Kalesi 1723'te temellerine kadar yıkılarak yeniden inşâ edildi. Sohum, Soğucak ve Faş kaleleri 1724-1729 arasında tâmir edildi.

Askerî hazırlıklar yanında diplomatik faaliyetleri de ihmal etmeyen Osmanlı Devleti, Ekim 1722'de Rusya'ya elçi gönderilen Kapıcıbaşı Nişli Mehmed Ağa vasıtasıyla Çar I. Petro'ya Dağıstan'ın kendi himâyesinde olduğunu bildirerek, Dağıstan topraklarının işgâl edilmesini protesto etti ve Rus askerlerinin Derbend'i terk etmesini istedi.[813] Ancak Çar'ın Derbend ve Bakû halkının kendi himâyesini talep eden mektuplarını gösterdiği Nişli Mehmed Ağa susmak zorunda kaldı.

Rus elçisi İvan Nepliuev Bâb-ı Âlî'ye çağırılarak, Kırım Hanı III. Saadet Giray'ın Küçük Kabardey Beyi Arslanbek Kaytuk ve Rusların Kabardey'deki faaliyetlerini şikâyet ettiği arzına göre, Rusya'nın Kabardeyleri Kırım Hanı'na karşı kışkırtması ve Terek kıyılarında kaleler yapması protesto edildi. Nepliuev 21-22 Şubat 1723'te yapılan Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarına davet edildi. Sadrâzam Dâmad İbrâhim Paşa, Rusya'yı "yeni bir savaş ihtimali" ile tehdit etti. Fransa elçisi Jean Louis d'Usson de Bonnac'ı da bir Osmanlı-Rus savaşını önlemek için devreye sokan ve barışı korumayı başaran İvan Nepliuev, Çar'a gönderdiği raporda, "Osmanlı Devleti'ni barış anlaşmasını bozmaktan güçlükle alıkoyduğunu, bunun için Sadrâzam'ın iki yakın adamına rüşvet vermek zorunda kaldığını" yazıyordu.[814]

Çar I. Petro ve Rusya Şansölyesi Kont Gavriil Golovkin, Nişli Mehmed Ağa ile Sultan III. Ahmed ve Sadrâzam Dâmad İbrâhim Paşa'ya gönderdikleri 23 Şubat 1723'te İstanbul'a ulaşan mektuplarında, "Kabardeyler, Çerkesler ve Nogayların zaman zaman Çar'ın ya da Pâdişâh'ın himayesini istediklerini, Osmanlı Devleti'nin Kabardeyler, Çerkesler ve Nogaylar üzerindeki hâkimiyetini tanıyan Rusya'nın hiç bir zaman Kabardey işlerine karışmadığını, kaleler inşâ edildiği iddiasının Terek nehri üzerinde bulunan Terek Kalesi'nin duvarlarının Gazi Kumuk saldırılarına karşı korunması maksadı ile onarılmasından kaynaklandığını" ifâde ettiler.

Safevî Devleti'nin beklenen yıkılışı sonunda gerçekleşti. Üveysoğlu Mahmud Han 22 Ekim 1722'de Safevîlerin başkenti Isfahân'ı ele geçirdi. Esir edilen Şâh Hüseyin'in lehine tahttan ferâgat ettiği Mahmud Han, Şâh ilân edildi. Bazı devlet adamları tarafından Kazvin'e kaçırılan Hüseyin'in oğlu Tahmâsb da burada Şâh ilân edildi. Bağdad Beylerbeyi Eyüplü Hasan Paşa'nın, Mahmud Han'ın Isfahân'ı işgâl ederek Şâh Hüseyin'i esir ettiğini ve Mahmud Han'ın Şâh ilân edildiğini bil-

---

[813] Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 20. Kapıcıbaşı Nişli Mehmed Ağa'nın Rusya sefâretnâmesi Faik Reşit Unat tarafından *Tarih Vesikaları Dergisi*'nin 10–12 sayılarında yayınlanmıştır.

[814] Teyyüboğlu, a.g.m. 262.

dirmesi üzerine[815] yapılacak harekâtta fethedilecek toprakların Osmanlı Devleti'ne ilhâkı ve Şiîlerden intikam alınması için Nisan 1723'te İran'a savaş açıldı.[816]

Hemedan seraskerliği önce Bağdad Beylerbeyi Eyüplü Hasan Paşa'ya, onun vefatı üzerine oğlu Basra Beylerbeyi Ahmed Paşa'ya, Tebriz seraskerliği Köprülüzâde Abdullah Paşa'ya, Gence ve Şirvân seraskerliği Erzurum Beylerbeyi Silahdâr İbrâhim Paşa'ya verildi. Sınırına yakın Safevî eyâletleri ve şehirlerinin yöneticileri ile ulemâ ve halkına fermânlar gönderilerek Osmanlı kuvvetlerine mukavemet etmeyenlerin canları ve mallarının emniyet altında olduğu mukavemet edenlerin ise akıbetine katlanacakları bildirildi.[817]

Kendisini Şirvân Hanı ilân eden Hacı Dâvud Han'ın Rusya ve Safevîlere karşı istiklâlini korumak için Osmanlı Devleti'ne bağlanma talebi, Silahdâr İbrâhim Paşa'nın bu konudaki arzı doğrultusunda Sultan III. Ahmed tarafından kabul edildi. Mîr-i âlem Derviş Mehmed Ağa vasıtası ile Hacı Dâvud Han'a yurtluk-ocaklık olarak Şirvân hanlığına tâyin olduğunu bildiren ve "*Kızılbaş belâsını def' ve ehl-i sünnet ahâlinin Kızılbaş fesadından korunması için o tarafın işlerine memur edilen Erzurum Valisi Silahdâr İbrâhim Paşa ile muhakkak ittihat ve ittifak eylemesi de tembih*" edilen 8 Ocak 1723 tarihli hanlık berâtı ve bir hil'âtla, hanlık alâmeti olarak sancak, davul, gürz ve kılıç gönderildi.[818] Gence ve Şirvân Seraskeri Silahdâr İbrâhim Paşa'ya ele geçireceği Safevî topraklarında İstanbul'a sormadan tâyin yapma yetkisi verilirken,[819] Hacı Dâvud Han'a da yapılacak tâyinler konusunda Silahdâr İbrâhim Paşa ile müşavere etmesi emredildi.[820]

Çar I. Petro'nun 16 Kasım 1722 tarihli emriyle Rus ordusu ve donanması ile Aralık 1722'de İran üstüne yürüyen Astarhan'daki birliklerin komutanı General Mihail Matyuşkin, kara ve denizden dört günlük bombardımandan sonra Çar'ın "her şeyin anahtarı" dediği Bakû'yü 25 Haziran 1723'te ele geçirdi. Geylân, Mâzanderân ve Esterâbad işgâl edildi.[821] Çar I. Petro, Bakû'nun "çok iyi korunması gerektiğini" ifade ediyordu.[822] Gence ve Şirvân Seraskeri Erzurum Beylerbeyi Silahdâr İbrâhim Paşa ile Trabzon Valisi ve Kars Mutasarrıfı Sarı Mustafa Paşa'yı Demirkapı, Bakû, Tiflis ve Bakû'yu Moskof istilasından kurtarmaya memur

---

[815] *BOA. Ali Emirî III. Ahmed No. 17214.*

[816] *BOA. MD No. 131*, 57-58.

[817] *BOA. MD No. 131*, 109.

[818] *BOA. NHD. No. 7*, 65-66.

[819] *BOA. MD No. 131*, 102.

[820] *BOA. Cevdet Hariciye No. 1394.*

[821] 1721–1735'te İran ve Rusya arasındaki savaş ve diplomatik ilişkiler hakkında bkz. Mirfendereski, *A.g.e.* 5–15; Sykes, *A.g.e.* II, 232–253.

[822] Eliyarlı, a.g.m. 477.

eden[823] Bâb-ı Âli, Ruslardan önce Bakû'yu alarak Rusların İran'a yönelik saldırılarını önlemek istiyordu,[824] ancak bu mümkün olmadı.

Rusya ile anlaşan ve Çar tarafından yardımına Albay Baskakov komutasında 2000 asker gönderilen VI. Vahtang/Hüseyin Kulu Han'ın Mayıs 1723'te Gence'yi işgâli üzerine 15 Haziran 1723'te Tiflis'e giren İran ordusu şehri üç gün yağmaladı. Şâh II. Tahmâsb'ın emriyle VI. Vahtang/Hüseyin Kulu Han tahttan indirilerek Kartli tahtı, Kahet Kralı II. Konstantin/Mahmud Kulu Han'a verildi.

İç Kartli'de Gori Kalesi'ne çekilen VI. Vahtang/Hüseyin Kulu Han, Mahmud Kulu Han'ı Tiflis'ten çıkarmak için, Kars'ta bulunan Silahdâr İbrâhim Paşa'dan yardım istedi.[825] Ruslarla ilişkisi bilinen VI. Vahtang'a haklı olarak güvenmeyen Bâb-ı Âlî, sözünde sadık olup olmadığını anlamak için VI. Vahtang'a bir elçi gönderilmesine ve Tiflis civarındaki bazı kalelerin Osmanlı Devleti'ne teslim edilmesinin teklifine karar verdi. VI. Vahtang bu teklifi kabul etmezse, baharda harekete geçilecek ve Tiflis işgâl edilecekti.[826]

Bâb-ı Âlî, Kapıcıbaşı Derviş Mehmed Ağa vasıtasıyla ulaştırılan emirle Gence ve Şirvân Seraskeri Silahdâr İbrâhim Paşa'ya Kartli'ye yardıma gitmesini emretti. Kendi kapı halkı ile Çıldır eyâleti kuvvetleri dâhil 30.000 asker ve Yeniçeri Ağası ile birlikte Gürcistan'a gelen Silahdâr İbrâhim Paşa, Ahılkelek yakınındaki Poka kasabasında VI. Vahtang'ın kardeşi İese ve oğlu Şâh Nevaz'ın sadâkat yeminlerini kabul etti. Müslüman olan Prens İese, Mustafa, oğlu Giorgi, Abdullah, Prens Şâh Nevaz İbrâhim adını aldı. Prensler Bagrat hânedânının verâset haklarının korunması, Saray'a ait arazi ve mülklerin işgâlden kurtarılması, asiller ve din adamlarının imtiyazlarıyla yargı yetkilerinin korunması ve içişlerinde serbestlik karşılığı Osmanlı Devleti'ne yıllık haraç ödemeyi kabul ettiler.[827]

Gürcistan topraklarına giren Silahdâr İbrâhim Paşa, Kapıcıbaşı Derviş Mehmed Ağa'yı Tiflis'in teslimi için II. Konstantin'e gönderdi. II. Konstantin, 12 Haziran 1723'te Tiflis'i Kapıcıbaşı Derviş Mehmed Ağa'ya ve Gori'yi ise Ali Ağa'ya teslim etti.[828] Temmuz 1723'te bütün Kartli toprakları fethedildi.[829] VI. Vahtang/Hüseyin Kulu Han, Tiflis'i ele geçirmek için Ruslarla temas kurmayı düşündüyse de bundan vazgeçti ve Silahdâr İbrâhim Paşa'ya sadâkatini arz etti.

---

[823] *BOA. Cevdet Askeriye No. 32935.*

[824] *BOA. MD No. 131*, 209, 215.

[825] Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 46.

[826] *BOA. Ali Emirî III. Ahmed No. 12090.*

[827] Jorga, *A.g.e.* IV, 332.

[828] *BOA. MD No. 131*, 190.

[829] *BA MD No. 131*, 190; Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 12–15.

Rusya'nın Hıristiyan Gürcü krallıklarına nüfûz etmeye çalışması üzerine Doğu Gürcistan'ın doğrudan merkeze bağlanması kararlaştırıldı. Kartli Krallığı, Tiflis eyâleti olarak Osmanlı Devleti'ne ilhâk edildi. VI. Vahtang'ın oğlu Bakar/Şâh Nevaz Han her yıl 40.000 kuruş haraç ödemek şartıyla, vezâretle İbrâhim Paşa adı ile 5 Ağustos 1723'te yurtluk-ocaklık olarak Tiflis Beylerbeyi tâyin edildi.[830] Yeni fethedilen ve Osmanlı topraklarına ilhâk edilen Tiflis'in kraliyet ailesinden birinin idaresine verilmesini uygun bulmayan Bâb-ı Âli, Ağustos 1723 sonlarına doğru Diyarbekir Beylerbeyi Ârifî Ahmed Paşa'yı da Tiflis Muhafızı tâyin etti.[831] Sultan III. Ahmed'e gönderilen Tiflis'in anahtarları 10 Temmuz 1723'te İstanbul'a ulaştı.[832] Tiflis'in fethinden çok memnun olan Sultan III. Ahmed, *"Tiflis şehrini bilcümle mülhakâtıyla fetihte hüsn-i hizmeti görülen vezîr, bey ve askerlere ekmek ve tuzunu helal ettiğini"* Tiflis Muhâfızı Ârifî Ahmed Paşa'ya bildirdi.[833]

Osmanlılar halk üzerinde otoritesi yüksek olan Gürcü tavadlarını yanlarına çekmek için feodaller ve din adamlarından oluşan yerel yargı kurumlarının dokunulmazlığını kabul etti. Yönetim yerli feodallere bırakıldı. Vahuşt Abaşidze, Luarsab Tarhanişvili, Givi Amilahvari, Erasti Kaplanişvili gibi Gürcü tavadlarının, İslâm'ı kabul eden Prens Iese ile oğulları Abdullah, Halil, Ali, Ahmed ve Hüseyin beylerin arâzi ve mülkleri zeâmet olarak kendilerine verildi. Bâb-ı Âlî, Gürcistan'a gönderdiği ulemâ ve din adamları aracılığıyla halka din dersleri de verdiriyordu.[834] Prens İese/İlyas Mustafa Paşa'ya 3 Mart 1724'te yurtluk-ocaklık olarak Kahet beylerbeyliği, oğlu Abdullah Paşa'ya Somhurut sancakbeyliği verildi.[835]

Sultan III. Ahmed, Gürcü Kilisesi Patriği III. Domenti'nin hak ve imtiyazlarını temînat altına alan bir fermân yayınladı. Patrik ve maiyeti vergiden muaftılar. Kilise, manastır, rahibe manastırı ve mekteplerin yapım ve onarımı için izin vermek patriğin yetkisi dahilindeydi. Savaşlar yüzünden köyler ve şehirlerden göç etmiş olan halkın yerlerine geri dönmeleri, güvenliklerinin temini ve dinî ibadetlerini rahatça yapabilmeleri için tedbirler alındı.[836]

Gence ve Şirvân Seraskeri Silahdâr İbrâhim Paşa'nın Tiflis'te oyalanması ve komutanlar arasındaki anlaşmazlık yüzünden Şirvân Hanı Hacı Dâvud Han'a zamanında yardım edilemediği için Bakû, Rusların eline geçti. Tiflis'teki İranlı tâcirleri kovmak, Şâh Nevaz Han/İbrâhim Paşa ve Gürcü beylerini aşağılamak

---

830 *BA MD No. 131*, 383; Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 69.

831 *BOA. MD No. 131*, 216-217.

832 Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 48.

833 *BOA. İbnülemin Dâhiliye No. 2281.*

834 Jorga, *A.g.e.* IV, 332.

835 *BA MD No. 132*, 116; Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 46-48.

836 *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 10686.*

gibi hatalı uygulamalarla Gürcüleri Osmanlı yönetiminden korkutarak Safevî idaresini arar hâle getiren Silahdâr İbrâhim Paşa, Eylül 1723'te azledildi.[837] Gence ve Şirvân seraskerliğine Trabzon ve Kars Beylerbeyi Vezîr Sarı Mustafa Paşa tâyin edildi. Sadrâzam Nevşehirli Dâmad İbrâhim Paşa, Silahdâr İbrâhim Paşa ile yaşadığı anlaşmazlık yüzünden Bakû'nun Rusların eline geçmesine yol açtığını düşündüğü Sarı Mustafa Paşa'yı birkaç gün sonra azlederek, Gence ve Şirvân seraskerliğine Tiflis Muhâfızı Ârifî Ahmed Paşa'yı tâyin etti.[838] Şirvân Hanı Hacı Dâvud Han'a destek vermesi emredilen Trabzon ve Kars Beylerbeyi Sarı Mustafa Paşa Eylül 1723'te Dağıstan'a girdi. Erzurum Beylerbeyi Silahdâr İbrâhim Paşa ve Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa ise Gence üzerine yürüdüler. Kahet Kralı II. Konstantin/ Mahmud Kulu Han, Ermeniler, İranlılar ve kıyafet değiştirmiş Rus topçularının yer aldığı ordusu ile Ekim 1723'te Gence yakınında Silahdâr İbrâhim Paşa'yı yendi ve Osmanlı ordusunun ileri hareketini durdurdu.[839] Bu başarısızlıktan sonra Erzurum'a dönen Silahdâr İbrâhim Paşa, Ocak 1724'te bu şehirde öldü.

Tiflis eyâletinin yurtluk-ocaklık statüsü Ocak 1724'te kaldırıldı. Tiflis beylerbeyliği Halep Beylerbeyi Recep Paşa'ya, 18 Eylül 1724'te Mehmed Behram Paşa'ya ve 14 Haziran 1725'te eyâleti de üzerinde kalmak üzere Tiflis Kalesi'ni muhafaza şartıyla Çıldır Valisi İshak Paşa'ya verildi.[840] Tiflis'ten kaçan Prens Bakar/ İbrâhim Paşa, Bâb-ı Âlî'nin kendisine Ankara sancağını arpalık olarak vererek burada oturması, istemezse İstanbul'a gelmesi teklifini kabul etmedi.[841] VI. Vahtang, Davit Nazaraşvili vasıtasıyla Çar I. Petro'ya gönderdiği 10 Mayıs 1723 tarihli mektubu ile Rusya'ya sığınmak istediğini bildirdi.[842] Çar, bu isteği kabul etti. VI. Vahtang, oğlu Prens Bakar, soylular, askerler, din, bilim ve sanat adamlarının yer aldığı 1400 kişilik maiyetiyle birlikte 15 Temmuz 1724'te Rusya'ya sığındı.

Kahet Kralı II. Konstantin/Mahmud Kulu Han, Eylül 1724'te Osmanlı himâyesine girdi ve Sultan III. Ahmed tarafından 5 Ekim'de Mahmud Paşa adıyla Kahet beylerbeyi tâyin edildi. VI. Vahtang'ın kardeşi olan Gürcü Kilisesi Patriği III. Domenti tutuklanarak İstanbul'a gönderildi.

Hacı Dâvud Han'ın Şirvân hanlığına getirilmesini öteden beri ihtilaflı olduğu Gazi Kumuk Şamhalı Surhay Mustafa Han hoş karşılanmamıştı. Rusların bölgede faaliyetini arttırması da Dağıstan halkının şikâyetlerine yol açmış, halk icab eder-

---

[837] *BOA. MD No. 131*, 262.

[838] *BOA. MD No. 131*, 298; Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 68 vd.

[839] Jorga, *A.g.e.* IV, 333.

[840] Başar, *A.g.e.* 151.

[841] *BOA. MD No. 131*, 120.

[842] Gvosdev, *A.g.e.* 4, 144, not. 22.

se Ruslarla savaşacaklarını söylemeye başlamıştı.[843] Sarı Mustafa Paşa da Şubat 1724'te Dîvân-ı Hümâyûn'a yazdığı arzda Surhay Mustafa Han'ın Şirvân hanlığına daha ehil ve takdîre şâyan olduğunu yazdı.[844] Bu nedenle Şirvân hanlığı 18 Eylül 1724'te Gazi Kumuk Şamhalı Surhay Mustafa Han'a verildi.[845] 15 Şubat 1725'te Arifî Ahmed Paşa'nın maiyetinde görevlendirilen[846] Hacı Dâvud Han ile Mehmed Kerim, Süleyman, Tahir ve Abdülkerim isimli dört oğlu, iki kardeşi ve diğer aile fertleri 5 Ekim 1728'de Rodos'ta ikâmete mecbur edildiler. Hacı Dâvud Han ve ailesi 1735'te Gelibolu'ya iskân edildi ve kendilerine maaş bağlandı.[847]

D. Kafkasya'da İmparatorluklar Mücadelesi

a. Güney Kafkasya'nın Osmanlı Devleti ve Rusya Arasında Paylaşılması.

Çar I. Petro, hem Osmanlılar hem de Safevîlerle diplomatik ilişkiler yürüterek Rusya'nın çıkarlarını korumaya ve bu ülkeleri yek-diğerine karşı tarafına çekmeye çalışıyordu. Rusya ve Şâh II. Tahmâsb arasında 12 Eylül 1723'te St. Petersburg'da bir anlaşma imzalandı. Şâh adına elçisi İsmail Bey'in imzaladığı anlaşma ile Rusların Üveysîleri devirerek tahtı II. Tahmâsb'a iâde etmesine karşılık Derbend, Bakû, Salyâne, Lenkeran, Enzeli, Mâzanderân, Astarâbad, Geylân ve Reşt'in Rusya'ya bırakılması kabul edildi.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında, İran meselesi hakkında 1722'de başlamış olan diplomatik görüşmeler, Rusların Dağıstan'a saldırması yüzünden kesilmişti. Rusların, Dağıstan'da ilerlemeye son vermesi üzerine görüşmeler tekrar başladı. Rus Elçisi İvan İvanoviç Nepliuev, 21-24 Mayıs ve 13, 23 Haziran 1723'te yapılan Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarına katıldı. İstanbul'daki Fransız elçisi Jean Louis d'Usson de Bonnac'ın da aracılığıyla, 24 Haziran 1724'te Batı İran'ın paylaşılması hakkında İstanbul Mukâsemenâmesi imzalandı.[848]

Osmanlı Devleti adına Sadrâzam Nevşehirli Dâmad İbrâhim Paşa, Reîs'ül-Küttâb Mehmed Efendi ve Defter Emîni Hacı Mustafa Efendi'nin, Rusya adına İvan Nepliuev'in imzaladığı, 6 madde ile bir ekten meydana gelen anlaşmayla, iki

---

[843] *BOA. NHD. No. 7*, 71-72.

[844] *BOA. NHD. No. 7*, 73-74.

[845] *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 8168.*

[846] *BOA. Cevdet Hariciye No. 879.*

[847] *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 16677.*

[848] *Mémoire historique sur l'Ambassade de France à Constantinople par le Marquis de Bonnac*, Paris 1894, 197; *BOA. NHD No. 7'de* yer alan İstanbul Mukâsemenâmesi, DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere dâir Arşiv Belgeleri (1575-1918)*, II, Ankara 1993, 28-36'da yayınlanmıştır.]

devlet arasında Kür nehri sınır kabul edildi. Osmanlı Devleti'ne tâbi Hacı Dâvud Han'a bırakılacak olan Şirvân'la, Osmanlı himâyesinde olan Lezgilerin yaşadığı bölge dışında Kür nehrinden, Hazar Denizi'ne uzanan topraklarla, Kazvin'de Şâh ilân edilen Şâh II. Tahmâsb'ın, tahtını tekrar ele geçirmesine yardımcı olunması şartıyla Rusya'ya bıraktığı Hazar Denizi'nin güneyindeki Geylân, Mâzanderân, Astarâbad Rusya'ya, Doğu Gürcistan (Kartli ve Kahet), Şirvân, Gence, Revân, Karabağ, Nahçıvan, Azerbaycan ve Irâk-ı Acem, Osmanlı Devleti'ne verildi.[649]

İstanbul Anlaşması, Rusya için bir diplomatik başarıydı. Safevîlere ait Güney Kafkasya ve Batı İran'ın büyük kısmının Osmanlılarca tarafından işgâline razı olmasına karşılık Rusya, Hazar Denizi kıyılarının kendisine ait olduğunu kabul ettirdi ve kendisi için çok önemli olan Hazar Denizi ticaretine çıkış elde etti. Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ı topraklarına ilhâk siyaseti, Nâdir Şâh'ın ortaya çıkması yüzünden başarısız oldu.[650] Osmanlıların Safevî topraklarını işgâliyle başlayan kanlı, mâliyeti yüksek, Güney Kafkasya'da Gürcü ve Ermenileri Osmanlı ve İran yönetimlerinden soğutarak Rusya'ya yaklaştıran Osmanlı-İran savaşı ise 1746'ya kadar 22 yıl sürecekti.

Rusya, Güney Kafkasya'ya yayılmasını sağlayacak girişimlere her fırsatta devam etti. İstanbul Anlaşması'nın Çar tarafından tasdik edilen nüshâsını Sultan III. Ahmed'e sunmak üzere İstanbul'a gönderilen Rumyantsev'e gerektiğinde ordunun ilerlemesi için Bakû'dan Tiflis'e kadar olan tüm yolları öğrenme talimatı verilmişti.

b. Osmanlı-Safevî Savaşının İlk Safhası 1723-1727

Osmanlı Devleti, İstanbul Anlaşması ile payına düşen toprakları korumaya kararlıydı. Ancak, bunun maliyeti çok yüksek olacaktı. Anadolu topraklarının imkânları 1723'te başlayan *Şark Seferi* münasebetiyle ordu için seferber edildi.[651] Tebriz Seraskeri Köprülüzâde Abdullah Paşa, Gence ve Şirvân Seraskeri Mustafa Paşa ve Hemedan Seraskeri Ahmed Paşa'nın emrindeki askerlerin ihtiyacı için Sivas, Erzurum, Kars, Çıldır ve Diyarbakır eyâletlerinden satın alınan zâhire, Karaman ve Aydın civarından kiralanan hayvan ve arabalara yüklenerek ordu iâşe ambar-

---

[649] Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki diplomatik görüşmeler ve anlaşmanın maddeleri hakkında bkz. Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 149–169. Orijinali *BOA. A.DVN. DVE. d, 83/1-70-76*'da bulunan antlaşmanın metni, DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, İstanbul 2009, Belge No. 12, 29-37'de yayınlanmıştır.

[650] A.Zeki Velidi Togan-M. Fuat Köprülü, "Azerbaycan", *İA*, II, 114.

[651] 1723'ten 1746 yılına kadar aralıklı olarak sürecek olan Osmanlı-İran savaşları ve söz konusu dönem hakkında bakınız; Abdurrahman Ateş, *Osmanlı İran Siyasi İlişkileri (1720-1747)*, Ankara 2012. Serdar Genç, *Lale Devrinde Savaş İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, İstanbul 2013. Genç'in kitabı 1722-1725 arasındaki Osmanlı sefer organizasyonu ve lojistiği hakkında arşiv belgelerine dayalı önemli bir çalışmadır.

larına sevk edildi. Revân kalesi muhâfızlarına Kars'tan zâhire gönderildi. Gence ve Şirvân'a gönderilen cephâne ve mühimmâtın nakli için Teke sancağından araba temin edildi. Gemilerle Trabzon'a gelen top, cephâne ve mühimmâtı Tiflis, Gence ve Revân'a nakletmek için kiralanan at ve katırların bedeli, bu işleri görenlerin ücreti ve masrafları Trabzon eyâleti gelirlerinden karşılandı.[852] Gence ve Tebriz seferlerine katılan Kırım süvarileri için gerekli sığır, koyun ve zâhire Tosya ahalisince tedârik edildi.[853]

Şark Cephesi Seraskeri ve Tiflis Muhâfızı Ârifî Ahmed Paşa komutasındaki 60.000 asker ve 26 toptan meydana gelen Osmanlı ordusu, Mayıs 1724'te Tiflis'ten hareket etti ve geçtiği yerleri talan ederek Revân üstüne yürüdü.[854] Revân'ı kuşatan ordunun ikmâli Trabzon üzerinden yapılıyordu. İstanbul'dan denizyoluyla Ocak-Kasım 1724'te Trabzon'a 500 kantar barut, cephede top dökümünde kullanılmak üzere 200 kantar demir, 100 kantar kalay, bir humbara havanı, 300 humbara tanesi, 5.000 humbara, 150.000 kıyye ağırlığında humbara ve yuvarlak taneleri ile 15 şahî ve 10 balyemez topu gönderildi.[855] İstanbul'dan gelen Silahşor Kemânî Mustafa Ağa 17 Haziran 1724'te Revân'ın bir an önce fethedilmesi ve fethedildiği takdirde Ermeni Ortodoks Kilisesi'nin merkezi *"Eçmiadzin Kilisesi'ne girilmemesi ve talan yapılmaması"* hususunda Sultan III. Ahmed'in hatt-ı hümâyûnunu, Ârifî Ahmed Paşa'ya ulaştırdı.[856] Eçmiadzin Katoğikosu I. Asdvadzadur rahiplerle birlikte Osmanlı ordugâhına gelerek itaâtini arz etti. Revân Hâkimi Mihr Ali Han'ın müdafaa ettiği Revân 24 Haziran 1724'te kuşatıldı. Kalenin etrafındaki arazinin taş ve kayalarla kaplı olması ve lağımcıların işin ehli olmaması surların altına lağım açılmasını çok zorlaştırdı.[857] Mısır'dan gemilerle İstanbul'a, buradan beş filika ile Trabzon'a gelen 3000 Mısır askeri 24 Ağustos 1724'te Osmanlı ordusuna katıldılar.[858] Özü, Azak ve Kefe kalelerindeki yeniçeriler de Trabzon üzerinden Revân'a sevk edildi. Revân kuşatmasının uzaması ve orduda başlayan salgın hastalık nedeni ile çok sayıda asker firar etmişti. Yeniçeriler ve Mısır askerinin kuşatmaya katılması firar ve hastalık yüzünden sayısı azalan Osmanlı ordusunun toparlanmasına

---

852 *BOA. MAD No. 3156, BOA. MAD No. No. 4259.*

853 *BOA. İbnülemin Hâriciye No. 1249.*

854 Revân Kuşatması ve fethi için bkz. M.Münir Aktepe, *1720–1724 Osmanlı-İran Münâsebetleri ve Silâhşör Kemânî Mustafa Ağa'nın Revân Fetih-Namesi*, İstanbul 1970, 47-69; *Abraham of Erevan's History of the Wars 1721–1738*, (trans. George Bournoutian), Costa Mesa 1999, 21–30.

855 *BOA. İbnülemin Askeriye No. 8208; BOA. MAD No. 9910*, 245; *BOA. MAD No. 10317* 33; *TŞS No. 1883–69*, 76a; *TŞS No. 1886–72*, 20a.

856 *BOA. MD No. 132*, 60.

857 Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 208; Aktepe, *A.g.e.* 57.

858 *BOA. MD No. 132*, 5, 8; Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 210; *Abraham of Erevan's ...*, 26; Aktepe, *A.g.e.* 56.

imkan verdi. Revân Kalesi 28 Eylül 1724'te teslim oldu. Osmanlı askerleri 7 Ekim 1724'te kaleye girdiler. Kuşatmada 20.000 kadar asker kaybeden[859] Osmanlı ordusu tarafından Revân ve civarında 10.000 kadar Şiî ve Ermeni katledildi, 15.000 kadın ve çocuk esir edildi. Revân'ın fethine çok memnun olan ve Ârifî Ahmed Paşa'ya gönderdiği hatt-ı hümâyûnda Revân Fâtihlerini överek "*hamden sümme, hamden sümme, hamden sümme*" diyen Sultan III. Ahmed, Revân beylerbeyi tâyin ettiği Ârifî Ahmed Paşa'ya iç hazîneden 15.000 kuruş atiyye gönderdi.[860] Ârifî Ahmed Paşa'nın, "Zengi nehri temizlenecek olursa sallar ve kelekler vasıtasıyla Kür ve Zengi nehirleri yoluyla Revân Kalesi'ne kadar erzak ve mühimmât gelebileceğini" arzı üzerine Zengi nehrinin temizlettirilmesi emredildi.[861] Beldar ve lağımcılar tarafından Zengi nehri temizlendi ve nehrin üzerinde bir köprü inşâ edildi.[862] Eçmiadzin Katoğikosu I. Asdvadzadur'a hil'ât ve inam verildi. Ermenilere iyi muamele edilerek devlete bağlanmaları temine çalışıldı. İçinde Eçmiadzin'in de yer aldığı toprakların sulamasında kilise ile civardaki 20 köyün halkı arasında ortaya çıkan anlaşmazlık üzerine sulama suyu ikiye bölünerek yarısı Eçmiadzin'e, yarısı köylerin kullanımına verildi. Ekim 1725'te Revân ve kırsalının tahririne başlandı. Tahrir 1728'e kadar sürdü. Eçmiyadzin Kilisesine ait 375 hektar vakıf arazide yapılan tarımdan elde edilen gelir Osmanlı yönetimi tarafından vergiden muaf tutuldu.[863]

Bab-ı Âli, Ârifî Ahmed Paşa'nın Revân eyâletinin başında bulunmasını daha uygun görerek Mayıs 1725'de Gence Seraskerliğinden aldı ve yerine Erzurum Beylerbeyi Sarı Mustafa Paşa'yı tayin etti.[864] Köprülüzâde Abdullah Paşa 3 Ağustos 1725'te Tebriz'i, Temmuz 1725 sonunda harekete geçen Gence seraskeri ve Erzurum Beylerbeyi Sarı Mustafa Paşa, 4-5 günlük bir kuşatmadan sonra 3 Ağustos 1725'te Loru[865] ve Genç Ali Paşa ile birlikte 3 Eylül'de başlayan bir kuşatma ile kuşatmanın ikinci günü olan 4 Eylül'de Gence'yi fethetti.[866] Ele geçirilen yerler Revân, Gence, Tebriz, Erdelân, Urumiye, Hemedân, Merâga, Kirmanşâh ve Lûristan eyâletleri olarak Osmanlı topraklarına katıldı.

Bâb-ı Âlî, Haziran 1725'te Gence ve Şirvân Seraskeri Sarı Mustafa Paşa'ya, emrine verilen asker ve mühimmâtın ulaşmasına kadar, Gence ve Şirvân tarafına hareket etmeyip, Revân Kalesi'nin muhafazası ile ilgilenmesini, Nahçıvan, Ordubad

---

[859] Zinkeisen, *A.g.e.* 5, 423.

[860] *BOA. MD No. 132*, 121, 134.

[861] *BOA. MD No. 132*, 171.

[862] *BOA. MAD No. 135*, 14b'den Genç. A.g.e. 174.

[863] Saide Hacieva, "İrevân (Revân) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile ilişkileri", *Türkler*, 7, Ankara 2002, 65.

[864] *BOA. MD No. 132, Hk. 939, 960.*

[865] Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 294.

[866] Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 294.

ve Yezdâbad bölgelerinde düzeni sağlamasını emretti.[867] Gence ve Şirvân Seraskeri Sarı Mustafa Paşa'nın birliklerine yardımcı birlikler ve zâhire sevki, Güney Kafkasya'da yapılan bir askerî harekâtın Osmanlı topraklarında yol açtığı lojistik faaliyetleri göstermek bakımından iyi örnektir. 1725'te Gence'nin fethi ve Şirvân'ın denetimi amacıyla Trabzon ve civarından her bayrak altında 120 kişi olmak üzere 30 bayrakta 3600 asker temin edilip, her beşine 1 kıyye (1,28 kg.) et ve bir çift ekmekle, eşyalarını taşımak için her on askere bir beygir tahsis edildi.[868] Halep Beylerbeyi Ahmed Paşa nezâretinde mübaşirler tarafından Malatya, Ayıntab, Diyarbekir, Adana civarından satın alınan zâhire, İstanbul ve Halep'ten gelen mübaşirler vasıtasıyla Adana, Tarsus, Sis, Misis, Yeni-il kazâlarından temin edilen develerin sırtında Revân'a gönderildi.[869] Develere 9-10 İstanbul kilesi (225-250 kg.) zahire yüklenebilirdi. Anılan zâhire, emînler tarafından defteri tutulmak sureti ile Revân ambarına depolandı ve buradan birliklere ulaştırıldı.[870] Güney Kafkasya'daki askerî harekâtın yüksek maliyetini karşılayabilmek için vergi konusunda tâviz vermeyen Bâb-ı Âlî, Eylül 1725'te Sarı Mustafa Paşa'ya gayr-ı müslimlere cizye evrâkı dağıtılması, toplanacak cizye ve ehl-i zimmet defterinin İstanbul'a gönderilmesi ve tahsil edilecek cizyenin Gence ordusuna harcanması emrini verdi.[871]

Bağdad Beylerbeyi ve Irak Cephesi Seraskeri Ahmed Paşa'nın gönderdiği elçi Isfahân'a gelerek *"pâdişahların varisleri̇nin ancak pâdişahlar olduğunu, o nedenle Şâh Hüseyin'i teslim edip saltanat davasından vazgeçmesini"* Eşref'e iletti. Bunun üzerine Şâh Hüseyin'i 9 Eylül 1726'da öldürten Eşref, Şâh Hüseyin'in kesik başını Osmanlı elçisine göstererek aradaki ihtilafın kılıçla halledileceğini bildirdi. Şahın katli ve Eşref'in cevabının barışın tesis edilmesinin imkansızlığını göstermesi üzerine harekete geçen Bağdad Beylerbeyi ve Irak Cephesi Seraskeri Ahmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu 8 Kasım 1726'da Andican Muharebesi'nde Eşref'in ordusuna yenildi. Osmanlı ordusundaki toplar Eşref'in eline geçti. Hekimoğlu Ali Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Mayıs 1727'de Şahkulu Han komutasındaki İran ordusunu yendi. Toplarını kaybetmiş olan ordu için cephede top dökmek üzere İstanbul'dan Trabzon'a deniz yoluyla 500 kantar kalay, 40 kantar eski alet ve top kolonları ve mühimmât sevk edildi.[872]

---

867 *BOA. Cevdet Askeriye No. 4981.*

868 *BOA. MAD No. 10316.*

869 *Adana Şeriye Sicili Defter No.30* çeşitli hükümlerden, Mehmet Zahit Yıldırım, "1724-1727 İran Seferi Sırasında Askeri Hazırlıklar ve Aksaklıklar", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IV/1, (2002), 158-159.

870 *BOA. MAD No. 17060.*

871 *BOA. İbnülemin Dâhiliye No. 2686.*

872 *TŞS No. 1889–75*, 151b.

Eşref'in talebi ve Azerbaycan Seraskeri ve Tebriz muhâfızı Hekimoğlu Ali Paşa'nın gayreti ile Osmanlı Devleti ile İran arasında 4 Ekim 1727'de Hemedân Barış Anlaşması imzalandı. Osmanlı fütuhâtının Eşref tarafından tanınması üzerine Osmanlılar, Sultan III. Murad çağındaki sınırlarına ulaştılar. Ruslar da Eşref ile 10 maddelik bir antlaşma yaptığından *İstanbul Mükasemesi* denilen Osmanlı-Rus anlaşmasının hükmü kalmadı.

Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki sınırı belirlemek üzere Mart 1726'da Dağıstan'a gönderilen Osmanlı temsilcisi Derviş Mehmed Ağa ve Rus elçisi Aleksandr Romanzov, sınırı Mabur kasabasındaki bir toprak tepeyi nirengi almak suretiyle belirlediler. Şemâhı halkı, 13 Eylül 1727'de Şark Cephesi Seraskeri ve Erzurum Beylerbeyi Sarı Mustafa Paşa'ya gönderdikleri ricânâme ile belirlenen sınıra göre Rus topraklarına çok yakın olacaklarından şikâyette bulundu. Sarı Mustafa Paşa bu şikâyeti dikkate almadı. Sınır mukâvelesi iki ülkenin temsilcileri tarafından 23 Aralık 1727'de imzalandı.

c. Azerbaycan ve Karabağ'da Sosyal Huzursuzluklar 1722-1729

Safevîlerden fethedilen Güney Kafkasya topraklarında tesis edilen eyâlet ve sancakların sınırları Safevî devrindeki valiliklerin sınırlarıyla örtüşüyordu. Eyâlet valileri ve sancakbeyleri İstanbul'dan tâyin edilirken, nahiye gibi küçük idarî birimlerde görevlendirilen naip ve kethüdalar yerli âyânlardan atandı. Mülkiyet ilişkilerinde önemli değişiklik yapılmadı. Osmanlılara mukavemet eden feodal beylerin toprakları müsadere edilip tımar olarak dağıtıldı. İtaât eden feodal beylerin mülkiyet hakları tâsdik edildi. Halkın refahının iyileştirilmesi amacıyla Safevî dönemindeki ağır vergilerin bir kısmı geçici olarak bir kısmı tamamen kaldırıldı.

Azerbaycan'da siyasî ve sosyal düzenin tesisi birkaç yıl aldı. En huzursuz bölge Karabağ idi. Burada kurulan Osmanlı idaresinin, konar-göçerleri yerleşik hayata geçmeye zorlaması, köylerden vergi alma yoluna gitmesi, mahallî Osmanlı idarecilerinin tavizsiz tutumları, toprakların yılda bir defadan fazla ürün almaya uygun olmaması nedeni ile geçimlerini güçlükle temin eden köylüleri ve yaşadıkları hayata alışmış olmaları yüzünden bir yerde oturamayan göçebeleri rahatsız etti. Yıllardır süren savaş yüzünden iktisadî ve sosyal durumu daha da bozulan Karabağ'da Müslüman ve Hıristiyan halk vergi vermekten kaçınıyor, Müslüman beylerle, Ermeni melikler öncülüğünde kurulan çeteler tabiat şartlarının çetinliğinden de yararlanarak dağlarda saklanıyorlardı. 1720'lerde Karabağ ve Kapan'daki (Sünik, bugünkü Ermenistan'ın güney bölgesi) silahlı Ermenilerin sayısı 30.000 kadardı. Ermenilerin teşkil ettiği ordunun komutasını 1722-1727 arasında Davit Bek, yardımcılığını Mkhitar Sparapet üstlendi.[873] Karabağ'da Osmanlılara karşı Mart 1725'te Davit Bek

[873] *Sparapet*, Ermenilerde irsen intikal eden bir askerî rütbeydi ve komutan anlamında da kullanılırdı.

komutasında ayaklanma başladı. Abdürrezzak Han komutasındaki Osmanlı yönetimine karşı olan Şahseven, Kara Çavlu, Mahmudî ve Alaca Alili aşîretlerinin katılımıyla sayıları on binlere ulaşan isyancılar Dizak yakınında karargâh kurdu.[874] Ermeni isyancıların bastırılması Aralık 1726'da Erzurum Valisi, Gence ve Şirvân Seraskeri Sarı Mustafa Paşa'ya emredildi.[875] Hastalanan Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın yerine Azerbaycan Seraskeri ve Tebriz muhâfızı tâyin edilen Hekimoğlu Ali Paşa tarafından Genç Ali Paşa komutasında bölgeye gönderilen 15.000 asker Nisan 1727'de 5000 kişiyi kılıçtan geçirmek, Şahsevenlere ait 1000 çadırı tahrip etmek ve 800 esir almak suretiyle isyânı bastırdı. Bâb-ı Âli, İran'la savaşın devam ettiği bir dönemde yeni fethedilen topraklarda yaşanan huzursuzluk ve isyanların sebebini bulmaya ve ortadan kaldırmaya kararlıydı. Hekimoğlu Ali Paşa'nın maiyetinin yeni fethedilen topraklarda kurulan mukâtaalarda yaptıkları usulsüzlük ve baskıların *"reâyayı perişan etmesi"* bu yüzden Karabağ'da isyan çıkması ve Şahsevenlerin *"asi olarak"* yurtlarını terk etmesine yol açması nedeni ile Mayıs 1728'de Hekimoğlu Ali Paşa'yı azletti.[876] Safevî şehzâdesi olduğunu söyleyen İsmail Mirzâ adlı şahıs, Haziran 1728'de Şahsevenler aşîretinin önderliği üstlendi ve Abdürrezzak Han'la birleşerek 14 Ağustos 1728'de Karabağ'da Osmanlılara karşı ayaklandı. Aralarında Rusya'nın gönderdiği subaylar ve Kozaklar da bulunan, sayıları 20.000'e ulaşan isyancıların üstüne yürüyen Rüstem Bey, 4200'ünü kılıçtan geçirmek sureti ile asileri yendi. Karabağ Muhâfızı Mehmed Emin Paşa, Kazım Sultan komutasındaki 8000 kişilik bir başka isyancı grubu Divin'de bozguna uğrattı. Karabağ'da bulunan Diyarbekir Beylerbeyi Kurd İbrâhim Paşa isyânı bastırmakla görevlendirildi. Gence, Tiflis ve Revân eyâleti askerleri ve Şirvân Hanı Surhay Mustafa Han'la birlikte harekete geçen Kurd İbrâhim Paşa, Ekim 1728'de isyâncıları yendi ve Karabağ eyâletinin sınırına kadar sürdü. Şâh II. Tahmâsb'ın 1727'de "Sünik Hâkimi" tâyin etmiş olduğu Davit Bek 1728'de katledildi. Ermenilerin komutasını 1728-1729 yıllarında Avan Yüzbaşı (Hovannes Babanyan) üstlendi. Şâh II. Tahmâsb'ın *han* ve *sipehsalar* unvânı verdiği Avan Yüzbaşı, 1729'da Hazar bölgesine yerleşerek Rus hizmetine girdi.

Erzurum Beylerbeyi ve Gence Seraskeri Sarı Mustafa Paşa'nın Gence'yi muhafaza etmesi için Ekim 1728'de Anadolu'dan yeniden asker toplandı ve emirlerine uyulması istendi.[877] Sefer için Karaman eyâletinden davar ve develer toplandı.[878]

---

[874] Tevfik T. Mustafazade, "18.Yüzyılda Osmanlı-Azerbaycan İlişkilerinin Başlıca Merhaleleri", *Karadeniz Araştırmaları*, 1, (2004), 26.

[875] *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 14204.* [Belge, DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, İstanbul 2009, Belge No. 18, 48'de yayınlanmıştır.]

[876] *BOA. MD No. 135*, 46, 63.

[877] İbrâhim Solak, *51 Numaralı Konya Şer'iye Sicili (H. 1140-1141/M.1727-1729) Özet ve Dizin*, Konya 2011, 183-184.

[878] Solak, *A.g.e.* 188.

Surhay Mustafa Han'ın destek verdiği Kurd İbrâhim Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri, Rusların kendilerine tahsis ettikleri Silyâne'ye götürmek istedikleri isyâncıları 14 Ocak 1729'da Kür kıyısında kılıçtan geçirdi. Osmanlı Devleti'ne itaât ederek af dileyen Abdürrezzak Han ve Şahsevenlerden kurtulabilen 3000 ailenin bu istekleri kabul edildi. Osmanlı Devleti, Karabağ'daki Ermeni meliklerin hak ve imtiyazlarını kabul etti. Bölgede güvenliğin sürmesi için Genç Ali Paşa, Kapan sancakbeyi tâyin edildi.[879]

d. Nadir Şâh'ın Ortaya Çıkması, Osmanlı-Safevî Savaşının İkinci Safhası, Güney Kafkasya'da İran Hâkimiyetin Yeniden Tesisi 1730-1736

İran'ın bir kısmına hâkim olan ve Safevî saltanâtını canlandırmaya çalışan Şâh II. Tahmâsb teşkil ettiği ordunun başına Eylül 1726'da Avşar Türkmenlerinin Kırklu oymağından Nâdir Han'ı *Tahmâsb Kulu Han* unvânıyla sipehsalar tâyin etti. Nâdir Han, Üveysî Melik Mahmud'u yenerek 11 Kasım 1726'da Meşhed'i, Mayıs 1729'da Herat'ı ve 16 Kasım 1729'da Isfahân'ı geri aldı. II. Tahmâsb'ın 9 Aralık 1729'da Isfahân'da tahta çıkması ile Üveysîlerin 7 yıl 10 ay süren hâkimiyetinden sonra İran'da Safevî saltânatı yeniden kuruldu. Isfahân'ı ele geçirdikten sonra 20.000 askerle Eşref'i takip eden Nâdir Han 24 Aralık 1729'da Eşref komutasındaki Afganlılarla yaptığı savaşı kazanarak Şiraz'ı ele geçirdi. Şiraz'dan kaçan Eşref 1730'da Kandehar'da yapılan çatışmada hayatını kaybetti. Üveysî hânedânı döneminde yaşanan iç savaş ve karışıklık sırasında bütün İran tahrip olmuş, iki milyona yakın insan öldürülmüştü.

Şâh II. Tahmâsb, Ocak 1730'da İstanbul'a gönderdiği elçisi Rıza Kulu Han vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin İran'dan fethettiği yerleri iade etmesini istedi. Yapılan görüşmelerin sonucunu beklemeden 9 Mart 1730'da Osmanlı topraklarına saldıran Nâdir Han komutasındaki Safevî ordusu 2 Temmuz 1730'da Nihâvend Kalesi'ni işgâl etti. Kale muhâfızı Osman Paşa ve 2000 kadar Osmanlı askeri şehîd edildi. Timur Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetlerinin Malayir'de yenilmesi üzerine Hemedân Beylerbeyi Abdurrahman Paşa tarafından boşaltılan Hemedân 7 Temmuz 1730'da işgâl edildi. Kirmanşâh Beylerbeyi Peçevî Hasan Paşa'nın geri çekilmesiyle Kirmanşâh İranlıların eline geçti. Bâb-ı Âlî 23 Temmuz 1730'da İran'a savaş açtı.[880]

---

[879] Karabağ'daki gelişmeler hakkında bkz. Armen M. Aivazian, *The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal*, Yerevan 1997; Patrick Donabedian, "The History of Karabagh from Antiquity to the Twentieth Century", *The Caucasian Knot: The History and Geopolitics of Nagorno-Karabagh*, (ed. L.Chorbajian-P.Donabedian-Mutafian), London 1994, 51–108 içinde; Nizamettin Onk, *Azerbaycan Karabağ Tarihi*, İstanbul 1997; Cemalettin Taşkıran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Ankara 1995.

[880] İran'a savaş açılmasının gerekçelerinin yer aldığı tezkire, *Münşeat Mecmuası* TS Revân Ktb. 1947 içinde olup, M.Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul 1958, 74'te kısmen yayınlanmıştır.

Nâdir Han serdârlığındaki Safevî ordusu 3 Ağustos 1730'da Köprülüzâde Abdullah Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu yendi. İran birlikleri 12 Ağustos 1730'da Tebriz'i, Eylül 1730'da Erdebil'i işgâl ettiler. Svyatoy Krest Voyvodası General Vasiliy Lavaşev, Nâdir Han'a Erdebil kuşatması sırasında yardım etti ve Safevî ordusuna Rus subaylar gönderdi.

Sultan III. Ahmed, Damad İbrâhim Paşa'nın ısrarı üzerine Şark Seferi'ne çıkmaya razı oldu. Padişâh'ın bizzat sefere çıkacağı eyâlet ve sancaklara bildirilerek hazırlık yapılması emredildi.[881] Sultan III. Ahmed 27 Temmuz 1730'da Üsküdar ordugâhına geçti.[882] İstanbul'dan ayrılması hâlinde uzun süredir idaresinden huzursuz olan İstanbul'da çıkabilecek hadiseleri önleyemeyeceği endişesi ile sefere gitmek istemeyen Sultan III. Ahmed 3 Ağustos günü sefere çıkmayacağını bildirdi. Ancak, Sadrâzam Damad İbrâhim Paşa ve Yeniçeri Ağası'nın ricaları üzerine bu kararından vazgeçti. Ordunun bir türlü hareket etmemesi askerler ve halk arasında huzursuzluk yarattı.[883] Tebriz'in İranlıların tarafından işgâli muhalefeti daha da arttırdı ve 28 Eylül 1730'da İstanbul'da Patrona Halil isyânı başladı. Üsküdar'dan İstanbul'a dönen Pâdişâh isyânı bastırmada başarısız oldu. 30 Eylül günü Sadrazâm Dâmad İbrâhim Paşa öldürüldü. Sultan III. Ahmed 1 Ekim 1730'da yeğeni Sultan I. Mahmud lehine tahttan ferâgat etti. Kafkasya'daki savaşta yaşanan askerî başarısızlık, savaşı finanse etmek için artırılan vergiler halkın hoşnutsuzluğuna, ezilmesine ve sonunda bir ihtilale ve iktidar değişikliğine yol açmıştı.

Hemedan ve Tebriz'in Safevîlerin eline geçmesi üzerine Hekimoğlu Ali Paşa buraları geri almak için Aralık 1730'da Erzurum valiliğiyle Revân Seraskeri tayin edildi. İstanbul'daki karışıklıkları bastırmadan ve saltanatını sağlamlaştırmadan Safevî Devleti ile savaşa sıcak bakmayan Sultan I. Mahmud, sınırdaki eyâletlerin valilerine Safevî topraklarına taarruz edilmemesini emretti.[884] Şâh II. Tahmâsb ise 20.000 askerle birlikte Aralık 1730'da Isfahân'dan hareket etti. Şubat 1731'de Tebriz'e gelen Şâh, burada Revân üzerine yürümek için hazırlık yaparken Veli Kulu Han isimli bir elçiyi pâdişahın cülûsunu tebrik etmek bahânesi ile İstanbul'a gönderdi. Elçi ile Osmanlı devlet adamları arasında sulh müzâkereleri yapıldı. Ancak, şartlar konusunda anlaşma sağlanamadığından bir netice alınamadı.

Şah'ın elçi göndermekteki gâyesinin Osmanlı Devleti'ni oyalamak olduğunun anlaşılınca Sultan I. Mahmud, Bağdad Beylerbeyi ve Irak Cephesi Seraskeri Ahmed Paşa ile Revân Seraskeri Hekimoğlu Ali Paşa'ya taarruza geçmelerini

---

881 *BOA. MD No. 136*, 126.

882 *BOA. Cevdet Askeriye No. 37056.*

883 Şemdânîzâde Süleyman Efendi, *A.g.e.* I, 2.

884 *BOA. MD No. 136*, 221.

emretti.[885] Şâh II. Tahmâsb'ın ordusu ile birlikte Revân'a yürümesi üzerine Revân Muhâfızı Deli Hüseyin Paşazâde Mustafa Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa'ya *"birkaç güne dek gelib vâsıl olmazsanız iş işten geçer Kale-i Revân elden gider"* diye vaziyeti bildirdi.[886] Revân Beylerbeyi Arifî Ahmed Paşa, Şah I. Tahmâsb şehri kuşatmadan önce Revân'dan Tiflis'e kaçtı. Hekimoğlu Ali Paşa ve Timur Mehmed Paşa komutasında 31 Ocak 1731'de Diyarbekir'den hareket eden ve 23 Mart'ta Revân'a ulaşan Osmanlı ordusu, Üçkilise mevkiinde yapılan çatışmada Safevî ordusu karşısında tutunamadı ve Revân Kalesi'ne çekildi. Şah I. Tahmâsb 10 Nisan 1731'de Revân Kalesi'ni kuşattı. 18 Nisan'da Timur Mehmed Paşa komutasında kaleden yapılan hurûç neticesi ordusu dağılan Şâh, kuşatmayı kaldırarak Üç Kilise tarafına çekildi. İran ordusunun tüm malzemesi Osmanlıların eline geçti.[887] Osmanlı ve Safevî orduları 22 Nisan 1731'de Üç Kilise civarında yeniden savaşa tutuştu. Mağlup olan Şah II. Tahmâsb, Hoy ve Selmas üzerinden Tebriz'e kaçtı.[888] Şah'ın Revân muhasarasını kaldırarak geri çekildiği ve mağlup edilerek kaçtığı haberleri Mayıs'ta İstanbul'a ulaştı ve büyük bir sevinçle karşılandı.[889]

Bağdad Beylerbeyi ve Irak Cephesi Seraskeri Ahmed Paşa 30 Temmuz 1731'de Kirmanşâh'ı geri aldı ve 16 Eylül 1731'de Hemedân yakınında Korican'da Şâh II. Tahmâsb komutasında, 28 balyemez, 5 şahî ve 200 zemberek topu bulunan 40.000 kişilik Safevî ordusunun 30.000'inin yok edildiği, top ve mühimmâtının ele geçirildiği büyük bir zafer kazandı. 17 Eylül'de Hemedân geri alındı. Hekimoğlu Ali Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, 65 günlük kuşatma sonrası 15 Kasım 1731'de Urumiye'yi ve mukavemetle karşılaşmadan 4 Aralık1731'de savaşmadan Tebriz'i ele geçirdi. Mardin Voyvodası Sadık Ağa komutasındaki Osmanlı birliği, Isfahân civarını vurup, tahrip etti. Urumiye ve Tebriz'i fetheden birliklerin ikmâli Trabzon üzerinden yapılmıştı. İstanbul'dan denizyoluyla Trabzon'a buradan da cepheye 85 kıyye çapında iki büyük havan, 45 kıyye çapında iki orta havan, 18 kıyye çapında bir küçük havan ile 50 şahî ve 10 balyemez topu gönderilmişti.[890]

Savaşın devamı durumunda İran'ın daha büyük zararlara uğrayacağını anlayan Şâh II. Tahmâsb'ın talebi üzerine 10 Ocak 1732'de Osmanlı Devleti adına Irak Cephesi Seraskeri Bağdad Beylerbeyi Ahmed Paşa'nın imza koyduğu ve *Ahmed Paşa Muahedesi* denilen barış anlaşması Bağdad'ta imzalandı. Aras nehri iki devlet

---

[885] *BOA. MD No. 136*, 381; *BOA. Cevdet Hariciye No.5899*; Nevres-i Kadîm, *Târihçe-i Nevres*, (yay. Hüseyin Akkaya), İstanbul 2004, 30.

[886] Nevres-i Kadim, *A.g.e.* 31.

[887] Nevres-i Kadim, *A.g.e.* 42-47.

[888] Nevres-i Kadim, *A.g.e.* 48.

[889] *BOA. Cevdet Askeriye No. 5659.*

[890] *TŞS No. 1894-80*, 5-vd.

arasında sınır kabul edilerek Şirvân, Revân, Nahçıvan, Dağıstan, Kartli ve Kahet gibi savaştan önce Safevîlere ait olan topraklar Osmanlılarda kaldı. Tebriz, Erdebil, Kirmanşâh, Hemedân, Erdelân ve Lûristan ile Huveyze aşîretinin oturduğu yerler Safevîlere geri verildi. Ahmed Paşa'nın bizzât savaşarak aldığı merkezden çok uzak, devlet nizamını kabul etmeyen aşiretler ve konar-göçer unsurlarla, Şîa halkın yaşadığı topraklarda Osmanlı idarî teşkilatı kurulmasının zor hatta imkansız olduğunu görmesi nedeni ile Bâb-ı Âli, Güney Kafkasya'yı elde tutabilmek uğruna kazanılan askerî galibiyetlere göre başarılı olmayan bu barışla Batı İran topraklarını fedâ etti. Savaşarak alınmış birçok yerin düşmana geri verilmesi halkta infial ve büyük bir memnuniyetsizlik yarattı. Kamuoyunu tatmin etmeyen bir barışın amcası Sultan III. Ahmed'in devrilmesine yol açtığını bilen ve savaşın devamını isteyen Sultan I. Mahmud, Sadrâzam Moralı Topal Osman Paşa ve Şeyh-ül İslâm Basmakçızâde Abdullah Efendi'yi azletti. Sadâret mührü 12 Mart 1732'de halkın çok sevdiği ve takdir ettiği Urmiye ve Tebriz fâtihi Hekimoğlu Ali Paşa'ya verildi.[891]

Şah II. Tahmâsb Kafkasya üzerine yürümeden önce 1730'da Rus generali Levansov'dan Rus işgâli altında tutulan Hazar Denizi'nin güneyindeki Safevî topraklarının boşaltılmasını istemişti. Çariçe Anna'nın talimâtıyla, 21 Ocak 1732'de imzalanan Reşt Anlaşması sonucu Bakû ve Dağıstan Rusya'da kalırken, Kür nehrinin güneyindeki topraklar İran'a geri verildi.

Bâb-ı Âlî, barış anlaşmasına rağmen İran'dan gelebilecek bir saldırı ihtimalini gözden uzak tutmadığından sadrâzam olarak İstanbul'a çağrılan Hekimoğlu Ali Paşa'nın yerine İzzet Ali Paşa'yı Nisan 1732'de Revân Muhâfızı ve Azerbaycan Cephesi Seraskeri tayin etti. Erzurum beylerbeyliği eski sadrâzam Topal Osman Paşa'ya, Gence muhâfızlığı Trabzon Beylerbeyi Şahin Mehmed Paşa'ya verildi.[892] Şâh II. Tahmâsb'ın Osmanlılarla barış imzalayarak Güney Kafkasya'yı vermesine tepki gösteren Nâdir Han, Horasan'dan Isfahân'a gelerek 7 Temmuz 1732'de Şah'ı tahttan indirdi. Şâh II. Tahmâsb'ın yedi aylık oğlu III. Abbâs, Şah, Nâdir Han da nâib ilân edildi.

Nâdir Han'ın Osmanlı Devleti ile imzalanan barışı tanımaması ve Osmanlı topraklarına saldırarak Erbil'i işgâl etmesi üzerine Bâb-ı Âlî, 6 Ekim 1732'de İran'a savaş ilân etti. Nâdir Han, 12 Ocak 1733'te Bağdad'ı kuşattı. Şark Seraskeri tâyin edilen, Anadolu ve Karaman eyâletleri askerleri ile Arap ve Kürt aşiretlerinden oluşan 80.000 kişilik orduyla çetin kış şartlarına rağmen Bağdad'a yardıma gitmek üzere Musul'a gelen oradan da güneye ilerleyen Erzurum Beylerbeyi Topal Osman Paşa, 19 Temmuz 1733'te Nâdir Han'a karşı Samarrâ yakınında Dücum'da zafer kazandı. 9 saat süren, 30.000 ölü veren İran ordusunun topları ve mühimmâtı-

[891] Şemdânîzâde Süleyman Efendi, *A.g.e.* I, 33.

[892] *BOA. MD No. 138*, 365.

nın Osmanlıların eline geçtiği bu muharebenin en önemli sonucu, açlıktan ancak birkaç gün dayanacak gücü kalan Bağdad'ın kurtulması olmuştu. 2 Ekim 1733'te Musul'a saldıran ve Musul Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya yenilerek geri çekilen Nâdir Han, Osmanlı ordusunun bir kısmının kışlamak üzere Anadolu'ya gitmesinden yararlanıp 30 Kasım 1733'te Kerkük civarında Leylan'da Osmanlılara saldırdı. Moralı Topal Osman Paşa'nın şehîd olduğu savaşta Osmanlı ordusu yenildi. Kerkük ve Şehrizor eyâletleri İranlılar tarafından işgâl edildi. Nâdir Han, 16 Kasım 1733'te 30.000 kişilik bir orduyla Bağdad'ı kinci defa kuşattı. Bağdad Beylerbeyi ve Irak Cephesi Seraskeri Ahmed Paşa'ya elçi gönderen Nâdir Han, Şirvân, Revân, Gence, Tiflis ve Kahet'i geri istedi. Tekliflerini, Leylan Muharebesi'nde İranlılara esir düşen Kerkük Kâdısı Abdülkerim Efendi'ye verip İstanbul'a gönderdiği mektuplarla Osmanlı hükümetine de bildirdi. Bu teklifleri reddeden Bâb-ı Âlî, Köprülüzâde Abdullah Paşa'yı Şark seraskerliğine, Rakka Beylerbeyi Ahmed Paşa'yı Irak seraskerliğine tâyin etti.[893]

Fransa'nın Rusya ile savaşa girmesi için kışkırttığı Bâb-ı Âli'nin, İran'la sulh yapması durumunda kendi üstüne yürüyeceğini gören Rusya, İran'ın Osmanlılarla barış imzalamasını istemiyordu. Rusya, General Sergey Alekseyeviç Golitsin'i Nisan 1734'te Isfahân'a fevkalade elçi olarak gönderdi. 20-31 Mayıs 1734'te yapılan müzâkerelerde, Osmanlı Devleti'ne karşı İran'a ittifak ve yardım teklif eden Ruslar, Şirvân Hanı Surhay Mustafa Han'ın faaliyetlerini de şikâyet ettiler.

Sultan I. Mahmud, Haziran 1734'te Nâdir Han'a bir mektup göndererek Şark Seraskeri Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın barış imzalamaya yetkili olduğunu bildirdi. Nâdir Han, Sultan I. Mahmud'a gönderdiği mektupta Osmanlıların işgâl altında tuttuğu bütün İran topraklarını iade etmesini, Şirvân ve Dağıstan beylerbeyi tâyin edilmiş olan Surhay Mustafa Han'ın Şirvân'dan ayrılmasını istedi. Osmanlı Devleti'nin bu istekleri reddetmesi üzerine Şemahı Seferi'ne çıkan Nâdir Han, 24 Ağustos 1734'te Aras nehrini geçerek Şirvân'a girdi. Surhay Mustafa Han Dağıstan'a çekildi. Nâdir'e bir Rus heyeti de eşlik ediyordu. Şehirdeki Şiîlerin yardımıyla, 29 Ağustos'ta Şemâhı işgâl edildi. Yezdabad, Ordubad ve Gori Eylül 1734'te İranlıların eline geçti. Şirvân Hanı Surhay Mustafa Han, Kabala'ya gelerek Şemâhı'yı geri almak için Cahar-Tala Lezgilerinden, Gence Beylerbeyi Genç Ali Paşa ve Tiflis Beylerbeyi İshak Paşa'dan yardım istedi. Genç Ali Paşa, oğlu Mustafa Paşa, Topuz Paşa ve Nureddin Sultan komutasında 8000 Osmanlı ve Kırım askerini yardıma gönderdi. Nâdir Han'ın 6 Eylül 1734'te 12.000 askerle üzerine yürüdüğü Surhay Mustafa Han, 27 Eylül'de İranlıları yendiyse de[894] 3 Ekim 1734'te Deveba-

[893] *BOA. MD No. 139; 1734-1735 Osmanlı-İran Savaşı Mühimme Defteri (Ramazan 1146-Zilhicce 1147)*, (yay. Kemal Erkan), İstanbul 2011, hk. 21

[894] *BOA. MD No. 140*, 191.

tan'da ve daha sonra Gazi Kumuk şehri yakınındaki çatışmalarda yenilerek Gazi Kumuk topraklarına çekildi. Osmanlı askerleri de Gence'ye çekildi. Gazi Kumuk şehrine giren Nâdir Han, şehri yıkıp yağmalattı ve halkını kılıçtan geçirtti. Gazi Kumuk'a gelen Akuşa Kâdısı itaâtini arz ettiği Nâdir, Gazi Kumuk şamhallığını Âdil Giray Han'ın oğlu Haspulad Han'a verdi.[895] 22 Ekim 1734'te Kabala'nın işgâl edilmesiyle Dağıstan yeniden İran hâkimiyetine girdi.

Kırım birliklerinin komutanı Nureddin Sultan'ın, Haspulad Han'ı tahttan indirerek Gazi Kumuk şamhallığını İldar Han'a verdiğini, Surhay Mustafa Han ve Haytak Usmisi Ahmed Han'la anlaşma yaptığını öğrenince Şemâhu'dan harekete geçen Nâdir Han, 11 Kasım 1734'te Derbend'i işgâl etti. Nâdir Han'ın, Has Pulat Han'la birlikte Gazi Kumuk topraklarına girmesi üzerine Surhay Mustafa Han ve İldar Han, Avar topraklarına çekildiler. Ülkeleri yağmalanan ve halkı kılıçtan geçirilen Haytak Usmisi ve Tabasaran Masumu, Nâdir Han'dan af dileyerek İran'a tâbi oldular. Gazi Kumuk Şamhallığı da Haspulad Han'a yeniden verildi.[896]

Nâdir Han komutasındaki İran ordusu, 3 Kasım 1734'te Gence yakınlarındaki Kilisekendi'ne geldi. Kalenin bir yanına metrisler kazdırıp diğer yanına toplar ve mancınıklar yerleştirmek sureti ile 4 Kasım 1734'te Gence'yi kuşattı. Dizak Meliki Yegan komutasındaki Ermeni meliklerinin askerleri de Nadir Han'ın yanında yer alıyorlardı. Gence Beylerbeyi Genç Ali Paşa durumu Bâb-ı Âlî'ye bildirdi. Kasım 1734'te Şark Seraskeri Köprülüzâde Abdullah Paşa, Revân Seraskeri Hekimoğlu Ali Paşa, Tiflis Beylerbeyi İshak Paşa, Erzurum Beylerbeyi Ahmed Paşa, Çıldır Valisi Yusuf Paşa ve Van Beylerbeyi Timur Mehmed Paşa'ya, Gence'nin yardımına gitmeleri emredildi.[897]

Nâdir Han, dört yandan hücum edilmesi, lağımlar kazdırılması, bir nehrin mecrası değiştirilerek kaledekilerin suyla boğulmasının denenmesi, surların yoğun top ateşi ile yıkılmaya çalışılması ve sunî toprak tepeler oluşturularak bunların üzerinden top ateşi açılmasına rağmen kaleyi düşüremedi. Osmanlı topçusunun maharetli atışları ve Kars'ta bulunan Şark Seraskeri Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın yardımı yüzünden 6 Mayıs 1735'te Gence kuşatmasını kaldırdı. Safî Han'ı Tiflis'i kuşatmaya, bir kısım askerini de Cahar-Tala topraklarına gönderen Nâdir Han Lori üzerinden Kars'a yürüdü. 24 Mayıs 1735'te Kars Kalesi önüne gelen Nâdir, 25 Mayıs 1735'te yapılan savaşta Köprülüzâde Abdullah Paşa ve Timur Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusuna yenilerek Arpaçay'a çekildi. Köprülüzâde Abdullah Paşa'ya Nâdir Han'ı takip etmesi emredildi.[898]

---

[895] Nâdir Han'ın Dağıstan seferi hakkında bkz. Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.* 60–61.

[896] Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.* 63–65.

[897] *BOA. MD No. 140*, 206-209.

[898] *BOA. MD No. 140*, 410.

İranlıları takip eden ancak harp düzeni mükemmel olmayan, karakolları ve istihbaratı zayıf 80.000 kişilik Osmanlı ordusu, 18 Haziran 1735'te Revân yakınındaki, Sultan IV. Murad'ın ordugâhını kurması nedeni ile Murad Tepe de denilen Bagaverd'de Ermeniler ve Gürcülerin de destek verdiği 70.000 kişilik İran ordusu karşısında bozguna uğradı. Yiğitçe savaşan Köprülüzâde Abdullah Paşa ve Dâmad Sarı Mustafa Paşa ile birlikte 50.000 kadar asker şehîd oldu, kalanı dağınık bir şekilde kaçtı. Timur Mehmed Paşa, bozulan ordunun bazı birliklerini topladı. Ancak, İşterek mevkiinde Dizak Meliki Yegan komutasındaki Ermeniler tarafından yenildi ve 8000 kadar askerle birlikte güçlükle Kars'a çekildi. Nâdir Han, muhâfızlarına gözdağı vermek maksadı ile Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın kesik başını Kars'a, Dâmad Sarı Mustafa Paşa'nın kesik başını Revân'a yolladı. Esir düşen Osmanlı askerlerinden bir bölümü de bozgunu haber vermeleri için rütbeli Osmanlı askerlerinin kesik başları ile birlikte Revân, Gence ve Tiflis'e gönderildi. Bozgun haberinin duyulması üzerine Gence Beylerbeyi Genç Ali Paşa, 9 Temmuz 1735'te sekiz buçuk aydır kuşatma altında olan Gence Kalesi'ni teslim etti ve Kars'a çekildi. Prens Givi Amilahvari, Ağustos 1735'te Gori Kalesi'ni ele geçirip Osmanlı askerlerini sürdü.

İran ordusundaki toplar Gence kuşatmasında yetersiz kaldığından, General Sergey Golitsin Nâdir Han'a yardım teklif etti. Nâdir'in teklifi kabul etmesi üzerine Svyatoy Krest Kalesi komutanı General Lavaşev tarafından İran ordusuna ağır toplar ve mühimmât gönderildi. General Golitsin'le yaptığı görüşmeler sonrası Ruslarla bir anlaşma imzalamak üzere elçisi Hüseyin Han'ı 5 Aralık 1734'te St. Petersburg'a gönderen Nâdir Han, Gence kuşatması sırasında önemli teknik yardımlarını gördüğü General Golitsin vasıtası ile 21 Mart 1735'te Rusya ile Gence Anlaşması'nı imzaladı. Gence Anlaşması ile Rusya'ya verilen bazı ticarî imtiyazlar karşılığında Çar I. Petro zamanında ele geçirilen Şirvân'ın on beş gün içinde, "Dağıstan ve Şamhal'ın yönetimi altındaki diğer yerlerin önceden olduğu gibi İran tarafında kalmak üzere" iki ay içinde İran'a iade edilmesi, Sulak nehrinin iki devlet arasında sınır olması, "Osmanlı ve Tatar askeri Gürcistan ve Acemistan ve Moskof hudûdlarından ihrâç olunmadıkça" tarafların Osmanlılarla barış yapmaması, İran ve Rusya'nın "ebediyen müttefik olması"[899] ve Rus birliklerinin Osmanlı-İran savaşı bitene kadar Güney Kafkasya'da kalması kararlaştırıldı.[900] Rusya'nın gösterdiği fedakârlık çok da büyük değildi. İran'daki bu eyâletleri elde tutmak Rusya için külfetti. Buraların korunması için konuşlandırılan 30.000 askerin her yıl yarısı salgın hastalıklardan ölüyordu.[901]

---

[899] Nolde, A.g.e. II, 339.

[900] Jorga, *A.g.e.* IV, 343.

[901] Christoph Hermann von Manstein, *Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie depuis l'année 1727 jusqu'a 1744 par le Général de Manstein*, Paris 1774, 76.

İran-Gürcü ordusu, Tiflis Beylerbeyi İshak Paşa'nın bozgun haberini alınca 12 Ağustos'ta kaleyi boşaltarak geri çekilmesi üzerine 17 Eylül'de Tiflis'i ele geçirdi. Revân Beylerbeyi Ali Paşa, kaleyi bir süre daha savundu. Ancak 3 Ekim 1735'te Revân'ı Luristan Valisi Baba Han komutasındaki İran ordusuna teslim etti. Nâdir Han 28 Eylül'de Tiflis'e geldi. Kahet Kralı II. Taymuraz ve yeğeni II. Aleksandr'ın Nâdir'e itaât etmesi ile Doğu Gürcistan'da Osmanlı hâkimiyeti son buldu. Eski Kahet Kralı II. Davit/İmam Kulu Han'ın oğlu ve II. Taymuraz'ın yeğeni olan II. Aleksandr, Müslüman olup Ali Mirzâ Han adını aldı. İranlılar tarafından Tiflis valisi yapılan Ali Mirzâ Han, 1736-1738 arasında görevde kaldı. II. Taymuraz rehin olarak Kandehar'a gönderildi. Tiflis'in işgâli sonrası 6000 Gürcü aile İran'a iskân edildi. Kahet toprakları da Eylül 1735'te İranlılar tarafından işgâl edildi. Bir süre önce İstanbul'da zindandan kurtulan eski Gürcistan Patriği III. Domenti de Nâdir'e destek verdi[902] ve 1737'de yeniden Gürcistan Patriği oldu. II. Taymuraz'ın oğlu Prens Erekle de 1741-1744 arasında İran ordusunda görev aldı ve Nâdir Şâh'ın *Hind Seferi*'ne katıldı. 11 Ekim 1741'de Gence'den hareket ederek ikinci "Şemahı Seferi"ne çıkan Nâdir Han komutasındaki İran birlikleri Ekim-Kasım 1735'de Cahar-Tala topraklarını işgâl, tahrip ve yağma ettiler. Surhay Mustafa Han İranlılar karşısında yenildi. Surhay Mustafa Han'a yardım eden Akuşa halkı sert şekilde cezalandırıldı. Haspulad Han Aralık 1735'te Gazi Kumuk topraklarını işgâl etti. Surhay Mustafa Han Avar topraklarına çekildi.

Nâdir Han'ın Gürcistan'da Osmanlı hukuk ve vergi sistemi yerine yürürlüğe koyduğu İran hukuk ve vergi sistemi Gürcülere çok ağır geldi. 1735-1747 arasında vergiler 200-300 kat yükseldi. Kartli ve Kahet halkı 1735-1738 arasında ve Ksani Prensi Givi II. Amilahvari'nin önderliğinde 1741'de ayaklandı. Çıldır Valisi İshak Paşa da Givi II. Amilahvari'nin ayaklanmasına destek verdi. Pek çok insan İranlılar tarafından katledildi. Katliam, açlık, kıtlık ve hastalık yüzünden ülkenin nüfusu azaldı. Tarım ve hayvancılık sekteye uğradı, bazı bölgeler tümüyle ıssız ve insansız kaldı.[903] Çağdaş bir Gürcü vekâyinâmesi İran hâkimiyetindeki toprakların hâlini "Çocuklar, hayvanlar, her şey vergilendirildi. Bahçeler, harabelere varıncaya kadar her tür binalar, değirmenler, tümü ödenmesi kesinlikle imkânsız derecede yüksek oranlarda vergilendirildi. Bu toprakların hâkimi oldukları zaman Türkler de bir vergi talep ederlerdi. Ancak asla Kartli'nin tahririni yapan İranlı efendilerinki gibi değildi. İnsanların çoğu göç etti. Ülke aşırı derecede ıssızlaştı. İnsanlar, kendi elleriyle bağlarını, bahçelerini bozup, ağaçları kökünden söktüler. Bütün bunlar hayatta kalmaya devam etmek uğruna" diye anlatıyordu.[904] Osmanlı hâki-

---

[902] Jorga, *A.g.e.* IV, 344.

[903] Allen, *A History of Georgian..*, 191; Alexandre Manvelichvili, *Histoire de Géorgie*, Paris 1951, 319.

[904] Papuna Orbeliani, *Choronicle*. (Brosset, *Histoire de la Géorgie*. II/2 içinde). Ayrıca Lang, *Last Years..*, 143.

miyetindeki İmeret, Megrel ve Gürel halkı baskı ve korkudan uzak kendi hayatlarını yaşadılar.[905]

Nâdir, ulemâ, eyâlet vâlileri ve diğer ileri gelenlerin katılımı ile Mugan sahrasında topladığı bir mecliste son Safevî hükümdârı olan üç yaşındaki Şâh III. Abbâs'ı hâl ederek 8 Mart 1736'da kendini Şâh ilân etti. Nâdir Şâh tahta oturur oturmaz, Osmanlılarla sulh görüşmeleri yapmak ve şâhlığının kabulünü Osmanlı Devleti'nden istemek üzere Kirmanşâh Hanı Abdulbâkî Hân ile Mirzâ Ebû'l-Kâsım ve Ali Ekber Molla'yı İstanbul'a gönderdi. Dîvân-ı Hümâyûn, Gence Valisi Genç Ali Paşa'ya İran elçilik heyetini İstanbul'a getirmesini emretti.[906]

Nâdir Şâh'ın talebi üzerine Osmanlı Devleti, ordularının mağlup ve yorgun olması, öte yandan Rusya ile ilişkilerin bozulması ve savaşa girilmesi ihtimali yüzünden İran'la barış yapmayı kabul etti. İki devlet arasında 22 Eylül 1736'da İstanbul Anlaşması imzalandı. Sultan I. Mahmud'un 17 Ekim'de tasdik ettiği ve 13 yıl süren Osmanlı-İran savaşına son veren anlaşma ile taraflar arasında sınır olarak Kasr-ı Şirin Barışı'yla çizilen sınır kabul edildi. Osmanlı Devleti, Sultan III. Ahmed devrindeki fütuhâtını İran'a geri verdi. Safevî hânedânı yerine Avşar hânedânının saltanâtı kabul edildi. İran'ın Câferîliğin beşinci mezhep olarak kabulü hususundaki teklifi reddedildi.[907] Osmanlı Devleti'nin 1578-1590 arasında olduğu gibi Kafkasya'nın tamamında hâkimiyet kurma girişimi bir defa daha başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Güney Kafkasya'da idarî düzenlemeler yapan Nâdir Şâh VIII. yüzyıldan başlayarak Şirvân hükümdârları için kullanılan Şirvân-Şah unvânını kaldırdı. Şirvân, Karabağ, Revân ve Tebriz beylerbeyliklerini lağvederek valiliğine kardeşi İbrâhim Han'ı tâyin ettiği ve merkezi Tebriz olan Azerbaycan eyâletini kurdu.

e. Nadir Şâh'ın Kafkasya'daki Faaliyetleri ve Osmanlı-İran Savaşı 1730-1746

Gazi Kumuk ve Cahar-Tala halkının 1738'de İranlılara karşı isyân etmeleri ve isyânı bastırmakla görevlendirilen Nâdir Şâh'ın kardeşi Azerbaycan Valisi İbrâhim Han'ı 26 Ekim 1738'de katletmeleri yüzünden[908] İran ordusu, İbrâhim Han'ın yerine Azerbaycan valiliğine atanan Muhammed Kulu Han serdarlığında 3 Şubat 1740'ta Gazi Kumuk topraklarına girdi ve onlarca köyü yok ederek isyânı bastırdı. 1740 yazında Gazi Kumuk'a gelen Nâdir Şâh, Gazi Kumuk Şamhalı Haspulad Han,

---

905 Lang, *A Modern History of Georgia..*, 34.

906 Uzunçarşılı, *A.g.e.* IV /1, 232.

907 İstanbul Barışı hakkında bkz. Ragıb Mehmed Paşa, *Tahkik ve Tevfik (Koca Ragıb Mehmed Paşa, Tahkik ve Tevfik)*, (haz. Ahmed Zeki İzgöer, İstanbul 2003. Ernest Tucker, "The Peace Negotiations of 1736: A Conceptual Turning Point in Ottoman-Iranian Relations", *The Turkish Studies Association Bulletin*, 20/1 (Spring 1996), 16-37.

908 *BOA. HH 193/B.*

Haytak Usmisi Ahmet Han ve Akuşa Kâdısı'na sadâkatlerinden dolayı iltifat etti ve hediyeler verdi. Ağustos 1740'ta Avar topraklarına giren Nâdir Şâh, dağlık arazide kış şartlarında savaşmak istemediği için kışın yaklaşmasıyla bölgeden ayrıldı.

Dağıstanlıların saldırılarının sürmesi üzerine Nâdir Şâh, 8 Haziran 1741'de 35.000 kişilik bir orduyla yeniden Dağıstan'a yürüdü, 17 Temmuz 1741'de Gazi Kumuk şehrine, 16 Ekim 1741'de Derbend'e girdi. Tarhu Şamhalı Surhay Han, Gazi Kumuk Şamhalı Haspulad Han ve Haytak Usmisi Ahmed Han, Nâdir Şâh'a itaâtlerini arz ettiler. Nâdir Şâh, kendisine yardımcı olmaları hususundaki bildirileri, Çeçenlere ve İnguşlara da gönderdi.[909] Çeçen beyleri Aydemir Bey ve Ali Bey, Şah'ın ordusunu Terek'e getirmek için kılavuzluk yapmayı kabul ettiler.

Dağıstan ulemâsından Uradalı Hacı İbrâhim Efendi, hem Nâdir Şâh'a itaat eden hanlara nasihatnâmeler hem de manevî nüfuzunun büyük olduğu halka beyannâmeler yazarak onları Şah'la mücadele etmeye çağırdı.[910] Nâdir Şâh'ın Kuzey Kafkasya'ya girmesinden endişe eden ve bazı Küçük Kabardey, Çeçen ve Kumuk beylerine para ve hediye yollayıp, aylık bağlayarak destek isteyen Ruslar, Mayıs 1742'de Kizlar Kalesi'nde 42.000 asker topladılar. Ruslar, kendilerine bağlı Kuzey Kafkasya kabîlelerinin İranlılara at ve yiyecek satmasını yasakladılar.[911]

Osmanlı Devleti de dikkatle takip ettiği Nâdir Şâh'ın Dağıstan harekâtından rahatsızlık duyuyordu.[912] Osmanlı elçisi Mustafa Münif Efendi, Ocak 1742'de Derbend'e gelerek Şah'la görüştü. Nâdir Şâh, ordusunda başlayan salgın hastalık, zâhire kıtlığı, soğuklar, Rusya'nın kuzeydeki yığınağı ile Bâb-ı Âli'nin rahatsızlığı yüzünden, ayrıca ordusunu savaşın kaçınılmaz hâle geldiği Osmanlıların üstüne gönderebilmek maksadıyla Aralık 1742'de Dağıstan'ı terk etti.[913]

Dağıstan seferinde ordusunun yeterince ikmal edilememesinden dolayı deniz gücünün önemini ve bu konudaki eksikliği fark eden Nâdir Şâh, Hazar Denizi'nde Avrupa tarzında bir donanma kurmak üzere 24 Haziran 1743'te İran hizmetindeki bir İngiliz olan ve Cemal Bey adını alan John Elton'u görevlendirdi. Rusya ile ticaret yapmak amacıyla İngiliz tüccarlar tarafından 1555'te kurulmuş olan *Muscovy Company*'nin bir memuru olan ve dört yılını Hazar Denizini incelemek ve haritasını çıkarmakla harcamış olan John Elton, 1739'da Moskova'dan İran'a karadan bir ticaret yolu açmak için bir tetkik gezisi yapmış ve Reşt'te görüştüğü Nâdir Şâh'ın oğlundan İran'da İranlılarla eşit şartlarla ticaret yapma hakkı almıştı.[914]

---

[909] Kutlu, *A.g.e.* 117.

[910] Kayayev, *A.g.e.* 141-142.

[911] Kutlu, *A.g.e.* 117.

[912] *BOA. Ali Emirî Mahmud I. No. 21406.*

[913] Zinkeisen, *A.g.e.* 5, 578.

[914] Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, (çev. Çiğdem Erkal İpek), İstanbul 2013, 194.

Lengerud şehrinde gemi inşâsına başlandı. 30 gemi inşâ edilmesi planlanmıştı. John Elton'un yardımcısı İngiliz Kaptan Thomas Woodrofe'ın komuta ettiği 18 top taşıyan büyük bir gemi ve dört küçük gemi, 1745'te denize indirildi. Gemi yapımında çalışanlar ve gemicilerin çoğunluğu İngilizler ve İran'a sığınmış kaçak Ruslardı. Gemiler için gerekli olan malzemeler yetersiz olduğundan İranlılar, Derbend'e gelen Rus gemilerini soyarak çapa ve halatlarını aldılar. İngiliz tüccar Mungo Graham top dökümünde kullanılacak 15 ton kalayı İran'a getirdi.[915]

Rusya bu gelişmeleri dikkat ve endişeyle izliyordu. Konu hakkında hazırlanan bir raporda, "İran'ın Hazar donanmasının büyümesi hâlinde bunun silahlanma yarışına yol açacağı, Rusya'nın da bölgede daha güçlü bir donanma bulundurmak zorunda kalacağı ve bunun hazîneye maliyetinin yüksek olacağı" belirtilmişti. Londra'daki Rus elçisi Şerbetov bu durumu protesto etti. İngilizlerin, İran donanmasının inşâsına yaptığı katkıların sürmesi üzerine Çariçe Yelizaveta,[916] İran ile Hazar Denizi üzerinden transit ticareti, Kasım 1746'da İngilizlere yasakladı.[917] Nâdir Şâh'ın 21 Haziran 1747'de öldürülmesi, İran'ın Hazar Denizi'nde donanma kurma projesini sonuçsuz bıraktı.[918] Reşt'te bulunan İngilizler İranlı isyancılar tarafından yağmalandı ve St. Petersburg'a çekilmek zorunda kaldılar.[919] Ruslar İran'da yaşanan karışıklıklar sırasında Lengerud'daki tersane ile atölyeleri yaktılar ve gemi ustalarını katlettiler. John Elton'un yaptığı gemilerden biri 1752'de Reşt'te Ruslarca yakıldı.[920]

Osmanlı Devleti'nin 1736-1739'da Almanya ve Rusya ile yaptığı savaştan galip çıkmasına rağmen askerî ve malî olarak çok yıpranmasından yararlanmak isteyen Nâdir Şâh, Irak, Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Osmanlı topraklarını ele geçirmek ve Câferîliğin beşinci mezhep olarak kabul edilmesini sağlamak için 29 Mayıs 1743'te Irak'a girdi. 23 Haziran'da Hille, 6 Ağustos'ta Kerkük, birkaç gün sonra Erbil'i işgâl eden İranlılar, 13 Eylül'den 5 Ekime kadar Musul'u kuşattılar.

---

915 Lawrence Lockhart, *Nadir Shah. A Critical Study Based Mainly Upon Contemporary Sources*, London 1938, 205.

916 Çariçe Yelizaveta hakkında bakınız; Evgeny V. Anismov, *Empress Elizabeth: Her Reign and Her Russia, 1741–1762*, Gulf Breeze 1995; Robert Nisbet Bain, *The Daughter of Peter the Great, A History of the Russian Diplomacy and of the Russian Court under the Empress Elizabeth Petrovna 1740–1762*, Westminster 1899; Tamara Talbot Rice, *Elizabeth, Empress of Russia*, London 1970.

917 Wood, *A.g.e.* 195.

918 Mirfendereski, *A.g.e.* 18.

919 Wood, *A.g.e.* 195.

920 Hazar Denizi'ndeki İngiliz ticareti ve İran'ın Hazar Denizi'nde donanma kurma girişimi hakkında en önemli çağdaş kaynak, Jonas Hanway, *An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea: With the Author's Journal of Travels from England Through Russia into Persia; and back through Russia and Persia and back through Russia, Germany and Holland*, I-II, London 1753-1762'dir.

Safevî şehzâdesi olduğu söylenen Sam Mirzâ adlı bir şahıs, Osmanlıların kışkırtması ve Surhay Mustafa Han'ın yardımlarıyla Mayıs 1743'te Şirvân'da isyân ederek Şemâhı'yı ele geçirdi. Sam Mirzâ olarak bilinen Muhammed Ali, 1730'da Osmanlı topraklarına sığınmış, Selanik ve Rodos'ta ikâmete memur edilmişti. Sam Mirzâ Rodos'tan İstanbul'a getirilmiş ve kendisine "Şah" unvânı verilerek Erzurum'a gönderilmiş ve sınır eyâletlerinin valilerine de bu şahın İran tahtına oturtulacağı bildirilmişti.[921] Sam Mirzâ'nın isyânını, Derbend Valisi Muhammed Ali Han'ın arzı ile Musul kuşatması sırasında haber alan Nâdir Şâh, oğlu Nasrullah Han'ı Şirvân'a gönderdi. Şirvân ve Dağıstan'ı yağma ve tahrip eden toprakları İranlılar çok sayıda esir aldılar. Sam Mirzâ, 11 Ekim 1743'te yakalandı ve idâm edildi. Haydar Han, Şemâhı Valisi tâyin edildi. Şirvân'da, Ekim 1743'te yine Safevî şehzâdesi olduğu söylenen ikinci Sam Mirzâ'nın isyânı başladı. Yaşlanan Surhay Mustafa Han'ın yerine 27 Kasım 1743'te Şirvân Hanı tâyin edilen[922] oğlu Mehmed Han asilere destek vermek maksadıyla Şirvân'a girdi. Aksu'dan Derbend'e kadar olan yerler isyâncıların eline geçti. İranlı memurlar ülkeden kovuldu. Nasrullah Han komutasındaki İran ordusu Şirvân'a girdi. Kahet topraklarına kaçan isyancılar Kahet Kralı II. Taymuraz tarafından yakalanarak Nasrullah Han'a teslim edildi. Nâdir Şâh, hizmetine karşılık olarak Gence valisine bağlı olan 145 köye sahip Borçalı Türkmenleri ve 69 köye sahip Kazak denilen Terekeme/Karapapak kabîlesinin yaşadığı toprakları II. Taymuraz'a verdi.

Dîvân-ı Hümâyûn, İran ordusunun Azerbaycan'a hareket ettiği haberi alınınca Anadolu ve Rumeli eyâletleri askerlerini Doğu Anadolu'ya sevk etti. Ordunun ihtiyacını karşılamak için de büyük miktarda zâhire ve mühimmât gönderildi.[923]

Osmanlı Devleti 23 Eylül 1743'te İran'a savaş açtı. Bağdad Beylerbeyi Ahmed Paşa, Bağdad Cephesi Seraskeri; Musul Beylerbeyi Abdülcelilzâde Hüseyin Paşa, Diyarbekir Cephesi Seraskeri; eski sadrâzam Hacı Ahmed Paşa, Kars Cephesi Seraskeri tâyin edildi. Destek ve mühimmât sevkinin idaresi için Rumeli Beylerbeyi Pir Mustafa Paşa Sıvas'ta görevlendirildi. Kars cephesinin ikmâli Trabzon üzerinden yapılıyordu. İstanbul'dan denizyoluyla Trabzon'a buradan da cepheye 115 kıta şahî top ve havan sevk edilmişti. Haytak Usmisi Ahmed Han'a vezâretle Dağıstan hanlığı, Avar Hanı Mehmed Han'a Şirvân hanlığı berâtları gönderilerek İranlılara karşı birlikte mücâdele etmeleri talimâtı verildi.[924]

Cengotay Hanı Ahmed Han, Tabasaran Masumu Murtazâ Ali Han, Tabasaran Kâdısı gibi Dağıstan beylerine İran'a karşı maddî destek veren Dîvân-ı Hümâyûn,

---

921 *BOA. MD No. 150*, 105.

922 *BOA. NHD No. 8*, 123-124.

923 *BOA. MD No. 150*, 202; İzzî, *Târih*, İstanbul 1784, 7.

924 *BOA. MD No. 150*, 201.

tertip olunan 91.000 kuruşun Ahıska'dan Dağıstanlı Mehmed Bey vasıtasıyla gönderilmesi hususunda Nisan 1744'te Şark Seraskeri Ahmed Paşa ve Çıldır Beylerbeyi Yusuf Paşa'ya emir gönderdi.[925] Mayıs 1744'te Doğu Gürcistan'a giren Yusuf Paşa, II. Taymuraz ve II. Aleksandr/Ali Mirzâ Han tarafından mağlup edildi.

Gori'ye gelen Nâdir Şâh 9 Temmuz 1744'te hizmetlerine karşılık II. Taymuraz'ı Kartli, oğlu Erekle'yi Kahet kralı tâyin etti. Yeğeni Ali Kulu Han'ı II. Taymuraz'ın kızı Prenses Ketevan ile evlendirdi. Binlerce Gürcü, Kartli ve Kahet topraklarından İran'a sürüldü.[926] 29 Temmuz 1744'te Kars Kalesi'ni kuşatan Nâdir Şâh, beklemediği direniş karşısında 9 Ekim'de kuşatmayı kaldırdı.[927] II. Taymuraz ve II. Erekle'nin taç giyme törenleri Hıristiyan Gürcü geleneklerine uygun olarak 1 Ekim 1745'te Tiflis'in 20 km. kuzeyinde yer alan Mtskheta'daki Svetitskhoveli Katedrali'nde yapıldı. 100 yıla yakın bir süre sonra Kartli ve Kahet taçlarını yeniden Hıristiyan hükümdarlar giymişlerdi.[928]

Bâb-ı Âli, Nâdir Şâh'ın Kars kuşatması ile Güney Kafkasya ve Dağıstan'a yönelik askerî faaliyetleri devam ederken, Trabzon-Erzurum güzergâhı üzerinden Kars ve Güney Kafkasya'daki birliklerini ikmâli sürdürüyordu. İranlıların Kars, Ahılkelek ve Ahıska civarında bulunması Osmanlıları bölgedeki askerlerin yiyecek ve mühimmât ihtiyacının karşılanmasında daha kolay, hızlı ve düşük mâliyetli yeni bir güzergâh arayışına itti. 1744'te Trabzon bağlantılı Batum-Ardanuç-Ardahan-Kars yolu kullanılmaya başlandı. Trabzon iskelesine getirilen zâhire, Trabzon beylerbeyi vasıtasıyla Trabzon ve civarından kiralanan melekse türü teknelerle Batum'a, buradan da Gönye sancakbeyi nezâretinde yük hayvanlarıyla Kars ve Çıldır'a nakledildiyor,[929] Batum-Ardanuç-Ardahan-Kars güzergâhından cephâne de sevk ediliyordu. Ahıska Kalesi için gerekli cephâne, İstanbul'dan gemilerle Batum iskelesine, oradan da aynı güzergâhla Ahıska'ya taşınıyordu.[930]

Kurbanoğulları sülâlesinden Hacı Çelebi'nin, 1743'te kendisini Şeki Hanı ilân etmesi üzerine Nâdir Şâh, Kasım 1744'te yeniden Dağıstan üstüne yürüdü. 27 Aralık 1744'te Berdâ, 7 Ocak 1745'te Şeki şehirlerini ele geçiren Nâdir Şâh, Mayıs 1745'te Sugra ve Andal'da Osmanlı-Dağıstan kuvvetlerine yenilerek büyük kayıp verdiğinden Haziran 1745'te Revân yakınlarındaki Gökçe yaylasına çekildi. Hacı Çelebi'yi kendisine tâbi olması şartıyla, Şeki'de Şâh Vekili tâyin eden Nâdir Şâh,

---

925 *BOA. Cevdet Askeriye No. 7775*; Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.* 71.

926 Brosset, *A.g.e.* II/2, 45–50.

927 Şem'dânî-zâde Süleyman Efendi, *A.g.e.* 112–113. Kars kuşatması hakkında bkz. Sırrı Efendi, *Makâle-i Vâkıa-ı Muhâsara-ı Kars*, Süleymaniye Ktb. Esad Efendi No. 2417.

928 Lang, *Last Years..*, 144-145; Beradze-Kutsia, a.g.m. 128.

929 *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 4380.*

930 *BOA. MAD No. 18433*, 84.

Ağustos 1745'te İran'a geri döndü. Osmanlı Devleti, 2000 altın gönderdiği Haspulad Han'ı, 2 Ağustos 1745'te Gazi Kumuk Şamhalı, Ahmed Han'ı Cengotay Hanı olarak atadı.[931] Hacı Çelebi, 1747 başında kendisini yeniden Şeki Hanı ilân etti.

Nâdir Şâh'ın Kars kuşatmasını kaldırarak, çekilmesine karşılık Bâb-ı Âlî, İran sınırına yeni takviye kuvvetler sevk etmeye devam etti. Kars Seraskeri tayin edilen Yeğen Mehmed Paşa, Haziran 1745'te Kars'a geldi. Nâdir Şâh'a fırsat vermeden savaşı kazanmak için Temmuz başlarında, ordusuyla birlikte Arpaçay'ı geçerek Şah'ın karargâhını kurduğu Revân yakınındaki Bagaverd'e geldi. Hemen saldırıya geçen Osmanlı ordusu, siperlerde bulunan İran kuvvetlerini geri püskürttü ve çarpışmaların beşinci günü İran ordusuna son darbeyi vurmak için hücuma geçti. Ancak Nâdir Şâh'ın ihtiyat olarak tuttuğu 40.000 askeri cepheye sürmesi üzerine Osmanlı ordusundaki büyük bölümü Alevî 15.000 kadar levend ve gönüllü isyân ederek firâr ettiler. Nâdir Şâh, hastalanmasına rağmen dört gün daha durumu idare eden Yeğen Mehmed Paşa'nın 14 Ağustos'ta ölmesi üzerine geri çekilen Osmanlı ordusunu takip ederek 23 Ağustos 1744'te Bagaverd mevkiinde yenilgiye uğrattı. Savaşta 28.000 Osmanlı askeri şehîd oldu ve ordunun bütün topları İranlıların eline geçti. Osmanlı ordusunun bozularak geri çekilmesine rağmen ülkesinde ortaya çıkan huzursuzluk ve karışıklıklardan endişe etmesi yüzünden Osmanlı Devleti ile barış yapmak isteyen Nâdir Şâh, 12 Ocak 1746'da Feth Ali Han Türkmen'i elçilik göreviyle İstanbul'a gönderdi. Osmanlı elçisi Mustafa Nazif Efendi, Feth Ali Han Türkmen ile birlikte Mart 1746'da İran'a geldi.[932] Tahran'la Kazvin arasındaki Kerden ordugâhında 4 Eylül 1746'da başlayan müzâkereler sonrası 17 Aralık 1746 tarihinde 3 yıl, 3 ay, 6 gün devam eden Osmanlı-İran savaşına son veren Kerden Barış Anlaşması imzalandı. Bir mukaddime, üç maddelik metin ve bir tezyilden oluşan Kerden Barışı ile iki devlet arasında 1639 tarihli Kasr-ı Şirin ve 1736 tarihli İstanbul anlaşmalarıyla çizilen sınır kabul edildi.[933]

---

931 Şemdânîzâde Süleyman Efendi, *A.g.e.* I, 119.

932 İzzî, *A.g.e.* 45

933 18. Yüzyılın ilk yarısında Kafkasya hakkında metinde zikredilenler dışında yararlanılan kaynaklar; *Abraham of Erevan History of the Wars (1721–1738)*, (Tran George A. Bournoutian), Costa Mesa 1995; Ahmet Cevdet Paşa, *A.g.e.* I, 280–282; Armen M. Aivazian, *The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal*, Yerevan 1997; M.Münir Aktepe, "Mahmud I", *İA*, VII; aynı yazar. "Nevşehirli İbrâhim Paşa", *İA*, IX; İzzî, *Târih*, İstanbul 1784, 10–91; Michael Axworthy, *The Sword of Persia: Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant*, London 2006; Mohammad Ali Hekmat, *Essai sur l'histoire des relations irano-ottomanes de 1722 à 1747*, Paris 1937; Lawrence Lockhart, *Nadir Shah. A Critical Study Based Mainly Upon Contemporary Sources*, London 1938; aynı yazar, *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge 1958; *Mecmua-ı Muâhedat*, III. İstanbul 1876, (1724 Osmanlı-Rus Anlaşması ve 1739 Belgrad Anlaşması'nın metinleri); Vladimir Minorsky "Nadir Shah", *EI*, III; Vladimir Minorsky-M.Münir Aktepe, "Nadir", *İA*, IX; Nevres-i Kadim, *Târihçe-i Nevres*, (yay. Hüseyin Akkaya), İstanbul 2004; Robert W.Olson, *The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations 1718-1743*, Bloomington 1975; *Osman-*

Sultan III. Ahmed ve Nevşehirli Dâmad İbrâhim Paşa'nın Şâh Hüseyin'in Şiî militanlığı desteklemesi ve 1723'te Safevî hânedânının düşmesi ile ortaya çıkan karışıklıklar sonrası Rusya'nın İran topraklarını işgâle başlaması üzerine açtıkları Osmanlı-İran savaşı aralıklarla 23 yıl devam etti. Taraflara büyük askerî ve malî zarar veren, yüz binlerce insanın öldüğü bu savaşta, iki devlet birbirlerinden toprak koparamadı, siyasî ve iktisadî hiçbir kazanç elde edemedi. Osmanlı-İran mücâdelesi taraflara değil, onların birbiriyle uğraşmasından istifade ederek Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarına sahip olan, Dağıstan'ın kuzeyine yerleşen, Kuzey Kafkasya bozkırlarında Kozak unsurlarını çoğaltan, Güney Kafkasya'da Ermeniler ve Gürcüler arasında nüfûzunu artıran Ruslara yaradı. Rusya, Kafkasya'da gelecekteki faaliyetleri ve harekâtı için çok uygun bir stratejik konum kazandı.

f. Kafkasya'da Osmanlı-Rus Mücadelesi, 1736-1739 Osmanlı-Rus Savaşı.

Rusya'nın Kuzey Kafkasya'daki en önemli idarî ve askerî merkezi hâline gelen Svyatoy Krest Kalesi'nin komutanı General Koronotov, Çar'ın emriyle Terek kıyısında Kozakların iskân edileceği bir stanitsanın inşâsına başladı. Bunu ülkesi için tehdit olarak gören Gazi Kumuk Şamhalı Adil Giray Han, 1725'te Rus tabiyetinden çıktı ve 30.000 askeriyle kaleye saldırdı. General Koronotov'un çıkış hareketiyle bozulan Dağıstanlılar dağıldı. Ruslar, Dağıstan köylerini yağmaladılar. Yakalanan Adil Giray Han, Rusya'ya götürülerek idâm edildi.[934] Gazi Kumuk Şamhalı olan Surhay Han'ın hanlık görevi Bâb-ı Âli tarafından Mart 1728'de tasdîk edildi.[935]

İstanbul'daki Rus elçisi Nepliuev, Şirvân Hanı Surhay Mustafa Han'ın Mayıs 1729'da Kübecilere ait Kuba ve Tabasaran arasındaki 12 köyü talan ettiğini, talan edilen köylerin Rusya'ya ait olduğunu öne sürerek 14 Temmuz 1729'da Dîvân-ı Hümâyûn'a şikâyette bulundu. Sadrâzam Nevşehirli Dâmad İbrâhim Paşa, Rusya Şansölyesi Andrey İvanoviç Osterman'a gönderdiği mektupta, *"Kübecilerin Şirvân Hanı'nın tebaâsı olduğunu"* bildirdi. Osterman, Sadrâzam'a gönderdiği cevapta, *"Şirvân Hânı Surhay Han'ın Rus topraklarına tecâvüz ettiğini, Şirvân Hanlığı topraklarının Samur nehri kıyısından başladığını, bölgenin Ruslar tarafından ele geçirilmesinden önce de Şirvân Hanlığı'na değil Derbend Hanlığı'na ait olduğunu, Gazi Kumuk Şamhalı*

---

lı-İran-Rus ilişkilerine Ait İki Kaynak I. Petros di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi II. Nâdir Şâh Devrine Ait Anonim Bir Kronoloji, (çev. Hrand Der Andreasyan), İstanbul 1974; Öztuna, *A.g.e.* IV, 481–483, V, 22–26; John R. Perry, "Nadir Shah Afshar", *EI²*, VII; Hans R. Roemer, "The Last Safavids", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1986, 324–331; M.Lucille Shay, *The Ottoman Empire from 1722 to 1734 as Revealed in Despatches of the Venetian Baili*, Urbana 1944; *Tahmas Kulu Han'ın Tevarîhi*, (çev. Esat Uras), Ankara 1942; Uzunçarşılı, *A.g.e.* IV/1, 172–230, 299–313.

934 Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.* 59.

935 *BOA. MD No. 134*, 379.

ve Derbend Hanı'nın da Rusya'ya tâbi olduklarını, din birliğinin bir ülkenin sahiplenilmesine imkân veremeyeceğini" yazdı. Bu görüşleri dikkate almayan Bâb-ı Âli, Şirvân'ı da 1 Mayıs 1731'de yurtluk-ocaklık olarak Surhay Han'a verdi.[936] Gence Muhâfızı İbrâhim Paşa ve Revân Searaskeri Ali Paşa ile birlikte hareket etmesi emri verilen[937] Surhay Mustafa Han'a 17 Aralık 1733'te murassa bir sorguç ve hil'ât ile askerlerinin iâşesi için 150 kese altın gönderilerek İran seferine katılması istendi.[938]

Kırım Hanı II. Mengli Giray'ın kardeşleri Baht Giray ve Murad Giray, halkını köle ve câriye vergisi vermeye zorlamak için 1731'de Kabardey topraklarına girdi. Kabardey pşılarının vergiyi kabul ederek Kırımlılarla anlaşması üzerine ayaklanan Kabardeyler, Çariçe Anna'nın yardımlarına gönderdiği Rus birliğinin desteği ile Kırımlıları Bakşan nehri kıvısındaki kalelerinden kovdular. Rusya, Ağustos 1731'de Kabardey üzerinde hâkimiyetini ilân etti. Çariçe Anna, Sultan I. Mahmud'un cülûsunu tebrik için 11 Temmuz 1731'de yazdığı ve elçisi İvan Sçerbatov'un İstanbul'a ulaştırdığı mektubunda, "Kartvel'in ve Gürcistan'ın ve Kabardiya'nın ve Çerkesya'nın ve Dağıstan ın hâkimesi" sıfatlarını unvânları arasında zikrediyordu. Rus elçisi İvan Nepliuev, 1732'de Bâb-ı Âlî'ye verdiği muhtırada *"Kabardey ve Çerkeslerin Ukrayna asıllı Kozaklar olduklarını ve Rusya'ya tâbi bulunduklarını"* ileri sürdü. Sadrâzam Hekimoğlu Ali Paşa, *"dokuz sene evvel Çar I. Petro'nun Nişli Mehmed Ağa vasıtası ile Pâdişâh'a gönderdiği mektupta, Osmanlı Devleti'nin Kabardeyler, Çerkesler ve Nogaylar üzerindeki hâkimiyetini tanıdığını.. muhtırada ileri sürülen iddiaların kabul edilemez olduğunu"* Rus elçisine bildirdi.

Osmanlı-Safevî savaşları sırasında ülkesi ve halkı zarar gören İmeret Kralı V. Aleksandr 1732'de Çariçe Anna'ya elçi göndererek "Ortodoksların hâmisi" olarak kendilerine yardım etmesini istedi.[939] Svyatoy Krest Kalesi komutanı General Douglas, Albay Koh komutasında 500 kişilik bir keşif birliğini Haziran 1732'de Çeçen topraklarına yolladı. Ruslarla işbirliği yapan Çeçen beylerinden Kazbulat'ın kılavuzluğu ile ilerleyen birlik 7 Temmuz 1732'deki çatışmada Kırım Hanlığı'na tâbi Çeçen Beyi Aydemir Bey'in komutasındaki Çeçenlere yenilerek bölgeyi terk etti. Çatışmada Kazbulat katledildi.[940] General Douglas, Çeçenlere cezalandırma akını düzenledi. Kahet Beylerbeyi II. Konstantin/Mahmud Paşa, Nâdir Han ve Ruslarla temas kurmaya çalıştığının öğrenilmesi üzerine Bâb-ı Âlî'nin talimâtıyla üstüne yürüyen Çıldır ve Tiflis Beylerbeyi İshak Paşa ile 23 Aralık 1732'de Becanbağ'da

---

936 *BOA. Cevdet Hâriciye No. 4546.*

937 *BOA. NHD. No. 7*, 237-239.

938 *BOA. NHD. No. 7*, 362-363; Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.* 54; Saml-Şâkir-Subhî, *Târih.* İstanbul 1783, 24.

939 Gvosdev, *A.g.e.* 9.

940 Ahmadov, *A.g.e.* 54.

yapılan savaşta yenildi ve öldürüldü. Dîvân-ı Hümâyûn, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'da Osmanlı nüfûzunu takviye etmek ve İran'a karşı duruma hâkim olmak maksadıyla, Kasım 1732'de Kırım Hanı I. Kaplan Giray'a Kafkasya'ya geçmesi, Haytak Usmisi Ahmed Han ile beylerbeylik verilen oğlu Mehmed Han'a da Kırım ordusuna yardımcı olmaları için emirler gönderdi. Rusya, Kafkasya üzerinden İran'a saldırı emri alan I. Kaplan Giray'ın, oğlu Fetih Giray komutasında gönderdiği Kırımlılar, Nogaylar ve Çerkeslerden oluşan 25-30.000 kişilik ordunun[941] Kuban yoluyla Dağıstan'a geçmesine, İstanbul'a gönderdiği muhtırayla, Kuban halkının kendi tebaâsı ve Dağıstan'ın Rus toprağı olduğunu ileri sürerek itiraz etti. Reîsülküttâb İsmail Efendi, 8 Mayıs 1733'te yapılan görüşmede Rus elçisi İvan Nepliuev'e, Çar I. Petro'nun 1723'te yazdığı mektupta Rusya'nın bu bölge üzerinde hiç bir hakkı olmadığını kabul etmesine karşılık şimdi öne sürülen Rus iddialarının meşrû olmadığını bildirdi.

Fetih Giray, Sultan I. Mahmud'un temsilcisi Mâbeyinci Mustafa Bey'in de yer aldığı ordusuyla birlikte Kuban nehrine ulaştığında, ordugâha gelen Kalmuk tayşisi Dönduk-Ombo'nun (Os. Dundukunba) oğlu başkanlığındaki Kalmuk elçilik heyeti, Osmanlı Devleti'ne itaâtlerini arz etti. Kırım ordusunun Kuban'ı geçmesi üzerine Svyatoy Krest Kalesi komutanı General Lavaşev, General Uropkin ve General Basmanov vasıtasıyla 24 Nisan 1733'te Fetih Giray'a gönderdiği mektupta, "Kuban'ın ötesinin Rusya'ya ait olduğunu" belirterek, "Rus topraklarında devam eden ve savaş ilânı anlamına gelen yürüyüşe son verilmesini" istedi.

Hazar Denizi kıyısındaki Rus birliklerinin komutanı General Hessen-Hamburg, 24 Mayıs 1733 günü Osmanlı ordugâhına ulaşan mektubunda Fetih Giray'a, "daha ileri gittiği takdirde kendisine silahla karşı koymak zorunda kalacağını" bildirdi. Fetih Giray, mektuba verdiği cevapta *"Padişâh'ın ve Han'ın emirlerini yerine getirdiğini, yürüyüşün kendisi tarafından durdurulmasının mümkün olmadığını"* belirtti. Kuban'dan Terek'e doğru yürüyüşe devam eden Fetih Giray'ı Tatartob'ta karşılayarak Padişâh'a itaâtlerini arz eden ve geçmişteki hataları için af dileyen Küçük Kabardey beyleri orduya takviye askerler verdiler. Çeçen Beyi Aydemir Bey, Sunja nehri kıyısındaki İflav'da, 2000 süvariyle orduya katıldı. Kumuk Beyi Albek, Kumuk şehri yakınında itaâtini arz ederek orduya katıldı. Enderey Beyi Aktimur, Aktaş çayı kenarında ordugâha gelip el öptü ve orduya binek hayvanları verdi. Fetih Giray'ın Koysu yakınlarındaki Tatargav'da kurulan ordugâhına gelerek itaâtini arz eden Haytak Usmisi Ahmed Han'a, vezâretle beylerbeylik verildi. Gazi Kumuk Şamhalı Surhay Mustafa Han'ın oğlu Mehmed Bey bir miktar askerle birlikte orduya katıldı. Cengotay Hanı Ahmed Han ordugâha gelerek itaâtini arz etti ve asker verdi. Demirkapu Geçidi'nde ordugâha gelen Akuşa Kâdısı ve Kübeci ule-

[941] Bâb-ı Âli'nin Fetih Giray'a verdiği talimatlar *BOA. Cevdet Hâriciye No.* 5346'da yer almaktadır.

mâsı ile Surhay Mustafa Han'a tabi Gazi Kumuk kabîlelerinin önde gelenleri itaâtlerini arz ettiler. Gürcüler de bağlılıklarını bildirdiler. Fetih Giray komutasındaki ordu yolunu kesmek isteyen Prens Hessen-Hamburg'un komutasındaki 4000 kişilik Rus birliğini 11 Haziran 1733'te iki saat süren bir savaşta yendi. Hessen-Hamburg, atının hızı sayesinde esir olmaktan son anda kurtuldu, kaçarken geride bıraktığı eşyaları bir süre sonra İstanbul'da satıldı. Rus elçisi İvan Nepliuev'in durumu protesto etmesi üzerine, üç yıldır devam eden İran savaşı bitmeden, Rusya ile savaşa girmeyi devletin menfaatine uygun bulmayan Bâb-ı Âli, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'daki Osmanlı hâkimiyet ve nüfûzunun yeniden tesisini yeterli görerek 15 Eylül 1733'te Fetih Giray Han'a Kırım'a dönmesini emretti.

Çar I. Petro'nun ölümünden sonra Rusya'nın dış siyasetinde meydana gelen değişiklikler ve Nâdir Han'ın Kafkasya'daki seferleri ile bölgedeki İran hâkimiyet ve nüfûzunu yeniden tesis etmesi, Rusların Hazar Denizi ve Kafkasya'da yayılmasını yarım asır geciktirdi.[942] Çariçe II. Yekaterina'nın 9 Temmuz 1762'de tahta çıkışına kadar Rusların Kafkasya'da tek düşüncesi Terek Hattı'nı korumak ve hattı Sulak nehrine doğru kaydırmaktan ibaret kaldı.[943] Rusya, Osmanlı-İran savaşlarında hem Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmesi hem de açık denizlere ulaşma hedefinin gerçekleşmesi amacıyla İran'ı destekledi. Osmanlılara karşı askerî hazırlıklar dışında diplomatik faaliyetlere girişen Rusya, 1720'lerde İstanbul'da Rus aleyhtarı bir siyaset takip etmiş olan ve Bâb-ı Âlî'yi Rusya'ya karşı bir savaşa kışkırtan İngiltere ile 2 Aralık 1734'te St. Petersburg'da bir denizcilik ve ticaret anlaşması imzaladı. Danimarka ile yakınlaşan Rusya, İsveç'le 24 Mart 1724'te yapılmış olan ittifakı 5 Ağustos 1735'te yeniledi. Çariçe I. Yekaterina'nın 6 Ağustos 1726'da İmparatoru VI. Karl ile yaptığı ittifakın amacı, Almanya İmparatorluğu'nun batıda Fransa ile savaşırken doğuda da Osmanlı Devleti ile savaşmasını önlemek ve bu maksatla Osmanlı-İran savaşının devam etmesini sağlamaktı. İmparator VI. Karl ve Çariçe Anna, Haziran 1733'te Osmanlı Devleti aleyhine ittifak antlaşması imzaladılar. İlk saldırıyı Ruslar yapacak, Almanya sözde iki tarafın arasını bulmak için arabuluculuğa soyunacak ve zamanı gelince savaşa katılacaktı.[944]

Osmanlı-Rus münasebetlerinde, Ukrayna sınır hattı, Azak yakınında inşâ edilen Rus istihkâmları ve Kafkasya halkları üzerindeki hâkimiyet iddiaları çatışma ve karşılıklı şikâyetlere yol açıyordu. Osmanlı-Rus ilişkileri, Kafkasya ve Hazar Denizi kıyılarında tam olarak belirlenmemiş sınırlar ve emniyet altına alınmamış

---

[942] Allen-Muratoff, *A.g.e.* 11.

[943] Baddeley, *A.g.e.* 59.

[944] Karl A. Roider, *Austria's Eastern Question 1700–1790*, Princeton 1982, 63–66. Çariçe Anna İvanovna hakkında bakınız Robert Nisbet Bain, *The Pupils of Peter the Great: A History of the Russian Court and Empire from 1697 to 1740*, Westminster 1897; Mina Curtiss, *A Forgotten Empress: Anna Ivanovna and Her Era, 1730–1740*, New York 1974.

toprak mülkiyeti ile bu yüzden ortaya çıkan akın, yağma, sınır ihlâli iddiaları ve diplomatik anlaşmazlıklar yüzünden Osmanlı-İran savaş sırasında daha gerginleşti.

Bâb-ı Âlî, Kırım Hanlığı birliklerinin Gazi Kumuk ve Haytak topraklarından geçerek İran'a karşı sevk edilmesi için Mart 1735'te Rusya nezdinde teşebbüste bulundu. Dağıstanlılara yardım etmesi emredilen Kırım Hanı I. Kaplan Giray, 53.300 kişilik bir orduyla Kafkasya'ya girdi.[945] Kabartay topraklarını aşan Kırım ordusu Mayıs'ta Sulak nehri kıyılarına ulaştı. Kozaklar ve Ruslarla anlaşan Çeçen Beyi Aydemir Bey'in Hankale Geçidi'nde Kırım ordusuna saldırması üzerine I. Kaplan Giray güzergâhını değiştirmek suretiyle Dağıstan'a ulaştı.[946] İstanbul'daki Rus elçileri İvan Nepliuev ve Aleksey Vesnyakov, Rusya ile İran arasında imzalanan Gence Anlaşması ve iki ülkenin "ebediyen müttefik olma" kararı hakkında hazırlanan muhtırayı, 6 Mayıs 1735'te Dîvân-ı Hümâyûn'a takdim ettiler. Sadrâzam Hekimoğlu Ali Paşa, Rus elçileri ile yapılan toplantıda *"Gazi Kumuk Şamhalı ve Haytak Usmisi'nin Astarhan'ın zaptından beri Osmanlı Devleti'ne tâbi olduğunu"* öne sürdü. Aleksey Vesnyakov, bu iddianın kabul edilmesinin mümkün olmadığını, Çariçe'nin Kırım ordusunun kendi topraklarından geçmesine izin vermeyeceğini bildirdi. Almanya elçisi Thalmann'ın da katılımıyla 13 Mayıs 1735'te yapılan yeni bir toplantıda Sadrâzam Hekimoğlu Ali Paşa, *"Kutsal Haç Kalesi'nden 20, Derbend'den 10 fersah mesafede bir yol olduğunu, bu yolun Rus toprakları üzerinde hiçbir ihlâl ve tecâvüze neden olmadığını"* belirtti. Hekimoğlu Ali Paşa, I. Kaplan Giray'ın gönderdiği Kabardey'in hukukî statüsünü açıklayan mektubun da müzâkere edildiği aynı toplantıda Rusların Kabardey'i işgâl ve kışkırtmalarından şikâyet etti. Ruslar, Kabardey'in stratejik önemi nedeni ile bu şikâyeti dikkate almadı. I. Kaplan Giray, Rus birliklerinin Kırım'a yaklaştıklarının öğrenilmesi üzerine Dağıstan'daki harekâta son vererek ülkesine geri döndü.

Svyatoy Krest Kalesi komutanı General Vasiliy Lavaşev, Kırım birliklerinin Kabardey'e girmesi hâlinde, Kozakların da Osmanlı topraklarına saldıracaklarını

---

945 Geleneklere göre Kırım Hanlığı yönetimindeki topraklarda yaşayan her altı hâne, hanın ordusuna bir erkek ve üç at temin etmek zorunda idi. Kırım 8000 kişi, Nogaylar 30.000 kişi, Çerkesler 6000 kişi, Bucak eyaleti 400 kişi, Taman kazası 400 kişi, Abazalar 4000 kişi, Kuban 500 kişi ve Büyük Kabardey 4000 kişi sağlıyor ve böylece birliklerin tamamı 53.300 kişiden oluşuyordu. [Kont Burkhard von Münnich, *Tagebuch des russisch-kaiserlichen Generalfeldmarschalls B. Ch. Von Münnich über den Ersten Feldzug des in den Jahren 1735-1739 geführten russisch-türkischen Krieges*, Leipzig 1843, 133'ten Zinkeisen, *A.g.e.* 5, 62.

946 I. Kaplan Giray'ın 1735 yılındaki Dağıstan harekâtı kimi Osmanlı kaynaklarında, muhtemelen aynı güzergâhı kullanan Kalgay Fetih Giray'ın 1732 yılındaki Dağıstan harekâtı ile karıştırılmıştır. Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Müri't-Tevârih*, (yay. M.Münir Aktepe), I, İstanbul 1976, 40–42; Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi. Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, haz. Mesut Aydıner, İstanbul 2007, 288–291.

Osmanlı yetkililerine bildirdi. Rus kuvvetleri, Gence Anlaşması uyarınca 1735'te Svyatoy Krest Kalesi'ni boşaltarak, Çariçe Anna'nın danışmanı Kont Burkhard von Münnich'in talimâtıyla kurulan ve Terek'ten, Aşağı Don'a kadar uzanan palangalardan oluşan Terek Hattı'na çekildi. Kozaklar, Terek nehrinin aşağı kıyılarındaki eski yerleşim bölgelerine döndüler. Sulak nehri üstündeki Agrahan Çağlayanı civarına da 1000 kadar Kozak ailesi iskân edildi. 1735'de Terek-Kizlar Alayı kuruldu. Terek nehri kıyısındaki Kizlar Kalesi, 1735'te kasaba hâline geldi.

Kafkas Hattı'nın temelini teşkil eden Kizlar, 1763'te Mozdok Kalesi kuruluncaya kadar Rusların Kafkasya'daki idarî ve askerî merkezi,[947] Osmanlı Devleti, İran, Güney Kafkasya ve Astarhan'dan gelen Ermeni tüccarların toplandığı bir ticaret ve imalât merkezi oldu. Şehirde idarî binalar, Rus ve Ermeni kiliseleri, cami, hapishâne, hamam ve medrese vardı. Kizlar'daki Ermeniler, dokumacılık, kumaş boyama, kuyumculuk ve içki imalâtı yapıyorlardı. Çariçe Anna, Kizlar'da faaliyet gösteren Ermeni tüccarlara 17 Eylül 1740'ta çeşitli vergilerden muâfiyet verdi.[948] Cuma günleri burada pazar kuruluyor Rus ve Ermeni tüccarlar, Kizlar'a kumaş, makas, iğne, şeker, boya, tuz, demir ve demirden yapılmış ev eşyaları getiriyorlardı. Dağlıların getirdikleri ürünler canlı hayvan, yün, deri, kürk ve postlar, halılar, keçe ve keçeden yapılmış eşya ve meyve idi. Kafkasyalılarla ticaret, genellikle takasla yapılıyordu. Kizlar, tarım ve ticaretten kaynaklanan zenginliği dolayısı ile Dağlılar tarafından sık sık yağmalanıyor, Kozaklar buna köyleri basıp yağmalayarak mukâbele ediyorlardı. Kizlar yakınında, Terek bölgesinde yaşayan Miçkiz Çeçen kabîlesinin beyi Umran 1749'da Terek nehri boylarında ekip biçtiği kimi arazileri mülkiyeti kendisinde olmak üzere Ermeni tüccarlara ve göçmenlere dağıttı.[949]

Sadrâzam Hekimoğlu Ali Paşa Haziran 1735'te huzuruna kabul ettiği Rus elçisi Aleksey Andreyeviç Vesnyakov'a yakında iki ülke arasındaki ilişkilerin kesileceğini söyleyerek *"Halife'nin kendisinden yardım isteyen Müslümanlara yardım etmek zorunda olduğunu, bu yüzden Nâdir Han'a karşı yardım talep eden Dağıstan halkının isteğini yerine getireceğini"* yazılı olarak bildirdi. Sadrâzam, Almanya İmparatorluğu Başbakanı Koenigsegg'e yazdığı mektupta *"Rusya'nın Dağıstan'daki hâkimiyet iddiası ve tehditkâr davranışlarının harp sebebi olacağını"* belirtti.

Rusya Şansölyesi Osterman, Eylül 1735'te İstanbul'a ulaşan 10 Temmuz 1735 tarihli mektubunda "İran'ın da en az Osmanlı Devleti kadar hakkı olduğu hâlde Dağıstan üzerinde hâkimiyet iddiasında bulunmadığını, devletlerin sınırlarını dinî cemaatlerin değil anlaşmaların belirlediğini, Dağıstan halkının yedi yıl önce

---

[947] Baddeley, *A.g.e.* 42.

[948] Söz konusu ukaz, Bournoutian, *Armenians and Russia*., 179-180'de yayınlanmıştır.

[949] "18. Yüzyılda Çeçenya'daki Toplumsal İlişkilerin Yapısı Hakkında", (çev. Müzeyyen Özdemir), *Kafkasya Yazıları*, 1/3, (Sonbahar-Kış 1998), 68.

Bâb-ı Âlî'den kendilerini himâye altına almasını talep ettiğini, Sadrâzam İbrâhim Paşa'nın bunu reddettiğini, Osmanlı topraklarının Şirvân'a kadar uzandığını ve Bâb-ı Âlî'nin Dağıstan üzerinde hiç bir hukuku olmadığını, buna rağmen Kırım Hanı'nın Dağıstan halkından kendisine itaât etmelerini istemesinin önemli ve kabul edilemez olduğunu" yazıyordu.

Sadrâzam Gürcü Ağa İsmail Paşa, *"Dağıstan'ın Rusya'ya tâbi görülmesine rıza gösterilmeyeceğini, Kırım birliklerinin halkına zarar vermeden Dağıstan'dan yürüyüşe devam edeceklerini"*, Andrey Osterman ile Alman, Fransız, İngiliz ve Hollanda elçilerine yazılı olarak bildirdi.

Osmanlı Devleti ile girişilecek savaşta Kalmuklarla işbirliği yapmak, Kırım ve Kafkasya cephesinde onların desteğini sağlamak Rusya için çok önemliydi. Çariçe Anna tarafından Mart 1735'te Ayukay Han'ın torunu olan Dönduk-Ombo'ya "Kalmuk Halkının Baş Yöneticisi" unvânı verildi.[950]

Kont Christoph Burkhard von Münnich, I. Kaplan Giray'ın Kabardey ve Dağıstan'da yürüyüşüne engel olacağını Aleksey Vesnyakov vasıtası ile 19 Kasım 1735'te Ağa İsmail Paşa'ya bildirdi. Sadrâzam, 10 Aralık 1735'te tekrar görüştüğü Vesnyakov'a "Rus birliklerinin Kırım girişindeki Orkapu'da göründüklerini, Azak yakınında İki kardeşler denen yerde toplanmakta olduklarını" ifade ederek bu hususta ve Kozaklar ile Kalmukların, Nogaylar ve Çerkeslere akın yapma hazırlıkları konusunda bilgi istedi. Vesnyakov, 24 Şubat 1736'da yeni sadrâzam Silahdâr Seyyid Mehmed Paşa'ya, "İran'la barış imzalayan Rusya'nın Kırım Hanı'nın topraklarından geçmesine izin vermeyeceğini, Bâb-ı Âlî'nin iddia ettiği silahlanma ve hazırlıkların Han'ın yürüyüşüne karşı bir tedbir olduğunu" söyledi. Rusya Şansölyesi Andrey Osterman, 1 Mart 1736'da İstanbul'a ulaşan mektubunda "Rusya'nın yirmi yıldır Bâb-ı Âlî'ye karşı iyi niyetli hareket ettiğini, ancak aynı karşılığı görmediğini, anlaşmazlıkları çözme imkânlarının sonuçsuz kalması durumunda savaş çıkacağını, ihtilafların barışçı yollardan çözümü için son defa teklifte bulunduğunu, sınır meselesinin halli için yetkili memurlar gönderilmesini" yazıyordu.[951]

Kırım'ı, Kuban'ı ve Kabardey'i işgâl etmeyi, İstanbul'u ele geçirip Osmanlı Devleti'ni yıkmayı planlayan Kont Burkhard von Münnich'in telkinleriyle[952] tarih-

---

[950] Khodarkovsky, *A.g.e.* 204–205.

[951] 1735–1736 yıllarında Osmanlı Devleti ve Rusya'yı savaşa götüren gelişmeler için bkz. Nolde, *A.g.e.* II, 20–24.

[952] Kont Burkhard von Münnich'ten Kont Ernst Johann Biron'a 14 Ağustos 1736 tarihli mektup, Nolde, *A.g.e.* II, 341 içinde. Bu belge, Rus ve Sovyet tarihçilerinin Kabardey'in 1557'de kendi rızası ile Rusya'ya bağlandığı yönündeki iddiasının da uydurma olduğunu göstermektedir. [N.A. Smirnov, *Politika Rossii na Kavkaze v XVI-XIX vekakh*, Moscow 1958, 10'dan Kazemzadeh, a.g.m. 240-241.]

te ilk defa Osmanlı Devleti'nden toprak talep eden Ruslar,[953] Mart 1736'da Azak Kalesi'ne saldırdılar. 20 Mart'ta Şahî ve Sultaniye kuleleri, 24 Mart'ta içinde 100 kadar asker bulunan Seddü'l-İslâm Kalesi Rusların eline geçti. Birliklerin bir kısmının Kırım'a sevk edilmesinden sonra Azak'ı kuşatan Rus kuvvetleri 40.000 düzenli asker, binlerce Kalmuk ve Kozak ile 37 top ve 22 havandan meydana geliyordu. Kuşatmanın komutasını 26 Nisan 1736'da Mareşal Pyotr Petroviç Lacsy aldı. Kont Burkhard von Münnich komutasındaki 54.000 kişilik Rus ordusu, Nisan ayı geldiğinde Orkapı'ya birkaç günlük yürüyüş mesafesindeydi. Vesnyakov, 2 Mayıs 1736'da sadrâzama "Kırım Hanı Kuban nehri kıyılarına kadar ilerlediğinden Rus kıtalarının Kırım'a gitme emri aldıklarını, harekâtın Han'ı saldırıdan vazgeçirmek için yapıldığını" bildirdi ve Kont Münnich'in bu konuda Kırım Hanı'na yazdığı mektubu takdim etti.

Osmanlı Devleti, Rusya'nın müttefiki Almanya ile savaşta olan Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Marki Louis Sauveur de Villeneuve'ün de tahriki ile 6 Mayıs 1736'da Rusya'ya savaş açtı. Savaşın sebepleri Rusların Kırım kuvvetlerinin Dağıstan'da ilerlemesine müdahale etmeleri, Lehistan'daki kral seçimlerine karışmaları ve bu ülkede asker bulundurmaları, anlaşmalara aykırı olarak Azak Kalesi yakınlarında bir kale inşâ etmeleri, Ruslar içinse Osmanlıların Kafkasya'ya ve Hazar Denizi çevresine hâkim olmasını istememeleri, Dağıstan meselesi ve Osmanlı-İran savaşının sürmesinden de yararlanarak Karadeniz'in kilidi sayılan Azak Kalesi'ni yeniden ele geçirmek istemeleriydi. Rusların Kafkasya'daki askerî teşebbüs ve faaliyetlerine, Almanya İmparatorluğu ve İran ile siyasî ve diplomatik temaslarına bakılacak olursa 1734'ten itibaren Osmanlılarla savaşa hazırlandıkları anlaşılmaktadır.

Yıllardır İran'la savaşmakta olan Osmanlı Devleti ise Karadeniz'in kuzeyinde Ruslara karşı hazırlık yapmamıştı. Kırım Hanı I. Kaplan Giray kuvvetleri ile birlikte Kafkasya'nın içlerindeydi ve kolayca geri dönemezdi. Rusya tarafından Isfahân'a gönderilen elçi Kaluşkin, Nâdir Şâh'tan Gence Anlaşması uyarınca Osmanlılara karşı birlikte hareket edilmesini istedi. Nâdir Şâh "Ruslar, nasıl Bağdad'a gelip savaşmayacaksa bizim de Azak'a giderek savaşmamız manâsız olur" diyerek bu isteği reddetti. Rusların Azak Kalesi'ni kuşatması üzerine Canım Hoca Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı donanması Azak Denizi'ne yelken açtı. Don nehri ağzında sığlık 1-1,2 metreye kadar düştüğü ve kumla kaplandığı için donanma kaleye ulaşamadı. 8 Mayıs 1736'da kalenin barut deposuna düşen bir bombanın sebep olduğu patlamada beş cami ve 100 ev yıkıldı, yüzlerce kişi öldü. Azak Kalesi 19 Temmuz 1736'da teslim oldu. General Manstein'ın ifadesi ile "şehrin içi

---

[953] A.K.Boykov, *Russkaya armiya v tsarstvovaniya imperatritsı Anna Ioannovn. Voyno Rossii s Turtsiey v 1736-1739*, St. Petersburg 1906, 199'dan Oreşkova, a.g.m. 27.

şiddetli bombardıman yüzünden harabe haline gelmişti." Son Azak Dizdârı Mustafa Ağa, Kaledeki 3463 erkek, 2233 kadın ve çocuk Müslüman'la birlikte Osmanlı topraklarına girmek üzere bölgeyi terk etti. Kalede bulunan 183 adet top ve 15 adet havan Rusların eline geçti. Azak'ta 63 Rum ve Ermeni tüccar kaldı. Ruslar, birkaç gün sonra da Kılburun Kalesi'ni işgâl ettiler.

Çariçe Anna tarafından Kizlar Kalesi komutanlığına getirilen Prens Hessen-Hamburg'un talimâtıyla, Kasım 1736'da Dönduk-Ombo komutasında 20.000 Kalmuk, Elmurza Bekoviç Çerkaski ile bazı Kabardey beyleri komutasında 2000 Kabardey ve 5000 Kozak'tan meydana gelen bir birlik, Kuban bölgesini tahrip etti. Nogay Hanı ve 200 mirzâ, Dönduk-Ombo nezdinde Çar'a sadakât yemini ettiler ve gönderdikleri rehinelerle bu yemini emniyete aldılar. Ancak Dönduk-Ombo, Aralık 1736'da 25.000 kişilik bir ordu ile Kuban nehri boylarına yeni bir akın yaptı. Direnen herkesi öldürdü. Kopil yakınlarında sıkıştırılan binlerce Nogay ve Çerkes kılıçtan geçirilmek veya nehirde boğulmak suretiyle şehîd edildi ya da esir alındı. Büyük ve küçükbaş hayvanlar ile at sürüleri Kalmuk topraklarına sürüldü.[954]

Prens Hessen-Hamburg komutasında Mart-Nisan 1737'de Orta Kafkaslar'da saldırıya geçen ve Dönduk-Ombo komutasındaki binlerce Kalmuk savaşçısının da yer aldığı Rus birliği, Osmanlı topçusunca desteklenen Çeçen, Kabardey ve Nogay savaşçılar tarafından Argun ırmağı kıyısında imhâ edildi. Rus-Kozak tüfekli piyadelerinin çoğunu kaybeden ve bütün ağırlıklarını bırakmak zorunda kalan Hessen-Hamburg, güçlükle Kizlar Kalesi'ne geri döndü.

Yurtluk-ocaklık Tiflis valisi iken azledilmesi üzerine babası VI. Vahtang ile birlikte Rusya'ya sığınan ve Rus ordusunda görev alan Prens Bakar, 1737'de Megrel topraklarında yer alan ve bir yeniçeri ortasının üslendiği Ruh Kalesi'ni ele geçirdi.[955] Ancak bir süre sonra kaleyi boşalttı.

Almanya İmparatoru VI. Karl, Rusya ile yaptığı ittifak gereği önce Osmanlı Devleti ve Rusya arasında sözde arabuluculuk yapmayı denediyse de Almanya imparatorluk orduları 12 Temmuz 1737'de üç koldan Osmanlı topraklarına saldırdı. Nâdir Şâh, Osmanlı Devleti ve Rusya arasında arabuluculuk yapmak için Çariçe Anna'ya elçi gönderdi. 1738'de İstanbul'a da bir heyet yolladı. Sultan I. Mahmud, Nâdir Şâh'ın ilgisine teşekkür ederek karşılık verdi.[956] Osmanlı-İsveç antlaşmasından sonra Rusya Şansölyesi Osterman, İstanbul'daki Fransız elçisi Marki de Villeneuve'den arabuluculuk yaparak barışı sağlamasını istedi.

---

[954] Christoph Hermann von Manstein, *Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie depuis l'année 1727 jusqu'a 1744 par le Général de Manstein*, Paris 1774, 171-173, 189-191.

[955] *BOA. MD No. 142* 120.

[956] Uzunçarşılı, *A.g.e.* IV/1, 234.

Ruslar, bilmedikleri topraklardaki askerî harekâtta açlık, salgın hastalıklar, Tatar atlılarının ve Çerkes savaşçılarının takip, pusu ve baskınlarında binlerce ölü vermişlerdi. General Manstein şöyle yazıyordu, "Bu sefer devlete hiçbir yarar getirmedi."[957] Osmanlı Devleti ile Rusya ve Almanya arasındaki savaş, Fransa'nın aracılığıyla 18 Eylül 1739'da imzalanan Belgrad Anlaşması'yla sona erdi. Osmanlı Devleti ve Rusya İmparatorluğu, Karadeniz'in kuzeyi, Kırım ve Kafkasya'nın hâkimiyeti amacıyla 1768-1829 yılları arasındaki bitmez tükenmez savaşlara başlamadan önce otuz yıl sürecek bir barış dönemi yaşayacaklardı.

Bâb-ı Âli, barış yapılmasındaki yardımından dolayı Fransa'ya 1740'ta daha iyi şartlarla ve "ebediyen" kapitülasyonlar verdi.[958] Kabardey topraklarının sınırları ve hangi ülkeye ait olduğunun Osmanlı Devleti ile Rusya arasında siyasî ve diplomatik ihtilâflara yol açması yüzünden taraflar, Belgrad Anlaşması'nın 6. maddesine "Büyük ve Küçük Kabardeylerin, hiç bir tarafa tâbi olmayıp müstakil kalacakları ve iki devlet arasında fasıla teşkil edecekleri, Osmanlı Devleti, Rusya ve Kırım'ın Kabardeylerin işlerine karışmayacakları" hükmünü koydular.[959]

Rusya için diplomatik bir başarısızlık olan Belgrad Anlaşması ile Ruslar, Azak Kalesi dışında işgâl ettikleri toprakları geri verdiler. Azak Kalesi yıkılacak ve bölge boşaltılacaktı. Anlaşmada, Rusya'nın Azak Denizi'nde savaş ve ticaret gemisi bulunduramayacağı belirtildi. Karadeniz'in Osmanlı hâkimiyetinde olduğu Rusya tarafından kabul edildi. Rusya, büyük paralar harcadığı ve yüz binden fazla insan kaybettiği savaştan bir şey elde edemeden çıkmıştı.[960] Barış şartları, Azak Kalesi'nin yıkılması ve çarın "imparator" unvânının tanınmasına dâir Osmanlı-Rus müzâkereleri, ancak 17 Eylül 1741'de sona erdi.

Belgrad Anlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti ile Rusya İmparatorluğu arasındaki meseleler ve münasebetler, Avrupalı büyük güçler İngiltere, Fransa ve Almanya'nın etkisine girdi. Avrupalı büyük güçlerin diplomasisi bu meselelerin çözümünü kontrolüne almaya ve iki devletin kendi başlarına anlaşma yapmalarına izin vermemeye başladı. Avrupa diplomasisinin baskısı olmadan ve Avrupa'daki genel uluslararası durum hesaba katılmadan Osmanlı Devleti ile Rusya arasında tek bir barış anlaşması bile imzalanmadı.[961]

---

[957] Manstein, *A.g.e.* 161.

[958] Fransa'nın 18. yüzyılda Karadeniz ve Kırım Hanlığı siyaseti hakkında bkz. Faruk Bilici, *La politique français en mer Noire (1747-1789) vicissitudes d'une implantation*. İstanbul 1992.

[959] Belgrad Anlaşması'nın metni, *BOA. NHD No. VII*, 17–19 ve Mahmud Mesud Paşa, *Mecmua-ı Muâhedat*, III, İstanbul 1876, 247'de bulunmaktadır.

[960] A.B.Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı Rus Savaşları Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*, İstanbul 2009, 125.

[961] Oreşkova, a.g.m. 25.

Avrupalı büyük güçlerin, başta Osmanlı Devleti olmak üzere Yakındoğu'da uyguladıkları *Şark Meselesi* adı verilen emperyalist siyâset başlıyordu.

Belgrad Anlaşması'nın ardından, anlaşmaya imza koyan ülkeler birbirleriyle elçi teâti ederek imzalanan anlaşma metinlerini gönderdiler. Osmanlı Devleti'ni temsilen Rusya'ya Mehmed Emnî Paşa, Rusya'yı temsilen de Osmanlı Devleti'ne Aleksandr Romanzov gönderildi.[962] Reîs-ül Küttab Ragıb Efendi ve Rus elçisi Romanzov arasında yapılan müzâkereler neticesi 17 Eylül 1741'de Belgrad Anlaşması'nda düzenlemeler öngören bir mukâvele imzalandı. Buna göre, Azak Kalesi'nin yıkılarak Azak'tan 30 fersah (32 km.) mesafede her iki tarafın yeni birer kale kurulması kabul edildi ve Çarların İmparator unvânı tanındı. Rusya'nın Ukrayna'da sahip olduğu topraklar Kırım'a doğru genişletildi, Zaporog Kozakları Rus hâkimiyeti altında kaldı. Sınırların yeniden düzenlenmesi için hudut tespit heyeti teşkil edilerek sınır bölgelerine gönderilmesi kararlaştırıldı.

Osmanlı-Rus sınır görüşmelerini yapmak üzere Mevkufâtî Ahmed Meramî Efendi ve Hattî Mustafa Efendi tâyin edildi. Çar VI. İvan, Sultan I. Mahmud'a yazdığı ve 12 Kasım 1740'ta İstanbul'a ulaşan mektubu ile Belgrad Anlaşması'nda yapılan düzenlemelerle ilgili olarak Sultan I. Mahmud'a yazdığı, 7 Ekim 1741 tarihli ve Aleksandr Romanzov vasıtasıyla 28 Kasım 1741'de İstanbul'a ulaşan mektubunda, unvânları arasında "İberya ve Kartliya'nın ve Gürcistan'ın ve Kabardiya ve Çerkesya beylerinin ve Dağıstan'ın hükümdârı" sıfatlarını zikrediyordu.[963] Ahmed Meramî Efendi ve Hattî Mustafa Efendi, sınır görüşmeleri sırasında "*Gürcü, Kabarta ve Dağıstan'ın sizinle alakası nedir? Gürcü'nün durumu mâlum, Kabarta'nın da iki devletin tasarrufunda olmayacağı hususu elimizdeki ahid nâmelerde yazılıdır, Dağıstan'a ise daha önce Pâdişâh tarafından bir vezîr ve iki beylerbeyi atandığı sizin de malumuz iken nasıl utanmadan bizimdir diye temessükünüzde yazar ve iddia edersiniz? Böyle hilâf-ı hâkikat unvânları hiçbir şekilde kabul etmeyiz*" diyerek Çar'ın söz konusu sıfatlarının kabul edilmeyeceğini açık şekilde belirttiler.[964] 1746'da İstanbul'a gelen Kırım Hanı II. Selim Giray ile Rus elçisi arasında yapılan müzâkerelerde Terek nehri üzerindeki Çitay geçidinin yukarı kısmı Müslümanlara, aşağı kısmı Ruslara bırakıldı.[965]

---

[962] Mehmed Emnî Paşa'nın Rusya sefâretnâmesi yayınlanmıştır. M.Münir Aktepe, *Mehmed Emnî Beyefendi (Paşa)'nin Rusya Sefâreti ve Sefâret-Nâmesi*, Ankara 1989.

[963] *BOA. NHD No. 8*, 35–37, 94–95.

[964] Ali İbrâhim Savaş, "Takrîr-i Ahmed Meramî Efendi (Azak Muhaddidi Ahmed Merâmî Efendi'nin 1740/1741 Sınır tespit çalışmaları Hakkındaki Raporu)", *Belgeler*, XVI, (1994-1995), 20, (1996), 168; *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi (Ahmed Câvid Bey'in Mütehabât)*, (haz. Adnan Baycar), İstanbul 2004, 258–259.

[965] Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet*. (haz. Ahmet Öğreten), Ankara 2002, 53.

Bâb-ı Âli, Azak'ın elden çıkması üzerine stratejik ehemmiyeti artan Kuzeybatı Kafkasya'daki Temrük, Taman ve Acu kalelerini tahkim etti.[966] Çerkes beylerini Ruslara karşı yanında tutmak için maaşa bağladı. Acu Çerkesleri beyi Arslan Ali Bey, yeğeni Arslan Mirzâ ve onun oğlu Çiro Mirzâ, hizmetlerine karşılık Taman Gümrüğü gelirinden *"bervech-i ocaklık"* olarak yılda 25.000 Kefevî akça,[967] Kan Geriy Mirzâ, 10.000, Çerkes beylerinden Hızır Ali 5000 Kefevî akça alıyorlardı.[968]

13. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Kafkasya 1747-1806

A. 1747-1768 Arasında Kafkasya'daki Siyasî Gelişmeler ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki Faaliyetleri

Osmanlıların Güney Kafkasya'nın tamamına hâkim olmasına engel olan ve Rusya'nın bu bölgede ilerlemesini yarım asır geciktiren Nâdir Şâh'ın, 20 Haziran 1747'de Horasan'da suikastla öldürülmesi üzerine İran'da taht kavgaları başladı. Bağdad ve Erzurum valileri İstanbul'a gönderdikleri raporlarda, çıkan karışıklıklar yüzünden İran ordusunun tamamen dağıldığını, bir serasker tâyin edilecek olursa bütün İran'ın kolayca istilâ edilebileceğini belirttiler. Müslüman bir devletle savaşı arzu etmeyen Sultan I. Mahmud 25 Ağustos 1747'de yapılan meşveret toplantısında barışın devam ettirilmesi uygun görülünce İran'la yapılan barışa sadık kaldı.[969] Hindistan'daki Gürkanlı ve Afganistan'daki Dürrânî devletlerinin İran'a müşterek saldırı teklifleri de Sultan I. Mahmud ve Sultan III. Mustafa tarafından kabul edilmedi.[970]

Osmanlı Devleti, Belgrad Andlaşması ile kazandıklarını korumak maksadıyla Avrupa'da barış ve tarafsızlık siyaseti takip etti. Bu siyasetten ayrılmamak için Almanya İmparatorluğu, İngiltere, Hollanda, Hannover, Saksonya ve Sardunya ile Fransa, İspanya, Bavyera ve Prusya arasındaki Avusturya Verâset Savaşları (1740-1748) ve Almanya İmparatorluğu, Fransa, İsveç ve Rusya ile İngiltere, Hannover ve Prusya arasındaki Yedi Yıl Savaşları'nda (1756-1763) tarafsız kaldı. 1746'dan 1768'e kadar devam eden 22 yıllık dönem Osmanlı Devleti'nin yedi asrı dolduran ömrü boyunca yaşadığı en uzun barış süresiydi.

---

[966] Adıgeçen kalelerin tahkimi ile ilgili kaleme alınan *"Risâle-i fî Ahvâli Kırım ve Kuban"* isimli layihâ Âtıf Efendi Ktb. 1886'da bulunmaktadır.

[967] *BOA. Cevdet Eyâlet-i Mümtâze. No. 430.*

[968] *BOA. Cevdet Maliye No. 632.*

[969] *BOA. MD No. 153 Hk. 133;* İzzî, *A.g.e.* 135.

[970] *BOA. NHD No. VIII,* 460-481, 485-487.

a) Kuzey Kafkasya

Kırım Hanı II. Selim Giray, Rusya'nın, Belgrad Anlaşmasıyla bağımsız oldukları kabul edilen Kabardeyleri kendi hâkimiyeti altına almaya çalıştığını İstanbul'a bildirdi. Osmanlı Devleti'nin bu duruma karşı çıkması üzerine barış anlaşması, Rusya'nın talebiyle 10 Nisan 1747'de yenilendi. Rus elçisi Aleksey Obreskov, Eylül 1751'de Bâb-ı Âlî'ye bir muhtıra vererek iki Kırım şehzâdesinin Kabardey halkını Ruslara karşı kışkırttıkları bildirdi ve bu şehzâdelerin geri çağrılmasını istedi. İstanbul'a bir mektup gönderen Kırım Hanı Arslan Giray, Rusları Kırım Hanlığı'na tâbi, Kafkas Dağları'nın kuzeyinde, Kuma'nın üst ve Kuban'ın sol kıyısında yaşayan, Kuma ve Kuban Abazaları da denilen Altıkesek kabîlesini kendisine karşı kışkırtmakla suçladı. Aleksey Obreskov, suçlamayı reddetti. Kırım Hanı'na, barış anlaşması ile tespit edilen sınırları muhafaza etmesi ve anlaşmayı bozacak davranışlardan kaçınması emredildi.

Kafkas Dağları'nın tam ortasında, sıradağların her iki tarafında ve stratejik yolların kesişme noktasında yer alan Oset toprakları, 15. yüzyıldan itibaren Kartli Krallığı ve Kabardey prenslerinin siyasî ve iktisadî denetimindeydi. Digor bölgesindeki Osetler, Kabardey pşılarının yönetimi altındaydılar ve onlara vergi veriyorlardı.[971] 1723-1746 arasındaki Osmanlı-İran savaşları, hem Oset soylularının hem de köylülerin malî sorumluluklarını çok arttırdı. Güney Osetya'da Gürcüler ve Osetlerin katılımı ile 1730'da Osmanlı, 1737-1741 arasında İran yönetimine karşı ayaklanmalar yaşandı. Gürcü Başpiskopos Yosif ve Moskova'daki Znamenski Manastırı başrahibi Nikolay, 1743'te Çariçe Yelizaveta'ya Osetlerin dinî inançları hakkında, "Kafkas Dağları'nda yaşayan Oset halkının Gürcü devletlerinin İranlılar ve Türkler tarafından yıkılmalarından beri hiç bir efendiye bağlı olmadan yaşadıklarını, önceleri Hıristiyanken paganlığa döndüklerini, yeniden Hıristiyan olmaya arzulu göründüklerini, onlara Ortodoksluğu öğretecek kişiler gönderilirse, kısa zamanda doğru yola getirilebileceklerini" belirten bir muhtıra sundular.[972]

Ruslar, Kasım 1744'te Osetlere yönelik misyoner faaliyetlerine başladılar ve Moskova Patrikliği Kutsal Sinodu'nun organizesi ile Osetleri Hıristiyan/Ortodoks yapmak için Oset Ruhban Komisyonu'nu kurdular.[973] Bir misyoner heyetinin Osetya'da araştırma yapması kararlaştırıldı. Başrahip Pahomiy başkanlığında Gürcü rahiplerden meydana gelen 21 kişilik bir misyoner heyeti, 8 Şubat 1745'te St. Petersburg'dan hareket etti ve 17 Mayıs'ta Osetya'ya geldi. Burada bir kilise inşâsına

---

[971] Dzidzoev, a.g.m. 48.

[972] Klaproth, *A.g.e.* 201; *"1742 senesinde ba'zı gayretli ve dindâr papaslar tarafından Rusya Devleti'ne bir kıt'a arzuhâl takdim olunub Kafkas Dağları sekenesinden Os nâm taifeyi dîn-i Mesihî'ye da'vet itmek hususu işin kendülerine izn ü ruhsat virilmesi niyâz olunub"* [Tarih-i Mahsûs fî Beyân-ı Ahvâl-i Rus, TSM Ktb. Yeniler No. 627, 24b.]

[973] Mostashari, a.g.m. 231–232.

ve Osetleri Hıristiyanlaştırmaya başlayan misyoner heyeti, Osetlere "Kabardey ve Çeçenlerin saldırılarından korunmak istiyorlarsa Rusya tebâsı olduklarını bildirmeleri gerektiğini" ifade etti.[974] Osetya'nın sosyal ve iktisadî yapısı, halkın yaşayışı, âdetleri ve inançları konusunda hazırlanan bir rapor, heyetin bazı üyeleri tarafından 12 Temmuz 1745'te Rus yönetimine sunuldu. Söz konusu raporda Osetya'nın soylu (eldar/badelyat) aileleri olarak Abisal, Kubat, Karaca, Bitu, Tugan, Kaban ve Mistul aileleri zikrediliyordu. Raporun incelenmesinin ardından Çariçe Yelizaveta, Rus-Oset görüşmelerinin başlatılması için emir verdi.

Oset kabîleleri *Nıhas*'ı (Halk Temsilcileri Meclisi), 1749'da Rusya'ya katılma kararı aldı. Aynı yıl Başrahip Pahomiy ile birlikte St. Petersburg'a gönderilen ve 27 Eylül 1749'da Kizlar Kalesi'ne gelen Zurab Magkayev başkanlığındaki Oset elçilik heyeti, Kabardey beylerinin engelleme girişimlerine karşılık, Kizlar, Astarhan ve 7 Aralık'ta geldikleri Moskova üzerinden 9 Şubat 1750'de St. Petersburg'a ulaştı. 16 Temmuz 1750'de Senato, Aralık 1751'de Çariçe tarafından kabul edilen Oset heyeti, Osetlerin Rus hâkimiyetini kabul ettiğini Çariçe Yelizaveta'ya bildirdi. Osetya'nın güvenliğini Rusya'nın sağlaması, ülkede kilise teşkilatı kurulması, dağlarda yaşayan Osetlerin ovalara yerleşmesi, Osetlerin Kizlar ve Astarhan'da ticaret yapmasına izin verilmesi kabul edildi. Osetlerin yaşadıkları arazilerin sahibi olan Büyük Kabardey beylerine durum bildirildi. Oset heyeti, 1 Şubat 1752'de St. Petersburg'dan ayrıldı ve 1752 baharında Osetya'ya döndü. 1752'de Dzivgis'te Rus rahipler tarafından ilk Oset okulu açıldı. İnguşlar, 1756'da Moskova patriğinin Osetya Temsilcisi Başrahip Grigori'yi Hıristiyanlığı yaymak üzere kendi ülkelerine davet ettiler. İnguş ülkesine gelen Başrahip Grigori, İnguş beylerine Çariçe'ye sadâkat yemini ettirdi. Oset Ruhban Komisyonu, 1746-1764 arasında 2000 Oset'i Hıristiyan/Ortodoks yapmaya muvaffak oldu.[975] Hıristiyanlığa geçen herkese din değiştirmesi karşılığında gömlek ve pantolon yaptırmak için 12 arşın (8 m.) kaba kumaş, iki adet kurutulmuş balık, Rus Kafkasyası'nda pasaport yerine geçen bir vaftiz belgesi verilirdi. Başlangıçta Hıristiyanlığa katılım fazlaydı ama 1769'da bir keşiş bir soylunun karısına saldırınca Osetler de manastıra saldırıp yerle bir ettiler.[976]

Rusya Dış İlişkiler Kollegium'u (*Kollegiia İnostrannikh Del*)[977] 1757'de Kizlar merkez olmak üzere Rusya ile Kabardey, Çeçenistan ve Dağıstan halkları arasındaki iktisadî ve ticarî ilişkilerin artırılmasını kararlaştırdı.[978]

---

[974] Klaproth, *A.g.e.* 201.

[975] P.G.Butkov, *Materialy dlia novoi Istorii Kavkaza s 1722 po 1803 god.* St. Petersburg 1869, 266'dan Mostashari, a.g.m. 232.

[976] Grigoriantz, *A.g.e.* 185.

[977] *Collegia* denilen ve bakanlık olarak ifade edilebilecek Rus İmparatorluk yönetim birimleri, Çar I. Petro tarafından 1717'de kurulmuştu.

[978] Ahmadov, *A.g.e.* 68.

Mart 1758'de Kizlar Kalesi'ne gelen dokuz İnguş beyi, Rusya'nın Kuzey Kafkasya'ya yönelik faaliyetlerinden sorumlu olan Kizlar Kalesi komutanı General İvan von Frauendorf'a Rusya'ya tâbi olduklarını ve kendisine her türlü yardımı yapacaklarını bildirdiler.[979] Çeçen ve İnguş beyleri, 1750'lerde Rusların Kafkasya komutanlığının da desteğinden yararlanarak köylülere yönelik angarya ve vergileri artırdılar. Beyler arasındaki anlaşmazlıkların durumlarını daha kötüleştirdiği köylüler, beylere karşı ayaklandı. Çeçen ve İnguş beyleri, ayaklanmaları Rus yetkililere Ruslara karşı isyânlar olarak belirttiler.[980] Çeçenistan'daki gelişmeleri Kizlar Kalesi'nden gelen raporlar vasıtasıyla dikkatle izleyen Rusya, kendisine bağlı beylere destek verdi. Dış İlişkiler Kollegium'u, Çariçe Yelizaveta'nın onayı ile Çeçenistan'a bir askerî harekât yapılmasını kararlaştırdı.[981] Kizlar Kalesi komutanı General Frauendorf, 7 Nisan 1758'de aralarında 4000 kadar Kalmuk, İnguş, Çeçen ve Kabardeyin yer aldığı 6000 askerle Çeçen topraklarına girdi. Çeçenistan ve Dağıstan halklarının karşı saldırısı yüzünden geri çekilen Rus birlikleri, 2 Haziran 1758'de Kizlar Kalesi'ne döndü. General Frauendorf, Çariçe Yelizaveta'ya gönderdiği raporda, "Dağlılara baş eğdiremediğini" itiraf etti.[982]

İnguşlar, 1760'ta Kizlar Kalesi'ne bir heyet göndererek "Çar'ın himâyesi altına girmeyi, Osmanlılar ve İranlılarla, Müslüman Çeçen ve Dağıstan beylerinin saldırılarına karşı korunmayı" talep ettiler. İnguşların talebi, Rusya tarafından kabul edilerek 1761'de İnguş topraklarına Yüzbaşı Kiriyev komutasında bir birlik yerleştirildi. Mayıs 1762'de Kizlar Kalesi'ne gelen dört İnguş beyi, Hıristiyan oldular ve İnguş topraklarının Rusya'ya bağlandığını ilân ettiler.[983] İnguşların Rusya'ya tâbi olması, köylerin çoğunu elinde tutan ve köylüler üzerine haklara sahip bulunan Kabardey beylerini kızdırdı. Rus rahipler Semion Vasilyev, Fedor Ethebovski ve Mihail Oglobin 1772'de Hıristiyanlığı yaymak amacıyla İnguş topraklarına geldiler.[984]

Kabardey'in bağımsızlığının Osmanlı Devleti ve Rusya tarafından tanındığı dönemde Arslanbek Kaytuk'tan sonra Osmanlı yanlısı Batoko Cambulat (1746-1748), Bemet Kurgoko (1748-1762) ve Kazi Hatohşoko (1762-1773) Kabardey Büyük Prensi seçildiler. Ancak, Büyük ve Küçük Kabardey beyleri arasında Osmanlı-Rus taraftarlığı yüzünden 1758'de mücâdele başladı. Bu yıllarda Kabardey'de 32

---

[979] Ahmadov, *A.g.e.* 69.

[980] Ahmadov, *A.g.e.* 69; Kutlu, *A.g.e.* 118.

[981] Kutlu, *A.g.e.* 120.

[982] Ahmadov, *A.g.e.* 75.

[983] Ahmadov, *A.g.e.* 73.

[984] Grigoriantz, *A.g.e.* 185.

küçük beylik vardı.[985] Çeçenistan da nüfûzu altında olan Büyük Kabardey Prensi Devlet Geri'ye bağlı 15 Büyük Kabardey pşısı, Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı ile ittifak yapılarak Ruslarla savaşılmasını, Küçük Kabardey Prensi Kurgoko Kanşokin'e bağlı 13 Küçük Kabardey pşısı Ruslarla dost kalmayı istiyorlardı. Çar III. Petro, 1762'de Kuzey Kafkasya'ya yönelik yeni bir saldırgan politika başlattı. Bu politikanın esasını Kozak yerleşmelerinin tesis edilmesi ve yeni kaleler kurulması teşkil ediyordu.[986]

Büyük Kabardey Prensi Devlet Geri'nin saldırısı üzerine Küçük Kabardey Prensi Kurgoko Kanşokin, 1759'da Terek Kalesi'ne sığındı. Kurgoko Kanşokin, 22 Ekim 1762'de St. Petersburg'da bütün ailesi ile birlikte törenle vaftiz edilip Hıristiyan oldu ve Andrey İvanov adını aldı. Ruslar, 30 Aralık 1762'de yarbay rütbesi ve "Prens Çerkaski" unvânı verdikleri Kurgoko Kanşokin'e 500 ruble yıllık tahsisat bağladılar. Küçük Kabardey halkı, 1762'de Kurgoko'ya karşı ayaklandı. Çariçe II. Yekaterina ülkesinden kaçan Prens Kurgoko ve beraberindeki 40 Hıristiyan Kabardey ailesini, Mozdok ile Mekenem köyleri arasında yerleştirdi.

Kabardey'de yaşanan karışıklıktan yararlanan Rusların, İnguş topraklarının kuzeybatısında, Terek nehrinin kuzey kıyısında 1762'de inşâsına başladığı Mozdok (Çerkesce Mezdegu = Sağır Orman) Kalesi, 1763'de tamamlandı. Kabardey Büyük Prensi, bu kalenin yıkılmasını istedi. Aşağı Terek havzasındaki beş köyde yaşayan Kozaklardan 1765'te 500 kişilik Mozdok Kozak Alayı tesis edildi.[987] Mozdok'ta bir Ortodoks kilisesi inşâ edildi ve 1764'te Osetlere ve İnguşlara dinî eğitim vermek üzere Rusça eğitim yapan bir okul açıldı.[988] Mozdok, Rusların Kuzey Kafkasya'daki ileri karakolu ve Osetlerle İnguşlara yönelik misyoner faaliyetinin merkezi oldu.[989] Burada 1764'te kadın ve erkek 400 kişi vaftiz edildi. Kırım Hanı Kırım Giray, Kuzey Kafkasya'da Hıristiyanlığın yayılmasını önlemek için 1764'te Osetler ve Kabardeyler arasında misyonerlik faaliyetlerini yasakladı. Ancak, Kırım Giray'ın 1769'da ölümü ve Rusların Kırım'a girmeleri üzerine bu yasak devam etmedi.

---

[985] Alexandre Benningsen, "Un mouvement populaire au Caucause du XVIIIe siecle. La guerre sainte du Sheikh Mansur (1785–1794) Page mal connue et controverse des relations Russo-Turques", *CMRS*, 5/2, (1964), 169.

[986] Nolde, *A.g.e.* II, 342-343.

[987] Barrett, *A.g.e.* 37.

[988] P.G. Butkov, *Materialy dlia novoi Istorii Kavkaza s 1722 po 1803 god.* St. Petersburg 1869, 439-444'ten Mostashari, a.g.m. 232.

[989] Kuzey Kafkasya'da Rus misyonerlik faaliyetleri için bkz. Michel Tarran, "The Orthodox Mission in the North Caucasus: End of the 18th-Beginning of the 19th Century", *Central Asian Survey*, 10/1–2, (1991), 103–117.

Osmanlı Devleti, Kuzey Kafkasya'daki hâkimiyeti için tehdit oluşturan Mozdok Kalesi'nin yıkılması talebiyle Rusya nezdinde diplomatik girişimlerde bulundu.[990] Mozdok'un, Belgrad Anlaşması ile kendisine bırakılan sınırlar içinde kaldığını öne süren Rusya, Kizlar Kalesi komutanı General Nikolay Potapov'a, Mozdok'un tahkim edilmesini emretti. 12 Aralık 1763'te yapılan ve Kabardey pşı, vork ve köy thamateleri ile Kabardey ve Çeçen ileri gelenlerinin katıldıkları bir toplantıda, "Mozdok ve civarının yüzyıllardır Kabardeylerin kendi otlakları ve ormanları olduğu, bunun Çar I. Petro tarafından da teyit edildiği" belirtilerek Mozdok'un yıkılması talebi ile Çariçe II. Yekaterina'ya heyet gönderilmesi kararlaştırıldı. Büyük Kabardeyler tarafından St. Petersburg'a gönderilen Kaytuko Keysin ve Kudenet Şabaz Geriy başkanlığındaki heyet, Kasım 1764'te yapılan görüşmede Rus yetkililerinden, "Mozdok Kalesi ve istihkâmlarının yıkılmasını ve haklarının iadesini" istedi.[991] Çariçe II. Yekaterina'nın tekliflerini kabul etmemesi üzerine Kabardey ve Çeçen önderlerinin yaptıkları yeni bir toplantıda, Ruslarla savaşılması kararlaştırıldı. Bâb-Âli de Kabardey topraklarında kale yapılmasına karşıydı ve bunu bir nota ile Rus elçisine bildirdi. Rus elçisi Aleksey Mikhailoviç Obreskov, 14 Kasım 1764'te Dîvân-ı Hümâyûn'a gelerek "Mozdok Kalesi'nin Terek nehrine dökülen Kurpa ırmağının karşı kıyısında kurulduğunu, ırmağın Kabardey topraklarının sınırını teşkil ettiğini, bu nedenle kalenin kimseye ait olmayan bir bölgede bulunduğunu" ifade etti.[992]

Çariçe II. Yekaterina, 1764'te Rus yanlısı Kabardey beylerine yedi yıl önce Çeçenlere yapılan baskın sırasındaki yardımlarına karşılık 3000 ruble gönderdi.[993] Bölgedeki Rus yetkililere "Dağlılar arasındaki anlaşmazlıklar bizim işimizi kolaylaştırır" diyen Çariçe, "bunun için parayı esirgemeyin" talimâtını verdi. Kizlar Kalesi komutanı General Nikolay Potapov, Çeçen beyleri Odas, Çoban, Minbolat, Bortais ve Nukis'in de Büyük Kabardey Prensi Devlet Geriy'in emrinde olduklarını St. Petersburg'a bildirdi. Ruslarla mücâdeleye girişen Devlet Geriy ve Arslanbek Karamirzâ komutasındaki Kabardey, Besleney ve Çeçenler, Haziran 1765'te Kizları kuşattılar ve kaleyi alamayınca çevresindeki Kozak yerleşim yerlerini yağmaladılar.[994] Rusya 21 Ağustos 1765'te Kabardeylere ültimatom vererek Rusya'ya tâbi olmayı kabul etmezlerse Rus ordusu ve Kalmuklar tarafından ezileceklerini bildirdi. Kabardeyler 1767'de Mozdok Kalesi'ne yeni bir saldırı planladılar, ancak ülkede yaşanan iç gelişmeler yüzünden bu saldırı gerçekleşmedi.

---

990 Rusların Kuzey Kafkasya'daki faaliyetleri ile Mozdok kalesi konusunda Osmanlı Devleti'nin görüşleri için bkz. Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet*. (haz. Ahmet Öğreten), Ankara 2002, 52–56.

991 Baddeley, *A.g.e.* 60; Nolde, *A.g.e.* II, 344.

992 Nolde, *A.g.e.* II, 344.

993 Baddeley, *A.g.e.* 59, not.3.

994 Baddeley, *A.g.e.* 61.

Terek ve Malka nehirleri arasında yaşayan Kabardey köylüleri, Temmuz 1767'de Mamsırıko Dameley, Kalabek Kıp, Musa Pşigotıj ve Merem Bijo önderliğinde, kölelere hürriyetlerinin verilmesi talebi ile pşılara karşı ayaklandılar. Fekotl, pşıtl ve vuneut sınıflarından ve sayıları 10.000 kadar olan isyancılar, pşıların saldırmaları hâlinde Rus topraklarına kaçabilmek için Terek nehri üzerinde köprü kurdular. Toplantı yapan pşılar, sayıları 10.000'e ulaşan asileri bastırmak için Ruslardan yardım istediler. General Potapov, Kizlar Kalesi'nden Rus askerleri sevk ettiyse de isyânı bastırmak yerine köylülerle temas kurdu. İsyânın şiddet kullanarak bastırılamayacağını anlayan pşılar, otuz pşıyı isyancılara göndererek onlardan köylerine dönmelerini istediler. Köylüler ve pşılar arasında yapılan anlaşma ile pşıların mülkiyet hakları kabul edildi, köylülere efendi değiştirebilme hakkı tanındı ve ödedikleri vergiler azaltıldı.[995] Çatışmalar yüzünden Mozdok civarından ayrılan bir kısım Kabardeyler, Kuma nehri kıyısına yerleştiler.[996]

Rusların Kabardey'deki çatışmalar sırasında Osmanlı topraklarına girmesi üzerine Bâb-ı Âli, Haziran 1767'de Rus elçisi Aleksey Obreskov'a verdiği notayla durumu protesto etti. General Potapov, Mayıs 1768'de Mozdok'a gelip Kabardey pşılarıyla görüşmek istediğini bildirdi. Ancak, görüşmeye gitmediği gibi Mozdok Kalesi'ne gelen Kabardey pşılarının kaleye girmesine de engel oldu. Kabardey pşıları, Elbuzduk Kanamat, Dohşuk Aslanbek, Aslanuk Aslanbek, İslâm Canbolat, Aslan Hamırza, Mehmed Batok, Musavis ve Kurgok 10 Haziran 1768'de General Potapov'a mektup yazarak "kendilerinin Rusya'nın değil, kendi topraklarının kulları olduklarını, kaleye sokulmadıkları için artık Ruslarla görüşmek istemediklerini, görüşmelerin sona erdiğini" bildirdiler.[997] Bâb-ı Âli, Rusya ile savaşın başlamasından sonra Kırım Hanlığı'na tâbi Kabardey beylerine ferman göndererek "*uğur-ı din ü devlet*" Kırım Hanı'nın emrinde Ruslara karşı savaşa girmelerini istedi.[998]

b) Hanlıklar Dünyası (Azerbaycan ve Dağıstan)

Nâdir Şâh'ın 21 Haziran 1747'de öldürülmesiyle İran hâkimiyeti sona eren Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'da siyasî çekişme, rekâbet ve çatışma içinde 19. yüzyıl başlarına kadar sürecek olan yarı İran veya Osmanlı Devleti'ne tâbi, yarı bağımsız, feodal devletler dönemi başladı. 18. yüzyılın ilk yarısında bugünkü Azerbaycan ve Ermenistan'ı teşkil eden topraklarda 400.000 nüfus yaşamaktaydı.[999]

---

[995] Barrett, *A.g.e.* 39.

[996] Traho, *A.g.e.* 39.

[997] Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, 92.

[998] *BOA. Cevdet Eyâlet-i Mümtâze No. 691.*

[999] İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eskiçağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (çev. Ekber N. Necef-Şamil Necefov), İstanbul, 2009, 450.

Kuzey Azerbaycan'daki devletler Haytak usmileri hânedânından inen Hüseyni ailesine mensup Hüseyin Ali Han tarafından kurulan *Kuba Hanlığı* (1747-1806), *Şirvân Hanlığı* da denilen *Şemâhı Hanlığı* (1748-1820), Çelebi/ Kurbanî hânedânı tarafından yönetilen *Şeki Hanlığı* (1747-1819), Mirzâ Mehmed Han tarafından kurulan *Bakû Hanlığı* (1747-1807), Avşar boyunun Cevanşir aşîretine mensup Sarıcalı ailesinden Penah Ali Han'ın kurduğu *Karabağ Hanlığı* (1748-1822), Kaçar boyuna mensup Ziyadoğulları hânedânından Şahverdi Han tarafından kurulan *Gence Hanlığı* (1747-1804), *Revân Hanlığı* (1748-1828), *Taliş Hanlığı* (1747-1813 /1826) ve 17. yüzyıldan itibaren bölgede nüfûz sahibi olan bir aileye mensup Mehmed Hüseyin Bey tarafından kurulan *Ilısu Hanlığı* (1747-1803) idi. Ortaya çıktıları tarihten başlayarak Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurmaya ve desteğini almaya çalışan Azerbaycan hanlıklarından Osmanlı Devleti ile ilk ilişki kuran Şeki Hanı Hacı Çelebi Han'dı. Gence Hanı Şahverdi Han da 1750'den başlayarak Osmanlı Devleti ile ilişki tesis etti.[1000]

Azerbaycan hanlıkları hakkında genel bir bilgi vermek yararlı olacaktır.[1001]

Kuba Hanlığı: Baba tarafından Haytak usmilerinden, anne tarafından Kaçarlardan inen, 1680'den itibaren bölgede toprak ve nüfûz sahibi olan ve 1689'da ölen Hüseyin Han'ın adıyla anılan, Sünnî-Şafî iken sonradan Şiî-Câferî olan Hüseyinî ailesine mensup Hüseyin Ali Han tarafından kuruldu. Kuba Hanlığı, 1747'de bağımsızlığını ilan eden Hüseyin Ali Han (1722-1758), oğlu Feth Ali Han (1758-Mart 1789), oğlu Ahmed Han (Mart 1789-1791) ve kardeşi Şeyh Ali Han (1791-22 Haziran 1806) tarafından yönetildi.

Kuba Hanlığı, Derdend, Şemâhı ve Bakû hanlıklarının topraklarını ele geçiren Feth Ali Han döneminde, hanlıkların en güçlüsü hâline geldiyse de bu topraklar uzun süre elde tutulamadı. Feth Ali Han'ın 1789'da ölümünden sonra toprakları diğer Azerbaycan hanlıkları tarafından bölüşülen Kuba Hanlığı küçük bir hanlığa dönüştü. Rusya iyi ilişkileri olan babası Feth Ali Han'ın tersine Şeyh Ali Han, Ruslarla mücadeleye girişti. Rus birlikleri, Şeyh Ali Han'ın şehirden kaçması üzerine 22 Haziran 1806'da Derbend'i ele geçirdiler. Kuba Hanlığı, Rusya'ya ilhâk edildi. Ülkesine tekrar sahip olmak için 1819'da dağlardan inerek Ruslara karşı mücadeleye girişen Şeyh Ali Han yenildi.

[1000] Mustafazade, a.g.m. 29.

[1001] Azerbaycan Hanlıkları hakkında bkz. Ahmet Câferoğlu, *Azerbaycan*, İstanbul 1940; Mehmet Ali Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış", *Türkler*, 7, Ankara 2002, 15–21; Mehmetov, *A.g.e.* 453–466; A.Zeki Velidi Togan-M. Fuat Köprülü, "Azerbaycan", *İA*, II; İbrâhim Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Kafkas Araştırmaları*, I, (1988); Cihangir Zeyneloğlu, *Azerbaycan Tarihi*, İstanbul 1924.

Kafkas Dağları'nın eteklerinde yer alan, kuzeyde Samur çayı, güneyde Bakû ve Şirvân hanlıkları, batıda Şeki hanlığı, doğuda Hazar Denizi ile çevrili olan hanlığın merkezi, Kafkas Dağları'nın kuzey eteklerindeki Kuba şehri idi. 2000 kadar nüfusun yaşadığı Kuba'da üç cami ile bir Ermeni ve bir Rum kilisesi vardı. Kuba şehrinde "Kuba Cuhudu", hanlığın bazı dağ köylerinde "Dağ Cuhudu" denen Yahudiler yaşıyordu. 245 *kend*[1002] bulunan Kuba Hanlığı Kuba, Şaburan, Bermek, Budak, Rustav, Müskür ve Sendân olmak üzere sekiz *mahale*[1003] ayrılmıştı. Ahalisi hububat (buğday, arpa, darı) ve pirinç tarımı, meyvecilik, bağcılık ve hayvancılıkla uğraşan hanlığın 19. yüzyılın başında nüfusu 80.000 kadardı.[1004]

Şeki Hanlığı: Siyasî ve askerî bakımdan Azerbaycan hanlıklarının en önemli ve güçlülerinden olan Şeki Hanlığı, Şiî-Câferî olan Kurbanoğulları ailesine mensup ve Nâdir Şâh döneminde Şeki idareciliğine tâyin edilmiş olan Hacı Çelebi Han (1747-1755), oğlu Ağakişi Han (1755-1759), oğlu Mehmed Hüseyin Han (1759-1780), Hacı Çelebi Han'ın oğlu Hacı Abdülkadir Han (1780-Aralık 1783), Mehmed Hüseyin Han'ın oğlu Mehmed Hasan Han (Aralık 1783-1795, 1797-1805, kardeşi tarafından devrildi ve kör edildi), kardeşi Selim Han (1795-1797, 1805-22 Ekim 1806), kardeşi Feth Ali Han (1805), Rusların göreve getirdiği Hoy Hanı Câfer Kulu Han Dümbülî (1806-1814) ve oğlu İsmail Han Dümbülî (1814-1819) tarafından yönetildi.

Salavat Dağı'ndan Kür nehrine kadar uzanan, Kutkaşen, Ereş, Kabala sultanlıklarının da bağlı olduğu, idarî bakımdan Şeki, Ağdaş, Ereş, Alpavut, Haçmaz, Padar, Kutkaşen ve Köynük olmak üzere sekiz *mahale* ayrılan ve 270 *kend*i bulunan hanlığın merkezi Kafkas Dağları'nın güney eteklerinde, Kiş çayı kıyısında kurulu Şeki idi. Şeki önemli bir ipek üretim merkeziydi. 1772'de sel baskınına uğrayarak büyük hasar gören Şeki, yakınındaki Nuha Köyü'ne taşındı. Surlara sahip olmayan şehrin yakınında Gelesen-Göresen Kalesi vardı. Şeki Hanlığı'nın sosyal yapısını ve vergi sistemini düzene koyarak "Düstûr-ül Âlem" isimli bir kanunnâme hazırlatan Mehmed Hasan Han, Şeki şehrini surlarla çevirdi. Ticaret ve zanaatın geliştiği Şeki şehrinde 1790-1800 yıllarında terzi, keçeci, boyacı, papakçı, ayakkabıcı, debbağ, kuyumcu, demirci, kalaycı, baltacı, nalbur, taşçı, marangoz ve değirmenci olmak üzere 1114 zanaatkâr vardı. 19. yüzyılın başında hanlığın nüfusu % 80'i

---

1002 Azerbaycan hanlıklarında şehir ve kasabadan daha küçük yerleşim yerlerine dışındaki köylere *kend* denilirdi. Kelime, Farsça *kant* (hendek veya arkla çevrelenmiş mesken, yer) sözünden gelmektedir.

1003 İdarî birim. Osmanlı idarî teşkilatındaki sancağın karşılığıdır.

1004 Kuba Hanlığı hakkında bkz. Mirzâ Bala, "Kuba", *İA*, VI; Mehmetov, *A.g.e.* 460; Tofiq Teyyuboğlu Mustafazade, "Guba Hanlığı", *Türkler*, 7, Ankara 2002, 82-93; Vidadi Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusiyası Tarafından İşgali ve Müstemlekeçilik Aleyhine Mübarize (1801-1828)*, Bakı 2004, 19.

Müslüman/Türk, % 18'i Ermeni, % 2'si ise Gürcü ve Yahudi olmak üzere 90-100.000 kadardı. Hanlığın Sünnî ve Şiî halkı arasındaki ilişkiler daima hassastı.[1005]

Şemâhı Hanlığı: Kuzeyde Samur nehrinden Güneyde Kür nehrine kadar uzanan doğuda Hazar Denizi ve Karabağ Hanlığı, güneyde Talış Hanlığı ile çevrili bulunan, Şirvan Hanlığı da denilen Şemâhı Hanlığı, Yeni Şemâhı merkez olmak üzere 1748'de Mehmed Ali Han tarafından kuruldu. Nâdir Şâh tarafından 1742'de tahrip edilen Şemâhı, 22 km. batıda, Kafkas Dağları eteklerinde ve Aksu çayı kıyısında aynı adla yeniden inşâ edilmişti. Eski Şemâhı ise Mehmed Ali Han'ın kardeşi Mehmed Said Han (1748-1786) idaresindeydi.

Şemâhı Hanlığı, Mehmed Ali Han (1748-1765), oğlu Ağası Han (1765-1768, 1778-1785), Kuba Hanı Feth Ali Han (1768-1778, 1785-1787), Esger Han (1787-1791), Mehmed Said Han'ın oğlu Kâsım Han (1791-1792) ve Ağası Han'ın oğlu Mustafa Han (1792-1820) tarafından yönetildi.

Kuba Hanı Feth Ali Han ve Şeki Hanı Hüseyin Han, Şemâhı topraklarını bölüşmek için anlaştılar ve 1765'te Şemahı Hanlığı'na saldırdılar. Şemâhı Hanlığı'nın toprakları 1768'de iki hanlık arasında paylaşıldı. Şemâhı Hanı Ağası Han sürgüne gönderildi. Paylaşmada ortaya çıkan anlaşmazlık savaşa dönüştü. Ülkenin tamamı Feth Ali Han'ın eline geçti. Şemâhı toprakları 1768-1778 arasında Kuba Hanlığı işgâlinde kaldı. 1778'de yeniden tahta çıkan Ağası Han'ı ve Mehmed Said Han'ı öldüren Esger Han 1786'da iki hanlığı birleştirdi. Asker Han, Yeni Şemâhı'yı terk edip eski Şemâhı'yı yeniden kurdu. Son Şemâhı Hanı Mustafa Han, 1805'te Rusya'ya tâbi olmasına rağmen İran ile ilişkilerini gizlice devam ettirdi. Şemâhı Hanlığı, 30 Ağustos 1820'de Rusya'ya ilhâk edildi.[1006]

Eski Şemahı ve Salyâne şehirleri ile 326 kend ve 44 konar-göçer *elat*ına (oba) sahip olan hanlık, Salyan, Havz, Sederek, Hançoban, Elat, Koşun, Karasubasar, Kesen, Ekeret, Kebiristan, Lahic, Rudbar, Mugan, Nevâhi, Karabağlar, Bölüket ve Hezerud olmak üzere 17 *mahal*den meydana geliyordu. Şemahı şehrinde çoğu ipek ticareti ile uğraşan pek çok tüccar ve zanaatkârlar faaliyet gösteriyordu. Rus işgâli öncesinde 235.000 kadar nüfusu bulunan hanlık, Azerbaycan hanlıkları arasında en fazla nüfusa sahip olanıydı.

Bakû Hanlığı: Ruslar, 25 Haziran 1723'te ele geçirdikleri Bakû'yu 21 Mart 1735'te imzalanan Gence Anlaşması ile İran'a geri vermişlerdi. Bakû halkının, Nâ-

---

[1005] Şeki Hanlığı hakkında bkz. W.V. Barthold, "Şeki"; Refik Hüseyinoğlu İbadov, "Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu ile İlişkileri", *Türkler*, 7, Ankara 2002, 73-81; Mehmetov, *A.g.e.* 458-460; Umudlu, *A.g.e.* 20-21.

[1006] Şemâhı Hanlığı hakkında bkz. Naile Bayramova, "XIX. Yüzyıl Başlarında Şamahı Hanlığı ve Rusya", (çev. H. Cabbarlı), *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 217, (Ocak 2005), 51-55; Umudlu, *A.g.e.* 21-22.

dir Şâh'ın katlinin ardından onun yakın adamlarından olan ve Şah'ın sarayında hizmet eden Mirzâ Mehmed Bey'i han seçmesiyle kurulan Bakû Hanlığı, I. Mirzâ Mehmed Han (1747-1768), I. Mirzâ Mehmed Han'ın kızkardeşi Tutî Bike ile evli olan Kuba Hanı Feth Ali Han (1768-1770), onun hem kayınbiraderi hem enîştesi olan, I. Mirzâ Mehmed Han'ın oğlu Mehmed Melik Han (1770-1783, hacda öldü), oğlu II. Mirzâ Mehmed Han (1783-1791), amcası Mehmed Kulu Han (1791-1792) ve oğlu Hüseyin Kulu Han (1792-3 Ekim 1806) tarafından yönetildi.

Son Bakû Hanı Hüseyin Kulu Han, 1800'de Rusya'ya tâbi oldu. Hüseyin Kulu Han'ın Rus tâbiyetinden çıkması üzerine komutasındaki birlikleri ile 30 Ocak 1806'da Bakû Hanlığı topraklarına giren General Tsitsianov 20 Şubat'ta Bakû yakınında katledildi. Hüseyin Kulu Han İran'a tâbi oldu. General Gudoviç komutasındaki Rus ordusunun Haziran 1806'da harekete geçmesi üzerine Hüseyin Kulu Han İran'a kaçtı. Bakû şehrinin 3 Ekim 1806'da direnmeden teslim olmasını müteakip Rusya Bakû Hanlığı'nı ilhâk etti.[1007]

Apşeron yarımadasını içine alan, Doğuda Hazar denizi, kuzeyde Kuba hanlığı güneybatıda Şemahı Hanlığı ile çevrili olan, Bakû şehri ile 39 kendden meydana gelen hanlığın 19. yüzyılın başında 10-15.000 olan nüfusu Türkler, Ermeniler ve Yahudilerden meydana geliyordu. Hanlıkta tarım, bağcılık, neft ve tuz madenciliği yapılıyordu. Arazilerin çoğu han ailesi ile *ayân* denilen büyük toprak sahiplerine aitti.[1008] Bakû şehri, Osmanlı Devleti, Rusya ve İran ile Kafkasya'nın her tarafından ve Hindistan'dan gelen tüccarların buluştuğu önemli bir ticarî merkezdi. Yahudi tüccarların da faaliyet gösterdiği şehirde ticarete Ermeniler egemendi. 1810'da 931, 1820'de 1137 hâne bulunan şehirde, toplam 207 dükkânlı dokuz kervansaray ile 500 dükkân ve kervan ticaretinde kullanılan 470 deve ile 3000 at vardı.[1009]

Karabağ Hanlığı: Bugünkü Karabağ topraklarında yer alan Karabağ Hanlığı, Avşar boyunun Cevanşir aşîretinin Şiî-Câferî Sarıcalı ailesine mensup Penah Ali Han (1747-Temmuz 1759), oğlu Mehr Ali Han (Temmuz 1759-1763), kardeşi İbrâhim Halil Han (1763-10 Haziran 1806) ve oğlu Mehdi Kulu Han (10 Haziran 1806-1822) tarafından idare edildi.

Nâdir Şâh, Karabağ'a hâkim olan ve kendisine itaât etmeyen Penah Ali'yi Horasan'a sürmüştü. Nâdir Şâh'ın katlinden sonra Karabağ'a dönen Penah Ali, burada bir hanlık kurdu. 1748-1750 arasında Bayat, Şahbulak ve Eskeran kalelerini yap-

---

1007 Bakû Hanlığı hakkında bkz. Aşurbeyli, *A.g.e.*; Mirzâ Bala, "Bakû", *İA*, II; Merziye İskenderova, "Bakû Hanlığı", *Türkler*, 7, Ankara 2002, 44-56; Umudlu, *A.g.e.* 24.

1008 Aşurbeyli, *A.g.e.* 309.

1009 Aşurbeyli, *A.g.e.* 307.

tırarak ülkenin savunmasını güçlendiren Penah Ali Han, Mehmed Hasan Han Kaçar'ın 1751'de Karabağ'a yaptığı saldırıyı püskürttü. Hanlığın başlangıçta, Kebirli bölgesinde yer alan Bayat olan merkezi, 1752'de Şahbulak'a ve 1756-1757'de sarp kayalarla çevrili bir yükseklikteki Penahâbâd (Şuşa)'ın inşâsından sonra buraya taşındı. İran'ın Urumiye Valisi Feth Ali Han 1756'da 30.000 askerle Karabağ Hanlığı'na saldırdı. Çalaberd ve Gülistan Ermeni meliklerinin destek verdiği Feth Ali Han, Varanda melikinden yardım alan Penah Ali Han'ın kapandığı Penahâbâd'ı kuşattı. Penah Ali Han, altı ay süren bir kuşatmadan sonra Feth Ali Han'a tâbi oldu ve oğlu İbrâhim Halil'i rehin verdi. Daha sonra, Kerim Han Zend'in danışmanı olarak İran'a giden Penah Ali Han, 1759'da Şiraz'da öldü. Karabağ Hanlığı, bölgedeki Ermeni melikliklerine son veren İbrâhim Halil Han zamanında güçlendi. Şuşa, bu dönemde gelişerek 2000 hâneli, 10-12.000 nüfuslu bir şehir oldu. İbrâhim Halil Han, 1785-1789 arasında Ermeniler tarafından çıkarılan ayaklanmaları bastırarak Karabağ'daki Ermeni melikliklerine son verdi. Karabağ Hanlığı, 1822'de Rusya'ya ilhâk edildi.

Şuşa şehri ile 741 kende sahip olan hanlık, Zengezur, Bergüşâd, Kebirli, Mehri, Çalbayır, Cevanşir, Kapan, Karaçorlu, Otuzikili, Hacu Şamlı, Dizak, Tativ, Varanda, Çalaberd, Haçen, Kolanı, Demirci Hasanlı, Yirmidörtlü, Taliş, Çavundur, Sisiyan ve Minbaşlar olmak üzere 22 *mahal* adı verilen idarî birime ayrılmıştı. Rus işgâli arifesinde 80-90.000 kadar olan nüfusu Ermeniler ve Türklerden oluşan, tarım, hayvancılık, bal üretimi yapılan hanlıkta ipekçilik, dokumacılık, demircilik gibi el sanatları ve sabun imalatı gelişmişti. Şuşa ve başka yerlerde haftalık pazarlar kurulur, Karabağlı Müslüman ve Ermeni tüccarlar, Şeki, Şemahı ve Gence şehirlerinden aldıkları ipeği dış pazarlara da satarlardı.[1010]

Nahçıvan Hanlığı: Nâdir Şâh'ın öldürülmesinden sonra başlayan karışıklıklar sırasında Kengerli aşîreti reisi Haydar Kulu Han'ın Şah'ın Nahçıvan'daki nâibi Ağa Han'ı kovup, kendini han ilân etmesi ile kuruldu. Bugünkü Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarını içine alan ve askerî bakımdan zayıf olan Hanlık, Haydar Kulu Han (1747-1764), Hacı Han (1764-1765), Rahim Han (1765-1770), Ali Kulu Han (1770-1773), Veli Kulu Han (1773-1781), Abbâs Kulu Han (1781-1783, 1797-1801, 1804, 1808), Cafer Kulu Han (1783-1785), Şükür Ali Han (1785-1787), Kelb Ali Han (1787-1796, 1801-1804, 1804-1807, 1808, 1809-1810, 1816-1820), Mehmed Bakır Han (1810-1813), Kerim Han (1808, 1813-1816,1823-1827) ve Ehsan Han (1827-21 Mart 1828) tarafından yönetildi.

[1010] Karabağ Hanlığı için bkz. Mustafa Aydın, "Karabağ", *DİA*, 24; Mirzâ Bala, "Karabağ", *İA*, VI; Mirzâ Cevanşir Karabağlı, *Karabağ Tarihi*, (çev. Tahir Sünbül), Ankara 1990; Mehmetov, *A.g.e.* 455-457; Hüsamettin Memmedov, "Beylerbeylikten Hanlığa: Gence-Karabağ", *Türkler*, 7, Ankara 2002, 57-63; Zekeriya Türkmen, "Karabağ Hanlığı'nın Rus İdaresine Bağlanması Meselesi", *Avrasya Etüdleri*, 3/1, 114-117, (1996); Umudlu, *A.g.e.* 20.

Nahçıvan Hanlığı 1750'lerde Karabağ Hanı Penah Han'ın denetiminde kaldı. 1780'lerden itibaren diğer Azerbaycan hanlıklarıyla, Kartli-Kahet, Nahçıvan Hanlığı üzerinde etkili olmaya çalıştılar. Hoy Hanı Ahmed Han 1783'te hanlığı, Hüseyin Ali Han'a verdi. 1787'de Karabağ Hanı İbrâhim Halil Han ve Avar Hanı Oma Han, Kartli-Kahet Kralı II. Erekle ile ittifak yaptığı için Nahçıvan Hanlığı'na saldırdılar. Nahçıvan 1795'de Ağa Mehmed Şah'ın eline geçti. Kelb Ali Han'ın Ruslara yaklaşması üzerine 1797'de ikinci defa Nahçıvan'ı işgâl eden Ağa Mehmed Şah, gözlerini kör ettirdiği Kelb Ali Han'ı Tahran gönderip hapsetti ve Nahçıvan halkının bir kısmını İran'a sürdü. Mehir ve Kapan vilâyetlerini de İran'a ilhâk etti. Nahçıvan şehri, 26 Haziran 1827'de Ruslar tarafından işgâl ve hanlık 21 Mart 1828'de Rusya'ya ilhâk edildi.

Nahçıvan ülkesi olarak ad adlandırılan, Zengezur dağlarından Aras nehrine kadar uzanan toprakları kaplayan ve hanlık 18. yüzyılda Nahçıvan, Ordubâd, Kapan ve Mehri vilâyetlerinden müteşekkildi. Halkı tarım ve konar-göçer hayvancılıkla uğraşan hanlığın arazisinin bir bölümü orman ve bitki örtüsünden mahrum kıraç ve susuz topraklardı. Rus işgâli arifesinde Nahçıvan ve Ordubâd şehirleri ile 231 *kend*e sahip olan hanlık, Nahçıvan, Elince/Elinceçay, Derelyaz, Mevazi-i Hâtun ve Hoy *mahal*leri ile Ordubâd vilâyetinden meydana geliyordu. Nahçıvan Hanlığı'nın nüfusu % 60'ı Müslüman/Türk, % 30'u Ermeni, kalanı Sünnî ve Yezidî Kürt ve Yahudi olmak üzere 30.000 kadardı.[1011]

Gence Hanlığı: Safevî Devleti'nin kurulması sırasında Kaçar boyuna mensup Şiî-Câferî Ziyâdoğulları ailesinin mülkü hâline gelen Gence bölgesini, Şâh I. Tahmâsb devrinden itibaren Şahverdi Han, oğulları İbrâhim Han ve Yusuf Han, onun yeğeni Teyker Sultan, İmam Kulu Han, oğulları Mürşid Kulu Han, Mehmed Kulu Han, onun oğlu Murtaza Kulu Han ve evlâtları vali olarak yönettiler. Nâdir Şâh'ın ölümünden sonra Ziyadoğlu Şahverdi Han'ın kurduğu, nüfusu Türklerden ve Ermenilerden meydana gelen Gence Hanlığı, Şahverdi Han (1747-1760), oğlu Mehmed Hasan Han (1760-1780), Karabağ Hanlığı denetimine girdiği 1781-1784 arasında Karabağ Hanı İbrâhim Halil Han ve Mehmed Hasan Han'ın oğlu Cevad Han (1786 -3 Ocak 1804) tarafından idare edildi.

Samur, Kürekbasan, Dağlık, Şemhur ve Ayrım isimli beş *mahal* ile önemli bir ticaret merkezi olan Gence şehrinden meydana gelen, 78 *kend* ve konar-göçer obasına sahip olan hanlığın nüfusu 19. yüzyılın başında 20.000 kadardı.[1012]

[1011] Nahçıvan Hanlığı hakkında bkz. A. Nuru Alekperoğlu-A.Faride Aliyoldaşkızı, "Nahçıvan Hanlığı", *Türkler*, 7, Ankara 2002, 94–100; Mehmetov, *A.g.e.* 460–462; Umudlu, *A.g.e.* 24-25.

[1012] Gence Hanlığı hakkında bkz. Mirzâ Bala, "Gence", *İA*, IV; J.A.Boyle, "Gandja", *EI*^{2}, II; Mehmet Ali Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış", *Türkler*, 7, Ankara 2002, 15–21; Mehmetov, *A.g.e.* 455–457; Hüsamettin Memmedov, "Beylerbeylikten Hanlığa: Gence -Karabağ", *Türkler*, 7, Ankara 2002, 57–63; Umudlu, *A.g.e.* 22.

Revân Hanlığı: Azerbaycan hanlıkların en güçlülerinden olan ve Güneybatı Kafkasya'da bugünkü Ermenistan toprakları ile Aras nehri boylarını kaplayan hanlığın merkezi Revân şehri idi. Revân Hanlığı Şiî-Câferî Kaçar hânedânına mensup, *Serdâr* unvânı taşıyan Mehdi Han (1747-1756), Hasan Ali Han (1756-1764), Hüseyin Ali Han (1764-1783, isyanda öldürüldü), oğlu Gulam Ali Han (1783-1784, öldürüldü), kardeşi Ali Mehmed Han (1784-1795), kardeşi Mehmed Han (1795-1797, 1797-1803), Ali Kulu Han (1797), Mehdi Kulu Han (1803-1806), Mehmed Han (1806-1807) ve Hüseyin Kulu Han (1807-22 Şubat 1828) tarafından yönetildi. Revân Hanlığı, 21 Mart 1828'de Rusya'ya ilhâk edildi.[1013]

Abaran, Derek, Dereçiçek, Garnibasar, Gökçe, Kırkbulak, Serdârâbad, Saadlu, Karpibasar, Seyidli-Ağaçlı, Sürmeli (Surmari), Şerur, Vâdibasar, Zengibasar veTalin olmak üzere *mahal* denilen 15 idarî birimden meydana gelen ve 521 *kend*i bulunan Revân Hanlığı'nın tarımla uğraşan köylüler, zanaat ve ticaretle ilgilenen şehirli halk ve *elat* denilen hayvancılık yapan konargöçerlerden müteşekkil 100-110.000 kadar olan nüfusu Türkler (% 59) ve Ermeniler (% 31) ile Sünnî ve Yezidî Kürtler ve Yahudilerden oluşuyordu. Hanlığın merkezi olan ve İç Kale, Şehir, Tepebaşı ve Demir Bulak isimli dört mahallesi olan Revân önemli bir ticaret merkeziydi. İç Kale'de yedi kervansaray bulunmaktaydı. Şehir ve Tepebaşı mahalleleri arasında *bazar* kurulurdu, burada bir kervansaray ile tüccar ve zanaatkârlara ait *dükkân* denilen imalathâneler ve işyerleri yer alıyordu. 18. yüzyılın sonlarında şehirde kasap, çörekçi, kebapçı, terzi, papakçı, başmakçı, keçeci, bezzaz, dokumacı, boyacı, debbağ, saraç, zerger, demirci, şişe-suz (camcı), taşçı, duvarcı ve dülgerlerin faaliyet gösterdiği 138 dükkân vardı. Zanaatkârlar *esnaf* adı verilen loncalarda örgütlenmişti. Loncaların başkanlarına *ustabaşı* denilirdi. Ticaret büyük ölçüde Ermenilerin elindeydi. Ticareti yapılan malların arasında şeker, demir mamulleri, sabun, tütün, kına, yağ, bal, kök boya, çeşitli kumaşlar, kap-kacak ve İran'dan gelen tohum da vardı. Sabun ve tütün satışı *icara*[1014] verilmişti. Ticaretten *rahdarî* denilen bir vergi alınırdı. Hanlıkta, pirinç ve pamuk üretimi ile pamuklu kumaş imalâtı, ipekçilik ve şarap yapımı önemli iş kollarıydı. Hemen her evde bir dokuma tezgahı bulunmaktaydı. Kadınlar, iplikten bezler ve pamuklu kumaşlar ile halı ve kilim dokurlardı. Üretim hem ailelerin ihtiyacını karşılar hem de günlük iaşelerini temine yardımcı olurdu.[1015]

[1013] Revân Hanlığı hakkında bkz. Aliyev-Hasanov, *A.g.e.*; Mirzâ Bala, "Erivan", *İA*, IV; Bournoutian, *The Khanate of Erevan..*; Suraiya Faroqhi, "Revân", *EI*^{2}, VIII; Saide Hacieva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", *Türkler*, 7, Ankara 2002, 64–72; Umudlu, *A.g.e.* 22-23.

[1014] *İcar*, Osmanlılardaki iltizâmın karşılığıdır.

[1015] Aliyev-Hasanov, *A.g.e.* 68-69.

Taliş Hanlığı: Hazar Denizi ile Taliş Dağları arasında yer alan Taliş Hanlığı, kuzeyde Mugan ovası, güneyde İran toprakları ile sınırlanmıştı. Safevî döneminden itibaren Taliş bölgesinde toprakları bulunan ve Safevî soyundan olduğu söylenen bir aileden inen, Nâdir Şâh tarafından 1736'da hak ve imtiyazlar verilen Şiî-Caferî Seyyid Abbâs'ın kurduğu hanlık, Seyyid Abbâs Han (1747-1751), "Kara Han" diye anılan oğlu Cemaleddin Han (1751-1786), oğlu Mir Mustafa Han (1786-1812), oğlu Mir Hasan Han (1812-1826) tarafından yönetildi.[1016]

Diğer Azerbaycan hanlarından farklı olarak Rus yanlısı siyaset izleyen Cemaleddin Han, Geylân Hanı Hidayet Han'ın 1768'de Taliş topraklarına yaptığı saldırıyı Kuba Hanı Feth Ali Han'ın yardımıyla geri püskürttü. Taliş Hanlığı, 1785-1789 arasında Kuba Hanlığı işgâlinde kaldı. Kuba Hanı Feth Ali Han'ın ölümünün ardından, Mir Mustafa Han tahta geçti. Başşehri Lenkeran, 1 Ocak 1813'te Ruslar tarafından ele geçirilen Taliş Hanlığı 1826'da Rusya'ya ilhâk edildi.

Merkezi önce Kızılağaç, sonra Astara, nihayet Cemaleddin Han'ın han sarayı, mescid, hamam, kervansaray ve pazarla birlikte surlarını inşâ ettirdiği Hazar Denizi kıyısındaki Lenkeran olan hanlık, idarî bakımdan Erkivan, Dirik, Züvend, Meringül, Sebican isimli altı *mahal*e ayrılmıştı. 235 *kend*i bulunan 1790'larda 15-20.000 kadar, Rusya'ya ilhâkı öncesinde ise 40.000 kadar nüfusa sahip olan ve topraklarında gayr-ı müslim yaşamayan hanlığın halkı Türkler ve Talişlerden meydana geliyordu.

Ilısu Sultanlığı: Şeki Hanlığı'nın batısında yer alan, 17. yüzyıldan itibaren bölgede nüfûz sahibi olan bir aileye mensup Mehmed Hüseyin Bey tarafından kurulan ve onun hânedânına mensup *Sultan* denilen beyler tarafından idare edilen Ilısu Sultanlığı'nda Rus işgâli arifesinde 12.000 kadar nüfus yaşıyordu. Ilısu Sultanlığı, Mehmed Hüseyin Bey (1732-1747), I. Ahmed Han (1747-1748), Alhas Bey (1748-1762), Hanbaba Bey (1762-1803), II. Ahmed Han (1803-1830), Musa Bey (Ocak 1830-Eylül 1830) ve Danyal Bey (1830-1844, Rusya'ya tâbi) tarafından yönetildi.[1017]

Bazıları 15. ve 16. yüzyıldan beri mevcut olan Dağıstan'daki devletler Surhay Mustafa Han'ın oğlu Mehmed Han'ın yönettiği *Gazi Kumuk Şamhallığı*, Haytak usmileri hânedânı tarafından yönetilen *Haytak Usmiliği*, Haytak usmileri hânedânından Has Polat Han tarafından yönetilen *Tarhu Şamhallığı*, Oma Han tarafından yönetilen *Avar Hanlığı*, Kırım ve Avar hanları sülalesinden inen Ahmed Han Mıhtı Bey tarafından yönetilen *Mıhtılı Hanlığı*, Çar I. Petro'nun Derbend hanlığına getirdiği İmam Kulu Han'ın oğlu Mehmed Hüseyin Bey tarafından yönetilen *Derbend*

[1016] Taliş Hanlığı hakkında bkz. İrade Memedova, "Talış (Lenkeran) Hanlığı", *Türkler*, 7, Ankara 2002, 101–112; Umudlu, *A.g.e.* 24.

[1017] Ilısu Sultanlığı hakkında bkz. Umudlu, *A.g.e.* 27.

Hanlığı, Gazi Kumuk şamhalları sülalesinden olan Sultan Mahmat'ın soyundan gelen bir hânedân tarafından yönetilen *Enderey* ve *Aksay*, Tabasaran masumlarının iki dalından inen hânedânlara mensup olan Masum Murtazâ Ali tarafından yönetilen *Güney Tabasaran* ve Kâdı Murtazâ Ali tarafından yönetilen *Kuzey Tabasaran* Masumluğu idi.[1018] Diğer Dağıstan devletlerinin aksine Rus yanlısı bir siyaset izleyen Tarhu Şamhallığı, büyük bir istek ve gösterişli törenlerle 1750, 1751, 1764, 1783, 1786, 1793 ve 1799 yıllarında yedi defa Rusya ile himaye anlaşması imzalayacaktı.[1019]

18. yüzyılın ikinci yarısında Tarhu Şamhallığı 12.000, Haytak Usmiliği 25.000, Avar Hanlığı 30.000, Gazi Kumuk Şamhallığı 15.000, Tabasaran Masumluğu 10.000 hâne nüfusa sahipti.[1020]

c) Gürcistan'da Birlik, Bağımsızlık ve Hıristiyanlık Mücadelesi

Doğu ve Batı Gürcistan'da Nâdir Şâh'ın ölümü (1747) ile 1768-1774 Osmanlı - Rus savaşı arasındaki dönemde önemli gelişmeler yaşandı. İran'a tâbi Kartli Kralı II. Taymuraz ve oğlu Kahet Kralı II. Erekle bağımsızlıklarını elde ettiler ve Doğu Gürcistan'da Müslüman efendiler ve krallar çağına son verdiler. İmeret Kralı I. Solomon ise Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmak için büyük bir mücadeleye girişti.

Gürcülerin, Pâdişah'a ve Şah'a karşı direnmek hususunda yardım alabileceği tek ülke vardı, Rusya. II. Erekle ve I. Solomon; Gürcistan, Krallık ve Gürcü Kilisesi için verdikleri mücadelede Rusya'nın desteğini alacaklarını ümid ettiler. Ancak düşündükleri yanlıştı. 50 yıl bile geçmeden ortada ne Gürcistan, ne krallık, ne de Gürcü kilisesi kalacaktı.

Nâdir Şâh, 9 Temmuz 1744'te II. Taymuraz'a Kartli, oğlu II. Erekle'ye Kahet tahtını vermişti. Nâdir Şâh'ın ölümünden sonra Adil Şâh adıyla tahta çıkan yeğeni Ali Kulu Han, II. Taymuraz'ın kızı Ketevan'la evliydi. II. Taymuraz 1747-1748'de Azerbaycan valisi oldu. Adil Şah'ın İran'da yaşanan taht kavgaları sırasında 29 Eylül 1748'de kardeşi İbrâhim Han tarafından tahtan indirilmesi ve kör edilerek Meşhed'e sürülmesi üzerine 1748'de Kartli ve Kahet'te İranlılara karşı isyan başladı.[1021] II. Erekle, İranlıların desteklediği VI. Vahtang'ın kardeşi İese'nin oğlu ve Bagrat hânedânının Muhran-Bagrat kolunun reisi Arçil/Abdullah Bey'i 1748'de yenerek Gürcistan'da yeni bir Müslüman krallar çağının başlamasına engel oldu.[1022] Kartli Kralı II. Taymuraz'la işbirliği yapan II. Erekle Revân Kalesi'ni ele ge-

---

[1018] Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.* 72–73.

[1019] Benningsen, a.g.m. 172.

[1020] Benningsen, a.g.m. 169; Özsoy, *A.g.e.* 113.

[1021] Brosset, *A.g.e.* II/2, 118–125; İran'da yaşanan taht kavgaları için ayrıca bkz. John R.Perry, *Karim Khan Zand: A History of Iran 1747–1779*, Chicago 1979.

[1022] Gvosdev, *A.g.e.* 16.

çirmek için harekete geçen Mehmed Hasan Han Kaçar komutasındaki İran ordusunu 29 Eylül 1749'da yenerek bölgeden çıkardı.[1023]

II. Taymuraz ve II. Erekle İran'a karşı Azerbaycan hanlıklarıyla ittifak yapmaya, Ruslardan destek almaya çalıştılar ve ülkelerine saldıran Dağıstanlılarla mücadeleye giriştiler. Gence Hanı Şahverdi Han ve Karabağ Ermeni meliklikleri, 1750'de II. Erekle'ye tâbi oldular.[1024] II. Erekle, Kartli ve Kahet'e saldıran Gazi Kumukları 1750'de Yura ve Alazan nehirleri arasında yendi. Şeki Hanı Hacı Çelebi Han, Dağıstan hanlıklarından topladığı 6000 askerle Gürcistan üstüne yürüdü. Kanık çayı kıyısındaki Üç tepeler mevkiinde Şubat 1751'de yapılan savaşta Kartli ve Kahet ordusu yenildi.[1025] Urumiye Valisi Azad Han Nisan 1751'de 12.000 askerle Kartli topraklarına girdi. II. Taymuraz 8 Mayıs 1751'de Revân yakınındaki Metris köyünde yendiği İranlıları Aras nehrine kadar altı gün boyunca takip etti. II. Taymuraz ve II. Erekle, Mayıs 1752'de Metropolit Roman'ı Kizlar Kalesi'ne göndererek İran'la, Dağıstan ve Azerbaycan hanlıklarının akınlarına karşı Rusya'dan yardım istediler. II. Taymuraz ve II. Erekle, aynı yıl Tiflis Metropoliti Afanasiy Amilahvari ve Prens Simon Makaşvili'yi St. Petersburg'a elçi göndererek "Gürcü ordusunun modernizasyonu için malî ve teknik destek vermesini, Azerbaycan ve Dağıstan hanlıklarına destek veren Osmanlı Devleti'ne karşı diplomatik baskı yapmasını, Kartli ve Kahet'e yardımcı olmak için 3000 asker gönderilmesini, Çerkeslerden paralı asker kiralamalarına izin verilmesini ve II. Taymuraz'ın ölümünden sonra II. Erekle'nin Kartli'nin de kralı olmasını tanımasını" Rusya'dan istediler.[1026]

Hacı Çelebi Han'ın, Gence ve Karabağ hanlıklarıyla ittifak yapması üzerine Ağustos 1752'de Gence şehrine saldıran Gürcüler bozguna uğradı. Bu bozgunun ardından Kartli ve Kahet topraklarını yağma ve tahrip eden Hacı Çelebi Han, II. Taymuraz komutasındaki, aralarında parayla kiralanan binlerce Çerkes, Borçalı ve Kazak'ın yer aldığı Gürcü ordusuna 4 Eylül 1752'de Kazak bölgesinde yenilerek geri çekildi. Bu yenilgi sonrasında Gence ve Karabağ hanlıkları, Şeki Hanlığı ile aralarındaki ittifaka son vererek Kartli ve Kahet'le barış yaptı.[1027]

II. Erekle, Kartli ve Kahet'e saldıran Şamhal Nutsal Bey komutasındaki Gazi Kumukları da Kasım 1753'te yenilgiye uğrattı. Urumiye Valisi Azad Han, 1753'te II. Erekle ile yaptığı anlaşmayla Kartli ve Kahet topraklarına saldırmamayı kabul etti. II. Taymuraz ve II. Erekle'nin, Azad Han'la dostluk kurmaları ve karşılıklı saldırılara son vermeleri üzerine Şeki Hanı Hacı Çelebi Han, 4 Mart 1754'te II. Erek-

---

[1023] Gvosdev, *A.g.e.* 16.

[1024] Allen, *A History of the Georgian..*, 197; Gvosdev, *A.g.e.* 16.

[1025] İzzî, *A.g.e.* 229.

[1026] Gvosdev, *A.g.e.* 16.

[1027] Gvosdev, *A.g.e.* 16; Lang, *Last Years..*, 153; Perry, *A.g.e.*

le'ye gönderdiği mektupla kendisini, "düşmanlarının düşmanı ve dostlarının dostu" olarak tanıttı.[1028] Avar Hanı Nursal Han, 1754 ve 1755 yıllarında Osmanlı Devleti'nin kışkırtması ile Gürcistan topraklarına akınlar yaparak zarar verdi.[1029]

Batı Gürcistan'da İmeret, Megrel ve Gürel'in yıllık vergilerini tahsil ederek İstanbul'a yollamak Çıldır/Ahıska valilerinin görevleri arasındaydı.[1030] İmeret Kralı V. Aleksandr'ın Mart 1752'de ölümün ardından tahta oğlu Prens Solomon yerine, prensin annesi Kraliçe Tamara'nın da yardımı ile amcası VII. Giorgi çıktı. Ahıska Kalesi'ne sığınan Prens Solomon tahtına sahip olmak için Ahıska Beylerbeyi Hacı Ahmed Paşa'dan yardım istedi. Hacı Ahmed Paşa'nın yardım etmediği Solomon, Gürcü beylerinin desteği ile Kutais'e döndü ve Aralık 1752'de I. Solomon adıyla İmeret tahtına çıktı. İmeret'in 300 kese olan yıllık haracını eksik veren İmeret Kralı I. Solomon, daha sonra Rusların da teşvikiyle hiç haraç vermeyerek isyân etti. Trabzon Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın, Abaza beyleri Levan Abaşidze ve Rostom Şervaşidze kılavuzluğunda İmeret üstüne gönderdiği Osmanlı birliği, 14 Aralık 1757'de Kutais yakınındaki Hresili'de yapılan savaşta Bedia[1031] Prensi Hutın Şervaşidze tarafından desteklenen I. Solomon'a yenildi. Hresili Muharebesi'nde Levan Abaşidze ve Hutın Şervaşidze öldürüldü. Ahıska Beylerbeyi Hacı Ahmed Paşa, 1758'de İmeret üstüne yürüyerek I. Solomon'u yendi. Vergi ödemeyi kabul eden I. Solomon Ahıska'ya gelerek anlaşma imzaladı. Hacı Ahmed Paşa'nın kethüdası komutasındaki 3000 askerin eşliğinde ülkesine gönderilen I. Solomon yolda halkına haber göndererek Osmanlıların kendisine kötü davrandığını bildirdi ve intikam alınmasını istedi. Osmanlı birliğine gece baskını düzenleyen İmeretliler, askerleri kılıçtan geçirdiler ve kethudâyı kayalardan atmak suretiyle öldürdüler. Olayın İstanbul'da duyulması üzerine Hacı Ahmed Paşa, Dağıstanlıları Gürcülere karşı kışkırtması, halka ağır vergi ve angaryalar yüklemesi yüzünden Gürcülerin ayaklanmasına yol açtığı için azl ve idâm edilerek yerine İbrâhim Paşa tâyin edildi.

İmeret Kralı I. Solomon, Kartli Kralı II. Taymuraz ve Kahet Kralı II. Erekle, 1758'de Gori'de bir araya gelerek Osmanlı Devleti, İran ve Dağıstanlılara karşı ittifak yaptı. Gürcistan'daki üç krallık 15. yüzyıldan beri ilk defa işbirliği yapmak ve ortak hareket etmek kararı aldılar. Üç hükümdâr 15 Ocak 1760'da Tskhinvali'de tekrar bir araya geldiler.[1032] I. Solomon, Aralık 1759'da kilise mensupları ve soyluların katılımıyla yapılan toplantıda İmeret topraklarında köle ticaretini ve Osman-

---

[1028] 1747–1754 arasında Kartli ve Kahet'deki gelişmeler hakkında bkz. Brosset, *A.g.e.* II/2, 18–25.

[1029] Gvosdev, *A.g.e.* 16; Lang, *Last Years..*, 153.

[1030] *BOA. MD No. 129*, 21; *BOA. MD No. 154*, 343.

[1031] Aalzga nehrinden İngur nehrine kadar olan Abhazya toprakları.

[1032] Gvosdev, *A.g.e.* 18.

lılara Gürcü köle satışını yasakladı.[1033] III. Mustafa, 1760'ta I. Solomon'a bir fermân göndererek köle ticareti ve sevkine izin vermesini aksi takdirde ülkesinin işgâle uğrayacağını bildirdi.[1034]

Kahet Kralı II. Erekle, Aralık 1760'ta ülkesine saldıran, Urumiye Valisi Azad Han komutasındaki orduyu yendi ve Gence'yi ele geçirdi. II. Erekle 1761'de İran tahtında hak iddia eden Azad Hanı yakalayarak Kerim Han Zend'e gönderdi. Çok memnun olan Kerim Han Gürcistan'a yönelik İran saldırılarına son verdi.[1035]

II. Taymuraz, Gürcistan'daki üç krallık arasında yapılan görüşmeler hakkında bilgi vermek ve Rusya'dan malî destek temin etmek için Rustavi Metropoliti İoann'la birlikte 30 Nisan 1760'ta Kizlar Kalesi'ne gelerek General İvan von Frauendorf'la görüştü. Buradan St. Petersburg'a geldi. II. Taymuraz, 8 Nisan 1761'de Çariçe Yelizaveta tarafından kabul edildi. 28-30 Nisan'da Rusya Şansölyesi Mihail İllaryonoviç Vorontsov'la görüştü. Yedi Yıl Savaşları'na katılmış bulunan ve bu nedenle Osmanlı Devleti'ni karşısına almak istemeyen Rusya'dan beklediği desteği alamayan II. Taymuraz, ülkesine dönerken 8 Ocak 1762'de Astarhan'da öldü. II. Erekle'nin, 19 Ocak 1762'de Kartli tahtına çıkmasıyla, Kartli ve Kahet tek krallık hâline geldi.[1036]

Sultan III. Mustafa 1762'de Gürcü hükümdârlarına bir ferman göndererek, *"Çıldır Valisi Hacı Ahmed Paşa'nın halka yüklediği ağır vergilere dayanamayarak isyân ettiklerini, ancak Paşa'nın idamından sonra af talebinde bulundukları için eski suçlarının affedildiğini"* bildirdi. Faş Kalesi Muhafızı ile Kutais, Bağdadçık ve Şehriban kalelerı zabitlerine de Gürcistan halkına karşı dostane ve hoşça muamele etmelerini emretti.[1037] Ancak, I. Solomon'un kendisine muhalefet eden tavadları katletmesi ve arazilerine el koyması üzerine Bâb-ı Âlî, I. Solomon'u görevden alarak yerine kardeşi Mamia'yı tâyin etti. Ahıska Beylerbeyi İbrâhim Paşa, I. Solomon ve kardeşi Mamia arasında çıkan taht kavgasında 13.000 kişilik bir kuvveti, Mamia'yı desteklemek üzere 1763 yazında İmeret'e gönderdi. Osmanlı birliği, I. Solomon'un ordusunu yendi. Ancak orduda görev yapan ve yağma için İmeret'e dağılan Kürt aşîret askerleri ve levendlerin, kış şartları, Gürcülerin pusuları ve baskınları sonucu kırılması yüzünden yeniçerilerle eyâlet askerleri de Ekim 1763'te Ahıska'ya geri

---

1033 Gvosdev, *A.g.e.* 17; Platon Egnatis Ioselian, *A Short History of the Georgian Church*, (tran Solomon Caesar Malan), London 1866, 175-176; Manvelichvili, *A.g.e.* 327.

1034 Gvosdev, *A.g.e.* 18.

1035 Gvosdev, *A.g.e.* 25; Perry, *A.g.e.* 83–84.

1036 II. Erekle'nin uzun ve Gürcistan için önemli olaylarla dolu saltanatı hakkında bkz. Kalistrat Salia, "Quelques pages de l'histoire de Géorgie: Iraklii II, 1744–1762, Roi de Kahetie et de 1762–1798 Roi de Kartli et Kahetie", *Bedi Kartlisa/Revue de Karthvelologie, Études Géorgiennes et Caucasiennes*, 35, (1977), 143–183.

1037 *BOA. Cevdet Hâriciye No. 769.*

çekildiler. Durumu İstanbul'a bildiren İbrâhim Paşa azledilerek Ahıska beylerbeyliğine Hasan Paşa tâyin edildi. Hasan Paşa'ya I. Solomon'a karşı tedbirli bulunması talimâtı verildi.[1038] Trabzon Beylerbeyi Sarı Abdurrahman Paşa, 1763'de bir miktar asker göndererek İmeret'de keşif yaptırdı. Ancak kışın bastırması yüzünden bölgeden çekilen Osmanlı askerleri dönüş yolunda zâyiat verdiler.

Ahıska Beylerbeyi Hasan Paşa, Şubat 1765'te vezâretle Gürcistan Seraskeri tâyin edildi[1039] ve Rumeli eyâletinden gelen 2000, Çıldır eyâletinden toplanan 2000 ve Canik sancağından gemilerle Faş iskelesine gönderilen 4000 askerle birlikte İmeret üstüne yürüdü.[1040] Gürel üzerinden İmeret'e giren ve hububat ihtiyacı Megrel Dadyanı II. Katsia tarafından karşılanan Hasan Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Sayançu ve 25 günlük bir kuşatmadan sonra Suvir kalelerini ele geçirdi.[1041]

Dîvân-ı Hümâyûn'un yakalanıp idâm edilmesini emrettiği I. Solomon Tiflis'e kaçtı.[1042] İmeret tahtı, Gürcü halkının isteği ile I. Solomon'un kardeşi Mamia'nın oğlu Taymuraz'a verildi. Asker ve cephâne bırakılan Suvir Kalesi, Taymuraz'a tahsis edildi. Hasan Paşa, Ahıska'ya dönerken, İmeret'in güvenliğini temin maksadıyla Canik muhassılı Canikli Hacı Ali Bey, Canik ve Trabzon'dan gelen 4000 askerle birlikte Kasım 1766'da Kutais Kalesi'nde bırakıldı.[1043] Gürcü halka kötü muamele yapılmasını yasaklayan Hasan Paşa, halka tâbi olacakları şartları gösteren bir senet verdi. Taymuraz ile Megrel Dadyanı II. Katsia, I. Solomon'un amcası Giorgi, Kutais Metropoliti Maksim Abaşidze ve tavatlar itaâtten ayrılmayacaklarına dâir senet verdiler. Hasan Paşa'nın yanında bulunan Hünkâr Kapıcılar Kethudâsı İbrâhim Ağa, bu senetleri Kasım 1766'da İstanbul'a ulaştırdı.[1044] I. Solomon, Oset Komitesi'nin Gürcü üyesi Rahip Grigori vasıtası ile Kızlar Kalesi komutanı General Nikolay Potapov'a gönderdiği 20 Ekim 1766 tarihli mektubu ile yeniden tahta oturmak için Rusya'dan yardım istedi.[1045] Bâb-ı Âlî'nin Gürcistan'daki gelişmelerle ilgili olarak Rusya'yı suçlaması üzerine İstanbul'daki Rus elçisi Aleksey Obreskov, 21 Temmuz 1767 tarihli bir muhtırayla, "Rusya'nın isyân eden Gürcülere yardım etmediğini, Gürcülerin mevcut kaleleri sayesinde savunmaları için başkalarının yardımına ihtiyaç duymayacaklarını", Bâb-ı Âlî'ye bildirdi.

1038 *BOA. Cevdet Hâriciye No. 4391*; Şemdânîzâde Süleyman Efendi, *A.g.e.* II/A, 92.

1039 *BOA. Cevdet Askeriye No. 2178.*

1040 Çeşmîzâde Mustafa Reşid, *Çeşmîzade Tarihi*, İstanbul 1959, 4-5.

1041 Ahmet Vâsıf, *Mehâsinü'l Âsâr ve Hakâiku'l Ahbâr*, II, Bulak 1830, 229–230.

1042 Çeşmîzâde Mustafa Reşid, *A.g.e.* 9.

1043 Çeşmîzâde Mustafa Reşid, *A.g.e.* 7-8.

1044 Şemdânîzâde Süleyman Efendi, *A.g.e.* II/A, 92–93.

1045 Gvosdev, *A.g.e.* 18.

Taymuraz'ın 1767'de katledilmesi üzerine I. Solomon, İmeret'e geri dönerek tahta çıktı. Çıldır Beylerbeyi Hasan Paşa'nın kethudâsı, I. Solomon'u yakalamak için 1768'de İmeret topraklarına girdi. Osmanlı ordusunun Bağdadçık Kalesi'ndeki ordugâhına gelerek af dileyen I. Solomon, isyân etmesine eski Ahıska Beylerbeyi Ahmed Paşa'nın neden olduğunu söyleyerek Padişâh'ın emirlerine itaât etmeye, Rusların talimâtıyla İmeret halkını kışkırtan Kalinikos adlı Rum papazı Osmanlı makamlarına teslim etmeye, Suvir Kalesi'ni yıkmaya veya Osmanlı askerlerinin yerleşmesine müsaade etmeye ve köle ticaretini serbest bırakmaya söz verdi. İstanbul'a bildirilen bu teklifler, Bâb-ı Âlî tarafından kabul edildi. Rum papaz Kalinikos Hasankeyf Kalesi'ne hapsedildi. Suvir Kalesi yıkıldı. Osmanlıların kendisini cezalandıracağından korkan I. Solomon, 23 Haziran 1768'de Çariçe II. Yekaterina'ya gönderdiği elçisi Kutais Metropoliti Maksim Abaşidze vasıtası ile Rusya'dan himâye istedi. I. Solomon ve II. Erekle, Osmanlı ve İran hâkimiyetinden kurtulmak için Ruslarla ittifak yapmak ve bu ülkeden para ve asker temin etmek hususunda anlaştılar. Bu gelişme ve Rusya ile savaş çıkma ihtimali üzerine III. Mustafa, 25 Eylül 1768'de köle ticareti konusunda hiç bir şart ve talep öne sürmeden İmeret tahtını tekrar I. Solomon'a verdi.[1046]

Salyâne'deki Rus konsolosu Sulyakov, 1768 sonunda Kizlar Kalesi komutanı General Potapov'a, "Van valisinin Kuba Hanı Feth Ali Han'a bir mektup gönderip, ihtiyatlı olması ve Rusların hücumu ihtimaline karşı önceden tedbir alması talimâtını verdiğini, Azerbaycan hanlıklarının Osmanlı Devleti'ne dostluk beslediğini ve Osmanlı askerleri gelirse çok sevineceklerini" yazıyordu.[1047]

Gürcü Kilisesi 18. yüzyılın ortalarında önemli bir kriz yaşadı. 1744'te I. Antoni adıyla Gürcistan Patriği seçilen Prens Taymuraz, Avrupa ile teması temin etmek amacıyla Katolik misyonerleri ile yakın ilişkiler kurdu. Muhafazakâr ruhbanlar, kendisini Ortodoks inancına zarar vermekle ve Katolik mezhebine girmekle suçladılar. Sinod tarafından Aralık 1755'te patriklikten azledilen I. Antoni ülkeden sürüldü ve Moskova'ya yerleşti. II. Erekle'nin 1762'de geri dönmesine izin verdiği I. Antoni, 1764'te yeniden patrik seçildi. I. Antoni, Gürcü-Rus ilişkilerinde önemli rol oynadı ve II. Erekle'nin Rus yanlısı siyaset izlemesinde etkili oldu.

[1046] 1757–1768 arasında İmeret'deki gelişmeler hakkında bkz. Çeşmîzâde Mustafa Reşid, *A.g.e.* 4–9; Ahmet Vâsıf, *A.g.e.* II, 228–230, 266–283; Şemdânizâde, *A.g.e.* II/A, 92–94. Metinde zikredilenler dışında "Güney Kafkasya ve Dağıstan" bölümünün yazılmasında kullanılan kaynaklar: Allen, *A History of the Georgian..*; Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.*; Beygua, *A.g.e.*; Erel, *A.g.e.*; Lang, *A Modern History of Georgia..*; aynı yazar, *Last Years..*,

[1047] *Arxiv Vneşney politiki Osmanskoy Imperii (AVPRI) fond 77, opis 5, dosye 17, list 208 ob*'den Mustafazade, a.g.m. 29.

B. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı, Küçük Kaynarca Anlaşması (1774) ve Anlaşmanın Kafkasya ile İlgili Hükümleri

Rusya, Osmanlı Devleti'nin itirazlarına rağmen, III. August'ün ölümü üzerine 1768'de Lehistan'a asker göndererek Stanislas August Poniatovski'yi kral ilân etti. Rus askerlerinin, Osmanlılara sığınan Leh milliyetçilerinin peşinden Osmanlı topraklarına girip, Balta kasabasında Lehlilerle birlikte Müslüman ve Yahudi halkı kılıçtan geçirmesi üzerine Osmanlı Devleti, 8 Ekim 1768'de Rusya'ya savaş açtı.

Savaşın gerçek sebepleri Rusya'nın Kırım'ın iç işlerine karışması, Kuzey Kafkasya ve Gürcistan'a yönelik faaliyetleri, Kafkasya ve Balkan Hıristiyanlarını Osmanlı Devleti'ne karşı isyâna teşvik etmesiydi. Rusya içinse savaşın hedefleri Çariçe II. Yekaterina'nın 6 Kasım 1768'te topladığı harp meclisinin zabıtlarına göre; Karadeniz'de seyrüsefer hakkını elde etmek, bu denizin kıyısında bir liman ve kaleye sahip olmak ve Lehistan sınırını belirlemekti.[1048] Fransız elçisi Charles Gravier Vergennes'in tahriki ile başlatılan ve felaketle sonuçlanan 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı, Osmanlı Devleti'ni Şark Meselesi konusu hâline getirdi. Ağırlıklı cepheleri, Dinyester ve Tuna nehri boyları ile Kırım Yarımadası olan savaşta, Kafkasya da savaş alanı içinde kaldı.

Osmanlı Devleti'ni tek başlarına yenecek gücü olmayan Ruslar, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında başta İngiltere olmak üzere birçok Avrupa ülkesinin desteğini aldı. Rusya Dışişleri Bakanı Kont Nikita İvanoviç Panin ve Danimarka elçisi Osten tarafından 1765 başlarında, St. Petersburg'da imzalanan antlaşmayla Danimarka, Osmanlı Devleti ile savaş durumunda Rusya'ya üçer aylık taksitlerle yılda 500.000 ruble yardım yapmayı üstlendi.[1049] Prusya Kralı II. Friedrich ve Çariçe II. Yekaterina arasında 11 Nisan 1764'te imzalanan ittifak antlaşmasıyla Prusya, Osmanlı Devleti ile savaş durumunda Rusya'ya yılda 480.000 taler/1.000.000 ruble yardım yapmayı üstlenip, İsveç'in Rusya'ya karşı savaşa girmesine engel oldu.[1050]

Rusya'ya en aktif yardımı İngilizler yaptı. Çariçe II. Yekaterina 1766'da Rusya-İngiltere ticaret anlaşmasını imzalamıştı. Bu anlaşma İngiltere'nin çıkarlarına hizmet edecek şekilde Rusya'dan hammadde ihracatı üzerine düşük gümrükler öngörüyordu. Rusya'nın Lehistan'ın parçalanmasına yönelik siyaseti ve Osmanlı Devleti'ne karşı kazandığı zafer biraz da bu uluslararası ilişkilerin ışığında değer-

---

[1048] Nolde, *A.g.e.* I, 57.

[1049] St. Petersburg'daki İngiltere elçisi Sir George Macartney'in Londra'ya çok gizli raporu. Karl Marx. *18. Yüzyılda Gizli Diplomasi Rus Despotluğunun Asyatik Kökeni.* (çev. Işık Soner) İstanbul 1992, 37–40.

[1050] Karl Marx-Friedrich Engels, *La Russie*, (ed. R.Dangeville), Paris 1974, 64, 67'den, Taner Timur. *Osmanlı Çalışmaları. İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Ankara 1989, 190–191; H.M. Scott, "Frederick II. The Ottoman Empire and the Origins of Russo-Prussian Alliance of April 1764", *European Studies Review*, VII, (1977).

lendirilmelidir.[1051] Ruslar, Kont Aleksey Grigoreviç Orlov ve İskoç asıllı İngiliz Amirali John Elphinston emrindeki, bazı gemilerine İngiliz subaylarının komuta ettiği ve İngiltere'den kiralanmış 12 savaş gemisi ile takviye edilmiş filolarını, İngiliz hükümetinin desteğiyle Baltık Denizi'nden, Danimarka, İngiltere ve Portekiz limanlarını kullanarak Akdeniz'e indirdiler.[1052]

Almanya İmparatorluğu, 6 Temmuz 1771'de Rusya'ya karşı birlikte savaşmak hususunda anlaştığı Osmanlı Devleti'nden ordularının masrafı için her birinde 500 kuruş bulunan 20.000 kese para talep etti. 4000 keselik ilk meblağ, 25 Temmuz 1771'de gönderildi. Rusya'yla savaşacağına 25 Temmuz 1772'de Lehistan'ın paylaşılması hususunda Rusya ve Prusya ile ittifak yapan Almanya İmparatorluğu, Osmanlı topraklarına girerek Bukovina'yı işgâl etti.[1053]

a) Rumeli Cephesi

Savaş, Kırım Hanı Kırım Giray'ın Rusya'ya Ocak 1769'daki akınlarıyla başladı. Rusya'ya 8 Ekim 1768'de savaş açılmasına rağmen hemen harekete geçilmeyerek savaşın ilânından sonra hazırlıklara başlanması, Osmanlıların askerî durumunun nasıl olduğunu göstermektedir. Savaş açılmasından sonra Osmanlı Devleti'nin beklemesini fırsat bilen Ruslar, bu süre zarfında çok iyi hazırlandılar.

Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Yağlıkçızâde Mehmed Emin Paşa, 27 Mart 1769'da Rusya üstüne hareket etti. 1 Mayıs 1769'da, 27 Mart'tan beri Hotin Kalesi'ni kuşatan Prens Aleksandr Golitsin komutasındaki 65.000 kişilik Rus ordusu, Hotin önlerinde yenildi. 3 ay, 12 gün sonra Hotin'e tekrar saldıran Ruslar, 12 Ağustos'ta yeniden bozguna uğradı. Yol boyu ilerleyen Osmanlı ordusunda, erzak eksikliği yüzünden kayıplar verilmesi ve ordudan firarlar görülmesi üzerine Yağlıkçızâde Mehmed Emin Paşa azledilerek Moldovancı Ali Paşa, Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem tâyin edildi.[1054] Dinyester nehrini geçip, Ukrayna'ya girmek isteyen

---

1051 Philip Hamlin Clendenning, "The Background and Negotiations for the Anglo-Russian Commercial Treaty of 1766", *Great Britain and Russia in the 18th Century: Contacts and Comparisons*, (ed. A.G. Cross), Newtonville 1979, 145-163; Knud Rahbek Schmidt, "The Treaty of Commerce between Great Britain and Russia 1766. A Study on the Development of Count Panin's Northern System", *Scando-Slavica*, 1/1, (October 1954), 115-134; Harvey L. Dyck, "Pondering the Russian Fact: Kaunitz and the Catherinian Empire in the 1770's", *Canadian Slavonic Papers*, 22/4, (Decmeber1980), 451-469.

1052 M.S.Anderson, "Great Britain and the Russian Fleet 1769–1770", *Slavonic and East European Review*, XXXI, (1952), 148–163; aynı yazar, "Great Britain and the Russo-Turkish War of 1768–1774", *The English Historical Review*, LXIX/252, (January 1954), 38–58; Madariaga, *Russia in the Age of Catherine*.., 208 vd; Norman E. Saul, *Russia and the Mediterranean 1797–1807*, Chicago 1970, 6.

1053 Almanya (Avusturya) İmparatorluğu'nun 1768–1774 Osmanlı-Rus savaşındaki tutumu hakkında bkz. Karl A. Roider, *Austria's Eastern Question 1700–1790*, Princeton 1982.

1054 Ahmed Resmî, *Hülâsatü'l-İtibâr*, İstanbul 1869, 11.

Osmanlı ordusu, 17 Eylül'de köprünün çökmesi ve bundan yararlanan Rusların saldırıları üzerine büyük kayıp verdi. Ruslar, 21 Eylül'de Hotin'i işgâl ettiler.

Rusya'nın Mora'ya gönderdiği casusların kışkırtması ile Mora Rumları isyân etti. İngilizler tarafından Baltık Denizi'nden Akdeniz'e geçirilen ve Akdeniz'de İngiltere'ye ait Cebelitarık ve Minorka'daki üsleri kullanan Rus donanması,[1055] isyân eden Rumlara destek için Mora Yarımadası'na asker çıkardı. Mora'nın sahil ve kalelerini kuşatan Ruslar ve Rum isyancılar, çok sayıda Müslüman'ı kılıçtan geçirdiler. Rus birlikleri ve isyâncı Rumlar, 1770 baharında Muhsinzâde Mehmed Paşa tarafından ezildi. John Elphinston ve Kont Aleksey Grigoreviç Orlov komutasındaki Rus donanması, 6/7 Temmuz 1770 gecesi Osmanlı donanmasını Çeşme'de imhâ etti. Limni Adası kuşatıldı. Yeni bir Osmanlı filosu, 22 Ekim'de Limni'yi kurtardı ve Rus donanmasını Ege Denizi'nden çıkmak zorunda bıraktı.

General Romanzov komutasındaki Rus ordusu, 1 Ağustos 1770'te Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem İvazzâde Halil Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu Tuna deltası yakınlarındaki Kartal mevkiinde yendi. Bozgun sonrası, Tuna deltasındaki Osmanlı kaleleri, Kili, İsmail, Kalas, İbrail, Akkerman ve Bender işgâl edildi. Kartal Muharebesi'nde ordu geri çekilirken ve kalelerin işgâli sırasında on binlerce Osmanlı askeri ve kalelerdeki binlerce sivil Türk şehîd oldu.

Mart 1770'te Ruslar, yaptıkları propagandalar neticesi Osmanlılar Kırım'dan kovulursa bağımsız olacaklarına inanan Kırımlıların savaşmadan teslim ettikleri Kırım Yarımadası'nın girişindeki Orkapı'yı 24 Haziran 1771'de işgâl ederek Kırım'a girdiler. Kırım Hanı III. Selim Giray, ülkenin savunmasını Osmanlılara bırakarak İstanbul'a gitti. Rusların Kırım Hanı ilan ettikleri III. Selim Giray'ın oğlu Şahin Giray, elli altmış kadar mirzâ ile Kırım'ın bağımsızlığını görüşmek üzere St. Petersburg'a gitti.[1056] Kırım Yarımadası, Kırımlıların direnmemesi yüzünden Rus ordusu tarafından üç haftada işgâl edildi. Bütün gayretlerine rağmen Rusları durduramayan Kırım Serâskeri Çıldır ve Erzurum Valisi Silahdâr İbrâhim Paşa, 13 Temmuz 1771'de teslim oldu.

Özü Muhâfızı Hazînedar Ali Paşa, 2 Ağustos 1771'de Özü'ye, Kılburun Muhâfızı Abdullah Paşa da birkaç gün sonra Kılburun'a saldıran Rus birliklerini geri püskürttüler. Ruslar, 12 Eylül'de Yerköyü'nde bozguna uğradı. Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın komuta ettiği Osmanlı ordusu, 30 Ekim 1771'de Dumbovitza'da yenilerek Şumnu'ya çekildi. Her ikisi de askerî ve malî bakımdan tükenen Osmanlı Devleti ve Rusya,[1057] Almanya İmparatorluğu ve Prusya'nın aracılığı ile 10 Haziran

---

[1055] Madariaga, *Russia in the Age of Catherine*.., 209–210.

[1056] Uzunçarşılı, *A.g.e.* IV/1, 408-409.

[1057] Rusya'da bütçe açıkları 1769'da 2.000.000 rubleden, 1772'de 9.300.000 rubleye çıkmıştı. Osmanlı Devleti'nin askerî harcamaları ise 1768'den 1774'e iki kat artmıştı.

1772'de Yerköyü Mütarekesini imzaladılar. 6 Ağustos'ta Fokşanı'de başlayan, 9 Kasım'dan itibaren Bükreş'te süren barış görüşmeleri, Ocak 1773'te başarısızlıkla sonuçlandı.

Çariçe II. Yekaterina, Osmanlı Devleti'ni barışa zorlamak için askerlerini Tuna'nın güneyine sürdü. Tuna nehrini geçip güneye ilerleyen Rus birlikleri Mayıs 1773'te Dağıstanlı Ali Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu tarafından bozuldu. Ruslar, Babadağı ile Pazarcık arasındaki Karasu'da 11 Mayıs 1773'te Seyyid Nûman Paşa komutasında başka bir Osmanlı ordusunu yendiler. Silistre, Ruslar tarafından kuşatıldı. Serasker Osman Paşa ve Silistre Muhâfızı Çerkes Hasan Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, 29 Haziran 1773'te Silistre önünde Rusları yendi. 8000 ölü veren Ruslar Tuna'nın kuzeyine çekildiler. Dağıstanlı Ali Paşa komutasındaki Osmanlılar, Varna üzerinden güneye inme teşebbüsünde bulunan General Unger komutasındaki Rus ordusunu 20 Ekim 1773'te Varna'da bozdu.

b) Kafkasya Cephesi ve Kafkasya'daki Gelişmeler

II. Erekle, Rusya Dışişleri Bakanı Kont Nikita İvanoviç Panin'e yazdığı 14 Haziran 1769 tarihli mektubu ile Çıldır ve Kars beylerbeylikleri ile Bayezid sancağındaki Osmanlı birlikleri, Azerbaycan ve Dağıstan hanlıklarının askerî güçleri, Güney Kafkasya'daki Gürcüler ve Ermenilerin durumu hakkında bilgiler verdi.[1058] Ruslar, 1769'da Transkafkasya ve Kuban kolordularını tesis ederek II. Erekle ve I. Solomon'la yapılan anlaşmalar doğrultusunda Transkafkasya'da faaliyet gösterecek olan kolordunun komutanlığına Alman asıllı General Gottlieb Heinrich von Todtleben'i, Kuban kolordusunun komutanlığına Mozdok Voyvodası General İvan Fedoroviç Medem'i tâyin ettiler.

Çariçe II. Yekaterina'nın emri ile1769'da Azak Denizi'nden Mozdok'a kadar uzanan ve Azak-Mozdok Hattı da denilen Kuban Hattı'nın kurulmasına ve Hazar Denizi'nden Mozdok'a kadar uzanan Terek Hattı'nın tahkim edilmesine başlandı. Belli aralıklarla palangalar ve müstahkem noktalar inşâ edilmek suretiyle oluşturulan bu tahkimli hatlar, Rusların sonraki yıllarda Kafkaslar istikâmetinde gerçekleştirecekleri askerî harekâtın dayanak ve çıkış noktalarını teşkil etti.[1059] Kafkas cephesindeki Rus birliklerinin takviyesi amacıyla hetmanları Platov komutasında Don nehri boylarından getirilen 350, hetmanları General Savalyev komutasında Volga boylarından getirilen 517 Kozak ailesi, Mozdok Kozakları Alayı olarak teşkilatlandırılarak Terek Hattı boyunca kurulan Naura, Meken, İşçerski ve Galyugayev stanitsalarına iskân edildi.[1060]

[1058] Söz konusu mektup Bournoutian, *Armenians and Russia*.., 245-248'de yayınlanmıştır.

[1059] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, 34.

[1060] Baddeley, *A.g.e.* 45; Cabağı, *A.g.e.* 30–31.

Kabardey Büyük Prensi Kazi Hatohşoko, Osmanlı-Rus savaşının çıkmasından sonra bir süre tarafsız kalmayı denedi. Ancak General Medem'in askerleri, Kasım 1768'de Kabardey topraklarına girerek halkın sığır ve atlarını çaldılar. Kabardey beyleri Cambulat Kaytuk, Hanmirzâ Arslanbek, Bemet Misost ve Kanamat Elbuzduk, Nisan 1769'da Mozdok Kalesi ve Rus topraklarına saldırmak için hazırlık yapmaya başladılar. Kabardeylerin Mozdok Kalesi'ne saldıracağını haber alan General Medem, Rusların yardımına gelen Ubaşi komutasındaki 20.000 Kalmuk savaşçının da yer aldığı ordusu ile Kopil kasabasını aldıktan sonra 29 Nisan 1769'da Mozdok yakınlarında Kabardeylere saldırdı. Kabardeyler yenildi ve çok sayıda şehîd vererek çekildiler. 6 Haziran 1769'da Nartsane'de yapılan savaşta hem Ruslar hem de Bemet Misost komutasındaki Kabardeyler, büyük kayıp verdi. Ruslar ve Kalmuklar 30.000 kadar sığırı Kuban'ın karşı kıyısına sürdüler. Sürülerin kaybedilmesi bölgede açlığın ortaya çıkması anlamına geliyordu.[1061] Kuvvetlerini Mozdok Kalesi'ne çeken General Medem, St. Petersburg'a gönderdiği raporda "Osmanlı Devleti ile gelecekteki barış ne olursa olsun, Kabardey'in Rusya'ya bağlı olması gerektiğini" yazıyordu. Kabardeyler, Eylül 1769'da St. Petersburg'a bir heyet yollayarak Mozdok Kalesi'nin yıkılmasını, Kabardey ile Rusya arasındaki ilişkilerin Belgrad Anlaşması'na göre yürütülmesini istediler. Çariçe II. Yekaterina, cevap olarak 18 Mayıs 1771'de Kabardeylere "Mozdok Kalesi'nin yıkılmayacağı, Büyük ve Küçük Kabardey'in eskiden beri Rusya İmparatorluğu'nun parçası olduğunu" belirten, ancak Kabardey beylerinin sahip olduğu hak ve imtiyazları kabul eden bir belge verdi.[1062]

Çeçen Beyi Kazbulatoğlu Ali Sultan komutasındaki Osmanlı, Kabardey ve Çeçen birlikleri 1769'da Kizlar şehrini zapt ederek Rusları ve Kozakları kılıçtan geçirdiler. General Medem komutasındaki Rus ordusu, İnguş Beyi Aydemiroğlu Ruslan Bey kılavuzluğunda Şubat 1770'te Çeçen topraklarına girdi. Kazbulatoğlu Ali Sultan Ruslara tâbi oldu. Kafkas Dağları'nın kuzey yamaçlarında yaşayan İnguş beyleri, Şubat 1770'te Kizlar Kalesi'ne gelerek "Rusya'ya bağlı kalacaklarını ve Osmanlılara karşı Ruslara yardımcı olacaklarını" bildirdiler. İnguşların Ruslara ilk yardımı, Şubat 1771'de Çeçen topraklarına saldıran Rus askerlerine destek vermek ve kılavuzluk yapmak oldu. Rus saldırılarına karşılık olarak Kara Mirzâ Sokur komutasındaki Kabardeyler, 1771 ve 1772'de çok sayıda Rus kalesi ve stanitsasını işgâl veya tahrip ettiler.

Kartli-Kahet Kralı II. Erekle, İmeret Kralı I. Solomon'un Mayıs 1769'da Tiflis'i ziyaret etmesinin ardından kaleme aldığı ve başkanlığını İmeret adına Davit Kvinikhidze, Kartli-Kahet adına Artemon Andronikaşvili'nin yaptığı bir elçilik heyeti

---

[1061] Şirokorad, *A.g.e.* 141.

[1062] Nolde, *A.g.e.* II, 345.

ile Kizlar Kalesi komutanı Potapov'a yolladığı 19 Mayıs 1769 tarihli mektupta "I. Solomon ile birlikte Osmanlılara karşı savaşa hazır olduklarını" bildirdi. Rus-Gürcü İttifâk Antlaşması 16 Aralık 1769'da imzalandı.[1063] Çıldır Beylerbeyi Silahdâr İbrâhim Paşa, 7 Aralık 1769'da *"Tiflis Hanı Erekle Han ve Açıkbaş Hanı Solomon Han'ın zayıf düştükleri ve mukâvemetsiz kaldıkları için Rusya ile ittifak ettiklerini, Rusların Tiflis üzerinden Açıkbaş'a 2000 askerle, top ve mühimmât yolladıklarını, Dağıstan hanlarından usmi ve şamhalın Rusya'dan Gürcülere gelecek her türlü yardımı kesebileceklerini, Rus topraklarına saldırarak onlara zarar verebileceklerini"* yazıyordu.[1064]

Sakson soylusu olan ve 1760'ta Rusya hizmetine giren General Gotlieb Kurt Todtleben komutasındaki 411 asker ve dört toptan oluşan Rus birliği, I. Solomon tarafından elçilik göreviyle St. Petersburg'a gönderilen Kutais Metropoliti Maksim Abaşidze ve Prens Mouravov'un kılavuzluğunda Mozdok'tan yola çıkıp Kabardey ve Osetya'yı aştı ve Daryal Geçidi'ni geçerek 29 Ağustos 1769'da Tiflis'e girdi. Bu olay Rusların Güney Kafkasya'da başarılı bir şekilde askerî operasyonlara girişebileceklerini gösterdi. Kuban ve Terek nehirleri havzasını ayıran arazide ve Daryal Geçidi üzerinde yaşayan Osetlerin Rusya'ya bağlı olması Rusların Kafkas Dağları'nın güneyine geçişlerini kolaylaştırdı. Çariçe II. Yekaterina'nın 22 Ekim 1769 tarihli emriyle 1769-1770 kışında sevk edilen 3356 askerle takviye edilen Rus birliği, I. Solomon ve II. Erekle'nin kuvvetleriyle birleşerek Mart 1770'te Çıldır eyâleti topraklarına saldırdı. Nisan 1770'te Azgur Kalesi kuşatıldı. Kaledeki Osmanlı askerlerinin çıkış yapması üzerine General Todtleben, Rus birliklerini geri çekerek uzaklaştı. Volga Kozak birlikleri, 1770'te Mozdok Kalesi'ne kaydırıldı.[1065]

II. Erekle'nin kuvvetleri Ahıska'ya iki saat mesafedeki Hartus/Aspınza Kalesi'ne yürüdüler. Kaleyi tahliye eden Osmanlı birlikleri, Kür nehri üzerindeki köprüden geçip Ahıska'ya gitmek üzere yola çıktılar. II. Erekle'nin Dâmadı Prens Dimitri Tsitsişivili, köprüyü koruyan Osmanlı askerlerini öldürmüş ve köprüyü tahrip etmişti. II. Erekle, Kür nehri kıyısında Osmanlı birliklerine yetişti. 20 Nisan 1770'te yapılan Aspınza Muharebesi'nde, bir kısmı Kür nehrinde boğulan Osmanlılar büyük kayıp verdi.[1066] Gürcülerin kaybının önemsiz olmasına rağmen, Ahıska'daki Osmanlı birliklerinin üstüne gelmesinden korkan II. Erekle, Tiflis'e çekildi. Kutais üstüne yürüyen General Todtleben ve I. Solomon'un komutasındaki

---

1063 Gvosdev, *A.g.e.* 33.

1064 *BOA. HH No. 170.*

1065 Vadim V.Pokshishevsky, "Geography of Prerevolutionary Colonization and Migration Process in the North Caucasus", *Soviet Geography*, 25/7 (1984), 516.

1066 Aspınza Savaşı hakkında bkz. Gogebashvili, "Battle of the Aspindza, an Historical Study", *Georgica*, II/4-5, (Autumn 1937), 293-305. Gürcü şair Vissarion Gabaşvili (1750–1791), Aspınza Savaşı hakkında en önemli eseri olan ve Gürcü edebiyatında kendisine büyük ün kazandıran *"Aspindza"* adlı şiiri kaleme aldı.

Rus-Gürcü ordusu yollarını kesmeye çalışan Osmanlı birliğini yendi. 2 Temmuz'da Bağdadcık, birkaç gün sonra içinde yalnız 23 yeniçeri bulunan Şeherban (Gür. Shorpani) palangaları, 6 Ekim 1770'te İmeret'in başkenti Kutais'i denetleyen Osmanlı garnizonunun konuşlandığı Kutais Kalesi işgâl edildi. Kale, Osmanlı askerlerinin tekrar geri dönmesini önlemek için havaya uçuruldu. General Todtleben, Ekim 1770'te Faş Kalesi'ni kuşattı. Osmanlı askerlerinin direnmesi, Megrel, Gürel ve Abhazistan halkının kalenin yardımına koşması üzerine 6 Şubat 1771'de kuşatmayı kaldıran Ruslar geri çekildiler. Rusya Dışişleri Bakanı Kont Nikita İvanoviç Panin, General Todtleben'e "Kartli-Kahet'i ilhâk etmenin şimdilik yararlı olmadığını, Gürcülerin savaşa daha çok katkıda bulunmaları gerektiğini" bildirdi.[1067] General Todtleben'in Güney Kafkasya'daki harekâtı ve Gürcistan'daki davranışları yüzünden Rusların gerçek niyetlerinden şüphelenen II. Erekle, Faş'ın da alınamadığını öne sürerek General Todtleben'in geri çağrılmasını istedi. Çariçe II. Yekaterina İmeret ve Gürcistan'daki askerî faaliyetlerinin Rusya'ya maliyeti 50.000 ruble olan General Todtleben'i 13 Şubat 1771'de geri çağırdı.[1068]

Yedisan ve Bucak Nogaylarını teşkil eden dört Nogay uruğu, 6 Temmuz 1770'te Bucak Nogaylarının reisi Can Mambed Bey'in imzaladığı ve Çariçe'nin 19 Ağustos 1770'te tasdik ettiği bir anlaşmayla Rusya'ya tâbi olarak Ruslara karşı savaşmama kararı aldı. Osmanlı birliklerine saldırarak yağmalayan Nogay urukları, Ruslar tarafından 1771'de Kuban boylarına nakledilerek, Kuban nehrinin kuzeyine yerleştirildi.[1069]

Hazar Denizi'nin kuzeybatısındaki topraklarda yaşayan ve Rusların asker vermeleri yönündeki baskıları ile Rus askerlerinin intikâlleri sırasında çektikleri sıkıntılara dayanamayan Kalmuklardan 33.000 çadır halkı insan, on milyon baş koyun, sığır, at ve deve ile birlikte Kalmuk Tayşisi Ubaşi önderliğinde 18 Ocak 1771'de ata yurtları olan Doğu Türkistan'a göç etmek üzere topraklarından ayrıldı. Geri kalanlar daha batıya Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki ovalara yerleşti.[1070] Ruslara karşı düşmanlıkları olmamasına rağmen Kafkasya'ya asker, mühimmât ve erzak göndermek hususunda önemli olan Astarhan yolu için bir karışıklık unsuru olabilecek Kalmukların buradan uzaklaştırılması, Rusların Kafkasya'yı hâkimiyet altına almasını kolaylaştırdı.

1067 Manvelichvili, *A.g.e.* 326.

1068 Manvelichvili, *A.g.e.* 328-329; General Todtleben'in Kafkasya'daki faaliyetleri hakkında bkz. David Marshall Lang, "Count Todtleben's Expedition to Georgia 1769–1771 According to a French Eyewitness", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIII/4, (1951), 878–906; aynı yazar, *Last Year..*, 164-173.

1069 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* II; Kurat, *IV.- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz..*, 286–287; Mehmet Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkise* Topkapı Sarayı Ktb. Hazîne No. 1564, 20a; Nolde, *A.g.e.* II, 62.

1070 Baddeley, *A.g.e.* 63; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met..*, 232.

Kafkasya'daki Rus birliklerinin komutanlığına Nisan 1771'de General Giorgi Sukhotin getirildi. 1771 yazında Faş Kalesi'ni yeniden kuşatan General Sukhotin, askerlerinin kaleden yapılan çıkışlar ve sıtma salgını yüzünden kırılması üzerine hastalığını bahâne ederek Ekim 1771'de kuşatmayı kaldırıp Tiflis'e çekildi. I. Solomon ve II. Erekle, bu durumu Çariçe II. Yekaterina'ya şikâyet ettiler.[1071] II. Erekle, Osmanlı saldırısından korkarak St. Petersburg'a yolladığı oğlu Levan ve Gürcü Kilisesi Patriği I. Antoni vasıtasıyla Aralık 1771'de Rusya'dan himâye istedi. II. Erekle'nin talebini reddeden Çariçe, Pugaçev isyanının Rusya'yı tehdit etmesi üzerine, Mayıs 1772'de Güney Kafkasya topraklarındaki Rus askerlerini Terek Hattı'na geri çekti.[1072]

Bâb-ı Âli, Rusların yeni bir saldırısına karşı Faş Kalesi'ni takviye etmek ve Abazaların desteğini kazanmak için Çıldır Valisi Süleyman Paşa'yı görevlendirdi ve kesenin ağzını açtı. 17 Mart 1772'de Süleyman Paşa vasıtasıyla Abaza beylerine 15.000 kuruş gönderildi.[1073] Temmuz 1772'de Canik sancağından toplanan ve altı aylık maaşları olan 27.000 kuruş hazîne tarafından ödenen 1000 asker kalede görevlendirildi.[1074] Süleyman Paşa'ya, Nisan 1773'te Faş Kalesi muhafazası şartıyla Gönye Sancağı da verildi.[1075]

Rusya ile Osmanlı Devleti'nden bağımsız olan Kırım Hanlığı arasında 1 Kasım 1772'de Karasu Anlaşması imzalandı. Anlaşmanın 3. maddesi ile "Taman Yarımadası'nın ve Kuban bölgesinin Kırım Hanlığı'na ait olduğu kabul ediliyor. Buna karşılık Kırım Hanlığı, Küçük ve Büyük Kabardey üzerindeki haklarından vazgeçerek bu toprakların Rusya'ya ait olduğunu kabul ediyordu."[1076] Çariçe II. Yekaterina'nın temsilcisi İvan Lavrentiyeviç Lvov'un Osmanlılara karşı kışkırttığı II. Erekle ve I. Solomon, Rusların Azak-Terek hattına çekilmesi sonrası 27 Haziran 1773'te, Osmanlı Devleti ve Avar Hanlığı'na karşı ittifak anlaşması imzaladılar.

Oset ve İnguş savaşçılarıyla birlikte 10.000 asker ve altı toptan oluşan İmeret ve Kartli-Kahet ordusu Cavah bölgesini ele geçirdi, 1773 sonbaharında Ahılkelek'i kuşattı. Avar Hanı Nursel Bek'in, Kahet'e akın yapıp ülkeyi yağmalaması üzerine kuşatma kaldırıldı. Çıldır Valisi Süleyman Paşa 1774 baharında İmeret topraklarına girerek ülkeyi yağmaladı. Ancak II. Erekle'nin karşısında Uplistzikhe'de yenil-

---

1071 II. Erekle'nin buna ilişkin olarak General Medem'e mektubu Boumoutian, *Armenians and Russia..*, 252-253'te yayınlanmıştır.

1072 Allen, *A History of the Georgian..*, 207.

1073 *BOA. Darphâne Defteri, No. 649.*

1074 *BOA. Cevdet Askeriye No. 1659.*

1075 *BOA. Ali Emirî III. Mustafa No. 28839.*

1076 Nolde, *A.g.e.* II, 345.

di. II. Erekle gelişmeleri bildirmek üzere oğlu Prens Levan ve Rahip Antoni'yi St. Petersburg'a gönderdi.[1077]

Çegem bölgesindeki Malkar beyleri, Kabardeylerin hâkimiyetinden kurtulmak amacıyla 1773'te Rusya'ya başvurarak ova ve otlakları kullanmalarına engel oldukları gerekçesiyle Kabardeyleri şikâyet ettiler ve Rusya'ya bağlanmak istediklerini bildirdiler. Osmanlı Devleti ile barış yapma hazırlığı içindeki Rusya, Malkarların bu isteğine temkinli yaklaşarak bir cevap vermedi.

Rusların Taman Yarımadası ve civarına saldırmaları ihtimâline karşı, Kırım ve Çerkes birlikleri, Aralık 1773'te Anapa kalesinde toplandılar. Osmanlı donanması Tsemez'e asker çıkardı. Kuban'ı geçip Taman Yarımadası'nı ve Tsemez koyundaki Soğucak Kalesi'ni işgâl eden Ruslar, Anapa'yı ele geçiremedi. Misost Bey, Bolat Bey, Berzeg Bey ve Gazi Bey komutasında Kuban'ın kuzeyine geçen Çerkesler, Rus kuvvetlerine arkadan saldırdılar. Büyük kayıp veren Ruslar Taman Yarımadası ve Tsemez'i tahliye ederek Azak-Terek hattına çekildi.

c) Küçük Kaynarca Anlaşması ve Kafkasya ile ilgili Hükümleri

1773 sonbaharındaki toparlanmaya rağmen III. Mustafa'nın hastalığı ve ölümünün de etkisiyle Osmanlılar 1774 baharında yeni bir ordu seferber edemedi. Mareşal Pyotr Aleksandroviç Rumyantsev komutasında Haziran 1774'te Şumnu'ya yürüyen Ruslar, Yeğen Mehmed Paşa komutasındaki moralsiz ve dağılmak üzere olan Osmanlı ordusunu Kozluca'da yenip Şumnu önlerine geldi. Varna yolunu kesip Osmanlı ordusunu ikmâl güzergâhından yoksun bırakan Ruslar, Pugaçev isyânı, ordudaki vebâ salgını ve malî durumlarının giderek zayıflaması yüzünden barış teklifi yaptılar. Savaşın finansmanı her iki devlet için de giderek güçleşen bir mesele idi. Rusya'da bütçe açığı, 1769'da 2.000.000 rubleden 1772'de 9.300.000 rubleye fırlamış, 1773'te bütçenin % 38,5'u orduya harcanmıştı.[1078] Osmanlı tarafında ise Sultan III. Mustafa'nın tasarrufları sayesinde iki katına çıkmış olan mirî hazine savaşın ilk yıllarında neredeyse tükenmiş ve harcamalar 1768'den 1774'e iki kat yükselmişti. Savaşa hazırlıksız giren ve savaş boyunca kısa sürelerle yedi yetersiz sadrâzam tarafından idare edilen Osmanlı ordusu, dirayetli komutanlar tarafından yönetilen Rus ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğramış, Osmanlı donanması da Çeşme'de yakılmıştı.[1079] Hepsinden önemlisi bu başarısızlık, Balkanlar'daki Osmanlı hâkimiyetini zaafa düşürmüş ve 19. yüzyılda Balkanlar'da ortaya çıkacak olan istiklal hareketlerinin yolunu açmıştı.

[1077] Allen, *A History of the Georgian...*, 207; Lang, *Last Years...*, 174-175.

[1078] Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700–1870*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2010, 154.

[1079] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, 25.

Muhsinzâde Mehmed Paşa 3 Temmuz 1774'te Mareşal Rumyantsev'in karargâhı olan Küçük Kaynarca'ya gönderdiği temsilcisi Ahmed Resmî Efendi vasıtası ile barış teklifini kabul etti. İki günlük görüşmelerden sonra 17 Temmuz 1774'te Osmanlı Devleti adına Muhsinzâde Mehmed Paşa, Prut Anlaşması'nın yıldönümü olan 21 Temmuz 1774'te Rusya adına Mareşal Rumyantsev, iki devlet arasında 5 yıl, 9 ay, 14 gün süren savaşa son veren, 28 madde ve iki ekten oluşan Küçük Kaynarca Anlaşması'nı imzaladılar.

Osmanlı Devleti'nin imzaladığı en ağır anlaşmalardan olan, Çariçe II. Yekaterina'nın hakkında "Rusya şimdiye kadar böyle bir anlaşma yapmamıştır" diye yazdığı Küçük Kaynarca Anlaşması ile Karadeniz, Osmanlı gölü olmaktan çıkıyor, Azak Denizi Rus gölü hâline geliyor ve tarihte ilk defa Karadeniz'e inen Rusya, Osmanlı yönetimi altındaki ülkelerle, Karadeniz ve Boğazlar yoluyla Akdeniz'de serbest hareket imkânı ve ticarî imtiyazlar elde ediyordu. Anlaşmanın 3. maddesine göre Kırım Hanlığı ile Kuban, Bucak, Yedisan, Canboyluk, Yedickül Tatarları, Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsız oluyor, 18, 19 ve 20. maddelerine göre Karadeniz'in kuzeybatısında Buğ ve Dinyeper nehirleri arasındaki sahil şeridi, Kırım Yarımadası'ndaki Yeni Kale ve Kerç kaleleri Rusya'ya bırakılıyordu. 21. maddede, *"İki Kabartaylar yâni Büyük Kabartay ve Küçük Kabartay, Tatar tâifesi ile vâki civâriyetlerinden nâşî Kırım hanları ile taâllukları olmakla Rusya Devleti'ne tahsîs olunmaları maddesi Kırım hanlarının ve meşveretinin ve Tatarbaşılarının irâdesine ihâle oluna"* denilerek Kabardey bölgesinin statüsü Kırım Hanlığı ve Kabardey beylerinin takdirine bırakıldı.[1080] Ancak Kabardey, Edirne Anlaşması'na (1829) kadar iki devlet arasında sürekli diplomatik meselelere neden olacaktı. Küçük Kaynarca Anlaşması'nın 23. Maddesinde, *"Gürcü ve Megrel havâlisinde vâki Bağdadcık ve Kutais ve Şeherban kal'aları ki Rusya askeri tarafından zapt olunmuşlardır kadîmden berû mülteallik oldukları asıl sahiplerine mültevakkıf olmak üzre Rusya Devleti tarafından kabul olunup şöyle ki eğer tahkîken kadîmden berû ve yâhud müddet-i medîdeden mukaddem Devlet-i Âlîye'm kal'â-ı mezkûreye mâlik olmuş ise Devlet-i Alîye'me râci olmak üzere kabul olunup işbu ahidnâme-i mübârekenin mübâdelesinden sonra vakt-i mahdûdda Rusya askeri kal'â-ı mezkûreyi tahliye eyleye.. işbu muharebe imtidâtında Devlet-i Âlîye'min aleyhine her ne*

[1080] Küçük Kaynarca Anlaşması'nın, 21. maddesi bazı yazarlarca yanlış yorumlanarak Osmanlı Devleti'nin 1739 Belgrad Anlaşması'yla bağımsızlığı kabul edilmiş olan Kabardey'i sanki kendi toprağı imiş gibi Rusya'ya terk ettiği şeklinde değerlendirilmiştir. (Bkz. Berkok, *A.g.e.* 366-367; Bell, *A.g.e.* Kitabı çeviren Sedat Özden'in yazdığı takdim, 10) Oysa 21. madde incelendiğinde, Büyük ve Küçük Kabardey'in Rusya'ya bırakılmadığı, tam tersine statüsünün 1739 anlaşmasına kadar bağlı olduğu kabul edilen ve Küçük Kaynarca Anlaşması ile bağımsız olan Kırım hanlarıyla Kabardey beylerinin takdirine bırakılarak Rusya'nın bölgeye hâkim olmasının güçleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Öte yandan Rusya da Kabardey'in bağlı olduğu Kırım'ın ilhâkı sonrası bu maddeye dayanarak Kabardeyleri ve kendisine direnen Kafkasyalıları "meşru yönetime baş kaldıran asiler" olarak nitelendirmişti.

minvâl üzre hareket etmiş olanları nesien mensiye afv eyleye.. ilelebed oğlan ve kız vergisinden ve her ne gûna cizye-i sâire talebinden iba.. Gürcü ve Megreller tarafından öteden berû zapt olunan arâzi ve sâir mülstahkem yerleri tekrar mersumeynin hükûmet ve muhafaza-i mutlakalarına terk eyleye.. tevâif-i mezbure Devlet-i Âliye'min reâyasından olmakla Rusya Devleti asla mersumuna müdâhale etmeyip taarruz eylemiye" deniyor ve Ruslar, Batı Gürcistan'daki Osmanlı hâkimiyetini tanıyarak işgâl ettikleri toprakları iâde ediyorlardı.[1081] Osmanlı Devleti'nin Gürcü devletlerinden aldığı *köle vergisi*nden vazgeçmiş olmasına karşılık, Küçük Kaynarca Anlaşması Osmanlı-Rus barışından kendileri için daha iyi şartlar bekleyen Gürcüler için hayal kırıklığı oldu. Ruslar kendilerine verdikleri sözleri tutmamış, vaat ettikleri ödemeleri yapmamışlardı.[1082]

C. 1774-1787 Arasında Kafkasya: 1775-1779 Osmanlı-İran Savaşı

Nâdir Şâh'ın ölümünden sonra İran'da başlayan karışıklıklar neticesi, Zend Hânedânı'na mensup Kerim Han, Nâdir Şâh'ın torunu ve 18 gün şahlık yapan bir yaşındaki Şahrûh Şah'ı 8 Aralık 1749'da tahttan indirerek İran tahtına sahip oldu. Kerim Han Zend, saltanatı boyunca Şâh unvânı yerine *Vekil-i Reâyâ* unvânını kullandı. Mart 1750 ve 30 Nisan 1755'te iki defa daha şâh ilân edilen ve Meşhed şehrinde oturan Şahruh Şah ise Horasan'ı elinde tutuyordu.

Osmanlı-İran sınırında yer alan yurtluk-ocaklık Baban sancağının beyi Mehmed Paşa, emirlerini dinlemediği Bağdad Beylerbeyi Ömer Paşa tarafından 1773'te azledilerek yerine kardeşi Mahmud Bey tâyin edildi.[1083] Kerim Han, İran'a sığınan Mehmed Paşa'nın göreve iâdesi için Ömer Paşa'ya mektup yazdı. Kerim Han teklifinin reddedilmesi üzerine Mehmed Paşa'yı zorla makamına oturtmak için yanına verdiği askerlerle Baban'a gönderdi. Mehmed Paşa'nın diğer kardeşi Ahmed Paşa, Kasım 1774'te İran birliklerini yendi. Mehmed Paşa tekrar İran'a kaçtı. İranlıların komutanı olan Kerim Han'ın yeğeni Ali Murad Han esir edildi. Haytak Usmisi Amir Hamza, Osmanlı Devleti'nin talimâtıyla Aralık 1774'te İran toprakları-

---

1081 1768–1774 Osmanlı-Rus savaşı ve Küçük Kaynarca Anlaşması hakkında metinde zikredilenler dışında yararlanılan kaynaklar; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* I; Ahmed Resmî. *Hülâsatü'l-İtibâr*, İstanbul 1869; Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* I-II; Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *DİA*, 2; Roderic Davison, "Küçük Kaynarca Anlaşmasının Yeniden Tenkidi", (çev. Erol Aköğretmen), *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10–11, (1981); Alan W.Fisher, *The Russian Annexation in Crimea 1772–1783*, Cambridge 1970; Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, Ankara 2006; Lang, *Last Years..*; *Mecmua-ı Muâhedat*, III, İstanbul 1876, 245–275; Nolde, *A.g.e.* II, 53–107; Öztuna, *A.g.e.* V, 49–65; Şemdânîzâde Süleyman Efendi, *A.g.e.* II/B; Cemal Tukin, "Küçük Kaynarca", *İA*, VI; Uzunçarşılı, *A.g.e.* IV/1, 365–427.

1082 Allen, *A History of the Georgian..*, 208; Manvelichvili, *A.g.e.* 327-328.

1083 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* II, 53–54.

1084 *BOA. Cevdet Hâriciye No. 4257.*

na girerek Erdebil'i zapt etti ve ganîmetlerle geri döndü. 1 Şubat 1775'te İstanbul'a gelen Dağıstan beylerinden Hacı Giray'a malî yardım ve Dağıstan hanlarının Rusya ve İran'a karşı uyanık bulunmaları hususunda emirler verildi.[1084]

Kerim Han Zend, Rusya ile yaptığı savaştan yenik ve yorgun çıkan Osmanlı Devleti'ne karşı başarı kazanırsa İran'a tamamen hâkim olacağını düşünerek Mart 1775'te kardeşi Sadık Han komutasındaki 20.000 kişilik bir orduyu Basra'ya, 20.000 kişilik bir orduyu Doğu Anadolu'ya gönderdi. Doğu Anadolu yağmalandı. Mart 1775'te kuşatılan Basra, 15 Nisan 1776'da teslim oldu.

Osmanlı Devleti 2 Mayıs 1776'da İran'a savaş açtı. Rusya ile yapılan askerî ve malî bakımdan uzun ve yıpratıcı bir savaşın yeni bitmesine rağmen, Sultan I. Abdülhamid'in büyük bir kararlılık ve cesaretle savaş ilân etmesi, Küçük Kaynarca Anlaşması ile ilk kez çoğunlukla Müslümanların yaşadığı topraklarını kaybeden Osmanlı Devleti'nin İslâm âlemindeki otorite ve üstünlüğünü koruma kararlılığı olarak görülebilir. İran topraklarına Kerkük ve Kars üstünden yürünmesi kararlaştırıldı. Kars cânibi seraskerliğine Aralık 1776'da Erzurum valiliği de kendisine verilen Trabzon Beylerbeyi Canikli Ali Paşa tâyin edildi.[1085]

Bâb-ı Âlî, Kerim Han Zend'in Azerbaycan hanlarına mektuplar göndererek yanına çekmeye çalıştığı hususundaki casus raporlarının İstanbul'a ulaşması üzerine Canikli Ali Paşa'yı uyardı ve tedbir almasını istedi.[1086] Seferle görevlendirilen askerlerin ihtiyacı olan zâhire Erzurum ve Kars eyâletlerinden temin edildi ve bedeli Hazîne-i Âmire'den ödendi.[1087] Barut, kurşun ve mühimmât denizyoluyla İstanbul'dan Trabzon'a, buradan da Erzurum'a nakledildi. Nakliyede kullanılan araba ve hayvanların bedeli Trabzon Gümrüğü gelirinden ödendi.[1088]

Bâb-ı Âlî, savaş sırasında Kartli-Kahet ve Azerbaycan hanlıkları ile yazışarak İran'la ittifak yapmalarını önlemeye çalıştı.[1089] Azerbaycan hanlıklarıyla temasları Canikli Ali Paşa yürütüyordu. Revân Hanı Hüseyin Ali Han ve Hoy Hanı Ahmed Han, Kerim Han Zend'in baskılarından kurtulabilmek için Canikli Ali Paşa ile yazışmaya başladılar.[1090] Kartli-Kahet Kralı II. Erekle, Mirzâ Giorgi isimli elçisini İstanbul'a göndererek *"Osmanlı Devleti'ne karşı İran'la ittifak içinde olmadığını, Azerbaycan hanlıklarının Devlet-i Âliyye'nin yanında yer aldıklarını"* bildirdi.[1091] Bâb-ı Âlî,

---

1085 *BOA. Cevdet Dahiliye No. 1923.*

1086 Uzunçarşılı, *A.g.e.* IV/1, 460-461.

1087 *BOA. Cevdet Askeriye 46970.*

1088 *TŞS No. 1934*, 65b-vd.

1089 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* II, 305-309.

1090 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* II, 63-64.

1091 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* II, 61-62.

Kerim Han Zend ile ittifak etmeyecekleri ve kendisine dost kalacakları hususunda söz aldığı II. Erekle ile Revân ve Hoy hanlarına para ve hil'at gönderdi.[1092]

Kerkük ve Şehrizor Beylerbeyi ve Irak Seraskeri Hasan Paşa, 22 Nisan 1777'de Bane'de Sadık Han komutasındaki ve 5 Mayıs 1777'de Sine'de Hüsrev Han komutasındaki İran ordusunu bozdu. Bu başarılara çok sevinen Sultan I. Abdülhamid, Hasan Paşa'ya mücevher bir kılıç, samur kürk ile 10.000 altın yolladı.

Kerim Han Zend, 1778'de Osmanlı Devleti'ne karşı Çariçe II. Yekaterina ile ittifak anlaşması imzaladı. Rusların Rumeli'deki, İranlıların Anadolu'daki Osmanlı topraklarına taarruz etmesini öngören Rus-İran ittifakı, Kerim Han Zend'in 13 Mart 1779'da ölümü ve İran'da karışıklık çıkması yüzünden hayata geçirilemedi. Ancak Rusya'nın işine yarayarak Kırım meselesinin Ruslara uygun şekilde hallini sağladı. Basra, Mart 1779'da Osmanlılar tarafından geri alındı ve Osmanlı-İran savaşı sınır değişikliği olmaksızın sona erdi.[1093]

D. 1774-1787 Arasında Kafkasya: Kafkasya'da Osmanlı-Rus Rekâbeti

a) Kuzey Kafkasya/Rusya'nın Faaliyetleri

Osmanlı Devleti ve Rusya, Küçük Kaynarca Anlaşması sonrası Kafkasya'daki idarî yapılarını, askerî güçlerini yeniden düzenlemeye ve takviye etmeye başladılar. Azak-Terek Hattı, Azak'a doğru kuzey-batı yönünü takip ederken, Kuban nehri boyunca daha güneye çekilerek güçlendirildi. Ruslar Terek ve Kuban hatları boyunca sağlam şekilde yerleştiler. Azak-Terek hattı, Kuzey Kafkasyalıları tuzla ve otlaklarından ayırmak suretiyle iktisadî olarak Ruslara bağımlı hâle getirdi.

Küçük Kaynarca Anlaşması'nın imzalanmasının ardından Osetya topraklarını imparatorluğa dâhil etme çalışmalarını hızlandıran Ruslar, Oset ileri gelenlerini görüşmeler yapmak üzere Mozdok'a davet ettiler. Mozdok'a gelen ve Digorlar hariç Kuzey Oset toplumlarını temsil eden, aralarında Şavloh Demirov, Tota Guriyev, Bahtıngiray Esiyev, Mirzâ Tsalikov, Andrey Tsalikov, Georgi Agnayev ve Abi Şavlohov'un da yer aldığı 20 kişilik İron elçilik heyeti, Astarhan Valisi Pavel Kreçetnikov'un temsil ettiği Ruslarla görüşmelere başladı. Osetya'nın Rusya'ya bağlanması, dış güvenliğinin temini ve Alagir vadisindeki madenlerini Rusların işletmesi konularının ele alındığı görüşmelerde tüm konularda mutabakat sağlanmasının ardından, 27 Ekim 1774'te Merkezî ve Doğu Osetya topraklarının Rusya'ya katılmasına ilişkin anlaşma imzalandı. Pavel Kreçetnikov'un bir raporla birlikte St.

[1092] *BOA. MD 174*, 49'dan Uzunçarşılı, *A.g.e.* IV/1. 460-461.

[1093] 1775–1779 Osmanlı-İran savaşı hakkında yararlanılan kaynaklar; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* II, 305-vd; Öztuna, *A.g.e.* V; J.R.Perry, *Karim Khan Zand A History of Iran 1747–1779*, Cambridge 1979; Uzunçarşılı, *A.g.e.* IV/1.

Petersburg'a gönderdiği protokolün, 1775'te Çariçe II. Yekaterina tarafından onaylanmasıyla, Merkezî ve Doğu Osetya resmen Rusya'ya katıldı.[1094] Digor bölgesi bu anlaşmanın dışında kalmıştı.

Çariçe II. Yekaterina tarafından 1776'da Azak ve Astarhan Genel Valisi tâyin edilerek Kafkasya'ya gönderilen General Grigori Aleksandroviç Potemkin,[1095] karargâhını Mozdok'un 34 km. batısında, Kuban ve Terek nehirleri arasında yer alan Yekaterinagrad'da kurdu. Don ve Terek nehirleri arasında, Dağlıların Rusya topraklarına saldırılarını engelleyecek bir dizi istihkâm kurulmasına karar verildi.[1096] Potemkin'in genel vali olarak atanması, Rusların Kafkasya'yı hâkimiyet altına alması ile sonuçlanacak bir programın başlangıcı oldu.[1097]

Çariçe'nin 24 Nisan 1777 tarihli ukazı ile Yekaterinagrad'da Malka'nın Terek nehrine karıştığı yerden başlayarak kuzeybatı yönünde Svyatoy Dimitri (Rostov) Kalesi'nden geçerek Azak'ta sona eren, güneydoğu yönünde Mozdok Kalesi'ne kadar uzanan, *Kuban Hattı* da denilen *Azak-Mozdok Hattı*'nın yapımına başlandı. 1774-1780 arasında Azak-Mozdok hattı Kozak stanitsaları ile doldurulduğu. 1775'te 675 Kozak ailesi Stavropol yakınlarındaki yeni bir kaleye yerleştirildi. Aynı yıl Zaporojye ordusu, Kuban nehrinin sağ kıyısına nakledildi.[1098] 1777 sonbaharında General İvan Fedoroviç Medem'in yerine Terek cephesi komutanlığına Astarhan Valisi General İvan Yakobi, Kuban cephesi komutanlığına General Aleksandr Vasilyeviç Suvorov getirildi.

Potemkin'in talimâtı ile Rus askerleri ve Kozaklar tarafından Mozdok'un batısından Azak Denizi'ne kadar Malka nehri kıyısında Yekaterinagrad (1776), Podkumuk nehri kıyısında Georgiyevsk (Eylül 1777) ve Stavropol (1778) kaleleri, Tomuzlu nehri kıyısında Aleksandrovskaya (1780), Zolka nehri kıyısında Marinskaya (1779), Kura nehri kıyısında Pavlovskaya (1778), Çiçori nehri kıyısında Andreyevskaya (1780), Podkumuk nehri kıyısında Konstantinogorskaya (1780), Taşlıçay kıyısında Donskaya ve Moskovskaya (1779) müstahkem mevkileri kuruldu.[1099] Mozdok ile Kizlar arasındaki yol tahkim edildi. Rus köylülerle, Don ve Volga kıyılarından getirilen Kozaklar bölgeye iskân edildi.[1100] Savunma hattının en zayıf olduğu Kuban ve Malka nehirleri arasındaki bölge Ruslar tarafından "Ölüm hattı"

1094 M.M. Bliyev-R. Bzarov, *İstoriya Osetii*, Vladikafkas 2000, 216–220; Konak, *A.g.e.* 95–96.

1095 Esadze, *A.g.e.* 5.

1096 Esadze, *A.g.e.* 5.

1097 N.Luxembourg, *Rusların Kafkasyayı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, (çev. Sedat Özden), İstanbul 1998, 34.

1098 Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, 91.

1099 Azak-Mozdok Hattı/Kafkas Hattı hakkında bkz. Nolde, *A.g.e.* II, 346-349.

1100 Baddeley, *A.g.e.* 66; Nolde, *A.g.e.* II, 348.

olarak adlandırılıyordu.[1101] Öte yandan, bu kaleler zinciri, az sayıda savaşçı ile yapılan baskınlara karşı önemli bir engel teşkil etmemekteydi.

Azak'tan, Mozdok'a kadar uzanan, Don ve Güney Rusya steplerini Dağlıların saldırısından koruyan Laba nehrinin Kuban'a karıştığı yerden başlayarak Kuban'ın Kerç Boğazı'nda denize döküldüğü yere kadar uzanan Kuban Hattı 1780'de tamamlandı. Kuban nehrinin sağ kıyısında kurulmuş olan, hem Rus topraklarını Osmanlı denetimindeki Çerkeslerin topraklarından ayıran hem de Dağlıların sınır ihlali ve akınlarına karşı savunma sağlayan bu hat, gelecekte Rusların güneye doğru ilerlemesi için bir ileri karakol görevi yapacaktı. Kuban Hattı'nı dört Rus ve iki Kozak kolordusu ve toplarla tahkim eden General Suvorov, Çerkeslerin Kuban nehrini aşarak bozkırlardaki Nogaylarla birleşmesine engel oldu. Nogayların binlercesi Volga nehrinin ötesine göç etti. Don ve Kuban nehirleri arasındaki ovalara Rus köylüleri yerleştirildi.[1102] Çeçenler, Kabardeyler, Ermeniler ve Gürcülerle İranlı tâcirlerin iskân edildiği Kizlar'ın nüfusu, 1773'te 4197'ye ulaştı. Nüfusun % 92'si Gürcü, Ermeni, Çeçen, İnguş, İranlı, Tatar ve Çerkes'di. Kizlar Kalesi'nde 1277 kişilik bir garnizon vardı. 1789'da nüfusu 5464'e ulaşan Kizlar'da 3 Ortodoks kilisesi ve bir manastır, dört cami ve iki Ermeni kilisesi bulunmaktaydı.[1103]

Küçük Kabardey Beyi Bekmirzâ'nın oğlu ve 1720'de Hıristiyan olup Rus hizmetine giren ve General rütbesine kadar yükselen Elmurza Çerkaski'nin oğlu Devlet Geriy tarafından 1760'larda Terek nehrinin sağ kıyısında bir köy kuruldu. Çeçen, Kumuk ve Kabardeylerin iskân edildiği köyün nüfusu, 1784'te 400 hâneye yükseldi. Devlet Geriy'in varisleri 1799'da 6 km. doğuda Bamat-Yurt köyünü kurdular.[1104]

Rusların bölgeye hâkim olma ve Kabardey topraklarına Kozakları yerleştirme faaliyetlerini arttırmaları üzerine Kabardeyler, Büyük Prens Jankhot'un itirazına rağmen, 29 Mart 1779'da Kafkasya'da bulunan Rus yetkililere haber göndererek Ruslar Yekaterinagrad dışında inşâ ettikleri kaleleri yıkmazlarsa savaşacaklarını bildirdiler. Teklifin reddedilmesi üzerine Kabardeyler, 21 Nisan 1779'da Rusya'ya karşı savaş ilân etti. Misost Bey Bata, Arslanbek Kaytuk'un oğlu Hanmirzâ ve Kovnşe Yiko Adil Geriy komutasındaki aralarında Temirgoy, Besleney ve Bjeduğlar da bulunan 7000 Kabardey savaşçısı, Ağustos 1779'da Ruslara saldırdı. Andreyskaya ve Maryefskaya müstahkem mevkileri Kabardeyler tarafından işgâl edildi. General İvan Yakobi ve General Theodor Fabrisian komutasında bölgeye gelen sayı ve teçhizat olarak üstün Rus birlikleri, 26 Eylül 1779'da Kabardeylerin "Gâvur

---

[1101] Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, 98.

[1102] Allen-Muratoff, *A.g.e.* 18.

[1103] Barrett, *A.g.e.* 34.

[1104] Barrett, *A.g.e.* 35.

savaşı" olarak adlandırdıkları savaşta Kabardeyleri yendi. Kahramanca savaşan 3000 kadar Kabardey ile Arslanbek Kaytuk'un oğlu Hanmirzâ dâhil Kabardey pşılarından 50'si, özdenlerinden 350'si şehîd oldu. General Yakobi'nin ayaklarına demir halkalar takarak Astarhan'a sürdüğü binlerce Kabardey köylüsü yolda şehîd edildi.

Kabardey beylerinin bir bölümü 9 Kasım 1779'da Rusya'ya sadâkat yemini ettiler. Kurân-ı Kerim'e el basarak yemin eden ve yemin belgesi imzalayan pşılar, Rus yanlısı Büyük Prens Jankhot'un emirlerine itaât edeceklerine, o tarihe kadar hâkimiyetleri altında yaşamış olan Adığeler, Abhazlar ve diğer halkların işlerine karışmayacaklarına, kölelerine iyi davranacaklarına ve kaçan köleler yakalanacak olursa cezalandırmayacaklarına söz verdiler. Kabardeyler, 10.000 ruble para, 2150 at, 4759 büyük baş hayvan, 4539 koyun vermekle cezalandırıldı. "Bundan sonra sınırın Malka nehrinden geçeceğini" ilan eden Ruslar, Kabardey topraklarının üçte birine el koydular. Kabardeylerin izin almadan Rus-Kozak kale ve karakollarına girmeleri, oralarda kalmaları ve Kuban Ötesi Çerkesleri ile temasta bulunmaları yasaklandı.[1105] Kabardeylerle yapılan savaş Rusların Dağıstan'a yönelik faaliyet ve askerî harekâtlarını bir süre için durdurdu.[1106]

Kabardey beylerinden Zanıko Mehmed Geriy, Ruslara karşı Osmanlılardan yardım istedi. Önderliğini Kalibetyiko'nun yaptığı bazı Kabardey beyleri, Osmanlı Devleti'nin asker göndermesinin Rusların Kabardey'e daha fazla asker yığmasına yol açacağı gerekçesi ile Osmanlı Devleti'nden yardım istenmesine karşı çıktılar.[1107]

Merkezi ve Doğu Osetya 1774'te yapılan anlaşmayla Rusya'ya bağlanmış, Digor bölgesi feodal beylerin Rus yönetimine girmenin kendi hak ve imtiyazlarını bitireceği için karşı çıkması yüzünden Rusya'ya bağlanmamıştı. Rus yönetiminin kendi lehlerine olacağını düşünen Oset (Digor) köylüleri 1781'de ayaklandılar. Feodal beyler, köylülerin yükümlülüklerini azaltmak, buna karşılık arazileri, hak ve imtiyazlarını korumak şartıyla Rusya'ya tâbi olmayı kabul etti.[1108] Rus makamlarının bunu kabul etmesi üzerine Digorlar ve Malkarlar 1781'de Rusya'ya tâbi oldular. Topraklarının sahipleri olan Kabardey beylerinin baskısından bıkan Aksuv bölgesindeki Karaçay-Malkarlar da 1787'de Rusya'ya tâbi olmak için müracaat ederek Hıristiyan olmaya bile hazır olduklarını bildirdiler. Ancak, Rusya onların bu talebini kabul etmedi.

[1105] Khorava, Bezhan. *Çerkesler* (Ter. Nana Janashia), Tbilisi 2011, 31.

[1106] *BOA. HH No. 1347.*

[1107] Gökçe, *A.g.e.* 43.

[1108] Konak, *A.g.e.* 96.

1778'den beri tahtta olan ve Rus elçisinin talimâtlarıyla hareket eden Kırım Hanı Şahin Giray, 1781'de Kırım halkı tarafından tahttan indirilerek ağabeyi Bahadır Giray hükümdâr seçildi. St. Petersburg'a kaçan Şahin Giray, Rus ordusu ile birlikte Nisan 1782'de Kırım'a döndü ve ağabeyini devirerek yeniden Han oldu. Rusların Kırım'a girmesi yüzünden Kuban nehri kıyısında bulunan Ferah Ali Paşa, savaş hazırlıklarına başladı. Ferah Ali Paşa'nın kethudâsı Hasan Efendi'nin Taman'ı işgâl etmesi üzerine elçi gönderen Şahin Giray, Taman'ın işgâlinin bağımsız bir ülke olan Kırım'ın topraklarına müdahale olduğunu bildirip, Taman'ın tahliyesini istedi. Kethudâ Hasan Efendi'nin, Kırım elçisini idâm ettirmesi üzerine Ruslar, Şahin Giray'ın talebi ile Taman'a girdiler. Taman'ın işgâli sırasında buradan kaçan 500 hâne Türk Anapa'ya yerleştirildi.[1109]

Kırım'ın ilhâkı sonrası Rusların, Küçük Nogay Ulusu'nu Ural steplerine yerleştirmeyi kararlaştırarak göç ettirmeye başlaması[1110]ve Küçük Nogay beylerinin Rusya'ya itaât etmesi üzerine Kuban'ın kuzeyinde yaşayan Küçük Nogay Ulusu, Eylül 1783'te ayaklanarak Ruslarla işbirliği yapan beylerini katletti. Öte yandan Azak-Mozdok Hattı'nın Don ve Güney Rusya steplerini Dağlıların saldırılarından korumasına karşılık Nogaylar Kozak stanistsalarına sürekli baskınlar yapıyorlardı. General Potemkin, Kırım'ın Rusya'ya ilhâkından sonra Nogayların Volga nehrinin ötersindeki bozkırlara iskân edilmesini emretti. Bu görev General Aleksandr Vasilyeviç Suvorov'a verildi.[1111] Kalabalık birliklerle bölgeye gelen General Suvorov 28 Eylül 1783'te Nogayları bataklık arazide sıkıştırdı. Rusların eline geçmemesi için kadınlarını ve çocuklarını öldüren Nogaylar, tamamı şehîd olana kadar savaştılar. Katliamdan kurtulan Nogaylar Çerkeslerden yardım istediler.

Çerkeslerin yardımıyla Yeysk şehri kuşatıldı. General Suvorov komutasındaki ateşli silahlara sahip ve eğitimli Rus ordusu, Nogayları yenerek geriye attı. Dağılan Nogaylar Suvorov'un askerleri ve Kozaklar tarafından yeniden katliama tâbi tutuldular. Topraklarından sürülen Nogayların yerlerine Rus köylüleri yerleştirildi. Böylece Kafkasya'nın kuzeyi Rus nüfusuyla kuşatılmış oluyordu.

Çariçe II. Yekaterina'nın 19 Nisan 1783'te imzaladığı ukaz, Kırım'da karargâh kuran Prens Grigori Aleksandroviç Potemkin tarafından 9 Temmuz 1783 günü Kırım halkına okunarak Kırım, Kuban ve Taman Yarımadası'nın Rusya İmparatorluğu'na ilhâk edildiği ilân edildi. Dîvân-ı Hümâyûn, 30 Temmuz 1783'te Rusların Kırım Hanlığı'nı ilhâkının kabul edilemeyeceğini bildirdi. Kırım'ın ilhâkından sonraki iki ay içinde 30.000'den fazla toprak sahibi Kırım asilzâdesi idâm edilmek suretiyle şehîd edildi ve arazilerine Çariçe adına el konuldu.

[1109] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 185.

[1110] Luxembourg, *A.g.e.* 34.

[1111] Esadze, A.g.e. 5-6.

Kırım'ın Rusya'ya ilhâkına dair ukaz, yüzyıllardır hukuken Kırım Hanlığı'na tâbi olan Çeçen ve İnguşlara, Ağustos 1783'te okunarak tebliğ edildi. Çeçenistan'a sevk edilmek üzere büyük bir birlik hazırlandı. General Pavel Sergeyeviç Potemkin komutasında Çeçenistan'a giren Rus birliği çok sayıda köyü yakıp yağmaladı. Çeçenler ve İnguşlar, General Potemkin'in verdiği ültimatom üzerine Kasım 1783'te rehineler ve taahhütnâmeler göndermek suretiyle Ruslara tâbi oldular. Bu tarihte Çeçenistan'ın nüfusu 90-100.000 kadardı.[1112]

Kuzey Kafkasya'daki Rus birlikleri, Kuban Ötesi'ne yönelik sınır ihlâllerine başladılar. Ağustos 1783'te Kuban'ın güneyine geçen Rus askerleri, Laba nehri civarındaki kabîlelere saldırarak mallarını yağmaladı ve birkaç kişiyi öldürdü.[1113] Ekim 1783'de sınırı geçen Rus askerleri, Hatukaylara ve Janelere baskın yaptı. Kabîlelerin malları yağmalandı, birçok kişi öldürüldü.[1114] Bir Rus birliği de Besleney ve Temirgoy topraklarına saldırdı. Rus saldırıları üzerine Soğucak Muhâfızı Ferah Ali Paşa'ya müracaat eden kabîleler, tâbi oldukları Osmanlı Devleti'nin kendilerini Rus saldırılarından korumasını istediler, aksi halde kendilerinin de Rus topraklarına akın yapacaklarını bildirdiler.[1115] Ferah Ali Paşa, Rusların sınır ihlâllerini ve kabîlelere verdikleri zararları İstanbul'a arz etti.

Kırım'ın ilhâkından sonra yeni bir Osmanlı-Rus savaşının başlaması ihtimali ortaya çıktı. Bâb-ı Âli, Kırım'ı geri alabilmek için Fransa'dan destek almaya çalıştı. Kırım ilhâk edildiği sırada İngiltere ile savaşta olan Fransa, yeni bir Osmanlı-Rus savaşına Osmanlılar lehine müdahale edecek durumda değildi. Fransa Dışişleri Bakanı Charles Gravier Vergennes, "Osmanlı gücünün kısa bir süre sonra yok olacağını" öne süren elçisi Auguste de Choiseul-Gouffier'nin raporları doğrultusunda Ekim 1783'te Osmanlıları İstanbul'u kaybetme riskini göze almaktansa Kırım'dan vazgeçmeye çağırdı. İstanbul'daki Almanya İmparatorluğu Elçisi Peter Herbert Rathkael, "Osmanlı-Rus savaşı çıkarsa ülkesinin Rusya'yı destekleyeceğini" belirten notayı, 7 Aralık 1783'te Bâb-ı Âlî'ye sundu.[1116] Osmanlı Devleti, iki büyük devletle savaş ülkenin yok olmasına yol açacağından, Rusya ile 8 Ocak 1784'te *Kırım Senedi* denen üç maddelik bir anlaşma imzalayarak Kırım'ın ve Taman Yarımdası'nın Rusya'ya ilhâkını kabul etti. Bu anlaşmayla Soğucak Kalesi'nin *"küllîyen Devlet-i Osmaniye'nin mülkü olduğu kabul edilerek"* Kuban nehri iki ülke arasın-

---

[1112] Kutlu, *A.g.e.* 129.

[1113] *BOA. HH No. 1302.*

[1114] *BOA. HH No. 1282.*

[1115] Ali Arslan, "Rusya'nın Kırım ve Gürcistan'ı İlhakından Sonra Osmanlı Devleti'nin Çerkes Kabîleleri ile Münâsebetleri (1784–1829)", *Kafkas Araştırmaları*, I, (1992), 49.

[1116] M. Anderson, "The Great Powers and Russian Annexation of the Crimea 1783–1784", *The Slavonic and East European Studies*, XXXVII/88, (December 1958), 17-41; L.Pingaud, *Chouiseul-Gouffier. La France en Orient sous Louis XVI*, Paris 1887; Rolder, *A.g.e.* 167-168.

da sınır olarak belirlendi ve *"nehr-i Kuban ve Karadeniz beyninde"* bütün Kuzey Kafkasya Osmanlı Devleti'ne bırakıldı.[1117]

Çariçe II. Yekaterina, 8 Aralık 1783'te yayınladığı ukazla Kuban'ın Azak Denizi'ne döküldüğü ovalardan başlayarak Laba nehrinin Kuban'la birleştiği yere kadar Kuban nehrinin kuzey kıyısındaki toprakları Kozaklara tahsis etti. Bu topraklara yerleştirilen 60.000 kadar Kozak, her biri 1000 kişiden oluşan ve bütün subayları Kozak olan 10 alayı Rus ordusuna vereceklerdi. Bu Kozaklar 3 yıllık bir hizmetten sonra silahlarını bırakarak ziraatla uğraşmaya başlar yerlerini başka Kozaklar alırdı.[1118] 1777'de ismi Stavropol olarak değiştirilen Şetkale ve civarındaki verimli topraklar Rus köylüleri ve Alman göçmenlerin iskânına açıldı. Stavropol, 1785'te bir kasabaya dönüştü. Kozaklar ve göçmenler tarım, hayvancılık, avcılık ve balıkçılık yapıyorlardı. Bölgede bağcılık ve ipek böcekçiliği başlatılarak yeni tarım teknikleri uygulamaya koyuldu.[1119] Ancak Kozakların en önemli gelir kaynağı Rus hükümetinden alınan maaşlar ve akınlarda elde edilen ganimetlerdi.

General Suvorov 1784'te Rusya'ya döndü. Kafkasya'da bulunan bütün Rus birlikleri Çariçe II. Yekaterina'nın gözdelerinden General Grigori Aleksandroviç Potemkin'in yeğeni olan General Pavel Sergeyeviç Potemkin'in emrine verildi.

Ruslar, 24 Temmuz 1783'te Georgiyevsk Antlaşması ile himâye altına aldıkları Kartli-Kahet ile irtibât kurmak maksadıyla Ekim 1783'te Kazbek ve Kazbek'in tam karşısında, Terek nehrinin sağ kıyısında yer alan Şan Dağları arasından geçen Daryal Geçidi üzerindeki askerî yolu tamamladılar.[1120] Bu yolda türlü tehlikeler vardı. Yolun aşağı kesimlerinde kaya ve buz yuvarlanmaları, yukarı kesimlerinde çığ düşmesi yaşanıyordu. Yolun kuzey tarafını kontrol eden Osetler yolu kullananlardan haraç alıyorlardı.[1121] Belli aralıklarla müstahkem noktalar tesis etmek suretiyle bu yolu emniyet altına alan Ruslar, Oset asilleri ve Kartli-Kahet Kralı II. Erekle'nin talebi ile Daryal vadisinin girişinde, Kafkaslar'ın eteklerinde düzlük bir alanda, Terek nehrinin iki yakasında, Osetlere ait Dzaug köyü yanında Vladikavkaz Kalesi ile Kumbeleyevskoye, Potemkinskoye ve Grigoriopolskoye stanitsalarını kurdular.[1122] Ruslara talepte bulunan Oset asilleri arasında 1782'de Hıristiyan olan Tagaur beylerinden Kaytuko Dudaruk da vardı.

[1117] 1774–1783 arasındaki diplomatik faaliyetler için bkz. A.İhsan Bağış, *Britain and the Struggle of The Ottoman Empire. Sir Robert Ainslie's Embassy to İstanbul 1776–1794*, İstanbul 1984; Anlaşmanın metni için bkz. Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 105–106.

[1118] Wagner, *A.g.e.* 197-198.

[1119] Baddeley, *A.g.e.* 71.

[1120] *BOA. HH No. 58/A.*

[1121] Baddeley, *A.g.e.* 49–50.

[1122] Ahmadov, *A.g.e.* 95; Konak, *A.g.e.* 97.

General Potemkin, sekiz atın çektiği bir araba ile Ekim 1783'te Tiflis'e geldi.[1123] Derin vadiler ve uçurumlar arasından Tiflis'e kadar uzanan ve 2379 m. râkıma kadar çıkan 208 km. uzunluğundaki sarp ve tehlikeli Gürcü Askerî Yolu'nun girişini kontrol eden Vladikavkaz Kalesi, Rusya'nın Kafkasya'daki en kuvvetli ve en önemli kalesi ve Rusların, Kuzey Kafkasya'yı işgâlinin başlıca askerî merkezi oldu. İçine 12 top yerleştirilen kalenin 6 km. güneyinde bir Oset-İnguş köyü olan Zaur vardı. Oset köy evleri taraçalar hâlinde sarp bir yamacın kenarında kurulmuştu. Vladikavkaz, zamanla yalnız askerî değil, önemli bir iktisadî ve kültürel merkez oldu. Vladikavkaz'da Çariçe II. Yekaterina'nın emri ile 1785'te bir kilise inşâ edildi. Başlangıçta sınırlı olan Vladikavkaz'daki Oset nüfusu askerî yolun kuzeyindeki dağ köylerinden indirilen Osetlerin kalenin civarına iskân edilmesi sonucu arttı.[1124] Ruslar, 1785'te Kabardey, Oset ve İnguşlardan asker almaya başladılar. Guri, Kubat, Arishan, Tsalik, Baygeri ve Tugan gibi soylu Oset ailelerinin birçok ferdi 1783-1790 arasında Hıristiyan oldu. Bu ailelerin çocukları rehine olarak ve eğitim görmek üzere Moskova ve St. Petersburg'a gönderildi. 1788'de Kabardeylerin saldırısında yarı yarıya yakılan kale Osmanlı-Rus savaşının bitmesinden sonra 1795'te onarıldı. Kale civarına kendilerine ait mahallelerde yaşayan Osetler, İnguşlar ve Kozaklar yerleştiler.[1125]

Çariçe II. Yekaterina'nın ukazıyla Astarhan ve Stavropol eyâletleri toprakları birleştirilerek 9 Mayıs 1785'te *Kafkasya Genel Valiliği* kuruldu. İlk genel valiliğe *Kafkasya İmparator Naibi* unvânıyla General Pavel Sergeyeviç Potemkin tâyin edildi.[1126] Valiliğin merkezi 1787 yılına kadar Yekaterinagrad, bu tarihten valiliğin lağvedildiği 1790 yılına kadar Georgiyevsk oldu. Yekaterinagrad'daki askerî karargâhına bir naiplik sarayı yaptıran Potemkin, Mozdok, Kizlar ve Vladikavkaz stanitsalarını kasaba derecesine yükseltti. Kuzey Kafkasya'da kolonizasyon hareketini hızlandıran Potemkin, Volga bölgesinde yaşayan Almanları ve Rus köylülerini bölgeye iskân ederek kendilerine geniş topraklar dağıttı. Ticareti geliştirmek için bölgede yaşayan Ermeni kolonilerini destekledi.[1127]

b) Kuzey Kafkasya/Osmanlı Devleti'nin Faaliyetleri

Bâb-ı Âlî, Kırım'ın bağımsız olmasından sonra stratejik durumu daha önem kazanan Kafkasya'daki gelişmeler ve Kabardeylerin talebi üzerine bölgedeki faaliyet ve tedbirlerini arttırdı. Trabzon Valisi Canikli Ali Paşa, 2 Ocak 1778'de Kırım

---

[1123] *BOA. HH No. 324.*

[1124] M.M. Bliyev-R. Bzarov, *İstoriya Osetii*, Vladikafkas 2000, 226–229.

[1125] Grigoriantz, *A.g.e.* 178.

[1126] Nolde, *A.g.e.* II, 356, not 1.

[1127] Baddeley, *A.g.e.* 71.

Seraskeri tâyin edilerek 7-8000 asker ve Çerkes asıllı Kapdân-ı Deryâ Cezayirli Gazi Hasan Paşa komutasında 20 Haziran 1778'da İstanbul'dan yelken açarak Sinop'a ulaşan ve 10 Ağustos 1778'de burada hareket eden Donanma-yı Hümâyûn'la birlikte Çerkesler hakkında bilgi toplamak ve bölgenin keşfini yapmak üzere 1778 yazında Soğucak Kalesi'ne gönderildi.[1128] Çapşun'da karaya çıkan Cezayirli Gazi Hasan Paşa, Çerkesler tarafından büyük şenliklerle karşılandı. Ancak gece olunca bazı Osmanlı askerleri adet olduğu üzere halk tarafından esir alındı. Bu askerler, bir öküz karşılığında serbest bırakıldı ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa Çapsun'u terk etti.[1129]

Çerkezistan'daki kalelerin tahkimi için Canikli Ali Paşa'nın oğlu Mikdad Ahmed Paşa, 13 Nisan 1778'de vezâretle Soğucak Kalesi Muhâfızı tâyin edildi.[1130] Mikdad Ahmed Paşa'ya *"Taman ve Kuban taraflarında bulunan Çerkesler, Abazalar, Nogaylar ve diğer kabîlelerle irtibât kurması, onları Rusların hilelerine karşı ikaz etmesi, Rus saldırılarına karşı o havaliyi koruması"* emredildi.[1131] Deniz mevsiminin sona ermesi ve Donanma-yı Hümâyûn'un fırtınaya yakalanması ihtimalinden dolayı Canikli Ali Paşa, Kapdân-ı Deryâ Cezayirli Gazi Hasan Paşa komutasındaki donanma ve beraberindeki askerlerle birlikte Ekim 1778'de Sinop'a döndü. Canikli Ali Paşa, Kırım Seferi'nden sonra Çerkeslerden istifâdenin, halkın devlete ısındırılması ve İslâmlaşması ile mümkün olduğunu, Kefe ve Yeni Kale'nin Rusya'nın eline geçmesi nedeni ile Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in kuzeyinde ihtiyaç duyduğu limanın Soğucak olabileceğini İstanbul'a arz etti.[1132] Canikli Ali Paşa'nın gönderilen emirlere rağmen Kırım'da kalmayıp geri dönmesi ve Soğucak'ı düşman saldırılarına karşı savunmasız bırakması Sultan I. Abdülhamid'i kızdırdı. 1779'da Canikli Ali Paşa'nın yerine Trabzon valiliğine Çerkes Hasan Paşa tâyin edildi.

Kuban Irmağı'nın sağ kıyısında oturan Janeler, Rusların yaklaşması üzerine 1778'de Kuban'ın sol kıyısına çekildiler. Çerkesler, Jane Beyi Zanuko Mehmed Giray başkanlığında bir heyeti, Ruslara karşı yardım istemek üzere İstanbul'a gönderdi. Sultan I. Abdülhamid tarafından kabul edilen heyete Çerkeslere yardım edileceği ve devlete bağlılıklarından memnuniyet duyulduğu bildirildi.[1133] Süleyman Ağa komutasındaki çok sayıda yeniçeri 1780 baharında bölgeye gönderildi.[1134]

1128 *BOA. Cevdet Hâriciye No. 4128*, Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* I, 152.

1129 Gökçe, *A.g.e.* 63.

1130 *BOA. HH No. 745.*

1131 *BOA. HH No. 745.*

1132 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 163. Canikli Ali Paşa'nın hayatı ve Kırım seferi hakkında bkz. Rıza Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, Ankara 2003.

1133 *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi (Ahmed Câvid Bey'in Mültehabâtı)*, (haz. Adnan Baycar), İstanbul 2004, 512.

1134 *BOA. HH No. 999; BOA. Cevdet Askeriye No. 29629.*

Cesur ve savaşçı insanlar olan Çerkeslerin tamamının Müslüman yapılarak Osmanlı toplumuna kazandırılması için Aralık 1780'de çalışmalara başlayan Bâb-ı Âli, Gürcü asıllı Kocaeli Sancakbeyi Ferah Ali Paşa'yı Ankara Sancağı arpalık olarak verilmek suretiyle Rumeli beylerbeyliği pâyesi ve vezâretle 25 Aralık 1780'de Trabzon beylerbeyliğine bağlı olarak Soğucak Muhâfızı tâyin etti.[1135] Ferah Ali Paşa'nın Soğucak'a gelmesine kadar Jane Çerkesleri Beyi Zanuko Mehmed Geriy muhâfız vekili tâyin edildi.[1136] Ferah Ali Paşa'ya, Anapa Kalesi'ni yeniden inşâ etmek, Çerkeslerin Küçük Kaynarca Anlaşması'na aykırı hareket ederek barışı ihlâl etmelerini önlemek, Kuban nehri boylarında meydana gelen gelişmeleri takip ederek İstanbul'a bildirmek, bölgenin asâyişini temin etme görevleri de verilmişti.[1137]

Ferah Ali Paşa'nın tâyin edildiği Soğucak Kalesi iki kapılı bir palankaydı. İçerisinde kale ağası, kethüda, alemdâr, imam ve müezzin dâhil 24 kişi görev yapıyordu.[1138] İstanbul'dan hareketle 15 Nisan 1781'de Sinop'a varan Ferah Ali Paşa, Soğucak'ın inşâ ve tâmiri için gerekli kereste ve malzemeleri buradan temin edip, 20 Nisan 1781'de Soğucak'a geldi. Ferah Ali Paşa, Soğucak'a ulaştığında Çerkes ve Abaza beyleri kendisini karşılamaya geldiler.[1139] Kabîle beylerine Tatar yayı, altın ve gümüş kakmalı Abaza tüfeği, çeşitli kumaşlar, meşin, sahtiyan, gümüş kılabdan, iğne, terzi yüksüğü, tarak çubuk kurşunu, çakmak taşı gibi hediyeler dağıtıldı.

Ferah Ali Paşa, ilk olarak Taman ve Kırım'dan gelen göçmenlerin iskânı ve bölgedeki nüfusun çoğaltılmasıyla ilgilendi. İskân işiyle, eski Serdengeçti Ağası Abaza Mehmed Ağa görevlendirildi. Abaza Mehmed Ağa, Abhazistan'a giderek kendi ailesini ve 20 aileyi alıp Soğucak'a getirdi. Yaşadıkları topraklar Rus işgâline uğrayan Taman ve Kırım göçmenlerinin iskânıyla Soğucak Kalesi içinde ve dışında yeni mahalleler kuruldu.[1140]

Soğucak civarında yaşayan Çerkeslerin beyleri kaleye davet edilerek İslâm'a girmeleri istendi. Ekim 1783'te Abaza, Abzeh, Temirgoy, Bjeduğ, Jane, Hatukay ve Mahoş beylerinden Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacaklarına dâir yemin alındı.[1141] Tercümanı Abaza Mehmed Ağa vasıtası ile Çerkesler ve Abazalarla irtibat kuran,

---

1135 *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 11059, BOA. Bâb-ı Âsafî Rûus Kalemi.* No. 1601, 26, 46; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 163.

1136 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 164; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l- Âsâr ve Hakâikü'l- Ahbâr*, (haz. Mücteba İlgürel), İstanbul 1978, 186.

1137 *BOA. MD No. 178*, Hk. 1; *BOA. Cevdet Askeriye No. 1006, No. 14466.*

1138 Mehmed Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerâkise.* TS Ktb. 1564, 2a.

1139 *BOA. Ali Emirî I. Abdülhamid*, No. 16587; Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 3.

1140 Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 6.

1141 *BOA. HH No. 1339; BOA. HH No. 1346*; Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 6b

onları tanıma imkânı bulan ve kabîlelerle tesis edilecek akrabalığın önemli olduğunu gören Ferah Ali Paşa, Şapsığ Beyi Hacı Hasan Ağa'nın kızıyla evlendi. Askerlerine de Çerkes kızları ile evlenmelerini tavsiye etti.[1142] Ferah Ali Paşa'nın halka dağıtmak üzere gönderdiği hediyeler Hacı Hasan Ağa tarafından paylaştırıldı. Dağıtım sırasında hediyeleri *"Soğucak Kal'ası Muhâfızı, Çerkes, Abaza, Abzeh ve Nathukay Valisi ve Pâdişâh'ın vezîri"* Ferah Ali Paşa'nın gönderdiği söylenerek bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlandığı ilân edildi.[1143] Abaza, Bjeduğ, Jane, Abzeh, Temirgoy, Hatukay, Mahoş beylerinden *"Devlet-i Âliyye'ye bağlı kalacaklarına, Pâdişâh Rusya'ya dost olduğu vakit dost, savaş açtığında düşman olacaklarına ve yardım edeceklerine, Ruslara kız vermeyeceklerine"* dâir senet alındı.[1144]

Soğucak Kalesi, İstanbul'dan gönderilen Mimar Mehmed Tahir Ağa ile usta ve işçilerle 1781-1782'de tâmir edildi.[1145] Bölgenin savunma ve ikmâlinde görev alacak Osmanlı donanmasının barınması maksadıyla 1782-1783'te Soğucak'ın bir mil yakınında *"seksen kalyonun sığabileceği genişlikte bir koya sahip ve tersane için gayet elverişli"* bir yerde[1146] Gelincik limanı inşâ edildi. Soğucak'a 100 saat mesafede Hacılar mevkiinde Hacılar Kalesi ve Çerkes kabîlelerinin talebi üzerine Kuban nehri boylarında gerekli yerlerde toprak tabyalar yapıldı.[1147] Hacılar Kalesi muhâfızlığına Kaftancı Ali Ağa tayin edildi. Sofracıbaşı Abdullah Ağa vasıtasıyla inşâ ettirilen toprak tabyalardan biri Nogayların iskân edildiği Buhur çayı mevkiinde, bir diğeri Taman yarımadasının karşısında Soğucak'a 60 saat mesafede inşâ edilmişti.[1148] Abaza ve Çerkes kabîlelerine kale inşâsı, askerî eğitim, top ve tüfek imâlini öğretmek üzere Mühendis Ârif ve Mehmed Halîfe tayin edildiler.[1149] Soğucak civarında İncik köyünde Bjeduğ kabîlesinin yaptırdığı camiye imam ve tayin edildi.[1150] Korsanlığın engellenmesi için *"Kabâil-i Çerâkise-i Sâhil"*in *"mavna şeklinde ve 25 arşın kâdinde ve Sohum ve Batum taraflarında rast geldikleri küçük kayıkları ahz ile içinde olan emvâli nehb ü gaaret ve âdemleri esir ve sefîneyi ihrâk eyledikleri"* "haçapa" adı verilen tekneleri yasaklanarak mevcut olanlar yakıldı.[1151]

[1142] Zübeyde Güneş-Yağcı, "Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti: Çerkeslerden Bağlılık Senedi Alınması", *Karadeniz*, 2, (2009), 102.

[1143] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 172.

[1144] *BOA. HH No. 1306*; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 187.

[1145] *BOA. Cevdet Askeriye No. 47391.*

[1146] *BOA. HH No. 1011/C.*

[1147] *BOA. HH No. 1011/B*; *BOA. HH No. 1011/C*; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 192.

[1148] *BOA. D.BŞM 51507*; *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 55902*; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 184.

[1149] *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 17026*; *BOA. Cevdet Askeriye No. 53309.*

[1150] *BOA. Cevdet Evkâf No. 29824.*

[1151] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 171.

Karadeniz kıyısında, Şefâke kabîlesinin yaşadığı Taman Yarımadası'nda, Kuban nehrinin ağzından 33 km. güneyde, üç yanı denizle çevrili, Kızılkaya denilen kaya çıkıntısı üzerinde 1782-1785'te Anapa Kalesi inşâ edildi.[1152] Anapa, Bâb-ı Âlî'nin Çerkesler arasında yürüttüğü dinî ve siyasî faaliyetlerin merkezi ve Kuzey Kafkasya'daki Osmanlı askerî varlığının ana üssü oldu.[1153]

Rusların Kuban'ın kuzeyine yerleştirdiği Yedisan ve Bucak Nogayları ile Rusların yaptıkları katliamdan kurtulabilen Küçük Nogaylar, Ferah Ali Paşa'ya, Çerkezistan'a yerleşmek istediklerini, ihtiyar ve çocuklar dışında sayılarının 40.000 olduğunu, kendilerine arazi tahsis edilecek olursa aşâr vergisi ödeyeceklerini ve Padişâh'a tâbi olarak Ferah Ali Paşa'nın emrine göre hareket edeceklerini, aksi hâlde Türkistan'a göç edeceklerini bildirdiler. Ferah Ali Paşa, Osmanlı topraklarına sığınan 40.000 Nogayı askerî ve iktisadî gayelerle bölgeye iskân etti. Nogayların 10.000 kadarı Kabardey'in karşısında Abzehlerle Besleneyler arasına yerleştirildi. Ferah Ali Paşa, bu Nogaylar için kethudâsı Ali Ağa'yı mütesellim görevlendirdi ve onun emirleri doğrultusunda hareket etmelerini kararlaştırdı. Ali Ağa aracılığıyla, Buhur çayı yakınında Hacılar Kalesi'ni inşâ ettirerek kaleye toplar koydurdu. Bu kalenin yapılması bölgedeki Kabardey ve Besleneylerin kendilerini daha emniyette hissetmesini sağladı.[1154] Nogayların 10.000'i Temirgoy kabîlesinin yanına, 10.000'i Hatukay bölgesine, 10.000 kadarı da Anapa limanına yakın bir yere iskân edildi.[1155]

Ferah Ali Paşa, Ağustos 1785'te vebâdan vefât etti.[1156] Gönye sancakbeyi olan Gürcü asıllı Bîcanoğlu Ali Paşa, 15 Eylül 1785'te *"Anapa ve Soğucak Muhâfızı unvânı ve mirmiran pâyesiyle"* tâyin edildi ve 15 Kasım 1785'te Anapa'ya gelerek göreve başladı.[1157] İki tuğlu vezîr olarak atanan Bîcanoğlu Ali Paşa, kapı kethüdası ile bu rütbedeki bir vezîrin masrafına Gönye sancağının gelirlerinin yetmeyeceğini İstanbul'a bildirdi. Bunun üzerine Trabzon valiliği de uhdesine verildi.[1158]

1152 *BOA. HH No. 1011/C*; Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 21–23; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 183.

1153 Baddeley, *A.g.e.* 75–76.

1154 *BOA. Cevdet Askeriye No. 2515.*

1155 Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 20a.

1156 Ferah Ali Paşa'nın bölgedeki faaliyetlerini dîvân kâtibi olan Mehmed Haşim Efendi, ayrıntılı olarak kaleme almıştır. *Ahvâl-i Anapa ve Çerkîkise* TSK TY No. 1569. Ferah Ali Paşa ve faaliyetleri hakkında Türkiye üniversitelerinde çeşitli tezler yapılmıştır. Ali Asmaz, *Vezir Ferah Ali Paşa'nın Hayatı, Şahsiyeti ve Çerkezlerin Osmanlı Devleti Hizmetine Kazandırılmasındaki Faaliyetleri*, Master Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale 1991; Ali Barut, *Kuzey Kafkaslara Rus İlerleyişi Karşısında Anapa Muhafızı Ferah Ali Paşa'nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (1781–1784)*, Master Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale 1997; Zübeyde Güneş Yağcı, *Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı 1781–1785*, Dr. Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 1998.

1157 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 230.

1158 *BOA. HH No. 12256.*

Halkın, köle ticareti yaparak zengin olmak istemesi yüzünden tepki çeken ve saldırıya uğrayan Bîcanoğlu Ali Paşa'dan şikâyeti üzerine Mart 1786'da Çorum Sancakbeyi İpeklioğlu Divrikli Köse Mustafa Paşa, Anapa Muhâfızı tâyin edildi. Masrafları, Trabzon Gümrüğü gelirlerinden karşılanan[1159] Trabzon'dan aldığı askerler ve Giresun'dan gelen 500 seçme neferle Ekim 1786'da Anapa'ya gelen Köse Mustafa Paşa,[1160] halka yakınlık göstererek Çerkeslerle evlilik bağı kurdu. Köse Mustafa Paşa, Anapa Kalesi civarında yaşayan Nathukay ve Şapsığ kabîleleriyle Osmanlı Devleti'ne bağlılıkları hususunda dokuz maddelik bir anlaşma yaptı.[1161]

c) Güney Kafkasya ve Dağıstan

Çariçe II. Yekaterina, Kafkasya'da siyasî ve ilmî incelemeler yapılması ve bölgenin haritasının hazırlanması hususunda 1768'de Rusya İmparatorluk Bilimler Akademisi'ne talimât verdi. Akademi bünyesinde teşkil edilen Kafkasya Grubu, bölgeye akademik geziler düzenledi. İlk olarak doktor, botanikçi ve tabiat bilimci Johann Anton Güldenstädt Eylül 1771'de Tiflis'e geldi ve Güneybatı Kafkasya'da 12 ay boyunca ilmî incelemeler yaptı. Rusya İmparatorluk Bilimler Akademisi tarafından ilmî incelemeler yapmak üzere Kafkasya'ya gönderilen bir başka akademi üyesi botanikçi Samuel Gottlieb Gmelin'di. Çariçe'nin "Hazar civarındaki ülkelerin ve İran'ın tabiî kaynaklarını, iktisadî ve sosyal durumunu tesbit etmekle" görevlendirdiği Gmelin, faaliyetlerinden kuşkulanan Kuba Hanı Feth Ali Han ve Bakû Hanı Mehmed Han tarafından gözetim altında tutuldu. Gmelin'in 1774'te Haytaklar tarafından tutuklanarak hapse atılması ve orada öldürülmesi üzerine, Çariçe II. Yekaterina'nın emri ile Kizlar Kalesi Komutanı General Medem'in emrindeki Rus birliği, 28 Mart 1775'te Haytak Usmiliği topraklarına girip ülkeyi yağmaladı. İran'a ait Derbend şehri, 28 Nisan 1775'te Astarhan'dan takviye alan Ruslar tarafından işgâl edildi.[1162] Şehre Yarbay Krudener komutasında bir birlik bırakıldı. Ancak, Dağıstanlılara yenilen Krudener'in rütbeleri söküldü ve İran'la bozuşmak istemeyen Çariçe II. Yekaterina'nın emriyle Ruslar Derbend'i tahliye ederek Aralık 1776'da bölgeyi terk ettiler.[1163]

Kartli-Kahet Kralı II. Erekle 30 Mart 1775'te Kizlar Voyvodası ve Kafkasya'daki Rus ordusunun komutanı General Medem'e yazdığı mektupta, "halkının Rusya'nın yardımını beklediğini, Rus birliklerinin Şemâhı'ya gelmesi durumunda Dağıstan'ın ele geçirilebileceğini, Rusların Salyâne'den Kür nehrine gemilerle ulaşa-

---

[1159] *TŞS No. 1939*, 45b.

[1160] *TŞS No. 1939*, 42b; Gologlu, *A.g.e.* 89.

[1161] *BOA. Cevdet Askeriye No. 22820.*

[1162] Nolde, *A.g.e.* II, 356–357.

[1163] Baddeley, *A.g.e.* 65.

bileceğini, buradan Tiflis'e mesafenin 100 verst olduğunu, Gürcülerin Kür nehri kıyısında Rusları karşılayabileceğini, Geylân'daki Müslüman halkın birlik içinde olmadığını, bir bölümünün Rusların tarafına geçebileceğini" bildirdi.[1164] II. Erekle, 29 Mayıs 1775'te Çariçe II. Yekaterina'ya yazdığı mektupta, Lezgilerin Güney Kafkasya Hıristiyanlarına yaptıkları baskıları şikâyet ederek "Rus ordusunun Hıristiyanlara yardım etmesini" istedi.[1165] General Medem'in yerine 1777 sonbaharında General İvan Yakobi atandı.

1775-1779 Osmanlı-İran savaşı başladığı sırada Kerim Han Zend'in Kartli-Kahet ve Azerbaycan hanlıklarının desteğini alma girişimleri üzerine, Kartli-Kahet ile Azerbaycan ve Dağıstan hanlıklarının Rus nüfûzu ya da işgâli altına girmemesi için çalışmalara başlayan Bâb-ı Âlî, Trabzon ve Erzurum Valisi ve Kars Seraskeri Canikli Hacı Ali Paşa'ya bu konuda tedbir almasını ve bir an önce bölgeye gitmesini emretti.[1166] Çıldır Valisi Süleyman Paşa aracılığıyla Gürcistan, Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına hediyeler gönderildi. Çıldır valileri, Azerbaycan hanlıklarını kontrol altında tutuyor, hanlıkların durumu hakkında İstanbul'a bilgi veriyorlardı.[1167]

II. Erekle, elçisi Mirzâ Giorgi'yi, Süleyman Paşa aracılığı ile İstanbul'a göndererek ülkesinin ve Azerbaycan hanlıklarının, Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldığını bildirdi.[1168] Revân Hanı Hüseyin Ali Han ve Hoy Hanı Ahmed Han, Canikli Ali Paşa vasıtasıyla İstanbul'a mektup göndererek kendilerinin Kerim Han Zend'den korunmasını istediler ve II. Erekle ile ittifak hâlinde hizmete hazır olduklarını bildirdiler.[1169] Sadâkatlerinin anlaşılması üzerine Kartli-Kahet ve Azerbaycan hanlarına yardım edilmesine karar verilerek II. Erekle'ye bir menşurla birlikte 1000 altın, bir samur kürk ve donatılmış bir at, Revân Hanı Hüseyin Ali Han'a 2000 altın ve samur kürk, Hoy Hanı Ahmed Han'a 1500 altın ve samur kürk gönderildi.[1170] Bâb-ı Âlî tarafından Canikli Hacı Ali Paşa'ya Kerim Han Zend'in topraklarına saldırması durumunda Azerbaycan hanlarına yardım etmesi,[1171] Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya da gerektiğinde 3000 askerle II. Erekle'nin yardımına gitmesi emredildi. Revân Hanı Hüseyin Ali Han'a, diğer hanlarla müttefik olarak Os-

---

1164 II. Erekle'nin General İvan Fedoroviç Medem'e mektubu Bournoutian, *Armenians and Russia..*, 252-253'te yayınlanmıştır.

1165 Nolde, *A.g.e.* II, 357-358.

1166 *BOA. Cevdet Dâhiliye* No. 1923; Uzunçarşılı, *A.g.e.* IV/1, 460-461.

1167 *BOA. HH No. 203/a* [Şirvân, Şeki, Karabağ hanlarının ilişkileri ile Tebriz ve Hoy hanlarına ait bilgileri hâvi Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın tahriri]'dan Uzunçarşılı, *A.g.e.* IV/2, 126.

1168 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* II, 61-62.

1169 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* II, 63-64.

1170 *BOA. MD No. 173.*

1171 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* II, 64; Uzunçarşılı, *A.g.e.* IV/1, 460-461.

manlı Devleti'nin yanında yer almaları hâlinde tasarruflarında olan ülkelerin ve görevlerin kendilerinde kalacağı bildirildi. İran'la ilişkileri bozuk olan, Osmanlı-İran savaşını Osmanlıların kazanacağını ve kendisini İran'a karşı destekleyeceğini düşünen II. Erekle, Pâdişâh'ın hediye ettiği atı gemini öperek karşıladı. Dîvân kurdurarak Sultan I. Abdülhamid'den gelen menşuru okuttu. II. Erekle, Pâdişâh'ın gönderdiği hil'âtı giymek ve eteklerini maiyetine öptürmek suretiyle Osmanlı hâkimiyetine girdi.[1172] Kartli-Kahet, 1776-1783 arasında son defa Osmanlı Devleti'ne tâbi oldu. II. Erekle'nin girişimleri ile Bâb-ı Âli'nin yanında yer alan Hoy, Gence, Revân, Karabağ ve Şeki hanlıkları tarafından Osmanlı Devleti'ne tâbi olacaklarına ve Osmanlı topraklarına saldırmayacaklarına dâir verilen mühürlü ve imzalı senetler, II. Erekle'nin elçisi Mirzâ Giorgi tarafından İstanbul'a ulaştırıldı. II. Erekle, hanlara kefil olduğuna dâir bir senetle, kürk, kumaş, şal gibi hediyeleri elçisiyle İstanbul'a gönderdi. Sultan I. Abdülhamid tarafından sadâkati ve hizmeti için II. Erekle'ye bir samur kürk, at takımı ve mücevherli bir saat gönderildi.[1173]

Rusların, İran'la devam eden savaştan yararlanmak düşüncesi ile kendi topraklarına saldırabileceğini ve II. Erekle ile bir ittifak kurabileceğini de dikkate alan Osmanlı Devleti, Şeki ve Karabağ hanlarına II. Erekle'den gelebilecek bir hücuma karşı birleşmeleri talimâtı vermişti. Azerbaycan ve Dağıstan hanlıkları da II. Erekle'nin Osmanlı Devleti ile İran arasındaki savaştan yararlanarak bölgede güç kazanma gayretlerinden ve Rusya ile kurduğu ilişkilerden rahatsızdı. Hoy Hanı Ahmed Han, Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya bir mektup göndererek Osmanlı Devleti'ne sadâkatini bildirdi.[1174] Şeki Hanı Mehmed Hasan Han, 1776'da Pâdişâh'a gönderdiği mektupta *"Erekle Han-ı iblis-sime Rusyalıya tebâiyyet etmek hesabıyla pişvâsı olup hududu-ı memâlik-i Azerbaycan'a fehattüt ederse"* Azerbaycan ve Dağıstan hanlıklarının II. Erekle'ye karşı ittifaka gideceklerini belirtti ve *"İran bî-sahip ve herkes birer memleket hod be hod Rusyalıya mukâvemet ve mukâbele edemeyecekleri mâlum-ı saadetleridir. Cümlemiz merhamet ü şefkât-ı Pâdişâhî'ye muhtâcız"* diyerek Osmanlı Devleti'nden yardım istedi.[1175] Rusların da iyi ilişkiler kurmaya çalıştıkları II. Erekle, 1777'de Şeki Hanı Mehmed Hasan Han'a mektup göndererek ikili görüşme ve dostluk teklif etti.[1176]

Kerim Han Zend'in 1779'da ölümü sonrası İran'da ortaya çıkan karışıklıktan yararlanarak Şâh olmak isteyen Kuba Hanı Feth Ali Han, Güney Kafkasya'da hâ-

---

1172 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* II, 62–65.

1173 Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaiku'l-Ahbâr 1774-1779 (H.1188-1193)*, (yay. haz. Mücteba İlgürel), Ankara 2014, 107; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* II, 65.

1174 *BOA. HH No. 94/a.*

1175 DA.G.M. (Yay.), *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere dâir Arşiv Belgeleri (1578–1914)*, I, Belge No. 11, 63–64.

1176 *BOA. HH No. 94.*

kimiyet kurmak maksadıyla, Gence ve Revân hanlıkları ile işbirliği yaparak Kartli-Kahet'e saldırdı. II. Erekle de Karabağ Hanı İbrâhim Halil Han'la ittifak yaptı. Kartli-Kahet ve Karabağ birliklerinin 1779'da Feth Ali Han'ı mağlup etmesi üzerine Gence ve Revân hanlıkları, Kartli-Kahet'in kontrolüne girdi.[1177]

Osmanlı Devleti, Azerbaycan hanlıkları arasındaki çekişme ve düşmanlıkları, Rusya'nın bundan yararlanmaması için ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın, Kuba Hanı Feth Ali Han'ın, Şeki Hanı Hüseyin Han, Gazi Kumuk Şamhalı Mehmed Han, Haytak Usmisi ve Akuşa Kâdısı ile ittifak ederek Şuşa ve Karabağ Hanı İbrâhim Halil Han'ın üzerine yürümeye hazırlandığını bildirmesi üzerine Sultan I. Abdülhamid, 25 Temmuz 1779'da Feth Ali Han'a bir fermân göndererek yürüyüşün durdurulmasını emretti.[1178]

Osmanlı Devleti'nin, Azerbaycan hanlıkları arasındaki çekişme ve düşmanlığı bitirme ve kendi etrafında toplama girişimleri üzerine harekete geçen Rusya da hanlara hediyeler göndererek onları kendi tarafına çekmeye çalıştı.[1179] Rusya'nın Azerbaycan hanlıklarına yönelik faaliyetleri dışında, İran'a da elçi göndererek ittifak yapmaya çalışması Bâb-ı Âli tarafından dikkatle takip ediliyordu. Rusya'nın hanlıkları kendisine tâbi kılma yönündeki gayretlerini ve yaşanan gelişmeleri *"çok fena"* olarak değerlendiren Sultan I. Abdülhamid, *"Allâh-ü Teâlâ hazretleri Fahr-i Kâinat hürmetine ol günleri göstermesin"* diye yazıyordu.[1180]

Bakû Hanı Mehmed Han'ın şehirdeki Rus temsilcisini ve Rus tüccarları casuslukla suçlayarak Bakû'dan çıkmaya zorlaması ve anılanların Astarhan'a gitmelerinin ardından Rusya, Kont Voynoviç'i küçük bir birlikle 1782'de Bakû'ya gönderdi. Kuba Hanı Feth Ali Han, 9 Ağustos 1782'de Bakû'ya gelerek Voynoviç ile görüştü. Bir ay kadar süren görüşmeler neticesinde Rus tüccarlarının Bakû ve Derbend'de serbestçe ticaret yapmaları kabul edildi.[1181]

Osmanlı Devleti'yle ittifak yapan, Revân ve Gence hanlıklarını kontrol altına alan II. Erekle'nin İmeret'i işgâl ederek Kartli-Kahet'e ilhâk edebileceğini düşünen I. Solomon, Kartli-Kahet tahtında hak iddia eden Aleksandr Han'a destek verdi. Aleksandr Han, II. Erekle'nin Revân üstüne seferde olmasından yararlanarak ülkede isyân çıkarttı. II. Erekle Tiflis'e dönerek isyânı bastırdı. Feth Ali Han'a sığınan Aleksandr Han Kartli-Kahet'te adamları vasıtasıyla faaliyet yürütüyor ve Rusya'dan destek almaya çalışıyordu. Osmanlıların kendisine destek vermemesi üzerine 1781 ve 1782'de Almanya İmparatorluğu ve Venedik ile temas kurarak bu ül-

---

[1177] *BOA. HH No. 94/L.*

[1178] *BOA. Cevdet Askeriye No. 3866, No. 9076*; Mustafazade, a.g.m. 31.

[1179] *BOA. HH No. 324/E.*

[1180] *BOA. HH No. 891.* Ayrıca bkz. *BOA. HH No. 838*'den Aydın, "Kafdağı'nda..., 323, not. 155.

[1181] Mehmetov, *A.g.e.* 476.

kelerden destek sağlamaya çalışan II. Erekle başarılı olamadı.Aleksandr Han'ın taht üstündeki tehdidini yalnız önleyemeyeceğini anlayan ve Osmanlı Devleti ile İran'dan beklediği desteği alamayan II. Erekle, Haziran 1783'te Gori'de yapılan toplantıda Rusya himayesine girmeyi müzâkereye açtı ve bazı Gürcü beylerinin tavsiyelerine uyarak Rusya'dan himâye istedi. Kartli-Kahet adına Prens İon Muhrani ve Prens Garsevan Çavçavadze, Rusya adına General Potemkin, 24 Temmuz 1783'de Georgiyevsk Kalesi'nde 13 maddelik Rusya-Kartli-Kahet antlaşmasını imzaladılar.[1182] Çariçe II. Yekaterina tarafından 3 Ekim 1783'te tasdik edilen ve Küçük Kaynarca Anlaşması'nın ihlâli anlamına gelen[1183] Georgiyevsk Antlaşması ile Kartli-Kahet, Rusya himâyesine giriyor ve Rusya Güney Kafkasya'da Osmanlılara karşı askerî bir üs elde ediyordu. Bu antlaşma, Kırım'ın Ruslar tarafından işgâli karşısında Bâb-ı Âli'nin hiçbir harekette bulunmamasının neticesiydi.[1184]

II. Erekle'nin Rusya ile münasebetlerini yakından izleyen Bâb-ı Âlî,[1185] Kartli-Kahet'in Rus himâyesi altına girmesi üzerine Sultan I. Abdülhamid'in *"ol taraflara takviyet verilsin"* emri[1186] ve Ruslardan destek alan II. Erekle'nin muhtemel saldırılarına karşı Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın arzı doğrultusunda, Faş, Batum, Sohum ve Anakara kalelerinin tâhkim edilmesini ve asker sayısının artırılmasını kararlaştırdı. Kalelerin muhafazası için sancaklardan toplanan ve *yamak* denilen askerler gönderildi.[1187] Kartli-Kahet'in Rusya'ya yakınlaşması üzerine Sohum, Faş ve Anakara kaleleri ile[1188] Çıldır eyâletindeki Ahıska, Ahılkelek, Azgur ve Hartus kaleleri 1782'de tâmir edildi. Kalelere İstanbul'dan cephâne ve mühimmâtla, kalelerde olan topların onarımı için ustalar gönderildi. Kalelerde mevzilendirmek üzere İstanbul'da 27 top döküldü.[1189] İmeret Kralı I. Solomon ve Megrel Dadyanı II. Katsia, Faş Muhâfızı Gürcüzâde Halil Paşa'ya elçi göndererek, *"izhâr-ı ubûdiyyet ve her ne gûne emri olursa muâvenetde kusûr etmeyeceklerini"* bildirdiler.[1190]

Ruslar, Kafkas Dağları'nı aşarak Gürcistan'a ulaşabilmek için Terek vadisini takip eden Daryal Geçidi'nden geçen bir askerî yolun yapımına başladılar. Gene-

---

1182 Anlaşmanın metni için bkz. Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 76–77.

1183 Küçük Kaynarca Anlaşması'nın 23. maddesi "tavâif-i mezbûre (Gürcü ve Megrel) Devlet-i Âliyye'min reayâsından olmağla Rusya Devleti aslâ mersûmeyne müdahale itmeyüb taarruz eylemeye" diyerek Rusya'nın Kartli-Kahet'in içişlerine karışmasına izin vermiyordu.

1184 Cabağı, *A.g.e.* 33.

1185 *BOA. Bâb-ı Âsafî Amedî Kalemi. No. 23/36, 24/67; BOA. Ali Emirî No. 552;* Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 44–46.

1186 *BOA. HH No. 910.*

1187 Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 154.

1188 *BOA. Cevdet Askeriye No. 38557.*

1189 *BOA. Cevdet Askeriye No.* 12604; *13624; 19988; 44670; 48514.*

1190 *BOA. HH No. 340.*

ral Pavel Sergeyeviç Potemkin'in emriyle inşâsına başlanan ve bir Alman mühendis subay tarafından çizilen plana uygun olarak günde 800 işçinin çalışmasıyla yapılan, geçtiği bölgelerin tamamı Oset ve İnguş boylarının yerleşim birimlerini kapsayan Daryal Geçidi üzerindeki Gürcü Askerî Yolu'nun Ekim 1783'te tamamlanmasının ardından, Albay Burnaşev komutasında gönderilen 1800 asker ve iki bataryadan oluşan Rus birliği bu yoldan geçerek 3 Kasım 1783'te Gürcülerin alkışları arasında Tiflis'e girdi.[1191] Kartli-Kahet'teki Rus askerî varlığının hedefi; bir İran seferinin yanı sıra Dağıstan'ı kuşatmak ve ülkeyi Anadolu'ya yapılacak bir harekâtın üssü olarak kullanmaktı.[1192]

II. Erekle, Bâb-ı Âlî'nin tepkisini çekmemek için İstanbul'a *"Rusların faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'ne yönelik olmadığını, İran ve Dağıstan'la ilgili işler için Tiflis'e geldiklerini"* yazıyordu.[1193] Çerkezistan ve Mozdok taraflarındaki casuslar İstanbul'a "Rusların Ananur Yolu'nu tâmir ettirerek Tiflis'e asker yolladıklarını, Lezgi taifesinin Câr denilen köyü karşısında, Kanık Nehri kıyısında iki ayrı kale inşâ etmeyi ve kalelere koyacakları askerlerle Dağıstan ahalisine baskın yapmayı planladıklarını" bildiriyorlardı.[1194] Tiflis'e gönderilen casuslar ise "iki araba yan yana geçebilecek" bir yolun inşâ edildiğini ve bir Rus yetkilinin Tiflis'e geleceğini haber veriyorlardı.[1195] Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın gelişmeleri bildirmesi sâyesinde,[1196] Kartli-Kahet'in Rusya'ya yakınlaşması ve Gürcü Askerî Yolu'nun inşâsı Bâb-ı Âlî tarafından endişe ile izleniyordu. Sultan I. Abdülhamid, "maazallâhü teâlâ Moskoflu ol taraflara galip olup, ol melûn (II. Erekle) dahi tâbi olmak iktiza ederse gayet fenâ bir şey olacağı zahirdir" diye yazıyordu.[1197] Öte yandan, Gürcistan'a yakın sancaklarda görev yapan, üstelik aile geleneklerinden dolayı bölgeyi iyi bilmesi gereken bazı Osmanlı idarecilerinin Rusların faaliyetlerinden ne kadar habersiz, ufuklarının nasıl yetersiz olduğu görülmektedir. Irsî olarak yüzyıllardır Çıldır eyâletini yöneten Atabeyler hânedânına mensup olan Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa, İstanbul'a gönderdiği arzda; "kayalık, orman ve uçurumlardan meydan gelen bölgede dört-beş devlet bir araya gelerek 100.000 işçi çalıştırsa ve 200.000 kese harcama yapsa bile o yolları genişletemez. Tarihte Timur ve Cengiz'in geçemediği yolların yedi-sekiz ayda inşa edildiğini öne sürmek akıl noksanlığından kaynaklanmaktadır" diye yazmıştı.[1198]

[1191] *BOA. HH No. 324/C; BOA. HH No. 339.*

[1192] *BOA. HH No. 324/C;* Gökçe, *A.g.e.* 79-80.

[1193] *BOA. HH No. 333/A, 333/H.*

[1194] *BOA. HH No. 1251.*

[1195] *BOA. HH No. 339.*

[1196] *BOA. HH No. 445/A.*

[1197] *BOA. HH No. 1335.*

[1198] *BOA.* HH No. 12/437'den Yakûb Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, İstanbul 2014, 27.

Bâb-ı Âlî, Rusların Gürcistan'a yönelik faaliyetleri karşısında, Erzurum Valisi Timur Paşa, Çıldır Valisi Süleyman Paşa ve Faş Muhâfızı Gürcüzâde Halil Paşa'yı koordineli hareket etmeleri yönünde tâlimatlandırdı.[1199] Süleyman Paşa'ya, Çıldır ve Kars kalelerinin tâmir ettirilmesi, gerekli asker ve mühimmâtın konulması emredildi.[1200]

II. Erekle, 24 Ocak 1784'te Georgiyevsk Antlaşması'nı onayladı ve aynı gün Rusya'ya bağlılık yemini etti. II. Erekle, antlaşmayı, "Allah'ın inayeti ve Çariçe'nin yardımı ile Kartli Kralı, Kahet Kralı, Samtskhe-Saatabago'nun ırsî prensi, Kazak, Borçalı ve Şemseddinli, Kak, Şeki ve Şirvân'ın prensi, Gence ve Revân'ın efendisi ve prensi" olarak imzalamıştı. Onun zikrettiği ülkeler daha sonra Rus yayılmacılığının hedefi, onun kullandığı sıfatlar bu yayılmacılığın hukukî gerekçesi olacaklardı. Çariçe II. Yekaterina'nın, Kartli-Kahet'in Rusya himâyesine girdiğine ilişkin bildirisi 25 Ocak 1784'te Tiflis'te halka açıklandı.[1201] Aleksandr Han Ruslar tarafından tutuklanarak Rusya'ya götürüldü.

Kartli-Kahet'te yaşayan Müslümanlar, Gence ve Karabağ hanlıklarına göç ettiler. Karabağ Hanı İbrâhim Halil Han, Kartli-Kahet'le aralarındaki ittifaka son verdi. Halil Efendi başkanlığındaki bir heyetle 1783 yazında Azerbaycan hanlarına mektup ve hediyeler gönderen Bâb-Âli, hanlıkların Rusya'ya yaklaşmasına engel olmaya ve onlarla ittifak kurmaya çalıştı.[1202] Rusların Kartli-Kaheti himâye altına almak, Tiflis'e asker göndermek, Gürcü Askerî Yolu'nu kullanmak sureti ile Dağıstan'ı kuşatmaya aldığının ve işgâle hazırlandığının fark eden[1203] Dağıstanlılar 30.000 kadar savaşçı ile Gürcistan'a akın yapmak için hazır olduklarını, maddî ve manevî desteğine ihtiyaç duydukları Osmanlı Devleti'nin 40.000 kişilik bir orduyu sınırda hazır tutması hâlinde Gürcülere saldıracaklarını İstanbul'a bildirdiler.[1204]

Dağıstan ve Azerbaycan hanlıklarını Osmanlı Devleti'nin yanına çekerek Rusya'ya karşı bir blok oluşturma düşüncesi Osmanlı devlet adamlarında vardı. Ancak hem devletin içinde bulunduğu siyasî, iktisadî, malî ve askerî durum hem de devlet adamlarının, bilgi ve idare yönüyle bunu gerçekleştirecek durum ve iktidar-

---

1199 Erzurum Valisi Demir Paşa'ya yazılan hükümde *"dâimâ cevânib ve etrâfa nezâret ve Çıldır vâlisi Süleyman Paşa ve Faş muhafızı Halil Paşa ve Kars ve Van muhafızlarıyla muhâbere"* hâlinde olması emrediliyordu. *BOA. Cevdet Askeriye No. 52260*'dan Aydın, "Kafdağı'nda.., 309, not. 88.

1200 Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 44-45.

1201 Allen, *A History of the Georgian..*, 211.

1202 1787–1792 savaşı arifesinde mektup ve hediye gönderilen hanların bir listesi için bkz. Sema Işıktan, "1787–1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Hanları ile Münasebeti", *Kafkas Araştırmaları*, I, (1988), 35.

1203 *BOA. HH. No. 336/C* (Dağıstan hanlarının Bab-ı Ali'ye yolladıkları mektupları havidir); *BOA. HH No. 333/K.*

1204 Gökçe, *A.g.e.* 78.

da olmaması bu düşüncenin hayata geçmesine imkân vermedi.[1205] Azerbaycan ve Dağıstan hanlıklarıyla yapılan yazışmalarda ve ittifak kurma çalışmalarında[1206] Osmanlı tarihinde ilk defa olarak *İttihâd-ı İslâm* kelimesi/siyaseti ortaya çıktı.[1207]

Halil Efendi'nin tavsiyesiyle İstanbul'a elçi gönderen Kuba Hanı Feth Ali Han, Karabağ Hanı İbrâhim Halil Han ve Şeki Hanı Mehmed Hasan Han, Osmanlı Devleti'ne tâbi olduklarını bildirdiler.[1208] Halil Efendi'nin girişimi ile Revân Hanı Gulam Ali Han, Kartli-Kahet'e haraç ödemeye ve bu devletle arasındaki ittifaka son verdi.[1209]

Tarhu Şamhalı Murtazâ Ali Han, 27 Şubat 1784'te imzaladığı himâye anlaşması ile Rusya'ya tâbi oldu. Rusların "Tarhu Şamhalı ve Dağıstan Hâkimi" sıfatını kullandıkları Murtazâ Ali Han'ın bir süre sonra ölmesi üzerine yerine geçen oğlu Bammat, 1786'da Ruslarla himaye anlaşması imzaladı. Onun da kısa süre sonra ölümü üzerine Tarhu Şamhalı olan ve Rusların "Tarhu Şamhalı, Buynak ve Dağıstan'ın Hâkimi" sıfatını kullandıkları Mehmed Han, 19 Nisan 1793'te Çariçe II. Yekaterina ile yeni bir himaye anlaşması imzaladı.[1210]

Acaralar ve Lazlar, zaman zaman İmeret'teki Gürcü köylerine akınlar yaparak halkını esir alıyor ve köyleri yağmalıyorlardı. Osmanlı askerleri ve memurlarının hatalı davranışları yüzünden yeniden Rusya'ya yanaşmaya başlayan İmeret Kralı I. Solomon, Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya gönderdiği mektuplarda, İmeret'in Osmanlı tâbiyetinde olduğunu belirterek ve bu akınların durdurulmasını istedi. Ancak Süleyman Paşa bu akınları durdurmak için hiçbir şey yapmadı.[1211] Rusya, İmeret Krallığı ile de himâye anlaşması yapmak istiyordu. Çariçe II. Yekaterina Acaraların akınları sırasında I. Solomon'a para yardımı yaptı ve hediyeler yolladı. Ruslar, I. Solomon'un emrine 4000 asker vermeyi ve Bağdadçık'ta bir kale inşâ etmeyi kararlaştırdılar. Osmanlı Devleti, Süleyman Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği arzlardan, Rusya'nın Dağıstan'ın kuzeyinde bazı kaleler yaparak buralara 5-6000 asker yerleştirdiğini, Rusya'nın görevlendirdiği iki generalden birinin Tiflis'te, diğerinin İmeret'de olduğunu, II. Erekle'nin Çıldır ve Kars'a, I. Solomon'un Çıldır, Faş ve Anakara'ya saldırmaya hazırlandığını haber almıştı.[1212] II. Erekle, Rus askerlerinin

---

[1205] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* II, 62–64.

[1206] *BOA. HH No. 94, 94/B, 944/D-M; BOA. NHD. No. 9.*

[1207] *BOA. HH No. 94.* Konu hakkında bkz. Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001, 222.

[1208] *BOA. HH No. 58/b, 329/c, 110.*

[1209] DA.G.M. (Yay.) *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları...*, I, Belge No. 23, 83–85.

[1210] Nolde, *A.g.e.* II, 359.

[1211] Gökçe, *A.g.e.* 81.

[1212] *BOA. HH No. 338; BOA. Cevdet Hâriciye No. 6491;* Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 84–85.

sevkini kolaylaştırmak için Dağıstan'a uzanan dağ yollarını tâmire başladı. Acaralar, Nisan 1784'te İmeret'e girip, bazı köyleri tahrip ettiler ve halkını esir aldılar. I. Solomon, 23 Nisan 1784'te üzüntüden öldü.

Acaralardan intikam almak isteyen 10.000'den fazla askerin yer aldığı bir İmeret birliği, Lazlarla meskûn Cako kasabasına akın yaptı. Bu akını bekleyen Gönye Mutasarrıfı Abaza Mehmed Paşa, 8 Mayıs 1784'te Gürcülere hücum etti. Bölgedeki geçit ve yollar Osmanlı askerlerince tutulmuş olduğundan, Gürcülerin çoğu katledildi.[1213] Rusya, bu çatışmaları İstanbul'daki elçisi Yakov İvanoviç vasıtası ile protesto etti. Bâb-ı Âli de Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerinin anlaşmalara aykırı olduğunu ve hoş karşılanamayacağını bildirdi.[1214] Rusların Faş ve Batum kalelerine saldırabileceğinden endişe eden Bâb-ı Âlî, durumu Erzurum'da oturan Hudud ve Serhâd Nâzırı Hacı Mustafa Efendi'ye bildirdi ve Trabzon Valisi Canikli Ali Paşa'ya kalelerin asker ve mühimmât bakımından takviye edilmesini emretti.[1215]

Canikli Ali Paşa'nın bölgeyi iyi bilen birinin memur edilmesini istemesi üzerine Gönye eşrâfından Şahinzâde Hacı Osman Paşa'nın oğlu Mustafa Bey, 3 Haziran 1784'te kendisine verilen 15.000 kuruş ve 500 askerle birlikte mirmiran pâyesiyle Faş Muhâfızı tâyin edildi.[1216] Canikli Ali Paşa'ya Batum ve Faş kalelerini muhafaza etmek için bölgeye gitmesi ve bozulan asayişi düzeltmesi emredildi.[1217] Faş Kalesi'ne giden Canikli Ali Paşa casusları vasıtasıyla II. Erekle'nin sınır kalelerine yönelik hareketlerde bulunduğunu öğrendi ve kalelerin savunması için takviye gerektiğini İstanbul'a bildirdi.[1218] "Rusların niyetinin açığa çıkması" üzerine "Rusların hedefinin Anadolu'yu istilâ etmek olduğu" fikrinde olan Sultan I. Abdülhamid, "Faş Kalesi'nin hemen takviye edilmesini" emretti.[1219] Kale, Erzurum, Diyarbekir ve Maraş eyâletlerinden gelen askerlerle takviye edildi. Çıldır, Erzurum, Van valileri ile Faş ve Sohum muhâfızlarına Ruslara karşı hazırlıklı olmaları emredildi.[1220] Bölgedeki kalelere, asker ve mühimmât gönderildi.[1221]

I. Solomon'un 23 Nisan 1784'te ölümü üzerine Bâb-Âlî, İmeret tahtına "bu hainin yerine" İstanbul'da yaşayan Gürcü prenslerinden Levan oğlu Keyhüsrev'i

---

[1213] Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 153.

[1214] Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 209.

[1215] Ahmed Cevdet Paşa. *A.g.e.* II, 154.

[1216] Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 154; Aydın, "Faş Kalesi.., 111.

[1217] *BOA. MD No. 181*, 260, Hk. 739.

[1218] Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 154.

[1219] *BOA. Ali Emirî I. Abdülhamid No. 980.*

[1220] *BOA. HH No. 908.*

[1221] *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 12428.*

oturtmayı[1222] ve Canikli Ali Paşa'yı maiyetine 8000 asker verip İmeret'e göndermeyi planladı.[1223] Batı Gürcistan Patriği II. Maksim Abaşidze, Rusya'ya müracaat ederek "Ortodoks Kilisesi'nin evlatları olarak Gürcü halkının koruyucusu ve efendisi" Çariçe II. Yekaterina'dan yardım istedi.[1224] Osmanlılardan erken davranan Ruslar, I. Solomon'un oğlu Davit'i kral olarak İmeret'e yolladılar. İmeret için savaşı göze alamayan Bâb-ı Âlî, 24 Kasım 1784'te yapılan müşaverede İmeret tahtının II. Davit'e verilmesini ve "Açıkbaş meliki tâyin hakkı Osmanlı Devleti'nde olduğu için kendisine menşur gönderilmesini" kararlaştırdı.[1225]

Çıldır Valisi Süleyman Paşa, İstanbul'a gönderdiği arzla, Revân Hanı Hüseyin Ali Han ve kardeşinin 1783'te katledilmeleri üzerine II. Erekle'nin Tiflis'teki Rus askerlerinin yardımıyla Revân ve diğer Azerbaycan hanlıklarını işgâl edebileceğini bildirerek Bayezid ve Muş mutasarrıflarının II. Erekle'ye karşı Azerbaycan hanlıklarına yardım etmesini talep etti.[1226]

Sultan I. Abdülhamid, İbrâhim Efendi başkanlığında 60 kişilik bir heyeti 1784 yazında Azerbaycan hanlıklarına gönderdi. Heyet, Rus saldırılarına karşı ittifaka ve cihada çağırdığı hanlara para yardımı da götürdü.[1227] Kartli-Kahet'teki Rus temsilcisi Stefan Burnaşev Moskova'ya "İbrâhim Efendi'nin Azerbaycan ve Dağıstan'da dağıtmak için yanında kırk adet dört binlik kese getirdiğini" yazıyordu.[1228] Burnaşev, hanlıkların konumu, askerî gücü, hanların toplum arasındaki itibarı gibi konularda topladığı bilgileri rapor olarak St. Petersburg'a ulaştırmaktaydı.

İbrâhim Efendi'nin misyonu başarılı oldu. Şeki, Hoy ve Karabağ hanları, Süleyman Paşa ile ittifak ederek Rus saldırılarına birlikte karşı koymayı kabul etti.[1229] Erdebil ve Karabağ hanları, Süleyman Paşa vasıtasıyla İstanbul'a gönderdikleri mektuplarda "istenildiği vakit Ruslara karşı savaşa katılacaklarını" bildirdiler.[1230] Osmanlı Devleti'nin talimâtıyla Avar Hanı Oma Han ve Ilısu Hanı Ali Sultan, 1 Haziran 1784'te Alazan vadisi üzerinden Kartli-Kahet topraklarına girdiler. II. Erekle, Süleyman Paşa'ya müracaat ederek akının durdurulmasını istediyse de Osmanlı Devleti duruma müdahale etmedi. Bu akın sırasında Alazan vadisindeki köyler yakılıp yıkıldı. Anadolu'dan gelen Rum usta ve işçilerin 1774'ten beri işlet-

---

1222 *BOA. HH No. 59207.*

1223 Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 189.

1224 Gvosdev, *A.g.e.* 9.

1225 Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 209.

1226 D.A.G.M. (Yay.) *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları..*, I, Belge No. 31, 105–106.

1227 *BOA. HH No. 910.*

1228 Mustafazade, a.g.m. 32.

1229 *BOA. HH No. 58/C*; Mustafazade, a.g.m. 32.

1230 *BOA. HH No. 35, 35/A.*

tikleri Ahtala'daki gümüş ve bakır madeni tahrip edildi, araç ve teçhizatı imhâ edildi, 400 işçi öldürüldü, 1000 kişi esir alındı.[1231] Tiflis üzerine yürüyen Oma Han, II. Erekle'nin Rus askerleri de bulunan ordusunu Loru yakınlarında bozdu. Çok kayıp veren II. Erekle Tiflis Kalesi'ne kapandı. Tiflis'i alamayan Dağıstanlılar, Kartli-Kahet topraklarını yağmaladıktan sonra yaralılarının çok olması ve yolların Rus-Gürcü kuvvetlerince kesilmesi yüzünden kışlamak üzere Ahılkelek'e geldiler.[1232] Çıldır Valisi Süleyman Paşa Dağıstanlı savaşçıları ağırlayabilmek için İstanbul'dan 5000 kuruş istedi. Dağıstanlıların ilkbahara kadar Çıldır eyâletinin topraklarında kalmasına müsaade edildi.[1233] II. Erekle, Dağlıların akınlarından Çıldır Valisi Süleyman Paşa'yı sorumlu tutarak Rusya'nın duruma müdahale etmesini istedi.[1234] İstanbul'daki Rus elçisi Bulgakov, Oma Han'ın Kartli-Kahet akınını ve Süleyman Paşa'nın buna destek vermesini protesto ederek Süleyman Paşa'nın azlini istedi. Sadrâzam Hazînedâr Şahin Ali Paşa ve Reîsülküttâb Seyyid Feyzullah Efendi, elçiye "Dağıstanlılarla Gürcülerin eskiden beri çatıştıklarını, bu yüzden Çıldır valisinin suçlanmasının manasız olduğunu, II. Erekle'nin Dağıstan ve Azerbaycan hanlıklarına tecavüz ettiğini, Müslümanlara yardım etmenin halîfe-i Müslimîn olan Pâdişâh'ın vazifesi olduğunu" söylediler.[1235] Öte yandan, Süleyman Paşa'ya barışa aykırı davranış ve hareketlerde bulunmaması hakkında emirler gönderildi.

Bölge hakkında geniş bilgiye sahip olan Canikli Ali Paşa 9 Ağustos 1784'te Gürcistan'daki karışıklıklara son vermekle görevlendirilerek Erzurum valiliğine tâyin edildi. Ahılkelek'te kışlamalarına izin verilmeyen Avar Hanı Oma Han ve Ilısu Hanı Ali Han komutasındaki Dağıstanlılar, Vahan Kalesi'ni ele geçirmek için Kartli-Kahet topraklarına girdiler. Kaleyi ele geçiren ve halkının çoğunu katleden Dağıstanlılar, General Samoylof komutasındaki Rus birlikleri ile 11 Ekim 1784'te Musaköy'de yapılan savaşı kaybederek ülkelerine çekildiler. Faş Kalesi Muhâfızı Şahinzâde Mustafa Paşa 28 Eylül 1785'te Trabzon Valisi oldu.[1236]

Osmanlı Devleti'nin zor durumda olmasından yararlanmak isteyen ve Bağdad ve Basra'ya saldırmayı düşünen İran Şâhı Ali Murad Han kendisine gönderilen Osmanlı elçisini bu maksatla alıkoymuş, ancak bir süre sonra hediyelerle birlikte geri göndermişti.[1237] Ali Murad Han, 1784'te Almanya ve Rusya'ya elçi gön-

---

1231 *BOA. HH No. 879. BOA. HH No. 1338*; Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 307-310.

1232 Ahmed Cevdet Paşa. *A.g.e.* III, 244-vd.

1233 *BOA. HH No. 1308.*

1234 Jorga, *A.g.e.* V, 49.

1235 *BOA. HH No. 879*; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 161.

1236 *TŞS No. 1938*, 2b, 48a.

1237 Louis François de Ferrières-Sauveboeuf, *Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du Comte de Ferrières-Sauveboeuf, faits en Turquie, en Perse et en Arabie; depuis 1782 jusqu'en 1789*, I, Maestrich 1790, 288.

dererek Osmanlı topraklarının paylaşılmasını teklif etti. Şah'ın elçisi Mirzâ Muhammed ve Rusya Dışişleri Bakanı Prens Grigori Potemkin arasında imzalanan anlaşma ile Kartli-Kahet'te Rus himâyesini ve Azerbaycan hanlıklarının Rus hâkimiyetine geçmesini kabul eden İran, bunlara karşılık Osmanlılardan Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ı alıyordu. Ruslar, Mirzâ Muhammed'in İran'a dönüşü sırasında, yanında kıymetli hediyeler bulunan bir elçiyi İran'a gönderdiler. Ancak İran Şâhı Ali Murad Han'ın, heyet yoldayken ölümü üzerine Rus elçisi Tiflis'e geri döndü.[1238]

Çariçe II. Yekaterina ve Almanya İmparatoru II. Joseph arasında imzalanan antlaşmada, Eflak, Boğdan, Besarabya, Kuzey Karadeniz sahil şeridi ve Ege adaları Rusya'ya, Sırbistan, Bosna-Hersek ve Venedik'ten alınacak Dalmaçya, Almanya İmparatorluğu'na, Mora, Girit ve Kıbrıs Venedik'e bırakılıyordu. Ali Murad Han'ın Ocak 1785'te ölümü antlaşmanın uygulanmasına engel oldu. Belçika'da isyân çıkması Viyana Sarayı'nı çok uğraştırdığından, Almanya İmparatorluğu ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne saldırması 1787 yılına kadar gecikti. Gelişmelerin, Temmuz 1786'da İstanbul'da duyulması üzerine Osmanlı Devleti silahlanmaya ve bir saldırıya karşı Karadeniz limanlarını tâhkim etmeye başladı.[1239]

Avar Hanı Oma Han komutasındaki 15.000 Dağıstanlı ile İmeret yönünden Küçük Kafkas Dağları'nda, Tiflis'in güneybatısında yer alan Burcum Boğazı yolundan gelen Osmanlılar, Nisan 1785'te Kartli-Kahet topraklarına saldırdılar.[1240] Dağıstanlılar, Eçmiadzin Kilisesi ve Manastırı'nı da tahrip ve talan ettiler. Patrik I. Ğugas, Revân'a kaçtı.[1241] İmam Mansur'un başlattığı gazâvâtı bastırmaya uğraşan Rusların yeterli destek veremediği II. Erekle'nin her sene 65.000 ruble haraç ödemeyi kabul etmesi, ayrıca yeterli silah ve mühimmatının olmaması üzerine Oma Han, Kasım 1785'te ülkesine döndü. Dağıstanlılar, Ruslar ve Gürcülerin yol ve geçitleri tutması yüzünden dönüş yolunda kayıp verdiler.[1242]

Bâb-ı Âlî, Erzurum, Soğucak, Çıldır ve Ahıska valilerine gizlice birliklerini, gerektiğinde Kafkaslara ve Kuban Tatarlarına destek vermek ve Rus ilerlemesini durdurmak için hazır tutmaları emrini verirken,[1243] Georgiyevsk Antlaşması uyarınca Gürcistan'ı korumaya kararlı olan Rusya da Kartli-Kahet'e yönelik saldırılar durmazsa "ciddi tedbirler alacağını" Kasım 1785'te Osmanlı Devleti'ne bildirdi. Rus elçisi Yakov Bulgakov, 8 Ocak 1786'da Bâb-ı Âlî'ye nota vererek ülkesinin sa-

---

1238 *BOA. HH No. 756.*

1239 Jorga, *A.g.e.* 5, 46-47.

1240 *BOA. HH No. 811.*

1241 Zinkeisen, *A.g.e.* 6, 364-365.

1242 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 251.

1243 Zinkeisen, *A.g.e.* 6, 396.

vaş istemediğini, ancak Kartli-Kahet'i korumaya kararlı olduğunu belirtti.[1244] Rus elçisi, Çıldır ve Soğucak valilerinin Lezgiler ve Çerkeslerle, Kuban Tatarlarına verdikleri desteklerden dolayı cezalandırılmalarını istedi.[1245]

Georgiyevsk Antlaşması ile Gürcistan'ı himâyesine alan Rusya, Gürcü kölelerin İstanbul ve diğer Osmanlı şehirlerindeki esir pazarlarında satışının durdurulması için girişimde bulunuyordu. İstanbul'daki Rus elçisi Bulgakov'un, "Gürcülerin Rusya tebâsı veya himâyesinde olduğunu" söyleyerek köle ticaretine karşı çıkması üzerine Reis-ül Küttâb Seyyid Feyzullah Efendi, elçiye "köle ticaretinin memâlik-i Osmaniye'de bütün diğer ticarî faaliyetler gibi kanunî bir faaliyet olduğu, bu nedenle yasaklanamayacağı" cevabını verdi.[1246]

1786 baharında Gürcistan'ı korumak ve İmam Mansur'un ilerlemesine engel olmak için seferber edilen Rus birliklerinin sayısı, 40.000'i Kuban'da, 75.000'i Gürcistan'da olmak üzere 115.000 kişiye ulaştı.[1247] Kuba Hanı Feth Ali Han ve Şeki Hanı Mehmed Hasan Han 1786'da Rusya'ya tâbii oldular.[1248] Oma Han ise İstanbul'a mektup göndererek Rusya ve Kartli-Kahet'e karşı savaşa hazır olduğunu bildirdi.[1249] Çıldır Valisi Süleyman Paşa, 1786'da İstanbul'a gönderdiği arzda Avar Hanı Oma Han ve Karabağ Hanı İbrâhim Halil Han ile Kuba Hanı Feth Ali Han arasındaki düşmanlığın sona erdiğini ve gerekirse Kartli-Kahet'e birlikte hücum etmeye karar verdiklerini yazdı. Sultan I. Abdülhamid, Çıldır ve Erzurum valilerine bu konuda gayret göstermelerini emretti.[1250] Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya Dağıstan'a sevk edilecek birlikler, toplar ve mühimmâtla ilgilenmesi talimâtı verildi.[1251] Rusların Tiflis'e asker gönderebileceği düşüncesi ile Süleyman Paşa'ya bölgedeki kabile ve aşiretlerden temin edilecek 4000 kişilik bir kuvvetin hazır edilmesi emredildi.[1252] Kartli-Kahet Kralı II. Erekle Azerbaycan hanlıklarının Osmanlı Devleti ile temaslarını 2 Kasım 1786'da yazdığı bir mektupla General Pavel Potemkin'e bildirdi.[1253] Azerbaycan hanları, 1787'de Erzurum Valisi Battal Paşa ve Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya elçiler göndererek Osmanlı Devleti'ne sadâkatlerini arz ettiler.[1254]

[1244] Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774–1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, (çev. İdil Eser), İstanbul 2001, 31.

[1245] Zinkeisen, *A.g.e.* 6, 397.

[1246] Zinkeisen, *A.g.e.* 6, 392-393.

[1247] Zinkeisen, *A.g.e.* 6, 366-367.

[1248] Karabağ Hanı İbrâhim Han'ın mektubu, *BOA. HH No. 69.*

[1249] *BOA. HH No. 79.*

[1250] *BOA. HH No. 377.*

[1251] DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları..*, I, Belge No. 36, 117.

[1252] Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 329–330.

[1253] Bournoutian, *Armenians and Russia...*, 322.

[1254] *BOA. HH No. 1164.*

Revân Hanı Mehmed Han, Zeynelabidin Bey başkanlığında bir elçilik heyetini 1787'de İstanbul'a gönderdi. Bâb-ı Âli, hanlıkların askerî açıdan zayıflıklarının farkındaydı. 1787 tarihli bir vesikada "ol havalilerde Moskofluya sedd olacak Feth Ali Han'dan gayrı kuvvetli kimesnenin olmadığı" belirtilir.[1255] Karabağ Hanı İbrâhim Halil Han 1787'de Çıldır ve Erzurum valileri vasıtası ile İstanbul'a "Il. Erekle'nin gönderdiği askerlerin Nahçıvan bölgesinde yağma ve katliâm yaptıklarını" bildirdi.[1256] Süleyman Paşa da "II. Erekle ile İbrâhim Halil Han arasında düşmanlık olduğunu, İbrâhim Halil Han'ın Tiflis'e saldırmak için Avar Hanı Oma Han'la, Il. Erekle'nin de İbrâhim Halil Han'a saldırmak için Kuba Hanı Feth Ali Han'la anlaştığını" Bâb-ı Âlî'ye arz etti.[1257]

Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı Azerbaycan ve Dağıstan hanlıklarını kendi yanına çekmek için hassâ silahşorlarından Salih Bey'i mektuplar ve hediyelerle birlikte Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına gönderdi.[1258] II. Erekle ile Derbend hanlığı topraklarını ele geçiren Feth Ali Han, İbrâhim Halil Han'a karşı anlaştılar.[1259] İbrâhim Halil Han'a nâme gönderilerek Rusya ile savaş çıkması hâlinde Rus birliklerinin üzerine yürümesi ve bu hususta Azerbaycan ve Dağıstan hanları ile haberleşmesi istendi.[1260] Bâyezid Mutasarrıfı İshak Paşa'ya Revân Hanı Mehmed Han ile Karabağ Hanı İbrâhim Halil Han arasındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için çalışması emredildi.[1261] Bâb-ı Âlî'nin gayret ve girişimlerine rağmen Azerbaycan hanlıkları güçsüzlükleri, aralarındaki anlaşmazlık, gerginlik ve rekâbet yüzünden 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Devleti'ne askerî destek veremediler. İbrâhim Halil Han ve Oma Han, Kartli-Kahet ile ittifak yaptığı için 1787'de Nahçıvan Hanlığı topraklarına saldırdılar. Nahçıvan hanlığına geçen Kelb Ali Han, 1788'de Karabağ topraklarına saldırarak köyleri yağmaladı. Erzurum Valisi Yusuf Paşa, gelişmeleri İstanbul'a bildirdi. Hoy ve Revân hanlıkları ile ilişkilerini düzelten Kelb Ali Han'ın, İbrâhim Halil Han'a düşmanlığı devam etti.

d) İmam Mansur

Küçük Kabardey ve İnguş bölgelerini 1783'te işgâl eden Ruslar Sunçkala ve Kizları tahkim edip, Avar Hanlığı, Haytak Usmiliği ve Gazi Kumuk Şamhallığı ile Çeçenler üzerindeki baskılarını artırdılar. General Stolyov komutasındaki Rus birlikleri Çeçenistan'a saldırdılar. Bu saldırı, Çeçenistan'da Ruslara karşı direnişi ör-

---

1255 *BOA. HH No. 1290.*

1256 *BOA. HH No. 765.*

1257 *BOA. HH No. 765.*

1258 *BOA. MD, No. 184,* Hk. 523; *BOA. Name-i Hümâyûn Defteri No. 9,* 221-222.

1259 *BOA. HH No. 765.*

1260 *BOA. Name-i Hümâyûn Defteri No. 9,* 221-222.

1261 *BOA. HH No. 765.*

gütleyecek bir önderi yaratacaktı. İmam Mansur. Bu önderin takipçileri, Kuzey Kafkasya'da 100 yıla yakın bir süre, tarihin gördüğü en büyük ve en kahramanca direnişlerden birini göstererek Rusları Kafkasya'da meşgul edecek ve çarların Kafkasya üzerinden Ortadoğu'ya inme planlarını edebiyen ortadan kaldıracaklardı.

Gerçek adı Uçermak olan İmam Mansur 1748'de Sunja nehri yakınında, derin bir uçurumla çevrili Aldı köyünde doğdu.[1262] Babasının adı Ela (Ali) olan Uçermak çocukluk ve gençliğinde, kaz, koyun, sığır çobanlığı ve marangozluk yaptı. Kur'an okumasını ve temel dinî bilgileri babasından öğrendi. Muhtemelen bir süre Dağıstan'da medrese eğitimi aldı. "Uzun boylu, acık kaşlı, kumral sakallı" olan İmam Mansur, sade, temiz ve mütevazı bir evde ikamet etmekteydi.[1263] Bazı İtalyan araştırmacıların, İmam Mansur'un Giovanni Battista Boetti adlı uzun yıllar Doğu Anadolu ve Kafkasya'da görev yapan, sonradan Müslüman olmuş Monferratolu bir Katolik papazı ve misyoneri olduğuna dair, Sovyet tarihçilerinin de niyetlerine uygun bulduğu iddialarının[1264] İmam Mansur hakkındaki Osmanlı belgeleri ve Alexandre Benningsen'in Rus ve Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanarak yazdığı önemli makalesi karşısında hiçbir ilmî değeri yoktur.[1265] İmam Mansur'un Nâdir Şâh'ın soyundan olduğu, önce İzmir'e geldiği, buradan Livorno'ya giderek Hıristiyanlığa geçtiği, talihsiz bir aşk yüzünden Fransa'ya, daha sonra Mısır'a gittiği, İstanbul'a gelip yeniden Müslüman olduğu[1266] ya da Nogay olduğuna dair iddialar da vardır.[1267] Çeçen asıllı Nakşibendî şeyhi İmam Mansur bir gece rüyasında gördüğü Hz. Muhammed'in emri üzerine ve 12-13 Şubat 1784'te Çeçenistan'da yaşanan bir depremin ardından Aldı'da yayınladığı "Rahman olan Allah'a inanan Mansur, rahman ve rahim olan Allah adına ve Hz. Muhammed'in bi-had (sınırsız) ve bi-hesab (sayısız) ümmetine bunu bildirir" diye başlayan bir beyannâme ile Ruslara karşı "Gazâvât" ilân etti. Köylerde cihâd vaazları veren ve Çeçenistan, Da-

---

1262 İmam Mansur'un doğum yılı, Erel, *A.g.e.* 114; Gökçe, *A.g.e.* 116 ve Kaflı, *A.g.e.* 80'de 1722 olarak verilmektedir.

1263 Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 364, Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 33b; Kaflı, *A.g.e.* 80; T.Cemal Kutlu. *İmam Mansur*. İstanbul 1987, 17.

1264 Gabotto Luigi, "Una singolare figura Monferrina G.B. Boetti detto il Profeta Mansur", *Storie di Altri Tempi. La Grafica Monferrina Casale*, (1950), 147–155; Gianni Marocco, "Giovan Battista Boetti: realte o mistificazione? Contributo od una questione irrisolte", *Studi Piemontesi*, fa II, Torino 1981, 312–328; Francesco Picco, *Un Awenturiere Monferrino del Secolo 18. Padre G. B.Boetti detto il Profeta Mansur con Ritratto*, Alessandria, 1901; A. Vicomte de La Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman, depuis les origines jusqu'à nos jours*, I. Paris 1914, 317-318.

1265 Alexandre Benningsen, "Un mouvement populaire au Caucause du XVIIIe siecle. La 'guerre sainte' du Sheikh Mansur (1785–1794) Page mal connue et controversée des relations Russo-Turques", *CMRS*, 5/2, (1964), 159-205; Ayrıca bkz. Franco Venturi, "The Legend of Boetti Sheikh Mansur", *Central Asian Survey*, 10/1–2, (1991), 93–101.

1266 Zinkeisen, *A.g.e.* 6, 361-362, not 730.

1267 Ferrières-Sauveboeuf, *A.g.e.* I, 61.

ğıstan ve Kabardey halkına mürîdleri vasıtasıyla gönderdiği beyannâmelerde "Kâfire medar haramdır. Müslüman olan kâfiri vurup malını talan evlâd-ı ayâlini esir etmelidir.. Rus eseri olan her şey ve Rusun tavr-ı hareketine müşabih her vasıf haramdır. Hasta olursanız kendinizi Rus tabiblere tedavi ettirmeyiniz. Netice de belki o Rus ile dost olmak mümkündür"[1268] diyecek kadar Rus düşmanı olan İmam Mansur'un fikirleri Kuzey Kafkasya'ya yayıldı.

Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı harekete geçen İmam Mansur'a başlangıçta şüpheyle baktı ve Soğucak Muhâfızı Ferah Ali Paşa'dan onun hakkında bilgi istedi. Ferah Ali Paşa, 1784'te İstanbul'a gönderdiği bir tahrirde, "İmam Mansur dedikleri adamın bir miktar hilmini devlete tahrir etmiştim"[1269] diye söz ettiği İmam Mansur'u "muttaki ve zâhid bir adam" olarak belirtir. İmam Mansur'un ortaya çıktığı Çeçenistan'ın en yakın Osmanlı kalesi olan Hacılar Kalesi'ne "beş konak ve ziyade mesafede olması"[1270] ve Ferah Ali Paşa ile Çıldır Valisi Süleyman Paşa'dan gelen İmam Mansur'la ilgili haberlerin birbirini tutmaması ve kendisinden bir destan kahramanı gibi söz edilmesi[1271] üzerine Sultan I. Abdülhamid konunun araştırılmasını emretti.[1272] Çerkes asıllı Kapdân-ı Deryâ Cezayirli Gazi Hasan Paşa Kuzey Kafkasya'daki gelişmeleri incelemek üzere bir çavuş ve çuhadarını bir kırlangıç gemisi ile deniz yoluyla Anapa üzerinden bölgeye gönderdi. Çeçenistan'a geçemeyen heyet, Anapa'da bilinen hususlara dayanarak kaleme aldığı raporla birlikte İstanbul'a döndü ve söz konusu raporu Sadrâzam Halil Hamid Paşa'ya sundu.[1273] Abhazistan Hâkimi ve Sohum Sancakbeyi Keleş Ahmed Bey'e, İmam Mansur hakkında bilgi edinmesi ve Dağıstan'la ilgilenmesi talimâtı verildi. Kaftancısı Gazioğlu Mehmed Ağa aracılığı ile İmam Mansur'la irtibâtlı olan Ferah Ali Paşa, İmam Mansur'un kız kardeşinin oğlu Bolat Han'ı ve Gazioğlu Mehmed Ağa'yı İstanbul'a yolladı, ancak kendilerine İstanbul'da ilgi gösterilmedi.[1274] Bâb-ı Âlî, İmam Mansur'un beyannâme gönderdiği kabîlelerin Rus topraklarına yaptığı saldırıların Osmanlı-Rus barışını bozabileceği ve Çerkesleri Osmanlı Devleti'ne itaatten alıkoyacağı endişesini taşıyordu.[1275] Ferah Ali Paşa kabîlelere "Pâdişâhın Rusya ile barışık olduğunu" bildirerek "o taraflara varılmamasını" istedi.[1276]

[1268] İmam Mansur'un 1200 tarihli beyannâmesi. *BOA. HH No. 1247; No. 1248*; Berkok, *A.g.e.* 381.

[1269] *BOA. HH No. 941.*

[1270] *BOA. HH No. 1011/B.*

[1271] *BOA. HH No. 1246.*

[1272] *BOA. HH No. 1011/A.* Konu hakkında bkz. Sarıcaoğlu, *A.g.e.* 224.

[1273] *BOA. HH No. 1198-M.*

[1274] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 211.

[1275] Sarıcaoğlu, *A.g.e.* 225.

[1276] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 213.

Kizlar, Mozdok, Vladikavkaz kalelerindeki Rus komutanları İmam Mansur'un cihad ilân ettiğini ve faaliyetlerini, 1784'te General Potemkin'e rapor ettiler. İmam Mansur'un hareketini fazla yayılmadan bastırmak isteyen General Potemkin 2 Nisan 1785'de Çeçenlere karşı tehditlerle dolu bir beyannâme neşretti.[1277] General Potemkin'in emri ile 6 Mayıs 1785'te Çeçen topraklarına girerek çok sayıda köyü yakıp yağmalayan Albay Pieri komutasındaki 7000 kişilik Rus birliği Sunja vadisinden ilerleyerek 6 Temmuz 1785'te Aldı'ya ulaşan ve köyü yaktı. Rus birliği 8 Temmuz 1785'te Aldı yakınında yapılan ve İmam Mansur'un kardeşinin şehîd olduğu savaşta[1278] Çeçenler ve Kabardeyler tarafından imhâ edildi. Aldı Muharebesi, İmam Mansur'a büyük şöhret sağladı. Kafkasya'nın her tarafından gelen savaşçılar ona katılmaya başladılar. Çerkezistan ve Megrel'den gelen Hıristiyanlar da İslâm dinine girerek onun sancağı altında toplanıyorlardı.[1279] İmam Mansur'un "Moskoflara büyük mağlubiyetler yaşatması" İstanbul halkı tarafından da memnuniyetle takip ediliyor ve camilerde coşkuyla anlatılıyordu.[1280] İmam Mansur'un ayaklanmasına Avrupa'da önem veriliyordu. Prusya Kralı II. Friedrich 1786'da İstanbul'daki elçisi Friedrich Heinrich von Diez'e "Mansur'un başarılarına bağlı olarak Bâb-ı Âlî'nin geleceğine bakıyorum. Eğer onun Ruslar tarafından ezilmesine izin verirlerse, bunun hemen akabinde imparatorluklarının mezar taşını dikmiş olacaklardır" diye yazmaktaydı.[1281]

İmam Mansur'un Ruslarla yaptığı savaşla ilgili olarak Kabardey ümerasından Misost Bey, Mirzâ Bey, Kabardey hacıları ve Müslüman olan beş Rus askerinin, Hacılar Kalesi Muhâfızı Nogay Ali Ağa'ya verdikleri bilgiler İstanbul'a bildirildi.[1282] Savaşta ele geçen on top "Devlet-i Aliyye'den fermân olmadıkça bu topların geri verilmesinin muhâl olduğunu"[1283] Ruslara bildiren İmam Mansur tarafından "Soğucak'ta Pâdişâh tarafından vekil bırakılmış olan paşaya" gönderildi.[1284] Bu gelişmeler üzerine Bâb-ı Âlî, İmam Mansur'un yanına 200 talebesi ile birlikte Ayıntap ulemâsından Seyyid Halil Efendi[1285] ile siyasî konulara ve dinî ilimlere hâkimi-

---

1277 *BOA. HH No. 1011/B.*

1278 *BOA. HH No. 1011/C, D.*

1279 Zinkeisen, *A.g.e.* 6, 363.

1280 Sarıcaoğlu, *A.g.e.* 224.

1281 Zinkeisen, *A.g.e.* 6, 395, not 797.

1282 *BOA. HH No. 1011/B, D.*

1283 *BOA. HH No. 1011/B.*

1284 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 215; *BOA. HH No. 1011/B.*

1285 Daha sonra Anapa'ya giderek Trabzon valileri ve Anapa muhafızlarının maiyetinde görev yapan Seyyid Halil Efendi'nin Anapa'dan Trabzon Valisi ve Anapa Seraskeri Koca Yusuf Paşa'ya gönderdiği arzlar, Jean-Louis Mattei tarafından "Kırım ve Kafkasya'da Osmanlı Nüfuzunun Gerilemesi ve Ruslara Karşı Kafkas Kabîlelerinin Direniş Girişimleri (1792)", *Toplumsal Tarih*, 6, (Haziran 1994), 7 (Temmuz 1994), 9 (Eylül 1994) içinde yayınlanmıştır.

yetiyle tanınan Sıvaslı Mehmed Rıza Efendi'yi gönderdi.[1286] İstanbul'daki Rus elçisi Yakov İvanoviç Bulgakov, 29 Ağustos 1786 tarihli raporunda Çariçe II. Yekaterina'ya "Bâb-ı Âlî'nin bir softayı görevlendirerek İmam Mansur'un yanına gönderdiğini" bildiriyordu.[1287]

İmam Mansur'un 15.000 savaşçı ile Terek nehrini geçerek Kizlar-Mozdok Hattı'nı zapt etmesi ve 29 Temmuz'da Albay Vrede komutasında bir garnizonun savunduğu küçük bir kale olan Grigoriopolis Kalesi'ni kuşatması üzerine Ruslar Maniç bataklığına kadar çekildiler. Ancak, Albay Vrede yaptığı huruç hareketi ile İmam Mansur'u kuşatmayı kaldırarak geri çekilmeye mecbur bıraktı. General Pavel Sergeyeviç Potemkin, Albay Nagel komutasında dört piyade taburu, iki ağır süvari bölüğü, Mozdok Kozak alayı ve üç Kozak bölüğünden oluşan 15.000 kişilik bir birliği 30 Ekim 1785'te İmam Mansur'un üstüne yolladı. Terek nehri kıyısındaki Tatartob'ta 2 Kasım 1785'te yapılan muharebede Rusların takviye almaları üzerine büyük kayıp veren İmam Mansur yenildi.[1288] Ruslar Mozdok bölgesini geri aldılar.

Anapa Muhâfızı Bîcanoğlu Ali Paşa 25 Kasım 1785 tarihli arzında "İmam Mansur'un Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilişkileri bozacak hareketlerinden endişe duyduğunu" İstanbul'a bildirdi.[1289] İmam Mansur, Bîcanoğlu Ali Paşa'ya gönderdiği mektupta "Anapa'ya gelerek Devlet-i Âliye'ye yardım edeceğini", Sadrâzam Şahin Ali Paşa'ya yazdığı mektupta "Allah'ın ve Peygamberin inâyeti ile Ümmet-i Muhammed'i Şer-i Şerîf'e davet ettiğini" bildirerek Rusya'ya yapılacak akınlar hakkında bilgi veriyordu.[1290]

Kuban Çerkesleri içindeki en büyük destekçisi Kazi Geriy olan ve Gazâvât'ı yaymak maksadıyla Çerkeslere, Abazalara ve Nogaylara mektuplar gönderen İmam Mansur, İstanbul'a gönderdiği mektubunda "Biz dahi etrafımızdaki Çerkes ve Abazaları eski ahidleri üzerine devlete bağlamak için çalıştık. Paşa hazretleri bu makûle kabîleleri ile komşu olduğumuza binâen herkesin tavrına göre hareket ve kanaat ve hüsn-i imtizaç edeceği mâlumunuz olmakla, İnşallah-ı Teâlâ bu tarafta olan kabâîlden cümlesini Pâdişâh-ı âlempenâh efendimizin ubûdiyyetine bağlamağı vazifemizden saymaktayız, Bu cümleden olarak Anapa ve Soğucak ve sâir mahallerin cümlesi ile hüsn-i imtizaç üzere iltifat buyrulduğundan ve yurd-ı Padişâhîde bir türlü kusur olmayıp, şanla ve isteyerek tarafımızdan bir emrin buyrulmasında Abaza, Çerkes ve Nogayların bu emre itibar edeceklerinin mâlum olma-

---

[1286] *BOA. HH No. 29/1*; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 217; Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 364.

[1287] Benningsen, a.g.m. 161.

[1288] *BOA. HH No. 1305/A*; Baddeley, *A.g.e*, 74; Berkok, *A.g.e*, 384.

[1289] *BOA. HH No. 1349.*

[1290] *BOA. HH No. 1351.*

sını" yazıyordu.[1291] Ordusunun dağılması üzerine Kabardey bölgesine çekilen İmam Mansur'un talimâtıyla 1786'da Ruslara karşı iki koldan saldırıya geçen Hacı Geriy, Adil Geriy ve Hatohşoko Kabardey'den yapılan taarruzla Aleksandrovskaya ve Novoristove mevkilerini ele geçirdiler. Kuban bölgesinden yapılan taarruzla Ruslar, Meye nehri gerisine atıldılar. Boldaruvskaya mevkii işgâl ve civardaki dört palanka tahrip edilerek Rus Generali Grigov esir alındı. Ancak General Potemkin Kuban bölgesine üç ayrı birlik gönderdi. Ruslara yenilen ve kuvvetleri dağılan İmam Mansur Anapa Kalesi'ne gelerek Osmanlılara sığındı. Anapa Seraskeri tâyin edilen Trabzon Valisi Battal Hüseyin Paşa'nın Haziran 1789'da Anapa Kalesi'ne geldikten sonra kendisine karşı kaba davranmasından rahatsız olan İmam Mansur beraberindeki müritlerle birlikte Çeçenistan'a döndü. Dağıstanlılar ve Çeçenlerin isteği üzerine durumu İstanbul'a bildiren[1292] İmam Mansur, Bâb-ı Âlî'nin ricası üzerine Anapa'ya geri geldi.[1293]

Ruslar tarafından kuşatılan Anapa Kalesi, 22 Haziran 1791'de teslim olunca İmam Mansur da esir düştü. Tedavi edilen İmam Mansur önce St. Petersburg'a, oradan da Çariçe II. Yekaterina ile görüşmesi için Çarkosela'ya götürüldü. Ekim 1791'de Schliesselburg Kalesi'ne hapsedildi. Savaştan sonra St. Petersburg'a gelen Osmanlı elçisi Mustafa Râsih Paşa'nın esirlerin değişimi sırasında Osmanlı Devleti'ne verilmesini ısrarla istediği İmam Mansur 13 Nisan 1794'te idâm edilerek şehîd edildi ve dinî bir tören bile yapılmadan kalenin yakınındaki bir dağın eteğine gömüldü.[1294]

1291 *BOA. HH No. 1350.*

1292 *BOA. Cevdet Askeriye No. 4681.*

1293 *BOA. Cevdet Askeriye No. 5515.*

1294 Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi-Gazavat Tarihi*, (haz. T.Cemal Kutlu) İstanbul 1987, 30. 1774–1787 arasında Kafkasya ve Kafkasya'daki Osmanlı-Rus rekâbeti ile İmam Mansur ve Gazâvât hakkında arşiv belgeleri dışındaki kaynaklarımız: Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* II-III; Ahmed Vâsıf, *A.g.e.*; Allen, *A History of the Georgian..*; Ali Arslan, "Osmanlı Belgelerine göre İmam Mansur", *Kafkasya'da İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2000 içinde 161–171; Baddeley, *A.g.e.*; Benningsen, a.g.m. [İmam Mansur üzerine en iyi çalışma]; Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.*; Berkok, *A.g.e.*; Bekir Demirel, "İmam Mansur", *Birleşik Kafkasya Dergisi*, 4, (1965); Erel, *A.g.e.*; Gökçe, *Age*; Vasfi Güsar, "Uşurman-Şeyh Mansur", *Yeni Kafkas Dergisi*, 1, (1957); Kaflı, *A.g.e.* 78–87; Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi-Gazavat Tarihi*, (haz. T.Cemal Kutlu) İstanbul 1987; T. Cemal Kutlu, *İmam Mansur*, İstanbul 1987; Julietta Meskhidze, "Imam Shaykh Mansur: a few Stanzas to a Familiar Portrait", *Central Asian Survey*, 21/3, (September 2002), 301-324.

E. 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Almanya Savaşı ve Kafkasya

Çariçe II. Yekaterina Nisan 1787'de Kırım'a 50-60.000 asker sevk etmesini müteakip, Almanya İmparatoru II. Joseph'le 14 Mayıs 1787'de Kerson şehrinde Osmanlıların Avrupa'dan sürülüp çıkarılması için Rus-Alman ittifak antlaşmasını imzaladı. İki hükümdar birlikte Kırım'a geldiler.

İstanbul'daki Rus elçisi Yakov İvanoviç Bulgakov, Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki, içlerinde Gürcistan ve Kuban bölgesinden Rusya'ya vâki saldırıların da bulunduğu bazı meselelerin halli talebi ile Gürcü asıllı Sadrâzam Koca Yusuf Paşa ve Reîsülküttâb Süleyman Feyzi Efendi'ye müracaat etti. Ayrıca Kartli-Kahet'te Rus himâyesinin kabulü, Varna'da bir konsolosluk açılması gibi bazı teklifler sundu. Süleyman Feyzi Efendi, 26 Temmuz'da Rus elçisi Bulgakov'a bir muhtıra vererek Kartli-Kahet Kralı II. Erekle'nin Osmanlı tebaası olduğunun kabul edilmesini, Kırım ve Kuban'da Müslümanlara baskı ve zulümlerin önlenmesini, Eflak ve Boğdan'da görevli Rus konsoloslarının halkı kışkırtmaya son vermelerini, Karadeniz'den çıkan Rus bayraklı her geminin denetlenmesini istedi.

Fransa, İstanbul'daki elçisi Auguste de Choiseul-Gouffier vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya savaş açması için teşvik ediyordu. İngiltere ve Prusya da Osmanlı Devleti'ni savaşa teşvik ederek Kırım'ın bağımsızlığının geri verilmesini istiyorlardı. Rus elçisiyle yapılan görüşmeden 14 gün sonra, 13 Ağustos 1787'de yapılan müzâkerede Koca Yusuf Paşa'nın ısrarı ve savaş yanlısı Şeyhülislâm Müftüzâde Ahmed Efendi'nin fetvâsıyla Rusya'ya savaş açıldı.[1295] Çariçe II. Yekaterina da 7 Eylül 1787'de yayınladığı ve 1774'ten beri Osmanlıların yaptığı barış ihlâllerini sayarak adaletin sağlanması için bütün Hıristiyanlara seslendiği iki manifesto ile savaş fetvâsına cevap verdi.

Rusya'yı 1787-1792 savaşında Hollanda bankerleri finanse ettiler. Çariçe II. Yekaterina'nın kreditörü "Henry Hope Bankası" 1787-1793 arasında her biri üç milyon florin değerinde ve toplamı 57 milyon florin olan, 19 Rus borçlanmasını örgütledi. Ruslar, Osmanlı Devleti'nin zararına olmak üzere Karadeniz'e kadar uzanan muazzam bir toprak parçasını Hollanda'nın parası sâyesinde fethettiler.[1296] Osmanlı Devleti ve Rusya 1787 sonbahar ve kışını karşılıklı askerî hazırlıkla geçirdiler. Almanya İmparatorluğu, Rusya ile yaptığı ittifak gereği, İmparator II. Joseph'in "Avrupa'yı barbarlardan temizlemek istedikleri" hususundaki açıklaması

[1295] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* IV, 280-281.1783–1787 arasındaki diplomatik faaliyetler için bkz. Bağış, *A.g.e.* 23–52.

[1296] Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-18. Yüzyıllar. 2. Cilt Mübadele Oyunları*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1993, 477.

[1297] Ferrières-Sauveboeuf, *A.g.e.* I, 84.

ile 9 Şubat 1788'de Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Osmanlı Devleti de "her gün ölmektense bir kere ölmek evlâdır" özdeyişi ile savaşı kabul etti.[1297]

Fransa, XVI. Louis'nin tahta çıkışından itibaren geleneksel dostu Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya ile işbirliği siyaseti gütmeye ve Bâb-ı Âli'ye verdiği destek ve yardımı azaltmaya başlamıştı. 1786'da Osmanlı ülkesinde bulunan subay ve uzmanlar geri çağrıldı. Fransa ile Rusya arasında 11 Ocak 1787'de Ticaret ve Konsolosluk Anlaşması imzalanırken, Rusya İngiltere ile yapmış olduğu benzer bir anlaşmayı uzatmadı. Bu durum, Londra'da kabul gören Rusya'nın İngiltere'nin doğal müttefiki olduğu düşüncesini yıktı. İngiltere, Rusya'nın doğuya ve güneye doğru yayılmasına engel olmak için Osmanlı Devleti'ni korumanın menfaatlerine daha münasip olduğunu gördü. Rusya ve Almanya'nın Osmanlı topraklarını paylaşmak için yaptıkları ittifak, İngiltere'de "Hindistan yolu güvenliğini tehdit eden bir proje" olarak görülüyor ve İngiltere Başbakanı William Pitt, "Rusya'nın doymak bilmez ihtiraslarına set çekme zamanının geldiğini" ifade ediyordu. Çariçe, 1788'de Rus donanmasını, Akdeniz'e geçmek üzere Baltık Denizi'nden hareket ettirdi. Ancak İngiliz hükümeti, Rus filosunun Baltık'tan Akdeniz'e geçirilmesine her hangi bir biçimde yardım etmeyi reddetti.[1298]

a) Rumeli Cephesi

Sadrâzam Koca Yusuf Paşa 25 Mart 1788'de Almanya cephesine hareket etti. II. Joseph, Transilvanya'nın güneyinde Şebeş kasabasında ordugâh kurdu. Osmanlı ordusu Tuna'nın kuzeyine geçerek Transilvanya'ya girdi. Osmanlı ordusunun öncüsü Vezîr Çerkes Cenâze Hasan Paşa Şebeş çevresindeki stratejik tepeleri tuttu. Koca Yusuf Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu 21 Eylül 1788'de Alman ordusuna karşı Şebeş zaferini kazandı. Büyük kayıp veren Almanlar geri çekildiler. İmparator esir olmaktan güçlükle kurtulurken binlerce asker ve 80 top Osmanlıların eline geçti.

General Grigori Aleksandroviç Potemkin komutasındaki Rus birlikleri 17 Aralık 1788'de Vezîr Mehmed Ali Paşa tarafından savunulan ve Kapdân-ı deryâ Cezâyirli Gazi Hasan Paşa'nın donanmayla denizden savunmasını desteklediği Özü'yü işgâl ettiler. Şehirdeki 25.000'den fazla Türk'ün tamamı şehîd edildi. Özü'den sonra Hocapaşa ve Hotin de Rusların eline geçti. Hocapaşa'daki Türkler kadın-erkek, genç-ihtiyar ayrımı olmaksızın kılıçtan geçirilerek şehîd edildi. Özü Kalesi'nin kaybına çok üzülen Sultan I. Abdülhamid 7 Nisan 1789'da öldü. Tahta geçen Sultan III. Selim müşavirlerinin barış yapması tavsiyelerine karşılık, savaşa devam etti. Serasker Kemankeş Mustafa Paşa Siret nehri kıyısındaki Fokşani'de 1 Ağustos 1789'da General Aleksandr Vasilyeviç Suvorov ve Prens Sachsen-Koburg

---

[1298] 1787–1792 Osmanlı-Rus savaşında İngiltere'nin tutumu hakkında bkz. Anderson, *A.g.e.* 31–41.

komutasındaki Rus-Alman orduları karşısında bozguna uğradı. Boğdan'a doğru ilerleyen Sadrâzam ve Serasker Çerkes Cenâze Hasan Paşa 22 Eylül 1789'da yenildi. Geri çekilen Osmanlı ordusu Buza nehri üstündeki köprünün yıkılması nedeniyle ağır kayıplar verdi, 23.000 asker şehîd oldu ve 68 top Alman-Rus birliklerinin eline geçti. Üç haftalık savunma sonrası 8 Ekim'de Belgrad ve 9 Kasım'da Bükreş, Almanlar tarafından işgâl edildi. Cezayirli Gazi Hasan Paşa, 23 Eylül'de İsmail önlerinde Rusları bozdu. General Potemkin komutasındaki Ruslar 25 Eylül 1789'da Hocabey'i, 11 Ekim 1789'da Akkerman'ı, 14 Kasım'da Bender'i işgâl ettiler. Coğrafî konumu çok elverişli olan Hocabey, Odesa adı ile Rusya'nın Karadeniz'deki en önemli limanı ve ticaret merkezi olacaktı.

Osmanlı Devleti ve Prusya arasında 31 Ocak 1790'da ittifak anlaşması imzalanması üzerine Almanlar, Osmanlı cephesinden büyük birlikler çekerek Prusya sınırına yığdılar. Osmanlı ordusu 8 Haziran 1790'da Yerköyü'nde Prens Sachsen-Koburg komutasındaki Alman ordusunu bozguna uğrattı. 5000 ölü veren Alman ordusunun 50 topu Osmanlıların eline geçti. Ruslar 30 Ekim 1790'da Kili'yi, 16 Kasım'da Tulça'yı, 25 Kasım'da İsakçı'yı ve 22 Aralık'ta İsmail'i işgâl ettiler. Tuna deltası ve Besarabya Rusların eline geçti.

"Osmanlı-Rus savaşının, savaş öncesi statüko temelinde sona erdirilmesini" isteyen İngiltere Başbakanı William Pitt, bu gelişmeler üzerine Mart 1791'de Rusya'ya ültimatom verdi ve İngiliz donanmasının Karadeniz'e açılmasını istedi. İngiliz muhalefetinin itirazı üzerine Pitt, Mayıs başında isteğini geri çekti.[1299]

b) Kafkasya Cephesi

Savaşın başlamasından önce 24 Nisan 1787 ve 10 Mayıs 1787'de gönderilen fermânlarla Erzurum, Ahıska, Ahılkelek, Ardahan ve diğer kalelerin cephânelikleri için İstanbul'dan gemilerle Trabzon iskelesine gönderilen barut, kurşun ve diğer mühimmâtın buradan yük hayvanlarına yüklenerek ve Çıldır Valisi Süleyman Paşa ile koordineli olarak adı geçen kalelere gönderilmesi ve masrafların Trabzon Gümrüğü'nden karşılanması emredildi.[1300] Ruslara karşı yapılacak savaşta destek ve yardımlarını almak için Kafkasya halklarının yöneticilerine Darphâne-i Âmire'den para ödendi. Bu cümleden olarak 18 Ağustos 1787'de "ümerâ-i Çerâkise" ye 11.000, 28 Ağustos 1787 Çerkes, Abaza ve Nogay kabilelerine 75.000, 3 Eylül 1787'de "ümerâ-i Çerâkise" ye 1800 kuruş,[1301] Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın "maiyetine memur" edilen Dağıstan beylerine de 25.000 kuruş gönderildi.[1302]

[1299] Anderson, *A.g.e.* 38. Osmanlı-Prusya ittifakı ve İngiltere'nin tutumu için bkz. Bağış, *A.g.e.* 25-109.

[1300] *TŞS No. 1939*, 47 a, 48 b.

[1301] *BOA. Darphâne Defteri, No. 857.*

[1302] *BOA. Darphâne Defteri, No. 856.*

Ruslar Eylül 1787'de Kuban bölgesinden Anapa ve Soğucak (Tsemez) yönüne, General Radyev, General Palakin ve Albay Rebinder komutasında üç koldan saldırıya geçti. Albay Rebinder'in kuvvetleri imha edildi. Palakin'in kuvvetleri Jilehoy civarında durduruldu. Ancak General Radyev'in birliklerinin yetişmesi üzerine Jilehoy'da yapılan savaşta yenilen Osmanlılar ve Çerkesler, 20 km. batıya çekildi. Bu savaşta büyük kayıplar veren Ruslar, 10.000 kişilik yeni bir takviye kuvvetinin yetişmesi sâyesinde 22 Ekim 1787'de yeniden saldırıya geçerek Kuban kıyısındaki Çerkes köylerini tahrip ettiler. Besleneyler, Anapa Kalesi'nden top ve asker istedi.

Anapa Muhâfızı İpeklioğlu Divrikli Köse Mustafa Paşa, Rusya ile savaşın başlaması üzerine 16 Eylül 1787'de Trabzon Valisi ve Anapa Seraskeri tâyin edildi. 11 Ekim 1787'de Anapa'ya gelen Köse Mustafa Paşa, Çerkesler tarafından görülmemiş tezahüratla karşılandı.[1303] Soğucak Kalesi muhâfızlığına Ekim 1787'de eski Trabzon Valisi Şahinzâde Mustafa Paşa tâyin edildi. Soğucak'a gönderilmek için Trabzon eyâletinden toplanan askerlerin gemilerle gönderilmesi, masraflarının Trabzon Gümrüğü gelirinden karşılanması emredildi.[1304] Kastamonu mütesellimi, 1787'de bir yıllık maaşları Erzurum Gümrüğü gelirinden karşılanan 800 askerle birlikte Faş ve Batum kalelerinin muhafazasına gönderildi.[1305]

Çıldır Valisi Süleyman Paşa, Rusların kullandıkları Daryal Geçidi üzerindeki Gürcü Askerî Yolu'nun imhâ edilmesi maksadı ile 1788'de Kartli-Kahet'e akın yaptı. Osmanlı Devleti'nden aman dileyen II. Erekle, oğullarının Rusya'da rehin bulunmaları yüzünden yolu yıkamayacağını bildirdi.[1306] Bâb-Âli, Rusya'ya karşı Azerbaycan ve Dağıstan hanlıklarını yanına çekmek için hassâ silahşorlarından Salih Bey'i mektuplar ve hediyelerle birlikte Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına gönderdi.[1307] Süleyman Paşa vasıtasıyla Dağıstan hanlarıyla temasta olan ve onları Rusya'ya karşı kışkırtan Osmanlı Devleti'nin talebi ile Dağıstanlılar, Avar Hanı Oma Han komutasında 30.000 kişilik bir kuvvet hazırladılar.[1308] Bu kuvvet, bölgede güvenliği sağlamak için Mozdok ve Kizlar Kalesi'ndeki Rus birliklerinin Osmanlı cephesine gitmesini ve Dağıstanlıların akınlarından korkan Kartli-Kahet'in Rusya'nın yanında savaşa girmesini engelledi.

Rusya ile yaptığı himâye anlaşması yüzünden Osmanlı Devleti, İran ve Kafkasya hanlıklarıyla yaptığı ticaret ve elde ettiği gümrük geliri biten II. Erekle Rus-

---

[1303] Mehmed Haşim Efendi. *A.g.e.* 64.

[1304] *TŞS No. 1939*, 44 b.

[1305] Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 329-330.

[1306] *BOA. HH No. 1221.*

[1307] *BOA. MD, No. 184*, Hk. 523.

[1308] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e* IV, 33.

ya'dan para ve asker yardımı istedi. İstediği yardımı alamayan II. Erekle Rus aleyhtarı Gürcü beylerinin tavsiyesiyle, Rusya ile mevcut olan anlaşmaya rağmen 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşında tarafsız kaldı.

Kafkas Hattı ve Kuban bölgesindeki Rus birliklerinin komutanlığına 1788'de 1747'den beri Rus hizmetinde olan Sırp asıllı General Pyotr Tekeli getirildi. Ruslar Nisan 1788'de 15.000 askerle Kuban nehrini geçerek Besleney topraklarına girdiler. Çerkesler Anapa Kalesi'ne elçi göndererek top ve asker istediler.

Anapa Muhâfızı İpeklioğlu Divrikli Köse Mustafa Paşa, kabîlelerin yardım talebiyle ilgili bir arzı İstanbul'a gönderdi. Canikli Ali Paşa'nın oğlu Battal Hüseyin Paşa 24 Ocak 1788'de Trabzon valisi ve Anapa Seraskeri tâyin edildi ve Anapa'nın korunmasıyla görevlendirilerek 10.000 askerle Anapa'ya gitmesi emredildi.[1309] Trabzon eyâleti mütesellimi, kadıları, Trabzon yeniçerileri ağası ve işerlerine yazılan fermânla, "ayânların istenilen miktarda asker hazırlayarak Anapa ve Soğucak kalelerinin muhafazası ile görevlendirilmeleri" istendi.[1310] Kabardeyler ve Çerkeslere durumu bildiren mektuplar yazıldı. Battal Hüseyin Paşa'nın bazı Trabzon ayânları ile mücadelesi yüzünden Anapa'ya gelmesinin gecikmesi üzerine Çerkesler, 15.000 kişilik kuvvetle Rusların üstüne yürüdü. Obun mevkiinde yapılan ve 8 saat süren savaşta, Ruslara zâyiat verdirmelerine karşılık topları olmaması yüzünden kendileri de büyük kayıp veren Çerkesler geri çekildiler.[1311] Yorgun ve kayıp vermiş hâlde 1788 sonbaharında Anapa önüne ulaşan Ruslar, kalenin direnmesi ve Çerkeslerin saldırıları yüzünden Anapa'yı alamayacaklarını anladılar. 8000 askerden 5000'ini kaybeden Ruslar, Kuban'ın gerisine çekildiler. Soğucak ve Anapa kalelerinin ihtiyacı için İstanbul'dan 200 kantar barut, 2600 okka çubuk dane ve kurşunla, mühimmât,[1312] Samsun'dan zâhire gönderildi.[1313] Anapa'ya gitmekte geciken Battal Hüseyin Paşa, Haziran 1789'da kendisine yazılan sert bir emir üzerine,[1314] 10 gemi dolusu zâhire ve 10.000 kişilik kuvvet yerine Trabzon'dan topladığı birkaç yüz askerle Sohum üzerinden 5 Eylül 1789'da Anapa'ya geldi.[1315] Battal Hüseyin Paşa'ya harap durumda olan Gelincik Kalesi'ni tâmir etmesi emredilirken, kaleye müstahfızlar tayin edildi.[1316]

Battal Hüseyin Paşa, Anapa'ya varmasından kısa süre sonra Trabzon valiliğinden alındı. Yerine Trabzon-Samsun kıyılarını koruma görevi ve vezâret pâye-

---

[1309] *BOA. Cevdet Askeriye, No. 6584; BOA. Cevdet Dâhiliye, No. 7341.*

[1310] *TŞS No. 1939*, 53b, 56a.

[1311] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* V, 135.

[1312] *BOA. HH No. 16115.*

[1313] *BOA. HH No. 9364.*

[1314] *BOA. MD No. 187*, 34–35; *BOA. Cevdet Askeriye No. 1938.*

[1315] Ahmed Cavid, *Hadîka-i Vekâyi*, (Yay. Adnan Baycar), Ankara 1998, 62.

[1316] *BOA. Cevdet Askeriye No. 37839.*

siyle, Canikli Ali Paşa'nın kethüdası olan Gürcü asıllı Sarı Abdullah Paşa tayin edildi. Bâb-ı Âlî'yi en çok korkutan Trabzon ve Samsun'daki zâhire ve mühimmât ambarlarının Rus gemilerince vurulmasıydı.[1317] Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarındaki kalelerin Ruslara karşı mukavemeti bu iki şehirden gönderilecek zâhire ve mühimmâta bağlıydı. Bir süre sonra Erzurum valiliği de Sarı Abdullah Paşa'ya verildi. Battal Hüseyin Paşa'nın Anapa'da asker ve zâhire sıkıntısı olduğunu bildirmesi üzerine, Bozok mutasarrıfı Cabbarzâde Süleyman Bey, Trabzon Valisi Sarı Abdullah Paşa ve Battal Hüseyin Paşa'nın oğlu Canik Muhassılı Hayreddin Bey, asker ve zâhire temini ile görevlendirildi.[1318] Canik Muhassılı Hayreddin Bey'e Samsun'dan asker toplaması emredildi.[1319] Anapa'ya asker nakli için Trabzon iskelesi seçilerek bu iş Sarı Abdullah Paşa'ya verildi.[1320]

Trabzon eyâletinin sancaklarından toplanan 22.000'e yakın asker denizyolu ile Anapa ve Soğucak kalelerine gönderildi.[1321] Söz konusu askerler Anapa ve Soğucak kaleleri dışında, Kabardey topraklarına varıncaya kadar olan tabyalara yerleştirildi. Tabyalara yerleştirilen askerlere altı aylık maaşları peşin ödendi.[1322]

General Pyotr Tekeli'nin yerine Ocak 1790'da Kuban bölgesindeki Rus ordusunun komutanlığına tâyin edilen General Bibikov 3 Mart 1790'da Kuban kıyısındaki 12 palangada mevcut 12.000 kadar askerle saldırıya geçerek Hatukay topraklarına girdi. Rus saldırılarında tahrip olan Anapa Kalesi'ni tâmir eden Battal Hüseyin Paşa, İpeklioğlu Divrikli Köse Mustafa Paşa'yı, yedi topla birlikte kaleden çıkış yaptırarak Hatukayların yardımına gönderdi. Osmanlı birlikleri, Şayka köyü yakınlarında yapılan çatışmayı kaybetti. Köse Mustafa Paşa'nın görevlendirdiği Kutaisli Mehmed Bey,[1323] Şapsığ, Abzeh, Temirgoy, Besleney, Mahoş kabîlelerine giderek yardım istedi. Osmanlı-Çerkes birlikleri, Kırmızı Orman bölgesindeki Jane köyü civarında 24 Mart 1790'da yapılan ve altı saat süren savaşta Rusları yendi.[1324] Bibikov 5000 ölü veren birliklerini 40 günde güçlükle Kuban'ın gerisine çekti. 1000 kadar hasta ve yaralı asker de geri çekilme sonrasında öldü. Battal Hüseyin Paşa, zaferi 200 Rus askerinin kesik başlarıyla birlikte gönderdiği bir mektup-

---

1317 *BOA. HH No. 7563.*

1318 *BOA. HH No. 9364.*

1319 *BOA. HH No. 465.*

1320 *BOA. HH No. 11646.*

1321 *BOA. Cevdet Askeriye No. 40424.*

1322 *BOA. HH No. 6185.*

1323 Kutaisli Mehmed Bey hakkında ayrıca bkz. Jean-Louis Mattei, "Kırım ve Kafkasya'da Osmanlı Nüfuzunun Gerilemesi ve Ruslara Karşı Kafkas Kabîlelerinin Direniş Girişimleri (1792)", *Toplumsal Tarih, 7,* (Temmuz 1994).

1324 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* V, 140–143.

la, İstanbul'a bildirdi.[1325] Bibikov, 26 Nisan 1790'da Çariçe II. Yekaterina tarafından azledilerek yerine General Hermann tâyin edildi. Kabardeyler Rus topraklarına girerek kasaba ve köyleri yakıp yağmaladı. Rusları takip ve imhâ etmesi mümkün iken bunu yapmayıp Anapa Kalesi'nde bekleyen Battal Hüseyin Paşa, Ruslara saldırmak için Trabzon valiliğinin tekrar kendisine verilmesini istedi.[1326] "Talebi vechiyle Trabzon eyâleti" 10 Eylül 1789'da Battal Hüseyin Paşa'ya verildi.[1327]

Çerkes asıllı Kapdân-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa komutasında Nisan 1790'da Karadeniz'e açılan Donanma-yı Hümâyûn, Anapa önlerine geldi. Donanmada bulunan Tebdîl Hasekisi Cellât Mahmud Ağa, Sultan III. Selim'in kendisiyle gönderdiği, Çerkes ve Kabardeylerin yardımına gidilmesine dair hatt-ı hümâyûnu hakâret ve tehditlerle Battal Hüseyin Paşa'ya göstererek Kuban bölgesine harekete geçmesi talimâtı verdi.[1328]

Rus donanmasının Kerç açıklarında olduğunun öğrenilmesi üzerine yelken açan Küçük Hüseyin Paşa komutasındaki 18 büyük ve 36 küçük gemiden oluşan Osmanlı donanması, 19 Temmuz 1790'da, 32 gemiden meydana gelen Amiral Feodor Feodoroviç Uşakov komutasındaki Rus filosunu yedi saat süren bir deniz savaşında Kerç Boğazı açıklarında yendi.[1329] 22 gemilik Osmanlı donanması, Kerç Boğazı yakınında Tendra Adası açıklarında 8-9 Eylül 1790'da yapılan deniz savaşında 37 gemiden oluşan Rus filosuna yenilerek İstanbul'a geri döndü.

Abzeh, Bjeduğ, Temirgoy, Mahoş, Şapsığ, Hatukay ve Jane kabîleleri ile Nogaylar, Ağustos 1790'da Anapa Kalesi'ne elçiler göndererek Ruslarla yaptıkları mücadeleyi anlatıp "teşrîfât-ı şâhâne ihsânına müsaâde" istediler. Kabardeyler da Anapa'ya elçi göndererek zâhire talebinde bulundular. 1790'da140.000 kile mısır ve buğday unu, Samsun'daki fırınlarda pişirilen peksimed ve arpa Samsun'dan Anapa'ya ulaştırıldı.[1330] Anapa ordusu defterdârı Arnavud Osman Efendi vasıtasıyla Abzeh Beyi Sipah Hacı İbrâhim, Besleney Beyi Sultan Süleyman Ali, Mahoş Beyi Sipah Mehmed Can, Temirgoy Beyi Temür Han, Bjeduğ Beyi Öztemür Bey, Hatukay Beyi Nogay Mirzâ, Jane Beyi Köse Hacı ve Ada Beyi Kırım Giray'a 50'şer kuruş ve hil'âtlar gönderildi. Kabardeylere 13.800 kile un ve 14.100,5 kile arpa gönderildi.[1331] 1790'da toplam 140.000 kile mısır ve buğday un, Samsun'dan Anapa'ya ulaştırıldı.

1325 *BOA. HH No. 55537*; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* V, 143.

1326 *BOA. HH 15408.*

1327 *BOA. HH No. 15565.*

1328 *BOA. Ali Emirî III. Selim No. 13152.*

1329 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* V, 23; Mustafa Kesbî, *A.g.e.* 298.

1330 *BOA. HH No. 11483.*

1331 Mustafa Kesbî, *A.g.e.* 295–296, 461.

İdam edilmekten korkan Battal Hüseyin Paşa 8 Ağustos 1790'da 30.000 asker ve 31 topla birlikte Anapa'dan Kabardey'e doğru hareket etti. Kabardey beylerine fermân gönderilerek Battal Hüseyin Paşa'ya katılmaları emri verildi.[1332] Anapa Kalesi'nden Kuban nehrine kadar olan mesafe 12 gün olmasına rağmen çok ağır hareket ederek ancak 15 Eylül 1790'da Kuban'ı geçen, Kuban'ı geçtikten sonra ilerlemeyen Battal Hüseyin Paşa ordusuyla kolayca imhâ edebileceği General Hermann komutasındaki 3600 asker ve altı toptan oluşan Rus birliğinin üstüne 13 Ekim'de tüfekçibaşısı komutasında 500 asker gönderdi. Ruslara yenilerek geri çekilen bu askerlerin panik hâlinde ordugâha gelmesini Rus baskını sanan Osmanlı birlikleri dağınık şekilde kaçmaya başladı. Battal Hüseyin Paşa, paniği önleyip sayıca üstün kuvvetleriyle Rusları yenmesi mümkünken düşmana teslim oldu.[1333] Osmanlı-Çerkes birlikleri dağınık şekilde geri çekildiler. General Vladimir Rosen komutasındaki Kuban kolordusu, bu birliklere büyük kayıp verdirdi. Kurtulabilen askerler 20 Ekim 1790'da Anapa'ya ulaştılar.

Battal Hüseyin Paşa'nın Ruslara teslim olması üzerine Kabardeyler ve Çerkesler, yeni bir serasker tâyin edilmesi isteğiyle Kutaisli Mehmed Bey'i İstanbul'a Sultan III. Selim'e gönderdiler. Erzurum Valisi Sarı Abdullah Paşa Nisan 1791'de Anapa seraskeri tâyin edildi.[1334] Erzurum ve Trabzon valilerine asker ve mühimmât temin ederek Anapa Kalesi'ne göndermeleri hususunda emir yazıldı.[1335] Kars Kalesi'ne gönderilmek üzere Trabzon'da bulunan cephâne ve mühimmâtın Erzurum'a nakledilmesi, masrafların ise Trabzon Gümrüğü'nden karşılanması talimâtı verildi.[1336] Çerkes ve Abaza beylerine, Ruslara karşı hazırlık yapmaları, Anapa Seraskeri Sarı Abdullah Paşa ve Anapa Muhâfızı Köse Mustafa Paşa ile haberleşmeleri emredildi.[1337]

1787'de Tuna cephesine gönderilmiş olan General Potemkin'in yerine Kafkasya imparator naipliği ve Kuban bölgesindeki Rus birliklerinin komutanlığı görevine, 28 Ocak 1791'de Kont General İvan Vasilyeviç Gudoviç tâyin edildi.

1332 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* V, 143; *BOA. Cevdet Askeriye No. 5515.*

1333 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* V, s 144–145. Battal Hüseyin Paşa'nın Anapa seraskerliği, askerî harekâtı ve içinde bulunduğu durumla, Ruslara teslimi Ahmet Cevdet Paşa, *A.g.e.* V, 135–145; Ahmed Cavid, *Hadîka-i Vekâyi*, (Yay. Adnan Baycar), Ankara 1998, 174–179 anlatılmaktadır. [Aynı konu hakkında Osmanlı arşiv belgelerine dayalı bilgi ve yorumlar, önemli bir çalışma olan Cemal Gökçe'nin kitabının 141–162 sayfaları arasında yer almakta olup konuyla ilgili geniş bilgi orada mevcuttur.]

1334 *BOA. HH, No. 10268; BOA. Cevdet Dâhiliye No. 7587; BOA. Cevdet Askeriye No. 1509.*

1335 *BOA. Cevdet Hâriciye No. 5647.*

1336 Özcan Tatar, "1787–1792 Osmanlı Rus Savaşı'nda Trabzon ve Çevresinin Yeri ve Önemi", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2005)*, Trabzon 2006, 216.

1337 *BOA. Cevdet Hâriciye No. 1948.*

Georgiyevsk'e gelen General Gudoviç, Sarı Abdullah Paşa'nın, Battal Hüseyin Paşa yanlısı bazı Trabzon ayânlarıyla mücadele etmesi yüzünden Trabzon'dan ayrılmaması ve Anapa'yı savunmaya gitmemesi nedeniyle Anapa'yı almaya karar vererek 15 piyade taburu, 54 süvari bölüğü, iki Kozak alayı ve 3000 keskin nişancıdan müteşekkil 12.000 asker ve 50 topluk bir kuvvetle, 29 Mayıs 1791'de Kuban'ı nehrini tombaz köprüyle geçti ve 9 Haziran'da Anapa'yı kuşattı.[1338] Kale, 13 günlük kuşatmadan sonra 22 Haziran 1791'de Ruslara teslim oldu. Anapa Muhâfızı Köse Mustafa Paşa, Anapa defterdârı Memiş Efendi ve İmam Mansur esir edildi. 83 top Rusların eline geçti. Kuşatma sırasında 93 subayla 4000 asker kaybeden Ruslar, kayıplarına karşılık Anapa'nın sayısı 8000'e varan müdâfilerini kılıçtan geçirdiler. 5900 erkek ve 7588 kadını esir aldılar.[1339] General Gudoviç'in emriyle Anapa Kalesi temellerine kadar yıkılıp, şehir yakıldı. Anapa seraskeri tâyin edildiği hâlde görev yerine gitmeyerek Anapa'nın düşmesine sebep olan Sarı Abdullah Paşa, Temmuz 1791'de idâm edildi. Anapa'nın düşmesi üzerine Soğucak Kalesi boşaltıldı. Sohum ve Faş kalelerinde savunma tedbirleri alındı.[1340] Trabzon valiliği ve Anapa seraskerliğine Kuğuzâde Süleyman Paşa tâyin edildi.[1341]

Sultan III. Selim, Tendra Adası açıklarında 25-28 Ağustos 1790'da yapılan savaşta uğranılan yenilginin intikamını alınması ve Ruslar tarafından kuşatılmış olan Anapa'ya yardım edilmesi hususunda Donanma-yı Hümayûn ile Cezayir, Tunus ve Trablusgarb ocaklarının donanmalarına Karadeniz'e çıkma emri vermişti. Kapdân-ı Deryâ Hüseyin Paşa ve Cezayir Kapdanı Seyid Ali Reis komutasındaki 35 gemilik Osmanlı donanması Temmuz 1791 başlarında Anapa önlerine ulaştı. Anapa Ruslar tarafından işgâl edilmiş olduğundan, Yeni Kale yönünde yelken açan Donanma-yı Hümâyûn 11 Ağustos 1791'de Yeni Kale Boğazı/Kaliakria Burnu açıklarında yapılan deniz muharebesinde Amiral Uşakov komutasındaki 42 gemilik Rus donanmasına yenildi. Çok sayıda gemi kaybeden, 1000 kadar şehîd, 300 kadar yaralı veren Osmanlı donanmasından kurtulan gemiler, İstanbul'a geri döndü.[1342]

Soğucak, Temmuz 1791'de Ruslar tarafından işgâl edildi. Çerkeslerin karşı saldırıya geçmesi üzerine Ruslar Soğucak'ı boşalttılar. Kırmızı Orman bölgesinde yaşayan Janeler, bir yıl önce burada uğradıkları bozgunun intikamını almak düşüncesi ile 1791'de Ruslar tarafından katledildi. Sağ kalanlar tutsak edilerek Rus-

---

[1338] Şirokorad, *A.g.e.* 260.

[1339] Kazemzadeh, a.g.m. 248.

[1340] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* V, 147.

[1341] *TŞS No. 1944*, 40 a; *BOA. Cevdet Maliye No. 13229.*

[1342] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* V, 148; Baddeley, *A.g.e.* 77.

ya'ya götürüldüler. Dağıstan ve Kabardey halkı, İstanbul'a gönderdikleri 1 Aralık 1791 tarihli bir mektupla, Ruslara karşı Dağıstan ve Kabardey'e asker, top ve cephâne sevk edilmesini istediler.[1343]

c) Yaş Anlaşması ve Kafkasya ile İlgili Maddeleri

Osmanlı-Alman savaşı İngiltere, Hollanda ve Prusya'nın arabuluculuğu ile 4 Ağustos 1791'de imzalanan Ziştovi Anlaşması'yla son buldu. 4 yıl 4 ay 27 gün süren Osmanlı-Rus savaşı ise İngiltere ve Prusya'nın St. Petersburg'daki elçileri vasıtası ile "Buğ ve Dinyester nehirleri arasındaki arazinin Rusya'ya verilmesi, ancak Rusya'nın Karadeniz ticaretine müdahale etmemesi şartıyla" barış yapılmasını istemeleri üzerine[1344] 9 Ocak 1792'de imzalanan ve 13 maddeyle bir hatîmeden meydana gelen Yaş Anlaşması'yla sona erdi.

Yaş Anlaşması'nın 3. maddesiyle, Buğ ve Dinyester nehirleri arasındaki Karadeniz kıyıları kendisine bırakılan Rusya, Eflak, Boğdan ve Kuban'ın sol kıyısında işgâl ettiği toprakları Osmanlı Devleti'ne geri verdi. Anlaşmanın doğrudan Kafkasya ile ilgili maddelerinden 2. maddede, Kırım ve Taman'ın Rusya tarafından ilhâkı tasdîk edilerek Kuban nehri iki devlet arasında sınır kabul edildi. 5. maddede, Kartli-Kahet üzerindeki Rus himâyesi kabul edilerek "Ahıska valisi ve serhad zabitânının" bu ülkeye akın yapmaları, müdahalede bulunmaları yasaklandı ve Osmanlı Devleti bunları durdurmakla mükellef tutuldu. Anlaşmadaki en önemli husus Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasyalı kabilelerin Rusya'ya yapabileceği akınlar için kefalet altına girmesi idi. 6. maddede, Kuban nehrinin sol kıyısında yaşayan kabîlelerin Rus topraklarına akın yapmaları yasaklanarak Osmanlı Devleti'nin bu akınları önlemesi, yapılması hâlinde meydana gelecek zarar ve ziyânı karşılaması ve sebep olanları cezalandırması kabul edildi. Bâb-ı Âlî, Battal Hüseyin Paşa'nın iâdesini istedi. Ancak Rusya bunu kabul etmedi.[1345]

Yaş Anlaşması sonrası Kafkasya'daki Osmanlı toprakları Kars, Ardahan, Kağızman, Hocevan, Keçivan, Şüregel ve Zaruşad sancaklarının yer aldığı Kars, Trabzon, Batum ve Soğucak sancaklarının yer aldığı Trabzon, Ahıska, Faş ve Çıldır sancaklarının yer aldığı Çıldır eyâletleri ile Osmanlı Devleti'ne tâbi İmeret, Gürel, Megrel ve Abhazistan/Abhazya'dan, Kuban nehri ile Karadeniz arasında Çerkeslerin yaşadığı topraklardan meydana geliyordu.[1346]

[1343] *BOA. Cevdet Hâriciye No. 4681.*

[1344] Anderson, *A.g.e.* 38.

[1345] *BOA. Dosya Usulü İradeler No. 75-1/9. lef 1, 75-1/18. lef 1.*

[1346] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* VI; Moradjea d'Ohsson, *Tableau General de l'Empire Ottoman*, VII, Paris 1824, 297-307. 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Almanya savaşı ve Yaş Anlaşması hakkında bkz. Ahmed Cavid, *A.g.e.*; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* IV-V; Allen, *A History of the Georgian..*; Badde-

F. 1792-1806 Arasında Kafkasya

a) Kuzey Kafkasya

Osmanlı Devleti, Yaş Anlaşması'ndan sonra Kuzey Kafkasya'daki varlığını ve etkisini devam ettirmek üzere bölgedeki en önemli merkezi olan Anapa Kalesi'ne ilişkin düzenlemeler yaptı. Kasım 1791'de Trabzon valisi ve Anapa seraskeri tâyin edilen Koca Yusuf Paşa, Yaş Anlaşması gereğince Rusların Anapa'yı boşaltması üzerine Nisan 1792'de kalenin tâmiriyle görevlendirildi.[1347] Koca Yusuf Paşa, gerekli işçi ve malzemeyi Trabzon'dan alarak Anapa'ya gitti. Koca Yusuf Paşa'ya Anapa ve Soğucak kalelerinin tâmir masrafları için 500 kese akçe gönderildi.[1348] Temirgoy Prensi Arslanbek ve kardeşi Hatohşoko, Anapa'ya gelen Koca Yusuf Paşa'ya mektup yazarak sadâkatlerini arz ettiler ve Kuban nehrinin her iki yakasındaki sınır ihlâlleri hakkında bilgi verdiler.[1349]

Batıda Karadeniz, kuzeyde Kuban nehri, doğuda Kafkas Dağları ve Kabardey, güneyde İngur nehri ile çevrili, Kafkas Dağları'nın batı sırtlarını içine alan "Nehr-i Kuban'ın sol tarafında bulunan ve Devlet-i Âliye'nin zîr-i hükmünde kâim"[1350] Kuban Ötesi/Çerkezistan topraklarında Şefâke, Jane, Bjeduğ, Temirgoy, Şapsığ, Hatukay, Natuhay, Besleney, Abzeh, Ubıh ve Abazalara ait toplam 25.350 hâne (150.000 nüfus) vardı. Bölgenin nüfusu Anapa, Soğucak, Soçi ve Sohum halkı, Osmanlı askerleri ve görevlileriyle birlikte 300.000'e yaklaşıyordu.[1351] Osmanlı belgelerinde on bir beylik olarak ifade edilen Çerkes kabileleri için "bazısı Müslim ve bazısı kâfirdir ve âdetleri başkadır" denilmektedir.[1352]

Bâb-ı Âlî, İstanbul ile temasa geçen kabilelerin işlerini rahat takip edebilmesi için tedbirler aldı. İstanbul'a gelip giden Çerkes ve Abaza kabilelerinin kendi isimlerine olan mühürlerinin tatbikleri Mektubî Kalemi'nde muhafaza edildi. Mühürleri deftere kaydolunan kabileler, Şefake, Bjeduğ, Temirgoy, Şabsıh, Jane, Besleney, Mahoş, Hatukay, Natuhay, Çapsun, Abazin ve Ada idi.[1353]

---

ley, *A.g.e.*; Berkok, *A.g.e.*; Erel, *Age*; Gökçe, *A.g.e.*; Işıktan, a.g.m.; Lang, *Last Years..*; Madariaga, *Russia in the Age of Catherine..*; Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.*; *Mecmua-ı Muâhedat*, IV, 4–13; Uzunçarşılı, *A.g.e.* IV/1, 519–595.

1347 *BOA. Cevdet Askeriye No. 5873.*

1348 *BOA. Cevdet Askeriye No. 5545.*

1349 Temirgoy prensi Arslan Bey ve kardeşi Hatohşoko Bey'in mektubu Jean-Louis Mattei, "Kırım ve Kafkasya'da Osmanlı Nüfuzunun Gerilemesi ve Ruslara Karşı Kafkas Kabîlelerinin Direniş Girişimleri (1792) III", *Toplumsal Tarih*, 6, (Haziran 1994), 40–47 içinde yayınlanmıştır.

1350 *BOA. Cevdet Askeriye No. 5878.*

1351 Mattei, a.g.m. 9, (Eylül 1994), 23–24.

1352 *BOA. Cevdet Dâhiliye No.17026.*

1353 *BOA. MD No. 196*, 1.

Anapa Muhâfızlığına, Haziran 1792'de Kel Osman Paşa,[1354] Ağustos 1792'de Hâfız Mehmed Paşa,[1355] 26 Eylül 1792'de Kuğuzâde Süleyman Paşa[1356] tâyin edildiler. Tâmiri için bir Fransız mühendis gönderilen kaleye,[1357] Eylül 1792'de 15 adet top yerleştirildi.[1358] Anapa'ya gitmeyen Kuğuzâde Süleyman Paşa'nın yerine Nisan 1793'te Moralı Nâkibzâde Seyyid Mustafa Paşa tâyin edildi. Ancak rütbesi düşük olduğundan Çerkes kabîlelerince hoş karşılanmayan Seyyid Mustafa Paşa'ya Bâb-ı Âlî tarafından üç tuğlu vezîr unvânı verildi.[1359] 21 Nisan 1793'te "Kuban Nehri'nin beri tarafında ve Memâlik-i Osmaniye dâhilinde sâkin Çerkes ve Abaza kâbilelerinin beylerine" fermân yazılarak "Rusya Devleti ile yapılan barışa aykırı hareket etmemeleri, Soğucak ve Anapa Muhâfızı Seyyid Mustafa Paşa'nın emirlerine uymaları" emredildi.[1360] Rus saldırılarından zarar görmüş olan Anapa Kalesi 1794-1795'te tâmir edildi.[1361] Kaleye, Kastamonu ve Canik sancaklarından toplanan 1000 tüfekli asker yerleştirildi.[1362] Seyyid Mustafa Paşa, Aralık 1794'te Abzeh, Şapsığ ve Nathukay özdenleri, hacıları ve söz sahiplerini Anapa'ya davet ederek birkaç gün misafir ettikten sonra kendilerinden "Devlet-i Âliye'nin kulluğu altında bulunacakları" hususunda söz aldı. Çeşitli hediyeler verdiği bu kişilerden aldığı senetlerin suretlerini İstanbul'a gönderdi.[1363] Seyyid Mustafa Paşa, Temmuz 1796'da azledilerek İstanköy'e sürüldü. Anapa muhâfızlığına Eylül 1796'da Kocaeli Mutasarrıfı Melek Ahmed Paşazâde Osman Paşa tâyin edildi.[1364] 12 Ekim 1796'da vezâret verilen Osman Paşa'ya arpalık olarak Kayseri ve Ankara sancakları verildi.[1365] Temirgoy Prensi Arslanbek, İstanbul'a gönderdiği mektupta "Çerkezistan'da tuz yatağı olmadığını, gerekli tuzun Rus tüccarların getirdiğini, Rus tüccarların İstanbul'da kıtlığı çekilen yağ ve balı Çerkezistan'dan alarak ülkelerine döndüklerini, Osmanlı topraklarından Anapa iskelesine tuz sevk edilirse tuz ticaretinin Osmanlı tüccarlarının eline geçeceğini" bildirdi.[1366]

1354 *BOA. Cevdet Askeriye No. 7697.*
1355 *BOA. HH No. 13340.*
1356 *BOA. Cevdet Askeriye No. 26274.*
1357 *BOA. HH No. 14598.*
1358 *BOA. Cevdet Askeriye No. 28220.*
1359 *BOA. HH No. 13098.*
1360 *BOA. Cevdet Hâriciye No. 1343.*
1361 *BOA. Cevdet Askeriye No. 7769; BOA. Cevdet Nafia No. 47; BOA. HH No. 6339.*
1362 *BOA. HH No. 13098.*
1363 *BOA. Cevdet Askeriye No. 5020, 22820; BOA. MD No. 200, 2.*
1364 *BOA. Cevdet Askeriye No. 45335.*
1365 *BOA. Cevdet Maliye No. 1515.*
1366 *BOA. HH No. 12213.*

Tendra Adası ve Yeni Kale Boğazı açıklarındaki deniz savaşlarında çok sayıda gemi kaybeden Osmanlı donanmasını yenilemek maksadıyla, aralarında Sohum da bulunan çeşitli şehirlerde gemi yapılmasına başlandı.[1367] 1793'te Sohum'da Gülşen Ahmed Bey'in gözetiminde 59,5 arşın boyunda *Kilid-i bahir* isimli bir kalyon inşâ edildi. İşçi temini ile malzeme ve mühimmât gönderilmesinin güç olması yüzünden Sohum'da daha gemi yapılmaması kararlaştırıldı.[1368]

Çariçe II. Yekaterina'nın 28 Şubat 1792 tarihli ukazıyla Kabardey'de karışıklıkların önlenmesini ve düzenin sağlanmasını emrettiği Kafkasya İmparator Nâibi General İvan Gudoviç, Kuban ve Terek nehirlerinin, Kafkas Dağları'ndan doğdukları yerlerden başlayarak birinin batıya diğerinin doğuya akışına paralel olarak uzanan Kuban-Terek Hattı'nın tahkim edilmesine ağırlık verdi. Kuma nehri kıyısında Peçhanobrodskaya, Kuban nehri kıyısında Vorovskoleskaya kaleleri inşâ edildi.[1369] 1792'de 13.000 Kozak askeri ile birlikte 5000 Kozak kadını bölgeye nakledildi.[1370] Çariçe II. Yekaterina, 30 Haziran 1792 tarihli ukazıyla Kuban'ın sağ kıyısını Zaporojye Kozaklarından oluşturulan Karadeniz Kozak Birliği'ne ebedi mülkiyet olarak tahsis etti. Ruslar, 1792'de Kuban nehri kıyısında Borovskaya ve Kolleskaya kalelerini kurarak Kabardeyleri batıdaki Çerkeslerden tecrit ettiler.

1793 ilkbaharında tesis edilen Karadeniz Kordon Hattı'na Kozak stanitsaları, karakollar, istihkâmlar, topçu mevzileri inşâ edildi. Kuma ve Kuban nehirlerinin kaynağından başlayarak Kuban ve Laba nehirlerinin birleştiği yere kadar uzanan ve Çernomorye (Karadeniz) adını alan bölgede 1794'te altı kasaba kuruldu ve 1795'te 1000 kadar Kozak aile iskân edildi. Çernomorye Bölgesi'nin idarî merkezi 12 Ocak 1794'te kurulan ve adı "Yekaterina'nın Hediyesi" anlamına gelen Yekaterinodar kasabası oldu. Kuban nehri yakınında, Bjeduğlara ait arazide inşâ edilen, ağaç kütüklerinden yapılmış bir surla çevrili Yekaterinodar, birbirini dik kesen sokakları, tek katlı yoksul kulübeleri, her hafta kurulan Ruslar, Tatarlar, Ermeniler, Kabardeyler, Çerkesler, Nogaylar, Yahudiler ve Çingenelerin geldiği pazarı ile tipik bir Kozak kasabası idi.

Kabardey, bu dönemde Bekmirzâ ailesinden Tatarhan'ın oğlu Jankhot (1773–1785) ve Bemet'in oğlu Misost (1785–1793) tarafından yönetildi. Muhtemelen 1716'da doğmuş olan, ilerlemiş yaşına rağmen halkı tarafından çok sevilen ve "Kahraman Misost" denilen Kabardey Büyük Prensi Misost, Temirgoyların da prensi idi. Rus yanlısı Büyük Prens Jankhot'un kardeşi Kulçuk'un oğlu Kaysin Yı-

---

[1367] Enver Ziya Karal, "Selim III. Devrinde Osmanlı Bahriyesi Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, 3, (1941), 204-vd.

[1368] *BOA. Cevdet Bahriye No. 6615.*

[1369] Traho, *A.g.e.* 44.

[1370] Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, 90.

ko, Kaytuk ailesinden Hamirzâ oğlu Beslan, Kanemet oğlu Yelbezdıko, Misost ailesinden Selet Geriy ve Kanşoko, Tambi ailesinden Kara Mirzâ ve Kazi beyler, onun yanında yer aldı. Misost'un 1793'te vefatından sonra beyler arasındaki anlaşmazlık yüzünden, 1809'a kadar Kabardey'de Büyük Prens seçilemedi. İslâmiyet ve Şeriât, Kabardey bölgesinde Rus işgâline karşı başlıca tepki unsuru ve din adamları Ruslara karşı mücadelenin önderleri olduğundan Rusya, İslâm dini ve Şeriât'ın Kabardeyler arasındaki ehemmiyetini azaltmak için halk arasında yaşayan örf ve adetleri kullanmak istiyordu. Bu maksatla 19 Nisan 1793'te dinî mahkemeler kaldırılarak bunların yerine İslâmiyet öncesinin örf ve adet hukukuna dayalı kabîle mahkemeleri kuruldu.[1371] Büyük Kabardey Prensi Adil Geriy Hatohşoko, 1794 baharında Ruslara karşı ayaklandı. İsyânı bastıran Ruslar, Adil Geriy Hatohşoko'yu esir ettiler. Şapsığ köylüleri 1792'de vorklara karşı ayaklandılar. Abzeh ve Nathukay köylülerinin de destek verdiği ayaklanmada topraklarından kovulan Şapsığ vorkları, Bjeduğ prenslerinden Batu Geriy etrafında toplandı. Batu Geriy, 1793'te St. Peterburg'a heyet göndererek isyânın bastırılması için yardım ve Şapsığlarla, Abzehlerin Taman Ovası'na iskân edilmelerini istedi. Nathukay prensleri Aslan Geriy ve Devlet Geriy Rusya'dan benzer taleplerde bulundular. Çariçe II. Katerina, bölgeye bir Kozak müfrezesi gönderdi. Batu Geriy, Rusların yardımı ile ayaklanmacıları bastırdı. Ancak yapılan savaşta hayatını kaybetti. Böylece Rusya, Çerkezistan'ın iç işlerine müdahale etmiş oluyordu. Bjeduğ ve Nathukay beylerinin Rusya'ya tâbi olmak için yaptığı müracaat, Yaş Anlaşması hükümlerine aykırı olduğu ve Osmanlı Devleti ile çatışmaya yol açabileceği gerekçesiyle Mayıs 1795'te Çariçe II. Yekaterina ve Aralık 1796'da Çar I. Pavel tarafından reddedildi. Çariçe II. Yekaterina, Rus görevlilere kabîlelerle iyi komşuluk ilişkileri sürdürülmesini ve beylerin at sürülerinin, Kuban'ın kuzeyinde Rusya'ya ait topraklarda otlamasına izin verilmesini emretti.[1372]

Anapa Muhâfızı Seyyid Mustafa Paşa, Avar Hanı Oma Han ve Cengotay Kâdısı tarafından Dağıstan'la ilgili olarak gönderilen haberleri hâvi mektupları İstanbul'a ulaştırıyordu. Bu haberlere göre, İran Şâhı Ağa Muhammed Şah'ın 1795'te Revân ve Karabağ hanlıklarını ele geçirerek Kartli-Kahet üstüne yürümesi sonrası Gazi Kumuk Şamhallığı, Tabasaran Masumluğu ve Çeçenler, İran'a tâbi olmuşlardı. Ruslar, Ağa Muhammed Şah'ın muhtemel bir saldırısına karşılık Kizlar Kalesi'ne asker sevk ettiler. Bu gelişmeler üzerine, sınırın en ucunda bulunan Hacılar Kalesi'nde tedbir alan Osmanlı Devleti, Yaş Anlaşması, Kuban Ötesi'ndeki kabîlelerin Rus topraklarına verecekleri zararların Osmanlı Devleti tarafından karşılanmasını öngördüğünden, Anapa muhâfızlığına kabîlelerin Rus topraklarına akın yapmaması konusunda uyarılmaları talimâtını verdi.

[1371] Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 38; Nolde, *A.g.e.* II, 350–351.

[1372] Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 92.

Kabardeyler, İran'a karşı gönderilmek üzere Ruslar tarafından istenilen 3000 süvari askerini vermeyi reddederek Kizlar Kalesi'nin ele geçirilmesi durumunda İran'a tâbi olmayı kararlaştırdılar.[1373] Kabardey, Şapsığ, Abzeh, Nathukay köylüleri, Ruslarla işbirliği yapan pşılara karşı, din adamlarının önderliğinde 1796'da isyan ettiler. Köylüler önceleri bazı başarılar kazandılarsa da Rusya'nın topçu ve Kozak birlikleri göndererek destek verdiği pşılar, Bziyuk nehri vadisinde yapılan savaşta köylüleri yendi. Çok sayıda köylü kaçarak başka bölgelere hatta Kozak köylerine sığındılar. Rusya'ya tâbi Kalmuk Hanı Dönduk-Ombo, Rusların talimâtıyla 1796'da Kalmuklar ve Kozaklardan meydana gelen 50.000 kişilik bir kuvvetle Kuban ve Terek istikâmetinde Çerkeslere saldırdı. Bu büyük güç karşısında tutunamayarak dağlara çekilen Çerkesler baskın ve akınlar yoluyla Kalmukları işgâl ettikleri topraklardan çıkardılarsa da Kizlar ve Terek nehrinin kuzeyindeki Rus tahkimâtı güçlendi. Ancak, 1796'da ortaya çıkan vebâ salgını Kozakların büyük bölümünün kırılmasına yol açtı. bu durumu telafi etmek isteyen Çar I. Pavel, 1798'de Kalmukları orduda verecekleri hizmete karşılık Don Kozakları ile eşit statüye yükseltti.

Kabardey'de yeni idarî düzenlemeler yapan Ruslar, 1799'da kabîlelerde halk meclisleri kurarak bu meclislerin kendilerini yönetecek bir *starşina*[1374] seçmelerine izin verdiler.[1375] Yargılama yetkileri de starşinalara verildi. Starşinalar, pşıların haklarını kısıtlayıp tfekotlların haklarını artırdılar. Rus işgâline giren topraklarda yaşayan Kabardeylerin bir kısmı Osmanlı hâkimiyetindeki yerlere göç ettiler. Bunlar arasında bulunan ve Karaçay topraklarına yerleşerek burada bir cami inşâ eden ve "üç yüz talebe-i ulûm"a ders veren Kabardey ulemâsından Hacı İshâk Efendi'ye 1797'de Anapa Gümrüğü'nden 30 kuruş aylık bağlandı.[1376] "Eskiden putperest olan ve domuz eti yiyen" Karaçay-Malkarlar, Hacı İshâk Efendi vasıtası ile İslâm'ı kabul ettiler ve "Kur'an'da emredilen şeyleri bilir ve onu tatbik eder" duruma geldiler. 1797'de Hacı İshak Abuk Efendi'nin talebeleri ile Abazalar ve Adığeler arasında İslâmiyeti yayan Rizeli İbrâhim Efendi'ye bedeli Anapa Gümrük gelirinden karşılanmak üzere Manisa alacası ile kitap, kağıt, mum, makas, sandık gibi çeşitli eşyalar gönderildi.[1377]

Çerkeslerin ve Abazaların 1796 ile 1798 yılları arasında Kuban nehrini geçip Rus topraklarında zarar ve ziyâna yol açmaları yüzünden, Yaş Anlaşması'nın âmir hükümleri gereğince Osmanlı Devleti, zaman zaman Rusya'ya tazmînat ödemek

---

[1373] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* VI, 204.

[1374] Rusça bir kelime olan starşina, köy yöneticisi, bir tür muhtar demektir.

[1375] Nolde, *A.g.e.* II, 350.

[1376] *BOA. Cevdet Maarif No. 943.*

[1377] *BOA. Cevdet Adliye No. 6265.*

zorunda kaldı.[1378] Kuban Hattı, 1798'de Malka nehri boyunca uzanan bir askerî hatla sağlamlaştırıldı. Çar I. Pavel, 6 Şubat 1800'de Karadeniz Kozak Birlikleri Hetmanı Bursak'a, "Çerkeslerin Rusya tarafına geçmelerinin yasaklanmasını" emretti. Hattı Kafkas Dağları'nın eteklerine doğru çekmek amacıyla 1803'de Kuban nehri kıyısında *Batalpaşinskaya Kozak Stanitsası* kuruldu.

Anapa muhâfızlığına 12 Ekim 1796'da vezîrlikle Melek Ahmed Paşazade Osman Paşa, 1801'de Ali Paşa, 1803'te Hâfız Hasan Paşa, 1804'te Hüseyin Paşa tâyin edildi. Anapa muhâfızlarının kışkırtmaları ile 1800'den itibaren Çerkeslerin Kuban'ın kuzeyindeki Rus topraklarına yaptıkları akınların artması üzerine Rusya, Kozak birliklerine Çerkeslere karşı cezalandırma, caydırma ve püskürtme seferleri yapılması emrini verdi.[1379] Anapa Muhâfızı Hüseyin Paşa'ya Aralık 1804'te hüküm gönderilerek, Çerkeslerin Osmanlı Devleti ile yaptıkları anlaşmalara uyarak Rus topraklarından "ahz u sirkat ettiklerini iâde etmeleri" emredildi.[1380]

Rusların ülkelerini denetim altına almaya çalışması ve kendilerinden vergi istemesi Osetlerin direnişi ile karşılaştı. Osetya'nın Tagaur bölgesinde Ahmed Dudarıko önderliğinde isyân çıktı. İsyân, Rusların Gürcistan'a asker ve cephâne sevkini engelleyeceği için Gürcistan Valisi ve Kafkasya Hattı Komutanı General Karl Fedoroviç Knorring, 20 Temmuz 1802'de bölgeye asker gönderdi. Ruslara yenilen Dudarıko, onlarla anlaşmak zorunda kaldı. Vladikavkaz Kalesi 1803'te genişletildi. Daryal Geçidi üzerindeki, Terek nehrinin vahşi bir gürültü ile şelaleler meydana getirerek aktığı, seyrek ağaçlı Lars'ta bir müstahkem nokta inşâ edildi. Askerî inşâatlarda ağır şartlarda ve ücret almadan çalıştırılmaları ve Rusların bazı köylerde kadınlara tecâvüz etmeleri üzerine Osetler, Tagaur bölgesi ile Daryal geçidi civarında Mayıs 1804'te yeniden ayaklandılar. İsyâna Gürcüler de katıldı. Osetler, bir süre Vladikavkaz Kalesi'ni kuşattılar. Askerlerine, "Osetleri acımadan kılıçtan geçirin, köylerini yakın" diye emir veren[1381] Kafkasya Genel Valisi General Pavel Dimitriyeviç Tsitsianov, 10 Eylül 1804'te Osetlere saldırdı. Askerî harekât, 3 Aralık 1804'te sona erdi. Köyleri yakılan, yağmalanan ve çok sayıda esir veren Osetler dağlara çekildiler. Rusya, Osetya'da kesin hâkimiyeti ancak General Nesvateyev'in isyancıları 6 Temmuz 1806'da yenmesinden sonra kurabildi.

Büyük Kabardey Prensi Adil Geriy Hatohşoko, dört yıllık bir esâretin ardından 1798'de Rusların elinden kurtulmuş ve 1799'da Ruslara ve Rus yanlısı Kabardey prenslerine karşı cihad ilân etmişti. Rus hâkimiyetindeki topraklarda yaşayan Kabardeyler, 1803'te inşâ edilen Kislovodsk Kalesi'nin yıkılması ve kabîle mahke-

---

[1378] *BOA. Cevdet Askeriye No. 5878.*

[1379] Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 94.

[1380] *BOA. MD No. 221*, 289–291, Hk. 942.

[1381] Konak, *A.g.e.* 337.

melerinin kaldırılmasını isteyerek Mart 1804'te Adil Geriy Hatohşoko ve Hacı İshak Abuk önderliğinde Rusya'ya karşı ayaklandı. Çerkesleri kırıp geçiren veba salgını yüzünden kordon hattı ile sınırın kapatılması ve hacca gitmenin yasaklanması üzerine isyâna, Çerkesler, Çeçenler, Osetler, İnguşlar ve Karaçay-Malkarlar da katıldı.[1382] Adil Geriy Hatohşoko ve Hacı İshak Abuk önderliğindeki Kabardeylerin, Ruslara karşı kahramanca savaştığı ve özgürlük hareketinin yükseldiği 1804–1805 yılları *Şeriât dönemi* olarak bilinir. Adil Geriy Hatohşoko ve Hacı İshak Abuk'un veba salgınında ölmesine kadar Kabardey'de Şeriât yönetimi büyük ölçüde yayıldı.

General Tsitsianov, 12 Nisan 1804'te General Grigori Glazenap'a Kabardey'e harekâta hazırlanmasını ve 15 gün içinde isyânı bastırmasını emretti. General Glazenap komutasındaki dört piyade ve dört süvari taburu ile 24 toptan oluşan Rus ordusu, 9 Mayıs'ta Bakşan nehri kıyısında Kabardeylerle karşılaştı. Rusların sürekli takviye alması yüzünden Seçem ve Saluşko ırmaklarının kaynaklarına çekilen Kabardeyler, Seçem ırmağı kıyısında 14 Mayıs 1804'te yapılan savaşta yenildiler. Civardaki 12 Kabardey köyü, Ruslar tarafından yok edildi. Kabardey pşıları, yorkları ve din adamları 19 Mayıs 1804'te General Glazenap ile ateşkes yaparak Ruslara teslim oldular.[1383]

Osmanlı topraklarına sığınan Kabardey beylerinden Rüstem Bey, Rusya'nın İran'la savaşmasından yararlanarak Rus mevzilerine saldırdı. Canbolad Misost, Adil Geriy, Şomakhı Kosay, Hatohşoko Nevrûz ve Asuman Geriy Hatohşoko'nun komutasındaki Kabardeyler, General Glazenap komutasındaki Rus birlikleri ile 20 Eylül 1804'te Malka nehri kıyısındaki Zolka'da yapılan savaşta yenildiler. Terek ve Kuban nehirleri arasındaki ovalarda yaşayan Kabardeylerin Ruslara karşı ümitsiz ama kahramanca direnişlerinin başarılı olmaması ve Ruslara boyun eğmek zorunda kalmaları yaşadıkları toprakların coğrafî şartlarından da kaynaklanıyordu. Kabardeylerin Kuban Ötesi Çerkesleri, Çeçenler ve Dağıstan halklarından farklı olarak karlarla kaplı, kayalık uçurumlarla dolu, insanlara kucak açan Kafkas Dağları gibi bir sığınakları yoktu. Büyük ve Küçük Kabardey Bölgesi Komiseri tâyin edilen General Bulgakov, Mart 1805'te 80 Kabardey köyünü yok etti. Köyleri Ruslar tarafından yakılan Kabardeylerin ticaret yapmaları yasaklandı. Bölgede karakollar kuran Rusların ambargosu yüzünden çok sayıda insan açlık ve vebadan öldü. Evsiz barksız ve aç kalan Kabardeylerin bir bölümü Kuban Ötesi'ndeki Osmanlı topraklarına göç ettiler. Yurtlarında kalanlar Çar'a sadâkat yemini ederek Rus tebaası oldular. Büyük ve Küçük Kabardey Bölgesi Komiserliği'ne 1806'da General Delposso tâyin edildi.[1384]

[1382] Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 66–68.

[1383] Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 44; Nolde, *A.g.e.* II, 356–357

[1384] Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 69.

Kabardey'de yüzyıllarca süren feodal yapı, halkın prensler, soylular, hür köylüler ve köleler gibi sosyal sınıflara bölünmesine neden olmuştu. Ülkeye hâkim olan Rusya, kendisine düşman prens ve soyluları dize getirmek için onlara muhalif köylüleri ve köle tabakalarını yanına çekmeye çalıştı.[1385] Bu maksatla Kabardey'de yeni adlî ve idarî uygulamalar başlatan Ruslar 1807'de âdete dayalı mahkemeleri kaldırarak dinî mahkemeler kurdu. Dinî mahkemeler kurulması konusunda tâviz veren Rusya, bu sâyede soylularla, din adamlarını yatıştırıp Kabardey'deki direnişe son vermeyi hedefliyordu. Dinî mahkemelerin kurulması din adamlarının toplum içinde durumunu iyileştirdi ve sosyal otoritelerini arttırdı. Ulemâ sınıfını oluşturan kişiler daha çok azatlı köylü ailelerindendi. Her türlü vergi ve yükümlülükten muaf olan ulemânın geçim kaynağı emrindeki köylülerin ürettiği üründen sağladığı gelir, diğer köylülerin aynî ve nakdî olarak ödedikleri özel harçtı. Köleliğe ve köle ticaretine karşı olan Müslüman köylüler 1807-1809 arasında soylulara karşı İslâm'ın hükümlerinden hareket ederek hürriyetlerini istediler ve mücadele ettiler. Pşı ve vorkların baskısından kurtulmak için gerektiğinde Rusya'yı garantör gören köylülerin bu davranışı, Rusya'nın işine geliyordu. Rusya, soylular ve köylüler arasındaki ihtilafları kendi sömürgeci imparatorluk politikasına alet ediyordu.[1386]

Bekmirzâ ailesinden Jankhot'un oğlu Kosok, 1809'da Büyük Prens seçildi. 1822'ye kadar görevde kalan Kosok tarihteki son Kabardey Büyük Prensi oldu. Eylül 1809'da Kabardey'e gelen Gürcü Prensi Aleksandr ve Çıldır Valisi Selim Paşa'nın temsilcileri Kabardeyleri Ruslarla mücadeleye çağırdılar. Ekim 1809'da Prens Atajukin komutasında Malka nehrine doğru harekete geçen Kabardeyler Atajukin'in ani ölümü üzerine dağıldılar.[1387] Kabardeylerin mücadelesi 1810'da yavaşladı. 1811'de St. Petesburg'a giden Kabardey heyeti, barış yapılmasını ve Çariçe II. Yekaterina'nın 1771'de Kabardey beylerine verdiği hak ve imtiyazların teyidini istedi. Ocak 1812'de heyete verilen bir belge ile söz konusu hak ve imtiyazlar teyid edildi.[1388]

Ruslar 14 Mart 1800'de Tarhu Şamhalı Mehmed Han'a tümgeneral rütbesi verdi. Avar Hanı Oma Han da Rusya ile himâye anlaşması yapmak için 1801'de bir heyet yolladı, ancak görüşmeler tamamlanmadan ve Rusların cevabı gelmeden aynı yıl (1801) öldü. Yerine geçen Ahmed Han, Ekim 1802'de Rusya himâyesine girdi. Ruslar, Avar Hanı Ahmed Han ve eşine yılda 500'er ruble tahsisat bağladılar. Ahmed Han, 1803'te Rusya'ya tâbii oldu. Kuba ve Derbend Hanı Şeyh Ali Han,

---

[1385] Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, 99-100.

[1386] Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 39-40, 69-71.

[1387] Khorava, *A.g.e.* 36-37.

[1388] Traho, *A.g.e.* 46.

Tarhu Şamhalı ve Buynak Hâkimi Mehmed Han, Taliş Hanı Mir Mustafa Han, Haytak Usmisi Rüstem Han ve Tabasaran Kâdısı Rüstem Han'ın gönderdikleri elçiler, 18 Aralık 1802'de Georgiyevsk'de Kafkasya Genel Valisi General Pavel Tsitsianov ile bir anlaşma imzalayarak Rusya himâyesine girmeyi kabul ettiler.[1389]

1798'de Kafkas Hattı Ordusu Müfettişi atanan General Karl Fedoroviç Knorring Çar I. Pavel'in talimâtıyla Çeçenlere ültimatom vererek Terek Hattı'na saldırılarına son vermelerini istemiş. Çeçen beyleri de bu teklifi kabul etmişlerdi.[1390] Ancak, Terek Kozakları Çeçen köylerini basıyor, direnenleri öldürüyor ve sürülerini yağmalıyorlardı. Çeçenler de karşılık vererek Kozakları kovalıyorlardı.[1391] 1779'da Mayrtup köyünde doğan Biltuo oymağından Taymin Biypolat,[1392] Eylül 1802'de Kozak hırsızları kovaladığı sırada Terek nehrini geçerek Kozaklarla çatışmaya girdi. Taymin Biypolat, bu çatışmadan sonra 14 Temmuz 1831'de şehîd olana kadar Çeçenlerin Ruslara karşı verdiği mücadelenin önderlerinden biri oldu.

Kafkasya Genel Valisi General Gudoviç, Aralık 1806'da Çeçen köylerinin önde gelenleriyle bir toplantı yaparak onlara Kozak saldırılarının önleneceğini, bölgede barış ve huzurun sağlanacağını, ancak Çeçenlerin de Osmanlı Devleti ile işbirliği yapmaması gerektiğini bildirdi. Çeçen beylerin bu teklifi dikkate almaması üzerine General Gudoviç, Çeçenistan'a karşı askerî harekât yapılmasını emretti. Avar Hanı Ahmed Han, Haytak Usmisi Adil Han ve Tabasaran Masumu Mehmed Han'ın destek verdiği General Bulgakov komutasındaki Rus birlikleri, 12 Şubat-18 Mart 1807 arasındaki askerî harekâtta kolera salgınının da kırdığı Çeçen köylerini ateşe vererek çok sayıda Çeçen'i şehîd ettiler. Ruslar, Avar Hanı Ahmed Han ve Haytak Usmisi Adil Han'a tümgeneral, Tabasaran Masumu Mehmed Han'a albay rütbesi verdiler. Çeçenlerin temsilcileri Taymin Biypolat ve Atağalı Çulak, 6 Eylül 1807'de Georgiyevsk'teki görüşmede kendilerine saldırılmadıkça Ruslarla harp etmemeyi, Rusya ile savaş hâlindeki Osmanlı Devleti ile işbirliği yapmamayı, Rusya'ya vergi vermeyi kabul ettiler.[1393] Ruslar Taymin Biypolat'a yüzbaşı rütbesi verdiler.

b) Güney Kafkasya

Ağa Muhammed Han'ın 12 Mart 1786'da Tahran'da şahlık tahtına geçmesiyle İran'da Kaçar Hânedânı'nın saltanatı başladı.[1394] Ağa Muhammed Şah'ın

---

1389 Nolde, *A.g.e.* II, 363.

1390 Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul 2005, 83.

1391 Tarık Cemal Kutlu, *Çeçen Direniş Tarihi*, İstanbul 2005, 148.

1392 Taymin Biypolat hakkında geniş bilgi Kutlu, *A.g.e.* 145-186'da bulunmaktadır.

1393 Aydın, *A.g.e.* 83; Kutlu, *A.g.e.* 151.

1394 Ağa Muhammed Şâh hakkında bkz. Gavin R.G.Hambly, "Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty", *Cambridge History of Iran*, VII, Cambridge 1991 içinde 104–143 içinde; Faruk Sümer, "Ağa Muhammed Şâh", *DİA*, I.

1786'da dostluk ve himâye teklif ettiği II. Erekle bu teklifi reddetti. Şah, Rusya'dan da İran'ın Kartli-Kahet üzerindeki hâkimiyet haklarını geri istedi. Derbend valisine Ruslarla işbirliği yapılmasını yasakladı. Dağıstanlıları ve Hoy Hanı'nı Kartli-Kahet topraklarına akın yapmaları konusunda kışkırttı.[1395] Rusya'ya tâbi II. Erekle ile Osmanlı Devleti'ne tâbi İmeret Kralı II. Solomon, Megrel Dadyanı Grigor ve Gürel Dadyanı Simon, 1790'da ülkelerinin saldırıya uğraması hâlinde askerî güçlerini birleştirmeyi kabul eden bir anlaşma imzaladılar. Anlaşmaya göre bir İran saldırısı durumunda 8.000 kişilik bir İmeret ordusu Kartli-Kahet'in yardımına gidecekti.

II. Erekle 1791'de elçisi Tavat Baslep vasıtasıyla İstanbul'a gönderdiği bir mektupla, "Tiflis'teki cümle bîçarelerin Devlet-i Âliyye'nin bendeleri olduğunu ve kendilerinin düşman bilinmemesini" yazarak Osmanlı Devleti'nden af talebinde bulundu ve affını bildiren bir fermânın kendisine gönderilmesini istedi.[1396] Bâb-ı Âli, II. Erekle'den affedilmesinin şartı olarak Rusların Güney Kafkasya'ya inmekte kullandığı Daryal Geçidi üstündeki askerî yolun yıkılmasını istedi.[1397] II. Erekle, yolun yıkılması masraflarının karşılanmasını ve bu iş için görevli gönderilmesini talep etti. Yaş Anlaşması'nın beşinci maddesi Osmanlı Devleti'nin Kartli-Kahet'e müdahale etmemesini öngörmekteydi. Bu durumun Rusya ile yeni meselelere yol açmasından endişe eden Bâb-ı Âlî, yolun yıkılmasını II. Erekle'nin yaptırmasını istedi.[1398] Ancak bir süre sonra İran'ın Kartli-Kahet'e saldırması nedeni ile II. Erekle'nin Rusya'dan yardım istemesi yolun yıkılmasına engel oldu.

1787-1792 Osmanlı-Rus savaşında tarafların yorgun düşmesinden yararlanıp Güney Kafkasya'ya hâkim olabileceğini düşünen Ağa Muhammed Şah, 1793'te Azerbaycan hanlıklarını işgâl ederek Derbend'e kadar ilerledi. Bölge halkının bir kısmı Şah'ın zulmü nedeni ile Osmanlı topraklarına sığındı.[1399] Bâb-ı Âlî, kendi topraklarının emniyeti bakımından İran'ın Azerbaycan hanlıklarına yönelik askerî faaliyetlerinden kaygı duymaktaydı.[1400] Kartli-Kahet'te Rus himâyesine karşı olan Gürcü beylerinin Şah'tan yardım istemesi yüzünden İran'ın Gürcistan'ı tehdide başlaması üzerine II. Erekle, Mayıs 1793'te Rusya'dan yardım istedi. 30 Mayıs 1793'te toplanan Rus Askerî Konseyi, Ağa Muhammed Şah'ın Rusya'ya düşmanlık etmediğini, ancak Kartli-Kahet'e saldırması hâlinde destek olunmasını kararlaştırdı ve bu konuda General İvan Vasilyeviç Gudoviç'e yetki verdi.[1401]

[1395] Ferrières-Sauveboeuf, *A.g.e.* I, 250–251, 267.

[1396] *BOA. Cevdet Hâriciye No. 7253/1.*

[1397] *BOA. Cevdet Hâriciye No. 7253/2.*

[1398] *BOA. HH No. 10667.*

[1399] *BOA. HH No. 6748/A-F.*

[1400] *BOA. HH No. 6748/A.*

[1401] Gvosdev, *A.g.e.* 70.

Kartli-Kahet Kralı II. Erekle, Revân Hanı Mehmed Han, Taliş Hanı Mir Mustafa Han ve Karabağ Hanı İbrâhim Halil Han, Şah'a itaât etmeme ve birbirlerine yardımcı olma kararı aldı. İbrâhim Halil Han, Sadrâzam Dâmad Melek Mehmed Paşa'ya gönderdiği mektupta "Ağa Muhammed Şah'ın Aras nehrini geçerek önce Karabağ, sonra Revân, sonra da Kartli-Kahet üstüne yürümeye hazırlandığını" bildirdi. Karabağ Hanı İbrâhim Halil Han ve Revân Hanı Mehmed Han, Bâb-ı Âlî'ye yazdıkları 9 Mayıs 1794 tarihli mektupta, "Ağa Muhammed Şah'a karşı Dağıstan hanları ile birlikte harekete geçeceklerini, 30-40.000 asker toplayabileceklerini, ancak yanında daima 40-50.000 asker bulunan Şah'ın bunun iki üç katını toplayabileceğini, Devlet-i Âliye'ye olan ihtiyaçlarının her zamandan daha fazla olduğunu" bildirdiler ve harp sırasında Kars ve diğer yerlerden sınırı geçecek olan halkın kabulünü istediler.[1402]

Ağa Muhammed Han'ın gönderdiği birlikler 1794'te Şemâhı'yı işgâl etti. Şehir harabeye döndü. Şemâhı Hanı Mustafa Han dağlara çekildi. Ocak 1795'e kadar burada kalan Mustafa Han, İranlıların çekilmesinin ardından şehri geri aldı. Şah, Ağustos 1795'te Revân ve Karabağ hanlıklarını işgâl etti[1403] ve fermân yazarak "siz yüzyıllarca İran'a bağlıydınız, şimdi Ruslara bağlandınız" dediği II. Erekle'ye İran'a tâbi olduğunu açıklaması ve haraç ödemesi durumunda kendisini Gürcistan valisi olarak tanıyacağını vaat etti.[1404] II. Erekle'nin bunu reddetmesi üzerine Ağa Muhammed Şâh 35.000 kişilik ordusu ile Kartli-Kahet topraklarına girdi. Kartli-Kahet'e yardıma gelmiş olan İmeret birlikleri panik içinde ve her yeri yağmalayıp binlerce kişiyi köle olarak satmak üzere yanlarında götürerek ülkelerine çekildiler. Ağa Muhammed Şâh komutasındaki İran ordusu 10 Eylül 1795'te Tiflis yakınında Krtsanisi'de II. Erekle komutasındaki 5000 kişilik Kartli-Kahet birliklerini yendi ve 11 Eylül 1795'te az sayıda bir muhâfız kıtası bırakılmış olan Tiflis'i işgâl etti.[1405] 4000 hâne ve 22.000 nüfusa sahip Tiflis,[1406] 6 gün 6 gece yağmalandı ve katliâma uğradı. Tiflis Kalesi yerle bir edildi. Evler ateşe verildi. Kilise ve manastırlar tahrip edildi. İran askerleri şehirdeki bütün kadınlara tecâvüz ettiler. Kartli topraklarının tümü yakılıp yıkıldı ve yağma edildi. 30.000 Gürcü esir olarak İran'a götürüldü.[1407] Kartli-Kahet'in Rusya himâyesine girmesinin ilk sonuçları ülkenin harabeye dönmesi ve % 40'lara varan nüfus kaybına uğramak olmuştu.[1408] Hazineleri ve soylu-

---

1402 *BOA. HH No. 6748, 6748/A.*

1403 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* VI, 205.

1404 Hambly, a.g.m. 127–128.

1405 Allen, *A.g.e.* 214; Lang, *A Modern History of Georgia..*, 38.

1406 John Macdonald Kinneir, *A Geographical Memoir of the Persian Empire, accompanied by a map* London 1813, 344.

1407 Brosset, *A.g.e.* II/2, 261; Hasan E.Fasais, *History of Persia Under Qacar Rule*, (trans. Herbert Busse), New York 1972, 65–68; Hambly, a.g.m. 129–130.

1408 Luxembourg, *A.g.e.* 40, not 23.

larla birlikte Aragvi'de Mtiuleti'ye çekilen II. Erekle, 14 Eylül 1795'te Kafkasya Genel Valisi General Gudoviç'e bir mektup yazarak "kendisine en az 3000 askerle yardım edilmediği takdirde Şah'a itaât etmek zorunda kalacağını" bildirdi.[1409] Ağa Muhammed Şah'ın kışın yaklaşması ve Horasan'da isyân çıkması üzerine Eylül 1795'te Kartli-Kahet'ten ayrılmasından sonra II. Erekle 6 Ekim 1795'te harabe hâline gelmiş olan Tiflis'e geri döndü.[1410]

General Gudoviç tehlikenin bu kadar yakın olduğunu düşünmemiş bu yüzden Tiflis'in işgâl ve tahrip edildiği haberi St.Petersburg'a ulaştığında henüz hiçbir şey yapmamıştı.[1411] Rus himâyesindeki bir ülkenin işgâl ve yağma edilmesine çok hiddetlenen Çariçe II. Yekaterina, 18 Ekim 1795'te Gudoviç'e "Transkafkasya ve Hazar Denizi kıyılarını İran saldırılarından korumasını" ve Kartli-Kahet'e asker sevk etmesini emretti.[1412] 28 Kasım 1795'te Albay Sirohnev komutasında gönderilen 2000 asker ve iki topçu bataryasından meydana gelen Rus birliği, Osetlerin kılavuzluğunda 1 Aralık 1795'te Tiflis'e ulaştı.[1413] Çariçe II. Yekaterina, 19 Ekim 1796'de Gudoviç'e askerî faaliyetlerle, Kartli-Kahet Krallığına, Azerbaycan hanlıklarına ve Ermenilere karşı takip edilecek siyaset konusunda talimât verdi.[1414]

Sınırda yer alan Osmanlı eyâletlerinin valileri Ağa Muhammed Şah'ın Gürcistan'daki faaliyetlerini dikkatle takip ederek İstanbul'a bildiriyorlardı. Çıldır Valisi Mehmed Sâbit Paşa, "Erekle Han'ın yenilip kaçtığını, Şah'ın Tiflis'i işgâl ettiğini, şimdilik Osmanlı hududuna tecavüzü görülmemişse de tedbirli olunmasını" İstanbul'a yazarak asker ve mühimmât talep etti.[1415] Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa, Bâb-ı Âlî'den takınılacak tavır hakkında bilgi istedi. Şah'ın Osmanlı topraklarına saldırabileceği muhtemel görüldüğünden Kasım 1795'te Yusuf Ziya Paşa serasker tâyin edildi.[1416] Ancak, Şah'ın bunu yanlış anlayabileceği düşüncesi ile karar geri alındı. Bölgeye erzak ve mühimmât gönderildi.[1417] Ahıska, Ahılkelek ve Ardahan kaleleri tâmir ve tahkim edildi.[1418]

Rusya General İvan Savelyev komutasında bir birliği Dağıstan'a sevk etti. Bu birlik Derbend'i kuşattı. Rusya Ermenileri Patriği Hovsep Argutyan, Tiflis'ten ken-

---

1409 Nolde, *A.g.e.* II, 377. Mektubun metni için bkz. Bournoutian, *Armenians and Russia..*, 350-351.

1410 Gvosdev, *A.g.e.* 72.

1411 Zinkeisen, *A.g.e.* 7, 154.

1412 Gvosdev, *A.g.e.* 72; Mehmetov, *A.g.e.* 477.

1413 Baddeley, *A.g.e.* 59.

1414 II. Yekaterina'nın talimâtları Bournoutian, *Armenians and Russia..*, 355-357'de yayınlanmıştır.

1415 *BOA. HH No. 6688/A.*

1416 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* VI, 204–205.

1417 *BOA. HH No. 6688.*

1418 *BOA. Cevdet Askeriye No. 6893, 38897.*

disine gelen haberlere göre Derbend civarındaki dokuz köyde yaşayan Ermenilerin Rus birliklerine destek vereceklerini Savelyev'e bildirdi.

Çariçe II. Yekaterina, Mart 1796'da İran'a savaş ilan etti.[1419] Transkafkasya'ya sevk edilecek birliklerin komutası General Valerian Aleksandroviç Zubov'a verildi. Kizlar Kalesi'nden 25 Mart 1796'da hareket eden General Zubov komutasındaki 30.000 kişilik Rus ordusu,[1420] 1796 Nisan'ında Terek nehrini aştı. 10 Mayıs 1796'da Derbend Hâkimi Şeyh Ali Han'ın savunduğu Derbend'i işgâl etti. Esir edilen Şeyh Ali Han birkaç gün sonra Rusların elinden kaçtı. General Rahmanov ve General Bulgakov emrinde güneye ilerleyen birlikler 13 Haziran'da Bakû ve Kuba'yı ele geçirdi. Şeyh Ali Han'ın, Albay Bakunin komutasındaki birliği imhâ etmesi ve sıcak hava Rus ilerlemesini yavaşlattı.[1421] Karabağ Hanı İbrâhim Halil Han, oğlu Ebülfeth Han'ı General Zubov'un karargâhına göndererek Rusya'ya itaâtini arz etti. Tarhu, Rusey Bulak ve Bakû'da üç kale inşâ ettiren[1422] General Zubov 7 Ekim'de Şemâhı'ya ulaştı. Şehrin yağmalanmasını istemeyen Mustafa Han Ruslara direnmedi.[1423] Öte yandan Fransa, Rusya'ya karşı silaha sarılması için İran'ı kışkırtıyordu.[1424]

Ağa Muhammed Şah'ın Ruslara karşı yardım isteğini kabul etmeyen Osmanlı Devleti, imkânı ölçüsünde Rusların Güney Kafkasya'daki harekâtını engellemeye çalıştı. Sultan III. Selim, Ruslarla savaşmak isteyen her nefer için 50 ruble karşılığı para gönderdi.[1425] Ruslara itaât etmeyen Azerbaycan hanları, Bâb-ı Âlî'nin talimâtıyla Ekim 1796'da Kuba'daki Rus birliklerine saldırdılar. Ruslar tarafından gözaltında tutulduğu Kuba'dan kaçan Kuba Hanı Şeyh Ali Han, halkı Ruslara karşı direnmeye çağırdı.[1426] Çıldır, Erzurum ve Van valilerine hanlıklardan kaçarak Osmanlı topraklarına sığınmak isteyenlerin ülkeye kabul edilmesi, geldikten sonra dönmek isteyenlere de engel olunmaması talimâtı verildi.[1427]

Çariçe II. Yekaterina'nın 18 Kasım 1796'da ölmesi üzerine tahta çıkan oğlu Çar I. Pavel, politikalarını benimsemediği ve gözdesi olan generallerinden hiç hoşlan-

---

[1419] II. Yekaterina'nın İran'a savaş açıldığına ilişkin beyannâmesi Bournoutian, *Armenians and Russia*.., 358-359'de yayınlanmıştır.

[1420] Atkin, *A.g.e.* 39.

[1421] Baddeley, *A.g.e.* 81; Zinkeisen, *A.g.e.* 7, 154.

[1422] Nolde, *A.g.e.* II, 361.

[1423] Bayramova, a.g.m. 51–52.

[1424] Zinkeisen, *A.g.e.* 7, 154.

[1425] *Arxiv Vneşney politiki Osmanskoy Imperii (AVPRI) fond 77, opis 5, dosye 159, list 237-238*'den Mustafazade, a.g.m. 35.

[1426] N.F. Dubrovin, *Istoriya voiny i vladychesta russkikh na Kavkaze*, St. Petersburg 1871, III, 139-140'tan Mustafazade, a.g.m. 36.

[1427] DA.G.M. (Yay.) *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları*.. I, Belge No. 44, 135–136.

madığı annesinin yayılmacılık siyasetini terk ederek, 25 Aralık 1796'da Rus askerlerini Kafkasya'da işgâl ettikleri topraklardan geri çekti.[1428] I. Pavel, 5 Ocak 1797 tarihli ukazı ile General Gudoviç'e "Kuban Hattı'nın tahkîm edilmesini, Rus yanlısı Tarhu, Bakû, Derbend hanlarının Ağa Muhammed Şah'a karşı korunmasını, Dağlılarla ticarete önem verilmesini, Osmanlılarla barışı bozabilecek faaliyetlerden kaçınılmasını" emretti. Bakû'daki Rus birlikleri Mart 1797'de, Kartli-Kahet'teki Rus birliği Eylül 1797'de ülkeden ayrıldı.

Rusların Güney Kafkasya'dan ayrılmasından sonra İran'la baş edemeyeceğini anlayan II. Erekle, Erzurum Valisi Abdullah Paşa aracılığıyla Sultan III. Selim'e "Osmanlı bendeliğini niyâz ettiğini ve cürümünün affedilmesini dilediğini" belirten bir mektup yolladı. Bâb-ı Âlî, II. Erekle'ye "eğer affedilmek istiyorsa mücerred bir afnâme göndermesi gerektiğini, Devlet-i Âliye'nin buna mani olmayacağını ve bunun aman-nâme ile mümkün olacağını" bildirdi.[1429]

Ağa Muhammed Şah, barış anlaşması sonrası Kartli-Kahet'i işgâl etmek ve Rusya'ya itaât eden Karabağ Hanı İbrâhim Halil Han'ı ortadan kaldırmak için Mart 1797'de 60.000 askerle yeniden Kafkasya'ya üstüne yürüdü. İbrâhim Halil Han Şuşa'dan ayrılarak Cahar-Tala bölgesine çekildi. Ağa Muhammed Şah, 15 Haziran 1797'de Şuşa'da uğradığı suikastta öldürüldü. Şah'ın kesik başı, İbrâhim Halil Han tarafından Çar I. Pavel'e gönderildi. Ağa Muhammed Şah'ın öldürülmesi üzerine İran ordusu dağıldı, ülkede taht kavgası başladı. Kartli-Kahet ise yeni bir İran idaresi tehlikesinden kurtulmuş oldu. Şiraz ve Fars vilâyetleri hâkimi Feth Ali Han kendini Şâh ilân etti. Ülkesinde yaşanan kıtlık ve kuraklığın da etkisi ile İran'a tabi olan İbrâhim Halil Han kızını Feth Ali Şah'a verdi.

II. Erekle 12 Ocak 1798'de öldü. II. Erekle'nin hastalığı sırasında, büyük oğlu Giorgi'nin tahta çıkmasına kardeşleri itiraz etmişlerdi.[1430] Kraliyet ailesinin fertleri arasındaki rekabet ve onları destekleyen gruplar arasındaki husumetler de ülkeye hâkim olmak isteyen Rusya'nın işine yarıyordu. Rusya'ya muhalif olan Kraliçe Darejan'ın ikinci oğlu Prens Yulon'un tahta çıkmasını istemesine rağmen Kartli-Kahet tahtına XII. Giorgi çıktı. Çar I. Pavel, 8 Ağustos 1798 tarihli ukazı ile[1431] Kartli-Kahet üzerindeki Rusya himâyesinin yenilendiğini ilân etti.

[1428] Allen, *A History of the Georgian*.. 214. Çar I. Pavel ve politikaları hakkında bkz. Roderick E. Mc Grew, *Paul I of Russia 1754-1801*, Oxford 1992, Muriel Atkin, "The Pragmatic Diplomacy of Paul I: Russia's Relations with Asia 1796-1801", *Slavic Review*, 38, (March 1979), 60–74. Rus-İran savaşı hakkında bkz. Muriel A.Atkin, *Russia and Iran, 1780-1828*, Minnepolis 1980, 39-45.

[1429] *BOA. HH No. 6693*; Aydın, *A.g.e.* 59; Gökçe, *A.g.e.* 186.

[1430] *BOA. HH No. 1743*.

[1431] Söz konusu ukaz, George A.Bournoutian, *Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797–1889: A Documentary Record*, Costa Mesa 1998, 24-25'te yayınlanmıştır.

Bölgedeki gelişmeler ve Rusların Megrel ve Gürel sınırlarına tahkimat yapması üzerine Osmanlı Devleti, 1798'de sınıra asker sevk etti.[1432] Erzurum Valisi Abdullah Paşa'ya Rusların saldırı hazırlıkları yaptığı bildirilerek bunlara karşı tedbir alması emredildi.

Feth Ali Şah, 5 Haziran 1798'de XII. Giorgi'ye bir fermân yazarak, İran himâyesine girmesini, bir oğlunu rehin olarak Tahran'a göndermesini, aksi takdirde Tiflis'i işgâl edeceğini bildirdi. Bu teklifi reddeden XII. Giorgi durumu Prens Garsevan Çavçavadze ile Rusya'ya bildirip destek istedi. Kasım 1798'de St. Petersburg'a gelen Çavçavadze 25 Aralık 1798'de Georgiyevsk Antlaşması'nın yürürlükte olup olmadığını sorduğu Rus makamlarından 3000 asker göndererek Kartli-Kahet'in savunmasını üstlenmesini ve XII. Giorgi'den sonra oğlu Prens Davit'in kral olmasını istedi.[1433] Çar I. Pavel, 23 Şubat 1799'da XII. Giorgi'ye bir mektup göndererek istediği askerleri Tiflis'e yollayacağını, oğlu Davit'i veliaht olarak atayacağını ve Pyotr Kovalenski'yi Rusya'nın Gürcistan'dan sorumlu temsilcisi tâyin ettiğini bildirdi.[1434] Çar tarafından 18 Nisan 1799'da krallığı onaylanan XII. Giorgi'nin, oğlu Davit'i veliaht tâyin etmesi üzerine kardeşleri Vahtang, Yolon ve Parnavaz, Tiflis'e yürümek için asker toplamaya başladılar.[1435]

XII. Giorgi'nin diğer kardeşi Aleksandr/İskender Han ise Avar Hanı Oma Han'ın yanına kaçtı ve Feth Ali Şah'tan yardım istedi.[1436] Kartli-Kahet'e gönderilen Rus temsilci Pyotr Kovalenski 8 Kasım 1799'da Tiflis'e geldi. XII. Giorgi'nin isteği üzerine, Ermeni asıllı General İvan Petroviç Lazarev komutasında 3000 kişilik Rus birliği ve iki topçu bataryası, Gürcü Askerî Yolu'nun tâmir edilmesinin ardından 26 Kasım 1799'da Tiflis'e ulaştı.[1437]

XII. Giorgi, 5 Aralık 1799'da imzalanan anlaşma ile oğlu Davit'in veliaht olarak kabul edilmesi şartıyla Kartli-Kahet'in yönetimini Ruslara bıraktı. Çar I. Pavel Eylül 1800'de Gürcistan'daki Rus birliklerinin takviye edilmesini emretti. Rusya'ya elçi gönderen Feth Ali Şah, Kartli-Kahet'in tahliyesini istedi. Kasım 1800'de beraberinde Prens Aleksandr/İskender Han olduğu hâlde 12.000 savaşçı ile Kartli-Kahet topraklarına girerek Tiflis'e yürüyen Avar Hanı Oma Han, 7 Kasım 1800'de Yura (Kabur) ve Alazan (Kanık) nehirlerinin birleştiği Karaağaç (Naukhiri) mevkiinde, General Lazarev komutasındaki Rus-Gürcü ordusuna karşı bozgu-

---

1432 *BOA. Cevdet Askeriye No. 45644.*

1433 Gvosdev, *A.g.e.* 77.

1434 Gvosdev, *A.g.e.* 78.

1435 Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.* 302.

1436 *BOA. HH No. 6679.*

1437 Baddeley, *A.g.e.* 83; Gvosdev, *A.g.e.* 78.

na uğradı ve 1500-2000 ölü vererek geri çekildi.[1438] General Gulyakov komutasındaki Rus takviye birliği Aralık 1800'de Tiflis'e geldi. Rus birliğinin gelmesi ile XII. Giorgi tamamen Ruslara teslim olmak zorunda kaldıysa da taht kavgasında kardeşlerine karşı üstün duruma geçti. Öte yandan, Bakû Hanı Hüseyin Kulu Han da 1800'de Rusya'ya tâbi oldu.

XII. Giorgi'nin St. Petersburg'a gönderdiği Prens Garsevan Çavçavadze başkanlığında, Giorgi Avalişvili ve Elezar Palavandişvili'nin yer aldığı heyet, 23 Kasım 1800'de Bagrat Hânedânı'nın hükümranlığının ve Gürcü Kilisesi'nin özerkliğinin korunması şartıyla Kartli-Kahet'in Rusya'ya tâbi olmasını öngören anlaşmayı Rus yetkililerine sundu. Söz konusu anlaşma 18 Aralık 1800'de I. Pavel tarafından imzalanarak kabul edildi. Ülkesinin doğrudan Rus yönetimine geçmesi talebi 18 Aralık 1800 tarihli bir bildiri ile[1439] Çar tarafından kabul edilen XII. Giorgi 28 Aralık 1800'de öldü. Veliaht Prens Davit'in tahta çıkmak hususunda tereddüt etmesi Kartli-Kahet'in sonu oldu. Çar I. Pavel'in 18 Ocak 1801'de yayınladığı bir beyannâme ile[1440] Gürcistan'ın Penbek, Kazak, Borçalı ve Şemsedilli toprakları dâhil olmak üzere Rusya'ya ilhâk edildi.[1441]

Çar I. Pavel, 20 Ocak 1801'de Kafkasya Hattı Komutanı General Knorring'e "Gürcistan'ın eyâlet olmasını istiyorum. Buna göre sivil meseleleri Rus Senatosu ve Kilise Sinodu'na göre düzenleyin" talimâtını verdi.[1442] Kartli-Kahet'in Rusya'ya ilhâkı konusunun 11-15 Nisan 1801'de Devlet Konseyi'nde müzâkeresi sırasında Gürcistan'ın Müslüman devletler tarafından yutulmasını istemeyen, ancak Rusya'nın ülkeyi Osmanlı Devleti ve İran'ın baskınlarından koruyabilecek imkâna sahip olduğundan şüphe duyan önemli bir muhalefetle karşılaşıldı.[1443]

Çar I. Aleksandr, Gürcistan'ın ilhâkından "milletlerarası hukuka aykırı ve haksız" olduğu gerekçesiyle Dışişleri Bakanı Viktor Pavloviç Koçubey ile Nikolay Nikolayeviç Novosiltsev, Aleksandr Romanoviç Vorontsov ve Adam Czartoryski gibi devlet adamlarının uyarısıyla vazgeçti ve Georgiyevsk Antlaşmasını yeniden yürürlüğe koydu.[1444] Ancak ilhâktan yana olanların girişimi sonucu Çar, General Zubov'un kaleme aldığı "Gürcistan Halkına" başlıklı beyannâmeyi 12 Eylül

---

[1438] Erel, *A.g.e.* 119; Gökçe, *A.g.e.*; Kaflı, *A.g.e.* 89.

[1439] Gvosdev, *A.g.e.* 83; Bildirinin metni, Nolde, *A.g.e.* II, 381'de yayınlanmıştır.

[1440] Allen, *A History of the Georgian...*, 215.

[1441] Gvosdev, *A.g.e.* 85, Rusya'nın Gürcistan'ı ilhâk süreci için bkz. Gvosdev, *A.g.e.* 77–96; Luxemburg, *A.g.e.* 40-42.

[1442] Aydın, *A.g.e.* 63, not 270.

[1443] Gvosdev, *A.g.e.* 88; Nolde, *A.g.e.* II, 383; *Rossiya dogovori: Georgiyevskiy traktat. Dogovor 1783 g. O vstuplenii vostoçnoy Gruzii pod pokrovitel'stro Rossii.* Tbilisi 1983'ten Oreşkova, a.g.m. 27.

[1444] Aydın, *A.g.e.* 63. Gürcistan'ın Rusya'ya ilhâkı konusunun Rusya Devlet Konseyi'nde izlediği süreç ve adı geçen devlet adamlarının muhalefeti hakkında bkz. Gvosdev, *A.g.e.* 88-92.

1801'de imzalayarak Gürcistan'ın artık bir Rus eyâleti olduğunu duyurdu. Bu manifesto, söz konusu şüphelerin devam etmesi yüzünden ancak 12 Nisan 1802'de halka duyurularak Kartli-Kahet Rusya'ya ilhâk edildi.[1445] Ülkesinin Rusya'ya ilhâkına karşı olan Kraliçe Darejan gözetim altına alındı. Kartli-Kahet'in ilhâkı üzerine Prens Aleksandr ve bazı Gürcü beyleri Haziran 1802'de İran'a sığındılar.

Gürcistan'ın ilhâkı Rusya'nın Kafkasya'da yayılmasında dönüm noktası teşkil eder. Gürcistan'ı ilhâk suretiyle Kafkasya'daki sömürge yönetiminin temelini atan Ruslar bölgedeki konumlarını güçlendirmek için doğuda Hazar Denizi ve güneyde Aras nehrine kadar ilerlemeyi kendilerine hedef seçtiler. Kafkasya'da kurulan sömürge yönetimi Rusya'da merkeziyetçilik ve adem-i merkeziyetçilik tartışmasını başlattı, Orta Asya sömürge yönetiminde de yarar sağladı.[1446]

Kartli-Kahet dışında Penbek, Kazak, Borçalı, Şemsedil topraklarını kaplayan ve Gori, Loru, Telav, Signah ve Duşeti-Aragvi adlı beş *uezde* (idarî bölge) ayrılan *Gürcistan Guberniyası* kurularak valiliğine 15 Eylül 1801'de Kafkasya Hattı Komutanı General Karl Fedoroviç Knorring getirildi.[1447] Çar I. Aleksandr, Aralık 1801'de Knorring'e "(Gürcistan'a) komşu hâkimler ve toplumlarla ilişkiye girerek Rusya yanlılarının sayısını artırması, Revân, Gence, Şeki, Şirvân, Bakû ve diğer hanlıkları İran'a karşı Rusya'nın yanına çekmeye çalışması" emrini verdi.[1448]

Gürcistan'ın yönetimi için Tiflis'te *Gürcistan Yüksek Meclis Hükümeti* kuruldu. Meclis'in başkanı Kafkasya Hattı Komutanı da olan *Gürcistan Genel Valisi* idi. Hükümetin diğer üyeleri Yürütme İşleri Yöneticisi, Adlî İşler Yöneticisi, Sivil İşler Yöneticisi, Malî ve Ekonomik İşler Yöneticisi ve bunların yardımcıları olan müşavirlerdi. Mahkemelerde VI.Vahtang tarafından derlenmiş olan geleneksel Gürcü kanunları uygulanacak, bunlarda yetersizlik görülürse Rus kanunlarına başvurulacaktı.[1449] Ruslar, Gürcistan'ın siyâsî ve sosyal hayatında önemli yeri olan Gürcü soylularının desteğini alabilmek amacıyla Gürcü köylüsünü onların mülkiyetine verdiler.[1450] İlhâktan sonra Ruslar, Gürcistan'ın nüfusu azalmış, büyük tahribata

---

1445 A.V. Fadeev, *Rossiya i vostoçnıy vopros 20-kh godov XIX. veka.* Moscow 1958, 106-107'den Oreşkova, a.g.m. 27.

1446 Bu konu hakkında bkz. L.Hamilton Rhinelander, "Russia's Imperial Policy: The Administration of the Caucasus in the First Half of the Nineteenth Century", *Canadian Slavonic Papers*, XVII/2-3, (Summer-Fall 1975), 15-40.

1447 Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, 274. General Karl Knorring ve haleflerinin resmî unvânı, Baş Yönetici (*Glavnoupravliaiuschii*) idi. Kafkas Hattı'nın korunması ve Gürcistan'ın güvenliğinden sorumlu olan bu kişiler kitabımızda "Kafkasya Genel Valisi" olarak zikredilmiştir.

1448 Mehmetov, *A.g.e.* 478.

1449 Nolde, *A.g.e.* II, 384.

1450 Konu hakkında bkz. Stephen F. Jones, "Russian Imperial Administration and the Georgian Nobility: The Georgian Conspiracy of 1832", *Slavonic and East European Review*, LXV/1, (1987), 53-76.

uğramış ve karışıklık içinde olduğunu anladılar. Gelir kaynakları çok azalmış olan ülkede 1802'de hububat vergisi toplanamadı.[1451] 6000 Penbekli 1802'de Revân Hanlığı topraklarına göç etti. Şemsedilli'de yaşayan 2300 aileden 1900'ü yurtlarını terk etti. Gence Hanı Cevad Han, General İvan Petroviç Lazarev'e mektup yazarak "Şemsedilli'nin Gence Hanlığı'na ait olduğunu, Rus askerlerinin buradan çekilmesi gerektiğini" bildirdi.[1452] General Lazarev'in Moskova'dan Rus birliklerinin takviye edilmesini istemesi üzerine Mayıs 1802'de Şemsedilli'ye iki topçu bataryası gönderildi. Lazarev, 22 Temmuz 1802'de Borçalı ve Kazak halkına Çar'a sadâkat yemini ettirdi.

Hindistan'a hâkim olmaya çalışan İngiltere, Rusya'nın Güney Kafkasya'ya yayılma ve İran Körfezi yoluyla açık denizlere açılma girişimlerinden rahatsızdı. İngiliz temsilci John Malcolm, Ağustos 1797'de Hindistan'dan İran'a gönderildi.[1453] Fransa da Ortadoğu'da etkili olmak isteyen İngiltere'ye karşı aktif diplomatik faaliyete başladı. Rusların Kartli-Kahet'e hâkim olması, Fransa ve Rusya arasında ittifak antlaşması imzalanması ve Rusya'nın Eylül 1800'de kendi sularındaki İngiliz gemilerine ambargo koyması üzerine John Malcolm, 1801'de Feth Ali Şah'a, İran'ın Fransa ya da Rusya ile savaşa girmesi hâlinde ülkesinin silah ve para yardımı yapacağı garantisini verdi.[1454] İngiltere ve İran arasında 1801'de biri ticarî, diğeri siyasî olmak üzere iki anlaşma imzalandı. Çar I. Pavel'in öldürülmesi ile Rus-Fransız işbirliği sona erdi.[1455]

Güney Kafkasya'ya tam olarak yerleşebilmek için Doğu Karadeniz kıyılarında limana ihtiyaç duyan Ruslar, Osmanlı Devleti'ne ait Anakara ve Kemhal tarafında istihkâmlar yapmaya başladı.[1456] Bâb-ı Âlî, Rus elçisi Vasiliy Stepanoviç Tomara'dan durumu sordu. Rusya ise Osmanlı Devleti'nden Kartli-Kahet'in ilhâkının tasdik edildiğine dâir senet istedi. Yapılan görüşmelerde Rus elçisi Tomara, "Anakara ve Kemhal tarafında inşâ edilenlerin istihkâm değil zâhire ambarı ve çardak olduğunu" söyleyerek Faş, Batum ve Sohum üzerinden Gürcistan'a "dostâne asker ve zâhire nakline müsaade edilmesini" istedi.[1457]

Rusların teklifini haklı olarak "Anadolu'yu dostâne istilâ edeyim demekle lâfark olduğuna binâen bunda dostâne lafzı hasmâne manasını ifade ediyor" şeklin-

---

1451 Atkin, *A.g.e.* 81.

1452 Umudlu, *A.g.e.* 28-29.

1453 Anderson, *A.g.e.* 47.

1454 Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1983, II, 43.

1455 George A.Bournoutian, *The Khanate of Erevân Under Qajar Rule 1795–1828*, Costa Mesa 1992, 13.

1456 *BOA. Cevdet Askeriye No. 45644.*

1457 *BOA. HH No. 14616.*

de değerlendiren[1458] Bâb-ı Âlî, "Gürcistan" tabirinin Kartli-Kahet'ten daha geniş bir coğrafyayı kapsaması ve bu coğrafyayı teşkil eden Megrel, Gürel, İmeret ve Svanetya'nın Osmanlı himâyesinde olması nedeni ile Ruslara verilecek cevapta ve bölgedeki valilere gönderilecek emirlerde "Gürcistan tabiri yazılmayıp Tiflis'de olan Rus askeri" ifadesine yer verilmesini kararlaştırdı.[1459]

Gürcü kraliyet ailesinin şikâyeti üzerine görevden alınan General Knorring'in yerine, 8 Eylül 1802'de iki kuşaktır Rusya'da yaşayan soylu bir Gürcü ailesinden olan General Prens Pavel Dimitriyeviç Tsitsianov, Kafkasya Genel Valisi oldu. Geniş yetkilerle tâyin edilen ve Rusların güneye yayılma politikasının mimarı olarak tarihe geçen Tsitsianov, Rusya'nın sınırlarını Osmanlı Devleti ve İran'ın aleyhine Kür ve Aras nehirlerine kadar genişletmeyi öngören bir planı Çar I. Aleksandr'a takdim etti.[1460]

Rus yetkilileri ile Tarhu şamhalı, Haytak usmisi, Tabasaran masumu, Kuba hanı ve Taliş hanının temsilcileri arasında Eylül-Aralık 1802'de Georgiyevsk'te yapılan müzâkereler neticesi 26 Aralık 1802'de imzalanan bir antlaşma ile taraflar; İran'la bir savaş hâlinde birbirlerine destek olmayı, ticaretin geliştirilmesini, Hazar Denizi'nde serbest ticaret ve ulaşımın sağlanmasını kabul ettiler. Antlaşmaya imza koyan hanlıklar, "kendi istekleriyle Rusya'nın himâyesine girdiklerini" ilan ettiler.[1461]

Rusya'nın Gürcistan'da yaptığı reformlardan rahatsız olan Gürcü kraliyet ailesine mensup bazı prensler, 1802'de Rus makamlarına müracaat ederek hak ve imtiyazlarının kaldırılması girişimlerine itiraz ettiler[1462] ve Rusların ülkeden çıkarılarak Gürcistan Krallığı'nın yeniden kurulması için faaliyete başladılar. Prens Aleksandr da XII. Giorgi'nin eşi Kraliçe Miriam ile gizlice görüştü.[1463] Çar I. Aleksandr, kraliyet ailesinin Tiflis'ten çıkarılarak Rusya'ya sürülmesini emretti. Bu emir üzerine 18 Şubat 1803'te Tiflis'e gelerek göreve başlayan Kafkasya Genel Valisi Tsitsianov'un emriyle General Tutşukov, XII. Giorgi'nin oğullarını tevkif etti. Kraliçe Miriam'ı tutuklamakla görevlendirilen General İvan Petroviç Lazarev, 12 Nisan 1803'te zorla yatak odasına girdiği kraliçe tarafından öldürüldü. Kraliçe Mi-

---

1458 *BOA. HH No. 7069.*

1459 *BOA. HH No. 7081.*

1460 Çar I. Aleksandr'ın General Tsitsianov'a yolladığı ve bu plana olumlu baktığını gösteren bir belge, Bournoutian, *Russia and the Armenians..*, 107'de yayınlanmıştır.

1461 Mehmetov, *A.g.e.* 478.

1462 Cabağı, *A.g.e.* 39–40.

1463 General Tsitsianov'un, Prens Aleksandr ile Kraliçe Miriam'ın gizlice görüşmesi ve ülkedeki bazı faaliyetler hakkında Moskova'ya yolladığı rapor, Bournoutian, *Russia and the Armenians..*, 99'da yayınlanmıştır.

riam, Ekim 1803'te ailesiyle birlikte Rusya'ya sürüldü. 7 sene Voronej'de daha sonra Moskova'da bir manastırda yaşayan Kraliçe Miriam, 1850'de öldü. Kraliyet ailesinin diğer üyeleri 1805'e kadar Tiflis'ten çıkarılıp Moskova'ya yerleştirildi ve kendilerine maaş bağlandı.

Gürcistan'da Rus yönetiminin yerleşmesinde bir engel de kasaba ve köylerin idaresinden sorumlu olan, gelirlerini sorumlu oldukları yerlerin vergilerinden temin eden *mourav* denilen kişilerdi. General Tsitsianov, mouravları tasfiye için 1803'te onların yerine *kapitan-ispravnik* adı verilen Rus yöneticileri atadı. Gürcü kraliyet ailesiyle bağları mevcut ya da soylu olan, halk üzerinde nüfûzu bulunan mouravlar bu uygulamayı kabul etmediler. General Tsitsianov, mouravlığın lağvının Rus yönetimini zor duruma düşürmesini, yerel halkla karşı karşıya kalınmasını, mourav ve kapitan-ispravnik kargaşasını önlemek üzere 24 Ocak 1804'te "her türlü şikâyet ve su-i istimal durumunda mouravın görevden alınması ve yerine kimsenin tâyin edilmemesi" emrini yayınladı. Mouravlar bu şekilde zaman içinde tasfiye edildi.

Abhazya Hâkimi ve Sohum Muhâfızı Kialış Ahmed Bey, 1802'de Megrel topraklarına girerek Anakara Kalesi'ni ele geçirdi ve Megrel Prensi Grigor'un oğlu Levan'ı esir aldı. İmeret Kralı II. Solomon'un da ülkesine saldırması üzerine bunalan Prens Grigor, Aralık 1803'te ülkesinin işgâlden kurtarılması ve oğlunun serbest kalması şartıyla Rusya ile himâye anlaşması imzalamak için görüşmelere başladı. Kialış Ahmed Bey, 23 Ağustos 1803'te İstanbul'a gönderdiği tezkirede, "II. Erekle'nin oğullarından alınan mektuba göre, Rusların Gürcistan'a hâkim olmak için faaliyet gösterdiğini, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki yeni gelişmelere göre hareket etmesi gerektiğini, kendisinin Megrel'e girmesinin bu ülkenin sahipsiz kalmasından kaynaklandığını" belirtip Rusların Kabardey ve Gürcistan'daki faaliyetleri hakkında bilgi verdi.[1464]

İmeret Kralı II. Solomon Rusya himâyesine girmek için 21 Nisan 1804'te müracaat ettiği Kafkasya Genel Valisi Tsitsianov, 7 Mayıs'ta İmeret sınırını ziyâret etti. II. Solomon'un talebinin 4 Temmuz 1804'te Çar I. Aleksandr tarafından kabul edilmesi üzerine İmeret, Rusya himâyesine girdi. Çar, Ekim 1804'te Kırım'da bulunan *Belevski Alayı*'nın Batı Gürcistan'a sevkini emretti. Megrel kıyısında Hopi çayının Karadeniz'e döküldüğü yerde karaya çıkan Ruslar Osmanlılara ait Faş Kalesi'nin 20 km. kuzeyinde Redut Kale'yi inşâ ettiler.[1465]

Batı Gürcistan'daki Osmanlı topraklarına yönelik saldırgan bir politika izleyen Ruslar, 3 Kasım 1804'te Faş ve Anakara kaleleri arasındaki Osmanlı Devleti'ne

---

[1464] *BOA. Cevdet Hâriciye No. 4153.*

[1465] Aydın, *A.g.e.* 67.

alt Kemhal iskelesini işgâl etti. Durumu İstanbul'a bildiren Abhazya Hâkimi ve Sohum Muhâfızı Kialış Ahmed Bey, savunma tedbirleri aldı.[1466] Ruslar, işgâl ettiği Megrel topraklarını boşaltması ve Prens Levan'ı serbest bırakması için Kialış Ahmed Bey'e elçi gönderdiler. Çar I. Aleksandr, Megrel'i Rusya himâyesine sokan anlaşmayı Grigor'un ölümünden sonra 4 Aralık 1804'te tasdîk etti. Bu gelişme üzerine Rusların aracılığı ve Dîvân-ı Hümâyûn'un talimâtı ile Prens Levan, Kialış Ahmed Bey tarafından hapsedildiği Anakara Kalesi'nden 2 Nisan 1805'te serbest bırakıldı ve V. Levan olarak Megrel tahtına çıktı. Kialış Ahmed Bey'in işgâl altında tuttuğu Megrel topraklarını boşaltmayı reddetmesi üzerine Rusya bölgeye asker gönderdi. General Rıkgov komutasında bir Rus birliği 9 Nisan 1805'te İngur nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yerin yakınında yer alan, Osmanlı askerleri ve Abazalardan meydana gelen küçük bir garnizon bulunan Anakara Kalesi'ni işgâl etti ve Kemhal iskelesi civarında bir kale inşâsına başladı. İstanbul'daki Rus elçisi Andrey Yakovleviç İtalinsky'den konu hakkında bilgi isteyen Osmanlı Devleti, Anakara'nın tahliyesini ve Kemhal civarında yapılan kalenin yıkılmasını istedi.[1467] Bâb-ı Âlî'nin tepkisinden çekinen Tsitsianov, Rıkgov'u görevden aldı. Anakara Kalesi ve Kemhal'i boşaltarak Osmanlılara geri verdi. Çar, 28 Haziran 1805'te Tsitsianov'a "Aldığınızı üzüntüyle öğrendiğim kaleyi iade etmeniz iyi olmuş. Bâb-ı Âlî ile dostâne ilişkilerimize bakılmadan böyle bir şeyin yapılması çok yanlıştı" diye yazdı.[1468] Rusların faaliyetlerini İstanbul'a bildiren Kialış Ahmed Bey, "Sohum Kalesi'nin tâmir edilmesi, Sohum ve Gagra kalelerine ikişer tabyalı dörder topçeker yerleştirilmesi, iki kaleye ulûfeleri Trabzon ve Erzurum gümrüklerinden ödenmek üzere topçubaşıları emrinde topçu ve cebeci neferleri gönderilmesi gerektiğini" bildirdi.[1469] Osmanlı Devleti, Azerbaycan hanlıklarıyla ilgili gelişmeleri sınırda yer alan eyâletlerin valilerinin İstanbul'a gönderdikleri raporlardan takip ediyordu. Çıldır Valisi Mehmed Sait Paşa 23 Temmuz 1800 tarihli raporunda Azerbaycan hanlıklarının birbirleri ile olan anlaşmazlıklarını ve İran'ın bölgeye hâkim olmak için yaptığı faaliyetleri belirtti.[1470]

Kafkasya Genel Valisi Tsitsianov'un emri ile Rus birlikleri, 1803 ilkbaharında Azerbaycan hanlıkları ve Dağıstan'a saldırıya geçti. Dağıstan'a saldıran General Gulyakov, ülkeyi yağma ve tahrip etti. Revân Hanı Mehmed Han'ın elçileri Hüseyin Han ve Ali Han ile Şirvân Hanı Mustafa Han ve Şeki Hanı Selim Han tarafından İstanbul'a gönderilen elçiler bölgedeki durumu bildirdi. Tsitsianov 29 Kasım

---

[1466] *BOA. HH No. 7006.*
[1467] *BOA. HH No. 7102.*
[1468] Aydın, *A.g.e.* 67.
[1469] *BOA. HH No. 4246.*
[1470] *BOA. HH No. 6721/F.*

1803'te Gence'yi kuşattı ve Gence Hanı Cevad Han'a beş mektup yazarak "Gence'nin Gürcistan'a ait olduğunu, bu ülkenin zayıflamasından yararlanılarak elinden koparıldığını, Gürcistan artık Rusya'ya bağlandığı için Gence'nin Rusya himâyesine girmesi gerektiğini" belirtti ve Cevad Han'dan "şehri teslim etmesini, yılda 20.000 ruble vergi vermesini ve oğlu Hüseyin Kulu'yu rehin göndermesini" istedi. Han bu teklifleri reddetti. 2 Ocak 1804'te Gence'ye saldıran Ruslar, Cevad Han ve oğlu Hüseyin Kulu ile birlikte şehri savunan 1500 kişinin şehîd olduğu çatışma sonrası 3 Ocak 1804'te Gence'yi işgâl etti. Şehir yağmalandı, sığındıkları camilerle birlikte ateşe verilenler dâhil 3000'den fazla Müslüman şehîd edildi.[1471] Bazı camileri kiliseye çevrilen Gence şehrinin ismi çariçenin adına izâfeten Yelizabetpol olarak değiştirildi.[1472] Harabe hâline gelen Gence Hanlığı'nın toprakları Gürcistan Valiliği'ne bağlandı.[1473] Gence Hanlığı'nın düşmesi diğer Azerbaycan hanlıklarının Rusya'nın eline geçmesini kolaylaştırdı. Tsitsianov, Revân Hanı Mehmed Han'a mektup yazarak Eçmiadzin Katoğikosu olarak Daniel'i tanımasını, Rusya'ya tâbi olmasını, vergi ödemesini ve Revân Kalesi'nde Rus garnizonu bulundurulmasını istedi. Mehmed Han bu teklifleri reddetti.[1474]

Cahar-Tala topraklarına saldıran giren Albay Kulyakov komutasındaki Rus birliği, Aralık 1803'te Alazan Nehri kıyısında Cahar-Tala savaşçılarını yendi. Cahar-Tala halkının önde gelenleri Tiflis'e giderek Rusya idaresine girdiklerini ve her yıl Rus hazînesine 220 pud (= 3520 kg.) ipek vermeyi taahhüt ettiklerini belirten bir protokol imzaladılar. Buna rağmen Ruslar, 10 Ocak 1804'te Cahar-Tala'yı işgâl ettiler. Şehir halkı dağlara ve ormanlara çekildi. Karşı saldırıya geçen Cahar-Tala savaşçıları Rusları yendi, Albay Kulyakov öldürüldü.[1475] Cahar-Tala halkına yazdığı mektupta, "sizin evlerinizi ateşe vereceğim, hepinizi yakacağım, çocuklarınızın ve eşlerinizin iç organlarını dışarı çıkaracağım" diyen Tsitsianov, önce Cahar-Tala ve ardından Ilısu Hanlığı topraklarını işgâl etti.[1476]

Rusya'nın Güney Kafkasya'da ilerlemesinden rahatsız olan İran, Mayıs 1804'te Rusya'dan bölgeyi boşaltmasını istedi.[1477] Feth Ali Şah, oğlu Abbâs Mirzâ'yı bölgeye sevk etti.[1478] Revân üstüne yürüyen General Tsitsianov komutasındaki 10.000 asker ve 20 toptan oluşan Rus ordusu, 7 Haziran 1804'te Abbâs Mirzâ ko-

---

1471 Umudlu, *A.g.e.* 39.

1472 Baddeley, *A.g.e.* 88–89.

1473 Atkin, *A.g.e.* 83.

1474 Vidadi Umudoğlu, "Kuzey Azerbaycan'ın Çar Rusyası Tarafından İşgali ve Sömürgeciliğe Karşı. Mücadele (1801–1828)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 125, (Şubat 2000), 74.

1475 Umudlu, *A.g.e.* 44

1476 Mehmetov, *A.g.e.* 479.

1477 Eliyarlı, *A.g.e.* 587. 1804–1813 İran-Rus savaşı hakkında bkz. Atkin, *A.g.e.* 82 vd.

1478 *BOA. HH No. 6672.*

mutasındaki 20.000 asker ve 6 toptan oluşan İran ordusunu yendi. Albay Tuçkov komutasındaki Rus birliği Revân yolu üzerindeki Şüregel'i işgâl etti. Revân Kalesi 20 Haziran'dan 4 Eylül'e kadar süren Rus kuşatmasında düşmedi. Karabağ'a giren Abbâs Mirzâ 19-20 Temmuz'da Albay Petro Semenoviç Kotliarevski'nin komutasındaki Rus birliğine yenildi. Feth Ali Şah'ın 40.000 askerle Aras'ı geçerek Revân'a yürümesi üzerine General Tsitsianov, kuşatmayı kaldırarak geri çekildi.

Karabağ Hanı İbrâhim Halil Han 14 Mayıs 1805'te General Tsitsianov ile yaptığı Kürekçay Anlaşması ile iç işlerinde serbest olmak, hânedânının verâset hakları ile özel arazilerinin korunması şartıyla Rusya himâyesine girmeyi, ülkesinde Rus askerlerinin konuşlanmasını ve her yıl 8000 ruble vergi vermeyi kabul etti.[1479] Şeki Hanı Selim Han da 20 Mayıs 1805'te benzer bir anlaşma imzalayarak yılda 7000 ruble vergi ödemeyi kabul etti. Şuşa'da Binbaşı Dimitri Tikhonoviç Lisaniyeviç komutasında toplarla donatılmış bir Rus askerî kuvveti konuşlandırıldı. Çar I. Aleksandr, Tsitsianov'un teklifi ile Selim Han ve İbrâhim Halil Han'a tümgeneral rütbesi verdi. General Tsitsianov, Karabağ Hanlığı'nın Rusya'ya tâbi olmasının ardından 15 Haziran 1805'te Ermeni melikleri, tanuterleri (köy yöneticileri) ve ruhbanları ile Ermeni halka bir duyuru yayınlayarak, "Çar I. Aleksandr'ın emri ile bugüne kadar bağlı oldukları ve kilise vergilerini ödedikleri Gandzasar/Ağvank Katoğikosluğu yerine Eçmiadzin'e bağlandıklarını, artık kilise vergilerini buraya ödeyeceklerini, Eçmiadzin Katoğikosu'nun izni olmaksızın cemaatin hiç bir karar alamayacağını" bildirdi.[1480]

Şirvân Hanı Mustafa Han 25 Aralık 1805'te bir anlaşma imzalayarak hânedânının verâset haklarının korunması şartıyla Rusya'ya tâbi oldu ve yılda 8000 ruble vergi vermeyi kabul etti. Ancak Rus askerlerinin ülkesinde konuşlanmasını kabul etmedi.[1481] Bakû Hanı Hüseyin Kulu Han'ın Rus tâbiyetinden çıkması üzerine General Tsitsianov komutasındaki Rus birlikleri 30 Ocak 1806'da Bakû Hanlığı topraklarına girdiler. General Zavalişin komutasındaki Rus birlikleri, karadan ve Hazar donanması vasıtasıyla denizden Bakû'yu kuşattılar. Ancak Kuba Hanı Şeyh Ali Han'ın, ordusuyla bölgeye gelmesi üzerine kuşatmayı kaldırarak geri çekildiler. Bakû'nun ele geçirilmesini bizzât üstlenen Tsitsianov, 20 Şubat 1806'da Bakû yakınlarında yapılan bir görüşme sırasında öldürülerek kesik başı Feth Ali Şah'a gönderildi. General Tsitsianov'un öldürülmesi üzerine Rus birliklerinin komutasını alan General Zavalişin, birliklerini Terek hattına kadar geri çekti.[1482]

[1479] *BOA. HH No. 6677/A*; Aydın, *A.g.e.* 78; Bournoutian, *Russia and the Armenians..*, 111, not 1.

[1480] General Tsitsianov'un duyurusu, Bournoutian, *Russia and the Armenians..*, 129'da yayınlanmıştır.

[1481] Aydın, *A.g.e.* 79.

[1482] Baddeley, *A.g.e.* 91.

Tarhu Şamhalı Mehdi Han dışındaki Dağıstan hanları ve Bakû Hanı Hüseyin Kulu Han, Karabağ'da bulunan Feth Ali Şah'ın oğlu Abbâs Mirzâ'nın yanına gelerek Şah'a tâbi olduklarını bildirdiler. Terek Hattı Komutanı General Glazenap komutasındaki 2500 kişilik Rus birliği, Haziran 1806'da Derbend ve Bakû'ye sefere çıktı. Buynak'ta Tarhu Şamhalı Mehdi Han'la buluşan Rus birliği, Derbend ve Kuba Hanı Şeyh Ali Han'ın kaçması üzerine 22 Haziran 1806'da Derbend'i savaşmadan ele geçirdi. Kuba Hanlığı Rusya'ya ilhâk edildi. Çar tarafından Tarhu Şamhalı Mehdi Han'a tümgeneral rütbesi ve Derbend Hanlığı verildi. Derbend şehrinde 1810'larda Müslüman, Ermeni, Yahudi ve Rusların yaşadığı 647 hâne vardı.[1483]

Şuşa'daki Rus birliğinin komutanı Binbaşı Lisaniyeviç, Abbâs Mirzâ'nın İbrâhim Halil Han'ı İran'ın yanına çekme girişimleri üzerine 2 Haziran 1806'da isyan hazırlığı yaptığı iddiası ile İbrâhim Halil Han'ı, karısını, kızını ve küçük oğlunu öldürttü.[1484] Karabağ Hanlığı, İbrâhim Halil Han'ın oğlu Mehdi Kulu Han'a verildi. General Pyotr Fedoroviç Nebolsin komutasındaki Rus birliği 16 Haziran 1806'da Abbâs Mirzâ serdârlığındaki İranlıları yendi. Şeki Hanı Selim Han Rusların hanlığın içişlerine karışmaları yüzünden isyân etti ve Haziran 1806'da Şeki'deki Rus garnizonunu şehirden çıkardı. Şeki üstüne yürüyen General Nebolsin 26 Ekim 1806'da Selim Han'ı yendi. Selim Han İran'a sığınması üzerine Ruslar, hanlığı 10 Aralık 1806'da eski Hoy Hanı Cafer Kulu Han'a verdiler.[1485]

Kafkasya genel valiliğine Aralık 1806'da General İvan Vasilyeviç Gudoviç tâyin edildi. Harekâta devam eden Ruslar 3 Eylül 1807'de Bakû şehrini işgâl ve hanlığı ilhâk ettiler. Gazi Kumuk Şamhalı II. Surhay Kambotay Han, Tabasaran Masumu Kırklar Kulu Han ve Haytak Usmisi Ali Han, Gudoviç'e temsilci göndererek Rusya'ya tâbi olduklarını bildirdiler.[1486]

Rusya ile yapılan savaştan mağlup ve yorgun çıkmış olan Osmanlı Devleti, ne Rusya'yı ne de İran'ı karşısına almak istemediğinden Kafkasya'ya müdahalede bulunmadı. Rusların Kafkasya'daki harekâtını sınır eyâletlerindeki valilerinin gönderdikleri raporlarla takip etmekle yetindi. Bölge hakkında bilgisi bulunan Gürcü asıllı Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa, mevcut görevine ek olarak 27 Mayıs

---

1483 Kinneir, *A.g.e.* 355.

1484 Muriel Atkin, "The Strange Death of Ibrâhim Khalil Khan of Qarabagh", *Iranian Studies*, 12, (1979), 70–107.

1485 Aydın, *A.g.e.* 78–79; Bournoutian, *A.g.e.* 143–144; İbadov, a.g.m. 80.

1486 *BOA. HH No. 6672.* 1792–1806 yılları arasında Kafkasya hakkında metinde zikredilenler dışında yararlandığımız kaynaklar: Allen, *A History of the Georgian..*; Baddeley, *A.g.e.*; Hüseyin Baykara, "Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'da Yaptığı İstilâ Savaşları", *Türk Kültürü*, 19, (1964); Berdzenişvili -Canaişa. *A.g.e.*; Berkok, *Age*; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II/2; Câferoğlu, *A.g.e.*; Erel, *A.g.e.*; Gökçe, *A.g.e.*; Lang, *A Modern History of Georgia..*; aynı yazar, *Last Years..*; Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.*; Percy, *A.g.e.* II; Seton-Watson, *A.g.e.*; Zeyneloğlu, *A.g.e.*

1805'te Trabzon valiliğine getirildi.[1487] Yaş Anlaşması'ndan sonra Kafkasya'daki siyasî gelişmeler karşısında yetersiz ve pasif bir politika izleyen Osmanlı Devleti, Rumeli'de cereyan eden olaylar sebebiyle 1806'da Rusya'yla yeniden uzun bir savaşa girecekti.

14. 17.-18. Yüzyıllarda Kafkasya Ermenileri ve Rus-Ermeni İlişkileri. Eçmiadzin Katoğikosluğu'nun Statüsünde Meydana Gelen Değişiklik

A. 17.-18. Yüzyıllarda Kafkasya Ermenileri ve Rus-Ermeni İlişkileri

Pers, Yunan ve Roma dünyasının bir parçası olan Güney Kafkasya'da devlet geleneği, milattan öncesine kadar uzanır. Hıristiyanlığı 301'de devlet dini hâline getiren Ermeniler tarihteki ilk Hıristiyan devletti. 11. yüzyılda devletlerini kaybeden Kafkasya Ermenileri, Osmanlıların bölgeye ulaştığı 16. yüzyılda bütün Güney Kafkasya'ya yayılmış olarak yaşıyorlardı.

Kafkasya Ermenileri'nin bir bölümü 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlılar ve Safevîler tarafından Anadolu'ya ve İran içlerine götürüldü ya da kendileri göçtüler. Kânûnî Sultan Süleyman 1554'te Revân ve Nahçıvan'ı fethettikten sonra buradaki Ermenilerin bir kısmını İstanbul'a getirdi. Sultan III. Murad çağındaki fetihlerde de binlerce Ermeni Osmanlı topraklarına göç etti.[1488] Güney Kafkasya'yı Osmanlılardan geri alan Şâh I. Abbâs, Tebriz, Revân ve Nahçıvan Ermenilerinden 60-70.000'ini 1604'te İran içlerine sürdü. Osmanlılara harabe ve kül yığınlarından başka bir şey bırakmamak için kiliseler, manastırlar ve Ermenilere ait evler yakıldı.[1489] On binlerce Ermeni, İstanbul, İzmir, Kayseri ve Tokat başta olmak üzere Osmanlı topraklarına göç etti. Sadece İzmir'e 1605'te binden fazla Ermeni aile geldi.[1490]

Ermeni tüccarlar, 17. yüzyılda Osmanlı Devleti, İran ve Rusya'nın birbirleri ve Avrupa devletleriyle ticaretinde önemli rol oynuyor ve bu ticaretin büyük kısmını ellerinde tutuyorlardı. Bu yüzyılda bölgeyi gezen birçok Avrupalı seyyâh, Ermenileri Doğu ile Batı arasındaki ticaretin en önemli unsuru olarak belirtirler.[1491]

[1487] *TŞS No. 1949, vr 39/b–40/a.*

[1488] Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar I İstanbul Yazıları*,İstanbul 2002, 4-5.

[1489] Garabet Basmacıyan, *Ermeni Modern Tarihi ve Ermeni Sürgünleri (1375-1916)*, (çev. Mehmet Baytimur), İstanbul 2011, 36.

[1490] Arakel de Tauriz, *Livres d'histoires*, (tran M.F. Brosset) St. Petersburg 1874'ten Kütükoğlu. *A.g.e.* 271–272; Pamukciyan, *A.g.e.* 46; aynı yazar, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar. III Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, İstanbul 2003, 114; Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839–1863*, (çev. Zülâl Kılıç), İstanbul 2004, 18. Konu hakkında bkz. Edmund M.Herzig, "The Deportation of the Armenians in 1604–1605 and Europe's Myth of Shah Abbâs I", *History and Literature in İran*, (ed. Charles Melville), Cambridge 1990, 59–71.

[1491] Robert Mantran, *17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul 1995, 132.

Ermeni tüccarlara ait aile şirketleri Osmanlı Devleti, İran, Rusya, Avusturya, Lehistan, Venedik, Toscana ve Hollanda'yı kapsayan ticaret ağları kurmuşlardı. Livorno ve Amsterdam'daki merkezlerinden Hint basma kumaşları, İran ve Güney Kafkasya ipeği, Anadolu pamuğu idhalâtı yapan Ermeniler, bu merkezlerden de Osmanlı ve Safevî topraklarına, İtalyan ve Hollanda kumaşları gönderiyorlardı.[1492] Bu ticaretin Kafkasya bağlantısına, Rusya'nın bölgeye yönelik politikasında büyük önem verdiği Kafkasya Ermenileri sahipti.

Safevî hükümdârı Şâh Muhammed Hudâ-Bende 1586'da Kafkasya Ermenilerine İran'da serbest ticaret hakkı verdi ve onları himayesine aldı. Ülkesini zenginleştirmek isteyen ve bunu da ticaretle yapabileceğine inanan Şâh I. Abbâs,[1493] Ermenilerin ticaretteki bilgi ve kabiliyet ve girişimciliklerinden faydalanmak düşüncesi ile Ekim-Kasım 1604'te 60-70.000 Ermeniyi Güney Kafkasya'dan sürüp İran içlerine ve Hazar Denizi kıyılarına yerleştirdi.[1494] Kafkasya kökenli Ermeni tüccarlar, Şah'ın kendilerini yerleştirdiği Isfahân yakınındaki Yeni Culfa'dan[1495] hareketle yalnız doğu ticaretine hâkim olmakla kalmadılar, Avrupa'nın en büyük şehirlerinin ticaretinde de önemli rol oynadılar.[1496] Osmanlı Devleti, Rusya, Fransa ve Hollanda'dan, Hindistan, Çin, Tibet ve Filipinler'e kadar yayıldılar.[1497] Ermeni tüccarlar uluslararası deniz taşımacılığında kendilerine ait ancak Hollanda bandıralı gemileri kullanıyordu.[1498] Amsterdam'a yerleşmiş olan Voskan Yerevantsi ve Karapet Andrianatsi tarafından 1666'da bu şehirde Ermenice kitap basan bir matbaa kuruldu. İncil ve 11 kitabın basıldığı matbaa, Voskan Yerevantsi tarafından 1669'da Livorno'ya, burada 3 kitap yayınlandıktan sonra1673'te Marsilya'ya taşındı ve 1680'lerin sonlarında kadar 16 kitap daha yayınladı. 1685'te Amsterdam'da yeniden Ermenice kitap basan bir matbaa kuran Tovmas ve Gugas Vanantetsi kardeşler tarafından 1695'te "Tüccarların, özellikle Ermeni tüccarların kullanımı için" Avrupa'da coğrafya biliminde kayde-

---

1492 Frederic Macler, "Notes de Chahan de Cirbied sur les arméniens d'Amsterdam et Livourne", *Annahir*, I, (1904), 10.

1493 Tournefort, *A.g.e.* II, 199.

1494 Arakel of Tabriz, *The History of Vardapet*, (tran G.A. Bournoutian), 1-2, Costa Mesa, 2005-2006; Vartan Gregorian, "Minorities of Isfahan: the Armenian community of Isfahan, 1587-1722", (ed. C. Chaqueri), *The Armenians of Iran: the Paradoxical Role of a Minority in a Dominant Culture*, Cambridge MA 1998, 27-53.

1495 Yeni Culfa hakkında bkz. Vazken Ghougassian, "Julfa i. Safavid Period", *http://www. iranica. com/articles/julfa-i-safavid-period.*

1496 Tournefort, *A.g.e.* II, 198.

1497 Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-18. Yüzyıllar. II. Cilt. Mübadele Oyunları.* (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1993, 131.

1498 Kéram Kévonian, "Marchands arméniens au XVIIe siècle-A propos d'un livre arménien publié à Amsterdam en 1699", *CMRS*, 16/2, (1975), 208-212.

dilen en son ilerlemelere yer verilen bir dünya haritası (*Hamataratz Aɫxarhac'oyc'*) basıldı.[1499]

Culfalı büyük Ermeni tüccarların sözleşmeli adamları olan gezginci Ermeni tüccarlar, kendilerine teslim edilmiş sermaye ile yapacakları ticarî işlemlerden elde ettikleri kârın çeyreğini alır, geri kalanını sözleşme ile bağlı oldukları *hoca* denilen müteşebbis tüccara verirlerdi. Bu sözleşme 1765 tarihli Astarhan Ermenileri Kanunnâmesi'nde de yer aldı.[1500] Ermeniler tarafından 14. yüzyıldan itibaren kullanılan *hoca* kelimesi, Kafkasya ve İran Ermeni toplumu içindeki önde gelen tüccarları belirtmek için kullanılırdı. Türkler de özellikle Kafkasya'ya yakın Osmanlı eyâletlerinde Ermeni tüccarlara *hâce/hoca* derlerdi.[1501] Ermeni tüccarlar yola çıkarken yanlarına yiyecek olarak un, peksimed, tereyağlı ve üstü susamlı bir çeşit çörek, tütsülenmiş et, tereyağı, şarap, rakı ve kurutulmuş meyve alır, seyahatlerde yorulmaz, mevsim şartlarının yol açtığı güçlüklere aldırmaz, en zengin tüccarlar bile ırmakları geçerken düşen atları kaldırmak ya da ipek balyalarını kurtarmak için boğazlarına kadar suya girerdi.[1502] Ticareti yapılan mallar olağanüstü çeşitliydi. Altın, gümüş, değerli taşlar, misk, çivit ve kök boyalar, balyalarca ham ipek (1 balya = 118 kg.), ipekli, yünlü, pamuklu kumaşlarla, kürkler, halılar ve çay ticarete konu olan mallardandı.[1503] Avrupa'ya İran ve Güney Kafkasya'dan ipek, baharat ve halı götüren tüccarlar dönüşte İngiliz ve Hollanda kumaşları, brokarları, Venedik boy aynaları, Venedik, Fransa ve Almanya hırdavatları, küçük aynalar, yüzük, kolye, takı, bıçak, makas, toka, dikiş iğnesi, yüksük, saat ve kırmızı boya getirirlerdi.[1504]

Ermeni tüccarlar 16. yüzyıldan itibaren kazandıkları servetten kilise ve manastırların onarımları, el yazmalarının çoğaltılmaları için bağış yapıyorlardı.[1505] 17. yüzyılın başlarında Sünik bölgesinde kurulan Harants Manastırı okulu, 1620'lerde Katoğikos Movses Tatevatsi tarafından kurulan Hovhannavank okulu ile Sevan ve

---

1499 Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite. Gelenek ve Yenileşme/Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, (çev. Altuğ Yılmaz), İstanbul 2002, 60.

1500 Braudel, *A.g.e.* 100-101.

1501 Türkler de Ermeni tüccarlara *hoca* derlerdi. Örnek olarak, Erzurum'da Hace Zadik, Hace Toros, Hace Avedis gibi müteşebbis tüccarlar vardı. Bilgehan Pamuk, "17. Yüzyılda Erzurum Şehri'nde Uyumlu Bir Yaşam: Türk Ermeni Birlikteliği", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği*. Kayseri 2007, I içinde 473, not. 92.

1502 Tournefort, *A.g.e.* II, 200-201.

1503 Braudel, *A.g.e.* 101. Gezici Ermeni tüccarlardan birinin hesap defteri ve yolculuk not defteri yayınlanmıştır. Levon Khachikian, "Le registre d'un marchand arménien en Perse, en Inde et au Tibet (1682-1693)", *Annales, Economies, Sociétes, Civilisation*, 22/2, (1967), 231-78.

1504 Tournefort, *A.g.e.* 200.

1505 Hagop L. Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, (Çev. Sulina Silahlı), İstanbul 2013, 41.

Şemkur (Şamkor)'da kurulan okullarda çok sayıda öğrenci eğitim almaya başladı. Malî desteği artan Kilise güçlendi. Eçmiadzin katoğikoslarının uzak diyarlardaki piskoposluk ve cemaatler üzerinde belli bir denetim kurabilmesini, İstanbul ve Kudüs patrikhâneleriyle temasa geçebilmelerini sağladı.[1506]

Kafkasya Ermenileri, Volga nehri havzasının Rusların eline geçmesinin ardından 16. yüzyılın ortalarında Rusya ile temas kurdular. Ermeni tüccarlar Volga nehri boyunca Moskova'ya giderek ticaret yapıyorlardı. Moskova fuar ve panayırlarında Ermeni tüccarların "ticaret evleri" kurulmaya başladı. İranlı Ermeni tüccar Hoca Zakarya Sagradyan 27 Mart 1666'da Moskova'da Çar Aleksey ile görüştü ve hediyeler sunduğu Çar'dan Ermeni tüccarlara kolaylıklar sağlanmasını istedi. Söz konusu hediyeler arasında en meşhuru günümüzde de Kremlin Sarayı Müzesi'nde sergilenmekte olan Elmas Taht'tı. Çar Aleksey, 31 Mayıs 1667'de imzalanan ticaret anlaşması ile İranlı Ermeni tüccarlara imtiyazlar verdi. Başta ipek olmak üzere bazı malların Rusya'da satışı Ermeni tüccarların tekeline bırakıldı.[1507] Ermeni tüccarlar Rusya'da ticaret yapmak için sadece beş kopek vergi ödeyecekti.[1508] Rusya'dan İran'a sokulan mallara ise hiç vergi ödenmiyordu.[1509] Rusya ile Ermeni ticaret şirketleri arasında 7 Şubat 1673'te yeni bir ticaret anlaşması imzalandı.[1510] Rusya'nın İran ve Hindistan ile yaptığı ticaretin merkezi olan Astarhan, Ermeni tüccarların yoğun faaliyette bulundukları bir şehir hâline geldi.[1511] Tüccarlar mallarını Moskova üzerinden Kuzey Buz Denizi kıyısındaki Arhangelsk'e taşıyorlardı. Mallar bu şehirde ticaret yapan İngiliz ve Hollandalılar tarafından gemilere yüklenerek İsveç, Hollanda ve İngiltere'ye ulaştırılıyordu.[1512] Moskova'ya yerleşmiş Ermeni tüccarlar, İsveç'e ve Lehistan'a yönelik ticaret yapıyorlardı.[1513] 15 Aralık 1725 tarihli

---

1506 George Bournoutian, *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, (çev. Ender Abadoğlu -Ohannes Kılıçdağı), İstanbul 2011, 160.

1507 Bournoutian, *Ermeni Tarihi..*, 186.

1508 Anlaşmanın metni, Bournoutian, *Armenians and Russia..*, 15–17 içinde yayınlanmıştır.

1509 Tournefort, *A.g.e.* II, 202.

1510 Anlaşmanın metni, Bournoutian, *Armenians and Russia..*, 25–26 içinde yayınlanmıştır.

1511 Hatem Halfeoğlu, "Rusya'da Ermeni Diasporası Oluşumu ve Faaliyetleri", *2023 Dergisi*, (Nisan 2002), 68.

1512 Tournefort, *A.g.e.* II, 202.

1513 17. yüzyılda Kafkasya Ermenilerinin durumu ve Ermeni tüccarların uluslararası faaliyetleri hakkında bkz. Sebouh Aslanian, "Social Capital, 'Trust' and the role of Networks in Julfan Trade. Informal and Semi-formal Institutions at Work", *Journal of Global History*, 1, (2006), 383–402; aynı yazar, "The Circulation of Men and Credit: The Role of the Commenda and the Family Firm in Julfan Society", *JESHO*, 50/2, (2007), 124–171; Vahan Baibourtian, *International Trade and Armenian Merchants in the Seventeenth Century*. New Delhi 2004; Vahé Baladouni-Margaret Makepeace (ed.), *Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries: English East India Company Sources*, Philadelphia 1998; George Bournoutian, "Eastern Armenia from the Seventeenth Century to Russian Annexation", *The Armenian People From Ancient To Modern Time* 2,

kararnâme ile Osmanlı tebâsı Ermenilere de Geylân ve Astarhan üstünden Azak'a oradan da Osmanlı topraklarına ticaret yapma izni verildi.[1514] Çariçe Anna, 17 Eylül 1740 tarihli ukazı ile Astarhan ve Kizlar'daki Ermeni tüccarları bazı vergilerden muâf tuttu. Ermeni tüccarlar, ipekli ve pamuklu kumaş üretimi için İran'dan gümrüksüz ipek ve pamuk idhal edebilecek, İran ve Rusya'dan malzeme getirebilecek, işyerlerinde Gürcü, Ermeni, Acem, Çerkes işçi çalıştırabilecek, işçiler arasında olabilecek küçük suçlarda ceza verebileceklerdi.[1515] Büyük Britanya Parlamentosu 1750'de Muscovy Company'nin İran'dan Rus ve Ermeni tüccarlara tarafından temin edilmiş olan ve Rusya'da satılan ham ipek ve diğer malların ithâl edilmesine izin verdi.[1516]

Şâh I. Abbâs, Güney Kafkasya'yı Osmanlılardan geri aldığı sırada Karabağ'da geniş topraklara sahip olan ve *melik* olarak adlandırılan beş Ermeni derebeyine, Safevî ordusuna yardımlarından dolayı Akkoyunlu ve Osmanlı hâkimiyeti çağında da sahip oldukları hak ve imtiyazları tasdik etti. Onları vergilerden muaf tuttu. Revân'da da Ağamalyan ailesinin yönetiminde Yerevan Melikliği vardı. Söz konusu meliklikler hakkında genel bir bilgi vermek yararlı olacaktır.[1517]

Gülistan Melikliği: Bugün Karabağ topraklarında yer alan Gülistan Kalesi ile civarındaki iki Ermeni ve beş Müslüman köyünü kaplayan meliklik, adını ikinci

---

Foreign Dominion to Statehood:The Fifteenth Century to the Twentieth Century, (ed. Richard G Hovannisian), New York 1997 içinde 103–104; aynı yazar, *Ermeni Tarihi...*, 154-167; Surendra Gopal, "Armenian Traders in India in the Seventeenth Century", *Central Asia: The Movement of Peoples and Ideas from Times Prehistoric to Modern*, (ed. A.Guha), New York 1971, 200–13; Edmund Herzig, "The Family Firm in the Commercial Organization of the Julfa Armenians", *Etudes Safavides*, (ed. Jean Calmard), Paris-Téhéran 1995, 277–304; Kéram Kévonian, "Marchands arméniens au XVIIe siècle-A propos d'un livre arménien publiéà Amsterdam en 1699", *CMRS*, 16/2, (1975), 199–244; aynı yazar, "The Armenian Merchant Netvork: Overall Autonomy and Local Integration", *Merchants, Companies and Trade: Europe and Asia in the Early Modern Era*, (ed. Sushil Chaudhury-Michel Morineau) Cambridge 1999, 74–94; aynı yazar, "Armenian Trade in the Indian Ocean in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Asian Merchants and Businessmen in the Indian Ocean and the China Sea*, (ed. Denys Lombard-Jean Aubin), New York 2000, 154–177; Van Rooy, "Armenian Merchants Habits as Mirrored in Seventeenth and Eighteenth Century Amsterdam Documents", *Revus des études arméniennes*, 3, (1966), 347–357; Manuel Sarkisyânz, *A Modern History of Transcaucasian Armenia. Social, Cultural and Political*, Leiden 1975.

1514 Nikolay G. Kireev, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Karadeniz'de Rus-Türk Ticaret İlişkilerinin Kurulması", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491–1992*, Ankara 1999 içinde, 116.

1515 Söz konusu ukaz, Bournoutian, *Armenians and Russia...*, 179-180'de yayınlanmıştır.

1516 Wood, *A.g.e.* 195.

1517 Ermeni meliklikleri hakkında bkz. Aldo Ferrari, "Nobility and Monarchy in Eighteenth Century Armenia: Preliminary Remarks to a New Study", *Iran and the Caucasus*, 8/1, (2004), 53-63.; Robert H.Hewsen, "The Meliks of Eastern Armenia: A Preliminary Study", *Revue des etudes Arméniennes*, IX, (1972), 285–329; X, (1973–1974), 281–300; XI, (1975–1976), 219–243; XIV, (1980), 459–470; aynı yazar, "The Meliks of Eastern Armenia VI. The House of Aghamalean Meliks of Erevan", *Pazmaveb*, (1984), 319–333.

hükümdârı Beglar'dan alan Beglaryan ailesine mensup Kara Abov (1610-1632), oğlu I. Beglar (1632-1650), oğlu I. Abov (1650-1690), oğlu Yesai (1690-1727), oğlu Tamraz (1727-1749), oğlu Hovsep (1749-1778), oğlu II. Beglar (1778-1781) ve kardeşi II. Abov (1781-1784) tarafından yönetildi. *Taliş* ve *Yirmidört* olarak da adlandırılan[1518] Gülistan topraklarının Karabağ Hanlığı'nca işgâli üzerine Beglaryan Hânedânı ile 500 kadar Ermeni ailesi Kartli-Kahet'e göç ettiler.

Haçen Melikliği: 13. yüzyılda bugün Azerbaycan'da bulunan Berdaa'ya yerleşen Hasan Calalyan adlı Ermeni soylusundan inen Hasan Calalyan ailesine ait Tharksanaberd, Kaçağhakaberd kaleleri, Darbasner Sarayı ve 12 Ermeni köyünün yer aldığı, Gerger nehrinden Kabartı nehrine, Kırkkız Dağı'ndan Bayat ormanına kadar uzanan toprakları kaplıyordu. Meliklik, I. Hovannes (1610-1634), I. Kevork (1634-1657), Bedros (1657-1675), Eremya (1675-1700), Simeon (1675-1701, önceki ile müşterek), Yesai (1701-1727), Nerses (1727-1763), II. Kevork (1727-1750, önceki ile müşterek), II. Hovannes (1763-1780) ve İsrayel (1763-1765, önceki ile müşterek) tarafından yönetildi.

Haçen melikleri, Hancaristan köyünde ikâmet ediyorlardı. Hasan Calalyan ailesi mensupları, 1216'da kurulan, merkezi Ermeni siyasî ve kültürel hayatının önemli merkezlerinden Gandzasar Manastırı olan, Gandzasar Katoğikosluğu diye bilinen Ağvank Katoğikosluğu'nu 17.-18. yüzyıllarda ellerinde tuttular. Şah I. Abbâs 1606'da bir fermanla Gandzasar Katoğikosu I. Şemun'un patriklik hukuku ile Ağvank, Haçen, Gence Hıristiyanları üzerindeki haklarını ve kilise vergisi toplama yetkisini tasdîk etti. Adıgeçen topraklardaki hâkim, melik ve darugaların katoğikosun hukukuna karşı çıkılmasına imkan vermemelerini emretti.[1519]

Çalaberd Melikliği: Sekiz Ermeni köyünün yer aldığı meliklik, Karabağ Hanlığı tarafından ortadan kaldırılana kadar, Sunik'ten olan İsrayelyan ailesine mensup Yesai (1687-1710), oğlu Allahkulu (1710-1730), oğlu Mirzâ (1730-1759), oğlu Allahverdi (1759-1774), oğlu Adam (1774-1781) ve oğlu Rostom (1781-1785) tarafından idare edildi.

Dizak Melikliği: 14 Ermeni ve bir Müslüman köyü bulunan meliklik, Loru'dan olan Yeganyan ailesine mensup Yegan (1716-1744), oğlu Aram (1744-1745), oğlu Yesai (1745-1769), oğlu Bahtam (1769-1781) ve oğlu Abas (1781-1785) tarafından yönetildi. Melikler Geç (Gtich/Gtchavank) ve Togh köylerinde ikâmet ediyordu.

[1518] Bournoutian, *Russia and the Armenian.*, 18, not. 2.

[1519] Güntekin Necefli, *XVIII. Asırda Azerbaycan Topraklarında Ermeni Devleti Kurma Teşebbüsleri*, (Aktaran: Sebahattin Şimşir), İstanbul 2012, 40. Azerbaycanlı tarihçilerin Karabağ'daki Ermeni melikliklerin 17. ve 18. yüzyılda şekillendiğini belirtmelerine karşılık Şah I. Abbâs'ın fermanında; hâkimler (Safevî valileri) ile birlikte melikleri de anması ve halk üzerinde otorite sahibi olduklarını vurgulaması Karabağ'daki Ermeni melikliklerin 17. yüzyılın başlarında bir bölgede etkili olduğunu ve geçmişlerinin çok daha eskiye dayandığını göstermektedir.

Varanda Melikliği: Haçen Suyu ile Ballı Çay arasındaki toprakları kaplayan, 23 Ermeni ve bir Müslüman köyü bulunan meliklik, Gökçe Göl bölgesinden olan Şahnazaryan ailesine mensup Mirzâ Bek (1603-1630), oğlu Melik Bek (1630-1670), oğlu I. Şahnazar (1670-1695), oğlu Bagir (1695-1725), oğlu Hüseyin (1725-1736), oğlu Şahnazar (1736-1740), kardeşi Hüseyin (1740-1780) ve oğlu Cemşid (1780-1799) tarafından yönetildi. Melikler Avetaranots köyünde oturuyorlardı.

Yerevan Melikliği: Safevîlerin Revân vilâyetini ve 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Revân Hanlığı'nı teşkil eden topraklarda yaşayan Ermenilerin bağlı olduğu Yerevan Melikliği, 1639 Kasr-ı Şirin Barışı ile Güney Kafkasya'ya yeniden hâkim olan Safevîlerin bölgede düzeni tesisine yardım eden Ermeni beylerinden Gilan'a, Şâh II. Safî tarafından "melik" unvânı verilmesi ile kurulmuştu. Adını üçüncü melik Ağamal'dan alan Ağamalyan ailesine mensup Gilan (1640'lar-1653), I. Tsatur (1653-1693), Ağamal (1693-1716), II. Tsatur (1716-1719), I. Naz (1719-1721), Hakop Can (1721-1759), II. Naz (1759-1790), Bedros (1790-1795), I. Sahak (1795-1805), Abraham (1805-1811) ve II. Sahak (1811-1828) tarafından yönetildi.

Revân yakınındaki Elar, Arzakend, Kırk-Bulak köyleri Ağamalyan ailesine aitti. Revân Hanlığı topraklarını teşkil eden ve *mahal* adı verilen idarî birimlerde Yerevan Meliki'ne bağlı mahallî melikler vardı. Bu meliklerle, Ermeni köylerinin *tanuter* denilen yöneticileri Yerevan Meliki'ne yıllık vergi öderlerdi. Söz konusu vergi gelirleri dışında, geniş arazilere ve bağlara sahip olan Ağamalyan ailesi, Revân şehrinin kuzeybatısında yer alan Ermeni mahallesi Kond'da üç yanı geniş bahçelerle, dördüncü yanı Zengi (Hrazdan) nehri ile çevrili bir malikânede ikâmet ederlerdi.

Hak ve imtiyazları ırsen intikâl eden, Ermeni halk üzerinde idarî ve adlî hak ve yetkileri bulunan, *darpas* denilen yargı ve idâm dâhil ceza verme hakkına sahip olan melikler, savaşlarda serdârın emri altında olmak şartıyla Safevî ordusunda görev yapan Ermenilere komuta ederlerdi. Geniş arazilere ve şahsî muhâfızlara sahip bulunan melikler, idareleri altındaki köylerden yıllık vergi alırlardı. Bu vergi *tanuter* denilen köy yöneticileri tarafından tahsil edilirdi.

Katoğikos IV. Hagop'un başkanlığında, 1677 yazında Eçmiadzin'de yapılan ve altı ruhanî ile Ermeni aristokrasisini oluşturan Sunik (Kapan) ve Artsakh (Karabağ) meliklerinin altı temsilcisinin katıldıkları gizli bir toplantıda, Ermenilerin Safevî hâkimiyetinden kurtarılması için Safevîlere karşı isyan başlatmış olan Kartli Kralı XI. Giorgi ve Kahet Kralı Arçil ile temasa geçilmesini ve yardım istemek için Papa'ya ve Avrupa devletlerine IV. Hagop başkanlığında bir heyet gönderilmesini kararlaştırdı.[1520] Teşkil edilen heyet 1680'de deniz yolu ile İstanbul'a geldi. 82 ya-

[1520] Zekiyan, *A.g.e.* 77.

şındaki IV. Hagop'un 1 Ağustos 1680'de İstanbul'da ölmesi üzerine heyette yer alan dört din adamı Revân'a geri döndüler.

Heyette yer alan Sunikli soylu bir Ermeni ailesi olan İsrayelyan melik ailesine mensup ve 1658'de Sisan'da doğan İsrayel Ori yoluna devam etti. İstanbul'dan bir Ermeni tüccarın yardımıyla Venedik'e, 1683'te oradan Paris'e gitti ve Fransız ordusuna katıldı. 1688-1695 arasında Fransa ile İngiltere arasındaki çatışmalarda yer alan İsrayel Ori, 1695'te İngilizlere esir düştü. İngilizlerin elinden kaçarak Alman prensliklerine ulaşan İsrayel Ori, 1698'de Palatin Elektörü II. Johann Wilhelm von Pfalz-Neuburg'un hizmetine girdi. İsrayel Ori, İkinci Viyana Kuşatması'ndan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı kurulan Liga Sacra (Kutsal İttifak) ordularında Osmanlılara karşı savaşan II. Johann Wilhelm'e Ermenistan tahtını teklif ederek Kafkasya'daki Ermeni ve Gürcüleri Osmanlılara karşı savaşa sokmayı taahhüt etti. II. Johann Wilhelm teklifini kabul ettiği İsrayel Ori'yi, Kartli Kralı XI. Giorgi, Ermeni melikleri ve Gandzasar Katoğikosu'na hitaben yazdığı mektuplarla birlikte Kafkasya'ya gönderdi. İsrayel Ori 1698'de Viyana'da Almanya İmparatoru I. Leopold'un huzuruna çıktı. Osmanlılarla barış görüşmelerine başlamış olan I. Leopold, İsrayel Ori'ye yüz vermedi. Floransa'ya giderek Toskana Büyük Dukası III. Cosimo ile görüşen İsrayel Ori, Boğdan'dan Karadeniz yoluyla İstanbul'a geldi ve İstanbul Patriği Melkisedek'in yanına verdiği iki görevliyle birlikte Erzurum üzerinden Nisan 1699'da Eçmiadzin'e geri döndü. Ancak Kafkasya'da şartlar değişmiş, Kartli Kralı XI. Giorgi tahtını kaybetmişti.

İsrayel Ori, "Ermeni Gregoryan itikâdı ve kilisesinin Papa'nın hakîmiyeti ve Katolik nüfûzu altına girmesinden korkması" nedeni ile Katoliklerle temas edilmesine karşı olan ve Safevî hâkimiyetinden kurtulma fikrine önem vermeyen Eçmiadzin Katoğikosu Nahabet Yegesasyan ve Gandzasar Katoğikosu IV. Simeon'dan ilgi görmedi. Gandzasar Manastırı'nda IV. Simeon ve 5 yepiskopos ile yaptığı görüşmeden de olumlu cevap alamadı. İsrayel Ori'ye yardımcı olan Sunik meliklerinden Melik Safraz'ın girişimi ile Sunik ve Karabağ'daki 11 Ermeni meliki Nisan 1699'da Angeghakot'ta bir araya gelerek II. Johann Wilhelm'e Ermenistan tacını teklif eden, Papa XII. İnnocent, Toskana Büyük Dukası ve Çar I. Petro'ya da kendilerine yardım edilmesini isteyen mektuplar yazdılar.[1521]

İsrayel Ori, kendisine destek veren Gandzasar yakınındaki Surp Hagop Kilisesi'nin Başrahibi Minas Tigranyan'la birlikte, Papa XII. İnnocent, Toskana Büyük Dukası ve Çar I. Petro'ya yazılmış ricânâme ve mektuplar olduğu hâlde İstanbul üzerinden yeniden Avrupa'ya gitti ve 14 Temmuz 1701'de Smolensk'te huzuruna çıktığı Çar'a Ermenilerin sadâkatini arz etti. Çar I. Petro'ya, "Ermenilerin 250 yıldan daha uzun süredir kâfirlerin (Müslümanların) zulmü altında yaşadığını, Müs-

[1521] Mektubun metni, Bournoutian, *Armenians and Russia*.., 40–42 içinde yayınlanmıştır.

lümanların kendilerinden yüksek vergiler ya da din değiştirmelerini istediğini, Müslümanların (Osmanlılar ve Safevîler) yetmiş yıldan fazladır (1639 Kasr-ı Şirin Barışı'ndan itibaren) birbirleri ile barış içinde olduğunu bu yüzden savaşa hazır olmadıklarını, milyonlarca Rum, Gürcü ve Ermeni'nin Çar'ı beklediklerini" ifade etti İsrayel Ori, hastalığı yüzünden kendisi ile görüşebilmek için altı ay bekledikleri Çar I. Petro'ya, II. Johann Wilhelm ve İmparator I. Leopold'un mektuplarını takdim ederek[1522] Kafkasya'daki Ermeniler ve Gürcüler hakkında bilgi veren,[1523] "yapılacak bir seferde Rus askerlerinin Ermenilerin topraklarında kışlayabileceğini, çeşitli ihtiyaçlarının Ermeniler tarafından karşılanabileceğini" söyleyen[1524] İsrayel Ori, ayrıca Ermeni ve Gürcülerin Safevî idaresinden kurtarılmasını öngören 18 maddelik bir planla,[1525] "ülkemizin haritası" adı ile bizzât hazırladığı Ermenistan'ı ve bölgede İran'a uzanan yolları gösteren haritayı, Çar I. Petro'ya sundu. Söz konusu plan, Çar'ın dikkatini Kafkasya'ya çekti. Öte yandan, Ermenilerin Güney Kafkasya ile Osmanlı ve Safevî devletleri hakkında verdikleri bilgiler, Çar I. Petro'nun "Doğu Siyaseti"nin oluşmasında etkili oldu.

İsrayel Ori, Minas Tigranyan'la birlikte ve yanlarında Karabağ melikleri tarafından Papa XII. İnnocent ve Toskana Büyük Dukası ile Çar I. Petro'ya hitaben yazılmış ricânâme ve mektuplar olduğu hâlde birkaç ay sonra yeniden Rusya'ya gitti.[1526] 22 Kasım 1703'te Çar ile görüşmesinin ardından Avrupa'ya giderek 1704'te Roma'da Papa XII. İnnocent ile görüştü ve ondan İran Şahı'na verilmek üzere bir mektup aldı. Roma'dan Viyana'ya geçerek II. Johann Wilhelm'in metbû olan Almanya İmparatoru I. Leopold'la görüşen İsrayel Ori ve Minas Tigranyan'ı sıcak karşılayan I. Leopold "İspanya tahtının verâseti meselesi dolayısıyla girişimde bulunmasının imkânsız olduğunu, Rusya'nın onayı olmadan Hazar Denizi kıyılarına asker çıkarmanın mümkün olamayacağını, bu hususta Çar I. Petro'dan izin almaları gerektiğini" ifade etti. Rusya'ya dönen İsrayel Ori, 29 Ekim 1706'da huzuruna çıktığı Çar'a, "Osmanlı devleti ile savaş çıkması durumunda Hıristiyan Ermeni ve Gürcülerin Anadolu'ya saldırabileceklerini" bildirdi.[1527]

Papa XII. İnnocent ve kendisine "albay" rütbesi veren Çar I. Petro'nun mektuplarını[1528] Şâh Hüseyin'e takdim etmek üzere Haziran 1707'de 50 kişilik bir heyetle birlikte Moskova'dan ayrılan İsrayel Ori 5 Şubat 1708'de Şemahı'ya ulaştı ve

---

1522 Mektupların metinleri, Bournoutian, *Armenians and Russia*.., 42-43'te yayınlanmıştır.

1523 Bournoutian, *Armenians and Russia*.., 45–46.

1524 Necefli, *A.g.e.* 58.

1525 Le Donne, *A.g.e.* 92; Uras, *A.g.e.* 752–754.

1526 Mektubun metni, Bournoutian, *Armenians and Russia*.., 51–52'de yayınlanmıştır.

1527 Bournoutian, *Armenians and Russia*.., 60.

1528 Çar I. Petro'nun 1 Şubat 1707 tarihli mektubu Bournoutian, *Armenians and Russia*.., 60'ta yayınlanmıştır.

burada Ermeniler ve Gürcülerle görüşerek Çar'ın Kafkasya ile ilgili fikirlerini onlara anlattı. Kasım 1709'da Isfahân'a gelen İsrayel Ori, Şah Hüseyin'e Çar'ın "iki devlet arasındaki ilişkilerin arttırılmasını ve Safevî ülkesindeki Hıristiyanlara iyi davranılmasını arzu ettiğini" yazdığı mektubu sundu.[1529] İsrayel Ori, 1709'da Kafkasya'ya geri döndü. İki sene Kafkasya'da kalan, Gandzasar Katoğikosu Hasan Calalyan ve Ermeni melikleri ile temaslarına devam eden İsrayel Ori, 1711'de Astarhan'a gitti ve burada öldü. Minas Tigranyan, İsrayel Ori'nin ölümünden sonra Rusya ile temasları sürdürdü. Almanlar ise Ermeni Krallığı Projesi'nin çoktan unutmuşlardı. Rusya, 14 Mayıs 1711'de İran tebâsı Ermeni tüccarlara, vergilerini ödemek şartıyla Moskova, Kazan, Astarhan ve Archangel'de ticaret yapma, mallarını Moskova ve Archangel yoluyla Avrupa'ya götürme, gerekirse muhâfız verilmesi gibi hak ve imtiyazlar tanıdı.[1530] Ermeniler, sınırda değil Moskova'ya vardıklarında vergi ödeyecekler, ayrıca vergi ödemeden Rusya'dan mücevher çıkarabileceklerdi.

Gandzasar Katoğikosu Esayi, Çar I. Petro'ya yazdığı 25 Eylül 1718 tarihli mektubunda "Karabağ Ermenilerinin Rusya himâyesi altına girmek istediklerini" bildirdi.[1531] Çar I. Petro, 1719'da Ortodoks kilisesinin üyelerine tanınan bütün hakları Rusya'da yaşayan Ermenilere tanıdı.[1532] 1 Nisan 1721 tarihli mektubunda ise "Çar I. Petro'yu (bölgeye) davet ederek bu takdirde bütün Ermeni melikleri ve Ermeni halkın kendisine katılmaya ve hizmet etmeye hazır olduklarını" bildirdi.[1533]

Karabağ'daki beş meliklikte ve Sunik'te yaşayan Ermeniler Gandzasar yakınındaki Surp Agop Kilisesi Başrahibi Vartabed Minas Tigranyan'ın Çar I. Petro'dan aldığı talimata göre yazdığı mektuplarda yer alan vaatlere kanarak Rusya'nın 1722'de İran'a savaş açması üzerine, soylu bir aileden gelmemekle birlikte iyi bir asker olduğu anlaşılan Davit Bek[1534] ile Avan Yüzbaşı (Hovannes Babanyan) ve Mkhitar Sparapet önderliğinde ayaklanarak bölgeyi ele geçirdiler ve *Karabağ Melikliği* adıyla bir beylik kurdular.[1535] Kartli Kralı VI. Vahtang, ülkesi için tehdit olan Osmanlılar ve Safevîlerin bölgedeki gücünü Rusya'nın da yardımıyla dengeleyebilmek için Karabağ Melikliği'ne destek verdi.

1529 Bournoutian, *Armenians and Russia*.., 60.

1530 Bournoutian, *Armenians and Russia*.., 66–67.

1531 Mektubun metni, Bournoutian, *Armenians and Russia*.., 89–90'da yayınlanmıştır.

1532 Ali Arslan, "Rusların Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazin Katogigosluğu'nun Rolü", *Kafkas Araştırmaları*, II, (1996), 21.

1533 Mektubun metni, Bournoutian, *Armenians and Russia*.., 93–94'te yayınlanmıştır.

1534 Christopher J. Walker, "Armenian Presence in Mountainous Karabakh", *Transcaucasian Boundaries*, (ed. J. F. R. Wright, S.Goldenberg, R. Schofield), London 1996, 95.

1535 Brosset, *Collection d'historiens Armeniens*, 2, 193 vd.

Çar I. Petro, 1722'de Kartli Krallığı ve Karabağ Ermeni melikliklerinin temsilcileri ile Güney Kafkasya Hıristiyanlarının Safevî idaresinden kurtarılması hususunda görüşmeler yaptı ve anlaşma imzaladı. Rusların istekleri ve askerî ihtiyaçları doğrultusunda hareket etmek üzere VI. Vahtang, Gandzasar Katoğikosu Yesai Hasan Calalyan ve Ermeni melikleri, Eylül 1722'de Gandzasar civarında 10.000 kadarı Ermeni olan 50.000 kişilik bir Ermeni-Gürcü ordusu teşkil ettiler.[1536] Çar I. Petro Güney Kafkasya'ya sefer yapmak istemesine rağmen Osmanlı tehdidi, ağır mevsim şartları, erzak ve cephâne kıtlığı ile salgın hastalıkların Rus askerleri kırması yüzünden Eylül 1722'de Kafkasya'dan ayrıldı. Kafkasya'dan çekilmesi Gürcüler ve Ermeniler üzerinde çok kötü etki yapan Çar, İvan Karabet adlı Ermeni tüccarı, diplomatik ve istihbarî görevle Karabağ'a göndererek 3 Haziran 1723 tarihli deklarasyonu ile "Ermenilerin bağımsızlığını desteklediğini, Ermenilerin Hazar Denizi kıyılarındaki Rus ordusuna yardım etmeleri gerektiğini, yenilecek olurlarsa Rus denetimindeki Hazar kıyısındaki topraklara sığınabileceklerini" bildirdi.[1537] Karabağ, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında 24 Haziran 1724'te imzalanan İstanbul Paylaşımı ile Osmanlılara bırakıldı. Karabağ'ı ilhâk eden Osmanlılar meliklerin hukukî statüleri ve berâtlarını göstermek şartı ile tekâlif-i örfiyye türü vergilerden muafiyetlerini muhafaza etti. Ancak bölgede Osmanlı siyasî ve sosyal düzeninin tesis edilmesi kolay olmadı. Karabağ ve Sunik/Sünük'te Müslümanlar ve Ermeniler vergi ödemiyor, Müslüman beyler ve Ermeni melikler öncülüğündeki çeteler, tabiat şartlarının çetinliğinden de istifade ederek dağlarda saklanıyordu. 1720'lerde Karabağ ve Sunik'deki silahlı Ermeni sayısı 30.000 kadardı. Karabağ Ermenilerinin gönderdiği heyet 5 Kasım 1724'te Ruslara, "ordularının tüfek ve kılıçla donatıldığını, süvârilerin tabanca taşıdığını, yeterli barut ve kurşunları olduğunu, silahları, barutu[1538] ve kurşunu Ermeni ustaların imal ettiklerini, ancak topları ve top döküm ustaları olmadığını", İvan Karabet ise Güney Kafkasya'dan dönüşünde Rus makamlarına verdiği 16 Ağustos 1725 tarihli raporda "Karabağ Ermenilerinin tüfek ve kılıçla donatılmış 12.000 atlı ve binlerce tüfekli yaya askere sahip olduğunu, Ermeni ustaların günde on tüfek yapabildiğini, bakırcı ve demirci ustaları bulunduğunu" bildirdi. Karabağ Ermenilerinin teşkil ettiği ordunun komutasını 1722-1727 arasında Davit Bek, yardımcılığını Mkhitar Sparapet üstlendi.[1539] Davit Bek, Kartli ordusu hizmetinde iken, Kapan Ermenilerinin Türk ve Kürt aşîretleri ile Safevî birliklerine karşı yardım istediği VI. Vahtang tarafından ordusun-

---

[1536] Brosset, *Collection d'historiens Armeniens*, 2, 216.

[1537] Deklarasyonun metni, Bournoutian, *Armenians and Russia*.., 110–111'de yayınlanmıştır.

[1538] Ermeni ustalar, barutu içerdiği maddeler nedeni ile boyamada da kullanılan horozibiği bitkisinden elde edilen nitratı dağlarda bolca bulunan kükürtle karıştırmak sureti ile imâl ediyorlardı.

[1539] *Sparapet*, Ermenilerde irsen intikal eden bir askerî rütbeydi ve komutan anlamında da kullanılırdı.

daki bir grup Ermeni askerle birlikte Kapan'a gönderilmişti. Davit Bek komutasında Mart 1725'de Karabağ'da Osmanlılara karşı isyân başladı. Osmanlı birliklerini Megri ve Bergüşâd'dan çıkaran Davit Bek, Şâh II. Tahmâsb tarafından 1727'de Sunik Hâkimi tâyin edildi.

Abdürrezzak Han komutasındaki, Osmanlılara karşı olan Kara Çavlu, Alaca Alili, Mahmudî ve Şahseven aşiretlerinin katılımıyla sayıları on binlere ulaşan isyancılar, Dizak yakınında karargâh kurdular.[1540] Azerbaycan Seraskeri Hekimoğlu Ali Paşa'nın, Genç Ali Paşa komutasında bölgeye sevk ettiği 15.000 kişilik birlik Nisan 1727'de 5000 kişiyi kılıçtan geçirmek, Şahsevenlere ait 1000 çadırı tahrip etmek ve 800 esir almak suretiyle isyânı bastırdı. Mkhitar Sparapet katledildi.

Karabağ ve Sunik bölgeleri 1728'de Osmanlı denetimine girdi. Davit Bek, aynı yıl (1728) katledildi. Karabağ Ermenilerinin komutasını Avan Yüzbaşı (Hovannes Babanyan) üstlendi. Şâh II. Tahmâsb'ın *han* ve *sipehsalar* unvânı verdiği Avan Yüzbaşı 1729'da Hazar bölgesine yerleşerek Rus hizmetine girdi. Osmanlı Devleti, Ermeni meliklerin hak ve imtiyazlarını kabul etti. Bölgede güvenliğin sürmesi için Genç Ali Paşa, Kapan Sancakbeyi tâyin edildi.[1541]

Karabağ Ermeni melikleri Nâdir Han'ın bölgeye hâkim olmasından sonra 1735'de İran himâyesine girdiler. Eçmiadzin'i ziyaret ederek onuruna yapılan bir ayini izleyen, manastırın tamiri için 1000 tümen veren, altın bir avize ile değerli halılar hediye eden, katoğikos ve diğer ruhbanların haklarını ve kilisenin vergi muafiyetini teyit eden bir ferman yayınlayan Nâdir Han, birçok Türkmen aşiretini de Karabağ'dan çıkararak Horasan'a sürdü.[1542]

Hamse Meliklik olarak anılan Beglaryan ailesine ait Gülistan, Haykazyan-İsrayeliyan ailesine ait Dzraberd/Çalaberd, Hasan Calalyan ailesine ait Haçen, Yeganyan ailesine ait Dizak ve Şahnazaryan ailesine ait Varanda melikliklerinin topraklarını 1735'te *Mahâl-i Hamse* adlı iç işlerinde bağımsız özerk bir idarî birime dönüştüren Nâdir Han, bölgenin idaresini *han* ünvânı ile Dizak Meliki Yegan'a verdi. Her melikliğin 1000-1500 kişi olan askerî güçlerinin serdârlığına da tayin edilen Melik Yegan, Nâdir Şâh'ın Osmanlılara karşı yaptığı savaşlara destek oldu ve

---

[1540] Tevfik T. Mustafazade, "18.Yüzyılda Osmanlı-Azerbaycan İlişkilerinin Başlıca Merhaleleri", *Karadeniz Araştırmaları*, 1, (2004), 26.

[1541] Karabağ'daki gelişmeler hakkında bkz. Anınen M. Aivazian, *The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal*, Yerevan 1997; Patrick Donabedian, "The History of Karabagh from Antiquity to the Twentieth Century", *The Caucasian Knot: The History and Geopolitics of Nagorno-Karabagh*, (ed. L.Chorbajian-P. Donabedian-Mutafian), London 1994, 51–108 içinde; Nizamettin Onk, *Azerbaycan Karabağ Tarihi*, İstanbul 1997; Cemalettin Taşkıran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Ankara 1995.

[1542] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*.., 162.

1744'te Kars Kuşatması'nda yer aldı. Yegan'ın ölümünden sonra bu görevi oğlu Aram, daha sonra Yesayi üstlendi.

Eçmiadzin Katoğikosu Giritli III. Abraham, 1736'da Nâdir Han'ın taç giyme törenine katılarak kendisinin ve meliklerin itaâtini arz etti. Nâdir Şâh, hem Eçmiadzin Katoğikosluğu'nun Osmanlı hâkimiyetinde var olan vergiden muâf statüsünü hem de meliklerin ırsî haklarını ve vergiden muâf tutulmalarını kabul etti. Nâdir Şâh, Gökçe Göl'ün (Sevan Gölü) güneydoğusunda mülkleri bulun Şahnazaryan ailesinin ırsî haklarını da kabul etti. Melikcan Melik-Şahnazaryan ve onun ölümünden sonra, Nâdir Şâh'ın Hindistan seferine de katılan oğlu Manuçar, bölgedeki Ermeni meliklerin askerlerinin serdârı olarak tayin edildiler.

Ruslar, İran savaşı sırasında yakınlık kurdukları Ermeni melikliklerine Rusya'da ticaret yapma, çocuklarını Rusya'da okutabilme gibi haklar ve imtiyazlar verdiler. 1738'den itibaren yaptıkları anlaşmalarla da Ermeni meliklerini himâyeleri altına aldılar. Rusya, 1746'da Astarhan'daki Ermenilere haklar ve imtiyazlar verdi.

Eçmiadzin katoğikosları V. Hagop, 1760, Simeon ise 1766'da Rusya'ya müracaat ederek İran yönetimine karşı destek istediler. Katoğikos Simeon'un, 1768'de bir mektup yazarak "halkının ve kilisenin Rusya himâyesine alınmasını" istemesi üzerine Çariçe II. Yekaterina, Dış İlişkiler Konseyi'ne bu konuda talimât verdi.[1543] Çariçe II. Yekaterina 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında General Aleksandr Vasilyeviç Suvorov'a bir *Ermeni İstiklâli Projesi* hazırlaması talimâtını verdi. 1773'te Rusya Ermenileri piskoposu seçilen Hovsep Argutyan da Ermenistan'ın bağımsızlığı fikrinin destekçisi idi.[1544] Çariçe, Kafkasya'da Rusya'ya bağlı Gürcistan ve Ermenistan kurulmasını amaçlıyordu.[1545] General Grigori Aleksandroviç Potemkin, 19 Mayıs 1783 tarihli mektubunda Çariçe II. Yekaterina'ya "fırsat bulunca Karabağ'ı hemen Ermenilerin kontrolüne vermek ve Asya'da bir Hıristiyan devlet kurmak için gerekenleri yapacağız" diye yazıyordu.[1546]

General Potemkin, Karabağ meliklerine bir temsilci göndererek Rusya'nın Ermenileri kurtarmak için 1784 yazında İran'ı istila etmeyi planladığını bildirdi. Eçmiadzin ve Gandzasar katoğikosları ile Gülistan, Çalaberd, Dizak melikleri Rusya'ya destek verirken, Haçen ve Varanda melikleri Karabağ Hanı İbrâhim Halil Han ile anlaştılar. Rusların 1784'de askerî faaliyette bulunmaması üzerine Rus yanlısı üç melik, 1785 baharında Hasan Calalyan ailesine mensup Ağvank/ Gand-

---

1543 Katoğikos Simeon'un mektubu Bournoutian, *Armenians and Russia*.., 268-269'da yayınlanmıştır.

1544 Basmacıyan, *A.g.e.* 56.

1545 Rusya'nın Ermenilere etkisi hakkında bkz. Vartan Gregorian, "The Impact of Russia on the Armenians and Armenia", *Russia and Asia*, (ed. Wayne Vucinich), Stanford 1972 içinde 167-218.

1546 Araz Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", *Avrasya Dosyası*, VII/1, (2001), 394.

zasar Katoğikosu X. Hovannes ile Gandzasar'da bir araya gelerek, Rusya'dan Ermenileri İran hâkimiyetinden kurtarmak için müdahale etmesini istediler. Çariçe'ye yazılan mektubu ele geçiren İbrâhim Halil Han, melikleri ve X. Hovannes'i 1786'da tutukladı. X. Hovannes, 1788'de hapiste zehirlendi. Meliklerin mülkleri ve Ermeni köyleri tahrip edilip yağmalandı. Karabağ ve Sunik Ermenileri, Rusya'nın da tahriki ile 1789'da isyan ettiler. İsyan, İbrâhim Halil Han ve onun tâyin ettiği Ağvank/Gandzasar Katoğikosu İsrayel'in girişimleri sonucu bastırıldı. Ruslar, ayaklanan Ermenilere en ufak bir yardımda bulunmadılar. Çok sayıda Ermeni topraklarını terk ederek Rusya ve Kartli-Kahet ile Gence Hanlığı'na göç etmek zorunda kaldı.[1547] Ermeniler Çariçe II. Yekaterina'ya 7 Şubat 1792'de bir dilekçe vererek "Ermenistan Krallığı'nın kurulması ve Kartli-Kahet Kralı II. Erekle'nin oğullarından birinin bu devletin hükümdârı olması" talep ettiler.[1548] Rusya Ermenileri Patriği Hovsep Argutyan, 1795'te Çariçe II. Yekaterina'ya müracaat ederek Güney Kafkasya'daki Hıristiyanların Rusya'nın himâyesine alınmasını ve İran'a tâbi hanlıkların yer aldığı Aras nehrinin kuzeyindeki topraklarda Rusya ile Müslüman komşuları Osmanlı Devleti ve İran arasında duvar olacak *Ararat Krallığı*'nın kurulmasını istedi.[1549]

Rusya adına General Potemkin ve General Suvorov, Ermeniler adına Hovsep Argutyan ve Hovannes Lazaryan'ın katılımı ile 1796'da St. Petersburg'da toplantı düzenlendi. Yapılan müzâkerelerde, İran'a bağlı Azerbaycan hanlıklarında yaşayan Ermenilerin Rusya'nın desteğiyle isyân etmeleri, Revân'ı ele geçirmeleri ve Rusya himâyesinde merkezi Revân olan Ermenistan Krallığı kurularak krallığına General Potemkin'in getirilmesi ve Rusya'nın bu devlete gerekli askerî ve malî yardımı yapması kabul edildi.[1550] St. Petersburg'da yapılan müzâkerelerde, Rusya'da iki Ermeni okulu açılması, okullarda Kafkasya ve Anadolu'dan gelecek gençlerin eğitim görmesi ve Ermenistan Krallığı'nda görev almaları kararlaştırıldı.

St. Petersburg'da yaşayan ve Çariçe II. Yekaterina'ya yakınlıkları ile bilinen Hovannes ve Hovagim Lazaryan kardeşler, *Ararat Krallığı Projesi*'nin Çariçe'ye kabul ettirilmesinde önemli rol oynadılar. "İran'a savaş açıldığına, Gürcüler ve Ermenilerin desteğini istediğine" ilişkin bir beyannâme yayınlayan[1551] Çariçe II. Yekaterina'nın, 18 Kasım 1796'da ölümü ve Rusya'daki iç gelişmeler işi sonuçsuz bıraktı. Ancak Lazaryan Enstitüsü 1818'de Moskova'da açıldı.

[1547] Basmacıyan, *A.g.e.* 59.

[1548] Kimin yazdığı hakkında spekülasyonlar bulunan bu dilekçenin metni Bournoutian, *Armenians and Russia..*, 337-338'de yayınlanmıştır.

[1549] Akçura, *A.g.e.* 20; Atkin, *A.g.e.* 29.

[1550] Uras, *A.g.e.* 757-vd.

[1551] II. Yekaterina'nın beyannâmesi Bournoutian, *Armenians and Russia..*, 358-359'de yayınlanmıştır.

B. Eçmiadzin Katoğikosluğu'nun Statüsünde Meydana Gelen Değişiklik

Ermeni Apostolik Kilisesi'nin merkezi olan ve 1441'de Sis'ten Vağarşabad yakınlarındaki Eçmiadzin'e (Os. Üçkilise) taşınan Ermeni Patrikliği/ Eçmiadzin Katoğikosluğu, Ermenilerin iki önemli tarihî ve dinî merkezi olan Van ve Revân'ın 1548'de Kânûnî Sultan Süleyman tarafından Osmanlı hâkimiyetine alınmasının ardından Osmanlı kontrolüne girdi. İstanbul Ermeni Kilisesi'nin başı *marhasa* unvânını taşımakta iken *patrik* unvânını kullanmaya başladı.[1552] Bu durum, Eçmiadzin Katoğikosluğu'nun elinde bulunan üstün otoritenin İstanbul'un eline geçmesine neden oldu.[1553] Revân'ın 1583'te Osmanlı topraklarına katılması ile daha kesinleşen bu durum, Revân'ın 1604'te Safevîlerin eline geçmesinden sonra da devam etti, Eçmiadzin Katoğikosluğu'nun "İstanbul Ermeni Patrikliği iltizâmına dâhil" olduğu belgelerde yer aldı.[1554] Sultan III. Mustafa tarafından 1764'te İstanbul Ermeni Patriği Krikor Basmacıyan'a verilen fermânda patriğin, "İstanbul, Rumeli, Anadolu ve tevabiide" bütün Ermeni piskoposluk bölgelerinde mutlak yetkili olduğunu belirtilmekteydi.[1555] İstanbul Ermeni Patrikliği, Eçmiadzin, Sis, Ahtamar ve Kudüs katoğikosluklarının Bâb-ı Âlî ile irtibâtını da sağlıyordu.

Safevî hâkimiyeti döneminde Eçmiadzin Katoğikosu seçilen kişi Şah tarafından atanmasını sağlamak için armağanlara 20.000 altından fazla harcıyor ve Safevî Sarayı'nda kullanılan bütün mumları temin ediyordu.[1556]

İstanbul Ermeni patriklerinin en seçkinlerinden olan IX. Hovannes Golod henüz bir üst rahipken, 9 Eylül 1715'te İstanbul Ermeni Patriği seçildi. Adıgeçen patriğin Ermeni kilise hiyerarşisi ve yönetimini ilgilendiren faaliyetleri ve yaptığı değişiklikler İstanbul'dan Eçmiadzin'e kadar bütün Ermeni Kilisesi'ni etkiledi. 17. yüzyılda Safevî yönetimi, Eçmiadzin Katoğikosluğu ile Ermeni ruhbanlara ve halka baskı uygulamış, kilise ve Rusya ile ticarî ilişkileri giderek gelişen Er-

---

[1552] Eçmiyadzin Katoğikosluğu ve statüsü hakkında bkz. Leon Arpee, *A History of Armenian Christianity, from Beginning to Our Own Time*, Princeton 1946; Ali Arslan, "Eçmiyadzin Ermeni Katoğikosluğu'nun Osmanlı Denetiminde ve Rus Kontrolündeki Statüsü", *Kafkas Araştırmaları*, II, (1996); Kevork Bardakjian, "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (ed. B.Braude-B.Lewis), New York 1982, 1, 89–100; Krikor Maksoudian, *Chosen of God: The Election of the Catholicos of All Armenians*, New York 1995; Malachia Ormanian, *The Church of Armenia: Her History, Doctrine, Rule, Discipline, Liturgy, Literature, and Existing Condition*, New York 1988.

[1553] Viktor Azarya, *The Armenian Quarter of Jerusalem:Uurban Life Behind Monastery Walls*, Berkeley 1984, 71.

[1554] *Külliyât-ı Kavânîn*, II, No. 2912.

[1555] Artinian, *A.g.e.* 27. Fermanın metni, Kevork Pamukciyan, "Patrik Basmaciyan'a Verilen Cülus Fermanı", *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar. II Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, İstanbul 2002, 191-197'de yayınlanmıştır.

[1556] Tournefort, *A.g.e.* II, 161.

meni tüccarlar, Çar'ı kurtarıcı olarak görmeye başlamışlardı.[1557] Çar I. Petro'nun Hazar Denizi kıyılarını işgâli ile Güney Kafkasya Hıristiyanlarına yönelik girişimleri Eçmiadzin Katoğikosluğu tarafından ilgi ve heyecanla izleniyordu. Bu işgâl ve girişimler, Bâb-ı Âlî ve İstanbul Ermeni Patrikliği'nce de dikkatle takip ediliyordu.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında, İran meselesi hakkında 1722'de başlayan diplomatik görüşmeler neticesinde İstanbul'daki Fransız elçisi Jean Louis d'Usson de Bonnac'ın aracılığıyla[1558] 24 Haziran 1724'te Batı İran'ın paylaşılması hakkında *İstanbul Mukâsemesi* imzalandı. Bu anlaşma ile iki devlet arasında Kür nehri sınır kabul edildi. Kartli, Kahet, Şirvân, Gence, Revân, Karabağ ve Nahçıvan Osmanlı Devleti'ne bırakıldı.[1559]

Sultan III. Ahmed, Revân kuşatması sırasında Serdâr Arifî Ahmed Paşa'ya "Eçmiadzin Kilisesi'ne girilmemesini ve talan yapılmamasını" emretti.[1560] Paşa, Eçmiadzin Katoğikosu I. Asdvadzadur'a bir mektup yazarak pâdişâhın lütfunu bildirdi. Dağıstanlılara da Üç Kilise'ye dokunulmaması, bu kilisenin pâdişâha ait olduğu bildirildi.[1561] I. Asdvadzadur rahiplerle birlikte Osmanlı ordugâhına gelerek itaâtini arz etti, kendisine hil'ât ve inam verildi. Sultan III. Ahmed'le dostluğu bulunan İstanbul Patriği IX. Hovannes Golod, 1725'te Eçmiadzin Katoğikosu I. Asdvadzadur'un ölümü üzerine Eçmiadzin Katoğikosluğu üzerinde Rus etkisini engellemek düşüncesi ile yeni patrik seçimini, İstanbul, Kudüs ve Sis'teki piskoposların da desteğiyle İstanbul'da toplanan Sinod'a yaptırdı. Ruhanîlerin yanı sıra sivillerin de dâhil edildiği Sinod, 1726'da Ankara Ermenileri Marhasası Zeytunlu II. Garabed Ulnetsi'yi katoğikos seçti. IX. Hovannes, II. Garabed'in ruhanî işlerine müdahale edilmemesi ve gerektiğinde kıyafet değiştirerek köylerde dolaşmasına izin verilmesi hususunda Bâb-ı Âlî'ye arzuhal verdi.[1562] IX. Hovannes'in istekleri kabul edildi. II. Garabed'in seçimi ile ruhanîler ve sivillerden oluşan İstanbul sinodunun otoritesi tanındı.[1563] II. Garabed'in katoğikos seçilmesiyle Eçmiadzin'de *Osmanlı Çağı/İstanbul Çağı* denen ve yüzyıla yakın süren dönem başladı. Bu tarihten sonra katoğikos seçimi İstanbul Ermeni Patriği aracılığıyla ve İstanbul Ermeni ce-

---

1557 Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1987, 183.

1558 *Mémoire historique sur l'Ambassade de France à Constantinople par le Marquis de Bonnac*, Paris 1894, 197.

1559 Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 149–169.

1560 *BOA. MD No. 132*, 60.

1561 *Osmanlı-İran-Rus ilişkilerine Ait İki Kaynak I. Petros di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi II. Nâdir Şâh Devrine Ait Anonim Bir Kronoloji.* (çev. Hrand Andreasyan), İstanbul 1974, 33.

1562 *BOA. Cevdet Adliye No. 2586.*

1563 Arus Yumul, "Osmanlı'nın İlk Anayasası", Artinian, *A.g.e.* içinde 167.

maatinin ruhban ve papasları ile *altı cemaat* denen cemaatbaşları ve ihtiyarlarınca yapılmaya ve pâdişâh tarafından tasdik edilmeye başladı.[1564]

Katoğikosun seçiminde *amira* denen Osmanlı Ermeni aristokrasisi önemli rol oynamaktaydı.[1565] 1753, 1755, 1759, 1780, 1800 ve 1805'te Eçmiadzin katoğikosunu İstanbul'da toplanan Sinod seçti.[1566] 1780'de katoğikos seçilen I. Ğugas, Sarraflar Kethudâsı Artin Amira'ya yazdığı 7 Eylül 1780 tarihli mektupta "İstanbul Ermenilerinin emrine itaat etmeye hazır olduğunu" bildirdi.[1567] Bu dönemdeki önemli bir gelişme Katoğikos Simeon Yerevantsi'nin girişimleri ile Eçmiadzin'de 1771'de bir matbaanın kurulması oldu.

Seçimi onaylanan her patrik pâdişâha *pişkeş* denilen bir ödeme yapar ve çeşitli hediyeler gönderirdi. Eçmiadzin Kilisesi ve bağlı manastırların 18. yüzyılda 375 hektar toprağı vardı. Bu arazinin 103 hektarlık bölümünde kiliseye ait köylüler tarafından buğday, arpa, pirinç, darı, pamuk, keten ve sebze üretiliyordu. Bu ürünlerin ticaretini de yapan Eçmiadzin Kilisesi ile Ermeni din adamları ve manastırlardaki keşişler hem Osmanlı hem Safevî yönetiminde vergiden muaftılar. Eçmiadzin Kilisesi 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Revân Hanlığı hazinesine 400 tümen vergi ödemekteydi.[1568]

Katoğikos I. Ğugas'ın 26 Aralık 1799'da ölümünün ardından Eçmiadzin'de toplanan Sinod, katoğikosluğa İstanbul Patriği Daniel veya Rahip Abraham'ın tâyin edilmesini Osmanlı Devleti'nden istedi.[1569] Reis'ül-Küttâb Râsih Efendi'ye müracaat eden Rus elçisi Vasiliy Stepanoviç Tomara, Eçmiadzin katoğikosluğuna Rusya Ermenileri Patriği Hovsep Argutyan ya da İran tebaası olup, Rusya'da ikâmet eden Rahip Abraham'dan birinin tâyininin Çar'ı memnun edeceğini bildirdi. İstanbul'da toplanan ve "Ermeni milleti Moskova'nın nasbını tecviz etmemiştir" diye görüş belirten Sinod, Eçmiadzin'den gelen *araçnort*ların (Os. Marhasa) katıldıkları ikinci toplantıda, çarın istediği kişilerden birinin katoğikos seçilmesinin "rızâ-yı Devlet-i Âliyye'ye mugâyir olduğu" ifâde etti.[1570]

Eçmiadzin Kilisesi'nden mektup gönderen ruhbanlar katoğikosluğa İstanbul Patriği Daniel'in tâyinini istediklerini bu mümkün olmazsa Rus korkusu yüzünden Hovsep Argutyan'ı kabul edeceklerini bildirdiler.[1571] İstanbul'da toplanan Si-

---

1564 *Külliyât-ı Kavânîn*, II, No. 2912.

1565 Konu hakkında bkz. Hagop L. Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, (Çev. Solina Silahlı), İstanbul 2013; Saro Dadyan, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, İstanbul 2011.

1566 Yumul, a.g.m. 167–168.

1567 Dadyan, *A.g.e.* 126.

1568 Aliyev-Hasanov, *A.g.e.* 35, 52, 57.

1569 *BOA. HH No. 13182/D.*

1570 *BOA. HH No. 13182/A.*

1571 *BOA. HH No. 13182/C.*

nod 1800'de İstanbul Patriği Daniel'i katoğikos seçti ve berâtının verilmesini Bâb-ı Âlî'den istedi.[1572] Ancak, Bâb-ı Âlî, Daniel'i azlederek Rusya'nın istediği Hovsep Argutyan'ı katoğikos tâyin etti. Hovsep'in kısa süre sonra ölmesi üzerine katoğikosluğa 1801'de "nasbını Rusya İmparatoru'nun mültezemâne iltimâs" ettiği Kafkasya'daki Ermeni din adamları ve laik önderlerce desteklenen Revân'da ikâmet eden Rahip Davit seçildi. V. Davit bir süre sonra uygunsuz hareketleri yüzünden Osmanlı Ermeni cemaâtinin talebiyle azledildi ve yerine eski İstanbul Patriği Daniel seçildi. V. Davit'in Eçmiadzin'e girmesini engellediği Daniel çalışmalarını 1802'ye kadar Bâyezid'de sürdürdü.[1573] Kafkasya Genel Valisi General Tsitsianov, Revân Hanı Mehmed Han'a mektup göndererek katoğikos olarak Daniel'in tanınmasını istedi.[1574] 1802-1807 arasında Eçmiadzin'de tutuklu kalan Daniel, ancak V. Davit'in İran'ın baskısı ile görevini bırakmasından sonra katoğikosluk tahtına çıkabildi. Katoğikos Daniel'in 1808'de ölümünden sonra katoğikos seçimi Eçmiadzin'de yapılmaya, Kafkasya Ermenileri "kavl-i hodları ile beynlerinden diledikleri kimesneyi katoğikos nasb ve azl eylemeye", pâdişâhın tasdîkine gerek duymadan katoğikos seçmeye başladılar. Bu durum Kafkasya Ermenilerinin Rusya ile ilişkilerinin artmasına sebep oldu.[1575]

General Tsitsianov, Karabağ Hanlığı'nın Rusya'ya tâbi olmasından sonra 19 Mayıs 1805'de Ermeni melikler, köy yöneticileri ve ruhbanlarla, halka bir duyuru yayınlayarak Çar'ın emriyle bugüne kadar bağlı oldukları ve kilise vergisi ödedikleri Gandzasar Katoğikosluğu yerine Eçmiadzin'e bağlandıklarını, kilise vergilerini buraya ödeyeceklerini, cemaatin Eçmiadzin katoğikosunun izni olmadan hiç bir karar alamayacağını bildirdi.[1576] Gandzasar Katoğikosluğu, Eçmiadzin Katoğikosluğu'nun talebi üzerine 1816'da Rusya tarafından lağvedildi ve metropolitlik statüsüne indirildi. Eçmiadzin Katoğikosluğu Rus denetimine girmesinin ardından her zaman Rusya'dan yana oldu ve Ermeniler arasında Rus nüfûzunun artmasına çalıştı.[1577]

Bu gelişme üzerine Osmanlı Ermenilerinin ileri gelenlerinden, Sultan II. Mahmud'un dostu, sarrafı ve danışmanı Harutyun Amira Bezciyan, Osmanlı Ermenilerinin Eçmiadzin'e eğilimini önlemek için Sis Katoğikosluğu'nu öne çıkarmaya ve İstanbul Ermeni Patrikliği'ni bu katoğikosluğa bağlamaya çalıştı.[1578] Ancak, söz konusu girişim başarılı olmadı.

[1572] *BOA. HH No. 13182/B.*

[1573] *BOA. HH No. 4853.*

[1574] Umudoğlu, a.g.m. 74.

[1575] Arslan, a.g.m.

[1576] General Tsitsianov'un duyurusu, Bournoutian, *Russia and the Armenian.* 130'da yayınlanmıştır.

[1577] Bu konuda Osmanlı Arşivi'nde çok belge bulunmaktadır. Örnek olarak bkz; *BOA. HH No. 36207, No. 36207-D, No. 36645, No. 36667.*

[1578] Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 21–39,* (Yay. Cavid Baysun), Ankara 1986, 235–236.

15. 1806-1828 Arasında Kafkasya

A. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı ve Savaş Sırasında Kafkasya

Osmanlı Devleti'ne karşı 1806'da ayaklanan Kara Yorgi önderliğindeki Sırplara insan, para ve silah yardımı yapan Rusya, Fransa'ya karşı müttefikleri olan İngiltere'nin de kendilerine destek vermesi ile Eflak, Boğdan ve Besarabya'yı ele geçirmek için Osmanlı Devleti'nin hazırlıksız olmasından da yararlanarak savaş ilânına bile gerek duymadan Osmanlı topraklarına saldırdı.

General Mihelson komutasında, 16 Ekim 1806'da harekete geçen 60.000 kişilik Rus ordusunun 8 Aralık 1806'da Bender'i, 16 Aralık'ta Hotin'i, aynı günlerde Akkerman ve Kili'yi işgâli üzerine Osmanlı Devleti 22 Aralık 1806'da Rusya'ya savaş ilân etti.

Bükreş'e yürüyen Rus birliğinin Silistre Valisi Alemdar Mustafa Paşa'ya yenilmesi sonrası İngiltere'nin müttefiki Rusya'yı desteklemek için harekete geçmesi üzerine Osmanlı Devleti 27 Ocak 1807'de İngiltere ile savaş durumuna geldi. Amiral John Duckworth komutasında 16 parçalık bir İngiliz filosu boğazdaki tahkimatın zayıflığından yararlanarak 19 Şubat 1807'de Çanakkale Boğazı'nı geçip 20 Şubat'ta İstanbul önlerine geldi. Ancak 3 Mart 1807'de Marmara Denizi'nden ayrıldı. Amiral Duckworth ve Amiral Lewis komutasındaki İngiliz donanmasınca karaya çıkartılan General Fraser komutasındaki 6-7000 kişilik İngiliz birliğinin 20 Mart 1807'de İskenderiye'yi işgâl etmesi üzerine Osmanlı Devleti, İngiltere'ye savaş ilân etti. Reşid üstüne yürüyen İngilizler Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya yenilerek 11 Eylül 1807'de Mısır'ı terk ettiler.

Sultan III. Selim 29 Mayıs 1807'de tahttan indirildi. Yerine Sultan IV. Mustafa tahta çıktı. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 25 Ağustos 1808'de mütareke imzalanıp savaşa bir süre ara verildi. Sultan IV. Mustafa 28 Temmuz 1808'de tahttan indirilerek yerine Sultan II. Mahmud tahta çıktı. Fransa İmparatoru I. Napoleon'la büyük bir mücâdeleye girişen İngiltere, Osmanlı Devleti ile 5 Ocak 1809'da Kalâ-i Sultaniye Barış Anlaşması'nı imzaladı. I. Napoleon'un Eylül 1808'de Çar I. Aleksandr'la Erfurt'ta yaptığı görüşmede Osmanlı Devleti hakkındaki emel ve taleplerini kabul etmesinden destek alan Rusların, mütareke hükümlerine aykırı olarak Eflak ve Boğdan'ı boşaltmaktan vazgeçmesi üzerine 1809'da Osmanlı-Rus savaşı yeniden başladı.

a) Kafkasya Cephesi

Ruslar, Anakara ve Kemhal'i 1807'de yeniden işgâl ettiler. Trabzon ve Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa, Şark Cânibi Seraskeri tâyin edildi. Rus saldırılarına karşı Sinop, Trabzon, Batum ve Faş takviye edilerek buralara asker, silah ve mühimmât gönderildi. Osmanlı Devleti'nin savaşa girdiği sırada Rusya ile savaş hâ-

linde olan İran, bu devlete karşı ortak hareket etmek imkânı mevcutken barış teklifinde bulundu. Bu teklif, Rusya tarafından memnûniyetle kabul edildi.

Yusuf Ziya Paşa'nın yerine Erzurum valiliği ve Şark cânibi seraskerliğine 21 Mart 1808'de Diyarbekir Valisi Osman Paşa tâyin edildi. General Gudoviç komutasındaki Rus birlikleri Ahıska, diğer iki birlik Faş ve Kars üzerine yürüdüler. General İvan Gudoviç, Ahılkelek önlerinde yenilerek geri çekildi. Faş ve Kars üzerine yürüyen birlikler de geri çekildiler. Karşı saldırıya geçen Osmanlı kuvvetlerini Gümrü yakınlarında yenerek durduran General Gudoviç bu başarısı sebebiyle mareşalliğe terfi edildi.

Kasım 1808'de Revân'a saldıran ve ağır kayıplar vererek Tiflis'e çekilen General İvan Gudoviç'in yerine Kafkasya'daki Rus birliklerinin komutanlığına Nisan 1809'da General Aleksandr Petroviç Tormasov getirildi.[1579]

Gürcistan taraflarının durumunu iyi bilen Erzurum Valisi Ahıskalı Şerif Mehmed Paşa, 27 Nisan 1809'da Trabzon valisi ve Sinop'tan Faş'a kadar olan Karadeniz sahillerinin muhafazası için "Karadeniz Sahilleri Seraskeri" tâyin edildi.[1580] Şerif Mehmed Paşa, Rusların Faş Kalesi'ne saldıracağının haber alınması üzerine Batumluoğlu Emin Bey'in muhâfız olduğu Faş'a ve Batum'a, Trabzon, Giresun ve Rize'den takviye asker, İstanbul'dan gemilerle top ve mühimmât gönderdi. Acara bölgesindeki Gürcü beyleri Rus saldırılarına karşı yardımcı birlikler teşkil etti. Batum ve Faş kalelerindeki askerî yığılmayı haber alan Ruslar bu kalelere hücum etmekten vazgeçtiler.[1581] Ağustos 1808'de Şerif Mehmed Paşa ve Canik muhassılı Hazînedârzâde Süleyman Ağa'ya "Rus gemilerinin Karadeniz'e açıldığı" bildirilerek "Anapa kalesine asker ve mühimmât nakledilmesi" emredildi. Faş Kalesi'ne saldıran Ruslar, Hazînedârzâde Süleyman Ağa ve Rize âyânı Tuzcuoğlu Memiş Ağa komutasındaki birliklerin yetişmesi neticesi geri çekildiler.

Rusların Faş kalesine saldırmaları üzerine Trabzon Valisi ve Karadeniz Sahilleri Seraskeri Şerif Mehmed Paşa İstanbul'dan kendisine asker, para ve zâhire yardımı gönderilmesini isteyerek Faş'a hareket etti.[1582] Hassa Ser mimarı Mustafa Ağa'nın talebi ile Rize limanının düşmana karşı muhafazası amacıyla Dalyan, Roş ve Beryoz burunlarına tabyalar yapılarak top ve mühimmâtla tahkimi için Mehmed Şerif Paşa'ya hüküm yazıldı.[1583] Faş Kalesi'nin Rusların eline geçmesini önleyen Şerif Mehmed Paşa Trabzon'a dönünce aralarında anlaşmazlık bulunan Çıldır Valisi Mehmed Sâbit Paşa'nın, üzerine yürümeye karar verdi ve kuvvetleri ile bir-

---

1579 Baddeley, *A.g.e.* 97–98.

1580 *BOA. HH No. 42139; TŞS No. 1951, vr 32/b, 33/b.*

1581 Gökçe, *A.g.e.* 201.

1582 *BOA. HH No. 41580.*

1583 *BOA. Cevdet Askeriye No. 33607.*

likte Trabzon'dan ayrıldı. Mehmed Sâbit Paşa'nın askerleriyle Çıldır'ı boşaltarak Acara'ya çekilmesi üzerine Çıldır'da asker kalmadı. Bâb-ı Âlî, Şerif Mehmed Paşa'yı bu nedenle 1809'da azletti.[1584] Trabzon valiliğine, şark seraskerliği göreviyle birlikte Halepli Muhassıl Halil İbrâhim Paşa tâyin edildi. Bu emir tebliğ edilmeden Halil İbrâhim Paşa, Erzurum valiliğine aktarıldı.

Komutanlar arasındaki anlaşmazlıklarla sürekli tâyin ve değişikliklerin yarattığı karışıklıktan yaralanan Gürcü asıllı General İvan Davidoviç Orbeliani komutasındaki Rus birlikleri, Gürcülerin de yardımıyla ciddi bir mukâvemet ile karşılaşmadan 24 Kasım 1809'da Faş Kalesi'ni işgâl ettiler.[1585] İmeret'in giriş kapısı durumundaki ve Gürcistan'daki Osmanlı varlığı için çok önemli olan Faş Kalesi'nin kurtarılması için Canik Muhassılı Hazînedârzâde Süleyman Ağa, Ocak 1810'da "Faş Kalesi muhafazası şartıyla ilhâken" Gönye sancakbeyi tâyin edildi.[1586] Tuzcuoğlu Memiş Ağa ve kardeşi Osman Ağa komutasında Trabzon eyâleti ağaları, Süleyman Bey'in emrine verildi.[1587] Trabzon valiliğine, 7 Ocak 1810'da Çarhacı Hacı Ali Paşa tâyin edildi.[1588] Faş Kalesi'nin işgâli üzerine savunmalarını takviye etmek üzere Batum'a 15, Trabzon'a 10 top ve gerekli mühimmâtla, topçu ustaları sevk edildi. Sohum Muhâfızı Arslan Bey'e emir gönderilerek savunma tedbirleri alması istendi.[1589] Batum muhâfızlığına Tuzcuoğlu Memiş Ağa tâyin edildi. "Cesur bir adam olmakla birlikte aç gözlü bir kişi oldan ve devletin malını yiyen" Çarhacı Hacı Ali Paşa 19 Ekim 1810'da azledildi.[1590] Hazînedârzâde Süleyman Bey 19 Ekim 1810'da "Trabzon mütesellimliği, Kastamonu, Amasya, Gümüşhâne, Gönye sancaklarının ve bilcümle Karadeniz yalılarının ağavât ve askeriyesi başbuğluğu ve sevâhil-i Bahr-ı Siyah ve Faş Seraskeri" sıfatıyla yeniden Gönye sancakbeyi oldu.[1591]

Savaşın başlamasıyla Sultan III. Selim tarafından Ruslara karşı "Cihâd" çağrısı yapılan Çerkesler, Anapa'dan gönderilen para, silah ve cephâne ile düzenli birlikler oluşturarak Kuban nehrinin kuzeyindeki Rus topraklarına saldırmaya başlamışlardı. Çar I. Aleksandr'ın Kuban hattının savunmasıyla görevlendirdiği Karadeniz filosu komutanı Marki de Traverse, Kuban hattını Rus askerleri ve Kozaklar-

---

1584 *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 3701.*

1585 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* VIII, 135, IX, 175; Şanizâde Ataullah, *Tarih-i Şanizâde*, İstanbul 1874, I, 305-311.

1586 *BOA. HH No. 23702*; Gökçe, *A.g.e.* 205.

1587 *BOA. Cevdet Askeriye No. 16763*; Gökçe, *A.g.e.* 205.

1588 Şanizâde, *A.g.e.* I, 305. *TŞS*, 1951, 40/b.

1589 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* IX, 236.

1590 *BOA. HH No. 42045*; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* IX, 238.

1591 *TŞS No. 1946*, 26a, 29b; *TŞS No. 1965*, 46a.

la takviye etti. Amiral Pustoşkin komutasındaki 6000 kişilik Rus ordusu ve 6 savaş gemisi, 6 fırkateyn ve 8 ufak gemiden oluşan donanması, 26 Nisan'da Anapa Kalesi'ni kuşattı.[1592] Rus birlikleri 15 Haziran 1809'da Anapa'yı işgâl ettiler. Anapa'daki cami, mescit, dükkân ve evler temellerine kadar yıkıldı.[1593] Kaledeki savaş malzemeleri ile 81 top Rusların eline geçti. Soğucak'a çekilen Soğucak Valisi ve Anapa Muhâfızı Seyyid Hüseyin Paşa 14 Temmuz 1809'da İstanbul'a "Çerkeslerin Anapa Kalesi'nin işgâlinden sonra da Ruslarla savaştıklarını ve Rus askerlerinin yarısından fazlasını katlettiklerini, Rusların Anapa Kalesi'nden tard edilmesi için asker, top, topçu neferi, mühimmât ve para gönderilmesi gerektiğini" bildirdi.[1594] Ruslar yalnız Anapa Kalesi'ni işgâl etmişti. Kale dışında bölge Osmanlı askerleri ve Çerkeslerin denetimindeydi. İstanbul'dan gönderilen asker, top, topçu neferi ve mühimmâtın Çerkezistan'a ulaşmasından sonra Şapsığ, Abazin, Bjeduğ, Nathukay, Besleney ve Temirgoylar Ruslarla savaşa devam etti.[1595] Anapa garnizonu komutanı General Pançulidze, Nathukayları cezalandırmak için Albay Zolotnitski komutasında bir birlik gönderdi. 40 kadar Nathukay köyü yakılıp yağmalandı. 18 Haziran 1809'da Kuban nehrini geçen Ruslar beş gün içinde 18 Şapsığ köyünü yok ettiler.[1596] Anapa civarında yaşayan Şefâke kabîlesi, 1809-1812 arasında Rus askerleri vasıtasıyla bölgeye taşınan vebadan kırılarak ortadan kalktı.[1597] *Yemine vuz* adıyla Çerkesceye giren bu salgın, Adığeler ve Kabardeyler arasında büyük ölümlere yol açtı. Rusların 1807-1810 arasında Kuban'ın batısına yaptıkları saldırılarda yüzlerce Adığe köyü yok edildi. Kabardeyler Şubat 1810'da Ruslara karşı ayaklandılar. İsyânı bastırmakla görevlendirilen General Bulgakov'un 14 Nisan 1810'da başlattığı operasyonda 200 köy halkı ile birlikte yok edildi, binlerce kişi öldürüldü, 9085 ev, 111 cami yakıldı, binlerce hayvan Rusya'ya götürüldü, halkın para, değerli mal ve yiyecekleri gasp edildi.[1598] General İvan Orbeliani'nin bu kadar zalimliğin ve günahsız halkın öldürülmesinin ayıp ve günah olduğunu yazdığı Bulgakov, cevaben "kendilerine zarar veren insanların sayısının azaltılmasında sakınca olmadığını, bu konuda vebâ hastalığının da kendilerine çok yardımcı olduğunu, Kabardey'de yalnızca 300 aile kaldığını, artık kendilerini toplayıp Ruslarla savaşamayacak duruma düşen Kabardeylerin hiçbir zaman bu kadar büyük kaybının olmadığını, yakılan 200 köyle birlikte bütün mallarını kaybettiklerini" yazıyordu.

1592 Mozgfesky, *Rus Karadeniz Filosu Tarihi*, Toplayan Fevzi Kurtoğlu. *337 Sayılı Deniz Mecmuası'nın Tarihi İlavesidir*. İstanbul 1935, 26.

1593 *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 3431.*

1594 *BOA. Cevdet Askeriye No. 9236.*

1595 *BOA. HH No. 42142.*

1596 Natho, *A.g.e.* 205.

1597 Namitok, *A.g.e.* 6.

1598 Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 73.

18. yüzyıl ortalarında 300.000 kadar olan Kabardey nüfusu 1764 ile 1810 arasında yaşanan savaşlar, iç çatışmalar ve vebâ salgını yüzünden 35.000'e inmişti. 1810'da kendi istekleriyle Rus tabiiyetine geçen İnguşlar imzaladıkları anlaşmayla savaş sırasında Rusların yanında yer almayı kabul ettiler.

Çar I. Aleksandr tarafından ticaret yoluyla Kuzey Kafkasya'daki Rus etkisini arttırmak ve halkın güvenini kazanmak amacıyla 6 Temmuz 1810'da *Kafkasya Hattı'ndaki Dağlılarla Takas Ticareti Hakkında Yönetmelik* çıkarıldı. Söz konusu yönetmeliğin hayata geçirilmesi için 1811'de Rus hükümeti tarafından *Çerkes ve Abazalarla Ticaret Dairesi* kuruldu. Anılan dairenin başına Rusların 1811'de işgâl ettiği Anapa'ya ticaret amacıyla gelen, aslen Cenovalı bir tüccar olan Rafael Scassi (Deskasov) getirildi.[1599] Kuban-Terek Hattı'nda 1811'de takas merkezleri kuruldu. Kabardeyler için Prohladnaya, Çerkesler için Konstantinogorsk, Proçnıy Okop, Ustlabe ve Oveçiy Brod'da, Çeçenler için Naur ve Laşurin'de, Osetler için Vladikavkaz'da takas merkezleri açıldı.[1600] Anapa'nın 1813'te Osmanlı Devleti'ne iade edilmesinden sonra Rusya'ya dönen Rafael Deskasov, Gelincik limanına tuz ihrâc edip, Rus donanmasına kereste alımı yapmak için 1814'te Rus hükümetinden izin aldı. Şapsığ beylerinden Mehmed Bey bu ticarette Deskasov'un *konak*ı oldu.[1601] Rafael Deskasov 1817'de Rusya Dışişleri Bakanlığı'nda görevlendirildi.

Ruslar 9 Temmuz 1810'da Sohum'u işgâl ettiler. Sohum'un işgâli üzerine 1454'ten beri Osmanlı hâkimiyetinde Abhazistan'ı yöneten ve 1775'te Müslüman olan Şervaşidze Hânedânı'ndan Abhazistan Beyi Sefer Bey, Hıristiyanlığa dönerek Rus hâkimiyetine girdiğini ilân etti ve çocuklarını öğrenim görmeleri için Rusya'ya gönderdi. Rusların eline geçtiği sırada Sohum'da Abhaz, Türk, Megrel, Rum ve Ermenilerden meydana gelen 6000 nüfus yaşıyordu.

İmeret Kralı II. Solomon ve bir kısım soylular, Rusya'nın İmeret'te yaptığı reformların kendi iktidarlarını sınırlandırması ve tehdit etmesi üzerine yeniden Osmanlı hâkimiyetine girmenin daha uygun olacağını düşünerek 1806'da Osmanlı - Rus savaşının başlamasının ardından Osmanlı Devleti'nin Aluska ve Trabzon valileri ile temas kurdular. Çar I. Aleksandr Kafkasya Genel Valisi General İvan Gudoviç'e, II. Solomon'un tüm ailesiyle birlikte Rusya'ya sürülmesini emretti.

General İvan Gudoviç'in yerine tâyin edilen General Aleksandr Petroviç Tormasov, II. Solomon'u Rusya aleyhindeki davranışları yüzünden tutuklayarak St. Petersburg'a göndermek üzere görüşmek bahânesiyle 1809'da Tiflis'e davet etti. Durumu haber alan II. Solomon, Osmanlı topraklarına kaçarak Ahıska'ya sığındı.

[1599] Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 99.

[1600] Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 99.

[1601] Grigoriantz, *A.g.e.* 37.

Davit ve Keyhüsrev isimli iki tavadı yardım istemek amacıyla İstanbul'a, Dîvân kâtibi Solomon'u da yine yardım istemek için İran'a yolladı.

İmeret'i 20 Şubat 1810'da ilhâk eden Rusya, ülkenin idaresinde büyük değişikliğe gitmeyerek Krallık Meclisi üyelerini yerinde bıraktı. Gürel Dadyanı V. Mamia da 1810'da Rus hâkimiyetini kabul etti. İmeret, Abhazya, Megrel ve Gürel valiliğine General Fedor Filipoviç Simanoviç atandı. Ancak General Tormasov'un II. Solomon kaçınca onun tavat ve aznavurlarını topraklarından atması nedeni ile Mart 1810'da İmeret'te isyan çıkması üzerine 19 Nisan 1811'de Geçici İmeret Hükümeti'ni kuran Ruslar, İmeret'in denetimini fiilen ele aldılar.

Bugünkü Gürcistan'ı teşkil eden toprakların Rusya'ya bağlanması 1801-1810 yılları arasında tamamlanmış oluyordu. 1800 civarında Kartli-Kahet'te 170.000, İmeret'te 120.000, Gürel'de 25.000, Megrel'de 100.000 kadar nüfus yaşıyordu.[1602] Gürcistan topraklarında yaşayan nüfusun 3300 kadarı Yahudilerdi.

Kasım 1810'da Ahıska'yı kuşatan Ruslar, kaleden çıkış yapan Osmanlılara yenildiler. Erzurum Valisi Emin Paşa'nın bölgeye gelmesi ve askerler arasında vebâ başlaması yüzünden Ruslar geri çekildi. Aralık 1810'da Akçaabad'a çıkarma yapan Rus birlikleri, Trabzon Valisi Çarhacı Ali Paşa tarafından imhâ edildi.

General Aleksandr Tormasov 6 Temmuz 1811'de geri çağrıldı. Kafkasya'daki Rus birliklerinin komutanlığına General Filip Osipoviç Paulucci, Kuban-Terek hattındaki Rus birliklerinin komutanlığına General Nikolay Fedoroviç Rteşçeyev tâyin edildiler. Çar I. Aleksandr, 1811'de *Kozak Sınır Muhâfızlarının Yapısı Hakkında Kararnâme*'yi imzaladı. Bu kararnâme doğrultusunda Kuban ve Terek hatlarının her 150 kilometresinde bir Kozak alayı konuşlandırıldı.

Osmanlı Devleti 1811'de İran'a elçi gönderilen Yasincizâde Abdülvahab Efendi vasıtasıyla, İran'dan kendisine yardım etmesini resmen istedi. Bu teklifi reddeden İran'ın sınır anlaşmazlıkları sebebiyle Irak'ı tehdit etmesi yüzünden Osmanlı Devleti, burada da asker bulundurmak zorunda kaldı.

Soğucak Valisi ve Anapa Muhâfızı Seyyid Hüseyin Paşa Çerkeslerin yardımı ile Ruslara karşı bazı başarılar kazandı. Ancak bunun savaşın genel gidişâtına yararı olmadı. Çerkesler Yekaterinodar'a sonuçsuz bir saldırı gerçekleştirdi.[1603] Osmanlı Devleti kabîlelere para, erzak, barut, kurşun ve malzeme gönderdi.[1604] Savunmasını takviye amacıyla Soğucak Kalesi'ne asker, top ve mühimmât sevk etti.[1605] Kabîle beylerine giydirilecek hil'âtlar, kabîlelere dağıtılacak erzak, tuz ve mü-

---

[1602] Lang, *Last Years*.. 193.

[1603] *BOA. HH No. 42142.*

[1604] *BOA. HH No. 42301; BOA. Cevdet Dâhiliye No. 4005.*

[1605] *BOA. HH No. 16751*; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* IX, 268–269.

himmâtla, topçu ve arabacı neferleri, Soğucak'a Ordu Nâzırı tâyin edilen, kendisi de Soğucaklı olan İkinci ruznâmeci Ahmed Efendi ve Trabzon Mütesellimi ve Gönye Sancakbeyi Hazînedârzâde Süleyman Bey komutasındaki 4000 askerle Nisan 1811'de bölgeye gönderildi.[1606] Soğucak, Eylül 1811'de Dük de Richelieu komutasındaki Rus birliklerince işgâl edildi. General Paulucci'nin görevlendirdiği Tuğgeneral Petro Semenoviç Kotliarevski komutasındaki Rus birlikleri 10 Aralık 1811'de Ahılkelek'i, 20 Aralık 1811'de Ahıska'yı işgâl etti. Bu başarı üzerine Kotliarevski tümgeneralliğe terfi ettirildi.

General Guryev komutasında 1811'de Dağıstan'a hücum eden Rus birliği Cibir köyü civarında Şeyh Ali Han komutasındaki Dağıstanlılar karşısında bozguna uğrayıp Kuba'ya geri çekildi. Gazi Kumuk Şamhalı II. Surhay Kambotay Han da Ruslara karşı ayaklandı. General Guryev'in yerine tâyin edilen General Katunzev, aynı yıl (1811) Rustav köyü civarında Dağıstanlıları yendi. Gazi Kumuk Şamhalı II. Surhay Kambotay Han, Şihikent'te Ruslara yenilerek ülkeden kaçtı ve İran'dan yardım almak amacıyla Tebriz'e gitti. Ruslar, II. Surhay Kambotay Han'ın hâkimiyetinde bulunan Kura'yı, kardeşi ve can düşmanı olan Rus yanlısı Arslan Hüseyin Han'a vererek Kura Hanlığı'nı tesis ettiler.

Rusya 11 Temmuz 1811'de 1400 yıllık Gürcü Kilisesi'nin bağımsızlığına son vererek Gürcü Kilisesi'nin Moskova Patrikliği'ne bağlandığını ilân etti. Gürcü Kilisesi Patriği II. Antoni ülkeden sürüldü ve 21 Kasım 1828'deki ölümüne kadar Nijni Novgorod'da bir manastırda ikâmete mecbur edildi.[1607] Rus Kilisesi'ne bağlanan Gürcü Hıristiyanların eksarhlığına Piskopos Varlam Eristavi seçildi. Gürcü kilise hiyerarşisi, Rus Kilisesi'ne uygun olarak yeniden düzenlendi. Tiflis Hıristiyan olmayan Kafkas halklarına yönelik misyonerlik faaliyetinin merkezi oldu. Osetleri Hıristiyan yapmak için Oset Ruhban Komisyonu 1815'de Tiflis'te yeniden kuruldu. Komisyonun başkanlığına Telavi, Gürcistan ve Kafkasya Başpiskoposu Dositheos getirildi. 1817-1826 arasında 43.927 Oset ile 216 Abhaz ve 2788 Çeçen ve İnguş Hıristiyanlaştırıldı.[1608]

Zorla toplanan vergiler ve halka yüklenen angaryalar, Gürcistan'da Rus yönetimine karşı memnuniyetsizliğe neden oldu. Gürcüleri Rusya'ya karşı kullanmak için bu durumu fırsat bilen Osmanlı Devleti, 1811'de II. Solomon'a hakkının kendisine iade edileceğini bildirdi.[1609]

1606 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* IX, 224, 268.

1607 Nicholas D.Gvosdev. "The Russian Empire and the Georgian Orthodox Church in the First Decade of Imperial Russia, 1801–1830", *Central Asian Survey*, 14/3, (1995), 407–423.

1608 Manana Gnolidze-Swanson. "Activity of the Russian Orthodox Church Among the Muslim Natives of the Caucasus in Imperial Russia", *Caucasus and Central Asia Newsletter*, 4, (2003), 10.

1609 *BOA. HH No. 44599.*

b) Bükreş Anlaşması ve Kafkasya ile İlgili Maddeleri

Fransa İmparatoru I. Napoleon'un savaş açması yüzünden sıkışan Rusya, Osmanlı Devleti'nden barış istedi. 5 yıl, 5 ay, 7 gün devam eden Osmanlı-Rus savaşına son veren barış anlaşması 28 Mayıs 1812'de Bükreş'te imzalandı. 16 maddeden meydana gelen Bükreş Anlaşması'yla Ruslar, Rumeli yakasında Besarabya'yı topraklarına katarken, anlaşmanın 6. maddesiyle Kafkasya'da işgâl ettikleri kaleleri Osmanlılara iâde ettiler. Kuban nehri, Osmanlı Devleti ve Rusya arasında sınır kabul edildi. Osmanlı Devleti, Kafkas halklarının da yardımıyla Rusya'ya karşı kazanması mümkün olabilecek bir savaşı, siyasî, askerî, idarî karışıkları yüzünden kaybetmiş, yüzyıllardır kendisine tâbi olan İmeret, Megrel, Gürel, Svanetya ve Abhazistan'ı elden çıkarırken, Fransa'nın Rusya'ya saldırması sayesinde yapılan barışla Faş, Soğucak ve Anapa kalelerini geri alabilmiş ve Çerkesler üzerindeki nüfûzunu korumuştu.[1610] "Anadolu hududunun güçlendirilmesi için" 4 Mart 1812'de vezâretle Trabzon valisi ve Canik muhassılı tâyin edilen[1611] Hazînedarzâde Süleyman Paşa ile Rus komutanları arasında yapılan müzakereler sonrasında Ruslar, Faş Kalesini 19 Aralık 1812'de, Anapa ve Soğucak kalelerini ise 1813'te iade ettiler. Bâb-ı Âli'nin iadesini istediği Anakara, Kemhal ve Sohum kaleleri ise Rusların elinde kaldı. Bâb-ı Âli müzakerelerle geri alamadığı Sohum Kalesi'ni askerle ele geçirmek için harekete geçti. Trabzon valisi Hazînedarzâde Süleyman Paşa ve Prens Arslan Bey, Ruslardan kalenin tahliye edilmesini istediler. Rusya'nın Kafkas orduları başkomutanı General Nikolay Rteşçeyev, Süleyman Paşa'ya mektup yazarak durumu protesto etti ve bu durumda barışı Osmanlıların bozmuş olacağını bildirdi.[1612] Sohum Kalesi'nin Ruslardan kuvvet kullanılarak alınamayacağını anlayan Sultan II. Mahmud askerî harekat yapılmasından vazgeçti.

Kafkasya'daki Osmanlı toprakları, Kars, Ardahan, Kağızman, Hocevan, Keçivan, Şüregel, Zaruşad sancaklarının yer aldığı Kars, Trabzon, Batum ve Soğucak sancaklarının yer aldığı Trabzon, Ahıska, Faş ve Çıldır sancaklarının yer aldığı Çıldır eyâletleri ile Anapa Kalesi ve Kuban nehri ile Karadeniz arasındaki Çerkeslerin yaşadıkları "Kuban Ötesi" denilen topraklardan ibaret kaldı.

Bükreş Anlaşması sonucu Ruslar, Kafkas Dağları'nın kuzeyindeki nehir kıyıları boyunca sağlamca yerleşerek Kabardey ve Osetya'da, Kafkas Dağları'nın güneyinde ise Kartli-Kahet, Gürel, Megrel ve İmeret'de nüfûz ve hâkimiyetlerini yay-

---

[1610] 1806–1812 Osmanlı-Rus savaşında Kafkasya hakkında arşiv belgeleri dışındaki kaynaklarımız: Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* VIII-IX; Allen, *A History of the Georgian..*; Baddeley, *A.g.e.*; Berkok, *A.g.e.*; Gökçe, *A.g.e.*; Lang, *Last Years..*; aynı yazar, *A Modern History of Georgia..*; Seton-Watson, *A.g.e.*; Şanizâde, *A.g.e.* I.

[1611] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* X, 21; Hazînedarzâde Süleyman Paşa ve faaliyetleri hakkında bkz. Rıza Karagöz, *Karadeniz'de Bir Hânedan Kurucusu Haznedarzade Süleyman Paşa*, Samsun 2009.

[1612] *BOA. HH No. 44558/I.*

dılar. Mamison ve Daryal geçitleri üzerinde kontrolü temin etmek sureti ile Kafkas Dağları'nın her iki yanına nüfûz ettiler. Rusların pençesine düşen bölgeye bir darbe de vebâ salgını vurdu. Savaşların getirdiği iktisadî yıkımın yol açtığı sefâlet ve Rus askerleri vasıtasıyla bölgeye taşınan veba 1811-1813 arasında Gürcistan ve Kafkasya'nın Karadeniz sahillerini etkiledi.

B. 1812-1821 Arasında Kafkasya

a) Kuzey Kafkasya

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya'daki en önemli üssü olan Anapa Kalesi Bükreş Anlaşması ile geri alındı. Seyyid Ahmed Paşa, 1814'te Anapa Muhâfızı ve Kuban Seraskeri tâyin edildi.[1613] "Dostuna dost, düşmanına düşman" olduklarını bildirerek Osmanlı Devleti'ni destekleyen Hatukay, Şapsığ, Nathukay ve Abzeh kabîlelerinden hizmetleri takdir edilenlere İstanbul'dan berâtlar gönderilerek maaş bağlandı. Ayrıca kabîlelerden yerli bir topçu birliği kuruldu.[1614] Anapa Kalesi 1818'de yeniden tâmir edildi.[1615]

Rusya, 1812'de İran'a savaş açtı. General Kotliarevski komutasındaki Rus ordusu, İran'a tâbi Taliş Hanlığı topraklarına girerek 31 Aralık 1812'de hanlığın merkezi Lenkeran'ı işgâl etti. Taliş Hanlığı'nın Rusya'ya ilhâkı üzerine Gazi Kumuk Şamhalı II. Surhay Kambotay Han, Şirvân Hanı Selim Han, Kuba Hanı Şeyh Ali Han, Tarhu Şamhalı Mehdi Han, Haytak Usmisi Âdil Giray, Cengotay Hanı Hasan Han, Akuşa Kâdısı Hacı Mehmed Efendi ve Tabasaran Masumu Abdullah Bey ile Derbend ve Ilısu halkı, İstanbul'a mektup gönderdiler. 13 Ocak 1813 tarihli mektupta "On sekiz seneden beri küffârla muharebeye ve onlara karşı müdafaaya devam ettiklerini.. Çeçen Müslümanlarını ve sâir ahaliyi Dağıstan Şamhalı'nın emrinde ittifak ederek cihâda hazırladıklarını" söyleyip, "kadim-üz zamandan beri ecdâdımız Devlet-i Âliyye'nin himmetine mazhâr olmuşlardı. İfâ eyledikleri hidemâta mukabil Devlet-i Osmaniye tarafından Dağıstan'da idareye memur olanlara her sene atâya ve hediye-i seniyye gönderilerek şeref verilmişti.. İnşaallah-ı teâla Pâdişâh Efendimiz'den maâda ferde ve akde bağlanmağa hiç bir vakit imkânımız olmaz" diye sadâkatlerini belirten hanlar, askerî hazırlık ve cephâne yönünden yetersiz olduklarından top, topçu askerleri ve top dökümcüler istediler.[1616] Toplar ve top dökümcüler Dağıstan hanlarına verilecek hediye ve hil'âtlarla birlikte Erzurum üzerinden bölgeye gönderildi.[1617] II. Surhay Han'ın müşaviri Avar ulemâsın-

---

[1613] *BOA. HH No. 44592.*

[1614] *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 9935; BOA. HH No. 44570.*

[1615] *BOA. Cevdet Askeriye No. 5763.*

[1616] *BOA. HH No. 44645/N.*; Işıktan, a.g.m. 81–82.

[1617] *BOA. HH No. 41637/B.*

dan Harakanlı Said Efendi de kendi adına Sultan II. Mahmud'a bir istimatnâme yazarak Rusların siyasî emellerini bildirdi ve yardım istedi.[1618] Dağıstanlılar, 1812'de Gazi Kumuk'a geri dönen II. Surhay Kambotay Han'ın başkanlığında, 19 Şubat 1813'te Ruslara karşı birlikte mücadele etme kararı aldılar.[1619] 1813'te Dağıstan'da büyük bir kıtlık yaşandı. Dağıstan hanları, İran'dan gıda yardımı yapılmasını, Bâb-ı Âlî'den de bu konuda aracı olmasını istediler.[1620]

Kafkasya'daki Rus birliklerinin komutanlığına Eylül 1816'da tâyin edilen ve 10 Ekim 1816'da göreve başlayan General Aleksey Petroviç Yermolov,[1621] sık ormanlarla kaplı Çeçenistan'ı ve Çeçenleri kontrol altında tutmak maksadıyla 1817'de Prigradi Kalesi'ni inşâ ettirdi. Çeçenler 1818'de İstanbul'a gönderdikleri Kurban isimli elçi vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nden yardım istediler.[1622] Sunja nehri kıyısında eski Sunja Kalesi'nin yerinde 10 Haziran 1818'de temeli atılan Groznaya Kalesi 22 Haziran 1819'da tamamlandı.[1623] Altı tabyası bulunan Groznaya Kalesi ve civârına çok sayıda askerî birlik yerleştiren Ruslar, kalenin inşâsı sırasında çevredeki Çeçen köylerini tahrip ederek yüzlerce Çeçeni şehîd ettiler. General Yermolov, Çar I. Aleksandr'a "barışçı olarak adlandırılan bu serserilere şimdiye kadar iddia ettikleri gibi Majesteleri'nin bir müttefiki değil, onun birer bendesi olduklarını açıklayacağım" diye yazıyordu.[1624] Osetler, 1817'de Vladikavkaz'dan 30 km. uzakta, Terek nehrinin sağ kıyısındaki Yelizavetinskaya müstâhkem noktası yakınına yerleştirilerek Mozdok-Vladikavkaz yolunu korumakla görevlendirildi.[1625] Ruslar, Vladikavkaz'dan 1803'te kurulan Kislovodsk'a giden yolu emniyete almak için Kabardey topraklarında, Nalçik çayı kıyısında ve Kafkas Dağları'nın eteklerindeki Kabardey köylerini yok ettikten sonra 1818'de Petrovsk (Nalçik) Kalesi'ni inşâ ettiler.

Anapa Muhâfızı Seyyid Ahmed Paşa, Rusların, Osmanlı Devleti ve İran'la barış yapılmasından sonra Dağıstan'a yöneldiklerini, durumları iyi olmayan Dağıs-

---

1618 Kayayev, *A.g.e.* 144.

1619 Mirzâ Hasan Efendi, *A.g.e.* 109.

1620 *BOA. HH No. 41637/B*; Işıktan, a.g.m. 81.

1621 General Aleksey Petroviç Yermolov, 1777'de doğmuş, General Aleksandr Vasilyeviç Suvorov'un emrinde savaşmış, Napoleon savaşlarında yararlılıklar gösterip Austerlitz savaşında albaylığa yükselmiş, 1814'te Paris'in işgâlinde Rus ve Prusya birliklerinin komutanlığını yapmıştı. Yermolov ve Kafkasya'daki faaliyetleri hakkında bkz. M.Gammer, *A.g.e.* 29, 308, not.2 (notta General Yermolov hakkındaki Rusça kaynakça belirtilmiştir); Firouzeh Mostashari, *On the Religious Frontier Tsarist Russia and the Islam in the Caucasus*, London 2006, 18-24; Michael Whittock, "Ermolov, Proconsul of the Caucasus", *The Russian Review*, 18/1, (January 1959), 53-60.

1622 *BOA. HH No. 46601.*

1623 Gammer, *A.g.e.* 32.

1624 Baddeley, *A.g.e.* 123-124.

1625 Konak, *A.g.e.* 74-77.

tanlıların Osmanlı Devleti ve İran'dan yardım istediklerini, eğer onlara yardım edilmezse Rusların Dağıstan'ı işgâl edebileceklerini, Dağıstanlıların, ancak Ruslara yaptıkları akınlarla ilerlemelerine engellemeye çalıştıklarını, İstanbul'a bildirdi.[1626] Az sayıda, askerî eğitim almamış, kötü teçhiz edilmiş, ancak yiğit savaşçılarca yapılan bu plansız akınlar Dağıstan'a hâkim olmak isteyen Rusların ilerlemesini 40 yıl geciktirecekti.

Albay Pestel komutasında bir Rus birliği, Ekim 1818'de Dağıstan'a saldırarak Haytak Usmiliği'nin merkezi olan Başli'ye kadar ilerledi. Ancak 23 Ekim'de Avar Hanı Ahmed Han, Cengotay Hanı Hasan Han, Gazi Kumuk Şamhalı II. Surhay Kambotay Han ve Akuşa Kâdısı Hacı Mehmed Efendi komutasındaki Dağıstanlı savaşçılara yenilen Ruslar, 12'si subay 500 ölü verdiler ve Derbend'e çekilmek zorunda kaldılar.[1627] Kuba Hanı Şeyh Ali Han, Haytak Usmisi Âdil Giray ve Mıhtılı Hanı Hasan Han, Akuşa bölgesine çekildiler. Adı geçen hanlar, Tabasaran Masumu Abdullah Bey, Ilısu ve Bakû şehri cemâati ayrı ayrı mektup göndererek Osmanlılardan yeniden yardım istediler.[1628] Bâb-ı Âlî de Dağıstan hanlıklarına Rusya'ya karşı savaşmaları için hükümler gönderdi. [1629]

General Yermolov, 25 Ekim 1818'de 5 tabur asker, 300 Kozak ve 14 topla birlikte Groznaya'dan hareket ederek Mıhtılı Hanlığı topraklarına girdi ve hanlığın merkezi Pirî Aul'u yağmaladı.[1630] Hasan Han, Askuray Dağları'nda, Talgın Dağı eteklerinde ve Cengotay mevkiinde Ruslarla yaptığı üç savaşı kaybetti. Hasan Han ve Cengotay Hanı Hasan Han ülkelerinden kaçtılar. Mıhtılı, Cengotay ve Küçük Cengotay hanlıklarının toprakları Rusya'ya ilhâk edildi. General Yermolov, bu hanların eşlerini kendisine kadın olarak aldı.[1631] Albay Mişçenko da Başli'yi alarak yerle bir etti.[1632] Bir süvari, sekiz piyade, dört avcı ve iki kumbaracı alayından meydana gelen Kafkasya'daki Rus ordusunun 1818'de 50.000 kişi olan asker sayısı, General Yermolov'un isteği üzerine 1819'da 75.000 kişiye çıkarıldı.

II. Surhay Kambotay Han komutasındaki Dağıstanlılar 1819 kışında Kumuk topraklarındaki Rus birliklerine saldırarak büyük kayıp verdirdi. Ruslara Kabardey, Dağıstan ve Çeçenistan'daki harekâtlarında destek olan ve kılavuzluk yapan Kumuk Şamhalı'nın malları ve eşyaları da yağmalandı.[1633]

1626 *BOA. HH No. 44600; BOA. HH No. 49325.*
1627 *BOA. HH No. 44622/O.*
1628 *BOA. HH No. 46645/Ç-L.*
1629 *BOA. HH No. 44645/B, K.*
1630 Gammer, *A.g.e.* 33.
1631 Baddeley, *A.g.e.* 139–140.
1632 Gammer, *A.g.e.* 33.
1633 *BOA. HH No. 49325.*

General Yermolov, stratejik bakımdan çok önemli olan Enderey kasabasına hâkim olmak ve bu suretle Dağıstan kabîlelerinin akın yollarını kesmek ve Kumuk ovalarını kontrol altına almak maksadıyla General İvan Aleksandroviç Velyaminov komutasındaki bir birliği Enderey üzerine yolladı. Ruslar, 1819 baharında Aktaş ırmağı kıyısında ve Enderey'in karşısında Vnezapnaya (Ani) Kalesi'ni kurdular.[1634] Kale, inşâ edilen küçük istihkâmlar zinciri ile Groznaya'ya bağlandı.[1635] Groznaya Kalesi Dağıstan kabilelerinin yolunu keserken Kumuk ovalarını da denetim altında tutuyordu.[1636] Nakşibendî Şeyhi olan Said Harakanî, 1819'da Ruslara karşı cihad ilan etti. Eylül 1819'da 6000 kişilik kuvvetle Vnezapnaya Kalesi üstüne yürüyen Avar Hanı Ahmed Han, Yermolov tarafından mağlup edildi ve çekildi.[1637] Yermolov'un Vnezapnaya Kalesi civarında yaşayan Çeçenleri bölgeden sürme görevi verdiği General Sisoyev, Eylül 1819'da toplarla desteklenen birlikleriyle temellerine kadar yıktığı Çeçen köylerinde katliam yaptı. Şeki, Şirvân ve Karabağ hanlıklarının askerî sorumlusu Ermeni asıllı General Valerian Grigoreviç Madatov komutasında Ekim 1819'da Haytak Usmiliği topraklarına giren Rus birlikleri, Haytak Usmisi Âdil Giray'ın direnişini kırarak Başli'yi işgâl etti. Ruslar, Âdil Giray'ın kuvvetlerini 19 Ekim'de Başli yakınındaki Sumasi'de yapılan ve Adil Giray'la oğlunun şehîd olduğu savaşta yendiler. Haytak Usmiliği, Rusya'ya ilhâk edildi.[1638] Kasım 1819'da Akuşa sınırını geçen General Yermolov'un emrindeki 9 tabur ve çok sayıda toptan oluşan Rus ordusu, Dağıstan kuvvetlerini 31 Aralık 1819'da Lavaşa'da yenerek Akuşa'yı işgâl etti.[1639] Akuşa'nın düşmesi üzerine Dargılar Rusya'ya tâbi oldular. General Yermolov, Çar I. Aleksandr'a "Dağıstan'ın boyun eğdirilmesi geçen yıl başladı, bu yıl tamamlandı. Gururlu, savaşçı ve şimdiye kadar asla fethedilmemiş olan bu ülke siz emperyal majestelerinin kutsal ayakları dibine serilmiş bulunuyor" diye yazıyordu.[1640] General Madatov komutasında 11 Haziran 1820'de Gazi Kumuk topraklarına saldıran Rus birlikleri Husrak köyü yakınında II. Surhay Kambotay Han'ın komutasındaki Gazi Kumukları yendi. Başkenti Kumuk'a geri çekilen II. Surhay Kambotay Han, Arslan Hüseyin Han'ın şehrin kapılarını açmayarak kendisini şehre sokmaması yüzünden İran'a sığındı. Kumuk'a giren Ruslar, işbirlikçileri Arslan Hüseyin Han'ı Rusya adına sınırı koruması ve yıllık 3000 ruble vergi ödemesi şartıyla Gazi Kumuk Hanı yaptılar. Kumuk'un düşmesi üzerine Kübeciler de Rus hâkimiyetini kabul etti. Ruslar, 30

1634 Baddeley, *A.g.e.* 138.

1635 Gammer, *A.g.e.* 33.

1636 Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, 101.

1637 Gammer, *A.g.e.* 33.

1638 Baddeley, *A.g.e.* 143; Luxembourg, *A.g.e.* 58.

1639 Baddeley, *A.g.e.* 147; Gammer, *A.g.e.* 33.

1640 Baddeley, *A.g.e.* 138.

Ağustos 1820'de Şirvân/Şemâhı Hanlığı'nı ilhâk ettiler. Şirvân/Şemâhı Hanı Mustafa Han, İran'a sığındı. General Velyaminov komutasındaki Rus birlikleri, Nisan 1821'de Tarhu'yu işgâl etti. Rus himâyesinde bulunan Tarhu ve Gazi Kumuk şamhallıkları, Nisan 1821'de Rusya'ya ilhâk edildi. Bu toprakların muhafazası için Tarhu'nun karşısında kayalar üzerinde Burnaya (Fırtınalı) Kalesi inşâ edildi. Daha sonra Petrovsk (Mahaçkala) adını alan bu kaleyle Vladikavkaz'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan müstahkem hat tamamlanmış oldu.[1641] Rusları Tarhu'dan atmak üzere harekete geçen Avar Hanı Ahmed Han, 1821'de Cengotay ve Aymeki'de yapılan iki çatışmada General Velyaminov komutasındaki Ruslara yenildi. Ruslar uzun süren savaşlardan sonra bütün Dağıstan'ın işgâlini tamamladılar.[1642]

Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askerî durumu, saltanat değişiklikleri, iç karışıklık ve isyânlarla, 1806-1812 arasındaki savaşlardan ordusunun mağlup ve yorgun çıkması yüzünden uygun değildi. Bu nedenle Bâb-ı Âlî, kendisini kurtarıcı ve Ruslara karşı verdikleri mücâdelenin tek destekçisi olarak gören Dağıstan, Çeçenistan ve Azerbaycan halklarının İstanbul'a yazdığı mektuplar ve gönderdiği elçiler vasıtasıyla, bağlılıklarını bildirip ortak düşman olan Rusya'ya karşı yardım istemelerine rağmen, "bunlar Devlet-i Âliye'ye mutabaât ile yardım talebinde iseler de emniyetli bir târik bulunmadığından malî cihetten muâvenet edilmesi imkânsızdır"[1643] gerekçesiyle siyasî, askerî ve malî yardımda bulunamadı. Bölgeye ancak manevî destek verebildi ve Cihada devam etmelerini bildiren fermânlar göndermekle yetindi.

b) Güney Kafkasya

Rusların koydukları ağır vergi ve angaryaların ezdiği Gürcüler, Osmanlı Devleti'nden de yardım isteyerek silaha sarıldılar ve 31 Ocak 1812'de Kahet'te isyâna başladılar. Kartli-Kahet kraliyet hânedânından Prens Giorgi kral ilân edildi. 1 Şubat'ta Tianeti'de Gürcü kadınlarına tecâvüz eden bir Rus subayı ve askerlerini parçalayan Gürcüler, Signah ve Telavi kasabalarını kuşattılar. Signah kasabasını ele geçirerek Rus garnizonunu tamamen imhâ ettiler.[1644] İsyân tüm ülkeye yayıldı. General İvan Davidoviç Orbeliani, Tiflis'i daha fazla koruyamayacağını Başkomutan Filip Osipoviç Paulucci'ye bildirdi. Daryal Geçidi üstündeki, önemli stratejik konuma sahip Ananuri'ye saldıran Gürcüler isyâna katılan Osetlerin yardımıyla burasını ve Duşeti'yi ele geçirdiler. Albay Uşakov komutasındaki Rus birlikleri 12 Şubat'ta Duşeti'yi ve ardından Ananuri'yi geri aldı.[1645] Takviye kuvvetleriyle Tiflis'e

---

[1641] Baddeley, *A.g.e.* 138.

[1642] Baddeley, *A.g.e.* 152; Erel, *A.g.e.* 122.

[1643] *BOA. HH No. 48968.*

[1644] Baddeley, *A.g.e.* 103.

[1645] Baddeley, *A.g.e.* 104.

gelen General Paulucci'nin teslim olmaları talebine Gürcüler, "Ruslarla kıyaslandığımızda sayımızın az olduğunu ve yenileceğimizi biliyoruz. Bizim daha önce himâyesine sığındığımız Çar'ın gönderdiği adamların bize çok kötü davranmaları yüzünden isyân ettik. Yeterince sıkıntı çeken bizler, burada ot yerken, sizin adamlarınız gelip vahşice elimizden yiyeceklerimizi aldı. Bizleri evlerimizden atıp erzak ve şaraplarımızı yağmaladılar. Gözlerimizin önünde karılarımızın ve kızlarımızın ırzına geçti. Böyle bir hayata tahammül etmektense mücâdele ederek öleceğiz. Çar'ın bizim sesimizi duyarak bize insaf edeceği konusunda hiç bir ümidimiz yoktur" cevabını verdiler.[1646]

Duşeti'deki çatışmada yüzlerce Gürcü köylüsü katledildi. İsyâna önderlik ettikleri gerekçesiyle 62 Gürcü köylüsü Sibirya'ya sürüldü. Rus birliklerinde görev yapan Gürcü askerler, Rusların katliamlarına dayanamayarak isyân ettiler ve ağır biçimde cezalandırıldılar.[1647] Gürcistan'daki isyânı bastırmaya ağırlık veren Ruslar, 26 Mart 1812'de isyânın önderlerinden Prens Khavabulov'u yakalayarak Rusya'ya gönderdiler. Sığındığı İran'dan dönen Prens Aleksandr, Gürcü ve Lezgilerden teşkil ettiği bir kuvvetle isyâna destek verdi. Ancak ateş gücü ve askerî eğitimden yoksun olan Gürcüler ve Dağıstanlılar, 14 Ekim 1812'de General İvan Orbeliani komutasındaki Ruslara yenildiler. Bu sırada ayaklanan ve Tiflis'i tehdit eder hâle gelen Osetler de Albay Peçherevski komutasındaki Rus birliği tarafından dağıtıldı.

Osmanlı Devleti veya Rusya ile muhtemel bir savaşa hazır olması ve Hindistan yolunun Ruslara karşı korunması amacıyla 1811'de İngiliz uzmanlarca eğitilen ve yeniden organize edilen İran ordusu, Fransa ile savaşa tutuşan Rusların birden çok cephede savaşamayacağını düşünerek İngiltere'nin de kışkırtmasıyla Güney Kafkasya'ya saldırdı. Ağustos 1812'de Taliş Hanlığı'nın merkezi Lenkeran şehrini ele geçiren İran ordusu, 31 Ekim 1812'de Aras nehri yakınındaki Arslan Düzü mevkiinde General Petro Semenoviç Kotliarevski komutasındaki Rus ordusuna yenildi. Lenkeran, beş günlük bir kuşatmadan sonra 31 Aralık 1812'de Ruslar tarafından işgâl edildi. Şehri savunan 4000 İran askerinin tamamı Ruslar tarafından kılıçtan geçirildi. Albay Pestel komutasındaki Rus ordusunun 3 Nisan 1813'te Kara Berzuk'ta İran ordusunu tekrar yenmesi üzerine İran, İngiliz elçisi Sir Gore Ousley'in aracılığıyla 12 Ekim 1813'te Rusya ile Gülistan Anlaşması'nı imzaladı. 15 Eylül 1814'te yürürlüğe giren anlaşma ile Aras nehrinin kuzeyinde yer alan kendi nüfûz alanındaki Gence, Şeki, Kuba, Şirvân, Derbend, Bakû, Taliş hanlıklarının Rus hâkimiyetine geçmesini kabul eden İran, Gürcistan ve Dağıstan üzerindeki talep ve iddialarından Rusya lehine ferâgat etti.

[1646] Lang, *A Modern History of Georgia*.., 55.

[1647] Lang, *A Modern History of Georgia*.. 52.

Ruslar tarafından işgâl edilmemiş olan Dağıstan, müteakip elli yılda Rusya İmparatorluğu'nun en önemli askerî meselelerinden biri olacaktı.[1648]

Rus donanmasının Hazar Denizi'nde serbest dolaşım hakkını elde ettiği Gülistan Anlaşması'ndan sonra Kafkasya'da İran hâkimiyetinde yalnız Revân ve Karabağ hanlıkları kaldı. Ruslar, Şeki, Şirvân ve Karabağ hanlıklarını denetlemek üzere 1813'te merkezi Şuşa olan *Müslüman Eyâletler Valiliği*'ni kurdular. Hedefi Azerbaycan hanlıklarını tamamıyla Rusya'ya katmak olan valiliğinin ilk yöneticisi, bir Kafkas Ermenisi olan General Valerian Grigoreviç Madatov'du.

Çar I. Aleksandr, General Aleksey Petroviç Yermolov'u 1814'te İran'a elçi gönderdi. İran hükümdârı Feth Ali Şah'a Çar'ın mektubunu takdim eden General Yermolov, Gülistan Anlaşması'nda belirtilmeyen fakat daha sonra adları gündeme gelen, Azerbaycan topraklarındaki bazı köylerin Rusya'ya geçmesini sağladı. Ruslar, 1813'te Kevsur ve Kurin kabîlelerinin yaşadıkları toprakları işgâl ederek bu kabîleleri itaât altına aldılar.[1649] Ruslar, 1811'de genişletmeye başladıkları Daryal Geçidi'ni, 1814'te araba geçebilecek duruma getirdiler.[1650] Çar I. Aleksandr, 1813'te yayınladığı bir ukazla, İran'a karşı savaşta yardımları için Kafkasya Ermenilerine teşekkür etti. Lazaryan ailesinin malî desteğiyle 1816'da Moskova'da Ermeniler üzerinde de araştırmalar yapacak *Şark Dilleri Enstitüsü* kuruldu.

Osmanlı Devleti, doğu sınırlarının güvenliğini temin maksadıyla, Bükreş Anlaşması'yla geri aldığı kaleleri tâmire başladı. Canik muhassılı Hazînedarzâde Süleyman Paşa, Trabzon valiliğine ek olarak "Faş muhafazasını yerine getirmesi ve kalenin tahkîm ve takviyesini temin ederek düşman saldırılarından korunması için icab eden tedbirleri alması" talimâtı ile Gönye Sancağı Mutasarrıfı ve Faş Kalesi Muhâfızı tâyin edildi.

Hıristiyan olarak 1810'da Rus himâyesine giren Abhazistan Prensi Sefer Ali Bey, 1813'te Anapa Muhâfızı Seyyid Hüseyin Paşa'ya elçi göndererek affedilmesi ve Sohum Muhâfızı olarak görevlendirilmesi hâlinde Sohum Kalesi'ndeki Rus garnizonunu kovup Osmanlı Devleti'ne bağlanacağını bildirdi. Bu teklife şüphe ile bakan Seyyid Hüseyin Paşa, konuyu incelemek üzere Abaza beylerinden Şahımız'ı görevlendirdi.[1651] Osmanlı yanlısı olan kardeşi Hasan Bey ile arasında anlaşmazlık bulunan Sefer Ali Bey 1814'te atalığı Ahmed Ağa vasıtası ile İstanbul'a haber gönderip, affedilecek olursa Sohum'u Osmanlılara teslim edeceğini bildirdi. Sefer Bey'e güvenmeyen Bâb-ı Âlî, Ahmed Ağa'ya Sohum'u Ruslardan alarak teslim

---

1648 Allen-Muratoff, *A.g.e.* 19; Svante Cornell, *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, Richmond 2001, 37.

1649 Baddeley, *A.g.e.* 109.

1650 Sergey Anisimov, *Kafkas Kılavuzu*, (çev. Binbaşı Sâdık), İstanbul 1926, 178.

1651 *BOA. HH No. 44615/Z*; Aydın, *A.g.e.* 137.

ederse Sefer Bey'in suçunun affolunacağına ve Sohum'un kendisine verileceğine dâir fermân çıkarılacağı bildirildi.[1652]

Ülkesinin Rusya'ya ilhâkından sonra Osmanlı topraklarına kaçarak Ahıska'ya sığınmış olan İmeret Kralı II. Solomon, Mart 1813'te Trabzon'a geldi. Kemhal'de bulunan Rus birliklerinin komutanı, Trabzon Valisi Süleyman Paşa'ya bir mektup gönderip, II. Solomon'un kendilerine teslim edilmesini istedi.[1653] II. Solomon, Gürel halkının çağrısı üzerine Faş'a gitti.[1654] Burada 50 gün kaldıktan sonra bir netice alamadan Erzurum'a döndü.[1655] Kasım 1813'te tekrar Faş'a giden II. Solomon, Gürel tavad ve aznavurlarıyla görüştü. Onlara hediyeler verip, "Ruslarla alâkalarını kesmelerini" istedi. Kemhal'deki Rus birliklerinin komutanı, II. Solomon'un teslim edilmesini istedi. Rusların İmeret topraklarından çıkarılması için Trabzon ve Erzurum valilerine emir verilmesi hususunda Bâb-ı Âlî'ye müracaat eden II. Solomon, 18 Mayıs 1814 tarihli mektubunda, "Rusların zulmünden kurtulmak için kendisine yardım edilecek olursa, sadâkat ve fedakârlıkla hizmete hazır olduğunu" bildirdi.[1656]Bâb-ı Âlî, II.Solomon'a Bükreş Anlaşması ile eski sınırlara dönüldüğünü, Rusların İmeret'i üç ay içinde boşaltmaları gerektiğini belirtti. II. Solomon Haziran 1814'te maiyetiyle birlikte Trabzon'a yerleşti ve Fransa'nın Trabzon Konsolosu Pierre Jérôme Dupré aracılığı ile ülkesini işgâl eden Ruslara karşı Fransa İmparatoru I. Napoleon'dan yardım istedi. Gürcistan'daki Capucine rahipleri ile de yazışan Dupré, Kafkasya konusunda hazırladığı raporları Paris'e gönderiyordu.[1657] Fransa'dan ümid ettiği yardımı alamayan II. Solomon, 19 Şubat 1815'te öldü ve Aya Orgor Kilisesi'nin bahçesine gömüldü.[1658]

Bâb-ı Âlî, İmeret üzerindeki hükümrânlık haklarının devam ettiğini göstermek için Gürel Dadyanı V. Mamia'yı İmeret kralı tâyin etti. Ancak V. Mamia, "Rusları ülkeden çıkarın Osmanlı Devleti'ne hizmet edeyim, Ruslar buradayken ben bir hiçim" diyerek görevi kabul etmedi.[1659] İmeret halkı, Çıldır Valisi Benderli Ali Paşa vasıtası ile 14 Nisan 1819'da İstanbul'a ulaşan mektuplarında Osmanlı Devleti'ne "sadâkatlerini ve hizmete âmâde olduklarını" bildirdi.[1660] Benderli Ali Paşa, 23 Haziran 1819'da Ruslarla Gürcüler arasındaki çatışmaların sürdüğünü İs-

---

1652 *BOA. HH No. 44567/A.*

1653 *BOA. HH No. 44615/C.*

1654 *BOA. HH No. 44615/H.*

1655 *BOA. HH No. 44518.*

1656 *BOA. HH No. 44615/G-I.*

1657 Manvelichvili, *A.g.e.* 371-378; Marianne Seydoux, "La France et l'Imérétie sous Napoléon Ier", *CMRS*, 8/4, (1967), 616-627.

1658 *BOA. HH No. 44599.*

1659 *BOA. HH No. 44517/G.*

1660 *BOA. HH No. 7584.*

tanbul'a arz etti.[1661] İmeret halkı, bazı beylerin önderliğinde Ruslarla yaptıkları mücâdeleye 1820'ye kadar devam etti. Bu tarihte birçok Gürcü beyi Osmanlı topraklarına sığındı ve İstanbul'a geldi. Ruslarla mücâdelelerinde Gürcülere yardım edemeyen Bâb-ı Âlî, topraklarına sığınan bu insanlara çok iyi davrandı ve tahsîsat bağladı.[1662]

Trabzon Valisi, Canik muhassılı, Gönye sancağı mutasarrıfı ve Faş Kalesi Muhâfızı Hazînedarzâde Süleyman Paşa azledildi ve yerine 28 Ocak 1818'de "Gönye sancağı ilhaken ve Faş muhafazası şartıyla" Abaza asıllı Hüsrev Mehmed Paşa tayin edildi.[1663] Hüsrev Mehmed Paşa, Mart 1818'de "Rus saldırısına karşı Çürüksu tarafına bir kale, Batum ve Trabzon limanlarına birer tabya yapılması gerektiğini" İstanbul'a bildirdi. Bâb-ı Âlî, söz konusu yerlere bina inşâsına uygun olup olmadığını araştırmak üzere Aralık 1818'de Mühendishâne Halîfesi Mehmed Tahir Efendi ile Mimar Selim Şakir Efendi'yi görevlendirerek bölgeye yolladı.[1664] Mimar Mehmed Halîfe tarafından 1 Temmuz-1819-19 Temmuz 1821 arasında Faş Kalesi'nde tabya, kışla, ambarlar, kale civarında üç karakolhâne, su değirmeni ve bir iskele inşâ edilerek kale yeniden tâmir edildi. İnşaat için oldukça önemli bir meblağ olan 6.290.850 akça harcandı.[1665] 1819'da Batum'da yeni bir tabya yapıldı.[1666] Faş Kalesi'ne Rize, Hemşin, Karahisâr-ı Şarkî, Ordu ve Gönye kazâlarından 600 asker gönderildi.[1667]

1803'te Rusya himâyesine girmiş olan Şeki Hanı Mustafa Han'ın, İran'dan yardım temin ederek Rusya himâyesinden kurtulmaya çalışması üzerine General Aleksey Petroviç Yermolov komutasındaki Rus birlikleri, 30 Ağustos 1820'de hanlığın başkenti olan Şemâhı'yı işgâl ve aynı gün Şeki Hanlığı'nı ilhâk ettiler.

C. 1821-1823 Osmanlı-İran Savaşı

1821'de başlayan Yunan isyânına destek vermesi yüzünden, Osmanlı Devleti ile arası açık olan Rusya'nın İran elçisi Mazaroviç'in kışkırtmasıyla, Osmanlıların güç durumundan yararlanmak isteyen İran, İngiliz uzmanlar tarafından eğitilmiş ve İngiltere'den alınan toplarla takviye edilmiş ordularını, 15 Kasım 1821'de Abbâs Mirzâ komutasında Doğu Anadolu'ya ve Mehmed Ali Mirzâ komutasında

---

1661 *BOA. HH No. 44704.*

1662 *BOA. HH No. 44603.*

1663 *TŞS, 1955, 50/a.*

1664 *BOA. Cevdet Askeriye No. 8503.*

1665 *BOA. Cevdet Askeriye No. 8503; BOA. MAD No. 8950;* Aydın, Kafdağı'nda.., 115–123.

1666 *BOA. Cevdet Askeriye No. 8503.*

1667 *BOA. HH No. 33803.*

Irak'a sevk etti. Abbâs Mirzâ komutasındaki İran ordusu, bu saldırıyı beklemeyen Osmanlılardan, Bâyezid, Toprak Kale, Muş, Bitlis ve Erciş'i alarak Kars'ı yağma etti. İngiltere'nin İran elçisi, ülkesinin İran'ın Osmanlı topraklarına saldırmasına karşı olduğunu bildirerek barış yapılmasını talep etti.

İranlılar, ordularında kolera salgının başlaması ve Irak cephesinde Bağdad'ı kuşatan Mehmed Ali Mirzâ'nın koleradan ölmesi üzerine barış talebini kabul ettiler. Osmanlı Devleti ile İran arasındaki savaş, 28 Temmuz 1823'te imzalanan ve savaş öncesi sınırların korunduğu Erzurum Barışı'yla sona erdi.[1668]

D. 1821-1828 arasında Kafkasya

a) Kuzey Kafkasya

Kafkasya Genel Valiliği, 1822'de Kafkasya Vilâyeti (Rus. Kavkazskii Oblast) olarak teşkilatlandırıldı. General Yermolov, Petrovsk (Nalçik) Kalesi'ne ek olarak birkaç askerî istihkâm daha inşâ ettirerek Kabardey Askerî Hattı'nı oluşturdu. Kuban-Terek hattını Kabardey'in içlerine kadar uzadı. Yermolov Mart 1822'de Kabardey Büyük Prensi Kosok'un tahttan indirildiğini ve Kabardey'in Rusya'ya ilhâk edildiğini ilân etti. Kabardey topraklarında Çarlığın askerî ve idarî yönetimi kuruldu. Ülke Kafkas Hattı Sağ Kanat komutanı tarafından yönetilmeye, davalar yazıcı ve üyeleri Kabardeyler, başkanı ise Kabardey Kordon Hattı komutanı olan Geçici Kabardey Mahkemesi tarafından görülmeye başlandı.[1669] Bunun üzerine Kabardeyler ayaklandılar. "Kafkasya halklarını yalnızca öldürerek esâret altına almak mümkündür, köyleri yok etmek, rehinleri asmak, kadın ve çocukları katletmek gerekir"[1670] diyen Yermolov, 22 Mayıs 1822'de Kabardey'e saldırı başlattı. 24 Temmuz 1822'ye kadar devam eden Rus saldırıları sırasında tamamen yakılıp yıkılan Kabardey toprakları harabeye döndü. Ruslar Kabardeylerin mallarına, atlarına, büyük ve küçükbaş hayvan sürülerine el koydu. Çok sayıda Kabardey Osmanlı topraklarına sığındı.[1671]

1804-1822 arasında Ruslarla yapılan mücadele ve Rusların işgâli sırasında Kabardeylerin bir bölümü Kuban nehrini geçerek Besleney ve Abzehlerin yanına yerleşti.[1672] Saldırılar, vebâ salgını, açlık yüzünden Kabardeylerin nüfusu 1830'lar-

---

1668 1821–1823 Osmanlı-İran savaşı hakkında bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *A.g.e.* XII, 4–13; Fasais, *A.g.e.*; Sykes, *A.g.e.* II.

1669 Berje, *A.g.e.* 60-61.

1670 Luxembourg, *A.g.e.* 57.

1671 *BOA. HH No. 31452/A, 43104, 43654–100, 45553.*

1672 Khorava, *A.g.e.* 8. Sonradan "Kaçak Kabardeyler" adıyla tanınan bu halk günümüzde Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nde yaşayan Çerkeslerdir.

da Büyük Kabardey'de 92 yerleşim yerinde 2830 hâne, Küçük Kabardey'de ise 23 yerleşim yerinde 1130 hâneye olmak üzere 20.000 kişiye kadar düştü.[1673] Ruslar, 4 Eylül 1822'de Kabardey beylerinin Oset köyleri üzerindeki haklarını kaldırdılar ve dağlarda yaşayan Osetleri bugünkü Kuzey Osetya ovalarına iskân etmeye başladılar. Kabardeyler, 13. ve 14. yüzyıllardan itibaren yaşadıkları topraklardan çıkarıldılar. Kuzey Osetya'nın 18. yüzyıl başında çoğu Kabardey olmak üzere 100.000 kadar olan nüfusu, yaşanan savaşlar ve vebâ salgınları yüzünden 1826'da 30.000'e düştü. Dört oğlundan üçü Ruslarla yapılan savaşlarda şehîd olan, dördüncü oğlu Cambulat da 1825'te Petrovsk Kalesi'nde gözleri önünde şehîd edilen son Kabardey Büyük Prensi Kosok 1829'da vefât etti.

Osmanlı topraklarına sığınan Kabardeyler, Rus zulmünü ve kaçışları sırasında yaşadıklarını Arapça bir mahzârla Sultan II. Mahmud'a arz ettiler.[1674] Ruslar, Kabardey'e yaptıkları saldırı sırasında Bakşan ve Çegem bölgesindeki Malkar köylerine de girdiler. General Aleksey Yermolov, çok sayıda şehîd veren bu köyleri Rus toprağı ilân ederek Malkarlardan rehinler aldı. Doğu-batı yönünde inşâ edilen kalelerle Kabardey'i kuşatan Rusya, Kabardeylerle diğer Kafkas halklarının irtibâtını kestiler.[1675] Rus nüfûz bölgesinde kalan Karaçay topraklarının 1822'de Rusya'ya ilhâk edilmesi üzerine Karaçaylar ayaklandılar. Anapa Muhâfızı Seyyid Ahmed Paşa, gönderdiği bir arzda, "yedi sekiz Kafkas kabîlesinin yolu üzerinde bulunan ve bir kaleye benzeyen Karaçay elden giderse yazık olacağını" belirterek bölgenin stratejik önemi konusunda İstanbul'u uyardı.[1676] Trabzon Valisi ve Anapa Muhâfızı Çeçenzâde Hasan Paşa vasıtasıyla 1826'da Karaçaylara yardım edeceğine söz veren Osmanlı Devleti, Karaçay beylerinden Kırımşavhal oğlu İslâm Bey'i Karaçay valisi tâyin etti.[1677] İslâm Bey, 26 Kasım 1826'da Karaçay halkı adına Osmanlılara sadık kalacağına dair Çeçenzâde Hasan Paşa'ya ahidnâme verdi ve yemin etti.[1678] Kırımşavhal oğulları ile birlikte Karaçay'ın en köklü Biy sülâlesi olan Duda oğullarından Tengiz Bey, Karaçay'ın yönetiminin kendi sülâlesine geçmesini sağlamak ve Ruslardan valilik unvânı almak için Ruslarla yakınlaşmanın Karaçay halkının yararına olduğunu öne sürmekteydi. Tengiz Bey, 24 Ocak 1827'de Malkar ve Digor beyleri ile birlikte Stavropol'a gelerek Rusya'ya tâbi oldu ve General Giorgi Arseneviç Emmanuel'in huzurunda Çar'a sadâkat yemini etti.

1673 Khorava, *A.g.e.* 10.

1674 *BOA. HH No. 44553/B*; Gökçe, *A.g.e.* 214–215.

1675 Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 49.

1676 *BOA. HH No. 43115/Y.*

1677 Ufuk Tavkul, "Karaçay-Malkarlıların Etnik ve Sosyal Yapısı",Tavkul-Kalafat (Der.), *A.g.e.* 52.

1678 *BOA. HH No. 44590/E.*

Rusların baskısına dayanamayan Çeçenler 1824'te *cihad* ilân ederek Taymaz Beybulat önderliğinde ayaklandılar. Taymaz Beybulat'ın yardımcıları Tutuş, Erezhak ve İnguş asıllı Canbolat'ın yakalanıp kırbaçla dövülerek şehîd edilmesine ve Canbolat'ın cansız vücudunun ayaklanan halka ibret olması için asılmasına rağmen isyân 1825'te Sulak nehri kıyılarından Sunja nehrine kadar yayıldı.[1679] Hürmet edilen bir Nakşibendî şeyhi olan ve cihad fetvâsını yayınlayan Muhammed Yaraghî'nin etkisi ile İnguşlar, Kabardeyler, Aksay bölgesinde yaşayan Kumuklar, Osetler ve Dağıstanlıların bir bölümü de isyâna katıldılar.[1680]

Çeçenler, 9 Temmuz 1825'de Terek'in 25 km. güneyindeki Amir Hacı Yurt Kalesi'ni zapt ederek kaledeki Rus askerlerini kılıçtan geçirdiler ve 10 Temmuz'da Binbaşı Pantelyev komutasında 500 kişilik bir Rus garnizonu tarafından savunulan Gerzel Kalesi'ni kuşattılar. Terek bölgesi komutanı General Lisaniyeviç ve General Grekov komutasındaki Rus takviye birliklerinin yetişmesi üzerine kuşatmayı kaldıran Çeçenler geri çekildiler. General Lisaniyeviç ve General Grekov, 16 Temmuz'da Aksay'da yapılan bir toplantıda hakaret ettikleri Kumuklar tarafından katledildi.[1681] İsyânın yayılması üzerine Tiflis'te bulunan General Yermolov, Ağustos'ta Vladikavkaz'a geldi. General Lisaniyeviç'in yerine Terek bölgesi komutanlığına General İvan Aleksandroviç Velyaminov tâyin edildi.[1682] Yermolov, Groznaya civarındaki bazı kaleleri Çeçenlerin eline geçmemesi için yıktırttı. Yıktırılan Gerzel ve Aksay kalelerinin yerine Taşkitşov'da yeni bir kale kuruldu ve Amir Hacı Yurt Kalesi yeniden inşâ edildi.[1683] Çar I. Aleksandr, Ağustos 1825'de General Yermolov'un emrine 60.000 asker daha verdi. Çeçenler hakkında "güneşin altında bunlardan daha aşağılık, hain ve cani bir halk yoktur" diyen[1684] General Yermolov, köyleri yakıp yıkarak ormanları yok ederek esir alınan Çeçen kadınlarını bir rubleye Rus askerlerine satarak 1825 sonunda Çeçenistan'daki ayaklanmayı bastırdı ve Tiflis'e geri döndü.

b) Kuzey Kafkasya/Osmanlı Toprakları

Kuban Ötesi'nde yaşayan kabîlelere yönelik baskı ve faaliyetlerini 1820'den itibaren arttıran Rusya, Osmanlı topraklarında yaşayan kabîleleri kendi tarafına

---

1679 Taymaz Beypolat hakkında bkz. Beksultan Batırhan, "Beybulat Taymaz-Rus Yazarlarının Görüşü ile", *Kafkasya Kültürel Dergi*, 13, (1967).

1680 Moshe Gammer, "Russian Strategies in the Conquest of Checnia and Daghestan, 1825–1859", *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World*, (ed. Marie Benningsen Broxup), London 1999 içinde, 48.

1681 Baddeley, *A.g.e.* 160–161.

1682 Baddeley, *A.g.e.* 163; Gammer, *A.g.e.* 37.

1683 Baddeley, *A.g.e.* 163.

1684 Alf Grannes, " 'Persons of Caucasian Nationality'-Russian Negative Stereotypes", *Contrats and Solutions in the Caucasus*, (ed. Ole Hairis-Sefa Martin Yürükel), Aarhus 1998, 22.

"celbe" çalışmakta ve kabîleleri Osmanlı Devleti'ne bağlı tutarak çalışmalarını engelleyen Anapa Muhâfızı Seyyid Ahmed Paşa'yı anlaşma şartlarına aykırı hareket ettiği gerekçesiyle İstanbul'a şikâyet etmekteydi.[1685]

1806-1821 arasında Anapa Kalesi Bina Emîni ve Anapa Defterdârı olarak görev yapan Mustafa Reşid Efendi, "Anapa Kalesi'nde 60 top bulunduğunu, kale yakınında vâki Devlet-i Âliye'ye tâbi kabîlelerden Natuhayların kaleye 1,5 saat, Şapsığların 12, Abazin, Bjeduğ ve Hathukayların 30, Temirgoyların 50, Besleneylerin 60, Altıkeseklerin 70 saat mesafede, Nogay kabîlelerinin ise Kuban nehrinin sonunda yaşadığını" yazmaktaydı.[1686] Osmanlı Devleti, savaşta 150.000 asker çıkarabilecekleri belirtilen kabîlelere, Anapa Kalesi üzerinden top ve mühimmât gönderdi. Natuhaylara dört top, dört sandık fişek, 28 varil barut, Şapsığlara altı top, altı sandık fişek, 42 varil barut, Abazinlere beş top, beş sandık fişek, 35 varil barut verildi.[1687] Çerkes ve Nogay kabîleleri beyleri ve ulemâsına 30 Temmuz 1821'de hüküm yazılarak Anapa ve Soğucak kaleleri ve Gelincik Limanı Muhâfızı Seyyid Ahmed Paşa'nın "Elbruz eteklerine ve Kuban Suyu boyuna kadar mahallerin cümlesi üzerine serasker tayin kılındığı ve onun talimâtı ile hareket etmeleri" emredildi.[1688]

Çar I. Aleksandr, Kuban Ötesi'nde yaşayan Kafkas halklarını ticaret yoluyla Ruslara ısındırmak, dost ve iyi komşu yapmak maksadıyla, 1821'de *Adığeler ve Abazalarla Ticarî İlişkiler Mevzuatı Kararnamesi*'ni imzaladı. Kerç üzerinden yapılacak olan ticaretin yöneticiliğine Dışişleri Bakanlığı Sekreteri ve Çerkezistan Sınır Müfettişi unvânı ile Rafael Deskasov tâyin edildi.[1689] Rusya, 1822'de Çerkeslere ve Abazalara temsilciler göndererek kendine tâbi olmalarını istedi.[1690] Aynı yıl (1822) toplanan kabîleler meclisinde kararların Şeriât'a göre alınmasını kabul eden Çerkesler,[1691] Rafael Deskasov hakkında Anapa Muhâfızı Seyyid Ahmed Paşa'ya, "iç huzurumuza ve çıkarlarımıza aykırı hareketler yapıyor ve aramıza casuslar sokuyor, bu şekilde ticaret beylerimiz ve özdenlerimiz arasına nifak sokmak, ilerde düşman üs ve kalelerine dönüşebilecek ticarî merkezler kurmak olarak kullanılmaktadır" diye bilgi verdiler.[1692] Rusların, Kafkasya halklarıyla siyasî ve ticarî ilişkiler geliştirmesinden rahatsız olan Osmanlı Devleti, Kuban Ötesi'nde askerî ve

---

[1685] *BOA. HH No. 44584.*

[1686] *BOA. HH No. 29354.*

[1687] *BOA. HH No. 33888/A.*

[1688] *BOA. Cevdet Hâriciye No. 4835.*

[1689] Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 101.

[1690] *BOA. HH No. 44584.*

[1691] Şirin Akiner, *Sovyet Müslümanları*, (çev. T. Bozpınar), İstanbul 1995, 184.

[1692] *BOA. HH No. 46028*; Marigny, *A.g.e.* 17, 38.

idarî tedbirler almaya başladı. Anapa'nın savunması için Ekim 1823'te Saruhan sancağında yaşayan Gündüz aşîretinden 150 nefer kaleye gönderildi.[1693]

Kuban Ötesi'ndeki kabîlelerin Rus topraklarına, Rusların da Kuban Ötesi'ne saldırıları devam etti. Dîvân-ı Hümâyûn, "çapul" ve "yağma" yapmalarından dolayı meydana gelecek meselelere ve Rusların karşılık vermesine engel olmak üzere Çerkeslerin Rus topraklarına saldırılarını önlemeye çalışıyordu.[1694] Çerkesler, Nisan 1823'te Kuban hattındaki Kozak bölgesine büyük bir akın yaptılar.[1695] Kuban hattındaki Rus komutanlar, Çerkeslerin yaptıkları akın ve yağmaları, Anapa Muhâfızı Seyyid Ahmed Paşa'ya veya onun Ubejinsk ve Ladonsk stanitsalarının karşısında ikâmet eden iki kaymakamına şikâyet ediyorlardı.

Ruslar, 1821'den itibaren Yunan isyanı ile uğraşan Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya ile yeterince ilgilenmemesinden yararlanarak bölgedeki askerî ve siyasî faaliyetlerini artırdılar. Karadeniz Bölgesi Birlikleri Komutanı ve Don Kozakları Hetmanı General Maksim Vlasov, Mayıs 1823'te Kuban Ötesi'ne yaptığı akınlarda 17 büyük, 119 küçük Çerkes köyü tarlalar ve ormanlar ile birlikte yakıldı, yıkıldı, yağmalandı ve 2000 kadar Çerkes kılıçtan geçirildi.[1696] Çerkes ve Abaza kabilelerine gönderilen Rus subayları, kabilelere Rusya'ya bağlanmalarını teklif ettiler.[1697] Kabilelerin bu teklife cevap bile vermemesi üzerine bölgedeki asker sayılarını da çoğaltan Ruslar, Kuban nehrinin Karıntaş boğazından Yukarı Kuban'a varıncaya kadar sınırın Rusya tarafında dört palanka ve iki karakol inşâ ettiler.[1698] General Maksim Vlasov'un, Mayıs 1823'te Osmanlı Devleti, Rusların akınlarını, barışa aykırı olduğunu ifade ederek protesto etti.[1699] Seyyid Ahmed Paşa, sınıra tecâvüz ve kabîlelere müdahale etmemeleri hususunda Kuban kıyısındaki ve Tiflis'teki Rus yetkililerini uyardı.[1700] Mahallî yöneticilerin Rusların akın ve zulümlerini önleyememesi üzerine Bâb-ı Âlî'ye müracaat eden kabîleler, "Rusyalının bed-i mazârratından halâs olmaları" için yardım ve Rusların verdiği zararın tazmîn ettirilmesini istediler.[1701] 1823'te çatışmalar yüzünden kervanların geliş gidişi ve Anapa ticareti

---

1693 *BOA. Cevdet Askeriye No. 21674.*

1694 *BOA. HH No. 22616/G, 44592/E.*

1695 Marigny, *A.g.e.* 111, 143.

1696 Aydın, *A.g.e.* 170-171; Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 103; Ançeko K'eraş, "Çerkesya'nın Dış Ülkelerle İlişkileri", (çev. Cevdet Hapi), *Kuzey Kafkasya*, 15/83-84, (Eylül-Aralık 1991), 9-10; Marigny, *A.g.e.* 143.

1697 *BOA. HH No. 43115/Y.*

1698 *BOA. HH No. 44591/B.*

1699 *BOA. HH No. 44592/G.*

1700 *BOA. HH No. 22616/G, 44592/E.*

1701 *BOA. HH No. 44592.*

önemli zarar gördü. Kuban Ötesi'nde yaşayan 10.000 kadar Nogay, Rus hâkimiyetindeki topraklara göç etmek zorunda kaldı.[1702]

Seyyid Ahmed Paşa'nın talebiyle 1824'te Anadolu'dan Anapa'ya yeniden asker ve mühimmât sevk edilerek kaledeki buğday ambarları tâmir ettirildi.[1703] Kuban Ötesi'ndeki kabîlelerin beyleri, Osmanlı Devleti'nden düzenli aylık almaktaydılar. Bâb-ı Âlî, Seyyid Ahmed Paşa'ya her yıl 130.000 kuruş para göndermekteydi. Buna karşılık, Anapa'dan devletin elde ettiği gümrük vergisi yıllık 15.000 kuruşla 40.000 kuruş arasında değişiyordu. Seyyid Ahmed Paşa'yı teftiş etmek üzere İstanbul'dan Anapa'ya gönderilen Seyyid Mehmed Ağa'nın raporuna göre 1823'te; "Sohum Kalesi'nden Anapa Kalesi'ne kadar Karadeniz sahilinde Abaza iskelesi olarak 22 iskele ve üç liman vardı. Anapa'dan Kuban nehri başına kadar 14 ve Karadeniz tarafındaki dağda dokuz kabîle yaşamaktaydı. Bölgede 22 mescid inşâ edilmişti." Seyyid Ahmed Paşa, dört ay boyunca bütün Kuban Ötesi'ni dolaşarak kabîle beyleriyle görüştü ve onlara hediyeler verip devlete olan bağlılıklarını arttırmaya çalıştı. Paşa'nın gezisinden rahatsızlık duyan General Yermolov, gezinin maksadını öğrenmek istedi. Seyyid Ahmed Paşa, "huzur ve asayişi sağlamak ve iki büyük devletin hâkimiyeti için tehlikeli olabilecek gelişmeleri önlemek için bu geziyi yaptığını" belirtti.[1704] Seyyid Ahmed Paşa, Çerkes beylerinin çocuklarını Anapa'da rehin olarak mecburî ikâmete tâbi tuttu.[1705] Din adamlarından meydana gelen heyetler köylere giderek halkla görüştü. "Şeref-i İslâm ile müşerref olan kabâil ve akvâma verilmek üzere beheri 12 kuruştan 810 adet Birgivî Şerhi ve beheri bir kuruştan 1000 adet İlmihâl Risâlesi" gönderildi. Bunların bedeli olan 10.720 kuruş Hazîne-i Âmire tarafından ödendi.[1706]

Seyyid Ahmed Paşa 15 Kasım 1824'te Anapa muhâfızlığından alındı. Yerine Trabzon valiliği uhdesinde kalmak üzere Çeçen asıllı Çeçenzâde Hasan Paşa tâyin edildi.[1707] Anapa'ya gitmeyen Çeçenzâde Hasan Paşa, yerine Abdullah Paşa'yı, 1500 askerle birlikte muhâfız kaymakamı olarak gönderdi. 1825'te kabîle beylerine 130 kürk ve 50 tüfek Anapa'ya gönderildi.[1708] Anapa Kalesi'nin muhafazası için Trabzon ve kazâlarından 500 asker sevk edildi.[1709] Abdullah Paşa, 1825'te Abaza

---

[1702] Marigny, *A.g.e.* 143.

[1703] *BOA. HH No. 33888, 44155/A-B.*

[1704] Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 105.

[1705] *BOA. HH No. 33888/A.*

[1706] II. Mahmud devrine ait bazı kayıt ve hatt-ı hümâyûn suretlerini hâvi *Defter*. İÜ Ktb. Türkçe Yzm. No. 6017; *BOA. MMD No. 7917.*

[1707] *BOA. MD No. 241,* 238–239.

[1708] *BOA. Cevdet Askeriye No. 12110.*

[1709] *BOA. Cevdet Askeriye No. 7259.*

beylerinden Gacetleşua vasıtası ile kabîlelere top, barut, kurşun ve gülle gönderdi. Abdullah Paşa, Rus saldırılarında "her türlü tasallut ve rencîde ve envâ-ı zulm ü taaddîye" uğrayan Çerkes, Abaza ve Kabardey kabîleleri ile Anapa ahalisinin durumları ve zararları konusunda 30 Ağustos 1825'te İstanbul'a bilgi verdi.[1710] 1825 sonbaharında Anapa'ya gelen Çeçenzâde Hasan Paşa, Çerkes ve Abazaların Rus saldırılarından şikâyet etmeleri üzerine 1826 ilkbaharında Kuban nehri boylarında istihkâmlar yapmak üzere hazırlıklara başlayarak İstanbul'dan mühendis istedi.[1711] Bâb-ı Âlî, Çeçenzâde Hasan Paşa'ya Çerkes ve Abaza beylerinin itaât altına alınması, içlerinde hâlâ Müslüman olmayanlar varsa İslâmiyet'e davet edilmeleri talimâtını verdi.[1712] Çerkesleri İslâmlaştırına faaliyetlerine hız veren, bu maksatla İstanbul'dan Anapa Kalesi'nde ikâmet edip, kabîlelere fetvâ vermek, meseleleri çözmek için bir müftü isteyen Çeçenzâde Hasan Paşa, Müslüman olmayan kabîleleri İslâm'a davet etmek için hazırladığı ve Şeyh-ül İslâmlık'ın tasdik ettiği 16 fermânı nâipler vasıtasıyla Çerkes kabîlelerine gönderdi.[1713]

Çeçenzâde Hasan Paşa'nın daveti ile Anapa'ya gelen Altıkesek, Barakhay, Bağ, Besleney, Bjeduğ, Jane, Garkın, Hatukay, Kabardey, Karaçay, Kazılbek, Mahoş, Nathukay, Nogay, Şapsığ ve Şegerey kabîleleri beyleri, 5 Eylül 1826'da yapılan görüşmeler neticesi Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacaklarına, pâdişâhın fermânlarına uyacaklarına ve şerî mahkemeleri kabul edeceklerine söz verdiler. Abaza ve Çerkes beylerine hediyeler verildi.[1714] Beylerden tek tek senet alındı.[1715] Çeçenzâde Hasan Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği hazînedârı Hurşid Ağa, "Çerkeslerin tamamı ile Abazaların yarısının şeref-i İslâm ile müşerref olduklarını, Şapsığların lâkayd olduklarını, Natuhayların ise imana gelmekte olduklarını" bildirdi.[1716] Çerkes topraklarında Osmanlı adliye teşkilâtını kuran Çeçenzâde Hasan Paşa, Çerkesler tarafından çok sevildi.[1717] Çeçenzâde Hasan Paşa, kabîle reislerine sancakbeyi pâye ve yetkileri verdi. Kuban Ötesi topraklarında elde edilen üründen âşar alınmasına başlandı. Bu aşârın bir bölümü, sancakbeyi tahsisatı olarak kabîle beylerine ödenecekti. Çerkeslerle dostluk kuran, Anapa'daki konağında Çerkes misafirleri ağırlayan, halkla bağlarını güçlendirmek için Çerkes beylerinden Devlet Mirzâ

[1710] *BOA. HH No. 44592/D.*

[1711] *BOA. HH No. 31452.*

[1712] Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, (haz. Ahmet Lütfi Kazancı), İstanbul 1999, 170–171.

[1713] *BOA. HH No. 44569/N*; Gökçe, *A.g.e.* 218.

[1714] *BOA. HH No. 44569/H, P-T*; Bu konuyla ilgili Rusya arşivlerindeki belgeler için bkz. Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 106, not 39–40.

[1715] *BOA. HH No. 44569/H.*

[1716] *BOA. HH No. 44571.*

[1717] Bell, *A.g.e.* 286.

Nogay'ın kızı ile evlenen Çeçenzâde Hasan Paşa, din adamlarının da yer aldığı bir heyetle Kuban Ötesi'ni dolaştı. Bölgede yapılması planlanan kalelerin inşaatından fazla masraflı olacağı ve çok sayıda muhâfıza ihtiyaç göstereceği için vazgeçilerek Soğucak ve Gelincik limanlarını muhafaza edecek iki ufak kale inşâ edildi.[1718] 1826'da kabîlelerden asker alınmasına başlandı.[1719]

General Maksim Vlasov yönetimindeki bir Rus birliği 1826'da Nathukay topraklarına saldırdı. Rusların saldırı sırasında halka çok vahşi davranması yüzünden General Vlasov görevden alınarak mahkemeye verildi.[1720]

Çeçenzâde Hasan Paşa, Mayıs 1827'de Nathukay topraklarına giderek onları Osmanlı Devleti'ne sadâkat yemini etmeye davet etti. Nathukayların bir bölümü sadâkat yemini etmeyi reddettiler. Âşar olarak toplanan buğday ve diğer ürünlere el koyan Şapsığlar, Mayıs 1827'de Anapa'ya bir heyet göndererek "kimseye itaât etmeyeceklerini, Paşa'dan korkmadıklarını, Anapa'ya muhtaç olmadıklarını, istedikleri yerde kendilerine lâzım olanı bulabileceklerini" bildirdiler ve Yekaterinodar'a giderek takas merkezindeki Ruslarla ticarî ilişkiler kurdular.[1721]

Çeçenzâde Hasan Paşa, Şapsığların Yekaterinodar'a giderek Ruslarla ticarî ilişkide bulunmaları ve tuz ticareti yapmak bahânesiyle Gelincik limanına gelen Rusların Çerkesler arasında propaganda yapmaları üzerine 1827'de Rafael Deskasov'a mektup göndererek kabîlelerle ticarî ilişkileri durdurmasını istedi. Rus ticaret gemilerinin Kuban Ötesi limanlarına gelmelerini yasakladı. Bu durum Osmanlı Devleti ile Rusya ve İstanbul'la Anapa arasında yazışmalara konu oldu.[1722]

Kafkasya Hattı ve Karadeniz Bölgesi Komutanı General Giorgi Emmanuel, Hasan Paşa'ya bir mektup göndererek "Rus tüccarlarının mevcut Osmanlı-Rus anlaşmaları çerçevesinde her türlü kara ve deniz ticareti yapabileceklerini, bunda bir ihmal ve fazlalık olmadığını, İstanbul'dan bir emir gelinceye kadar kabîlelerle Rusların ticaretinin engellenmemesini" istedi. Rus hükümeti, General Emmanuel'e Çerkeslerle ticarete ve takasa devam edilmesi talimâtını verdi.[1723]

İran'la savaş hâlinde olduğundan Osmanlı Devleti ile savaşı göze alamayan Çar I. Nikolay, Kafkasya'daki Rus komutanlığına, "Kuban nehrinin iki devletin sınırını teşkil ettiğini, Kuban Ötesi'ndeki Çerkeslerin Osmanlı hâkimiyetinde oldu-

---

1718 *BOA. HH No. 44569.*

1719 *BOA. HH No. 43831.*

1720 Aydın, *A.g.e.* 172.

1721 Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 109; *BOA. HH No. 44560.*

1722 Ahmed Lûtfi Efendi, *Tarih-i Lûtfi.* İstanbul 1873, I, 232–233; *BOA. HH No. 46028*; *BOA. HH No. 46251.* Bu konuyla ilgili Rusya arşivlerindeki belgeler için bkz. Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 109–110, not 46, 48–49.

1723 Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 110–111.

ğunu, burada Osmanlıların Rusya'ya zararlı bir icraat yapmasına bile müdahale edilemeyeceğini, Şapsığlar ve Nathukayların Rusya'ya tâbi olmak ve Kuban'ın kuzeyine yerleşmek için verdikleri dilekçelerin kabul edilmeyeceğini" bildirdi.[1724]

Rusya ile siyasî gerginliğin artması üzerine Soğucak ve Gelincik kaleleri tâmir edildi. Şuça (Soçi) ve Keçler iskelesi ilé Kuban nehri kıyılarına palangalar yapıldı. Trabzon Valisi ve Anapa Muhâfızı Çeçenzâde Hasan Paşa, Anapa'da hastalandı. Trabzon'a getirilerek tedavisine çalışıldı. Ancak hastalığı düzelmediği için Ekim 1827'de görevden alındı. Trabzon valiliğine Hazînedarzâde Osman Paşa, Anapa muhâfızlığına Trabzonlu Şatıroğlu Osman Paşa tâyin edildi.

c) Güney Kafkasya

Son Karabağ Hanı Mehdi Kulu Han'ı 1822'de İran'a kaçmaya mecbur eden Ruslar, Ekim 1822'de Karabağ Hanlığı'nı ve 1826'da Taliş Hanlığını ilhâk ettiler. Karabağ'daki Ermeni meliklerin bütün yetki, hak ve imtiyazları ellerinden alındı. Dağıstan'da 1823 yazında Ruslara karşı isyan çıktı. General Aleksey Yermolov, Eylül 1823'te çok sayıda köyü yerle bir ederek isyanı bastırdı.[1725]

İran Şâhı Feth Ali Han, Kartli-Kahet tahtı üzerinde hak iddiasına devam eden Prens Aleksandr/İskender Han'ı 1819'da Güney Azerbaycan/Salmas'a yerleştirerek bazı köyler verdi ve maaş bağladı. 1820-1822 arasında Gürcistan'da bir ayaklanma başlatmaya çalışan ancak başarılı olamayan Prens Aleksandr/İskender Han, Abbâs Mirzâ ve Eçmiadzin Katoğikosu I. Yeprem'in girişimiyle 1825'de Yerevan Meliki II. Sahak'ın kızı Miriam ile evlendi. Hem Aleksandr hem de Feth Ali Şah, bu evlilik sâyesinde Ruslara karşı Kafkasya Ermenilerinin desteğini alabileceklerini ümit ediyorlardı. Ancak onların bu beklentileri gerçekleşmedi.[1726]

Karabağ ve Taliş hanlıklarının ilhâkından sonra başlayan Rus-İran sınır anlaşmazlıkları 1826 yazında savaşa dönüştü. Abbâs Mirzâ komutasındaki 35.000 kişilik İran ordusu 16 Temmuz 1826'da Taliş ve Karabağ topraklarına girdi. Lenkeran ve Yelizabetpol'u ele geçiren İranlılar, Bakû, Şuşa ve Aleksandropol'u alamadılar. Çar I. Nikolay, Tiflis'te bulunan General Yermolov'un emrine 1 piyade tümeni ve 6 Kozak süvari alayı göndererek Revân Hanlığı'nı işgâl etmesini emretti. Yermolov'un öncü olarak gönderdiği General Madatov komutasındaki 47.000 asker ve 50 toptan oluşan Rus birliğinin, 2 Eylül 1826'da Şemkür'de Mehmed Mirzâ komutasındaki 40.000 asker ve 25 toptan oluşan İran ordusunu bozması üzerine İranlılar Şuşa kuşatmasını kaldırdı. General Badalov komutasındaki Ruslar 3 Eylül'de Ye-

---

[1724] Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 112.

[1725] Baddeley, *A.g.e.* 156–157.

[1726] Prens Aleksandr/İskender Han va faaliyetleri hakkında bkz. Allen, *A History of the Georgian..* 214–218; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II/1, 250–270.

lizabetpol'u geri aldı. Hem Güney Kafkasya'da yaşayan Ermenilerle hem de İran ordusuna hizmet eden Ermenilerle münasebet kuran General Madatov'un bunlardan aldığı bilgiler Rus ordusunun galibiyetinde etkili oldu.

Gence'ye yardım için 5 Eylül'de bölgeye gelen Abbâs Mirzâ komutasındaki İran ordusu, Çar I. Nikolay'nın bölgeye gönderdiği General Paskiyeviç komutasındaki Rus ordusu karşısında 14 Eylül'de Gence'nin 30 km. batısında Tertere'de yapılan savaşta bozguna uğradı. Abbâs Mirzâ Aras nehrinin güneyine çekildi. General Yermolov, Rusya'da meşrutî bir yönetim isteyen Dekabrist ayaklanmasının katılımcıları ile ilişki kurduğunun öğrenilmesi üzerine 29 Mart 1827'de Çar I. Nikolay tarafından azledilerek, Kafkasya genel valiliğine General İvan Fedoroviç Paskiyeviç tâyin edildi.

Revân şehri üzerine yürüyen General Konstantin Kristaforoviç Benkendorf komutasında 14.000 kişilik Rus ordusu, Mart 1827'de Eçmiadzin'i ele geçirdiğinde Ermeniler tarafından coşkuyla karşılandı. Gürcistan Ermenileri Başpiskoposu Nerses, Rus birliklerini takdîs ederek kutladı. Cemaatini Rusların yanında yer almaya ve birlikte savaşmaya çağıran Nerses, "General Benkendorf'un şahsında muzaffer bir Fâtihi değil, Çar'ın bağışladığı himâyeyi müjdeleyen bir kurtarıcıyı gördüğünü, Rusların silahının Haç'ın silahı olduğunu" ifâde etti.[1727] Revân Hanlığı'nı ele geçirmek için Eçmiadzin'de karargâh kurarak[1728] Revân'ı kuşatan General Benkendorf komutasındaki Rus ordusu, açlık ve hastalık yüzünden Nisan 1827'de perişan oldu. General Paskiyeviç, 26 Haziran 1827'de Nahçıvan'ı, Abbâs Mirzâ'nın komuta ettiği İran ordusunu Civanbulak'ta yenmesinin ardından, 7 Temmuz'da, Fransız askerî mühendislerince planlanıp inşâ edilmiş olan ve Aras bölgesini kontrol altında bulunduran Abbâsabad'ı, 20 Eylül'de Serdârabad'ı ve 1 Ekim 1827'de Revân'ı işgâl etti. Revân Hanlığı, aynı gün Rusya'ya ilhâk edildi. Ermeniler, savaş boyunca Ruslara yabancı oldukları İran topraklarında kılavuzluk görevi yaptılar ve onlarla birlikte savaştılar.[1729] Revân'ın düşmesiyle paniğe kapılan İran ordusunun dağınık hâlde çekilmesi üzerine Aras nehrini geçen Rus birlikleri, 3 Ekim'de Merend'i ele geçirdi. General Paskiyeviç ile Abbâs Mirzâ arasındaki barış görüşmelerinin kesilmesi üzerine harekâta devam eden Ruslar 14 Ekim 1828'de Tebriz'i, 15 Ocak'ta Urumiye'yi ve 25 Ocak'ta Erdebil'i işgâl ederek Tahran'ı tehdit eder hâle geldiler.

Rusya ile İran arasında 10 Şubat 1828'de 16 maddeden meydana gelen Türkmençay Anlaşması imzalandı. Bu anlaşmayla Revân ve Nahçıvan hanlıkları dâhil

---

[1727] Kemal Beydilli, "1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, XIII/17, (1988) 369.

[1728] *BOA. HH No. 36207, 36207/D.*

[1729] Beydilli, a.g.m. 369.

Aras nehrinin kuzeyi ve Lenkeran'ın da yer aldığı eski Taliş Hanlığı'nın bir bölümü Rusya'ya verildi. Ruslar, Hazar Denizi'nde tek söz sahibi olurken, Güney Kafkasya topraklarında İran hâkimiyeti sona erdi.[1730] İran, 30 milyon gümüş ruble savaş tazmînatı ödemeyi ve İran'dan göçürülen 40.000 Ermeni'nin Nahçıvan, Revân ve Gence bölgelerine iskân edilmelerini kabul etti.[1731] Türkmençay Anlaşması ile İran, Güney Kafkasya siyasetinde etkili bir devlet olma vasfını kaybetti.[1732]

Ruslar İran'la yapılan savaşta Kafkasya Ermenilerinin desteğini aldılar. Gürcistan Ermenileri Başpiskoposu ve 1 Ekim 1824'te Tiflis'te açılan Nersesyan Akademisi'nin bânisi Aştaraklı Nerses, 1826-1828 Rus-İran savaşı sırasında Ermenilerden milis birlikleri teşkil ederek Ruslara yardımcı oldu ve savaştan sonra İran'dan göçürülen Ermenilerin Revân ve Gence bölgesine iskânında görev aldı. Ancak Başpiskopos Nerses'in Ermenistan Kralı gibi hareket etmesi Ruslarla Ermeniler arasındaki işbirliğinin sonu oldu. Çar I. Nikolay, 21 Mart 1828'de Revân ve Nahçıvan hanlıklarının toprakları üzerinde *Ermeni Vilâyeti* (Armiyanskaya Oblast) kurulmasına dair ukazı imzaladı.[1733] Vilâyetin idarî yapısı, Eylül 1829'da değiştirilerek geçici askerî idare hâline getirildi. Başpiskopos Nerses Besarabya'ya sürgüne gönderildi.

İran, Rusya'yla yapılan savaş sırasında, Gürcistan'da siyasî ve askerî gizli faaliyetler göstermiş ve bu ülkeye silah göndermişti.[1734] Gürel halkı, Rusya'ya tâbi

---

1730 1826–1828 İran-Rus savaşı hakkında bkz. Baddeley, *A.g.e.*; Fasais, *A.g.e.*; Sykes, *A.g.e.*

1731 Beydilli, a.g.m. 370–382; Firouzeh Mostashari, *On the Religious Frontier Tsarist Russia and the Islam in the Caucasus*, London 2006, 41. SSCB'nin dağılmasının ardından Azerbaycan ve Ermenistan arasında ortaya çıkan Karabağ anlaşmazlığını ve Karabağ'ın Ermeniler tarafından işgâlini müteakip Azerî, Türk ve bazı batılı tarihçiler, Karabağ'da yaşayan Ermenilerin büyük bölümünün, 1828 ve 1829'dan sonra Rusya tarafından İran'dan göçürülen ve bölgeye iskân edilen Ermenilerin devamı olduğu iddia ettiler. "Osmanlı Devleti ve Kafkasya" isimli kitabımda ben de aynı iddiaya katılmıştım. Ancak kitabımın yayınlanmasından sonra ulaşabildiğim birçok kaynağı inceleyince 16. yüzyıldan itibaren bölgede varlıkları İran ve Osmanlı Devleti tarafından tanınan ve kendilerine çeşitli haklar ve imtiyazlar verilmiş olan Ermeni melikliklerin yer aldığı Karabağ'da, Ermeni nüfusun bu tarihlerden önce de Müslümanlardan fazla olduğunu gördüm. Nitekim 1727 tarihli Gence Eyâleti Kânunnâmesi, Karabağ bölgesindeki köylerin halkının Ermeniler olduğunu "*ve cibâli kurâsının sükkânı Erâmine tâyifesi olub*" diyerek ortaya koyar (*Ahvâl-i Kanun-ı Eyâlet-i Gence*, Barkan, *A.g.e.* 195). Öte yandan, Rusların 1828 ile 1831 arasında İran ve Osmanlı topraklarından göçürdüğü on binlerce Ermeni'nin Karabağ'a değil, Revân (45.207 kişi) ve Nahçıvan'a (3.883 kişi) yerleştirildiği Rus belgelerinde kayıtlıdır. [Bournoutian, *The Khanate of Erevân*.., 204-270.] Bunun pratik bir nedeni vardı. Karabağ'da göçmenleri yerleştirebilecek ve besleyebilecek arazi yoktu. Nitekim Doğu Bayezid Ermenilerinin Karabağ'a göçme ve yerleşme talebi, bu nedenle Rusya tarafından kabul edilmemiş ve söz konusu Ermeniler, Gökçe Göl'ün kuzeyinde Novo-Bayezid (Yeni Bayezid) adını alacak topraklara yerleştirilmişti.

1732 Allen-Muratoff, *A.g.e.* 21; Cornell, *A.g.e.* 37.

1733 Söz konusu ukaz, Bournoutian, *Russia and the Armenian.* 295'de yayınlanmıştır.

1734 *BOA. HH No. 21863.*

Gürel Dadyanı V. Mamia'nın 20 Kasım 1826'da ölmesinin ardından, Rusya'nın göndereceği görevliye itaât etmemek hususunda anlaşarak Ruslara karşı isyân ettiler ve başarısız olmaları durumunda Osmanlı topraklarına sığınacaklarını Bâb-ı Âlî'ye bildirdiler.[1735] Osmanlı Devleti, Tiflis'te bulunan Rus askerlerinin İran cephesine sevk edilmesinden yararlanarak Rusya'ya isyân eden Gürcülerin himâye istemesi üzerine[1736] Trabzon Valisi Çeçenzâde Hasan Paşa vasıtasıyla V. Mamia'nın oğlu Davit adına annesi Prenses Sofia'ya prenslik berâtı gönderdi. Gürel Meliki'ne kürk, önde gelen 15 tavada hil'âtlar gönderildi. Trabzon ve Erzurum valilerine Gürel halkını Rusya aleyhine kışkırtmaları talimâtı verildi.[1737] Berâta teşekkür eden Prenses Sofia, Osmanlılara "sadâkatini" bildirdi.[1738]

Sultan II. Mahmud'a mektup gönderen Gürcü beyleri, Ruslara karşı para ve silah yardımı istediler.[1739] Gürcü beylerinden Vahtang Bâb-Âli'ye gönderdiği mektupta, "Rus ordusunun büyük bölümünün İran ile muharebede bulunduğunu, Gürcistan'da çok Rus askeri kalmadığını, Gürcistan'a askerî yardım yapılırsa Osmanlılara itaât edeceklerini, halkın da Osmanlı hâkimiyetinden yana olduğunu" belirtti.[1740] Sultan II. Mahmud tarafından Prenses Sofia'ya bir şal, Prens Davit'e bir şal ve kılıç gönderildi.[1741] David Han'a ulaştırılmak üzere İstanbul'dan gönderilen 1000 tüfek ve 500 kılıç, Trabzon'da depolandı. Trabzon valisi, bu silahların zamanı geldiğinde Gürcülere dağıtılacağını, 8 Ekim 1828 tarihli arzı ile bildirdi.[1742]

Gürcistan'daki gelişmeler ve Rusların sınırı tahkim ederek toplar yerleştirmesi üzerine Bâb-ı Âlî sınır bölgelerinde tedbir almaya başladı.[1743] Kapıcıbaşı Hurşid Ağa, 500 asker, toplar, topçu neferleri, cephâne ve mühimmâtla birlikte Faş Kalesi'ne gönderildi.[1744] Faş Kalesi muhâfızlığına Çeçenzâde Hasan Paşa'nın torunu Çeçenzâde Deli Arslan Bey tâyin edildi. Sohum Muhâfızı Arslan Bey Rus saldırılarına karşı silah ve mühimmât talep etti.[1745]

[1735] *BOA. HH No. 36613/I.*
[1736] *BOA. HH No. 21863/D.*
[1737] *BOA. HH No. 44625.*
[1738] *BOA. HH No. 29329/G.*
[1739] *BOA. HH No. 29329/K, 36613/H.*
[1740] *BOA. HH No. 42796.*
[1741] *BOA. HH No. 36138.*
[1742] *BOA. HH No. 44613.*
[1743] *BOA. HH No. 36613/N.*
[1744] *BOA. HH No. 44291.*
[1745] *BOA. HH No. 36549.*

16. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında Kafkasya, Edirne Anlaşması ve Kafkasya'da Osmanlı Hâkimiyetinin Sonu

Sultan II. Mahmud, 12 Şubat 1821'de başlayan Yunan isyânının 23 Nisan 1826'da Misolonki'nin ele geçirilmesiyle bastırılmasını müteakip 465 yıldır Osmanlı askerî gücünün en önemli bölümünü oluşturan Yeniçeri Ocağı'nı lağvederek yeni bir ordu kurmaya karar verdi.

Sultan II. Mahmud'un kararını destekleyen Darendeli İzzet Mehmed Paşa, Ağa Hüseyin Paşa ve Yeniçeri Ağası Celalettin Ağa'nın Anadolu'dan toplanan askerle harekete geçmeye hazırlanmaları üzerine Yeniçeriler 15 Haziran 1826'da ayaklandılar. Sadrâzam Benderli Selim Paşa, Darendeli İzzet Mehmed Paşa ve Ağa Hüseyin Paşa askerleriyle şehre indiler. Topçu Yüzbaşısı Kara Cehennem İbrâhim Ağa komutasında Tophâne'den çıkarılan bataryalar yeniçeri kışlalarını bombalamaya başladı. Kışlaları tutuşturulan Yeniçeriler, şiddetli top atışı altında katledildiler. Vakâ-i Hayriye denilen Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması sırasında 15 Haziran'da, 6000 yeniçeri öldürüldü. Yeniçeri Ocağı'nın ilgâ edildiği sınırları içinde yeniçerilerin görev yaptığı şehir ve kaleler bulunan eyâletlere bildirilerek bütün ülkede 20-30.000 kadar yeniçeri katledildi.

Yunan isyâncıların son mukavemet noktası olan Atina'nın 5 Haziran 1827'de Osmanlı birliklerinin eline geçmesi üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya 6 Temmuz 1827'de Londra Protokolü'nü imzalayarak Osmanlı Devleti'ne tâbi, ancak içişlerinde bağımsız Yunan Prensliği'nin kurulmasını istediler. İngiltere, Fransa ve Rusya donanmaları, İngiliz Amirali Edward Codrigton komutasında 1827 yazında İyon Denizi'ne girip, 20 Ekim 1827'de Navarin'de demirli bulunan ve barış hâlinde olduğu ülkelerden saldırı beklemeyen Osmanlı donanmasını imhâ etti. İngiltere, Fransa ve Rusya büyükelçileri, 8 Aralık 1827'de İstanbul'u terk ettiler. Bu durumdan yararlanmak isteyen Çar I. Nikolay, ordusunu ilgâ ve imhâ etmiş, donanması batırılmış bulunan Osmanlı Devleti'ne 26 Nisan 1828'de savaş ilân etti.

a) Kafkasya Cephesi

Ruslar, İran'la barış yapılması sayesinde rahatlamış olan birlikleriyle, Mayıs 1828'de Kafkasya cephesinde saldırıya geçtiler. Rusların ilk hedefleri Çoruh nehri ağzından Kuban nehri ağzına kadar Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan Batı Kafkasya'ydı. Genel Vali General Paskiyeviç komutasında bulunan Kafkasya'daki Rus ordusu, 51 piyade taburu, 11 süvari bölüğü ve 17 Kozak alayı bünyesindeki 60.000 asker ve 166 toptan meydana geliyordu.[1746] Yeniçerilerin ilgâsı nedeniyle büyük zaaf içinde bulunan Osmanlı ordusunun bölgedeki askerî gücü levâzım ve

[1746] Ahmed Muhtar, *1244–1245 (1828–1829) Türkiye Rusya Seferi ve Edirne Anlaşması*, Ankara 1928, 209.

techizat bakımından yetersiz, Batum ve Faş kalelerindeki 2000'er, Anapa Kalesi'ndeki 5000 ve Ahıska Kalesi'ndeki 6000 düzenli, 4000 düzensiz askerle, Erzurum ve Kars'ta konuşlanmış 30.000 düzenli asker ve nefer-i âm yöntemi ile toplanmış 10.000 düzensiz askerden müteşekkildi.[1747] Anılan yöntemle toplanan askerden istenilen yarar sağlanamadı. Bu askerlerin kalelere sığınarak kendilerini yalnızca bulundukları yeri savunmakla sorumlu görmeleri, Osmanlı hareket gücünü eksik ve yetersiz duruma koydu.[1748] Osmanlı ordusundaki top sayısı fazla ise de ateş gücü zayıftı. Bazı kale topları Sultan IV. Murad döneminden kalmaydı.[1749]

Amiral Greig komutasında 14 Mayıs 1828 günü denize açılan 29 gemilik Rus filosu tarafından Anapa'ya çıkarılan Amiral Mençikov komutasındaki 4000 askerle Albay Perovski komutasındaki 3000 kişilik Kafkasya Ordusu askeri ve 20 toptan oluşan Rus birliği, 18 Mayıs 1828'de Anapa'yı kuşattı. 1827'de Navarin'de yakılan donanmanın yokluğunda denizden ve karadan hücumlara direnme imkânı az olan Anapa Kalesi'ndeki Osmanlı garnizonu, Şatıroğlu Osman Paşa komutasındaki çoğu gönüllü 4500 askerden meydana geliyordu.[1750] Nathukay Beyi Sefer Bey, kale içinde, Çerkes beyleri Pşekuy, Noduk, Saytuk ve Temruko kale dışında 2000 kadar kabîle askeri ile Anapa savunmasına destek veriyorlardı. 23 ve 28 Mayıs'ta kaleden çıkış yapan Osmanlı birlikleri Ruslar tarafından püskürtüldüler. Ruslar kaleden yapılan çıkışlar ve Çerkesler tarafından kale dışından yapılan saldırılarda zâyiat verdiler. Ancak, kaledeki topların ateş gücü ve mühimmât yetersizdi.[1751] Kabîle beylerine mektup yazarak Rusya'ya tâbi olmalarını isteyen,[1752] kabîleler arasında propaganda yapan, onlara para ve hediye dağıtan Ruslar, bazı kabîlelerin saldırılarına son vermesini ve bölgeden çekilmesini sağladılar.[1753] Anapa Muhâfızı Şatıroğlu Osman Paşa, kaleyi teslim etmesi teklifine, "Burada on bir nefer muhâfız mezarı vardır, on ikinciyi teşkil etmek için kendi mezarımı kazdırmışımdır. Can tende ve askerimiz harp etmekte devam edebildikçe milletimin bu mühim kalesinin bir taşını bile teslim edemem" diye cevap verdi. Şatıroğlu Osman Paşa, İstanbul'a yazdığı mahzarlarla, kalenin büyük çapta toplara ihtiyacı olduğunu bildirerek Anapa'ya, Trabzon üzerinden asker, mühimmât, erzak ve yardıma gelen kabîle savaşçıları için çadır gönderilmesini istedi.[1754] Kabîle kuvvetlerinin geri çekilme-

---

1747 Allen-Muratoff, *A.g.e.* 24; Celal Erkin, *1828-1829 Türk Rus Harbi (Kafkas Cephesi)*, İstanbul 1940, 24-25.

1748 Ahmed Muhtar, *A.g.e.* 210.

1749 Allen-Muratoff, *A.g.e.* 24.

1750 C.Erkin, *A.g.e.* 30.

1751 *BOA. HH No. 42781/D.*

1752 *BOA. HH No. 43115/Y.*

1753 *BOA. HH No. 43115/Ö, U.*

1754 *BOA. HH No. 42835/A; 44291/Ç, N.*

leri ve Trabzon'dan Anapa'ya asker getiren geminin Ruslar tarafından ele geçirilmesi[1755] nedeni ile beklenen yardımın gelmemesi yüzünden Rus saldırılarından geriye kalan 1400 asker, iki ay süren savuma sonrası 24 Haziran 1828'de kaleyi Ruslara teslim ettiler.[1756] Anapa Kalesi'nin teslimi sonrası, Osmanlı saflarında savaşmak istemeyen bazı Çerkeslerin Kuban'ın doğu kıyısına göç etmelerine karşılık, Çerkes beylerinden Abant Besni Bey, Horatoğlu Hamzat, Şahin Girayoğlu Hatukay, Donakayoğlu Karabatur, Trabzon Valisi Hazînedarzâde Osman Paşa vasıtasıyla İstanbul'a ulaştırdıkları bir mektupla kendilerine yardım edilmesini istediler.[1757] 1827'de Temirgoy büyük prensi Missost Bolotoko'nun ölümü üzerine bu unvânı alan Temirgoy Prensi Canbolat Bolotoko, 4 Haziran 1828'de 2000 atlı savaşçısı ve Osmanlı askerleri ile birlikte Rusların elindeki Kabardey topraklarına akın yaptı, 8 ve 10 Haziran'da Rus ve Kozak birlikleriyle çatışmalara girerek Baksan nehrine kadar uzandı. Kuban Hattı'ndaki stanitsaları tâciz etmeye başladı. Bölgedeki Rus birliklerinin komutanı General Giorgi Emmanuel, 28 Haziran 1828'de Kuban nehri civarındaki ve Karadeniz kıyısındaki kabîlelere, "Rusya Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki savaşa katılmamalarını istediklerin, ancak bed fikir ve müfsid kimselerin Türklere taraf olub din gayreti içün deyüb hilâf-ı hareketler ile aldattıklarını, bundan sonra dostluk için hazır olduklarını, itaât ederlerse ticaret ve başka işlerine mani olunmayacağını", itaât etmedikleri takdirde sertliğe başvuracağını bildirdi.[1758] Kabîlelerin bu teklife cevap vermemeleri üzerine Emmanuel, Dağlıların düşmanca hareketlerini önlemek için sefer düzenledi. İlk olarak Nathukaylara ait altı köy, daha sonra Şapsığ köyleri yakıldı. Kuban'ın batı yakasına giren Emmanuel komutasındaki Rus birlikleri, 210 köyü yakıp yıktılar.

Rus birlikleri, 30 Ekim 1828'de üç koldan Karaçay topraklarına saldırdılar. Duda oğlu Tengiz Bey'in kılavuzluk yaptığı General Emmanuel'in birliği Gum vadisinden, Albay Andropov komutasındaki birlik Kuban vadisinden, Kabardey beylerinden Hatohşoko'nun kılavuzluk yaptığı Albay Turçaninov'un birliği de Kabardey'den hareket ederek Isvahat vadisinden Karaçay topraklarına girdi. Kuban nehri kıyısındaki Hasavka geçidi ve Hudes nehrinin sağ yamaçlarında 2 Kasım 1828'de Ruslarla savaşa tutuşan ve 660 kişiden oluşan Karaçaylar yenildi. 4 Kasım 1828'de, Karaçay'ın merkezi Kart-Curt'ta kılıcını Emmanuel'e teslim eden Karaçay Valisi İslâm Bey, Karaçay'ın önde gelen üç sülalesinin temsilcileri ile birlikte Çar'a sadâkat yemini ederek Ruslara tâbi oldu.[1759] İslâm Bey'i yine Karaçay

---

[1755] *BOA. HH No. 42781/F, G, H.*

[1756] Ahmed Lûtfi, *A.g.e.* II, 77.

[1757] *BOA. HH No. 42781/F, G.*

[1758] *BOA. HH No. 43115/U, Ü, V.*

[1759] Tavkul, a.g.m. 53.

valisi olarak tanıyarak görevine devam etmesini isteyen General Emanuel, Çar I. Nikolay adına Kırımşavhal ailesine prens unvânı verdi ve Eltarkaç bölgesinden 1635 hektar arazi hediye etti. Karaçaylardan sonra Besleneyler de Ruslara itaât ettiler. Emmanuel'in, Genel Vali Paskiyeviç'e yazdığı mektupta, "Çerkesleri açlık ve yokluğa mahkûm ettim, az sonra mecburen itaât edeceklerdir" demesine rağmen kabîleler, 1829'na kadar Temirgoy Beyi Canbolad Bolotoko komutasında Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa devam ederek Anapa'yı kuşattılar.[1760]

Güney Kafkasya cephesinde, General Paskiyeviç komutasında 14.000 asker ve 70 toptan meydana gelen Rus ordusu, 26 Haziran 1828'de Arpaçayı geçerek 1 Temmuz'da, Kars Muhâfızı Emin Paşa'nın çoğu milis 11.000 asker ve büyük kısmının modası geçmiş 150 topla koruduğu Kars Kalesi'ni kuşattı. Köse Mehmed Paşa komutasındaki bir kuvvetin Kars'a sevk edilmesine çalışılıyordu.[1761] Ancak, bu birlik 1 Temmuz'da Erzurum'a doğru yola çıkabildi.[1762] Kars Kalesi, Erzurum'dan gelecek yardım kuvvetlerinden ümidin kesilmesi ve Yeniçeri Ocağı'nın ilgâsından memnun olmayan Kars halkının talebi üzerine ve Kars Müftüsü, şehremîni ve şehir ileri gelenlerinin ihâneti nedeni ile "Karslı hainlerin dâvet-i suhûletine mebnî",[1763] 7 Temmuz 1828'de teslim oldu. 10.000 asker ve 20 topla Kars'a yürümekte olan ve şehire on kilometre kadar yaklaşmış bulunan Sıvas Valisi ve Şark Cephesi Seraskeri Köse Mehmed Paşa, Kars'ın teslim olması üzerine önce Ardahan'a, ardından Soğanlı Dağları'na çekildi.

Çeçenzâde Deli Arslan Bey'in 300 kadar askerle savunduğu Faş Kalesi, 27 Temmuz 1828'de teslim oldu. General Hesse komutasındaki 5000 asker ve 14 toptan meydana gelen Rus birliğine çok az askerle karşı koyan ve onlara büyük kayıp verdiren Deli Arslan Bey, "Ruslardan para alarak kaleyi teslim etti" diye haksız yere suçlanarak idâm edildi. Faş'ın düşmesinden sonra Osmanlı tebaası bazı Gürcüler Rus ordusuna "soldat" yazıldılar. Trabzon Valisi Hazînedarzâde Osman Paşa, askerî yetkililere kale muhafazası ve istihkâm kıtalarında hizmet eden Gürcü kabilelerine dikkat edilmesi gerektiğini bildirdi.[1764] Hemen hepsi yerli halktan müteşekkil 1000 kişilik bir milis kuvveti tarafından savunulan Ahılkelek Kalesi 5 Ağustos'ta, Hartus Kalesi 7 Ağustos'ta Ruslara teslim oldular. Tiflis'ten takviye birlik alan, ancak General Bergman komutasında 6 piyade taburu, 2 Kozak alayı ve 12 topu şehrin korunması için Kars'ta bırakan General Paskiyeviç, 12.000 asker ve 60 topla 6 Ağustos'ta Ahılkelek'ten hareket ederek 21 Ağustos'ta Ahıska civarında

---

[1760] *BOA. HH No. 44082.*

[1761] Erkin, *A.g.e.* 32.

[1762] Allen-Muratoff, *A.g.e.* 26.

[1763] *BOA. HH No. 42478/A.*

[1764] *BOA. HH No. No. 4311-U, 43835, No. 4387b*

Köse Mehmed Paşa komutasındaki 20.000'i gönüllü 30.000 asker ve 18 toptan meydana gelen Osmanlı ordusunu, Kürt gönüllülerin kaçmasının da yardımı ile yendi. Köse Mehmed Paşa, 4-5000 kadar asker ve Tuzcuoğlu'nun emrindeki gönüllülerle birlikte Ahıska Kalesi'ne girdi.[1765] Osmanlı ordusunun dağılması üzerine Ruslar, Köse Mehmed Paşa ve Ahmed Paşa'nın 15.000 asker ve 70 topla koruduğu 25.000 nüfuslu Ahıska'ya saldırdılar. Ruslar, 22 Ağustos'ta Türkçe bir teklif-nâme yayınlayarak kale halkına teslim oldukları takdirde kendilerine zarar verilmeyeceğini vaat ettiler.[1766] Ahıska halkı bu teklifi derhal reddetti. Rusların şehirde çıkardığı yangının büyük yıkım yapmasına rağmen halk, büyük bir cesaretle ve ölümü göze alarak karşı koydu. Kadınlar Rusların eline geçmektense yanan binalara girip kendilerini öldürmeyi tercih ettiler. Ahıska'da yaşayan Ermeniler savunmaya kahramanca katkıda bulundular. Şehirdeki camilerde ve Kutsal Meryem Katolik Kilisesi'nde toplanan sivil halk, Ruslar tarafından ateşe verilerek yakıldı. Açlıktan zayıf düşmüş muhâfızların ve halkın daha fazla direnemeyeceğinin görülmesine rağmen Ruslar, halkı yakmak suretiyle şehri ele geçirmeyi seçtiler.[1767] Halktan 8000 kişinin öldüğü Ahıska şehri, 27 Ağustos 1828'de Rusların eline geçtiğinde üstünden dumanlar yükselen bir harabe hâline gelmişti.[1768] Ahıska Kalesi 28 Ağustos'ta teslim oldu. Köse Mehmed Paşa, 3000 kadar kadın ve çocukla, 50 erkekten meydana gelen bir kafileyle şehri terk etti.[1769] Ruslar 5 Eylül 1828'de kaleyi korumakla görevli askerlerin mühimmâtını yağmalayarak kaçtıkları Ardahan'ı,[1770] Mutasarrıf Kürt Behlül Paşa'nın ihâneti neticesi 8 Eylül'de Bâyezid'i işgâl ettiler.[1771] Gürel halkı Rusya ile savaş çıkmasından sonra Bâb-ı Âli'ye mektup yazarak "devlet uğrunda fedâ-yı can etmeye hazır olduklarını" bildirmiş,[1772] Osmanlı yönetimi Gürel'e tüfek ve kılıç göndermek sureti ile Gürcüleri takviye etmeye çalıştı.[1773] Ruslar, Eylül 1828 sonunda Gürel Prensliği'ni işgâl ve Rusya'ya ilhâk ettiler.

Ruslar, 1828 seferinde Kars, Ahıska ve Bâyezid olmak üzere üç paşalığı işgâl etmiş, Anapa, Faş, Ahılkelek, Ardahan, Azgur ve Hartus kalelerini zapt etmiş, 8000 askeri esir almış, 313 top, 195 sancak ve 11 tuğu ele geçirmişti. Rusların kayıpları ise yarısı salgın hastalıklardan olmak üzere 5000 di.[1774]

[1765] *BOA. HH No. 42478.*
[1766] *BOA. HH No. 42477/R.*
[1767] Ahmed Muhtar, *A.g.e.* 230.
[1768] *BOA. HH No. 42478/A.*
[1769] *BOA. HH No. 42477/F.*
[1770] *BOA. HH No. 42477.*
[1771] *BOA. HH No. 42477/B.*
[1772] *BOA. HH No. 43851/B.*
[1773] *BOA. HH No. 42478/A.*
[1774] Aksan, *A.g.e.* 495–496.

Şark cephesi seraskerliğine 1828 sonunda kendisine Erzurum valiliği de verilen Mâden-i Hümâyûn Emîni Hacı Sâlih Paşa tâyin edildi. Rize, Artvin ve Batum'dan toplanmış 10.000 asker ve 6 toptan meydana gelen bir kuvvetle Ahıska'yı geri almak üzere 12 Şubat 1829'da harekete geçen Çıldır Mutasarrıfı Acaralı Ahmed Bey, 4-16 Mart arasında kaleyi kuşattıysa da General Muraviev komutasındaki Rus takviye birliklerinin gelmesi üzerine yenildi ve geri çekilmek zorunda kaldı. Batum'dan hareket eden 3000 kişilik gönüllü birliği, General Hesse komutasındaki Rus birliğine yenildi. Ruslar Kobuleti bölgesini ele geçirdiler.

General Paskiyeviç, 14 Haziran 1829'da Ahıska yakınlarında ve 1 Temmuz'da Erzurum yolu üzerindeki Koyunlu mevkiinde Osmanlı birliklerini yendi. Osmanlı ordusu, toplarını ve ağırlıklarını arkada bırakarak Erzurum'a doğru kaçmaya başladı. Salih Paşa Erzurum'a ulaştığında halkın şehirden kaçmaya hazırlandığını gördü ve İstanbul'a, "Erzurum halkı nâmus ve gayret-i diniyeden bî-nasip bir kavim olduklarından gavurun ordusu Erzurum'a gelse mukâbele edemeyecekleri hâllerinden bellidir" diye yazdı.[1775] Yeniçeri Ocağı'nın ilgâsından memnun olmayan Erzurum halkının savaşmak istememesi ve "Küffâr Erzurum üzerine gelmekle, kâdı ve müftünün kapıları açup içerü alması"[1776] üzerine Hakkı Paşa, 8 Temmuz 1829'da Erzurum'u Ruslara teslim etti. General Paskiyeviç'in Serasker Osman Paşa'yı yenmesinin ardından 13 Temmuz'da "ahalinin düşmanın gazabından kurtulmak için" şehri terk ederek dağ köylerine kaçtığı Bayburd,[1777] Eylül başında Muş işgâl edildi. Rus ordusu, Osmanlı topraklarında 500 km. ilerlemiş, 80.000 kişilik Osmanlı ordusunu dağıtıp, 10.000 askeri şehîd, 5000 askeri esir etmiş, 262 top, 65 bayrak ve 10 sancakla, seraskerlik asasını ele geçirmişti. General İvan Fedoroviç Paskiyeviç, Çar'a gönderdiği raporda şöyle yazıyordu, "Majestelerinin sancakları Fırat'ın suları üzerinde dalgalanmaktadır."[1778] Çar I. Nikolay, Paskiyeviç'e gönderdiği cevapta, Rusya'nın günümüze kadar devam eden Kafkasya siyasetini şöyle ifade ediyordu, "Kutsal bir görevi yerine getirdiniz. Fakat şimdi sizi daha kutsal, daha şerefli bir vazife bekliyor. Siz Dağlıları sonsuz kadar bize boyun eğdireceksiniz. Teslim olmayanları yok etmekte serbestsiniz."[1779]

[1775] *BOA. HH No. 43851/C.*

[1776] *BOA. HH No. 37836/H.*

[1777] *BOA. HH No. 42716/A, G.*

[1778] 1828–1829 Osmanlı-Rus savaşı ve Kafkasya cephesindeki askerî harekât hakkında kaynağımız olan çalışmalar: Ahmed Muhtar, *1244–1245 (1828–1829) Türkiye Rusya Seferi ve Edirne Anlaşması*, Ankara 1928; Allen-Muratoff, *A.g.e.*; Baddeley, *A.g.e.*; Ahmed Lûtfi, *A.g.e.* I-II.

[1779] Valeriy Dzidzoyev, "Kafkasya Savaşları Hakkında İki Farklı Düşünce", (çev. Ufuk Tavkul), *Kırım Dergisi*, 3/10, 46.

b) Edirne Anlaşması ve Kafkasya ile İlgili Maddeleri

29 Ağustos 1828'de Mora'ya asker çıkaran Fransa, Eylül sonunda işgâlini tamamladığı Mora'yı Yunanlılara verdi. İngiltere, Fransa ve Rusya, 16 Kasım 1828'de imzalanan Londra Protokolü ile Yunanistan'ın kurulmasını kabul ettiler. Doğu cephesinde Erzurum'un düşmesi, Rumeli cephesinde de Rus birliklerinin Edirne önüne gelmesi üzerine Osmanlı Devleti, 15 Ağustos 1829'da Londra Protokolü'nü kabul ettiğini bildirdi. 15 Eylül 1829'da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1 yıl, 4 ay, 19 gün süren savaşa son veren Edirne Anlaşması imzalandı.

Osmanlı Devleti, 16 maddeden oluşan Edirne Anlaşması ile Balkanlarda Tuna deltasını Rusya'ya bırakıyor, Yunanistan'ın bağımsızlığı tanıyor, Eflak, Boğdan ve Sırbistan'ın muhtâriyetlerini arttırıyor ve Rusya'ya 11.500.000 altın savaş tazmînatı ödemeyi kabul ediyordu. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki toprakları, Edirne Anlaşması'nın 4. maddesindeki "Gürcistan ve İmeret ve Megrel ve Gürel ve Kafkasya semtinde kâin sâir eyâlat-ı kesîre sinîn-i vefîreden beri ilelebed Rusya Devleti memâlikine munzâm olup.. Gürcistan ve İmeret ve Gürel semtlerinde kâin arâzi ve Kuban nehrinin ağzından San Nikola limanına kadar liman-ı mezkûr dâhil olmak üzere cemî Karadeniz sahili ilelebed Rusya Devleti tasarrufunda ola" hükmüyle Rusya'ya bırakılıyordu. Osmanlı delegeleri Defterdâr Sadık Efendi ve Abdülkâdir Bey, müzâkereler sırasında Anapa, Faş, Ahıska ve Ahılkelek kalelerinin Rusya'ya verilmesine itiraz ederek "civardaki Çerkes, Abaza ve diğer kabîlelerin eskiden beri Osmanlı Devleti ile yakın ilgilerinin olduğunu, Osmanlı Devleti buralardan elini çekse bile halkın buna razı olmayacağını" ifade ettiler. Rus delegeleri, Aleksey Orlof ve Friedrich Pahlen ise "bunun tartışma konusu bile olmayacağını" belirttiler.[1780] Anlaşmanın 13. maddesi, her iki devletin topraklarında kalan halkın diğer tarafa göç etme hakkını öngörmekteydi. Söz konusu madde uyarınca, "dâr ü diyârlarını külliyen terk ve hicret edüp, Anadolu cânibine gelüp, sâye-i ihsân vâye-i cenâb-ı cihan-bânîye sığınan" çok sayıda "Çerkes ve Kabardey ahalisi" 1830'larda Osmanlı topraklarına göç etti. Bunlardan 400 hâne, Samsun, Çorum ve Amasya sancakları ile bağlı kazâlarına iskân edildiler.[1781]

Edirne Anlaşması ile Kafkasya'nın tamamında veya çeşitli bölgelerinde 375 yıl devam eden Osmanlı hâkimiyeti sona eriyor, yalnızca merkezi Batum olan Acaristan, Osmanlılarda kalıyor, Çoruh nehri ağzından Kuban nehri ağzına kadar olan Karadeniz kıyılarına sahip olan Rusya, Karadeniz'de hâkim duruma geliyordu. Kafkasya üzerinde iddia sahibi olmaktan vazgeçen Osmanlı Devleti için yüzlerce

---

[1780] Şerafettin Turan, "1829 Edirne Andlaşması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX/1-2, 135.

[1781] M. Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1998, 22.

yıldır Rusya ve İran'a karşı kuvvet ve güven kaynağı olan Kafkasya halkları üzerindeki hâkimiyetinin son bulması da çok büyük bir kayıptı.

Kafkasya, Rus siyasî ve askerî hâkimiyetinin, batıda Anadolu üstünden Akdeniz'e, güneyde İran üstünden Hind Okyanusu'na ve doğuda Hazar Denizi üstünden Asya'nın kalbine çevrildiği bir üs durumuna gelmişti.[1782] Avrasya'da günümüze kadar devam eden "Büyük Oyun" başlıyordu.

[1782] Allen-Muratoff, *A.g.e.* 21.

Üçüncü Bölüm

Kuzey Kafkasya'da Osmanlı Savunma Sistemi, Toplum ve Ekonomi

1. Serhâddin Savunması. Kuzey Kafkasya'da Osmanlı Savuma Sistemi

A. Kaleler

a) Kuzey Kafkasya'daki Osmanlı Kaleleri

Osmanlı sınırlarının savunmasında ve şehirlerin güvenliğinde en önemli unsur kalelerdi. Küçük, kütük ve toprak surlu hisarlardan, büyük taş yapılara kadar değişik boyutta ve yapıda birçok kale bulunmaktaydı[1] Kalelerin genellikle yeniçerilerin görev yaptığı hisarlar olduğu düşünülür. Ancak durum çok farklıdır. Özellikle Azak ve Anapa gibi büyük ve stratejik bakımdan önemli kaleler içlerinde sancakbeyi sarayı, tabyalar, kışla, karakol, cephânelik, ambar, ahır, mutfak, cami, medrese, mekteb, hamam, mahkeme, değirmen gibi yapıların bulunduğu, yüzlerce hatta binlerce kişinin yaşadığı ve ihtiyaçlarını karşıladığı bir tesisler bütünüdür. İmparatorluğun çeşitli yerlerinden gelmiş, sarayda, medresede ve yeniçeri eğitim kurumlarında eğitim görmüş 'Osmanlı' unsurları ile dolup taşmaktadır.

---

[1] Osmanlı kaleleri ve askerî mimarisi konusunda Osmanlı askerî, idarî, mimarî ve sanat tarihi alanında çalışanlar tarafından çok az çalışma yapılmıştır. Kale hakkında genel olarak bkz. Semavi Eyice, "Kale", *DİA*, 24. Kalelerdeki garnizonlar ve lojistik hakkında çok az şey biliyoruz. Gündelik hayat hakkında ise hemen hiç bilgimiz bulunmamaktadır. Kafkasya'daki iki önemli kale hakkında yakın zamanda yapılmış değerli çalışmalar bulunmaktadır. Mahir Aydın, "Faş Kalesi", *OA*, VI, (1986), 67-138; aynı yazar, "Kafdağı'nda Türk Kalesi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 20, (2009), 297-328. Cengiz Fedakâr, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı, Kırım'a Giden Yolda Anapa Kalesi (1781-1801)*, İstanbul 2014.

Osmanlı Devleti 1475-1774 arasında Kuzeybatı Kafkasya'nın savunmasını Azak Denizi'nden başlayarak Kuban nehri boyunca uzanan bir kaleler zincirine dayandırmıştı. Osmanlılar, Cenevizlilerden fethettikleri, stratejik önemi hâiz bütün Ortaçağ kalelerini (Azak, Taman, Temrük) kısa sürede tâmir ve tahkim etmişlerdi. Bu zinciri, Osmanlı tâbiri ile "Kırım Serhâddinden olub Anadolu yakasında vâkî"[2] Azak Kalesi ve yakınındaki Sedd'ül-İslâm ve Toprak Kale palankaları ile Taman, Temrük, Kızıltaş, Ada/Adahun, Boğaz ve Acu kaleleri teşkil ediyorlardı. Adıgeçen kaleler, Kefe eyâletine bağlıydılar.

Kalelerin çoğu düşman saldırı ve akınlarında mütecavizin lojistik sıkıntılarını artırması, müdâfiler için ise savunma ve hendek görevi yapması düşüncesi ile yerleşimin olmadığı, dağlık ve bataklık bölgelerle çevriliydi. Bu nedenle kalelere denizden ulaşmak karadan ulaşmaktan çok daha kolaydı.

Rusya ve Kuzey Kafkasya içlerine yönelik sefer ve akınların lojistik merkezi durumunda olan kaleler, savunma kadar hücum açısından da önemliydi. Bunun yanında, kaleler, ticaret yollarının ve Osmanlı topraklarına gönderilmek üzere iskelelere getirilen mallarla, Osmanlı gemileri ile hacca gitmek üzere Kuzey Kafkasya, Kazan ve Türkistan'dan iskelelere gelen kişilerin güvenliği bakımından da önem arz etmekteydi.[3] Diğer bir deyişle, Kafkasya'daki kaleler bölgede askerî olduğu kadar iktisadî ve ticarî anlamda da oldukça yüksek bir öneme haizdi.

Merkezden uzak, sarp ve yalçın dağlarla, hırçın bir deniz arasına sıkışmış, kışların uzun ve sert yaşandığı, tehlikenin nereden ne zaman geleceği, Rusların, Kozakların ya da kabîlelerin karadan mı denizden mi baskın yapacağı belli olmayan böylesine uzun bir serhâddin korunması, lojistik ve iâşesinin temini çok büyük mâliyetler gerektiren bir faaliyetti. Kuzeybatı Kafkasya'daki kaleler ancak deniz yolu ile gelebilecek bir ikmali beklemek zorundaydı.Bu kalelerin stratejik bakımdan en önemlisi, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yönelik "Kuzey Siyaseti"[4] ola-

---

[2] *Risâle-i fî Ahvâli Kırım ve Kuban*, Âtıf Efendi Ktb. 1886, 34a. Ayrıca bkz. Yücel Öztürk, "Osmanlı Karadenizi Hakkında Bir Risale", *Karadeniz Araştırmaları*, 13, (2007), 82.

[3] Jean François de Gamba, *Voyage dans la Russie Méridionale, et particulièrement dans les provinces situées au-delà du Caucase, fait depuis 1820 jusqu'en 1824*, Paris 1826; Marigny, *A.g.e.* 105.

[4] Osmanlı Devleti'nin "Kuzey Siyaseti" kavramı tarih literatürüne yaşayan en büyük Osmanlı tarihçisi olan Halil İnalcık tarafından sokulmuştur. Ancak Fâtih Sultan Mehmed'in siyasî dehâsını gösteren, onun yerinde kararları ve fütuhâtı ile bunların neticesi olarak 1774'e kadar korunan Karadeniz'in kapalı tutulması uygulaması dışında böyle bir siyasetten söz etmek bizce zor görülmektedir. 1569 yılında yapılan Astarhan Seferi ise bir başka siyasî dehâ olan Kânûnî Sultan Süleyman'ın 1563'te hazırlıklarına başladığı ancak vefatından sonra kötü uygulanan ve bu yüzden başarısız olan bir girişimdir. [Konu hakkında bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966.] Hem Fâtih Sultan Mehmed'in ölümünden sonra hem de Astarhan Seferi'nin ardından Rusya ve hatta Polonya'ya yönelik Osmanlı savunması ve siyaseti 1774'e kadar büyük ölçüde Kırım Hanlığı üzerinden yürütülmüştür. Bu durum anılan devletlerle ilişkilerin, Cengiz Han çağın-

rak da ifade edilen askerî-siyasî uygulamalarının yürütülmesinde önemli rol oynayan, Kefe Sancağı ile birlikte ana üs olan Azak Sancağı'nın merkezi Azak Kalesi idi. İstanbul'a gelecek olan Rus elçileri, kalede oturan Azak sancakbeyleri tarafından karşılanır, onlarla görüşür ve gerek görülürse onlar tarafından İstanbul'a gönderilirlerdi.[5] Moskova Büyük Knezi III. İvan'ın elçileri 1492'de Kefe ve Azak'taki Osmanlı yetkilileri ile temasa geçmiş ve pâdişâhla iyi ilişkiler kurmanın yollarını aramışlardı.[6] Azak Kalesi, siyasî ve askerî olduğu kadar aynı zamanda yapı olarak da diğer kalelerden önemli bir yere sahipti. Don nehri kıyısında, dört köşeli, çevresi 4000 adım uzunluğunda, güney tarafı hendekle çevrili, 1640'larda *Ten Suyu Kapısı*, *İskele Kapısı* ve *Frenk Hisarı Kapısı* isimli üç demir kapısı ve kırk kulesi bulunan,[7] dönemin şartlarına göre sağlam bir yapı olan Azak Kalesi 1735'te son defa kuşatıldığında tabyalarla çevriliydi. Tabyaların etrafında ağaç kütüklerinden çitler ve 3,5 m. derinliğinde su dolu bir hendek vardı.[8] Ruslar ve Kozaklar Azak'a yönelik saldırılarında kış aylarında nehirlerin buz tutmasından yararlanırlar ve ilkbaharda kendi bölgelerine çekilirlerdi.[9] Ruslar ve Kozakların şayka ve kayıkları ile Don nehrini geçmesine engel olmak için 17. yüzyılın ortalarında Azak Kalesi yakınında IV. Mehmed'in emriyle üç küçük kale inşâ edildi. Ölü Ten nehrinin Azak Denizi'ne döküldüğü yerde Köprülü Mehmed Paşa ve Kırım Hanı IV. Mehmed Giray tarafından yaptırılan, dört köşe bir hisar olan Seddü'l-İslâm Kalesi'nde bir dizdâr komutasında 500 muhâfız, birer oda yeniçeri, topçu ve cebeci vardı.[10] Kale 21 Temmuz 1697'de Rusların eline geçtiği zaman içinde 115 asker ve 31 top bulunuyordu.[11] Azak Kalesi'nin yakınında yine Köprülü Mehmed Paşa'nın yaptırdığı, daire şeklinde, küçük bir yapı olan Şâhî Kule'de bir dizdâr komutasında 100 muhâfız, birer oda yeniçeri, topçu ve cebeci ile 6 top, cephânelik, erzak ambarları, bir cami ve bir mescid vardı.[12] IV. Mehmed'in annesi Hatice Tarhan Vâlide Sultan adına Gürcü Mustafa Paşa ve Kırım Hanı IV. Mehmed Giray'ın inşâ ettirdiği, daire şeklinde bir yapı olan Sultaniye Kulesi'nde birer oda yeniçeri, topçu

---

da kalmış bir siyasî ve askerî organizasyona bırakılmasına ve Rusya'nın yaptığı reformların gözden kaçırılmasına yol açmış, bir örnek olarak Osmanlı Devleti'ni yok olmanın eşiğine getiren 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı öncesinde, Çariçe II. Yekaterina ve bakanlarının Rusya'nın iktisadî ve malî kaynaklarını nasıl olağanüstü seferber ettiklerine ilişkin bilgiler Bâb-ı Âlî'ye ulaşmamıştı. 1774'ten sonra alınan tedbirler ise artık sonuç vermemiştir.

5 Örnek olarak bkz; *BOA. MD No. 9*, 105, Hk. 26.

6 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal*.., 335.

7 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 339.

8 Şirokorad, *A.g.e.* 95.

9 Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I, 452, not. 32.

10 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 343

11 Zinkeisen, *A.g.e.* 6, 137.

12 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 343

ve cebeci ile bir cami ve bir tekke vardı. Şâhî ve Sultaniye kuleleri arasında Don nehri üzerinde, şayka ve kayıkların geçmesini önlemek için üç kat, kalın demir zincirler çekiliydi.[13] Anılan palankalar, Temmuz 1695'te Ruslar tarafından işgâl edildiklerinde Azak Kalesi'nin öncü tabyaları durumundaydılar.[14] Kırım Yarımdası'nın karşısında, Kerç Boğazı kıyısındaki Taman Kalesi, beşgen şeklinde, çevresi 600 adım uzunluğunda, on adet üstü tahta örtülü, on adet de örtüsüz kuleleri, biri batıya biri kuzeye bakan iki kapısı bulunan ve hendekle çevrili kâgir bir yapıydı.[15] "Taman'dan sekiz saat mesafede", Azak Denizi yakınında, Kuban nehrinin kollarından birinin kıyısında yer alan, Karadeniz'e çıkış yollarının güvenliğini temin için ileri karakol olan ve Kozakların denize açılmasını engelleyen Temrük Kalesi, kumsal zeminde kurulu, dört köşeli, köşelerinde üstü tahta örtülü kuleler bulunan, kâgir ve yalın kat duvarlı bir hisardı. Osmanlı ve Kırım birlikleri, 16. ve 17. yüzyıllarda Taman ve Temrük kaleleri üzerinden Kuzey Kafkasya'ya sevk edilirlerdi.Taman'dan güneye doğru uzanan bölgede ise Kızıltaş ve Ada kaleleri vardı. Kızıltaş Kalesi, Adahun Gölü'nün Karadeniz'le birleştiği yerde, Taman ve hinterlandını Çerkeslerin saldırılarından korumak amacıyla I. Selim zamanında kurulmuştu. 1640'larda dört köşeli, köşelerinde üstü tahta örtülü kuleler bulunan, çevresi 200 adım uzunluğunda, yüksek kâgir duvarlı bir yapı olan ve içerisinde dizdâr evi, kışla, bir mescid, ambar ve cephanelik bulunan 10 adet topa sahip[16] Kızıltaş Kalesi, Kozakların şayka ve kayıklarla Kuban nehri üzerinden Karadeniz'e çıkmalarını önleme görevini de üstlenmişti. Kırım Tatarlarının *Adalı*, Osmanlıların *Ada Çerkesleri* olarak adlandırdığı ve 19. yüzyılda başka kabîleler arasında eriyen Hetuk kabîlesinin topraklarında inşâ edilen Ada Kalesi, Kozak saldırılarına karşı savunma görevi yapıyor, Kozakların gemi, şayka ve kayıklarla Kuban nehrine geçmelerine engel oluyordu. Temrük Kalesi ile deniz arasındaki boğazı denetlemek ve Kozaklarla, Çerkeslerin korsanlık ve yağmacılıklarına karşı Taman ve civarının muhafazası açısından 16. yüzyılın ikinci yarısında önemi artan bir üs olan Ada Kalesi dizdârı ve muhâfızlarının maaşı geçen gemilerden alınan gümrük resminden ödeniyordu. Temrük yakınındaki Boğaz Kalesi Azak Denizi kıyısında Taman ve artalarını Kozakların saldırılarına karşı korumak için yapılmıştı.Azak Kalesi'nin elden çıkmasından sonra Kozaklar ve Rusların Azak Denizi'nden Karadeniz'e geçmesini ve Taman Yarımadası ile Kuban nehri civarına yönelmesini önlemek için 1696'da Kuban nehrinin Azak Denizi'ne karıştığı bataklık ve sazlık alanda, Şâh Adası ucunda ve Azak Kalesi'ne "otuz sekiz", Temrük Kalesi'ne ise "on altı saat mesâfede" Akıntı Burnu denilen yerde ağaç kütüklerinden Acu Kalesi in-

---

[13] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 344.

[14] Zinkeisen, *A.g.e.* 6, 132.

[15] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 266.

[16] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 269.

şâ edildi.[17] İçine kırk top konulan kalenin muhâfızlığına ise Trabzon Beylerbeyi Bağdadlızâde Kara Mehmed Paşa tâyin edildi.[18] Azak Kalesi'nin misyonunu üstlenmesi ve bir yerleşim yerinin çekirdeğini teşkil etmesi düşünülen Acu Kalesi'nde bir cami, bir mekteb, hamam ve cephânelik vardı.IV. Mehmed Giray, Kırım Hanlığı'na tâbi Çerkes ve Nogay kâbileleri ile Kabardey topraklarını göçebe Kalmukların saldırılarından korumak maksadıyla kütüklerden üç kale yaptırdı. Bu kalelerden Nevrûz Kirman, Hatukay topraklarında Kuban nehri kıyısında, orman içinde inşâ edildi. Muhafazasıyla Nevruz Tatarları görevlendirilen, içinde bir cami ve beş ev bulunan kaleye 4 adet şâhî top konuldu. Arslan Beğ Kirmanı, Kalmukların baskısından kurtulmak için Arslan Mirzâ öncülüğünde Kırım Hanlığı'na ait topraklara göç eden Nogaylar için İnçik nehri kıyısında inşâ edildi. İçinde bir mescid bulunan kalede 3 adet şâhî top vardı. Üç kaleden sonuncusu olan Şâd Kirman ise Kabardey topraklarında, İnçik nehrinin Kuban'a döküldüğü yerin yakınında inşâ edildi. Kuleli kâgir bir iç kalesi, bir cami, bir mescid, bir hamam ve bir hanı olan kalede Macar Mehmed Ağa komutasında bir yeniçeri ortası ve 100 Kumuklu muhâfız görevlendirilmişti.[19] Osmanlı Devleti, Azak Kalesi ve civarındaki palankaların 1739'da elden çıkmasından sonra stratejik önemi artan Temrük, Taman ve Acu kalelerini tahkim etti.[20] Taman, Temrük, Kızıltaş, Ada, Boğaz ve Acu kalelerinin de 1774'te kaybı üzerine *Memâlik-i Çerâkise*'nin ve Osmanlı belgelerinde *Sevâhil-i Çerâkise* diye geçen Kuzey Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarının savunmasını Soğucak, Anapa ve Gelincik kaleleri üstlendiler.Soğucak Kalesi 1781'de iki kapılı bir palankaydı. Kalede dizdâr, kethüda, alemdâr, imam ve müezzin dâhil 24 kişilik bir garnizon görev yapıyordu.[21] Kalenin ne şekilde tahkim edilmesi gerektiği, kalenin müdafaa planlarını da yapan Fransız istihkâm subayı Antoine Chabeaux tarafından Bâb-ı Âlî'ye bildirilmişti.[22] Soğucak Kalesi, Bina Emîni Gürcü Süleyman Ağa'nın nezâretinde, Mimar Mehmed Tahir Ağa tarafından Sinop'tan getirtilen kereste, tuğla, kiremit gibi inşâat malzemeleri ve İstanbul'dan gönderilen usta ve işçilerle 1781-1782'de yeniden inşâ edildi.[23] Kenarları 200 metre uzunluğunda, hendekle çevrili, kare planlı bir yapı olan kalenin köşele-

---

[17] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *A.g.e.* 612–613; Mehmed Râşid, *A.g.e.* II, 398-vd; Silahdar Mehmet Ağa, *A.g.e.* I, 251–252.

[18] Silahdar Mehmet Ağa, *A.g.e.* 252.

[19] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 278, 288.

[20] Adıgeçen kalelerin tahkimi ile ilgili kaleme alınan ve Âtıf Efendi Ktb. 1886'da bulunan *Risâle-i fî Ahvâli Kırım ve Kuban* isimli eser, Yücel Öztürk, tarafından "Osmanlı Karadenizi Hakkında Bir Risale" başlığı altında *Karadeniz Araştırmaları*, 13, (2007), 65-92'de yayınlanmıştır.

[21] Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 2 a.

[22] İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Sadrâzam Halil Hamid Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, 5, (1935), 234.

[23] *BOA. Cevdet Askeriye No. 47391.*

rinde tabyalar vardı. İskelesi bulunan ve batıdan esen rüzgârlara karşı gemilere mükemmel bir demir atma yeri olan Soğucak'ta vali konağı, cephânelik, cami, hamam ve dükkânlar yapıldı. Kalenin ve diğer binaların inşâsı için İstanbul'dan 305.000 kuruş gönderildi, kalan masraf Soğucak Gümrüğü'nden karşılandı.[24] 1811'de Rusların eline geçen, Bükreş Anlaşması (1812) ile Osmanlı Devleti'ne geri verilen Soğucak Kalesi 1820'de Osmanlı garnizonu tarafından terk edildi ve harabe hâline geldi.Kuzey Kafkasya kıyılarının savunmasına destek olacak ve kalelerin ikmâlinde görev alacak Osmanlı donanmasının barınması amacıyla 1782'de Mimar Mehmed Tahir Ağa tarafından Soğucak'ın 1 mil yakınındaki Gelincik Burnu'nda Gelincik limanının yapımına başlandı.[25] Gelincik limanı ile onu koruyacak tabyalar, Bina Emîni Gürcü Süleyman Ağa'nın nezâretinde Temmuz 1783'te tamamlandı.[26] İçine 5 top ve cephâne konulan Gelincik Kalesi'nin muhâfızlığı Kırım Hanı Şahin Giray'ın sütkardeşi Mehmed Giray'a verildi. Gelincik limanı Abazaların ticaret yaptığı ve etrafında toplandıkları bir yerdi. Ahşaptan yapıldığı için bir süre sonra harap olan, bu nedenle 1789'da yeniden inşâ edilen ve müstahfızlar konulan[27] Gelincik Kalesi 1820'de Osmanlı garnizonu tarafından terk edildi.Karadeniz kıyısında, Şefâke kabîlesinin yaşadığı Taman Yarımadası'nda, Kuban nehrinin ağzından 33 km. güneyde, üç yanı denizle çevrili Kızılkaya denen kaya çıkıntısı üzerinde 1782'de Anapa Kalesi'nin inşâsına başlandı. Ferah Ali Paşa nezâretinde, Mimar Mehmed Tahir Ağa ve Mühendis Hüseyin Ağa tarafından 1782-1785 arasında birçok bina ve tesisle birlikte tamamlanan, Ferah Ali Paşa'nın "Karadeniz'de Anadolu'nun kilidi" olarak nitelediği[28] Anapa Kalesi'nin tabyalarına toplar yerleştirildi.[29] Kuzey Kafkasya'nın tahkimatı Anapa Kalesi ile sınırlı kalmadı. 1785-1786'da Kuban nehri boylarında ve civarında yaşayan kabîlelerin topraklarında kaleler ve tabyalar yapıldı. Soğucak'a 100 saat mesafede, Besleney topraklarında Nogayların iskân edildiği bölgedeki Hacılar mevkiinde Kaftancı Ali Ağa nezâretinde toprak bir hisar olan Hacılar Kalesi inşâ edildi.[30] Muhâfızlığı Nogay Ali Ağa'ya verilen, dört tarafı hendekle çevrili kaleye asker ve cephâne gönderildi.[31] Hacılar Kalesi'ne toplar kondu ve topçular görevlendirildi.[32] Bu kalenin inşâsı ile

---

[24] *BOA. HH No. 46914*; Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 3.

[25] *BOA. Cevdet Askeriye No. 14677.*

[26] *BOA. Cevdet Askeriye No. 13119*; *BOA. HH No. 1011/C.*

[27] *BOA. Cevdet Askeriye No. 37839.*

[28] Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 20.

[29] Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 20–23; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 183. Anapa Kalesi ve civarındaki faaliyetler hakkında bkz. Fedakâr, *A.g.e.*

[30] *BOA. HH No. 1011/B*; *BOA. HH No. 1011/C*; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 192.

[31] *BOA. Cevdet Askeriye No. 13058.*

[32] Fedakâr, *A.g.e.* 62-63.

Kabardeyler kendilerini emniyette hissetmeye başladılar. Çerkes kabîlelerinin talebi üzerine Kuban ve Laba boylarında üç toprak tabya yapıldı. Bu tabyalardan ilki Sofracıbaşı Abdullah Ağa nezâretinde, Temirgoy ve Mahoş topraklarında, Nevruz Nogay kabîlesinin iskân edildiği Buhur çayı mevkiinde, ikincisi Kuban nehrinin Rusya yakasında kalan ve Ruslar tarafından tahkim edilen Acu Kalesi'nin karşısında ve Soğucak'a 60 saat mesafede, üçüncüsü ise Temirgoy topraklarında Laba nehri boyunda inşâ edildi.[33]

b) Kalelerin Tâmir ve Bakımı

Kalelerin tâmir ve bakımı merkezden gerçekleştirilirdi. Onarımlar, Osmanlı merkez bürokrasisinde birçok işlem yapılmasına yol açar ve ülkenin değişik yerlerinde çeşitli faaliyetlere neden olurdu. Tâmirden önce İstanbul'dan keşif için mimar gönderilir, bu mimarın düzenlediği keşif defterine göre maliyet ve ihtiyaçlar tespit edilirdi. Azak, Acu ve Anapa'da hem kalenin hem de şehirdeki mirî binaların tâmir ve bakımından sorumlu birer mimar ağa görev yapıyordu.[34]

Azak Kalesi'nin tâmir masrafları 16. yüzyılda Kefe ve Azak mukâtaalarından karşılanıyordu. Azak Kalesi, 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın ilk çeyreğinde birkaç kez onarımdan geçti. Tâmirat Kefe kâdısı vasıtası ile temin edilen usta ve işçilerle, Anadolu, Adana, Karaman ve Sivas eyâletlerinin zâimleri ve sipahileri tarafından yapıldı. İnşaatta kullanılan keresteler Bolu Dağları'nda kestirilerek gemilerle Azak'a gönderildi, tâmir masraflarının bir kısmı Babadağ cizyesinden karşılandı.[35] Kalenin surları, tabya ve duvarları ile kaledeki kışla, tophâne ve top arabacıları kârhânesi, barut mahzeni gibi binaların tâmir ve bakımı için kullanılan taş, kireç, zincir ve araba ücretleri ile diğer masraflar Azak Defterdârı tarafından temin edilir, kayıtları defter hâlinde tutularak İstanbul'a gönderilirdi.[36] 1642'de geri alınmasından sonra tâmir edilmeyen Azak Kalesi 1689-1690'da tâmir edilerek Rus saldırılarına karşı daha sağlam hale getirildi.[37]

Azak Kalesi, 22 Temmuz 1711'de imzalanan Prut Barışı ile geri alındı ve muhafazası Trabzon beylerbeylerinin uhdesine verildi. Kale burada görevlendirilen Trabzon eyâleti askerleri tarafından 1715'te tâmir edildi.[38] Azak Kalesi, Ruslardan geri alındıktan sonra eski güçlü konumuna getirilmesi için sık sık tâmir gördü. 1719'da Hassa Mimarı Hacı İbrâhim Ağa ve hassa neccarlarından Ahmed İbrâhim

---

[33] *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 55902; BOA. Ali Emirî I. Abdülhamid No. 10086;* Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 184; Fedakâr, *A.g.e.* 62-63

[34] Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *OA*, II, (1981), 16.

[35] *BOA. Cevdet Askeriye No. 20575, 23432, 26667, 46050, 46977.*

[36] *BOA. D.BŞM Azak Hazînesi No. 1676.*

[37] *BOA. Cevdet Askeriye No. 43840, BOA. İbnülemin Askeriye No. 2394, No. 2405.*

[38] *BOA. Bâb-ı Asafi Divan Kalemi No. 685.*

ile İstanbul'dan gönderilen, ücretleri Midilli ve Molova mukâtaalarından ödenen işçiler tarafından tâmir edildi.[39] Kale, 1724'te bina emîni tayin edilen Azak Defterdârı Mustafa Efendi'nin nezâretinde, İstanbul'dan gönderilen Hassa Mimarı Mustafa Ağa ile kırkı neccar, 214 usta tarafından yeniden onarıldı. İnşaat için gerekli kirecin önceden yakılması, odunun civardan temin edilmesi, taşların tonbazlarla taşınması dahi İstanbul'dan gelen tâlimatlara göre yapıldı.[40] 1729'da Azak Kalesi bina emîni tâyin edilen Mehmed Ağa'ya tâmirde neler yapılacağı, yerli kulu askerlerin toprak taşıma ve hendek kazma işlerinde kullanılacağına kadar İstanbul'dan bildirildi. İnşaat için gerekli kereste İstanbul'dan gönderildi.[41] 1733'te bina emînliğine Azak Defterdârı Mehmed Ağa, mimarlığa Hüseyin Halîfe getirildi. İstanbul'dan Azak'a 157 usta ve işçi yollandı. Azak Kalesi ile Seddü'l-İslâm ve Toprak Kale palankaları 1735'te bina emîni tayin edilen Yeğen-zâde Mustafa Efendi nezâretinde son defa onarıldı. Bu tâmirde kaledeki lağım yolları da elden geçirildi.[42]

Temrük Kalesi, Sultan III. Murad'ın emri ile 1576'da tâmir edilmiş ve *"Emere el-Sultan Murad bin Selim Han-ı Sânî/Amele Hacı Ali Ağa dizdar-ı zamane 983"*[43] yazılı tâmir kitabesi konmuştu. Taman Kâdısı, 1593'te Boğaz Kalesi'nin tâmiri gerektiğini İstanbul'a bildirmiş, Dîvân-ı Hümâyûn bu işle Çerkes beylerinden Mehmed Bey'i görevlendirmişti.[44]

Kerç, Taman, Temrük ve Kızıltaş kaleleri, Azak Kalesi'nin kuşatılması ve kaybı üzerine 1696'da tâmir edildi.[45] Kalelere yeniçeri ve mühimmât takviyesi yapıldı.[46] Rus sınırına ve Karadeniz'e en yakın askerî üsler ve ikmâl merkezleri olan Taman, Temrük ve Acu kaleleri Rusya ile barış yapıldıktan sonra da tâmir edildi.[47] Acu Kalesi, Bina Emîni Bostancıbaşı Mustafa Ağa ve Mimar Humbaracı Frenk Mehmed Ağa'nın nezâretinde, 34 gemiden meydana gelen Donanma-yı Hümâyûn personelinin çalışmasıyla 1703'te genişletildi.[48] Taman Kalesi'nin 1704'te yapılan tâmirinde kullanılan demirin ve diğer malzemelerin bedeli Samakov cizyesinden,[49] bıçkıcı ve neccar ücretleri İstanbul Gümrüğü'nden,[50] amele ücretleri Eflak

---

[39] *BOA. İbnülemin Maliye No. 7356; BOA. Ali Emirî III. Ahmed No. 10689.*

[40] *BOA. Tâmirat Defteri No. 7829, 322-326.*

[41] *BOA. Tâmirat Defteri No. 7829, 334; BOA. Ali Emirî III. Ahmed No. 6379, 9352.*

[42] *BOA. Tâmirat Defteri No. 7829, 350, 356; BOA. Cevdet Askeriye No. 51969.*

[43] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 267.

[44] *BOA. MD No. 72,* Hk. 93.

[45] *BOA. Cevdet Askeriye No. 9099.*

[46] *BOA. İbnülemin Askeriye No. 4595.*

[47] *BOA. İbnülemin Askeriye No. 6083; BOA. İbnülemin Bahriye No. 1462; BOA. Cevdet Askeriye No. 4302.*

[48] *Anonim Osmanlı Tarihi,* 261–262.

[49] *BOA. İbnülemin Askeriye No. 3679.*

[50] *BOA. İbnülemin Maliye No. 6174.*

haracından ödendi.[51] Taman ve Temrük kaleleri 1737-1738'de Bina Emîni Hasan Ağa nezâretinde, Hassa Mimar Halîfesi Yusuf Ağa tarafından tâmir edildi. Tâmir sırasında ve kaleleri çevreleyen hendeklerdeki şarampolar için gerekli ağaçlar, Kırım Hanı'nın organizesi ile Çerkezistan dağlarında kesildi ve kalelere taşındı.[52] Adı geçen kaleler 1758-1763 arasında Hassa Mimar Halîfesi Abdullah Ağa, Bina Emîni Mehmed Ağa, Bina Emîni Ahmed Ağa ve Cebecibaşı Mustafa Ağa'nın nezâretinde İstanbul'dan gönderilen malzemelerle onarıldı.[53] Kaleler için gerekli malzeme Taman iskelesi üzerinden taşındı ve nakliye bedeli Taman Gümrüğü'nden karşılandı.[54]

Soğucak Kalesi'nin surları ve kapıları ile kaledeki dizdâr konağı, kışla, cami, hamam, çeşme ve mirî dükkanların onarımı için Mimar Yakûb Ağa, Corci, Nikola ve Yorgi kalfalarla birlikte 1723'te keşif yaptı ve hazırladığı keşif defterini Soğucak Kadısı İbrahim Efendi'nin mührü ile İstanbul'a arz etti.[55] Başbuğ tâyin edilen Süleyman Paşa'nın nezâretinde 1723-1725 arasında onarılan kalenin tâmir masrafları Edirne, Kili, İsakçı ve İsmail cizyesinden karşılandı.[56] Gerekli demir Samakov'dan satın alındı.[57] İnşaatta kullanılacak taş, kireç ve kereste ile diğer malzemelerin taşınması için Canım Hoca Mehmed Paşa'nın nezâretinde Sinop'ta kalyonlar ve 40 tombaz yaptırıldı.[58] Usta ve işçiler Edirne ve İstanbul'dan,[59] inşaat için gerekli malzeme Trabzon üzerinden gönderildi.[60] İnşaatın hızla tamamlanması amacıyla bölgedeki görevlilere emirler yazıldı.[61] Soğucak Kalesi tâmir edilmesinin ardından sancak olarak Trabzon eyâletine bağlandı.

Bataklık bir arazide ve ahşaptan yapıldığı için çürüyen Acu Kalesi 1726'da yeniden inşâ edilmeye başlandı.[62] Kalenin keşfini İstanbul'dan gönderilen Hassa Mimarı İbrâhim Ağa yaptı. Bina emînliğine Gümüşzâde Mustafa Ağa tâyin edildi. Gerekli kereste ve inşaat malzemeleri İstanbul'dan gönderildi. Kaledeki cami,

---

[51] *BOA. İbnülemin Hariciye No. 874.*

[52] *BOA. Cevdet Askeriye No. 29224, 49662, 37169.*

[53] *BOA. Cevdet Askeriye No. 8291, 23378, 47421, 48179, 49795; BOA. Cevdet Eyâlet-i Mümtâze No. 245.*

[54] *BOA. Cevdet Askeriye No. 40762.*

[55] *BOA. MAD İnşaat Muhasebesi Defteri No. 2542; MAD Masârif-i İnşaiyye Defteri No. 1367*, 2- vd; Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Mimarî Tarihinin Arşiv Kaynakları", *İÜEF Tarih Dergisi*, III/5–6, (1953), 118.

[56] *BOA. İbnülemin Maliye No. 7207, 7208, 7209, 7224.*

[57] *BOA. MAD No. 3165*, 40.

[58] *BOA. Cevdet Bahriye No. 440.*

[59] *BOA. İbnülemin Askeriye No. 7648.*

[60] *BOA. Cevdet Askeriye No. 30438.*

[61] *BOA. Cevdet Askeriye No. 24639; BOA. Cevdet Bahriye No. 1394; BOA. İbnülemin Askeriye No. 7356.*

[62] *BOA. Cevdet Askeriye No. 24120.*

mekteb, hastane ve cephânelik tamamlandı. Kalenin duvarları ise yeni bir keşif yapılmak sureti ile Hassa Mimarı Yakûb Ağa tarafından 1729'da bitirildi.[63] Kuban nehrinin Acu Kalesi civarında akmakta iken yatağının değişmesi üzerine, yeniden Acu tarafına akması için 1759'da setler yaptırıldı.[64] Mart 1759'da Kuban nehri üzerine bir rıhtım inşâ edilmesi, kale ve kaledeki suyollarının tâmiri için keşif yapıldı.[65] Bina Emîni Hüseyin Ağa nezâretinde 1759-1762 arasında Acu Kalesi'nin ve suyollarının tâmiri ve isâlesi tamamlandı, kaleye içme suyu getirildi.[66]

Kırım'ın elden çıkması, Kuzey Kafkasya'nın Osmanlı Devleti için taşıdığı siyasî, askerî ve iktisadî önemi artırdı ve Bâb-ı Âlî'nin buraya el atması gerekti. Bölgede askerî ve iktisadî bir merkez yaratılması ihtiyacı üzerine 1782'de Ferah Ali Paşa nezâretinde, Mimar Mehmed Tahir Ağa ve Mühendis Hüseyin Ağa tarafından Karadeniz kıyısında, Şefâke kabîlesinin yaşadığı Taman Yarımadası'nda Kuban nehrinin ağzından 33 km. güneyde, üç yanı denizle çevrili Kızılkaya denilen kaya çıkıntısı üzerinde Anapa Kalesi'nin inşâsına başlandı.[67] İnşaat masrafları için İstanbul'dan Ekim 1783'te 15.000 kuruş gönderildi.[68] Ferah Ali Paşa, kalenin inşâsı ve imarı çalışmalarında yerel imkanlardan yararlanmak istedi.[69] Ancak, bunların yetersiz kalması üzerine İstanbul'dan Anapa'ya para, inşaat malzemesi ve duvarcı, taşçı, demirci, kireççi, marangoz gibi ustalar gönderildi.[70] Anapa'da 1782-1786 arasında ağa konağı, yeniçeri kışlası, iki karakol, mahkeme binası, biri Mihrişâh Vâlide Sultan adına iki câmi, medrese, mekteb, kütüphâne, iki hamam, biri iki katlı, 24 odalı dört mahzenli, diğeri 22 odalı iki han, gümrük binası, 4 odalı bir ambar, çeşme, kasabhâne, buzhâne, fırın, değirmen ve 550 dükkân inşâ edildi.[71]

1787-1792 Osmanlı-Rus savaşında Rus saldırılarından zarar gören ve işgâle uğrayan Anapa Kalesi 1794'de Mimar Halîfesi Selanikli Hâfız Mehmed Emin Efendi'nin nezâretinde, İstanbul ve Kastamonu sancağından gönderilen işçilerce onarılmaya başlandı.[72] Kalenin tâmiri İstanbul'dan gönderilen Halîfe-i evvel Mühendis İbrâhim Kâmî Efendi ve Bina emîni Tosun Mehmed Ağa gözetiminde İstanbul ve Anadolu'dan gelen işçilerle 1794-1798 arasında devam etti.[73] Kalenin tâmiri için

---

[63] *BOA. Tâmirat Defteri No. 7829, 368-369.*

[64] *BOA. Cevdet Askeriye No. 2625.*

[65] *BOA. Cevdet Askeriye No. 17542.*

[66] *BOA. Cevdet Askeriye No. 17541; BOA. Cevdet Belediye No. 4322.*

[67] *BOA. HH No. 1011/C.*

[68] *BOA. Cevdet Askeriye No. 52021.*

[69] *BOA. Cevdet Askeriye No. 1134.*

[70] *BOA. Cevdet Askeriye No. 1168; 1193; 1076.*

[71] *BOA. D.BŞM No. 6623/68; BOA. D.BŞM No. 6656/21;* Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 24a-25b.

[72] *BOA. Cevdet Askeriye No. 7769; BOA. Cevdet Nafia No. 47; BOA. HH No. 6339.*

[73] *BOA. MMD No. 7971; BOA. Cevdet Askeriye No. 3708, 3981, 4033, 5500, 5872, 12844.*

Erzurum, Bayburt ve Gümüşhâne sancaklarından 300 Ermeni duvar ustası gönderilmesi kararlaştırıldı. Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa 12 Ağustos 1796'da adı geçen sancaklardan "300 Ermeni amelenin tertip edilmesi ve Trabzon iskelesine sevki" ile görevlendirildi.[74] Masrafları Trabzon Gümrüğü'nden ödenecek olan işçiler 50'şer kişilik gruplar hâlinde deniz yolu ile Trabzon'dan Anapa'ya gönderilecekti. Amelelere günlük 75 akça verilecek ve iki aylık ücretleri peşin ödenecekti. Ermeni amelelerin her 50 kişisi bir Müslüman zabitin sorumluluğuna verildi.[75] Mart 1797'de Bolu, Kastamonu, Sinop sancaklarından 500 işçi daha istendi.[76] Ağustos 1797'de İstanbul'dan 100 duvarcı, 50 lağımcı, 30 neccar, 20 hamamcı, 20 taş kırıcı, 20 seng-tıraş (taş yontucu) ve 6 ahengerân olmak üzere 246 usta gönderildi.[77] 1797'de kale inşaatında çalışan usta ve işçi sayısı 1500'ü buldu.[78] Ekim 1796'da başlayan ve 7-8 ay süren vebâ salgını kale halkı ve işçiler arasında ölümlere yol açtı.[79] Hastalık, iklim ve hayat şartlarının zorluğu yüzünden bazı işçiler Anapa'dan kaçtılar. Bina emîni Tosun Mehmed Ağa, Temmuz 1797 tarihli raporunda kaçan işçilerin isimlerini İstanbul'a bildirdi.[80] 1798'de Aydın, Sultanönü, Karahisar, Menteşe ve Teke sancaklarındaki tımar ve zeâmet sahipleri kale binası ve şarampoları ile mütemmim binaların yapımında çalışmak üzere Anapa'ya gönderildi.[81] Sonunda tâmiri tamamlanan ve içinde 250 dükkânla, 350 ev inşâ edilen Anapa Kalesi'ne halk ve askerlerin ihtiyacını karşılamak için 3,5 saatlik mesafeden kanallarla su getirildi.[82] Kaleye savunmasını takviye etmek amacıyla Kastamonu ve Canik sancaklarından toplanan 1000 tüfek-endaz asker bırakıldı,[83] Varna'dan getirilen 38 demir balyemez, 5 tunç şahî top yerleştirildi.[84] 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşında bir kez daha işgâl edilen, Bükreş Anlaşması ile geri alınan kale 1813-1814'te yeniden tâmir ve tahkim edildi. Anapa Kalesi'nde görevli yeniçeri ortaları için 1817'de kışlalar yapıldı.

---

74 *BOA. Cevdet Askeriye No. 42130; BOA. Cevdet Askeriye No. 12844.*

75 Fedakâr, *A.g.e.* 203.

76 *BOA. Cevdet Askeriye No. 9050.*

77 *BOA. Cevdet Askeriye No. 4033;* Fedakâr, *A.g.e.* 202.

78 Fedakâr, *A.g.e.* 208-209.

79 Fedakâr, *A.g.e.* 203.

80 *BOA. Cevdet Askeriye No. 4738.*

81 *BOA. Cevdet Askeriye No. 53257.*

82 *BOA. HH No. 13098.*

83 *BOA. HH No. 13098.*

84 *BOA. Cevdet Askeriye No. 42190.*

c) Kaleler Arasındaki Ulaşım ve Haberleşme

Kaleler arasında haberleşmeyi sağlamak için *menzil* teşkilâtı bulunmaktaydı. Haberleşme *ulak* denilen görevli vasıtasıyla yapılırdı. Menzillerin bakımı ile ulak beygiri temini ve hesaplarının tutulması kadıların sorumluluğundaydı.[85]

Azak menzili, Azak Kalesi Beşlüyân Ağası yönetiminde faaliyet gösterirdi.[86] 10 beygir tahsis edilmiş olan menzilin masrafı 1000 kuruş olup bu miktar Hazîne-i Âmire tarafından karşılanırdı. Azak Kalesi Muhâfızı Mustafa Paşa'nın talebi ile 1726-1727'de menzil masrafına 250 kuruş zam yapıldı.[87]

Temrük ve Acu kaleleri arasında Yamansu ve Karaçöngel ırmakları, Acu ve Azak kaleleri arasındaki "İştek Geçidi" denilen yerde, Kuban nehri ile Üzengilü, Kertmelü, Aşîn, Bî ve Gömlek ırmakları vardı. Top, cephâne, mühimmat ve zâhire, buralardan arabalarla ve büyük güçlükle sevk edilirdi. Güzergâh üzerindeki bazı menzillerde askerin ihtiyacı için kuyular bulunmaktaydı. Azak Kalesi'ne top, cephâne, mühimmat ve zâhire, 350 mil uzaktaki Yeni Kale'den deniz yoluyla da gönderilirdi. Gemiler, çok sığ olan Azak Denizi'nde kaleye yakın Akçakumlar adlı sahile yanaşırlardı.[88] Soğucak Kalesi'nin yeniden inşâsından sonra Kasım 1725'te Soğucak ile Taman kaleleri arasında menzil teşkil edildi.[89] Güzergâh üzerinde yer alan, ulaklar ve seyyahların kullandığı köprülerin tâmirinden civardaki kalelerin *cisr ağası* sorumluydu. Bu konuda daha yüksek rütbeli görevlilere de emir verilirdi. Mesela, Nisan 1726'da Azak Kalesi civarındaki köprülerin tâmiri için Azak Kalesi Muhâfızı Mirzâ Mehmed Paşa ile Azak Defterdârı ve Bina Emîni Mustafa Efendi görevlendirilmişti.[90] Top, cephâne, mühimmat ve zâhire, sığırların ya da mandaların koşulduğu arabalarla ve büyük güçlükle sevk edilir, yolun bulunmadığı durumlarda ve fizikî şartların bozuk olduğu yollarda taşıma at, katır ve eşek sırtında yapılırdı. Arabaların temini kadıların göreviydi. İskelelerden ve menzillerden kalelere yük taşıyan arabalara, taşıdıkları yük ve mesafe kadar ücret ödenirdi.

Dağlar ve bataklıklarla çevrili olan kalelere denizden ulaşmak karadan ulaşmaktan daha kolaydı. Bu nedenle kaleler arasında *menzil kayığı* kullanılırdı. Payitaht ile haberleşme *çamlıca kayığı* denen teknelerle sağlanıyordu. Anapa'dan İstanbul'a, İstanbul'dan Anapa'ya irtibatı sağlamak üzere dört adet çamlıca kayığı kullanılıyordu.

---

[85] *BOA. İbnülemin Dahiliye No. 2706; BOA. Ali Emirî III. Ahmed No. 11558.*

[86] *BOA. Cevdet Nafıa No. 954, 1989.*

[87] *BOA. MAD No. 8470*, 272'den Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002, 101.

[88] *Risâle-i fî Ahvâli Kırım ve Kuban*, Âtıf Efendi Ktb. 1886, 36b-37a. Ayrıca bkz. Öztürk, a.g.m. 84.

[89] *BOA. Ali Emirî III. Ahmed No. 11558.*

[90] *BOA. Tâmirat Defteri No. 7829*, 330.

B. Kalelerin Muhâfızları (Garnizonlar) ve Lojistiği

Kaleler yapı ve mühendislik anlamında ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, orada görev yapan ve kaleleri savunan askerler de en az bu kaleler kadar önemliydi. Öte yandan garnizonlardaki asker sayıları ve sınıfları kalelere ve yüzyıllara göre farklılık göstermekteydi. İmparatorluğun farklı yerlerinden gelmiş çeşitli ırklara mensup Müslüman, Hıristiyan, Çerkes, Tatar, Nogay ve diğer etnik gruplardan oluşan askerler 'Osmanlı' ve 'İstanbul' kökenli bir komuta heyetinin yönetimi altındaydı.

Kalelerin komutanlarına *dizdâr* denilirdi. *Kale ağası* da denilen dizdâr; kalenin güvenliği, savunması, bakımı ve onarımı ile kaledeki topların, cephanenin ve ambarlardaki zahirenin muhafazasından sorumluydu. Turnacı, samsoncu ve zağarcı ortaları dışındaki yeniçeri ortalarının çorbacıları ve çavuşlarından seçilen dizdârlar, pâdişâh beratıyla bu göreve getirilirlerdi. Dizdâr, kalede görevli kethudâ, imam, müezzzin, bölükbaşı, topçular ve müstahfızların âmiriydi. Kale ile ilgili konularda doğrudan dizdâra hüküm yazılırdı. Dizdârın yolsuzluğu ya da yetersizliği görülürse konu kadıya iletilir, kâdı da denetimini yaparak durumu bir ilâmla eyâlet merkezi ve İstanbul'a bildirirdi. Yolsuzluğu ve yetersizliği sabit görülen dizdâr azledilir ve yerine başkası atanırdı.[91]

Dizdarların görevleri arasında, casuslar vasıtası ile "Abaza ve Çerâkise ve Dadyan ve Gürcistan ve mahall-i sâire" nin durumunu,[92] Ruslar ve Kozakların askerî faaliyetlerini takip etmek ve istihbarat yapmak vardı. Dizdarlar, kalelerinde görev yapan ve kapıkulu olmayan birliklerin boşalan ağalık ve kethüdalıklarına İstanbul'a arz etmek sureti ile tâyin yapabilirdi.[93] Kalelerin bulunduğu sancakların sancakbeyleri ile kimi sancak ve kalelerde görev yapan *muhâfız* denilen yönetici dizdârların âmiriydi. Bu kişiler, İstanbul'a bildirmek şartı ile yetersiz ve olumsuz gördükleri dizdarları azlederek yerlerine başkalarını tâyin edebilirlerdi.[94]

---

[91] Azak Kâdısı, alenen içki içtikleri için Azak Kalesi dizdarı ve azebler ağasını İstanbul'a şikâyet etmiş, Dîvân-ı Hümâyûn da Kefe sancakbeyine durumu tetkik ederek neticeyi bildirmesini emretmişti. [*BOA. MD No. 5*, Hk. 423.]

[92] *BOA. HH No. 340.*

[93] *BOA. İbnülemin Askeriye No. 916.*[Taman Kalesi Müsthafızlar Kethüdâsı Mehmed'in kaleyi terk etmesi nedeni ile kethüdâlığın Şâhbaz İsmail'e tevcihi hakkında Taman Kalesi Dizdarı Mahmud imzalı arz]; *BOA. İbnülemin Tevcihat No. 796.* [Taman Kalesi azeb ağalığının Ramazan isimli kişiye tevcihine dair Azak Muhafızı Ali Paşa'nın arzı üzerine yazılan buyuruldu]; *BOA. İbnülemin Tevcihat No. 1405.*[Acu Kalesi azeb ağalığının Yusuf isimli kişiye tevcihine dair dizdârın arzı.]

[94] *BOA. İbnülemin Askeriye No. 5493* [Azak Muhafızı Hacı İbrâhim Paşa'nın, Azak Kalesi nehri üzerindeki Yeniçeri Kulesi Dizdarı Süleyman'ın su-i hali nedeni ile azli ve dizdarlığın Hasan isimli kişiye tevcih edildiği hakkında arzı.]

Dizdârın yardımcısı *kethudâ*, idarî-malî işlerle ilgili görevli *kâtib*'ti. Kaledeki müstahfızların âmiri olan kethudâ, dizdârın maiyetinde ve onun emri altında çalışır, işlerin idaresi kendisine teslim edilirdi. Kethudâ, kale dizdârının arzına istinaden beratla atanır ve görevini kalede sürdürürdü. Askerî birliklerde yazıcı olarak hizmet eden kâtibler *defter-i mevâcib-i neferât-ı kalâ-ı..*,[95] *defter-i mevâcib, muhasebe-i mevâcib* olarak anılan mevâcip defterleri ve yoklama defterleri başta olmak üzere garnizonun her türlü kayıtlarını tutmaktan sorumluydular.

Kalede oturan *Kadı*'nın geniş yetki alanına, hem kalenin hem de şehrin asayiş ve güvenliğinin temîni, kale ve şehrin muhafazası için uygun olmayan yerlere bina yapılmaması, kalenin imarı ve savunma düzeninin gözetilmesi, menzillerin bakımı girerdi. Kadılar dizdârı denetleyebilir ve uygun görmedikleri hususları İstanbul'a yazabilirdi.[96] Tabi ki suçluların cezalandırılması da kadının göreviydi. Devlet merkezden uzak bu kalelerde 'sultanın adaleti'nin temsilcisi olan kadılara iyi bakıyordu. Mesela 1785'te Anapa Kâdısı tâyin edilen Osman Efendi'ye, 6,41 kg kahve, 250 kg. pirinç, 32 kg. tereyağı ve 32 kg. bal tayinat olarak verilmişti.[97] Kale imamlığı da önemli bir vazifeydi. Askerlerin sağlığı unutulmamış, kalelerde tabip ve cerrahlar görevlendirilmişti. Anapa'da 1790'da 1 *tabip* ve 5 *cerrah*,[98] Soğucak Kalesi'nde 1787'de 1 tabip vardı.[99] Kalelerde, *yeniçeriler* ile *topçu, top arabacı, cebeci, lağımcı* ve *humbaracı* gibi teknik sınıflara mensup kapıkulu askerleri, *azeb/ kale azebleri, hisar eri/mülstahfız, gönüllü* ve *beşli* de denilen *fâris/süvâri* sınıflarına mensup yaya ve atlı askerler vardı.

İmparatorluğun gayr-ı müslim tebaası içinden küçük yaşlarda devşirme yöntemi ile toplanan, doğrudan pâdişâha bağlı olan ve onun gücünü temsil eden yeniçeriler üzerinde sancakbeyinin ya da dizdârın yetkisi yoktu. Azak ve Anapa gibi stratejik bakımdan önemli kalelerdeki yeniçerilerin amiri *Yeniçeri ağası*, ikinci derecede önemli kalelerdeki yeniçerilerin amiri *Yeniçeri serdârı* idi. Dergâh-ı Âli Yeniçeri Ağası tarafından görevlendirilen yeniçeri ağası ve yeniçeri serdârı, maaş ödemeleri, zahire, et ve elbise ihtiyaçları, ölüm ve miras gibi özlük işlerinden, sefer sırasında yeniçerilerin sevki ve yoklanmasından sorumluydu. Yeniçeri ağası ve yeniçeri serdârına idarî ve malî işlerle ilgili kayıtların yer aldığı ve bir sureti İstan-

---

[95] Azak Kalesi muhafızlarının mevâcipleri için bkz. *BOA. MAD No. 7093* (1574); *MAD No. 164* (1592-1593); *MAD No. 6841* (1617); *MAD No. 5695* (1642-1643); *MAD No. 6126* (1665-1667); *MAD No. 16882* (1714). Acu Kalesi muhafızlarının mevâcipleri için bkz. *MAD No. 17158*; *MAD No. 17254*. Taman ve Temrük muhafızlarının mevâcipleri için örnek olarak bkz. *BOA. MAD No. 7093* (1574); *MAD No. 3975* (1614); *MAD No. 7272* (1642); *MAD No. 6958* (1720-1721).

[96] *BOA. MD No. 5*, Hk. 423.

[97] Fedakâr, *A.g.e.* 116.

[98] *BOA. Cevdet Sıhhiye No.1713, No. 1380, BOA. D.BŞM No. 7235/35.*

[99] *BOA. Cevdet Askeriye No. 48512.*

bul'a gönderilen defterlerin tutulmasında *yeniçeri kethüdâsı* ile *kâtib* ve *çavuş* gibi görevliler yardımcı olurlardı. 16.-18. yüzyıllarda Kuzeybatı Kafkasya'daki Osmanlı kalelerinde görev yapan ve merkezden mevâcib alan yeniçerilerin isim ve şahsî bilgileri ile ücretlerini ihtiva eden çok sayıda *mevâcib defteri* bugün Osmanlı arşivlerinde bulunmaktadır.[100] Yeniçerilerin sayısı görev yaptıkları şehir ve kalelerin büyüklüğü ve stratejik önemine göre değişirdi. Şehirlerin emniyeti, asayişi, nizâmı ve belediye işlerinden de sorumlu olan, tüfeklerle donatılmış yeniçeriler, kale ve şehirlerde karışıklıkların, ahali arasında yaşanan çatışmaların önlenmesinde görev alır, elçilik heyetlerini,[101] kervanları ve hazineye ait paraları korurlardı. Yeniçeri ortaları nöbetle ve üç yıl müddetle kalelerde görev yapar, hizmeti bitenin yerine İstanbul'dan yeni bir orta gönderilirdi. 16. yüzyılda bir ortada 60-70 asker vardı. Daha sonra bu sayı artmış, 18. yüzyılda bir ortadaki yeniçerilerin sayısı 200-300'e kadar çıkmıştı. Yeniçeriler 3-12 akça, zabitleri 8-15 akça, ağaları 24-27 akça yevmiye alır, bazı yeniçerilere *ambar-ı mirî* denen devletin erzak ambarlarından tayın verilirdi. Kalelerdeki yeniçeriler ve diğer askerlerin ulûfeleri, bölgenin geliri yeterli olmadığından imparatorluğun çeşitli yerlerindeki gelir kaynaklarından karşılanır ve İstanbul'dan denizyolu ile gönderilirdi.[102]

Kalelerde görev yapan her yeniçeriye ayda yarım kile (12,8 kg.) buğday, her 5 yeniçeriye günde bir okka (1,28 kg.) et verilir, hazîneden *çuha bedeli* ödenirdi.[103] 17. yüzyılın ortalarında yeniçerilerin bir top çuha ücreti 240 akçaydı.

Kalelerin ve şehirlerin güvenliğinden sorumlu olan, Azak'ta gemilerde de görev yapan azeblerin komutanı *azeb ağası* idi. Azeb ağası, yardımcıları olan *azeb kethudâsı*, *çavuş* ve *kâtib* ile birlikte azeblerin her türlü işlerini yürütürdü. Azeb neferlerinin tâyini, azeb ağasının arzı ve dizdârın ilâmı ile olurdu. Azebler ve hisar erleri; seferler sırasında kadılar, dizdârlar ve azeb ağaları tarafından bölgeden temin

---

[100] Azak, Taman, Temrük, Acu ve Soğucak kalelerindeki Dergâh-ı Âli yeniçerilerinin bölükleri, bölük efradının isimleri, mevâciblerinin miktar ve yekunu için bkz. *BOA. MAD No. 787* (Azak, Taman); *MAD No. 2340* (Azak, Taman); *MAD No. 3660* (Taman, Temrük, Acu); *MAD No. 4067* (Azak, Taman, Temrük, Acu); *MAD No. 6315* (Azak, Taman, Soğucak); *MAD No. 6575* (Azak, Temrük, Taman, Acu, Soğucak). *BOA. Cevdet Askeriye No. 6058* (Anapa). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bu defterlerden hiç biri henüz yayınlanmamıştır.

[101] Örnek olarak bkz. *Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi*, (haz. İlyas Kamalov), Ankara 2011 içinde İ.P. Novosilytsev'in Elçilik Raporu, 31, 36.

[102] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, I, Ankara 1943, 323-324, 325, not.6; *BOA. Cevdet Askeriye No. 41525* [Taman Kalesi'ndeki yeniçerilerin mevâciplerinin Teke Sancağı avârız ve nüzûl bedelinden karşılanması hk.]; *BOA. Cevdet Askeriye No. 3430* [Taman Kalesi'ndeki yeniçerilerin mevâciplerinin Paşa Sancağı'ndaki Marmaracık ve Tevâbii Mukâtaası'ndan karşılanması hk.]; *BOA. Cevdet Askeriye No. 10604* [Soğucak ve Anapa kalelerindeki yeniçerilerinin mevâciplerinin Erzurum Hazinesi'nden gönderildiği hk.]

[103] Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*. I, 283, not.2.

edilerek kalelerde görevlendirilirdi.[104] Azeblerin arasında gayr-ı müslimler de vardı. Gönüllülerin âmiri *gönüllü ağası*, beşlilerin âmiri *beşlüyân ağası* idi. Bu askerlerle, hisar erleri ve müstahfız sınıflarına mensup askerlerin maaşı, Kefe eyâleti maliyesinden verilirdi.

Ücretleri İstanbul ve Kefe gümrük gelirinden karşılanan[105] *haddad*, *kalafatçı*, *neccar*, *merametçi* gibi zanaatkârların bulunduğu kalelerde *barutçu*, *ambarcı*, *tüfekçi*, *arabacı*, *keresteci*, *kömürcü*, *hammal*, *ipçi* gibi hizmetliler de görev yapıyordu. Bu hizmetlilerin başlarında *çorbacı* denilen bir zabit bulunuyordu.[106] Çorbacılar yapılacak işe göre ilgili birimlerden tâyin edilir, top nakledilecekse topçu ya da top arabacılarından, cephâne nakledilecekse cebecilerden seçilirlerdi.

Kalelerde birçok bürokratik işlem ve yazışma yapılırdı. Dizdâr, kethudâ, yeniçeri ağası, topçubaşı, cebecibaşı, yeniçeri kâtibi ve kâtibler, kalelerde görevli yeniçeri, topçu, cebeci ve diğer askerlerin listelerini, kaledeki topların, mühimmat ve cephânenin mevcutlarını, gerek duyulan askerî malzemeleri, kalede yapılması gerekli inşaat ve tâmirlerin keşifleri, tâmirde kullanılan malzemelerin masraflarını ve işçi ücretlerini gösteren defterleri hazırlayarak ilâmlar, makbuzlar ve diğer gerekli belgelerle birlikte İstanbul'a gönderirlerdi.

Kalelerdeki askerlerin sayısı yüzyıllar içinde değişiklik gösterdi. 16. yüzyılın başlarında Azak Kalesi'nde bir dizdâr, bir kethudâ, 169 müstahfız, bir cebeci, 12 topçu, bir azeb ağası, bir azeb kethudâsı, iki reis ve 107 azeb; Taman Kalesi'nde bir dizdâr, bir kethudâ, 44 müstahfız, bir cebeci, 9 topçu, bir azeb ağası, 61 azeb; Temrük Kalesi'nde bir dizdâr, bir kethudâ, 58 müstahfız, bir cebeci, 5 topçu, bir azeb ağası, bir azeb kethudâsı ve 71 azeb görev yapıyordu.[107] 1574/1575'te Azak Kalesi'nde 189 müstahfız, 239 azeb; Taman Kalesi'nde 61 müstahfız, 61 azeb; Temrük Kalesi'nde 63 müstahfız, 71 azeb, Ada Kalesi'nde 26 müstahfız, 30 azeb, Boğaz Kalesi'nde 30 müstahfız vardı.[108]

Osmanlı belgelerinden anlaşıldığına göre 17. yüzyılda kalelerdeki asker sayısı 2-3 kat arttı. Bu artış Osmanlı devlet adamlarının bölgeye yönelik Rus tehdidini başından itibaren dikkate aldıklarını göstermektedir. 1636'da Azak Kalesi'nde 416, Taman Kalesi'nde 115, Temrük Kalesi'nde 128 ve Acu Kalesi'nde 48 asker vardı.[109]

---

[104] *Sultan'ın Emir Defteri (51 Numaralı Mühimme Defteri)*, (haz. Hikmet Ülker), İstanbul 2003, Hk. 266.

[105] *BOA. İbnülemin Maliye No. 6174.* [Boğaz ve Taman kaleleri için gerekli bıçkıcı ve marangoz ücretlerinin İstanbul Gümrük Malı'ndan ödenmesine dair makbuz.]

[106] Çorbacılar hakkında bkz. Abdülkadir Özcan, "Çorbacı", DİA, 8.

[107] Mihnea Berindei-Gilles Veinstein, "La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d'Azov dans la première moitié du XVIe siècle", *CMRS*, 20/3-4, (1979), 398-400.

[108] *BOA. MAD No. 7093*, 23-24.

[109] *BOA. MAD No. 5426.*

Bir süre Kozakların işgâl ettiği Azak Kalesi'ne 1642'de yeniden fethi sonrası 1455 yeniçeri yerleştirildi.[110] Aynı yıl (1642) Taman Kalesi'nde 300, Temrük Kalesi'nde 200 ve Kızıltaş Kalesi'nde 40 asker bulunuyordu.[111] Azak'taki garnizonun mevcudu her zaman kalabalık oldu. 1655'te toplam 1060,[112] 1657'de toplam 1796[113] asker olan Azak Kalesi'nde 1666'da altı odaya mensup 1894 yeniçeri, kendilerine senede 2.044.480 akça ödenen 716 müstahfız, azeb, reis ve beşlü görevliydi.[114] 1671'de kaledeki 2222 askere 3.098.816 akça ücret ödenmişti.[115] Azak Kalesi'nde 1682'de 332'si cebeci,[116] 221'i topçu,[117] 1336'sı yeniçeri[118] olmak üzere 1889 asker, 1690'da 2456 yeniçeri,[119] 1694-1695'te 246 topçu vardı.[120] Taman Kalesi'nde 1682'de 201'i cebeci, 65'i topçu, 162'si yeniçeri 428 asker,[121] 1685'te 61 topçu görevliydi.[122] 1689'da Azak Kalesi'nde 2700, Taman Kalesi'nde 196 yeniçeri bulunmaktaydı.[123]

Azak Kalesi'nin Rusların eline geçmesinin ardından Taman ve Temrük kalelerinin önemi arttı. Ancak, çağdaş bir gözlemci olan De la Mottraye, adı geçen kalelerin durumunu beğenmemişti. Ona göre "İstihkâmları çok kuvvetli olmayan Taman ve Temrük'te muhâfız kıtası bir bölük yeniçeriden oluşuyor, Temrük Kalesi'nde 6 top bulunuyordu."[124] Rus gemilerinin Azak Denizi'nden Karadeniz'e çıkmasını engellemek için Kerç Boğazı'nda devriye gezmek, Taman ve

---

110 *BOA. MAD No. 7004.*

111 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 267-268.

112 *BOA. MAD No. 7003.*

113 *BOA. MAD No. 6790.*

114 *BOA. MAD No. 6126; BOA. Maliyeden Müdevver No. 22249.* Muhtemelen ikinci kaynaktan alınmış olarak Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, (yay. Sevim İlgürel), Ankara 1998, 92, 151 ve *Eyyubi Efendi Kanunnamesi Tahlil ve Metin*, (yay. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1994, 34; Ömer Lütfi Barkan, "1079-1080 (1669-1670) Mâlî Yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi ve ek'leri", *İÜ İFM*, XVII/1-4, (1955-1956), 231.

115 Örnek olarak bkz. *BOA. D.BŞM No. 7204/8.*

116 *BOA. MAD* No. *821.*

117 *BOA. MAD* No. *821.*

118 *BOA. MAD* No. *3935.*

119 *BOA. MAD No. 6942.*

120 *BOA. MAD No. 4321.*

121 *BOA. Cevdet Askeriye No. 42190.*

122 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, 53.

123 *BOA. MAD No. 6942.*

124 Aubry de la Mottraye, *Voyages du Sieur A. de La Mottraye, en Europe, Asie et Afrique. Où l'on trouve une grande variété de recherches géographiques, historiques et politiques, sur l'Italie, la Grèce, la Turquie, la Tartarie, Crimée, Nogaye, la Circassie, la Suède, la Laponie, etc. avec des remarques instructives sur les mœurs, coutumes, opinions des peuples des païs où l'Auteur a voyagé.* 2, La Haye, 1727, 59-62.

Temrük kalelerine destek vermek amacıyla, Taman'da konuşlanmak üzere birkaç savaş gemisi bölgeye gönderildi. 1696-1711 arasında Rus işgâlinde kalan kalenin geri alınmasından sonra Azak Muhâfızı Hacı Mehmed Paşa, Eylül 1712'de kaleye bırakılan çavuş, cebeci, topçu, yerli kulu, piyade, süvari ve müteferrika cemaatleri neferlerinin isimlerini ve yevmiyelerini bir defter hâlinde İstanbul'a göndermişti.[125]

18. yüzyılda kalelerde sayısı en çok artan birlikler tüfekle donatılmış yeniçerilerdi. Askerlerin İstanbul'dan sevkini organize etmek üzere Yeniçeri Ocağı'ndan bir çavuş görevlendirilirdi.[126] Azak Kalesi'ndeki yeniçerilerin sayısı 1723'te 2874 idi.[127] Yeni bir Osmanlı-Safevî savaşının başlaması ve Çar I. Petro'nun Kafkasya seferi dolayısı ile 1724'te kaleye Trabzon ve Sinop üzerinden 4500 yeniçeri gönderildi.[128] Gerektiğinde Azak garnizonundan başka kalelere asker sevk edilirdi. 1724'te kaledeki 564 topçu ve cebeci, Trabzon üzerinden yeni fethedilmiş olan Tebriz'e sevk edilmişti.[129] Soğucak Kalesi'nde 1746'da 298,[130] 1748'de 158,[131] 1766'da 125[132] yeniçeri, 1741'de 18 topçu vardı.[133] Taman Kalesi'ndeki yeniçeri sayısı 1746'da 998,[134] 1748'de 829,[135] 1750'de 805,[136] 1766'da 632 idi.[137] Kalede 1741'de 78 cebeci, 110 topçu ve 85 top arabacı bulunuyordu.[138] Temrük Kalesi'nde 1746'da 162,[139] 1748'de 106,[140] 1750'de 108, 1766'da 170,[141] yeniçeri, 1741'de 42 cebeci, 54 topçu görev yapıyordu.[142] Acu Kalesi'nde de en kalabalık birlik yeniçerilerdi.[143] 1746'da

---

125 *BOA. MAD No. 2316.*

126 *BOA. KK No. 4733; BOA. D.BŞM No. 253;* Azak Kalesi hakkında bkz. Alan Fisher, "Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *A Precious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Otoman Frontier*, İstanbul 1999, 59–76.

127 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*. I, 329.

128 *BOA. MD No. 131*, 246.

129 *BOA. MAD No. 10314*, 386.

130 *BOA. Cevdet Askeriye No. 30204.*

131 *BOA. K.Kepeci No. 4785.*

132 *BOA. Cevdet Askeriye No. 38315.*

133 *BOA. K.Kepeci No. 4776.*

134 *BOA. Cevdet Askeriye No. 30204.*

135 *BOA. K.Kepeci No. 4785.*

136 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*. I, 330.

137 *BOA. Cevdet Askeriye No. 38315.*

138 *BOA. K.Kepeci No. 4776.*

139 *BOA. Cevdet Askeriye No. 30204.*

140 *BOA. K.Kepeci No. 4785.*

141 *BOA. Cevdet Askeriye No. 38315.*

142 *BOA. K.Kepeci No. 4776.*

143 *BOA. MAD No. 20100; MAD 21459.*

139,[144] 1748'de 114,[145] 1750'de 127, 1766'da 109[146] yeniçeri bulunan kalede 1741'de 20 cebeci ve 54 topçu vardı.[147] 1780'lerde Kuzey Kafkasya'daki en önemli Osmanlı üssü hâline gelen Anapa Kalesi'nde, 1784'te Dizdâr Samurkaş Hasan Ağa komutasında 360'ı 11 cemaat hâlinde teşkilatlanmış *yerlikulu yeniçeri* olmak üzere 871 asker vardı. Bu askerlerin yıllık maaşı 28.485 kuruştu. Dergâh-ı Âli yeniçerilerinden de 185 kişi kalede görevliydi. 1785'te 1231 asker bulunan[148] Anapa Kalesi'nde 1797/1798'de 351'i yeniçeri, 40'ı cebeci, 375'i yerli yeniçeri toplam 776 asker vardı.[149]

17.-18. yüzyıllarda yerel Osmanlı idarecilerinin topladıkları yamak, yerli kulu ve gönüllüler kalelerde daha fazla istihdâm edildi. *Yerli asker/yerli piyade* denilen bu neferlerin bir kısmı zaman içinde kapıkulu sınıfına dâhil edildi. Örnek vermek gerekirse, Acu Kalesi Muhafızı Hasan Paşa, kalede istihdam etmek üzere 1700'de Taman ve Temrük kasabaları ile Nogaylar arasından 350 yerli piyade toplamıştı.[150] 1782'de Sıvas, Tokat, Amasya, Trabzon ve Sinop'tan toplanan 1000 asker,[151] 1783'te Trabzon'dan toplanan 200 yamak Soğucak Kalesi'nde görevlendirilmişti. Anapa'daki 120 yerli topçu "kapıkulu neferâtı" kabul edilerek senelik mevâcibi verilmişti.[152] Karadeniz kıyısında yer alan kalelerin idarî ve askerî bakımdan bağlı olduğu Trabzon eyâletinin ayân ve ağaları vasıtasıyla da savaş zamanında anılan kalelere asker sevk ediliyordu. Trabzon ve Canik sancaklarının kazâlarından tertip olunan askerler Eylül 1789'da Soğucak ve Anapa kalelerine gönderilmişti.[153] Sevkler 19. yüzyılda da sürdü. Trabzon sancağının kazâlarından toplanan 300 asker Nisan 1810'da, 500 asker Ekim 1825'te, *sefâin/gemi navlunu, peksimet bedeli, başbuğu akçesi* gibi sevk masrafları 50.000 kuruş tutan 650 asker ise ayânların komutasında Nisan 1827'de Anapa Kalesi'ne gönderildi.[154]

Hem Kuzey Kafkasya'daki hem de Güney Kafkasya'daki Osmanlı kalelerinde görevli askerlere maaş ödenmesi ve masraflarının karşılanması yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'nin her tarafındaki birçok gelir kaynağının harekete geçirilmesini gerektirdi. Askerlerin maaşı imparatorluğun uzak eyâletlerindeki Müslüman ve

---

144 *BOA. Cevdet Askeriye No. 30204.*

145 *BOA. K.Kepeci No. 4785.*

146 *BOA. Cevdet Askeriye No. 38315.*

147 *BOA. K.Kepeci No. 4776.*

148 Fedakâr, *A.g.e.* 85.

149 Fedakâr, *A.g.e.* 209-210.

150 *BOA. Ali Emirî III. Mustafa No. 482.*

151 *BOA. HH No. 46914;* Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 3.

152 *BOA. Cevdet Askeriye No. 27016.*

153 *BOA. HH. No. 54882.*

154 Ayhan Yüksel, *Doğu Karadeniz'de Bir Kıyı Kasabası Keşap*, İstanbul 2014, 21-22.

gayrı müslim ahalinin cizye, avârız ve nüzûl vergilerinden, mukâtaa gelirlerinden, tımar ve zeâmet sahiplerinden alınan cebeli bedelinden ödeniyordu. Merkezî hazîneden yapılan ödemeler dışında cizye ve mukâtaa gelirleri nakit olarak hazîneye girmeden mahsub yoluyla da kullanılırdı.

1574/1575'te Azak, Taman, Temrük ve Boğaz kalelerindeki askerlerin maaşı Kefe Mukâtaası'ndan, Ada Kalesi dizdârı ile askerlerinin maaşı geçen gemilerden alınan gümrük resminden ödendi.[155] 17. ve 18. yüzyıllarda Taman, Temrük, Acu ve Kızıltaş kalelerindeki askerlerin maaşı merkezî hazîneden,[156] Sinop Gümrüğü, Teke sancağı avârız ve nüzûl bedeli, Selanik sancağının vergileri,[157] Kili sancağı cizyesi, Nogay Tatarları öşürü, Karaman eyâleti avârız ve nüzûl bedeli gibi gelirlerden karşılanıyordu.[158] Taman Kalesi'ndeki yeniçerilerin maaşı, çuha, et ve zâhire paraları 1685'te Silistre Mukâtaası'ndan,[159] 1687'de Trabzon eyâleti zeâmet ve tımar bedelinden ödenmiş,[160] 1685'te Taman ve Kızıltaş kalelerindeki muhafızların mevâcibi Taman Gümrüğü'nden,[161] 1728'de Azak Kalesi ile Seddü'l-İslâm ve Toprak Kale palankalarındaki askerlerin maaşı Denizli Mukâtaası'ndan,[162] 1730'da Soğucak Kalesi muhâfızlarının maaşı Mihalıç Mukâtaası'ndan,[163] 1747'de Taman Kalesi'ndeki yeniçerilerin 13.600 kuruş tutan mevâcibi Teke Sancağı avârız ve nüzûl vergilerinden,[164] 1785'te Anapa Kalesi'ndeki askerlerin günde 18.765 akça, yılda 6.849.225 akça tutan maaşı Trabzon Gümrük Mukâtaası'ndan karşılanmıştı.[165]

Askerlere maaş ödeyebilmek için yapılan malî işlemler, payitahtta sadrâzamın makamını kaybetmesine yol açabilir,[166] maaşların ödenmemesi şiddet doğurabilecek başka durumlara sebep olabilirdi. Maddî sıkıntı dayanılamaz hâle gelince, Soğucak ve Anapa kalelerindeki askerler maaşlarını alamadıkları için yeniçeri ağasını dağa kaçırarak tehdit etme planları yapmışlardı.[167] Alınan tedbirlere

---

155 *BOA. MAD No. 7093*, 23–24.

156 *BOA. Ali Emirî II. Mustafa No. 2092; BOA. İbnülemin Askeriye No. 7590; BOA. Cevdet Askeriye No. 41072.*

157 *BOA. Cevdet Maliye No. 1763. BOA. Cevdet Askeriye No. 41525, 54293.*

158 *BOA. İbnülemin Askeriye No. 6482, 8170, 8186, BOA. İbnülemin Maliye No. 7722.*

159 *BOA. İbnülemin Askeriye No. 1052.*

160 *TŞS No. 1841*, 154.

161 *BOA. İbnülemin Askeriye No. 1074.*

162 *BOA. Cevdet Askeriye No. 16956.*

163 *BOA. İbnülemin Maliye No. 7381.*

164 *BOA. Cevdet Askeriye No. 41525, 54293.*

165 Fedakâr, *A.g.e.* 85.

166 Sadrâzam Melek Ahmed Paşa, 1651 yılında Azak Kalesi'ndeki askerlere altın sikke ile maaş ödeyebilmek için hazinedeki gümüş paraların piyasada altın paralarla değiştirilmesi sırasında yaşanan yolsuzluk nedeni ile makamını kaybetmişti. [Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* 1, 296.]

167 *BOA. Ali Emirî I. Abdülhamid No. 40446.*

rağmen, kalelerdeki askerlerin ulûfe ödemelerinde iki yıla kadar varan gecikme olabiliyordu. Mesela Taman, Temrük, Acu, Soğucak ve Yeni Kale'deki askerlerin iki yıl alamadıkları maaşları Haziran 1764'te Halep eyâleti gelirinden ödenmişti.[168]

Kalelerdeki askerlerin yiyeceğinin ve hayvanların yeminin temini Osmanlı Devleti'nin sırtına çok büyük bir külfet yüklüyordu. Erzak tedariki ve nakliyesi ile bunun için gerekli paranın bulunması Osmanlı maliyesinin başlıca meseleleri arasındaydı. Kalelerdeki askerlerle, hayvanlara verilen yiyecekler fazla çeşitli değildi. Belgelerde *zâhire* olarak geçen hububat (buğday, arpa, pirinç, un), et ve saman gibi temel gıda maddelerinden müteşekkildi. Marsigli, Osmanlı ordusundaki her nefere günlük 100 dirhem (320 gr.) ekmek, 50 dirhem (160 gr.) peksimet, 50 dirhem (160 gr.) pirinç, 60 dirhem (192 gr.) et ve 25 dirhem (80 gr.) tereyağı verildiğini yazmaktadır.[169] Özellikle askerlere dağıtılan et miktarı ve asker başına et tüketimi hakkında yeterli sayıda arşiv belgesi yoktur.[170]

Doğu seferleri ile ilgili bir çalışmada, 1611'de Van Kalesi'nde görevli yeniçerilere günde 160 gr. et verildiği belirtilmiştir.[171] 1786-1787'de Anapa ve Soğucak kalelerinde her 6 askere günde 1 okkadan, asker başına 213 gr. et veriliyordu.[172] Adıgeçen kalelerdeki asker başına un tüketimi aynı yıllarda 276 gramdı.[173] 1790'da Anapa Kalesi'ne gönderilen 5 humbaracı neferine günde kişi başına bir çift ekmek ve beşine 1 okka (1,28 kg.) et tayın olarak verilmişti.[174] Asker başına 256 gr. et düşmektedir. 1723'te Tiflis seferine katılan gönüllü askerlerin, 1725'te Gence'ye gönderilen yeniçerilerin her beşine günlük istihkak olarak 1 okka (1,28 kg.) et verilmişti ki bu da asker başına 256 gr. etmektedir.[175] 1790 tarihli belgelere göre asker başına yaklaşık 360 gr. un ve 100 gr. et düşüyordu.[176] Bu örnekte et miktarı düşüktür. Etin çabuk bozulan bir gıda maddesi olması yüzünden Osmanlı bürokratları yerinden temin edilebilecek kesimlik hayvanlarla miktarın artacağını düşünmüş olabilir. Gürcistan'daki Faş Kalesi'nde 1782-1783'te buğday ödeneği 4277 kile,[177] mev-

---

[168] *BOA. Cevdet Askeriye No. 38760.*

[169] G.Marsigli, *Osmanlı Ordusu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti.* (çev. Kaymakam Nazmi) Ankara 1934, 188.

[170] Bir kile buğday 20 okka = 25,6 kg.a karşılık gelmekte olup, hesaplamalar buna göre yapılmıştır.

[171] Ömer İşbilir, *17. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, 39.

[172] *BOA. MAD No. 10039*, 5.

[173] *BOA. D.BŞM No. 6894/33.*

[174] *BOA. MAD No. 10049*, 31.

[175] *BOA. D.BŞM No. 1519* ve *BOA. MAD No. 3375*, 10'dan Genç, *A.g.e.* 86-87.

[176] *BOA. D.BŞM No. 7201/141; No. 7208/110.*

[177] *BOA. HH. No. 340.*

cut 86 kişiydi.[178] Kişi başına düşen tahıl 348 gramdır. Verilen örnekler ışığında Marsigli'nin belirttiği rakamlar doğru kabul edilebilir.

Rakamlar çağdaşı Batı Avrupa ordularına göre düşükse de[179] kalelerde görevli Osmanlı askerleri rakipleri olan Rusya İmparatorluğu askerlerinden daha iyi besleniyordu.[180] Azak Kalesi'nin 1697'de Rusların eline geçmesinden sonra kalede bırakılan garnizonun yarısı, yiyecek olarak sadece Don nehrinde avlanan balıklar verildiği için kırılmıştı.[181] Erzak eksiği bulunan Rus garnizonları iskorbüt hastalığından çok sayıda asker kaybediyordu. 20 ile 60 yaş arasında Çar'a 22 yıl askerlik yapmakla yükümlü olan, kendi atları, giysileri ve silahlarıyla askerlik yapan Kozaklar, sadece ordu hareket hâlindeyken para ve yiyecek alabiliyordu.[182] Şartların ağırlığı yüzünden askere alınanların çoğu kaçma yollarını arıyordu. Kendini sakatlama, celpten kaçma ve gizlenme yaygındı. Ölüm, açlık ve kıtlıktan dolayı zayiat da fazlaydı.[183]

Buğday, ekmek, peksimet, pirinç ve etle, hayvanlar için gerekli arpa ve saman birinci sınıf ikmâl maddeleriydi. Un, arpa ve peksimet, İstanbul ile Kastamonu, Canik ve Şarkî Karahisar sancaklarından karşılanıyordu. Kalelerin iâşe ve ikmâli, Donanma-yı Hümâyûn ve şahıslara ait *tüccar sefînesi, rençber sefînesi, bezirgân sefînesi* denilen gemilerle "mevsim-i deryâ" olarak ifade edilen[184] bahar ve yaz aylarında denizyolu ile İstanbul, Kefe, Sinop, Samsun ve Trabzon'dan yapılıyordu. Kiralanan gemilerin ücretleri Osmanlı belgelerinde "kavl-i pazar" ve "kat-ı pazar" olarak geçen pazarlık yoluyla belirlenirdi. Zâhire nakli için Fransız bandıralı gemiler de kiralanırdı.[185] Adıgeçen şehirler, kalelere sevkiyat için üs ve liman olarak görev yapıyorlardı.

Rumeli'deki sancaklar tedârik üssü olarak kullanılıyordu. Prut Seferi sırasında Kuzey Kafkasya'daki kalelere İsakçı, Kili, Köstence, Burgaz, Varna ve İsmail'den *üstülaçık, şayka, tombaz, filika* ve *iştarka* gibi hem nehirde hem denizde gidebilen teknelerle erzak taşınmıştı. Soğucak Kalesi'ndeki askerlerin ihtiyacı olan zâhi-

---

178 Aydın, "Kafdağı'nda.., 328.

179 Avrupa ordularında kişi başına günlük ekmek ve et istihkâkı 1,5 pound (454 gr.) idi. Geoffrey Parker, *Askeri Devrim. Batının Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800.* (çev. Tuncay Zorlu), İstanbul 2006, 119.

180 Rus ordusunun iâşesi hakkında bkz. John L.H. Keep, *Soldiers of the Tsar. Army and Society in Russia 1462-1874.* Oxford 1985, 175-200.

181 Silahdar Mehmet Ağa, *Nusretnâme*, I, 228.

182 Grigoriantz, *A.g.e.* 34.

183 Arcadius Kahan-Richard Hellie, *The Plow, the Hammer, and the Knout: An Economic History of Eighteenth-Century Russia.* Chicago1985, 10–12.

184 *TŞS No. 1871*, 83b.

185 *BOA. HH No. 9725; BOA. Cevdet Hariciye No. 7798.*

re, Rumeli'deki Ahyolu, Ziştovi, Rusçuk, Silistre ve Balçık kazalarından satın alınıp, İsakçı ambarında depolanır, buradan nakledildiği Burgaz, Rusçuk, Ziştovi, Silistre iskelelerinden gemilerle gönderilirdi.[186] Soğucak ve Anapa kalelerine Sivas'tan da Samsun üzerinden zâhire gönderilirdi.[187] Azak Kalesi için gerekli zâhire Rumeli'deki sancaklardan nüzûl eminleri tarafından satın alınarak Varna, Balçık, Mankalya, Köstence, İsmail ve Kili iskelelerinden mirî gemilerle Azak'a taşınır,[188] askerler için alınan etlerin parası Sığla, Karaburun ve Gelizman hasları gelirinden ödenirdi.[189] Garnizonların zâhire, et ve peksimed bedeli; Trabzon cizyesi, Babadağı ve İsmail cizyesi,[190] İstanbul cizyesi,[191] Niğbolu cizyesi ve Yahudi akçası[192] gibi gelirlerden karşılanır, zâhire Rumeli'deki İsakçı ambarından gönderilirdi.[193] Kalelerdeki askerlerin maaşı Trabzon cizyesi,[194] Filibe Mukâtaası,[195] Babadağı cizyesi[196] gibi çeşitli gelirlerden de ödenirdi. Acu Kalesi'ndeki yerli kulu askerlerin zâhireleri 1735'de Taman öşürü mahsulünden verilmişti.[197]

İran'a yönelik seferlere Anadolu ve Rumeli'den giden askerlerin ihtiyacı için Rumeli'deki ambarlardan Trabzon iskelesine, oradan da Erzurum ve Kars'a gönderilecek zâhirelerin nakli için Karadeniz Boğazı'ndan Trabzon'a kadar olan yerlerdeki iskelelerle, Balaklava, Kefe, Yeni Kale ve Taman iskelelerinden gemiler kiralanırdı.[198] Zâhire, Samsun, Trabzon, Batum, Erzurum ve Penek'deki ambarlarda saklanıyordu. En büyük ambar olan Erzurum ambarında 200.000 kile (5131 ton),[199] Trabzon ambarında 73.940 kile (1897 ton)[200] zâhire depolanırdı. Zahirenin üs konumunda olan yerlere ulaştırılması önem arz ederdi. İstanbul, Rumeli ve Kefe'den Erzurum'a gemilerle gönderilen zâhire denizyolu ile Trabzon'a gelir ve bölgeden temin edilen hayvanlarla Erzurum'a ulaştırılırdı. Zahirenin Trabzon'dan Erzu-

---

186 *BOA. MAD No. 10351.*

187 *BOA. Cevdet Askeriye No. 47501.*

188 *BOA. İbnülemin Askeriye No. 4288; BOA. Cevdet Askeriye No. 27270; 23074; 33500.*

189 *BOA. İbnülemin Askeriye No. 2394; BOA. Cevdet Askeriye No. 43840; BOA. İbnülemin Dâhiliye No. 1042.*

190 *BOA. İbnülemin Askeriye No. 4595.*

191 *BOA. İbnülemin Askeriye No. 5595.*

192 *BOA. İbnülemin Askeriye No. 7748.*

193 *BOA. MAD No. 10351.*

194 *BOA. Ali Emirî III. Ahmed No. 14448.*

195 *BOA. Ali Emirî III. Ahmed No. 14010.*

196 *BOA. Yabancı Arşivler (Bulgaristan Arşivi), Dosya No 4 Gömlek No.4.*

197 *BOA. Ali Emirî I.Mahmud No. 629.*

198 *BOA. Cevdet Askeriye No. 38942.*

199 *BOA. MD No. 81,* Hk. 601.

200 *BOA. MAD No. 6066,* Hk. 12.

rum'a nakli için her 10 hâneden 1 beygir ve her haneden 1 altın olmak üzere avarız toplanırdı.[201]

Ambar emîni idaresinde *kâtib, kileci, kantarcı, kürekçi, kalburcu* ve *hammal* gibi personelin görev yaptıkları ambarlarda un, buğday, arpa, peksimet, pirinç ve bulgur çuvallar içinde depolanır, ambar emîni ve kâtib tarafından depolanan erzağın defteri tutulur[202] ve miktarı İstanbul'a bildirilirdi. Gereken zâhire, ambar emîni nezâretinde Kafkasya'daki kalelere[203] ve cephelerdeki askerlere gönderilirdi.

Azak Kalesi garnizonunun iâşesi için 1690'larda, Anapa ve Soğucak kaleleri ile bunlara bağlı kale ve tabyalardaki askerlerin iâşesi için 1786-1787'de yapılan harcamalardan hareketle, Kuzey Kafkasya'daki kalelerin Osmanlılara mâliyeti tahmin edilebilir. Azak Kalesi'nde 1695'te yıllık tahıl istihkâkı 43.872 kile olan 2772 yeniçeri ile birlikte toplam 3656 kişilik bir garnizon vardı. Tahıl istihkâkı adam başı ayda bir kileye tekâbül etmekteydi. 1690'da bir kile tahılın narh fiyatı 80 akça olduğundan yeniçeriler, topçular, cebeciler ve diğer personelden oluşan garnizonun yalnız tahıl istihkâkının maliyeti yılda 3,5 milyon akçaya ulaşıyordu. Bu rakama tahılın gemilerle nakliyesi için 600.000 akça daha eklemek gerekir.[204]

Anapa ve Soğucak kaleleri ile bunlara bağlı kale ve tabyalarda 1786-1787'de görev yapan 1577 askerin her birine günlük iki ekmek veriliyordu. Askerlerin yıllık 19.924 kile, kalelerdeki yamakların yıllık 11.000 kile una ihtiyacı vardı. Kalelerin et ihtiyacını karşılamak üzere Soğucak civarından okkası dört paradan sığır eti satın alınıyor ve her altı askere günde bir okka et veriliyordu.[205] 1780'lerde bölgede bir kile tahılın fiyatı 4 kuruş (1 kuruş = 120 akça hesabı ile 480 akça) olduğundan garnizonların zâhire maliyeti 123.696 (14.843.520 akça) kuruşa, yerel pazardan temin edilen etin maliyeti 9593 (1.151.160 akça) kuruşa, iki kalemin toplamı ise 133.289 (15.994.680 akça) kuruşa ulaşıyordu.

Yedi-sekiz ay süren uzun kışlar, imparatorluğun farklı yerlerinden gelmiş olan çeşitli ırklara mensup kalelerdeki askerler için çok zor geçerdi. Fizikî durumları iyi olmayan, karlı dağlardan esen soğuk rüzgârların hissedildiği kışlalarda ve evlerde yaşayan askerlerin yiyecekleri, çorba,[206] tuzlanmış ve kurutulmuş et, pilav,

---

201 *BOA. MD No. 59*, Hk. 230, 276.

202 *BOA. MD No. 78*, Hk. 664.

203 *TŞS No. 1895-81*, 35a.

204 Mevkufâtî, *Vakâ't-ı Rûz-ı Merre*, Cilt 4, Süleymaniye Ktb. Esad Efendi 2437, 132a'dan Murphey, *A.g.e.* 79, not 50, 51.

205 *BOA. D.BŞM No. 6894/33; BOA. MAD No. 10039*, 5.

206 Ekim 1786' da İstanbul'a Soğucak'a asker ve erzak taşıyan Rodoslu Ahmed Reis idaresindeki gemide *çorbalık* tabir edilen ve Matbâh-ı Âmire'den verilen pirinç ve mercimek de vardı. [*BOA. D.BŞM No. 6851/54.*]

ekmek, peksimet ve buz tutan nehirlerde avlanan balıklardı. Ana yemek et ve pirinçten oluşan, kuyruk yağı ile pişirilen pilavdı. Ekmekler buğdaydan yapılır ve yuvarlak olurdu. Kalelerdeki askerler katıldıkları ya da katılacakları harpler ve çatışmaların sıkıntısını Kafkas Dağları'nın karlı doruklarına bakarak ya da dalgaların sesine kulak vererek yüreklerinden silerlerdi. İçinde yetiştikleri kozmopolit toplumun birer aynası olan askerlerden kimisi Kur'an okuyarak, kimisi şarap,[207] tahıldan yapılan boza ve kahve içerek nargile ve çubuk tüttürerek, yeniçeri şairlerinin çalıp söyledikleri coşkulu, hüzünlü, neşeli türküleri dinleyerek sıkıntılarını bir an olsun unuturlardı. Dönemin seyahatnâmeleri, diğer alanlarda olduğu gibi bu kalelerdeki sosyal hayat konusunda da bize hayli ilginç detaylar sunmaktadır. Örnek vermek gerekirse, ünlü Osmanlı seyyâhı Evliyâ Çelebi, Azak Kalesi'nde bulunan 50 kadar bozahâne ve meyhânenin *Kart* adı verilen saygın bir işleticisinin olduğunu, kartın bazen *çaba* olarak adlandırılan bedava boza ikrâm ettiğini yazar.[208] Diğer bir dikkat çekici nokta ise Azak muhâfızı ve yeniçeri ağası dahi bu bozahâne ve meyhâneleri basarak içeriden kimseyi alamazdı. Taitbout de Marigny'ye göre Anapa'daki kahvehâneler önemli kişilere aitti. Müşterilere bedava kahve ve nargile ikrâmı olduğunda Azak'taki gibi *çaba* diye bağırılırdı.[209]

İkinci sınıf ikmâl maddeleri olan ve kalelerin savunması için gerekli top, tüfek cephâne ve mühimmat da payitahttan gönderilir ve İstanbul'da pek çok bürokratik işlem yapılmasını gerektirirdi. Mesafeler çok uzak ve nakliyat çok pahalıydı. Örnek olarak Azak Kalesi'ne gönderilecek top, tüfek ve mühimmatla ilgili olarak anılan malzemelerin tedâriki için Harc-ı Hassa Emîni, Cebecibaşı ve Tophâne Emîni'ne tezkire yazılır, en nihayet malzemelerin denizyolu ile Azak Kalesi'ne ulaştırılması için Tersâne Emîni'ne talimat verilirdi.[210] Meselâ 1782'de Soğucak Kalesi'nin emniyeti için İstanbul'dan 6 sürat topu ve balyemez topları, bir sürat topu kalfası ile birlikte gönderilmişti. Kalelerdeki silah, barut, cephâne ve savaş aletlerinin denetimi cebecibaşı tarafından yapılır, malzemeler muntazam olarak İstanbul'dan geldikçe ya da dizdâr değişimlerinde yoklanır ve yoklamaların sonucunu gösteren defterler İstanbul'a gönderilirdi.[211] Bu cümleden olarak; Azak Kâdısı Seyid Mehmed Muharrem Efendi ve İstanbul'dan gönderilen Dergâh-ı Âli Gediklisi

---

[207] *BOA. MD No. 5*, Hk. 423.

[208] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 341.

[209] Marigny, *A.g.e.* 144.

[210] *BOA. MAD No. 7534*, Hk. 1899, 1900, 2229, 2230, 2231.

[211] *BOA. MAD No. 16539.* [H. 1052/M.1642 tarihli Azak Kalesi Mühimmat Defteri.]; *BOA. MAD No. 2854.* [H.1130/M.1717-18 tarihli Azak Kalesi Mühimmat Defteri.]; *BOA. Bâb-ı Defteri Cebehâne Defteri No. 18412.* [Taman Kalesi'nde mevcud mühimmâta ait yoklama defteri]; *BOA. Bâb-ı Defteri Cebehâne Defteri No. 18422.* [Taman, Temrük ve Acu kalelerine İstanbul Cebehânesi'nden gönderilen mühimmât ve malzemelere ait defter.]

Ali Ağa, 1732'de Azak Kalesi'nin tophâne ve cephâne mahzenleri ile tabyalarındaki mevcud mühimmatı sayarak İstanbul'a bildirmişlerdi.[212]

"Mevsim-i deryâ" denilen bahar ve yaz aylarında Donanma-yı Hümâyûn, Kafkasya kıyılarında seyreder, askerlere taze gıda ve İstanbul'dan bazı zamanlar bir-iki yıllık birikmiş maaşlarını getirirdi. Genellikle iki-üç yıl olan görev sürelerini tamamlayan askerler de gemilerle İstanbul'a dönerlerdi. Dönen birliklerin yerlerine İstanbul'dan ve ülkenin çeşitli yerlerinden deniz yolu ile yenileri gelirdi.[213]

Erzak ve cephâne ikmâli yapmanın çok zor olduğu kalelerde salgın hastalıklar, firarlar ve iyi eğitim almamış disiplinsiz askerler, yüzyıllar boyu ortak meselelerdi. 17. yüzyılın ortasında bu kaleleri gören Evliyâ Çelebi'nin ifadesi ile "intihâ-i serhad" olan kalelerdeki "guzât-ı müslimînin yatup oturmaları bile ibâdetti."[214]

C. Padişâh'ın Savaşçıları (Kafkasyalı Yardımcı Kuvvetler)

Çerkes kabîlelerine mensup savaşçılar seferlerde kendi beylerinin emrinde yardımcı kuvvetler ve yerel milisler olarak kullanılırdı. Çerkeslerin, "cezîre-i Taman'dan şark cânibinde yetmiş konak yer tâ kûh-i Elburuz'a varınca cümle salyâne ile" Kefe beylerbeyinin emrine tâbi 10 büyük, 40 küçük beyleri vardı. 1581'de Kabardey beyleri Müslüman, Besleney ve Temirgoy beyleri ise "kâfir"di.[215]

Osmanlı padişâhları tarafından çeşitli vesilelerle Kabardey beylerine yazılan fermân ve nâme-i hümâyunlarda "Cenâb-ı emâret meab" diye hitâp edilmek suretiyle Kabardey prenslerinin diğer Adığe prenslerine göre üstünlük ve hükümranlıkları vurgulanırdı.[216]

Çerkes beylerine askerî hizmetleri karşılığında Kefe İskelesi Mukâtaası'ndan ya da Kefe cizyesinden salyâne ödenirdi. Çerkes beylerine ödenen salyâne 1578'de 1.206.274, 1579'da 1.918.480, 1580'de 630.925, 1581'de 849.379 Kefevî akçaydı.[217]

---

[212] *BOA. MAD No. 3081.*

[213] *BOA. İbnülemin Askeriye No. 6083.* [Soğucak kalelere muhafazasına Azak, Yeni Kale ve Hotin kalelerinden gönderilmiş olan topçulara yolculuk sırasında gerekli peksimed, hayvan ve gemilerin temini için Azak ve Hotin muhafızları ile Kefe ve Kili nazır ve kadılarına yazılan ferman.]

[214] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 255.

[215] *BOA. MD No. 32* Hk. 383.

[216] *BOA. MD No. 61* Hk. 41.

[217] Salyanât ve mevâcibât-ı ümerâ-i Çerâkise. *BOA. KK Muhasebe Defteri, No. 2283.* Osmanlı akçası her zaman Kefevî akçadan daha değerliydi. 1520'lerde iki kefevî akça, bir Osmanlı akçasına [*..kadim-üz zamandan iki kefevî bir Osmanî hesabınca verilmeğin ber karâr-ı sâbık mukarrer emr olundu.*], 1570'lerde ise dört kefevî akça, bir Osmanlı akçasına tekâbül ediyordu. Hanlara, Çerkes beylerine ve bölgede görev yapan askerlere yapılan ödemelerde oran 1'e 2, Osmanlı hazinesine yapılan ödemelerde oran 1'e 5 idi [İnalcık, Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age (1300-1600)*, London 1973; aynı yazar. *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea I. The Customs Register of Caffa 1487-1490*, Harvard 1995, 185].

"Ümerâ-i Çerâkise'den olup Kefe İskelesi Mukâtaası mahlûlünden sâlyânesi olan" kişilere "berâtları mûcebince" paralarının ödenmesi mukâtaa nâzırının dikkatle takip etmesi gereken işlerdendi.[218] Kırım Hanı ile Çerkes beylerine 1669/1670'te ödenen salyâne toplam 4.155.000 akçaydı.[219] Kefe beylerbeyi ile birlikte sefere çıkan Çerkes beylerine salyâneleri dışında tüfek, barut, kurşun, yay ve kumaş verilirdi. Büyük beyler, sancakbeyi pâyesi de verilmekle birlikte genellikle alaybeyi, küçük beyler ise bölükbaşı rütbesindeydi. Kefe beylerbeyi tarafından hayat boyu tâyin edilen beyler ölünce yerlerine oğulları veya akrabalarından biri tâyin edilir, iç işlerine Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı karışmazdı.[220]

Çerkes savaşçıların malzeme ve silahları; yanlarından hiç ayırmadıkları "küheylan" atları, yanakları kapatan üstü sivri miğfer, Çerkeslere has gümüş desenlerle işlenmiş örgü örgü zırh takımları, *şaşka* (kabzası ağaçtan, 110-120 cm. uzunluğunda, ucu üçgen şeklindeki kılıç), *kıncal* (iki tarafı keskin, 45 cm. uzunluğundaki kama), kalkan, mızrak, ok ve yaydı.[221] Silahlar, kamçı ve yakalanan kişileri bağlamakta kullanılan bir deste iple tamamlanırdı. Piyadeler tüfek taşır, barut horozibiği bitkisinden elde edilen nitratın dağlarda bolca bulunan kükürtle karıştırılması sureti ile Çerkesler tarafından imâl edilirdi.

Kuzey Kafkasya'daki kabîlelerin beyleri seferlere muharip olarak katıldıkları gibi Osmanlı orduları için önemli lojistik destek de veriyorlardı. Bâb-ı Âlî, onların hizmetlerini karşılıksız bırakmıyordu. Arşivlerimizde bunlara ilişkin birçok belge vardır. Safevîlerle yapılan savaşta Osmanlılara destek veren Bakşan vadisinde yaşayan Karaçay beyleri, Osmanlı belgelerinde "Gazi Mirzâ" olarak geçen Kanşav Biy ve "Karaçay Mirzâ" diye geçen Karça Biy, hizmetlerinden dolayı 1582'de Sultan III. Murad tarafından taltif edilmişti.[222] Büyük Kabardey beylerinden Mehmed Bey, Ocak 1583'te "tevâbi ve levâhıku ile arz-ı ubûdiyyet edüp, itaât ve inkıyâdunu" bildirmişti.[223] Kafkasya'da bulunan orduya gönderilen malzeme ve paranın ulaştırılması ve nehirlerin geçilmesi sırasında yardımcı olmaları için 26 Ağustos 1583'te Şefake beyleri Kostok ve Tutaruk, Bjeduğ Beyi Kirkân, Jane beyleri Ahmed ve Dâvud Beylere, Temirgoy Beyi Kansutrak, Besleney Beyi Mehmed, Kabardey beyleri Şoloh, Betsin, Abak, Bozok ve Arslan beylerle Ada Çerkesleri Beyi Mehmed Bey'e talimat verilmişti.[224] Osmanlı-Safevî savaşı sırasında Kerç'e gitmek üzere 21

---

[218] *Sultan'ın Emir Defteri (51 Numaralı Mühimme Defteri)*, (haz. Hikmet Ülker), İstanbul 2003, Hk. 24.

[219] Barkan, a.g.m. 232.

[220] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 255.

[221] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 276.

[222] *BOA. MD No. 44* Hk. 128, 190, 218.

[223] *BOA. MD No. 48* Hk. 230.

[224] *Sultan'ın Emir Defteri (51 Numaralı Mühimme Defteri)*, (haz. Hikmet Ülker), İstanbul 2003, Hk. 11.

Ekim 1583'te Demirkapu'dan hareket ederek Terek-Beştav -Kuban yoluyla Taman'a gelen Özdemiroğlu Osman Paşa komutasındaki 4000 kişilik Osmanlı birliğinin intikâli için Kabardey beylerinden Sarı Arslanbek, Kazi ve Kaplanbek tarafından Terek üstünde köprü kurulmuştu.[225] Azak yakınlarında yaşayan Nogay beylerinden Kasay Mirzâ ve Ali Mirzâ'ya Ruslar ve Kozaklara karşı yaptıkları gazâ ve gösterdikleri yararlıktan dolayı Haziran 1627'de birer hil'ât ihsan edilmişti.[226]

18. yüzyıl Çerkes beylerinin yapılan ödemeler karşılığı sancakbeyi olarak görev yaptıkları, yerel Osmanlı yöneticilerince toplanan yerli kulu ve gönüllülerin kalelerde daha fazla görev aldığı bir dönemdi. Bu değişim, Bâb-Âli'nin merkezden uzak topraklarda kabîleleri denetim altına almak ve şiddeti önlemek amacıyla, imparatorluğun başka uzak vilâyetlerinden tâyin edilecek, görev yapacakları yere yabancı kişiler yerine, bölgeyi iyi bilen ve söz sahibi kişilerden yararlanmak için başvurduğu bir yöntem olabilir. Bununla ilgili örnekler çoktur. Acu Çerkesleri Beyi Arslan Ali Bey, Kefe Mukâtaası gelirinden ödenmek üzere 1000 kuruş salyâne ile 1726'da Soğucak sancakbeyi tâyin edilmişti. Abaza ve Çerkes eşkıyasının kale ve varoşunu basarak halka zarar vermesine engel olamadığı için 27 Aralık 1728'de Kırım Hanı II. Mengli Giray ve Soğucak Kâdısı İbrâhim Efendi'nin arzı üzerine azledilen Arslan Ali Bey'in yerine Kanbolad Bey tâyin edildi.[227] 1743'te de aynı görevde olan Kanbolad Bey'in maaşı Kefe Mukâtaası gelirinden ödeniyordu.[228] Acu Çerkesleri beyleri Arslan Ali Bey, yeğeni Arslan Mirzâ ve onun oğlu Çiro Mirzâ hizmetlerine karşılık Taman Gümrüğü'nden "bervech-i ocaklık" olarak yılda 25.000 akça alıyorlardı.[229] Sohum sancağı, Soğucak kalesinin muhâfızı şartıyla Mayıs 1747'de Ada Çerkesleri Beyi Alyok'a verildi.[230] Temrük Kalesi civarındaki Çerkes beyleri ve savaşçıları, Azak Kalesi'ne giden zâhire ve hazîneyi korumakla ve götürmekle görevliydiler.[231]

1783'te Anapa Kalesi civarına ve Kuban nehri boylarına iskân edilen Nogayların mirzâlarından otuz kişi "ağa", otuzu "kethudâ" ve otuzu "âlemdâr" seçilerek ağalara kırk, kethudâlara otuz ve âlemdârlara yirmi akça para ödenmek üzere İstanbul'dan ber'atları gönderildi. Bu Nogaylardan her Cuma günü bin neferle kalede hazır bulunmaları istendi. "Mirzâlıktan çıkıp ağa olmaları" ile Osmanlı askerî sınıfına giren bu kişiler her cuma günü 3-4.000 atlı ile gelip Anapa'da hazır bulun-

---

225 Asafî, *A.g.e.* 190a–191b; Trabzonlu Mehmed Aşıkî, *A.g.e.* 297b.

226 DA.G.M. (Yay.), *83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/1626-1628) Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım*, Ankara 2002, Hk. 43.

227 Başar, *A.g.e.* 129.

228 *BOA. Ali Emirî II. Mustafa No. 3025.*

229 *BOA. Cevdet Eyâlet-i Mümtâze. No. 430.*

230 *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 3116.*

231 *Risâle-i fî Ahvâli Kırım ve Kuban*, Âtıf Efendi Ktb. 1886, 35b. Ayrıca bkz. Öztürk, a.g.m. 83.

dular. Nogaylar, Ruslarla yapılan savaşlarda "bayrakları ile Anapa Kalesi'ne gelip, şehâdet şerbetini içinceye kadar fedakârlıkla muharebe ettiler."[232] Ancak, savaşlar ve kabileler arasındaki çekişmeler Nogayların hizmetten kaçmalarına yol açtı. Anapa Kalesi'nin Baş Beşli Ağası Mirzâ Ali Bey, Haziran 1800'de İstanbul'a gelerek, "kendisi ve kabilesinin Anapa civarında Abazaların bulunduğu bölgede yaşadığını, bunlara itimat etmediklerini, can güvenliklerinin olmadığını, Anapa Kalesi'nde daha önce 32 ağalık varken hâlen 10 yerli ağası ile bir beşli ağası kaldığını, onların da hizmetten kaçtıklarını, işlerin kendi üzerinde olduğunu" ifade etmiş, "kabilesinin güvenliği sağlanamazsa Bucak tarafına gitmelerine müsaade edilmesini" istemişti. Bunun üzerine Anapa Muhâfızı Osman Paşa'ya Nogayların güvenliğini tesis etmesi emredildi.[233]

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Osmanlı Devleti'nin düzenli asker ihtiyacı çok artmıştı. İşte tam bu sırada Çerkes savaşçılar bu ihtiyacı karşılamak için düşünüldü. Arşiv belgelerine dayalı, önemli bir askerî tarih çalışmasında bu düşünce şöyle anlatılmaktadır. "Bâb-ı Âlî, mümkünse bedavaya amatörce savaşacak ama profesyonel savaşçıdan daha cesur öne atılıp daha iyi hedef tutturacak 'vatan/din kahramanları' ya da 'süper-asker'ler istiyordu. Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki hâkimiyet mücadelesinin en yoğun yaşandığı Anapa'dan Bâb-ı Âlî'ye yollanan bir mektup, Osmanlı bürokratının ne aradığı hakkında ipucu vermesi açısından önemlidir. Trabzon valisi ve Anapa Muhâfızı Hasan Paşa'nın, *'tez elden şu kabâ'ilden biraz asker tertîb'* edelim dedikleri Anapa civarındaki 100.000'den fazla kabile efradı "ideal asker"i çağrıştırmaktadır. Söz konusu topluluk *'cesur ve cengâver ve bi't-tab'i Rusyaluya husûmetli bir kavim'* olmasının yanısıra *'elbise-i mu'tâdeleri dahi tamâm asker libâsı ve me'kûlatları darı ekmekden ibâret'* olan *'az şeye kâni ve cefâ-keş bir ta'ifeyü'l-kaviyye'* idi. Nakit para hakkında pek bir fikirleri olmadığı için *'üçer dörder nihâyet beşer kuruş aylık'* ellerine sayılıp bir de tüfek takımı verilse itirazları olmazdı. Bunlar sivil giysisi asker giysisini aratmayan, yemek olarak darı ekmeğinden başkasını tanımayan, cesurluğu aldığı ücrete bağlı olmayıp neredeyse para denen şeyi tanımayan ve bir süredir topraklarını korumak için çatışma içinde bulundukları Rusya'ya kendiliğinden hasım bir "süper-asker" kitlesiydi. Trabzon Valisi ve Anapa Muhâfızı'nın bunların başlarına *'Asâkir-i Mansûre usûlü üzre zâbitân ve binbaşılar'* tayin edip ellerine birer tüfek vererek talim yaptırmak şeklindeki teklifleri hayata geçirildi mi bilemiyoruz. Ancak, paşanın saydığı bu özelliklerin, Osmanlı idarecilerinin oluşturmaya çalıştırdıkları nefer tipinde bulunması istenenlere karşılık geldiğini düşünmekteyiz."[234] Gerisini biz tamamlayalım,

---

[232] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 207; Kurat, *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki..*, 231.

[233] *BOA. Cevdet Askeriye No.* 43779.

[234] Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok. Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul 2009, 238.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kuzeybatı Kafkasya'nın elden çıkması bu fikrin hayata geçirilmesine izin vermedi. Ancak savaştan sonra ve özellikle Büyük Kafkas Sürgünü sırasında kitlesel olarak Osmanlı topraklarına gelen Çerkesler bu defa askerî okullara alındılar ve Osmanlı subay üniforması ile devletin son ve 'en uzun' yüzyılında gerçekten "süper askerler" oldular.

D. Azak Kapudanlığı

Osmanlı Devleti Karadeniz'in kilidi mesabesindeki Azak Denizi'nin güvenliği için de bazı tedbirler alınmıştı. Azak Kalesi'ni Kozakların ve Çerkeslerin saldırılarına karşı korumak üzere 1559'da İstanbul'dan birkaç kadırga ve reis yollanmış,[235] Eylül 1559'da "Azak tersanesinin ikmâl edilerek oradaki gemilerin muhafaza hizmetinde kullanılması için" Kefe Sancakbeyi Sinan Bey'e hüküm gönderilmişti.[236] Azak'ta yapılacak gemilerde kullanılmak üzere kürekçi ve cenkçi toplanması hususunda 1565'te Kefe sancakbeyine emir verildi.[237] Azak Denizi ve Azak Kalesi'nin güvenliği için 1566'da Azak *Kapudanlığı* kuruldu ve ilk Azak kapudanlığına İsa Bey tâyin edildi.[238]

Azak'ın muhafazası için gerekli gemiler başka tersanelerden de temin edilirdi. İzmid kâdısına 7 Mart 1566'da yazılan hükümde, "Azak muhafazası için kayık lâzım olduğu, bu maksatla gönderilen İsa ve Ali Reisler vardıklarında gerekli yardımın yapılması ve kayıkların tamamlanması" emredilmişti.[239] 1579'da Azak muhafazasında bulunan Mehmed Reis'in kalitesinde 80 kürekçi, 14 âlatçı ve beş azeb görev yapmaktaydı. Azeblerin ücretleri Kefe Mukâtaası'ndan ödeniyordu.[240] 1582'de Hasan Reis komutasındaki Azak kapudanlığı emrinde üç kalite vardı. Azak muhafazasında bulunan üç kalite, kalenin ihtiyacı olan peksimeti de İstanbul'dan Azak'a taşırlardı. Bu sevkiyata ve peksimetin depolanmasına Azak sancakbeyi ve kâdısı nezâret ederdi.[241] Kalitelerdeki asker ve azebler, Rumeli ve Anadolu hisarlarından geliyordu.[242] Azak muhafazasında bulunan kalitelerde görevli askerlerin maaşı Kefe Mukâtaası'ndan ödeniyordu.[243]

---

[235] Ahmed Refik, a.g.m. 265, Vesika 1.

[236] DA.G.M., *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)*, Ankara 1993, Hk. 305.

[237] DA.G.M., *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566)*, Ankara 1994, Hk. 480.

[238] DA.G.M., *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566)*, Ankara 1994, Hk. 1284.

[239] DA.G.M., *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566)*, Ankara 1994, Hk. 1167.

[240] *BOA. MD No. 40*, Hk. 438.

[241] *BOA. MAD No. 7534*, Hk. 745.

[242] *BOA. MD No. 47*, Hk. 171, 221.

[243] *BOA. MD No. 41*, Hk. 504.

Rusların ve Kozakların şaykalarıyla yaptıkları deniz korsanlıklarına karşı, 1608'de Azak Denizi'ne kadırgaların yollanması düşünülmüş, ancak kadırgaların hafif şaykalara karşı bir şey yapamayacağı anlaşıldığından kayık türü tekneler tercih edilmişti.[244] 1637'de Kozakların işgâl ettiği Azak Kalesi 1642'de yeniden geri alındıysa da Azak Kapudanlığı yeniden kurulmadı.

2. 16.-18. Yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da Toplum ve Ekonomi

A. Kuzey Kafkasya'da Toplumsal Yapı ve Mülkiyet

Kafkasya'nın engebeli yüksek dağlar, yüksek yaylalar, derin vadiler ve gür ormanlarla kaplı tabiî coğrafyası, bölgeye stratejik savunma kolaylığı sağlamasına karşılık, beşerî faaliyetleri güçleştirmiş, dik ve derin vadiler ile yüksek yaylalarda yaşayan halkları kapalı topluluklar hâlinde birbirlerinden tecrit ederek bölgenin tamamını kapsayan bir kavmî birliği önlemiş ve Kafkasya yalnız "Diller Dağı" değil, "Kültürler Dağı" hâline gelmişti. Kafkas Dağları, Kafkasya'nın sosyal yapısının oluşmasında rol oynayan en önemli unsurdu. Küçük kabîleler ve savaşçılar için çok iyi bir sığınak olan dağlar, kentlerin, ovaların ve kıyıların yarattığı medeniyetlerin dışında kalan bir dünyaydı. Şehirleri neredeyse hiç tanımayan, yüksek dağlarda yaşayan Kuzey Kafkasya halklarının sosyo-kültürel yapıları, Kafkasya topraklarına dışarıdan gelen kavimler ve medeniyetlerle ilişkiler neticesinde şekillendi.

Tarih öncesi çağlardan Ortaçağ'a kadar ticaret amacıyla ya da savaş ve fetih yoluyla Kafkasya'ya giren Anadolu ve Mezopotamya kavimleri, Yunanlılar, İskitler, Kimmerler, Romalılar, Bizanslılar, Hunlar, Bulgarlar, Hazarlar, Kıpçaklar gibi Türk kavimleri, Araplar, Moğollar ve İtalyan ticaret kolonileri, Kafkas sosyo-kültürel yapısını oluşturan unsurları bölgeye getirerek Kafkas halklarının sosyo-kültürel yapısının şekillenmesinde rol oynadılar.[245]

---

[244] Braudel, *A.g.e.* I, 452, not. 32.

[245] Ufuk Tavkul, "İslâmiyet'in XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Etkileri", *Kırım Dergisi*, 7/25, (1998), 43; aynı yazar, "Kafkasya'da Etnik ve Sosyo-Kültürel Yapının Tarihi Kökenleri", *BİR*, 7, (1997), 140. Kafkas mitolojisine göre *Nartlar* adlı efsanevî halkın soyundan gelen, Kafkas Dağları'nın üzerinde ve kuzeyinde kalan yerlerde yaşayan ve Osmanlılar tarafından tümüne *Çerkes* adı verilen Adığe, Kabardey, Abhaz/Abaza, Karaçay-Malkar, Oset, Çeçen-İnguş ve Dağıstan halkları Kuzey Kafkasya halklarıdır. Bu halkların toplum yapısı, günlük yaşayışları hakkında ve "16.-18. Yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da Toplum ve Ekonomi" başlıklı bölümü yazarken istifade ettiğimiz kaynaklar, Bella Agrba-Samir H. Khotko, *Çerkesya 'Ada' Uygarlığı*, (çev. Orhan Uravelli), Ankara 2008; H.Aşemez, "Adıgey (Çerkesya)'in Kısa Tarihi", *Kafkasya Kültürel Dergi*, 10/39-42, (1973); Dumaniş Avledin, *Çerkes Kültürü Üzerine Etüd*, Kayseri 2004; Sula Benet, *How to Live to be 100, the Life-style of the People of the Caucasus*, New York 1976; Ruslan Betrozov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, (çev. Orhan Uravelli), Ankara 2009; B.K.Bgazhnokov, "Kafkasya'da Yer-

Kafkasya halklarında sınıflı toplum yapısı hâkimdi. Yunanlılar, Romalılar, Türkler, Moğollar ve Cenevizlilerden etkilenen Kuzey Kafkasya'daki feodal yapı 14. yüzyılda ortaya çıktı ve 15. yüzyılda Altın Orda Devleti'nin dağılması ve bölgede hâkimiyetini kaybetmesinin ardından egemen oldu.[246]

En karmaşık sosyal yapıya sahip olan Adığeler 19. yüzyılın ortalarına kadar geleneksel ve sınıflı bir toplum yapısına sahiptiler. *Pşı* denilen prenslerin yönettiği Büyük Kabardey (pşı aileleri Mısost, Canbot, Hatohşoko, Kaytuko), Küçük Kabardey (pşı aileleri Tavsoltan, Gilastan), Besleney (pşı aileleri Kanoko, Şoloh), Bjeduğ (pşı aileleri Kerken, Hamış), Khigak/Şefâke (pşı aileleri Zanoko) Jane, Ademey (pşı ailesi Bolotoko), Temirgoy (pşı ailesi Bolotoko), Hatukay (pşı ailesi Kerken) ve Mahoşlar (pşı ailesi Bağarsoko) feodal, pşıları olmayan, *vork* tabakası da saygı görmelerine ve nüfuzu olmalarına rağmen halk üzerinde idarî yetkisi bulun-

---

Mekan Düzenlemesi Görgü Kuralları", Kafdağı, 1/6-7, (1987); A.B.Fadeev, "The Social Structure of Caucasian Mountain Peoples of 18–19 Centuries in New Publications of Soviet Historians", *The Problems of History*, 5, (1958); Alexandre Grigoriantz, *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, (çev. Doğan Yurdakul), İstanbul 1999; Amjad Jaimoukha, *The Circassians: A Handbook*, London 2001; Yahya Kanbolat, *1864'e Kadar Kuzey Kafkasya Kabilelerinde Din ve Toplumsal Düzen*, Ankara 1989; Yılmaz Konak, *Osetya ve Asetinler*, İstanbul 2007; Chantal Lemercier-Quelquejay, "Co-optation of the Elites of Kabarda and Daghestan in the Sixteenth Century",*The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World*, (ed. Marie Benningsen Broxup), London 1999; Chantal Lemercier-Quelquejay, "La Structure Sociale, Politique et Religieuse du Caucase du Nord au 16. siecle", *CMRS*, 25/2–3 (1984), 125–148; Louis J. Luzbetak, *Marriage and the Family in Caucasia. A Contribution to the Study of North Caucasian Ethnology and Customary*, Viyana 1951; Lyulye, *A.g.e.*; Kadir Natho, *Kafkasya'da ve Kafkasya Dışındaki Çerkesler*, (çev. Omer Aytek Kurmel), Ankara 2009; Yılmaz Nevruz, *Umumî Kafkas Tarihi'ne Giriş.Başlangıçtan Moğol İstiylasına Kadar*, İstanbul 2013; Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, (çev. Orhan Uravelli), Ankara 2007; Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul 2007. Kafkas halklarının sosyo-kültürel durumu ve günlük yaşayışları çeşitli seyahatnâme ve hatıratlarda anlatılmakta olup bizim yararlandıklarımız James S.Bell, *Journal of a Residence in Circassia during the Years 1837, 1838 and 1839*, I-II, London 1840, Türkçe Ter. *Çerkesya'dan Savaş Mektupları*, (çev. Sedat Özden), İstanbul 1998; Minas Bıjiskyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817–1819)*, (haz. Hrand Andreasyan), İstanbul 1969; Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, VII; August von Haxthausen, *Transcaucasia: Sketches of the Nations and Races Between the Black Sea and the Caspian*, London 1854; Julius Heinrich Klaproth, *Travels in the Caucasus and Georgia Performed in the Years 1807 and 1808*, London 1814; John Augustus Longworth, *A Year among the Circassians*, I-II, London 1840, Türkçe Ter. *Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı*, (çev. Sedat Özden), Kayseri 1997; Edouard Taitbout de Marigny, *Three Voyages in the Black Sea to the Coast of Circassia: İncluding Descriptions of the Ports, and the İmportance of their Trade: with Sketches of the Manners, Customs, Religion of the Circassians*, London 1837, Türkçe Ter. *Şövalye Taitbout de Marigny'nin Çerkesya Seyahatnamesi (1818–1823–1824)*, (çev. Aydın Osman Erkan), İstanbul 1996; Mehmed Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerâkise*, TS Ktb. No.1564; Feodor Feodoroviç Tornau, *Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları*, (çev. Keriman Vurdem), Ankara 1999; Moritz Wagner, *Travels in Persia, Georgia, and Koordistan*, London 1856, Türkçe Ter. *Kafkas-Rus Savaşında Çerkesler, Çeçenler, Kazaklar ve Gürcüler (1843)*, (çev. Sedat Özden), İstanbul 1999.

246 Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul 2007. 255.

mayan birkaç aileden oluşan, hukukları ve gelenekleri hemen hemen aynı olan Şapsığ ve Nathukaylar yarı feodal yapıdaydı. "Vitline vitlak" (mertsen asilsin) düşüncesinde olan Abzehler arasında soylu aileler varsa da tek imtiyazları yemek ve sohbetlerde başkanlık etmekti. Her köy kendi halk meclisi, her boy kendi *thamates*i tarafından geleneksel hukuka göre yönetilirdi.[247] Abzehlere akrabalık bağları ve yeminle bağlı olan Ubıhlarda da pşı yoktu: Ancak, soylu ailelerin (Berzeg, Dişan) halk üzerinde nüfuzu vardı. Toplum *pşı* (prens), *vork/uzden/özden* (soylu), halkın % 90'ını teşkil eden *fekotl/tekhoqotle* (özgür köylü) *og/loganapit* (ürettiklerinin bir kısmına soyluların el koyduğu köylü), sahiplerinin soylarından sayılan ve onların aile adları ile anılan, tarla ve hayvan sahibi olabilen ancak ürettiklerinin yarısını sahiplerine veren *pşıtl* (kısıtlı mülkiyet ve aile kurma hakkı olan köle) ve evlerde hizmet eden hiç bir hakkı olmayan, ayrı evde yaşamalarına ve aile kurmalarına izin verilmeyen, çocukları efendileri tarafından satılabilen *vuneut/ unatle* (köleler) denilen sınıflara ayrılmıştı. Pşıların soylu eşlerinden (*guaşe*) olan erkek çocukları (*mirze*) babaları ile aynı haklara sahip, anneleri soylu olmayan erkek çocukları (*tume*) ise düşük statüdeydi. Pşıların evlenememiş kızlarına *zhan* denilirdi. Pşılar tarafından halkın huzurunda bir kılıç, bir at ve iki öküzle birlikte asâlet ünvânı verilen vorklar *tlakotle* (çok soylu) ve *dezhenugo* (az soylu) olmak üzere iki gruptu. Pşı ve vorkların atalarından miras olarak kalan mülkleri, köyleri ve köleleri, toplumu ilgilendiren toplantılarda oy hakkı bulunmaktaydı. Kabîleleri üzerinde büyük güç ve yetkileri olan pşılar, savaş, barış, *zekue* (yağma akını) yapılmasına karar verir, *dzepş* (savaşçı şef) ve savaşçılara komuta eder, halka emir verir, yargılar ve cezalandırırlardı. Geleneksel hukuk (*Adığe habze*) 19. yüzyıla kadar toplumda geçerliliğini korudu. Pşı ve vorklardan oluşan *zeuç*'ta (meclis) yapılan toplantılara *hase*, alınan kararlara *habze* denilirdi. Toplantılarda önce pşılar, sonra vorklar en son da fekotllar yerlerine oturur alt seviyede olanlar üstleri oturmadıkça ayakta beklerlerdi.[248] Suçlular *khe-yasha* denen mahkemede yargılanır, medenî hukuka ilişkin konular *thamate* denilen kişilerce düzenlenirdi. Adığelerde kan davası (*tlil vasa*) ve erkek çocuğun yabancı ailelerde yetiştirilmesi (*atalık*) gelenekleri vardı.

Abazalarda da sınıfların ve sosyal tabakalaşmanın varlığı dikkati çekmektedir. *Aamıstafıla* denilen feodal bir yapıya sahip olan Abazalar, *çaçba* (kral ailesi), *aamısta* (prensler), *kiarazaa* (kralın muhâfızları), *aşnahmua* (prenslerin muhâfızları), *anhayültskia* (toprak sahibi köylüler), *ahipşi* (bağımlı köylüler), *agrua* (yaşadıkları yerlerde doğan köleler) ve *atü* (soygun ve savaşta elde edilen köleler) denilen sınıflara ayrılmaktaydı.

---

[247] Bu konuda bkz. Lyulye, *A.g.e.* 83-101.

[248] Bell, *A.g.e.* 228.

Ataerkil boy sisteminin geçerli olduğu Çeçenler, *ela* (soylular), *uzden* (toprak sahibi köylüler), *ulemâ*, *köylüler*, *azatlılar* ve *holap/esir* (köleler) denilen sınıflar vardı. Çeçenler *Tukum* denilen kabîlelere *tayp* denilen soylara ayrılırdı. Her soy, atalarının çıktığı köyün adını taşırdı. Çeçen toplumunda her 30 ev için bir mescid vardı. Bu birime *hat* denir, buraya bir imam ve köy yöneticisi seçilirdi. Genellikle bir *tayp*'tan (boy) olanların yaşadıkları köyler, Şeriat ve geleneklere (*yadataş*) göre *yürt dâ* (muhtar) ve *yürt qhanuoy* (ihtiyar heyeti) tarafından yönetilirdi.[249] Dört hat *mahal* diye adlandırılır, başlı başına bağımsız bir birim sayılabilecek olan her mahal *kâdı* ve *khiytirçiy* denen yaşlılardan kurulu bir meclis tarafından yönetilirdi. *Tukum* denen kabîlelere *tayp* denen soylara ayrılan İnguşlar geleneklere (*yadataş*) göre idare edilir, sosyal ilişkiler itibarlı ailelere mensup yaşlılarca düzenlenirdi.[250]

Osetlerde de pek çok sınıf vardı. *Eldar* (beyler, prensler) ile *badelyat* ve *tsargasat* (soylular), *vezdan* denilen soylu sınıfa mensuptu. Bu sınıflar sadece kendi aralarında ya da Kabardey soyluları ile evlilik yaparlar, evlilikte denksizlik çok alçaltıcı sayılırdı. Halkın çoğunluğunu teşkil eden *fersag* (özgür köylü), *kevdesard* (bağımlı köylüler), *kusag* ve *tsağar* da denilen *sav leg* (= siyah adam, köleler) alt sınıf mensuplarıydı.

Kafkasya'da köylerin çoğu, en verimli tarlalar, ormanlar, çayırlar ve otlaklar pşı ve soylu ailelerine aitti. Pşıların hâkimi olduğu köyler onların mensup oldukları soyların adları ile anılırdı. Kabardey pşıları 19. yüzyıla kadar Adığeler, Çeçenler, İnguşlar, Karaçay-Malkarlar, Osetler ve Kafkas Dağları'nın kuzeyindeki Abazalar üzerinde egemen ve etkiliydi. Çeçen ve İnguş *ela*'ları kendilerine bağlı çok sayıda *uzden*'e, *yasak* denilen bir vergi aldıkları, halkını cezalandırabilecekleri köylere, kölelere, çok geniş topraklara ve otlaklara sahipti. Uzdenlerin de geniş arazileri ve köleleri vardı. En geniş topraklara sahip olan Aydemir ailesi, Büyük Atagi, Büyük Çeçen ve Topli bölgelerinin yöneticisiydi. Kabardey pşılarının himâyesinde güç kazanan Oset beyleri ile Kabardey pşıları arasında akrabalık kurulmuş, bu ilişki *atalık* uygulamasıyla daha gelişmişti. Pşılar çocuklarını eğitilmek üzere Oset beylerinin yanına gönderirdi. Karaçay-Malkarlar Kabardey pşılarının etkisindeydi. Karaçay-Malkar topraklarının büyük bölümü pşılardan aldıkları güçle halkları üzerinde hâkimiyet kurmuş olan *biy*lere aitti. Karaçay-Malkar ve Kabardey soyluları birbirlerinin kızları ile evlenirlerdi.[251] Kabardeylerin Kaytuk sülâlesi ile Malkarların Abay sülâlesi, Kabardeylerin Hatohşoko sülâlesi ile Malkarların Malkaruk ve Orusbiy sülâleleri arasında yakın ilişkiler vardı. Bu aileler çocuklarını birbirlerine atalığa verirdi. Malkar beyleri Kabardey pşılarının *emcek karındaşı* (süt kardeşi) ve tâbii idi. Terek Voyvodası İvan Daşkov, Ocak 1629'da Moskova'ya gönder-

---

[249] Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, 282.

[250] Tarık Cemal Kutlu, *Çeçen Direniş Tarihi*, İstanbul 2005, 100-102; Ahmadov, *A.g.e.* 29-30.

[251] Klaproth, *A.g.e.* 294.

diği raporda "Malkarların oturdukları bölgede gümüş madeni bulunduğunu, madenlerin olduğu toprakların Kabardey Beyi Pşimaho Kambulat oğlu Çerkas'ın kız kardeşinin oğullarına ait olduğunu" yazıyordu.[252]

17. ve 18. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da feodalite güçlendi ve yaygınlaştı. Tarla, çayır, mera ve otlakların büyük kısmı soylulara aitti. 1665'te Kabardey pşıları Alıcıko ve Hatohşoko ile kardeşlerinin 50 köyü, 1000 özdeni ve 2000 köylüsü, 40 köyü olan Yıbak'ın 700 özden ve 1000 köylüsü, Narçov ile kardeş ve oğullarının 7 köyü, 70 özdeni, Sunceley ile yedi oğlu ve iki kızının, bir kaleleri, 400 Çerkes ve 600 Tatar savaşçısı, Kambulat oğlu Pşimaho ile eşi Elkas kızı Babatuh'un dört köyü, 25 özdeni, Eldar ve kardeşlerinin 40 mülkü, 700 özdeni ve 1000 köylüsü, Aytemir ve Kazanalp'in 11 köyü, 250 köylüsü ve sayısız serfleri vardı. 4-7 köye hâkim olan vorklar az değildi.[253] Soylular hiçbir iş yapmaz, akşam olunca 30-40 tanesi buluşarak çapula çıkarlardı. Giorgio Interiano, 15. yüzyılın sonunda soyluların "asil bir adam ganîmetlerini satmak dışında ticarî iş yürütmemelidir, halkını yönetmek, onları korumak, avcılık ve askerî işlerle ilgilenmelidir" diye düşündüklerini yazar.[254] Soylu kadınlar ve kızları el işleri, dikiş, nakış ve eğlence ile vakit geçirirdi.[255] Atlı ve zırhlı olan savaşçıların silahları kılıç, mızrak ve tüfekti.[256]

Çiftçi, tüccar ve zanaatkârları özgür köylüler teşkil ediyor, ticaretle uğraşmak soylular tarafından alçaltıcı bir iş olarak kabul ediliyordu. Pşı ve vork aileleri, fekotl (özgür köylü) ailelerle akrabalık tesis etmemeye dikkat etmekle birlikte fekotl ailelerden pşı ve vork kızı alanlar vardı. Bu aileler ticaretle uğraştıklarından asillerden daha zengindi. Üstelik, din adamları ile münevver tabaka da çoğunlukla bu ailelere mensup olduğundan itibar ve nüfuzları fazlaydı.

B. Kuzey Kafkasya'da Köyler ve Köy Evleri

Kuzey Kafkasya'da Karadeniz kıyısındaki Osmanlı kaleleri ve bunların etrafındaki küçük kasabalar dışında kale ve şehir yoktu. Nüfus, *hable* ya da *kabak* denen köylerde yaşıyordu.[257] Kuzey Kafkasya'da nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden köy toplumu hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur.

---

[252] Mızıulu, a.g.m. 28.

[253] Nihat Berzeg, *Çerkes Sürgünü (Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleriyle)*, Ankara 1996, 30; Nolde, *A.g.e.* II, 312.

[254] Natho, *A.g.e.* 108.

[255] Avledin, *A.g.e.* 78; Tavernier, *A.g.e.* 321.

[256] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 276.

[257] Y.P. Alekseyeva, "Arxeologiçeskiya raskopki u aula Jako v Çerkesli", *KSIIMK*, 60, (1955), 73-79'dan Mihail İ. Artomonov, *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul 2004, 464; Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 63.

15.-18. yüzyıllarda 1000-1500 metreye yükselen dağlara kurulmuş, etrafı çayırlar, yeşil otlaklar ve meyve ağaçları ile kaplı, çitlerle çevrili küçük ahşap evlerden oluşan[258] Adığe ve Kabardey köyleri Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar uzanıyordu.[259] Dağlılar köyleri için genellikle yüksek yerlerdeki orman boşluklarını, ovaları ve bayırları tercih ederlerdi. Buralarda sel tehdidi az, hava daha sağlıklı ve temizdi. Çukurluk yerlerde, kapalı dar vadilerde, çok sık sis görülen denize yakın vadilerde köy kurulmazdı.[260] Adığe ve Kabardey köyleri güney, güneydoğu ve güneybatıya bakan sulu vadi tabanlarına, savunması kolay sırtlara, dik dağ yamaçlarına ya da tabiî taraçalara ve pınar, dere gibi su kaynaklarına yakın yerlere, Karadeniz kıyısına yakın köylerse sıtmadan korunmak için dağlarda kurulmuştu. Ubıh köylerinin çoğu ormanlar içinde ya da yalçın uçurumların engebeli yamaçlarında kurulmuştu.[261]

Hiçbir simetriği olmadan inşâ edilmiş,[262] 10-15 kadar ahşap veya toprakla sıvanmış sazdan yapılmış tek ya da iki katlı evlerden, çitlerle çevrili çiftliklerden meydana gelen, yuvarlak ve ortasında boş bir alan (meydan) bulunan köylerin etrafı birkaç kat çitle, bazıları duvar görünümünde ağaçlarla ya da taşla örülmüş savunma surları ile çevriliydi.[263] Pşılara ait köyler onların ismi ile anılır, vorkların köyleri vork ailesinin adına *hable* kelimesi eklenerek belirtilirdi. Soylular, köyün orta ve alt kesimlerinde oturmaz ve kimsenin ırmakların kendilerinden yukarı kısımlarına yerleşmesine izin vermezlerdi.[264] Adığe ve Kabardey köylerinin *kuezh apşçe* (köyün yukarı saygın kesimi) denilen üst kesimlerinde pşı ve vork ailelerine ait malikâneler vardı. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan köylülerle, azat edilmiş kölelerin yaşadıkları evler, pşı ve vorkların mülkleri etrafında gelişmişti.

Birçok köy, 17. ve 18. yüzyılda *molla* da denilen imamın görev yaptığı bir camiye ya da *şogen*[265] denilen bir papazın görev yaptığı kilise ve şapele sahipti.[266] Köylerde kamusal bina olarak çeşmeler ve bazıları günümüze kadar varlığını sürdüren türbeler de vardı.

---

[258] Edmund Spencer, *Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan*, (çev. Dilek Cenkçiler), Ankara 2014, 270, 276.

[259] Agrba-Khotko, *A.g.e.* 36.

[260] Polovinkina, *A.g.e.* 163.

[261] Wagner, *A.g.e.* 148.

[262] Arthur Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı*, (çev. Murat Papşu), İstanbul 2010, 33.

[263] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 280; Tavernier, *A.g.e.* 315.

[264] Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, 426.

[265] Şogen kelimesi Gürcüce "siyah elbise giyen" anlamına gelen "şavigan" sözünden gelir.

[266] 17. ve 18. yüzyıllara ait kaynaklarda Kırımlılar tarafından yapılan Kabardey ve Çerkezistan'a yapılan akınlarda köylerde yakılıp yıkılan kiliselerden [Noghumuka, *A.g.e.* 164-165.] ya da köylerde inşâ edilen mescidlerden bahsedilmektedir. [Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 289–290, Noghumuka, *A.g.e.* 186–188.]

Kuzey ve Batı Kafkasya'da Adığe, Abaza, Oset, Gürcü, Megrel ve Lazlara ait kırsal yerleşmelerde köyler, kendi ürünlerinin ayrı ayrı ekildiği, dağ kenarları ya da tepe üstlerinde kurulu köycüklerden oluşmuştu. İklim şartları, inşaatta kullanılan malzemeler gibi yerel şartlar dolayısıyla birbirlerine benzeyen köy evleri arazinin yapısı ile olduğu kadar tarımın iktisadî ve teknik şartları, hayvancılık tekniği ve geçim kaynağı olan ürünlerle ilişkiliydi. Köy evleri sadece hâne halkının ikametgâhı değil, hâneye ait hayvanları, yiyecek stoklarını, istiflenen hasadı, tarım araçları ve iş aletlerini barındıran bir üretim yeriydi. Öte yandan, evin bir soyluya, çeşitli tarım aletleri bulunan, çok miktarda samanı ambara yığması gereken varlıklı bir özgür köylüye, az sayıda gereci ve hayvanı olan yoksul bir özgür köylüye, sefalet sınırındaki bir bağımlı köylüye ya da verâset hakkı olmayan bir köleye ait olması evin hem görünümünü hem de bakımını etkiler. Hayvancılık tekniği de evlerle ilişkiliydi. Kış boyunca inek ve manda gibi hayvanlar, ahır olarak kullanılan aşağı katta korunur, saman ve otla beslenirdi.

Soylulara ait malikânelerin kapısından giren kimse, kendisini geniş bir alanın ortasında bulur ve ev sahibinin sıradan halktan olmadığını anlardı. Açık avlular, kapalı avlular, bahçe, ahşaptan yapılmış bir ev, konuk evi, ambar, ağıl, ahır, otluk, samanlık, kölelere ait kulübeler gibi müştemilat binaları ve savaş kulesinden meydana gelen malikâneler ağaçla veya taşla örülmüş duvarlarla çevriliydi.

Köy ailesi oturduğu evin çevresinde hem görsel hem de töresel bir emniyet ve dokunulmazlık alanı teşkil ederdi. Arazi yapısının biçimlendirdiği tabiî engeller, su kanalları, ağaç ve fundalık sıraları, çitler, tahta perdeler, taş duvarlar gibi engellerle çevrelenmiş olan bu alanın içerisi sınırları belirlenmiş, izinsiz girilmeyen, içinden belli şartlarla geçilebilen, içine girenlere ayrıcalık ve dokunulmazlık kazandıran, gelenek ve törelere göre belirlenmiş özel bir alandı. Evi çevreleyen engellerden izinsiz atılacak her adım aile ve konut dokunulmazlığına saldırı sayılabilirdi. Çit içerisinde ev, serender, fırın, helâ, samanlık, ambarlar, ahır ve ağıllar, harman kulübeleri ve arı kovanları yer alırdı. Ailenin kullandığı su kaynağı ve mezarlık da genellikle bu yerleşme içindeydi. Burada hâne halkının ihtiyacı olan sebzeler ekilir, çeşitli meyve ağaçları yetiştirilirdi. Ev çevresindeki müştemilatın çokluğu kapalı ekonominin ve iklim şartlarının yerleşme biçimine yansımasının bir sonucuydu.

Adığe ve Kabardeylerde *vu'ne*, Abazalarda *ayüm* denen köy evlerinin yapısı, odalarının büyüklüğü ve sayıları ile evlerin müştemilâtı hakkında 19. yüzyıldan önce çok fazla şey bilinmemektedir. Evler umumiyetle 8-10 m. boyunda, 3 m. eninde, saz, kamış ve ahşaptan yapılmış, yerden 4 m. kadar yükseklikte çamurla sıvanmış, örme çit duvarlı, saz ve kamış örtülü, tek katlı, iki kapılı, dikdörtgen yapılardı. Üçgen şeklinde kirişlerle desteklenen çatı, geniş saçaklar hâlinde dış duvarlardan taşar ve sundurma görevi yapardı. 18. yüzyılda yaygınlaşan iki katlı evlerde

zemin katın duvarları taş, üsttekinin ise ahşaptı. İki kat arasındaki kirişler ileriye doğru çıkarak binanın önünde bir balkon oluştururdu.

Birbirlerinden aralıklı yapılmış olan evler, *azbar* denilen çitle örülmüş geniş bir avlunun ortasındaydı. Ağıl ve ahırlar da avlunun içindeydi.[267] Dış avluda atlar için gerekli olan eyerler, gemler ve at örtüleri gibi malzemelerle, tarım aletleri, iç avluda kadınların kullandığı giyecek bohçaları ve yemek yapmakta kullanılan kap kacak bulunurdu. Bahçede yer alan kerpiç ya da taştan yapılmış fırın ekmek pişirmekte kullanılırdı.

Kuzey Kafkasya'da ev halkının oturma odası olarak kullandığı, misafirlerin kabul edildiği, kadın faaliyetlerinin mekânı olan ve genellikle ana kapısıyla bahçeye açılan *haç'eş* denilen büyük odanın bir duvarındaki yarım daire şeklindeki ocak, yemek pişirme, ısınma ve aydınlatma için kullanılır, yukarı doğru gittikçe daralıp çatının üzerinde bir metre kadar yükselerek baca şeklini alırdı. Dumanını bu bacadan salıveren kocaman ateşin çatırdadığı ocağın sıcaklığı Kuzey Kafkasya'nın uzun ve şiddetli kışlarında kara tarlaları örttüğü zaman yaşanan bir hoşluktu. Ocağın ayrılmaz ve çok önemli bir parçası, tavana asılan ocak üstü zinciri idi.[268]

Kafkasyalılar ocağa kutsallığa yakın önem verirdi. Ocak sadece ısınma ve yemek pişirme aracı değil, aile içi kutlama ve törenlerin tamamının karşısında veya etrafında yapıldığı, ailenin temelini ve soyun devamını temsil eden bir mekân ve kavramdı.[269] Ev kadınlarının bir görevi de ocaktaki ateşi gün boyu canlı tutmaktı. Ocağın üstünde bir sırığa zincirle tutturulmuş demirden bir kazan asılı dururdu. Ailede mutlu bir olay olduğunda et kaynatılır, etin suyu ya da yağının bir bölümü ocaktaki ateşin etrafına dökülerek ocağa ve ateşe adak adanır, "Tanrım evimizde mutluluk ve sevinç dolu günler çok olsun. Hep bolluk olsun. Ocağımız sönmesin" diye dua edilirdi. "Ateşi yok olasıca", "Ateşi sönesice" gibi ilenmeler ve en kötü beddualardan biri sayılan "Ateşin sönsün" deyimi Adığeler, Abazalar ve diğer Kafkas halklarının dillerinde bulunmaktaydı.

Evin bir odası evin hanımına, daha küçük bir oda evin kızlarına ayrılmıştı. Bahçeleri çapalamak, hayvanları otlatmak ve onları sağmak, evin kışlık erzâkını tedarik etmek gibi işler kadınların üzerindeydi.

---

[267] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 63, VII, 272, 277, 278.

[268] Ocak demirleri ve ocak içine kazan asacak demir zincir, ticarete konu önemli mallardandı ve Kafkasya'ya gelen seyyahların verdiği bilgilere de konu olmuştu. [*Evliyâ Çelebi Seyahâtnâmesi*, (haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff), İstanbul 2003, II, 60.]

[269] Ocak, birçok Kafkas dilinde benzer kelimelerle ifade edilirdi, Adığeler *oncek*, Çeçenler ve İnguşlar *oçakh*, Karaçay-Malkarlar ve Kumuklar *oçak*, Avarlar ve Laklar *oçag*, Kübeciler *uçag*, Lezgiler *ujag* derlerdi. Ermenicede *ocakh*, Gürcücede *ocahi* kelimesi aile-hâne halkı anlamına gelmektedir.

Evlerin hemen hiç birinde akar su yoktu. Köyler tabiî su kaynaklarının yanına kurulmuş olduğundan evlerin içme suyu, banyo, çamaşır ve tuvalet ihtiyacı için nehirlerden, derelerden, pınarlardan ve kuyulardan alınan sulardan, biriktirilmiş yağmur ve kar sularından istifade edilirdi. Helâ evin dışında yer alırdı.

Hemen hiç cam yoktu. Pencereler eklemeli ahşap kepenkler, keçeler, taş veya pişmiş topraktan kafeslerle kapatılırdı. Ya üşünecek ya da karanlığın veya ölgün bir mum ışığının daracık aydınlığının içine girilecekti. Evlerin aydınlatması, duvarın oyulmasıyla yapılmış bir ahşap göz içinde yakılan bir mum, iç yağı yakılan yağ lambaları, çıralar ve çam dalları ile ısıtması odun, tezek, kozalak, mısır koçanı ve çalı çırpı ile sağlanırdı. Ormanlardan kesilen ağaçlar ısınma için kullanılır, soğuk olan ülkede kış günlerinde evlerin orta yerinde sabaha kadar büyük meşe kütükleri yakılırdı.[270] Sert topraktan oluşan, böcek ve haşerelerden korunmak için taze yaprak serpilen evlerin tabanı ıhlamur ağacının kabuğundan yapılmış hasırla kaplanır, kilim, keçe ve kebelerle döşenirdi.[271]

Ne kadar küçük olursa olsun tertipli ve temiz olan[272] evlerdeki eşyalar oldukça azdı. Eşyaların en önemlileri yemek yemek için kullanılan tahtadan üç ya da dört ayaklı yuvarlak yer sofrası, ahşap çekmeceler ve ıhlamur ağacından yapılmış ahşap sandıklardı. Evleri Osmanlı topraklarından gelen *Anadolu* ve *Acem* halıları ve *Tatar, Anadolu, Dağıstan, Çerkes* kilimleri ile döşeli olan soylular yatarken ipek yastık ve yorganlar kullanır, köylüler ise yere serdikleri *bghusı* denilen koyun pöstekisinin, bir kilimin ya da içi yaprakla doldurulmuş yün şiltelerin üzerinde uyurlar, koyun postlarından yapılmış, içi yün doldurulmuş yastıklar kullanırlardı.[273]

Oset köyleri sarp yamaçların kenarlarında teraslar hâlinde kurulmuştu.[274] Oset feodallerinin, 2-3 katlı bir kale evle, iktisadî ve tarımsal faaliyetler için gerekli binalar ve savaş kulesinden oluşan malikâneleri vardı. Oset köylerinde evler genellikle taştandı. Çok odalı evlerin yanı sıra iki katlı evler de vardı. Duvarları ve tabanları çamurla sıvalı olan evlerin çevresinde çeşitli maksatlarla kullanılan yapılar ve hububat depolamak için açılmış çukurlar vardı. Oset bağımlı köylülerin normal evler yapmasına izin verilmez, bu insanlar *turluç* adı verilen yarı yarıya toprak altında inşâ edilmiş basit, çukur yapılarda yaşarlardı. Duvarları kil sıvalı kerpiçten yapılmış, iki ayrı girişi olan bu yapıların bir tarafında aile yaşar, diğer tarafı ambar ve depo olarak kullanılırdı. Köleler ambar ve ahırlarda yaşardı. Burasının

---

[270] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 277.

[271] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 277; Jaimoukha, *A.g.e.* 220-221.

[272] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 277; Spencer, *A.g.e.* 337.

[273] Bell, *A.g.e.* 232.

[274] Wagner, *A.g.e.* 25.

hem kapı, hem pencere, hem de baca olarak kullanılan tek çıkışı vardı. Bu delik gece ve kötü havalarda ağaç dallarından örülmüş bir çitle kapatılırdı.[275]

Ovalarda yer alan *aul* denilen Çeçen ve İnguş köylerinde birkaç aile birlikte yaşar, dağlarda ise her aul bir aileden oluşurdu. Çeçenler ve İnguşlar taştan, dörtgen biçiminde, tek odalı evlerde oturuyorlardı. Dağıstan'da *saklia* denilen korunaklı taş yapılar yaygındı.

C. Kuzey Kafkasya'da Tarım (Yöntemler, Ürünler)

Bir ekonomide tarım üretimini ve üretimin niteliğini, ürün çeşitliliğini, ulaştırma imkânları ve maliyetlerini belirleyen; arazi şekilleri, yükseklik, bitki örtüsü gibi coğrafi ve sıcaklık, yağış gibi iklim şartlarıydı. Kuzey Kafkasya genişliği 50-225 km. arasında değişen ve iki üç sıra hâlinde uzanan Kafkas Dağları'nın oluşturduğu sarp ve engebeli bir arazi yapısına sahipti. Dağlarda kuzeyden güneye uzanan boğaz ve geçitler, derin ve yüksek yamaçlara sahip vadiler, yüksek yerlerde geniş yaylalar vardı. Kışlar buralarda kendini hissettirirdi. 16. ve 17. yüzyıllarda yağış azalmış ve ısı ortalaması düştü. Daha serin yazlar ve soğuk kışlara yol açan bu durum, yüksek dağlarda buzulların ilerlemesine ve Hazar Denizi'nin az da olsa genişlemesine neden oldu.[276] Kafkas Dağları'nın güney yamaçları dik ve kayalık, kuzey yamaçları daha tatlı eğimli ve daha az engebelidir. Yüksek dağların arasındaki derin vadiler, ara iklim bölgeleri oluşmasına yol açmış, bu durum ürün çeşitliliği getirmesine karşılık aynı sebeplerle, güneşin az olması verimi ve ürün kalitesini düşürmüştü. Sürekli yağışlar iklimi yumuşatsa da toprağın verimini azaltıyordu. Kuzeybatı Kafkasya'da bütün yılın yağışlı geçmesi sayesinde yaz aylarında bile solmayan yemyeşil otlaklar vardı. Buralarda hayvancılık yapılıyordu. Sis, yağmur, çok soğuk ve karlı kışlar doğu tipi göçebelik yapılmasına imkân vermiyordu.[277] Halk kıl çadırlarda değil ahşap evlerde yaşardı.

Kuzey Kafkasya'da arazi yapısı, ne ziraata uygun alanlara ne de doğru dürüst yerleşmelere imkân veriyordu. Ancak insanlar yaşamak için tarım yapmak zorundaydı. Nüfus hiçbir zaman çok fazla olmadı, savaşlar ve iç çatışmalar, kolera, çiçek, veba gibi salgın hastalıklar ve esir ticareti yoluyla insan transferi, nüfusun artmasına imkân vermedi.

Tarım arazileri hakkında fazla bir bilgi yoktur. Her köy açıkça belirlenmiş bir araziye sahipti. Sınır taşları kullanılır ve köyler arasındaki sınır yaşlılardan da öğre-

---

[275] Konak, *A.g.e.* 102-103.

[276] Wolf-Dieter Hütteroth, "Osmanlı Topraklarının Ekolojisi", *Türkiye Tarihi Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603-1839*, (ed. Suraiya Faroqhi), (çev. Fethi Aytuna), İstanbul 2011, içinde 45.

[277] Hütteroth, a.g.m. 37.

nilebilirdi. Dağlık bölgelerde taraça çiftçiliği önem taşıyordu. Bir bölümü dağ yamaçlarının açılması ve ağaçların büyük baltalarla kesilerek ormanlardan arındırılması suretiyle elde edilen tarlalar, kazıklarla desteklenen *azbar* denilen çitlerle çevrilmişti. Ovalık ve dağlık bölgelerde toprağı sırayla dinlendirme usulü yaygındı. Aynı yer üst üste iki defa ekilmez her yıl tarla değiştirilirdi.[278] Tohumlar toprağa saçılarak ekilirdi. Toprak tahtadan yapılmış sabanla sürülürdü. Tarlalarda gübre olarak hayvan dışkısı kullanılırdı. Toprağın tabiî olarak gübrelenmesi için toprağını gübreletmek isteyen toprak sahibi, bir koyun sürüsü sahibi ile belli bir bedel karşılığında anlaşır ve sürünün üç beş gün tarlasının üzerinde kalmasını sağlardı. Soylular da kendilerine bağlı köylüleri, hayvanlarını her yıl birkaç gün kendi topraklarında tutmakla yükümlü kılarlardı.[279] Adığeler akarsuların ve vadilerin ağız kısımlarını bir yıllık tarım bitkileri yetiştirmek için ya da çayır ve mera olarak kullanırlardı.[280]

Köylüler ancak ekim ve hasat zamanlarında tarlalara inerdi.[281] Evcil hayvanların kullanılmasının mümkün olmadığı vadilerde çalışmak çok zahmetliydi. Taş dolu tarlaları elle temizlemek, bayır aşağı kayan toprakları zapt etmek, bazen bu toprağı yükseklere taşımak, taşlardan yapılmış setlerle bunu muhafaza etmek gerekirdi.

Çok az bilinen tarım araçları konusunda 19. yüzyıla ait kaynaklardan hareketle bilgi vermek zorundayız. Ovalarda tarım ilkel yöntemlerle, hafif ve ahşaptan yapılmış karasaban, tahta pulluk gibi ilkel aletlerle yapılıyordu. Tarımda araziyi sürme veya belleme, toprağı yumuşatma, zararlı otları ayıklama, araziyi tırmıklama, sürgüleme, çapalama, tarlaları ekme gibi işlemler sırasında hayvan gücüyle çekilen kara saban dışında üretimin diğer aşamaları ve hasat sırasında çapa, tırmık, tırpan, kosa, orak gibi araçlar kullanılan emek-yoğun bir üretim vardı. Öküz ve mandalar çift sürmede koşulan hayvanlardı. Toprak bazı yerlerde 8-10 çift öküz koşulan sabanla sürülürdü. Adığeler ve Kabardeyler sabana "ahşap alet" anlamına gelen *pheuaş*, *phereşe* derlerdi. Tarla sürüldükten sonra ekim işi gerçekleştirilirdi. Bazı yerlerde hayvan gübresi sepetlerle tarlaya taşınırdı. Tahıl orakla biçilir, başaklar değnekle dövülür, biçilen ekinler ayakla çiğnenerek ya da Gürcü ustalar tarafından yapılan, altı çakmak taşından dişlerle kaplanmış düğen tahtası iki öküzle ekinlerin üzerinden çekilmek sureti ile taneler başaktan ayrılırdı. Karasabanın demiri dışındaki parçalarını köylüler kendileri yaparlar, saban demiri ise dışarıdan gelen demirle köylerdeki demirciler tarafından imâl edilirdi. Hemen her köyde bulunan demirciler köylülerden itibar görür, sonbaharda hayvan kesen her aile, demirciye hayvanın bir

---

[278] Tavernier, *A.g.e.* 313.

[279] Konak, *A.g.e.* 294.

[280] Polovinkina, *A.g.e.* 163.

[281] Berkok, *A.g.e.* 300.

butunu hediye gönderirdi. Arazinin oldukça arızalı, meyilli ve parçalı olması sebebiyle küçük ölçekli meyilli tarlaların bel ile işlenmesi oldukça yaygındı.

Toprağın sürülmesi erkeklere, tarlaların ekilmesi kadınlara[282] özgü bir işken, orak ve çapa ile yabanî otların temizlenmesi, ürünün kosa, tırpan ve orakla biçilmesi, toplanması, demetlenmesi, tanelerin kabuk ve saplarından ayrılması için hasat zamanlarında tarlalarda kadın, erkek, çocuk çok sayıda insan hareketli şarkılar söyleyerek birlikte çalışırlardı.[283] Buna *ş'ıhafı* (çalışma yardımı) denilirdi.[284]

Onuruna şölen düzenlenmeden hasada başlanmazdı. 16. yüzyılda hasat şöleninde söylenen bir şarkı şöyle der,

"Ah Tha'mız[285]
Thağaleg,[286] mucize işçisi,
Bırak başladığımız iş çoğalsın!
Ah Tha'mız
Bırak saban demirimiz başarsın,
İlk oluk ne şanslı
Bırak toprak ısınsın, Isınsın ki iyi bir hasat versin,
Ah Tha'mız bırak öyle olsun"

Sabanlarda demir kullanıldığını da ortaya koyan hasat şarkıları, İslâmiyet'in yayılması ile birlikte değişiklik gösterdi. Aynı şarkılardaki istekler bu kez Tha ve Thağaleg'e değil Allah'a yönelmişti.

"Allah'ım! Cennetin ve dünyanın yaratıcısı,
Sen her şeye kadirsin!
Bugün başlayan saban demiri.."[287]

Karaçaylı ve Malkarlılar da tarla işlerine başlamadan önce *Saban Toy* denilen bir eğlence yaparlar kızlar ve erkekler dans eder, şarkılar söyler, eğlenir, at yarışı (*çariş*), güreş (*tutuşuu-dırga*), ağır bir taşı ileri fırlatma (*külç taş*), sırığa çıkma (*kurukka örleu*) gibi müsabakalar düzenlerlerdi.[288]

---

[282] Chardin, *A.g.e.* 107.

[283] *"Orak gelicek cümle er ve avrat ve oğlı ve kızı ve kulı ile çıkarlar."* [Kaysunîzâde Nidaî Remmal Hoca, *Târih-i Sâhib Giray Han*, (yay. Özalp Gökbilgin), Ankara 1973, 49a.]

[284] Zekeriya Zihni, A.g.e. 145.

[285] Tha= Tanrı

[286] Thağaleg = bolluk, verimlilik ve tarım tanrısı.

[287] Natho, *A.g.e.* 122-123.

[288] M.Tekin Koçkar, "Karaçay-Balkarlılarda Eğlence Kültürü", *Halk Kültüründe Eğlence Uluslararası Sempozyumu MOTİF Vakfı, Kocaeli Üniversitesi 11-13 Aralık 2009*, 6.

Hasat bittikten sonra da birkaç gün süren bir şölen düzenlenirdi. Aileler birbirlerini ziyaret ederler, ana yemek çeşitli şekillerde hazırlanmış buğday, diğer tahıllar ve meyveler olan bir ziyafetler verilir ve şölenler bütün ihtiyaçları bolluğu ile karşılayan merhametli Allah'a şükranlar sunularak sona ererdi.[289]

Tarla ekilirken, çapalanırken, çayırlar biçilirken ve ürün köye taşınırken de birlikte iş görülürdü. Geçimlik yapılan ve büyük kısmı işlenemeyen Çerkezistan topraklarındaki ziraî üretim yalnız halkın ihtiyacını karşılamaya yönelikti. Köylüler emeklerinin büyük kısmını günlük ihtiyaçları olan tahılı ve sebzeleri üretmek için harcıyorlardı. Sert iklimin de olumsuz etkisi ile verimlilik, ancak bire üç-dörttü. En verimli alanlarda ekilen tahıl bire beş ürün veriyordu. Ancak Evliyâ Çelebi, Taman Yarımadası'nın çok ürün verdiğini biraz da mübalağalı olarak ifade etmektedir.[290]

Özgür köylüler soylulara tahıl, sığır, kuru ot ve odun olarak *yasak* denilen bir vergi verir, haftada üç gün pşı ve vorkların topraklarında çalışır, onlar için odun keser, pşılara hediye ve haraç verirlerdi. Bağ, bahçe ve ev işleri kadınlar ve köleler tarafından görülüyordu. Tatar, Dağıstanlı, Karaçay-Malkar ve Oset komşularıyla sık sık çatışan Adığe ve Kabardeyler esir aldıkları kişileri köle olarak kullanırlardı.

Kabardey nüfusunun yaklaşık yarısını teşkil eden kölelerin erkekleri tarlaların ekilmesi, ürünün biçilmesi, ahırların temizlenmesi, koyunların güdülmesi, atların bakımı, odunun araba ile dağdan getirilmesi ve kesilmesi gibi en ağır işleri yaparlardı. Kadın kölelerse yemek pişirir, ev değirmeni işlerini görür ve su taşırdı.

Yetiştirilen başlıca ürünler buğday, arpa, çavdar, darı, 17. yüzyıldan itibaren mısır[291] ve sebzeydi. Arpa hayvan yemi olarak, darı ekmek yapmak için kullanılırdı.[292] *Şagukhat* denilen çiftlik içindeki meyve bahçelerinde yapılan meyve (elma, ayva, armut, erik, şeftali, kızılcık, ceviz, çilek) üretimi, *çıgkhat* denilen bahçecilik, arıcılık ve bal üretimi yaygındı. Ormanlar, kestane ve ceviz ağaçlarıyla kaplıydı. Dağ ormanları ve güneş alan yamaçlar yenebilen yabanî meyveler ve kuş üzümü, yaban mersini, çay üzümü ve çilek gibi çekirdeksiz küçük meyveler bakımından zengindi.[293] Yabanî meyveler arasında kestane, ceviz, kızılcık, fındık, muşmula

---

289 Spencer, *A.g.e.* 346.

290 "Gâyet mahsullü yerlerdir kim bir kile tohumu yüz kile verir, ammâ darusu yüz elli kile verir." [Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 269.]

291 Bir Amerika bitkisi olan mısır, 1500'de İspanya'ya, 1515-25'te Portekiz'e, 16. yüzyıl sonlarında Mısır üzerinden Anadolu'ya geldi. Buradan Kafkasya'ya geçti ve 17. yüzyılda Gürcistan'a ulaştı. Peter Mikhailovich Zhukovsky, *Türkiye'nin Zirai Bünyesi (Anadolu)*, (çev. Celal Kıpçak, Haydar Nouruzhan, Sabir Türkistanlı), Ankara 1951, 365-368.

292 Tavernier, *A.g.e.* 313.

293 Spencer, *A.g.e.* 338.

yaygındı.[294] Meyveler taze olarak tüketilir, ancak elma ve armudun kurutulduğu, erik ve alıçtan pestil yapıldığı olurdu.[295] Köylerde daha sonra tüketilecek taze meyveler 4-5 ay çürümüş ağaçların kovuklarında saklanırdı.[296] Bahçelerde soğan, sarımsak, lahana, kara ve kırmızı turp, yer elması, kabak, hıyar, kavun ve karpuz yetiştirilirdi.

Çayır ve otlaklarla kaplı bölgede en büyük gelir kaynağı sürü hayvanlarıydı. Koyun, keçi, sığır, domuz ve at yetiştirilir, evlerin yakınlarında kümes hayvanları beslenirdi. Kabardeyler, sürülerini Malkarların otlaklarında otlatır, bu topraklardan odun, maden, kürk ve deri temin eder, Malkarlar da Kabardey topraklarından tuz ve hububat alır, kış aylarında Kabardeylerin kışlaklarını kullanırlardı.[297]

Karların eriyip dağların yeşillendiği bahar aylarında başlayan yayla mevsimi yaz sonuna kadar devam ederdi. Soyluların sürülerini çobanlar otlatır, köylü ailelerinde bu işi ailenin oğullarından biri üstlenirdi. Sığır sürüleri bozkırda, koyun sürüleri dağlarda yetiştirilirdi. Büyük ve küçükbaş hayvanlarla, at sürüleri yazın otlağa çıkarılır, kış yaklaşınca yem ve ot istiflenmiş olan köylere ya da beylerin mülklerine dönerlerdi. Pşılar ilkbaharda otlağa çıkarılan her sürüden, sonbaharda otlaktan dönen her sürüden birer koyun alırlardı.[298] Yayla mevsiminde hayvanî ürünler ve kışlıklar hazırlanırdı. Kavurma yapılır, et kurutulur, hem evin ihtiyaçları hem de takas etmek için kaymak, tereyağı ve peynir üretilir, bu ürünler tulum, fıçı ya da kamış ve ağaç dallarından örülmüş çitlerde saklanır ve öküzlerin sırtında taşınırdı. Pazara götürülen bir tulum peynir 35-40 okka,[299] bir tulum tereyağı 0,50-0,75 kantardı (28-32 kg.). Arıcılık ve bal üretimi yaygındı.[300] Kovanlar çamurla sıvanmış sepetlerdi.

Ortaçağ'dan itibaren ovalarda Kabardey atları yetiştiriliyordu.[301] Bu atların soyu rivayete göre Cengiz Han'ın en gözde aygırından gelmekteydi. Pşı ailelerinin kendi isimleri ile anılan at cinsleri vardı. En ünlü at cinsleri vücudunun güzelliği, bacaklarının sağlamlığı ve sürati ile tanınmış olan *Şoloh* ve *Beçkan*'dı. Kabardey atları kuvvetli, uzun boyunlu, kalın gövdeli, kısa ve güçlü bacaklı, yemsiz olarak

---

294 Pavel Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, (çev. Suavi Aydın), İstanbul 1998, 84.

295 Konak, *A.g.e.* 299.

296 Toygar-Toygar, *A.g.e.* 22.

297 Mızıulu, a.g.m. 27.

298 Klaproth, *A.g.e.* 316.

299 Peyssonel, *A.g.e.* II, 90.

300 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 277, 285-286. Bölgeye ait kanunâmelerde de yalnız buğday, darı, meyve, sığır, koyun ve at, bal ve balmumundan söz edilmektedir. Kefe Kanunnâmesi, *BOA. TTD No. 370*, 473-480'den Akgündüz, *A.g.e.* VI, 573-594.

301 Konu hakkında bkz. Murat Papşu, "Çerkeslerde Atçılık ve At Kültürü", *Nart Dergisi*, 72 (2010), 52-56.

3-4 günlük yola ve yorgunluğa dayanabilen, yüzebilen, eğitildiklerinde kendisine söyleneni anlayan, şefkatle muamele edildiği ve asla dövülmediği için cesareti kırılmayan, uysal hayvanlardı. Yılın büyük bölümünde serbest bırakılan atlar yılkılar hâlinde otlaklarda yayılırlardı. Ehlileştirilecek at ilk önce kementle kontrol altına alınır, ardından gözleri bağlanır ve tamamen itaat edinceye kadar çekerek tepeye tırmandırılır, sonra vadiye geri indirilirdi.[302] Ehlileştirilmemiş yılkı atlarının yakalanması için *arkanç'eş* denilen özel bir at eğitilirdi. Bir at sürüsünün yanından geçen her pşı istediği bir atı alma hakkına sahipti.[303] Demirkırı, beş baş esire alınan verilen siyah[304] ve doru renkli atları tercih eden Adığeler alaca at yetiştirmezlerdi. Bir Adığenin hayatından daha çok önem verdiği malı atıydı. Sadece aygırlara (*hak'o*) ve iğdiş edilmiş atlara (*şıhu*) binen Adığeler atları hiç nallamazlardı. Kuvvetli, süratli ve güzel Kafkasya atları Tatarlar için çok değerliydi. Tatarlar soğuk ve az yemeye dayanıklı bu atları akın ve savaşlarda kullanıyorlardı.[305]

Kuban civarında yaşayan Nogaylar göçebeydi. Koyun ve deve yünü keçeden yapılmış, içleri kafes kafes örülmüş, kayışlara bağlı çubuk ağaçlarla kurulan çadırlarda yaşıyorlardı. Çadırların tepesinde bulunan delikten gün ışığı içeri girer, kış günleri yakılan ateşin dumanı dışarı çıkardı.[306] Ev ve mutfak eşyalarını oydukları ağaçlardan yapan Nogaylar at, koyun, sığır ve iki hörgüçlü deve yetiştiriyorlardı. Sahip oldukları hayvan sürüleri tek geçim ve zenginlik kaynağıydı. Son derece dayanıklı ve güçlü olan Nogay atlarının değeri çok yüksekti. Uzun tüylü Nogay koyunları 300-500 başlık sürüler hâlinde dolaşır, Mayıs ayında kırpılarak koyun yünü elde edilir, bu yün Kırımlı ve Kafkasya'dan gelen Ermeni tüccarlara satılırdı. Koyun yününden keçe, çorap ve ip yapıldığı gibi, koyun sütünden üretilen tereyağı ve peynir de tüccarlara satılan ve İstanbul'a kadar ulaşan önemli bir ticarî metâ idi.

Nogaylar herhangi bir zanaat faaliyeti ile uğraşmaz, yılda bir kez genellikle Aralık ayı başında kışlık et ihtiyaçlarını karşılamak üzere hayvan keserlerdi.[307] Bu hayvanlar yaz kış kırda biten otlarla beslenirlerdi. Konakladıkları yerde ot bittiğinde ve göç zamanında çadırlar develere, develerin ya da öküzlerin çektiği iki tekerlekli arabalara yüklenir ve göçülürdü.[308] Sahip oldukları az sayıda eşya da bu arabalarla taşınırdı.[309] Boş ağaç kabukları olan kovanlarını da yanlarına taşırlardı. 16.

---

302 Spencer, *A.g.e.* 340.

303 Klaproth, *A.g.e.* 316.

304 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 276.

305 Baron Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, (Çev. Mehmet R. Uzmen) İstanbul 1976, 193.

306 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 270.

307 Alpargu, *A.g.e.* 185, 186.

308 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 270; Kurat, *IV.- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz..*, 378.

309 Alpargu, *A.g.e.* 186.

yüzyılın ortalarında toprağı sürmeyen, bir şey ekmeyen, ekmeği bilmeyen, tek gıdaları hayvanî yağ, et, bilhassa at eti olan,[310] Kuban civarında yaşayan Nogaylar, 17. yüzyılda develerle çift sürüyor, buğday, arpa ve darı ekiyorlardı.[311] Nogaylar yiyecek buldukları zaman çok yerler, fakat birkaç gün yemedikleri de olurdu. Bal şarabını çok sever ve içerlerdi.[312]

Yaşadıkları topraklar dağlar, kayın, gürgen ve meşe ormanları, fundalıklar, dağların 2000 metreden yüksek kesimleri otlaklarla kaplı olan Çeçenler, ovalarda, büyük ve kalın asma kütüklerinden oluşan bağlarda, bahçe ve bostanlarda üretim yapıyor, Terek kıyılarında buğday, darı, pirinç ve sebze, Sunja kıyılarında buğday ve darı üretiliyordu. Çok yüksek olan vadilerde ise mısır tarımı yapılıyor,[313] koyun ve sığır yetiştiriliyordu. 18. yüzyılda mısır ekimi yaygınlaştı.[314] Kış aylarında ağılda tutulan koyun sürüleri, baharda Terek kıyılarına, yaz aylarında dağlara sürülürdü.[315] Çeçenler, köylerine ailelerinin adını değil nehir ve dağ adları verirler, bu adlar daha sonra orada yaşayanlara geçerdi. Toprakları otlaklarla kaplı ve tarıma elverişli olmayan İnguşlar, koyun, domuz, at ve eşek yetiştiriyor ve avcılık yapıyorlardı.[316] Dağlarda ayı, kurt, tilki, yaban domuzu ve tavşan gibi kürklerinin ticareti yapılan av hayvanları vardı. 18. yüzyılda Çeçen ve İnguşlar topraklarında keten ve tütün yetiştirilmeye başlandı.[317] Çeçen ve İnguş köylüleri, her yıl Kabardey beylerine her evden bir koyun ve bir tırpan yapılacak kadar demir veriyorlardı.[318]

Yaşadıkları arazinin yüksekliği, kışların uzun sürmesi ve elverişli toprakların azlığı yüzünden Karaçay-Malkarlar 16. yüzyılda sadece arpa yetiştiriyorlardı. İhtiyaç duydukları tahılı dağlardan inerek Kabardey'den alan Karaçay-Malkarlar, yol olmadığı için aldıkları tahılı çuvallara koyup sırtlarında dağlarına taşıyorlardı. Geçimleri büyük ve küçükbaş hayvancılık ve at yetiştiriciliğine dayanan Karaçay-Malkarlar hayvanlarını besleyebilmek için Kafkas Dağları'nın eteklerinde geniş düzlüklerde yaşayan Kabardey, Abaza ve Nogaylardan otlak kiralıyorlardı.[319]

---

310 Remmal Hoca, *A.g.e.* 59b; Kurat, *IV.- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz..*, 378.

311 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 270.

312 Özalp Gökbilgin, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasî Durumu*, Ankara 1973, 3.

313 Wagner, *A.g.e.* 167.

314 Ahmadov, *A.g.e.* 28, not. 50.

315 Ahmadov, *A.g.e.* 25.

316 Grigoriantz, *A.g.e.* 181.

317 Ahmadov, *A.g.e.* 24, not. 33.

318 "18. Yüzyılda Çeçenya'daki Toplumsal İlişkilerin Yapısı Hakkında", (çev. Müzeyyen Özdemir), *Kafkasya Yazıları*, 1/3, (Sonbahar-Kış 1998), 72.

319 Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür..*, 161, 181-182.

Osetya'da toprak ve otlakların yetersizliği Oset beyleri ve köylülerini 16. ve 17. yüzyıllarda Kabardey pşılarına bağımlı hâle getirdi. Digor toprakları, Kaytuk ve Bekmirzâ ailelerinin, Alagir, Tagaur ve Kurtata toprakları, Tavsultan ve Mudar ailelerinin elindeydi. Kiracı aileler, toprak sahibine her yıl bir koyun, bir kuzu, bir araba saman, bir miktar tereyağı ve peynirle, ürettiği buğdayın bir kısmını verirdi.[320] Kabardey pşılarına ait otlakları ağır şartlarla kullanan, onlara tahıl, sığır, kuru ot ve odun olarak *yasak* denilen bir vergi veren Osetler, çok soğuk havalarda sürülerini İnguşların oturduğu dağın alçak kesimlerine indirirler, yün, keçe, peynir, bal gibi ürünleri, ev eşyası ve silah yapımında kullandıkları demirle takas etmek üzere yaylalara geçerlerdi.[321] Oset köylüleri 16.-18. yüzyıllarda bir yandan yüksek dağlardaki çok güç hayat şartları, açlık ve salgın hastalıklar yüzünden kırılırken, diğer yandan Kabardeyler tarafından esir edilip Osmanlılara ve Kırım hanlarına köle olarak satılıyordu.[322]

Kuzey Kafkasya'da özgür köylüler arasında topraklarına miras yoluyla sahip olanlar olduğu gibi, soyluların topraklarını kira ödeyerek kullananlar da vardı. Kabardey, Adığe, Çeçen, İnguş, Karaçay-Malkar ve Oset topraklarında çoğunluğu Kabardey asıllı ya da onlarla akraba olan pşı ve soyluların köyleri, geniş arazileri, otlakları, hayvan sürüleri, çok sayıda savaşçı ve köleleri vardı. Kuzey Kafkasya'da pşıların hayvanlarına gerekli otun biçilmesi için her vork, bir tırpancı verir, bir adamını da biçilen otları toplayıp yığması için öküzleri ile beraber gönderirdi.[323] Köylere yakın ormanlar soylulara aitti. Köylüler sahipleri için de ağaç kesmek şartıyla bu ormanlardan yararlanabilirdi.

Osmanlı belgelerinde *Taman Adası* ve *Ada-yı Şâhı* olarak geçen Taman bölgesindeki verimli arazilerde üretilen buğday, Taman'ı Kuzey Kafkasya'nın tahıl merkezi yapmıştı. Kıtlık ya da savaş zamanlarında Kırım'ın buğday ihtiyacı buradan karşılanıyordu.[324] Taman yarımadası ve Kuban boylarında yerel Osmanlı seçkinleri[325] ile Kırım soylularına ait çiftlikler vardı. Bu toprakları ekip biçen ya da mera olarak kullanan köylüler arazinin sahibi olan mirzâlara ürünün % 25'ini, eğer toprak kendisinin ise yöreyi elinde bulunduran soylulara ürünün % 10'unu vergi olarak öderlerdi.[326] Osmanlı yönetimi tarafından bölgeye Çerkes beyleri ve sipâhileri

---

[320] Kuznetsov-Lebedinski, *A.g.e.* 146.

[321] Grigoriantz, *A.g.e.* 178.

[322] Grigoriantz, *A.g.e.* 154.

[323] Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür..*, 73.

[324] *Kırım Kadı Sicilleri No. 27/72a*-2'den Ömer Bıyık, *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, İstanbul 2014, 46.

[325] Örnek olarak bkz. Tamanlı Osman Paşa oğlunun çiftliği. [Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 267.]

[326] William Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. İbrâhim Kapaklıkaya), İstanbul 2009, 199.

yerleştirilmiş, onlar da "darü'l-harbden çıkardıkları" kendilerine bağlı köylü ve kölelerini yanlarında getirmişlerdi.[327] Çerkes beyleri ve sipâhilerince iskân edilen reâyânın ürettiği mahsulün öşrü, Azak Kalesi'nin zâhire ihtiyacı için, âdet-i ağnam ve mukâtaa zeminleri ise mirî için, Kefe Mukâtaa Nazırı'nın adamlarınca tahsil ediliyordu. Köylüler *râiyyet rüsûmu* denilen *resm-i çift, resm-i çift bozan, resm-i zemin, bennak, mülcerred* gibi vergileri "ümerâ ve sipâhiyân-ı Çerâkise" ye veriyorlardı. Kırım Hanı I. Selim Giray, 1684'te İstanbul'a gönderdiği arzda; "Taman halkının râiyyet rüsûmlarını beylere ve sipâhilere vermek istemediklerini" bildirmiş, bunun üzerine Mart 1685'te Taman Kâdısı'na hitaben yazılan fermanda Taman'ın vergilendirme durumu ve statüsüne uyulması emredilmişti.[328]

İç pazara yönelik ve Osmanlı belgelerine konu olan tarım, şehir sayılabilecek yerleşimlerin çevresinde yapılıyordu. Osmanlı yönetimi buralarda tımar tevcihleri yaptı, tarım üretimini arttırmak için girişimlerde bulundu. Taman'a bağlı Beçokay köyünde oturan "sipâhiyân-ı Çerâkise" den Sefer ve Ali isimli kişilere hizmetlerine karşılık tımar verilmişti.[329] Janeler 1653'te Taman Kalesi civarına yerleştiler. 371 sabana sahip olan bu insanlara saban başına 50 dönüm arazi dağıtıldı.[330] 1710'da Taman'a yakın harap durumdaki 7 köye Çerkesler yerleştirilerek kendilerine çift sürmek için öküz ve tohum verildi.[331]

Soğucak ve Anapa kalelerinin inşâsının ardından kalelerdeki memur ve askerlerin, bölgedeki kabîlelerin ve Rus işgâli üzerine topraklarını terk ederek Anapa ve Soğucak'a yerleşen insanların ihtiyacını karşılamak için 1782'de Samsun'dan 2500 kile tohumluk buğday getirtilerek Soğucak civarında buğday ekimine başlandı.[332] 1785-1786'da adı geçen kalelerin civarında yaşayan Adığe ve Nogayların yaptıkları tarımdan âşâr olarak 3185 kile buğday ve arpa toplanmış, Top altı mevkiinde[333] yapılan tarımdan ise 1000 kile tahıl elde edilmişti.[334] Bu mevkide ziraat, kalede oturanlar tarafından yapılıyordu. İhracata yönelik tarım, denize yakın bölgelerde ve Tatar soylularına ait çiftliklerde söz konusuydu.

Osmanlı yönetiminin yeterli olmayan girişimlerine karşılık Kuzey Kafkasya ve Çerkezistan'da tarım, yüzyıllar boyunca geçimlik olmanın ötesine geçemedi.

---

327 Bıyık, *A.g.e.* 47.

328 *Kırım Kadı Sicilleri No. 26/31a-1 , 27/72a-1*; Bıyık, *A.g.e.* 202-203.

329 *BOA. Ali Emirî III. Ahmed No. 9075.*

330 *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 9704.*

331 *BOA. İbnülemin Dâhiliye No. 1969.*

332 Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 3.

333 Kale tabyasından atılan güllenin düştüğü yere kadar olan mesafe (Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 187).

334 Fedakâr, *A.g.e.* 27.

Şehirleri tanımayan dağlık ve engebeli bir coğrafyada üretimi, iklim, tabiat ve çevre şartlarına bağlı, yükte ağır bahada hafif olan ürünlerin uzak pazarlara taşınmasının -deniz yoluyla ulaşım imkanı hariç- yüksek maliyeti elde edilecek kazançları kârlı olmaktan çıkardı. Arazi, iklim, şehirlerin olmaması gibi tabiî ve çevre şartları ile savaşlar, iç çatışmalar ve istilalar yüzünden tarımı geçimlik ekonomiden pazar ekonomisine yönelik üretime sevk edecek dinamikler gelişmedi.

Kıtlık ve çekirge istilası gibi tabiî afetler tarımı olumsuz etkiliyordu. 1560'da Karadeniz'in kuzeyinde şiddetli bir kıtlık yaşandı, kıtlıktan etkilenen halk köylerini terk ederek Azak'a ve başka yerlere göç etti.[335] 1609'da Kırım, Kuzeybatı Kafkasya ve Batum civarında,[336] 1755'te Kuban bölgesinde[337] Osmanlı belgelerine yansıyan kıtlıklar oldu. 1578'de Kefe ve Azak'ta çekirge istilası yaşanmış, çekirgeler "Azak etrafında ziraat olunmuş terekeyi yiyüp.. Nogay tâifesine davarı otlayacak ova bırakmamıştı."[338] Birkaç gün içinde bütün bitkileri yok eden çekirgelerin tahribatı 19. yüzyılda bile seyyahların dikkatini çekmişti.[339]

Kırsalda yaşayan Adığelerin iç meseleleri de İstanbul'u uğraştırıyordu. Köylülerin kabîle reisleri tarafından çalınarak tüccarlara "esirdir" diye satılması, hayvanların gasp edilmesi, hırsızlık ve yağma hareketleri, Dîvân-ı Hümâyûn tarafından dikkatle takip edilir, bu konularda Kefe sancakbeyine emirler yazılır ve bilgi istenirdi.[340] Kabileler arasında birbirlerinin köylerini basarak insan, at, sığır ve koyun kaçırmak ve bu malları satmak çok yaygındı.[341] Ancak, arabadan bir balık çalındığı için üç kişi öldürülebilirdi.[342]

D. Köy Ekonomisi

Köy toplumu gibi zanaatkârlar da fazla bilinmeyen ve araştırılmamış bir kesimdir. Köy halkı yiyecek ve giyeceklerini, kullandıkları alet ve eşyaların tümü ya da büyük bölümünü kendileri üretebilen, kendine yetebilen iktisadî birimlerdi.

---

335 Gilles Veinstein, "Karadeniz'in Kuzeyinde Büyük 1560 Kuraklığı: Osmanlı Yetkililerinin Durumu Algılayışı ve Gösterdikleri Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, (Ed. Elizabeth Zachariadou), İstanbul 2001, 298-299.

336 *BOA. MD No. 78*, Hk. 35, 883.

337 *BOA. Cevdet Hâriciye No. 6319.*

338 *BOA. MD No. 35*, Hk. 340. Ayrıca bkz; Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar", *Türkler*, X (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çelik, Salim Koca) Ankara 2002, 719.

339 Spencer, *A.g.e.* 247.

340 DA.G.M., *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565–1560)*, Ankara 1994, Hk. 994. DA.G.M. (Yay.), *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet-Transkripsiyon ve İndeks*, Ankara 1995, II, Hk. 633, 624.

341 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 276.

342 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 270.

Kırsal zanaat faaliyetlerinin boyutu bilinmemekle birlikte Adığe köylerinde *kvış* denilen atölyelerde keçe üretenler, keçeden giyim eşyası yapan terziler, kürkçüler, derileri tabaklayan, kamçı, eğer, kılıç, tüfek ve tabanca kınları ve kılıfları ile diğer deri ürünlerini imâl eden saraçlar, kağnı imalatçıları, fıçıcılar, silahları süsleyen, barutluk yapan, deri eşya üzerine gümüş işlemeler yapan kuyumcular, kılıç, bıçak, kama, balta, çivi, ok uçları da imâl eden demirciler gibi "ehl-i sanâyi" kimseler vardı.[343] Kabardey'de yerel zanaatkârların yaptıkları silahlar bütün Şark'da ünlüydü.

Çeçen ve İnguş köylerinde toprak kap kacak, ağaç oymacılığı, dericilik ve demircilik yapılıyor, kılıç, balta, kazma, orak, tırpan, bıçak, ibrik gibi ürünlerle, çuha, keçe ve kebe dokumalar imâl ediliyordu.[344] Oset köylerinde halı ve keçi kılından çuha dokunuyordu.[345] Kuzey Kafkasya'da birçok aile kendi dokuma tezgahına sahipti. Kadınların dokudukları kumaşların boyaması da evlerde ve avlularda yapılırdı. Kadınların dokuduğu keçe ve keçeden yapılmış ürünlerle, halılar başka mallarla takas edilirdi. Adığe/Çerkes ve Kafkas halılarının 15. ve 16. yüzyıllarda İtalya'ya kadar ulaştığı, *simiscasa* denilen bu halıların soyluların kullandığı mallar arasında bulunduğu bilinmektedir.[346]

Üretilen tahıl, evlerde el değirmenlerinde, ya da küçük su değirmenlerinde öğütülürdü. Bazı köylerde birden fazla değirmen bulunuyordu. Değirmenlerin çoğu soylulara aitti ve öğütme ücreti müşteriler tarafından aynî olarak ödenirdi.

Kafkas Dağları'nın tabiat ve iklim şartları yüzünden, dağ köyleri arasında dört-beş ay ulaşım imkânı vardı. Yılın yedi-sekiz ayı yollar karlarla kaplanır ulaşım kesilirdi. Dağ köyleri arasında yol denilebilecek bir ulaşım ağı yoktu. Sadece yürüyerek ya da atla geçilebilecek patikalar vardı. 19. yüzyılda bile tepelerin etekleri boyunca aşağı yukarı kıvrılarak giden, kimi yerlerde iki yanında bataklık araziler uzanan, dik ve sallantılı taşlarla dolu, dar ve çamurlu yolların -tabi bunlara yol denirse- durumu kötüydü. Mevsimine göre arabalar dingiline kadar çamura gömülür veya tozdan gözler körleşirdi. Yollarda yaya ya da atlı her adam silahlıydı. Buna rağmen insanlar pazardan dönerken haydutlar tarafından soyulur, öldürülür ya da fidye almak amacıyla dağlara götürülürdü.[347]

Yolların yok denecek kadar az ve çok kötü olduğu ülkede, ovalarda, kimi sahil kesimlerinde ve biraz daha geniş güzergâhlarda ürünler ve yükler, öküzler ya da mandalar tarafından çekilen iki ve dört tekerlekli arabalarla taşınırdı. Dağlık

---

[343] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 281, 284; Marigny, *A.g.e.* 164.

[344] Bell, *A.g.e.* 232; Ahmadov, *A.g.e.* 26.

[345] Konak, *A.g.e.* 71.

[346] Rosamond E. Mack, *Doğu Malı Batı Sanatı. İslam Ülkeleriyle Ticaret ve İtalyan Sanatı 1300-1600*, (çev. Ali Özdamar), İstanbul 2005, 133-134.

[347] Dumas, *A.g.e.* 13, 14, 22, 23, 36, 64.

kesimlerde öküz taşıma ve binek hayvanı olarak da kullanılırdı. Atla seyahat edenler için Karadeniz kıyısının bazı yerlerinde ana ulaşım hattı yükseklikleri 100-200 m. arasında değişen kayalıkların eteğinden ilerleyen bir patika idi. Kayalar kimi yerde yolu kapattığından denize kadar inip suyun içinde ilerlemek gerekirdi. Bozuk ve fırtınalı havalarda buralarda yol geçit vermez olur, denizin dalgaları kayalara çarparak gök gürültüsünü andıran bir uğultuyla çok yükseklere kadar çıkardı.[348] İç kesimlerde yeşil ve gür çalılar arasında, hızlı ve çağıldayarak akan dereler boyunca uzanan, dar ve dolambaçlı patikalar ve dağ yollarında zaman zaman nehirlerin geçilmesi gerekirdi. Yağmurlar yüzünden su taşkınları olur, çaylar ve dereler geçilmez hâle gelir, patikalar o kadar erir ve kayganlaşırdı ki buralardan geçilemezdi.[349] Kuzey Kafkasya'da taşımacılığa uygun nehirler çok az, karayolu taşımacılığı ise masraflıydı.

Şehirler olmadığı için köylülerin ürünlerini satabilecekleri pazarların sayısı da azdı. Silah yapımı ile ağaç ev ve mutfak eşyaları dışında zanaat üretimi olmayan, tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomiye sahip Kuzey Kafkasya'da çarşı pazar yoktu. Ticaret büyük ölçüde yerel ve küçük ölçekli bir faaliyetti. Ticaret takasla yapılıyor, zeytinyağı, tuz, kumaş ve mamul mallar Cenevizli, Osmanlı, İranlı ve Tatar tüccarlarca temin ediliyordu.[350]

Kabardey, Daryal Geçidi üstünden geçen Rusya, Gürcistan, Şirvân ve İran arasındaki kervan ticaretinden yararlanıyordu.[351] Ancak, Kafkas Dağları'nın dik, dar ve uçurumlara dolu geçitleri, çeşitli ırk, dil ve dinlere mensup halkı, bölgenin büyük bir ticaret yolu olmasına imkân vermiyordu. Karaçay-Malkarlarla İmeret, Megrel ve Svanetya arasında ticarî ilişkiler vardı. Koyun, keçi, at ve sığır yetiştiren Karaçay-Malkarlar,[352] Kutais, Rukhi ve Oni'deki pazarlara yün ve yünlü kumaşlar, deri ürünleri, koşum hayvanları, tereyağı ve peynir getirir, bu mallara karşılık, Osmanlı topraklarından denizyolu ve Megrel üzerinden gelen kumaş, bez, demir mamulleri, tuz, sabun gibi malları alırlardı.

Adığeler, mallarını takas ederlerdi. Aralarında *bölme* denilen bir hesap vardı. 40 akçalık bir mala bir bölme, bir kuruşluk mala üç bölme denirdi.[353] Takasta ölçü birimleri Türkçe *baş* da denilen *şha*, *tsül* ve *top*'tu.[354] Nogaylar, Adığelerden aldıkla-

---

348 Fonvill, *A.g.e.* 50.

349 Fonvill, *A.g.e.* 33, 73.

350 Jaimoukha, *A.g.e.* 124.

351 Lemercier-Quelquejay, "Co-optation of the.., 26.

352 Ramazan Karça-Hamit Zübeyr Koşay, *Karaçay-Malkar Türklerinde Hayvancılık ve Bununla İlgili Gelenekler*, Ankara 1954.

353 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 285.

354 Lyulye, *A.g.e.* 90-91.

rı çuha ve keten gibi kumaşların karşılığında koyun, inek, öküz verirlerdi.[355] Uzunluk ölçüleri olarak karış (*bjiz*), ayak, adım, kol gibi insan uzuvları kullanılır, kalınlıklar parmak kalınlığı ile belirlenirdi. Toprak uzunluğu adımla ölçülürdü. Tahıl ve sıvıları ölçmek için belli büyüklükteki tahta tabaklar ve maşrapalar kullanılırdı.

Kabardey'de bazı köylerde yılda bir defa pazar kurulurdu.[356] Çeçen ve İnguşlar, bu pazarlara buğday, kereste, barut, silah ve meyve getirir, karşılığında at alırlardı.[357] Çeçen ve İnguşlar, pazarlarda takasla ticaret yapıyorlardı. 18. yüzyılda Bragun, Çeçen, Devlet Geriy, Gudermes ve Darga'da mal değiş tokuşu yapılan köy pazarları kurulmaya başlandı.[358] Kuzey Kafkasya'da köylere kadar gidip alışveriş yapan tüccarlar vardı. Bu tüccarların köylerdeki dükkânları daha çok haftanın veya ayın belli günleri açılan, kalan zamanlarda depo olarak ya da bir pazardan diğerine giderken kullanılan mekânlar olmalıdır.

E. Köylerde Gündelik Hayat (Giyecek-Yeme İçme-Törenler ve Eğlence)

Dil farklılıklarına rağmen Kuzey Kafkasya halklarının günlük yaşayışları ortak coğrafî şartların hepsi üstünde aynı şekilde tesir etmiş olması sebebiyle birbirlerinden farksızdı. Gururlu, cesur, sabırlı ve dayanıklı olan bu insanların Adığelerin *tsey* denilen kıyafetinden aldıkları yakasız, kolları bol ve uzun olup vücuda tam oturan bir elbise, bol olarak başlayan dizlerin üzerinde daralan bir pantolon, *pao* denilen koyun derisinden bir kalpak, elbiseyi ön taraftan saran deri ve gümüş bir kemerle (*tıjın bğırıph*), çizmenin tamamladığı giysileri ile şarkıları ve dansları da büyük benzerlikler gösteriyordu.

Adığe, Abhaz, Oset, Çeçen, İnguş, Karaçay-Malkar ve Dağıstan halklarının yemek alışkanlıklarını içinde barındıran Kafkas mutfağı dünyanın en eski, zengin ve kendine has mutfaklarındandı. Evlerde çok az ateş yakılır, yemekler genellikle avluda pişirilir ve düzenli öğün bilinmezdi. Yemek tüm hane halkının bir araya gelmesini sağlamaktaydı. Köleler ise sofrada artanlardan yerlerdi.

Kanaatkâr insanlar olan Adığelerin başlıca yiyecekleri; arpa unundan yapılan ekmek (*halug*), darıdan yapılan adını Cenevizlilerden kalma "pasta" kelimesinden alan, cevizin havanda dövülüp hardal ve tuzla karıştırılması içine ceviz yağı ve frenk biberinin ezmesinin eklenmesi sureti ile yapılan *sizbal* denen sosa batırılarak ya da yemeğin yanında ekmek niyetine yenilen *p'aste*, bir tür mantı

---

[355] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 270; Kurat, *IV.- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz...*, 378.

[356] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 288.

[357] Ahmadov, *A.g.e.* 28, not. 51. Çeçenler, barutu horozibiği bitkisinden elde edilen nitratı dağlarda bulunan kükürtle karıştırmak sureti ile üretiyorlardı.

[358] Ahmadov, *A.g.e.* 28, not. 50.

olan, *psıhalıve* (= suda haşlanan) de denen *halüj*, *Çerkes Tavuğu*, özel günlerde pişirilen, tavuğun bütün olarak pişirildiği ve sıcak yenen bir yemek olan *şıpsı*, ziyafetlerde bütün olarak pişirilen koyun ve tavuk etleri, av hayvanları ve av kuşlarının etleriydi.[359] Osetlerin temel gıdası arpa unundan yapılan *kabarhoıy kardzın* denen ekmekti. Buğday unundan yapılan, bayramlar, düğünler ve anma yemeklerinde pişirilen *dzul* en kıymetli ekmekti. Mısır ekmeğine *narkhoıy kardzın* denirdi. Oset sofrası böreksiz olmazdı. En sevilen, yaygın ve makbul yemek, ziyafet sofralarının baş yemeği olan *fıdcın* denen büyük, yuvarlak ve etli börekti. Osetler özel günlerde koyun ve sığır etlerinden yapılan yemekler yerlerdi. Fakir köylülerin yemekleri buğday, mısır ve çavdar tanelerinin kaynatılmasıyla yapılan *dzema*, mısır unundan bazlama ve bir parça peynirdi.[360] Karaçay-Malkarların ana yiyecekleri *gırcın* (ekmek), *bilamuk* (un çorbası), börekler özellikle *hıcın* denen büyük, yuvarlak ve etli börekle, koyun etinden yapılan *carkoy* idi. Çeçenler ve İnguşların en sevilen yemekleri kokulu otlar ve lor peyniri doldurularak pişirilen *çegalpaş*, koyun ve kuzunun gerdan etiyle yapılan *haltımış*, içi kabakla doldurulan *hingalş* denilen hamur yemeği, kurutulmuş et ve mısır unundan olan *dakiyna jijig*, ceviz ve bal katılarak yapılan *hovla* isimli tatlıydı.

Kışın geçit vermeyen sarp dağlar sanki bunun için af dilercesine bahar ve yaz aylarında cömertti. Dağlar ve yüksek yaylalarda Kafkasyalıların yemeklerinde kullanılan temel malzemelerden olan ve halkın çok sevdiği çeşitli otlar biter. Nehir ve derelerde tutulan balıklarla, orman yemişleri de Kuzey Kafkasya halklarının besin kaynakları arasındaydı. Kadın ve çocuklar yetişkin erkekler olmadığı zaman mevsimine göre hıyar, kavun, kiraz, armut, üzüm, erik gibi meyveleri ekmekle birlikte yiyerek karınlarını doyururlardı. Ana yurdu Kafkasya olan turpgiller halkın beslenmesinde önemli yer tutar, bu sebzelerden uzun kışlar için saklanmak üzere turşu yapılırdı. Kuzey Kafkasya'da ekmeğin ana maddesi arpa ve darı idi. En pahalı hububat buğdaydı. Buğday ekmeği genellikle zenginler tarafından tüketilirdi. Daha verimli ve sert iklim şartlarına daha dayanıklı olan mısır, 17.-18. yüzyılda fakir halkın ana gıda maddesini teşkil edecek şekilde yaygınlaştı. Yemekler hayvanî yağlarla pişirilir, tatlandırıcı olarak bol miktarda bulunan bal kullanılırdı. Yapılan yemek aynı gün tüketilirdi.

Baldan yapılan keskin ve tatlı bal suları, Kuzey Kafkasya'da en önemli gıdalardan biri olan ak darıdan yapılan *boza* ve mayalandıktan sonra içine bal katılan *mahsima/bahsıma* ile birlikte halkın sevdiği içeceklerdendi. Adığeler *kımız* ve şarap

---

[359] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 277; Nimet Berkok Toygar-Kâmil Toygar, *Kuzey Kafkasya Mutfak Kültürü ve Yemekleri*, Ankara 2002; Zekeriya Zihni (Jabağı Baj), *Çerkesya'da Terbiye ve Sosyal Yaşayış*, Ankara 2007, 170-177.

[360] Oset mutfağı ve yemekleri hakkında bkz. Konak, *A.g.e.* 116-124.

da içerlerdi.[361] Kuzey Kafkasya'da bira sadece Osetler tarafından dağ arpasından yapılır, *begeni* denilen bu içki boynuzdan kadehlerle içilirdi. Osetler baldan yapılan *rong*, arpa va darıdan yapılan *braga* ve *kvas* isimli içkileri içerlerdi.

Yemek içmekle ilgili bir başka şey mutfak aletleriydi. Yiyecek ve içecekleri taşıma, depolama ve saklama aracı olarak dolaplar, sandıklar, çuval, torba, sepetler, fıçılar, güğümler, küpler, testiler, bakraçlar, ibrikler, su kabakları kullanılırdı. Kerpiçten yapılmış olan fırın evlerin bahçesinde yer alırdı. Çerkeslerde tahtadan üç ya da dört ayaklı,[362] yuvarlak yer sofrasında, Osetlerde tahtadan üç ayaklı *fing* denen yer sofrasında yemek yenilir, sofralar balmumu ile aydınlatılır,[363] çorba tahta kaşıklarla içilir, yemek tahta tabaklardan elle yenir, etler kama ile kesilirdi.

Kafkasyalılar çatal ve bıçak kullanmazlardı.[364] İçecekler toprak küp ve testilerde saklanır, topraktan ya da ağaçtan yapılmış bardaklarda içilirdi. Yemekler genellikle toprak tencerelerde pişirilirdi. Osmanlı tüccarları bakır kap kacak da getiriyorlardı. 18. yüzyılın sonlarında bile bakır ev ve mutfak eşyaları zenginlik göstergesiydi.[365]

Akşamları ocak etrafında toplanan ev halkı büyüklerinden dinlediği masal, hikaye, destan ve çeşitli sohbetlerle vakit geçirir ya da erkenden yatardı. Adığe halkının şölenlerde, özel günlerde ve uzun kış gecelerinde en büyük zevki ve başlıca eğlencesi *şıç'epşine* (= at kılı çalgısı) isimli, iki telli, telleri bağırsak ya da at kılından yapılmış, yaylı bir çalgı ve genellikle incir ağacından yapılan ve birbirlerine tutturulmuş on iki plakadan oluşan *pheç'ıç* adı verilen tempo aleti eşliğinde şarkı söyleyen, kahramanlık şiirleri okuyan ve çoğu pşıların himâyesinde olan ve onlar tarafından en iyi şekilde ağırlanan, köy köy, meclis meclis dolaşan, halkın gözünde prensler, soylular, thamateler ve yaşlılardan sonra en saygın kişiler olan *ceguako* ve *aşuk* denilen gezgin ozanları dinlemekti. Bu ozanlardan birinin köye gelmesi halkın hayatında büyük bir olaydı. Her ev onları ağırlamaktan gurur duyardı.[366] Yazısı olmayan Adığeler, tarihlerini, destanlarını, geleneklerini şarkı ve şiirlerle korurlar ve nesilden nesile aktarırlardı.[367] Genellikle hüzünlü olan ezgiler savaşları, kahramanları, savaşçıların bilgeliğini ve yiğitliğini, akınları, baskınları,

---

[361] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 277.

[362] Bell, *A.g.e.* 39.

[363] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 277.

[364] Fonvill, *A.g.e.* 35.

[365] Çerkes kabile mensuplarından birisi, Osmanlı askeri ile evlenen kızını ziyaret için gittiği Anapa'da kızının evine girdiğinde evde Kırım Hanı'nınkinden çok bakır eşya bulunduğunu ifade etmişti. [Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 15a.]

[366] Grigoriantz, *A.g.e.* 119; Spencer, *A.g.e.* 348.

[367] Marigny, *A.g.e.* 55.

yağmaları ve aşkları anlatırdı. Dua ve iyi dilek şarkıları (*huaho*) ile günlük hayatı (köy hayatına ilişkin şarkılar, çoban şarkıları, avcı şarkıları, yün eğirirken, dikiş dikerken söylenen şarkılar) dile getiren şarkılar da vardı.[368]

Adığe halkının diğer eğlenceleri gerek dinî bayramlarda gerekse pagan tanrıları *Thağaleg* (bolluk, verimlilik ve tarım tanrısı, çiftçilerin hâmisi), *Tlepş* (demir ve ateş tanrısı, demircilerin hâmisi), *Şıble* (gök gürültüsü, şimşek ve yağmur tanrısı) ve diğerleri adına ya da belli günler ve olaylar karşısında düzenlenen törensel *wuc* ve eğlence amaçlı *khafe* denilen dansları yapmak, at yarışı, güreşmek, ateşten atlamak, büyük taşları kaldırarak ileriye fırlatmaktı. *Vuig* (hafif tempolu dans müziği) ve gelin şarkıları (*Adığe nıse*) eşliğinde yapılan düğün ve törenlerde *cigit* (cirit) oyunu düzenlenirdi.[369]

F. Şehir Hayatı

Kuzey Kafkasya'da şehir denilebilecek yerleşim yerleri Azak, Taman ve Temrük ile buraların elden çıkması üzerine 18. yüzyılın sonlarında önem kazanan Soğucak ve Anapa idi. Bütün bu yerleşim yerleri, deniz ulaşımına erişme imkânı bulunan, bölge dışından getirilen gıda maddelerine bağımlı ve nispeten yoğun bir nüfusa sahiptiler. Kefe eyâletine bağlı bir sancak olan, Kuzey Kafkasya'nın kilidi durumundaki Azak, yüzyıllarca Osmanlı Devleti'nin en önemli sancaklarındandı.[370]

Azak muhâfızı da denilen Azak sancakbeyleri genellikle iki-üç tuğlu vezîrlerdi. Gelirleri yeterli olmadığı için Azak'ın sancakbeylerine bu görevlerine ek olarak uzak sancaklar da tevcih edilebilirdi.[371] Civardaki Tatar kabîlelerinin barış zamanı Rus topraklarına akın yapmasının önlenmesi Azak sancakbeyinin görevlerindendi.[372]

Azak'ın askerî, adlî, malî ve beledî yöneticileri, *dizdâr*, *Azak Kapudanı*, altı odadan müteşekkil yeniçerilere komuta eden *Azak yeniçeri ağası*, dört odadan meydana gelen topçulara komuta eden *topçubaşı*, dört odadan oluşan cebecilere

---

[368] Spencer, *A.g.e.* 348-349.

[369] Avledin, *A.g.e.* 43-49; Bell, *A.g.e.* 350; Grigoriantz, *A.g.e.* 119; Jaimoukha, *A.g.e.* 238-240.

[370] Azak hakkında bkz. M. Cavid Baysun, "Azak", *İA*, II, Mihnea Berindei-Gilles Veinstein, "La Tana-Azaq de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIIIe-XVIe siècle)", *Turcica*, 8/2, (1976), 110-201; Mustafa L. Bilge, "Azak", *DİA*, 4; Alan Fisher, "Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *A Precious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, İstanbul 1999, 59–76; Halil İnalcık, "Azov", *EI*^{2}, 1.

[371] Ocak 1579'da Azak Sancakbeyi Mehmed Bey'e Şarkî Karahisar sancağı da verilmişti. [*BOA. MD* 32, Hk. 486.]

[372] *BOA. MD* 32, Hk. 221.

komuta eden *cebecibaşı, azeb ağası, gönüllü ağası, defterdâr, kadı, müftü, gümrük emîni, bacdâr, mimar ağası* ve *mutemed ağası* idi.[373] Azak Defterdarı, Azak şehri ve kırsalının gelirlerinin, Azak Kalesi ve civarındaki kalelerde görevli Dergah-ı Ali yeniçerileri, cebeci, topçu, top arabacı ve yerli kulu sınıflarına mensup askerlerle cami görevlilerinin aldıkları ücretlerin, bunların ihtiyaçları için makbuz karşılığı satın alınan buğday, arpa, pirinç gibi gıda maddeleri ve diğer malzemelerin, kalelerin ve kalelerdeki mirî binaların inşâsı ve tâmiri sırasında kullanılan her türlü inşaat malzemesinin, usta ve amelelere ödenen ücretlerin, taşıma ve beygir ücretleri ile navlun masraflarının hesabını tutar, bunlarla ilgili yazışmaları yapar, hazırladığı muhasebe ve icmal kayıtlarını ihtiva eden defterleri İstanbul'a gönderirdi.[374]

Azak'ın adlî ve beledî işeri ile ilgilenen Azak Kâdısı'nın gündeliği 1522'de 30 akçaydı. Bu rakam kadının kıdemine göre değişirdi. 1585'te 150 akça gündelikle kâdı olan Mehmed Efendi'nin yerine Tırhala'da Ömer Bey Medresesi'nin müderrisi Halil Efendi 50 akça gündelikle tâyin edilmişti. Azak kâdısının gündeliği, 17. yüzyılda genellikle 150 akçaydı. Doğrudan İstanbul ile yazışabilen[375] Azak kâdısının fetvâ verme yetkisi yoktu, fetvâlarını Kefe ya da Bahçesaray kâdısından alırdı. Azak kadısı sancaktaki mukâtaaların denetlenmesi ve emir verilirse kaledeki silah ve mühimmâtın sayımının yapılmasından da sorumluydu.[376] Azak sancakbeyi ve kâdısı, Moskova'dan İstanbul'a giden ve ülkelerine dönen Rus elçilerinin karşılanması ve uğurlanmasında görev alırlardı. Rus elçileri önce Moskova'dan Azak'a gelir, buradan Kefe'ye ve Kefe'den deniz yoluyla İstanbul'a varırlardı. Dönüşte ise İstanbul'dan gemi ile Kefe'ye, buradan Azak'a gelir, Azak sancakbeyi ve kâdısı nezâretinde güvenlik içinde Rus sınırına ulaştırılırdı.[377]

Azak şehrinin nüfusu, 1529'da üç mahallede (Venedik Hisarı, Ceneviz Hisarı, Kale-i Hakk) yaşayan 2000, 1545'te yine aynı üç mahallede yaşayan 3500 kişi kadardı. Nüfus, Müslüman Türkler ile *cemaat* hâlinde örgütlenmiş, başlarında kendi aralarından seçtikleri ve cemaatin iç işleri ile ilgilenen *yüzbaşı* denilen bir yetkili bulunan Rum, Hıristiyan Adığe, Rus ve İtalyanlardan meydana geliyordu. Şehirde Ceneviz döneminden kalan iskele, rıhtımlar, ambarlar, gümrük binası gibi büyük ve iyi düzenlemiş ticarî yapılar vardı. 1529'da şehirdeki hanlarla, bakkal, kasap, fırıncı, börekçi, saraç, keçeci, mumcu, kürkçü, pabuççu, terzi, berber, demirci,

---

[373] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 337.*BOA. MAD No. 1760; BOA. MAD No. 2854; BOA. MAD No. 3703.*

[374] Örnek olarak bkz. *BOA. MAD No. 1760; BOA. MAD No. 2854; BOA. MAD No. 3703.*

[375] D.A.G.M., *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565–1560)*, Ankara 1994, Hk. 423.

[376] *BOA. MAD No. 3081.*

[377] DA.G.M. (Yay.), *85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042)/1630-1631 (1632)) Özet-Transkripsiyon-İndeks*, Ankara 2002, Hk. 220-221.

arabacı, meyhâne, bozahâne gibi işyerleri olan dükkânlardan hazînenin aldığı vergi 23.155 kefevî akça, gümrük vergisi 80.000 kefevî akçaydı.[378]

Azak Osmanlı çağında ticaret yollarının değişmesi sebebiyle uluslararası ticarette eski önemini kaybetmiş olsa da Osmanlı pazarlarına özellikle İstanbul'a yönelik bir iskele olma durumunu sürdürdü. 1520 gibi geç bir tarihte bile ham ipek taşıyan kervanlar, "Tatar Yolu" denilen Astarhan-Azak güzergâhını kullanıyor,[379] 1540'larda Astarhan kervanları "Azak'a alu, satu etmeye geliyordu."[380] Azak'a gelen ipek yükü, Ceneviz döneminden kalma *fardello* (79,8 kg.) denilen ölçü birimiyle hesaplanıyordu.[381]

Rus ve Osmanlı tüccarları mallarını daha emniyetli olan Don nehrini kullanmak sureti ile Moskova'dan Azak'a 55 günde ulaştırır, Azak'tan İstanbul'a deniz yolculuğu 15-25 gün sürerdi. Kânûnî Sultan Süleyman, Don nehri yolunun emniyeti için 1521'de Kefe'den Azak'a üç gemi dolusu yeniçeri göndermişti.[382]

17. yüzyılın ortalarına doğru, Don nehri kıyısında, dört köşeli, sağlam bir yapı olan ve iskelesi bulunan Azak Kalesi'nde *Frenk Hisarı* (*Venedik Hisarı*) denilen iç kalede, Sultan Bâyezid Camisi, sancakbeyi, dizdâr, Azak yeniçeri ağası, kul kethudâsı, cebecibaşı ve azeb ağasının konakları, cephânelik, mühimmât ve erzâk ambarları, mahkeme binası, mescid, küçük bir hamam ve Hindî Baba tekkesi ile 23 dükkân, *Orta Hisar*'da (*Ceneviz Hisarı*) paşa sarayı, Recep Ağa Camisi, Gürcü Mustafa Paşa Türbesi, değirmen, üç kahvehâne, 50 dükkân, *Toprak Kale*'de Zeynel Bey Camisi, bir mescid, 60 bozahâne ve dükkân, Rum mahallesi ve kilisesi vardı. Şehirdeki sayısı 2650 kadar olan evler genellikle küçük bir avlu içinde yer alan bir veya iki katlı, ahşap, saz ve kamış duvarlı, toprak örtülü, avlusunda fırın, su kuyusu ve ahır bulunan yapılardı.[383]

Bir kısmı derme çatma yerler bir kısmı ise hanende ve sazendelerin icra-i sanat ettikleri süslü ve nakışlı dükkânlar olan kahvehaneler ve bozahâneler şehir

---

[378] *BOA. TTD No. 370*, 490; *TTD No. 214*. Ayrıca bkz. Alan Fisher, "The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century", *Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars*, İstanbul 1998, 35-66. 1520'lerde iki kefevî akça, bir Osmanlı akçasına [*..kadim-üz zamandan iki kefevî bir Osmanî hesabınca verilmeğin ber karâr-ı sâbık mukarrer emr olundu.*], 1570'lerde ise dört kefevî akça, bir Osmanlı akçasına tekâbül ediyordu.

[379] İnalcık, "The Khan and the Tribal Aristocracy.., 464; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal..*, 328; aynı yazar, *Türkiye Tekstil Tarihi..*, 215.

[380] Remmal Hoca, *A.g.e.* 55b.

[381] Berindei-Veinstein, a.g.m. 125.

[382] Fisher, "Azov in the.., 165.

[383] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 337-340. Evliyâ Çelebi'nin verdiği 2650 evden hareketle Azak'ın nüfusu 1643'te 13.000 civarında görünmektedir. Bu rakam, mevcudu 2-3000 kadar olan garnizonu da ihtiva etse bile henüz işgâlden kurtulmuş bir şehir için biraz mübalağalı görünmektedir.

kültürünün bir parçasıydı. Kahvehaneler yeniçeriler tarafından işletilmekte, meyhaneci esnafı gayrı müslimlerden oluşmaktaydı. "Harâbat erenleri olan bekrî canların gece ve gündüz sâkin oldukları" meyhânelerin çok sayıda ve faal olduğu Azak'ta buralara resmî hukukun müdahale imkânı olmadığını gösteren kayıtlar,[384] merkezden çok uzak, Tatar, Adığe, Abaza ve diğer yerli nüfusun etkili olduğu bu çetin coğrafyada şer'î kurallardan önemli ölçüde taviz verildiğini göstermektedir. Ancak, belirtilmesi gerekli bir husus Azak'a gelen *hamr* (şarap) fıçı başına 333 Kefevî akça gibi çok yüksek oranda gümrük vergisine tâbi idi. Devlet bu şekilde şehirde içki tüketiminin önüne geçmek istemiş olabilir.[385]

Sekiz ay süren şiddetli kış boyunca gemiler çalışmaz, Azak Denizi ve Don nehri buz tutardı. Kalede ve şehirde insanlar donarak ölür, kıtlık ve pahalılık yaşanır, buz tutan nehirde avlanan balıklar insanların ve hayvanların gıdası olurdu.[386] Evliyâ Çelebi'nin naklettiği bir beyit, Azak'ta yaşayan insanların beklentisini çok güzel anlatır.

"Kıfl-ı İslâm budur ismine derler Azak
Bu hısn içre gelen ancak diye yâ Rezzâk."

Bölgede yaşanan kıtlıkların etkileri de şehirde hissedilirdi. 1560'daki kıtlık yüzünden yaşadıkları yerleri terk edip Azak'a göç edenler büyük kargaşalığa yol açmış ve şehirde yiyecek sıkıntısı ortaya çıkmıştı. Azak Kâdısı, "silahlı ve kalabalık bir eşkıya gurubunun bölgede her türlü zahireye el koyduğunu, bu malların nakline engel olduklarını, balıktan başka yiyecek kalmadığını, balığın da yeterli miktarda bulunmaması yüzünden halkın "celâ-yı vatan" ederek şehri terk ettiğini, bu nedenle Azak Kalesi'ni koruyacak adam bile bulunamadığını" İstanbul'a yazıyordu.[387]

Azak Denizi'nin sığ ve çamurlu sularında, bazıları 300 kilo gelen mersin balıkları başta olmak üzere büyük miktarda balık avlanıyordu. Azak'ta oturan Adığeler balıkçılıkla geçiniyorlardı. Morina, çığa, ıştuka (Rusça şçuka = turna balığı) balıkları boldu.[388] Bir yılda avlanan mersin balığı sayısı 10-12.000'i buluyordu.[389] Ağırlığı 20-250 kg. arasında değişen mersin balıklarından ağırlıklarının %10-20'si kadar havyar elde edilirdi. Balık ve havyar dışında üretimi olmayan Azak'ta balık-

---

384 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 341.

385 Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe...*, 300-301.

386 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 342.

387 *BOA. MD No. 3*, Hk. 949.

388 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 68.

389 Mihnea Berindei-Gilles Veinstein, "Règlements de Süleymân Ier concernant le livâ' de Kefe", *CMRS*, 15/1, (1975), 64.

çılık, dalyancılık ve balıkla ilgili faaliyetler, iltizâm yoluyla işletilen Balık ve Dalyan Mukâtaası'nın (*Mukâtaa-ı talyân-ı mâhi-i Azak*)'nın denetiminde idi. *Nâzır* ve *emîn* tarafından idare edilen anılan mukâtaanın geliri, 1529'da 250.000 Kefevî akçaydı.[390] Osmanlı belgelerinde *sayyâdan-ı mâhî* diye belirtilen Müslüman balıkçılar ve *talyancıyân-ı mâhî* olarak geçen Hıristiyan dalyancılar, Ekim'den Nisan'a kadar kazıklarla çevrili yerlerde (dalyan) zıpkınla avlanır,[391] avladıkları balığı, elde ettikleri havyarı, kadı, dizdâr ve mukâtaa emîni nezâretinde tuzlar, fıçılar, Osmanlı sarayının ihtiyaç duyduğu tuzlu balık ve havyarı teslim ettikten sonra, kalanını narh üzerinden satarlardı. Mevzuata uymayan balıkçılar ve dalyancılar cezalandırılırdı.[392] Tuzlu balık ve havyar dolu fıçılar taşıyan çok sayıda gemi Azak Kâdısı'nın *kâtib* ve *âmil*lerince vergilendirildikten sonra Kefe, Trabzon ve İstanbul'a sefer yapıyordu. Devlet, tartılan balık ve havyardan kantar başına 2 Kefevî akça *resm-i kantariye* ve satılan balık ve havyardan % 4,2 gümrük vergisi alıyordu.[393] Azak balıkçıları kullandıkları ağ ipliğini Abhazya'dan temin ediyorlardı. Ağ ipliğinin gelmesinin gecikmesi mukâtaa gelirinin düşmesine yol açtığından Kefe ve İstanbul arasında yazışmalara konu olurdu.[394]

Azak iskelesine Karadeniz yoluyla buğday, pirinç, zeytinyağı, tuz, bakliyat, sirke, şarap ve kumaş, Astarhan ve Nogay topraklarından koyun ve at geliyordu. 16. yüzyılın ortalarında iskeleye gelen gemilerden 40-100 Kefevî akça, *sandal* diye geçen küçük teknelerden *âdet-i göke* adı ile 20-25 Kefevî akça vergi alınıyordu. Azak'tan İstanbul ve Anadolu limanlarına, tuzlanmış ve kurutulmuş balık, havyar, yağ ve canlı hayvan ihraç ediliyordu.[395] Gemi ile Azak'a gelen ya da Tatarların getirdiği koyun başına 6, kuzu başına 3 Kefevî akça *tamga resmi* alınırdı.[396] Yağ ticareti Osmanlı belgelerinde yer alacak kadar mühimdi. Azak Sancakbeyi Mehmed Bey, 1576 yazında İstanbul'a gönderdiği arzda, "Vilâyet-i Azak'ın emn ü amân üzre olup, Nogay Tatarı ve Rus ve Çerâkise ve sâir tevâif ile sulh u salâh edüp, reâyâ tamam refâhiyet üzre olup, İstanbul zâhiresi için yağ, sefâyine tahmil olunup irsâl olunduğunu" yazıyordu.[397] Azak önemli bir köle pazarı idi.[398] Azak Gümrüğü'nde köle başına 75-255 Kefevî akça vergi alınıyordu.[399]

---

[390] *BOA. TTD No. 370*, 490.

[391] Chardin, *A.g.e.* 99.

[392] *BOA. MAD No. 233*, 23.

[393] Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe..*, 300-301.

[394] *BOA. MD No. 22*, Hk. 325.

[395] Akgündüz, *A.g.e.* VI, 588-589.; Polovinkina, *A.g.e.* 68, 110–111.

[396] Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe..*, 300-301.

[397] *BOA. MD No. 28*, Hk. 42.

[398] Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon 2005, 230.

[399] Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe..*, 300-301.

Moğolların Karadeniz'in kuzeyindeki steplere hâkim oldukları 1250'lara kadar Ruslar, Karadeniz ve Azak Denizi'nde ticaret ve denizcilik yapıyorlardı. Moğolların Karadeniz'in kuzeyindeki steplere hâkim olması, Rusların Karadeniz bölgesindeki ticarî faaliyetlerini olumsuz şekilde etkiledi. Ancak ticaret tümüyle durmadı. Rus tüccarları 14. yüzyılda Kefe ve Azak'ta nadir de olsa görülüyor, ancak hem Altınordu hem de Karadeniz ticaretini tekellerine almış olan Cenevizli ve Venediklilerin engellemesiyle karşılaşıyorlardı. Kırım Hanlığı kurulunca Kerç Boğazı Rus ticaret gemilerine tamamen kapandı.

Fâtih Sultan Mehmed döneminde Osmanlı topraklarında ticarete başlayan Moskof tüccarları Kefe ve Azak limanlarına yerleştiler.[400] 1522'de Moskova'ya gelen Osmanlı elçisi İskender Bey, padişâhın Rus tâcirlere Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret yapma hakkı verdiğine dair bir mektup sunmuştu. Halil İnalcık'ın belirttiği gibi Kefe ve Azak'tan Moskova'ya giden kervanların Nogaylar ve Kozaklar tarafından sıklıkla yağmalanması, bu yağmalarda 40-70.000 akça zarara uğratılması bu ticaretin büyüklüğünü ve güzergâhın işlerliğini göstermektedir.[401] Rus tüccarlar Moskova, Tver, Kolomna, Novgorod ve Mojaysk gibi şehirlerden kervanlarla ya da Don nehri yoluyla Azak'a geliyorlardı.[402] Özellikle kürk ticareti önemliydi. Moskova'dan başlayarak Don nehri yolunu kullanmak sureti ile Azak ve Kefe üstünden İstanbul'a ulaşan Moskof tüccarları, 1529'da Osmanlı ülkesinde 500.000 akçalık kürk satmışlardı.[403] 16. yüzyılın ilk yarısında Azak'taki Rus tâcirler oldukça kalabalıktı. Azak'ta yaşayan Rusların işlerinden *Papa* da denen *Kethudâ-i Rusyân* sorumlu idi. Rusya'nın Kazan ve Astarhan'ı istilâ etmesinden sonra Osmanlı-Moskova ilişkileri düşmanca bir hâl aldı. Moskova tüccarları bu limanları yeniden ortaya çıktıkları 1570'lere kadar terk etmek zorunda kaldılar. Azak sancakbeyine gönderilen Ekim 1579 tarihli bir hükümde, "Ruslara itimat olunmaması, Azak Kalesi'nin ve top yerlerinin tâmir edilmesi, balık tutmaya gelen Rusların dahi denetim altında bulundurulması" emrediliyordu.[404]

Azak'tan sonra bölgedeki en önemli merkez ve en kalabalık yerleşim yeri olan 16. yüzyılda kalesi dışında bir mahallesi (Kasım Paşa Mahallesi) bulunan Taman'ın halkı "Çerkes, Abaza ve Ehl-i İslâm"dı.[405] 17. yüzyılda Kale ve Kasım Paşa

---

400 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal..*, 335.

401 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal..*, 338.

402 Mihnea Berindei-Gilles Veinstein, "La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d'Azov dans la première moitié du XVIe siècle", *CMRS*, 20/3-4, (1979), 437.

403 Mihnea Berindei, "Contribution à l'étude du commerce ottoman des fourrures moscovites", *CMRS*, 12/4, (1971), 400.

404 *BOA. MD No. 40*, Hk. 209.

405 *BOA. TTD No. 370*, 274a; Trabzonlu Mehmed Aşıkî, *Mena'zır-ül Avâlim*, Nuruosmaniye Ktb. 3032, 297b.

Mahallesi ile etrafında hisar ya da hendek olmayan Varoş ve Varoş-ı Kâfir Bâzârı'ndan meydana gelen, sokakları "daracık ve kaldırımsız" Taman'da avlu içinde, ahşap ve kamıştan yapılmış, toprak örtülü 1100 ev, Kâsım Paşa, Hacı Ferhad ve Hacı Ağa camileri ile birlikte 5 cami, 4 mescid, 7 mekteb, 3 medrese, 3 tekke, biri kalede yer alan Cezerî Kâsım Paşa Hamamı olmak üzere 2 hamam ve 5 küçük han, Kasım Paşa Mahallesi'nde 50, Varoş-ı Kâfir Bâzârı'nda yağ ticareti ile uğraşan, çoğunun sahibi Yahudi, Rum ve Ermeni olan 150 dükkân vardı. Taman şehrinin yöneticileri sancakbeyi, kadı, dizdâr, gümrük emîni, muhtesib, bacdâr ve yeniçeri serdârı idi. Taman sancakbeyinin hasları 320.000 akça, Taman Kâdısı'nın günlüğü 1522'de 30, 17. yüzyılda 150 akçaydı.[406] Cami ve mescitlerde imam, hatip, müezzin, kayyım ve temizlik işlerine bakan ferraş görev yapıyorlardı.[407] Üç nâhiyesi (Taman, Kızıltaş, Soğucak) bulunan Taman kazâsının toplam geliri 1520'de 95.000, 1542'de 84.292 Kefevî akça, Taman Mukâtaası'nın geliri ise Yücel Öztürk'ün Kefe hakkındaki çalışmasına göre 1542'de 53.219 Kefevî akçaydı.[408]

Kuzeybatı Kafkasya'nın en kalabalık şehri olan, nüfusu 18. yüzyılın son çeyreğinde 6000'e ulaşan, çoğu Haremeyn Vakfı'na ait 100 kadar dükkân ve depo bulunan Taman'ın halkı Adığeler, Türkler, *cemaat* hâlinde örgütlenmiş Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerden oluşuyordu. Adığe, Abaza ve Nogaylarla ticaret yapan tâcirlerin yaşadığı şehirde, iskele/gümrük ve kantar mukâtaaları vardı. Satılan köle başına 200 Kefevî akça vergi alınan faal bir köle pazarı[409] olan Taman'da tereyağı, koyun ve sığır ticareti önemliydi. "Beş rüzgârdan emîn" bir limana sahip bulunan Taman'dan İstanbul'a "taze kesilmiş, tabaklanmamış öküz ve inek derileri içinde" tereyağı sevk edilirdi.[410] İstanbul'un iâşesi için çok önemli olan, Taman kâdısının bizzât ilgilendiği ve *tamga* denen bir vergi alınan bu ticaret Rum gemicilere ait *rençber sefînesi* ve *bezirgân sefînesi* denilen karamürsel tipi gemilerle yapılırdı. Taman'da 18. yüzyılın başlarında donanma için gemi inşâ ediliyor,[411] limana kayıtlı 20 gemi Kırım'la ticaret ve irtibâtı sağlıyordu. Taman Gümrüğü'nden *"bervech-i ocaklık"* Osmanlı hizmetindeki Abaza ve Çerkes beylerine ödeme yapılıyor (*be cihet-i ümerâ-i Çerâkise*), salyâne (*salyâne-i ümerâ-i Çerâkise*) veriliyordu.[412]

---

406 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 266-267.

407 Kuzeybatı Kafkasya'daki ilk Osmanlı mimari eseri olan Cezerî Kasım Paşa Camisi ve hamamının Arapça vakfiyesi 889/1484 tarihli olup 214 numaralı Kefe Tahrir Defteri'nin 136a-b varaklarında kayıtlıdır.

408 Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*.. 360.

409 Aygün, *A.g.e.* 230.

410 Pierre Belon, *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables, trouuees en Grece, Asie, Iudee, Egypte, Arabie, et autres pays etranges*, Paris 1553, 163'ten Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I, 59.

411 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948, 448.

412 *BOA. Cevdet Eyâlet-i Mümtâze. No.430; BOA. Cevdet Maliye No.632; BOA. Cevdet Maliye No. 12397.* [Abaza kabîlesinin devlete hizmet edeceklerini taahhüt eden Abaza Beyi Yusuf Bey'e Taman Gümrüğü malından 200 kuruş salyâne tahsis olunduğuna dair.]

16. yüzyılda kalesi dışında bir mahallesi bulunan Temrük'ün halkı "Çerkes, Abaza ve Ehl-i İslâm"dı.[413] Temrük şehrinde 17. yüzyılda avlu içinde, ahşap, saz ve kamıştan yapılmış, toprak örtülü 700 ev, Mahmud Bey Camisi, Emir Bey Camisi ve Yeni Cami ile 2 mescid, biri kadınlara mahsus 2 hamam, 60 dükkân ve küçük bir han vardı. Şehrin yöneticileri kâdı ve dizdârdı. Temrük Kâdısı'nın günlüğü 17. yüzyılda 150 akçaydı. Halkın gelir kaynağı balıkçılık, kamçı ve kayış gibi deri eşya yapımıydı.[414] Balıkçıların kullandığı ağ iplikleri Abhazya'dan geliyordu.[415] Temrük'te oturan Adığeler balıkçılıkla geçiniyorlardı. Tuzlu balık ve havyar yapımıyla uğraşan Adığelere Taman'dan tuz veriliyordu. Kurutulmuş ve tuzlu balık ve havyar dolu fıçılar yüklenen çok sayıda gemi vergilendirildikten sonra Temrük iskelesinden Kefe, Trabzon ve İstanbul'a sefer yapıyordu.

Karadeniz'e çıkış yollarının güvenliğini sağlamak için bir ileri karakol olan ve Kozakların denize açılmasını engelleyen Temrük Kalesi 18. yüzyılın başında ihmal edilmiş ve bakımsız hâldeydi. 15-20 yeniçerinin olduğu kalenin civarında ağaçlar altına gizlenmiş, çalılıklar arasına serpiştirilmiş, kayalıklara kondurulmuş ve sadece pazar yeri civarında sıkışmış, ahşap ve kamıştan yapılmış, toprak örtülü evlerde 2000 kadar Adığe ve Abaza yaşıyordu. Kırım hanı ve nûreddininin kalede oturan *almacı* denilen adamları buradan geçen her yük arabasından bir-iki akça, satılan her esirden bir akça *tamga* alırlardı. Temrük'e gelen araba sayısı yılda on bin kadardı.[416] Çağdaş bir Fransız gözlemci, "Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarların Çerkezistan'dan gelen köleleri aldıklarını" yazmaktadır.[417] Şehrin nüfusu 18. yüzyıl ortalarında Çerkes, Abaza, Türk, Ermeni, Rum ve Yahudilerden müteşekkildi.

Aubry de la Mottraye, 18. yüzyılın başında "Taman ve Temrük'te Çerkes, Ermeni, Gürcü ve Megrellerin yaşadığını, kalelerdeki garnizonun az sayıda yeniçeriden ibaret olduğunu, Çerkeslerin Taman ve Temrük'e satılmak üzere esir, at, bal, deri, kürkler, bakır, kılıç ve hançer getirdiklerini, Temrük'ün kuzeyinde içinde bir yeniçeri bölüğü ve altı top bulunan Ada isimli bir kale olduğunu, kalelerde esir, havyar, bal, deri ve at ticareti yapıldığını" yazar.[418]

---

413 *BOA. TTD No.370*, 274a; Trabzonlu Mehmed Aşıkî, *A.g.e.* 298a.

414 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 267-268.

415 *BOA. MD No.* 22, Hk. 325.

416 *Risâle-i fî Ahvâli Kırım ve Kuban*, Âtıf Efendi Ktb. 1886, 39b. Ayrıca bkz. Öztürk, a.g.m. 86.

417 "Voyage de Crimée en Circassie par le pays des Tartares Nogais, fait l'an 1702 par le sieur Ferrand", in *Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant*, I, Paris 1715'ten Alan W. Fisher, "The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales, Some Preliminary Considerations", *A Precarious Balance: Conflict, Trade, and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, İstanbul 2004, 92.

418 Mottraye, *A.g.e.* II, 59-62; Minas Bıjiskyan. *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817–1819)*. (haz. Hrand Der Andreasyan), İstanbul 1969.

16.-18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Adığelerle ticareti, Kırım Hanlığı'nın Adığe ve Abazalarla, Erzurum ve Astarhan'a yönelik ticareti ve Adığelerin dünya ile ticareti Taman ve Temrük üzerinden yapılıyordu. Osmanlı Devleti'nin Adığe kabîleleri ile ticaretinde en önemli merkez olan, liman ve gümrük bulunan Taman'dan deri, gön, havyar, balık, bal, balmumu ve bakır ihrâç ediliyordu. Başlıca idhal malları, kumaş, kalay, kurşun, demir, çelik, barut ve çeşitli silahlardı. Çerkeslerin, Taman ve Temrük'e getirip sattıkları mallar, at, havyar, balık, bal, kılıç, deri, kürk ve postlar, satın aldıkları mallar, yünlü, pamuklu ve ipekli kumaş, hububat, meyve ve şaraptı. Nogaylar da mallarını Taman ve Temrük'e getiriyordu.

17. yüzyılda Taman'ın nâhiyesi olan Soğucak 1640'larda nüfusu tamamen Adığe olan, bir iskelesi bulunan, bir cami, 3 mescid, bir han, 10 dükkân ve 400 evden meydana gelen bir kasabaydı. Berzuk Bey, salyâne ile Çerkes beyi idi.[419] Kalesinin 1723-1725 arasında tâmir edilmesinin ardından Soğucak sancak ve bir kazâ merkezi olarak Trabzon eyâletine bağlandı. Sancakbeyliğine genellikle Çerkes beyleri tâyin edilen Soğucak'ın askerî, adlî, malî, beledî yöneticileri *dizdâr*, *kadı* ve *gümrük emîni* idi. Soğucak Kadısı kalede ve kaledeki mirî binalarda yapılan tâmirlere[420] ve menzil işlerine nezâret eder,[421] çeşitli gelirlerden Çerkes ve Abaza beylerine yapılan ödemeleri takip ederdi.[422]

17. yüzyılda Taman'ın nâhiyesi olan Kızıltaş, 1640'larda nüfusu tamamen Adığe olan, bir cami, bir su değirmeni ve sazdan yapılmış, toprak örtülü 80 kadar evden meydana gelen ufak bir yerleşim yeriydi.[423]

Ferah Ali Paşa'nın yorulmak bilmez gayretleri sonucu 1782-1786 yıllarında inşâ edilen Anapa Kalesi, Bâb-ı Âlî'nin Adığeler arasındaki dinî ve siyasî faaliyetlerinin merkezi ve Kuzey Kafkasya'daki Osmanlı askerî varlığının ana üssü oldu.[424] Anapa'da İstanbul'dan demirci olarak getirilen Çingeneler de iskân edildiler. Sultan I. Abdülhamid, 1784'te Ferah Ali Paşa'ya hatt-ı hümâyûn göndererek, Çingenelerin düzene sokulmasını, üzerlerine cizyedâr tâyin edilmesini, işlerinin çeribaşıları ile görülmesini, dışarıdan kimsenin bunlara müdahale etmemesini emretti. Tâyin edilen çeribaşı kaledeki Çingenelerin sayımını yaparak Çingene Defteri'ni hazırladı ve İstanbul'a gönderdi. Aynı yıl (1784) Yahudilere de düzen verildi.[425] Anapa'da ticaretin gelişmesi için 1785'te sarraflık, kürkçülük ve terzilik gibi mes-

---

[419] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 269.

[420] *BOA MAD No. 1367; BOA MAD No. 5340.*

[421] *BOA. Ali Emirî III. Ahmed No. 11558.*

[422] *BOA HH. No.1303.*

[423] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 269.

[424] Baddeley, *A.g.e.* 75–76.

[425] Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 38a-b; Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 199-200.

lekleri yapmak üzere varoşa Ermeniler iskân edilerek Ermeni mahallesi kuruldu ve bir kilise inşâ edildi. Anapa civarına yerleştirilen Nogayların kaleye gelerek, on para yevmiye ile "amele" olarak çalıştıkları bilinmektedir.[426]

Anapa'da tersane kurularak İstanbul-Anapa, Samsun-Anapa, Trabzon-Anapa deniz taşımacılığı başlatıldı. Anapa'da 29 arşın (= 22 m.) uzunluğunda üç direkli gemiler inşâ ediliyordu.[427] 1794/1795 tarihli Samsun Gümrük Defteri'ne göre Amasya ve Tokat pamukluları, deri ve deri ürünleri, bez, astar, yapağı, fındık gibi mallar, Samsun üzerinden Anapa'ya ulaştırılıyor, buradan da Adığe ve Nogay pazarlarına nakledildiyordu.[428] Kaledeki garnizonun ihtiyacı olan zâhire, mühimmât ve diğer maddeler İstanbul ve Anadolu şehirlerinden temin edilerek, Osmanlı ve Fransız bandıralı gemilerle Samsun üzerinden Anapa'ya taşınıyordu.[429] Anapa'ya gelen zâhire, peksimet ve mühimmât, Kabardey'e kadar olan tabyalara da gönderilerek depolanıyordu.

Anapa, Taman ve Temrük'ün elden çıkmasından sonra Osmanlıların Adığeler ile olan ticaretinde hayatî öneme sahip oldu. Adığeler dış dünya ile ilişkilerini ve ticaretlerini sağlayan Anapa limanı üzerinden Osmanlı Devleti, Rusya, İran ve Avrupa ile ticaret yapıyorlardı.[430] Anapa'da 1786'de 2000 ev, Türk, Rum ve Ermeni Osmanlı tüccarlarına ait 550 dükkân vardı. Trabzon tüccar ve esnafı Anapa'da ortaklıklar kurmuştu.[431] Şehre mevsimlik Rum ve Ermeni tüccarlar gelir, yaz sonunda geri dönerlerdi.[432] Anapa'ya Kuzey Kafkasya'nın içlerinden Nisan, Ağustos ve Ekim aylarında olmak üzere yılda üç defa ticaret kervanı geliyordu. İlk kervan Kalmuklara aitti.[433] Anapa'da Ferah Ali Paşa tarafından bir iskele, gümrükhâne ve görevliler için 15 odalı bir konak yaptırdı. Anapa Gümrüğü geliri, Anapa ve Soğucak kalelerinin masrafları ile Çerkes beylerine verilecek maaş için Ferah Ali Paşa'nın uhdesine verildi.[434] Emânet usulü ile işletilen bu gelir daha sonra kaledeki

---

426 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 207.

427 Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 188.

428 Bayram Kodaman, "18. Yüzyılda Samsun Gümrüğü", *Uluslararası Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1990, 92–97.

429 *BOA. HH No. 9364, 16053; BOA. Cevdet Hariciye No. 7798.* Deniz taşımacılığında ödenen navlunlar hakkında bazı kayıtlar bulunmaktadır. Anapa'dan Trabzon'a Kırımlı bir tüccara ait malları taşıyan gemiye 26 kuruş navlun ödenmişti. [TŞS 1948/24 a-b'den Aygün, *A.g.e.* 128, n.83.] Bergos İskelesi'nden Soğucak'a gönderilen 1850 kile un ve 2000 kile arpa için 1250 kuruş navlun ücreti ödenmişti ki kile başına 3 kuruşa karşılık gelmektedir. [*BOA. D.BŞM No.6785/56.*]

430 Peyssonel, *A.g.e.* I, 275–289.

431 Murat Çizakça, *İslâm Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, İstanbul 1999, 115.

432 Marigny, *A.g.e.* 109.

433 Marigny, *A.g.e.* 105.

434 Fedakâr, *A.g.e.* 29-30.

askerlerin maaşına tahsis edildi.[435] Gümrük geliri 1784-1785'te 16.883 kuruş,[436] 1786 Mart-Temmuz aylarında 9505 kuruş olmuştu. Bu paranın 1570 kuruşunu Bîcanzade Ali Paşa harçlık olarak almış, kalanı kalenin masrafları ve Çerkes kabîle beylerinin maaşlarına harcanmıştı.[437] Gümrük geliri Eylül 1786-Ağustos 1787 arasında 18.554 kuruşa ulaştı.[438] Anapa Müftüsü Hüseyin Efendi 1797'de Anapa Gümrüğü gelirinden 30 kuruş aylık alıyordu.[439]

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Anapa'dan ihraç edilen en önemli ticarî ürünler, 500-7000 kuruş arasında satılan erkek ve kadın köleler, buğday, çavdar ve arpa, okkası bir kuruşa satılan öküz, inek ve manda derileri, postlar, okkası 6,5-7 kuruşa satılan bal, okkası 1,25-1,5 kuruşa satılan balmumu, okkası 1,25-1,5 kuruşa satılan donyağı ve keresteydi.[440] Kereste yapılmak üzere kesilen ağaç kütükleri, gerekli sayıda öküz koşulup sürüklenerek taşınırdı. Kerestecilerin dükkânları ve depoları iskelenin yakınındaydı. Mahalle arası ve çarşıda keresteci dükkânı açmanın yasak olduğu Anapa'da 20 kereste deposu ve 16 tahıl ambarı vardı. Bazı tüccarlar Çerkezistan'ın iç kesimlerinde küçük depolara sahipti. 1820'lerde Şefâke kabîlesi beyi Mehmed Geriy, Karadeniz'de gemileri işleyen zengin bir tüccardı.

G. Ticaret

a) Malların ve Ürünlerin Ticareti

15.-18. yüzyıllarda uluslararası deniz ticaretinin kavşak noktalarından olan İstanbul, Kefe ve Trabzon limanları üstünden Kafkasya'ya yönelik önemli bir deniz trafiği ve ticarî faaliyet mevcuttu.[441]

İstanbul, Osmanlı Devleti'nin en büyük tüketim ve ticaret merkeziydi. Mükemmel limanı ve liman tesisleri ile Karadeniz ticaretinde güneyle kuzeyle arasında önemli bir transit merkezi ve Karadeniz'deki en büyük liman olan, Osmanlıla-

---

435 *BOA. Cevdet Maliye No. 29071.*

436 *BOA. Cevdet Maliye No. 22949; BOA. MAD No. 10037*, 275.

437 *BOA. D.BŞM No. 6841/81; No. 6866/78; BOA. Cevdet Askeriye No. 52043.*

438 Fedakâr, *A.g.e.* 30.

439 *BOA. Cevdet Maarif No. 943.*

440 Marigny, *A.g.e.* 249-250.

441 İstanbul, Kefe ve Trabzon limanları üstünden Kafkasya'ya yönelik ticaret hakkında bkz. Bostan, *XV-16. Asırlarda Trabzon..*; Berindei-Veinstein, "Règlements de Süleymân Ier..; F. Braudel, *A.g.e.*; Alan Fisher, "Ottoman Sources fora Study of Kefe Vilayet: The Maliyeden Müdevver Fond in the Başbakanlık Arşivi", *Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars*, İstanbul 1998 içinde; Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age (1300–1600)*, London 1973; aynı yazar. *The Customs Register of Caffa..*; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal..*; Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy..; Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe..*; Peyssonel, *A.g.e.*; Veinstein, "From the Italians to the Ottomans..,

rın "Küçük İstanbul" dedikleri[442] Kefe, Çerkezistan ve Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde üretilen malların İstanbul ile Karadeniz'in güneyindeki Trabzon ve Sinop limanlarına yönelik en önemli ihrâcat merkezi ve 16. yüzyılın ortalarında 16.000 nüfusu ile Osmanlı Devleti'nin en kalabalık şehirlerindendi. Kafkasyalıların deniz yoluyla Anadolu ile yaptıkları ticarette 10. yüzyıldan itibaren en önemli merkez olan Trabzon,[443] Anadolu içlerine, Güney Kafkasya'ya ve İran'a ulaşan ticaret yolları üzerindeki en önemli liman ve İran'dan gelen ticaret kervanların son durağıydı. 15. yüzyılda en çok kullanılan beş ticaret yolundan biri Trabzon'dan Tebriz ve Orta Asya'ya uzanan yoldu. Trabzonlu tüccarlar, Azak'a, Megrel'e, Gürcistan'a, Abhazistan'a, Çerkezistan'a ve Kefe'ye giderek ticaret yapıyorlardı.[444]

Kuzey Kafkasya'da para fazla bilinmediği için ticaret 1740'lara kadar büyük ölçüde takasla yapılıyordu.[445] Adığeler, mallarını takas ederlerdi. Aralarında *bölme* denilen bir hesap vardı. Kırk akçalık bir mala bir bölme, bir kuruşluk mala üç bölme denirdi.[446] Takasta ölçü birimleri, Türkçe *baş* da denilen *şha*, *tsü* ve *top*'tu. *Şha* kelimesi baş anlamına gelir. At, sığır ve küçükbaş hayvanlar *baş* olarak adlandırılır, erkek ve kız köleler, iyi bir at, iyi bir zırh, 8-16 öküz, 60 koyun bir baş olarak hesap edilirdi. *Tsü* öküz demekti. Bu ödeme tarım ve süt ürünleri ya da evlerde imâl edilen mallarla yapılabilirdi. Bir tüfek 16 öküz değerindeydi. Bir tsü, altı topa eşitti. *Top*, bir kadın ya da erkek elbisesi çıkacak kadar parça kumaş demekti.[447] Kuzey Kafkasya'da kumaş ödeme birimi yerine geçiyor, malların bedeli kumaşa göre ayarlanıyordu.[448] Nogaylar da kendi içlerinde para kullanmazlardı. Değiş tokuşa dayanan bir alışveriş sistemleri vardı.[449]

15.-18. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'dan sığır, koyun, kümes hayvanları, yumurta, manda derisinden tulumlar içinde tereyağı[450] -ki bu tereyağı koyun içyağı ile karışık bir yağdır-, kurutulmuş veya tuzlanmış sığır eti, fıçılar içinde kurutulmuş veya tuzlanmış balık ve havyar, balyalar hâlinde manda, sığır ve koyun derileri, yün, kürkler, bal, balmumu, mum imalatında kullanılan içyağı, odun, gemi in-

---

442 Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford 1978, 35.

443 "Keşekler.. gemilerle Tarabezunda ile sürekli ticaret yaparlar" [Mesûdî, *A.g.e.* 88].

444 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 52.

445 *"içlerinde bir gümüş sikke görmüş olanı yok gibidir, altın sikke ise daha nadirdir.. ticaretin yalnız trampa şekline alışkındırlar."* (Baron G. von Busbecq, *Türk Mektupları*, (çev. Hüseyin Cahit), İstanbul 1939, 65) *"bu diyarda aslâ ve katâ altun ve guruş olmaz, bey ü şirâları değiş tokuş iledür"* (Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 104).

446 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 285.

447 Lyulye, *A.g.e.* 90-91.

448 Longworth, *A.g.e.* 283.

449 Alpargu, *A.g.e.* 186.

450 *BOA. MD No. 6*, Hk. 483.

şâsında kullanılan kereste,[451] altın, gümüş, kurşun, antimonun yanında, Adığe, Gürcü ve Rus köleler, İstanbul, Kefe ve Trabzon'a gönderilmek üzere sahillere getirilerek Türk, Rum ve Ermeni tüccarlara satılıyordu.[452]

Karadeniz'in kuzeyinde üretilen hububat (buğday, arpa, darı), Kefe'den Trabzon ve Samsun iskeleleri vasıtasıyla İstanbul'a ulaştırılıyordu. 18. yüzyılda bu ticarette 150 gemi faaliyet gösteriyordu.[453] Kızanlık Kâdısı Küçük Pirî'nin 15 Nisan 1520 tarihli raporuna göre Kefe iskelesinden kalkan gemiler Karadeniz ve Tuna yolu ile İbrail'e kadar gelmekte ve mallarını boşalttıktan sonra tahıl alarak geri dönmekteydi.[454] Çerkezistan topraklarının büyük kısmının işlenmemesi ve üretimin halkın ihtiyacını karşılamaya yönelik olması nedeni ile bu bölgeden tarım ürünleri ihracatı önemsizdi. Adığeler ürettikleri malları at üstünde ya da küçük arabalarla kasaba ve iskelelere getirerek burada satarlar veya ihtiyaç duydukları mallarla takas ederlerdi.[455] 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Anapa'dan ihraç edilen buğdayın okkası, 4 kuruş, çavdar ve arpanın okkası 2 kuruştu. Tereyağın okkası 50-60 para (1,25-1,50 kuruş), balın okkası 40-50 para (1-1,25 kuruş), donyağının okkası 50-60 para (1, 25-1,50 kuruş), balmumunun okkası 4 kuruştu.[456] İstanbul'a gelen balmumu Fransız, İngiliz ve Hollandalı tüccarlar tarafından da satın alınıyordu.[457] Yüzlerce hammalın sırıklarla taşıdıkları tahılın ve diğer malların nakli, kadılar ve iskele emînleri nezâretinde olur, emirsiz kimseye hububat verilmezdi. Buğday, arpa ve darı ambarlara konulurdu. Abhazya ve Kuzey Kafkasya'da yetiştirilen iyi cins atlardan, her yıl binlercesi Osmanlı Sarayı ve ordusunun ihtiyacı için satın alınırdı.[458]

Steplerde üretilen hububat, bal, tereyağı, peynir, ovalarda, sahil kesimlerinde ve biraz daha geniş güzergâhlarda sığırların ya da mandaların çektiği iki tekerlekli, yüksek, 1500 okka kadar mal taşıyan *çumak*, öküzlerin çektiği 500-600 okka mal taşıyan iki tekerlekli *araba-i kav*, *öküz arabası*, *camus arabası*, *kağnı* ve *Tatar arabası* de-

---

451 *BOA. MD No.* 22, Hk. 190.

452 Henry Greenville, *Observations sur l'état actuel de'l Empire Ottoman*, (ed. Andrew S. Ehrenkreutz), Ann Arbor 1965, 49-50.

453 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal*.. 338.

454 Irene Beldiceanu-Steinherr-Nicoară Beldiceanu, "Acte du regne de Selim I concernant quelques échelles danubiennes de Valachia, de Bulgarie et de Dobrudja", *Südost-Forschungen*, XXIII, (1964), 105-107.

455 Marigny, *A.g.e.* 105.

456 Marigny, *A.g.e.* 247.

457 Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*, (çev. Oğuz Gökmen), Ankara 1977, 169.

458 Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-18. Yüzyıllar. Dünyanın Zamanı*. (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1993, 411; Kortepeter, *Ottoman Imperialism*.. 9–10; aynı yazar, "Ottoman Imperial Policy and Economy.., 93.

nilen arabalarla, iki deve tarafından çekilen, 600-700 okka yük taşıyan, dört tekerlekli *macar arabası* ve 500-600 okka mal taşıyan, atların çektiği *mofça* adı verilen arabalarla[459] ya da atlar ve eşeklerin sırtında iskelelere taşınıyordu. Kağnı, dört *kantar* (176 okka = 225 kg.) yük taşırken, at yükü 90 okka (115 kg.), eşek yükü 70 okka (90 kg.) idi.[460] Arabalar kamışlardan yapılmış hasırla örtülürdü.[461] İki tekerlekli araba *küçük*, dört tekerlekli araba *büyük* kabul edilirdi. Peyssonel'e göre, Kırım civarında genellikle iki tekerlekli arabalar, Azak ve Taman civarında ise dört tekerlekli arabalar tercih ediliyordu. Hububat, bakliyat, tuz, bal, tereyağı, peynir, zeytin, zeytinyağı, tuzlanmış ve kurutulmuş balık, ceviz, fındık ve odun gibi malların ölçümünde "araba" vergi birimi olarak kullanılırdı.[462]

16.-18. yüzyılda İstanbul ve Anadolu limanlarından Kafkasya'nın Karadeniz sahilindeki iskelelere Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi Osmanlı tüccarları tarafından tuz, sabun, (Halep, Girit, Ege bölgesi, Trabzon ve Sinop üzerinden), 1000 Kefevî akçalık maldan 42 Kefevî akça vergi alınan kuru üzüm, kuru incir ve zeytin (her üçü de Ege bölgesinden), zeytin yağı (Ege adalarından), halı ve kilim, 1000 Kefevî akçalık maldan 42 Kefevî akça vergi alınan ham ipek ile pamuklu ve basma (Tokat, Ankara, Amasya, Kayseri, Musul, Diyarbakır, Halep, Şam,[463] Trabzon, Samsun ve Ünye üzerinden), ipekli (Bursa), yünlü (İstanbul üzerinden), keten (Denizli, Trabzon, Samsun, Trabzon üzerinden *top* hâlinde) kumaşlar, barut, silah (kılıç, tüfek), ev ve mutfak eşyaları, bakır eşya (Tokat, Küre, Trabzon),[464] deri ürünleri (Tokat), meşin, at koşumları, halı ve kilimler, battaniye, şeker (Mısır), bir *fuçı*sından[465] 12 Kefevî akça vergi alınan şarap, (Ege adalarından), fındık (Trabzon) 1000 Kefevî akçalık maldan 42 Kefevî akça vergi alınan rakı ve sirke ile kuruyemiş ve kahve (dördü de İstanbul ve Trabzon üzerinden), boya, çivi, orak, tırpan götürülüyordu.[466] İstanbul ve Anadolu limanlarından Kafkasya'nın Karadeniz sahilindeki iskelelere gönderilen malların arasına 17. yüzyılda tütün (Ege bölgesinden), 17.

---

459 Arabaların taşıdığı mal miktarı için bkz. İnalcık, *Sources and Studies...*, 184.

460 Peyssonel, *A.g.e.* II, 130, 144.

461 Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (çev. Tufan Gündüz), İstanbul 2005, 27.

462 *BOA. Bâb-ı Defterî Kefe Mukâtaa Kalemi No. 1095-1144*, 16-17. 16. yüzyılda 100-150 batman = 769,8-1154,7 kg. un bir "araba"ya tekabül ediyordu.

463 *BOA.Cevdet Maliye No.1678* [Şam, Halep ve Diyarbekir'den Karadeniz iskelelerine getirilip Anapa ve Kırım'a götürülecek *alaca* vesair kumaşlara dair].

464 Bakır ev eşyaları, kalelerdeki Osmanlı askerleri tarafından da çok kullanılıyordu. 1780'lerde Çerkes kabîle mensuplarından birisi, Osmanlı askeri ile evli kızını ziyaret için Soğucak Kalesi'ne gittiğinde kızının evinde Kırım Hanı'nınkinden çok bakır eşya bulunduğunu görmüştü. [Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 15a.]

465 1750'lerde bir fuçı şarap 450 okkaya eşitti. [Peyssonel, *A.g.e.* I, 89.]

466 18. Yüzyılda Karadeniz'de ticarete konu mallar, fiyatları, ölçüleri vs. hakkında bkz. Oddy, *A.g.e.* 159-182.

ve 18. yüzyılda Avrupa menşeli keten, pamuklu, muslin, patiska kumaşlar, ev eşyaları, limon ve portakal (Ege bölgesi ve Ege adalarından) katıldı.[467] 18. yüzyılda Amasya, Tokat ve çevresinden Kırım, Güney Rusya ve Kuzey Kafkasya'ya Samsun ve Ünye iskeleleri üzerinden deniz yolu ile yapılan pamuklu ve basma ihracatı bölgede Fransız yünlü kumaşlarının sürümüne büyük darbe indirmişti.[468] Trabzon'dan Abhazya'ya ihraç edilen önemli mallardan biri şehirdeki imalathânelerde üretilen şaraptı.[469] Trabzon'dan Kuzey Kafkasya'ya *top*[470] hâlinde keten götüren tüccarlar vardı.[471] Don Kozakları ve Azak'ta faaliyet gösteren Müslüman, Rum ve Ermeni Osmanlı tüccarları tarafından Voronej ile Azak arasında, Don nehri üzerinden sınır ticareti de yapılıyordu.[472]

Çerkeslerin balık tuzlamak ve besin koruma bakımından çok ihtiyaç duyduğu bir madde olan tuz, hem Anadolu, hem de Rumeli'den gönderilirdi. Tuz için *sapo* denilen 16 *keylçe* = 410,49 kg. tutan bir ölçü birimi kullanılır, devlet, satılan her sapo tuzdan 11,5 Kefevî akça vergi alırdı. Taman'da satılan tuzun dört keylçesinden bir Kefevî akça vergi alınırdı.[473] Anapa civarındaki Çerkes kabîleleri, sığır derisinden yapılmış tulumlar içinde (28-32 kg.) buğday getirip, karşılığında tuz alıyorlardı.[474] Bir ölçü buğday, iki ölçü tuzla, iki ölçü çavdar ya da arpa, bir ölçü tuzla takas ediliyordu. İstanbul'dan bölgeye giden tüccarların, kabilelerin tuz ihtiyacını karşılamak için ticarî emtia olarak tuz götürmeleri teşvik edilirdi.[475]

Adığe-Kabardey dilindeki *bereçet* (bereket), *çıre* (kira), *çar* (kâr), *çıse* (kese), *tutın* (tütün), *beçmez* (pekmez), *sabın* (sabun), *torba*, *lule* (lüle), *mangal*, *kilim*, *tas*, *kaşık*, *lecen* (leğen), *sırme* (sürme), *basme* (basma kumaş), *katabe* (kadife), *çukha*, *çeten* (keten), *beze* (bez), *arkalık* (kaput), *başlık*, *sarık*, *çabır* (çarık) ve *gönçarık* (çizme) kelimeleri, bu ticaretten günümüze kalan hatıralardır.

Osmanlı tüccarları, Batum ve Abaza vilâyetleri ile Anapa'ya kadar olan iskelelerden köle, şimşir, kereste, keten, kenevir, *tulum*lar içinde yağ, peynir, bal (Batum, Gönye ve Sohum balları İstanbul ve Trabzon'da çok aranıyordu) ve balmu-

---

467 Greenville, *A.g.e.* 50.

468 Peyssonel, *A.g.e.* I, 47; Mehmet Genç, "17-19 Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *TrAD*, III, (1987), 46.

469 Suraiya Faroqhi, "Tarabzun", *EI*^{2}, X, 218.

470 16. yüzyılda Kefe ve Taman'da bir top kumaş/bez 20 zira'=13,71 metre idi [Berindei, "Contribution à l'étude.., 65; İnalcık, *Sources and Studies*..., 181]. 1750'lerde topta 300-400 okka keten kumaş ya da 56-58 parça bez vardı. [Peyssonel, *A.g.e.* I, 49.]

471 Marigny, *A.g.e.* 74.

472 Bushkovitch, *The Merchant of Moscow*, 32.

473 Kefe Kanunnâmesi, Akgündüz, *A.g.e.* VI, 574, 586; Berindei-Veinstein, a.g.m. 74.

474 *BOA. Cevdet Maliye No. 15064.*

475 Marigny, *A.g.e.* 249.

mu, *çuval*lar içinde Gönye ve Sohum pirinci,[476] *fuç*lar içinde kurutulmuş ve tuzlu balık ile havyar,[477] *denk* hâlinde deri (öküz, at, keçi, geyik, yaban domuzu),[478] kürk ve postlar (tilki, sansar, kurt, yaban kedisi, tavşan),[479] sığır, koyun, at ve hayvan koşumları ile Tatar ok ve yayları alıyorlardı.

Kefe, Azak ve Taman iskelelerinden yüzlerce gemiye kara havyar ve tuzlu balık yükleyen Osmanlı tüccarları, Osmanlı sarayında da çok aranan ve tüketilen bu değerli malları yalnız İstanbul'a değil Selanik'e dahi ulaştırırlardı.[480] 17. ve 18. yüzyıllarda Acu'dan da İstanbul ve başka merkezlere büyük fıçılar içinde havyar ve tuzlu balık ile bal, balmumu, deri ve kürkler ihraç ediliyordu. Temrük civarında, İstanbul ve başka merkezlere tuzlu balık ve havyar gönderilen Kotsa dalyanı vardı.[481] Osmanlı hazînesi, balıktan *resm-i mâhî* denilen balık vergisi alıyordu. Tuzlanmış balıklar, dilimler hâlinde kesilmiş olarak tuzlanır, salamura ile fıçılara bastırılırdı. İstanbul ve imparatorluğun diğer şehirlerinde çok tüketilen havyarı en çok yiyenler oruç günleri ve perhizleri dolayısıyla Rumlar ve Ermenilerle, Yahudilerdi.[482] İstanbul ve Galata'daki genellikle Rum olan havyarcı esnafı, "kadîmü'l eyyâmdan berü" Karadeniz'den fıçılarla getirilen "kara havyar ve morina balığı bastırması"nın ticaretini yaparlardı. Bu tüccarların bazıları 40-50.000 kuruş (yaklaşık 4.000.000 akça) servete sahiptiler ki bu çok yüksek bir miktardı.[483]

Nisan, ağustos ve ekim aylarında Çerkezistan'ın içlerinden öküz, deri ve manda derileri, kürk ve postlar, donyağı, *tulum* ve *çiten* (büyük sepet) içinde peynir,[484] bal ve balmumu, havyar, kurutulmuş ve tuzlu balık taşıyan araba kervanları gelirdi. Çeçenler ve İnguşlar sığırlarını Kırım ve Osmanlı topraklarına sürerlerdi. Çeçen tüccarlar Taman'a gelip ticaret yapıyorlardı.[485] Adığe ve Kalmukların da mallarını getirdikleri ve alıcı tüccarların Rum, Ermeni ve Yahudi olduğu Taman'ın va-

---

476 Çuval, tahıl, pirinç, bakliyat, taze meyve ve sabun taşıma ve ölçümünde kullanılıyordu. 1750'lerde bir çuval pirinç 18 kile/180 okka = 230,76 kg.a eşitti.

477 Koba/Temrük kânunnâmesine göre 16. yüzyılda bir fıçı havyar 7,5-15 kantar = 423,06-846,12 kg.a eşitti.

478 1750'lerde bir denkte altı adet deri vardı. [Peyssonel, *A.g.e.* I, 279.]

479 Murat Çizakça, *İslâm Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, İstanbul 1999, 94–95.

480 Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, İstanbul 2010, C. 2, 44, 507.

481 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 268.

482 Olivier, *A.g.e.* 173-174.

483 Marianna Yerasimos, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Yemek Kültürü. Yorumlar ve Sistematik Dizin*, İstanbul 2011, 167-168, Not. 100, 104-105.

484 Taman kânunnâmesine göre 16. yüzyılda Çerkes ülkesinden gelen mallarda kullanılan *çiten* vergi ölçüsü olarak 7-8 okka = 8,97-10,25 kg.a eşitti. 1750'lerde bir tulum peynir 35-40 okkaya eşitti. [Peyssonel, *A.g.e.* I, 90.] Bir fıçı peynir ise 400-500 okkaya eşitti. [Peyssonel, *A.g.e.* I, 189.]

485 Ahmadov, *A.g.e.* 28. not. 52, 53.

roşu *"Varoş-ı Kâfir Bâzârı"* ismini taşıyordu.[486] Kalmuklar ve Nogaylar, koyunlarını, sığırlarını, atlarını, esirlerini ve ürünlerini nisan ayında Azak, Taman ve Anapa iskelelerine getirirlerdi. 16. yüzyılın ortalarında satılan her koyundan 6, her attan *bâc-ı esb* adı altında 8 Kefevî akça vergi alınırdı.[487]

Nogaylar sahip oldukları muazzam sürüleri ve ürettikleri buğdayı kurdukları panayırlarda satarlardı.[488] Nogaylar atlarını, sığırlarını, esirlerini ve yağlarını Temrük'e götürüp burada kurdukları pazarda satarlar, bunları alan tüccarlar da iskeleden gemilerle İstanbul'a götürürdü. Bu ticaret, Kefe Gümrüğü'nün gelirlerini azalttığı için istenmeyen bir durumdu. Bâb-ı Âlî, "hâdis bâzâr u iskele olduğuna rızâm yokdur" diyerek ürünlerin Taman'dan Kefe'ye getirilmesini ve burada gümrük alınmasını emrederdi.[489] 1783'te 10.000 kadar Nogay, Anapa yakınına iskân edildiler.[490] Nogaylar yerleştirildikleri topraklar büyükbaş hayvan beslemek için elverişli olduğundan bol miktarda tereyağını Anapa'ya getirip satıyorlardı. Nogayların balıkçılık yaptıkları ve Anapa Kalesi'ne balık getirip sattıkları da bilinmektedir.[491]

Osmanlı tüccarları, mal satmak için bahar ve yaz mevsiminde Çerkezistan'ın içlerine, dağlara kadar giderlerdi. Hepsinin *konak*ları ve küçük depoları vardı. Bazı tüccarlar mallarını pşıların evlerine depolar, bu suretle *konak* olan pşı ve kabîlesi, o tüccarın mallarından sorumlu olurdu. Çok yüksek dağlardan, bazen bir atın bile geçmesinin çok zor olduğu dar patikalardan geçilmesi gerektiğinden bu malların nakli zahmetli ve çok zordu. Tüccarlar, Çeçen ve İnguş topraklarına da giderek alış veriş yaparlar, özellikle kumaş getirirlerdi.[492] Kırımlı ve İstanbullu tüccarların ortaklık kurarak Çerkes ve Abaza topraklarına gittikleri aralarında kilim ve kirpas da bulunan çeşitli malları satın aldıkları bilinmektedir.[493] Kuban nehrinde yük, özellikle zâhire nakli *ateş kayığı* denilen teknelerle sağlanıyordu.

Osmanlı tüccarları, alıcılara bir yıl, hatta daha uzun vadeli veresiye satışlar yapıyorlardı. Paranın fazla bilinmediği Kuzey Kafkasya'da faiz de bilinmiyordu. Adığelerde okuma yazma olmadığından günlük hayatla ilgili bütün anlaşmalar sözlü olarak yapılır ve yemin edilirdi.[494] Veresiye satışlarda alıcıya ya da onun adına bir başka şahide yemin ettirilirdi.

---

[486] *Evliyâ Çelebi Seyahâtnâmesi*, VII, 267.

[487] Kefe Kanunnâmesi, Akgündüz, *A.g.e.* VI, 586, 589.

[488] Baron Tott, *A.g.e.* 153.

[489] DA.G.M. (Yay.), *83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/1626-1628) Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım*, Ankara 2002, Hk. 107.

[490] Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 20a.

[491] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 207.

[492] Ahmadov, *A.g.e.* 28.

[493] Bıyık, *A.g.e.* 224.

[494] Lyulye, *A.g.e.* 86.

İstanbul'da çok aranan kürkler, postlar ve yaban domuzu derilerinin ticareti, Ermeni tüccarların elindeydi. 1754/1755'te Karadeniz yoluyla İstanbul'a kürk getiren 28 tüccarın 3'ü Müslüman 3'ü Yahudi diğerleri Rum ve Ermeniydi.[495] Kürk ticareti ve kürkçülük çok önemli bir işkolu idi. Rus elçisi Obreskov, 1752'de İstanbul'da 7000 kadar kürkçü esnaf ve zanaatkârı olduğunu belirtmektedir.[496] Ermeniler, Çerkezistan içlerine kadar giderek parayla ya da gümüş çubuklar karşılığında çok sayıda kürk ve post alırlardı. Tüccarlar 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, tavşan kürkünü 15-20 paraya, kurt postunu 11-12 kuruşa, tilki postunu 9-12 kuruşa, çakal postunu 1,5-2 kuruşa, yaban kedisi postunu 1-1,5 kuruşa, zerdeva kürkünü 10-12 kuruşa, kırmızı zerdeva kürkünü 9-10 kuruşa Adığelerden satın alıyorlardı.[497] 58 tanesinden bir kürk palto yapılan zerdeva kürklerinin tanesi 18. yüzyılın ortalarında İstanbul'da 80-100 kuruşa satılırdı.[498]

Bjeduğ, Hatukhay ve Temirgoy topraklarında, kendi köylerinde yaşayan *dükkâncı* denilen Ermeniler bölgedeki pşıların himâyesinde tuz ve diğer ihtiyaç maddelerinin ticaretini yapıyorlardı. Bu Ermeniler, Adığeler gibi giyinir ve yaşardı, sadece dinleri Hıristiyan'dı.[499] Bu dönemin bir hatırası olarak dükkân kelimesi, *tuçan* şeklinde Adığeceye ve *tüken* şeklinde Karaçay-Malkar diline geçti.

b) Köle Ticareti, "Konstantinopolis'e Satılmaya"

İskelelerdeki kumaş topları, sığır postu yığınları, kurutulmuş ve tuzlanmış balık fıçıları ve tereyağı tulumları, burada ticareti yapılan en kârlı metânın yanında önemsiz kalıyordu. Kırım ve Kafkasya iskelelerinin zenginliğinin gerçek kaynağı köle ticaretiydi. Karadeniz'in kuzeyindeki steplerin ve Kafkasya'nın ekonomisinin büyük bölümü insan ticaretine dayanıyordu.[500]

Kafkasya M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren önemli bir köle ticareti merkeziydi.[501] Köle ticareti Ortaçağ'da Venedikli ve Cenevizli tüccarlar tarafından organize edildi.[502]

---

495 Zeki Tekin, "Osmanlı Devletinde Kürk Ticareti", *Türkler*, X, Ankara 2002, 758-759.

496 Kireev, a.g.m. 117.

497 Marigny, *A.g.e.* 249-250.

498 Halil Sahillioğlu, "Hicrî 1167 (M. 1754) Kürk Fiyatı ve Kürkçü Nizamı", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 2006 içinde, 610-611.

499 Marigny, *A.g.e.* 113-114.

500 King, *A.g.e.* 140, 142.

501 Konu hakkında bkz. Osman Demir, "Grek Kolonizasyon Döneminde Karadeniz'de Önemli Bir Geçim Kaynağı: Köle Ticareti", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 10, (Bahar 2011), 9-28.

502 Charles Verlinden, "La colonie vénitienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XIVe et au début du XVe siècle,", *Studi in onore di Gino Luzzatto*, Milan 1950, II, 1-25; Daniel L. Davies, *Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe 1500-1700*, New York 2007, 24. Ayrıca bkz. Ascherson, *A.g.e.*; King, *A.g.e.*

İtalya'da ipekli kumaş üretiminde köle emeği kullanılmasının da etkisiyle, Venedikli ve Cenevizli tüccarlar hem İtalya ve Ortadoğu'daki köle pazarlarını beslemek hem de Doğu Akdeniz'deki kolonilerde kullanılmak üzere sürekli köle satın aldılar.[503] Çeşitli devletlerde kölelerden asker olarak da yararlanılırdı. 1453'te Konstantinopolis'i savunan paralı askerler arasında Frenk, Roman, Bulgar ve Arnavutlarla birlikte Çerkesler de vardı.[504] Ortaçağda güzellikleri, cesaretleri ve savaşçı yetenekleriyle bilinen Çerkesler, Abbâsî, Eyyubî, Memlûk sarayları ve ordularında önemli rol oynadı. Sultan Berkuk'tan (1382-1399) devletin yıkılmasına kadar (1517) Memlûk sultanları *Burcî* denilen Çerkeslerdi. Memlûk beylerinin Mısır'daki siyasî, askerî ve iktisadî etkinlikleri 19. yüzyıla kadar sürdü.

Eyyubî ve Memlûk sarayları ile ordularında varlıkları bilinen Gürcüler de Safevî sarayı ve ordusunda önemli ve etkili oldu. Şâh I. Tahmâsb'dan itibaren Safevî haremindeki kadınlarla, saray görevlilerinin çoğu, Safevî ordusundaki askerlerin bir bölümü Kafkasyalı (Gürcü, Ermeni, Çerkes) kölelerdi. Özellikle Gürcüler 17. yüzyıldan Safevî Devleti'nin çökmesine kadar önemli askerî ve sivil görevler üstlendiler.

Osmanlı çağında Kefe limanından çok büyük bir köle ticareti yürütülüyor, çok sayıda gemi bu ticarette yer alıyordu. 1610-1620'lerde Kefe'den İstanbul'a her hafta 3-4 köle gemisi yelken açıyordu.[505] Kefe'den İstanbul'a gönderilen kölelerin çoğu Çerkes, Gürcü ve Rus kölelerdi. Köle ticaretinden alınan vergi (*Tamga-yı ülserâ*) ve gümrük resimleri Osmanlı hazînesinin Kefe limanından sağladığı en önemli gelirdi. 1520'de 1.310.000 Kefevî akçaya, 1578'de 4.463.000 Kefevî akçaya ulaşıyordu.[506] Köle ticaretinde daha az önemli merkezler Azak, Taman, Temrük ve Sohum'du. Söz konusu iskelelerden Osmanlı hazînesine ulaşan gelirin % 29'unu köle ticaretinden alınan vergiler teşkil ediyordu. Köle ticaretinin vergilendirilmesi Cenevizlilerden uyarlanan kanunlara göre düzenlenmişti.[507] Kafkas kökenli köleler, Osmanlı topraklarına Ahıska ve Erzurum gümrükleri vasıtası ile karadan da ulaştırılıyordu.

13. Yüzyılda Kıpçak ülkesi ve Kafkasya'dan Mısır'a getirilen Türk ve Çerkes asıllı köleler tarafından kurulan ve yönetilen Memlük Sultanlığı,[508] düzeninin ya-

---

503 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal*.. 341.

504 Ahmet Ateş, "İstanbul'un Fethine Dâir Fâtih Sultan Mehmed Tarafından Gönderilen Mektublar ve Bunlara Gelen Cevablar", *Tarih Dergisi*, IV, 7 (1953), 41.

505 Fisher, "Muscovy and the Black Sea Slave..", 36.

506 İnalcık, *A.g.e.* 339; Aynı yazar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", *Doğu Batı Makaleler II*, Ankara 2008 içinde, 147.

507 Kefe Kanunnâmesi, *BOA. TTD No. 370*, 473-480'den Akgündüz, *A.g.e.* VI, 573-594; Berindei-Veinstein, "Réglements de Süleyman Ier.., 57-104.

508 Konu hakkında bkz. İsmail Yiğit, "Memlükler", *DİA*, 29.

pısı gereği Kuzey Kafkasya'daki köle kaynaklarına ve Osmanlı topraklarından geçerek Mısır'a ulaşan köle ticaretine bağımlıydı.[509] Memlûk Sultanı Kafkasya'dan her yıl iki bin köle getirtiyordu.[510] Karadeniz kıyısında köle ticaretinin yürütüldüğü bütün iskeleleri 1475-1479 arasında ele geçiren Osmanlılar, 1485-1491 Osmanlı-Memlük savaşı sırasında Memlük Devleti'ne yapılan köle ticaretine ambargo uyguladılar.[511] Kafkasya'dan Mısır'a yapılan köle ticareti ülkenin Osmanlı topraklarına ilhâk edilmesinden sonra da 300 yıl devam etti.[512] Kafkasya'dan alınan köleler, Karadeniz limanları üzerinden Mısır'a ulaştırıldı.[513] 1786'da Mısır'a köle ihracı yasaklandı.[514] Ancak 1850'lere kadar yürürlükte kalan bu yasağın zaman zaman göz ardı edildiğini gösteren belgeler vardır.[515]

Kırım Tatarlarının, 1500-1650 arasında Lehistan ve Rusya'ya yaptığı akınlar ve Çerkezistan'a yaptığı seferlerde elde ettikleri ve ticareti yapılan kölelerin sayısı yılda ortalama 10.000'den fazlaydı.[516] Bu rakam, dünyadaki en büyük "beyaz" köle ticaretiydi.[517] 1558-1596 arasında Rus topraklarına yaklaşık 30 büyük Tatar akını yapılmıştı.[518] Kırım Tatarları, çok sayıda esir alındığı takdirde bu akın ve seferleri zafer olarak kabul ediyorlardı.

Kuzey Kafkasya'da esir ticaretinin çok yaygın olmasında kabîlelerin birbirleri ile devamlı çatışmasının önemli etkisi vardı.[519] Çerkesler ve Abazalar arasında çok yaygın olan esir ticareti, Osmanlı belgelerinde başlangıçta "âdet-i garibe"

---

509 Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, İstanbul 2004, 59.

510 Charles Verlinden, "Le commerce en Mer Noire des débuts de l'époque byzantine au lendemain de la conquête de l'Egypte par les Ottomans (1517)", *Rapport VIII, Proceedings of the XIII International Congress of Historical Sciences, Moscow, August 16-23, 1970*. Moscow 1970.

511 Halil Sahillioğlu, "Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and Early 16th. Centuries", *Turcica*, 17, (1985), 7–42.

512 Osmanlıların Mısır'ı fethinden sonra Memluk kökenli ailelerin Osmanlı Mısırı'nda etkisi hakkında bkz. Paul G. Forand, "The Relation of the Slave and the Client to the Master or Patron in Medieval Islam", *International Journal of the Middle East Studies*, 2, (1971), 59-66.

513 Bıjiskyan, *A.g.e.* 61–77.

514 Erdem, *A.g.e.* 59.

515 *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 3648* [1815 yılında Mısır Valisi Halil Paşa için adamları vasıtası ile satın alınıp Samsun İskelesi'ne getirilen Çerkeslerin Mısır'a gönderilmesine dâir.]

516 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal..*, 342; Alan Fisher, "Muscovy and the Black Sea Slave Trade", *A Precarious Balance: Conflict, Trade, and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, İstanbul 2004, 27–46. [Michael Khodarkovsky, 17. yüzyılın ilk yarısında Rus topraklarına yapılan Tatar akınlarında 150–200.000 kişinin esir alındığını tahmin etmektedir. (*Russia's Steppe Frontier: Making a Colonial Empire 1500–1800*, Bloomington 2002, 22), Kırım Hanı I. Sahib Giray'ın Çerkezistan'a 1541'de yaptığı seferde 50.000, 1544'te yaptığı seferde ise 10.000 esir alınmıştı.]

517 King, *A.g.e.* 141.

518 İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği..", 147.

519 Kortepeter, *Ottoman Imperialism..*, 9.

olarak adlandırılmıştı. Çerkes ve Abaza beyleri, iç çatışma ve savaşlarda ele geçirdikleri esirleri ve suç işleyen kişileri köle olarak satıyorlardı. İstanbul'daki Venedik elçisi Lorenzo Bernardo, 1592 tarihli raporunda "bu halklar (Çerkesler ve Megreller) Türklerin hizmet alanları için birer köle madenidir" diye yazıyordu.[520]

Bâb-ı Âli, haraç-güzâr Gürcü memleketlerindeki reâyanın, zeâmet ve tımar sahipleri ile tüccarlar tarafından köle olarak alınıp satılmasına engel olmaya, bunu önlemek için zeâmet ve tımar sahiplerinin dirliklerini ellerinden alınmasına, köle yapılanların azat edilerek yerlerine geri gönderilmesine çalışmasına rağmen,[521] uygulamada bu şekildeki köle ticaretinin engellenmesi fazla mümkün olmadı.

Mülklerinde çalışan köylü kızlarının ticaretini yapma hakkına sahip olan Çerkes ve Abaza beyleri kızları, Anapa ve Faş iskelelerine götürerek Osmanlı, Tiflis ve Revân pazarlarına götürerek İran'a gönderilmek üzere Acem köle tacirlerine satıyorlardı.[522] Çeçenler de 18. yüzyılda esir ticareti yapıyor, baskınlarda kaçırdıkları ya da savaşlarda elde ettikleri esirleri Osmanlı tüccarlarına satmak için Anapa'ya, Acem tüccarlarına satmak için Enderey'e götürüyorlardı.[523] Baron de Tott, Nogayların da kuzeydeki bozkırlarda esir avladıklarını ve bunları sattıklarını yazmaktadır.[524]

Kafkas kökenli (Çerkes, Abaza, Gürcü) erkek ve kadın köleler, Osmanlı ülkesinin her tarafında vardı. 15. ve 16. yüzyıllarda Karadeniz iskelelerinden idhal edilen ve önemli bir sanayi merkezi olan Bursa'da istihdâm edilen kölelerin, Konya, Ayıntab, Trabzon, Karaman, Isparta ve Bor'da 17.-18. yüzyıllarda kayıtlara konu olan kölelerin bir bölümü Rus, Çerkes, Gürcü, Abaza, Tatar ve Ermeni idi.[525] 1730'larda Kıbrıs'ta bile Rus ve Gürcü köleler vardı.[526] 16. Yüzyılda Halep'te alım-satım, azatlık vs. işlemler nedeni ile şeriye sicillerine kaydedilen kölelerin üçte bi-

---

[520] "Bu halklar Türklerin hizmet alanları için birer köle madenidirler, çünki onların ticari işleri, satın aldıkları köleleri Türklerle değiş tokuş etmektir. Köleler hayvanlar gibi İstanbul'a götürülürler, bizim Rialto gibi olan kamuya açık yerlerde satılırlar. [*Relazione di Lorenzo Bernardo. Bailo a Costantinopoli, redatta nel 1592*'den Zinkeisen, *A.g.e.* 3, 143, not 287.

[521] *BOA. MD No. 21*, 657, *BOA. MD No. 29*, 522.

[522] Grigoriantz, *A.g.e.* 119.

[523] Grigoriantz, *A.g.e.* 172.

[524] Baron Tott, *A.g.e.* 155-156.

[525] Konu hakkında bkz. Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi Türkiye İktisat Tarihi Özel Sayısı*, II, (1981), 67-138; İzzet Sak, "Konya'da Köleler (16. Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl Başı)", *OA*, 9 (1989), 159-197; Aynı yazar, "Şer'iyye Sicillerine Göre Kölelerin Milliyet ve Eşkâli (17. ve 18. Yüzyıllar)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, (1994), 377-394.

[526] Kıbrıs Şer'iyye Sicili No. 14'den Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750)*, İstanbul 2010, 273.

ri Gürcü, Abaza, Çerkes ve Ermeni idi.[527] 17. yüzyılın sonunda Rodosçuk'ta kayıtlara konu kölelerin % 63'ü Rus, Gürcü ve Çerkes'di.[528]

Kafkasya'dan Osmanlı ordusunun ihtiyacı için devşirme usulüyle de köle alınıyordu. Paul Rycaut'ya göre 17. yüzyılda devşirme kanunu ile Hıristiyan çocukların en çok alındığı yerler arasında Azak ve Akçakala da vardı.[529]

Toprakların çok büyük kısmının az sayıdaki soyluların mülkiyetinde olduğu, şehirlerin ve şehirde ortaya çıkan işgücü talebinin bulunmadığı, soğuk ve dağlık bir coğrafyada yaşayan Çerkeslere göre çocukların iyi bakılacakları, zengin, rahat ve savaştan uzak olacakları ülkelere satılması kötü bir şey değildi.[530] İktisadî kavramlarla bakıldığında kölelik, işgücü arzı fazlasının, işgücü talep eden ülkelere ihrâcı olarak görülebilir. Nitekim bu ticarete konu olan kişiler, bu durumdan fazla üzgün değillerdi. Osmanlı topraklarına gönderilmek üzere depolara kapatılmış genç kızların ağlayıp bağrışmaları değil, söyledikleri şarkılar ve gülüşmeleri duyulurdu.[531]

19. yüzyılda bir Prusyalı, Rus savaş gemisi tarafından ele geçirilen bir Osmanlı köle tüccarı gemisinde bulunan altı Çerkes kadın köle ile yaşadıklarını şöyle anlatır; "Rus komutan kızlara kurtulduklarını, isterlerse kendi ırklarından olan bir prensle evlerine gönderilebileceklerini, seçecekleri Rus ve Kazaklarla evlenebileceklerini, son olarak da onları köle pazarında satacak olan Türk kaptanla gidebileceklerini, tercihin kendilerine ait olduğunu söyledi. Kızların hepsi bir ağızdan ve hiç tereddüt etmeden bağırdılar, 'Konstantinopolis'e satılmaya'."[532]

Kölelik, Osmanlı Devleti'nde ayrıcalıklı konuma giden bir kariyer olarak da görülebilir. Kırım hanları da "Devletlü Hünkâr'a mahbub oğlanlar ve müstesna gül yüzlü, nergis ve şehlâ gözlü mahbube kızlar gönderirdi."[533] Osmanlı sarayında yetişen erkekler sadrâzamlık dâhil en yüksek mevkilere çıkmış, kadınların bir kısmı padişâh eşi olmuştu. 17. yüzyılın ortalarında imparatorluğun siyasî ve askerî eliti Arnavutlarla birlikte Kafkasyalılardı (Gürcü, Abaza, Çerkes).[534]

---

527 Mehmet Kabacık, *XVI. Yüzyılda Halep'te Gündelik Hayat ve Fiyatlar*, Ankara 2013, 74-77.

528 Ümit Ekin, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü", *AÜ DTCF TAD*, C. 29, Sayı 47, (2010), 35.

529 Paul Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire*, London 1972, 99.

530 Marigny, *A.g.e.* 74.

531 Marigny, *A.g.e.* 146.

532 Haxthausen, *A.g.e.* 8, aynı yerden King, *A.g.e.* 143-144.

533 Remmal Hoca, *A.g.e.* 53a.

534 Metin İbrâhim Kunt, "Ethnic-Regional (*Cins*) Solidarity in the Seventeenth Century Ottoman Establishment", *International Journal of the Middle East Studies*, 5 (1974), 233-239.

1650'lerde Edirne'ye taşınmış olan sarayın 1703'te İstanbul'a dönmesinin ardından Sultan III. Ahmed'in saray teşkilatı, Enderun ve Harem'de idarî düzenlemeler yapması neticesi anılan kurumlar Kafkasyalıların (Çerkes, Abaza, Gürcü) hâkimiyeti altına girdi. 15. yüzyılda Osmanlı sarayı ve ordusuna girmeye başlayan Çerkesler 18. yüzyıldan imparatorluğun sonuna kadar Harem ve Enderûn halkı içinde sayısı en kalabalık unsurdu. 16. yüzyılda Osmanlı sarayı ve ordusuna giren Abazalar ve Gürcüler de 18. yüzyıldan İmparatorluğun sonuna dek Harem ve Enderûn'da var oldu. Osmanlı tarihinde 14 padişâh anası ve vâlide sultan (9 Çerkes, 2 Abaza, 3 Gürcü) ile çok sayıda sadrâzam, vezîr, asker, saray görevlisi,[535] bürokrat ve ulemâ Kafkas kökenliydi.

Osmanlı Sarayı'na alınan Çerkesler Kafkasya'daki akrabaları ile irtibatlarını devam ettirir, onları İstanbul'a getirtirlerdi. Has Oda'ya mensup Tırnakçı Hasan Ağa,[536] "Çerkes vilâyetindeki" "üç nefer karındaşını" getirmek için adamı Çerkes Ferruh'u görevlendirmiş, adı geçene yardımcı olması için 3 Eylül 1583'te Temrük Kalesi Dizdârı Hacı Ali Ağa'ya hüküm yazılmıştı.[537] Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa, Sultan II. Selim'e müracaat ederek "Vilâyet-i Çerâkiseden Bekeş ve Kelem ve Cantemür kabâilinin" akrabaları olduğunu söylemiş, bu kabîlelerin halkının köle yapılmamasını, köle olanların azat edilmelerini istemiş ve Pâdişah bu istekleri kabul ederek durumu Kırım Hanı'na bildirmişti.[538] Kendileri köle statüsünde olan saray görevlilerinin de çok sayıda kölesi vardı. Dâr-üs Saade Ağası Cafer Ağa'nın 1557 tarihli terekesine göre sahip olduğu 156 köleden 24'ü Çerkes, 4'ü Abaza, 2'si Gürcü ve 2'si Megrel olmak üzere % 20'si Kafkas kökenliydi.[539]

Yönetici sınıflarla, şehirli zengin aileler de Kafkasyalı kölelere sahipti. Kafkas kökenli köleler Mısır, Bağdad ve Kuzey Afrika'daki eyâletlerde beylerbeyi kapısında eğitilip azad edildikten sonra resmî görevler almış, önemli görevlere yükselmişlerdi. Kafkasyalı köleler, İstanbul'da yaşayan Eflak ve Boğdan prensleri tarafından satın alınarak Tuna prensliklerine de getirildi. Bu kölelerin bazıları Hıristiyan/Ortodoks olmuş, azat edilmiş, sarayda yüksek görevlere getirilmiş ve asâlet unvânı almıştı. Nitekim Boğdan asil aileleri arasında "Çerkesestij" adını taşıyanlar bulunmaktadır.[540]

---

[535] Örnek olarak 1566 yılında Topkapı Sarayı'nın mutfağında görev yapan 35 aşçının 4'ü (3 Çerkes, 1 Gürcü), 19 kalfanın 1' i (Gürcü) Kafkas kökenliydi. [*BOA. MAD No. 6196*, 6-7]

[536] Daha sonra Yeniçeri Ağası ve Bağdad Valisi olan Tırnakçı Hasan Paşa.

[537] *Sultan'ın Emir Defteri (51 Numaralı Mühimme Defteri)*, (haz. Hikmet Ülker), İstanbul 2003, Hk. 86.

[538] *BOA. MD No.* 23, Hk. 255.

[539] Metin Kunt, "Kulların Kulları", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi [Beşeri Bilimler]*, III, (1975), 27-42.

[540] Faroqhi, *A.g.e.* 135.

Tabi ki bütün köleler saraya ya da zengin konaklarına girecek ve toplumsal hiyerarşide yükselecek kadar şanslı değildi. XVI. ve XVII. yüzyılda Bursa'da dokuma tezgahlarında istihdam edilen erkek ve kadın işçilerle, İstanbul'da fuhuş sektöründe faaliyet gösteren ya da çeşitli mekanlarda rakkaselik yapan kadınların bir bölümü Çerkesler ve Gürcülerdi.[541]

15. yüzyılda ve 16. yüzyılın ilk yarısında köle tüccarlarının çoğu Rum, Ermeni ve Yahudi gibi gayrı müslimlerdi.[542] 1559 ile 1714 arasında çıkarılan emirlere göre,[543] resmî olarak köle tâcirlerinin Müslüman olması şart koşulduysa da Rumlar[544] ve Yahudiler köle ticareti yapmaya devam etti. İstanbul'da esirciler loncasına kayıtlı çoğu Yahudi 2000 kadar tüccar vardı.[545] Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde köle tüccarları Tatar, Kafkasyalı kölelerin ticareti ile uğraşanlar İstanbul ve Kuzeydoğu Anadolu şehirlerinde oturan tâcirlerle, Abaza ya da Çerkes tâcirlerdi.[546] Abaza tüccarlar, Çerkezistan'dan aldıkları köleleri Kefeli kaptanlara ait gemilerle taşırdı.[547] Köle ticareti için ülkenin içlerine kadar giden tüccarlar yanlarında kaldıkları ailelere bir ödeme yapar, aileler de tüccar ve kölelerine yatacak yer, yiyecek ve malları için depo temin ederlerdi.[548]

Osmanlı belgelerinden anlaşıldığına göre saray görevlileri ve yeniçeri zabitleri ile Azak ve diğer kalelerde görevli yeniçeriler de esir ticareti ile uğraşıyor ve bu ticaretten önemli servet kazanıyorlardı.[549] Örnek olarak, 64 Cemaatinden Trabzonlu Mustafa Beşe b. Ahmed adlı yeniçeri 1726'da Gürcü ve Çerkes asıllı birer köle, Gürcü asıllı bir cariye ve Gürcü asıllı bir çocuk cariye olmak üzere dört kölesini 37.000 akça karşılığında Kadıasker efendiye satmıştı.[550]

---

[541] Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul 1991, 220-221.

[542] Alan Fisher, "Muscovy and the Black Sea Slave Trade", *A Precarious Balance: Conflict, Trade, and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, İstanbul 2004, 35.

[543] Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı 1553-1591*, 43-44, aynı yazar, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı 1000-1100*, 25-26, 50. Aynı yerlerden Erdem, *A.g.e.* 44-46, not.38, 42, 43.

[544] Örnek olarak bkz. *TŞS 1830, 18/8*'den Cevdet Kırpık, 1830 Numaralı Şeriye Siciline Göre Trabzon'da Ekonomik Hayat (H.1053-1054/M.1643-1644)", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2005)*, Trabzon 2006, 246.

[545] Fisher, "Muscovy and the Black Sea Slave..", 36.

[546] Aygün, *A.g.e.* 180, 231-232; Bıjiskyan, *A.g.e.* 118, 123, Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 54. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, (Çev. Ayşe Berktay), İstanbul 2007, 215.

[547] *BOA. MD No. 100*, Hk. 201, 358.

[548] Bell, *A.g.e.* 346.

[549] *BOA. MD No. 26*, Hk. 184; *BOA. MD No. 72*, Hk. 198'den Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1993, 112.

[550] *Kırım Kadı Sicilleri No. 54/14a-7.*

19. yüzyıl başlarında İstanbul'a köle getiren bazı Abaza tâcirler, köleleri Esir Pazarı'na götürmeden kendi yaşadıkları Tophâne semtine götürüyor ve evlerinden satışa çıkarıyorlardı.[551] 18. yüzyılda Gönyeli, Hopalı ve Trabzonlu tüccarlar, Kafkas kökenli köle ticareti için şirketler kurmuşlardı.[552] Osmanlı tâcirlerinin, kölelerin bedelini Kafkas kabîlelerine silah olarak ödemesi sık tesadüf edilen bir durumdu.[553]

Rusya'nın Georgiyevsk Antlaşması (1783) ile Kartli-Kahet'i himâyesi altına almasından sonra İstanbul'daki Rus elçisi Bulgakov, "Gürcülerin Rusya tebâsı veya himâyesinde olduğunu" söyleyerek İstanbul esir pazarlarında Gürcü kölelerin satışının durdurulması için girişimde bulundu. Bâb-ı Âli, elçiye "köle ticaretinin ülkedeki bütün diğer ticarî faaliyetler gibi serbest olduğunu, yasaklanamayacağını" bildirdi. Gürcüler Dağıstanlılar tarafından getirildikleri İstanbul'daki esir pazarında satılıyorlardı. Örnek olarak 1786'nın ilk altı ayında İstanbul'da en az 3200 Gürcü köle satılmış, Gürcü köle fiyatları 50 akçaya kadar düşmüştü.[554]

Köle ticareti satıcı ile alıcı arasında pazarlık usulü ile ya da dellâl tarafından *müzayede* usulü ile yapılırdı. Dellal satışlarında köle çarşıda satışa çıkarılır ve açık artırma ile en yüksek fiyatı verene satılırdı.[555] Köleler Osmanlı hukukunda eşya olarak kabul edildiğinden diğer mallar gibi aile fertlerine (karı, koca, çocuk) hibe de edilebilirlerdi.[556]

Anapa gümrüğünde yetişkin esir başına 4,5 buçuk kuruş gümrük, 6 para harc-ı pencik olmak üzere toplam 4,5 kuruş altı para, dört-beş yaşındaki esirden yarım esir vergisi yani iki kuruş 10 para gümrük, 3 para *harcı-ı pencik* olmak üzere toplam iki kuruş on üç para, kucaktakiler için toplam bir kuruş yedi para vergi alınırdı.[557] Esir çocuğun boyu en az 5 *bjiz* (karış) olmalıydı.[558]

---

551 *BOA. Cevdet Belediye No. 1978.*

552 Aygün, *A.g.e.* 180.

553 *BOA. MD No. 19*, Hk. 142, 146, 276'dan Faroqhi, *A.g.e.* 215.

554 Zinkeisen, *A.g.e.* 6, 392-393.

555 "Ayıntap Yahni Mahallesinde Hacı Ömer b. Hasan'ın terekesi borcuna kâfi gelmeyince vârisleri tarafından terekede bulunan Gürcü asıllı Hatice bt. Abdullah ile sagire kız dellâl vasıtası ile satışa çıkarılmış ve Seyyid Ömer adlı şahıs 115 guruş verince daha fazla veren çıkmadığından adı geçene satılmıştı." *Ayıntap Şeriyye Sicili 69/108-2* (21 Zilhicce 1130/15.XI.1718)'den İzzet Sak, *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllarda)*, Konya 1992, Basılmamış Doktora Tezi, 172.

556 Ayıntap Kızılca Mescid Mahallesi'nden Hacı Kasım, karısı Fatma bt. Ahmed'e Gürcü asıllı, açık başlı, ak benizli, elâ gözlü Nâzire isimli cariyesini hibe etmişti", Sak, *Agt.* 28.

557 *BOA. Cevdet Maliye No. 3.*

558 Lyulye, *A.g.e.* 91.

H. Deniz Ulaşımı (İskeleler, Gümrükler, Gemiler-Gemiciler)

Fernand Braudel'in ifadesi ile "İstanbul'un özel avlanma sahası" ve "önemli bir ekonomik alan" olan[559] Karadeniz, nehirler ve kervan yolları ile Asya bozkırlarına ve Orta Avrupa'ya irtibatlı bir denizdi. Karadeniz bölgesinin zengin kaynaklarını Konstantinopolis'in iâşesinin temini için kullanan Bizans, bu denizi 12. yüzyıla kadar yabancı tâcirlere açmamıştı. 1453'ten sonra Bizans'ın emperyal politikalarını devralan Osmanlı Devleti de bu uygulamayı devam ettirdi.[560]

Evliyâ Çelebi, İstanbul'da 2000 dükkânda "Karadeniz Bazergan Esnafı" olarak adlandırdığı 8000 kişinin Karadeniz ticaretiyle, Türkler ve Rumlardan müteşekkil 2000 kişinin de Karadeniz'de deniz taşımacılığı ile meşgul olduğunu yazar. Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* isimli kitabında "Evliyâ Çelebi'nin verdiği rakamın açıkça abartılı olduğunu ancak Karadeniz ticaretinin İstanbul ticareti içindeki önemini vurguladığını" ifade etmektedir.[561] Ancak, Evliyâ Çelebi'nin rakamları pek abartılı değildir. Osmanlı Devleti'ndeki ilk Rusya daimi elçisi olan Pyotr Andreyeviç Tolstoy 1703 tarihli bir raporunda şöyle yazmaktadır; "Karadeniz kıyılarından buğday, arpa, yulaf, tereyağı, iç yağ, kenevir, bal, peynir, tuzlanmış et, deri, bal mumu, yün ve yün mamulleri gelmekte ve Türk ülkesine dağılmaktadır. Karadeniz'den bunlar gelmeyecek olursa en geç bir yıl içinde İstanbul aç kalır".[562] Jean Chardin'e bakılırsa 1670'lerde Karadeniz'de işleyen 1500 gemi vardı.[563] İngiltere Elçisi Henry Greenville'in Mart 1765'te İngiltere Hükümeti'ne verdiği rapora göre Karadeniz ticaretinde 1000'den fazla gemi 20.000 tayfa ile faaliyet gösteriyordu.[564]

Osmanlı sarayı ve ordusu ile doymak bilmez bir başkent olan İstanbul'un ihtiyaç duyduğu köle, tuzlu balık, havyar, kereste, demir, buğday ve yünü sağlayan Karadeniz'de ticaret 1774 yılına kadar sadece Osmanlı tekneleri ile yapılıyordu.[565]

---

559 Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I, 59.

560 Karadeniz'in kapalı statüsü hakkında bkz. Halil İnalcık, "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", *Arkheion Pontou*, 35 (1979), 74–110.

561 Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan), 2, Ankara 1986, 41.

562 *Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu. İstanbul'daki Rus Büyükelçi Pyotr Andreyeviç Tolstoy ve Onun Osmanlı İmparatorluğu'na Dair Hatıraları (XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreği)*, (notlandıran ve önsöz. M.R. Artunova-F.S. Oreşkova), (çev. İbrahim Allahverdi), İstanbul 2009, 106.

563 Chardin, *A.g.e.* 95.

564 Greenville, *A.g.e.* 53.

565 Konu hakkında en önemli çağdaş değerlendirmeler; Claude C. Peyssonel, *Traité sur le commerce dans la Mer Noire*, Vol. I-II, Paris 1755-1787; J. Jepson Oddy, *European Commerce, Shewing New and Secure Channels of Trade with the Continent of Europe*, Philadelphia 1807, Henry A.S. Dearborn, *A Memoir on the Commerce and Navigation of the Black Sea, and the Trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt*, Vol.I-II, Boston 1819.

Tekneleri yapanların aynı zamanda malları teknelere yüklediği, onlarla seyrettiği ve malların mübadelesini yaptığı mikro-ölçekli bir kıyı taşımacılığının eski-çağlardan itibaren mevcut olduğu Karadeniz Osmanlı çağında kıyısındaki limanların birbirinin ihtiyaçlarını karşıladığı bir iç ticaret bölgesi ve iç ticaret merkezi oldu. Payitaht ve Anadolu şehirlerine hububat, tuzlu balık, havyar, deri, post ve kürkler, bal gibi ürünler gönderen Karadeniz'in kuzeyindeki iskeleler, karşılığında İstanbul ve Anadolu limanlarından gönderilen kumaş ve metal eşyalar gibi mamul malları almaktaydı. Kafkasya ile yapılan hem İstanbul'un iâşesi hem de yerel halkın ihtiyacı için önemli olan ticarette denizyolu ve Karadeniz kıyısındaki iskeleler kullanılıyordu. 16.-18. yüzyıllarda Osmanlı deniz ticaretinin önemli kavşak noktalarından olan İstanbul, Samsun ve Trabzon ile ikincil öneme haiz diğer iskeleler üstünden Kafkasya'ya yönelik bir deniz trafiği ve ticarî faaliyet mevcuttu. Öte yandan, 18. yüzyılda Rumeli ve Tuna'da yer alan iskeleler, Kafkasya sahillerindeki kale ve şehirlerin iâşesi için önemli hâle geldi.

Deniz taşımacılığının en büyük avantajı karada yapılan taşımacılığa göre daha ucuz ve daha hızlı olmasıydı. 16. yüzyılda İstanbul'dan deniz yoluyla Trabzon'a 7-8 günde, Azak'a 15-25 günde,[566] Kefe'ye 16-17 günde gidilir, 1780'lerde İstanbul'dan Soğucak'a boyu 18 m. olan kırlangıç türü bir tekne ile yapılan yolculuk 20-30 gün,[567] Kefe'den Sinop üstünden İstanbul'a yolculuk 10 gün,[568] Azak'tan Trabzon'a yolculuk 10 gün,[569] Samsun'dan Anapa'ya yolculuk 20 gün sürerdi.[570] Deniz taşımacılığı yerel mübadele için de önemliydi. Şehirleri tanımayan Kuzeybatı Kafkasya'da yüzlerce yerel tekne ve çok sayıda kıyı denizcisi ile Osmanlı topraklarından gelerek buralara yerleşen kimseler sahip oldukları tekneler ile kırsalda yetişen ürünleri İstanbul ve Anadolu'daki iskelelere, Osmanlı ülkesinden aldıkları malları ise Kuzeybatı Kafkasya'daki iskelelere taşıyorlardı. Bu kişilerin bazıları bölgenin en zengin insanlarıydı.[571] Denizde hem yatırılan paralar hem de elde edilen kazançlar yüksekti. Ancak, deniz taşımacılığı tabiat şartlarına fazlasıyla bağlıydı.

Karadeniz'in dalgalı, hırçın ve karanlık suları yılın her ayında ulaşıma müsait değildi. Donanmâ-yı Hümâyûn gibi ticaret gemileri de "deryânın vakti ve mevsimi geldiğinde yelken açmak üzere" kış aylarında limanlara çekilirlerdi. *Mevsim-i Deryâ* nevrûzda (21 Mart) başlar ve rûz-ı kasıma (25 Kasım) kadar sürerdi. Ticarî gemiler *Aya Yorgi günü* (23 Nisan) sonrası denize açılır, *Aya Dimitri günü* (8 Kasım)

---

[566] Benningsen-Lemercier-Quelquejay, "Les marchands de la cour..", 372.

[567] *BOA.D.BŞM No. 6851/54.*

[568] Fisher, "Muscovy and the Black Sea Slave..", 36.

[569] *BOA.MAD No. 10314*, 382.

[570] *BOA.D.BŞM No. 7108/133.*

[571] Bell, *A.g.e.* 245.

limana dönmüş olurlardı.[572] Gemilerin baharda bile olumsuz hava şartları nedeni ile iskelelere sığındıkları olurdu.[573] Gemiler kimi yaz günlerinde de rüzgârsızlık yüzünden iskelelerde uygun rüzgârı beklerdi. Her mevsim ortaya çıkan ve çok sık tekrarlanan fırtınalar, kısa aralıklı ve ardı ardına gelen sert dalgalar ve sarp kıyılarla bunların neden olduğu deniz kazaları, Çerkes, Abaza ve Megrelli korsanların saldırıları denizciler ve tüccarların mâruz kalabileceği tehlikelerdi.

Osmanlı ve Safevî ülkesinde üretilen mallarla, Amasya, Kastamonu, Ankara, Sivrihisar, Beyşehir ve Konyalı tüccarlar, Karadeniz'in kuzeyine Kerpe, İnebolu, Terme, Ünye gibi ikinci derecede önemli iskelelerle Sinop, Samsun ve Trabzon üzerinden ulaşıyorlardı. Samsun, Terme ve Ünye iskelelerini Amasya ve Tokat gibi bölgeye yakın olan yerlerin tüccarları pamuklu kumaşların Kırım ve Kafkasya'ya ulaştırılması için kullanmaktaydı. Trabzon'dan yelken açan gemilerin de Sinop'a uğradıkları olurdu.[574] Samsun, Kuzey Kafkasya ile yapılan ticarette deniz yolu ve Karadeniz kıyısındaki iskeleler kullanılıyordu.

Trabzon'dan itibaren bu eyâletin topraklarında yer alan iskeleler; Trabzon, Kavata, Sürmene, Manor, Of, Kocataşı, Rize, Kemer, Atina, Viçe, Arhavi, Eski Trabzon, Gönye ve Batum'du.[575] 18. yüzyılın ortasında Sürmene iskelesinde gemilerin rahatça yanaşabileceği bir liman ve ambarlar varken,[576] Batum iskelesinde liman ve ambar yoktu. Güney Kafkasya'daki Osmanlı ordusunun ve kalelerin ihtiyaç duyduğu zâhire gemilerle Sürmene iskelesine, buradan Trabzon ve Gönye'den temin edilen *melekse* denilen teknelerle Batum'a taşınırdı.[577]

Megrel topraklarındaki iskeleler Çako, Handere, Suri, Yavısa ve Zapçe idi. Bu iskelelere her yıl temmuz ayında tüccar gemileri gelerek tuz, barut, bakır eşya getirir, yerlerine köle, cariye, bal ve balmumu alırlardı.[578] Faş (Rion) nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yerde bulunan Faş iskelesi, Trabzon eyâletine dâhildi. Deniz dalgalarına açık olması nedeni ile dalgaların taşıdığı kumların nehir ağzına birikmesi zaman zaman gemilerin geçmesine mani olur, nehrin her yıl baharda çok miktarda ölmüş ağaç ve bitkiler gibi çöpleri getirip denizle birleştiği yere yığması da gemilerin karaya yanaşmalarını engellerdi. İskeleden içerilere doğru Faş nehri üzerinde teknelerin yüzmesine uygun olan yere kadar ulaşım yapılıyordu.[579]

---

572 Chardin, *A.g.e.* 93-95.

573 *BOA.Cevdet Bahriye No.4887.*

574 İnalcık, *Sources and Studies..*, 114; Aygün, *A.g.e.* 201.

575 *BOA. KK No. 2555*, 23-24'ten Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme..*, 148.

576 *BOA. MAD 9952*, 266.

577 *BOA. MAD 9952*, 276-277.

578 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 56, 60.

579 Hayri Çapraz, *Rusya Dış Ticaret Politikasında Güney Kafkasya (19. Yüzyıl)*, Isparta 2012, 95.

Faş'ın 20 km. kuzeyinde yer alan İskorya/İskurça iskelesi 17.-18. yüzyıllarda önem kazandı.

İngur (Abhazca Egri) nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yerden itibaren *Abaza iskeleleri* başlıyordu. İskurça'nın 45 km. kuzeyinde bulunan stratejik öneme sahip Sohum'dan Anapa'ya kadar Karadeniz sahilinde Abaza iskelesi olarak 22 iskele (iskelelerde sert rüzgârlar yüzünden gemiler kışlayamazdı) ve üç liman (Sohum, Soğucak, Anapa) vardı.[580] Sohum'un 80 km. kuzeyinde Soğuksu iskelesi, buradan 30 km. uzakta Bucunda iskelesi ve buradan 30 km kuzeydeki Gagra iskelesi küçük birer Osmanlı garnizonu bulunan, Osmanlı memurlarının görev yaptığı iskelelerdi.

Abazalar tarafından da kullanılan iskelelerin en önemlileri Trabzon'a 300 mil uzaklıktaki, büyük ve işlek bir iskele olan, ancak kıble ve gündoğusu rüzgarlarının çok sert esmesi nedeni ile gemilerin kışlayamadığı Lakırba, gemilerin yaz kış kalabildiği işlek bir iskele olan Laçığa, bağlı bahçeli bir köyün eteğinde kurulmuş gemilerin kışlayamadığı Çanda, kış günlerinde de gemilerin kalabildiği Keç, gemilerin kışlayamadığı Arıt ve Layoş, Çerkeslerin de gelip ticaret yaptıkları Sadşe, bir mescid ve iskele başında bir pazar yeri bulunan, ancak fazla işlek olmayan Kamış, işlek bir iskele olan Suça, köle ticareti yapılan Cembe, Kefe, Kerç ve Taman'dan gemilerin geldiği, rüzgarlara açık olduğundan gemilerin kışın yatamadığı Aşkalı, gemilerin yaz kış kalabildiği Hardine/Soğuksu, Kefe ve Taman gemilerinin geldiği, tahtadan yapılmış hasır örtülü mahzenler bulunan Kotası idi.[581] Sohum Kalesi bir Osmanlı toprağı ve bölgenin en önemli limanıydı. Kalenin önünde yer alan liman keşişleme, kıble ve lodos rüzgarlarının içeriye girmesi nedeniyle kışın yatmaya uygun değildi. 17. yüzyılda Sohum limanı üzerinden Abhazya ile ticaret yapan Osmanlı tüccarları ve limana sefer yapan gemiciler çok iyi örgütlenmişti. Abazalarla yapılan ticarete dair fermânlar doğrudan tüccarlara ve gemicilere yazılırdı.[582] Abhazya'daki iskelelere "yılda bir kere (Temmuz) her diyârın gemileri, barut, kurşun, tüfenk, fişenk, ok ve yay, kılıç, kalkan, mızrak ve gayrı alât-ı silah, eski pabuç, çuka-kenârı, gömleklik bez, boğası, ocak demirleri, kazan, ocak içine kazan asacak demir zincir, tuz ve sabun" getirir, karşılığında "değiş tokuş" ile "bâkireler ve gılmanlar, rûgân-ı şem, asel-i şem, zerdevâ ve asel",[583] deri ve postlar, keten ve şimşir ağacı[584] alıyorlardı. Sohum'dan Kefe ve İstanbul'a ham ipek ve pirinç de gönderiliyordu.[585] Merkezi Sohum olmakla birlikte bütün Abhazya iskelelerinde yapılan

---

580 *BOA. HH No. 33888/A.*

581 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 59-60.

582 Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, 110.

583 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 60.

584 Chardin, *A.g.e.*108.

585 Kefe Kanunnâmesi, Akgündüz, *A.g.e.* VI, 574, 576.

köle ticareti tavad-aamısta sınıfının elindeydi. Hem Abazalar hem de Megrellerle yapılan ticaret en azından 16. yüzyılın son çeyreğinde önemli ölçüde kaçakçılığa dayanıyordu.[586]

Anapa'dan sonra *Çerkes iskeleleri* başlıyordu. Bu iskelelerin en önemlileri; limanın boğazı 5 mil olan, burunda keşişlemeden rüzgar esmesine karşılık 2 mil boyunca çok derin olmayan, dibi kumlu, dört tarafını çevreleyen dağlarda tatlı su kaynakları ve kereste bulunan, yaz kış demir atmaya elverişli Soğucak ile Osmanlı kalelerinin bulunduğu Temrük, Taman ve Azak ile Öcereg, Açimsa, Gelincik, Pşat, Tuapse, Ahye, Gaş, Saşe (Soçi) ve Hamuş iskeleleri idi.

Buralardan deri ve postlar, bal, balmumu, kereste, keçe, yün ve at ihraç eden Çerkesler, iskelelere gelen gemilerden pamuklu, ipekli ve yünlü kumaş, battaniye, keten bezi, boya, çivi, orak, tırpan, at koşumları, kılıç ve tüfek satın alıyorlardı.[587] Azak ve Taman elden çıkıncaya kadar (1737, 1774), Kırım Yarımadası'ndaki Kefe ile birlikte Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyindeki stepleri, Karadeniz yolu ile İstanbul'a bağlayan en önemli ticarî merkezlerdi.[588]

Trabzon, Faş ve Sohum dışındaki iskeleler yetersiz, ambarları olmayan, dalgakıranları bulunmadığından gemilere yeterince koruma sağlamayan iskelelerdi. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ilgisi İran'a ve Kafkasya'ya yönelince Trabzon, Sohum, Soğucak ve Anapa limanları ile diğer iskelelerin önemi arttı. Anapa limanı 1780'lerde bölgenin en önemli liman ve ticaret merkezi oldu. Bâb-ı Âlî, İstanbul'dan yelken açan gemi ve tüccarların Soğucak ve Abaza iskelelerine çıkmayıp doğruca Anapa'ya çıkmalarını istiyordu.[589] Soğucak'ın bir mil yakınında Gelincik Burnu denilen yerde 1782-1783'te Gelincik limanı yapıldı.[590] Limanın inşâ edildiği yerin konumu, keşifle görevli Osmanlı memurlarının işlerini bildiklerini ve bölgeyi tanıdıklarını göstermektedir.[591] Kuzeydoğusu ağaçsız bir tepeler grubuyla, güneyi uçurum gibi dik kayalarla çevrili olan Gelincik Koyu boyunca, suyun dibi kumsal ve çamurlu olup, derinlik koyun girişinden kıyıya yaklaştıkça azalıyordu. Dağlardan denize esen kuzeydoğu rüzgârı dışındaki rüzgârlar bu limana zarar veremezdi. 19. yüzyılda bölgeye gelen bir İngiliz Albay da Çerkezistan kıyılarında Gelincik'ten daha iyi konuma sahip bir yer olmadığını yazar.[592]

---

586 Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, 108.

587 18. yüzyılda Karadeniz ticareti hakkında bkz. Peyssonel, *A.g.e.* I-II.

588 Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe...*, 509.

589 *BOA.Cevdet Dâhiliye No. 1375.*

590 *BOA. Cevdet Askeriye No. 14677.*

591 İstanbul'a sunulan takrirde, "Gelincik limanının tersâne olmaya şayan bir yer olduğu, seksen parça kalyonun sığabileceği ve korunaklı bir liman olduğu" ifade edilmektedir.[*BOA. HH No. 1011*/C.]

592 Spencer, *A.g.e.* 267.

Megrel, Abhazya ve Çerkezistan'daki iskele-pazarların çoğu kıyıdaki dar düzlüklere ve denize bakan dağlık arazilere ve dere boylarına kurulu birkaç evden oluşan köylerdi. Bazı iskelelerin etrafında ise tek bir ev bile yoktu. Düzlükte birkaç dükkân, pazar yeri ve küçük bir iskele bulunurdu. Pazar yeri, sazlardan ya da her iki tarafında birbirine bağlı dallardan inşâ edilmiş küçük kulübelerin yer aldığı bir sokaktı. Tüccarlar bu kulübelerde yatıp kalkar, kumaş, tuz, kılıç, bıçak, ev ve mutfak eşyaları ve tütün gibi mallarını iki üç gün içinde burada satarlar, köle tüccarları ya da satıcılar tarafından getirilen köleler de bu kulübelerde bir ateşin çevresinde otururlardı. Kara fazla güvenli olmadığından satın alınan mallar ve kölelerle satılmayacak mallar gemide bırakılırdı.[593] Güvenliğin iyi olmadığı Çerkes iskelelerinde ise değiş-tokuş şöyle yapılırdı. Geminin sandalı içindekiler silahlı şekilde kıyıya yakın bir yere gider, sandalın durduğu yere kendilerine eşit sayıda Çerkes'in yaklaşmasına izin verilir, iki taraf iyice yaklaştıktan sonra birbirlerine değiş tokuş yapmak istedikleri ürünleri gösterirler, değiş tokuşun miktarına kara verirler ve takası yaparlardı.[594] Osmanlı tüccarları verilen ürünlerin karşılığında her cinsten ve yaştan birbirine zincirlenmiş ya da ikişer ikişer bağlanmış köleler, bal, balmumu, keten, şimşir, deri, kürk ve postlar alıyorlardı.[595]

Kuzey Kafkasya, Dağıstan, Nogay ve Kalmuk topraklarıyla, Kazan, Astarhan ve Türkistan'dan çok sayıda kişi Osmanlı gemileri ile Hacca gitmek için anılan liman ve iskelelere gelirlerdi.[596] Gemiler, ticaret yapmak, mevsimlik ve sürekli bir iş aramak ya da yakınlarını ziyâret etmek isteyen insanları da Osmanlı limanlarına taşıyorlardı.

İskelelerin hiç birinde ne yanaşılabilecek rıhtımlar, ne de yükleme boşaltma tesisleri vardı. Gemiler açığa demirler, iskelede hazır bulunan sandal, kayık ve mavnalar geminin yanına yanaşır, hamallar yükleri bunlara yükler, yolcu ve yükler sandal, kayık ve mavnalarla sahile taşınırdı.[597] Birçok iskelede tayfalar omurgasının altına yuvarlak kalaslar koyarak tekneyi kıyıya çekerler ve güvenlik için toplarını karaya indirirlerdi.[598] Pek çok iskelede *mahzen* denilen depolar ve *gümrük* vardı. İskeleleri hizmet sundukları iç kesimlere bağlayan yollar çok iyi durumda değildi. Daha kötüsü iskelelerin çoğunda böyle bir yol da yoktu.

Kırım Yarımadası ve Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarındaki Kefe, Azak, Kerç, Taman, Temrük, Anapa gibi liman ve iskeleler, Karadeniz'deki dört gümrük böl-

---

593 Chardin, *A.g.e.*134; Fonvill, *A.g.e.* 29, 73.

594 Chardin, *A.g.e.*106.

595 Chardin, *A.g.e.*106, 108, 135.

596 Marigny, *A.g.e.* 110.

597 TŞS No. 1882, 60; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*", (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, 597.

598 Fonvill, *A.g.e.* 29.

gesinden biri olan Kefe Gümrüğü'ne dâhildi.[599] Kefe Gümrüğü ise Kefe eyâletindeki tüm gelirleri bünyesinde toplayan ve bir nâzır tarafından idare edilen *Kefe Mukâtaası*'na bağlıydı.[600] Adıgeçen mukâtaanın gelirinden bölgedeki kale ve şehirlerde görevli askerlerle, imam, hatip, müezzin, müderris ve sâir dinî personelin maaşları, kale, köprü, cami ve diğer binaların inşâ ve tâmir masrafları, Kırım hanları, kalgayları ve Çerkes beylerinin salyâneleri gibi masraflar karşılanırdı.[601]

Gümrük teşkilâtı bulunan iskelelere İstanbul'dan bir *iskele gümrük emîni* tayin edilir,[602] onun emrinde *gümrük kâtibi* ve *gümrük hülddâmı* görev yapardı. İskelelerde *resm-i gümrük* ile diğer vergiler *emîn*, *mültezim*, *almacı* denilen görevlilerce tahsil edilirdi. Mültezimlerin yanında *kâtib*ler ve teknelere binerek[603] malları arayan ve gözden geçiren hizmetliler görevliydi. Vergiye tâbi malların bedelinin % 1'i gümrük personeline aitti. Yakındaki kalenin dizdârı ya da kethudâsı, iskelenin günlük işlerine bakardı. Bazı iskelelerde yeniçeri birlikleri içerisinde bir *liman reisi ağası* vardı.[604] Gümrük teşkilatı bulunmayan Abaza ve Çerkes iskelelerine gelen ticaret gemilerinden alınan % 5 oranında vergiyi Abaza ve Çerkes asillerinin adına adamları topluyordu. Verginin yarısı asillere aitti, diğer yarısı ise pazaryeri ve depo kurmak için çalışan görevlilere verilirdi.[605] Çerkes iskelelerine tuz getiren her gemi taşıdığı miktarın % 3'ünü vermek zorundaydı. Bu tuz iskele yakında yaşayan ailelere, gemiyi kıyıya çekmek ve alış veriş için gelen insanları ağırlamak için yaptıkları masrafların karşılığı olarak dağıtılırdı.[606] Megrel iskelelerinde vergileri ellerinde yay ve oklar tutan 'vergi memurları' dadyan adına tahsil ederlerdi.[607]

Kefe Gümrüğü'ne dâhil olan iskelelerde uygulanan gümrük vergisi, 15. yüzyıl sonlarından itibaren Müslüman ve gayr-ı müslim tüccarlardan malın değeri üzerinden % 4,2 oranında alınmaktaydı. Köle ticaretinden alınan *pençik resmi* ise köle başına 256 Kefevî akça idi. İskelelere gelen gemiler *âdet-i liman* adı altında 6-12 Kefevî akça vergi verirlerdi.[608] Azak iskelesine gelen gemilerden *âdet-i göke* adı ile 40-100 Kefevî akça vergi alınırdı.[609] Şarap taşıyan gemilerden büyüklüklerine

---

599 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal..*, 246; Öztürk, *A.g.e.* 289.

600 Öztürk, *A.g.e.* 341.

601 Öztürk, *A.g.e.* 338; Bıyık, *A.g.e.*184.

602 Örnek olarak bkz. Anapa'ya bir gümrük emîni atandığı hakkında BOA. MAD No. 10066, 48.

603 Chardin, *A.g.e.*181.

604 Faş Kalesi yeniçerileri içindeki liman reisi ağa hakkında bkz. *BOA. Cevdet Askeriye No. 38557.*

605 Marigny, *A.g.e.* 34.

606 Bell, *A.g.e.* 344.

607 Chardin, *A.g.e.*134.

608 Kefe Kanunnâmesi, Akgündüz, *A.g.e.* VI, 574.

609 Berindei-Veinstein, "La présence ottomane..," 463, not 140.

göre 12-100 Kefevî akça arasında vergi alınırdı. Aynı gemi, yıl içinde tekrar gelirse bu vergiyi ödemezdi. İskelelere gelen kumaşlarla, pirinç, nohut ve mercimekten 1000 Kefevî akçada 2 Kefevî akça *gümrük* alınırdı.[610] 16. yüzyılın ortalarında buğdayın çuvalından 3-4, arpa ve darının çuvalından 2-3,[611] bir mofça dolusu undan 13, bir araba dolusu bal, yağ ve peynirden 12 Kefevî akça vergi alınıyordu.[612] Bâb-ı Âli, 1736-1739 arasında Rusya ile yapılan savaşın ardından İstanbul'un iâşe ihtiyacını karşılayabilmek için Kefe Gümrüğü'ne bağlı iskelelerden başkente yönelik deniz ticaretini yeniden düzenledi. Söz konusu iskelelerden İstanbul'a gönderilen tereyağı ve zahirenin alım satımında narha uyulmasını ve kayıtlarının düzenli tutulmasını emretti.[613] 1790'larda Anapa iskelesine gelen Müslüman tüccarlardan % 4 gayrimüslim tüccarlardan % 5 gümrük resmi,[614] Anapa iskelesine yük getiren gemilerden yükün miktarına göre 100-150 kuruş, İstanbul'a yük götüren büyük gemilerden ise 300 kuruşa kadar vergi alınıyordu.[615]

Kafkasya'daki iskelelere yük taşımacılığında *kalite*, *kalyon*, *karamürsel*, *brik*, *üstülaçık*, *kayık*, *mavna*, *filika*, *kırlangıç* ve *çekeleve* gibi kürekli (çekdiri) ya da hem kürekli hem yelkenli gemiler, nehirlerde de kullanılan altı düz ve enli *şayka* denilen tekneler yer alıyordu. 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde brik türünden olan, iki-üç direkli *şehtiye* denilen gemiler Karadeniz ticaretinde daha çok yer aldı.

Karadeniz'de gemi inşâ teknolojisinde Ortaçağ'dan 19. yüzyıla kadar bir değişiklik olmadığını söylemek mümkündür. Türk, Rum, Abaza, Laz ve Megrelli gemiciler, iskeleler arasında *melekse* ve *kayık* denen Karadeniz'e has 100 tonu nadiren aşan küçük tekneler kullanırlardı. Osmanlı belgelerinde "meleksile", "meneksile" diye de geçen melekse, küçük yelkenli gemilerdendi. Çoruh nehri kıyısında yetişen kaba kavak ağaçlarından yapılan ve özellikle kış aylarında kullanılan melekseler, üç parçadan oluşur, etrafı kalın kamış ve hasır sazla örülürdü. Kamış ve hasır sazların dalgaların içine girmesini engellediği bu tekneler Karadeniz'in fırtınalarına dayanıklıydı.[616] Sinop Tersânesi ile Trabzon'un Of ve Sürmene iskeleleri ve Faş Kalesi'nde inşâ edilen melekselerin yapımında yerel gelirler kullanılırdı.[617] Melek-

---

[610] Kefe Kanunnâmesi, Akgündüz, *A.g.e.* VI, 588.

[611] 1750'lerde bir çuval un, 4 *bessere* (Kırım kilesi) ya da 85-90 okkaya eşitti. [Peyssonel, *A.g.e.* Muhtelif yerler.]

[612] Kefe Kanunnâmesi, Akgündüz, *A.g.e.* VI, 574.

[613] *BOA. MD No. 147*, Hk. 882.

[614] *BOA. Cevdet Maliye No. 2200.*

[615] *BOA. HH No. 6715.*

[616] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 56.

[617] Temel Öztürk, "Karadeniz'de Kullanılan Melekse Türü Gemiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI/2, (Aralık 2009), 89.

selerin bir rolü de kıyıya yanaşamayıp açıkta demirleyen gemilerdeki malların kıyıya taşınması idi.[618]

Belgelerde *sefine* olarak geçen 20 arşından (=13,6 m.) büyük melekseler 334 kantar, *kayık* olarak söz edilen 20 arşından daha küçük olan melekseler 1800 kile hububat taşıyabilirdi.[619] Kayık tabir olunan melekselerde bir dümenci, 4 kürekçi, 10 çekenci olmak üzere 15 mürettebat vardı.[620] Bizans ve Trabzon imparatorlukları döneminde XIII.-XV. yüzyıllarda Karadeniz'de balıkçılık ve sahil ticaretinde kullanılan *griparion, gryparion, griparia* denilen orta boyda, tek direkli teknelerin[621] benzeri olan *kayık*, dört kürekli, yalnızca iyi havalarda açılan, tek direkli, rüzgâr dindiğinde indirilen kare biçiminde yelkeni bulunan bir tekneydi.[622] Kayıkların özelliği, kıçının yapımından gelir. Kıç bodoslaması, su altında kıyıya önce kıçı yaklaşabilecek biçimde yuvarlaktır, kıç yatırması açıktır, bir yandan öte yana düz döşenmiştir. Yükler, kıçtan uzanan iskele tahtasından sahile indirilir.[623] Megrel kayıklarının yelken direkleri çıkarılabilirdi.[624] Rum gemiciler, Karadeniz'e göre daha sığ olan Azak Denizi'nde de kayıklarla mal taşıyorlardı.[625] Kayıklar, Trabzon'dan Faş ve Sohum'a zâhire ve inşaat malzemesi naklinde de kullanılırdı.[626]

Kullanması kolay olan bu tekneler, bu fırtınalı denizde sıklıkla batmalarına karşılık, en hafif rüzgardan bile yararlanıp yol almakta, bütün iskelelere ve koylara girebilmekte, birkaç saatte ya da birkaç günde yükleme yapabilmekteydi. Oysa özellikle tahıl ve kereste taşıyan 2-3 direkli büyük gemilerin hamulesini yüklemek veya indirmek için günler ve haftalar harcanıyordu. Bu gemilerin mürettebatı da kalabalıktı. Çünkü çoğu zaman bu gemilerin karadan çekilmesi, kereste yükleyecek olan gemilerin mürettebatının karaya çıkarak ağaç kesmesi gerekmekteydi.[627]

"Kabâil-i Çerâkise-i Sâhil"in korsanlık yapmakta, sahil köylerini basarak halkını esir ve mallarını yağmalamakta, esirlerini taşımakta kullandıkları, "mavna şeklinde ve 25 arşın kâdinde" *haçapa* denilen, ince tahtalardan yapılmış, altları düz, hafif ve dar tekneleri vardı. Ferah Ali Paşa'nın emri ile 1780'lerde bu tekneler ya-

---

618 Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon 2005, 132, 254.

619 Öztürk, a.g.m. 89.

620 *TŞS No. 1867-53*, 89'dan Öztürk, a.g.m. 92.

621 Anthony Bryer, "Trabzon İmparatorluğu'nda Gemicilik", (Çev. Kudret Emiroğlu), *Bir Tutkudur Trabzon*, (ed. İ. G. Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu, C. Akalın), İstanbul 1997 içinde, 99.

622 Tournefort, *A.g.e.* II, 101.

623 Bryer, a.g.m. 177.

624 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 177.

625 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 342.

626 *BOA. MAD 3598, TŞS No. 1889-75*, 146.

627 Greenville, *A.g.e.* 53.

saklandı ve mevcut olanlar yakıldı.[628] Abaza eşkiyâsı da haçapaları ile Taman ve Kızıltaş kaleleri yakınlarına kadar gelerek gemileri soymaktaydılar.[629] Çerkesler, 25-30 kişi taşıyan haçapalarını havadan ve güneşten korumak için derelerin içinde saklar ya da sahile çekip üstünü örterlerdi.[630] Bu teknelerin, Osmanlı belgelerinde *kayık* olarak geçen daha büyüklerinde 18-24 kürekçi vardı. 50-80 kişi alabilecek büyüklükte inşâ edilen, dümene yakın yerde dört beş kişi oturabilen bir güverte bulunan kayıklarda yelken de açılmaktaydı. Çerkezistan kıyılarına yaklaşan ticaret gemilerinin korkulu rüyası olan bu tekneler, 19. yüzyıl başlarında dahi korsanlık yapmakta kullanılıyordu. Lazlara ait gemiler, Çerkesler tarafından kiralanarak yabancılara karşı saldırı aracı olarak kullanılabiliyordu.[631]

Taitbout de Marigny, Çerkes gemilerini şöyle anlatmaktadır; "Çerkeslerin gemileri düztabanlı ve omurgasızdı. Dış kaplaması çok ince olup, gemi iskeletine çiviler ve ahşap pimlerle tutturulmuştu. Burunda bir hayvan başı bulunurdu. Kürekleri çok kısaydı ve uzun ıskarmozlara (kürek kilitlerine) sabitlenmişti. Bu ıskarmozlar kürekçilerin tutması için enlemesine çapraz küpeştelere sahipti. Dümen ve randa adı verilen yamuk şekilde bulunan dörtgen yelken kullanırlardı."

16. ve 17. yüzyılda Karadeniz'de kereste karamürselle taşınıyor, bu türden gemilerle yabancı ülkelere kereste kaçakçılığının önüne geçilmesi için ilgililer ikâz ediliyordu.[632] Limanlardan yapılan kaçakçılığa engel olunması 19. yüzyılın başlarında da tedbir alınmasına gerek gösteriyordu. Bâb-ı Âlî, Soğucak ve Gelincik limanlarında bulunan gümrüklerin gelirlerini tertip ve kaçakçılığı önlemek için 1815'te bu sahillere *brik* türü bir gemi göndermişti.[633]

XV.-XVI. yüzyıllarda bir kadırga kürekle gün boyunca 2-3 knot (60-90 mil) bir hızla gidebilirdi. Gemiler kürekçilerine çok yüklenildiğinde 20 dakikalık kısa süreler için 7-10 knot hızlara ulaşabilirse de gece kürekçiler dinleneceği için bu hız ortalama 1.5 knota (45 mil) düşmektedir. Yelken genellikle gemi rüzgarı kıçtan aldığı zamanlarda açılır, elverişli şartlarda kadırgaların yelkenle hızı 8.5 knota çıkabilse de ters rüzgarlardan ötürü hız ortalama 2-3 knota düşerdi. Dolayısıyla bir geminin ortalama hızı günde 2-3 knotu (60-90 mil) geçmezdi.[634]

---

[628] Ahmed Cevdet Paşa, *A.g.e.* III, 171.

[629] *BOA. MD No. 100*, Hk. 358.

[630] Marigny, *A.g.e.* 124.

[631] Marigny, *A.g.e.* 124.

[632] İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: 17. Yüzyılda Tersane-i Âmire*. Ankara 1992, 111, not.242.

[633] *BOA. Cevdet Bahriye 7384.*

[634] John H. Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş: Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*, (Çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç), İstanbul 2004, 82-85.

Arşivlerimizdeki belgelerde Kafkasya kıyılarında ticaretle uğraşan gemilerin büyüklüğü, donanımı ve tonajına dair çok az bilgi bulunmaktadır.[635] Ihlamur ağacından yapılan, daha çok zahire ve mühimmat taşınmasında kullanılan üstüaçık türü gemiler 500 kile (13,328 ton) yük taşıma kapasitesine sahipti. 1786'da Tersâne-i Âmire tarafından temin edilen 18 m. boyunda bir kırlangıç gemisi ile 32 asker ve 50 kile (640 kg.) pirinç, 25 kile (320 kg.) mercimek, 220 kile (2820 kg.) peksimet ve 7,5 kile (96 kg.) zeytinyağı taşınmıştı.[636] 1786'da, Bergos İskelesi'nden Soğucak'a bir gemi ile 3850 kile (49,28 ton) un ve arpa gönderilmişti.[637] Bazı gemilerin oldukça büyük olduğu bilinmektedir. Örnek olarak 1586'da Sohum yakınlarında uğradığı kazada batan, esir taşıyan bir gemide 500 kadar insan vardı.[638] Gemiye çok fazla esir yüklendiği düşünülse bile gemi oldukça büyüktü.

Gemilere taşıdıkları yüke ve mesafeye göre navlun ücreti ödenirdi. 1727/1728'de Trabzon'dan Faş Kalesi'ne taşınan buğday, darı ve dakik (un) için kile başına 2 para ödenmişti.[639] Bergos'tan Soğucak'a nakledilen erzak için kile başına 3 kuruş ödenirken,[640] bir başka belgeye göre Rumeli'deki iskelelerden Kuzey Kafkasya'daki kalelere taşınan erzak için navlun bedeli kile başına 9,5 akçaydı.[641] Karadeniz'in batı ve güney kıyılarındaki iskelelerden kalelere taşınan askerler için navlun bedeli asker başı yarım akça idi.[642] Navlun ücretleri genellikle gümrük mukâtaası gelirlerinden karşılanırdı. Batum Kalesi'nde görevli iken Yeni Kale muhafazası için gönderilen Dergâh-ı Âli yeniçerilerinin 80. ortasını nakletmek için 3 Mayıs 1723'te bedeli Trabzon Gümrüğü'nden ödenmek üzere Hacı Osmanoğlu Hasan Reis'in gemisi 300 kuruşa kiralanmıştı.[643]

Kafkasya'daki iskelelere yük taşımacılığında kullanılan gemilerin sahipleri- ki bunlar birden fazla kişi olabilirdi-, *reis* denen kaptanları ve tayfaları, İstanbul ile Sinop ve Trabzon başta olmak üzere Anadolu'nun Karadeniz kıyısındaki şehirlerle Ege adalarından Müslüman ve Rum denizcilerdi. Tayfalar arasında zencilere de rastlanıyordu.[644] Kefeli, Tamanlı,[645] Anapalı, Gönyeli gemi sahipleri ve kaptanlar

---

635 15. Yüzyılın sonlarında Kefe Limanı'na gelen gemilerin taşıdıkları yükler için bkz. İnalcık, *Sources and Studies..*, 53-77.

636 *BOA. D.BŞM No. 6851/54.*

637 *BOA. D.BŞM No. 6785/56.*

638 *BOA. MD No. 61*, Hk. 118, 119.

639 *TŞS 1890*, 50-173, 50-175

640 *BOA. D.BŞM No.6785/56.*

641 *BOA. İbnülemin Maliye No. 11846.*

642 *BOA. İbnülemin Bahriye No.* 843.

643 *TŞS 1830, 134.*

644 Fonvill, *A.g.e.* 20.

645 *BOA. İbnülemin Bahriye No.* 1206. [Burgaz'dan Azak Kale İskelesi'ne götürülecek erzakın Tamanlı Ahmed Reis'in sefinesi ile taşınacağına dair.]

da Karadeniz taşımacılığında yer alıyordu. Gemi reisleri kefalete bağlanır ve *izn-i sefine* verilerek Karadeniz'e açılırlardı.

1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması Karadeniz ticaretinde Osmanlı tekeline son verdi. Rusya ile 11 Ocak 1787'de Ticaret ve Konsolosluk Anlaşması imzalayan Fransa, 1787'de biri Kızıldeniz'de taşımacılık yapacak, diğeri Karadeniz üzerinden Trabzon, Samsun, Sinop limanlarını kullanarak İran mallarını Avrupa'ya taşıyacak iki ticaret şirketi kurmak için Osmanlı topraklarında girişimlere başladı.[646] Ancak yeni bir Osmanlı-Rus savaşının başlaması ve Fransa'da ihtilal çıkması bu girişimlerin hayata geçmesine engel oldu. Fransız bandıralı gemiler 1788 ve 1789 yıllarında Samsun limanından Anapa'ya zâhire ve başka yükler taşıyorlardı.[647] Bu gemilerin sahipleri ile ticarî anlaşma yapılabilmesi için Galata'da ikamet eden Fransız tüccarlarından birinin kefil olması gerekiyordu.[648]

Bölgedeki Osmanlı valilerinin de Karadeniz ticaretine katılan gemileri vardı. Trabzon Valisi Battal Hüseyin Paşa, Sinop ve Ünye ile Anapa arasında işleyen kırlangıç türü yedi gemiye sahipti. Gemilerin ikisi Ünyeli Genç Ali Reis ve Ünyeli Osman Reis tarafından kullanılıyordu.[649] Trabzon Valisi Hazînedarzâde Süleyman Paşa Ünyeli ve Samsunlu Türk ve Rum reislerin kullandığı, sekizi sığ sular ve nehirlerde de gidebilen kancabaş, biri iki direkli şehtiye, biri filika olmak üzere 10 gemiye sahipti.[650] Rum tüccarları 1779'da gemilerine Rus bayrağı çekme ve Rus konsoloslarının himâyesinden yararlanma imtiyâzı aldılar. Güney Rusya ve Kafkasya'dan İngiltere'ye kadar uzanan ticaret ağları tesis eden Rumlar 1816'da bu ticarette kullandıkları 600 kadar gemiye sahiptiler.[651]

Türk, Rum, Abaza, Laz ve Megrelli mahallî gemiciler, pusulayı bilmekle birlikte, deniz haritaları kullanmaz ve *kıble-nümâ* denilen pusuladaki yön işaretleri yardımıyla rüzgârı hesaplamayı genellikle bilmezlerdi.[652] Kaptanlar rüzgârın yö-

---

[646] Peyssonel, *A.g.e.* II, 72 vd.; Ferrières-Sauveboeuf, *A.g.e.* II, 127. Fransızların söz konusu girişimleri için bkz. Faruk Bilici, *La Politique française en Mer Noire (1747–1789): vicissitudes d'une implantation*, İstanbul 1992.

[647] *BOA. HH No. 9725; BOA. Cevdet Hariciye No. 7798.*

[648] *BOA. Cevdet Hariciye No. 7798.*

[649] *BOA. Cevdet Maliye, No. 7401.*

[650] *BOA. DBŞM, MHF, No. 13284.*

[651] Konu hakkında bkz. Gelina Harlaftis, "The Role of the Greeks in the Black Sea Trade", *Shipping and Trade, 1750-1950:Essays in International Maritime Economic History*, (ed. Lewis Fischer-Helge Nordvik), West Yorkshire, 1990, 63-95. V. Kardasis, *Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775-1861*, Lanham, 2001; I. Pepelasis Minoglou, "The Greek Merchant House of the Russian Black Sea: A Nineteenth-Century Example of a Trader's Coalition", *International Journal of Maritime History*, Vol. 10, No 1 (1998), 61-104.

[652] Chardin, *A.g.e.* 94.

nünü ölçmek istediklerinde çubuklarını güvertede havaya kaldırır ve rüzgârın yönünü, dumanın yönüne göre tâyin ederlerdi. Rüzgar kesildiğinde esmesini sağlamak için geminin direğine veya kıçına ayetler ya da bir Kur'an asılırdı.[653] Gemilerde kaptan dışındaki mürettebatın uyuyabileceği bir kamara yoktu. Tayfalar güvertede ya da ambarda uyurlardı. Esirler ve köleler de kürekçi olarak kullanılırdı. Kürek çekerken şarkılar söyleyen,[654] rüzgarın tersten estiği, gökyüzünün karardığı, denizin kabardığı ve yağmurun bardaktan boşanırcasına yağdığı zamanlarda *Allah kuvvet versin ! Allah kuvvet versin !* biçiminde ritmik dualarla ve hızı ikiye katlayarak bazen 12 saat kürek çeken[655] mürettebatın yemeği, ekmek, kurutulmuş et, peksimet, soğan, sarımsak ve zeytindi. Gemiciler sığ kıyılarda kayıklarını kumsala çeker, burada yemeklerini yer ve uyurlardı. Yılın büyük bölümünde bulutlarla kaplı ve dalgalı olan bu öfkeli denizde seyrüsefer yapan teknelerin çoğu eksik safralıydı. Kışın Kafkas Dağları'ndan denize doğru her ay, bir-iki defa inen rüzgârlar, birkaç gün esmeye devam eder, Karadeniz'in özellikleri konusunda çok tecrübeli olan kaptanlar bu rüzgârlardan yararlanırlardı. Gemiler, eteklerini dalgaların dövdüğü, tepelerinde ise ihtişamlı ağaçların ve koyu yeşil çayırların yetiştiği devasa kayalıkların yanından karaya paralel gittiklerinden, açık havalarda tepeler de kılavuz görevi yapıyorlardı. Üstüaçık türü gemilerde aylık ücreti 30-35 kuruş olan bir dümenci, aylık ücretleri 25-30 kuruş olan güçlü kuvvetli sekiz kürekçi görev yapar, gemilerde yelken için 15 top kirpas ve her nefer için 5'er kile (100 okka = 128 kg.) un bulunurdu.[656] Gemilerde çalışan marangoz ve yelken bezi yapımcısı gibi uzman personel yüksek ücret alırdı.

Çerkes, Abaza ve Megrelli gemiciler, en azından 16. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul'da da kayıkçılık yapmaktaydılar. 1553'te İstanbul'a gelen Hans Dernschwam şöyle demektedir. "Çerkes, Abaza ve Megrelli birçok kimseyi İstanbul ile Galata arasında kayıklarda kürek çekerken görmek mümkün. Bunların saçlarının her iki omuzdan aşağıya doğru bukleler hâlinde sarktığı görülür."[657] 18. yüzyılın ortalarında İstanbul'da Azapkapı yakınında bir iskele "Lazlar, Gürcüler ve Balıkhâne" iskelesi olarak anılıyordu.[658]

---

[653] Bell, *A.g.e.* 27.

[654] Bell, *A.g.e.* 38.

[655] Jakop Philip Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, (Çev. Hüseyin Salihoğlu), Ankara 2002, 143.

[656] *BOA. Cevdet Bahriye 8971; BOA. MAD No. 4066.*

[657] Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (Çev. Yaşar Önen), Ankara 1992, 178.

[658] *BOA. D.BŞM. 3182*, (15 Safer 1165/3 Ocak 1752)'den Nejdet Ertuğ, *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılığı*, İstanbul 2001, 122.

I. Güney Kafkasya'da Kervan Ticareti (Yollar, Kervanlar, Tüccarlar)

Osmanlı toprakları ile Kuzey Kafkasya arasındaki ticaret nasıl deniz ulaşımına, Karadeniz kıyısındaki iskelelere ve iskeleler arasında işleyen gemilere bağlı ise Osmanlı ve Güney Kafkasya şehirleri arasındaki ulaşım, ticaret ve haberleşme de kara ulaşımına ve deve, at ve eşekler tarafından taşınan yük ve insan kafileleri olan kervanlara bağlı idi.[659]

Anadolu'da üçü de Üsküdar'da başlayan sağ, orta ve sol kol olmak üzere üç ana yol güzergâhı vardı. Orta ve sol kol Üsküdar-Gebze-İznikmid-Sapanca-Bolu-Tosya-Merzifon güzergâhını takip eder ve Merzifon'da ikiye ayrılırdı. Sol kol Merzifon'dan itibaren Ladik-Niksar-Karahisar-ı Şarkî-Kelkit-Aşkale üstünden Erzurum'a ulaşıyordu. Trabzon iskelesine deniz yoluyla gelen ya da giden malları taşıyan kervanların kullandığı bir başka güzergâh da Trabzon'dan başlayarak Gümüşhane ve Bayburt üstünden Erzurum'a ulaşıyordu.[660] İstanbul'dan Güney Kafkasya (Revân, Tiflis) ve Tebriz'e her üç ayda bir kervan giderdi.[661] Osmanlı ülkesi ile ticaret yapan çok sayıda Acem tüccarı Erzurum'da kalırlar, tüccarlar çeşitli ticarî ilişkiler, kervancı ve deveciler de dönüş için iş bağlantıları kurarlardı.[662] 1642'de Ali Paşa Mahallesi'ndeki 31 ev transit ticaret yapan tüccarın ikâmeti için tahsis edilmişti.[663] Trabzon-Erzurum güzergâhındaki kasabalarda ticarî hayata 19. yüzyıla kadar Ermeniler hâkimdi.[664] İstanbul'dan Erzurum'a, oradan İran ve Kafkasya istikâmetine giden yollar doğuya yapılan seferler sırasında Osmanlı ordusunun geçtiği güzergâh olduğu için diğer yollara göre daha bakımlı ve düzgündü.[665]

Kervanlar mutlaka belli güzergâh üzerinden gitmek zorundaydı. Erzurum'dan kalkan kervanlar Kars ulaşır ve buradan Tiflis ya da Revân istikametine gitmek üzere iki farklı güzergâhı takip ederlerdi. Erzurum şehrinin kuzeyindeki Gürcü-kapı Tiflis ve Revân'a giden güzergâhın başlama noktasıydı.[666] Erzurum ile Tiflis arasındaki menziller Hasan Kal'ası, Çoban Köprüsü, Arıdost, Zak, Toma-damı, Yasamal, Aksal Kuloğlu Yurdu, Kızıl Gedük, Göle, Ardahan, Kinnâv, Varaza

---

659 Kervanlar ve kervan ticareti hakkında bkz. Murat Gökhan Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar Yol ve Yolculuk (Kervanlar, Tüccarlar, Hacılar, Yolcular ve Eşkıyalar)Kervan*, Ankara 2014; Steensgaard, *A.g.e.*

660 Konu hakkında bkz. Rıza Bozkurt, *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve Ulaşe Menzilleri*, Ankara 1966; Cemal Çetin, *Ulak Yol Durak Anadolu Yollarında Padişah Postaları (1690-1750)*, İstanbul 2013; Halaçoğlu, *A.g.e.*

661 Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da..*, 147.

662 Tavernier, *A.g.e.* 59; Dalyan, *A.g.e.*142.

663 Bilgehan Pamuk, "İpek Yolu Ticareti ve Erzurum", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (2007), 132.

664 Dalyan, *A.g.e.*100.

665 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1990, 70.

666 Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul 2006, 74.

ülkesi ve üç konak sonra Tiflis menzili idi.[667] Mart 1724'te Kars-Tiflis arasında ulaklar için yedi menzilhâne (Kenid, Canbâz, Kânze, İzân, Kabkulu, Zâre, Tiflis) teşkil edilmişti. Bu menzilhâneler Temmuz 1735'e kadar hizmet verdi.[668] Tiflis'ten Zâre, Akçakala, Gori ve Topkaraağaç'a uzanan dört tâlî yol vardı.[669] Erzurum ile Revân arasındaki menziller bir adı da Deveboynu olan Hasan Kal'ası, Çoban Köprüsü, Karaçuha, Sanamir, Toma-damı, Soğanlı Beli, 200 ev, bir cami, bir han, bir hamam ve 40 kadar dükkan bulunan Kala-i Zeyn Hân, 300 hâneli bir Ermeni yerleşim yeri olan Verişan, Döşkaya, Kars, 300 hâneli Bulanık, Şahne Geçidi, 300 hâneli bir Gürcü yerleşim yeri olan Şüregel, 300 hâneli bir Ermeni ve Gürcü yerleşim yeri olan Beyköyü, bağlar ve bahçelerle çevrili 300 hâneli bir Ermeni yerleşim yeri olan Şaraphâne, 500 hâneli bir Türk yerleşim yeri olan Abarân, Safevî topraklarında 100 hâneli bir Türk/Kızılbaş yerleşim yeri olan Abdallar ve Revân'dı.[670] Haziran 1724'te Kars-Revân arasında ulaklar için üç menzilhâne (Kızılkule, Karbansaray, Revân) teşkil edilmişti. Bu menzilhâneler Mayıs 1734'e kadar hizmet verdi.[671] Revân'ı Karabağ, Eçmiadzin (Üç Kilise), Tiflis, Gökçe Göl, Nahçıvan ve Aparan'a bağlayan altı ana güzergâh vardı.[672] Mayıs 1729'da Kars ve Gence arasında ulaklar için beş menzilhâne (Karasçı, Akçakala, Eskibarı, Halayık, Gence) teşkil edilmişti. Bu menzilhâneler Mayıs 1733'e kadar hizmet verdiler.[673]

16-18. yüzyıllarda Gürcistan'dan Erzurum ve Trabzon'a 600-800 atla, en az o kadar deveden meydana gelen kervanlar geliyordu.[674] 1722-1746 arasındaki Osmanlı -İran savaşı bu ticareti engellediyse de 1750'lerde Osmanlı-İran ticareti yeniden başladı.[675] 16. yüzyılda Osmanlı tebâsı Müslüman tüccarlardan % 3, gayrimüslim tüccarlardan % 4, harbî ve Dâr-ül Harb'ten gelen Müslüman tüccarlardan % 5 gümrük vergisi alınıyordu. 17. yüzyılda bu oranlar sırası ile % 4, % 5 ve % 6 oldu. Gümrük vergilerindeki % 1'lik artış yeniçerilerin bazı ihtiyaçlarını karşılamak için eklenen *kassabiye* denilen vergiden kaynaklanmıştı. Osmanlı topraklarından Güney Kafkasya ve İran'a uzanan güzergâh üzerindeki en önemli gümrük 1570-1575 arasında tesis olunan Erzurum'du.[676] Erzurum Gümrüğü'nün 1630'larda 8-9 mil-

---

667 *BOA. Divân-ı Hümâyûn Ruus Kalemi No. 232, 403*'ten Halaçoğlu, *A.g.e.* 175.

668 Çetin, *A.g.e.*179-184.

669 Çetin, *A.g.e.*183.

670 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 160-167.

671 Çetin, *A.g.e.*184-185.

672 George A. Bournoutian, *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule 1795- 1828*, Costa Mesa 1992, 44-45.

673 Çetin, *A.g.e.*186.

674 Ferrières-Sauveboeuf, *A.g.e.* II, 74.

675 Tavernier, *A.g.e.* 66.

676 İ'amuk, *A.g.e.* 264-265.

yon akça olan hasılatı 18. yüzyılın ilk çeyreğinde 10-11 milyon akçaya ulaşmaktaydı. 17. yüzyıl ortalarında küçük bir kale ve 700 kadar evden meydana gelen Kağızman, Osmanlı-Safevî sınırında bir gümrüktü. Her kervandan deve yükü başına 4 kuruş, at yükü başına 2 kuruş gümrük alınıyordu. Buradan sonra Safevî toprakları başlıyor, *bacdâr* ve *rahdâr* denilen memurlar tüccarlar ve seyyahlardan yol vergisi (*bâc-ı rah*) ve kervan yolları üzerindeki *rahdâr-hâne* denen gümrük noktalarında gümrük vergisi (*rahdarî*) tahsil ediyorlardı.[677] Kervanların yollarını kaybetmemesi için mil taşlarına benzer işaretler konulmuş olan[678] yollarda *çapar-hâne* denen menziller vardı. *Çaparbaşı* idaresindeki bu menzillerde at değiştirilirdi.

Güney Kafkasya'da kışların çok soğuk ve çok uzun olması, sis, sert rüzgarlar ve Ağustos ayı sonunda başlayan kar yağışının Nisan-Mayıs aylarına kadar sürmesi kervanların hareketini zorlaştırıyordu.[679] Üstelik güzergâh taşlarla kaplı, kayalık ve ormanlık olup bazı yerlerde dereler yolu kesmekteydi.[680] Erzurum ve Kars gümrük eminleri ve adamları kış aylarında kardan kapanan yolları açmak için çalışır, yolda kalan kervanlara yardıma koşarlardı.[681] Özellikle 100 kadar deveden oluşan küçük ve savunmasız kervanları bekleyen bir başka tehlike Kürt, Türkmen ve Yezidî eşkıyaların saldırı ve soygunlarıydı.[682] Tebriz-Revân-Ahıska ve Gürcistan üzerinden Erzurum'a gelen kervanlar için yol üstündeki bazı köyler derbendci tâyin edilmişti. Hizmetlerine karşılık çeşitli vergilerden muaf tutulan ve kervanlardan *geçit akçası* alan bu köylerin ahalisi kervanları da korumaktaydı.[683] Gence ile Revân arasında yer alan Karamurad, Karaoğlu, Kalecik, Boğaz kilise, Boyluca ve Urvetlü köyleri tüccârlara yardımcı olmaları karşılığında avârız ve nüzûl vergilerinden muâf tutulmuştu.[684]

Kervanların taşıdığı en önemli ürün Safevî ekonomisi ve maliyesinin en mühim gelir kaynağı da olan ipekti. İran'dan kalkan ipek kervanları ya Erzurum üzerinden Fırat vadisini takip ederek ya da Tebriz-Van-Bitlis-Diyarbekir-Urfa-Birecik üzerinden ipeğin Avrupalı alıcılara ulaştığı Halep'e varıyordu. Osmanlılar, İran ipeğinin Avrupa'ya açılan kapıları olan bütün yolların ve Halep'in denetimini 1514-1517 arasında ele geçirdiler. Safevîleri alt etmeye kararlı olan Yavuz Sultan

---

677 Aliyev-Hasanov, *A.g.e.* 69; Willem M. Floor, *www. iranicaonline. org/articles/customs-duties-baj-e-rah -rah-dari-a-tax-levied-on-the-movement-of-trade.*

678 Dalyan, *A.g.e.* 84.

679 Tournefort, *A.g.e.* II, 125.

680 Genç, *A.g.e.* 64.

681 Tavernier, *A.g.e.* 65-66.

682 Tournefort, *A.g.e.* II, 134, 225; Tavernier, *A.g.e.* 131-132.

683 *"Karye-i Kızıl Kilise Ahıska Eyâleti'nin ve umum Gürcistan'ın yolu üzeride vâki olup, gelen geçene hizmet etmek şartıyla muaftır."* [*BOA. Bâb-ı Defterî Mevkûfat Kalemi*, No. 27462, 8–9.]

684 *BOA. MD No. 73*, Hk. 1187 [Belge, DA.G.M. (yay.), A.g.e. II, 27-28'de yayınlanmıştır.]

Selim, Safevî Devleti'nin en mühim gelir kaynağı olan ipek ticaretine can alıcı darbe vurmak için Mart 1514'te, Osmanlı ve Memluk topraklarına İran'dan ipek idhalâtına ambargo koydu.[685] 1521'e kadar süren ambargo sırasında Osmanlılara tâbi Gürcü devletlerinin ticarî ve malî olarak zarar görmesini önlemek için deniz yoluyla Sohum üzerinden gelen Gürcistan ipeği ambargo kapsamı dışında tutuldu.[686] Osmanlı Devleti'nin bir endişesi de İran tüccarlarının altın, bakır ve gümüş külçeler ve paralarla, bu madenlerden yapılmış eşyaların ülke dışına çıkarmalarını engellemekti.[687] Aynı endişeyi Safevî Devleti de paylaşıyor, bu nedenle tüccarların yanlarında ülkeden çıkardıkları paradan % 7,5 oranında vergi alıyorlardı.[688]

Kervan ticaretinin en önemli merkezleri Tiflis, Revân, Gence, Bakû ve Şemahı idi. Tiflis'e Erzurum'dan her hafta bir kervan geliyordu.[689] Tokat, Amasya, Kastamonu gibi Anadolu şehirlerinde imal edilen boğası, pamuklu bez ve basma, binlerce deveden meydana gelen kervanlarla, muazzam miktarda Gürcistan topraklarına geliyor ve burada satılıyordu.[690] Tiflis'e Şirvân ve Zegem'den Ermeni ve Acem tâcirlerin ipek yüklü deve kervanları,[691] Hazar Denizi yolu ile Ermeni ve Rus tâcirlerin kervanları geliyordu. Gürcüler, Tiflis-Erzurum-Trabzon ve Tiflis-Erzurum-Halep istikametindeki ipek ticaretinden önemli gelir elde ediyorlardı.[692] Revân'a Erzurum'dan her hafta bir kervan geliyor,[693] kervanlar, Revân-Erzurum yolunu 12 günde, Revân-Tebriz arasını 10 günde alıyordu.[694] 1783'te Gürcü Askerî Yolu'nun açılmasından sonra her yıl çoğu Ermeni olan tacirlerin teşkil ettiği 50 kadar kervan İran ve Osmanlı topraklarından gelen malları bu güzergâhı kullanmak sureti ile Kuzey Kafkasya ve Rusya'ya, Rusya'dan gelen kürk, metal eşya, Rus ve Avrupa malı kumaşları buralardan İran ve Osmanlı topraklarına taşıyordu. Rus mallarını

---

685 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I. Cilt: 1300–1600*, (çev. Halil Berktay), İstanbul 2000, 280–283.

686 Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960, 197, Vesika 83.

687 Örnek olarak bkz. DA.G.M., *3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560)*, 1, Hk. 495; DA.G.M., *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565–1560)*, Ankara 1994, Hk. 481; DA.G.M., *7 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565–1560)*, III, Hk. 64.

688 Tavernier, *A.g.e.* 155-156.

689 Tournefort, *A.g.e.* II, 134.

690 Peyssonel, *A.g.e.* II, 21.

691 Bir deve yükü yaklaşık 200 kg.dı. Steensgaard, *A.g.e.* 31, not. 33.

692 Liana Beriashvili, "The Role of Georgia in "Great Silk Road's" Trade and Caravan Movements", *1th International Silk Road Symposium 25–27 June Tbilisi/Georgia*, İzmir 2004, 77; Manana Sanadze-Tamaz Beradze,"The Great Silk Road and Georgia", *1th International Silk Road Symposium 25–27 June Tbilisi/Georgia*, İzmir 2004, 188.

693 Tournefort, *A.g.e.* II, 134.

694 Tavernier, *A.g.e.* 78.

taşıyan Ermeni tacirler büyük miktarda kâr elde etmekteydiler.[695] Gence'ye Erzurum'dan her hafta bir kervan geliyordu.[696] Gence ipeği deve kervanlarıyla Osmanlı ve İran topraklarına taşınıyor, bazıları yüzlerce deveden meydana gelen bu kervanlar, Gence-Erzurum arasını 18 günde alıyordu. Ermeni tüccarlar, Gürcistan'dan bir ay süren bir kervan yolculuğu ile Halep'e ham ipek ihraç eder ve karşılığında bu şehirdeki Venedikli tüccarlardan kadife alırlardı. 70 batman Gürcü ipeğine karşılık 40 top kadife alınıyordu.[697] Astarhan'dan Bakû iskelesine gemilerle gelen tüccarlar oralardan Şemâhı'ya 30 saatte (4-5 gün), Şemâhı'dan Gence'ye altı, Gence'den Tiflis'e beş menzilde ulaşıyordu.[698] Ticaret şirketleri kuran Ermeni tüccarlar, özellikle İran ipeği ve halıları ile Hind mallarını Isfahân-Tebriz-Şemâhı üzerinden kervanlarla Derbend'e buradan da gemilerle Astarhan'a götürüyorlardı.

Kervan ticaretinin merkezi olan şehirlerde tüccarlara hizmet veren çok sayıda han ve kervansaray bulunmaktaydı. Tiflis'te 1730'larda üç, 18. yüzyılın sonlarında dört kervansaray vardı. İki-üç katlı, odalar dışında depo ve dükkânlar da bulunan kervansaraylardan biri II. Erekle tarafından torunu Davit için satın alınana kadar kiliseye ait bir mülktü. Evliyâ Çelebi'ye göre 17. yüzyılın ortalarında Şemâhı'da 44 kervansaray vardı.[699] 1720'lerde Revân'da yedisi İç Kale'de, biri kale dışında olmak üzere 8 kervansaray, Gence'de 21 kervansaray bulunmaktaydı.[700] Bakû'da 1820'de toplam 207 dükkânlı dokuz kervansarayla, kervan ticaretinde kullanılan 470 deve ile 3000 at vardı.[701] Kervansarayların bazıları sadece büyük bir avlu ve samanlıktan ibaretken, bazılarında yataklı odalar, demirci ve nalbant gibi zanaatkârlar bulunuyordu. Vakıflara ait kervansaraylarda geceleyen her yolcuya çorba ve ekmek verilirdi. Köylüler de yolculara gıda maddeleri satarlardı.[702]

Güney Kafkasya tüccar kaynamaktaydı. Osmanlı tebâsı Müslüman, Ermeni, Yahudi ve Rum tüccarlar dışında çoğu Ermeni olan Acem tüccarlar da yüzyıllarca Güney ve Kuzey Kafkasya'nın her yerinde ticaret yaptılar. Tiflis'te 19. yüzyılın ilk yarısında bile özellikle kervan ticaretinin yoğun olduğu dönemlerde çok sayıda Osmanlı ve Acem tüccarı bulunurdu.[703] Acem tüccarların ticaret ağı o kadar yaygındı ki Farsça tüccar anlamına gelen *sevdager* kelimesi Gürcüceye *sovdagari*, Ka-

---

[695] Çapraz, *A.g.e.* 108.

[696] Tournefort, *A.g.e.* II, 134.

[697] Canbek, *A.g.e.* 60-61.

[698] Kırzıoğlu, a.g.m. 135.

[699] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 149.

[700] *BOA. TTD No. 903.*

[701] Aşurbeyli, *A.g.e.* 307.

[702] Tavernier, *A.g.e.* 142-143; Tournefort, *A.g.e.* II, 219; Dalyan, *A.g.e.* 155-161.

[703] Wagner, *A.g.e.* 292.

bardeyceye *savdager*, Osetçeye *savdacer*, Çeçen ve İnguş diline *sovdegar*, Dağıstan dillerine *savdagar-sevdigar* olarak geçti.[704]

Kervanlar yalnız yük değil mektup, kültür ve havadis de taşırlardı. İnsanlar mektuplarını belirli bir karşılığı kervanlarla yerlerine ulaştırırlardı.[705] Osmanlı, İran ve Rus topraklarından gelen kervan sahipleri ulaştıkları kervânsaraylarda yolculuk boyunca geçtikleri yerlerde gördükleri ve duydukları hadiseleri, okudukları ve dinledikleri hikâye, destan ve masalları anlatırlar ve kültür taşıyıcılığı yaparlardı.[706]

Çetin araziye, soğuk ve yağışlı iklim şartlarına dayanıklı, tek hörgüçlü Arap develeriyle çift hörgüçlü Orta Asya develerinden üretilmiş develer yük taşımacılığı için çok uygundu. İplerle on ya da yirmilik gruplar hâlinde bağlanmış develer ardarda sıralanmış olarak giderlerdi.[707] Erzurum-Tiflis, Erzurum-Revan arasındaki güzergâhlarda öküz ve mandalar da yük hayvanı vazifesi görür ve kervanlarda yer alırdı.[708] Deve kullanışsız bir binek hayvanı olduğundan tâcirler at, eşek ve katır sırtında seyahat ederlerdi. Kervanların günlük yürüyüş süreleri her zaman aynı olmazdı. Günde 30-50 km. yol alınır, bu mesafe arazi, hava ve iklim şartlarına göre değişirdi. Suların ve kervansarayların ya da dağlardan yiyecek ve hayvan yemi getirebilme imkânı bulunan konaklamaya elverişli yerlerin olup olmamasına bağlı olarak erken ya da geç konaklanırdı. Kervanlar yazın sıcaktan kaçınmak, diğer mevsimlerde ise konaklanacak yere gündüz varmak için daha çok gece yol alırdı. Mayıs ayında otlar boy attığında yürüdüğünde develerin ve atların beslenmesi bedavaya gelirdi.[709]

Kervandaki tüccarlar arasından bütün kervanın teşkilatından sorumlu olan bir *kervanbaşı* (*kervancı başı*, *kervan-keş*, *kârbânsâlâr*) seçilirdi. 15-20 develik bir grup kervan-başının emrinde olurdu.[710] Gidilecek yolu, konup göçüşleri belirleyen, yolculuk sırasındaki anlaşmazlıkları çözen, konak yerinde emniyet tedbirlerini aldıran, kafilenin masraflarıyla ilgilenen kervanbaşı, kervanda Türk tâcirler çoksa Türk, Ermeni tâcirler çoksa Ermeni olurdu.[711] Kervanbaşının yardımcısı ve yine

---

704 Ufuk Tavkul, *Kafkasya'da Kültürel Etkileşim*, Ankara 2009, 95.

705 Dalyan, *A.g.e.* 247.

706 K.Kan, "As Cultural Bridge Between Asia and Europe Anatolian Caravanserais on Silk Road", *3rd International Silk Road Symposium*, Tbilisi 2006, 282-286'den Üstünyer, *A.g.e.* 148.

707 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, İzmir 1984, 141.

708 Tournefort, *A.g.e.* II, 173.

709 Tavernier, *A.g.e.* 56.

710 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik..*, 144.

711 Tavernier, *A.g.e.* 68.

Türk ya da Ermenilerden olan *çavuş* denilen görevli kervanbaşının kararlarını kervandakilere duyurmak, yiyecek tedarik etmek ve mola yerini ilan etmek, mola yerinde gece boyunca gezmek gibi işleri yapardı. İzmir'den Revan ve Tiflis'e giden kervanlardaki çavuşlar yaptıkları iş için kervandaki her yük başına yarım kuruş para alırlardı.[712] Mola yerlerinde yükler çözülerek denklerden dikdörtgen şeklinde bir savunma hattı teşkil eden kervanlar[713] mızrak, kılıç, tüfek ve tabanca ile silahlanmış muhâfızlarca korunurdu.[714] Çıngırak sesleri altında ağır ağır ilerleyen kervanların kervan sürücü ve devecileri Azerî Türkleri idi. Tacirler yolculuk sırasında günlük hayatta (yemek-içmek, uyumak, ısınmak, giyinmek, tedavi olmak vs.) kullanmak amacıyla yanlarına çok sayıda eşya almak zorundaydılar.[715]

Rusya 1801-1829 arasında ele geçirdiği Güney Kafkasya'yı ekonomik açıdan Rusya'nın imparatorluk sistemine hemen dâhil etmedi. Bunun sebebi yüzyıllardır Osmanlı ve İran toprakları ile devam eden ve temel ihtiyaç maddelerinin de karşılandığı ticaretin hemen kesilmesinin çok zor ve sınırda kaçakçılığa yol açacak olması idi. Rusya, Osmanlı ve İran topraklarından gelen mallara % 5 gümrük uygulamaktaydı. 1821'den itibaren Avrupa mallarının Güney Kafkasya'ya girişini kolaylaştıran düşük gümrük tarifeleri kabul edildi. Bu uygulamanın amacı Osmanlı toprakları üstünden yürütülen ticareti Gürcistan ve Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerine çekmekti. Böylece bölge ticareti canlandı ve yerel tüccarların bir kısmı zenginleşti. Avrupa'dan Odesa'ya buradan deniz yoluyla Kafkasya kıyılarındaki Redoutkale ve Sohum'a gelen Avrupa malları, kervanlarla Kutais, Tiflis, Revân ve Nahçıvan üzerinden ya da Kutais, Ahıska, Ahılkelek, Gümrü (Aleksandrapol) ve Revân üzerinden Tebriz'e ulaşmaktaydı. Bu ticaretin hemen tamamı Ermeni tüccarların elindeydi ve elde edilen kârlar % 40 ile % 80 arasında büyük oranlara çıkıyordu. 3 Haziran 1831'de Avrupa mallarına uygulanan gümrük vergileri Rusya tarafından yükseltildi ve bazı malların girişi engellendi. Ancak, Osmanlı Devleti ve İran'dan Avrupa menşeli olmayan mallara % 5 gümrük uygulamasına devam edildi.[716] Osmanlı, İran ve Rus topraklarından Güney Kafkasya'ya yönelik kervan ticareti zorlu iklim, yol ve hava şartları, savaşlar, isyanlar, iç çatışmalar ve dünya ticaret yollarında yaşanan büyük ve küresel değişmelere rağmen demiryollarının bölgeye ulaştığı 19. yüzyılın ortalarına kadar azalarak da olsa sürecekti.

---

[712] Tournefort, *A.g.e.* II, 123.

[713] Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik..*, 141.

[714] Tournefort, *A.g.e.* II, 142.

[715] Kafkasya'ya gidecek bir tacirin yanına alması gerekli malzemeler hakkında bkz. Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da..*, 147-148

[716] Çapraz, *A.g.e.* 113-115; 140-141.

3. Kafkas Dağları Üstünde Doğan İslâm Güneşi. 17. ve 18. Yüzyıllarda Kabardey ve Çerkezistan'ın İslâmlaşması

Kabardeyler arasında İslâmlaşma Kırım Tatarlarının etkisi ile 13. yüzyılın sonlarında başlamıştı. Kabardey topraklarındaki 13. ve 14. yüzyıllara ait cami kalıntıları bunu göstermektedir.[717] Çerkezistan'da İslâmlaşma Osmanlıların bölgeye ulaştığı 15. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaygınlaştı. İslâm, Osmanlı garnizonlarının ve Kırım hanlarının gayretleri ile Karadeniz sahilleri, Kuzeybatı Kafkasya ve Çerkezistan'da yayılmaya başladı. 17. yüzyıla kadar bu İslâm putperest inanç ve geleneklerle birlikte yaşayan şeklî bir Müslümanlıktı.[718] Nitekim Evliyâ Çelebi, Çerkeslerin "kâfir ya da Müslüman olmadıklarını, kâfir denince kızdıklarını, Müslüman denilince hoşlarına gittiğini, kâfir görünce sevmediklerini ama bir Müslüman görünce haz ettiklerini, ancak öldükten sonra dirilmeyi inkâr ettiklerini ve Mecusî mezhep olduklarını" yazar.[719]

17. yüzyılın ortalarında Kırım Hanı IV. Mehmed Giray'ın gayreti ve Şâdkirmân Kâdısı Kumuklu Tohar Hacı Ali'nin çalışmaları ile Büyük ve Küçük Kabardeyler Müslüman olmaya ve Kurân-ı Kerîm okumaya başladılar. Kuma nehri kıyısında yer alan Küçük Kabardey peşkövünde bir cami, iki mescid ve bir hamam inşâ edildi. Cami ve mescitlerde, Âl-i Osman Padişâhı adına ve daha sonra Kırım Hanı'nın ismi anılmak suretiyle hutbe okunmaya başlandı.[720] Kırımlı din adamlarının irşâdı sonucu Zelençuk nehri kıyısındaki Çerkes köyleri İslâm dinini kabul ettiler. Kabardey Büyük Prensi Alıcıko Şogenuko, geçmişte Putperest ve Hıristiyanların ibadet etmekte kullandığı birçok yapıyı mescid hâline getirdi, bazılarına minareler ekletti. Kırım Hanı III. Selim Giray, 1703'te Kabardey topraklarındaki her köye halka İslâmiyeti öğretecek bir *molla* görevlendirdi. İslâm, 17. yüzyılın son çeyreği ve 18. yüzyılın ilk yarısında Kabardey pşıları Kazi Hatohşoko, Arslanbek Kaytuk ve Kurgoko ile Kazanoko Jabağ'ın, 18. yüzyılın sonlarında ise Ferah Ali Paşa ve Hacı İshâk Abuk'un gayretleri ve Osmanlı Devleti'nin faaliyetleri sonucu Çerkezistan, Kabardey ve Karaçay-Malkar topraklarına tamamen yayıldı.

İslâmlaştırma ve şeriât mahkemelerini kurma faaliyetleri bakımından Kuzey Kafkasya'daki yerli hocaların en önemlisi ve en meşhuru hiç şüphesiz Kazanoko Jabağ'dır. 1684'te Janchotoko köyünde doğan, Müslüman bir özgür köylü ailesinin çocuğu olan, etkileyici hitâbet yeteneğine sahip Kazanoko Jabağ, Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında çatışmaların yaşandığı Kabardey'de başta prensler olmak

---

[717] Shirin Akiner, *Sovyet Müslümanları*, (çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu), İstanbul 1995, 163.

[718] Konu hakkında bkz. Mustafa Özsaray, *Çerkeslerin İslamlaşması (Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslamiyetin Kuzey Kafkasyaya Girişi)*, İstanbul 2012.

[719] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 61; VII, 272.

[720] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 289–290.

üzere halkın çoğunun İslâm'a girmesini sağladı. Çar I. Petro'nun hediyeler göndererek Rusya ile işbirliği yapmalarını istediği Kazi Hatohşoko ve Arslanbek Kaytuk, Çar'ın teklifini reddederek bu hediyeleri halka dağıttılar.[721] Vaaz ve irşatlarıyla "kan davası, hayvan hırsızlığı, yağmacılık, soylulara itaât, güçsüzlerin dışlanması" gibi İslâm'a aykırı gelenekleri ortadan kaldıran Kazanoko Jabağ, İslâm'a uygun gelenekleri *adat* olarak Kabardeylerin içtimaî hayatına soktu ve şer'î mahkemelerin yayılmasına öncülük etti. Kazanoko Jabağ 1748'de Kabardey Büyük Prensi seçilen Bemet Kurgoko'nun elçisi olarak Kırım'a gitti ve Bahçesaray'da Kırım Hanı ile görüştü. Kefe üzerinden deniz yolu ile hacca giden Kazanoko Jabağ, vatanına döndükten sonra 1749'da Kejne köyünde öldü.

Kabardey'in bir köyünde imamlık yapan Kumuklu Esadullah oğlu Ali Efendi, Karaçay beylerinden İslâm Kırımşavhal'ın daveti ile 1710'da Karaçay'ın Kart-Curt köyüne gelip yerleşti ve 1741'de ölümüne kadar *Baş Molla* sıfatıyla Karaçaylara İslâm'ı öğretti. Ali Efendi'nin dâmadı Kırımlı Hasan Efendi de Karaçay'da kadılık yaptı. Ali Efendi'nin ölümünden sonra, Buhara'dan gelerek Karaçay'da Duvut köyüne yerleşmiş olan Şeyh Abdullah Buharî, Karaçay'da İslâmlaştırma faaliyetine devam etti.[722] Şeyh Abdullah Buharî ve talebesi Toguzak Kipke Efendi, Karaçaylar arasında İslâm'ı yaymanın ötesinde Şark edebiyatını örnek alan bir dinî edebiyatın başlamasına da vesile oldular.[723] Malkar prenslerinden Arhot'un Dağıstan'dan davet ettiği Mottay ve İtiy isimli Kumuklu iki kardeş Malkar'a yerleşerek halka İslâm'ı öğretti.[724] Digor ve Tagaur bölgelerindeki Oset soyluları Kabardey soylularının etkisi ile 17. yüzyılda Müslüman oldu. Prens Wahuşt Bagrationi 18. yüzyılda şöyle yazıyordu; "Digor prensleri ve soylular Müslüman, köylülerse Hıristiyan, ancak hiç birisi bu iki din hakkında yeterli bilgi sahibi değiller."[725]

Çerkezistan'ın İslâmlaşması'nda şüphesiz en önemli katkıyı, Nisan 1781'de "Soğucak Kal'ası Muhâfızı, Çerkes, Abaza, Abzeh ve Nathukay Valisi, Pâdişâh'ın vezîri" unvânı ile Kuzeybatı Kafkasya'da görevlendirilen Ferah Ali Paşa yapmıştır. Ferah Ali Paşa, Soğucak civarında yaşayan Çerkeslerin beylerini Soğucak'a davet ederek İslâm'a girmelerini istedi. Ekim 1783'te Abaza, Abzeh, Bjeduğ, Temirgoy, Jane, Hatukay ve Mahoş beyleri Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacaklarına dâir yemin ettiler.[726] Ferah Ali Paşa'nın inşâ ettirdiği Anapa, Bâb-ı Âlî'nin Çerkesler

---

721 Kaflı, *A.g.e.* 71.

722 Adilhan Adiloğlu, "Karaçay Türklerinin İslâm Dinini Kabulü", *Turkish Studies*, 3/2, (2008), 20.

723 Adiloğlu, a.g.m. 25.

724 Ufuk Tavkul, "İslâmiyet'in XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Etkileri", *Kafkasya'da İslam Medeniyeti*, İstanbul 2000 içinde 244.

725 Bagrationi, *A.g.e.* 435.

726 *BOA. HH No. 1339*; *BOA. HH No. 1346*; Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 6b.

arasında yürüttüğü dinî faaliyetlerin merkezi oldu.[727] Çerkesleri ve Abazaları İslâm'a sokmak için büyük gayret gösteren, onlara "Müslüman olun, ahiret vardır, cehennem vardır, sonra bana dua edersiniz" diyen Ferah Ali Paşa'nın gayretleri için İstanbul'dan gelen Haberci Mehmed, "çektiğine insan takat getiremez" ifadesini kullanıyordu.[728] Müslüman olan kişilere Mehmed, Ali, Hasan, Hüseyin gibi isimler verildi ve kulaklarına ezan okundu. Akılda tutmakta zorlanmamaları için isimleri kâğıda yazılarak kendilerine verildi.[729] Ferah Ali Paşa, kendisi ve mâiyetinin kabîle mensuplarıyla kurduğu akrabalık bağından faydalanarak Anapa'ya gelen kabîle halklarına günah, helâl, haram kavramlarını öğretti. Gelin olan Çerkes kızlarına, "İslâm'ın kurallarını sorarak öğrenmelerini, çocuklarını yedi yaşına geldiğinde sünnet ettirmelerini" söyledi. Kadınlardan "kocalarına sünnet olmaları için baskı yapmalarını, sünnet olmayanları yanlarına yaklaştırmamalarını" istedi. Bu sayede erkeklerin sünnet olma talepleri arttı. Sünnet olanların isimleri değiştirildi.[730] Ancak Şapsığ ve Natuhay bölgesinde, 19. yüzyılın ilk yarısında bile erkeklerin çoğu, İslâm'ı kabul etmelerine rağmen henüz sünnetli değillerdi.[731] 1784'te Temirgoy ve Bjeduğ topraklarında birer cami yaptırıldı. Bu camilere imam ve hatib tayin edildi.[732] Soğucak civarında yaşayan Abazalar, İstanbul'a bir arzuhal sunarak "10.000 hâneden fazla nüfusları olduğunu, köylerinde camiye çevirmek istedikleri mescide bir minber ekleyerek cuma ve bayram namazlarını kılmak istediklerini, hitabeti güçlü Hacı Muhammed'in hatib olarak camiye tayinini arzu ettiklerini, civardaki müşriklerin kendilerine bakarak İslâm'ı kabul ettiklerini, padişâhın da büyük sevaba girdiğini" belirttiler.[733] Anapa'da 1785'te adliye ve ilmiye teşkilâtı kuruldu. Anapa kadılığına Taman Tatarlarından Osman Efendi tâyin edildi. Anapa kâdısı ve müftüsüne Anapa Gümrüğü'nden 30'ar kuruş aylık bağlandı. Çerkesler İslâm'ı öğretmek ve yaymak için çalışan Kırımlı Tatar din adamlarından hoşlanmıyorlardı. Ferah Ali Paşa'ya müracaat eden Çerkesler, "Bir hoca lazımdır ki, kabîleleri gezip Allah'ın ihsân buyurduğu Kurân-ı Kerim'i bize öğretsin. Fakat murdar Tatar hocaları makbûlümüz değildir. Zira canları istediğinde 'Müslüman olup, başları sıkılınca da eşi ve çocuklarının selâmeti için Müslüman olan başına şapka giyse ve boynuna haç taksa dinine zarar vermez' diye fetvâ veriyorlar. İlle de Türk hocaya muhtacız." diyerek Anadolu'dan din adamı gönderilmesini istediler.

---

727 Baddeley, *A.g.e.* 75–76.

728 *BOA. HH, 1011-C.*

729 Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 8a-9b.

730 Mehmed Haşim Efendi, *A.g.e.* 15b-17a.

731 John Longworth, *Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı*, (çev. Sedat Özden), Kayseri 1997, 116.

732 *BOA. Cevdet Evkâf No. 7384, 29824.*

733 *BOA. Cevdet Evkâf No. 29824.*

İslâmlaştırma ve Şeriât mahkemeleri kurma faaliyetleri bakımından, Kuzey Kafkasya'daki yerli din adamlarının en meşhurlarından biri Hacı İshâk Abuk'tur. Çerkeslerin çok sevip saydığı Hacı İshâk Abuk aslen Abazin'di ve Kuban nehrinin sol kıyısında yerleşmiş olan Kabardey'in büyük ve güçlü vork ailelerinden Abuk sülalesine mensuptu. Dağıstan'da medrese eğitimi gördü. Arapça, Farsça öğrendi. Nakşibendî târikatına girdi. Kabardey prensleri ve soylu ailelerinin İslâm'ı kabul etmesini sağlayan ve Büyük Kabardey Beyi Kazi Hatohşoko üstünde çok etkili ve nüfuzlu olan Hacı İshâk Abuk, onun oğulları Adil Geriy ve İsmail ile yeğenleri Sultan Ali ve İslâm beyleri yetiştirdi. Hacı İshâk Abuk, Büyük Kabardey beyleri Kazi Hatohşoko ve Adil Geriy Hatohşoko'nun verdiği destek ve imtiyazların sayesinde, sosyal konumu ne olursa olsun, suçlu ve tutuklular dâhil Kabardeyleri İslâm dinine soktu. Davalara Şerîat'a göre bakacak bir mahkeme kurarak Şerî hükümleri hayata geçirdi. Dağıstan ve Kırım'da medrese tahsili gören Urare'yi kâdı atadı. Hacı İshâk Abuk, Kur'ân-ı Kerim'i Çerkesce'ye çevirmeye de teşebbüs etti. Büyük Kabardey beyleri Kazi Hatohşoko ve Adil Geriy Hatohşoko, Arapça ve Türkçe öğrendiler. İslâmiyet'in Kabardey'de yayılması için mescidler yaptırdılar ve buralara imamlar getirdiler.[734] 1782'de Karaçay topraklarına yerleşen,[735] burada bir cami inşâ eden ve "üç yüz talebe-i ulûm"a ders veren Hacı İshâk Abuk'a 1797'de Anapa Gümrüğü'nden 30 kuruş aylık bağlandı.[736] "Eskiden putperest olan ve domuz eti yiyen" Karaçay-Malkarlar, Hacı İshâk Abuk vasıtası ile İslâm'ı kabul ettiler ve "yalnız Kur'an'da emredilen şeyleri bilir ve onu tatbik eder" hâle geldiler. Hacı İshak Abuk ve talebelerine bedeli Anapa Gümrüğü'nden karşılanmak üzere Manisa alacası ile çeşitli eşyalar gönderildi.[737]

Bâb-ı Âlî, Kuzey Kafkasya halklarının İslâmlaştırılması faaliyetine imkânları nispetinde destek verdi. Yerel dinî önderler İslâm'ı yayma hizmetlerine karşılık maaşa bağlandılar. Şapsığ ve Hatukay ulemâsından Osman ve Hüseyin efendiler, Abaza reislerinden Mehmed ve Natuhay ihtiyarlarından Supaş'a, dini ve devlete itaati anlatmalarındaki gayretlerinden dolayı Anapa Gümrüğü'nden senede yüz ellişer kuruş maaş bağlandı.[738] Kuzey Kafkasya'ya çok sayıda din adamı gönderildi. Bunların en tanınmışı Rizeli Dersiam İbrâhim Efendi idi. İbrâhim Efendi, Abaza ve Çerkes topraklarında 40 yıl dolaşarak kabîleler arasında İslâm'ı yaydı. Önceden taptıkları, hediyeler ve eşyalarla süsledikleri[739] *kodeş/kutıj* denilen kutsal ağaç-

---

[734] Noghumuka, *A.g.e.* 186–188.

[735] Klaproth, *A.g.e.* 294.

[736] *BOA. Cevdet Maarif No. 943.*

[737] *BOA. Cevdet Adliye No. 6265.*

[738] *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 9935.*

[739] Bıjiskyan, *A.g.e.* 84.

ları kestirip yaktırdı, köylerde cami yaptırdı.[740] Ancak, kutsal ağaçlar, 19. yüzyılın ilk yarısında bile saygı görüyor ve ziyaret edilerek buralarda tören yapılıyordu.[741] İbrâhim Efendi'ye Çerkes ve Abaza beylerine dağıtması için bedeli Anapa Gümrüğü'nden ödenen Manisa alacası gibi kumaşlar ve çeşitli eşyalar verildi.[742]

Camilerin masrafları Trabzon Gümrüğü'nden karşılanıyordu. Camiler basit malzemelerden yapılmıştı. Kimi caminin minaresi bir söğüt ağacından oluşuyordu. Müezzin, ezan okuyacağı zaman söğüdün gövdesinde açılmış olan çentiklerle yukarıya çıkıyor ve orada sepet şeklinde örülmüş bir yerde duruyordu.[743] 1810'da Kuban Ötesi'nde imamları bir ber'atla İstanbul'dan tayin edilmiş 80 cami vardı.[744] Camilerin bir kısmı soylular, bir kısmı halk tarafından yaptırılmıştı. Bu camilerin kimi bânileri ile imamlarının bir bölümü "hacı" sıfatı taşıyorlardı. Camiler yalnız ibadethâne değil Kur'an okumanın öğretildiği, İslâmî bilgilerin anlatıldığı birer mekteb ve medrese durumundaydı. Buradaki öğretmenler caminin imamı ya da halkın *molla* dediği Osmanlı topraklarından gelen din adamlarıydı. Mollalar isteyen herkesin kız ve erkek çocuğuna Kur'an okumasını, dinî bilgileri ve Türkçe okuma-yazmayı öğretirlerdi. Bu eğitim üç yıl sürerdi. Kâdı olmak isteyenler için eğitim on beş yıl kadar sürebilirdi. Söz konusu eğitimde, çok iyi derecede Türkçe, biraz Arapça ve Farsça öğrenilirdi. 19. yüzyılın başlarında Çerkezistan'da öğrenci sayısı 10 ile 60 arasında değişen 40 kadar mekteb vardı.[745] Cami ve mekteplerde eğitim gören talebeler için gerekli kitaplar İstanbul'dan gönderilirdi.[746]

Kabardey ve Çerkezistan'da ulemâ sınıfını oluşturan kişiler daha çok azatlı köylü ailelerindendi. Her türlü vergi ve yükümlülükten muaf olan ulemânın geçim kaynağı, emrindeki köylülerin ürettiği üründen sağladığı gelir, diğer köylülerin aynî ve nakdî olarak ödedikleri özel harçtı.[747] Caminin yakınlarında yaşayan halk, hububatın yüzde onunu, otuz inek ve öküzden bir tanesini, kırk koyun ve keçiden bir tanesini, balın yüzde birini ibadet, eğitim ve ölüm gibi olaylardaki hizmetlerine karşılık mollaya verirdi. Köylüler kış aylarında mollaya hayvanlarını beslemesi için kuru ot ve ısınması için odun verirlerdi.

---

740 *BOA. Cevdet Evkâf No. 6385.*

741 Longworth, *A.g.e.* 116.

742 *BOA. Cevdet Adliye No. 6265.*

743 Longworth, *A.g.e.* 115.

744 *BOA. Cevdet Evkaf No. 15936.*

745 Bell, *A.g.e.* 382.

746 *BOA. Cevdet Maarif No. 1245.* [Çerkes İsmail Efendi'nin Çerkezistan'da yaptırdığı cami ve medresede okuyan talebeler için gerekli kitapların İstanbul'dan gönderilmesi hakkında.]

747 Kasumov-Kasumov, *A.g.e.* 39–40.

Çeçen ve İnguş topraklarındaki cami vakıfları tarlalara, otlaklara, hayvanlara sahipti. Cami civarında yaşayan halk, ürünlerinin % 10'unu din adamlarına verirdi. Ulemâ, ganimetlerden pay alır, camilerde yapılan *hücre* denilen eğitim ve davalara bakma karşılığında gelir elde ederdi. Cami vakıfları kadıların yönetimindeydi.[748]

Osmanlı ülkesinden gelen din adamlarının gayretleri neticesiz kalmadı. 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında Türkçe Kabardeyler arasında yaygınlaştı. Kendi dillerinde kitapları olmayan Kabardeyler yazı yazarken Türkçe kullanıyorlardı.[749] Çerkezistan ve Kabardey'deki mezar taşlarının üzerinde Türkçe kitâbeler vardı.[750] Çerkesler arasında Türkçe konuşan, okuyup yazan insanlar az değildi. Köylerdeki mekteplerde Türkçe okuma-yazma öğretiliyordu.[751] 19. yüzyıl başlarında Kafkasya'yı ziyaret eden Rus tarihçi Semen Bronevski, "Çerkeslerin kendi yazıları yoktur. İslâmiyet'in gereği olarak Arap harfleri ile okuma yazma öğreniyor, Arap harfleri ile 'Türk' denilen ve Çerkesler arasında fazlaca kullanılan Tatar lehçesi ile yazıyorlar" diyordu. Türkçe, Osetler, Çeçenler ve Lezgiler arasında da biliniyordu.[752]

Nakşibendîlik Kuzey Kafkasya'ya 18. yüzyılda Dağıstan üzerinden girdi. İmam Mansur, Nakşibendî tarikâtına Dağıstan'da Buharalı bir şeyhin vasıtasıyla intisâb etmiş, Hacı İshâk Abuk Nakşibendîlikle Dağıstan'da medresede okurken tanışmıştı. İmam Mansur'un bütün Kuzey Kafkas boylarını birleştirmeye çalışarak başlattığı cihad, Kafkas halklarının Ruslara karşı savaşının ilk adımını teşkil etti ve Kuzey Kafkasya'nın kaderini değiştirdi.[753] Nakşibendîliğin Hâlidiyye kolundan olan Şeyh İsmail Kürdemirî 1810'larda Şirvân Hanlığı topraklarında anılan tarikâtı teşkilatlandırdı. Kürdemirî'nin müridleri Şeyh Has Muhammed Şirvanî, Şeyh Muhammed Yarâghî ve Şeyh Cemâl'üd-din Gazi Kumukî, Nakşibendî-Hâlidî tarikatını Şirvân ve Dağıstan'da yaydılar.[754] Dağıstan'da tarikat şeyhlerinin nüfûzu ve etkisi yerel hükümdârların iktidarını sarstığından tarikatların faaliyetlerinden endişe eden ve onları baskı altında tutan hanlar, tarikatlarla mücadele edebilmek için

---

748 Ahmadov, *A.g.e.* 30.

749 Klaproth, *A.g.e.* 34, 321.

750 Marigny, *A.g.e.* 47; Aleksandr Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, (çev. Zeki Baştımar), Ankara 1993, 21.

751 Bell, *A.g.e.* 43, 66, 92.

752 Klaproth, *A.g.e.* 35. Ayrıca bkz. Wagner, *A.g.e.* 21.

753 Allen, *History of the Georgian...*, 209–210; Mustafa Budak, "The Caucasus in the Ottoman-Russian Relations", *Eurasian Studies*, 1/4, (1994); Abdullah Saydam, "Freedom Movements in Northern Caucasus", *Eurasian Studies*, 2/1, (1995).

754 Konu hakkında bkz. Hamid Algar "A Brief History of the Naqshbandi Order", Marc Gaborieau, Alexandre Papovic, Thierry Zarcone (Ed.), *Naqshbandis. Historical Developments and Present Situation of a Muslim Mystical Order*, İstanbul 1990, 3-44.

Ruslarla işbirliği yaptılar.[755] Bu nedenle tarikatlar, Dağıstan'da yalnız Ruslarla değil, yerel hanlıklarla da mücadele ettiler.[756] Çeyrek asırlık bir suskunluktan sonra Nakşibendî tarikâtı tarafından organize edilen *Gazâvât* ile büyük dinî heyecan, Rus düşmanlığı ve mücâdelede fedâkârlık, Kuzey Kafkasyalıların kalbinde ve beyninde filizlendi. Rusların *müridizm*[757] adını verdikleri Gazâvât, Kuzey Kafkasya'da Rus yayılmasını son derece zorlaştırdı, hem moral hem de askerî, iktisadî ve malî yönden çok pahalıya mal etti.[758]

---

[755] Alexandre Bennigsen-S.Enders Wimbush, *Muslims of the Soviet Empire, A Guide*, London 1985, 9; Cafer Barlas, *Dünü Bugünü ile Kuzey Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İstanbul 1999, 44.

[756] İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958, 382.

[757] Baddeley, *A.g.e.* 72; Alexandre Benningsen-Chantal Lemercier Quelquejay, *Sûfi ve Komiser*, (çev. Osman Türer), Ankara 1988, 51.

[758] Konu hakkında bkz. W.E.D. Allen-P. Muratoff, *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828 -1921*, Cambridge 1953.; Aytek Kunduh, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, İstanbul, 1987.; Mohyieddin Izzat Quandor, *Muridism: A Study of the Caucasian Wars of Independence, 1819- 1859*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Claremont College, 1964.

Dördüncü Bölüm

XV.-XIX. Yüzyıllarda Kafkasya'da Osmanlı İdarî Taksimâtı. (Tâbi Devletler ve Osmanlı Eyâletleri)

Kafkasya'daki Osmanlı hâkimiyeti 15.-16. yüzyıllardaki fetihlerle genişlemiş, idarî taksimât ve teşkilat, hem fetihler hem de yürütülen imâr ve iskân faaliyetleri neticesi tesis edilmiş ve geliştirilmişti. Kafkasya'ya yönelik bir tehdit durumunda veya dinî, askerî, iktisadî sebeplerle Kafkasya topraklarında doğrudan denetim sağlamak için idârî yapılanmaya giden Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da kurulan eyâletleri istikrarsız, kısa ömürlü ve maliyeti çok yüksek idârî birimlerdi.

16. Yüzyılın sonunda Kafkasya'nın tamamında tesis edilen Osmanlı idarî ve askerî varlığının sürdürülmesi, giderek daha artan yüksek maliyeti nedeniyle çok büyük malî olumsuzluk ve parasal istikrarsızlığa yol açtı. Dağlardaki Çerkesler, sahildeki Abazalar, Güney Kafkasya'daki Gürcü devletleri ve Dağıstan çok fazla bölünmüş olduğundan neredeyse kendisi ile konuşulabilecek bir siyasî birim yoktu. Silahlı büyük toprak sahipleri o derece güçlüydü ki kral ve prensler bunların üzerinde denetim kuramamakta, soylular, güç kazanmak isteyen kral ve prensleri devirebilmekte ve bir başkasını seçebilmekteydi.

Sarp ve aşılmaz Kafkas Dağları, ince bir sahil şeridinin ötesine askerî birlikler sevk etmeyi çok zorlaştırmaktaydı. Bâb-ı Âli bu nedenle Dağlıları kendi hâline bırakarak Faş, Sohum, Soğucak, Anapa, Taman ve Azak gibi tahkim edilmiş limanlara yöneticiler tâyin etmeyi ve daha ötedeki toprakların efendileri ile siyasî pazarlık yapmayı tercih etti.

Osmanlılar ve Safevîler arasında sınır bölgesi olan Güney Kafkasya'nın denetimi önemli bir mâliyet gerektirecekti. Bölgede yüzyıllardır yerleşmiş, kendi ülkelerinde itibar sahibi, vergilerin nasıl toplanacağını bilen, tâbi hânedânların varlığını ve özerk bir hükümdar olarak onurunu hiç bir zaman sorgulamayan, kralı ve prensi azletse hatta katledilse bile yerlerine her zaman aynı hânedânın bir başka

üyesini tâyin eden Osmanlı Devleti, yerel krallık ve prensliklerin kendi ordularını oluşturması sureti ile Osmanlı çıkarlarını İran'a ve yandaşlarına karşı emniyet altına almayı tercih etti.

Bâb-ı Âlî için ittifâkları belirleyen husus din ya da dil değil, reel politik durumdu. 1578-1612 yılları arasında Gürcistan'ın üç kraliyet hânedânı (Kartli, Kahet, İmeret) arasında sürekli, geniş kapsamlı, masraflı ve gerektiğinde güç kullanılan çetin bir diplomasi uygulayan Osmanlılar, Gürcü aristokrasisinin değişik hizipleri arasında destek bulmak için büyük çaba harcadılar ve önemli masraflara katlandılar.[1]

Osmanlı Devleti, kabîle bağlarının güçlü olduğu, coğrafî şartlar yüzünden hiç bir zaman siyâsî bütünlük teşkil edememiş, ulaşımın ve ikmâlin güç ve masraflı olduğu Kuzey Kafkasya'da, merkez eyâletlerin idarî yapısını kabul ettirerek bölgeyi yönetmek için daimî ve yöneticileri tâyinle gelen idarî yapılar kurmak yerine, Ortaçağ'dan beri Kuzey Kafkasya'da hükümrân olan mahallî hânedânlara geniş hareket-alanı tanıdı.

Karadeniz'in kapalı bir Osmanlı iç denizi olarak kaldığı 300 yıl boyunca ticaretin denetimi, vergilendirme ve ödüllendirme, mahallî güç sahipleri ile siyasî ve askerî ittifaklar sistemi işe yaradı. Kafkasya'ya yönelik Rus tehdidinin ortaya çıkmasından sonra ise Osmanlı Devleti yeni bir ittifak ve hâkimiyet unsuru buldu. "İslâmiyet." Diğer taraftan, Kuzey Kafkasya halkları, yüzlerce yıl süren Osmanlı hâkimiyeti döneminde dil, din, kültür ve geleneklerini koruma imkânı buldular. Özellikle Müslüman halklar arasında Osmanlı Devleti'ne karşı saltanâtın sonuna kadar sürecek olan bir gönül bağı meydana geldi.

1. Tâbi Devletler

Megrel Prensliği

A. Tarih

Başkenti Odişi ovasında, Çhouşi ırmağı kıyısında yer alan Zugdidi/Odiş olan, Osmanlı kaynaklarında *Dadyan, Mikril, Mikrilistan* olarak geçen Megrel Prensliği (*Sa-Megrelo Samtavro*), 1451'de Osmanlı tâbiiyetine girdi. Megrel, 1461'de *Dadyan* unvânı alan Dadiani Hânedânı tarafından idare ediliyordu. Dadiani Hânedânı Ortaçağ'da Gürcistan'ın büyük soylularından olan Vardanidze ailesinden iniyordu. Kışlık sarayları Zugdidi'de, yazlık sarayları Gorda'da olan dadyanlar, 18. yüzyılda Abhazistan sınırına yakın Rukhi (Os. Ruh) Kalesi'nde de oturdular.

---

[1] Murphey. *A.g.e.* 56.

Osmanlı hâkimiyeti boyunca tahtta kalan, Osmanlı belgelerinde *Melik* ya da *Dadyan* olarak geçen Megrel dadyanları, I. Liparit (1414-1470), oğlu Samsan-üd Devle (1470-1474), amcası II. Vamık (1474-1482), Samsan-üd Devle'nin oğlu II. Liparit (1482-1512), oğlu III. Mamia (1512-1532), oğlu I. Levan (1532-546, İmeret Kralı III. Bagrat tarafından tahttan indirildi), oğlu III. Giorgi (1546-1574 kendisini Dîvân-ı Hümâyûn'a şikâyet eden kardeşi tarafından tahttan indirildi, 1574-1582), kardeşi IV. Mamia (1574 III. Giorgi tarafından tahttan indirildi, 1582-1590), kardeşi I. Mamuka/Menuçehr (1590-1611), oğlu II. Levan (1611-1657), yeğeni III. Liparit (1657-1658 tahttan indirilip İstanbul'a sürüldü), I. Menuçehr'in yeğeni III. Vâmık (1658-1661 Svanlarla yapılan savaşta öldü), III. Liparit'in kardeşi III. Levan (1661-1681), oğlu IV. Levan (1681-1691 tahttan feragat edip İstanbul'a geldi), III. Liparit'in oğlu IV. Giorgi (1691-1704 İmeret Kralı VI. Giorgi tarafından tahttan indirildi), oğlu I. Katsia (1704-1710), kardeşi Becan (1710-6 Haziran 1728, Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa'nın oğlu Yusuf Paşa tarafından idâm edildi), oğlu Otia (6 Haziran 1728-1744), oğlu II. Katsia (1744-6 Aralık 1788) oğlu Grigor (6 Aralık 1788-1791 kardeşi Mamuka/ Menuçehr tarafından tahttan indirildi, 1794-24 Şubat 1802 kardeşi Tariel tarafından tahttan indirildi, 1802-23 Ekim 1804 karısı tarafından öldürüldü), kardeşi II. Mamuka/Menuçehr (1791-1793 kardeşi Tariel tarafından tahttan indirildi), kardeşi Tariel (1793-1794 Dîvân-ı Hümâyûn'un talimâtıyla tahttan indirildi, 1802 Grigor tarafından tahtan indirilip katledildi) ve Grigor'un oğlu V. Levan (23 Ekim 1804-11 Mayıs 1840)'dı.

Megrel Prensliği 1590'larda 10.000 kadar süvari çıkarabilmekteydi. Gürel, İmeret ve Abhazistan'a hâkim olmak isteyen II. Levan, 1623'te İmeret, 1628'de Abhazya topraklarına saldırdı ve buraları yağmaladı. 1633'te Osmanlı tâbiyetinden çıkıp Safevîlere tâbi olan II. Levan, 1634'te Abhazya'ya saldırdı. Ülke tahrip edildi ve bir bölümü Megrellerin eline geçti. 1636'da Rusya'ya elçi gönderen II. Levan, aynı yıl yeniden Osmanlı hâkimiyetine girdi ve Gürel ile İmeret'e saldırılarına son verdi. 1638'de Gavriil isimli bir elçi göndererek Çar Mihail Romanov'tan himâye anlaşması talep eden II. Levan, ülkesini Abaza akınlarından korumak amacıyla 1640'ta Abhazya sınırına *Kelasuri Duvarı* denilen uzun bir sur inşâ ettirdi. Ancak, Abazalar 1680'lerde İngur nehrine kadar olan toprakları Megrellerden geri aldılar.

Megrel Dadyanı IV. Giorgi ile oğlu Becan, Gürel topraklarını ele geçirmek ve Gürel tahtına sahip olmak için çaba gösterdiler. Gürel topraklarına saldıran IV. Giorgi'nin işgâl ettiği Cilaze ve Mekaze bölgeleri, Gürel Dadyanı III. Mamia'nın şikâyeti üzerine, Dîvân-ı Hümâyûn'un görevlendirdiği Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa tarafından 1708'de Megrel'den alınarak Gürel'e geri verildi.[2]

---

[2] *BOA. MD No. 115*, 686.

Gürel Meliki IV. Giorgi, tahtını ele geçirmek isteyen Becan'ı Nisan 1725'te İstanbul'a şikâyet etti. Gürel ve Megrel arasındaki mücâdelenin önlenmesi ve anlaşmazlığın hâlli için Çıldır Beylerbeyi Şehsüvarzâde Mehmed Paşa memur edildi.[3] Taraflar arasındaki düşmanlıktan sorumlu tutulan ve Gürel topraklarına saldırmaya devam eden Becan 6 Haziran 1728'de idâm edildi. Megrel tahtı, Çıldır ve Tiflis Beylerbeyi İshak Paşa'nın arzı üzerine, Becan'ın oğlu Otia'ya verildi.

Megrel Dadyanı V. Katsia, 1776'da ülkesine saldıran Abhazya Hâkimi Zurab, yeğeni Kialış Ahmed Bey, Abjıw Prensi Bekir Bey ve Samurzakan Prensi Levan komutasındaki Abazaları, Rukhi Kalesi yakınında yendi.

Abhazya Hâkimi Kialış Ahmed Bey 1802'de Megrel topraklarına saldırarak Anakara Kalesi'ni ele geçirdi. Dadyan Grigor'un oğlu Levan kalede hapsedildi. İmeret Kralı II. Solomon'un da ülkesine saldırması üzerine iyice bunalan Grigor, topraklarının işgâlden kurtarılması ve oğlunun serbest kalması için Rusya ile himâye anlaşması imzalamak üzere görüşmelere başladı. Çar I. Aleksandr, Grigor'un ölümünden sonra 4 Aralık 1804'te anlaşmayı onayladı.

Prens Levan, Rusların aracılığı ve Dîvân-ı Hümâyûn'un talimâtıyla Kialış Ahmed Bey tarafından hapis tutulduğu Anakara Kalesi'nden 2 Nisan 1805'te serbest bırakıldı. Megrel tahtına çıkan V. Levan'ın 1806'da Osmanlı tâbiyetinden çıkarak Rusya himâyesine girmesiyle Megrel Prensliği üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti son buldu. V. Levan'ın 11 Mayıs 1840'ta tahttan ferâgatinden sonra yerine oğlu Davit geçti. Davit'in 30 Ağustos 1853'te ölünce, altı yaşında tahta geçen oğlu Nikola, Rusların baskısı ile 4 Ocak 1867'de tahtını bıraktı. Megrel toprakları Rusya'ya ilhâk edildi.

B. Toplum ve Ekonomi

Ülke dağlar, tepeler, vadiler ve ovaları ile büyük bir manzara çeşitliliğine sahipti. Denizden birden bire yükselen dağlar meşe, köknar, ceviz, kestane, karaağaç, defne ve kiraz ağaçlarından meydana gelen ve sık sık otlaklar ve mısır ekili açık alanlarla kesilen geniş ormanlarla, düzlük yerler ise bataklıklarla kaplı,[4] Karadeniz'in rüzgârlarına açık, yağışlı ve rutubetli bir ülke olan Megrel'de Zugdidi / Odiş dışında şehir yoktu. Ülkenin içlerine doğru dağlık arazi başlamakta tepeleri karlı dağlar yükselmekteydi. Meskûn yerler köylerdi. Sahil köylerinde evler dağınık durumdaydı.[5] Kıyıya vuran dalgalar, ırmakların ağızlarının kum ve çakılla kapanmasına ve bataklıklar oluşmasına neden olmaktaydı.[6]

---

[3] *BOA. MD No. 133*, 186.

[4] Chardin, *A.g.e.* 111; Haxthausen, *A.g.e.* 17.

[5] Bu durum XIX. yüzyılda bölgeye gelen seyyahların da dikkatini çekmişti. Wagner, *A.g.e.* 324.

[6] Wagner, *A.g.e.* 327.

Bataklık ve yoğun bir bitki örtüsü ile kaplı arazi sağlığa zararlı, sıtma ve veba salgınlarına elverişili bir iklime yol açıyordu. Etrafları yol ve çitle çevrili olan ve tümü ahşaptan yapılan evler[7] *cargvali* ve *oda* olmak üzere iki tipti. Fakirlerin evlerinde kat yoktu soyluların evlerinde ise sadece bir kat vardı.[8] Cargvali tek odalı bir kulübeydi. Odanın merkezinde geceleri aydınlatma ve kış aylarında ısıtma için yararlanılan bir ocak vardı. Toprak (dünya), Cennet ve Cehennem'i temsil ettiği düşünülen ocak kutsal kabul edilirdi. 18. yüzyılda cargvali konut olmaktan çok mutfak olarak kullanıldı. Sahil köylerindeki evler sık sık yaşanan su baskınları ve sellerde kaymamaları için toprağa çakılan kazıkların üzerinde inşâ edilirlerdi. Yer seviyesinden yükseltilmiş bu evlere *oda* deniliyordu. 2-4 arasında odası ve her odada ocak bulunan bu evler kolayca sökülüp başka yerde yeniden inşâ edilebilirdi. Evlerde *kvevris* denen ve şarap da depolanan bir kiler vardı. Evlerin pencereleri, balkon sütun ve kemerleri, çiçek ve yaprak gibi oyma bezemelerle süslenirdi. Zemini hasırla kaplı evlerde insanlar, ot ya da yaprak doldurulmuş yatakların üzerinde uyurlardı. Evlerinin zemini halılarla kaplı olan soyluların tabak, bardak, sürahi gibi mutfak eşyaları gümüşten fakirlerin ise tahtadandı.

Megrel halkı dört sınıfa ayrılmıştı. En üstte dadyanlar yer alıyordu. Bunlar hükümdar ailesine mensup şahıslar olup arazilerin ve köylerin çoğu dadyanlara aitti. Dadyanların altında *tavat* denilen soylular vardı. Dadyanlara askerî hizmetle yükümlü olan tavatlar da çok sayıda köye ve bu köylerden vergi toplama hakkına sahiptiler. Daha sonra aznavur denilen dadyanlara hizmet etmekle yükümlü olan özgür köylüler ile toprağa bağımlı köylüler yer alıyordu. Köylüler kendilerini acımasızca sömüren efendilerine vergi olarak tahıl, hayvan, şarap ve yiyecek verir, yaz aylarında iki ya da üç gün soyluların işlerini yaparlar ve dadyanların emrinde savaşa giderlerdi.[9] Dadyan ve soyluların en büyük meşgalesi özel yetiştirilmiş av kuşları ile çıktıkları günlerce süren avlardı. Sülün, domuz, ayı, geyik ve çakalların avlandığı bu meşgale, dadyan ve soylularla, maiyetlerine ve hayvanlarına yemek ve yem vermek zorunda olan köylüler için tam bir yıkımdı.

Toprakları fazla verimli olmayan Megrel'de buğday, arpa, darı, nemli çukur yerlerde ve sulak vadilerde keten ve kenevir ile sebze, meyve ve az miktarda pirinç üretiliyordu. Buğday ve arpa az ekilir, topraklar nemli olduğundan tarlalar sürülmez, tohumlar toprağın üstüne serpilirdi. Başka tahıllar ekilecek olduğunda toprak tahta sabanlarla sürülürdü. Bütün Kafkasya'da olduğu gibi Megrel'de de köylüler bu işleri şarkılar söyleyerek yaparlardı.[10] Yaz erken geldiğinden buğday

---

[7] Laurence Oliphant, *The Trans-Caucasian Campaign of the Turkish Army Under Omer Pasha.* Edinburgh *1856.*170.

[8] Chardin, *A.g.e.* 118.

[9] Chardin, *A.g.e.* 120; Oliphant, *A.g.e.* 148-149.

[10] Chardin, *A.g.e.* 111-113, 115.

hasadı Mayıs sonlarında başlardı. 17. yüzyılda mısır ekimi başladı.[11] Nemli bir ilkbahar mevsiminin hububatın yeşilken çürümesine yol açması, Temmuz-Ekim arasındaki rutubetli sıcakların,[12] hububat ürününde kötü etki yapması ve çürümeden saklamayı güçleştirmesi yüzünden hasat sonrası ikinci ürün olarak başlayan mısır ekimi giderek yaygınlaştı. Ağaçların etrafında büyüyen ve dört yılda bir budanan asmalarda bağcılık yapılan ve mükemmel şaraplar imal edilen ülkede[13] ipek de üretiliyordu. İpekböceklerini besleyip yetiştirmek kadınların işiydi. Bol otlu yaylalarda koyun, zayıf ve etleri tatsız keçi, eti çok ve lezzetli olan domuz, sığır ve at yetiştirilirdi.[14] Halkın başlıca gıdası, mısır ekmeği, peynir, çeşitli otlar ve balkabağı idi.[15] Ürünler ve mallar, ülkede eşek ve katır bulunmadığı[16] için sığırların çektiği kağnılarla taşınırdı.[17] Megreller bütün Batı Gürcistan'da çobanlık ve celeplik yapıyorlardı.

Odiş, Gorda ve Rukhi'de haftalık *bazar*lar ve yılda bir kez panayır kurulurdu. Büyük köylerde de haftalık pazarlar vardı. Megreller, panayırlara darı, ipek, taze ve kuru meyve, ceviz, bal, balmumu, deri, kürk, şarap, koyun, at, kereste ve köylerde yapılan ahşap ve toprak kap kacakları getirirler, bunların yerine takas yoluyla tuz, yün, kumaş, giyecek ve silah alırlardı. Megrel'in en önemli iskelesi, Osmanlıların elinde bulunan Faş'tı. Tüccar zihniyetli olan Megreller, Faş iskelesinden içeriye doğru, ülkenin taşımacılığa elverişli tek suyolu olan Faş nehri üzerinden kayık ve melekse gibi küçük teknelerle ulaşım, ticaret ve kaçakçılık yapıyorlardı.

Megrel Hıristiyan/Ortodoks bir ülkeydi. Megrel başpiskoposu, Rion nehrinin kolları Tekhuri ve Abasha çayları arasında, 10. yüzyılda yapılmış olan Martvili Manastırı'nda ikâmet ediyordu. Dadyanlar savaşa gittiklerinde piskopos, papaz ve keşişler de peşinden giderlerdi. Sultan II. Selim devrinde bütün manastırların vakıf olarak ilan edilmesine karşılık, papaz ve keşişler gelirlerini artırmak için prensin ve soyluların hizmetine girer, kâtiblik, vâizlik ya da öğretmenlik yaparlardı. Ülkede meskûn bölgelere uzak ve sarp yerlerde inşâ edilmiş olan her birinde birkaç rahip ve rahibe yaşayan çok sayıda manastır ve kilise mektebi vardı. Kız mektepleri, erkek mekteplerinden daha fazlaydı. Ancak, hem Megrel'de hem de

---

[11] Bir Amerika bitkisi olan mısır, 1500'de İspanya'ya, 1515-25'te Portekiz'e, 16. yüzyılda ise Mısır üzerinden Anadolu'ya geldi. Buradan Kafkasya'ya geçti ve 17. yüzyılda Gürcistan'a ulaştı. Peter Mikhailovich Zhukovsky, *Türkiye'nin Zirai Bünyesi (Anadolu)*, (Çev. Celal Kıpçak, Haydar Noruzhan, Sabir Türkistanlı), Ankara 1951, 365-368.

[12] Konu hakkında bkz. Haxthausen, *A.g.e.* 22.

[13] Chardin, *A.g.e.* 111.

[14] Chardin, *A.g.e.* 115,117.

[15] Oliphant, *A.g.e.* 74.

[16] "Gürcistan ve Mikril'de eşek ve katır yoktu." [Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 183.]

[17] Oliphant, *A.g.e.* 69.

tüm Gürcistan'da rahibe manastırları kutsallık için eğitme ve dünyayı gönüllü olarak reddetme mektepleri değil, cariye olarak satılmaktan kurtulmak isteyen kızların ve bakıma muhtaç kadınların sığınma yerleriydi. Kızlar eğitimden sonra manastırda kalır ya da soyluların hizmetine girerlerdi. Rahibeler vaaz verir, çocukları vaftiz eder ve nikâh kıyarlardı.[18]

Yakışıklı, asil yüz hatlarına ve açık bir ten rengine sahip olan,[19] Kuzey Kafkasyalılar gibi diz kapaklarına kadar uzanan elbiseler ve tozluk sarılı şalvar giyen din adamları dışında genellikle sakal bırakmayan Megrel erkekleri kalpak yerine keçe kumaştan yapılmış düz başlık kullanır, başlığın uçları çene altına bağlanırdı.[20] Kemerlerinde komşularından kaçırdıkları ya da savaş ve baskınlarda elde ettikleri insanları ve hayvanları bağlamaya yarayan bir ip taşırlardı.[21] Megreller, Çerkes ve Abazaların aksine üstlerinde silah taşımazlardı.[22]

Ticaret Megrelli, Osmanlı, İranlı ve Yahudi tâcirlerin elindeydi. Megrel'de yerel pazarlardan aldıkları ipeği Osmanlı ve İran topraklarına götürerek satan Yahudi tüccarlar vardı. Osmanlı tüccarları *melekse* denilen teknelerle Karadeniz ya da Çoruh nehri yoluyla Megrel iskelelerine kumaş, tuz, barut, bakır ve demir eşya ile silah getirir, karşılığında köle ve câriye, şimşir, zerdeva ve kunduz kürkleri, bal ve balmumu alırlardı.[23] 17. yüzyılda Megrel iskelelerine İstanbul ve Kefe'den yılda 12 yelkenli gemi, Trabzon, Gönye ve Rize'den altmışın üzerinde filika geliyordu.[24] Megrel'de üretilen ip veya kumaş hâlinde keten, kenevir, keten tohumu, sığır derileri, ham ipek, Osmanlı topraklarına ihrâc ediliyordu. Osmanlı tüccarları Megrel'le yapılan ticaretten çok büyük kârlar elde ediyorlardı.[25] Tavernier, 1664'te "Türkiye'de tüketilen demirin büyük bölümünün Megrel'den geldiğini" yazar. İstanbul'a gelen Megrel elçileri Pâdişâh'a hediye olarak "demir, çelik ve esir" getiriyorlardı.[26]

Ülkedeki en önemli iktisadî faaliyet olan esir ticareti çok yaygındı. Soylular köylü ve kölelerinin kadınlarını ya da çocuklarını satabilirlerdi.[27] Aileler bile çocuklarını kumaş ve başka mallar karşılığında çerçilere verirdi.[28] Genellikle soylu

---

[18] Tavernier, *A.g.e.* 307, 309-310.
[19] Wagner, *A.g.e.* 294.
[20] Oliphant, *A.g.e.* 169.
[21] Chardin, *A.g.e.* 122.
[22] Oliphant, *A.g.e.* 170.
[23] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 56.
[24] Chardin, *A.g.e.* 126.
[25] Chardin, *A.g.e.* 126.
[26] Tavernier, *A.g.e.* 306-307; Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I, 453.
[27] Chardin, *A.g.e.* 126.
[28] Tavernier, *A.g.e.* 306.

ailelerden gelen piskoposlar ve kilise yetkilileri, yargılama yetkisine sahip oldukları kişileri ve daha çok para kazanmak için yakışıklı çocuklarla güzel kızları, Osmanlı tüccarlarına satarlardı.[29] 1670'lerde yalnız İstanbul'a yılda gönderilen köle sayısı 3000 kadardı.[30]

Megrel korsanları, zaman zaman Doğu Karadeniz kıyı köylerini basar, halkını esir, mallarını yağma ederlerdi.[31] Bu saldırılara engel olmak için denizyolu ile Megrel'e silah getirilmesi yasaklanırken,[32] Cenevizliler tarafından 15. yüzyılda İngur nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yerde yapılmış olan harap hâldeki Sâzîr Kalesi (San Ancelo, Gür. Satonco) tâmir edildi.[33] Megrel'e "meşin, tuz, yarak, libas ve zehâyir" götürülmesine engel olmaları, "Karadeniz'deki sancak beğleri ile iskele emînleri ve kâdılara" emredildi.[34] Megrel toprakları da Abaza korsanların saldırısına uğramaktaydı. Megrel Dadyanı III. Giorgi'nin denizden gelerek ülkesini harap eden "Abaza'nın mazarrâtının def'i içün bir iki kayık binâ eylemek" isteği olumlu karşılanarak, Erzurum beylerbeyine "Batum sancağından akça, kifâyet kadar üstüpü ve zift ile kalafatçı" göndermesi emredildi.[35]

Megrel, iki yük (200.000) akça tutan cizye vergisi karşılığında Tersâne-i Hümâyûn için yılda 80.000 *Halep arşını* (54.400 m.) *kirpas* (keten ve kenevirden dokunmuş yelken bezi) verirdi.[36] Kirpas, İstanbul'dan gönderilen tersane ambarının bir emînine teslim edilirdi.[37] Cizye nakit olarak verildiğinde elçilerle İstanbul'a gönderilirdi.[38] Megrel'in ödediği cizye, bazı yıllar İstanbul'dan deniz yoluyla Kefe üstünden Megrel'e gelen görevlilerce tahsil edilirdi.[39] Megrel İstanbul'dan gelen bir çavuş vasıtası ile Osmanlı Sarayı için üç yılda bir 7 genç köle ve 7 genç câriye gönderirdi. Megrel dadyanları İstanbul'a gelerek Pâdişah'ın huzuruna da çıkarlardı. III. Giorgi 1560'da Kânunî Sultan Süleyman'ın huzuruna çıkmış, efendisine kıymetli bir kristal kase ile ender güzellikte 20 beyaz şahin hediye etmişti.[40]

---

[29] Tavernier, *A.g.e.* 309.

[30] Chardin, *A.g.e.* 120.

[31] *BOA. MD No. 12*, Hk. 673, 1077; *MD No. 14*, Hk. 60; *"Dadyan ve oğulları on beş aded donanma ile iki kere Arhavi, Gönye ve Atina nâhiyelerine gaaret edüp, ehl-i iyâli kaparak esir edüp ve nice nzkı gaaret edüp"* (*BOA. MD No. 14*, Hk. 60).

[32] *BOA. MD No. 12*, Hk. 1077.

[33] *BOA. MD No. 12*, Hk. 898.

[34] *BOA. MD No. 30*, Hk. 396.

[35] *BOA. MD No. 24*, Hk. 330.

[36] *BOA. İbnülemin Hâriciye No. 61.*

[37] *BOA. İbnülemin Hâriciye No. 11, 12, 61.*

[38] *BOA. İbnülemin Hâriciye No. 231.*

[39] *BOA. MD No. 85*, Hk. 438, 495.

[40] Zinkeisen, *A.g.e.* 3, 139.

Bazı tarihçiler uzak sınır boylarındaki tüccarların mâruz kaldığı sıkıntıların İstanbul'da pek ciddiye alınmadığını düşünseler de Pâdişâh ve Dîvân-ı Hümâyûn, ticaret için Megrel üzerinden Osmanlı topraklarına gelecek Kartlili tüccarların Megrel ülkesinde engellenmemesi, kendileri, hayvanları ve mallarının emniyet içinde geçmelerinin temini hususunda Megrel dadyanına emir bile gönderirlerdi.[41]

C. Osmanlı Kaleleri

Megrel üzerinde Osmanlı hâkimiyetini ve denetimini sağlayan ve Osmanlı toprağı kabul edilen Faş, Anakara ve Ruh kaleleri, Megrel topraklarındaydı. Faş, Trabzon eyâletine bağlı bir sancak hâlinde teşkilatlandırılmıştı.[42] Ancak, Faş Kalesi, 18. yüzyılda idarî ve askerî bakımdan Çıldır eyâletine bağlıydı. Çerkezistan'dan Abhazya ve Megrel'e gelen ve Karadeniz sahiline ulaşan yol, adı geçen kalelerin önünden geçiyordu. Bir başka yol da Megrel topraklarından geçerek Gürel'e ulaşıyordu. Ancak bu yollar araba ve deve ile seyahat etmeye imkân vermediği için ulaşım sadece at ve katırla sağlanırdı.[43] Megrel Dadyanı, bu kalelerin muhâfızları ile birlikte hareket etmekle sorumluydu. Kalelere ya da kalelere gidip gelenlere, Abaza eşkıyası tarafından bir saldırı olması hâlinde, uğranılan zararın bedeli dadyandan tahsil edilirdi.[44]

a) Anakara Kalesi

İngur nehrinin Karadenize döküldüğü yerin yakınındaki Anakara, küçük bir iskelesi olan, Türkler, Ermeniler ve Megrellerin yaşadığı bir kasabaydı. "Batum sancağında vâki"[45] Anakara Kalesi, Batı Gürcistan'ın güvenliği maksadıyla 1703-1704'te tâmir edildi. 1708/1709'da kalenin taştan olarak inşâsı, Megrel Dadyanı'na emredildi. Ancak Megrel halkı "Anakara Kalesi ile memleketleri arasında birçok dağ ve nehir olması ve memleketlerine uzak bulunması", öte yandan "civarında dağ ve kireç olmamasından dolayı kendilerince inşası mümkün olmadığını" bildirerek inşâsından affedilmelerini istediler.[46]

Kalede genellikle Anakara muhâfızlığı görevi de uhdesinde olan Gönye sancakbeyinin arzı ile tâyin edilen bir dizdârla,[47] İstanbul'dan gönderilen yeniçeri,[48]

---

[41] DA.G.M. (Yay.), 6 *Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet-Transkripsiyon ve İndeks*, Ankara 1995, II, Hk. 863.

[42] Faş Kalesi hakkında aşağıda Trabzon Eyâleti bölümünde ayrıntılı bilgi verilecektir.

[43] Kırzıoğlu, a.g.m. 136.

[44] *BOA. Cevdet Hâriciye No. 4637.*

[45] *BOA. İbnülemin Askeriye No. 6127.*

[46] *BOA. Cevdet Askeriye No. 37715.*

[47] *BOA. İbnülemin Askeriye No. 6127.*

[48] *BOA. MAD No. 17328; MAD 20100; MAD No. 21459.*

cebeci ve topçularla[49] müstahfız,[50] yerli kulu, azeb ve gönüllü sınıflarından askerler görev yapıyorlardı.[51] Kaledeki askerlerin, "Abazaların saldırıları yüzünden can ve mallarının tehlikede olduğunu, zahirelerinin kalmadığını" ifade etmeleri üzerine Mart 1709'da kalede 200 *yamak* görevlendirildi. Trabzon Valisi Abdullah Paşa'nın talebi ile kalenin Gürcü ve Abaza eşkıyasının saldırılarından korunması için Kasım 1714'te dört gemi gönderildi.[52] Anakara Kalesi'ni koruyan gemilerin kapdan ve leventlerinin ücretleri Trabzon cizyesinden ödeniyordu.[53]

Osmanlı-İran savaşlarının 1723'te yeniden başlaması üzerine önemi artan Anakara Kalesi'nin, tahkimine ve ikmâline daha fazla özen gösterildi. Abazalar tarafından tahrip edilen Anakara Kalesi, Faş Muhâfızı Halil Paşa tarafından 1732'de içinde bir cami ile birlikte Gönye'den getirilen taşlarla yeniden yapıldı.[54] Camide görevli imam ve hizmetlilerin maaşı Batum Mukâtaası'ndan ödeniyordu.[55] Vergi vermedikleri, yol kesme, fesad ve eşkıyâlık yaptıkları için Of kazâsına tabi 7 köyle dışarıdan gelerek Of'a yerleşen Ayaslu ve Kolotlu kabîleleri halkı Anakara Kalesi ve civarına iskân edildiler.[56]

Kaleye asker, zâhire ve mühimmat sevkini kolaylaştırmak için 1741/1742'de Gönye ve Batum'dan Faş ve Anakara'ya ulaşan yollar düzeltildi ve temizletildi. Anakara Kalesi'ndeki askerler için gerekli zâhire İsakçı ambarından gönderilirdi.[57]

Anakara Kalesi'nde 1746'da 187,[58] 1748'de 126,[59] 1766'da 103 yeniçeri[60] vardı. Kaledeki askerlerin maaşı ve diğer masrafları 17. ve 18. yüzyıllarda Erzurum Hazînesi, Erzurum Gümrüğü[61] ve Sayda Mukâtaası'ndan[62] karşılanıyor, yeniçerilere *çuha bedeli* ödeniyordu.[63]

---

[49] *BOA. Yeniçeri Defterleri No. 34201* [Anakara kalesi muhafazasındaki Dergâh-ı Âli yeniçerilerinin yoklama defteri.]; *BOA. Cevdet Askeriye No. 37898.*

[50] *BOA. MAD No. 17158; MAD 17245, MAD No. 17254.*

[51] *BOA. D.BŞM No. 7137.*

[52] *BOA. İbnülemin Bahriye No. 1364.*

[53] *TŞS 1895-81*, 34.

[54] *BOA. Cevdet Askeriye No. 13018, No. 34557, No. 52669.*

[55] *BOA. Ali Emirî I. Mahmud No. 16953.*

[56] İbrâhim Sezgin, "17. Asırda Of Kazâsının Nüfusu", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2005)*, Trabzon 2006, 155, not 23.

[57] *BOA. Cevdet Askeriye No. 47192.*

[58] *BOA. Cevdet Askeriye No. 30204.*

[59] *BOA. K.Kepeci No. 4785.*

[60] *BOA. Cevdet Askeriye No. 38315.*

[61] *BOA. Cevdet Askeriye No. 39854, No. 48648.*

[62] *BOA. Cevdet Askeriye No. 13379.*

[63] *BOA. Ali Emirî I. Mahmud No. 3334; BOA. Cevdet Askeriye No. 14306.*

Kartli-Kahet'in 1783'te Rus himâyesi altına girmesi üzerine Sultan I. Abdülhamid'in "ol taraflara takviyet verilsin" emri[64] ve Ruslardan destek alan II. Erekle'nin muhtemel saldırılarına karşı Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın arzı doğrultusunda Anakara Kalesi tâhkim edildi, asker sayısı artırıldı ve savunması için yerli askerler görevlendirildi.[65] Kaledeki muhafızların maaşı 1800'de Bedreme /Tirebolu Mukâtaası gelirinden ödenmişti.[66]

b) Ruh Kalesi

Megrel Dadyanı Katsia'nın oğlu Prens Liparit'in Osmanlılara terk ettiği[67] Megrel topraklarında, Abhazistan sınırına yakın bir yerde 1703'te daire şeklinde küçük bir yapı olan Ruh Kalesi ve Şalta vadisinin yukarı kesiminde Hihani Dağları eteklerinde 11. yüzyıldan kalma bir hisarın kalıntıları üzerinde Hıta Kalesi inşâ edildi. 1704'te Ruh Kalesi'ne yeni muhâfız askerleri gönderildi. Hıta Kalesi ise aynı yıl (1704) Megreller tarafından yıkıldı. Ruh Kalesi 1723'te temellerine kadar yıkılıp yeniden inşâ edildi.

Kalede İstanbul'dan gönderilen yeniçeriler,[68] günlüğü 40 akça olan bir topçu başının[69] emrindeki topçular ve cebecilerle,[70] müstahfız[71] ve yerli kulu sınıflarından askerler bulunuyordu.[72] Kalede 1748'de 94,[73] 1766'da 76 yeniçeri[74] görevliydi. Bu yeniçerilere *çuha bedeli* de ödeniyordu.[75] Ruh Kalesi'ndeki askerlerle, kaledeki camide hizmet edenlerin maaşı, masraf ve zâhire bedelleri,[76] Sinop[77] ve Sayda[78] mukâtaaları ile Erzurum Gümrüğü'nden[79] karşılanıyordu.

---

[64] *BOA. HH No. 910.*

[65] Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 154.

[66] Ayhan Yüksel, *Tirebolu Bir Sahil Kasabasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1788–1858)*, İstanbul 2003, 256, 258.

[67] *BOA. MD No. 115*, 445.

[68] *BOA. MAD No. 17328.*

[69] *BOA. Cevdet Askeriye No. 10077.*

[70] *BOA. Ali Emirî III. Ahmed No. 13833.*

[71] *BOA. MAD No. 17158, MAD 17245, MAD No. 17254.*

[72] *BOA. D.BŞM No. 7137.*

[73] *BOA. K.Kepeci No. 4785.*

[74] *BOA. Cevdet Askeriye No. 38315.*

[75] *BOA. İbnülemin Askeriye. No.* 5836.

[76] *BOA. Cevdet Askeriye No. 1561, No. 2836, No. 29647.*

[77] *BOA. Ali Emirî III. Ahmed No. 7826.*

[78] *BOA. Cevdet Askeriye No. 13379.*

[79] *BOA. Cevdet Askeriye No. 39854.*

Gürel Prensliği

A. Tarih

Başkenti Natanebi ve Bjuji ırmakları arasında kurulmuş Ozurgeti olan ve Gurieli Hânedânı tarafından idare edilen Gürel Prensliği (*Guria Samtavro*), 1510'da Osmanlı tâbiyetine girdi. 1461'de *Dadyan* unvânını alan Gurieli Hânedânı Ortaçağ'da Gürcistan'ın en büyük soylularından Vardanidze ailesinden iniyordu.

Osmanlı hâkimiyeti boyunca tahtta kalan ve Osmanlı belgelerinde *Melik* olarak adlandırılan Gürel dadyanları, I. Giorgi (1483-1512), oğlu I. Mamia (1512-1534 Kânûnî Sultan Süleyman'ın emri ile idâm edildi), oğlu Rostom (1534-1564), oğlu II. Giorgi (1564-1583 tahttan indirildi, 1587-1598), oğlu I. Vahtang (1583-1587), oğlu II. Mamia (1598-1627 idâm edildi), oğlu I. Simon (1627 tahttan indirildi ve gözleri kör edilerek Kudüs'e sürüldü), I. Vahtang'ın oğlu I. Keyhüsrev (1627-1660 İmeret Kralı III. Aleksandr'la Banza'da yaptığı savaşta yenilip tahttan indirildi ve İstanbul'a sürüldü), I. Simon'un oğlu Dimitri (1660-1669 idâm edildi 1663-1664'te İmeret Kralı), I. Keyhüsrev'in oğlu III. Giorgi (1669-1684 İmeret Kralı IV. Aleksandr'la Rukhi'de yapılan savaşta öldürüldü), kardeşi Malahi (1684-1685 yeğeni Keyhüsrev tarafından tahttan indirildi, 1689 tahttan indirildi ve gözleri kör edilerek manastıra sürüldü, ruhban sınıfına katılarak Semokmedi Piskoposu oldu), III. Giorgi'nin oğlu II. Keyhüsrev (1685-1689 Dîvân-ı Hümâyûn'un talimâtı ile idâm edildi), kardeşi III. Mamia (1689-1702 Dîvân-ı Hümâyûn'un talimâtıyla İmeret Kralı VI. Giorgi tarafından tahttan indirildi, Ekim 1711-Haziran 1712 İmeret Kralı VI. Giorgi ile Haziran 1712'de Chakar'da yapılan savaşı kaybedip tahttan indirildi, Kasım 1713-5 Ocak 1714), İmeret Kralı VI. Giorgi (1702- Ekim 1711 Gürel beyleri tarafından tahttan indirildi, Haziran 1712-Kasım 1713 Gürel beyleri tarafından tahttan indirildi), III. Mamia'nın oğlu IV. Giorgi (5 Ocak 1714-1726), kardeşi Levan (1726-1727, Gürel halkının şikâyetleri üzerine azledildi), IV. Giorgi'nin oğlu IV. Mamia (1727-1744 kardeşi tarafından tahttan indirildi), kardeşi V. Giorgi (1744 Dîvân-ı Hümâyûn'un talimâtıyla tahttan indirildi), oğlu II. Simon (1744-1778 İmeret Kralı I. Solomon tarafından tahttan indirildi, 1782-1792), III. Mamia'nın oğlu III. Keyhüsrev (1778-1782 tahttan indirildi), II. Simon'un kardeşi II. Vahtang (1792-1803 Ruslar tarafından tahttan indirildi) II. Simon'un oğlu V. Mamia (1803-20 Kasım 1826) ve oğlu Davit (20 Kasım 1826-2 Eylül 1829)'di.

Gürel dadyanlarının vefatı hâlinde mülkleri itaat ve hizmet şartı ile ve bir mülk-nâme ile oğullarına, kardeşlerine ya da yeğenlerine verilirdi. Örnek olarak Gürel Dadyanı Rostom'un ölümü nedeni ile Gürel tahtı, Erzurum Beylerbeyi Sinan Paşa'nın arzı üzerine Dîvân-ı Hümâyûn tarafından, 1564'te oğlu II. Giorgi'ye verilmiş ve bir adamını İstanbul'a göndererek mülk-nâmesini alması emredilmişti.[80]

---

[80] BOA. *MD No. 6*, Hk. 21, 936.

II. Giorgi'nin Müslüman olan kardeşi Keyhüsrev'in tasarrufunda bulunan iki kale ve 550 hâneli 38 köy, 600.000 akçalık sancak olarak adı geçene tevcîh edildi.[81] Dîvân-ı Hümâyûn, 17 Mart 1578'de gönderilen hükümle II. Giorgi'ye Safevîlere karşı açılan seferde "her veçhile muâvenet ü müzâheret göstermesi" talimâtı verdi.[82] II. Giorgi gönderdiği cevapta, "Abaza ve Çiked dedikleri düşman-ı dâllın gemilerle topraklarına saldırdığını" Lala Mustafa Paşa'ya arz etti.[83]

1633-1635 arasında Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak Safevîlere tâbi olan I. Keyhüsrev, *Revân Seferi* sırasında, Haziran 1635'te Osmanlı ordugâhına elçileri ile hediyeler ve birikmiş haracını gönderdi. Sultan IV. Murad'tan af dileyerek yeniden Osmanlı Devleti'ne tâbi oldu.

Gürel cizyesi, İstanbul'a Trabzon beylerbeyi vasıtası ile denizyoluyla ya da Çıldır beylerbeyi vasıtası ile karayoluyla gönderilirdi. Bazı yıllar, dadyanın elçisi cizye ödemek üzere İstanbul'a gelirdi. Elçi, cizye ile birlikte hükümdârının sadâkatini Padişâh'a arz ederdi.[84] Dadyan'ın gönderdiği elçiler Trabzon beylerbeyi vasıtasıyla İstanbul'a ulaştırılıyordu.[85]

Birkaç yıldır İstanbul'a cizyesini göndermeyen Gürel Dadyanı III. Mamia, 1701'de İmeret topraklarına girerek İmeret Kralı Simon'u öldürdü ve kendini kral ilân etti. III. Mamia'nın, krallığını Sultan II. Mustafa'ya tasdik ettirmek için cizye borçları ve hediyelerle birlikte İstanbul'a gönderdiği elçiler tutuklandı.[86] Kutais Başpiskoposu Giorgi Abaşidze, III. Mamia'yı İmeret topraklarından çıkardı. İmeret tahtını V. Giorgi'nin oğlu VI. Giorgi'ye veren Dîvân-ı Hümâyûn, Gürel'in yurtluk-ocaklık hanlığını kaldırdı ve ülkeyi mâlikâne olarak sadrâzama verdi. Bu kararı tanımayan III. Mamia'nın Gürel'e gelen Osmanlı memurlarını şehîd etmesi üzerine Gürel'e asker sevk edilmesi kararlaştırıldı.[87] Dîvân-ı Hümâyûn'un emri üzerine Başpiskopos Giorgi Abaşidze, III. Mamia'yı 1702'de Gürel tahtından indirdi.

Gürel'e bağlı Kobuleti bölgesinin halkı, 1650'lerde İslâmiyet'i kabul ettiler. Kobuleti tavadı Rostom (Os. Rüstem Bey), 1718'de Müslüman oldu ve Mehmed Bey adını aldı. Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa'nın durumu İstanbul'a arz etmesi üzerine, Kobuleti ve Hino nâhiyeleri, Gürel'den alınarak Çürüksu kazâsı adıyla Çıldır eyâletine bağlandı. Çürüksu, yurtluk-ocaklık sancak olarak Rüstem Mehmed

---

[81] BOA. *MD No. 6*, Hk. 247.

[82] BOA. *MD No. 32* Hk. 195.

[83] Gelibolulu Mustafa Âli, *Nusretnâme*, Nuruosmaniye Ktb. 3406, 39a-b.

[84] BOA. *MD No. 92* Hk. 195.

[85] BOA. *MD No. 90*, Hk. 421.

[86] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *A.g.e.* 753.

[87] Mehmed Râşid, *A.g.e.* II, 580.

Bey'e verildi. Rüstem Mehmed Bey'in ölümünden sonra Çürüksu tavadı olan Mamia, Kobuleti'yi yeniden Gürel Prensliği'ne bağladı. Müslüman halkı yeniden Hıristiyan olmaya zorlayan Mamia, Çıldır Valisi Süleyman Paşa tarafından azledildi. Çürüksu Kazâsı, yurtluk-ocaklık olarak Mamia'nın oğlu Solomon'a (Os. Süleyman Bey) verilerek yeniden Çıldır eyâletine bağlandı.[88]

Gürel Dadyanı V. Mamia'nın, 8 Nisan 1811'de Rus hâkimiyetini kabul etmesi ile Gürel Prensliği üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti son buldu. V. Mamia, İstanbul'a "Osmanlı yanlısı olduğunu, ancak Rusların bölgedeki askerî varlığı yüzünden ortaya çıkamayacağını, Rusların Gürcistan'dan kovulması gerektiğini" yazdı.[89] V. Mamia'nın 20 Kasım 1826'da ölmesi üzerine oğlu Davit annesi Prenses Sofia'nın niyâbetinde tahta çıktı. Gürel halkı, Rusya'nın göndereceği görevliye itaât etmeme konusunda anlaşarak Ruslara karşı isyân ettiler ve başarısız olurlarsa Osmanlı topraklarına sığınacaklarını İstanbul'a bildirdiler.[90] Osmanlı Devleti, Ruslara karşı ayaklanan Gürel halkının himâye istemesi[91] üzerine Trabzon Valisi Çeçenzâde Hasan Paşa vasıtasıyla Davit adına Prenses Sofia'ya prenslik berâtı gönderdi. Gürel Meliki'ne kürk, 15 tavada hil'âtlar ihsân edildi. Trabzon ve Erzurum valilerine mektup yazılarak Gürel halkını Rusya aleyhine kışkırtmaları emredildi.[92] Berâta teşekkür eden Prenses Sofia "sadâkatini" bildirdi.[93] Sultan II. Mahmud'a mektup gönderen Gürel beyleri, Ruslara karşı para ve silah yardımı istediler.[94] Prenses Sofia'ya bir şal, Prens Davit'e bir şal ve kılıç gönderildi.[95] Osmanlı Devleti'ne tâbi olan Davit, Ruslar tarafından 2 Eylül 1829'da tahttan indirildi. Gürel toprakları Rusya'ya ilhâk edildi. Osmanlı Devleti'ne sığınan Prenses Sofia, 1829'da Trabzon'da öldü. Prens Davit, Ruslar tarafından 20 Ağustos 1839'da Akhulgo'da idâm edildi.

B. Toplum ve Ekonomi

Dağlık, tepelik ve ormanlık bir ülke olan Gürel'de toprakların büyük bölümü dadyan ailesi ve soyluların elindeydi. Dadyan ve soyluların sürek avları, Megrel'de olduğu gibi dadyan ve soylular ile maiyetlerine ve hayvanlarına yemek ve yem vermek zorunda olan Gürel köylüleri için de tam bir yıkımdı.

---

[88] *Çürüksu Vakfı*, İstanbul Arkeoloji Müzesi Ktb. TY No. 380, 63–64.
[89] BOA. *HH No. 44517/A.*
[90] BOA. *HH No. 36613/İ.*
[91] BOA. *HH No. 21863/D.*
[92] BOA. *HH No. 44625.*
[93] BOA. *HH No. 29329/G.*
[94] BOA. *HH No. 29329/K, 36613/H.*
[95] BOA. *HH No. 36138.*

Ülkede basit su kanalları ile sulama yapılarak ve toprak kimi yerlerde nehirlerden alınan dip çamurları ile beslenmek sureti ile tahıl ve meyve üretiliyor, ipek böcekçiliği yapılıyor, bir bölümü ağaçlara sarılan asmalarda yetişen çok sayıda üzüm yetiştirilerek bağcılık ve şarapçılık yapılıyordu. Evlerden oldukça uzakta yer alan bağlarda bağbozumu eylülde olur, üzümler *gideli* denilen ağaç kabuğundan örülmüş uzun, koni ve silindir şeklindeki sepetlere toplanırdı.[96] Çoğu derenin kenarında, küçük ve tek gözlü bir değirmen ya da mısır kırmaya yarayan bir su taşı vardı. Ovaların az olduğu ülkede köylüler kendilerine yetecek kadar koyun ve inek yetiştirir, yaylaya çıkmazlardı. Gürel'de kendir de üretiliyordu. Yelken bezi imalinde kullanılan kendir Tersâne-i Âmire'nin ihtiyacı için satın alınarak Trabzon üzerinden deniz yoluyla İstanbul'a gönderilirdi.[97] Yük taşımada öküzler tarafından çekilen kağnılar kullanılıyordu. Gürel halkının günlük hayatı, âdet ve gelenekleri Megrel halkı ile aynıydı.

Gürel'de 16. yüzyılın sonlarında bazılarının mektebi ve kütüphânesi bulunan 200'den fazla kilise ve manastır vardı. Bu kilise ve manastırlarda yaşayan din adamları Osmanlı Devleti tarafından her türlü vergiden muâf tutulmuştu. Papazlar ve keşişler gelirlerini artırmak için prens ve soyluların hizmetine girerler, kâtiblik, vâizlik, öğretmenlik yaparlardı. Sultan II. Selim devrinde bütün manastırlar vakıf olarak ilan edildiler. Gürel dadyanları, Kudüs'te Gürcülere tahsis edilmiş kilisenin durumu hakkında İstanbul'dan talepte bulunabilirlerdi.[98] Gürel, Çıldır beylerbeyi vasıtası ile İstanbul'a her yıl 10-20 yaş arasında 46 kadın ve erkek köle gönderirdi.[99]

Batı Gürcistan ve Doğu Karadeniz bölgelerinde ticaret yapan Gürelli tüccarlar, dadyanların müracaatları üzerine Osmanlı Devleti'nin himâyesi altındaydılar.[100] Osmanlı sultanlarının kullandığı unvânlardan biri "pâdişâh-ı âlem-penah" (dünyayı koruyan pâdişâh) idi. Bu sıfat, pâdişâhın Gürel'deki kulları için dahi güvenliğin teminâtıydı. Kânûnî Sultan Süleyman, Gürel melikine "ülkenin düzeni ve halkının refahına ilişkin hususlarda gerekli gayreti ve özeni göstermesini" emrediyordu.[101]

---

[96] Otar Miminoşvili, Gürcistan'*da Etnografik Yolculuk*, (çev. Hacer Özkan), İstanbul 1999, 116.

[97] BOA. *MD No. 23*, Hk. 699.

[98] BOA. *MD No. 30*, Hk. 63.

[99] Chardin, *A.g.e.* 132.

[100] BOA. *MD No. 89*, 78; BOA. *MD No. 92*, 39.

[101] *"Nizâm-ı memlekete ve refâhiyyet-i ra'iyyete mülte'allik hususlarda envâ'-ı ikdâm ü ihtimâmun vücûda getüresin."* DA.G.M. (Yay.), *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet-Transkripsiyon ve İndeks*, Ankara 1995, II, Hk. 864.

İmeret Krallığı

A. Tarih

1258'de İmeret Kralı unvânını alan Bagrat Hânedânı tarafından yönetilen, başşehri Kutais olan İmeret Krallığı, Osmanlı kaynaklarında *Vilâyet-i Açıkbaş, Açıkbaş Melikliği, Başı Açuk Vilâyeti* olarak da geçer. İstanbul'un fethinin ardından Osmanlı Devleti ile siyasî ilişki kuran ilk Gürcü devleti olan[102] İmeret Krallığı 1508'de Osmanlı tabiiyetine girdi.

Osmanlı hâkimiyeti boyunca tahtta kalan, Gürcüce *Mepe* (Kral) denilen, Osmanlı belgelerinde *Melik* diye adlandırılan İmeret kralları, II. Aleksandr'ın oğlu III. Bagrat (1 Nisan 1510-1565), oğlu II. Giorgi (1565-1585), kardeşi III. Konstantin (1585-1586 tahttan indirildi), II. Giorgi'nin oğlu I. Levan (1586-1589 Megrel Dadyanı IV. Mamia ile yaptığı savaşta yenildi ve tahttan indirilerek Odiş'teki Shketi Kalesi'ne hapsedildi), II. Aleksandr'ın torununun oğlu IV. Bagrat (1589-1590 tahttan indirildi), III. Konstantin'in oğlu Rostom (1590-1605), kardeşi III. Giorgi (1605-1639), oğlu IIII. Aleksandr (1639 -1660), oğlu V. Bagrat (1660 tahttan indirildi, 1661 tahttan indirildi, 1664-1668 Çıldır Beylerbeyi Arslan Paşa tarafından tahttan indirildi, 1668-1678 Arçil tarafından tahttan indirildi, 1678-1681), Vahtang Çaçanaşvili (1660-1661 Gürcü beylerinin talebi ile Çıldır Beylerbeyi Arslan Paşa'nın oğlu Yusuf Paşa ve Megrel Dadyanı III. Vamık tarafından tahttan indirilip Ahıska'ya sürüldü, 1668 katledildi), Kartli Kralı V. Vahtang'ın oğlu Arçil/Şâh Nazar Han (1661-1663 tahttan indirildi, 1678-1679 IV. Mehmed'in emriyle tahttan indirildi, 1689-1691 destek almak için Rusya'ya gittiğinden tahttan indirildi, 1695-1696 Dîvân-ı Hümâyûn talimâtıyla tahttan indirildi, 1698 Osmanlı ordusunun İmeret'e girmesi üzerine ülkeden kaçıp Moskova'ya yerleşti), Dimitri (1663-1664, Gürel Dadyanı), IV. Giorgi (1681-1683, Gürel Dadyanı III. Giorgi), V. Bagrat'ın oğlu IV. Aleksandr (1683-1689 Arçil tarafından tahttan indirildi, 1691-1695 Kartli Kralı XI. Giorgi tarafından öldürüldü), kardeşi V. Giorgi (1696-1698 Gürcü beylerince tahttan indirildi), IV. Aleksandr'ın oğlu Simon (1698-1701 Gürel Dadyanı IIII. Mamia tarafından öldürüldü), Mamia (1701-1702, 1711-1712, 1713-1714, Gürel Dadyanı III. Mamia), V. Giorgi'nin oğlu VI. Giorgi (1702-1711, 1712-1713, 1714-27 Şubat 1720 katledildi), VII. Giorgi (27 Şubat 1720-Haziran 1720, Gürel Dadyanı IV. Giorgi), VI. Giorgi'nin oğlu V. Aleksandr (Haziran 1720-1741 Dîvân-ı Hümâyûn'un talimâtıyla tahttan indirildi, 1741-Mart 1752), kardeşi VIII. Giorgi (1741 tahttan indirildi, Mart 1752-Aralık 1752 yeğeni I. Solomon tahttan indirdi), V. Aleksandr'ın oğlu I. Solomon (Aralık 1752-1766 Dîvân-ı Hümâyûn'un talimâtı ile tahttan indirildi, 1768-23 Nisan 1784, 1758-

[102] BOA. *HH, No. 44604* (Gürcü beylerinin 9 Ramazan 1235/20.06.1820 tarihli Gürcüce mektuplarının tercümesi.

1784 arasında Osmanlılara karşı isyân hâlinde), V. Aleksandr'ın kardeşi Mamia'nın oğlu Taymuraz (1766-1768 I. Solomon tarafından tahttan indirildi, Osmanlı topraklarına sığındı), kuzeni II. Davit (1784-1792 ayaklanan Gürcü beyleri tarafından tahttan indirildi) ve I. Solomon'un yeğeni II. Solomon (1792-1810)'du.

III. Bagrat'ın 1508'de Osmanlı Devleti'ne tâbi olması üzerine halkı uzun süre cizye ve haraç vergilerinden muâf tutulan,[103] topraklarında tımar ve zeâmet düzeni tatbik edilmeyen İmeret, yüzyıllarca süren Osmanlı hâkimiyeti devrinde, yurtluk-ocaklık sancak ya da eyâlet olarak Bagrat Hânedânı'ndan gelen krallara hayat boyu tevcîh edildi. Osmanlı protokolünde 606.000 akça has sahibi beylerbeyi sayılan[104] İmeret krallarına, Kânunî Sultan Süleyman'ın emri ile Erzurum Mukâtaası'ından ulûfe ödenmekteydi.[105] İmeret Krallığı'nın yıllık vergisi, 18. yüzyılda, 4170 kuruştu.[106] Bu vergi Çıldır valileri vasıtasıyla İstanbul'a ulaştırılırdı.[107]

III. Bagrat, 1541'de Osmanlı tâbiyetinden çıkarak Samtshe topraklarına saldırdı ve Livâne sancağını işgâl etti.[108] Kânunî Sultan Süleyman tarafından Gürcistan Seferi'ne çıkması emredilen Erzurum Beylerbeyi İsfendiyaroğlu Sarhoş Musa Paşa 1543 baharında Oltu Kalesi'ni kuşattı. III. Bagrat'la burada yapılan muharebede Osmanlı ordusu yenildi. Musa Paşa ve askerlerinin çoğu şehîd oldu.[109] Bölgeye gönderilen Diyarbekir Beylerbeyi Hâdım Ali Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Gürcüleri yendi.[110] Erzurum Beylerbeyi Temerrüd Ali Paşa, III. Bagrat'ın Kartli Kralı I. Luarsab'ı Osmanlılara karşı savaşmaya çağırması üzerine 1545'te Gürcistan Seferi'ne çıktı.[111] Samtshe Atabeyi II. Keyhüsrev'in destek verdiği Osmanlı ordusu Oltu'nun kuzeyindeki Kanlıçemen/Sokhoista'da yapılan savaşta III. Bagrat'ın, Kartli Kralı I. Luarsab tarafından desteklenen ordusunu bozdu.[112]

III. Bagrat, Şâh I. Tahmâsb'ın 1546'daki Gürcistan Seferi'nden sonra ülkesini işgâl edilmekten kurtarmak için Ocak 1547'de Şah'a itaât etti. İmeret Krallığı, 1547-1551 arasında Safevîlere tâbi oldu. III. Bagrat, 1551'de oğlu Prens Giorgi ile gönderdiği ve Erzurum Beylerbeyi Çerkes İskender Paşa'nın İstanbul'a ulaştırdığı bir arzla "başına, mallarına, ehl-i iyâline, memleket ve kalelerine zarar olmamağa itimad

---

103 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 320-321.

104 BOA. *MD No. 6*, Hk. 970.

105 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 324.

106 BOA. *MD No. 115, 707; MD No. 129*, 21.

107 BOA. *MD No. 129*, 21; *MD No. 154*, 343.

108 Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II/1, 213.

109 *Chronique Géorgienne*, 330.

110 Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbar*, 54a, 102b.

111 BOA. *MAD No. 17881*, 65, 69, 97.

112 Brosset, *A.g.e.* II/1, 213; *Chronique Géorgienne*, 330.

için ahidnâme-i hümâyûn" rica ederek "ahidnâme-i şerif, berât-ı âlişan ve hükmü adâlet olursa âsitâne-i saadete haraç verip itaât edeceğini" arz etti.[113] III. Bagrat'a 27 Ocak 1552'de yazılan ve Prens Giorgi ile gönderilen hükümle, "Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa ile ittifak etmesi, savaş zamanında mükemmel kapu halkı ve askerlerini adı geçenin emrine vermesi, dosta dost düşmana düşman olması ve haraç hususunu Erzurum beylerbeyi ile görüşmesi şartıyla, talep ettiği sancak, berât-ı hümâyûn, hil'ât ve ahidnâme-i hümâyûnun gönderildiği" bildirildi.[114] İmeret, 11 yıl aradan sonra yeniden Osmanlı Devleti'ne tâbi oldu. İmeret kralları, II. Giorgi'nin 1578'de yaptığı gibi Kudüs'te Gürcülere tahsis edilmiş olan kilisenin statüsü hakkında da İstanbul'dan talepte bulunabilirlerdi.[115]

İmeret Kralı III. Giorgi, Gürel Dadyanı II. Mamia ile birlikte 1621'de Moskova'ya gitti ve Rusya ile ittifak yolları aradı. İmeret Kralı III. Aleksandr, Hıristiyanlığı Kuzey Kafkasya halkları arasında yaymak için gayret gösterdi. Malkar Prensi Canbolat Aydabol, III. Aleksandr aracılığıyla Hıristiyan oldu.

Safevîler ve onlara tâbi Kartli Kralı V. Vahtang tarafından desteklenen ve kışkırtılan Gürcü beyleri 1661'de ayaklanarak V. Bagrat'ı tahttan indirdiler. Gürcü soylularından Vahtang Çaçanaşvili, İmeret Kralı ilân edildi. Ancak bir süre sonra Osmanlı yanlısı Gürcü beylerinin şikâyeti üzerine Çıldır Beylerbeyi Arslan Paşa'nın oğlu Yusuf Paşa ve Megrel Dadyanı III. Vamık tarafından tahttan indirilip Ahıska'ya sürüldü. İmeret tahtına, Kartli Kralı V.Vahtang'ın oğlu Arçil çıktı. Çıldır Beylerbeyi Arslan Paşa'nın gönderdiği arzlar vasıtasıyla gelişmeleri takip eden Bâb-ı Âli, Almanya İmparatorluğu ile savaşta olması yüzünden İmeret'e doğrudan müdâhale ederek Safevîlerle bir savaşa tutuşmayı göze alamadı. Gürel Dadyanı Dimitri'ye İmeret üstüne yürümesi emredildi. 1663'te İmeret topraklarına giren ve Arçil'i İran'a kaçmak zorunda bırakan Dimitri kendini İmeret Kralı ilân etti. Ancak Bâb-ı Âlî'nin bunu kabul etmemesi üzerine tahtı 1664'te V. Bagrat'a bıraktı. Gürcü beylerinin V. Bagrat'a karşı ayaklanması üzerine 1668'de İmeret'e giren Arslan Paşa'nın oğlu Yusuf Paşa tahtı yeniden Vahtang Çaçanaşvili'ye verdi. Gürel Dadyanı Dimitri aynı yıl İmeret'e girdi. Vahtang Çaçanaşvili katledildi ve Gürel'e sığınmış olan V. Bagrat yeniden tahta çıktı.

İran'da bulunduğu sırada Şiî Müslüman olup, Şâh Nazar Han adını alan ve 1678'de tahtını tekrar ele geçiren Arçil, Gürcü beylerinin kendisine itaât etmemesi yüzünden 1679'da İmeret'i terk ederek Moskova'ya gitti. IV. Mehmed'in fermânı ile 1679'da son defa kral olan V. Bagrat'ın, 1681'de ölümü üzerine Bâb-ı Âlî, Çıldır Beylerbeyi Yusuf Paşa'nın gönderdiği arz doğrultusunda İmeret tahtını Gürel

---

[113] *TSK Koğuşlar Ktb. 888*, 37b.

[114] *TSK Koğuşlar Ktb. 888*, 37a-39a.

[115] BOA. *MD No. 30*, Hk. 63.

Dadyanı IV. Giorgi'ye ve 1683'te V. Bagrat'ın oğlu IV. Aleksandr'a verdi. Gürcü beylerinin talebiyle İmeret tahtı 1689'da Arçil'e, 1691'de IV. Aleksandr'a verildi. Yusuf Paşa, Arçil'i destekleyen Gürcü tavadlarını cezalandırmak için 1692'de İmeret'e girdi. Osmanlılara karşı olan tavadların köyleri ve mülkleri ile Kutais Katedrali tahrip edilerek yağmalandı. Arçil tahttan indirilmesinin ardından Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya'dan destek almak için Moskova'ya gitmek isterken Kuzey Kafkasya'daki yolculuğu sırasında Safevîlere tâbi Tarhu Şamhalı Buday Han ile Kırım Hanlığı'na tâbi Küçük Kabardey Beyi Kulçuk Kelemet'in saldırısına uğradı. Ekim 1693'te Kulçuk Kelemet'e esir olan Arçil, Kasım 1693'te kaçarak Malkar topraklarına sığındı ve ülkesine geri döndü. IV. Aleksandr'ın öldürülmesinin ardından 1695'te tekrar tahta çıkan Arçil, Batı Gürcistan'daki en önemli Osmanlı askerî üssü olan Kutais Kalesi'ni zapt etmesi üzerine 1696'da tahttan indirildi ve İmeret tahtı V. Giorgi'ye verildi. Osetya'ya yerleşen ve Rusların Azak Kalesi'ni işgâli sonrasında oğlu Aleksandr'ı Çar I. Petro'nun yanına gönderen Arçil, Almanya İmparatorluğu, Lehistan, Venedik ve Rusya ile savaşta olan Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'la ilgilenememesinden yararlanarak kendisine taraftar olan Gürcü beylerinin yardımıyla topladığı askerlerle V. Giorgi'yi ülkeden kaçırdı ve 1698'de yeniden tahta oturdu.

Arçil'in Nisan 1698'de Kutais Kalesi'ni kuşatması üzerine kaleyi savunan yeniçeriler Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa'ya mektup göndererek yardım istediler. İshak Paşa'nın durumu İstanbul'a bildirmesi üzerine, Sirke Osman Paşa, Kutais'i kurtarmak ve Arçil'i tahttan indirerek İmeret tahtına IV. Aleksandr'ın oğlu Simon'u oturtmakla görevlendirildi. Erzurum, Kars ve Ahıska beylerbeyileri, Ardahan ve Gönye sancakbeyleri ile birlikte Ahıska'dan hareket ederek İmeret'e yürüyen Sirke Osman Paşa'nın Bağdadcık'a gelmesi üzerine yedi aydır Kutais Kalesi'ni kuşatan Arçil, Ekim 1698'de kuşatmayı kaldırdı ve ülkeden kaçtı. Gürcü ordusu dağıldı. Kutais Kalesi'nin 7 ay süren kuşatmaya direnebilmesinin bir nedeni yerli ahali arasındaki Osmanlı sempatisinin gücünden destek almasıydı.[116] Sirke Osman Paşa'nın görevlendirdiği Karslı Dâvud Efendi, Gürel Dadyanı III. Mamia'nın kefil olması ve Pâdişâh'ın emirlerine karşı gelmemeleri, Pâdişâh'ın topraklarına saldırmamaları ve Osmanlı tüccarlarının mallarına zarar vermemeleri şartı ile Gürcü beyleriyle anlaşarak onları affetti. İmeret krallığına Simon getirildi. Kuşatma sırasında hasar gören Kutais Kalesi tâmir edilerek muhâfızları, cephânesi ve mühimmâtı tamamlandı.[117]

---

[116] *"Kutayislilerle eyâlet halkı serdârın otağına gelerek el öptüler. Memleketin ileri gelenlerine derecelerine göre hilât giydirildi."* [Silahdar Mehmet Ağa, *Nusretnâme*, I, 346.]

[117] Kutais Kalesi'nin kuşatılması ve Sirke Osman Paşa'nın Gürcistan harekâtı hakkında bkz. Silahdar Mehmet Ağa, *A.g.e.* I, 344–347.

Gürel Dadyanı III. Mamia, 1701'de İmeret topraklarına girdi. İmeret Kralı Simon'u öldürdü ve kendisini kral ilân etti. Kutais Başpiskoposu Giorgi Abaşidze, III. Mamia'yı İmeret topraklarından çıkardı. Dîvân-ı Hümâyûn, İmeret tahtını V. Giorgi'nin oğlu VI. Giorgi'ye verdi. Gürel Dadyanı III. Mamia ile İmeret tahtı için mücadeleye girişen ve Haziran 1712'de Çakar'da yapılan savaşta III. Mamia'yı yenen İmeret Kralı VI. Giorgi, ülkesindeki feodal karışıklıklar sırasında tahttan indirildi ve 27 Şubat 1720'de katledildi. İmeret tahtına Gürel Dadyanı IV. Giorgi, VII. Giorgi olarak çıktı. Feodal beylerin krallığını kabul etmedikleri VII. Giorgi tahtı bıraktı. Dîvân-ı Hümâyûn, Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa'ya, VI. Giorgi'nin oğullarından lâyık olanını tahta çıkarması talimâtını verdi.[118] İshak Paşa'nın adını bildirdiği VI. Giorgi'nin 1717'den beri İstanbul'da yaşayan oğlu Aleksandr, Haziran 1720'de V. Aleksandr olarak İmeret krallığına getirildi. VI. Giorgi'ye ait eşyaları ailesine teslim etmeyen İshak Paşa, Gürel Dadyanı III. Mamia'nın kızı olan VI. Giorgi'nin eşi Kraliçe Tamara tarafından Dîvân-ı Hümâyûn'a şikâyet edildi. Dîvân-ı Hümâyûn'un talimâtı ile Erzurum Beylerbeyi İshak Paşa ve Kraliçe Tamara'yı İstanbul'a gönderdi. İshak Paşa suçlu bulunarak 1721'de valilikten azledildi.[119] Levan ve Zurab Abaşidze kardeşler önderliğindeki Gürcü tavadları, V. Aleksandr'a karşı çıkarak 1723'te Ruslarla temas kurdular. Durumu İstanbul'a arz eden V. Aleksandr,[120] 1725'te Abaşidzeleri yendi ve mâlikâneleri olan Horopan Kalesi'nden kovdu.

İmeret Kralı I. Solomon 1758-1782 arasında Rusların desteğiyle Osmanlılara karşı isyân etti ve 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında Rusya ile işbirliği yaptı.[121] I. Solomon'un 23 Nisan 1784'te ölümü üzerine Bâb-Âlî, İmeret tahtını İstanbul'da ikâmet eden Gürcü prenslerinden Levan oğlu Keyhüsrev'e vermeyi[122] ve Erzurum Valisi Canikli Ali Paşa'yı 8000 askerle İmeret'e göndermeyi planladı.[123] Osmanlı Devleti'nden erken davranan Ruslar, I. Solomon'un oğlu Davit'i İmeret'e kral olarak yolladılar. İmeret için bir savaşı göze alamayan Bâb-ı Âlî, 24 Kasım 1784'te yapılan toplantıda İmeret tahtının II. Davit'e verilmesini ve Açıkbaş Meliki tâyin hakkı Osmanlı Devleti'nde olduğundan kendisine bir menşur gönderilmesini kararlaştırdı.[124] II. Davit, St. Petersburg'a gönderdiği Prens Vissarion Gabaoşvili vasıtasıyla 3 Aralık 1791'de Rusya himâyesine girmek istediğini Çariçe II. Yekaterina'ya bildirdi.[125]

---

[118] BOA. *MD No. 129*, 278.

[119] BOA. *MD No. 130*, 36, 346, 411, 433, 438.

[120] BOA. *MD No. 136*, 11.

[121] I. Solomon döneminde Osmanlı-İmeret ilişkileri bölümde anlatılmıştır.

[122] BOA. *HH No. 59207*.

[123] Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 189.

[124] Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 209.

[125] Gvosdev, *A.g.e.* 67; Nolde, *A.g.e.* II, 387.

İmeret halkı ve soyluları II. Davit'i değil, I. Solomon'un yeğeni Solomon'un tahta çıkmasını istiyordu.[126] İmeret soyluları tahtı gasp ettiğini iddia ettikleri II. Davit'e karşı 1792'de ayaklandılar. İsyânın başına geçen Prens Solomon, Kartli-Kahet Kralı II. Erekle'nin de yardımıyla Mathoci Muharebesi'nde II. Davit'i yendi ve II. Solomon olarak tahta çıktı.

II. Solomon'un Çıldır Valisi Selim Paşa'nın verdiği destekle 1802'de Megrel topraklarına girmesi üzerine 1803'te Karadeniz kıyısında Redut Kale'yi inşâ eden Ruslar, General Litvinov komutasında bir birliği İmeret üstüne gönderdi. Ülkesini ve tahtını koruyamayacağını anlayan II. Solomon, Rusya himâyesine girmek için 21 Nisan 1804'te Kafkasya Genel Valisi Tsitsianov'a yazılı olarak müracaat etti. Bu isteğin 4 Temmuz 1804'te Çar I. Aleksandr tarafından kabul edilmesi üzerine İmeret Krallığı Rusya himâyesine girdi.

Kutais'i terk ederek Vartsihe'ye yerleşen II. Solomon ile bazı İmeret soyluları, Rusya'nın ülkede yaptığı idarî düzenlemelerin kendi iktidarlarını sınırlandırması ve tehdit etmesi üzerine 1806'dan itibaren Ruslara karşı mücadeleye başladılar.[127] Yeniden Osmanlı hâkimiyetine girmenin daha uygun olacağını düşünen ve Osmanlı-Rus savaşının başlamasının ardından Ahıska ve Trabzon valileri ile temas kuran II. Solomon, Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katıldı ve tahtını bir süre için yeniden ele geçirdi. Ancak, Ruslara karşı mücadelesinde başarılı olamayan kral, 20 Şubat 1810'da teslim oldu. Rusya, 20 Şubat 1810'da İmeret'i ilhâk etti. Kafkasya Genel Valisi Gudoviç Tiflis'e getirilen kralı hapsetti. Çar I. Aleksandr'ın, ailesi ile birlikte Rusya'ya sürülmesini emrettiği II. Solomon 10 Mayıs 1810'da adamları tarafından Tiflis'ten kaçırıldı. General Gudoviç'in yerine Kafkasya Genel Valiliğine atanan General Aleksandr Tormasov, Vartsihe'ye çekilmiş olan II. Solomon'u tevkif ederek St. Petersburg'a göndermek için görüşmek bahânesiyle Tiflis'e davet etti. Durumu öğrenen II. Solomon Mayıs 1810'da aralarında prens ve soyluların da yer aldığı 400 kişilik maiyeti ile Osmanlı topraklarına kaçarak Ahıska Kalesi'ne sığındı.

B. Toplum ve Ekonomi

İmeret'te toprakların büyük bölümü kraliyet ailesine, soylulara ve kiliseye aitti.[128] Ülkede 17. yüzyılda 100 kadar *mtavari* ile hem krala hem de mtavarilere tâbi 1100'den fazla *aznaur* vardı. Soyluların sahip olduğu toprakları ekip biçen serflerin sayısı 15.000, krala ait serfler 3000 kadardı. Kutais ve diğer kasabalarda yaşayan

---

[126] BOA. *HH No. 1228/A.*

[127] Baddeley, *A.g.e.* 96.

[128] Haxthausen, *A.g.e.* 29.

60.000 kişi kralın şahsî tebâsıydı.[129] Müreffeh bir hayat süren soylular Kabardey atlarına biniyor, Osmanlı topraklarından gelen çok değerli kumaşlardan yapılmış *kaftan*lar ve Osmanlı tarzı kıyafetler giyiyor, işlemeli deri kemerlerinde altın ve gümüşle bezenmiş *kıncal*lar taşıyorlardı. Kral ve soyluların verdikleri ziyafetlerde yiyecek ve içecekler, altın ve gümüş tabak ve bardaklarda sunulurdu.[130] Soyluların zevkleri köylüler için ağır bir yüktü. Av düşkünü bir kral ya da soylu, maiyeti, konukları ve atlarıyla birlikte köylülerin ekili tarlalarını ezip geçebilirdi. Gürcülere göre daha esmer, erkekleri uzun saçlı olan[131] İmeretlilerin günlük hayatı, âdet ve gelenekleri Megrel ve Gürel halkı ile aynıydı.

Dağlar ve ormanlarla kaplı ülkede tepelere ve yamaçlara kurulmuş köylerde, taştan ve kerpiçten, iki katlı ise üst katı ahşaptan yapılmış, etrafında buğday, arpa, darı ve mısırların saklandığı ambar, ağıl, ahır, kümes, şarap mahzeni ve *tandır* gibi müştemilâtı bulunan iki odalı küçük evlerde oturan köylüler, tahıl (buğday, arpa, darı) ve meyve (elma, armut, ayva, kayısı, şeftali, erik, kiraz, ceviz, fındık, kavun, karpuz) üretiyorlardı.[132] Ekim ve hasat zamanı köylüler birbirlerine ve komşu köyün halkına yardıma giderler ve *naduri* (= iş şarkısı) söyleyerek birlikte çalışırlardı.[133] Tahıl ihtiyaç duyuldukça kadınlar tarafından öğütülür, hamur *ketsi* denen yuvarlak pişirme taşında pişirilir ve ekmek yapılırdı.[134] İmeret'ten gelen meyveler (armut, erik, kiraz, kavun) Erzurum'da satılıyordu.[135] İngiliz seyyâh Duckett, "İmeret'ten İran'a her sene 4000 deve yükü fındık ihraç edildiğini" yazar.[136] Ülkede keten üretiliyor, hemen her evde ipekböcekçiliği yapılıyor, koyun ve keçi besleniyordu. Bağlarla kaplı ülkede şarapçılık yaygındı. Çok sayıda şaraphane bulunan İmeret'te Batı Gürcistan'ın en iyi şarapları üretiliyordu. İmeret'teki fırın ve atölyelerde küp, güğüm, testi, güveç, kap, tepsi gibi toprak mutfak ve ev eşyaları imal ediliyordu. 19. yüzyıla kadar Gürcistan topraklarında ulaşım aracı kağnıydı.[137] İmeret'te dağlık ve tepelik arazide kullanılan bu ülkeye özgü *açaça* denen bir kağnı vardı. İmeret, Çıldır beylerbeyi vasıtası ile İstanbul'a her yıl 10 ile 20 yaş arasında 80 kadın ve erkek köle gönderirdi.[138]

---

129 Allen, *A History of the Georgian..*, 345.

130 Allen, *A History of the Georgian..*, 347, 349.

131 Wagner, *A.g.e.* 291.

132 Tournefort, *A.g.e.* II, 129.

133 Miminoşvili, *A.g.e.* 173.

134 Chardin, *A.g.e.* 188.

135 Tournefort, *A.g.e.* II, 154.

136 Allen, *A History of the Georgian..*, 346-347.

137 Miminoşvili, *A.g.e.* 174.

138 Chardin, *A.g.e.* 132.

III. Aleksandr'ın 1660'ta ölümünden sonraki 60 yıl boyunca İmeret'te adıgeçenin oğulları ve torunları ile İmeret tahtına sahip olmak isteyen Kartli ve Gürel hükümdârları arasında taht mücâdelesi ve feodal karışıklıklar yaşandı. Karışıklıklar ve krallık otoritesinin zayıflamasından yararlanan soylular, krala ve kiliseye ait olan mülklere, köylere ve köylülere el koydular. Soyluların baskıları, iç çatışmalar, Osmanlı askerlerinin müdahaleleri, Abaza ve Çerkeslerin köle akınları ve tarım alanlarının işlenememesi yüzünden ortaya çıkan ve çok sayıda insanın hayatını kaybettiği açlık sırasında halkın büyük bölümü Kartli ve Kahet'e göç etti. Ülke çok ıssızlaştı.[139]

Kayın, meşe, dişbudak, kestane, kavak ve karaağaçlardan meydana gelen ormanlarla kaplı yüksek dağların sardığı yeşil bir vadide, hızla ve gürültü ile akan Faş nehrinin sol kıyısında yer alan İmeret'in başkenti Kutais, 17. ve 18. yüzyıllarda, alt katı taştan ve kerpiçten, üst katı ahşaptan yapılmış iki katlı evler de bulunmakla birlikte genellikle tek katlı küçük evlerde yaşayan Gürcüler, Ermeniler, Türkler, Yahudiler, Rumlar ve Lazlardan oluşan 5-6000 nüfusa sahipti. Kutais pazarlarına at örtüsü, yamçı, bal, balmumu, tilki, zerdeva ve ayı postu gibi ürünlerini takas etmek üzere Osetler ve Svanlar da geliyorlardı.[140]

C) Osmanlı Kaleleri

Osmanlı mülkü kabul edilen, İmeret üzerinde Osmanlı hâkimiyetini ve denetimini sağlayan Kutais, Bağdadçık ve Şeherban kaleleri İmeret topraklarında idi. Bu kaleler idarî ve askerî bakımdan Çıldır eyâletine bağlıydı. Çerkezistan'dan İmeret'e gelen bir yol Megrel topraklarını geçtikten sonra adı geçen kalelerin önünden geçerek İmeret'e geliyordu.[141]

a) Kutais Kalesi

Kutais şehrine hâkim bir mevkide kurulu, bir burcu ve çift sıra surları bulunan, Osmanlı askerî ve idarî düzenine göre "Çıldır sancağında vâkî"[142] Kutais Kalesi'nde kalabalık bir Osmanlı garnizonu görevliydi. Kaledeki askerlere 1671/1672'de yılda 610.470 akça ödenmişti.[143] Kutais Kalesi'nde 1685'te 61 cebeci, topçu ve top arabacı bulunuyordu.[144] Kalede 1723'te 275, 1746'da 281,[145] 1748'de

---

[139] Allen, *A History of the Georgian...*, 178, 349; Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.* 259.

[140] Wagner, *A.g.e.* 313-314.

[141] Kırzıoğlu, a.g.m. 136.

[142] BOA. *İbnülemin Askeriye. No. 6368.*

[143] BOA. *D.BŞM No. 253.*

[144] BOA. *İbnülemin Maliye No. 2007.*

[145] BOA. *Cevdet Askeriye No. 30204.*

206,[146] 1766'da 96[147] yeniçeri, 1741'de 15 cebeci ve 10 topçu,[148] 1749'da 14 cebeci ve 14 topçu[149] görev yapıyordu. Yeniçerilere çuha bedeli de verilirdi.[150]

17.-18. yüzyıllarda kaledeki yeniçeri,[151] topçu, cebeci ve müstahfızların[152] maaş ve masrafları Erzurum Gümrüğü,[153] Erzurum Yahudi ve Hıristiyan cizyesi,[154] Trabzon Gümrüğü ve Ahıska cizyesi[155] gelirleri ile Erzurum hazînesinden,[156] askerlerin et ve erzak bedeli Erzurum ve Karahisar bedel-i nüzûl ve avârız akçasından ödenirdi.[157] 1723'te kaledeki askerlerin maaşı, kışlıklarının bedeli, et ve buğday ücretleri Trabzon Gümrüğü gelirinden ödenmişti.[158] Kalenin zâhire ihtiyacı, Hazîne-i Âmire'den yollanan para ile bölge halkından satın alarak temin edilirdi.[159]

Yüzyıllarca İmeret üzerindeki Osmanlı hâkimiyetinin teminatı ve simgesi olan Kutais Kalesi, Ekim 1770'te Ruslar tarafından işgâl ve imhâ edildikten sonra yeniden tâmir edilemedi. Kaledeki askerler Sohum Kalesi'ne nakledildiler.[160]

b) Bağdadcık Kalesi

Batı Gürcistan'ın güvenliği maksadıyla 1703-1704 İmeret'te, Hanistskali çayı kıyısında Bağdadcık Kalesi inşâ edildi. Kalenin yakınında bulunan ve kardeşi ile eşkıyalık yapan bir papaza ait 15.000 akça gelire sahip topraklar, hisarın inşâsına yardım etmesi şartı ile Ömer isimli kişiye tımar olarak verildi.[161] Osmanlı askerî ve idarî düzenine göre "Çıldır Sancağı'nda vâki" Bağdadcık Kalesi,[162] 1708-1709'da Çıldır Kâdısı Abdulbâkî Efendi nezâretinde,[163] İstanbul'dan gönderilen bir ağa ta-

---

146 BOA. *K.Kepeci No. 4785.*

147 BOA. *Cevdet Askeriye No. 38315.*

148 BOA. *K.Kepeci No. 4776.*

149 BOA. *Cevdet Askeriye No. 33989.*

150 BOA. *İbnülemin Askeriye. No.* 5836.

151 BOA. *Yeniçeri Defteri No. 33943, Yeniçeri defteri 34035, BOA. MAD 4067, MAD No. 20100, MAD No. 21459, MAD No. 17704, MAD No. 17712.*

152 BOA. *MAD No.4310; MAD No. 17158; MAD 17254.*

153 BOA. *İbnülemin Askeriye. No. 467*

154 BOA. *Ali Emirî II. Mustafa No. 414, 415.*

155 BOA. *Ali Emirî II. Mustafa No. 628.*

156 BOA. *İbnülemin Askeriye. No. 2745.*

157 BOA. *İbnülemin Askeriye. No. 1343* BOA. *İbnülemin Askeriye. No. 834.*

158 BOA. *MAD No. 9910, 590-591.*

159 BOA. *Cevdet Askeriye No. 51763.*

160 BOA. *Cevdet Askeriye No. 50653.*

161 BOA. *MD No. 114*, 30.

162 BOA. *İbnülemin Askeriye No. 6385.*

163 BOA. *Ali Emirî Ahmed III. No. 13384.*

rafından,[164] Megrel halkı ile Çıldır ve Kars eyâletlerindeki alay beyleri, zâimleri, tımar sahipleri ve halkın yardımı ile yeniden inşâ ve tâmir edildi.[165]

Bir cami bulunan kalede İstanbul'dan gönderilen Dergâh-ı Âli yeniçerileri,[166] topçular ve cebeciler görev yapıyordu. Bağdadcık'da 1723'te 208, 1727'de 176, 1746'da 224,[167] 1748'de 137,[168] 1763'te 98 yeniçeri, 1741'de 11 cebeci, 28 topçu,[169] 1749'da 10 cebeci ve 8 topçu[170] vardı.

Bağdadcık Kalesi'ndeki yeniçerilerle topçuların maaş ve masrafları Sinop ve Erzurum gümrük gelirinden, Malatya sancağı avârız ve nüzûl bedeli gelirinden ödeniyordu.[171] Kalede bulunan müstahfız[172] ve yerli kulu sınıfına mensup askerlerin maaş ve terakkileri ile et ve zâhire bedeli Batum sancağı züemâ ve erbâb-ı tımar cebeli bedelinden,[173] Erzurum Gümrüğü gelirinden ödenir[174] ve kaleden gönderilen bir çavuş tarafından teslim alınırdı.[175] Bağdadcık Kalesi, Temmuz 1770'te Ruslar tarafından imhâ edildikten sonra yeniden tâmir edilemedi. Kalede görevli askerler Sohum Kalesi'ne nakledildi.[176]

b) Şeherban Kalesi

İmeret topraklarındaki bir diğer Osmanlı kalesi, Faş nehri kıyısındaki Şeherban (Gür. Shorpani) Kalesi idi. Dergâh-ı Âli yeniçerileri,[177] topçular ve cebecilerle, müstahfızların[178] görev yaptığı kalede 1746'da 182,[179] 1748'de 135,[180] 1766'de 78[181] yeniçeri vardı. Kaledeki askerlerin maaş ve masrafları, Karaman eyâleti ve Kayse-

---

164 BOA. *İbnülemin Askeriye No. 4781.*

165 BOA. *Cevdet Askeriye No. 36675, No. 37715, No. 37432, No. 37490.*

166 BOA. *Cevdet Askeriye No. 47287.*

167 BOA. *Cevdet Askeriye No. 30204.*

168 BOA. *K.Kepeci No. 4785.*

169 BOA. *K.Kepeci No. 4776.*

170 BOA. *Cevdet Askeriye No. 33989.*

171 BOA. *Cevdet Askeriye No. 18337, No. 28437;* BOA. *İbnülemin Askeriye No. 8187; BOA. MAD No. 4310; MAD No. 17158; MAD No. 17254.*

172 BOA. *İbnülemin Askeriye No. 6385; BOA. MAD 17245.*

173 BOA. *İbnülemin Askeriye No. 6003.*

174 BOA. *Cevdet Askeriye No. 31306.*

175 BOA. *Cevdet Askeriye No. 35621; BOA. İbnülemin Askeriye No. 8187.*

176 BOA. *Cevdet Askeriye No. 50653.*

177 BOA. *MAD 4067; MAD 6291.*

178 BOA. *MAD 17245.*

179 BOA. *Cevdet Askeriye No. 30204.*

180 BOA. *K.Kepeci No. 4785.*

181 BOA. *Cevdet Askeriye No. 38315.*

ri sancağındaki bazı mukâtaaların da aralarında bulunduğu[182] çeşitli kaynaklardan ödeniyordu. 1770'te 23 yeniçeri bulunan kale Temmuz 1770'te Ruslar tarafından imhâ edildikten sonra yeniden tâmir edilemedi.

Samtshe Atabeyliği

A. Tarih

Osmanlı terminolojisinde *Atabek Yurdu* denilen *Samthse* veya *Saatabago*, Türkiye'nin Artvin, Ardahan illeri ve Erzurum ilinin kuzeydoğusu (İspir, Tortum, Oltu) ile Gürcistan'ın Ahıska, Ahılkelek ve Azgur bölgelerini içine alıyordu. 1508'de Osmanlı tâbiyetine giren, başkenti Ahal-tsihe (Os. Ahıska) olan Samtshe, *Atabey* unvânını taşıyan Jakeli Hânedânı'na mensup hükümdârlar tarafından yönetiliyordu. Samthse, merkezi Ahal-tsihe (Ahıska) olan *Samthse*, merkezi Çıldır olan *Cakhet*, merkezi Maçaheli (Maçhakel) olan *Şavsad/Şavşadistan*, merkezi Artanuçi (Ardanuç) olan *Kalarceti* ve merkezi Olti (Oltu) olan *Tao/Taveli* olmak üzere beş idarî bölgeden oluşmaktaydı.

Osmanlı hâkimiyeti boyunca Samtshe atabeyleri Mze Çabuk (1506-1515), oğlu I. Menuçehr (1515-1517) Mze Çabuk'un kardeşi IV. Kvarkare (1517-1535), oğlu II. Keyhüsrev (1535-1573) ve oğlu II. Menuçehr (1573-1578)'di.

Mze Çabuk'un ölümü üzerine tahta geçen oğlu Kvarkare, amcası Menuçehr'in muhalefetiyle karşılaştı. Osmanlı Devleti'nden destek isteyen Menuçehr, Yavuz Sultan Selim'den Samtshe'nin kendisine verilmesini istedi. Menuçehr'in talebini kabul eden Pâdişâh, 4 Kasım 1515'te göreve getirilen Erzurum Beylerbeyi Mirzâ Mehmed Bey'i Samtshe'ye gönderdi. 22 Kasım 1516'da Mirzâ Mehmed Bey ile buluşan Menuçehr'e Mısır Seferi'nde bulunan Yavuz Sultan Selim tarafından 17 Aralık 1516'da Samtshe atabeyliğine tâyin edildiğine dair bir berât gönderildi.[183]

1516-1517 yıllarında yaşanan taht kavgası sırasında I. Menuçehr, Kvarkare'yi alt ederek Samtshe tahtını ele geçirdi. Samtshe'den kaçarak Tebriz'de Şâh I. İsmail ile görüşen ve Safevîlerden destek isteyen Kvarkare'nin talebi üzerine Rumlu Div Ali Sultan komutasındaki 3000 kişilik bir Safevî ordusu, 1517 baharında Samtshe topraklarına girdi. Taht mücâdelesinde I. Menuçehr'e destek veren Gürcü beyleri, Safevî ordusunun ülkeye girmesi üzerine Kvarkare'nin tarafına döndüler.[184]

---

[182] BOA. *Cevdet Askeriye No. 48042.*

[183] Bacqué-Grammont-Chahryar, *A.g.e.* 58–59; Haydar Çelebi, *A.g.e.* 481–482.

[184] *TSMA E. 7296.*

I. Menuçehr, Div Ali Sultan'a gönderdiği elçilerin öldürülmesi üzerine ikâmet ettiği Oltu Kalesi'ni terk ederek Osmanlı topraklarına sığındı. Tümük Kalesi önünde Gürcüleri yenen Div Ali Sultan, Samtshe tahtını IV. Kvarkare'ye verdi. I. Menuçehr ile birlikte 1517 yazında Samtshe topraklarına girip Kvarkare'nin üstüne yürüyen Mirzâ Mehmed Bey komutasındaki Osmanlı birliği, Karaca Ardahan yakınında yenilgiye uğradı. I. Menuçehr'in de öldüğü savaşta Mirzâ Mehmed Bey ve Osmanlı askerleri şehîd oldu.[185] IV. Kvarkare 1518'de Tebriz'e giderek Şâh I. İsmail'e itaâtini arz etti.[186] Samtshe'deki Osmanlı yanlısı Gürcü beyleri mücadeleye devam ettiler. İtaat eden Gürcü beylerine Ocak 1518'de hükümler gönderildi. Osmanlı yönetimini kabul eden Kursine'ye, kendi tasarrufunda bulunan Hahuli (Tortum'a bağlı Bağbaşı Köyü), yurtluk-ocaklık sancak olarak tevcîh edildi.

Osmanlı Devleti'ne tâbi İmeret Kralı III. Bagrat, 1535 yazında Samtshe'nin Kür nehri boyundaki topraklarına saldırdı. 15 Ağustos 1535'te yapılan Murcaheti Muharebesi'nde esir edilen IV. Kvarkare, İmeret'e götürüldü ve ülkesi İmeret'e ilhâk edildi.[187] Babasının esir düşmesi üzerine Otar Şalikaşvili'nin naipliğinde Samtshe tahtına çıkan çocuk yaştaki II. Keyhüsrev,[188] Otar Şalikaşvili'nin telkini ile Osmanlılardan yardım istedi. Erzurum Beylerbeyi Dulkadiroğlu Mehmed Paşa, 4 Temmuz 1536'da Gürcistan Seferi'ne çıktı.[189] Temmuz 1537'ye kadar süren savaşta Samtshe Atabeyliği'nden, Micinkerd ve Zvin kaleleri, Şenkaya, Oltu Narman ve Livâne fethedildi.[190] Samtshe toprakları Mosuk (Kür nehri boyları) ve Taveli (Artvin, Ardanuç, Yusufeli, Narman, Şenkaya, Tortum, Olur ve Oltu) olarak ikiye ayrıldı. II. Keyhüsrev'in elinde bulunan Taveli, Osmanlı hâkimiyetine girdi.[191]

Osmanlılar Kanlıçemen Muharebesi'nden sonra Otar Şalikaşvili'nin teşviki ile bütün Samtshe Atabeyliği topraklarını ele geçirerek II. Keyhüsrev'e verdiler.[192] Osmanlı tâbiyetine giren, Safevîlerle yapılacak savaşlarda Osmanlılara yardım etmeyi kabul eden ve Kânûnî Sultan Süleyman'ın ikinci İran seferi sırasında Haziran 1548'de Osmanlı ordusuna gıda yardımında bulunan II. Keyhüsrev, Samtshe topraklarında bazı yerlerin Osmanlılar tarafından zapt edilmesi üzerine Osmanlı tâbi-

---

185 Bacqué-Grammont-Chahryar, *A.g.e.* 67–69; Haydar Çelebi, *A.g.e.* 491–492. Brosset, *A.g.e.* II/1, 214'te Tıryaled bölgesindeki savaş için 1520 tarihi verilmektedir.

186 Samtshe'deki gelişmeler hakkında bkz. Rumlu Hasan, Şahîsmail *Tarihi (Ahsenü't Tevârih)*, (çev. Cevat Cevan), Ankara 2004, 200–201, 206, 208.

187 Allen, *A History of the Georgian..*, 143; Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.* 227.; Kırzıoğlu, *A.g.e.* 162.

188 Brosset, *A.g.e.* II/1, 217.

189 Mustafa Âlî, *A.g.e.* 38a; Peçevî, *A.g.e.* I, 191.

190 BOA. *TTD No. 183, No. 90.*

191 Kırzıoğlu, *A.g.e.* 171–172.

192 Brosset, *A.g.e.* II/1, 213; *Chronique Géorgienne*, 330.

yetinden çıkarak Safevî yanlısı bir siyaset takip etmeye başladı.[193] Samtshe'nin Safevîlerle yakınlaşmasında Şâh I. Tahmâsb'ın 1548'de Otar Salikaşvili'nin kızıyla evlenmesi de etkili olmuştu. Erzurum Beylerbeyi Çerkes İskender Paşa'nın 1551'deki Ardanuç Seferi denilen Gürcistan Seferi'nde 13 Haziran 1551'de Ardanuç Kalesi ile Ardahan ve Hanak fethedildi.[194]

Osmanlılara karşı Şâh I. Tahmâsb'dan destek isteyen ancak yardım alamayan II. Keyhüsrev 1552'de Osmanlı Devleti'ne tâbi oldu.[195] Osmanlıların eline geçen Samtshe topraklarını geri almak için Safevîlerden yardım almak maksadıyla Şâh I. Tahmâsb'la görüşmek üzere 1570'de Kazvin'e giden II. Keyhüsrev, 13 Şubat 1573'te Kazvin'de öldü. II. Keyhüsrev öldüğünde oğulları Kvarkare, Menuçehr ve Beka çocuk yaşta olduklarından ülkeyi Osmanlı kaynaklarında Altunkala Hâkimesi olarak geçen karısı Dedis-İmedi, Kvarkare'ye niyâbeten yönetti. Samtshe toprakları 1 Temmuz 1579'da Çıldır eyâleti olarak Osmanlı Devleti'ne ilhâk edildi. 3 Haziran 1579'da 150 kişilik maiyetiyle geldiği İstanbul'da ihtida ederek 25 Haziran'da on yaşındaki oğluyla birlikte sünnet olan ve Mustafa adını alan II. Menuçehr vezâretle Çıldır beylerbeyi oldu. II. Menuçehr'le İstanbul'a gelmiş olan kardeşi Kvarkare de Yusuf adını alarak İslâm'ı kabul etti ve vezâretle Olti sancakbeyi oldu.[196]

B. Toplum ve Ekonomi

Samtshe'de tahıl, sebze, meyve, ipek üretiliyor, otlak ve yaylalarda büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriliyor, süt ürünleri imâlatı ve arıcılık yapılıyordu.[197] Ahıska şehri,[198] Poshof ırmağının iki kıyısında kurulmuştu. Irmağın sol kıyısındaki yüksek kayalıklara kurulmuş Rabati'de Atabeylerin sarayı vardı. Samtshe'nin piskoposluk merkezi olan Azgur'da Gürcistan'ın en büyük kiliselerinden Meryem Ana Kilisesi bulunmaktaydı.

Kartli Krallığı

Orta ve Doğu Gürcistan'da, Kür vadisindeki yer alan ve başkenti Tiflis olan Kartli Krallığı üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti aralıklıdır. Osmanlı kaynaklarında

---

193 İbrâhim Erzurumî, *Muradnâme*, Süleymaniye Ktb. 2149, 154a.

194 Erzurum Beylerbeyi Çerkes İskender Paşa'nın Sadrâzam'a gönderdiği Ardanuç'un fethini anlatan arîza *TSMA No. 8417*; *TSK. Koğuşlar Ktb. 888*, 30a.; Brosset, *A.g.e.* II/1, 217.; *Chronique Géorgienne*, 342.

195 Mustafa Âlî, *A.g.e.* 360a.

196 BOA. *MD No. 32*, Hk. 501; *MD No. 39*, Hk. 48, 49; *MD No. 40*, Hk. 87.

197 Bagrationi, *A.g.e.* 79.

198 Ahıska, Gürcüce "Yeni Kale" anlamına gelen "Ahal-tsihe" nin Türkçe ve Farsça şeklidir.

Kartel olarak geçen Kartli, ilk defa X. Davit (1505-1525) döneminde 1514-1518 arasında Osmanlı tâbiyetinde yaşadı.[199] Çaldıran Muharebesi sonrasında Osmanlı Devleti'ni metbû tanıyan ve "bende-i dergâh ve kemîne-i südde-i azâmet-penâh"[200] olan X. David/Dâvud Han, Şâh I. İsmail'in 1518'de büyük bir orduyla Gürcistan'a yürümesi üzerine karşı koyamayacağını anlayarak oğlu Luarsab'ı elçi gönderdi, her yıl 300 at yükü (ipek ticaretinde kullanılan at yükü 150 kg. idi.) ipek vergi vermeyi kabul etti ve Şah'a sadâkat yemini etti.

Amcası IX. Giorgi'nin (1525-1527) yerine tahta çıkan X. David'in oğlu I. Luarsab (1527-1558), Şâh I. Tahmâsb'ın ülkesine yaptığı saldırılardan sonra 1551'de gönderdiği ve Erzurum Beylerbeyi Çerkes İskender Paşa'nın İstanbul'a ulaştırdığı muhtırasıyla, "başına, mallarına, ehl-i iyâline, memleket ve kalelerine zarar olmamağa itimad için bir ahidnâme-i hümâyûn" rica ederek "ahidnâme-i şerif, berât-ı âlişan ve hükm-ü adâlet olursa âsitâne-i saadete haraç verip itaât edeceğini" arz etti.[201] I. Luarsab'a 28 Ocak 1552'de yazılan hükümle "Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa ile ittifak etmesi, savaş zamanında mükemmel kapu halkı ve askerlerini beylerbeyinin emrine vermesi, dosta dost düşmana düşman olması ve haraç hususunu Erzurum beylerbeyi ile görüşmesi şartıyla, talep ettiği sancak, berât-ı hümâyûn, hil'ât ve ahidnâme-i hümâyûnun gönderildiği" bildirildi.[202]

Kartli üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti 29 Mayıs 1555'te imzalanan Amasya Barışı'na kadar devam etti. I. Luarsab'ın ülkesinin Amasya Barışı ile Safevî hâkimiyetinde kalmasını kabul etmemesi üzerine Şâh I. Tahmâsb, Gence Valisi Şahverdi Sultan serdarlığında bir orduyu Kartli'ye gönderdi. 1558'de yapılan Garisi Savaşı'nda Gürcüler yenildi, I. Luarsab hayatını kaybetti.[203] Kartli tahtına I. Luarsab'ın oğlu I. Simon (1558-1569, 1578-1599) geçti.

Osmanlı kaynaklarında "Deli Simon" diye de geçen, Gürcistan tarihinin en önemli ve renkli simalarından olan I. Simon, Tiflis'in Safevîlerin eline geçmesi üzerine Gori'ye çekildi. 1559'da Kahet Kralı Levan'ın kızı Nestan Darejan'la evlenen, Tiflis'i geri almak ve ülkesini işgâlden kurtarmak amacıyla Safevîlerle mücadeleye girişen I. Simon, Nisan 1561'de Tsikhedidi Muharebesi'ni kaybetti. I. Simon'un kardeşi Davit/Dâvud Han 1564'de Kazvin'e giderek Şah'ın huzuruna çıktı. Safevî Devleti'ne itaâtini arz ederek Şiî Müslüman oldu.

---

[199] Jean Louis Bacqué-Grammont, "Deux Lettres de David X du Kartli", *İÜEF Tarih Dergisi*, 32, (1978), 142.

[200] Yalnızca Osmanlı tabiiyetindeki dönem. IX. David/Dâvud Han'ın saltanatı 1505–1525 arasındadır.

[201] *TSK Koğuşlar Ktb. 888*, 37b.

[202] *TSK Koğuşlar Ktb. 888*, 37a, 39a.

[203] Suny, *A.g.e.* 48.

Safevîler, Kartli Krallığı'nı 16 köyü bulunan Tiflis, 36 köyü bulunan Gori, 34 köyü bulunan Tumanis ve 20 köyü bulunan Loru olmak üzere *mahal* denilen dört idarî bölgeye ayırdılar ve her bölgenin ödeyeceği vergileri belirlediler.

Davit/Dâvud Han komutasındaki Safevî-Gürcü ordusuna karşı 1567'de Dighomi, 1569'da Samadlo muharebelerini kazanan I. Simon, aynı yıl (1569) Partskhisi Muharebesi'nde yenilerek tahttan indirildi ve Alamut Kalesi'nde hapsedildi. Yerine Şiî Müslüman olan kardeşi XI. Davit/Dâvud Han (1569-1578) tahta çıkarıldı. Ocak 1577'de İstanbul'a gelen Kartli elçileri Safevîlerin kendilerine yükledikleri vergileri ödeyemedikleri için Osmanlı idaresine girmek istediklerini bildirdiler.[204] Kartli toprakları, 29 Ağustos 1578'de Tiflis eyâleti adıyla Osmanlı Devleti'ne ilhâk edildi. Alamut Kalesi ve Şiraz'da geçirdiği İran'daki tutukluluk yıllarında Şiî Müslüman olup Mahmud Han adını alan I. Simon, Ekim 1578'de Safevîler tarafından serbest bırakılarak ağabeyi XI. Davit/Dâvud Han'ın yerine Kartli tahtına çıkarıldı. Dâvud Han ve Simon'un kardeşleri Giorgi de Müslüman olup Yusuf adını aldı.[205] Bâb-ı Âlî, 3 Mayıs 1582'de beylerbeylik tarikiyle Gori sancağı tevcîh edilen Dâvud Han'a Erzurum, Çıldır, Tiflis beylerbeyileri, Megrel, Gürel ve İmeret hükümdârları ile birlikte ağabeyi I. Simon'un ülkesini fetih ve yağma etmesini emretti.[206] 1584'te oğlu ve beş kişilik maiyeti ile İstanbul'a gelen, Dîvân-ı Hümâyûn'da bir ziyafet verilen Dâvud Han, Sultan III. Mehmed tarafından kabul edilerek Maraş beylerbeyi tâyin edildi. Şark Serdâr-ı Ekremi Ferhad Paşa'ya, I. Simon'un ülkesinin ocaklık olarak Dâvud Han'a verilmesi emredildi. Safevîler ve Osmanlılarla işbirliği yaptığı için Gürcüler tarafından sevilmeyen XI. Davit/ Dâvud Han, 1585'te kendi adamlarınca Gelikari kayalıklarından atılarak öldürüldü.

I. Simon'un Kartli'de Osmanlılara karşı direnişi örgütlemesi ve çete harbi ile Osmanlı ordusunu topraklarından kovması üzerine, Bâb-ı Âlî'nin kışkırtmasıyla İmeret Kralı I. Levan 1588'de Kartli topraklarına girdi. I. Levan'ı Gopanto ve Opshkviti muharebelerinde yenerek ülkesinden çıkartan I. Simon, ülkede yaşanan tahribat ve büyük insan kayıpları yüzünden aynı yıl (1588) imzaladığı bir anlaşma ile Osmanlı Devleti'ne tâbi oldu ve yıllık 100.000 altın haraca bağlandı.[207] Sultan III. Murad, 1589'da Kartli'nin Osmanlılara ait kaleler dışında I. Simon tarafından idare edilmesini tasdîk etti.[208] I. Simon 1598'de isyân ederek Gori Kalesi'ni ele geçirdi. Ancak, 1599'da Gori Kalesi'ni geri alan Van Beylerbeyi Hadım Câfer Paşa tarafından Nakhiduri Muharebesi'nde yenildi ve esir edilerek İstanbul'a gönderildi.

---

[204] Zinkeisen, *A.g.e.* 3, 140.

[205] Kırzıoğlu, *A.g.e.* 341.

[206] BOA. *MD No. 44* Hk.99, 130, 131.

[207] Gelibolulu Mustafa Âli, *Fursatnâme*, (ed. Rana von Mende), Berlin 1989, 52b.

[208] *"Kartel Hâkimi Simon Han'a nâme-i hümâyûn"*, Feridun Bey, *A.g.e.* II, 232 içinde.

Kartli tahtı oğlu X. Giorgi'ye verildi. I. Simon, 2 Aralık 1599'da İstanbul'a geldi ve yıllarca Yedikule zindanında tutuklu kaldı. I. Simon'un kızı Prenses Eleni 1601'de İstanbul'a gönderildi. Yolculuk sırasında prenses ve maiyetini kimsenin rahatsız etmemesi ve serbestçe yola devam etmeleri için gerekli tedbirlerin alınması emredilmişti.[209] İslâm'ı kabul ederek Mehmed Paşa adını alan I. Simon 1612'de İstanbul'da öldü. Türkçe ve Farsça şiirleri ile besteleri olan I. Simon'un Yedikule'de tutuklu iken yazdığı

"Gaaretzede-i çarh-ı sitemkâr oldum
Halkın gözünde ânın içün hâr oldum
Ger gitdi ise esb-ü şütür bâriyle
Bâri'ye şükürler ki sebükbâr oldum"

rubâîsine, nazîre olarak Osmanlı şâiri Hükmî Çelebi,

"Bilmezlük ile azîz iken hâr oldun
Âzâde iken bende giriftâr oldun
Bir kulesini almağ ile Gori'nün
Gör şimdi Yedi kulede dizdâr oldun"

rubâîsini yazmıştı.

X. Giorgi (1600-1605) hükümdârlığının ilk yıllarında Osmanlı tâbiyetinde yaşadı, 1602'de İstanbul'a gelerek Sultan III. Mehmed'e hediyelerini ve haracını takdim etti.[210] Şâh I. Abbâs'ın, 1603'te Osmanlı topraklarına saldırmasının ardından Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak Safevî Devleti'ne tâbi olmaya çağırdığı X. Giorgi, Şah'ın 1604'teki Revân kuşatmasına yardımcı birlikler gönderdi. Şâh I. Abbâs tarafından 1605'te X. Giorgi'nin tahttan indirilmesi ve yerine oğlu II. Luarsab'ın getirilmesiyle Kartli, 1606'da Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak Safevîlere tâbi oldu.

Erzurum Beylerbeyi Silahdâr İbrâhim Paşa tarafından Temmuz 1723'te bütün Kartli işgâl edildi. VI. Vahtang/Hüseyin Kulu Han'ın oğlu Bakar/Şâh Nevaz Han, İbrâhim Paşa adı ile Temmuz 1723'te yurtluk-ocaklık olarak Tiflis beylerbeyi tâyin edildi. Kartli, Gori'nin Ağustos 1735, Tiflis'in ise 7 Eylül 1735'te İranlıların eline geçmesi ve II. Aleksandr/Ali Mirzâ Han'ın Nâdir Şâh tarafından Tiflis valisi yapılmasının ardından 1736'da Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak İran'a tâbi oldu.

---

[209] BOA. *KK Ahkâm No. 70*, 332.

[210] BOA. *İbnülemin Dâhiliye. No. 244.*

Kahet Krallığı

Çaldıran zaferi üzerine 1514'te Osmanlı Devleti'ni metbû tanıyan ve başkentleri Gremi (Os. Girem) ve Zegem (Os. Şaplıca) olan Kahet Krallığı üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti aralıklıdır. Kahet Krallığı, ilk defa I. Davit/Dâvud Han [Kartli Kralı X. Davit] döneminde 1513-1520 arasında Osmanlı tâbiyetinde yaşadı. Kartli Kralı X. Davit, 1513'te Kahet Kralı III. Giorgi'yi tahtından indirip hapsetmiş ve onun yerine Kahet Kralı olmuştu.

Babası I. Levan'ı öldürerek tahta çıkan II. Aleksandr (1574-1603) ve oğulları II. Davit (1603-1604) ve III. Giorgi (1604-1605) devrinde Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan Kahet Krallığı, Osmanlı hazînesine vergi olarak önceleri 30 yük ipek yollamakta iken 1593'ten itibaren yılda on yük (1.000.000 akça) vergi ödedi.[211] II. Aleksandr'ın Osmanlı himâyesindeki saltanatı, Kahet'in en parlak çağlarından biridir. II. Aleksandr, harap durumdaki kilise ve manastırlarla, Gürcü Kilisesi'ne ait Kudüs'teki Kutsal Haç ve Aziz Yakûb, Aynaroz'daki İviron ve Bulgaristan/ Başkovo'daki Petritsoni manastırlarını tâmir ettirip bunlar için vakıflar tesis etti. Gürcü beyleri ve mouravlarını, hak ve yetkilerini kısıtlamak sureti ile denetimi altına aldı. II. Aleksandr, İranlıların baskısı sonucu Ekim 1601'de tahtı ikinci oğlu I. Davit'e bıraktı. I. Davit'in 21 Ekim 1604'te muhtemelen Şâh I. Abbâs tarafından zehirletilmek suretiyle Şiraz'da ölmesi üzerine Kahet tahtına kardeşi III. Giorgi çıktı. II. Aleksandr, oğlu III. Giorgi ile birlikte, İran sarayında büyüyen ve Şiî Müslüman olan diğer oğlu I. Konstantin tarafından 12 Mart 1605'te katledildi. Kendini kral ilân eden I. Konstantin, Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak Safevîlere tâbi oldu. I. Taymuraz, 1614, 1615-1616, 1623-1627, 1631-1632 ve 1636-1639 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne tâbi veya müttefik oldu.[212]

1724'te eyâlet olarak Osmanlı Devleti'ne bağlanan Kahet topraklarının 1736'da İranlılar tarafından işgâl edilmesi üzerine Kahet Kralı II. Taymuraz, Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak İran'a tâbi oldu.

16.-18. Yüzyıllarda Kartli ve Kahet'te Toplum ve Ekonomi

Gürcüler ortaçağdan itibaren *patronqmoba* (Efendi ve Köle, Latince *patronus* = efendi ve Gürcüce *qma* = köle) denilen feodal ve sınıflı bir düzene sahipti.[213] Kraliyet ailesi (*sepetsuli*), *didebuli* (= büyük) denilen büyük soylular/prensler (*eristavi*, *mtavari*, *tavadı*) ve küçük soylular (*aznauri*) yüksek sınıfı teşkil ediyordu. Didebuli

---

[211] BOA. *MD No. 70*, 99.

[212] Yalnızca Osmanlı tabiiyetindeki dönem. I. Taymuraz'ın aralıklı saltanatı 1605–1614, 1615–1616, 1623–1632, 1636–1648 yılları arasındadır.
Allen, *A History of the Georgian...*, 250.

kelimesi, 15. yüzyılda yerini "tavadi" sözcüğüne bırakırken "mtavari" kelimesi de yalnızca Batı Gürcistan'daki beş hükümran prensi ifade eder hâle geldi. Küçük soyluluk (*aznauroba*) krala, prenslere ve kiliseye bağlı üç ayrı gruptu. Ruhbanlar, atlı ve yaya savaşçılar (*tskhentartsani*, *mkvirtskhlebi*), büyük tüccarlar (*did-vadçarni*) ve tüccarlar (*vadçarni*), toprak sahibi ve topraksız köylüler (*glekhi*, *bogano*), azatlı köleler (*azati*) ve köleler (*qma*) toplumdaki diğer sınıflardı.[214]

Kartli ve Kahet'te toprakların büyük bölümü kraliyet ailelerine, eristavlara, kiliseye ve soylulara aitti. Soylular köylüleri yalnız zorla çalıştırmakla kalmaz, paraya ihtiyaç duyduklarında satmak için çocuklarını da ellerinden alırlardı.[215] Köylüler, efendileri olan soyluların satmak ya da cariye olarak almak niyetiyle kaçırmamaları için kızlarını çok genç, çocuk yaşta hatta beşikteyken evlendirirdi.[216] Bağımlı köylülük o kadar korkunçtu ki bazen kölelik bile daha iyi bir seçenekti. 18. yüzyılın ortalarında İstanbul'da görev yapan İngiliz Büyükelçisi Sir James Porter şöyle yazmaktaydı; "Gürcülerin tam fakirlik ve ıstırabı bu sefil insanları Müslüman pazarlara en beyaz tenli kızları sunmaya zorlar, zira ülkeleri bu tür bir ticaret olmaksızın sefalet çekmeye ve ölmeye mecburdur."[217]

Çok güzel bir tabiata sahip Kartli ve Kahet toprakları, aralarında yer yer baltalıklar bulunan, meşe, kayın, karaağaç, ıhlamur, akasya ve gürgen ağaçlarıyla kaplıydı. Akdikenler, mürverler ve yaban mürverleri de vardı. Fındık, armut, erik, elma, böğürtlen, çilek eksik değildi.[218]

Tarım en önemli geçim kaynağıydı. Kartli'de tahıl (buğday, arpa, darı), sebze ve meyve (elma, armut, ayva, erik, ceviz), Kahet'te Alazan nehrinden basit su kanalları ile sulama yapılarak Alazan vadisinde tahıl, sebze, meyve, pamuk, pirinç, ipek ve keten üretiliyordu. Keten hem lifleri hem de yemek pişirmede ve aydınlatmada yararlanılan keten tohumu yağı/bezir yağı için üretiliyordu. Bezir yağı evlerin boyanmasında da kullanılırdı. Modern çağa kadar kullanıldı, çünkü Ortodoks Kilisesi ketentohumu yağını oruç ve perhiz günlerindeki yasağın dışında tutmuştu. Sonbaharda ekilen tahıllar Mayıs veya Haziran'da hasad edilirdi. Tarlalar gübrelenmez, iki-üç yıl ekilip-biçilen araziler daha sonra bir yıl nadasa bırakılırdı. Özellikle Kür nehri boyunca uzanan arazi çok verimliydi.[219] Kışların soğuk geçtiği

---

[214] Gürcü toplumundaki sınıflar hakkında bkz. Allen, *A.g.e.*140, 228-255; Suny, *A.g.e.* 42 vd.; Bagrationi, *A.g.e.* 11-13; Gökçe, *A.g.e.* 9; Cyril Toumanoff, "La noblesse géorgienne: sa genesse et sa structure", *Revista Araldica*, LIV/9 (September 1956), 263, 267.

[215] Tournefort, *A.g.e.* II, 158.

[216] Chardin, *A.g.e.* 225.

[217] *İngiliz Büyükelçisi Sir James Porter ve Sir George Larpent'in Kaleminden Türkiye'nin Bir Asrı (1747 - 1850)*, (çev. Esma Selçuk Demir), İstanbul 2013, 124.

[218] Tournefort, *A.g.e.* II, 154.

[219] Haxthausen, *A.g.e.* 62-63.

Kartli ve Kahet'te toprağı sürmek için tahtadan yapılmış sabana 8-10, hatta 14-15 çift öküz koşulur, her çifti öküzlerin sırtına binmiş ayrı bir adam güderdi.[220] Gürcüler hayvancılık (koyun, domuz) da yapıyorlardı.[221] Otlak ve çayırlarda küçük ve büyükbaş hayvan yetiştirilir, tereyağı, peynir, deri ve yün elde edilir, bunlardan yünlü dokumalar ve deri eşya yapılırdı. Kahet, peynirleri, cevizli fındıklı tatlı sucukları, kurutulmuş meyveleri ile meşhurdu. 16. yüzyılda Kartli'ye iskân edilen Türkmenler konar-göçer yöntemlerle koyun yetiştiriyor ve kilim dokuyorlardı. Bağcılık ve şarapçılık yaygındı. Çok sayıda şaraphâne bulunan Kahet'te bağcılık ve şarapçılığın merkezi Alazan vadisiydi. Ancak hemen her köyde farklı ve mükemmel şaraplar üretiliyordu. Köylüler üzüm hasadının ya da üretilen şarabın % 25'ini *kulluk* adı altında feodal beylere vermek zorundaydı. Köylerde toprak şarap kapları, küpler ve çanak-çömlekler, ağaçtan mutfak ve ev eşyaları yapılıyordu. Yükler öküz ve mandaların sırtında veya onların çektiği kağnılarda taşınırdı.[222] Avrupalı gözlemciler Gürcü ve Ermeni köylülerin iktisadî durumları ile köylerin fizikî şartlarının 19. yüzyılın ilk yarısında bile oldukça kötü olduğunu söylemektedir.[223]

Tarlaların 5-15 m. uzağında yer alan köy evleri, taş ve çamurdan yapılmış, yassı çatılı binalardı. Evlerin bahçelerinde ağıl, at ve domuz ahırları, samanlık, *tandır*, *marrani* denilen şarap deposu ve üstü kapalı ahşap çardaklar bulunurdu. Çardakta yün kurutulur, buğday ve arpa yarılır, kışın kuru ot saklanırdı. Gürcü ve Ermeni köylerinde evlerin çoğu tam anlamıyla mağara sayılır. Yer oyularak yapılan bu evlerin çatıları zeminden daha aşağıdaydı.[224] *Darbazi* denilen, toprakla ve çimle örtülü dayanıklı ağaç kütükler üzerinde duran piramit şeklinde, tepesinde pencere ve baca olarak kullanılan bir açıklık bulunan ışık kubbesi bulunan evler yaygındı. Ermeni köylerinde kare şeklinde, penceresiz, tavanın ortasında *yertik* denilen bir baca deliği bulunan evler vardı. Dağ köylerinde yaşayan Gürcü ve Oset bağımlı köylülerin evleri yarı yarıya toprak altında inşâ edilmiş basit yapılardı. İki ayrı girişi olan bu yapıların bir tarafında aile yaşar, diğer tarafı ambar ve depo olarak kullanılırdı. Köleler genellikle ambar ve ahırlarda yaşarlardı. Burasının hem kapı, hem pencere, hem de baca olarak kullanılan bir tek çıkışı olurdu. Bu delik gece ve kötü havalarda ağaç dalarından örülmüş bir çitle kapatılırdı.[225] Soyluların evleri taşlardan yapılmış ve taş duvarlarla çevrilmiş, birçok odası bulunan ve bazıları taşlardan yapılmış kulelere sahip olan yapılardı.

---

[220] Haxthausen, *A.g.e.* 63; Tournefort, *A.g.e.* II, 152.

[221] Haxthausen, *A.g.e.* 63.

[222] Tournefort, *A.g.e.* II, 145-146.

[223] Wagner, *A.g.e.* 298.

[224] Chardin, *A.g.e.* 254.

[225] Konak, *A.g.e.* 102-103.

Halkın temel gıdası, buğday, arpa ve çavdar unlarından yapılan, toprak fırınlarda (*tone*) pişirilen *puri* ve *şoti* denilen ekmekler, *haçapuri* (açma), çorba, yarma ve bulgurdan yapılan yemekler, kutlamalarda da pişirilen *hinkali* denilen bir tür mantı, tavuğu diderek yapılan *belay* ya da *sadzebelay*, darıdan yapılan, üstüne kızgın yağ dökülüp ayran ya da yoğurtla yenilen *papa*, hem domuz hem de koyun ya da sığır etinden yapılan *mtsvadi* (şiş kebap), *buğlama* ve *kaurma* başta olmak üzere kızartılmış ve haşlanmış etler, kümes hayvanları, süt ürünleri, çeşitli yeşillikler, *çurçhel* ve *plemuşi* isimli tatlılar, üzüm pestilinden yapılmış ceviz sucukları ve topraktan yapılmış testiler (*kveri*) içinde saklanan şaraplardı. Gürcüler koyun ve domuz eti, Ermeniler sığır eti yerlerdi.[226]

Soylular hizmetkârları tarafından altın-gümüş ve çini sofra takımlarında sunulan, Osmanlı ülkesi ve İran'dan gelen baharatlarla çeşni verilmiş av etlerini ve et yemeklerini yerken, köylülerin menüsü sabah ve öğlen ekmek, kereviz, pırasa, yeşillik süt, yoğurt ve peynir, akşam sıcak, etli sebze yemekleri,[227] fakir köylülerin ve kölelerin sabah ve akşam tek menüsü ise ekmek, biraz peynir ve yeşillikti.

Köyler, özgür köylü erkeklerin kendi aralarından seçtikleri *mamasahlisi* denen bir muhtar tarafından yönetilirdi. Gürcüler ve Ermeniler her ikisi de Hıristiyan olmalarına rağmen birbirlerini sevmedikleri ve düşman oldukları için aynı köylerde yaşamazlardı.[228] Köylülerin hayatları aileleri ve kilisenin etrafında yaşanırdı. Kilise rahipleri köy kiliselerindeki ibadet ve ayinleri yerine getirir, çocuklara okumayazma ve hesap gibi dersler verirdi. Safevî hâkimiyeti döneminde Gürcü ve Ermeniler, kişi başına 6 Abbâsî olmak üzere cizye vergisi ödüyorlardı.[229] Köylünün hayatında mevsimlik zevklerin ayrı bir yeri vardı. Kilise kutlamaları, aile içi eğlenceler, düğünler ve bayramlar önemli eğlencelerdi. Köy yakınlarında kurulan panayır ve pazarlar rağbet gören yerlerdi. Gürcüler bol miktarda şarap ve rakı içerler, çeşitli vesilelerle şenlikler ve içkili eğlenceler düzenlerdi. Müslümanlar da kralların tutumuna bağlı olarak şarap içerler ya da içmezlerdi.[230]

Kahet, 16. yüzyılda Gürcü krallıklarının en zenginiydi. Ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanan ülkede at yetiştiriciliği, ipekçilik, bağcılık ve şarapçılık yapılıyordu. Kahetli tüccarlar, Tiflis'ten başlayarak Erzurum üzerinden Trabzon ve Halep şehirlerine uzanan ipek ticaretinden önemli kazançlar elde ediyorlardı.[231] Kahet şarapları ülke dışına ihrâc ediliyordu. Bazari ve Gremi, pazarlarında köy

---

[226] Haxthausen, *A.g.e.* 63.

[227] Haxthausen, *A.g.e.* 64.

[228] Chardin, *A.g.e.* 253.

[229] Tournefort, *A.g.e.* II, 157.

[230] Tavernier, *A.g.e.* 305; Tournefort, *A.g.e.* II, 158.

[231] Beriashvili, a.g.m. 76–78; Sanadze-Beradze, a.g.m. 187–189.

ürünleri ve el sanatları da alınıp satılan ticaret kasabalarıydı. Telavi ve Signah'ta ticaret gezginci Ermeni, Yahudi ve Acem tüccarların elindeydi. Kasaba ve köylerin *meydan*larında kurulan *bazar*lara Gürcüler kümes hayvanları, Osetler peynir, Kuzey Kafkasya halkları av hayvanları, kürk ve postlar, Dağıstanlılar yamçı, keçe, kebe ve halılar getiriyordu. 1615'te Şâh I. Abbâs tarafından yağmalanan Gremi, bir daha eski hâline dönemedi. Kahet Krallığı'nın başkenti 17. yüzyılda Telavi oldu.

Kür nehrinin her iki yakasında yer alan, uzak ufuk çizgisinin arkasında bütün ihtişamı ile Kafkas Dağları uzanan Kartli'nin başkenti Tiflis, 17. yüzyıl ortalarında, Kür nehrinin güney (sağ) kıyısındaki, Kartli hükümdârının sarayı, çoğunluğu kerpiç ve toprak örtülü 600 ev, bir cami, hamam ve bir çarşı bulunan Büyük Kale (Osmanlı kaynaklarında *Bitlis*, *Korci Kale* ve *Enderûn-ı Kal'a-yı Tiflis* olarak da geçer) ile kuzey (sol) kıyısındaki, kerpiç ve toprak örtülü 300 evle, bir cami bulunan Küçük Kale'den (Osmanlı kaynaklarında *Narin Kale* olarak da geçer) meydana geliyordu.[232] Narin Kale eteklerinde ve civarında genellikle keçe üretimi ile uğraşan Ermenilerin mahalleleri vardı.

Tiflis'i 1701'de gören Fransız Joseph de Tournefort, "halkı Gürcü, Ermeni, Müslüman ve Yahudilerden meydana gelen, yaklaşık 20.000 kişinin yaşadığı kalabalık bir şehir olan Tiflis'de, hepsi Büyük Kale'de bulunan üç cami ile biri varoşta olmak üzere 5 Ortodoks kilisesi, 7 Gregoryen kilisesi, küçük bir Fransisken kilisesi ile üç rahibin görev yaptığı bir Fransisken manastırı olduğunu" yazar.[233] 18. yüzyılın sonlarında Tiflis halkı Ermeniler, Gürcüler, Türkler, Rumlar, Osetler ve Yahudilerden oluşuyor, şehre seyrek olarak ticaret amacıyla Çerkesler, Lezgiler, Gazi Kumuklar, Megreller, Lazlar, Svanlar ve Kürtler de geliyorlardı.

Ortodoks ve Gregoryen kiliselerinin mimarî üslubu Ermeni-Gürcü tarzıydı. Bu kiliselerde, çevrelerindeki daha küçük binaların üzerinde yükselen kubbeler sivri kuleleri andırır.[234] Ermeni ve Gürcü kiliselerinde ibadet eden kadınların sayısı erkeklerden daha fazla ve her iki cinsin oturdukları yerler farklıydı.

Tiflis'in Sokak ve meydanları, dar ve karanlıktı. Evlerin alt katları, dükkân ve atölye şeklinde düzenlenmişti. Buralarda *attar* ve *bakkal*lar, manifatura satan *dükkâncılar*,[235] Ermeni ve Gürcü terziler, ayakkabıcılar, kürkçüler, saraçlar, kuyumcular, kılıç, kama, tabanca, tüfek imal eden silah yapımcıları ve berberler çalışırlardı. Çarşıya gelenler, yol kenarlarındaki kasvetli ve dumanı dışarı taşan aşçı dükkânlarında yemek yerlerdi.[236]

---

[232] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 318-319.

[233] Tournefort, *A.g.e.* II, 158, 160.

[234] Wagner, *A.g.e.* 279.

[235] Haxthausen, *A.g.e.* 131.

[236] Wagner, *A.g.e.* 284.

18. yüzyılda Kartli'de 14 önemli ticaret merkezi vardı. Bunlardan Tiflis ve Gori büyük, diğer on ikisi küçük şehirlerdi. Kür nehrinin sol kıyısında kurulmuş olan Gori 13. yüzyılda Ermenilerin yerleştirilmesiyle kaleden şehre dönüşmüştü. Gori'de 17. ve 18. yüzyıllarda 500 kadar taştan yapılmış evde oturan 2-3000 Ermeni ve Gürcü nüfus yaşıyordu. Şehir ve civarı zaman zaman Lezgilerin akın ve yağmalarına maruz kalır, Lezgiler kaçırdıkları kadınları ve çocukları Osmanlı esir tüccarlarına satarlardı.[237] Tiflis ve Gori nüfusunun çoğu Ermenilerdi. Şehirlerde idarî ve beledî hizmetler, kralın genellikle tüccarlar arasından atadığı *mamasakhlisi* denen idareci tarafından yönetiliyordu. 17.-18. yüzyıllarda Kartli'de Gürcüler, Ermeniler, Yahudiler, Türkler, Acemler ve dağlık bölgelerde Osetler yaşıyorlardı. Küçük Kabardey Beyi Kulçuk Kelemet'in kızı Rusudan'la evli olan VI. Vahtang zamanında Kartli'ye yerleşmek için ve savaşçı olarak Kabardeyler, Osetler, Karaçaylar ve Malkarlar geldi. Kabardey ve Kuban Ötesi'ne de ticaret yapmak için Gürcü ve Ermeniler yerleşti. Kartli-Kahet topraklarında 1770'lerde 87.000 hâne halkı (450-600.000 nüfus) vardı.[238]

Kartli ve Kahet'teki 1723-1735 arasındaki Osmanlı idaresi *Osmanloba* olarak adlandırılır.[239] Nâdir Şâh'ın seferleri sonrası Osmanlı yönetimi yerini 1747'ye kadar süren, *Kizilbaşoba* denilen İran yönetimine bıraktı. İran valisi Kılıç Ali Han, Nâdir Şâh'ın seferlerini Osmanlı ve Babürlü devletleri ile yaptığı savaşları finanse etmek için vergileri sürekli artırdı. Köylüler Osmanlı idaresindeki Batı Gürcistan'a göç etti. Ksani Eristavi Şanse, Vakhuşt Abaşidze ve Gvi Amilakhvari gibi soylular İran yönetimine karşı başarısız ayaklanmalara kalkıştı. Her ayaklanmanın ardından yeni bir işkence, talan, zulüm ve vergi geldi. Kartli ve Kahet'in 1746'da İran'a ödediği vergi 300.000 *tümen*e ulaşmıştı.[240]

Şehirlerde ticaret Ermeni ve Yahudilerin, esnaflık ve zanaatkârlık Ermeniler, çok sayıda İbranice ve Aramice kelimenin yer aldığı *Kivruli* denilen bir tür Gürcüce konuşan Yahudiler ve Anadolu'dan gelip Kartli'ye yerleşen Rumların elindeydi. Kartli ve Kahet şehirlerinde *asnafi* (esnaf), ismi Farsça "hemkâr" (= birlikte iş yapanlar) kelimesinden gelen *amkari* (lonca) bünyesinde faaliyet gösteriyordu. Loncaların reislerine *amkar-başi* denilirdi. Tiflis, Gori ve Anadolu istikâmetine uzanan kervan yollarının geçtiği Tumanis ile Loru'daki dükkânların, şaraphânelerin, çevrede yetişen ketenden yağ çıkaran yağhânelerin sahipleri, ayakkabıcı, derici, terzi, keçeci, saat tamircisi gibi esnaf ve zanaatkârlarla, demir, bakır, altın ve gümüş işlemecilerinin çoğu Ermenilerdi.[241] Yalnız Kartli ve Kahet'te değil tüm Güney

---

[237] Wagner, *A.g.e.* 311-312.

[238] Gvosdev, *A.g.e.* 2. not.7.

[239] Gvosdev, *A.g.e.* 14.; Suny, *A.g.e.* 54.

[240] Berdzenişvili-Canaişa, *A.g.e.* 269-270.; Suny, *A.g.e.* 55.

[241] BOA. *TTD. No. 897; BOA. TTD. No. 900; BOA. TTD. No. 903.*

Kafkasya ve Dağıstan şehirlerinde dükkânlar küçük kare bir odadan, nadiren de arkasındaki daha küçük bir diğer odadan meydana geliyordu. Dükkânların önünde düz tahta tezgahlar vardı. Mallar zemine ya da arkadaki raflara konulur, Müslüman/Türk, Ermeni, Gürcü veya Yahudi olan tüccar bir kilim veya hasır üzerinde bağdaş kurarak otururdu. Acemler ipek, Lezgiler yamçı ve halı, Tatarlar silah, Ermenilerse satılabilecek her şeyi satarlardı.[242] Seyyar satıcılar, güneşlik ve hasır örtülerle korunan küçük tezgahlarda satış yapar, çarşının ve üstüne hem güneşten hem de yağmurdan korunmak için güneşlik ve hasır örtüler çekilen pazarın civarında, kömür ateşinde kebap ya da köfte pişiren küçük mutfaklar, fırıncı dükkânları, kahvehâneler ve şerbet satıcıları eksik olmazdı. Ticareti yapılan en önemli mallar, Şemâhı ve Gence ipeği, Ermeni tâcirlerin İstanbul ve İzmir'e götürerek sattıkları kürkler ve Erzurum üzerinden Diyarbakır başta olmak üzere dokumacılık yapılan Anadolu şehirlerine gönderilen 2000 deve yükünden fazla kök boya idi.[243] Vergi ve asker toplayan görevlilere *khilarkhi* denilirdi. Kartli-Kahet Kralı II. Erekle, Kartli-Kahet'te esnaf ve dükkân sahibi Gürcüler, Ermeniler, Türkler, Acemler, Katolikler ve Yahudilerin askerlik hizmetine çağrıldıklarında yerlerine bedel göndermelerini onaylamıştı.

Türkler, Ermeniler, Gürcüler, Osetler, Dağıstanlılar, Yahudiler ve Acemlerin boy gösterdiği çarşı ve pazarlarda, Gürcü müzik aleti *çonguri* (çöğür) eşliğinde şarkı söyleyen, atışmalar yapan *aşugi* (âşık) denilen sanatkârlar halkı eğlendirirdi. Önemli olaylarla ilgili şiirler yazıp besteleyen halk ozanları ortaçağdan itibaren hem Gürcüler hem de Ermeniler arasında vardı. Gürcüler halk ozanlarına *mgson*, Ermeniler *kusan* derlerdi. 16. yüzyıldan itibaren *âşık* kelimesi *aşuğ* olarak Ermeniceye ve 17. yüzyıldan itibaren *aşugi* olarak Gürcüceye girdi.[244] Âşıklık geleneğini Anadolu ve Azerbaycan sahası Türk saz şairlerinden öğrenen Gürcü ve Ermeni âşıkları Türk dilini tercih ettiler. Ermeni aşuğların düğünlerde, şenliklerde, meydanlarda çalıp, kendi dillerinde okudukları şarkılara *hayeran* (= Ermenice ezgi ile okunan) denirdi. Çonguri ve saz çalarak Türkçe, Gürcüce ve Ermenice şiirler okuyan, atışmalarını daima Türkçe yapan âşıklar, şehirlerdeki pazarlarda, esnaf dükkânlarında, ailelerin toplantı masalarında, kilise bahçelerinde çalıp söyledikleri gibi köy köy gezerek, aşk ve tabiat şarkılarının yanısıra, önemli sosyal olayları ve harpleri konu alan şiirler söylerlerdi. Kral ve soyluların saraylarında saz, kemençe, def gibi çalgılarla şark ezgilerini çalan *sazandar* (sazende) denilen müzisyenler de sanatlarını icrâ ediyorlardı.

---

[242] Dumas, *A.g.e.* 15.

[243] Tournefort, *A.g.e.* II, 160.

[244] Âşık kelimesinin Gürcü ve Ermeni dillerine 16. yüzyıldan itibaren girmesi, bu kelimenin ve kavramın bir Osmanlı mirası olduğunu göstermektedir.

17. yüzyılda Tiflis ve diğer şehirlerde ortaya çıkan *gavahana*larda oturan Türk, Ermeni, Rum, Yahudi ve Fars asıllı Osmanlı ve Acem tüccarları ile yerli halk çubuk ve nargilelerini tüttürüp "koyu, siyah ve sıcak" kahvelerini içerlerdi. Yaz aylarında kahvelerde serinletici şerbetler ikram edilirdi. Gün doğar doğmaz açılan, akşam saatlerinde kalabalıklaşan, tavla ve satranç da oynanan kahvehâneler tümüyle erkeklere has mekânlardı. 17. yüzyıldan itibaren âşıkların buluştukları, müzisyen ve dansçıların mahâretlerini gösterdikleri, özellikle güzellikleri ve dansları ile nam salmış Gürcü delikanlıların dans ettikleri kahvehânelerde Şark masallarını Türkçe anlatan masalcılar ve *karagöz* de görülmeye başladı.[245]

Kahet ve Kartli'nin kahvehâne, pazar, han ve kervânsaraylarında Gürcü masal/hikaye anlatıcıları ve bir kısmı amâ olan aşuglar, *Binbir Gece Masalları* ve *Nasreddin Hoca Fıkraları* ile *Kerem ile Aslı*, *Tâhir ile Zühre*, *Ferhad ile Şirin*, *Âşık Garip*, *Şâh İsmail*, *Köroğlu Hikayesi* gibi halk hikayeleri ve kahramanlık destanlarını Türkçe anlatırlardı.[246]

Dönemin tarım ve dinî takvimiyle şekillenen ve manastırlar tarafından sahnelenen festival kutlamaları, her Gürcü kadın ve erkeğin hayatında soluklanma yaratıyordu. Gürcüler ve Ermeniler Noel'i 6 Ocak'ta kutlarlardı. Gürcü, Ermeni ve Oset ahali sokakları ve meydanları doldurur, kiliselerde yapılan ayinin ardından ziyafete geçilir bir çok oyun ve eğlence yapılırken, et dolu kazanlar, kızarmış kuzu ve domuzlar ortaya gelir, her zamankinden çok daha fazla içki içilirdi.[247] Diğer büyük kutlamalar Büyük Oruç dönemi öncesinde, Paskalya'da (ekim işi bittikten sonra) ve yazın hasat zamanında yapılırdı. Hasat kaldırıldıktan sonra içkili, müzikli ve danslı gösterilerle kutlamalar yapılırdı. Şehirlerde Mayıs ayında yapılan şenliklerde halkı heyecanlandıran en önemli etkinlikler cirit müsabakaları, at üzerinde yapılan gösteriler, boğa ve manda güreşleriydi.

Güney Kafkasya tarihte asmaların dikildiği ilk topraktı. Üzüm hasadının büyük bölümü şarap yapımına ayrılırdı. Üzümün sıkıldığı ve mayalandığı, eski Gürcü takviminde "şarap ayı" denilen Ekim ayında içkili şenlikler yapılırdı. Bağbozumu şenliklerinde hemen herkes sarhoş olurdu. Alazan vadisinde Telavi yakınında 11. yüzyılda inşâ edilmiş, tarlalar ve bağlar arasındaki hayranlık uyandıran bir yapı olan Alaverdi Katedrali civarında her yıl 28 Eylül'de *Alaverdoba* denilen bağbozumu şenliği düzenlenirdi. Katedral bölgedeki Müslümanlarca da kutsal kabul edilir ve burada ibadet edilirdi.[248]

---

[245] İlyas Üstünyer, *Gürcü Dili ve Edebiyatı Üzerine Okumalar*, İstanbul 2010, 143-162.

[246] L.G. Çlaidze, *Köroğlu Gürcistan'da*, (çev. Habib İdrisi-Hacı Ali Necefoğlu), İstanbul 1994; Wagner, *A.g.e.* 305.

[247] Wagner, *A.g.e.* 303-304.

[248] Lang, *Gürcüler*, İstanbul 1997, 122.

Tiflis ve diğer kasabalarla, büyük ve zengin köylerde bulunan hamam ve ılıcalar popüler mekânlardı. Sadece Gürcistan'da değil bütün Güney Kafkasya'da maddî gücü yeten Müslümanlar, Gürcüler ve Ermeniler ayda bir-iki defa hamama giderlerdi. Hamamlar yalnızca yıkanmak için gidilen mekânlar değildi. Kadınlar hamama hep birlikte gider, yanlarında taze ve kuru meyve ile börek, çörek, *kata* (kete) götürür, günün uzun bir bölümünü hamamlarda geçirirlerdi. Biri kiliseye ait 6 hamam bulunan Tiflis'te hamamlar bölgesi şehrin en eski mekânlarındandı.

13. Yüzyılda Kafkas Dağları'nın kuzeyinden gelen Osetlerin yerleştiği bugünkü Güney Osetya toprakları Kartli krallarının yönetimi ve Gürcü beylerinin mülkiyeti altındaydı. Çok soğuk olduğu için tarıma elverişsiz, yaylalar ve otlaklarla kaplı olduğundan hayvancılığa uygun olan bölgede şehir denilebilecek tek yerleşim yeri, 14. yüzyılda kurulan Liakhvi nehri kıyısındaki, surlarla ve hendekle çevrili Tskhinvali idi. 14.-16. yüzyıllarda Tiflis'in 20 km. kuzeyinde Mtskheta'da bulunan Svetitskhoveli Manastırı serflerine tahsis edilen, 16.-18. yüzyıllarda Kartli krallarının mülkü olan Tskhinvali'de 18. yüzyılın ortalarında Gürcüler, Osetler, ticaretle uğraşan Yahudiler ve Ermenilerin yaşadığı 700 hâne vardı. Dağlardaki köyler dik yamaçlarda ya da dere kıyılarında kurulmuştu. Bugün Güney Osetya'yı teşkil eden topraklarda 18. yüzyılın ortalarında 5000 hâne bulunuyordu. Kartli-Kahet'in 1801'de Rusya'ya ilhâkından sonra Rus yönetimi, dağlarda yaşayan Osetlerin ovaya yerleşmelerini kabul etti. Bölgede otuzdan fazla köy kuruldu. Güney Osetya nüfusu 1801'de 30.000 kadardı.

Kartli ve Kahet'te *saeristavo* (eristavlık) denilen feodal bir yapı vardı. Kür nehri ile kolları Algeti ve Hrami havzalarında yer alan Aşağı Kartli bölgesinde Hrami, Şamşvildi, Sa-Tsitsiano, Sa-Baratiano, Sa-Orbelo gibi kalelere, yüzlerce köye ve serf statüsünde binlerce köylüye sahip eristavlıklar vardı. Eristavların ve Gürcü feodallerinin bazıları sarayda görev almak ya da Şah'tan maaş almak için Safevî hakîmiyeti döneminde görünüşte Müslüman oldular.[249] Şâh I. Abbâs, bu bölgeye 1610'larda Borçalı Türkmenlerini, Karapapakları/Terekemeleri ve Tekelü Türkmenlerini yerleştirdi. Söz konusu bölge, 18. yüzyılda Dağıstanlıların saldırıları yüzünden Gürcüler tarafından büyük ölçüde boşaltıldı. Kartli-Kahet Kralı II. Erekle, 1777'de bu eristavlıkları ortadan kaldırdı.

Ortaçağda Gürcü prensliklerden biri olan ve Aragvi vadisi ile Terek nehrinin doğduğu toprakları kapsayan Aragvi, 16. yüzyıldan itibaren Oset asıllı Sidamonta ailesine mensup eristavlar tarafından mâlikâne olarak yönetildi. Kartli Kralı I. Simon'un emri üzerine 1588'de önemli bir kale olan Vanati'yi isyancıların elinden alarak bölgede hükümrânlıklarının temelini atan aile, bu tarihten sonra Vanati ai-

[249] Chardin, *A.g.e.* 224.

lesi olarak da adlandırıldı. Aragvi eristavının ikâmetgâhları Duşeti ve Sioni şehirleri idi. Gürcistan'ın kuzeye açılan tek yolu olan Daryal Geçidi'nin de yer aldığı Aragvi topraklarındaki en önemli kale, bu geçit üzerinde kurulu, büyük stratejik konuma sahip olan Ananuri idi. Kahet'in siyasî hayatında önemli rol oynayan Aragvi'nin eristavları Nugzar, Zurab ve Zaal, 17. yüzyılda Safevî Devleti ve Kahet Krallığı'ndan bağımsız olmaya, Pşav, Hevsur ve Tianeti bölgelerinde hâkimiyet kurmaya çalıştılar.

Şâh II. Abbâs'ın Kahet'e Türkmenleri yerleştirmek istemesi yüzünden 1659'da Kahet'te çıkan isyanın önderi olan Aragvi Eristavı Zaal 1661'de Kartli Kralı V. Vahtang'ın emri ile yeğeni Otar tarafından öldürüldü. Aragvi eristavlığı, Otar'a verildi. Aragvi halkı 1743'te ayaklanarak Eristav Bezhan'ı öldürdü. II. Taymuraz Aragvi üzerine yürüdü ve topraklarında 3300 hâne bulunan Aragvi Eristavlığı'nı doğrudan Kahet Krallığı'na bağladı. Kahet'e tâbii bir diğer eristavlık, Zedginidze veya *amilahvar* (=atlı askerlerin komutanı) unvânı taşıdıkları için Amilahvari denilen aileye mensup eristavlar tarafından yönetilen Ksani idi. Bu eristavlık Nâdir Şâh'ın katledilmesinin ardından II. Taymuraz tarafından 1747'de doğrudan Kahet Krallığı'na bağlandı.

Abhazya Prensliği

A. Tarih

Çaçba/Şervaşidze Hânedânı'ndan prensler tarafından idare edilen Abhazya Prensliği 1454'te Osmanlı tâbiyetine girdi. Osmanlı terminolojisinde *Abhazistan Hâkimi* denilen prensleri Abazalar *Apsha* (kral) olarak adlandırıyorlardı. Ortaçağda Anakopya şehrinde oturan Abhazya prenslerinin, Osmanlı tâbiyeti döneminde 1774'e kadar bir başşehri yoktu. Bu tarihte Karadeniz kıyısına 5 km. uzaklıkta, Pşandre vadisinde yer alan Lıhnı (Os. Soğuksu) prenslerin ikâmet yeri oldu. 15.-16. yüzyıllarda Megrel dadyanları, Abhazya hükümdarlarına ait olan Ciketi üzerinde egemenlik kurdular.[250]

Abhazya topraklarında 5 Ekim 1578'de Sohum eyâleti kuruldu. Abaza olmakla birlikte belgelerde Çerkes diye geçen "ol serhâddün kudemâsından, husûsa şecâatle mâruf" Batum Sancakbeyi Çerkes Haydar Paşa, 800.000 akça hâsla Sohum beylerbeyi tâyin edildi. Sohum, Gagra ve Bicunda sancaklarından meydana gelen eyâlet Eylül 1580'de lağvedildi. Abhazya yurtluk-ocaklık olarak yeniden Şervaşidze ailesine verildi. Osmanlılara ait kalelerin yönetimi ise Trabzon/Batum eyâletine bırakıldı.

---

[250] Bgazhba, a.g.m. 64.

1580-1625 arasında Pıt Şervaşidze'nin oturduğu Abhazya tahtı onun ölümü üzerine Seteman Şervaşidze'ye (1625-1637) ve Safevîlerle yapılan savaşlarındaki yardımlarından dolayı Sultan IV. Murad tarafından Osmanlı kaynaklarında Kara Bey diye geçen Sostar Şervaşidze'ye (1637-1650) verildi. 17. yüzyılın ikinci yarısında Abhazya tahtında Kuap Şervaşidze (1650-1665), Zeganıkua Şervaşidze (1665-1703) oturdu. Megrel Dadyanı II. Levan, 1634'te Abhazya'ya saldırdı. Ülke tahrip edildi ve bir bölümü Megrellerin eline geçti. Abhazya Prensi Seteman dağlara çekilmek zorunda kaldı. Abaza ve Megrel feodalleri arasında yarım yüzyıl süren mücadelelerden sonra Abazalar 1680'lerde topraklarını geri aldılar.

Osmanlı Devleti'nin 1683'ten itibaren Almanya İmparatorluğu, Venedik, Lehistan ve Rusya ile savaşta olmasından yararlanan Abazalar, Osmanlı tüccar ve ticaret gemilerine saldırmaya, mallarını gasp etmeye başladı. Maltız Abdurrahman Paşa, birkaç gemiyle Trabzon yoluyla Abhazistan kıyılarına gönderildi. Erzurum Beylerbeyi Köse Halil Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri 1703'de Megrel, Gürel ve İmeret ile birlikte Abhazistan topraklarına girdiler. Bâb-ı Âlî'ye itaât etmeyen tavadlar/aamıstalar katledilerek, toprakları tahrip edildi. Abhazya hâkimi Zeganıkua tahttan indirildi, ülkesi üç oğlu arasında paylaştırıldı. Sultan III. Ahmed, Abhazistan tahtını Ciketşua'ya verdi. Bzıb'tan Kodor'a kadar olan topraklar Rostom'a, Kodor'dan Aalzga'ya kadar olan topraklar Ciketşua'ya, Aalzga'dan İngur'a kadar olan Bedia toprakları Kuap'a yurtluk-ocaklık olarak verildi. Kuap'ın yerine geçen oğlu Mirzâ Han'dan sonra Bedia, Sa-Murzakan (Mirzâ Han ülkesi) olarak adlandırıldı. Abaza ve Megrellerin yaşadığı Sa-Murzakhan toprakları Abaza ve Gürcü soylulara aitti.

Ciketşua'dan sonra Rostom (Os. Rüstem Bey), Faş Kalesi'nin inşâsına yardım etmesi ve Sohum Kalesi'ni muhafaza şartıyla Abhazistan tahtına çıkarıldı.[251] Abhaz beylerine 24 hil'ât ve ihtiyaçları olan 3000 okka tuz gönderildi.[252] Abhazistan'ın ilk Müslüman hükümdârı olan Rostom, 1723'te İstanbul'a elçi göndererek ülkesinin Megrel ve Kozak korsanlarının saldırılarından korunmasını istedi. Bu saldırıların önlenmesi maksadıyla Keçler iskelesi yapıldı. Altı kalyon ve bir karavelden oluşan bir filo Abhazistan kıyılarını muhafaza etmekle görevlendirildi. Abhazya Hâkimi Rostom ve vezâret verilen kardeşi Arslan Bey'e Keçler iskelesini ticaret amacıyla serbestçe kullanma hakkı tanındı. Bu iki beyin İslâm'ı kabul eden oğulları, sünnet edilmek üzere İstanbul'a gönderildi. Keçler iskelesi 1740'ta sancak olarak (Keçiler İskelesi Sancağı) kısa süre Trabzon eyâletine bağlandı ve Mustafa isimli bir sancakbeyine verildi.[253]

---

[251] Başar, *A.g.e.* 150.

[252] BOA. *MD No. 131*, 111.

[253] BOA. *Dîvân-ı Hümâyûn Tahvil Defteri No. 16*, 175.

Dîvân-ı Hümâyûn'un talimâtıyla Trabzon ve Kars Beylerbeyi Sarı Mustafa Paşa tarafından Abhazistan'da başlatılan ve Abhazya Hâkimi Rostom ile kardeşi Arslan Paşa tarafından desteklenen İslâmlaştırmaya karşı Hıristiyan Abazalar, 1725 ve 1728'de ayaklandılar. 1728'de mirî için çalışan oduncu ve kireççileri öldüren veya esir eden isyâncılar Sohum Kalesi'ne saldırdılar.[254] Dîvân-ı Hümâyûn'un isyânı bastırmakla görevlendirdiği Tiflis Beylerbeyi İbrâhim Paşa ve Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa, Sohum Kalesi'ne saldıran isyancı Hıristiyan Abazaları kılıçtan geçirdi. Abhazya hâkimliğine 1730'da Ciketşua'nın büyük oğlu Hamid Bey tâyin edildi. Hamid Bey'in yerine geçen oğlu I. Menuçehr 1757'de III. Osman tarafından azledildi ve tahtı büyük oğlu II. Menuçehr'e verildi. 1757'den sonra Abhazistan'a uygulanan iktisadî kısıtlamalar kaldırıldı. I. Menuçehr, diğer iki oğlu Şirvân ve Zurab beylerle birlikte İstanbul'a sürgün edildi. I. Menuçehr, İstanbul'da öldü. Enderûn-ı Hümâyûn'da eğitim gören iki kardeşten Şirvan Bey, Osmanlı hizmetine girip vezîrliğe kadar yükseldi. Batum muhâfızlığı yapan Şirvan Paşa, II. Menuçehr'in 1770'de ölümü üzerine Abaza beylerinin yaptığı tahta çıkması teklifini Müslüman olduğu ve vezâret görevinde bulunduğu gerekçesiyle kabul etmedi. Şirvan Paşa Rumeli cephesinde 30 Ekim 1771'de Dumbovitza'da yapılan savaşta Ruslara esir düştü ve Rusya'da vefât etti. Abhazya Hâkimi tâyin edilen Zurab (Os. Suraba Bey) Hıristiyan oldu. Amcası Levan ile birlikte Rusların tahrikiyle 1771'de ayaklanarak Sohum Kalesi'ni işgâl etti. Levan Şervaşidze'nin Rus himâyesi istemesi yüzünden iki prens arasında anlaşmazlık çıkması üzerine Osmanlılar 1774'te kaleyi ele geçirdiler. Abjıw bölgesi, Şirvan Paşa'nın oğlu Bekir Bey'e yurtluk-ocaklık verildi.

Zurab Şervaşidze, yeğeni Kialış Ahmed Bey, Abjıw Prensi Bekir Bey ve Samurzakan Prensi Levan'ı yanına alarak Megrel topraklarına saldırdı. Megrel Dadyanı V. Katsia, Rukhi Kalesi yakınında Abazaları yendi. Kialış Ahmed Bey, Abhazya tahtını ele geçirmek için 1779'da eski düşmanı V. Katsia'dan yardım istedi ve adıgeçenin kardeşi Prens Giorgi komutasında gönderdiği kuvvetlerle birlikte Sohum üzerine yürüdü. Zurab Şervaşidze, tahtı bırakmak zorunda kaldı. Çocuğu olmayan Zurab'ın, yeğeni Kialış Ahmed Bey'i kendisine hâlef tâyin etmesine karşılık Bâb-Âli, Zurab'ın yerine Hamid Bey'in oğlu olan ve 1774'te Müslüman olup Mehmed adını alan amcası Levan/Mehmed Beyi vezâretle Abhazya Hâkimi tâyin etti. Levan/Mehmed Paşa, II. Menuçehr'in oğlu Kialış Ahmed Bey tarafından 1789'da tahttan indirildi.

Osmanlı belgelerinde "Keleş Ahmed Bey" ve "Gülşen Ahmed Bey" olarak geçen Kialış Ahmed Bey 1747'de doğdu. İstanbul'da Enderûn-ı Hümâyûn'da eğitim gördü. Bâb-Âli tarafından Abhazistan Hâkimi tâyin edilen Kialış Ahmed Bey, Ab-

[254] BOA. *MD No. 134*, 207.

hazya'nın merkezini Lıhnı'dan Sohum'a taşıdı. Kialış Ahmed Bey, 1802'de Megrel topraklarına girip Anakara Kalesi'ni ele geçirdi ve Megrel Dadyanı Grigor'un oğlu Levan'ı esir aldı. Grigor ülkesinin işgâlden kurtarılması ve oğlunun serbest kalması için Rusya'dan yardım istedi. Ruslar işgâl ettiği Megrel topraklarını boşaltması ve Prens Levan'ı bırakması için Kialış Ahmed Bey'e elçi gönderdiler. Kialış Ahmed Bey'in bu teklifi reddetmesi üzerine bölgeye sevk edilen bir Rus birliği 5 Ağustos 1805'te Anakara Kalesi'ni ele geçirdi.

Nizâm-ı Cedid'e karşı olduğu için isyân eden ve Sultan III. Selim tarafından idâma mahkûm edilen Trabzon Valisi Tayyar Mahmud Paşa, 1806'da Kialış Ahmed Bey'e sığındı.[255] Kialış Ahmed Bey'in, Pâdişâh'ın iadesini istediği Tayyar Mahmud Paşa'yı vermemesi üzerine Osmanlı Devleti 11 gemiden oluşan bir filoyu Abhazya sahillerine gönderdi.

Kialış Ahmed Bey Osmanlı filosunun Ağustos 1806'da Sohum açıklarına gelmesi üzerine "Tayyar Mahmud Paşa'nın tutuklanması için gönderilen hüküm kendisine ulaşmadan bir Rus ticaret gemisi ile Kırım'a gittiğini" İstanbul'a bildirerek paşayı yanında tuttuğu için affedilmesini diledi.[256] Kialış Ahmed Bey'in af talebi Bâb-ı Âlî tarafından kabul edilmedi ve Abhazya tahtı Ekim 1806'da oğlu Arslan Bey'e verildi. Tahttan indirilmesi üzerine Hıristiyan olan ve mektup yazıp Çar I. Aleksandr'dan yardım ve ülkesinin Rusya'ya tâbi olmasını isteyen Kialış Ahmed Bey, oğlu Arslan Bey'in verâset haklarını kaldırdı. Rusların yanına gönderdiği Teğmen Şirnevski'ye Abhazya kıyıları hakkında bilgi veren ve önceden haber verilirse, gerekli hazırlıkları yaparak Rusları karşılayacağını bildiren Kialış Ahmed Bey, 14 Mayıs 1808'de Arslan Bey'in emri ile öldürüldü.

Kialış Ahmed Bey'in diğer oğlu ve Megrel Dadyanı Grigor'un kızkardeşi Prenses Tamara ile evli olan Sefer Alî Bey, karısının yeğeni Megrel Dadyanı V. Levan'ın gönderdiği birliklerin yardımı ile Ağustos 1808'de Arslan Bey'in üzerine yürüdü. Arslan Bey tarafından yenilen Sefer Ali Bey 1808 ve 1809'da Çar I. Aleksandr'a mektup yazarak Abhazya tahtı kendisine verilirse Rusya'ya tâbi olacağını bildirdi. Çar I. Aleksandr, 17 Şubat 1810 tarihli manifestosuyla Abhazya'nın Rusya'ya ilhakını, Abhaz halkının "Rusya İmparatorluğu'nun yüksek himâyesi, Çarlık küresi ve koruması altında bulunduğunu" ilan etti. Rusların, Osmanlıları Sohum Kalesi'nden çıkarmak için gönderdiği filo tarafından karaya çıkarılan birliğin 10 Temmuz 1810 günü Sohum'u işgâl etmesi üzerine Sefer Ali Bey, Giorgi adıyla Hıristiyan olup, Rus hâkimiyetine girdi.

Abhazistan Prensi Sefer Ali Bey, 1813'te Anapa Muhâfızı Seyyid Hüseyin Paşa'ya elçi göndererek "affedilmesi ve Sohum Muhâfızı olarak görevlendirilmesi"

---

[255] BOA. *HH No. 4046, 4048.*

[256] BOA. *HH No. 4045/A, E, H, İ, K, L*

hâlinde Sohum Kalesi'ndeki Rus garnizonunu kovup Osmanlı Devleti'ne itaât edeceğini bildirdi. Osmanlı yanlısı olan kardeşi Hasan Bey ile arasında anlaşmazlık bulunan Sefer Ali Bey, 1814'te atalığı Ahmed Ağa vasıtası ile İstanbul'a haber gönderdi ve affedilirse Sohum'u Osmanlılara teslim edeceğini bildirdi. Sefer Ali Bey'e güvenmeyen Bâb-ı Âlî, Ahmed Ağa'ya "Sohum'u Ruslardan alarak teslim ederse, Sefer Ali Bey'in suçunun affolunacağına ve Sohum'un kendisine tevcih edileceğine dâir fermân çıkarılacağı" bildirildi.[257]

Sefer Ali Bey/Giorgi'nin 13 Kasım 1821'de ölümünde geride Ömer/Dimitri, Hamid/Mihail, Aleksandr ve Konstantin adlı dört oğlu kaldı. Kafkasya Genel Valisi General Aleksey Yermolov'un isteği ile Abhazya tahtı Dimitri/Ömer Bey'e verildi. Dimitri/Ömer Bey 28 Ekim 1822'de Lıhnı'da zehirlenerek öldürüldü. Son Abhazya prensi Mihail/Hamid Bey, 24 Haziran 1864'te Ruslar tarafından tahttan indirildi ve ülkesi Rusya'ya ilhâk edildi. Mihail/Hamid Bey, Nisan 1866'da Voronej'de sürgünde öldü.

B. Toplum ve Ekonomi

Abhazya'da Ortaçağ'dan itibaren feodal bir yapı vardı. Çaçba Hânedânı'ndan olan prensin mülkü olan topraklar, Gagra ile Gumısta arasında yer alan, bugünkü Bzıb bölgesiydi. Dal, Tzabal, Pıshüi bölgeleri, prense sözde bağlı Marşan ailesinin elindeydi. Marşanlar, zaman zaman Abhazya prensine ait köylere saldırır, dağları aşarak Kabardey ve Karaçay topraklarını basıp yağmalarlardı. Abhazya'nın diğer toprakları ise Abhazya prensine bağlı olan ve ona haraç veren Açba, Dzapş, Jüanba, İnal-Yipa, Mkanba, Eymxaa ve Lakırba gibi soylu ailelere (*aamıstaduw*) mensup *aamısta* denilen beylerin elindeydi. Kilise de büyük toprak sahibiydi.

1290'larda kurulan ve merkezi Bicunda (Sotiropolis) olan Abhazya Katolikosluğu'nun başı olan patrik, seçiminin Gürcü Patrikhânesi tarafından tasdik edilmesinden sonra vazifeye başlardı. Osmanlıların hâkim olmasından sonra 1470'de bölgeye gelen Antakya Patriği Mihail, Konstantinopolis Patrikhânesi'nin talimatı ve onayı ile Abhazya Katolikosluğu'nu Gürcü Kilisesi'nden ayırdı. Tsaişi ve Bedia piskoposu Yovakim patrik tayin edildi. Patriğin yetki alanı Abhazya dışında İmeret, Megrel, Gürel ve Svanetya'yı kapsıyordu. Abhazya Katolikosluğu, Abhazya'nın Osmanlı topraklarına ilhâkı üzerine Patrik I. Eudemos tarafından 1578'de Kutais'e taşındı.

Prens ve asiller aynı hak ve yetkilere sahiptiler.[258] Hukuk sistemi örf ve adetlere dayanır, halka açık yapılan mahkemede hâkimlik görevini saygı duyulan asil-

---

[257] BOA. *HH No. 44567/A.*

[258] Feodor Feodoroviç Tornau, *Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları*, (çev. Keriman Vurdem), Ankara 1999, 51.

lerden biri üstlenirdi. Cesur ve yiğit insanlar olan Abhaz savaşçıların silahları kılıç, kama, kalkan, mızrak, ok ve yaydı. Tüfek 16. yüzyılın sonlarında Abhazya'ya girdi. Abhazya'da düzenli ve devamlı bir ordu yoktu. Prensin *kiarazaa* denilen ve çoğu akrabaları olan özel muhâfızları vardı.[259] Köylere baskın olduğunda veya savaş çıktığında *ahhilaçüa* denen tellallar "Yıhakuleyt!" diye bağırarak halka haber verir, kadın, çocuk ve yaşlıların güvenli bir yere bırakılmasından sonra eli silah tutan erkekler köylerini savunmak için gereken yerlere giderler ya da savaşmak için toplanırlardı.

Büyük bölümü dağlarla kaplı Abhazya'da nüfusun çoğunluğu kıyılarda, düz alanlarda ve alçak kesimlerde yerleşmişti. Abhazya'da ne kadar küçük olursa olsun halk tarafından adlandırılmamış dağ, tepe, kayalık, orman, dere, bayır, vadi, ova yoktu.[260] *Abiypara* denilen soyların, *amtsaxara* (ateş kardeşliği, ocak kardeşliği) adı verilen sülaleler ve ailelerin oluşturduğu 40-50 evden müteşekkil köyler (*akıta*),[261] birbirinden uzak, ormanlık arazide dağınık ve denize ya da güneye bakan, kestane, kayın ve kızıl ağaçtan yapılmış, iki üç odalı, ahşap evlerden (*ayünı*) ya da üstü sazla kaplı, biraz yuvarlak ve tepesi sivri kulübelerden (*akiala*) meydana geliyordu.

Küçük bir avlusu bulunan evler ve mutfak amaçlı kullanılan çıtalarla örülü *patsxa* ile ambar, ağıl, mısır deposu gibi müştemilâtı, kızılağaç dallarıyla ya da sağlam bir meşe çitle çevrili olurdu.[262] Evlerin duvarları ve tabanı toprakla sıvalıydı. 18. ve 19. yüzyıllarda çatısı mısır dallarıyla örtülü kerpiç evler yaygınlık kazandı.[263] Gagra'dan Sohum'a kadar meşe, çam, şimşir, gürgen, köknar, kayın, karaağaç, çınar, ceviz, kestane ve defne ağaçları ile yenilebilir orman yemişleri bulunan çalılar ve dikenli çalılardan meydana gelen ormanlarla kaplı, bol yağışlı, rutubetli, sıtmanın yaygın olduğu Abhazya'da[264] 17. yüzyılda "neccaran ve rençberan ve araba yoktu."[265] Yük taşımada öküzlerin çektiği kağnı kullanılıyordu.[266]

Abazalar başlarına tepesi sivri kürk kalpak ya da kahverengi ve siyah kumaştan yapılmış, iki ucu başın yanlarından omuzlara sarkan *başlık* giyerler, diz kapaklarına kadar uzanan ve boyun tarafı açık olan elbiselerin göğsüne fişeklikler dizilirdi. Beldeki deri kemerde bıçak, kama ve sonraları tabanca, omuzda tüfek taşınır-

---

259 Beygua, *A.g.e.* 52.
260 Şamba, *A.g.e.* 94.
261 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 60.
262 Klaproth, *A.g.e.* 248.
263 Oliphant, *A.g.e.* 69.
264 Anisimov, *A.g.e.* 100, 103.
265 Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihannümâ*, İstanbul 1145 (1732), 406.
266 Oliphant, *A.g.e.* 69.

dı. Alta kırmızı ya da sarı renkte şalvar giyilip bacaklara tozluk sarılırdı.[267] Erkekler kendilerini soğuktan koruyan, keçeden yapılmış, *burka* denilen uzun bir pelerin giyerlerdi. Güzel ve zarif olan Abaza kadınları, göğsü açık, belden aşağıya doğru genişleyen, uzun kollu, bol elbise giyerler, bellerini kemerle bağlarlar ve yüzlerini örtmezlerdi.[268]

Köylüler *ankhayü* (özgür köylüler), *ahuwyü* ve *amatsawurazku* (bağımlı ya da belli zamanlarda bağımlı köylüler) ve *ahaşüala* (sahipleri tarafından öldürülebilen, alınıp satılabilen, köle statüsünde köylüler) gibi farklı statülere sahipti. Özgür köylülerin kendilerine ait evleri, toprak ve köle sahibi olma hakları vardı. Ancak toprağın esas sahibi olan soylulara karşı sorumluydular. Soylulara veya kiliseye ait arazilerde tarım yapıyorlarsa ürettikleri mahsulü onlarla paylaşmak zorundaydılar.[269] Bağımlı köylüler asillere bağlıydı. Belli günlerde onlara ait tarlalarda çalışır, yılda iki defa birer araba tahıl ve mısırla, bir güğüm şarap ve bir koyun verirlerdi. Köleler, yaşadığı yerde doğanlarla, yeni köle olanlar, soygun ve savaşlarda ele geçirilenler olmak üzere iki sınıftı. Evlerde istihdam edilen köleler de vardı. Sahipleri köleleri isterse satabilir, ancak köle karı-koca birbirinden ayrılamazdı.

Abhazya'da sahil boyunca uzanan topraklarda ve ovalarda ilkel yöntemlerle darı, meyve, keten, kenevir ve bir bölümü ağaçlara sarılan asmalarda yetişen çok sayıda üzüm cinsi ile az miktarda buğday üretiliyor, bağcılık, şarapçılık, uygun coğrafî ortam ve zengin bitki örtüsü sayesinde arıcılık yapılıyordu. Köylülerin 3-6 günlük topraktan (1 günlük = 1 günde ekilebilen toprak) ibaret tarlalarında yetiştirilen *axuıdz*, *aşırdz* denilen darı en önemli üründü. Darı ekmek için önce çapa ve kazmalarla toprak temizlenir, kabartılır, tırmıklanır, toprak sürülür, aktarılır, düzlenir ve tohum ekilirdi. Hasat zamanı gelince kadın erkek köylüler ellerinde oraklarla tarlalara gelir, tahıl orakla biçilir ve köylüler hasattan sonra sırtlarında saman yükleri ile tekrar köylerine dönerlerdi. Köylerin çoğunda değirmen olmadığından toplanan tahıl *ahakia* denilen taşın üzerine konup *pıhnıga* adı verilen başka bir taşla ezilmek suretiyle öğütülürdü.[270] Abhazya'da 60 çeşit üzüm üretiliyor ve hemen her köyde şarap imâl ediliyordu.[271] Bağbozumu eylül ayında başlar ve üç ay devam ederdi. Üzümler koni ve silindir şeklindeki sepetlere toplanır, üzüm sıkına mengenelerinde ya da killi toprakla sıvanmış çukurlarda sıkılırdı.[272] Dağlarda ce-

---

[267] Oliphant, *A.g.e.* 7-8.

[268] Oliphant, *A.g.e.* 35.

[269] Beygua, *A.g.e.* 53.

[270] Şamba, *A.g.e.* 44.

[271] Beygua, *A.g.e.* 62; Tornau, *A.g.e.* 54.

[272] Miminoşvili, *A.g.e.*140.

viz ve fındık boldu.[273] 18. yüzyılda mısır, fasulye ve tütün ekilmeye başlandı.[274] Daha verimli ve sert iklim şartlarına daha dayanıklı olan mısır, kısa sürede fakir halkın temel gıdasını teşkil edecek kadar yaygınlaştı. Adeta bir sebze bahçesi gibi olan mısır tarlalarında kabak, hıyar, fasulye ve lahana yetiştirilirdi. Mayıs ayında mısırlar büyümeye başlayınca seyreltilir, ağzı geniş ot kazmaları ile otu kazılırdı. Bu işlem 15 gün sonra tekrarlanırdı. Sonbaharda mısır tarlaları yeniden şenlenir, biçilen mısırlar kurutulduktan sonra koçanlarından ayrılır ve ambarlara taşınırdı. Mısır ekmeği en başta gelen gıda maddesiydi. Mısır kabaca öğütüldükten sonra kalın bir taşın üzerinde kek şeklinde pişirilirdi.[275] Abhaz halk inançlarına göre keten ve kenevir saplarıyla yakılan ateşin kötü ruhları temizleme ve uzaklaştırma gücü vardı.[276] Abhazya'da koyun, sığır, manda, at ve domuz[277] yetiştiriliyordu. İnek ve koyunların sütlerinden evde tüketmek ve satmak üzere süt ürünleri elde ediliyordu. Sığır, borçların, vergilerin, cezaların ödenmesinde ve kan davalarında kan parası yerine bir ödeme aracıydı.[278] Çok iyi bir cins olan Abhaz atlarının her yıl binlercesi Osmanlı Sarayı ve ordusunun ihtiyacı için satın alınırdı. Avcılık gerek kürk ticareti (ayı, tilki, zerdeva, sansar, su samuru) gerekse et ihtiyacının karşılanması (dağ keçisi, geyik, hindi, sülün) bakımından önemliydi.[279] Nehirlerde som balığı avlanırdı. Deniz kıyısında yaşayan Abazalar balıkçılık yapıyorlardı. Yaz aylarında kıyıya gelen yunus balıklarını tutan balıkçılar bu hayvanların yağlarını Müslüman ve Rum Osmanlı tüccarlarına satarlardı.[280]

Abhazya'ya meşin, tuz, mıh, tüfek, barut, kurşun, kılıç, bıçak, yay satan Osmanlı tüccarları, bunun karşılığında esir, av kuşları, şimşir, bal ve balmumu alıyorlardı. Azak ve Koba balıkçıları kullandıkları ağ ipliğini Abhazya'dan temin ediyor,[281] Osmanlı ve Kırım sarayı Abhazya'dan av kuşları satın alıyor,[282] Abhazya'ya gemi yollayarak doğan ve şahin alan[283] Kırım hanları, Abhazya'ya bunlara karşılık kumaş, tuz ve meşin gönderiyordu.[284] Abhazya'da esir ticareti çok yaygındı. Abaza kabîleleri birbirleriyle yaptıkları savaşlarda ele geçirdikleri kişileri ve kendi hal-

---

273 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 59.
274 Beygua, *A.g.e.* 49.
275 Bell, *A.g.e.* 434.
276 Miminoşvili, *A.g.e.* 139.
277 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 59.
278 Benet, *A.g.e.* 42.
279 Benet, *A.g.e.* 2, 43.
280 Tornau, *A.g.e.* 54.
281 BOA. *MD No.* 22, Hk. 325.
282 BOA. *MD No. 19*, Hk. 364, BOA. *MD No. 30*, Hk. 226, 445.
283 BOA. *MD No.* 21, Hk. 364, *BOA. MD No. 30*, 445.
284 BOA. *MD No.* 30, Hk. 445.

kından suç işleyenleri esir kabul ederek Osmanlı tüccarlarına satarlardı. Abazalar arasında yaygın olan esir ticareti başlangıçta Osmanlı belgelerinde "âdet-i garibe" olarak nitelendirilmişti.[285] Osmanlı tüccarları sattıkları mallara karşılık aldıkları erkek ve kadın köleleri Trabzon, Samsun, Sinop, Amasra ve Bendereğli limanları üzerinden Osmanlı topraklarına getiriyorlardı. Osmanlı belgelerinden anlaşıldığına göre köle ticaretinde kullanılan bazı gemiler 200-500 esir taşıyordu.[286]

Abhazya'nın en önemli şehri ve 1. yüzyıldan beri denizden ve karadan gelen tüccarların buluşma yeri[287] olan Sohum 16. ve 17. yüzyıllarda Kırım Hanlığı ile Kefe, Sinop ve Samsun gibi Karadeniz limanları üzerinden yapılan ticaretin merkeziydi. Sohum'da 1572/1573'te 800 Osmanlı tüccarı vardı.[288] 16. yüzyılda Kırım'dan göç eden Karay Yahudileri de Sohum'a yerleştiler. Yahudiler ticaret, terzilik, barut üretimi ve silah yapımıyla uğraşıyorlardı. Sohum sancağı, Soğucak Kalesi muhafazasıyla görevlendirilen vezîrlere arpalık olarak da tahsis edilirdi.[289] Sohum'dan başlayan bir patika yol Maçara Suyu'nu takip ederek Merkheul, Tzabal, Dal ve Amtkial köylerinden geçerek Kuzey Kafkasya'ya ulaşıyordu.

Abhazya'da 1820-1830'larda 50-60.000 nüfus vardı. Sohum 19. yüzyılın başında 6000 nüfuslu, kalesi güzel varoşlarla ve bahçelerle çevrili bir şehirdi. Dağdan getirilen içme suyu için su tesisatları döşenmişti. Türk, Rum ve Ermeni tüccarlara ait çok sayıda dükkân ve ticarethânenin bulunduğu bir liman şehri olan Sohum'da Abazalar, Çerkesler ve Megrellere yönelik deniz ticareti çok yoğun ve kârlıydı. Dar bir sokağın etrafında bulunan pazar yeri kalenin dışında yer alıyordu. Burada ayrıca meyhâneler de vardı.[290] Karadeniz kıyısına 5 km. uzaklıkta, Pşandre vadisinde yer alan Lıhnı, uzun süre prenslerin ikâmet yeriydi. Kılıç ve hançer yapan dükkânların ve etrafı meyve bahçeleri, çayırlar ve mısır tarlaları ile çevrili verandalı ahşap evlerden oluşan prenslerin ikâmetgâhının bulunduğu Lıhnı'nın nüfusu Abazalar, Türkler, ticaretle uğraşan Kırım'dan gelen Karay Yahudileri ve Ermenilerden meydana geliyordu.[291] Abhazya'nın ikinci kalabalık şehri Oçamçira idi. Çoğu Megrellere ait olan dükkânların yer aldığı ve saraçlık zanaatının geliştiği Oçam-

---

285 Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856–1876)*, Ankara 1997, 25–26; Ömer Şen, *Osmanlı'da Köle Olmak*, İstanbul 2007, 28.

286 Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, 1010-111.

287 Strabon, 1. yüzyılda Sohum'da yapılan ticarî alışverişlerde 70 ayrı dilden tercüman bulundurulurdu diye yazar [Şamba, *A.g.e.* 92.].

288 BOA. *MD No. 19*, Hk. 142, 146, 276.

289 BOA. *Cevdet Dâhiliye No. 3116*. [Sohum livasının, Soğucak Kalesi muhafazası şartı ile Adaşahi Çerkesleri ümerasından Alyok Bey'e tevcihi.]

290 Tornau, *A.g.e.* 25–29; Minas Bıjiskyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817–1819)*, (haz. Hrand Andreasyan), İstanbul 1969.

291 Spencer, *A.g.e.* 280, 284.

çira'nın etrafı bağlar, mısır tarlaları, meyve bahçeleri ve şimşir ağaçlarıyla kaplıydı. Şehrin ismi Türkçe çamçir = şimşir kelimesinden geliyordu. Sert bir kerestesi olan şimşir Osmanlı topraklarına ihraç ediliyordu. Kereste yapılmak üzere kesilen ağaç kütükleri, makaralar üzerinde, çok sayıda öküzle çekilerek taşınırdı.[292]

Sohum Kalesi'nden Anapa Kalesi'ne kadar Karadeniz sahilinde Abaza iskelesi olarak 22 iskele ve üç liman vardı.[293] Belli günlerde pazar kurulan iskeleler arasında yol yoktu. Mallar denizyoluyla getirilirdi. Sohum'da kalyon da yapılırdı.[294] Karadeniz kıyısında yaşayan Abazalar deniz taşımacılığını iyi biliyorlardı. 17. yüzyılda Sohum limanı üzerinden Abhazya ile ticaret yapan Osmanlı tüccarları ve limana sefer yapan gemiciler çok iyi örgütlenmişti. Abazalarla yapılan ticarete dair fermânlar doğrudan tüccar ve gemicilere yazılırdı.[295] Osmanlı tüccarları Lakba, Çanda, Keçler, Arıtlar, Suçalar iskelelerine "yılda bir kere her diyârın gemileri, barut, kurşun, tüfenk, ok-yay, fişenk, kılıç, kalkan, mızrak ve gayrı alât-ı silah, eski pabuç, çuka-kenârı, gömleklik bez, bogası, ocak demirleri, kazan, ocak içine kazan asacak demir zincir, tuz ve sabun" getirir, karşılığında "değiş tokuş" ile "bâkireler ve gılmanlar, rugân-ı şem, asel-i şem, zerduvâ ve asel" alırlardı.[296] Merkezi Sohum olmakla birlikte bütün Abhazya limanlarında yapılan köle ticareti tavad-aamısta sınıfının elindeydi. Osmanlı toprakları ile Abhazya limanları arasında yüzlerce yıl boyunca yapılan ticaretin, Osmanlı denizcileri, tüccarları ve askerlerinin bir hatırası olarak Osmanlı Türkçesi'nden Abhazcaya bayrak, para, dükkân, dükkâncı, saat, saatçi, damga, helal, haram, kaptan, filika, sandal, kayık, katran, fırtına, zeytin, karpuz, baklava, pekmez, kavurma, kabak, helva, zincir, kadife, kamçı, merhem, pabuç, sarık, sırma, fincan, hasır, maden, karakol, davul, kama, hançer, matara, çakı ve sâbi gibi birçok kelime geçti.

Abaza korsanlarının Osmanlı belgelerinde *şayka* ve *kayık* olarak geçen *haçapa* denilen tekneleri ile Batum ve Gönye kazâlarına bağlı Doğu Karadeniz sahil köylerini basarak hasar vermeleri, halkını öldürmeleri, esir almaları ve mallarını yağmalamaları yüzünden[297] Dîvân-ı Hümâyûn Abhazya'ya silah satışını yasakladı.[298] Abhazistan'a "tuz ve meşin ve yarak ve barut ve sâir âlât-ı harb ve bil-cümle memnû olan metâ ve esvab"ın gitmesini engellemek, saldırıları bahar aylarında artan Abaza korsanların "hakkından gelmek" Trabzon ve Batum sancakbeylerinin,

---

[292] Bell, *A.g.e.* 467.

[293] BOA. *Tâmirat Defteri No. 7829*, 264.

[294] BOA. *HH No. 33888/A.*

[295] Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, 110.

[296] Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 60.

[297] *"Abhazya korsanları evvel baharda daima Gürel vilâyetinin kıyılarını badehû Gönye ve Arhavi kıyılarını gaaret edüp" BOA. MD No. 12*, Hk. 790; *MD No. 14*, Hk. 58.

[298] BOA. *MD No. 15*, Hk. 228; *MD No. 16*, Hk. 239; *MD No. 33*, Hk. 495; *MD No. 30*, Hk. 386.

Trabzon kâdısının, Gönye kâdısı ve dizdârı ile "kayıklarla varıp, tüfenkleri ile üç dört ay ol hidmette olan Kalâ-i Gönye müstahfız ve azeblerinin" göreviydi.[299] İskelelerde bekleyen gemiler de Abazalar tarafından basılıp talan edilebilirdi. Samsunlu Pirî Reis b. Şaban, Mart 1594'te Galata Mahkemesi'ne "gemisinin Abaza vilâyetinden dönüşünde Sohum iskelesinde yatarken Abaza kâfirlerince basıldığını, 4 kölesi, 70.000 akça değerinde malı ve erzakının çalındığını, oğlu ile kardeşinin öldürüldüğünü, kendisinin esir edildiğini, ancak kaçıp kurtulduğunu" anlatmıştı.[300] Abaza korsanların saldırıları 17. yüzyılda çok yaygınlaştı.

Faş Kalesi Muhâfızı Hacı Halil Paşa, Faş, Sohum, Gönye ve Batum havâlisine saldıran Abaza eşkıyasını bastırdı. Hacı Halil Paşa, 1731'de Bâb-ı Âlî'den, "Abaza ahalisinin ekser ümerâ ve sipâhilerinin şeref-i İslâm'a gelmeleri neticesinde şerâ'it-i İslâmı icrâ için imam ve hatib ve hoca ve müezzin ve talîm-i Kur'an için mekteb ve her mektebe kelâm-ı kadîm ve Birgivî Risalesi tedârik edilmesini" talep etti.[301] Bölgede on kilise camiye çevrildi. Kilise olmayan yerlerde cami ve mektepler inşâ edildi. Camilere birer imam, hatip ve müezzin tâyin edilerek muallimler gönderildi. İmam, hatip, müezzin ve muallimlerin maaş ve masrafları Batum Mukâtaası'ndan,[302] camilerin masrafları Trabzon Gümrüğü'nden karşılanıyordu.[303]

Bâb-ı Âli, 18. yüzyılda yaşanan karışıklık ve isyânlar sırasında Abhazistan'a iktisadî ambargo uyguladı. Batum iskelesinden ötedeki "Abaza vilâyetlerine gitmesi, Abaza eşkiyâsına tuz, yiyecek ve diğer malları götürmesi" yasaklanan gemilerin ve taşıdıkları malların "mirî için zapt edilmesi ve sahiplerinin Sohum ve Faş kalelerine kapatılarak cezalandırılması" emredildi.[304] Bu hususta Gönye ve Batum muhâfızları ile kadılarına hüküm gönderildi.[305] Kırım Hanı Halim Giray'ın "İstanbul ve Karadeniz limanlarından ticaret için Batum, Faş, Sohum ve Anakara iskelelerine giden gemilerin, buralara uğramadan Abaza iskelelerine demirlediklerini ve Abaza eşkiyâsına barut, kurşun, tüfek, kılıç, muh, tuz, yiyecek ve giyecek sattıklarını" İstanbul'a bildirmesi üzerine "Abaza eşkiyâsına mal taşıyan gemilere mani olunması, Trabzon ve civarındaki iskelelerden Faş, Sohum ve Soğucak'a giden gemilerin, mezkûr iskeleler dışında Abaza iskelelerine yanaşmaması, silah tuz ve yiyecek götürmemesi" emredildi.[306]

---

[299] BOA. *MD No. 12*, Hk. 979; *No. 14*, Hk. 58; *No. 18*, Hk. 269; *No. 19*, Hk. 1; *No 30* Hk. 386, 387; *No. 33*, Hk. 495, 571; *No. 34*, Hk. 83, 571.

[300] *GŞS* (Galata Şer'iyye Sicilleri), *No. 17*, 117/5.

[301] BOA. *Cevdet Evkaf No. 31768.*

[302] BOA. *Cevdet Dâhiliye No. 11838.*

[303] Melek Öksüz, *Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon:Toplum-Kültür-Ekonomi*, Trabzon 2006, 238.

[304] BOA. *MD No. 132*, 139; *MD No. 138*, 232.

[305] *TŞS No. 1866*, 76a; *No. 1868*, 81a; *No. 1882*, 94 a-b.

[306] *TŞS No. 1923*, 61a.

C) Osmanlı Kaleleri

Sohum Kalesi

Yalnız Abhazya'da değil bütün Güney Kafkasya ve Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarındaki en güçlü Osmanlı müstahkem mevkilerinden biri 1578-1580 arasında eyâlet merkezi de olan Sohum Kalesi idi. Eski bir Ceneviz yapısı olan kalede, 15. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yeniçeri,[307] topçu, cebeci, müstahfız[308] ve yerli kulu sınıflarına mensup askerlerden oluşan güçlü ve kalabalık bir Osmanlı garnizonu vardı. Osmanlı adlî teşkilatında bir kazâ merkezi olan Sohum'da bir kadı, hem kalenin hem de şehirdeki mirî binaların tâmir ve bakımından sorumlu bir mimar ağa görev yapıyordu.[309]

Humbaracı Mimar Mehmed Ağa ve Mimar Yakûb Ağa tarafından 1723'te keşfi yapılan, çevresi 1210 zira' olan Sohum Kalesi, civarda kestirilen ağaç ve kereste-ler, Sohum'a üç saat mesafeden Megrel'den temin edilen arabalarla taşınan kireç, taş ve kum kullanılarak, Gönye'den toplanan baltacı ve bıçkıcı, Hemşin'den toplanan kireççi ve taşçı gibi usta ve işçilerle diğer inşaat malzemelerinin Trabzon üzerinden gönderilmesi sureti ile 1723-1724'te tâmir edildi.[310] Sohum Kalesi, 1761-1762'de yeniden onarıldı.

Sohum Kalesi ile Trabzon ve Faş arasında irtibat düzenli olarak menzil teşkilatı ile sağlanıyordu. Sohum ve Faş kaleleri arasında işleyen menzil teşkilatı 1732'de yeniden düzenlendi.[311] Sohum Kalesi menzilinin masrafları ve beygir ücretleri Trabzon Gümrüğü'nden karşılanıyordu.[312] Trabzon ile Sohum arasında irtibatı sağlamak için menzil kayıkları işletiliyordu.[313]Trabzon'dan Sohum'a nakliye melekselerle yapılıyordu.

Sohum Kalesi'nde 1729'da 99. Yeniçeri Cemaati'nin bir ortası,[314] 1731'de 255 yeniçeri görevlendirilmişti.[315] Kalede 1746'da 254,[316] 1748'de 122,[317] 1763'te 191,

---

[307] BOA. *MAD 4067; MAD 6291.*

[308] BOA. *MAD 17245.*

[309] Orhonlu, a.g.m. 16.

[310] BOA. *MAD İnşaat Muhasebesi Defteri No. 2542*; Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Mimarî Tarihinin Arşiv Kaynakları", *İÜEF Tarih Dergisi*, III, 5-6, (1953), 118; *BOA. Cevdet Askeriye No. 30438.*

[311] BOA. *Cevdet Askeriye No. 352.*

[312] BOA. *D.BŞM No. 2876*; BOA.*Cevdet Nafia No. 2734; BOA. Ali Emirî I. Mahmud No. 6883.*

[313] BOA. *MAD No.10492*, 392.

[314] BOA. *MD No. 135*, 403.

[315] BOA. *MAD 36*, 331.

[316] BOA. *Cevdet Askeriye No. 38315.*

[317] BOA. *K.Kepeci No. 4785.*

1766'da 227[318] yeniçeri, 1741'de 19 cebeci, 45 topçu,[319] 1749'da 19 cebeci, 11 topçu[320] vardı. "Sohum Kalesi muhafazasında olan askerlerin" maaş ve et bedelleri 18. yüzyılda Trabzon eyâleti avârız ve nüzûl gelirinden,[321] Trabzon Gümrük ve Ketenbezi Mukâtaası'ndan karşılanır,[322] askerlerin ihtiyacı olan zâhire Rumeli'deki İsakçı ambarından[323] ya da Trabzon'dan[324] gönderilirdi. Askerlere 1780'de 180.000 akça maaş ödenmişti.[325] Kalede görevli askerlere 1785'ten önce Trabzon Gümrük Mukâtaası'ndan iki taksit hâlinde 1500 kuruş, Trabzon Ketenbezi Mukâtaası'ndan 500 kuruş olmak üzere 2000 kuruş ödenmekte idi.[326] Bu miktar 1785'te gümrük mukâtaası gelirinden 1750 kuruş, keten bezi Mukâtaası gelirinden 1250 kuruş olmak üzere toplam 3000 kuruşa (360.000 akça) çıktı.[327] Ketenbezi mukâtaasına kimsenin talip olmaması üzerine 1801'den sonra kaledeki askerlere ödenen 3000 kuruş gümrük mukâtaası gelirinden verilmeye başlandı.[328] Söz konusu para Trabzon kâdısının onayı ile mukâtaa emini tarafından makbuz karşılığı ödenirdi.[329]

1731'de kalenin denizden muhafazası için İstanbul ve Trabzon'dan gönderilen usta ve malzemelerle Of ve Sürmene'de 12 *işkampoye* gemisi inşâ ettirildi.[330] Sohum Kalesi ve Abhazistan kıyılarını korumakla görevli gemilerin kapdan ve leventlerinin ücreti Trabzon cizyesinden ödeniyordu.[331]

Sohum Kalesi Camisi'nde imam, müezzin, hatip, kayyım, kandil yakıcı ve temizlik işleri ile uğraşan ferraş görev yapıyor, bu kişilerin maaşları ile caminin hasır, mum ve zeytinyağı gibi ihtiyaçları Trabzon Gümrüğü'nden karşılanıyordu.[332] Caminin imamı Hâfız İbrâhim 1754'te anılan gümrük gelirinden 30 akça yevmiye alıyordu.[333] Aynı yıl (1754) vefat eden adıgeçenin yerine imamlık görevi oğlu Ahmed'e verilmişti.

---

318 BOA. *Cevdet Askeriye No. 30204.*
319 BOA. *K.Kepeci No. 4776.*
320 BOA. *Cevdet Askeriye No. 33989.*
321 BOA. *MAD 3219*, 103.
322 BOA. *D.BŞM No. 2876.*
323 BOA. *MAD No. 10351.*
324 BOA. *MAD No. 9939.*
325 BOA. *MAD No. 10223*, 92.
326 *TŞS No. 1898-84*, 143; *No. 1907-93*, 157.
327 *TŞS No. 1946*, 29; Öksüz, *A.g.e.* 229, 237, 246.
328 *TŞS No. 1948*, 65.
329 *TŞS No. 1946*, 29.
330 BOA. *Ali Emirî I. Mahmud No. 1410.*
331 BOA. *MAD No. 9928*, 184.
332 BOA. *MAD No. 9924*; *MAD No. 9935*; *BOA. D.BŞM No. 2876*; *TŞS No. 1932*, 50; *No. 1921*, 44; *BOA. Cevdet Maliye No. 19991*; Öksüz, *A.g.e.* 235.
333 *TŞS No. 1947*, 64'ten Aygün, *A.g.e.* 339.

Svanetya Prensliği

A. Tarih

Adını Gürcüce "sığınak, yurt" manasına gelen Svane kelimesinden alan ve Ortaçağ Gürcistan Krallığı'nın bir parçası olan Svanetya, Gürcistan'ın 1462'de Kartli, Kahet ve İmeret olarak üç krallığa bölünmesi üzerine Uşba Dağı (4710 m.) etekleri ile Beça ve Tshmari vadileri arasındaki *Yukarı Svanetya* dışında, İmeret'e bağlandı.

Megrel'in İmeret Krallığı'ndan ayrılmasından sonra Megrel dadyanlarına geçen ve *Dadyan Svanetyası* da denilen *Aşağı Svanetya*, Dadyan'a tâbi Dadişkiliani, Gardabhadze ve Gelovani tavad aileleri tarafından yönetildi. İngur nehri boğazına yayılan ve halkı feodal beylerle yaptığı savaşı kazanarak 15.-18. yüzyıllarda beysiz yönetilen Yukarı Svanetya, *Hür Svanetya* olarak adlandırıldı. Dadişkiliani ailesi Tarhu şamhalları soyundan geldiklerini iddia etmelerine karşılık Gelovani ailesinden iniyorlardı.[334] Osmanlılar Yukarı Svanetya'yı *Suvan*, Aşağı Svanetya'yı ise ülkeyi yöneten ailenin adı ile *Gelvan* olarak adlandırıyorlardı.[335] Osmanlı Devleti tarafından Svan Dağları ile Kafkas Dağları arasında İngur vadisi boyunca uzanan ve merkezi Esteri köyü olan toprakların yöneticisi Otar (Os. Tatar Bey) Dadişkiliani'ye 1758'de beylik verildi. Otar'ın 1780'lerde ölümü üzerine tahta geçen Misost (Os. Tengiz Bey) 1800'de ölümüne kadar Osmanlı Devleti'ne tâbi oldu. Misost'un oğlu Nikolaoz (Os. Süyok Bey) 1810'da Osmanlı tâbiyetinden çıktı ve 26 Kasım 1833'te imzalanan anlaşma ile Rus himâyesine girdi. Büyük amcası Baba Süyok Bey'in niyabetinde 1841'de tahta geçen ve Ruslar tarafından 1857'de tahttan indirilen son Svanetya Prensi Konstantin Dadişkiliani 5 Kasım 1858'de idâm edildi.

B. Toplum ve Ekonomi

Derin vadilerle birbirinden ayrılan yüksek dağların oluşturduğu, gürgen, ladin, meşe, köknar ve kayın ağaçlarından meydana gelen ormanlarla kaplı, deniz seviyesinden 1800 m. yüksek Svanetya topraklarında şehir denilebilecek yerleşim birimi yoktu. Köylerde aynı soyun üyeleri yaşar, aynı soya mensup topluluklar komşu ya da yakın köyleri teşkil ederlerdi. Buna rağmen otlak ve yaylaların kullanım hakkı üzerinde köylerin kavga ve mücadelesi bitmezdi. Köylerde birbirlerine bitişik, yanlarında taştan yapılmış kare planlı savunma kuleleri olan az sayıda taştan ve kerpiçten inşâ edilmiş, iki katlı ev bulunmaktaydı. Bu kuleler Svanların yaklaşan düşmanlarını gözlemelerine ve oklarla saldırmalarına imkân veriyordu.[336]

---

[334] *TŞS No. 1947*, 64'ten Aygün, *A.g.e.* 339.

[335] Kırzıoğlu, a.g.m. 136.

[336] Lang, *Gürcüler*, 110.

Esteri köyü, denizden 2000 m. yükseklikte, yanlarında kuleler yükselen evlerden meydana geliyordu. Pek çok köyün ortasında kutsal kabul edilen bir ağaç vardı. Dadişkiliani ailesinin bir çok kaleleri, çiftlikleri, otlakları ve at sürüleri vardı. Yüzlerindeki ifadeler sert, erkeksi ve Çerkeslere yakın olan Svanlar Kafkasya'daki Hıristiyan halklar arasında en cesur ve en savaşçı kavimdi.[337] Kadınlar, çocuklar ve yaşlılar dâhil herkes silah taşırdı. Şarkılarının çoğu Abazalar ve Kabardeylerle yapılan savaşlarda kahramanlık gösteren yiğitleri anlatırdı.[338]

Svanetya'da toprak öküz koşulmuş *gentzvişi* denilen karasabanla sürülmek sureti ile[339] buğday, çavdar, arpa ve mısır üretiliyor, meyve (elma, armut, ceviz) yetiştiriliyor, kış mevsiminin uzun sürmesi nedeni ile yazın çayır ve otlaklarda salıverme yönteni ile küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık yapılıyordu. Öküz, inek, koyun, keçi derileri tüccarlara, ya da pazarlara götürülerek satılır, ayrıca bunlardan ayakkabı ve kürk yapılırdı.[340] Yaz mevsimi dışında havanın dokuz ay çok soğuk, karlı ve fırtınalı geçmesi, arazinin yüksek, kayalık ve engebeli olması yüzünden tarım zordu ve ekilecek toprakların temizlenmesi gerekiyordu. Esteri dışında en önemli yerleşim yeri olan, Şara Dağı (5201 m.) eteğindeki, çok sayıda taştan yapılmış kuleye sahip evlerin bulunduğu Uşguli köyünde her yıl Ağustos ayında Lamaroba adı verilen bir şenlik düzenlenir, danslar, koç güreşleri yapılırdı.[341] Svanetya'da ticaret, 18. yüzyılda nüfusları 50 hâne kadar olan ve Lahamuli olarak adlandırılan Yahudi dönmelerinin elindeydi. Ülkede avlanan hayvanların kürkleri, Megrelli tüccarlar tarafından satın alınır ve Osmanlı topraklarına ihraç edilirdi.

2. Osmanlı Eyâletleri

Erzincan Eyâleti

Çaldıran seferi sırasında 14 Temmuz 1514'te savaşsız olarak Osmanlı hâkimiyetine giren Erzincan merkez olmak üzere, 25 Ekim 1514'te Erzincan eyâleti kurularak ilk beylerbeyliğine Trabzon Sancakbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa tâyin edildi.[342] Bıyıklı Mehmed Paşa'nın 15 Ekim 1514'te fethettiği Bayburt, aynı günlerde fethedilen Kiğı ve Rum eyâleti sancaklarından Canik, Şarkî Karahisar, Trabzon, Samtshe

---

337 Wagner, *A.g.e.* 295.

338 Grigoriantz, *A.g.e.* 147.

339 Miminoşvili, *A.g.e.* 153.

340 Miminoşvili, *A.g.e.* 150.

341 Miminoşvili, *A.g.e.* 151-152.

342 Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934/M. 1527-1528 Yılına ait bir Bütçe Örneği", *İÜ İFM*, XV, (1953-1954); İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990; aynı yazar, "Erzincan", *DİA*, XI.

Atabeyi Mze Çabuk'un 1514'te Osmanlılara bıraktığı İspir ve Yavuz Sultan Selim'in 15 Mayıs 1515'te fethettiği Kemah, sancak olarak Erzincan eyâletine bağlandı. Beylerbeyi hasları 1515'te 650.000 akça olan eyâletin sancakları Erzincan, Kemah, Bayburd, İspir, Canik, Karahisar-ı Şarkî ve Trabzon idi. Trabzon sancağı Megrel, Gürel, İmeret ve Abhazistan'ı kontrol ediyordu.

Erzincan eyâleti, Kânûnî Sultan Süleyman devri başlarında kaldırılıp Rum eyâletine ilhâk edildi. Erzincan kazâ olarak Kemah sancağına, İspir kazâ olarak Bayburt sancağına eklendi.

Erzurum Eyâleti

Kânûnî Sultan Süleyman'ın fermânıyla Erzurum şehri merkez olmak üzere "Bayburd ve Kemah Sancakları ve Azerbaycan Vilâyetinden feth olunan bâzı memleketlerin" ilhâkı ve Dulkadiroğlu Mehmed Paşa'nın beylerbeyliğe tâyini ile 26 Eylül 1535'te Erzurum eyâleti kuruldu.[343] Haziran 1534'te Osmanlı topraklarına katılan Bâyezid, Toprak Kale ve Pasin yeni kurulan eyâlete bağlandı. Erzurum şehri inşâ ve iskân aşamasında olduğundan beylerbeyi iki yıl kadar Bayburt'ta oturdu.

Eyâlet, Erzurum, Karahisar-ı Şarkî, Kiğı, Çemişkezek, Kızuçan, Mazgirt, Pertek, Sağman, İspir, Pasin, Hınıs, Mamervan, Akçakala, Oltu, Tortum, Kamhıs, Palu, Tavûskâr, Tortum, Peneskird, Ardanuç, Ardahan, Tekman, Micinkerd, Yeni Kale ve Kurtkala, Kars, Küçük Ardahan, Pertekrek, Livâne, Şavşad, Acara, Batum, Trabzon, Maçhakel ve Faş sancaklarından meydana geliyordu.[344] Beylerbeyi hasları 1553'te 1.209.149 akça, 1565'te 1.300.000 akçaydı.

Sınırları Kafkasya'ya taşan Trabzon sancağının kazâları Trabzon, Giresun, Kürtün, Of, Rize, Torul, Atina, Arhavi ve Hemşin'di.[345] Trabzon sancağı, Abhazistan'ı kontrol ediyordu. Arhavi kazâsının Gönye nâhiyesine bağlı olan Batum, 1550'de müstakil sancak oldu. Sancakbeyleri Gönye Kalesi'nde oturan Batum sancağının nâhiyeleri, Hemşin, Arhavi, Erkenos ve Atina idi.[346] Faş sancağı, Megrel ve Gürel'i kontrol ediyordu. 300.000 akça sancakbeyi hassı ile Acara, 600.000 akça sancakbeyi hassı ile Pertekrek, 600.000 akça sancakbeyi hassıyla Livâne, 234.527 akça sancakbeyi hassıyla Maçhakel ve Şavşad, ellerinde berâtları bulunan Müslü-

---

[343] Dündar Aydın, "Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmârı, İskânı ve İlk Sakinleri", *Araştırma Dergisi*, I, (1970); aynı yazar, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilâtı...*; Cevdet Küçük, "Erzurum", *DİA*, XI.

[344] BOA. *KK. No. 262 (1575–1576).*

[345] BOA. *TTD No. 387; TTD No. 190.*

[346] BOA. *TTD No. 1031; TKGM TTD No. 122.*

man Gürcü sancakbeyleri tarafından yurtluk-ocaklık sancak olarak idâre ediliyordu. Gürcü beylerinin Müslüman olmalarında en önemli etken eski topraklarının sancak olarak kendilerine verilmesiydi. Hıristiyan iken Pertekrek sancağı verilen Beka Bey Müslüman olup Sefer adını aldıktan sonra 600.000 akçalık bu sancağı ocaklık olarak tasarruf etti. Sefer Bey'in kardeşi de Müslüman olup Mehmed adını aldı.[347] İki kardeşin ortak tasarruf ettikleri yerlerin geliri aralarında taksim edildi.[348] Sefer Bey'le birlikte Müslüman olanlardan Mustafa Bey'e bir köy,[349] Sinan'a 10.000 akçalık bir tımar verildi.[350] İstanbul'a gelerek Müslüman olan Keyhüsrev'in yıllık geliri 600.000 akça tutan, iki kale ve 38 köyden meydana gelen mülkü sancak olarak kendisine verildi.[351] Samthshe Atabeki II. Menuçehr'in adamı Elizbar da İstanbul gelip Müslüman oldu. Mehmed ismini alan adı geçene Tortum sancağı 600.000 akça hasla tevcîh edildi.[352] Acara sancakbeyi İstanbul'da Müslüman olup Mehmed adını aldı.[353] Acara, ocaklık sancak olarak kendisine verildi.[354] Gürcü beylerine askerî hizmetlerine karşılık tımar da verilirdi. Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa'ya yazılan 17 Eylül 1554 tarihli hükümde Gürcü beylerinden Perterek Beyi Beka Bey'in kardeşi Ali Bey'e Safevîlerin ele geçirdiği Kamhıs Kalesi üzerine yürümesinden dolayı tımar tevcîh edilmesi emredilmişti.[355] Erzurum Beylerbeyi Lala Mustafa Paşa, 1562'de Erzurum'da yaptırdığı külliye için Şavşad, Livâne ve Pertekrek'teki Gürcü beyleri ve aznavurlarının mülklerini satın alarak vakfetmişti. Bu mülkler arasında köyler, bağlar, bahçeler, değirmenler ve tarlalar vardı.[356]

Erzurum eyâleti, 16.-18. yüzyıllarda Güney Kafkasya'daki Osmanlı eyâletleri ile Osmanlı kalelerinin finansmanı ve donatımında çok önemli görevler üstlenmişti. İmeret krallarına Erzurum Mukâtaası'ndan ulûfe ödenir,[357] Tumanis beylerbeyinin 400.000 akça olan salyânesi Erzurum hazînesince karşılanırdı.[358] Tiflis Kalesi'ndeki askerlerin maaşı Erzurum eyâleti cizye ve avârız vergisi gelirinden,[359] Faş, Anakara, Ruh kalelerindeki askerlerin maaş ve masrafları Erzurum Gümrüğü'nden

---

347 BOA. *MD No. 4*, Hk. 1910.

348 BOA. *MD No. 4*, Hk. 1369.

349 BOA. *MD No. 2*, Hk. 1953.

350 BOA. *MD No. 2*, Hk. 1956.

351 BOA. *MD No. 6*, Hk. 247.

352 BOA. *MD No. 39*, Hk. 107, *No. 46*, Hk. 1118.

353 BOA. *MD No. 7*, Hk. 1705.

354 BOA. *MD No. 5*, Hk. 1364.

355 *Mühimme Defteri. TSM Koğuşlar Ktb. 888, Hk. 144.*

356 *VGMA No. 734*, 128–132.

357 BOA. *MD No. 6*, Hk. 970.

358 BOA. *MD No. 124* Hk. 390'dan Kütükoğlu, *A.g.e.* 229, not 27.

359 BOA. *Cevdet Askeriye No. 16014.*

ödenirdi.[360] Kutais Kalesi'ndeki yeniçeri, topçu, cebeci ve müstahfızların maaş ve masrafları, Erzurum Gümrüğü, Erzurum bedel-i nüzûl ve avârız akçası ile Erzurum cizyesi gelirlerinden,[361] Şekvitil ve Görgület palankalarındaki yeniçerilerin ulûfesi Erzurum Gümrüğü'nden, Ahıska ve Azgur kalelerindeki askerlerin maaşı Erzurum hazînesinden,[362] Revân eyâletindeki cami, mescid ve medreselerde hizmet eden imam, hatip, müezzin, müderris ve hizmetlilerin ücretleri Erzurum Gümrüğü ile Erzurum ihtisab-ı mizân-ı harir, kassabiye ve beyt-ül mâl-i hassa gelirlerinden ödenirdi.[363] Gence Kalesi'ndeki yeniçeri, cebeci, topçu ve top arabacılarının ulûfe ve masrafları Erzurum hazînesinden,[364] Erzurum eyâleti cizye ve avârız vergisi gelirinden,[365] Gence eyâletindeki cami, mescid ve medreselerde hizmet eden imam, hatip, müezzin, müderris ve hizmetlilerin ücreti Erzurum Gümrüğü ile Erzurum kassabiye, ihtisab-ı mizân-ı harir ve beyt-ül mâl-i hassa gelirinden ödenirdi.[366] Gori Kalesi'ndeki askerlerin maaş ve masrafları da Erzurum eyâletinin gelirlerinden ödenirdi.[367] Gence Kalesi için gerekli toplar Erzurum Tophânesi'nde dökülüyordu.[368]

Kars Eyâleti

Kânûnî Sultan Süleyman'ın emri ile Ağustos 1548'de Kars şehri merkez olmak üzere Kars eyâleti kuruldu ve beylerbeyliğine Pasin Sancakbeyi Dulkadiroğlu Mirzâ Ali Bey, paşalık verilerek tâyin edildi. "Beş bine yakın ırgat ve yapı ustası Kars kalasını onarmakta iken" İsmail Mirzâ, 25 Ağustos 1548'de Kars'ı basarak askerler ve halkı kılıçtan geçirdi, inşâ hâlindeki Kars Kalesi'ni yıktırdı. Kars eyâleti, baskından birkaç ay sonra kaldırıldı ve Döşkaya sancağı adıyla Erzurum eyâletine ilhâk edildi. Lala Mustafa Paşa tarafından 27 Temmuz 1579'da Kars şehrinin inşâsına başlandı. 50.000 işçi ve 100.000 askerin çalışmasıyla, iç kale 28, dış kale 58 günde bitirildi. İnşâsı üç ayda bitirilen Kars'ta, biri Pâdişâh, biri serdâr adına olmak üzere beş câmi ile bir medrese, bir hamam, 1000 askerin kalabileceği kışla, kemerli suyolu, su kulesi, gözetleme kulesi, Şeyh Ebû'l Hasan Hırkânî üzerine türbe, iki taş köprü, Beylerbeyi sarayı, vakıf olarak çarşı, dükkânlar ve değirmenler inşâ edildi. Kars Kalesi ve şehrinin imârıyla birlikte üç ayda Keçivan, Kağızman, Ani ve Magazberd kaleleri de imâr edildi.

---

360 BOA. *Cevdet Hâriciye No. 39854.*

361 BOA. *İbnülemin Askeriye. No. 1343; 768; 467; 834; 2745.*

362 BOA. *MD No. 124* Hk. 555'ten Kütükoğlu, *A.g.e.* 229, not 26.

363 BOA. *D.BŞM No. 1561.*

364 BOA. *Cevdet Askeriye No. 32044.*

365 BOA. *Cevdet Askeriye No. 16014.*

366 BOA. *D.BŞM No. 1561.*

367 BOA. *MD No. 122* Hk. 530, 532, 865'ten Kütükoğlu, *A.g.e.* 229, not 25.

368 BOA. *D.BŞM No. Tophâne-i Amire Defteri No. 1864, No. 18636.*

Kars Kalesi Erzurum'dan uzak mesafede ve serhâdde olduğundan Kars eyâleti, Kars şehri merkez olmak üzere 22 Eylül 1580'de yeniden kuruldu ve ilk beylerbeyliğine Silistre Sancakbeyi Deli Hızır Bey, 700.000 akça hasla paşalık verilerek tâyin edildi.[369] Kars defterdârlığına da Gurebâ-i Yemîn Kethudâsı Mustafa Efendi getirildi.[370] Eyâlet, Kars, Döşkaya, Kuru Döşkaya, Verişan, Berdik, Arıdos, Zaruşad nâhiyelerinin yer aldığı Kars, Güney, Kuzey ve Germücek nâhiyelerinin yer aldığı Küçük Ardahan, Magazberd, Keçivan ve Kağızman sancaklarından meydana geliyordu.[371]

17. yüzyıl ortalarında küçük bir kale ve 700 hâneden meydana gelen Kağızman, Osmanlı-Safevî sınırında bir gümrüktü. Her kervandan deve yükü (200 kg.) başına dört kuruş, at yükü (115 kg.) başına iki kuruş gümrük alınırdı.[372]

İran saldırılarına karşı serhad durumunda olan Kars Kalesi ve civarına 1720-1730 arasında toprak tabya formunda savunma istihkâmları yapıldı. Kars Kalesi, Nâdir Şâh'ın başarısız kuşatmasının ardından yeniden tahkim edildi ve tabya sistemi ile donatıldı. Bu iş için gerekli masraflara Erzurum eyâleti cizyesi tahsis edildi.[373] 18. yüzyılda Kars'ta bulunan cami, mescid ve medreselerde görev yapan din adamları ve hizmetlilerin ücretleri, Erzurum Gümrüğü, kassabiye, ihtisab-ı mizân-ı harir ve beyt-ül mâl-i hassa gelirlerinden ödeniyordu.[374]

Nogay Eyâleti

Hazar Denizi ile Azak Denizi arasındaki Kıpçak-Eli bölgesinde yaşayan Nogayların beyi Musa Beyzâde Yusuf Bey'e, Kânûnî Sultan Süleyman tarafından 1548'de "Emîr'ül ümerâlık" verilerek Nogay eyâleti kuruldu. "Kiçi Nogay/Küçük Nogay" denilen ve Çerkezistan'la, Dağıstan'ın kuzeyinde, Kuma ve Don nehirleri arasında uzanan bozkırları kaplayan Nogay eyâletinin sancağı yoktu. Yusuf Paşa'nın kardeşi İsmail Mirzâ, 1552'de diğer kardeşleri Kâsım Bey'i İstanbul'a elçi gönderdi. Osmanlı himâyesi altına girmek istediğini bildirerek kendisine sancak tevcîh edilmesini ve bir bölük yeniçeri ihsan buyrulmasını istedi. İsmail Mirzâ'nın taleplerinin karşılanması Kırım Hanı Devlet Giray'a emredildi.[375] Kazan Hanlığı'nın işgâli sonrası Rusya ile anlaşma yoluna giden İsmail Mirzâ'nın, Rusların kışkırtması ve gönderdikleri hediyeler karşılığında 1555'te Yusuf Paşa'yı pusuya düşürüp şehîd etmesiyle Nogay eyâleti sona erdi.

---

369 BOA. *KK Ruus Defteri No. 237*, 90.

370 BOA. *KK Ruus Defteri No. 237*, 101.

371 *TKGM TTD NO. 112.*

372 Tavernier, *A.g.e.* 66.

373 BOA. *Cevdet Askeriye No. 13221.*

374 BOA. *D.BŞM No. 1561.*

375 *Mühimme Defteri. TSM Koğuşlar Ktb. 888*, Hk. 74, Hk. 255.

Kefe Eyâleti

Kefe eyâleti, 1569'daki Astarhan Seferi hazırlıkları sırasında ve Safevî Devleti ile Rusya üzerine gerçekleştirilecek seferlerin lojistik üssü olması amacıyla tesis edildi. Merkezi Kefe olmak üzere 1568'de "Cezire-i Taman'dan şark cânibine yetmiş konak yer ta Kûh-i Elburuz'a varınca cümle salyâne ile kırk adet Çerkes Vilâyeti Beğleri"nin de "kânun üzere" bağlı olduğu Kefe eyâleti kuruldu.[376] İlk Kefe beylerbeyliğine Şıkk-ı sânî defterdârı Çerkes Kâsım Bey, 600.000 akça hasla ve vezâretle tâyin edildi.

16.-17. yüzyılda Kefe eyâletinin sancakları Rumeli'de yer alan Kılburun, Bender, Akkerman, Kırım Yarımadası'nda yer alan Kefe, Kerç, Balıklava, Tatı-ili, Azak Denizi'nin doğusunda yer alan Adahun, Taman (Ada-yı Şahî), Anapa, Balısıra, Azak ve Çerkes kabîlelerini kontrol eden Şefâke idi. Kırım ve Kuzey Kafkasya'ya yönelik Rus tehdidi sebebiyle, eyâletin merkezi 1656'da Azak oldu.[377] 18. yüzyılda Acu da sancak olarak teşkilatlandırıldı ve Çerkes kabîle beylerine, Kefe Mukâtaası'ndan ödenmek üzere salyâne ile verildi.[378] Azak ve Taman sancakları ile Taman'a bağlı Temrük birer kadılıktılar.[379] Azak Denizi'nden Hazar Denizi'ne kadar beyleri Hıristiyan olan Temirgoy ve Besleneyler, beyleri Müslüman olan Ada ve Jane Çerkesleri, Kabardeyler, Karaçaylar, Malkarlar, Tümen Çeçen beyleri, Vaynak Çeçen beyleri, Gazi Kumuk şamhalları, Haytak usmileri, Kumuk beyleri, Tabasaran masumları, Avar hâkimleri ve Toma beyleri bu eyâlete bağlıydı.[380]

Gürcistan Eyâleti/Tiflis Eyâleti

Rusya'nın Hıristiyan Gürcü krallıkları vasıtasıyla Kafkasya'ya nüfûz etmesini önlemek için Doğu Gürcistan'ın doğrudan merkeze bağlanması kararlaştırılarak Kartli Krallığı, 1572'de Erzurum eyâletinden ilhâk edilen bazı sancaklarla birlikte yurtluk-ocaklık hanlık olarak Gürcistan eyâleti adıyla Osmanlı topraklarına ilhâk edildi. Beylerbeyliğine Kartli Kralı XI. Davit/Dâvud Han getirilen eyâlet Tiflis, Tumanis, Kars, Küçük Ardahan, Gori, Hocevan, Tortum, Akçakala, Akçaşehir, İspir ve Acara sancaklarından meydana geliyordu.[381] Kartli ülkesi, Serdâr-ı Ekrem Lala

---

376 Selânikî, *A.g.e.* I, 191; W.V.Barthold, "Kefe", *İA*, VI; Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe..*; Ahmed Feridun Bey, *A.g.e.* II, 404; Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII.

377 BOA. *TTD No. 370*; *TTD No. 214*; Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe..* 112–116; Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 338.

378 BOA. *Cevdet Maliye No. 13390.*[Acu Sancağı Mutasarrıfı ve kalesi muhafızlığına Çerkes kabîle beylerinden Kasay Bey'in tayini ve Kefe Nezareti'nden senelik 1250 kuruş verilmesine dair.]

379 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* VII, 255.

380 BOA. *MD No. 32* Hk. 312, 456; *MD No. 44* Hk. 58, 87, 128, 190; *MD No. 61* Hk. 41.

381 BOA. *TTD No. 527*; *Âtıf Efendi Ktb. No. 1734*, 206b; *BOA. KK. No. 262.*

Mustafa Paşa tarafından yurtluk ocaklık hanlığı kaldırılarak 24 Ağustos 1578'de fethedilen, "bir dere içinde, ab u havası mutedil, etrafı bağ ve bahçeli bir şehir olan"[382] Tiflis merkez olmak üzere 29 Ağustos 1578'de Tiflis eyâleti adıyla Osmanlı topraklarına katıldı. Solak Ferhad Paşazâde Mehmed Bey 700.000 akça hasla ve vezâretle Tiflis beylerbeyi tâyin edildi.[383]

Kür nehri kıyısında, kayalar üzerinde kurulmuş olan Tiflis Kalesi'ne 1500 asker bırakıldı. Kaledeki askerlerin maaşları ve zâhire bedelleri önce Sivas eyâleti hazînesinden,[384] daha sonra Diyarbekir eyâleti hazînesinden karşılandı.[385] Tiflis beylerbeyliğine 1579'da Hacıbeyzâde Ahmed Paşa, 1580'de Cigalazâde Yusuf Sinan Paşa, 1582'de Ömer Paşa tâyin edildi. Tiflis, Akçakala, Ahılkelek, Tıryaled ve Gori sancaklarından meydana gelen[386] eyâletin tahriri yapılarak cami, yol, köprü, suyolu, çeşme, kale inşâ etmek ve mevcutları onarmak suretiyle imârına başlandı. Kafkas Dağları'nın güneybatı eteklerinde, Büyük ve Küçük Lyakhvi nehirlerinin birleşerek Kür nehrine ulaştığı noktada yer alan ve Kartli Krallığı'nın Tiflis'ten sonra en önemli şehri olan Gori, Lala Mustafa Paşa tarafından Eylül 1578'de fethedildi. Tiflis eyâletinin sancağı yapılan Gori'nin sancakbeyliğine Mirlivâ Hüseyin Bey tâyin edildi. Muhafazası için 60 yeniçeri bırakılan kalede zâhire ambarları inşâ edildi. Dört aznavur dönüşümlü olarak birer ay kalede kalmak ve kaleye zâhire temin etmekle görevlendirildi. Gori, 27 Nisan 1580'de beylerbeylik tarikiyle Kartli Kralı XI. Davit/Dâvud Han'a verildi.[387] Tiflis'in Temmuz 1606'da Safevî ordusuna teslim olması ile eyâlet sona erdi.

Eyâletin ekonomisi tarıma dayanıyordu. Ancak iklim şartları ve taşlık olması nedeni ile toprakların işlenmesi güçtü. Gürcistan Kanunnâmesi'ne "Vilâyet-i Gürcistan sengistân olub, toprakları az olmağla defter-i atîk mûcebince her nefer başına tuta geldikleri yerleri ile yirmi beşer akça ispençe kayd olundı. Edâ itdüklerinden sonra zeminlerinden resm-i çift ve resm-i nim ve resm-i dönüm alınmaya" hükmünü koyan Osmanlılar ülkeden arâzi vergisi almıyorlardı.[388]

Bâb-ı Âlî, yıllarca devam eden savaşlar ve çatışmalar yüzünden köylerini terk edenlerin yerlerine dönmesi, köylerin şenlendirilmesi için tedbirler aldı. On yıl ve

---

382 Rahîmizâde İbrâhim Harimî, *A.g.e.* 23–24.

383 V.Minorsky, "Tiflis", *İA*, XII/1.

384 BOA. *MD No. 97* Hk. 104'ten Kütükoğlu, *A.g.e.* 230, not 28.

385 BOA. *MD No. 122* Hk. 669'dan Kütükoğlu, *A.g.e.* 229, not 20.

386 BOA. *KK. No. 262.*

387 BOA. *MD No. 44*, 99.

388 BOA. *TTD No. 525*; "Gürcistan Kanunnâmesi", Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, VII, İstanbul 1994, 578-582, Ömer Lütfi Barkan, *15. ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları. I. Cild: Kanunlar*, İstanbul 1943, 197-vd.; Şinasi Altundağ, "Osmanlı İdaresi ve Gürcüler", *DTCF Dergisi*, X/1-2, (1952).

daha önce göç eden köylülerin geride bıraktıkları toprakları başka kimselere verdi.[389] Tarım arazilerinin miras yolu ile intikâli kanun teminâtına alındı.[390]

Eyâlette tahıl (buğday, arpa) üretimi önemliydi. Tahılın harman edilmesi ve döğülmesinden sonra hisse sahiplerinin hisselerini beklemeden almasının lüzumu Gürcistan Kanunâmesi'nde yer almıştı.[391] Köylüler, tımar sahiplerinin ürünlerini *akreb* (en yakın) pazara iletmek, dışarıdan gelerek tımar sahiplerinden toprak kiralayan köylüler mahsulü kendi köylerindeki ambarlara götürmekle yükümlüydü. Sürülerin ekili alanlara zarar vermemesi için konar-göçerlerin geçeceği yollar belirlenir, buna rağmen ekili alanlar zarara uğrarsa cezaî müeyyide uygulanır, sürü sahibine falakaya yatırılıp beş değnek vurulur ve davar başına beş akça *cerime* alınırdı. Bu işlerle görevli kimseye *deşt-ban* (kır bekçisi) denilirdi. Bu görevlinin ücretini karşılamak için her hâne *resm-i deştbanî* öderdi.[392] Yıl boyu çalışan değirmenlerden altmış akça, altı ay çalışan değirmenlerden otuz akça *resm-i âsiyâb* (değirmen vergisi) alınıyordu. Şehre gelip satılan buğday ve arpanın *müd*'ünden (=20 İstanbul kilesi = 400 okka = 512 kg.) buçuk kile vergi alınırdı. Unun yükü ise altı kile olup, satılınca 1,5 akça tahsil ediliyordu. Koyunlardan alınan *âdet-i ağnam*, Nisan ayında iki koyuna bir akça olarak alınır, koyun kuzusu ile birlikte sayılırdı. *Resm-i kevvâre* (Kovan vergisi) her kovandan iki akça tahsil edilirdi. Devlet, at pazarında satılan her attan *tamga-yı siyah* adı altında on iki akça, kasaphânede satılan iki koyundan bir akça, satılan her mandadan dört, sığırdan iki akça vergi alırdı. Ceviz, incir ve diğer kuru meyve yükünden iki akça, deve yükünden (= 200 kg.) dört akça, eşek yükünden (= 90 kg.) bir akça, yaş meyvenin iki yükünden bir akça alınıyordu.[393] Köylerde kurulan pazarlarda vergi alınmazdı.[394]

Osmanlı düşüncesinde padişahın halkın gönlünde sevgisiyle yer etmesinin bir şartı da "âyende ve râvendenin yolların emîn eylemekdi."[395] Bâb-ı Âlî, ticaret için Osmanlı topraklarına gelecek Kartlili tüccarların yolculukları boyunca sıkıntıya düşmemesi için tedbir alır, tâcirlerin engellenmemesi, kendileri, hayvanları ve mallarının emniyet içinde geçmeleri hususunda Megrel dadyanına emir gönderirdi.[396]

---

[389] "Gürcistan Kanunnâmesi", Barkan, *A.g.e.* 197.

[390] "Gürcistan Kanunnâmesi", Barkan, *A.g.e.* 197.

[391] "Gürcistan Kanunnâmesi", Barkan, *A.g.e.* 198.

[392] "Gürcistan Kanunnâmesi", Barkan, *A.g.e.* 199.

[393] "Gürcistan Kanunnâmesi", Barkan, *A.g.e.* 198-199.

[394] "Gürcistan Kanunnâmesi", Barkan, *A.g.e.* 199.

[395] Hasan Kâfi el-Akhisarî, *Dünyanın Düzeni İçin Hikmetli Yollar. Osmanlı Yönetim Sanatı (Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem)*, (haz. Kenan Ziya Taş), İstanbul 2011, 59.

[396] DA.G.M. (Yay.), *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet-Transkripsiyon ve İndeks*, Ankara 1995, II, Hk. 863.

Osmanlı idaresi öncesinde soyluların ezdiği ülkede, Osmanlı çağında sancakbeyi ve diğer resmî görevlilerin kalabalık gezmeleri, halktan parasız yiyecek ve yem almaları bile yasaktı.[397] Pâdişâh hâssı olan köylerde oturanlara mültezimlerin zulmetmeleri yüzünden halkın huzuru bozulmuş ve Eylül 1603'te buna müsaade edilmemesi hakkında bir emir yazılmıştı.[398]

Hıristiyan Gürcüler, *nefer* (yetişkin erkek) başına iki akça *marhasiyye* denilen bir kilise vergisi öderlerdi.[399] Köylülerin kilise ve manastırlara ait topraklarda çalışmak yükümlülüğü de vardı. Padişâh ve Dîvân-ı Hümâyûn, Hıristiyan Gürcü tebâsının din ihtiyaçlarını da gözetmek zorundaydı. Gürcülerin Kudüs'e giderek hacı olmaları için Erzurum beylerbeyine emir yazarak Gürcülerin hac seyahati sırasında gerekli tedbirleri almasını,[400] Kudüs sancakbeyinden ise Kamâme Kilisesi'ni ziyâretlerine müsaade etmesini isterdi.[401] Bu fakir hacılar Kamâme Kilisesi'ni ziyaretlerinde de hiçbir ücret ödemezlerdi.[402]

Kartli, Temmuz 1723'te ikinci defa Tiflis eyâleti olarak teşkilatlandırılarak Osmanlı Devleti'ne ilhâk edildi. V. Vahtang'ın Müslüman oğlu Bakar/Şâh Nevaz Han, İbrâhim Paşa adıyla yurtluk-ocaklık olarak Tiflis beylerbeyi tâyin edildi. Bakar/İbrâhim Paşa her yıl 40.000 kuruş vergi ödeyecekti. Tiflis defterdârlığına 10 Ağustos 1723'te Lam'î Halil Efendi tâyin edildi. Tevcih kaydında "defterdârlık-ı Tiflis maa Revân" diye zikredilen[403] Tiflis defterdârlığı, hem Tiflis Eyâleti'nin hem Revân Seraskeri Arifî Ahmed Paşa'nın muhafaza bölgesinin işlerine bakmaktaydı. Eyâletin yurtluk-ocaklık statüsü Ocak 1724'te kaldırıldı. Tiflis beylerbeyliği, eski Halep Beylerbeyi Recep Paşa'ya, 18 Eylül 1724'te Mehmed Behram Paşa'ya ve 14 Haziran 1725'te eyâleti de üzerinde kalmak üzere Tiflis Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla Çıldır Valisi İshak Paşa'ya verildi.[404] Tiflis Defterdârlığına Seyyid Mahmud Efendi getirildi. Tiflis eyâletinin tahriri 1728'de İstanbul'dan gönderilen defterhâne kâtibleri Avni ve Ruhî Mustafa efendiler tarafından yapıldı.[405]

Tiflis Eyâleti; Tiflis, Baratlı, Payındar, Demürcü Hasanlu nâhiyeleri bulunan Tiflis, Somhurut, Taşır, Penbek nâhiyelerine sahip Somhurut, İnce, Çuvar, Ahıstar, Türk nâhiyeleri olan Kazak, Berdâ, Sisi, İmlakhor, Karakalkan maa Şansi nâhiyele-

---

397 "Gürcistan Kanunnâmesi", Barkan, *A.g.e.* 200. Ayrıca bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler.., 121–123.

398 BOA. *İbnülemin Dâhiliye, No. 678.*

399 "Gürcistan Kanunnâmesi", Barkan, *A.g.e.* 199.

400 BOA. *MD No. 32*, Hk. 498.

401 BOA. *MD No. 32*, Hk. 502.

402 "Kanunname-i Livâ-i Kudüs", Barkan, *A.g.e.* 219.

403 Başar, *A.g.e.* 275.

404 Başar, *A.g.e.* 151.

405 BOA. *Cevdet Maliye, No. 18936.*

rine sahip Gori, Tıryaled, Kumared, Kuçarid nâhiyeleri bulunan Tıryaled ile Akçakala, Kaygulu ve Muhran sancaklarından müteşekkildi.[406] Gori sancağı, Gori Kalesi'nin muhafazası şartıyla ve Karahisar-ı Şarkî sancağı ile birlikte eski Trabzon Beylerbeyi Ömer Paşa'ya verildi.[407] Tiflis, Gori ve Tıryaled birer kadılıktı. Somhurut nâhiyesi burada yaşayan Ermenilerin kendilerine bir yönetici tâyin edilmesini istemeleri üzerine bölgenin tahririni yapmak ve Ermenilerin cizyesini tahsil etmek şartıyla IV. Vahtang'ın kardeşi İese'nin oğlu Abdullah Bey'e yurtluk-ocaklık sancak olarak verildi.[408]

Tiflis'te hem kalenin hem de şehirdeki mirî (devlete ait) binaların onarımı ve bakımından sorumlu bir mimar ağa görev yapıyordu.[409] Tiflis Kalesi, 1724-1725'te önce Defterdâr Seyyid Mahmud Efendi, daha sonra Defterdâr Lam'î Halil Efendi ve Âlim Mehmed Ağa'nın nezâretinde, Mimar İbrâhim Ağa tarafından, bazıları Amasya ve Tokat'tan gelen[410] taşçı, duvarcı ustası, neccar ve işçilerce tâmir edildi.[411] Kalede vali konağı, bir kışla, karakollar, sarnıç ve birkaç çeşme inşâ edildi. Bazı kiliseler câmiye çevrilerek minare eklendi. İnşaat ve tâmir masrafları Bursa ve Kütahya cizyesinden karşılandı.[412] Pâdişâhın ismine izâfe edilen Hünkâr Camisi ve medresesine 31 Ağustos 1723'te imam, hatib, müezzin, kayyum ve müderris tâyin edildi.[413] Cami ve medresenin 114.720 akça tutan masrafları için Tiflis'te ikisi ılıca olmak üzere dört hamam, 23 dükkân, 25 odalı bir kervansaray ve 30 fırının kira geliri ile Diduba, Kaçalan ve Karkun köylerinin geliri vakfedildi.[414] Tiflis ile Kars arasında gerekli görülen yerlerde yeni menziller teşkil edildi.[415] Gori Kalesi'nden Tiflis ve Ahıska'ya kadar uzanan arâzide palangalar yapıldı.[416] Tiflis ve Gori kalelerinde bulunan askerler ve hayvanların kışın zahire sıkıntısı çekmemesi için bir yıllık un, buğday ve arpa satın alınarak ambarlara depolanırdı.[417]

---

406 BOA. *TTD. No. 897; TTD No. 900.*

407 Başar, *A.g.e.* 151.

408 Başar, *A.g.e.* 158.

409 Orhonlu, a.g.m. 16.

410 BOA. *Cevdet Askeriye No. 16489.*

411 BOA. *İbnülemin Askeriye, No. 4884; BOA. Cevdet Askeriye No. 24550; Cevdet Askeriye No. 53949;* Genç, *A.g.e.* 201.

412 BOA. *İbnülemin Askeriye, No. 4884; BOA. İbnülemin Maliye No. 7206.*

413 BOA. *Cevdet Evkâf, No. 25934.*

414 BOA. *TTD. No. 897; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, No.* 43, 140–142.

415 Halaçoğlu, *A.g.e.* 15; Genç, *A.g.e.* 204.

416 BOA. *Tâmirat Defteri No. 7829,* 282–286. 1723–1725 yıllarındaki Tiflis hakkında bkz. *Vekâyi-i Nefîs Ender-i Tiflis,* Süleymaniye Ktb. Esad Ef. No. 2435.

417 BOA. *MAD No. 3598,* 69; BOA. *MAD No. 3156,* 308.

Askerlere yapılacak maaş ödemeleri ve garnizonlar için yapılacak alımlarda kullanılacak paraların bölgede basılması amacıyla Sultan III. Ahmed'in emriyle 1725'te Tiflis'te darphâne kuruldu. Darphâne emînliği Lam'î Halil Efendi'ye verildi. Tiflis defterdârlığı ve darphâne nazırlığına 15 Ekim 1725'te Abdurrahman Efendi,[418] 31 Aralık 1728'de Vidin Nâzırı Ahmed Efendi getirildi.[419] 100.000 akça tutan darphâne mukâtaası geliri, Tiflis beylerbeyi haslarına dâhil edildi.[420] Kesilen altınların, 24 yerine 20 ayar basılması üzerine 11 Şubat 1728'de Tiflis Beylerbeyi İshak Paşa'ya gönderilen bir fermânla darphânede altın para basımı yasaklandı.[421]

Bölgenin güvenliğini sağlamak üzere bir kaleler zinciri teşkil edildi. Tiflis eyâletindeki en önemli kaleler, yeniçeriler, cebeci, topçu, top arabacı, serdengeçti, süvari ve lağımcıların görev yaptığı Tiflis, Gori ve Topkaraağaç idi.[422] İnşaat masrafları için İstanbul'dan para gönderilen Tiflis ve Gori kaleleri süratle onarıldı. Gori Kalesi'nin yakınında bulunan bir manastır taşları kale inşaatında kullanılmak üzere yıktırıldı.[423]

Tiflis Kalesi'nin muhafazası için 1724'te İstanbul'dan dört orta, toplam 285 yeniçeri,[424] Erzurum ve Sıvas eyaletleriyle Canik, Çankırı, Çorum ve Kastamonu sancaklarından serdengeçtiler görevlendirildi.[425] 1733'te Trabzon'dan 106 yeniçeri gönderildi.[426] Kaleye 1723'te İstanbul'dan 250 topçu gönderilmiş, deniz yolu ile Trabzon'a buradan da karayolu ile Tiflis'e gelen bu askerler için kara yolculuğu sırasında ücretleri Trabzon Gümrüğü'nden ödenmek üzere eşyalarını taşımaları için 15 beygir, sakalar için 20 beygir tahsis edilmişti.[427] Tiflis Kalesi'nin muhafazası için "gönüllüyân-ı yemin ve yesar, müstahfazân-ı yerlüyan, bevvâban" gibi askerlerle,[428] Mustafa Ağa komutasında bir yeniçeri ortası yerleştirildi. 1730-1731'de gönüllü ağaları ve neferleri için evler ve odalar inşâ edildi.[429]

Tiflis, Gori ve Topkaraağaç kalelerindeki askerlerin maaşı Erzurum, Trabzon, Diyarbekir, Bursa, Kars ve Sivas'ın cizye ve avârız vergisi gelirinden ödeniyor-

---

[418] BOA. *MD No. 133*, Hk. 55; F.Başar, *A.g.e.* 275–276.
[419] BOA. *Cevdet Maliye, No. 10204.*
[420] BOA. *TTD No. 900*, 75.
[421] BOA. *Cevdet Darphâne, No. 2203.*
[422] BOA. *MAD No. 817, MAD No. 3337*; BOA. *Cevdet Askeriye No. 45056; Cevdet Askeriye No. 45454.*
[423] BOA. *İbnülemin Dahiliye No. 2645.*
[424] BOA. *MAD No. 3375*, 102.
[425] Genç, *A.g.e.* 163.
[426] BOA. *MD No. 139*, 271.
[427] BOA. *MAD No. 9910.*
[428] BOA. *MAD No. 16981.*
[429] BOA. *Tâmirat Defteri No. 7829*, 288.

du.[430] Tiflis Kalesi'ndeki topçuların maaşı Tokat sancağı gelirinden de ödenirdi.[431] Garnizonun ihtiyâcı için satın alınan buğday, arpa, un, ekmek, peksimed, et ve tuz gibi gıda maddelerin fiyat ve miktarını gösteren muhasebe defterleri tutulur ve İstanbul'a gönderilirdi.[432]

Bölgedeki kaleler ve arazide bulunan ordunun ihtiyacı olan topların İstanbul'dan gönderilmesi, ulaşım, güvenlik ve maliyet konularında sıkıntı yarattığından Tiflis Kalesi'nde İstanbul'dan yollanan top dökümcü ustalarınca ve İstanbul'dan sevk edilen bakır kullanılmak suretiyle top dökülüyordu.[433]

Osmanlı malî bürokrasisi bütün bu işler için yapılan masrafları dikkatle takip ediyordu. Tiflis ve Gori kalelerinin tâmiri için yapılan harcamalar ve kaleler için alınan malzemelerle, Tiflis'te dökülen topların masrafı, Tiflis Defterdârı Abdurrahman Efendi tarafından hesaplanarak masraf, mubayaa ve ödeme makbuzları gibi belgelerle birlikte muhasebe defteri tutulmuş ve İstanbul'a gönderilmişti.[434] Top dökümcüleri ile demir, kalay ve mühimmât, İstanbul'dan denizyoluyla Trabzon'a, buradan da katır sırtında Erzurum üstünden Tiflis'e ulaştırılırdı. Bu mühimmâtın cinsi ve miktarını gösteren mühimmât defterleri tutulurdu.[435]

Yeniçeri, topçu, cebeci, serdengeçti, süvari ve yerli kulu sınıflarına mensup askerlerin görev yaptığı Topkarağaaç (Gür. Tonbe-Karagaji) Kalesi, Signah'ın güneydoğusunda, Yura ve Alazan nehirlerinin arasında kalan, Kızık (Gür. Kisiki) denilen bölgenin ortasında yer alıyordu.[436] Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa, kapı halkı, Çıldır'daki tımar sahipleri, Çıldır'daki bazı kalelerdeki neferler ve beş bayrak yeniçeri serdengeçtisi ile birlikte Topkarağaaç Kalesi'nin onarımı ve muhafazası ile görevlendirildi.[437] Kazak Mutasarrıfı Ali Paşa ve Somhurut Sancakbeyi Abdullah Bey, Kasım 1727'de kapı halkları ve askerleri ile birlikte kalenin muhafazasıyla görevlendirildiler.[438] Hassa Mimarı Hüseyin Ağa tarafından 1729'da keşfi yapılan ve onarılan kaledeki askerlerin maaşı Tiflis hazînesinden ödenir, et ve yiyecek masrafları Erzurum hazînesinden karşılanırdı.[439]

---

[430] BOA. *Cevdet Askeriye No. 16014; Cevdet Askeriye No. 27592;* BOA. *İbnülemin Maliye No. 7206; İbnülemin Maliye No. 7216.*

[431] BOA. *Cevdet Askeriye No. 48404.*

[432] BOA. *MAD No. 3983; 4751; 7459; 15651.*

[433] BOA. *İbnülemin Askeriye, No. 7219;* BOA. *Cevdet Askeriye No. 40763.*

[434] BOA. *MAD No. 3337.*

[435] BOA. *MAD No. 4813; BOA. Bâb-ı Defterî Cebehâne-i Amire Eminliği Defteri No. 18379, 18387.*

[436] Allen, *Russian Embassies to the Georgian..*, 342.

[437] Genç, *A.g.e.* 201, not 91.

[438] BOA. *MD Zeyli No. 13*, Hk. 59-61.

[439] BOA. *Cevdet Askeriye No. 26126, 51590.*

Merkezi Tiflis olan Doğu Gürcistan'da (Kartli, Kahet) 1723-1735 arasındaki Osmanlı idaresi *Osmanloba* olarak adlandırılır.[440] Ancak bu durum Ronald Grigor Suny'nin dediği gibi Gürcüler için hiç de "korkunç" bir dönem değildi.[441] Bu dönemde VI. Vahtang tarafından eski Bizans, Gürcü ve Ermeni kanunları esas alınıp hazırlanan kanunnâmede yer alan, toprak mülkiyetini, miras kurallarını, feodal vergileri ve sosyal yapıyı tanzim eden geleneksel Gürcü hukuk düzeni, Osmanlı hukuku ve tarımsal kurumlarıyla birlikte var oldu. Osmanlılar, soylular ve din adamlarından oluşan yerel yargı kurumlarının dokunulmazlığını kabul ettiler.

Yönetim yerli feodallere bırakılarak Vahuşt Abaşidze, Givi Amilahvari, Luarsab Tarhanişvili ve Erasti Kaplanişvili gibi Gürcü tavadları ile İslâmiyet'i kabul eden Prens Iese ve oğulları Abdullah, Halil, Ali, Ahmed, Hüseyin beylerin arâzi ve mülkleri, *zeâmet* olarak kendilerine tevcîh edildi. Kartli'de topraklar, toprak sahiplerinin adıyla anılıyordu. Bâb-ı Âlî, savaşlar yüzünden köylerinden ve şehirlerinden göçen halkın eski yerlerine geri dönmeleri, güvenliklerinin temini ve ibâdetlerini rahatça yapabilmeleri için tedbirler aldı.[442]

Sultan III. Ahmed, Gürcü Kilisesi Patriği III. Domenti ve Gürcü Kilisesi'nin hak ve imtiyazlarını garanti altına alan bir fermân yayınladı. Ancak, kilisenin ödemek zorunda olduğu vergiler hem Osmanlı hem de İran yönetiminde oldukça ağırdı.[443] Ayrıca, her iki yönetim altında patrik seçimlerini ve metropolit atamalarını pâdişâhın ya da şahın tasdiki gerekiyordu.[444] Ruhbanlar kendilerine verilen ber'atlara karşılık hükümdarlarına hatırı sayılır bir pişkeş ödemek zorundaydılar. Osmanlı hâkimiyeti devrinde kimi Ermeniler şehirlerin gümrük vergilerini tahsil etmekten sorumluydu.

Tiflis eyâleti, Vali İshak Paşa'nın 17 Eylül 1735'te boşalttığı Tiflis'in, 6 Ekim 1735'te İranlılar tarafından işgâl edilmesi ve Prens Aleksandr/Ali Mirzâ Han'ın Tiflis valisi tâyin edilmesiyle son buldu. Osmanloba yerini *Kizilbaşoba*'ya bıraktı.[445] Nâdir Şâh Tiflis'in işgâlinden sonra şehirdeki Osmanlı camilerini yıktırdı.

---

[440] Gvosdev, *A.g.e.* 14.; Suny, *A.g.e.* 54.

[441] Suny, *A.g.e.* 54.

[442] BOA. *Cevdet Dâhiliye No. 10686.*

[443] Gvosdev, *A.g.e.* 3; Platon Egnatis Ioselian, *A Short History of the Georgian Church*, (tran. Solomon Caesar Malan), London 1866, 171.

[444] Gvosdev, *A.g.e.* 3.

[445] Suny, *A.g.e.* 54.

Kahet/Kutais Eyâleti

Kahet Kralı II. Aleksandr 5 Eylül 1578'de Osmanlı ordugâhına gelerek itaâtini arz etti. Ülkesi, Kahet eyâleti adıyla Osmanlı topraklarına ilhâk edildi ve her yıl 30 yük ipek, 10 köle, 10 câriye haraç vermek şartıyla eski kralı "Zegem ve Girim Hâkimi Levend oğlu Aleksandır Han'a neslen gıbb-et neslin beğlerbeğilik târikile" verildi.[446] Eyâletin merkezi Türklerin Şaplıca adını verdikleri Zegem'di. I. Aleksandr'ın Temmuz 1589'da Rusya'ya sadâkat yemini etmesi üzerine Kahet eyâletinin yurtluk-ocaklık hanlığı Eylül 1589'da kaldırıldı. Eyâletin yer aldığı topraklarda merkezi Kutais olan Kutais eyâleti kuruldu ve beylerbeyliğe Samed Kulu Paşa tâyin edildi.[447] Sultan III. Murad, 1589'da Osmanlı idaresindeki kaleler dışında Kahet'in II. Aleksandr tarafından yönetilmesini tasdîk etti. Son beylerbeyi 27 Eylül 1591'de bu göreve atanan Batum Sancakbeyi Cafer Bey/Paşa olan Kahet/Kutais eyâleti Kasım 1592'de lağvedilerek Çıldır eyâletine ilhâk edildi.[448]

Kahet Kralı II. Konstantin/Mahmud Kulu Han Eylül 1724'te Osmanlı himâyesine girdi. Ülkesi, 5 Ekim 1725'te Kahet eyâleti adıyla Osmanlı topraklarına ilhâk edildi. Kahet Kralı II. Konstantin/Mahmud Kulu Han, Sultan III. Ahmed tarafından vezâretle ve Mahmud Paşa adıyla "yurtluk-ocaklık târiki ile" Kahet beylerbeyi tâyin edildi. Kahet topraklarının 1735'te İranlılar tarafından işgâl edilmesiyle eyâlet son buldu.

Şirvân Eyâleti

Eylül-Ekim 1578'de fethedilen Şirvân topraklarında Ereş şehri merkez olmak üzere 5 Ekim 1578'de Şirvân eyâleti kuruldu ve beylerbeyliğine 1.200.000 akça hasla Saruhan Sancakbeyi Kaytas Paşa tâyin edildi.[449] Şirvân defterdârlığına Dîvân-ı Hümâyûn kâtiblerinden Mehmed Çelebi,[450] Şirvân müftülüğüne Edirneli Vâlihî Çelebi getirildi. Eyâletin tahriri ile Mal Defterdârı tâyin edilen Sirozlu Âsafî Dal Mehmed Çelebi görevlendirildi. Eyâletin muhafazası için Şemâhı, Demirkapu, Ereş, Kabala, Salyâne ve 4-5 aylık bir çalışma sonucu tâmir edilmiş olan Bakû kalelerine 1000'i yeniçeri olmak üzere müstahfız, cebeci, topçu, top arabacı, azeb ve gönüllü sınıflarına mensup 10.000 kadar asker bırakıldı.[451]

---

[446] Mustafa Âli, *A.g.e.* 89 b; *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında..*, II, 293–295.

[447] BOA. *MD No. 65*, Hk. 361, 378.

[448] BOA. *MD No. 69*, Hk. 565.

[449] Rahîmizâde İbrâhim Harimî, *A.g.e.* 26a.

[450] BOA. *KK Ruus No. 232*, 242.

[451] BOA. *MAD No. 3724.*

Eyâlet Ereş, Kabala, Aktaş, Şaburan, Zerdav, Sâderu, Bakû, Salyâne, Şeki, Ahtı, Havz-ı Lahic, Karaulus, Osmanî ve Ihır sancaklarından oluşuyordu.[452] Şeki sancağı Şirvân'ın fethine katılan Kahet Kralı II. Aleksandr'ın oğlu Erekle'ye verildi.[453] Salyâne yakınındaki balıkhâne, Bakû ve Derbend yakınındaki tuzlalar, Bakû civarındaki neft kuyuları ile eyâletin ipek ve pirinç öşürü, iltizâma verilerek pâdişâh haslarına dâhil edildi.[454] Neft genellikle kumaşla takas edilir, Bakû'daki hamamların ısıtılmasında kullanılır, neft ticaretinden yirmi beşte bir (% 4) tamga vergisi alınırdı. Neft ticareti ile uğraşan tüccarlar oldukça zengindi.[455] Şirvân eyâleti, Haydar Mirzâ komutasındaki Safevî ordusunun Kasım/Aralık 1578'de Şirvân topraklarını işgâl etmesiyle sona erdi. Haziran 1583'te yeniden fethedilen Şirvân bölgesi stratejik zorunlulukla Ereş, Derbend ve Şemâhı olmak üzere üç ayrı eyâlet hâlinde teşkilatlandırıldı.

Sohum Eyâleti

Ekim 1578'de Sohum eyâleti kuruldu ve beylerbeyliğine aslen Abaza olmakla beraber Osmanlı kaynaklarında Çerkes olarak geçen "ol serhâddün kudemâsından, hususa şecâatle mâruf" eski Batum Sancakbeyi Çerkes Haydar Paşa 800.000 akça hâsla tâyin edildi.[456] Sohum, Gagra ve Bicunda sancaklarından meydana gelen eyâlet, Eylül 1580'de lağvedilerek toprakları Trabzon eyâletine ilhâk edildi.

Çıldır Eyâleti

Mahmud Han Ülkesi/Ahıska Beyliği ve Altunkala Atabekliği ile 1551'de Samtshe'den alınan topraklar birleştirilerek 1 Temmuz 1579'da yurtluk-ocaklık Çıldır eyâleti kuruldu. İlk beylerbeyliğine İslâmiyet'i kabul ederek Atabekli Mustafa Paşa adını alan II. Menuçehr Bey, kardeşi Kvarkare (Osm. Gorgora) ile ortaklaşa tasarruf etmek üzere 925.000 akça hasla tâyin edildi.[457] Eyâletin tımar defterdârlığına da Eyüb Efendi getirildi.

Jakeli/Atabeyler Hânedânı'na mensup olan ve 19. yüzyıla kadar yurtluk-ocaklık eyâlet olarak Çıldır'ı yöneten beylerbeyilerinin ilki II. Menuçehr/Mustafa

---

[452] Gelibolulu Mustafa Âli, *Nusretnâme*, Nuruosmaniye Ktb. No. 3406, 110b–121b.

[453] Mustafa Âli, *A.g.e.* 106a; Peçevî, *A.g.e.* II, 45.

[454] *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında..*, II,

[455] Asafî, *A.g.e.* 242-243.

[456] Mustafa Âli, *A.g.e.* 108a-vd.

[457] BOA. *KK Ruus No.* 262, 213. Feridun Ababay, *Çıldır Tarihi*, Ankara 1987; aynı yazar, *Çıldır'ın Yönetsel Örgüt Süreci: Kuzeydoğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası ile Osmanlı Taşra Örgütü*, Ankara 2000; Rasim Bayraktar, *Ahıska-Çıldır Beylerbeyliği*, İstanbul 2000; Feridun Emecen, "Çıldır Eyâleti", *DİA*, VIII.

Paşa (1579-1582) idi. 1582-6 Ocak 1584 arasında Tiflis Eyâleti'ne bağlanan Çıldır, 6 Ocak 1584'te tayin edilen[458] Karaman Beylerbeyi Mehmed Paşa'dan itibaren 1614'e kadar İstanbul'dan tayin edilen beylerbeyiler tarafından yönetildi. 1614'te yeniden Jakeli/Atabeyler Hânedânı'na verildi ve yurtluk-ocaklık eyâlet oldu. III. Menuçehr (1614-1625), II. Menuçehr/Mustafa Paşa'nın kardeşi II. Beka/Köseç Sefer Paşa (1625-1652), kardeşi Ömer Paşa (1652-1653), Sefer Paşa'nın oğlu Rüstem Paşa (1653-1662), kardeşi Arslan Mehmed Paşa (1662-1680 idâm edildi), oğlu Yusuf Paşa (1680-1703), oğlu İshak Paşa'nın (1703-Eylül 1722) yönettiği eyâletin yurtluk-ocaklık statüsü Eylül 1722'de kaldırıldı ve eski Trablusşam Valisi Şehsüvarzâde Seyyid Mehmed Paşa (Eylül 1722- Haziran 1725) beylerbeyi oldu. Haziran 1725'te yeniden yurtluk-ocaklık olan eyâlet, İshak Paşa[459] (Haziran 1725-1733, 1740-1748, 1726-1735 arasında Tiflis valisi), oğlu Yusuf Paşa (1733-1740), kardeşi Hacı Ahmed Paşa (1748-Aralık 1759, Dağıstanlıları Gürcülere karşı kışkırtmak ve ağır vergiler koymak sureti ile Gürcülerin isyân etmesine yol açtığı için idâm edildi),"Gürcistan taraflarındaki ahvâle vukûfiyeti dolayısıyla"[460] eski Kars valisi İbrâhim Paşa (Aralık 1759-Ocak 1761), Hacı Ahmed Paşa'nın oğlu Hasan Paşa (Ocak 1761-1767), "Gürcistan ahvâline dikkat ve ihtimam göstermek ve Faş Kalesi muhafazası şartıyla" [461] Yusuf Paşa'nın Enderûn'da yetişmiş olan oğlu Silahdâr İbrâhim Paşa (10 Mart 1767-Ekim 1767), "Faş Kalesi muhafazası şartıyla"[462] eski Erzurum beylerbeyi Seyyid Numan Paşa (Ekim 1767-Haziran 1770), eski Beyşehir sancakbeyi Mehmed Paşa (Haziran 1770-Ocak 1771), Silahdâr İbrâhim Paşa'nın oğlu Süleyman Paşa (Ocak 1771-Ocak 1790, Nisan-Aralık 1772'de Trabzon valisi), Hasan Paşa'nın oğlu Bâyezid Mutasarrıfı İshak Paşa (vezâretle Nisan 1790-Ağustos 1792, Şerif Paşa'nın muhalefeti nedeni ile azledildi),[463] Süleyman Paşa'nın oğlu Şerif Paşa (Ağustos 1792-1795, ülkedeki karışıklık ve savaşlar yüzünden Gürcistan'dan kaçıp Osmanlı topraklarına sığınan halka esir muamelesi yapıp onları köle gibi sattığı için azledildi[464]) ve İshak Paşa'nın kardeşi Mehmed Sâbit Paşa (1795-1810) idi.[465] 16. yüzyılda hasla-

---

458 BOA. *KK Ruus No. 242*, 87.

459 Emecen, a.g.m.

460 BOA. *Tahvil Defteri No. 16*, 147.

461 BOA. *Tahvil Defteri No. 16*, 147.

462 BOA. *Tahvil Defteri No. 16*, 147.

463 1792 tarihli bir tevcihat hükmünde İshak Paşa'ya 450 kesesi muhallefat bahası, 150 kesesi vazifesindeki gayretinden dolayı olmak üzere 600 kese akça gelir tahsis edildiği belirtilmiştir.[*BOA. HH No. 10231*].

464 BOA. *HH No. 10779*.

465 Aslen Kıpçak Türkü olan ve Selçuklulardan beri bölgeye hâkim bulunan, ancak Hıristiyan/Ortodoks olmaları nedeniyle Gürcüleşen ve Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra İslâmiyet'e dönüp yeniden Türkleşen Çıldır Atabeyleri'nin şecereleri için bkz. Mustafa Adil Özden, *Tarihte Çıldır Atabeyleri ve Torunları*, Erzurum 1971; Yılmaz Öztuna, *Devletler Hânedânlar. Türkiye (1074–1990)*, II, İstanbul 1996, 561–563.

rı 900.100 akça olan Çıldır beylerbeyinin görevleri arasında Gürel, Megrel ve İmeret'i takip etmek, Safevî nüfûzundan korumak, isyân etmelerini önlemek, vergilerini tahsil edip İstanbul'a göndermek, Dağıstan ve Azerbaycan hanlıklarıyla haberleşmek, Çıldır, Faş, Batum ve Sohum seraskerliği görevini üstlenmek vardı.[466]

Bugünkü Türkiye'nin Artvin, Ardahan illerini, Erzurum ilinin Oltu ilçesini, Gürcistan'a bağlı Acaristan Özerk Cumhuriyeti ile Ahıska ve Ahılkelek'i kaplayan Çıldır eyâleti, 1592 yılına kadar Çıldır, Arpalı, Emirhoy, Pertekrek, Ardanuç, Çeçerek (Göle), Aspınza, Ude ve 1582'de bağlanan Livâne sancaklarından meydana geliyordu. 1596 tarihli bir kayda göre Çıldır sancağı, harap olduğundan 3 yıldır kimse buranın sancakbeyliğine talip olmamıştı.[467] Bu sırada Çıldır beylerbeyi Hızır Paşa Ahıska'da oturuyordu ve Çıldır eyâletinin merkezi Ahıska olmuştu.[468]

İran'a karşı serhâd olduğundan sınırları ve sancaklarının sayısı değişiklik gösteren, 1592'de Gori, Tumanis ve Kahet/Kutais eyâletlerinin sancak olarak ilhâkı ile en geniş sınırlarına ulaşan eyâletin merkezi, ayrı bir sancakbeyinin idaresindeki Çıldır, zaman zaman da Ahıska oldu. Çıldır Eyâleti, 1592'de Çıldır, Güney, Kuzey, Ude ve Azgur nâhiyeleri bulunan Ahıska, Hartus, Meşe-Cavakhet, Bozmaret nâhiyeleri olan Hartus, Niyalaskur, Tümük, Akçaşehir nâhiyeleri olan Ahılkelek, Altunkala, Osıkha, Çeçerek, Aspınza, Poshof sancaklarından meydana geliyordu.[469] Eyâlet 1595'te Canbâz, Kurtkalası ve Kenarbel nâhiyelerine sahip Çıldır, Güney, Kuzey, Koblıyan, Ude, Altunkala, Azgur, Osıkha, Aspınza ve Çeçerek nâhiyelerine sahip Ahıska, Hartus, Bozmaret ve Meşe-Cavakhet nâhiyeleri olan Hartus, Güney ve Kuzey nâhiyeleri olan Poshof, Akçaşehir, Niyalaskur, Tümük nâhiyelerine sahip Ahılkelek, Bedre ve Kâşut nâhiyeleri bulunan Bedre sancaklarından müteşekkildi.[470] Hartus, Altunkala, Çeçerek Poshof, Ardanuç, Livâne ve Perterek, Müslüman olup Osmanlı hizmetine giren Gürcü beylerine yurtluk-ocaklık olarak verilmişti. Bu sancaklar hisseli olarak da tevcih edilebilirdi. Livâne sancağı 1632'de ocaklık yoluyla 1/3 hissesi Ferhad Paşa'ya, 2/3 hissesi Çıldır Beylerbeyi II. Beka/Köseç Sefer Paşa'nın oğluna olmak üzere iki kişiye tevcih edilmişti.[471]

---

[466] BOA. *MD No. 111*, 430; *MD No. 129*, 21; *MD No.* 154, 343; *BOA. Cevdet Dâhiliye, No. 17324*; *BOA. Ali Emirî III. Mustafa No. 28839*. Konu hakkında bkz. Michael Ursinus, "The Role of the Vali of Çıldır in Ottoman-Caucasian Relations During the Late 18th Century", *Kaukasien zwischen Osmanischen Reich und Iran, 1555–1914/Caucasia between the Ottoman Empire and Iran, 1555–1914*, (ed. Raoul Motika -Michael Ursinus), Wiesbaden 2000, 41–48.

[467] BOA. *Bâb-ı Âsafî Ruus No. 147*, 40.

[468] W.V.Barthold, "Akıska", *İA*, I; İdris Bostan, "Ahıska", *DİA*, I; V.Minorsky, "Akhiska", *EI*^{2}, I.

[469] BOA. *TTD. No. 653*.

[470] *TKGM TTD. No. 130*; *Defter-i Mufassal-ı Vilâyet-i Gürcistan*, (Yay. Sergey Cikiya), 3 Cilt. Tiflis 1941–1958. (I. Cilt Osmanlıca metin).

[471] BOA. *Cevdet Dâhiliye 6095*. Şerafettin Turan, "17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara, 1963, 223.

Eyâlette 1595'te 16 has, 90 zeâmet, 761 tımar,[472] 17. yüzyılın ortalarında 14 has, 92 zeâmet, 559 tımar vardı. Eyâlet halkı tarım ve hayvancılık yapıyordu. Sulama yapılan sekilerden oluşmuş bir arazide hasadın beşte birini bulan öşür ödemesinden sonra bile tahıl (buğday, arpa), bal, keten ve sebze fazlası elde ediliyordu.[473]

Safevîlerin 1627'de işgâl ettiği Ahıska Kalesi'nin, Gürcü Dâmad Kenan Paşa tarafından 15 Ağustos 1635'te yeniden fethedilmesi sonrası Çıldır Beylerbeyi Köseç Sefer Paşa'nın, Ahıska Beylerbeyi tâyin edilmesi üzerine eyâlet, "Ahıska eyâleti" ya da "Eyâlet-i Çıldır nâm-ı diğer Ahıska" olarak da adlandırıldı.

Çıldır eyâletindeki Ahıska, Ahılkelek, Hartus, Azgur gibi kaleler Osmanlı Devleti'nin Gürcistan ve Abhazistan'daki hâkimiyetinin devamı bakımından büyük öneme sahipti. Güney Kafkasya'daki en büyük garnizonlardan birinin konuşlandığı Posof Çayı kenarında yer alan, bütün şehire hâkim durumdaki iç kalesi iki sıra surla çevrili olan, dört tabyaya sahip Ahıska Kalesi'nde 1746'da 1395,[474] 1748'de 703,[475] 1750'de 510, 1766'da 363[476] yeniçeri, 1741'de 81 cebeci, 39 topçu,[477] 1749'da 47 cebeci, 17 topçu[478] vardı. Ahıska ve Azgur kalelerindeki askerlerin maaşları, yeniçerilerin ulûfeleri ile çuha, et ve zâhire paraları, 16. ve 17. yüzyıllarda Erzurum eyâleti hazînesi,[479] Rum eyâleti cizyesi,[480] Trabzon eyâleti zeâmet ve tımar bedeli[481] gibi gelirlerden ödeniyordu. Ahıska Kalesi'ndeki askerlere H. 1081 (1671/1672)'de yıllık 535.956 akça ödenmişti.[482] Kartli-Kahet ile Rusya'nın yakınlaşması üzerine Ahıska, Ahılkelek, Azgur ve Hartus kaleleri 1782'de tâmir edildi. Tâmir masrafları için Çıldır Beylerbeyi Süleyman Paşa'ya 10.000 kuruş gönderildi.[483] Adı geçen kalelerdeki toplar ve cephanenin yoklaması yaptırıldı.[484] Kalelere İstanbul'dan deniz yoluyla Trabzon üzerinden toplar, cephâne ve mühimmâtla,[485]

---

[472] *Defter-i Caba-i Eyâlet-i Çıldır*, (yay. Tsisana Abuladze), Tiflis 1979.

[473] Mihail H. Svanidzé, "L'Economie rurale dans le vilâyet d'Akhaltaikhé (Çıldır) d'après le registre détaillé de 1595", *Contributions à l'histoire Economique et sociale de l'Empire ottoman*, (ed. J. Bacqué-Grammont-P.Dumont), Leuven 1983, 251-266.

[474] BOA. *Cevdet Askeriye No. 38315.*

[475] BOA. *K.Kepeci No. 4785.*

[476] BOA. *Cevdet Askeriye No. 30204.*

[477] BOA. *K.Kepeci No. 4776.*

[478] BOA. *Cevdet Askeriye No. 33989.*

[479] BOA. *MD No. 124* Hk. 555'ten Kütükoğlu, *A.g.e.* 229, not 26.

[480] BOA. *KK No. 71*, Hk. 404.

[481] *TŞS No. 1841*, 157.

[482] BOA. *D.BŞM No. 253.*

[483] BOA. *Cevdet Askeriye No. 19988.*

[484] BOA. *Cevdet Askeriye No. 10810.*

[485] BOA. *Cevdet Askeriye No.* 12604; *13624.*

toplarının onarımı için ustalar gönderildi.[486] Bu kalelerde mevzilendirmek üzere İstanbul'da 27 şahî top döküldü.[487] Kalelerdeki topların kundak ve tekerlekleri civar dağlardan kestirilen kereste ile onarıldı.[488]

18. yüzyılın ilk yarısında ocaklık olarak yönetilen Çıldır Eyâleti,[489] 1694-1732 arasında Ahıska, Ahılkelek, Çıldır, Büyük Ardahan, Küçük Ardahan, Aspınza ve Penek ile Müslüman Gürcü sancakbeylerinin yurtluk-ocaklık sancak olarak yönettiği Ardanuç, Hartus, Osıkha, Oltu, Altunkala, Poshof, Çeçerek Acara Çayı vadisinin yukarı kesimini kapsayan Acara-yı Ulyâ/Yukarı Acara, aynı vadinin aşağı kesimini kapsayan Acara-yı Süflâ/Aşağı Acara, Mamervan, Şavşad, Livâne, Nısf-ı Livâne ve Pertekrek sancaklarından oluşuyordu. 1780'lerde tımar ve zeâmet sahipleri, 2000 atlı çıkarıyorlardı.[490]

Eyâletin merkezi olan bağlar ve bahçelerle çevrili, dar sokakları çevreleyen ahşap ve taştan yapılmış bir-iki katlı evler, ikisi Ermenilere ait olan kiliseler ve bir sinagogla, küçük bir kervansaray bulunan, ortasında kerpiçten yapılmış bir kulenin yer aldığı Ahıska şehrinin nüfusu Türkler, Ermeniler, Gürcüler, Rumlar ve Yahudilerden meydana geliyordu.[491]

Trabzon/Batum Eyâleti

1578-1590 Osmanlı-Safevî savaşında, askerî sevkıyâtın en büyük yükünü çeken ve stratejik önem taşıyan Trabzon şehri merkez olmak üzere 14 Kasım 1580'de Trabzon Sancakbeyi Ahmed Bey'in 800.000 akça hasla ve vezâretle beylerbeyiliğe tâyini ile Batum eyâleti adı ile kuruldu.[492] Trabzon beylerbeyi unvânı ile atanan ilk yönetici, Ekim 1591'de tâyin edilen eski Bosna Beylerbeyi Hüdaverdi Paşa idi.

Batum eyâleti, Trabzon, Giresun kazalarının yer aldığı Trabzon, 1569-1585 yılları arasında Erzurum Beylerbeyliği'nin sancağı olan ve 1585'te Batum'a ilhâk edilen Gönye ile Hemşin, Arhavi, Erkenos ve Atina nâhiyelerinin yer aldığı Batum ve Faş sancaklarından meydana geliyordu.[493] Eylül 1580'de lağvedilen Sohum eyâle-

---

[486] BOA. *Cevdet Askeriye No. 44670.*

[487] BOA. *Cevdet Askeriye No. 48514.*

[488] BOA. *Cevdet Askeriye No. 43879.*

[489] Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997, 40, 65–66.

[490] *DA.G.M. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları..*, I, No. 36, 117.

[491] Bagrationi, *A.g.e.* 87; Chardin, *A.g.e.* 189-190; Yunus Zeyrek, "Ahıska ve Ahıska Türkleri", *Türkler*, 20, Ankara 2002, 523.

[492] BOA. *KK Ruus Defteri No. 237*, 182.

[493] Gelibolulu Mustafa Âli, *A.g.e.* 187a; *BOA. KK. No. 262.* Bostan, *XV-16. Asırlarda Trabzon..*; Gologlu, *A.g.e.*; M. Tayyip Gökbilgin, "16. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölge-

tinin toprakları da Batum eyâletine ilhâk edildi. "Vilâyet-i Gürcistan'dan Gürel, Dadyan ve Başıaçuk meliklikleri" ile "Abhazistan", Faş sancağına bağlıydı.

Trabzon beylerbeyleri, Kafkasya sahillerinde yer alan, dizdârların idaresindeki Gönye, Batum, Faş, Sohum, Soğucak, Gelincik, Anapa kaleleri ile bütün iskelelerin muhafazasından, Bâb-ı Âlî'den bölgeye asker ve mühimmât sevk edilmesi emri geldiğinde bunu eyâletin kadı, nâib ve ayânlarına duyurmaktan ve sevkin süratle yapılmasından,[494] seferler sırasında deniz yoluyla İstanbul'dan gelen erzak, cephâne ve mühimmâtın Erzurum eyâletine kadar ulaştırılmasından sorumluydular.[495] Abaza korsanlarının saldırılarına engel olunması da Trabzon beylerbeylerinden istenirdi.[496] Trabzon beylerbeyleri 17. yüzyılda Azak Kalesi muhâfızlığı,[497] 18. yüzyılda Kefe seraskerliği, Anapa seraskerliği, Faş Kalesi muhâfızlığı gibi görevleri yerine getirmek şartıyla tâyin edilebilirdi.[498] 18. yüzyılda Batum'dan Azak'a kadar Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarındaki kaleler Trabzon valileri tarafından muhafaza ediliyordu. Trabzon'u 1640'ta gören Evliyâ Çelebi, Abhazistan, Megrel ve Gürcistan meliklerinin barışı yenilemek ve tâbiyetlerini göstermek üzere Trabzon beylerbeyine her yıl 40-50 köle ve câriye, kürkler, 1000 çift tiftik çorap, matbâh-ı âmire için astar bezi gönderdiklerini yazar.[499]

17. yüzyılın ilk yarısında Trabzon, Batum ve Gönye, ikinci yarısında ise Trabzon ve Batum sancaklarından meydana gelen eyâletin 18. yüzyılın başında sancakları Trabzon, Batum, Gönye ve Soğucak'tı. Eyâletin paşa-sancağı Trabzon ve Batum'du.[500] Sonraki yıllarda malikâne olan ve 1732'de yurtluk-ocaklık olarak Ahmed Bey'e verilen Batum 19 Ağustos 1746'da yurtluk-ocaklık olarak Süleyman Bey'e verildi ve yeniden müstakil sancak oldu.[501] Batum sancağı 1850 yılına kadar Süleyman Bey'in soyundan gelen sancakbeyleri tarafından yönetildi. 1755-1795 arasında belgelerde "Eyâlet-i Batum nâmı diğer Trabzon" diye geçen eyâletin paşa sancağı olan Trabzon dışında Batum, Gönye ve Keçiler İskelesi isimli üç sanca-

---

si", *Belleten*, XXVI, (1962); Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, İstanbul 1877; M.C. Şehabettin Tekindağ, "Trabzon", *İA*, XII/1.

494 *TŞS 1951*, 25a, *TŞS 1923*, 61a.

495 DA.G.M. (Yay.), *82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618) Özet-Transkripsiyon–İndeks ve Tıpkıbasım*, Ankara 2000, Hk. 184.

496 BOA. *MD No. 14*, Hk. 1471.

497 *TŞS 1854-40*, vr. 129. [1686'da Mustafa Paşa'nın Azak Kalesi muhafazası şartı ile Trabzon valisi olması hakkında.]

498 Mehmet İnbaşı, "Trabzon/Batum Eyaleti Valileri (1755–1795), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 29, (2006), 161–191.

499 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 48.

500 Trabzon ve Batum'un aynı anda Trabzon eyâletinin paşa-sancağı olması Osmanlı idarî yapısında çok az görülen bir uygulama olup, Trabzon ve Batum tek sancak olarak ifade edilmişti.

501 BOA. *Dîvân-ı Hümâyûn Tahvil Defteri 16*, 174.

ğı bulunan[502] Trabzon eyâleti, 18. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon, Gümüşhâne, Karahisar-ı Şarkî, Gönye ve Canikli Süleyman Paşa'nın 1758'de Trabzon valiliğine atanması ile muhassıllık olarak Trabzon eyâletine bağlanan Canik sancaklarından oluşuyordu. Eyâlette Canik, Bafra, Ünye, Tirebolu, Giresun, Karahisar-ı Şarkî, Yivebolu, Keşab, Gümüşhâne, Akçaabad, Trabzon, Sürmene, Of, Rize, Mapavri, Viçe, Esir, Atina, Hemşin, Arhavi, Faş, Sohum ve Bicunda kazâları vardı.[503]

1813'te Trabzon'a gelen İngiliz seyyah John Macdonald Kinneir, "şehrin 15.000 kadar olan nüfusunun Türkler, Rumlar, Yahudiler ve Ermenilerle, Gürcüler, Megreller, Çerkesler ve Tatarlardan meydana geldiğini" yazar.[504]

Trabzon Eyâleti, 16.-18. yüzyıllarda Güney Kafkasya'daki Osmanlı eyâletleri ile Osmanlı kalelerinin finansmanında önemli görev üstlenmişti. Trabzon limanının askerî mühimmat, erzak ve asker naklinde de önemli bir yeri vardı. Trabzon limanı bu yüzyıllarda Kafkaslardan Balkanlara, Kırım'dan Anadolu'nun pek çok yerine ve İstanbul'a uzanan deniz ticaret yolu ve ağının önemli bir merkezi idi.[505] Tiflis,[506] Revân[507] ve Gence[508] kalelerindeki askerlerin maaşları, Trabzon eyâletinin cizye ve avârız vergisi gelirinden ödeniyordu. Güney Kafkasya'daki Osmanlı kalelerinin ikmâli Trabzon üzerinden yapılırdı. Kalelerde görevli askerler, konuşlandırılan toplar, ihtiyaç duyulan zâhire, barut, kurşun, mühimmât ve top dökecek ustalarla döküm için gerekli demir ve kalay İstanbul'dan deniz yoluyla Trabzon'a gelir, buradan Trabzon Gümrük Emîni ve kâdısı marifeti ile kiralanan yük hayvanlarının sırtında Tiflis, Gence, Revân, Ahıska ve Ahılkelek ya da deniz yolu ile Faş, Sohum Anapa ve Soğucak kalelerine ulaştırılır, yapılan masraflar Trabzon Gümrüğü'nden karşılanırdı.[509] Sevk edilen mühimmâtın cins ve miktarını gösteren mühimmât defterleri tutulurdu.[510]

---

[502] BOA. *Dîvân-ı Hümâyûn Tahvil Defteri 16*, 173–176.

[503] Trabzon eyâletinin idarî yapısı ve sancakları hakkında bkz. *BOA. Trabzon Ahkâm Defteri No. 2, sene 1173–1211; BOA. Trabzon Ahkâm Defteri No. 3, sene 1211–1233; TŞS, No. 1946*, 29/b; Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-ı Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, (yay. M. Tayyib Gökbilgin), İstanbul 1978; Başar, *A.g.e.* 22; Orhan Kılıç, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyâleti'nin İdarî Taksimatı ve Tevcîhatı", *Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (6–8 Kasım 1998 Trabzon) Bildiriler*, Trabzon 1999; Sofyalı Ali Çavuş, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, (haz. Midhat Sertoğlu), İstanbul 1992.

[504] John Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the 1813 and 1814*. London 1818, 341.

[505] Bu konuda hakkında bakınız, Aygün, *A.g.e.*; Öksüz. *A.g.e.*; Öztürk, *A.g.e.*

[506] BOA. *Cevdet Askeriye No. 16014*.

[507] BOA. *Cevdet Askeriye No. 20777*.

[508] BOA. *Cevdet Askeriye No. 16014*.

[509] *TŞS No. 1939*, 47.

[510] BOA. *MAD No. 4813*; BOA. *HH, No. 11646; TŞS No. 1939*, 47; *TŞS No. 1941*, 42.

Eyâletteki en önemli imalât faaliyeti olan ve Giresun, Keşap, Tirebolu, Görele, Akçaabad, Trabzon, Maçka, Yomra, Of, Rize, Yoros, Mapavri gibi yerlerde işlenen keten bezinin üretim ve satışını vergilendiren *damga-i kirpas* ya da *resm-i damga* da denilen Trabzon Ketenbezi Mukâtaası ile ticâreti vergilendiren Trabzon Gümrük Mukâtaası'nın geliri Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarındaki kalelerin masraflarının karşılanmasında en önemli kaynaktı. Trabzon gümrük mukataası Giresun'dan Rize'ye kadar bütün iskeleleri içine almaktaydı. Bedreme/Tirebolu mukataası da zaman zaman Trabzon gümrük mukataasına eklendi. Gönye, Faş, Sohum, Kutais[511] kalelerindeki askerlerin, Sohum'daki camilerin görevlilerinin maaşı,[512] camilerin hasır, mum, zeytinyağı gibi masrafları anılan mukâtaanın gelirinden ödeniyordu.[513] Azak Kalesi'ndeki yeniçerilerin peksimet ücretleri ile Kars Kalesi'ne gitmek üzere Azak Kalesi'nden gönderilen yeniçerilerin et ve ekmek ücretlerinin bu mukataadan karşılandığı olurdu.[514] 18. yüzyılın başında Trabzon Gümrük Mukâtaası, geliri 200.000 akça olan Gönye Gümrüğü, Espiye'den Gönye'ye kadar olan iskeleleri vergilendiren 819.000 akça gelire sahip Trabzon Gümrüğü ve Trabzon şehri ihtisab, dellâliye ve şemhâne gelirlerinden meydana geliyordu.[515]

Sohum Kalesi'ndeki askerlere 1785'ten önce Trabzon Gümrüğü'nden 1500 kuruş, Trabzon Ketenbezi Mukâtaası'ndan 500 kuruş olmak üzere 2000 kuruş ödeniyordu. Bu miktar 1785'te Trabzon Gümrüğü'nden 1750 kuruş, Trabzon Ketenbezi Mukâtaası'ndan 1250 kuruş olmak üzere toplam 3000 kuruşa (360.000 akça) çıktı.[516] Bu para, Trabzon kâdısının onayı ile mukâtaa eminleri tarafından makbuz karşılığı verilirdi.[517] 18. yüzyılın ilk yarısında, "Abaza ahalisinin ekser ümerâ ve sipâhilerinin şeref-i İslâm'a gelmeleri neticesi" Abhazya'da 10 kilise camiye çevrildi, kilise olmayan yerlerde cami ve mektepler yapıldı, buralara imam, hatip, müezzin ve muallimler tâyin edildi. Bunların maaşı Batum Mukâtaası'ndan,[518] camilerin masrafları Trabzon Gümrüğü'nden karşılanıyordu.[519]

Nüfusu Türkler, Gürcüler ve Lazlardan meydana gelen Batum'un iskelesinden köle, gemi yapımında kullanılan kereste, deri, bal ve balmumu ihraç ediliyordu. Güney Kafkasya'daki Osmanlı ordusu ve kaleleri için gerekli zâhire Batum iskelesinden at ve katır gibi yük hayvanlarıyla, Batum-Kars ve Batum-Ardanuç-Ar-

---

511 BOA. *MAD No. 9910*, 590-591.

512 BOA. *MAD No. 9924, 384*; *BOA. MAD No. 9935, 74.*

513 *BOA. D.BŞM No. 2876*; *TŞS No. 1932*, 50; *TŞS No. 1921*, 44; Öksüz, *A.g.e.* 235.

514 BOA. *D.BŞM Trabzon Gümrüğü No. 1433.*

515 *TŞS 1867*, 107a.

516 *TŞS No. 1946*, 29; Öksüz, *A.g.e.* 229, 237, 246.

517 *TŞS No. 1946*, 29.

518 BOA. *Cevdet Evkaf No. 31768*, *BOA. Cevdet Dâhiliye No. 11838.*

519 Öksüz, *A.g.e.* 238.

dahan-Kars güzergâhı üzerinden taşınıyordu.[520] Batum Kalesi'nde yeniçerilerle,[521] topçu, cebeci, azeb, süvâri, müstahfız,[522] yerli kulu sınıflarına mensup askerler vardı. Batumlu gemi ustaları ve kalafatçılar çeşitli şehirlerdeki gemi inşaatlarında görevlendirilirdi.[523] Batum Kalesi, 1703-1705 arasında tâmir edildi[524] ve 1704'te yeni muhâfız askerleri gönderildi. Batum halkı kalenin tâmiri sırasındaki hizmetlerine karşılık çeşitli vergilerden muaf tutuldu.[525] Kale Gönye Mutasarrıfı Mustafa Paşa nezâretinde 1723'te yeniden tâmir edildi.[526] Sultan III. Ahmed'in kalede yaptırdığı cami ve medresedeki görevlilerin ücretleri Faş Gümrüğü'nden ödeniyordu.[527] Kalede Baş Muhasebeci Halil Efendi tarafından bir cami ve bir mekteb yaptırıldı. Bu cami ve mektepteki personelin ücretleri ile kaledeki yerli kullarının maaşı,n Batum sancağının bazı köylerinin vergilerinden ödeniyordu.[528] Kartli-Kahet'in 1783'te Rus himâyesine girmesi üzerine Batum Kalesi tâhkim edilerek asker sayısı artırıldı. Kalenin savunması için Acara kazasından 500 nefer yazıldı.[529] Ahşap bir yapı olan Batum Kalesi 1787'de masrafları Trabzon cizyesi ile Batum Mukâtaası zuema ve erbab-ı tımar bedeliyesi gelirinden karşılanmak sureti ile iki erzak ambarı ve cephânelikle birlikte yeniden inşâ edildi.[530]

Batum'dan 12 mil kuzeyde Çako Kasabası ve iskelesi vardı. Nüfusu Türkler, Lazlar ve Megrellerden oluşan Çako'da bulunan camideki görevlilerin ücretleri Faş Gümrüğü gelirinden ödenirdi.[531] Tüccar gemileri Temmuz ayında Çako iskelesine mal ve eşya getirirlerdi.

Çoruh nehrinin ağzında sol kıyıda yer alan, Kânûnî Sultan Süleyman'ın emri ile 1547'de tâmir ve tahkim edilen dört köşeli, sağlam bir yapı olan Gönye Kalesi, Batı Gürcistan'daki Osmanlı askerî varlığının, Doğu Karadeniz kıyılarının Abaza ve Gürcü korsanların saldırılarından korunmasının temel üssüydü.[532] Abazaların küçük ve süratli tekneleriyle kıyı köylerine saldırmaları halk için sıkıntı nedeniy-

---

520 BOA. *MD No. 32*, Hk. 236.

521 BOA. *MAD 6291, MAD No. 17328.*

522 BOA. *MAD No. 17245, MAD No.* 17254.

523 Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 446.

524 BOA. *Tâmirat Defteri No. 4355*, 354, 359.

525 BOA. *Cevdet Maliye No. 27635.*

526 BOA. *Tâmirat Defteri No. 7829*, 262.

527 BOA. *Cevdet Maarif, No. 1192.*

528 BOA. *Cevdet Evkaf, No. 32469.*

529 BOA. *HH No. 1251/H, J, I.*

530 BOA. *Cevdet Askeriye, No. 12729, 13429.*

531 BOA. *Cevdet Maliye, No. 9498.*

532 BOA. *MD No. 19*, Hk. 1.

di. Gönye ve civarına 1559 ve 1571'de büyük baskınlar yapılmıştı.[533] Atina (Pazar)'dan başlayarak Batum'a kadar olan yerler Gönye sancağına bağlıydı. Gönye Kalesi'nde 1640'ta bir oda yeniçeri ile birlikte toplam 500 asker vardı.[534] 17. yüzyılda kaledeki en kalabalık birlikler yeniçerilerle,[535] müstahfızlardı.[536] Yeniçerilerin ulûfesi[537] ve beşlilerin mevâcibi[538] Trabzon Gümrüğü gelirinden, diğer askerlerin maaşı ise Baş Muhasebe Kalemi'nin denetlediği gelirlerden ödenirdi. Kaledeki askerlere 1081 (1671/1672)'de 257.004 akça maaş ödenmişti.[539] Kalede, Gönye ve civarını Abaza ve Gürcü korsanların saldırılarından korumaları karşılığında haraç ve ispençeden muâf olan ve kendilerine timar verilen gayr-ı müslim martoloslar da görevliydi.[540]

Gönye Kalesi'ne bağlı bir tersane vardı.[541] Gönye Tersânesi'nde 18. yüzyılın başlarında da donanma için gemi inşâ ediliyordu.[542] Yıllık geliri 200.000 akça olan Gönye İskelesi Gümrüğü, 1711'de Trabzon Gümrük Mukâtaası'ndan ayrıldı ve Gönye Kalesi'nde görevli askerlere ocaklık bırakıldı.[543]

Gönye ve Batumlu tüccarlarla, Megrelce de konuşabilen Atinalı (Pazar) Laz tüccarlar, köle ve şimşir ticareti yapmakta, Megrel ve Abhazistan'dan gemilere yükledikleri köleleri Trabzon ve İstanbul'a götürüp satmaktaydılar.[544] Şimşir, Gürcü ve Çerkes köleleri İstanbul'a getiren gemilerle nakledilirdi.[545] Gönye ve Sohum'un balı ve pirinci de önemli bir ticarî üründü.[546] Gönye'ye bağlı bir iskele olan, nüfusu Türkler ve Lazlardan meydana gelen Hopa'nın halkı gemicilik ve ticarette faaldi. 1731'de Trabzonlu Hacı Hamza ile Hopalı Esirci Ahmed Beşe ve Ali Beşe, Gürcü vilâyetinde esir ticareti yapmak üzere şirket kurmuşlardı.[547]

---

533 BOA. *MD No. 3*, 510; *BOA. MM.No. 12*, 978-980.

534 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 56.

535 BOA. *MAD No. 6291*, *MAD No. 17704*, *MAD No. 17712*.

536 BOA. *MAD No. 17158*; *MAD No. 17245*; *MAD No. 17254*.

537 BOA. *D.BŞM Trabzon Gümrüğü No. 17729*'dan İdris Bostan, "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Livası", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri 6–8 Kasım 1998*, Trabzon 2000, 306.

538 *TŞS 1856-42*, 27.

539 BOA. *D.BŞM No. 253*.

540 BOA. *MD No. 30*, Hk. 386, 387, *MD No.* 33, Hk. 33, 571.

541 BOA. *MD No.* 28, 301.

542 Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. 447.

543 *TŞS 1871*, 93a.

544 Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon 2005, 231-232; Bıjiskyan, *A.g.e.* 118, 123, Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 54.

545 Olivier, *A.g.e.* 169.

546 *TŞS 1931*, 99b'den Aygün, *A.g.e.* 181.

547 *TŞS 1893*, 14a'dan Aygün, *A.g.e.* 233.

18. yüzyılda Rusların güneye doğru inmesi ve Osmanlı toprakları için tehdit olması üzerine stratejik önemi artan Faş Kalesi'nin korunması görevi Gönye mutasarrıflarına verildi.[548] Gönye'ye tâyin edilen yöneticiler Faş Kalesi muhafazası şartıyla Gönye'yi tasarruf ettiler. Tasarruf şekli "ber vech-i ilhâk", "ber vech-i zamîme" ya da "ber vech-i arpalık" sureti ile oluyor, mutasarrıflar Gönye'de değil muhafazası ile görevlendirildikleri Faş Kalesi'nde oturuyorlardı.[549] 19. yüzyılın başında Gönye mutasarrıfları Faş'ta oturmaktaydı. Sancağa bağlı kazâlar Hemşin, Atina, Viçe ve Arhavi idi.

Lala Mustafa Paşa'nın Gürcistan Seferi sırasında, Gürcistan kıyılarını emniyet altına almak, Gürcistan ile Şirvân'a erzak ve mühimmât sevk etmek, Abazalar ve Megrellerin korsanlık yapmasına engel olmak üzere yapılan keşif neticesi, Rion nehrinin, göl hâline gelerek Karadeniz'e döküldüğü Faş Boğazı'nda Faş Kalesi inşâ edildi. Bölgede taş bulunmadığı için ağaçlardan yapılan kale, 26 Temmuz 1579'da tamamlandı.[550] Gürcistan kıyılarının güvenliğini sağlamak ve kalenin yapımını kolaylaştırmak için Kapdan-ı Derya Kılıç Ali Paşa komutasındaki 40 gemilik Osmanlı donanması Mayıs 1579'da bölgeye gönderildi.[551] Faş nehrinin, kalenin önünde göl hâline gelerek iyi bir liman teşkil ettiği ve Karadeniz'e döküldüğü Faş'ta 1579'da *Faş Kapdanlığı* kuruldu. Faş 1580'de sancak olarak Trabzon eyâletine bağlandı. Kurulduğu yerin çok yağışlı olması yüzünden çürüyen kale 1582'de 50 parçalık bir Osmanlı donanması tarafından nakledilen taşlarla yeniden inşâ edildi. Kale 1585'te Batum beylerbeyi nezâretinde, eyâlete bağlı alaybeyleri, zâimler ve timar sahiplerince usta, marangoz ve işçilerle birlikte tâmir edildi.[552]

Abazalar ve Megrellerin korsanlık yapmasını önlemek için inşâ edilen Faş Kalesi Rusların Kafkasya'ya yönelmesi ile birlikte önem kazandı ve Osmanlıların Kafkasya'nın Karadeniz sahillerinde oluşturduğu kaleler zincirinin önemli bir halkası oldu. Osmanlı Devleti'nin Gürcistan, Abhazistan ve Doğu Karadeniz kıyılarındaki hâkimiyeti bakımından çok önemli olan Faş Kalesi, Mart 1724-Ağustos 1729 arasında önce Binâ Emîni Abdullah Efendi,[553] daha sonra Binâ Emîni Hacı Mehmed Ağa nezâretinde, Trabzon, Giresun, Rize'den temin edilen gemilerle Hopa'dan taşınan taşlarla[554] ve İstanbul, Trabzon, Giresun, Keşap, Tirebolu, Görele, Sürmene, Of ve Rize'den toplanan yüzlerce usta ve işçinin çalışması suretiyle,[555] Sultan III.

---

548 Aydın, "Kafdağı'nda.., 298-299.

549 Kılıç, *a.g.m.* 190.

550 Mustafa Âli, *Nusretnâme*, 187b.

551 BOA. *MD No. 36*, Hk. 218.

552 BOA. *MD No. 59*, Hk. 202, 211.

553 BOA. *İbnülemin Dâhiliye No. 2984.*

554 *TŞS 1890-108, 38.*

555 BOA. *MAD No. 3598; TŞS 1890-111, 364;* Aydın, "Faş Kalesi.., 73-74.

Ahmed adına bir cami, hamam, medrese, mahkeme binası, muhâfız sarayı, kışla, cephâne, ambar, fırın, değirmen ve karakolla birlikte kâgir olarak inşâ edildi.[556] Kalenin yapımı coğrafî şartlar yüzünden zor oldu. Faş Nehri'nin yatağı değiştirildi. Bölgede taş olmadığı için gerekli taşlar gemilerle Hopa'dan getirildi. Taşların ve nakliyesinin ücreti Trabzon cizyesinden karşılandı.[557] İşçiler için gerekli olan erzak Trabzon'dan, çevreden sağlanamayan birçok malzeme İstanbul'dan ve başka yerlerden deniz yoluyla ulaştırıldı.[558] İnşaat sırasında yardımlarını temin için İmeret, Megrel, Gürel ve Abhazistan hükümdârları ile 25 Gürcü tavatına hediyeler gönderildi.[559]

Yeniçeri,[560] cebeci, topçu, yerli kulu ve müstahfız sınıflarından askerlerin görev yaptığı kalenin muhafazasından Gönye sancakbeyleri sorumluydu.[561] 1732'de Trabzon üzerinden 751 yeniçeri gönderilen[562] Faş Kalesi'ndeki garnizon hummadan korunmak için yaz aylarında yukarı kısımlardaki dağlara çekilirdi.[563] Kaleye zâhire ve mühimmat denizyolu ile İstanbul[564] ve Trabzon'dan[565] gönderiliyordu. Trabzon-Faş, Faş-Tiflis yolları açılarak İstanbul'dan Karadeniz yoluyla Gürcistan ve Dağıstan'a gönderilecek malzeme ve mühimmâtın ulaştırılması kolaylaştırıldı.[566] Abhazistan kıyılarını korumak için bölgeye altı kalyon ve bir karavelden meydana gelen bir filo gönderildi. Bu gemilerin kapdan ve leventlerinin ücretleri Trabzon cizyesinden ödeniyordu.[567] Trabzon ile Faş arasında irtibatı sağlamak için menzil kayıkları işletilir,[568] Faş menzilinin masrafları Trabzon eyâleti avârız ve nüzûl bedelinden karşılanırdı.[569] Sultan III. Ahmed Camisi 1759'da,[570] Faş Kalesi, camisi, hamamı, muhâfız sarayı ve kışlası ile birlikte Binâ emîni İbrâhim Ağa nezâretinde Mart 1762-1764 arasında tâmir edildi.[571] Muhâfızlığına 1781'de Gürcü asıl-

---

556 Aydın, "Faş Kalesi.., 97.

557 BOA. *MAD No. 1478.*

558 BOA. *MAD No. 5340*, 761; Aydın, "Faş Kalesi.., 74, 78–79.

559 BOA. *MAD No. 5340*, 761.

560 BOA. *MAD 4067; MAD 6291.*

561 Başar, *A.g.e.* 128–129.

562 *TŞS 1895-81*, 5.

563 Wagner, *A.g.e.* 333.

564 BOA. *HH 842* ve BOA. *Cevdet Askeriye No. 46766*'dan Aydın, "Kafdağı'nda.., 316.

565 BOA. *MAD No. 9939.*

566 Aydın, "Faş Kalesi.., 85–86, 94; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (yay. M. Cavid Baysun), I, Ankara 1986, 97.

567 *TŞS 1885-71*, 108.

568 BOA. *MAD No.10492*, 392.

569 BOA. *MAD No. 2981.*

570 BOA. *Cevdet Adliye No. 31038.*
Aydın, "Faş Kalesi.., 98–101.

lı Bicanoğlu Ali Paşa tâyin edilen Kale için Faş, Batum, Hopa ve Viçe kazalarından 1500 nefer yazıldı.[572] Kaledeki askerlerin maaşı 17.-18. yüzyıllarda Erzurum Gümrüğü[573] ve Trabzon cizyesi gelirinden,[574] topçuların maaşı 18. yüzyılın ortalarında Trabzon Ketenbezi Mukâtaası'ndan karşılanıyordu.[575] Faş Kalesi'ne Trabzon eyâletinin ayân ve ağaları vasıtasıyla da asker sevk ediliyordu. Trabzon sancağı kazâlarından toplanan 200 asker, iki ay süreyle kalede görev yapmak üzere Haziran 1822'de kaleye gönderilmişti.[576]

Kartli-Kahet'in 1783'te Rus himâyesi altına girmesinin ardından Sultan I. Abdülhamid'in "ol taraflara takviyet verilsin" emri[577] ve Ruslardan destek alan II. Erekle'nin muhtemel saldırılarına karşı Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın arzı üzerine Faş Kalesi'nin tâhkimi ve asker sayısının artırılması kararlaştırıldı. Savunması için yerli kulları görevlendirilen[578] kale, Faş Muhâfızı Abaza Mehmed Paşa döneminde 1783'te Binâ Emîni Memişzâde Mustafa Ağa nezâretinde tâmir edilmeye başlandı.[579] Mustafa Ağa yolsuzlukları yüzünden idam edilince kalenin tâmiri önce Mimar Halîfesi Süleyman Ağa, sonra İstanbul'dan gönderilen Mehmed Hamdi Ağa tarafından gerçekleştirildi.[580] 6 Temmuz 1783'te Faş muhâfızı tâyin edilen Ereğlili Gürcüzâde Halil Paşa,[581] Gönye mutasarrıfı Abaza Mehmed Paşa ve 300 kişilik mâiyetiyle birlikte denizyolu ile Batum'dan, 88 asker bulunan Faş'a gelip görevine başladı. Faş Kalesi'nin tâmiri tamamlanarak kalede bir medrese ve mahkeme binası yapıldı. Faş nehrinin Karadeniz'e döküldüğü boğazın karşı kıyısında bir tabya inşâ edilerek içine 6 topla, yıllık ulûfeleri olan 388 kuruş 47 akça Erzurum Gümrüğü'nden ödenen bir ağa, 3 topçu neferi ve 20 muhâfız yerleştirildi.[582] 1807'de Faş Kalesi'nde 36 cebeci görevlendirildi.[583]

Kasım 1809-Mayıs 1813 arasında Rus işgâlinde kalan kale geri alındıktan sonra yeniden tâmir edildi. Trabzon Valisi Hazînedarzâde Süleyman Paşa'nın kethudâsı Mısırlızâde Ali Ağa'nın verdiği rapor üzerine İstanbul'dan bir mimar halîfesi Faş'a gönderildi. Faş Kalesi 1814'te 118.000 kuruş harcanarak kale içindeki Sultan

---

572 BOA. *HH No. 1251/H, J, I.*

573 BOA. *Cevdet Hâriciye No. 39854.*

574 *TŞS 1898-84*, 142.

575 *TŞS 1914-100*, 17.

576 Yüksel, *Doğu Karadeniz'de Bir Kıyı Kasabası Keşap*, 23.

577 BOA. *HH No. 910.*

578 Ahmed Vâsıf, *A.g.e.* 154.

579 BOA. *Cevdet Askeriye, No. 38557; No. 38591; No. 50077.*

580 Aydın, "Kafdağı'nda.., 321–322.

581 BOA. *HH No. 340.*

582 BOA. *HH No. 340.*

583 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, 15.

III. Ahmed Camisi ve hamamı ile birlikte onarıldı. Kalede mahzen, kışla, fırın, ambar ve kale civarında beş ahşap palanga yapıldı.[584] Hazînedarzâde Süleyman Paşa, Faş Kalesi'nde Canik, Karahisâr-ı Şarkî, Trabzon ve Lazistan sancağı askerlerinin münâvebeli şekilde muhâfızlık görevi yapmasını teklif etti.[585]

Trabzon'dan Faş'a kadar uzanan bir yol vardı. Ancak bu yol sarp ve taşlık olması yüzünden askerî zaruretler dışında fazla kullanılmıyordu.[586] Faş Kalesi'nin ikmâli Trabzon ve Batum'dan deniz yoluyla yapılıyordu. Stratejik bakımdan önemli, "düşman içinde yalnız bir kale"[587] ve "Karadeniz kıyısında İslâmiyet'in en uç noktası"[588] olan Faş Kalesi, 1819-1821 arasında 6.290.850 akça harcanarak yeniden yapılırcasına tâmir edildi.[589]

Cenevizliler tarafından 15. yüzyılda İngur nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yerde yapılmış olan harap hâldeki Sâzîr Kalesi (Gür. Satonco) 1570'de onarıldı.[590] Sâzîr Kalesi, 1722'de Gürel Meliki IV. Giorgi ve Hıristiyan Abaza eşkıyası tarafından yıkıldı. Gürel Meliki IV. Giorgi ve Hıristiyan Abaza eşkıyasının tedibi için Dâyezâde Mustafa Ağa, 23 Nisan 1723'te "Rumeli beylerbeyi" payesiyle Gönye sancakbeyi tayin edildi.[591] Sâzîr Kalesi, 1783-1784'te Binâ Emîni Memişzâde Mustafa Ağa,[592] Mimar Halîfesi Süleyman Ağa ve Mehmed Hamdi Ağa tarafından tâmir edildi.[593]

Cako iskelesine 6 mil mesafede yer alan ve bir iskelesi bulunan kaledeki askerlerin maaşları, et ve zâhire bedelleri 18. yüzyılda genellikle Trabzon eyâleti avârız ve nüzûl gelirinden ödeniyordu. Sâzîr Kalesi ile 21 mil daha kuzeyde yer alan, iskelesi bulunan Şekvitil ve Şekvitil'in 18 mil kuzeyinde, Görgület Boğazı'nı denetleyen, bir iskeleye sahip Görgület palankaları, Görgület'in 21 mil kuzeyindeki Faş Kalesi'ne bağlıydı. Adıgeçen kale ve palankalardaki yeniçeriler ve diğer askerlerin maaş ve masrafları Erzurum Gümrüğü'nden ödenir, un, arpa, peksimet ihtiyaçları İstanbul ile Canik ve Şarkî Karahisar sancaklarından temin edilirdi.[594]

---

584 BOA. *MAD No. 3952.*

585 BOA. *HH 22577.*

586 Aygün, *A.g.e.* 126-127.

587 BOA. *HH 342/D*'den Aydın, "Kafdağı'nda.., 308.

588 BOA. *Cevdet Askeriye No. 38557*'den Aydın, "Kafdağı'nda.., 308.

589 Aydın, "Kafdağı'nda.., 324.

590 BOA. *MD No. 12*, Hk. 898.

591 BOA. *İbnülemin Askeriye No. 7370.*

592 BOA. *Cevdet Askeriye, No. 38591; No. 50077.*

593 Aydın, "Kafdağı'nda.., 321–322.

594 Aydın, "Kafdağı'nda.., 315–316.

Ereş Eyâleti

Merkezi Ereş olan Ereş eyâleti, Haziran 1583'te kuruldu. İlk beylerbeyi 700.000 akça hasla tâyin edilen Mustafa Paşa olan eyâletin sancakları; Ereş, Şeki, Kabala, Aktaş, Kazalı, Açın, Salık ve Cevad'dı.[595] Son beylerbeyi 22 Temmuz 1590'da bu göreve atanan Abdullah Paşa olan Ereş eyâleti, Kasım 1590'da lağvedilerek sancakları Şemâhı ve Derbend eyâletlerine aktarıldı.

Ereş'te Sultan III. Murad, Ferhad Paşa ve Kara Sinan Paşa birer cami yaptırıldı. Önemli bir ipekçilik merkezi olan Şeki'de Sultan III. Murad ve Lağveş Ahmed Bey tarafından birer cami, Şeki'den kuzeye giden yolda Kabur nehrinin üzerinde Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından bir köprü inşâ ettirildi.

Derbend Eyâleti

Merkezi Derbend/Demirkapu olan Derbend eyâleti, Haziran 1583'te kuruldu. İlk beylerbeyliğine eski Kefe Beylerbeyi Câfer Paşa, defterdârlığına Hazîne-i âmire mevkûfâtcısı Abbâs Çelebi[596] tâyin edildi. Eyâlet ilk kurulduğunda Derbend, Kuba, Ahtı, Şaburan, Müskür, Küre, Çırak ve Rustav, 1590'da Derbend, Kuba, Müskür, Küre, Çırak ve Rustav ile Gazi Kumuk Şamhalı'na "arpalık tarîkile" verilmiş olan Şaburan ve şamhalın yeğenine "arpalık tarîkile" verilmiş olan Ahtı sancaklarından meydana geliyordu.[597] Osmanlı Devleti'ne tâbi Gazi Kumuk Şamhallığı, Haytak Usmiliği ve Tabasaran Masumluğu bu eyâlete bağlıydı.

Hazar Denizi kıyısındaki Derbend şehrinde Yahudi ve Rumlar da yaşıyordu. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın kale içinde doğu tarafında yer alan *Kayık Kapısı* yakınlarında bir cami ve dükkânlarla birisi anılan yerde iki han inşâ ettirdiği, ayrıca kale içinde bir hamam bulunan kentte ipek üretimi, balıkçılık, esir ticareti yapılmaktaydı. Derbend Kalesi'nde İstanbul'dan gönderilen yeniçeri ortaları görev yapıyordu.[598] Demirkapu'nun muhafazası için 1000 yeniçeri, dört bölük sipâhi, on oda cebeci, on oda topçu ile Revân eyâletinden 2000 zeâmet ve timar sahibi görevlendirildi. Kaleye 60 top ve 500 sandık cephâne bırakıldı.[599] Rutul kabîlesinin hizmet etmekle görevlendirildiği kaleden Çerkezistan ve Dağıstan istikametine yollar açıldı. Derbend eyâleti, lojistik olarak Revân, Çıldır, Kars, Tiflis ve Gence eyâletlerinden destek alıyordu.[600]

---

595 BOA. *MD No.* 53, Hk. 739.

596 BOA. *KK Ruus No.* 244, 59.

597 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Nuruosmaniye Ktb. IV. No. 3409, 314b.

598 BOA. *MAD No. 6618.*

599 BOA. *MD No. 73*, Hk. 855, 1006. [Belgeler, DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere dâir Arşiv Belgeleri (1575–1918)*, II, Ankara 1993, 26-27'de yayınlanmıştır.]; Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 153.

600 BOA. *MD No. 69*, Hk. 172, 438. [Belgeler, DA.G.M. (yay.), *A.g.e.* II, 23-25'de yayınlanmıştır.]

Derbend eyâleti, topraklarının 1605'te Ustaclu Kanber Bey, Derbend şehrinin de Ağustos 1607'de Menuçehr Bey komutasındaki Safevî orduları tarafından işgâl edilmesiyle son buldu.

Şemâhı Eyâleti

Merkezi Şemâhı şehri olan eyâlet Haziran 1583'te kuruldu. Beylerbeyliğine Amasya Sancakbeyi Şamî Mustafa Paşa, defterdârlığına Süleyman Efendi tâyin edilen ve *Şirvân* olarak da anılan eyâlet ilk kurulduğunda Şemâhı, Bakû, Zerdav, Saadrû, Salyâne ve Havz-ı Lahic, 1590'da Şemâlu, Lahic, Aktaş, Kabala, Salyâne, Şeki, Zerdav, Bakû, Saadrû, Havz, Siryan, Gassanî, Hüdâverdi, Mahmudâbad ve Ereş sancaklarından meydana geliyordu.[601] Şemahı beylerbeyinin görevleri arasında Dağıstan'daki hanlıkların haraçlarını tahsil etmek de vardı.[602]

Şemâhı Kalesi tâmir edilerek bir iç kale inşâ edildi. Özdemiroğlu Osman Paşa, Şemâhı'da bir cami ve bir tekke yaptırdı. Şehirde Ferhad Paşa da bir cami inşâ ettirdi. Eski Şirvânşahlar Sarayı tâmir edilerek beylerbeylerinin ikâmetgâhı oldu.[603] Şemâhı'da her yıl 11 Temmuz'da kurulan panayıra, Kafkasya'nın her tarafından tüccar ve zanaatkârlar geliyordu. Panayırda ticarete, özellikle esir ticaretine Lezgiler hâkimdi. Ermeni tüccarlar, Şemâhı ve Ereş'ten Halep'e ham ipek ihraç ederler ve karşılığında bu şehirdeki Venedikli tüccarlardan kadife alırlardı. 70 batman Şirvân ipeğine karşılık 60 top kadife alınırdı. Şemâhı-Halep kervân yolculuğu bir ay sürerdi.[604] Şâh da gönderdiği *mülazim*ler vasıtası ile bu eyâletten esir ve av kuşları satın aldırırdı.

Tarım (buğday, arpa, pamuk, safran) ve bağcılık yapılan, sebze ve meyve üretilen eyâlette halı ve kilim dokumacılığı önemli bir iş sahasıydı. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şirvân'da bulunduğunu bildirdiği gümüş madenlerinin işletilmesi için Rumeli'den madencilerle, gerekli alet ve malzeme gönderildi. Şirvân'da altın, bakır ve demir madenleri olup olmadığının araştırılması emredildi.[605] Bakû ve civarındaki 500 kadar kuyudan çıkarılan neft 400-500 katır ve eşekten meydana gelen kervanlarla ihraç ediliyor, Osmanlı hazinesi neft üretimi ve ticaretinden yılda 1.000.000 akça gelir elde ediyordu.[606] Eyâlette tuz üretimi de önemliydi.

---

[601] Asafî, *A.g.e.* 180a- 181a-b; Mustafa Âli, *A.g.e.* 348b.

[602] BOA. *MD No. 67*, Hk. 163, 182. [Belgeler, DA.G.M. (yay.), *A.g.e.* II, 22-23'te yayınlanmıştır.]

[603] Mustafa Âli, *A.g.e.* 314a.

[604] Canbek, *A.g.e.* 60-61.

[605] BOA. *MD No.* 42, Hk. 382-383; Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, İstanbul 1931, 19-20.

[606] Aşurbeyli, *A.g.e.* 219.

Şemâhı eyâleti, Şâh I. Abbâs tarafından 9 Ocak 1607'de kuşatılan Şemâhı'nın 25 Haziran 1607'de işgâl edilmesiyle son buldu. Şehri ele geçmesinden sonra Şah, Şiî iken Osmanlı hâkimiyeti döneminde Sünnî mezhebine geçen ve kuşatmada Osmanlılara yardım etmiş olan *dönük*leri katlettirdi.

Revân Eyâleti/Revân ve Nahçıvan Eyâleti

Serdâr-ı Ekrem Ferhad Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, 22 Ağustos 1583'te Revân şehrine girdi. Safevî Muhâfızları ve Safevîlerin kılıçtan geçirdiği Sünnîlere karşılık olarak Osmanlıların kendilerini katledebileceğini düşünen Şiî halkı kaçan Revân'da yalnızca Ermeniler kalmıştı.

Safevî yönetiminde mâmur bir şehir olan Revân, Osmanlı-Safevî savaşı sırasında tahrip olmuştu. 4 Eylül 1583'te Revân Kalesi'nin inşâsına başlandı. Şâh Bağı'ndaki Tokmak Han Sarayı ortaya alınarak Zengi nehrinin doğu kıyısında, güneyden kuzeye doğru uzunlamasına bir dış kale ve iç kale inşâ edildi. İnşaatı 45 günde tamamlanan surların toplam uzunluğu 30 km. yüksekliği ise 40 zira' (30 m.) kadardı. Dış kalenin surlarında 43, iç kalenin surlarında ise 8 burç vardı. Surların önüne savunmayı kolaylaştırmak için ağaçlar dikildi. Bölgede kaya ve taşların az olması sağlam bir sur yapılmasını güçleştirdi. Bu nedenle tedbir olarak surların önüne hendek kazıldı. Kaleye 53 adet top konuldu. Şehirde Sultan III. Murad adına bir câmi ve buna vakıf olarak bir hamamla bir kervansaray inşâ edildi. 18 Ekim 1583'te kalenin inşâsı bitirildi.[607]

Revân eyâleti, Revân şehri merkez olmak 18 Ekim 1583'te kuruldu.[608] İlk Revân beylerbeyliğine Kars Beylerbeyi Deli Hızır Paşa tâyin edildi. Muhâfız olarak Cığalazâde Yusuf Sinan Paşa bırakılan Revân Kalesi'ne yılda 2.035.072 akça ödenen 5601 kişilik bir garnizon yerleştirildi.[609] Eyâletin sınırları içinde yer alan harap durumdaki Şüregel ve Talin kaleleri tâmir edildi. Şüregel'e 50 müstahfız, Talin'e 49 müstahfız, 70 azeb, Akçakala'ya 50 müstahfız, Sürmeli'ye 50 müstahfız, Bazarçay'a 205 gılman, 100 müstahfız, 100 azeb bırakıldı. Bu kalelerdeki askerlere yılda 1.852.036 akça ödeniyordu.[610] Pasin Sancakbeyi Mehmed Bey, sancağı üstünde kalmak üzere 1586'da Revân defterdârı oldu.[611] Topraklarının daha fazla tahrip olmasını istemeyen yerli halkın isteği ile 1586'da Osmanlı Devleti'ne katılan ve sancak olarak Revân eyâletine bağlanan Nahçıvan, 1587-1588 kışında, Safevîler tarafından

---

[607] Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, 359b–360b.

[608] Mirzâ Bala, "Erivan", *İA*, IV; Kırzıoğlu, *A.g.e.* 344–350; Suraiya Faroqhi, "Revân", *EI*^{2}, VIII.

[609] *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında..*, III, 453.

[610] Mustafa Âli, *A.g.e.* 361a; *Sultan'ın Emir Defteri (51 Numaralı Mühimme Defteri)*, (haz. Hikmet Ülker), İstanbul 2003, Hk. 322.

[611] BOA. *KK Ruus No. 248.*

geri alındı. Deli Hızır Paşa'nın 1588'de yeniden fethettiği Nahçıvan bölgesinin ilhâkı ile "Revân ve Nahçıvan eyâleti" olarak da adlandırılan Revân eyâleti, 1590'da tahrir edilerek toprakları ve üzerinde yaşayan halk deftere geçirildi.[612] Eyâlet 1590'da Revân, Kerpi, Garni, Vâdi, Abaran, Şaraphâne nâhiyelerine sahip Revân, Armavi ve Eşnek nâhiyelerine sahip Talin, Akçakala, Iğdır, Sürmeli, Aralık nâhiyelerinin yer aldığı Aralık, Gökçe, Nahçıvan, Mevâzi-i Hatun, Dereşahbûz, Arslanlu, Karabağ, Dereçam, Bazarçay nâhiyeleri bulunan Nahçıvan, Şerur, Zar, Zebil, Elince, Sisyân nâhiyelerine sahip Şerur, Ordubad, Culha, Azâdcirân, Şorlut, Derenürküt nâhiyeleri bulunan Ordubad sancaklarından meydana geliyordu. 1883 köy, 62 mezrâ, beş çiftlik ve bir zemin bulunan eyâlette 249 dirlik ve zeâmet, 1047 tımar vardı. Nahçıvan sancağının bazı köyleri valide sultan hâslarına dâhildi.[613] Karabağ ahâlisi gelip geçenlere hizmet ettikleri için avârız-ı dîvâniye ve tekâlif-i örfiyeden muâftı. Kazâ ve nâhiyelerden sadece Revân, Nahçıvan, Karni ve Ordubad'ın kendi adlarını taşıyan nefsi vardı. Abaran, Dereşahbûz, Karpi, Vadi, Talin, Akçakala, Karabağ kasaba durumundaydı. Kendi adlarını taşıyan yerleşim merkezi olmayan Arslanlu, Şerur, Mevâzi-i Hatun, Dereçam, Aralık, Armevi, Eşnek, Azâdcirân ve Şorlut yalnızca idarî bölge ismi olarak kaydedilmişti. Aralık nâhiyesinin merkezi Ahurî, Abaran nâhiyesinin merkezi Baş Abaran/Abaranoğlu köyleriydi. Askerî nedenlerle 1603'te Bergûşad ve Urut nâhiyeleri kuruldu.[614] Revân eyâletinde yaklaşık 120.000 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfusun % 77,5'i Müslüman, % 22,5'i Ermeni idi.[615]

Eyâlette tahıl (buğday, arpa, darı), bakliyat (mercimek, nohut), pirinç, pamuk, sebze-meyve üretiliyor ve bağcılık yapılıyordu. Narh fiyatı 8 akça olan buğdaydan ve narh fiyatları altışar akça olan arpa ve darıdan *humus* tabir edilen üretimin beşte biri kadar öşür alınıyordu. Mercimek ve nohudun narh fiyatı 8 akça, pirincin narh fiyatı 30 akça, ölçü birimi *menn* (17. yüzyılda 2,9 kg., 18. yüzyılda 3 kg.) olan

---

612 BOA., *TTD 633*; Muharrem 999 (Kasım 1590) tarihli ve 393 sayfa (15, 95, 98-99, 131, 134, 137-138, 157, 163, 181, 197-199, 213, 239, 253, 259, 325, 329, 339, 366, 367, 387. sayfaları boş) olan, tuğrası bulunmayan ve dua (s. 2-3) ile başlayan bu mufassal defterin başında (sayfa 4-12) Revân Kanunnâmesi yer alır. Tahrir, Mal Defterdârı Mehmed Efendi, Dîvân-ı Hümâyûn Mal Kâtiblerinden Hasan Ağa tarafından yapılmıştır. Defterde, Revân şehri ve köyleri ile Karpi, Nahçıvan, Mevâzi-i Hatun, Arslanlu, Karabağ, Dereçam, Dereşahbâz, Şârur, Akçakala, Karni, Vadi, Abaran, Şaraphâne, Talin, Armavi, Eşnek, Aralık, Ordubad, Azâdcirân, Şorlut, Derenörküt, Zar, Zebil, Elince, Sisyân kazâ ve nâhiyelerine ait kayıtlar bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Hasan Babacan, "1590 Tarihinde Revan'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, (1995), 43–79.

613 BOA., *İbnülemin Saray Mesâlihi, No. 1234.*

614 BOA. *TTD No. 633.*

615 Rafik Firuzoğlu Safarov, "Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişiklikler ve Ermenistan'ın Kurulması (1801–1921)", *Türkler*, 19, Ankara, 2002, 167–174.

pamuğun narh fiyatı menn başına 96 akça, üzüm bağlarından elde edilen ve ölçü birimi *menn/menn-i köhne* (4,3 kg.) olan şıranın narhı ise beş akçaydı. Çiftliklerden alınan ve mart ayında tahsil edilen *resm-i çift* 50 akça idi. *Âdet-i ağnam* (koyun vergisi), her Nisan ayında iki koyuna 1 akça alınır, koyun kuzusu ile birlikte sayılırdı. *Resm-i kevvâre* (kovan vergisi), iyi kovandan 2 akça, verimsiz kovandan 1 akça olarak alınıyordu. *Resm-i âsiyâb* ise harman vaktinde alınmak üzere ayda 5 akça olarak tahsil ediliyordu.[616] Ermeniler *nefer* (yetişkin erkek) başına 2 akça *marhasiyye* denilen kilise vergisi öderlerdi. Celalî isyanları Anadolu'dan Revân eyâletine yönelik göçlere yol açmış, gelen "reâya" ile "yürük ve oymak ve ulusat" eyâletin topraklarına yerleşmişti. Bâb-ı Âlî, bu gibi kişilerden alınan vergilerin mirîye kaydolunması için emir veriyordu.[617] Karpi, Vadi, Nahçıvan, Talin, Elince ve Şerur'a bağlı 21 zengin köyün geliri ile ihtisab, boyahâne, şemhâne, bâc-ı bazar, tamgâ-i siyah, Nahçıvan tuz ocakları gelirleri ve cizye vergisi pâdişâh hâslarına dâhildi. Halkı kaçmış ve geliri az köyler ise ulûfeleri hazîneye kalmak şartı ile Revân ve Nahçıvan kalelerindeki askerlere tımar ve zeâmet olarak verilmişti. Daha sonra bütün bu tımar ve zeâmetler pâdişâh hâssı yapıldıysa da hâs geliri toplayan emîn ve mültezimlerin zulmü yüzünden halkın kaçması ve gelirlerin düşmesi üzerine,[618] bu hâslar tekrar tımar ve zeâamet olarak dağıtıldı. Ancak, tımar ve zeâmet olarak verilen köyler harap olduğu için eyâlette görevli askerlerin maaşları önceleri Diyarbekir eyâleti hazînesinden ödeniyordu. Maaşlarını zamanında alamadıkları güç durumda kalan kapıkulu ocakları mensupları ile zeâmet ve tımarlarının gelirleri masraflarını karşılamaya yetmeyen beylerbeyleri ve sancakbeylerinin subaşılarının köylüyü ezmeleri üzerine, 1596'da Kapıcıbaşı İbrâhim Ağa vasıtasıyla Revân beylerbeyi ve kâdısına bu baskıların önlenmesi için adâletnâme gönderildi.[619] Revân ve Gence eyâletlerinin gelirini 1603'te Revân beylerbeyinin yemiş olması nedeni ile soruşturma açılmış,[620] Pâdişâh hâssı olan köylerde oturanlara, mültezimlerin zulmetmeleri yüzünden halkın huzuru bozulmuş ve Eylül 1603'te buna müsaade edilmemesi hakkında bir emir yazılmıştı.[621]

Revân şehri, 1590'da 29 hâne bulunan iç kale (Nefs-i Revân) ve varoş olmak üzere iki yerleşmeden oluşuyordu. Varoşta 88 hâneli Mardiros, 46 hâneli Mirzâ, 94 hâneli Küçük Kayki, 51 hâneli İsalı, 54 hâneli Börkcü Ohan ve 41 hâneli Dereköy isimli 6 mahalle vardı. Müslümanlar iç kalede, Ermeniler, varoştaki mahallelerde

---

616 BOA., *TTD 633*, çeşitli yerler. Ayrıca bkz. Babacan, a.g.m. 53-62.

617 BOA. *İbnülemin Dâhiliye, No. 677.*

618 BOA. *İbnülemin Dâhiliye, No. 678.*

619 İnalcık, "Adâletnâmeler..., 121–123.

620 BOA. *İbnülemin Dâhiliye, No. 488.*

621 BOA. *İbnülemin Dâhiliye. No. 678.*

yaşıyorlardı. Şehrin nüfusu 2000-2500, Müslümanların oranı % 7 kadardı. Şehirde dokumacılıkta kullanılan ipliklerin ve kumaşların boyanması için faaliyet gösteren bir boya-hâne ve aydınlatma aracı olarak kullanılan mumların imal edildiği bir şem-hâne vardı. Askerlere yapılacak maaş ödemeleri ve garnizonlar için yapılacak alımlarda kullanılacak paraların, İstanbul'dan ve diğer merkezlerden bölgeye sevki sırasında yaşanan lojistik ve güvenlik sıkıntıları ve maliyetler, çağdaş Osmanlı belgelerine yansıyacak kadar yüksekti.[622] Muhtemelen bu sıkıntıları aşabilmek üzere Revân ve Nahçıvan'da birer darphâne kurularak, Sultan III. Murad ve Sultan III. Mehmed adına gümüş paralar basıldı.[623] 1590 tahririne göre toplam 745 hâneye sahip, 4000 kadar olan nüfusun % 81'i Müslüman, % 19'u Ermeni olan Kale, Kâdı Cihan/Hoca Mirican, Seyyid Hüseyin, Hocabey, Künbed/Türkmenler, Molla Ahmed, Mirzâbey/Mahalle-i Cami, Şahab, Huzemerk, Tizhiran, Bala, Mahalle-i Gebrân isimli 12 mahalleden meydana gelen Nahçıvan şehrinde 3 cami (Cami-i Kızıl Arslan, Cami-i Mehmed Kethudâ, Cami-i Şerif) ve 7 mescid (Mescid-i Ağa, Mescid-i Hoca Halil, Mescid-i Keçeci, Mescid-i Mahalle-i Ahmed, Mescid-i Sultan Mahmud, Mescid-i İsmailân, Mescid-i Hacı Sani, Mescid-i Basri, Mescid-i Şeyh Emineddin, Mescid-i Etmelik) ile boyahâne, sabunhâne, meyhâne ve şemhâne gibi üretim tesisleri vardı.[624] Şehirde Osmanlı idarecileri tarafından birçok bina inşâ ettirildi. Evliyâ Çelebi, "İslâmbol tarzı" üzere inşâ edilmiş Cenâbî Ahmed Paşa Camisi ve hamamı, Ferhâd Paşa Camisi, Güzel Ali Paşa Camisi, Cağaloğlu Yusuf Sinan Paşa Camisi, Hadım Câfer Paşa Camisi ve övgüyle bahsettiği Zâl Paşa Hamamı'nın bulunduğunu yazar.[625]

Nahçıvan'da Vatikan'a bağlı bir Katolik piskoposluğu vardı. 14. yüzyılda Dominikenler, aralarında rahiplerin de bulunduğu birçok Nahçıvan Ermenisi'ni Katolik yapmaya muvaffak olmuşlardı.[626] Domininken tarikatının Ermeni dalı olan ve *Fratres Unitores* (= Unitor Kardeşler, Erm. *Unitork*) adı verilen Katolik keşişler tarafından 1344'te kurulmuş olan, ayin ve ibadetlerin Ermenice yapıldığı *uniat* bir kilise olan bu piskoposluk, Osmanlı Kafkasyası'nda tek Katolik varlıktı. Burada görevli Domininken tarikatına mensup keşişler, Papalık ile Safevî Devleti arasında diplomatik faaliyet de gösteriyorlardı. Örnek olarak, II. Viyana Kuşatması'nın ar-

---

622 *"Memâlik-i mahrûseden ol kal'elere bir iki yüz yük akça* (100–200 milyon akça) *lâzımdır.. Anı dahi alub gitmeğe her bir kal'eye başka bir asker gerekdir. Allah saklaya yine de gâret ve hasâretten dahi emîn olmazlar.. Bu kal'elere nereden ve neçeye dek hazîne ve zahîre ve asker gönderilür?* [*Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, (yay. haz. Halil Sahillioğlu), İstanbul 2004, No. 105, 146–147.]

623 Cüneyt Ölçer, *Sovyet Rusya Müzelerindeki (Moskova ve Leningrad) Nadir Osmanlı Madeni Paraları*, İstanbul 1972, 25–26.

624 BOA. *TTD 633*.

625 Evliyâ Çelebi, *A.g.e.* II, 119.
Bournoutian, *Ermeni Tarihi..*, 127.

dından Avrupa'da Osmanlılara karşı Kutsal İttifak'ın kurulmasını temin eden Papa XI. Innocent Safevîlerin de Osmanlı topraklarına saldırması amacıyla teşebbüste bulundu. Papalık ile Safevî Devleti arasındaki teması Nahçıvan Katolik Piskoposu Sebastian Knabb sağladı.[627] Ancak Şâh I. Süleyman Osmanlı karşıtı ittifaka girmedi.

Revân ve Nahçıvan eyâleti, Şâh I. Abbâs'ın komutanlarından Karamanlı Zülfikar Han'ın, 26 Ekim 1603'te Revân Beylerbeyi Şerif Mehmed Paşa'nın önceden boşalttığı Nahçıvan'ı ve 6 ay, 23 gün süren kuşatmadan sonra 8 Haziran 1604'te Revân'ı işgâl etmesiyle son buldu. Nahçıvan işgâl edildikten sonra Osmanlılara yardımcı olmalarından dolayı şehirdeki Sünni mahallesinde katliam yapıldı.[628] Revân Kalesi'nin ahalisinden de 3000 kişi öldürüldü.[629]

Revân 1616'da Kara Mehmed Paşa tarafından 55 gün boyunca kuşatıldıysa da ele geçirilemedi.[630] Revân eyâleti, Sultan IV. Murad tarafından 8 Ağustos 1635'te fethedilen Revân merkez olmak üzere 10 Ağustos 1635'te ikinci defa kuruldu. Revân beylerbeyliğine Dâmad Murtazâ Paşa tâyin edildi. Fetihten sonra Revân Kalesi tâmir edildi. Eyâletin muhafazası için 2000'i Revân Kalesi'ne konulan yeniçeriler olmak üzere 12.000 kişilik bir garnizon bırakıldı. Yeniçerilerin maaşları Erzurum Gümrüğü ve Canca (Gümüşhâne) Maden Mukâtaası gelirlerinden ödeniyordu.[631] Eyâlet, Şâh I. Safî komutasındaki Safevî ordusunun 1 Nisan 1636'da Revân Beylerbeyi Murtaza Paşa'nın savunduğu Revân'ı işgâline kadar devam etti.

Revân eyâleti, 2 ay, 28 gün devam eden bir kuşatmadan sonra 7 Ekim 1724'te üçüncü defa fethedilen Revân merkez olmak üzere aynı gün yeniden kuruldu. Revân beylerbeyliğine Ârifî Ahmed Paşa, Revân defterdârlığına Vidinli Mehmed Efendi, Revân Kalesi muhâfızlığına Anadolu Beylerbeyi Kayserili Osman Paşa tâyin edildi. Eyâletin tahririne Rakka Valisi ve Tebriz Seraskerî Abdullah Paşa ile Silahdâr Kâtibi, Tebriz Defterdârı ve Muharriri Mustafa'ya gönderilen hükme göre Mart 1726'da başlandı.[632] Revân şehri ve kırsalındaki halkın savaş ve karışıklıklar yüzünden yerlerini terk etmeleri nedeni ile yeniden yapılan[633] tahrir 1728'de biti-

---

627 John Stoye, *Viyana Kuşatması*, (çev. Derin Türkömer), İstanbul 2004, 321.

628 "Sünni nâmına olanların hânelerine girdiler ve buldukların nehb ü gâret ve önlerine gelen reâyâya külli zulm ü hasâret eylediler."[Naîmâ, *A.g.e.* I, 249.]

629 "Asker-i Kızılbaş hücum-ı umum üzre hisar-ı cedide girip zapt ettiler. Ve Sünniyândan nicesin esir edip, ekserin şehid eylediler". [Naîmâ, *A.g.e.* I, 270.]

630 *Topçular Kâtibi Abdülkadir..*, I, 509–513.

631 BOA. *MAD. No. 3458.* 17.

632 BOA. *MD No. 132*, Hk. 2.

633 BOA. *İbnülemin Dâhiliye, No. 2128.*

rildi.[634] Revân eyâleti, Revân, Nahçıvan, Kapan, Çavuldur, Bergüşâd, Pişkuh, Hoy, Ordubad, Nihâvend ve Şüregel sancaklarından meydana geliyordu. Revân sancağı, Revân ve Maku kazâları ile Kırkbulak, Kerpi, Garni, Abaran, Dere Çiçek, Vâdi, Iğdır, Sürmeli, Aralık, Sederek ve Şerur nâhiyelerinden müteşekkildi. Dağlık bir bölgede yer alan Maku kazâsı, yerel hâkimlerden Abdulfettâh Bey'e yurtluk-ocaklık sancak olarak verilmişti.[635]

Yeni kurulan eyâlette yapılacak olan onarım ve inşaatlar, merkezde birçok bürokratik işlemin yapılmasını gerekli kılıyor, bölgedeki işçi ve malzeme sıkıntısı ise hem maliyetleri artırıyor hem de yerel gelir yaratma gayretlerine yol açıyordu. Güneyden kuzeye doğru dar bir alan üzerinde uzanan Revân Kalesi'nin surları, kapıları ve tabyaları ile su yolları Arifî Ahmed Paşa'nın hazırladığı proje dâhilinde Bina Emîni Silahdâr Kâtibi Hacı Mehmed Ağa nezâretinde, Hassa Mimarı Lağımcıbaşı Mustafa Ağa tarafından İstanbul'dan gönderilen malzemeler ve Soğanlı Dağları'ndan kestirilen ağaçlar kullanılmak sureti ile İstanbul, Erzurum, Kars, Trabzon, Amasya, Tokat ve Gümüşhane'den yollanan duvarcı, demirci, taş kırıcı, kireç yakıcı, bıçkıcı, neccar gibi usta ve işçilerle[636] tâmir edilerek kale içinde câmi, vali sarayı, tophâne, cephâne, hamam, bedesten ve dükkânlar inşâ edildi. Yapılan masraf 7.442 kuruşa ulaştı.[637] 1730'da Revân Mütesellimi tâyin edilen Kapıcıbaşı Ali Ağa yönetiminde Kalenin dolmuş olan hendeği temizlendi. Tabyalar askerlerin çalışmasıyla tâmir edildi ve Zengi nehri üzerindeki köprü elden geçirildi.[638] 1735'te kalenin suyolları yeniden onarıldı.[639]

Şiî ahalinin şehri terk etmesi nedeni ile Revân Kalesi ile varoşunda sahipsiz kalan mülkler Ordu Defterdârı Hacı Ahmed Efendi nezâretinde müzayede ile satılarak bedelleri Revân hazînesine teslim edildi.[640] Ticareti canlandırmak için Revân'a 12 saat uzaklıkta bulunan bir kervansaray tâmir edildi. Revân'a 31.000 cizye

---

634 BOA. *TTD. No. 898*; *TTD. No. 901.* Başında Sultan III. Ahmed'in tuğrası bulunan 1140/1728 tarihli 898 nolu icmal defteri 170 sayfadır. Defterin sonunda Revân eyâletindeki Pâdişah hasları, mîri mîrân hasları, tımar ve zeametlerle, "mamur" ve "hali" köylerin, Şüregel ve Nahçıvan livaları Pâdişah hasları kayıtları bulunmaktadır. Başında Sultan III. Ahmed'in tuğrası çekilmiş olan ve kanunnamesi bulunmayan 583 sayfalık (21-23, 102,105, 216-223, 241-243, 262, 263, 285-287, 313-317, 336, 337, 349-353, 389-393, 440, 449, 530-532. sayfaları boş) 1140/1728 tarihli 901 nolu mufassal defterde Revân şehri, Kırkbulak, Karpi, Abaran, Sürmeli, Iğdır, Dereşahbûz, Aralık, Maku, Sederek Şârur, Vadi, Karni ve Şüregel nâhiyelerine ait kayıtlar vardır.

635 BOA. *TTD. No. 895.* (Maku Nahiyesi Mufassal Tapu Tahrir Defteri).

636 BOA. *MAD No. 3606*, 61 ve BOA. *Ali Emirî III. Ahmed, No. 20540*'tan Genç, *A.g.e.* 202.

637 BOA. *MAD No. 135*, 15 a'dan Genç, *A.g.e.* 202.

638 BOA. *Tâmirat Defteri No. 7829*, 416–515.

639 BOA. *Cevdet Belediye No.6426.*

640 BOA. *MAD No. 135.*

evrâkı gönderilerek, cizye bedelinin kalenin yapımında sarf edilmesi emredildi.[641] Revân şehri ve varoşu ile Kırkbulak, Kerpi, Garni, Şerur, Sederek, Iğdır, Sürmeli, Dere Çiçek, Aralık nâhiyelerinde, Maku ve Nahçıvan sancaklarında çeşitli gelir kaynakları mukâtaa hâline getirilerek kayıt ve hesaplarını gösteren mukâtaa defteri hazırlandı.[642] 1527 köy, 113 mezrâ, 51 kışlak ve 7 yaylak bulunan eyâlette zeamet ve tımar tevcihleri yapıldı. Anılan tevcihlere ait zeamet ve tımar tahrir defterleri hazırlanıp İstanbul'a gönderildi.[643]

Revân şehri, "Nefs-i Kal'a-i Revân" ile "Varoş-ı Kal'a-i Revân" denilen ve sur dışında yer alan 340 hâneli Köhne Şehir, 130 hâneli Temür Bulak, 57 hâneli Dere Kendi ve Çingenelerin de yaşadığı[644] 145 hâneli Tepebaşı isimli dört mahalleden meydana geliyordu. Nefs-i Kala-i Revân'dan çok daha kalabalık olan varoşta tüccarlar, zanaatkârlar ve Ermeniler oturuyordu.[645] Osmanlı ordusunun Revân kuşatması sırasında direniş göstermeyen[646] ve her mahallede bir kiliseye sahip olan Ermeniler, Türkçe mahalle adları yerine Eski Yerevan, Tsorakeğ, Kond ve Ağoryats isimlerini kullanıyorlardı. Şehrin nüfusu 672 hânede yaşayan 3-4000 kişiden ibaretti. Şehirde, Sultan IV. Murad'ın fetihten sonra cuma namazını kıldığı Cami-i Kebir ve Sultan I. Mahmud adına 1733'te inşâ edilen cami dışında, Hacı Beyim, Zal Han, Günlüklü, Günbezli, Şehir, Nevruzeli, Hüseyin Ali Han mescidleri, 6 kilise, Surp Sarkis Manastırı, Şâh Muhammed Hudâ-Bende tarafından yaptırılan Han İmâreti ve en büyüğü Hüseyin Ali Han Medresesi olan birkaç medrese vardı. Değirmenler (Ağoryats) Mahallesi'nde 21 değirmen faaliyet gösteriyordu. Bu değirmenlerden yılda 2520 akça resm-i âsiyab alınıyordu. Sultan I. Mahmud, Iğdır'a bağlı İbrâhimabâd köyünde de bir cami inşâ ettirdi. Bu köyün 19.000 akça tutan vergi geliri, Sultan I. Mahmud'un Revân ve İbrâhimabâd'daki camilerinin ihtiyacı ve görevlilerinin maaşları için vakfedilmişti.[647] Geliri yetersiz olan eyâletteki cami,

---

641 BOA. *Cevdet Askeriye No. 16014.*

642 BOA. *MAD No. 3307, 3308.*

643 BOA. *MAD No. 3108, 6161.*

644 Bournoutian, *The Khanate of Erevan*, 46.

645 Tavernier, *A.g.e.* 75.

646 Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Acem Ermenileri'nden Marha adlı bir kadının Nisan 1725 tarihli şikâyet kaydı, hem Ermenilerin Revân kuşatması sırasında direniş göstermemesi hem de kölelik konusunda ilginçtir. Adıgeçen kadın, Revan'da kızı ve oğlu birlikte esir alınarak Kayseri'ye getirilmiş, burada köle olarak satılmış, daha sonra Dîvân-ı Hümâyûn'a sunduğu arzuhâl üzerine bir fermanla kölelikten azad edilmiş, ancak oğlu Antalya'da ikâmet eden eski Amasya Kâdısı İbrâhim Efendi'nin kölesi olarak kalmıştı. Kadının sunduğu yeni bir arzuhâl neticesi Revan'da Ermenilerin Osmanlı askerine mukavemet etmedikleri, bu nedenle köle statüsünde tutulamayacağı belirtilerek, oğlunun hemen serbest bırakılması emredilmişti. [*BOA. AŞD, No. 105*, 159].

647 BOA. *TTD. No. 898; TTD. No. 901.*

mescid ve medreselerde görev yapan imam, hatip, müezzin, müderris ve hizmetlilerin ücretleri, Erzurum Gümrüğü ile Erzurum kassabiye, ihtisab-ı mizân-ı harir ve beyt-ül mâl-i hassa gelirlerinden ödeniyordu.[648]

Askerlere yapılacak maaş ödemeleri ve garnizonlar için yapılacak alımlarda kullanılacak paraları basmak üzere Sultan III. Ahmed'in emri ile Revân Muhâfızı Recep Paşa tarafından 1725'te Revân'da darphâne açıldı. Darphâne nazırlığına Süleyman Bey tâyin edildi. Revân Kalesi içinde bulunan darphânede basılacak altın paralar, 24 ayar altından kesilecek, 100 adedinin ağırlığı 110 dirhem ve her birinin değeri 400 akça, *sultanîye* adı verilen gümüş paralar ise tam 48, yarım 24 ve çeyrek olanlar 12 akça değerinde olacaktı.[649] Ancak kesilen altınların, 24 yerine 20 ayar basılması üzerine Şubat 1728'de Recep Paşa'ya gönderilen fermânla altın para basımı yasaklandı.[650]

Kayalar üzerinde yer alan, çift surlu, birçok kulesi bulunan Revân Kalesi'nde 2155 yeniçeri ile[651] cebeci, topçu, top arabacı, süvâri, yerli kulu, lağımcı, humbaracı sınıflarına mensup askerler görev yapıyorlardı.[652] Revân Kalesi için 1724'te 200 topçu, 1725'te 200 cebeci görevlendirildi. Trabzon üzerinden gönderilen cebeciler için eşyalarını taşımaları için 20 nefer başına bir beygir tahsis edilmişti.[653] Ağustos 1725'te, Keban Madeni Emîni Sadullah Ağa tarafından Palu Sancağı'ndan yazılıp gönderilen 2000 tüfekli levend kalede görevlendirildi.[654] Kaledeki askerlerin maaşı, Erzurum, Kars ve Trabzon eyâletlerinin cizye ve avârız vergilerinden ödeniyordu.[655] Kalede 1735'te 5842 asker vardı.[656] Topların İstanbul'dan gönderilmesi, ulaşım, güvenlik ve maliyet konularında sıkıntı yarattığından Revân'da top ve humbara havanları dökülmesine başlandı. Bunun için gerekli dökümcülerle, ham demir, kalay ve mühimmât, İstanbul'dan deniz yoluyla Trabzon'a, buradan katır sırtında Erzurum üstünden Revân'a ulaştırıldı.[657] Katırlara 5-6 İstanbul kilesi (125-150 kg.) yük yüklenebilirdi. Anılan mühimmâtın cins ve miktarlarını gösteren mühimmât defterleri tutuluyordu.[658] Revân eyâleti, Nâdir Han komutasındaki İran ordusunun 3 Ekim 1735'te Revân'ı işgâliyle son buldu.

---

[648] BOA. *D.BŞM No. 1561.*
[649] BOA. *Cevdet Darphâne, No. 1779.*
[650] BOA. *Cevdet Darphâne, No. 2203.*
[651] BOA. *MAD No. 17069.*
[652] BOA. *MAD No. 3355, 3691.*
[653] BOA. *D.BŞM No. 2332.*
[654] BOA. *Cevdet Askeriye No. 24533.*
[655] BOA. *Cevdet Askeriye No. 20777.*
[656] BOA. *Cevdet Askeriye No. 27049.*

Loru Eyâleti

Ferhad Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu tarafından 27 Temmuz 1584'te fethedilen ve kalesinin on iki gün süren inşâsı, 8 Ağustos 1584'te bitirilen Loru merkez olmak üzere aynı gün Loru eyâleti kuruldu.[659] Loru beylerbeyliğine Mora Sancakbeyi Bosnalı Potur Ali Paşa tâyin edildi. Loru Kalesi'ne muhâfız olarak kendilerine yılda 8.130.303 akça ödenen 1897 kişilik bir garnizon bırakıldı.[660] Eyâletin merkezi, 1588'de Loru'nun kuzeydoğusunda yer alan Akçakala'ya taşındı.

Beylerbeyliğine Eylül 1588'de 800.000 akça hasla Memi Kethudâ/Paşa tâyin edilen eyâlet, Kasım 1592'de lağvedilerek Çıldır eyâletine ilhâk edildi. Loru eyâleti bölgeden geçen ticaret yolunun güvenliğini temin amacıyla 24 Şubat 1593'te yeniden eyâlet oldu.[661]

Loru eyâleti, Loru, Uzun, Tasık ve Gölegiren nâhiyeleri bulunan Loru, Ahtala, Sanahin ve Koşoreti nâhiyelerinin yer aldığı Ahtala, Güney, Kuzey, Hamzaçimeni ve Ulapert nâhiyelerine sahip Penbek, Taşır ve Arpalı sancaklarından meydana geliyordu.[662] Celalî isyanları nedeniyle Anadolu'dan gelen çok sayıda "yürük ve oymak ve ulusat" sürüleri ile birlikte gelerek Loru, Penbek ve Ulapert civarındaki otlaklara yerleşmişti.[663] Geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan eyâletin ormanlık bölgelerinde arıcılık yapılıyordu. Nüfusu Türkler, Ermeniler ve Gürcülerden meydana gelen Loru eyâleti, Loru şehrinin Temmuz 1606'da Safevîlerce işgâli ile son buldu.

Tumanis Eyâleti

Ferhad Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu tarafından 30 Eylül 1584'te fethedilen Tumanis merkez olmak üzere 26 Temmuz 1585'te Tumanis eyâleti kuruldu. İlk beylerbeyliğine 300.000 akçası Erzurum Hazînesi'nden verilmek üzere 700.000 akça salyâne ile Semender Paşa tâyin edildi.[664]

Tiflis ve Şirvân yolu üzerindeki Maşavera ırmağı vadisinde, iki tarafı vadiye bakan, Tumanis boğazına hâkim bir tepe üstünde, 1585 yazında kırk gün içinde taş ve kerpiçten Tumanis Kalesi inşâ edildi ve muhâfızlığına Sokolluzâde Hasan Paşa

---

[657] BOA. *Cevdet Askeriye No. 12613; BOA. MAD No. 3606*, 65.

[658] BOA. *MAD No. 4813; BOA. Bâb-ı Defterî Cebehâne-i Amire Eminliği Defteri No. 18379, 18387.*

[659] Rahîmizâde İbrâhim Harimî, *A.g.e.* 113a.

[660] *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında..*, III, 459.

[661] BOA. *MD No. 70* Hk. 136, 225.

[662] BOA. *TTD No. 769.*

[663] BOA. *İbnülemin Dâhiliye, No. 677.*

[664] BOA. *KK No. 244*, 201.

tâyin edildi. Loru ve Tumanis kalelerinin inşâsı için gerekli usta, duvarcı ve işçiler (2323 kişi), ehliyetlerine ve kazâların zenginliğine göre, her 25, 40 ya da 50 avârız hânesinden bir işçi temin edilmesi ve işçinin yol ve yiyecek masrafları ile ücret ve tazmînat bedeli olarak 1000, 1500, 1880, 2100 akça toplanmak sureti ile Diyarbekir, Halep ve Erzurum eyâletleri ile İstanbul'dan temin edildi.[665]

Tumanis Kalesi'ne yılda 12.915.104 akça ödenen, 2377 kişilik bir garnizon bırakıldı.[666] Kaledeki askerlerin maaşları Revân Hazînesi'nden ödeniyordu.[667] Garnizonun un ve arpa ihtiyacının karşılanması için Kars Sancağı'nın zâimleri ve tımar sahipleri, sefere gitmeyip tımarlarının her 1000 akçasına karşılık Tumanis Kalesi'ne zâhire vermekle ve bunları kaleye ulaştırmakla yükümlüydüler.[668] Önemli bir ticaret merkezi olan, Ermeni zanaatkârların sırlı çömlekler ürettikleri Tumanis kasabası, Osmanlı-Safevî mücadelesinden büyük zarar görmüş ve 16. yüzyılın sonunda köy hâline gelmişti.

Eyâlette yaşayan ve hayvancılıkla uğraşan konar-göçer aşiretlerin savaşlar yüzünden durumu kötüleşmiş ve yağmacılık yapmalarına yol açmıştı. Tumanis Kalesi muhâfızlığında kalmak şartıyla Erzurum beylerbeyi tâyin edilen Sokolluzâde Hasan Paşa, Mayıs 1585'te Tiflis ve Loru beylerbeyleri ile birlikte, Tiflis civarını yağmalayan aşiretleri cezalandırdı.[669] Tumanis eyâleti, Kasım 1592'de lağvedilerek Çıldır eyâletine ilhâk edildi.[670]

Gence/Karabağ Eyâleti

Gence eyâleti 1585'te Safevîlerden fethedilen Arrân bölgesinde 24 Aralık 1585'te kuruldu ve beylerbeyliğine Partaloğlu Mustafa Paşa tâyin edildi.[671] Safevîler, Mart 1586'da Gence'yi geri aldı. Ferhad Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Gence Valisi Ziyâdoğlu Mehmed Han tarafından tahliye edilen Gence'yi 1 Eylül 1588'de yeniden fethetti.

Gence şehri, Gence Dağları'nın eteklerinde, kuzey-doğu yönünde uzanan ovalık bir alanda, Kür nehrinin kolu olan Gence çayının iki yakasında yer alıyordu. Silahdâr Kâtibi olarak fetihte bulunan Selânikî Mustafa Efendi, "Gence'nin

---

665 BOA. *KK Mevkufat Kalemi*, No. 2554.

666 *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında..*, III, 459.

667 BOA. *MD No. 97* Hk. 197'den Kütükoğlu, *A.g.e.* 230, not 30.

668 BOA. *MD No. 59*, Hk. 350.

669 BOA. *MD No. 68*, Hk. 293.

670 BOA. *MD No. 69*, Hk. 565.

671 BOA. *MD No. 60*, Hk. 318. Mirzâ Bala, "Gence", *İA*, IV; J.A.Boyle, "Gandja", *EI*^{2}, II; Oktay Efendizâde, "Gence", *DİA*, XIV; Hüsamettin Mehmedov, "Osmanlı Dönemi Gence-Karabağ Eyâletinde Vakıflar", *OTAM*, IV, (1993).

bağlık bahçelik çok güzel bir şehir olduğunu, yakınında iki köprü bulunduğunu, Ferhad Paşa'nın bağlara ve bahçelere zarar verilmemesi için askerlerine sıkı emir verdiğini" yazar.[672] Şehirdeki bütün binalar yıkılarak fetihten iki gün sonra 3 Eylül 1588'de inşâsına başlanan, surlarının uzunluğu dört km.ye yaklaşan, 43 kulesi, yedi demir kapısı ve bir iç kalesi bulunan, hendekle çevrili Gence Kalesi, 9 Ekim 1588'de bitirildi.[673] İçine 3500 muhâfız ve toplar bırakıldı. Gence Kalesi'nde görevli askerlerin maaşı Diyarbekir Eyâleti hazînesinden karşılanıyordu.[674] Kalede tamamen Çerkeslerden meydana gelen *Çerâkise bölüğü* denilen bir birlik de vardı.

24 Kasım 1589'da Gence/Karabağ eyâleti kurularak ilk beylerbeyliğine 2.100.000 akça hasla Kars Beylerbeyi ve Gori Kalesi Muhâfızı Çerkes Haydar Paşa tâyin edildi.[675] Eyâletin defterdârlığına Ali Efendi, tımar defterdârlığına Kâtib Mustafa Efendi, defter kethudâlığına Eleşkird Sancakbeyi Pirî Bey getirildi.[676] Gence /Karabağ eyâleti Gence, Gence Arrânı, Şemkür Arrânı, Kürkbasan Arrânı, Songur Dağıstanı, Gence Dağıstanı, Şütür, Dankı, Zegem Arrânı, Yavlak, Temirhasan ve Tavus nâhiyeleri olan Gence, Berdâ, Sir, Peteklik, İncerûd ve Yirmi Dörtlü Ulusu nâhiyeleri bulunan Berdâ, Haçın, Karaağaç, Hacılı Ulusu, Akçabedi, Çalaberd Dağıstanı, Çalaberd, Otuz ikili Ulusu, Gargar, Mafâviz nâhiyelerine sahip Haçın, Ahıstâbad, Kuzey, Güney, İnce Dağıstanı, İnce nâhiyeleri bulunan Ahıstâbad, Dizak, Arasbar ve Dizak Dağıstanı nâhiyelerine sahip Dizak, Hakârı, Alpavut Küştasb ve Zan nâhiyeleri bulunan Hakârı ile Varanda sancaklarından meydana geliyordu.[677]

Yıllarca süren Osmanlı-Safevî savaşı sırasında toprakların ekilip biçilememesi yüzünden 1590'da eyâlette kıtlık ve pahalılık yaşandı. Revân ve Nahçıvan'dan bölgeye zâhire gönderildi ve söz konusu zâhireden vergi alınmaması emredildi.[678] Hem tarımı canlandırmak hem de vergi toplayabilmek için, aynı yıl (1590) Gence eyâletine bağlı köylerde tımar tevcihleri yapıldı.[679] Gence ve Karabağ'ın fethi sırasında topraklarını terk ederek Şirvân'a göç eden halkın eski yerlerine geri dönmesine gayret gösterildi. Kimsenin malına, mülküne, vakıf ve dükkânına, ailesine zarar verilmemesi için Gence Beylerbeyi Dâvud Paşa ile Gence defterdârı ve eyâlet kadılarına emirler gönderildi. Dönmek istemeyenler üçer yıllık toplu vergi ödettirilmek sureti ile cezalandırıldı.[680] Gence ile Revân arasında yer alan Karamurad,

---

672 Selânikî, *A.g.e.* 206.

673 Rahîmizâde İbrâhim Harimî, *A.g.e.* 134a–135a.

674 BOA. *MD No. 121* Hk. 853'ten Kütükoğlu, *A.g.e.* 229, not 22.

675 BOA. *KK No. 248*, 91.

676 BOA. *KK No. 248*, 148-150.

677 BOA. *TTD No. 699.*

678 BOA. *MD No. 67*, Hk. 59.

679 BOA. *MAD No. 15271.*

680 DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, İstanbul 2009, Belge No. 4, 13-15, No. 7, 18-19.

Karaoğlu, Kalecik, Boğaz kilise, Boyluca ve Urvetlü köyleri tüccârlara yardımcı olmaları karşılığında avârız ve nüzûl vergilerinden muâf tutulmuştu.[681] Gence eyâleti kırsalında hayat kolay değildi. Anadolu'da yaşanan Celalî isyanları, eyâlete yönelik göçlere neden olmuş, bu bölgeden gelen "reâya" ve "davarları ile yürük ve oymak ve ulusat" eyâletin topraklarına yerleşmişti. Bâb-ı Âlî, bu kişilerden alınan vergilerin mirîye kaydolunması için talimat veriyordu.[682] Öte yandan, köylerde üretimin düşük olması nedeni ile hazineye taahhüt ettikleri paraları ödemekte zorlanan mültezimlerin, pâdişâh hâssı olan köylerde oturanlara zulm etmeleri yüzünden halkın huzuru bozulmuş ve Eylül 1603'te buna müsaade edilmemesi hakkında emir yazılmıştı.[683]

Gence eyâleti, altı aylık bir kuşatma sonrası Gence'nin 4 Temmuz 1606'da Safevîler tarafından işgâl edilmesi ve son beylerbeyi Mehmed Paşa ile kuşatmadan geriye kalan 2500 kadar askerin şehîd edilmesiyle sona erdi. Gence şehri, direnme gösterdiği için Şâh I. Abbâs'ın emriyle yağmalandı ve tahrip edildi. Şah, Şiî iken Osmanlı hâkimiyeti dönemin Sünnî mezhebine geçen ve Osmanlılara yardım etmiş olan *dönük*lerin öldürülmesini emretti. Gence yakınındaki Hasansuyu denilen yerde çok sayıda dönük katledildi.

Köprülüzâde Abdullah Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu tarafından 4 Eylül 1725'te fethedilen Gence şehri merkez olmak üzere Eylül 1725'te Gence eyâleti yeniden kuruldu ve beylerbeyliğine eski Erzurum Beylerbeyi Silahdâr İbrâhim Paşa tâyin edildi. Gence beylerbeyliği, 1727'de Mustafa Paşa'ya, adıgeçenin vefâtı üzerine Nisan 1729'da İbrâhim Paşa'ya verildi. Mustafa Paşa, Gence'de bir cami ve medreşe inşâ ettirmişti.[684] İlk Gence kâdısı Osman Efendi idi. Gence defterdârlığı görevine şehirdeki han, hamam ve çeşitli binaların hazîneye alınması ve müzâyede ile satılmasına, mirîye alınması gereken hâslar ve mukâtaaların tahririne bakmak üzere Kasım 1725'te İbrâhim Efendi atandı.[685] İbrâhim Efendi, beceriksiz olduğu gerekçesiyle görevden alınarak Gence defterdârlığı Aralık 1728'de eski Basra Defterdârı Mahmud Bey'e verildi.[686]

Gence eyâleti, 1726'da başlanan ancak Gence ve Loru şehirleri ile kırsaldaki halkın savaş ve karışıklık yüzünden yerlerini terk etmeleri nedeni ile yeniden yapılan[687]

---

[681] BOA. *MD No. 73*, Hk. 1187 [Belge, DA.G.M. (yay.), A.g.e. II, 27-28'de yayınlanmıştır.]

[682] BOA. *İbnülemin Dâhiliye, No. 677.*

[683] BOA. *İbnülemin Dâhiliye, No. 678.*

[684] DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, Belge No. 21, 53.

[685] BOA. *Cevdet Maliye, No. 13858* [Belge, DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, Belge No. 14, 40-41'de yayınlanmıştır.]; Küçükçelebizâde Asım, *A.g.e.* 493–497.

[686] BOA. *Cevdet Maliye, No. 10204.*

[687] BOA. *İbnülemin Dâhiliye, No. 2128.*

ve 1727'de tamamlanan tahririne göre Gence-Basan, Şemkür-Basan, Kürk-Basan, Şütür-Basan, Talış maa Gülistan, Dankı, Bulak-Basan nâhiyeleri olan Gence, Berdâ, Sir, Lemberan, Bayat, Haçın-ı Sığnak, Çalaberd, Kaytak, Varanda-i Sığnak, Dizak, Köçez, Zaros ve Guştâsef nâhiyelerine sahip Berdâ, Tavus, Akıncı, Hasansuyu, Eserek Karakaya, Zegem-i Ulyâ, Zegem-i Süflâ nâhiyeleri bulunan Halhâne, Hakârı nâhiyesinin yer aldığı Arasbar ile Berküşâd, Çölender ve Loru sancaklarından meydana geliyordu.[688] 1727'de yapılan tahrire göre Gence eyâletinde deftere kayıtlı 19.395 nüfusun 11.818'i (% 61) Müslüman, 7577'i (% 39) Ermeni idi.[689] Eyâletteki cami, mescid ve medreselerde görevli imam, hatip, müezzin, müderris ve hizmetlilerin ücretleri Erzurum Gümrüğü ile Erzurum kassabiye, İhtisab-ı mizân-ı harir ve beyt-ül mâl-i hassa gelirlerinden ödeniyordu.[690]

Gence eyâletinde 526 adet zeâmet ve tımar vardı. Ancak "fetihden beri asûde bir zaman göremeyen bu yerlerde hakkıyla ziraat yapılması müşkül" olduğundan, zeâmet ve tımarların berat harçları 1733'te affedildi.[691] Eyâlet topraklarındaki 643 köyde yaşayan Şahseven, Kebirli, Kengerli aşiretlerine mensup Şiî Türkmen halk, bölgenin Osmanlıların eline geçmesinin ardından İran'a göç etti.[692]

Bâb-ı Âlî, Gence kırsalının durumunu iyileştirmek amacıyla tedbirler aldı. Köylülerin terk ettikleri köylerine dönmesini temin etmek ve iktisadî hayatı canlandırmak için halk 1725-1727 yıllarında *resm-i çift, tapu, bennak, bâd-ı havâ* vergilerinden muaf tutuldu.[693] Yavlak Karamanlı, Berdâ, Dizak, Çalaberd, Bergüşâd ve Çulender nâhiyeleri halkının hazîneye olan borçları affedildi.

Ak Elmas, Attârân, Bagır, Bağbanlar, Hacı Sâlih, Harâbî, İmamlı, Kara Mûsâlu, Muhtesib, Ozanlar, Sâhsun, Seferâbâd, Sofular ve Tavukçu isimli 14 mahalleden meydana gelen Gence şehrinde 15 cami ve mescid, 21 kervansaray, 20 hamam, 1200 dükkân ve 35 fırın ile 132.000 akçaya iltizama verilen boyahâne, 36.000 akçaya iltizama verilen sabunhâne, 36.000 akçaya iltizama verilen şemhâne, 24.000 akçaya iltizama verilen tabakhâne gibi üretim tesisleri vardı.[694] Gence nüfusunun tamamı, Osmanlı askerlerinin korkusundan şehri terk ederek sancağın köylerine ve komşu eyâletlere sığınmıştı. Bu nedenle, Gence civarında bulunan ve nüfusu Ermenilerden oluşan Kilsekend köyü, tahrir defterinde Gence şehrinin mahallesi olarak yazıldı. Şehrin yeniden imarı ve şenlenmesi için Sultan III. Ahmed, Gence'de

---

688 BOA. *TTD No. 903.*

689 BOA. *TTD. No. 903.*

690 BOA. *D.BŞM No. 1561.*

691 BOA. *Cevdet Tımar-zeâmet No. 6785.*

692 BOA. *TTD No. 903,* 518-519.

693 BOA. *TTD No. 903,* 5.

694 BOA. *TTD No. 903.*

bir cami yaptırdı. Gence-Basan, Kürk-Basan, Dizak, Hakârı ve Arasbar nâhiyelerinin kimi köylerinin gelirini camisine vakfetti.[695] Ovalarda tahıl, pamuk ve sebze üretiliyor, ipekçilik yapılıyor, halkı Ermeni olan dağlık bölgelerde buğday, arpa ve darı üretiliyordu. Ovalarda alınan üründen dörtte bir *öşür* ve on beşte bir *behre*, dağ köylerinde alınan üründen ise onda bir öşür ve onbeşte bir behre alınıyordu.[696] Âdet-i ağnam vergisi koyun başına iki para idi.[697] Önemli bir ipekçilik merkezi olan eyâlette biri *kenâr* denilen kalın, diğeri *şerbaf* denilen ince olmak üzere iki tür ipek üretiliyordu.[698] İhraç edilecek ham ipek *telise* denilen bir çuvala sarılır ve sıkıca bağlanırdı. Bir ipek balyası bir *divanî hıml* (= 48 okka, 61 kg.) ağırlığında olup, telise ve ipten oluşan darası 2,4 kg. olarak hesaplanırdı.

Eyâlette bulunan on mukâtaadan en fazla gelir getirenleri 4.020.000 akçaya iltizâma verilen *mîzân-ı harîr* (ipek) mukâtaası ile 1.200.000 akçaya iltizâma verilen *gümrük ve kapan-ı dakîk* (un kapanı) mukâtaası idi. Gence Kânûnnâmesi her iki mukâtaa ile ilgili hükümler ihtivâ eder.[699] Bir deve yükü (200 kg.) pirinçten 14 para *kapan*, 1,5 para *hüddâmiye*, bir at yükü (115 kg.) pirinçten sekiz para kapan, bir para hüddâmiye, bir deve yükü tuzdan 14 para kapan, bir at yükü tuzdan üç para kapan, bir para hüddâmiye, Bir deve yükü tahıldan beş para kapan, iki para hüddâmiye, bir at yükü tahıldan üç para kapan, 1,5 para hüddâmiye, bir deve yükü (300 kg.) kumaştan 14 para kapan, iki para hüddâmiye, bir at yükü (150 kg.) kumaştan yedi para kapan, bir para hüddâmiye, bir deve yükü (200 kg.) çuha, kalay, kurşun, bakır, çivit, kızılboya, keten, çorap, deriden 14 para kapan, iki para hüddâmiye, Dağıstan'dan gelen şal ve babunçenin bir at yükünden (*harvâr* denilen ölçünün yarısı kadar=150 kg.) 14 para kapan, iki para hüddâmiye, bir eşek yükünden (90 kg.) ise yedi para kapan tahsil edilirdi.[700] Gence'de 1732'de darphâne açıldı ve Darphâne Emîni Ebubekir Efendi nezâretinde gümüş para basıldı.[701]

Gence Kalesi, 1725-1726'da Gence Defterdârı İbrâhim Efendi nezâretinde, Lağımcıbaşı Mühendis Mustafa Ağa tarafından, İstanbul, Trabzon, Erzurum, Tiflis ve Revân'dan gönderilen, ücretleri Gence hazînesinden ödenen usta, duvarcı, neccar ve kireç yakıcıların çalışması ile onarıldı, kalede bir kışla da inşâ edildi.[702] Kaledeki yeniçeri, cebeci, topçu ve top arabacılarının maaşı ve zâhire bedeli olan yıllık

---

695 BOA. *TTD No. 903*. 36, 44, 51, 56, 150-151, 159.

696 "Ahvâl-i Kanun-ı Eyâlet-i Gence", Barkan, *A.g.e.* 195.

697 "Ahvâl-i Kanun-ı Eyâlet-i Gence", Barkan, *A.g.e.* 196.

698 "Ahvâl-i Kanun-ı Eyâlet-i Gence", Barkan, *A.g.e.* 196.

699 "Ahvâl-i Kanun-ı Eyâlet-i Gence", Barkan, *A.g.e.* 196.

700 "Ahvâl-i Kanun-ı Eyâlet-i Gence", Barkan, *A.g.e.* 197.

701 DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, Belge No. 29, 66.

702 *BOA. Tâmirat Defteri No. 7829*, 512–518, *BOA. Cevdet Askeriye, No. 24450.*

30.000 kuruş, Erzurum hazînesinden[703] ya da Erzurum, Kars ve Trabzon eyâletlerinin cizye ve avârız vergisi gelirinden ödenirdi.[704] Ağustos 1725'te Keban Madeni Emîni Sadullah Ağa'nın Palu sancağından yazıp gönderdiği 2000 tüfekli levend Gence Kalesi muhafazasında görevlendirildi. Kalenin muhafazası için 1730'da Hendek, Bolu, Sivas ve havalisinden 1000 nefer cebeci yazıldı, cebecilerin bulundukları yerlerden Gence'ye varıncaya kadar bütün ihtiyaçları ile taşıma ücretlerinin kazâ halkının avârız vergilerinden karşılanması emredildi.[705] Garnizonun ihtiyacı olan zâhire, Kars ve Şirvân civarından satın alınırdı.[706] Kalenin savunması için gerekli toplar, gemilerle İstanbul'dan Trabzon'a, oradan karayoluyla Gence'ye sevk edilir veya Erzurum Tophânesi'nde dökülürdü. Mühimmât da aynı güzergâh kullanılarak yine İstanbul'dan sevk edilirdi.[707] Mühimmâtın cinsini ve miktarını gösteren mühimmât defterleri tutulurdu.[708] Eyâletin sınırları içindeki Bergüşâd, Çalaberd ve Halhâne kalelerinde 1732'de 1868 asker vardı. Bu askerlerin maaşları ile yiyecek bedelleri, Gence hazînesinden ödeniyordu.[709] Gence eyâletinde yer alan Loru Kalesi ise gereksiz görülerek muhafızları başka kalelere nakledildi ve kale yıktırıldı.[710] Gence eyâleti, Nâdir Han komutasındaki İran ordusunun 9 Temmuz 1735'te Gence'yi işgâl etmesiyle son buldu.

Gori Eyâleti

Kür nehrinin sol kıyısına kurulmuş olan ve 13. yüzyılda Ermeni göçmenlerin iskânı ile kaleden şehre dönüşen Gori, Ferhad Paşa tarafından 11 Eylül 1587'de fethedildi. Şehrin yukarısındaki kayaları taçlandıran dört köşeli, kapısı güneye bakan bir yapı olan, içinde bir cami, hamam ve han bulunan Gori Kalesi, fetihten sonra "Cemaat-i Mi'mârân-ı Hassâ"dan İsmail b. Abdullah, Süleyman b. Abdullah, Dede Halîfe, Bulgar Hacı ve Mustafa b. Abdullah tarafından 27 günde yeniden inşâ edildi. "Hasanâbâd" adı verilen Gori Kalesi'nin inşâsındaki başarıları nedeni ile Eylül 1587'de İsmail b. Abdullah'a günlük 2 akça diğer mimarlara birer akça zam verildi.[711] En büyük kilisesi Sultan III. Murad adına câmiye çevrilen, 36 köyün bağ-

---

703 BOA. *Cevdet Askeriye No. 32044.*

704 BOA. *Cevdet Askeriye No. 16014.*

705 *Amasya Şeriyye Sicili No.40, Hk. 266*'dan Jülide Akyüz Onat, "18. Yüzyılda Amasya Kazasına tahmil olunan Vergiler", *History Studies*, 3/2 (2011), 324.

706 DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, Belge No. 25, 59-60; *BOA. Cevdet Askeriye No. 51021.*

707 BOA. *D.BŞM No. 1891, BOA. B D.BŞM No. 1864, No. 18636.*

708 BOA. *MAD No. 4813.*

709 BOA. *Cevdet Askeriye No. 29237.*

710 BOA. *Cevdet Askeriye No. 40413.*

711 BOA. *KK, Ruus Kalemi No. 248, 54.*

lı olduğu[712] Liakhvi nehri üzerinde kurulu Gori şehri merkez olmak üzere 11 Eylül 1587'de Gori eyâleti kuruldu.[713] Gori beylerbeyliğine Müslüman Gürcü beylerinden Varazaoğlu Mahmud Paşa, Gori Kalesi muhâfızlığına Trabzon Beylerbeyi Çerkes Haydar Paşa tâyin edildi. Gori beylerbeyliğine 8 Ağustos 1588'de Tebriz Kâdısı Mustafa Efendi 700.000 akça hasla ve vezâretle tâyin edildi. Kaledeki askerlerin maaş ve masrafları Trabluşam[714] ve Erzurum[715] eyâletleri gelirinden karşılanıyordu.

Kasım 1592'de lağvedilerek Çıldır eyâletine ilhâk edilen[716] Gori eyâleti, Kartli bölgesinin emniyetini temin etmek amacıyla 1594'te yeniden kuruldu. Gori, Kars eyâletine tâbi Zaruşad ile Çıldır eyâletine tâbi Tıryaled ve Ahılkelek sancaklarının bağlandığı [717] eyâletin beylerbeyliğine Kâdı Mustafa Paşa tâyin edildi. Gori sancağı, Gori Kalesi ile Sisi, Bedre, İmlakhor, Tuşların yaşadığı Karakalkan maa Şanşi ve Muhran nâhiyelerinden müteşekkildi. Tıryaled sancağının Tıryaled ve Kumared isimli iki nâhiyesi vardı. Kartli Kralı I. Simon 1599'da isyân ederek Gori Kalesi'ni ele geçirdi. Van Beylerbeyi Hadım Câfer Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu 1600'de kaleyi geri aldı. Kartli tahtı X. Giorgi'ye verilirken, esir edilen I. Simon İstanbul'a gönderildi.

Eyâlet, Gori Kalesi'nin Temmuz 1606'da Safevîlerce işgâli ile sona erdi.

Acara Eyâleti

Emirhoy, Aşağı Acara ve Yukarı Acara sancaklarının birleştirilmesi suretiyle, Eylül 1590'da Acara eyâleti kuruldu ve beylerbeyliğine Kahet Kralı II. Aleksandr'ın dâmâdı "ümerâ-i Gürcistan'ın nâmdarlarından" Maçhakel Sancakbeyi Lağveş Ahmed Bey, 700.000 akça hasla ve paşalıkla tâyin edildi.[718]

Megrel, Gürel ve İmeret'in yıllık haraçlarını tahsil ederek İstanbul'a ulaştırmak Acara beylerbeyinin görevleri arasındaydı.[719] Tek beylerbeyi Lağveş Ahmed Paşa olan eyâlet Temmuz 1603'te lağvedilerek Çıldır eyâletine ilhâk edildi.[720]

---

712 BOA. *TTD No. 527*, 10b.

713 Rahîmizâde İbrâhim Harimî, *A.g.e.* 126a–128b.

714 BOA. *MD No. 123* Hk. 861'den Kütükoğlu, *A.g.e.* 230, not 29.

715 BOA. *MD No. 122* Hk. 530, 532, 865'ten Kütükoğlu, *A.g.e.* 229, not 25.

716 BOA. *MD No. 69*, Hk. 565.

717 BOA. *MD No. 72*, Hk. 628.

718 BOA. *MD No. 70* Hk. 687.

719 BOA. *MD No. 71* Hk. 142, 235.

720 BOA. *MD No. 75* Hk. 413, 414.

Sonsöz

Osmanlı Devleti'nden Sonra Kafkasya ve Kafkasya Halkları

L'histoire est une lutte contre la mort
(Tarih ölüme karşı verilen bir mücadeledir)
Jacques Le Goff

a) Gürcüler: Ülkenin tamamen Rusya'ya ilhâk edilmesinin ardından Gürcüler Ruslara karşı imkânları ölçüsünde direnmeye çalıştılar, ancak başarılı olamadılar. Gürcistan'da Ruslara karşı millî direnişi örgütleyen Gürcü papazlarının bir kısmını öldüren veya sürgüne gönderen, Gürcü beylerini de Rusya'ya sürgüne göndererek halka ayaklanma için önderlik yapabilecek insanları ortadan kaldıran Ruslar, 1866'da Prens Nikola'yı tahttan indirerek Megrel'i Rusya'ya ilhâk ettiler.

1828–1829 ve 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşlarından sonra Müslüman Gürcülerin büyük bölümü *Muhaciroba* (Muhacirlik) diye adlandırılan göçle Osmanlı Devleti'nin değişik bölgelerine göç edip yerleştiler.

Rusya'daki Ekim Devrimi'nden yararlanan Gürcüler 26 Mayıs 1918'de *Gürcistan Cumhuriyeti*'ni ilân ettiler. Almanya ve Gürcistan arasında 28 Mayıs 1918'de imzalanan Poti Anlaşması ile Almanya, Gürcistan sınırlarının korunması için güvence verdi. Ülkedeki madenlerin işletilmesi Almanya'ya bırakıldı ve Gürcistan'da Alman parasının geçerli olması kabul edildi. Bâb- Âli de Gürcistan Cumhuriyeti'ni hemen tanıdı. Almanya, müttefiki Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk sınırlarının ötesine geçmesini engellemeye çalışırken, Osmanlı Erkân-ı Harbiyesi Kafkasya'daki birliklerine bölgede karşılaşılan Alman askerlerinin esir alınması ve silahsızlandırılması talimâtını verdi. Almanya'nın girişimleri nedeni ile başlangıçta Osmanlı Devleti'ne şüphe ve önyargıyla yaklaşan Gürcüler, bağımsız Gürcistan'ın ancak Osmanlı Devleti himayesinde gerçekleşebileceğini düşünmeye başladılar. Osmanlı Devleti ile Gürcistan arasında 4 Haziran 1918'de Batum'da imzala-

nan anlaşma ile Batum şehri ve sancağı ile Ahıska ve Ahılkelek Osmanlı Devleti'ne bırakıldı. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı askerî birlikleri Kasım 1918'de Gürcistan'dan çekildi. 14 Aralık 1918'de Gürcistan ve Ermenistan arasında savaş başladı. İngiltere'nin müdahalesi ile savaş 31 Aralık 1918'de sona erdi.

Kızıl Ordu 16 Şubat 1921'de Gürcistan'a girdi. TBMM Hükümeti kuvvetleri de 23 Şubat'ta Gürcistan'ın işgâli altındaki bugünkü Türkiye'nin Artvin ve Ardahan illeri topraklarını ele geçirdiler. Komünist Gürcülerin de yer aldığı Kızıl Ordu 21 Şubat 1921'de Tiflis'i kuşattı. Tiflis 25 Şubat 1921'de Kızıl Ordu tarafından işgâl ve Gürcistan Cumhuriyeti Rusya'ya ilhâk edildi. Gürcistan Cumhurbaşkanı Noe Zhordania, hükümeti ile İstanbul'a sığındı.[1]

b) Ermeniler: Ruslar Ermenilerin yaşadıkları topraklarda baskılarını ve yönetimlerini giderek ağırlaştırdılar. Bugünkü Ermenistan, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Türkiye'nin Iğdır ilinin toprakları üzerinde 1828'de kurulmuş olan *Ermeni Vilâyeti* (Armiyanskaya Oblast) 1840'ta kaldırıldı. Vilâyetin toprakları *Gruzia-Imeretia Guberniyası*'na (Gürcistan-İmeret Vilâyeti) bağlandı. 1850'de Erivan, Novo Bayezid, Aleksandropol, Nahçıvan ve Ordubad kazâlarından oluşan, yöneticisi askerî vali olan *Erivan Guberniyası* (Erivan Vilâyeti) kuruldu. Valinin başkanlığında, vali yardımcısı ve Rus memurların yer aldığı vilâyet meclisi, Rus hukukçuların görev yaptığı vilâyet mahkemesi ve Müslüman halk için şerî mahkeme kuruldu. Ruslar bölgenin idarî yapısını 1872'de yeniden düzenlediler ve Erivan Guberniyası'nı, Eçmiyadzin, Erivan, Aleksandropol, Nahçıvan, Dereleyez-Şârur, Novo Bayazid ve Sürmeli adlı 7 *uyezd* (kazâ) hâlinde teşkilatlandırdılar.

Rusların düzenlemelerinden Ermeni Kilisesi de nasibini aldı. Çar I. Nikolay'ın 1836'da yayınladığı bir ukazla Eçmiadzin katoğikosunun Ermeni temsilcilerce seçilmesi, ancak bu seçimin Çar tarafından tasdik edilmesi kabul edildi. Katoğikos tarafından seçilen ve Çar'ın tasdik etmesinden sonra göreve başlayan 8 kişiden meydana gelen Sinod'a da Rus hükümeti tarafından bir memur tâyin edildi. Bu memurun onayı olmadan katoğikosun ve sinodun icraatı yasaklanarak Ermenilerin dinî işleri kontrol altına alındı.

1896'da Kafkasya Genel valiliğine atanan Prens Grigori Golitsin Ermenilere karşı sert ve düşmanca bir yönetim gösterdi. Ermeni memurlar görevlerinden azl edilerek yerlerine Rus memurlar tayin edildi. 1897'de 320 Ermeni okulu kapatıldı. Golitsin, 1898'de Çar'a gönderdiği raporda; "Kilise aydınlar ve Ermeni basınının bağımsız bir Ermenistan devleti kurulmasını istediklerini, Eçmiadzin Katoğikos'u

---

[1] Konu hakkında bkz. Stephen F. Jones "The Establishment of Soviet Power in Transcaucasia: The Case of Georgia 1921-1928", *Soviet Studies*, 40, (1988), 4/4, 616–639.

ve Sinod'un yetkilerini aştıklarını, Ermeni okullarının kilisenin zararlı etkisinden kurtarılması ve Rusya Eğitim Bakanlığı'na bağlanması gerektiğini" bildirdi.[2] Bu teklifleri dikkate alan Çar II. Nikolay, 12 Haziran 1903'te yayınlanan ukazıyla, Ermeni Kilisesi'nin mülklerine el koyarak Ermenilere ait ilk, orta ve yüksek okullarda öğretimin Rusça yapılmasını mecburî hâle getirdi. Kilise etrafında birleşen Ermeniler bu durumu protesto etmek amacıyla 28 Ağustos 1903'te Gence'de, 31 Ağustos 1903'te Tiflis'te gösteriler yaptılar. Rus askerlerinin açtığı ateş neticesi Gence'de 7 kişi öldü. Her iki gösteride onlarca kişi yaralandı. Eçmiyadzin Katoğikosu Mıgırdiç Hırimyan, kilisenin elinden alınan mülkler ve gelirlerin iadesini talep etmek üzere Çar II. Nikolay ile görüşmek istedi. Katoğikos Hırimyan bu isteğinin reddedilmesi üzerine "mevki-i ruhâniyesini tehlikede gördüğünü" ifade ederek, İstanbul Ermeni Patrikhânesi vasıtası ile Sultan II. Abdülhamid'den huzuruna kabulünü istedi. Sultan II. Abdülhamid bunu kabul etmedi. Ancak, Adliye ve Mezâhib Nezâreti vasıtası ile Katoğikosa "mevkiinde sebât etmesi" tavsiye edildi.[3] Ermeniler Ekim 1903'te Kafkasya Genel Valisi Prens Grigori Golitsin'e Tiflis'te suikast teşebbüsünde bulundular. Suikast teşebbüsüne katılan ve dördü Osmanlı vatandaşı olan beş Ermeni'den üçü öldürüldü, ikisi yakalandı. Rus polisi, yüzlerce kişiyi tutukladı, yüzlerce Ermeniyi de Rusya'nın çeşitli bölgelerine sürgün etti. Bazı Ermeni gazeteleri kapatıldı. Prens Grigori Golitsin, Çar'dan Rus ordusunda görev yapan tüm Ermeni subayların azledilmesini istedi. Gösterilere devam eden Ermeniler Kafkasya Sınır Kozak Alayı kumandanını suikast yaparak öldürdüler.[4] Osmanlı topraklarından Kafkasya'ya göç etmiş olan Ermeniler tekrar Anadolu'ya dönmek için Osmanlı makamlarına başvuru yaptılar. Bunu reddeden Bâb-Âli, Rusya Dışişleri Bakanlığı'na da "böyle bir şeyin asla kabul edilemeyeceğini" bildirdi.[5]

1899'da Güney Kafkasya Müslümanlarının silahlarını toplamış olan Rusya, güvenlik bakımından tehlikeli hâle gelen Ermenilere karşı Müslümanlara silah dağıttı. Kafkasya'da bazı Ermeni memurlar görevden alınarak yerlerine Müslümanlar tayin edildi. 20-21 Şubat 1905'te, Bakû ve Revân'da, Mayıs 1905'te Nahçıvan'da Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar çıktı. Bakû Valisi Nakaşidze, 11 Mayıs 1905'te Ermeniler tarafından katledildi. Geri adım atmak zorunda kalan Çar II. Nikolay Ermenilerin elinden alınmış olan mülkler, kiliseler, manastırlar ve okulları Ağustos 1905'te iade etti.

Ekim devriminden yararlanan Kafkasya Ermenileri 26 Mayıs 1918'de *Ermenistan Cumhuriyeti*'ni ilân ettiler. Bu devleti hemen tanıyan Osmanlı Devleti ve Erme-

---

2 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, 371-375.

3 *BOA. Yıldız Sadâret-i Hususî Mâruzat Evrakı, 460/133 lef* 2.

4 *BOA. Yıldız Sadâret-i Hususî Mâruzat Evrakı, 478/65 lef* 2.

5 *BOA. Yıldız Sadâret-i Hususî Mâruzat Evrakı, 484/65 lef* 2.

nistan Cumhuriyeti arasında 4 Haziran 1918'de Batum'da 14 maddelik bir anlaşma yapıldı. Osmanlı-Ermenistan sınırı 1877'deki Osmanlı-Rus sınır hattı oldu.

Ermenistan'da 1 Mayıs 1920'de çıkan komünist isyân 15 Mayıs'ta bastırıldı. Sovyet-Ermeni barış görüşmelerini yürütmek üzere bir Ermeni heyeti 22 Mayıs 1920'de Moskova'ya geldi. Ermenistan, İngiltere ve Fransa tarafından Sevr barış görüşmelerine davet edildi. 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Anlaşması ile bağımsızlığı müttefik devletlerce garanti altına alınan Ermenistan Cumhuriyeti, İngiltere'nin tahriki ile 26 Eylül 1920'de TBMM Hükümeti ile savaşa tutuştu ve yenildi. Ermenistan'ın işgâli altındaki bugünkü Kars ili toprakları, 30 Ekim'de son bulan savaşta TBMM Hükümeti kuvvetlerince geri alındı. TBMM Hükümeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında 3 Aralık 1920'de Gümrü Anlaşması imzalandı. 29 Kasım 1920'de ülkeye giren Kızıl Ordu, Ermeni komünistlerle birlikte 5 Aralık 1920'de Erivan'ı işgâl etti. Komünistlerin baskısına dayanamayan Ermeniler, *Anavatanı Kurtarma Komitesi* önderliğinde Şubat 1921'de isyan ettiler. Kızıl Ordu Gürcistan'ı Sovyetleştirmesinin ardından Mart'ta Ermenistan'ı işgâl etti. 16 Mart 1921'de Ermenistan Cumhuriyeti Rusya'ya ilhâk edildi.[6]

c) Azeriler: Azerbaycan'da sömürge idaresini 1830'dan sonra sağlamlaştıran ve yönetimini sertleştiren Rusya, zaman zaman bölgeye müdahalelerde de bulundu. Ekim Devrimi'nin ardından Lenin, 18 Aralık 1917'de Ermeni Stepan Şaumyan'ı *SFSC Kafkasya Fevkalâde Komiseri* tâyin etti. Bakû, 18 Mart 1918'de adıgeçenin başkanlığındaki *Bakû Komünü*'nün eline geçti. Siyasî Komiser Stepan Şaumyan ve Gürcü asıllı Askerî Komiser Grigori Nikolayeviç Korganov'un talimâtıyla çoğunu Ermenilerin teşkil ettiği 2000 kişilik bir birlik oluşturuldu. Birliğin komutanlığına, Azerilere "size istiklâl yerine bir mezarlık vereceğim" diyen Daşnak üyesi Hamazasp Servantsyan getirildi ve Mart 1918'de Bakû şehrinde 30.000 kadar Müslüman katledildi.

Kafkasya'daki istiklâl hareketlerini desteklemek üzere Osmanlı Devleti'nin bölgeye gönderdiği Nuri Paşa komutasındaki *Kafkas İslâm Ordusu* 25 Mayıs 1918'de Gence'ye ulaştı. Tiflis'te toplanan Azerbaycan Millî Şurâsı, 28 Mayıs 1918'de *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti*'ni ilân etti. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti arasında 4 Haziran 1918'de 11 maddeden ve askerî konularla ilgili 7 maddelik bir ekten oluşan Batum Anlaşması imzalandı. Bâb-ı Âli anlaşmanın 4. maddesi ile Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin iç ve dış güvenliğini korumayı üstüne aldı.[7]

---

[6] Ermenistan Cumhuriyeti hakkında bkz. Bournoutian, *Ermeni Tarihi*.. 246-263; Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia 1918-1920*, 1-4, Berkeley 1971-1996.

[7] Anlaşmanın metni, Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, 662-669 içinde ve DA.G.M. (yay.), *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere dâir Arşiv Belgeleri (1575-1918)*, II, Ankara 1993, 225-235 içinde yayınlanmıştır.

Bakû Sovyeti güçleri 12 Haziran 1918'de Gence'ye yönelik harekâta başladı. Osmanlı Devleti'nden askerî yardım isteyen Azerbaycan hükümeti 16 Haziran 1918'de Tiflis'ten Gence'ye taşındı. Bolşevikler, Ermeniler ve İngiltere, Bakû'nün Osmanlıların eline geçmesine karşıydılar. Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını hemen tanıyan Almanya Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni tanımadığı gibi Bâb-ı Âli'nin Azerbaycan'a yönelik politikasını etkilemeye ve bu ülkeye yapılan Osmanlı askerî yardımını engellemeye çalıştı.[8] Stepan Şaumyan başkanlığındaki Bolşevik yönetim 25 Temmuz 1918'de devrildi. 1 Ağustos 1918'de iktidara gelen İngiltere destekli, Sovyet karşıtı Menşevikler ve Daşnaklardan oluşan *Merkezî Hazar Hükümeti* (Tsentrokaspiya), İran'da bulunan İngilizleri yardıma çağırdı.

Osmanlı Devleti tarafından Nuri Paşa komutasında Azerbaycan'a gönderilen ve Dağıstanlı gönüllülerin de katıldığı Kafkas İslâm Ordusu, Merkezî Hazar, Beyaz Ordu ve İngiliz güçlerine karşı kazandığı Bakû Muharebesi'nin ardından 15 Eylül 1918'de Bakû'yü ele geçirdi. Faaliyetini Gence'de sürdüren Azerbaycan hükümeti 17 Eylül 1918'de Bakû'ye taşındı. Nuri Paşa 17 Kasım 1918'e kadar Kafkas İslâm Ordusu komutanı olarak görev yaptı ve daha sonra Azerbaycan hükûmetinin hizmetine girerek Azerbaycan Ordusu Komutanı oldu.

Osmanlı ordusunun Mondros Mütarekesi'nden sonra çekilmesi üzerine Kasım 1918'de İngilizler Bakû'yü işgâl etti. Müttefiklerin resmen tanıdığı Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, 27 Nisan 1920'de ülkeye giren Kızıl Ordu tarafından işgâl ve Rusya'ya ilhâk edildi. Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin desteği ile Kasım 1918'de bugünkü Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarında *Aras Cumhuriyeti* kuruldu. Başkenti Nahçıvan şehri olan Aras Cumhuriyeti 1919'da Ermeniler tarafından işgâl edildi. Ancak, TBMM Hükümeti'nin 16 Mart 1921'de SSCB ile yaptığı yapılan Moskova ve 13 Ekim 1921'de Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'la yaptığı Kars anlaşmaları ile Nahçıvan yeniden Azerbaycan'a katıldı. Azerbaycan sınırları içinde yer alan Karabağ ise 7 Temmuz 1923'te bir özerk cumhuriyet oldu.

d) Abazalar: Şervaşidzelerin Ruslara bıraktığı ülkenin nüfusunun bir bölümü özellikle Müslümanlar 1810, 1821, 1829 ve 1841 yıllarında Osmanlı topraklarına göç ettiler. Abazalar 1830'da Rus idaresine ve Rusları ülkeye davet etmiş olan Şervaşidze Hânedânı'na karşı ayaklandılar. Abazaların askerî ve malî yardım istekleri savaştan hem mağlup hem de büyük bir tazmînat ödeme taahhüdü altına girerek çıkmış bulunan Osmanlı Devleti tarafından karşılanamadı. Hacı Berzeg komutasındaki Ubıhların da katıldığı ayaklanma 1834'te Ruslar tarafından bastırıldı.

---

[8] Kurat, *A.g.e.* 477.

Rusya, Abhazya'nın iç yönetimine ve geleneksel yapısına bir süre karışmadı. Ancak, 1864'te hükümran prenslik lağvedildi. Abhazistan Prensi Mihail Şervaşidze tahtından indirilerek Voronej'e sürgün edildi. Rusya'ya ilhâk edilen Abhazya, önce "Sohum Askerî Bölgesi", 1883'ten itibaren de Kutais Eyâleti'ne bağlı "Sohum Okrugu (Bölgesi)" adını alarak Rusya İmparatorluğu'nun idarî sistemine dâhil edildi. 1904'te Bzıb nehrine kadar Gagra toprakları Karadeniz (Çernomore) Eyâleti'nin Soçi Okrugu'na verildi (1920'lerin sonunda SSCB MK kararıyla Abhazya'ya iade edildi). 1864-1878 arasında Abhazya nüfusunun yarıdan fazlasını oluşturan 300.000 kadar Abaza, Osmanlı Devleti'ne sürgün edildi.

Bir köylü hareketi olan *Yeşil Ordu*, Simon Basariya başkanlığında 18 Kasım 1919'da Sohum'da *Abhazya Halk Kongresi*'ni topladı. *Abhazya Halk Kongresi Bildirisi* ile *Abhaz Halk Konseyi Anayasası* kabul edildi. 2 Mart 1920'de Soçi'yi ele geçiren Abazalar, 24 Mart'ta yapılan Soçi'de yapılan kongrede Abhazya'nın Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'ne katılmasını kabul ettiler. Ülkenin Kızıl Ordu tarafından işgâl edilmesinden sonra Abhazya'da 28 Mart 1921'de Abhazya SSC kuruldu. Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'la birlikte 13 Aralık 1922'de *Kafkasya Federasyonu*'nu teşkil eden Abhazya SSC, Stalin tarafından 11 Şubat 1931'de özerk cumhuriyet olarak Gürcistan'a bağlandı.

e) Dağıstanlılar: Dağıstan halkının Ruslara karşı direnişi uzun, kanlı ve yiğitçe oldu. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Hacı İsmail Şirvanî'nin müritlerinden Has Muhammed Şirvanî Kuzey Kafkasya'da, Muhammed Yarağî ve Cemaleddin Gazi Kumukî Dağıstan'da hem Nakşibendî tarikatını hem de Ruslara karşı direnişi teşkilatlandırdılar. Nakşibendî tarikatı Kuzey Kafkasya'da iki yönlü bir irşad yapıyordu. Birinci yön gayr-ı İslâmî geleneksel örfî hukukun yerine *Şeriat*'ı ikame, ikinci yön ise *Cihâd* yani Rus yönetimine direnç gösterme idi.[9]

Dağıstan'ın Gimri köyünde 1793'te doğan ve Nakşibendîliğin Kuzey Kafkasya'da yayılmasını sağlayan Hacı İsmail Şirvanî'nin mürîdi Muhammed Yarağî tarafından icazet verilmiş bir Nakşibendî şeyhi olan İmam Gazi Muhammed Aralık 1829'da yayınladığı beyannâme ile Ruslara karşı silahlı ayaklanmanın başladığını bildirerek Pâdişâh-Halîfe adına *cihad* ilân etti. Tarhu Şamhalı tarafından kâdı tâyin edilen İmam Gazi Muhammed vaazlarında binlerce yıllık gelenek ve adetlerin yasaklanması, bunun yerine Şeriat hükümlerinin uygulanması gerektiğini anlatıyordu. Dağıstan halkları, Çeçenler ve İnguşların büyük bir coşkuyla desteklediği

---

[9] Kafkasya'da Nakşibendîlik konusunda bkz. Moshe Gammer, "The Beginnings of the Naqshbandiyya in Daghestan and the Russian Conquest of the Caucasus", *Die Welt des Islams*, 34/2, (1994), 204-217; Anna Zelkina, *In Quest for God and Freedom: Sufi Naqshbandi Brotherhood of the North Caucasus*, London 2000. Muhammed Şirvanî'nin Kadardey bölgesindeki bir müridi de daha sonra kendisi de bir Nakşibendî şeyhi olacak ve İmam Şamil'in naipleri arasına girecek olan, bu kitabın yazarının büyükbabasının büyükbabası Çagadu Abdülkadir Efendi idi.

ayaklanma bütün Kuzeydoğu Kafkasya'ya yayıldı. Ruslar, Başkomutan Gregori Vladimiroviç Rosen'e bağlı General İvan Aleksandroviç Velyaminov, General Giorgi Arseneviç Emmanuel, General Esterkalov ve General Cluck von Klognav komutasındaki birliklerle isyânı bastırmaya çalışıyorlardı.

İmam Gazi Muhammed Rusların Gimri kuşatması sırasında 29 Ekim 1832'de şehîd oldu. Dağıstan'ın Hozalt köyünde 1789'da doğan ve Avar hanları hânedânından olan İmam Hamzat Kasım 1832'de ayaklamanın önderliğine seçildi. İmam Hamzat'ın da 19 Eylül 1834'te Rus işbirlikçileri tarafından namaz kılarken şehîd edilmesi üzerine 24 Eylül 1834'te ayaklanmanın önderliğine Dağıstan'ın Gunib köyünde 26 Haziran 1797'de doğan İmam Şâmil seçildi.

Ayaklanma 1840'larda Dağıstan ve Çeçenistan dışında Kuban Ötesi'ne de yayıldı. Kuzey Kafkasya 1834-1859 arasında Kafkasya halklarıyla Ruslar arasında kanlı savaşlara sahne oldu. Ruslar 1840-1842 yıllarında 5000, 1843'te 12.000 asker kaybettiler. Çar I. Nikolay, 5. Ordu'nun tamamını Kafkasya'ya sevk etti. 1843'te Kafkasya'daki Rus ordusunun mevcudu 117.000 kişiden fazlaydı.[10] Karl Marx, 1843'te şöyle yazıyordu, "Hürriyetin nasıl elde edilmesi lâzım geldiğini Kafkasya dağlılarından ibretle öğreniniz. Hür yaşamak isteyenlerin nelere muktedir olduğunu görünüz."[11]

Sultan Abdülmecid Kırım Savaşı'nın başlamasından sonra 9 Ekim 1853'te gönderdiği bir fermânla, İmam Şamil'den Ruslara karşı cihada katılmasını ve Şamahı, Kuba, Şirvân, Karabağ, Derbend, Kara Haytak, Şamhal, Enderey, Kübeci ve Ilısu tarafları han ve emirleri ile birlikte Ruslara saldırmasını istedi.[12] İmam Şamil, Güney Kafkasya ve Çerkezistan'daki emir ve hanları Pâdişâh'ın emri gereği itaât altına aldığını ve Osmanlı Devleti'ne bağladığını, Şubat 1854'te İstanbul'a bildirdi.[13] Mayıs 1855'te Batı Kafkasya topraklarına giren Osmanlı ordusu, İngiltere ve Fransa'nın baskıları ile Mart 1856'da Batı Kafkasya'yı boşalttı.

Kırım Savaşı'nın ardından sevk ettikleri birliklerle Kuzey Kafkasya'daki asker sayısını 250.000'e yükselten, Osetler, Karaçay-Malkarlar ve Abazinlerin de desteğini alan Ruslar 25 yıllık bir mücâdele sonunda 6 Eylül 1859'da "ailesinin can güvenliğini temin etmek" şartıyla İmam Şamil'i teslim aldılar.[14] İmam Şamil ikâmete tâ-

---

[10] Wagner, *A.g.e.* 179.

[11] Ahmet Hazer Hızal, *Kuzey Kafkasya*, Ankara 1961, 40.

[12] *BOA. İrade-i Dâhiliye No. 17605, Lef. 6, BOA. Cevdet Hâriciye No. 5454. Kafkas Araştırmaları*, I, İstanbul 1988, 132-133 içinde

[13] *BOA. İrade-i Dâhiliye No. 19040, Lef. 6 Kafkas Araştırmaları*, I, İstanbul 1988, 136 içinde.

[14] Şeyh Şamil ve Ruslara karşı mücadelesi ile Kuzey Kafkasya halklarının Şeyh Şamil sonrası direnişi hakkında bkz. John Frederick Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, London 1908. Türkçe Ter. *Rusların Kafkasya'yı İstilâsı ve Şeyh Şamil*, (çev. Sedat Özden), İstanbul 1989; Moshe Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar. Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, London

bi tutulduğu Kaluga'da "Osmanlı topraklarına gitme arzusunu" Çar II. Aleksandr'a iletti. "Ruslara karşı hiçbir zaman silah kullanmaması" şartıyla isteği kabul edilen İmam Şamil, on yıllık esaretten sonra ailesi ve 70 kişilik maiyeti ile 1870'te İstanbul'a geldi. "Babam Sultan Mahmud mezarından çıksa idi ancak bu kadar sevinç ve heyecan duyabilirdim" diyerek kendisini karşılayıp büyük iltifat ve ihsânda bulunan Sultan Abdülaziz ile görüşen İmam Şamil, Pâdişâh'tan müsaade alarak Medine'ye yerleşti ve 4 Şubat 1871'de burada vefât etti.[15]

f) Osetler: Rusların Hıristiyanlaştırıp, medenîleştirdiklerini iddia ettikleri Osetya'da 1830'da Rus idarî, adlî ve malî sistemi kuruldu. Fakirlikleri nedeni ile vergilerini ödeyemeyen köyler Kozaklar tarafından yakılıp yıkılıyor, köylüler dövülüyordu. Halkın tepkisi üzerine General Abhazov komutasındaki Rus birlikleri 1830 ve 1831'de Osetya'da çok sayıda köyü yakıp yıktılar. Yüzlerce kişiyi tutuklayarak bir bölümünü Sibirya'ya sürdüler ve arazilerine el koydular. 1832-1837 arasında düz ovada dört Kozak köyü kuruldu ve buralara 1. Kafkas Alayı yerleştirildi. Kuzey Osetya'da düz arazilerin üçte biri Kozaklara verildi. Osetler, 1840, 1843, 1847 ve 1850 yıllarında da Ruslara karşı ayaklandılar.

Ruslar 1867'de köylü reformu yaparak bağımlı köylülük ve köleliği lağvettiler ve köylülerin beylere olan yükümlülüklerini kaldırdılar. Köylü reformu Osetya'da yalnız feodal yapıyı değil tarımı da yıktı. 1867-1879 arasında binlerce kişi açlıktan öldü. 1876'da dağ köylerinde yaşayan Osetlerin ovaya yerleşmesi yasaklandı. İzinsiz ovaya inenlerin hiç bir hakları yoktu. 1917'de ovadaki arazilerin % 60'ı Kozaklara aitti.

Ekim Devrimi'nden sonra Osetya toprakları şiddetli çatışmalara sahne oldu. Güney Osetya'da Gürcü yönetimine karşı ayaklanan Osetler bastırıldı. 26 Mayıs 1918'de azınlıklara kağıt üzerinde de olsa eşit siyasî ve sosyal haklar tanımış olan Gürcistan, 1919'da yerel meclisleri kapattı. 1918-1920 arasında Güney Osetya'da Kızıl Ordu ile Gürcistan'da iktidarı elinde tutan Menşevikler, Kuzey Osetya'da ise Kızıl Ordu ile Beyaz Ordu arasında çatışmalar ve iç savaş

1994; Austin Jersild, *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845-1917*, Kingston, Ontario, Montreal 2002.

[15] Sovyet tarihçileri İmam Şamil'i ve taraftarlarını devrimin ilk yıllarında *"Çarlığın baskısına karşı koyan halk kahramanları"* olarak tanımlarken II. Dünya Savaşı'ndan sonra *"İngiltere ve Osmanlı Devleti'nden aldığı yardımlarla isyan eden Batı Emperyalizminin bir ajanı"* olarak tanıttılar. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Mirza Bala, "Komünistlerin Tarih Telakkisi ve Sovyet Esiri Türklerin Mukadderâtı", *Dergi*, 5, (1956); Marie Broxup, "Kafkasya Müridizmi ve Sovyet Tarihçiliği", *Kafkasya Gerçeği*, 5, (Temmuz 1991); Moshe Gammer, "Shamil in Soviet Historiography", *Middle Eastern Studies*, 28/4, (1992), Türkçe Ter. *Sovyet Tarihçiliğinde İmam Şamil*, (çev. M. Gökhan Menteş), İstanbul 1996, Paul Henze, "Unrewriting History The Shamil Problem," *Caucasian Review*, 6 (1958); Ahmet Magoma, "Komünistlerin İmam Şamil Hakkında Fikir Değiştirmeleri ve Onun Sebepleri", *Dergi*, 8, (1956).

yaşandı. Gürcistan'ın Sovyet hâkimiyetine girmesinden sonra 20 Nisan 1922'de Gürcistan SSC bünyesinde Güney Osetya Özerk Bölgesi kuruldu. Kuzey Osetya ise 7 Temmuz 1924'te Kuzey Osetya Özerk Bölgesi olarak Rusya Federal SSC'ne bağlandı.

g) Çerkesler/Adığeler: Osmanlı Devleti'nin 1829'da bölgeden çekilmesinin ardından "Pâdişâh'a sadâkat ve tazimlerini bildirmek" üzere otuz kişilik bir heyeti 1830'da, Nathukay Beyi Sefer Bey başkanlığında ikinci bir heyeti yardım istemek maksadıyla 1831'de İstanbul'a gönderen Kuban Ötesi Çerkesleri 1834'te Şapsığ Beyi Hacı Guzbek ve Bjeduğ Beyi Aşegukua Pşikuy'un önderliğinde Ruslara karşı ayaklandılar. 1837'de Kabardey ve Çerkezistan'dan Osmanlı Devleti'ne göç eden 370 aile Karadeniz kıyısına yerleştirildi. Aşegukua Pşikuy, 1838'de şehîd oldu.

Osmanlı Devleti ve Kafkasya'nın Rus hâkimiyetine girmesi üzerine İran, Afganistan ve Orta Asya'daki siyasî-ticarî konumunun tehlikeye girdiğini gören İngiltere'nin bölgeye gönderdikleri casuslar ve sevk ettikleri silahlarla destek verdikleri ayaklanma 1838'de Çar I. Nikolay'ın "Dağlı halkları ebediyen itaât altına alma ve boyun eğmeyenleri yok etme" emri vermesiyle 1841'e kadar Ubıh, Şapsığ, Abzeh, Nathukay ve Hatukay topraklarına yayıldı.

İmam Şâmil, Dağıstan ve Çeçenistan'da devam eden cihadı bölgeye yaymak maksadıyla 1845'te Hacı Muhammed'i Kuban Ötesi'ne naip tâyin etti. Hacı Muhammed'in vefâtı üzerine 1846'da Süleyman Efendi ve Ruslar tarafından satın alınan Hain Süleyman Efendi'nin yerine 1848'de Muhammed Emin naip tâyin edildiler. Naip Muhammed Emin ve Osmanlı Devleti tarafından Kuban Ötesi'ne gönderilen Nathukay Beyi Sefer Bey Zanıko, Abaza, Ubıh, Nathukay ve Şapsığ topraklarında Ruslarla mücâdeleyi tırmandırdılar. Osmanlı Devleti tarafından vezâret pâyesi verilen Naip Muhammed Emin Paşa, İmam Şamil'in Ruslara esir düşmesi üzerine Kuban Ötesi'nde yıllardır sürdürdüğü mücâdeleye son vererek Aralık 1859'da Ruslara teslim oldu. Daha sonra Osmanlı topraklarına gelen Muhammed Emin Paşa, iskân edildiği Bursa/Armutköy'de vefât etti.

Abzeh, Şapsığ, Ubıh, Nathukay ve Hatukay kabîleleri, İmam Şamil'in teslim olmasından sonra da Ruslarla mücâdeleye devam ettiler. Ruslar 1858'de bütün Kuzeybatı Kafkasya'da "ayrım yapmayan" bir savaş yapılmasını öngören yeni bir strateji geliştirdiler. General Mihail Taryeloviç Loris-Melikov komutasındaki Rus ordusu Ocak 1859'da Abhazya'ya girdi. Halk kılıçtan geçirildi, köyler ve tarlalar yakıldı, hayvanlar katledildi ya da Rus kontrolü altındaki topraklara sürüldü. General Garganov komutasındaki Rus ordusu 1860'ta Abhaz-Ubıh savaşçılarını bozguna uğrattı. General Garganov, başkomutanlığa gönderdiği raporda "Abhaz ve Ubıhları kendi kanlarında boğduğunu" yazıyordu.

Çerkesler, İmam Şamil'in ve Muhammed Emin'in Ruslara teslim olmasından sonra 13 Haziran 1861'de Soçi'de *Büyük Hür Meclis* adı verilen 15 üyeli bir meclis topladılar. Başkanlığını Ubıhların temsilcisi Hacı Giranduh Berzeg'in yaptığı Abzehleri Hasan Bidh, Şapsığları İslâm Thauş'un temsil ettiği toplantıda Çerkezistan'ın bağımsız olması, Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'ya heyetler gönderilerek destek ve yardım istenmesi kararlaştırıldı. Soçi'ye çıkartma yapan Rus birlikleri Meclis'in toplandığı binaları yerle bir ettiler.

General Nikolay İvanoviç Yevdokimov komutasındaki 60.000 kişilik Rus ordusu Kuzeybatı Kafkasya'ya saldırı başlattı. Abzehler Ağustos 1863'te, Şapsığlar Ekim 1863'te teslim oldu. Topraklarını terk etmeleri için Abzehlere Şubat 1864'e kadar, Şapsığlara 6 Mart 1864 gecesine kadar süre tanındı. Mücadeleye devam eden yalnızca Ubıhlar kaldı. Ruslar, Mart 1864'te sayıca çok üstün kuvvetlerle Kuban nehrini geçerek saldırıya başladılar. 21 Mayıs 1864'te Kbaada'da son savaş yaşandı. Bu tarih Rusların yılda 25.000 asker kaybettiği Kafkasya Savaşı'nın resmen son bulduğu tarih oldu. 1763-1864 arasında 101 yıl süren savaş Çerkesler için kahramanca bir vatan savunması, Ruslar için ise vahşi, zâlim ve acımasız bir emperyalist istilâ idi.

Ruslar karşısında bozguna uğrayan Çerkeslerin uğradıkları acılar bununla da bitmedi. Kafkasya İmparator Nâibi Grandük Mihail Ağustos 1864'te ağabeyi Çar II. Aleksandr adına bütün Kuzeybatı Kafkasya halkına şu ukazı tebliğ etti. "Size düşünmeniz için bir ay süre tanıyorum. Bir ay sonra ya Kuban boyunda size gösterilen yerlere yerleşeceksiniz ya da Osmanlı ülkesine göç edeceksiniz. Kafkasya terk edilmediği takdirde bütün nüfus harp esiri olarak Rusya'nın çeşitli bölgelerine sürülecektir."[16]

Çerkezistan'ın işgâlinde Kafkasya'nın savunması ve emniyeti, Karadeniz'de dolaşım ve ticaretin temini, Karadeniz ve Hazar Denizi ile İran arasında güvenli demiryolu bağlantısına ihtiyaç duyulması gibi önemli askerî ve stratejik nedenler vardı. Çerkeslerin yurtlarından sürülmesi fikri, Kafkasya Ordusu Kurmay Başkanı General Dimitri Alekseyeviç Milyutin'in 1857'de hazırladığı *Ruslar ve Kozakların Kafkasya'daki Yol Haritaları ve Çerkeslerin Yurtlarından Sürülmesi* adlı planda yer alıyordu. Milyutin şöyle diyordu, "Dağlıları zorla bizim seçeceğimiz yerlere sürmeliyiz.. Bizim esas gayemiz Kafkas Dağları'nın eteklerindeki topraklara Rusları yerleştirmektir." Kafkasya Genel Valisi General Aleksandr İvanoviç Baryatinski, söz konusu planı "Bize karşı olan halklara acımanın gereği yoktur. Rus Devleti'nin menfaati onların topraklarının ellerinden alınmasını gerektiriyor. Çerkesler sürüldüğü takdirde Kafkasya'da Ruslara karşı koyacak kimse kalmayacaktır" değerlen-

[16] Cahit Tutum, "1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebiğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001, 16.

dirmesi ile 1860'ta Çar II. Aleksandr'a sundu.[17] Bu planı kabul eden Çar, Kuzey Kafkasya halklarının Osmanlı topraklarına göç ettirilmesi programını hızlandırmak amacıyla General Loris-Melikov'u 1860'ta İstanbul'a gönderdi. Loris-Melikov'un misyonu, Kuzey Kafkasya'nın Müslüman nüfusunun Osmanlı topraklarına sürülmesinin Rusya için hayatî önem taşıdığını İstanbul'daki Rus büyükelçisine kavratmaktı.

Rusya'nın diplomatik girişimleri neticesinde Kuzey Kafkasya'dan gelecek Müslüman nüfusu kabul etmeyi benimseyen Osmanlı Devleti tarafından 16 Ocak 1860'ta *Muhacir Komisyonu* kuruldu. Komisyonun başkanlığına kendisi de Çerkes kökenli olan Trabzon Valisi Hâfız Mehmed Paşa tâyin edildi. Hâfız Mehmed Paşa'dan sonra komisyonun başkanlığına Trablusgarb Valisi İzzet Paşa, Vecihi Paşa ve 17 Nisan 1864'te Osman Paşa, yönetim kurullarına ise Çerkes kökenli bürokratlar getirildi. Faaliyetlerine 19 Mart 1875'e kadar devam eden komisyonun görevleri arasında, göçmenlerin geldiği limanların kontrolü, göçmenlerin iâşe ve ibâdesi ile iskân edilecekleri yerlerin tespiti vardı.

Çar II. Aleksandr Kafkasya'da görev yapan generallerine 1861'de Sürgün'ün gerçekleştirilmesi talimâtını verdi. İlk olarak 1861'de 10.343 Kabardey ve Müslüman Osetlerin bir bölümü Osmanlı topraklarına göç ettirildi. Kabardey ve Osetleri göçe zorlamak amacıyla soyluların ve köylülerin topraklarına el konuldu. Küçük köyler, kaldırılarak daha büyük köylerde birleşmeye zorlandı.

1858-1863 yılları arasında Kuban Ötesi ve Kabardey'den 30.000'i Nogay ve 10.343'ü Kabardey olmak üzere 311.333 kişi Osmanlı topraklarına göç etmişti. 1863 ile Haziran 1864 arasında göç edenlerin sayısı, 250.000'i Kuban Ötesi ve Abhazistan topraklarından, 25.000'i Terek bölgesindeki Çeçen ve Müslüman Osetlerden, 1000'i Kabardey'den, diğerleri Dağıstan ve Gürcistan'dan olmak üzere 283.000'di. Kafkasya'da yaşanan açlık ve kıtlıklar da halkın göç etmesine yol açtı. 1863'te Abazalar arasında kıtlık baş gösterdi. Ağaç kabuğu yiyerek hayatta kalan 1000'den fazla aile Osmanlı topraklarına iltica ettiler.[18]

Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göç Osmanlı Devleti'nin teşvikiyle olmadı. Bâb-ı Âlî'nin öncelikli hedefi Kafkasya halklarını oldukları yerde korumaktı. Mart 1855'te toplanan Viyana Konferansı'na katılan Osmanlı delegesi Ali Paşa'ya "Kırım, Çerkezistan ve Dağıstan'ın Rusyalı'nın pençe-i kahrından kurtarıl-

---

[17] "Milletimiz Böyle Yok Edildi. Kafkasya Basınından Seçmeler", (çev. Sefer Berzeg), *Kafkasya Gerçeği*, 6, (1991), 5.

[18] *Tasvir-i Efkâr, 25 Cemaziyelahir 1280 (7 Aralık 1863), Numro 151*, 3'ten Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, (Güz 2007), 408.

masının" siyasî ve insanî bakımdan en doğru yol olacağını ifade etmesi talimatı verilmişti.[19]

Günümüzde bazı Çerkes aydınları ve Kuzey Kafkasya halklarının sürgünü konusunda kalem oynatanlar, Bâb-ı Âlî'nin Çerkeslerin göç etmesini teşvik ederek ihtiyaç duyduğu Müslüman nüfusu temin etmeyi amaçladığını ileri sürmektedirler. Bu doğru değildir. Osmanlı Devleti yalnız Müslümanlara ve Çerkeslere değil, Yahudilere, Kozaklara ve daha önce Rusya'nın teşviki ile Kafkasya'ya gidip de pişman olup dönmek isteyen Rum ve Ermenilere de göç imkânı tanımıştı.[20]

Rusların 1857'den itibaren planladıkları, Kafkasya Komisyonu'nun kurulması ve Çar'ın onayı ile 1861'de resmen kararlaştırdıkları ve Çerkes halkının tarihine *İstambılak İueşhue* (büyük göç) olarak geçen Çerkeslerin sürgünü birçok araştırmacıya göre modern tarihin ilk "etnik temizlik" hareketidir. Sürgün insanların kendi rızalarıyla yaşamak veya çalışmak için başka ülkelere göç etmesine benzemiyordu. "İşte o gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçar. O gün herkesin kendine yetip artacak bir derdi vardır"[21] denilen gibiydi. Göç öncesinde, göç sırasında ve göç sonrasında çok acı olaylar yaşandı. Rus tarihçi Feltsin'in ifadesi ile "köyler top ateşleriyle yakılıp yıkılıyor, tarlalar imha ediliyor, insanlar öldürülüyor ve Osmanlı topraklarına gitmek üzere deniz kıyısına sürülüyorlardı."[22] Rusların şehîd ettiği Adığelerin sayısı 500.000 olarak tahmin edilmektedir.[23]

Kafkas halklarının mallarını ve sürülerini yanlarında götürmesine engel olmak isteyen Ruslar karayoluyla göçü yasaklayarak Kafkasyalıların yalnızca denizyolu ile Osmanlı topraklarına gitmesine izin verdiler. Köylerinden kıyılara inerken, yollarda soğuktan donmuş, köpekler tarafından parçalanmış, salgın hastalıklardan kırılmış çocuk, kadın, yaşlı cesetleri, ölmüş annelerinin memesinden süt emmeye çalışırken hayatını kaybeden çocuklar bırakan Çerkesler, Rus askerlerinin süngü ve dipçik darbeleriyle zorlanarak bazen oturacak bir yer kalmayacak biçimde, yığınlar hâlinde gemilere dolduruldular. Bu yüzden zayiat da büyük oldu.

---

[19] Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühime-i Siyasiye*, III, (Yay. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1987, 9.

[20] Abdullah Saydam, "Kafkas Muhacirleri (1860-1870)", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, 14-15, not. 16, 17, 18, 19.

[21] *Kur'an-ı Kerîm. Abese Sûresi*, Ayet 34–37.

[22] "Milletimiz Böyle Yok Edildi. Kafkasya Basınından Seçmeler", (çev. Sefer Berzeg), *Kafkasya Gerçeği*, 6, (1991), 5.

[23] Almir Abreg, "Tehlike Çanları ve Umut Arasında Adığeler", *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi*, İstanbul 2006, 43.

1858-1878 arasında Osmanlı topraklarına sürülen ve göç edenlerin sayısı 1.200.000-1.500.000 kadardı.[24] 1858-1864 arasındaki sürgün ve göçlerden sonra Kuban bölgesinde 1865'te yalnızca 60.000 Kafkasyalı kalmıştı.

Rusların baskınları, ulaşım araçlarının yetersizliği, iskân edilen toprakların şartları ve iklim değişikliği, tifo ve suçiçeği salgınlarıyla, açlık yüzünden 500.000 kişi ölmüştü.[25] Tıka basa dolu olarak Osmanlı limanlarına gelen gemilerde açlıktan, soğuktan ve hastalıktan öldükleri için denize atılan insanların cesetleri Karadeniz kıyılarına vururken İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Kont Nikolay Pavloviç Ignatyev St. Petersburg'a yolladığı raporda şöyle yazıyordu, "Düşmanlarımız mahvoluyor."

Osmanlı Devleti Kafkasyalıların iskânını organize etmek ve düzenlemek üzere Muhacir Komisyonu'na bağlı olarak Anadolu, Rumeli ve Suriye için üç ayrı *İskân Komisyonu* kurdu. Kafkasya göçmenleri, İstanbul, Rumeli, Anadolu ve Suriye gibi Osmanlı topraklarında Sultan Abdülaziz tarafından tahsîs edilen *emlâk-ı şâhâne*'ye iskân edildiler.

Kafkas göçmenlerinin Hıristiyan nüfusun yaşadığı yerlerin civarına iskân edilmek sureti ile dengeleyici unsur olarak kullanıldıkları ve asker sayısının artmasına imkân sağladıkları iddiaları da doğru değildir. Rumeli'deki iskân işlerine dair hazırlanan iskân talimatnâmesinde "göçmenlerin Hıristiyan köylerine yakın iskân edilmesinden kaçınılması" hususu açıkça belirtilmektedir.[26]

Bâb-ı Âlî'nin kararıyla Kafkasya göçmenleri on yıl süreyle askerlik hizmeti ve vergilerden muaf tutuldular. Kendilerine ev veya inşâatının bedeli ile aile başına iki öküz verildi. Kimsesiz olanlar, askerî ve sivil mekteblere, sanayi mekteblerine yerleştirildi. Türk ailelere evlatlık verildi. Yetişkin kızlar evlendirildi.

Rusya 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etti. Gunip ve Anapa yakınında toplanan Dağıstanlı, Çeçen ve Çerkes önderler, Ruslara karşı isyan kararı aldılar. Nakşibendî şeyhi Sogradlı Hacı Abdurrahman Efendi ve oğlu Muhammed Efendi önderliğindeki Dağıstanlılar ile Alibey Hacı önderliğindeki Çeçenler, 9 Mayıs'ta, Adığeler 12 Mayıs'ta ayaklandılar. Aralık ayına kadar devam eden is-

---

[24] Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, Wisconsin 1995, 69.

[25] Kemal Karpat, "Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriyedeki İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001, 85. Trabzon'daki Rus konsolosu raporunda şunları yazıyordu, *"Batum'a yedi bin Çerkes geldi, bunlardan ortalama günde yedi tanesi ölüyor. Trabzon'a çıkarılan 24.700 kişiden şimdiye kadar 19.000'i öldü. Orada şimdi bulunana 63.290 kişiden her gün 180-250 kişi ölmektedir. Samsun civarındaki 110.000 kişi arsından her gün ortalama 200 kişi can veriyor. Trabzon'dan Varna ve İstanbul'a götürülen 4.650 kişiden günde 40-60 kişinin öldüğünü öğrendim."* [Kadircan Kaflı, *Kuzey Kafkasya*, İstanbul 2004, 46.]

[26] Saydam, a.g.m. 30-31, not. 53.

yan Ruslar tarafından kanlı şekilde bastırıldı. Kurulan askerî mahkemeler isyanın ileri gelenlerini idama mahkûm etti. On binlerce aile de Sibirya'ya sürgüne gönderildi. Berlin Antlaşması'ndan (1878) sonra diğer Müslümanlarla birlikte Rumeli'yi terk etmek zorunda kalan Çerkesler oradan çıkarılarak Anadolu, Suriye ve Irak'a gönderildiler.

1871-1895 arasında Kuban Ötesi'nden 20.000 kişi, Müslüman Gürcüler ve 32.000 Laz Osmanlı topraklarına göç ettirildi. Osmanlı topraklarına göç edenler arasında Kafkasya Yahudileri ile *Eski İnançlılar* denilen Hıristiyanlar da vardı.

Kafkasya ve Balkanlardan göçün sürmesi üzerine Sultan II. Abdülhamid, 11 Şubat 1899'da "Osmanlı Devleti'ne çeşitli yerlerden ulaşan göçmenlerin uygun arazilere yerleştirilmesi ve refahlarının temini için yapılması gerekli hususları görüşmek" üzere kendi başkanlığında dört üyeden oluşacak bir komisyon kurdu.[27] Komisyon'a birinci azâ olarak Selanik eski valisi Rıza Paşa ve Ordu adına Ferik Osman Paşa tayin edildiler. Devlet bütçesine göçmenlerin iâşe masraflarını karşılamak üzere birkaç yıl 10.000.000 kuruş ek ödenek kondu. Öte yandan, bu ödeneğe ek olarak piyango düzenlendi ve yardım toplandı. Göçmenler on yıl süreyle vergiden muaf tutuldular, çiftçilik yapacak olanlara tarım aletleri ile tohum dağıtıldı.

Annesi, vâlide sultan makamına getirdiği analığı ve eşleri de Çerkes olan Sultan II. Abdülhamid göçmenlerin lehine önemli rol oynadı. Bir grup Kafkas göçmeni iskân yerlerine gönderilmelerinin gecikmesi yüzünden sadârete sundukları arzda şöyle yazıyorlardı "..bu hâle muhacirin kulları hakkında mebzûl olan merhamet-i âl-i cenâb-ı hilâfetpenâhînin kaîl ve razı olmayacağı bedidâr olduğundan.. çoluk çocuk cümlemiz feryâd u figân ederek mâbeyn-i hümâyûn-u cenâb-ı mülûkâneye azimetle halka-i bâb-ı merhamet-i şehinşâh uzmâya sarılıp merhamet taleb ve niyâzında bulunacağımızı ilaveten arz ve ifade ederiz."[28]

Kafkasya'dan göçler 20. yüzyılın başında da devam etti. 1903'te Kuban Ötesi, Karaçay ve Kabardey'den yaklaşık 5000 kişi Osmanlı topraklarına göç etti. Sürüldükleri topraklara bağlılık ve sevgilerini hiç kaybetmeyen Çerkes aydınları tarafından İstanbul'da *Çerkes İttihad ve Teâvün Cemiyeti* (1908-1923), *Çerkes Kadınları Teâvün Cemiyeti* (1918-1923), Müslüman kız ve erkek öğrencilerin birlikte ders gördüğü ilk okul olan *Çerkes Numune Mektebi* (1918-1923) kuruldu. İstanbul'da *Guaze* (Rehber), Kafkasya'da *Adığe Makh* (Adığe Sesi) gazeteleri yayınlandı.

g) Ekim Devrimi ve Sonrası: Rusya'da çarlığın devrilmesi sonrası Birleşik Kafkas Dağlıları Birliği, 5-8 Mart 1917'de, *Birinci Genel Kuzey Kafkasya Halk Kurultayı*, 1-7 Mayıs 1917'de Terekkale'de toplandı. Kuzey Kafkasyalılar, 11 Mayıs

---

[27] *BOA. İrade Hususî, 1316 Şevval 46.*

[28] *BOA. Bâb-ı Âlî Evrak Odası, No. 196439.*

1918'de *Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti*'ni ilân ettiler.[29] Osmanlı Devleti aynı gün kurulan cumhuriyeti tanıdı. İki devlet arasında 8 Haziran 1918'de Batum'da 6 maddelik Dostluk ve Yardımlaşma Anlaşması imzalandı.[30] Osmanlı ordusu Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Kuzey Kafkasya'ya yönelik bir askerî harekâta girişti. Bu harekât lojistik destek yetersizliğine rağmen başarı sağlayacak ve çok kısa bir süre için de olsa Kuzey Kafkasya'daki durumu Osmanlı Devleti lehine dönüştürecekti. Çerkes asıllı Met Çunatıko Yusuf İzzet Paşa komutasında ve aralarında Kurmay Yarbay İsmail Hakkı [Berkok], Mithat ve Teğmen Muzaffer [Tuğsavul] Bey'in de yer aldığı çoğu Kuzey Kafkasyalı 77 subay, Temmuz 1918'de Kuzey Kafkasya'da görevlendirildi. 7 Eylül 1918'de Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan temsilcileri, İstanbul'da Sultan VI. Mehmed Vahideddin tarafından kabul edildi. Bu kabul, Kafkasyalıların bir Osmanlı pâdişâhı ile yaptıkları tarihteki son görüşme oldu..

Yusuf İzzet Paşa'nın komutasında 13 Eylül 1918'de Dağıstan'a gelen Osmanlı birlikleri, 6 Ekim'de Derbend'i ele geçirdi. 13 Ekim'de şehre Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti bayrağı çekildi. Osmanlı ordusunun 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi sonrası Kasım 1918'de çekilmesi üzerine Aralık 1919'da ülkeye giren Kızıl Ordu, Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti topraklarını işgâl etti. 1920'de Sovyet iktidarının kurulmasından sonra *Kuzey Kafkasya Sovyet Cumhuriyeti*, 1921'de *Dağlı Cumhuriyeti* adıyla Sovyet Rusya'ya ilhâk edilen Kuzey Kafkasya 30 Kasım 1922'de Karaçay-Çerkes, Kabardey-Balkar, Kuzey Oset, İnguş ve Çeçen özerk bölgelerine ayrıldı.Özerk bölgelerin statüleri 5 Aralık 1935'te özerk cumhuriyete yükseltildi.

Haziran 1919'da Dağıstan'da başlayan ve hızla yayılarak Ağustos başında Çeçenistan'ı da kaplayan halk ayaklanmasının önderi Şeyh Uzun Hacı Saltınski, Ağustos 1919'da Dağıstan ve Çeçenistan'ı içine alan *Kuzey Kafkasya Emirliği*'ni oluşturdu. Uzun Hacı, "İnşâallah bir Şeriât saltanatı kuracağız. Müslüman bir ülkede cumhuriyet idaresi olmaz. Şayet bir cumhuriyet kabul edersek, Halîfe'den vazgeçmiş oluruz. Bu ise Peygamberden ve nihâyet bizzât Allah'tan vazgeçmek anlamına gelir" demekteydi.[31] Rusların, 6 Şubat 1920'de Uzun Hacı'nın Bakanlar Konseyi Başkanı ve Başkomutanı İnaluk Arsanuka-Dışınski'yi tutuklaması ve emrindeki güçleri silahsızlandırması ve Uzun Hacı'nın Mart 1920'de ölümü üzerine Kuzey Kafkasya Emirliği dağıldı. Kızıl Ordu, Nisan 1920'de Dağıstan ve Çeçenis-

---

[29] Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti hakkında bkz. Sefer Berzeg, *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917–1922*, I-III, İstanbul 2003-2006.

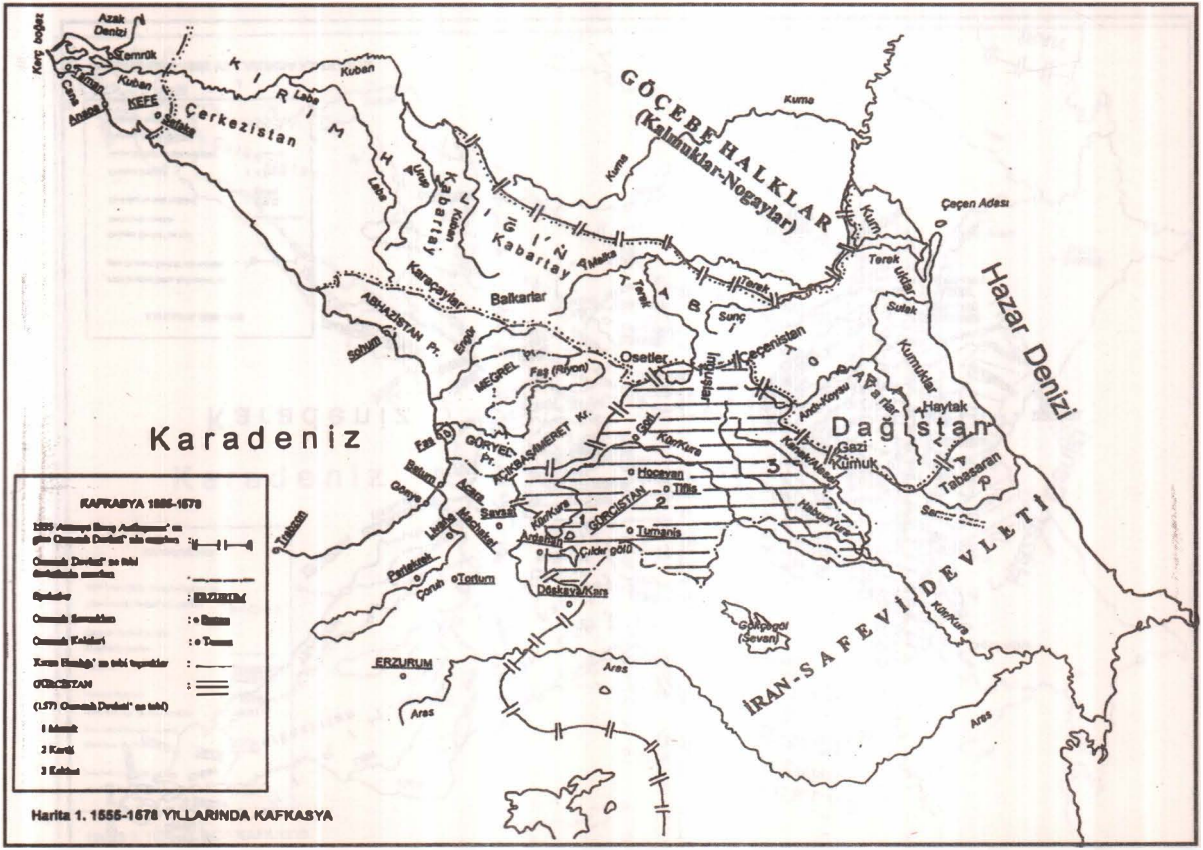
[30] Anlaşmanın metni, Kurat, *A.g.e.* 672–674 içinde yayınlanmıştır.

[31] Alexandre Benningsen-Chantal Lemercier Quelquejay. *Sûfi ve Komiser*. (çev. Osman Türer) Ankara 1988. 104.

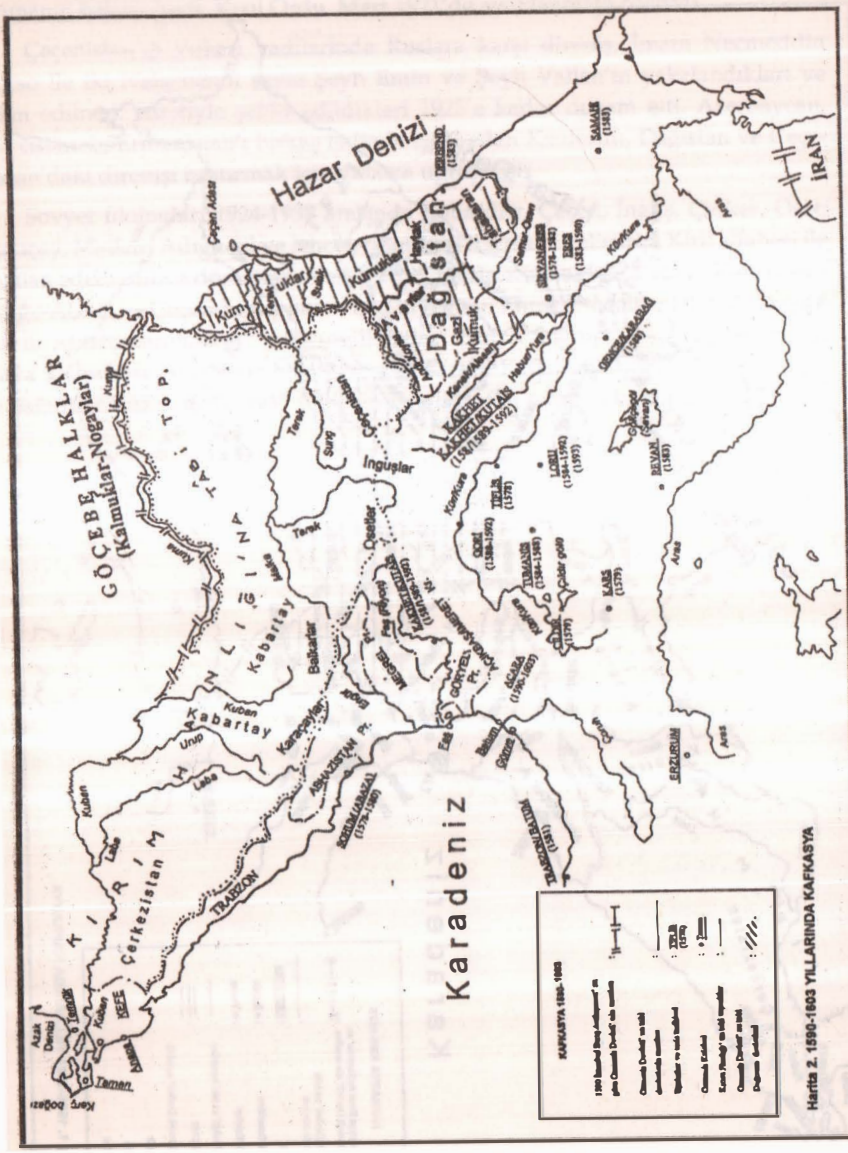
tan'ı işgâl etti. 5 Eylül 1920'de Dağıstan'da Komünistlere karşı ayaklanma başladı. Osmanlı subayı olan İmam Şamil'in torunu Said Bey, İstanbul'dan gelerek ayaklanmanın başına geçti. Kızıl Ordu, Mart 1921'de ayaklanmayı bastırdı.

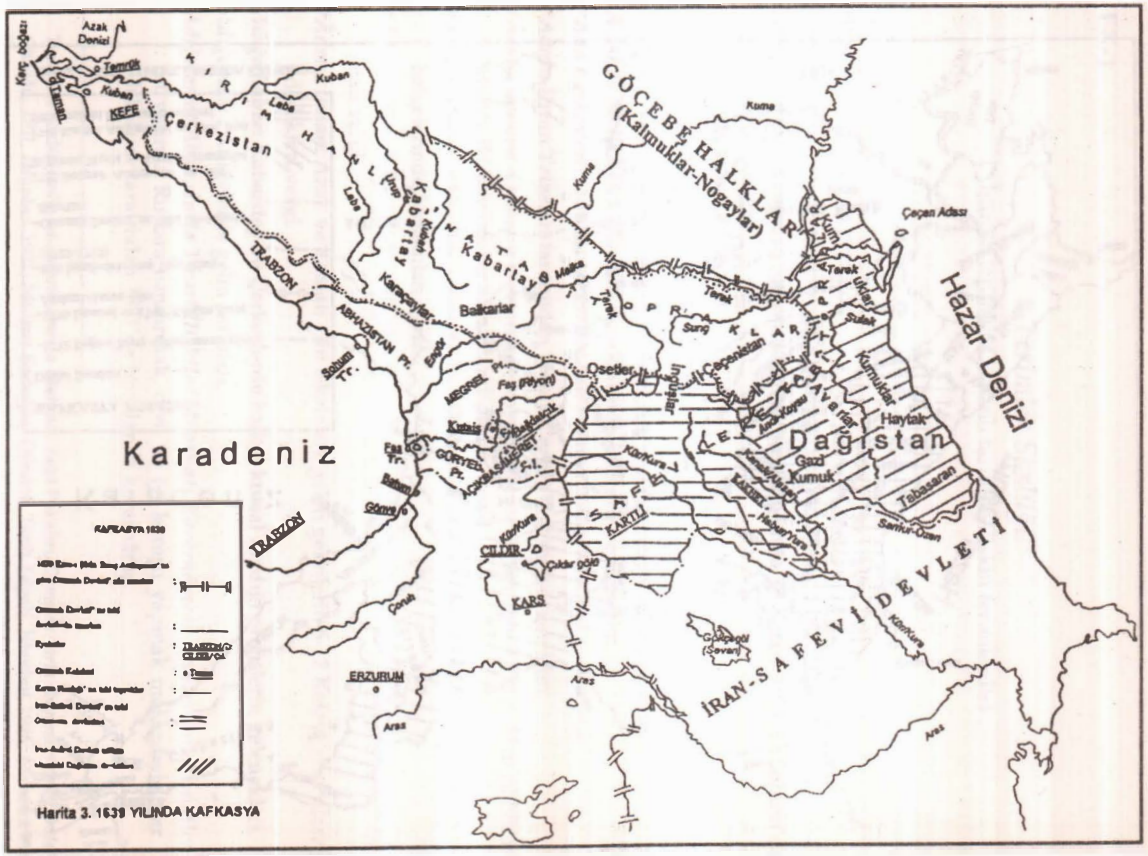
Çeçenistan'ın yukarı vadilerinde Ruslara karşı direniş, İmam Necmeddin Hotso ile iki Nakşibendî şeyhi Şeyh Emin ve Şeyh Vallah'ın yakalandıkları ve idâm edilmek suretiyle şehîd edildikleri 1925'e kadar devam etti. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı birkaç haftada işgâl eden Kızılordu, Dağıstan ve Çeçenistan'daki direnişi bastırmak için yıllarca uğraşmıştı.

Sovyet filologları 1924-1938 arasında Kabardey, Çeçen, İnguş, Çerkes, Oset, Karaçay, Malkar, Adığe dil ve lehçelerini kendi içlerinde geliştirip, Kiril alfabesi ile yazılan edebî dillere dönüştürdüler. Ruslar, birbirlerine oldukça yakın Kabardey - Adığe-Abaza ve Çeçen-İnguş dilleri ile Türkçe'nin Karaçay-Malkar lehçesini konuşan üç Müslüman halkın "mikro milliyetler" olarak doğmasına yol açtılar ve bir araya gelmelerini imkânsız hâle getirerek Kuzey Kafkasya önderlerinin "birleşik ve bağımsız Kuzey Kafkasya" ülküsünü ve hedefini ortadan kaldırdılar.

Karadeniz
Hazar Denizi
KIRIM
Çerkezistan
KEFE
Azak Denizi
Temrük
Kuban
Labe
Laba
Urup
Kabartay
Kabartay Adalet
Kuma
GÖÇEBE HALKLAR
(Kalmuklar-Nogaylar)
Çeçen Adası
Kumuk
Terek
Utdar
Sutak
Kumuklar
Haytak
Dağıstan
Gazi Kumuk
Tabasaran
Serdar
Kura
Kür-Kura
Kür-Koyası
Apşeron
Bakü
Balkarlar
Karaçaylar
ABHAZİSTAN Pr.
Sohum
Ebgaz
MEGREL Pr.
Faş (Riyon)
Osetler
İnguşetan
Çeçenistan
Sunç
Sulak
Gori
Kür-Kura
Hocavan
Tiflis
GÜRCİSTAN
Tumanis
Çıldır gölü
Akhaltsikhe
Akhalkalaki
Gönye
Batum
Lazika
Mechetler
Tortum
Parhetak
Çoruh
Düzkaya/Kars
Gökçegöl (Sevan)
İRAN-SAFEVİ DEVLETİ
ERZURUM
Aras
KAFKASYA 1555-1578
Harita 1. 1555-1578 YILLARINDA KAFKASYA

Haritalar

Hazar Denizi
Karadeniz
Dağıstan
GÖÇEBE HALKLAR
(Kalmuklar-Nogaylar)
Çerkezistan
Kabartay
Kabartaylar
Balkarlar
Karaçaylar
İnguşlar
Çeçenler
Kumuklar
Kaytaklar
Tabasaranlar
Lezgiler
Şirvanlılar
Şirvan
Şamahı
Derbend
Bakü
Gence
Tiflis
Kars
Erzurum
Trabzon
Taman
Kerç Boğazı
Azak Denizi
İRAN
Harita 2. 1590-1603 YILLARINDA KAFKASYA

Azak Denizi
Kerç boğazı
Tamanı
Kuban
Kuban
Labe
KEFE
Çerkezistan
K I R I M H A N L I
Labe
Kabarlay
Kabarlay
Malka
Terek
Kuma
GÖÇEBE HALKLAR
(Kalmuklar-Nogaylar)
Kuma
Çeçen Adası
Kuma
Terek
Sulak
Hazar Denizi
TRABZON
Karaçayırlar
Balkarlar
Terek
Sunja
K I S T I
Çeçenistan
Kumuklar
Haytak-
Dağıstan
Gazi Kumuk
Tabasaran
Samur-Devna
Karadeniz
Kutais
Çıldır gölü
Kura
KARTLI
KAKHETI
Kura
Kura
Kura
Kura
Çıldır gölü
KARS
ERZURUM
Aras
Aras
Aras
İRAN-SAFEVİ DEVLETİ
KAFKASYA 1639
TRABZON
Harita 3. 1639 YILINDA KAFKASYA

Hazar Denizi
Karadeniz
Dağıstan
İRAN
Gence Hanlığı
Karabağ Hanlığı
Şeki Hanlığı
Şirvan Hanlığı
Baku Hanlığı
Kuba Hanlığı
Talış Hanlığı
Revan Hanlığı
Nahcıvan Hanlığı
Çerkezistan
Abhazistan Pr.
Kabartay
Balkarlar
Kumuklar
Tavlular
Kaytak
Gazi Kumuklar
Kaytak Kumuklar
Kabuk Kumuklar
Tarki
Kaytak
Tavlular
Kumuklar
Kabuk

EK-1

Terimler Sözlüğü[1]

(* İşaretli terimler Osmanlı tarihine ilişkin terimlerdir)

Aamısta: Abazalarda prensler.

Aamıstaduw : Abaza feodalitesi, Abazalarda soylu aileler.

Abhazya Halk Kongresi: Simon Basariya başkanlığında 18 Kasım 1919'da Sohum'da toplanan kongre.

Abiypara: Abazalarda soylar.

Abreg: Çerkeslerde savaşçı.

****Acu Çerkesleri***: Osmanlılar tarafından Acoy Çerkes boyuna verilen isim.

Açıkbaş Melikliği: Osmanlı kaynaklarında İmeret'e verilen isim.

****Ada Çerkesleri:*** Osmanlılar tarafından Hetuk Çerkes boyuna verilen isim.

****Adalı***: Kırım Tatarları tarafından Hetuk Çerkes boyuna verilen isim.

****Âdet-i ağnam***: Osmanlı Devleti'nde koyun sahiplerinden alınan vergi. Her yıl Nisan ayında iki koyuna bir akça olarak alınan vergi.

****Âdet-i garibe***: Abazalar arasında yaygın olan esir ticareti için başlangıçta Osmanlı belgelerinde kullanılan terim.

****Âdet-i göke***: Azak iskelesine gelen gemilerden 40-50 ile 100 Kefevî akça arasında alınan vergi.

****Âdet-i liman***: Azak ve Taman gibi iskelelere gelen gemilerin 6-12 Kefevî akça olarak ödedikleri vergi.

Adığe habze: Kabardey ve Çerkeslerde halkın kutsal saydığı prenslerin gelenekleri.

Adığe nıse : Adığelerde gelin şarkıları.

Adığeler ve Abazalarla Ticarî İlişkiler Mevzuatı Kararnâmesi: Kafkas halklarını ticaret yoluyla Ruslara ısındırmak, dost ve iyi komşu yapmak maksadıyla Çar I. Aleksandr tarafından 1821'de imzalanan kararnâme.

---

[1] Terimler sözlüğünün hazırlanmasında Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1971; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, İstanbul 1986; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011; Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2010; Halil İnalcık, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea I. The Customs Register of Caffa 1487–1490*, Harvard 1995 isimli kitaplardan da yararlanılmıştır.

Agrua: Abazalarda yaşadıkları yerlerde doğan köleler.

Ahaşüala: Abazalarda sahipleri tarafından öldürülebilen, alınıp satılabilen, köle statüsünde köylüler.

Ahipşi: Abazalarda bağımlı köylüler.

Akıta : Abazalarda köy.

**Akreb Pazar*: En yakın pazar. Kanunnâmelere göre köylünün tımar sahiplerinin ürünlerini ileteceği en yakın pazar.

Akuşa Kâdısı: Akuşa, Urkarak ve Kübeci oymaklarının oluşturduğu federasyonun yöneticisi.

Alan: Karaçay-Malkarlar tarafından kendilerine verilen adlardan biri. (bak. Tavlı)

Alaverdoba: Alaverdi Katedrali civarında her yıl 28 Eylül'de yapılan bağbozumu şenliği.

Alber: (Kumukça) ticaret.

Alberçi: (Kumukça) tüccar.

**Almacı*: Kalelerde oturan ve Kırım hanları adına vergi toplayan görevli.

Alver: (Lezgice) ticaret.

Alverçi: (Lezgice) tüccar.

**Âmil*: Bir iş ile mükellef olan adam. Vergi toplayan memur, tahsildar, mültezim.

Amilakhvar: Gürcülerde atlı askerlerin komutanı.

Amkar-başi: Gürcü esnaf loncaların başkanı.

Amkari: Kartli ve Kahet'te loncalara verilen ve Farsça "hemkâr" (birlikte iş yapanlar) kelimesinden gelen isim.

Amtsaxara : (= ateş kardeşliği, ocak kardeşliği) Abazalarda sülaleler ve aileler.

Anavatanı Kurtarma Komitesi (Ermn. *Hayreniki Pırguytan Gomide*): Ermenistan'da Sovyet yönetimine karşı Şubat-Mart 1921'de meydana gelen isyanı organize eden komite.

Anhayüıskia: Abazalarda toprak sahibi köylüler.

Apsha: Abazalarda kral. Osmanlı terminolojisinde *Abhazistan Hâkimi* denilen Abhazya prensleri.

Apsıfüa: Abhazca

Apsını: Abazalar tarafından ülkelerine verilen ad.

Apsua: Abazalar tarafından kendilerine verilen ad.

**Araba-i kav*: Sığırların çektiği iki tekerlekli ve yüksek araba/kağnı.

Araçnort: (Er.) Piskopos. Osmanlı belgelerinde *marhasa* olarak geçer.

Aras Cumhuriyeti: Bugünkü Nahçıvan Cumhuriyeti topraklarında Kasım1918-Nisan 1919 arasında var olan devlet.

Arguzil: Ceneviz kolonilerinde görevli ve çoğu Çerkes olan muhâfızlar.

Arkançeş: Kabardey ve Çerkeslerde ehlileştirilmemiş yılkı atlarının yakalanması için özel eğitilmiş at.

Armiyanskaya Oblast: (Rus.) Bugünkü Ermenistan, Nahçıvan ve Türkiye'nin Iğdır ilinin toprakları üzerinde 1828-1840 arasında var olan Rus vilâyeti/Ermeni Vilâyeti.

Asnafi: Kartli ve Kahet'te esnaf.

****Aşağıra Çerkesleri***: Kuban nehrinin güneyinde, Taman Yarımadası'ndan Soçi'ye kadar uzanan topraklarda yaşayan Çerkeslere verilen ad.

Aşnahmua: Abazalarda kralın muhâfızları.

Aşugi: Gürcülerde sazı eşliğinde şarkı söyleyen halk ozanı/âşık.

Aşuğ: Ermenilerde sazı eşliğinde şarkı söyleyen halk ozanı/âşık.

Aşuk: Kabardey ve Çerkeslerde sazı eşliğinde şarkı söyleyen halk ozanı/âşık. (bkz. Ceguakue)

****At yükü***: Atın sırtına yüklenen yükün miktarı. 90 okka (pirinç için 115 kg., kumaş için 150 kg.) olarak hesaplanan ağırlık.

Atalık: Kabardey ve Çerkeslerde çocuğun iki-üç yaşını geçmeden eğitilmek üzere başka bir aileye verilmesi ve atalığı tarafından delikanlılık çağına kadar yetiştirilip eğitilerek geri gönderilmesiydi. Adığe dilinde çocuğa pukur, verilen kişiye *bjok* denilirdi. Bu geleneğe, Adığe-Kabardey ve Karaçay-Malkar dilinde *atalık*, Abaza dilinde *atelık* denilirdi.

****Ateş kayığı***: Üç veya dört çift kürekle çekilen hafif dar, uzun kayık. Kuban nehrinde yük, özellikle zâhire naklinde kullanılırdı.

Atü: Abazalarda soygun ve savaşta elde edilen köleler.

****Ayıplık vergisi***: Kabardey ve Çerkes kabileleri tarafından Kırım hanlarına her yıl erkek ve kadın köle olarak ödenen vergi.

Ayüni : Abazalarda ev.

Azati: Gürcülerde efendisi tarafından hürriyeti verilmiş eski köleler.

Azbar: Kabardey ve Çerkeslerde tarlaların etrafına dikilen çit.

Aznauri: Gürcülerde denilen küçük soylulara verilen ad.

Aznauroba: Gürcülerde bağımlı soyluluğa mensup aznaurlar.

Bâb-ı Sâhib-üs Serîr: Araplar tarafından Avar Geçiti'ne verilen isim.

Bâb-ül Alan: Arapların Daryal Geçiti'ne verdiği isim.

Bâb-ül Ebvâb: Arapların Derbend/Demirkapu Geçiti'ne verdiği isim.

Bac-dâr: Safevîlerde kale kapılarında, nehir, dere ve çayların geçit yerlerinde, yollarda gümrük vergilerini toplayan tahsildar. (bkz. Rah-dâr).

****Bâc-ı esb***: Pazarlarda satılan koyun ve attan alınan vergi. 16. yüzyılda koyun başına 6, at başına 8 Kefevî akçaydı.

Bâc-ı rah: Safevîlerde tüccar ve seyyahlardan alınan yol vergisi.

Badelyat: Osetlerde soylulara verilen isim.

****Bâd-ı havâ***: Reayânın toprak sahibine ödediği nakdî vergilerden biri.

Bahr-ül Hazar: Araplar tarafından Hazar Denizi'ne verilen isim.

Bakû Komünü: Siyasî Komiser Stepan Şaumyan ve Askerî Komiser Grigori Nikolayeviç Korganov önderliğinde 18 Mart 1918-25 Temmuz 1918 arasında Azerbaycan'ı yöneten Komünist organizasyon.

****Barça***: Yelkenle de yürüyen, altı düz, tek direkli, kürekli bir gemi türü.

Baş: Kabardey ve Çerkeslerin mallarını takas ederken kullandıkları ve Adığece *şha* da denilen birim. At, sığır ve küçükbaş hayvanlar olarak baş adlandırılır, erkek ve kız köle, iyi bir at, iyi bir zırh, 8-16 öküz, 60 koyun bir baş olarak hesap edilirdi.

****Başı Açuk Vilâyeti***: Osmanlı kaynaklarında İmeret'e verilen isim.

Başlık : Abazalarda kahverengi ve siyah kumaştan yapılmış, iki ucu başın yanlarından omuzlara sarkan erkek başlığı.

Bazar: Güney Kafkasya ve Dağıstan'da pazar.

****Be cihet-i ümerâ-i Çerâkise***: Kefe, Azak ve Taman gümrüklerinden Osmanlı hizmetindeki Abaza ve Çerkes beylerine yapılan ödemeler.

Begeni: Osetler tarafından dağ arpasından yapılan bir içki/bira.

* ***Behre***: Buğday, arpa ve darı gibi ürünlerden onbeşte bir olarak alınan vergi.

Belay : Gürcülerde tavuk didilerek yapılan bir yemek.

****Bezirgân sefînesi***: Mirî için taşımacılıkta kullanılan özel kişilere ait karamürsel tipi gemi.

Bghusı: Kabardey ve Çerkes evlerinde yere yayılan, yatak olarak da kullanılan koyun pöstekisi.

Bilamuk : Karaçay-Malkarlarda un çorbası.

Birinci Genel Kuzey Kafkasya Halk Kurultayı: Birleşik Kafkas Dağlıları Birliği tarafından 1-7 Mayıs 1917'de Terekkale'de toplanan kurultay.

Bjiz (= karış): Çerkeslerde bir uzunluk ölçü birimi.

Bogano: Gürcülerde topraksız köylüler.

Boza: Tatarlar, Nogaylar ve Çerkesler tarafından darıdan yapılan bir içecek.

* ***Bölme***: Kabardey ve Çerkeslerin mallarını takas ederken kullandıkları birim. 40 akçalık bir mala bir bölme, bir kuruşluk mala üç bölme denirdi.

Braga : Osetlerde arpadan yapılan bir içki.

****Brik***: Karadeniz'de kullanılan, tek ambarlı iki direkli, tam serenli, dört köşe yelkenli, hızlı bir gemi türü.

Buğlama: Gürcülerde haşlanmış et.

Burka : Abazalarda erkeklerin giydiği keçeden yapılmış uzun pelerin.

Bütün Gazarya Konsolosu: Gazarya kolonilerinin idaresinden sorumlu başkonsolos. (bkz. Gazarya)

Büyük Hür Meclis: İmam Şamil ve Muhammed Emin'in Ruslara teslim olmasından sonra Çerkesler tarafından Hacı Giranduh Berzeg başkanlığında 13 Haziran 1861'de Soçi'de toplanan 15 üyeli meclis.

****Camus arabası***: Mandaların çektiği iki tekerlekli ve yüksek araba/kağnı.

Cargvalii: Megrel'de tek odalı köy evi.

Carkoy : Karaçay-Malkarlarda koyun etinden yapılan bir yemek.

Cebelü'l-Elsân (= Diller Dağı): İslâm tarihçi ve coğrafyacılarının Kafkasya için kullandığı bir isim.

Ceguako: Kabardey ve Çerkeslerde sazı eşliğinde şarkı söyleyen halk ozanı.

**Cemaat*: Kuzeybatı Kafkasya'daki Osmanlı şehirlerinde Rum, Ermeni, Yahudi, Hıristiyan Çerkes, Rus ve İtalyanların idarî topluluğu.

Cenge: Haytak usmilerinin soylu olmayan eşlerinden doğmuş çocukları.

Cırçı: Karaçay-Malkarlarda destan şairi.

Cigit: Kabardey ve Çerkeslerde düğün ve törenlerde düzenlenen ya da eğitim ve spor olarak yapılan cirit oyunları.

**Cisr ağası*: Kalelerde görev yapan ve kale civarındaki güzergâh üzerinde yer alan köprülerin tâmirinden sorumlu görevli.

Contrada: (İt.) Kolonilerdeki Ceneviz mahallesi.

Çaçba: Abazalarda kral ailesi.

**Çamlıca kayığı*: Osmanlı kaleleri ile İstanbul arasında haberleşmede kullanılan, altı düz, çekdiri cinsinden bir gemi.

Çanka: Dağıstanlılarda soylulara verilen isim.

Çaparbaşı: Safevîlerde menzillerden sorumlu görevli.

Çapar-hâne: Safevîlerde menzil.

Ceguako : Adığelerde gezgin ozan.

Çariş : Karaçay-Malkarlarda at yarışı.

Çarşu: Şafevî şehirlerinde esnaf ve zanaatkârların işyerlerinin bulunduğu mahal.

Çegalpaş : Çeçenler ve İnguşlarda kokulu otlar ve lor peyniri doldurularak pişirilen bir hamur yemeği.

* *Çekeleve*: İki direkli, kürekli, 17,5-23,5 m. uzunluğunda bir yük gemisi. Bunun kullandığı yelkene de çekeleve yelkeni denirdi.

**Çerâkise bölüğü*: Güney Kafkasya'daki Osmanlı kalelerinde bulunan ve Çerkeslerden teşkil edilmiş birlik.

**Çerkes sipahi*: Rumeli'deki savaşlarda süvari birliği olarak kullanılan Kabardey ve Çerkes atlı savaşçılara verilen isim.

Çerkesestij: Kuzey Kafkasya'dan Eflak ve Boğdan'a köle olarak gelip Hıristiyan olmuş, azat edilmiş, yüksek görevlere getirilmiş ve asâlet unvânı almış ailelere verilen ad.

Çıgkhat: Kabardey ve Adığelerde bahçe ve bahçecilik.

**Çiten*: Tereyağı ve peynir taşımaya mahsus büyük sepet, Taman kanunnâmesine göre balın tartılmasında kullanılan 7-8 vukiyyeye karşılık gelen ağırlık ölçüsü.

Çonguri (= Çöğür): Gürcü müzik aleti.

* *Çumak*: Öküzlerin çektiği, 1500 okka kadar mal taşıyan, dört tekerlekli araba.

Çurçhel: Gürcülerde bir tatlı.

**Çuval*: Kaba kumaştan dokunmuş taşıma malzemesi. Bir ağırlık ölçüsü birimi. 1750'lerde bir çuval pirinç 18 kile = 46, 184 kg. eşitti.

**Dağıstan-ı Kumuk*: Osmanlı kaynaklarında Gazi Kumuk Şamhallığı'na verilen bir isim.

Dakiyna jijig : Çeçenler ve İnguşlarda kurutulmuş et ve mısır unundan yapılan bir yemek.

**Damga-i kirpas/Resm-i damga*: Keten bezinin üretim ve satışından alınan vergi.

Darbazi: Gürcülerde ağaç kütüklerinden yapılmış, tepesinde ışık kubbesi olan evler.

Darpas: Ermeni meliklerin halk üzerindeki yargılama ve ceza verme hakkı.

Darûga: Safevîlerde şehirlerin güvenliği ile *meydan* ve *bazar*ların denetlenmesinden sorumlu olan ve muhtesib de denilen görevli.

Dasturlamali (Düstûr-ül amel=işlerin kuralları): Kartli'de 1707-1709 arasında Şark geleneğine tam uygun olarak hazırlanan kanunnâme.

**Denk*: Deri (öküz, at, keçi, geyik, yaban domuzu) tomarı. Bir denkte altı adet deri vardı.

**Deşt-ban*: Kır bekçisi

**Deve yükü*: Pirinç, çuha, kalay, kurşun, bakır, çivit, kızılboya, keten, çorap, deri için 200 kg., kumaş için 300 kg olarak hesaplanan ağırlık.

Dezhenugo: Kabardeylerde az soylu vorklar.

Didebuli: Gürcü feodal düzeninde büyük soylular/prensler.

Did-vadçarni: Gürcülerde büyük tüccarlar.

Dîvân: Safevîlerde ve Azerbaycan hanlıklarında eyâletin ve ülkenin yönetiminde vali ya da Han'a yardımcı olan heyet.

**Dîvanî hıml*: Bir ipek balyası için kullanılan Osmanlı ağırlık ölçüsü (=48 okka, 61 kg.). Balyanın *Telise* (bkz.) ve ipten oluşan darası 2,4 kg. olarak hesaplanırdı.

Dîvânî: Safevî Devleti'nde hazineye ait olan ve hazine tarafından yönetilen devlet arazileri.

**Dizdâr*: Kalenin muhafazasından ve kaledeki askerlerden sorumlu, *Kale ağası* da denilen komutan.

Dükkânci: Bjeduğ, Hatukhay, Temirgoy topraklarında yaşayan ve ticaretle uğraşan Ermenilere verilen isim.

Dzema : Osetlerde buğday, mısır ve çavdar tanelerinin kaynatılmasıyla yapılan bir yemek.

Dzeps: Kabardey ve Adığelerde savaşçı şefler, komutanlar.

Dzul : Osetlerde buğday unundan yapılan, bayramlar, düğünler ve anma yemeklerinde pişirilen ekmek.

Ela: Çeçenlerde soylulara verilen isim.

Eldar: Osetlerde prenslere verilen isim.

**Emîn*: Osmanlı Devleti'nde belli bir görevi yerine getiren görevli. *Gümrük emîni, mukâtaa emîni* vs. Yapılan binaların hesaplarını tutan kimselere *bina emîni* denilirdi.

Emir-i şikâr: Safevî sarayında avları organize eden ve şahla birlikte ava giden görevli.

Eristavi: Gürcü feodal düzeninde büyük soylular/prensler.

Esnaf: Azerbaycan hanlıklarında lonca.

**Eşek yükü*: 70 okka (pirinç için 90 kg.) olarak hesaplanan ağırlık.

**Fardello*: İpek ölçümünde kullanılan, Ceneviz döneminden kalma 79,8 kg.a eşit ağırlık birimi.

Farraş: Safevîlerde eyâlet divanında görevli hizmetli ya da ulak.

Fekotl: Kabardeylerde toprak sahibi özgür köylüler.

Felluca: Bir Ceneviz teknesi. Filika (bkz.) kelimesi de buradan gelir.

Fersag: Osetlerde özgür köylüler.

Fıdcın : büyük, yuvarlak ve etli börek.

Fmg : Osetlerde tahtadan yapılmış, üç ayaklı yer sofrası.

Hak'o : Adığelerde aygıra verilen isim.

**Filika*: Kürekle ve yelkenle hareket ettirilen güvertesiz, alçak ve küçük bir gemi türü.

**Fuçı*: İçine şarap, yağ, bal, peynir vs. konulan kap. Fıçı. Bir fıçı havyar 52 medre = 225,798 kg.a, 1750'lerde bir fuçı şarap 450 okkaya, bir fıçı peynir ise 400-500 okkaya eşitti.

Gaşak: Kübecilerin demir zırhları paslanmaması için yağ içerisinde pişirdikleri kazan.

Gavahana: 17. yüzyıldan itibaren Tiflis ve diğer Gürcü şehirlerinde ortaya çıkan kahvehânelere verilen ad.

Gazarya: Cenevizlilerin Caffa (Kefe) ve Tana (Azak)'dan Sebastapolis (Sohum)'e kadar uzanan Karadeniz'in Kuzey ve Kafkasya sahillerindeki ticaret kolonileri.

Gazâvât (= Müridizm): Nakşibendî Tarikâtı tarafından Kuzey Kafkasya'da Ruslara karşı organize edilen cihad.

**Gelvan*: Osmanlı belgelerinde ülkeyi yöneten ailenin adı adlandırılan Aşağı Svanetya.

Gentzvişi : Svanlarda öküz koşulmuş karasabana verilen isim.

Ghalghay: İnguşların kendilerine verdiği adlardan biri. (bkz. Lamur)

Ghumghum: Tabasaranlar tarafından kendilerine verilen isim.

Gırcın : Karaçay-Malkarlarda ekmek,

Gideli : Gürcülerde ağaç kabuğundan örülmüş uzun, koni ve silindir şeklindeki sepet.

Glekhi: Gürcülerde toprak sahibi köylüler.

Gubernatör: (Rus.) Rusya'da eyâlet valisi.

Guberniya: (Rus.) Rusya'da idarî bölge/eyâlet.

Gumuçi: Gazi Kumuklar tarafından kendilerine verilen adlardan biri. (bkz. Lak)

Guyr sayl (= Kör araba): Öküz ve mandalar tarafından çekilen iki düz tekerlekli arabaya Ermenilerin verdiği isim.

***Gümrük**: Ülkeye, şehirlere, iskelelere dışarıdan gelen ya da buralardan dışarıya giden malların vergilendirildiği yer.

***Gümrük emîni**: Gümrüklerin yönetiminden sorumlu görevli.

***Gümrük ve Un Kapanı Mukâtaası**: Gence'de 1.200.000 akçaya iltizâma verilen mukataa.

Gürcistan Genel Valisi: Rusya'nın Gürcistan'ın yönetiminden sorumlu ve Kafkas Hattı Komutanı da olan genel vali.

Gürcistan Yüksek Meclis Hükümeti: Gürcistan'ın yönetimi için Ruslar tarafından Tiflis'te kurulan idarî kurum.

Gürcü Askerî Yolu: 1783'te itibaren Daryal Geçiti'ne verilen isim.

Hable: Kabardey ve Çerkeslerde köy.

Habze: *Hase*'de (bkz.) alınan kararlar.

Haç'eş: Kabardey ve Çerkes evlerinde misafirlerin kabul edildiği büyük oda.

Haçapa: Abaza ve Çerkeslerin, korsanlık yapmakta, sahil köylerini basmakta ve esirlerini taşımakta kullandıkları, ince tahtalardan yapılmış, altları düz, hafif ve dar tekne. Bu teknelerin büyükleri Osmanlı belgelerinde ***Kayık** olarak geçer.

Haçapuri: Gürcülerde açma.

Halargi Kadala Har: Akuşa halkının yöneticilerin, seçmek için toplandıkları meydan.

Halep arşını: 54.400 metre uzunluğunda bir Osmanlı ölçü birimi.

Halklavai: (= Halkın ulusu) Gazi Kumukların şamhal ailesinden seçtikleri yönetici.

Haltımış : Çeçenler ve İnguşlarda koyun ve kuzunun gerdan etiyle yapılan bir yemek.

Halug: Kabardey ve Çerkeslerde halkın başlıca gıdası olan ve genellikle arpa unundan yapılan ekmek.

Halüj: Kabardey ve Çerkeslerde bir tür mantı.

Hân-ı hanan: Safevîlerde eyâletin en üst yöneticisi/vali. *Han* da denir. Savaşta ***serdâr*** unvânı ile eyâletindeki askerlerin komutasını üstlenirdi.

Haragaş: Güney Kafkasya'da Ermeni köylülerin toprağı sürmek için birlikte faaliyet göstermesi. Farsça *herkes* kelimesinden gelir.

***Harcı-ı pencik**: Alınıp satılan kadın ve erkek kölelerden yaşlarına ve cinslerine göre alınan vergi.

Harvâr: İran'da kullanılan bir ağırlık ölçüsü. Eşek yükü demekti. 1 harvâr 288-300 kg.a eşitti.

Hase: *Zeuç*'ta (bkz.) yapılan toplantılar.

Hass/Halisa: Safevî Devleti'nde şaha ve aile fertlerine ait topraklar.

Hat: Çeçen toplumunda her otuz ev için bir mescid bulunan birim.

Hayastan: Ermeniler tarafından ülkelerine verilen ad.

Hayeran: Ermeni aşuğların düğün, şenlik ve meydanlarda çalıp, okudukları Ermenice şarkı.

Hayk: Ermenilerin kendilerine verdiği isim.

Hem-kâr: Safevîlerde lonca.

Hemkârbaşı: Safevîlerde loncaların başkanı. *Ustabaşı* da denilirdi.

Hepkadayan: Haytak Usmisinin yardımcısı.

Herekeş etmek: Güney Kafkasya'da Türk köylülerin toprağı sürmek için birlikte faaliyet göstermesi. Farsça *herkes* kelimesinden gelir.

Hıcın : Karaçay-Malkarlarda büyük, yuvarlak ve etli börek.

Hingalş : Çeçenler ve İnguşlarda içi kabakla doldurularak pişirilen bir hamur yemeği.

Hinkali: Gürcülerde kutlamalarda da pişirilen denilen bir tür mantı.

****Hoca/Hâce***: Sermaye sahibi, müteşebbis büyük Ermeni tüccarlara Kafkasya, İran ve bu bölgelere yakın Osmanlı eyâletlerinde verilen isim.

Holap: Çeçenlerde köleler.

Hovla : Çeçenler ve İnguşlarda ceviz ve bal katılarak yapılan bir tatlı.

Huaho : Adığelerde dua ve iyi dilek şarkları.

Humus: Arpa ve darıdan üretimin 1/5i kadar alınan vergi.

****Hüddâmiye***: Şehirlere satılmak üzere getirilen malların tartıya indirilmesine ve işlerin görülmesinde kullanılan adamların masrafları karşılığı ödenen vergi.

İcar: Safevîlerde ve Azerbaycan hanlıklarında devlete ait vergi gelirlerinin (sabun, tütün vs.) bir süreliğine kişilere verilmesi, kiralanması. Osmanlı'daki iltizamın karşılığıdır.

İl-râh: Safevî Devleti'nde konar-göçerlerin göç yolları.

İmeret Askerî Yolu: 18. yüzyılın sonlarından itibaren Mamison Geçiti'ne verilen ad.

****İskân Komisyonu***: Osmanlı Devleti tarafından Kuzey Kafkasyalıların iskânını organize ve tanzim etmek üzere Muhacir Komisyonu'na bağlı olarak Anadolu, Rumeli ve Suriye için ayrı ayrı kurulan komisyonlar.

İstambılak İueşhue: (Çer.) Çerkes halklarının tarihine büyük göç olarak geçen 1858-1864 arasındaki Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan zorunlu göçler.

****İşkampoye***: Karadeniz'de asker ve erzak naklinde kullanılan bir tür kürekli gemi.

****İştarka***: Karadeniz'de kullanılan kürekli bir gemi türü.

****İzn-i sefine***: Osmanlı Devleti'nde Karadeniz çıkacak yabancı gemilerin almak zorunda oldukları izin.

Kabak: Kuzey Kafkasya'da köylere verilen bir isim.

Kabarhoıy kardzın : Osetlerde arpa unundan yapılan ekmek.

Kabk: Ortaçağ İslâm müellifleri tarafından Kafkasya bölgesine verilen isim.

Kadayan: Haytak Usmisinin yardımcısı.

****Kadırga***: Yelkenleri üçgen, iki direkli, 25 oturaklı ve 49 kürekli, 35 m. uzunluğunda bir gemi.

****Kalite***: Kürekli, 19-24 oturaklı ve 38-48 kürekli, 17. yüzyılda 32-36m, 18. yüzyılda 25. m. uzunluğunda bir gemi.

****Kalyon***: Üç direkli, hareketini sadece yelkenle temin eden, birkaç katlı, büyük gemi.

**Kancabaş*: Hafif, üstü açık, kıyılara sokulabilen ve nehirlere girebilen, ticaret gemilerine refakat eden bir gemi türü.

**Kanmar*: (İt.) Ceneviz ağırlık ölçüsü (= 61,5 kg.).

**Kantar*: Osmanlı ağırlık ölçüsü (176 okka = 225 kg.).

**Kapan*: Şehirlere satılmak üzere getirilen malların tartılmasına karşılık ödenen para.

Kapitan-ispravnik: (Rus.) Gürcistan'da *mouravları* (bkz.) tasfiye için 1803'te onların yerine atanan Rus yöneticilere verilen ad.

**Karamürsel*: Taşımacılıkta kullanılan, bir buçuk direkli, üç köşe yelkenli ve aynı zamanda kürekli bir gemi.

**Kartel*: Osmanlı kaynaklarında Kartli'ye verilen isim.

Kartuli: Gürcüce.

Kartvelebi: Gürcüler tarafından kendilerine verilen ad.

Kasog: Ortaçağ Rus kaynaklarında Çerkeslere verilen isim.

**Kâtib*: 1. Kayıt ve yazışmalarla görevli kimselere verilen isim. Bu unvânı taşıyan görevliler çok çeşitliydi. 2. Osmanlı kalelerinde idarî-malî konularla ilgilenen görevli.

Kaurma: Gürcülerde kızartılmış et.

**Kayık*: Karadeniz'de kullanılan, dört kürekli, yalnız iyi havalarda açılan, rüzgâr dindiğinde indirilen kare biçiminde yelkeni bulunan gemi.

Kazan ve Astarhan Genel Valisi: Rusların Kazan ve Astarhan hanlıkları toprakları üzerinde kurdukları eyâletin *voyvoda* (bkz.) unvânı taşıyan yöneticisi.

**Kefe Gümrük Emîni*: Kefe ve Kuzeybatı Kafkasya'daki birçok gümrüğü vergilendiren ve gelir kaynağının hesaplarına bakan gümrüğün yöneticisi.

**Kefe Gümrük Mukâtaası*: Kefe ve Kuzeybatı Kafkasya'daki birçok iskeleyi vergilendiren ve gelir kaynağının hesaplarına bakan mukâtaa. Kafkasya'daki bazı Osmanlı kaleleri ile askerleri ve görevlilerinin masraf, ücret ve ihtiyaçlarını karşılıyordu.

**Kefevî Akça*: Osmanlı Devleti'nde Kırım Hanlığı'nın para basma hakkı vardı. Buna *Kefevî akça* denirdi. 15. yüzyılda 2 Kefevî akça 1 Osmanlı akçasına eşitti. 16. yüzyılda bu oran 5 akçaya kadar çıkmışsa da 1580'lerden sonra Kefevî akça yeniden yükselmiştir.

Kelenter: Safevî şehirlerinde en üst yönetici. Belediye başkanı, hâkim ve polis şefi görevini yerine getiren kişi.

**Kenâr*: Gence'de üretilen bir çeşit kalın ipek.

Kend: Azerbaycan hanlıklarında şehir ve kasabadan daha küçük yerleşim yeri/köy. Farsça *kant* (hendek veya arkla çevrelenmiş mesken, yer) sözünden gelir.

Keşek: Ortaçağ İslâm kaynaklarında Çerkeslere verilen isim.

**Kethudâ*: 1. Osmanlı Devleti'nde kalelerde dizdârın yardımcısı. 2. Safevî şehirlerinde mahallerin (bkz.) yönetiminden sorumlu kişi/muhtar. 3. Gazi Kumuk Şamhallığı'ndaki mahallerin (bkz.) halkın kendi arasından seçtiği yöneticileri.

**Kethudâ-i Rusyân*: Azak'taki Rus tüccarların işlerinden sorumlu olan *Papa* da denilen görevli.

Kevdesard: Osetlerde bağımlı köylüler.

Kevkî: 1. Tabasaranlarda idarî işleri yürüten ve çavuş da denilen görevli. 2. Cahartala boylarının kendi aralarından seçtikleri yönetici. *Başçı* da denilirdi.

Khafe: Kabardey ve Adığelerde eğlence amaçlı dans gösterisi.

Khe-yasha: Adığe ve Kabardeylerde sözlü yasaları ihlâl edenleri yargılayan bir tür mahkeme.

Khilarkhi: Kartli-Kahet'te vergi ve asker toplayan görevli.

Khiytirçiy: Çeçen mahallerinin (bak. Mahal) yaşlılardan kurulu meclisi.

Khurotmodzgvari: Kartli ve Kahet'te başkomutan, 16.-18. yüzyılda *saraydar* denilirdi.

**Kıble-nümâ*: Kıble yönünü göstermek için bulunulan yere göre özel işareti olan pusula.

Kımız: Tatarlar, Nogaylar ve Çerkesler tarafından kısrak sütünden yapılan içki.

Kıncal: (Çer.) İki tarafı keskin, 45 cm. uzunluğundaki kama.

Kırım Şamhal: Gazi Kumuk veliahdı.

**Kırlangıç*: Kürekli, çekeleveden (bkz.) daha büyük, taşımacılıkta, karakol ve haberleşme hizmetlerinde kullanılan bir gemi türü.

Kiakh: Kuzey Çerkesleri, Kabardeyler ile Besleneyler dışında kalan Çerkes boyları.

Kiarazaa: Abazalarda kralın özel muhâfızları.

**Kirpas*: Keten ve kenevirden dokunmuş yelken bezi.

Kivruli: Gürcüce konuşan Yahudiler.

Kizilbaşoba: Doğu Gürcistan'daki (Kartli, Kakhet) Safevî-İran yönetimine Gürcülerin verdiği ad.

Kodeş/Kutıj: Abaza ve Çerkeslerin İslâmiyet'ten önce taptıkları, hediyeler ve eşyalarla süsledikleri kutsal ağaçlar.

Kolbeyi: Gazi Kumuk Şamhallığı topraklarında kurulan beyliklerin hükümdarları.

**Konak*: Kuzey Kafkasya'da tüccarların kefili ve mallarından sorumlu olan pşı ve kabîlesi.

**Kör araba*: Öküz ve mandalar tarafından çekilen iki düz tekerlekli araba.

Krepost: (Rus.) Kozak köylerinin girişinde; dört kazık üzerine yerleştirilmiş, 3-6 askerin barındığı, çoğu topraktan yapılmış, önünde bir hendek bulunan, içinde bir alarm çanı olan küçük nöbetçi kulübeleri olan müstahkem karakol.

Kuezh apşçe (köyün yukarı saygın kesimi): Kabardey ve Çerkeslerde köyün üst kesimlerde pşı ve vorkların oturduğu yer.

Kul: Dağıstanlılarda köleler

Kullar Ağası: Safevî Devleti'nde kullar/gulamlar denilen askerlerin komutanı.

Kullar/Gulâmlar: Safevî Devleti'nde Müslüman olup eğitim gördükten sonra hizmete alınan ve Osmanlı'daki devşirmenin muadili olan Ermeni, Gürcü ve Çerkes askerler.

Kulluk: Gürcü köylülerin üzüm hasadının ya da üretilen şarabın % 25'i kadar feodal beye verdikleri vergi.

Kumukistan: Osmanlı kaynaklarında Gazi Kumuk Şamhallığı'na verilen bir isim.

Kurukka örleu : Karaçay-Malkarlarda sırığa çıkma suretiyle yapılan müsabaka.

Kusag: Osetlerde köleler.

Kusan: Sazı eşliğinde şarkılarını söyleyen Ermeni halk ozanı.

Kuşçı: Safevî sarayında av kuşu yetiştiren görevli.

Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyet: Kuzey Kafkasya topraklarında 11 Mayıs 1918-Haziran 1921 arasında varılan devlet.

Kuzey Kafkasya Emirliği: Şeyh Uzun Hacı Saltınski önderliğinde kurulan, Dağıstan ve Çeçenistan'ı içine alan, Ağustos 1919-Mart 1920 arasında varılan devlet.

Küç taş : Karaçay-Malkarlarda ağır bir taşı ileri fırlatmak suretiyle yapılan müsabaka.

****Küçük Şamhal***: Osmanlıların Avar hükümdârlarına verdiği isim.

Kvas : Osetlerde darıdan yapılan bir içki isimli içki.

Kveri: Gürcülerde şarap saklamakta kullanılan topraktan yapılmış testi.

Kvevris: Megrel'de genellikle şarap depolanan kiler.

Kvış: Kabardey ve Çerkes köylerindeki zanaatkârların dükkân ve atölyeleri.

Lahamuli: Svanetya'da yaşayan ve ticaretle uğraşan Yahudi dönmeleri.

Lak: Gazi Kumukların kendilerine verdiği adlardan biri.

Lamaroba: Svanetya'da Uşguli köyünde her yıl Ağustos ayında düzenlenen şenlik.

Lamur: İnguşlar tarafından kendilerine verilen adlardan biri.

Leşker-nüvis: Safevîlerde askerlere yapılan ödemelerle ilgilenen görevli.

****Liman reisi ağası***: Limanda yatan gemilerin korunmasından sorumlu yeniçeri subayı.

Loganapit: Kabardeylerde ürettikleri ürünün bir kısmına soyluların el koyduğu köylüler. (bkz. Og)

Maarulal Mats (= Dağlı Dili): Avarca.

Maarulal: Avarların kendilerine verdiği isim.

****Macar arabası***: İki deve tarafından çekilen, 600-700 okka yük taşıyan, dört tekerlekli araba.

Mahal: 1.Safevî şehirlerinde idarî birim/mahalle. 2. Gazi Kumuk Şamhallığı'nda idarî birim. 3. Azerbaycan hanlıklarında idarî birim/il. Osmanlı idarî teşkilatındaki sancağın karşılığıdır. 4. Çeçen toplumunda dört hattan (bak. *Hat*) meydana gelen birim.

Mahâl-i Hamse: Karabağ'daki beş Ermeni melikliğinin toprakları üzerinde 1735'te kurulan idarî birim.

Mahsima/Bahsıma: Mayalandıktan sonra içine bal katılan boza. (bkz. *Boza*)

****Mahzen***: Liman ve iskelelerde bulunan depo ve ambar.

Mamasakhlisi: Gürcistan'da özgür köylü erkeklerin aralarından seçtikleri köy yöneticisi/ muhtar. Şehirlerde idarî ve beledî hizmetlerin yürütülmesinden sorumlu olan ve kral tarafından genellikle tüccarlar arasından seçilerek atanan yönetici.

Manguş: Akuşa kâdısının emirlerini ve yaşlıların kararlarını halka bildiren görevli.

**Marhasiyye*: Gürcü ve Ermenilerin nefer başına iki akça olarak ödediği kilise vergisi.

Marrani: Gürcü evlerinde bulunan şarap deposu.

Masum: Tabasaran hükümdârlarına verilen bir unvân. (bkz. *Tabasaran Şah*)

**Mavna*: Kürekli, bir ya da iki yelkenli bir gemi türü.

**Melekse*: Kavak ağacından yapılan, özellikle kış aylarında kullanılan, üç parçadan oluşan, etrafı kalın kamış ve hasır sazla örülmüş, küçük yelkenli bir gemi türü.

Memleket-üs Serîr: Ortaçağ İslâm kaynaklarında Avar ülkesine verilen isim.

**Menn/Menn-i Köhne*: Safevî sıvı ağırlık ölçüsü (= 4,3 kg.).

**Menn*: İpek, pirinç, bakır, un gibi malların tartılmasında kullanılan ve 17. yüzyılda 2,9 kg., 18. yüzyılda 3 kg.a eşit Safevî ağırlık ölçüsü.

**Menzil*: Osmanlı Devleti'nde resmî haberleşmeyi sağlayan posta teşkilatı ve ordu ve kervanın bir gün gittikten sonra konaklama ve ihtiyaç karşılama noktaları.

**Menzil kayığı*: Osmanlı kaleleri arasında haberleşmede kullanılan kayık.

Mepe: Gürcüce Kral, Kartli, Kahet ve İmeret hükümdarlarına verilen unvân.

Merkezî Hazar Hükümeti (Rus. *Tsentrokaspiya*): Menşevik ve Daşnaklardan oluşan ve 1 Ağustos 1918-15 Eylül 1918 arasında Azerbaycan'ı yöneten İngiliz destekli hükümet.

Mevad: Safevî Devleti'nde sahipsiz olan ve tarım yapılmayan araziler.

Mgson: Sazı eşliğinde şarkılarını söyleyen Gürcü halk ozanı.

Mîr-âb: Safevîlerde ve Azerbaycan hanlıklarında su işlerine bakan, kırsalda tarım arazilerinin sulanmasını, şehirde su dağıtımını tanzim eden görevli.

Mir-bölük: Safevîlerde ve Azerbaycan hanlıklarında şehirleri denetleyen görevli/ müfettiş.

Mirzâ: Kabardey pşılarının soylu eşlerinden olan çocukları.

Mirzâ: Safevîlerde eyâlet divanında görevli memur.

Mîzân-ı Harîr Mukâtaası: Gence'de ipek üretimi ve ticaretini vergilendiren mukataa.

Mkvirtskhlebi: Gürcülerde yaya muharipler.

**Mofça*: Atların çektiği ile 500-600 okka mal taşıyan araba.

**Molla*: Kuzey Kafkasya'da Osmanlı topraklarından gelen din adamları.

Mourav: Gürcülerde kasaba ve köylerin idaresinden sorumlu olan ve gelirlerini sorumlu oldukları yerlerin vergilerinden sağlayan soylu ve irsî görevli.

Msajultukhutsesi: Kartli ve Kahet'te mahkeme başkanı, 16.-18. yüzyılda *mdivanbegi* denilirdi.

Msakhurtukhutsesi: Kartli ve Kahet'te başyönetici, 16.-18. yüzyılda *vezîr* ve *kürcibaşı* denilirdi.

Mtavari: Gürcü feodal düzeninde büyük soylular/prensler.

Mtsvadi: Gürcülerde hem domuz hem de koyun ya da sığır etinden yapılan şiş kebap.

****Muhacir Komisyonu***: Kuzey Kafkasya'dan gelecek Müslüman nüfusu iskân etmek için 16 Ocak 1860'ta Hâfız Mehmed Paşa başkanlığında kurulan komisyon.

Muhaciroba (Muhacirlik): 1828–1829 ve 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşlarından sonra Müslüman Gürcülerin Osmanlı topraklarına göçmesi.

Muhâsıl: Safevîlerde vergilerin toplanması ile görevli tahsildar.

Muhtesib: Safevîlerde şehirlerin güvenliği ile *meydan* ve *bazar*ların denetlenmesinden sorumlu görevli.

****Mukâtaa-ı talyân-ı mâhi-i Azak***: İltizâm yoluyla işletilen Azak balık ve dalyan mukâtaası.

Mustevfî: Safevî eyâletlerinde vergilerin toplanmasından ve kayıtlarının tutulmasından sorumlu görevli/defterdâr.

****Müd***: Hububat tartılmasında kullanılan Osmanlı ağırlık ölçüsü (=20 İstanbul kilesi = 400 okka = 512 kg.)

Mülazim: Safevî eyâletlerinde Şâh için esir ve av kuşları satın alan görevli.

Mülk/Erbâbî: Safevî Devleti'nde özel kişilere ait araziler.

****Mültezim***: Mukâtaayı iltizamla alan kişi. Vergi toplayıcısı.

Münşî: Safevîlerde eyâlet divanında görevli kâtib.

Müslüman Eyâletler Valiliği: Şeki, Şirvân, Karabağ hanlıklarını denetlemek üzere Ruslar tarafından 1813'te Şuşa'da kurulan idarî birim.

Naduri : (= İş şarkısı) Gürcülerde ekim ve hasat zamanı köylülerin birlikte çalışırken söyledikleri şarkılar.

Narkhoriy kardzın : Osetlerde mısır ekmeği.

****Nâzır***: İdare, maliye, vakıf kurumlarında yönetici veya denetleyici. Bu unvânı taşıyan görevliler çok çeşitliydi.

Nohçiy: Çeçenlerin kendilerine verdiği isim.

Nöker: Tabasaran Masumu'nun muhâfızları.

****Nutsal***: Avar hükümdârlarının unvânı. *Avar Usmisi* de denilen Avar hükümdarları Osmanlı kaynaklarında *Küçük Şamhal* olarak da geçer.

Oda: Megrel'de toprağa çakılmış kazıklar üzerinde inşâ edilmiş 2-4 odalı ev.

Officium Gazariae: (Lat.) Cenevizlilerin Gazarya kolonilerinin yönetimini planlayan ve yürüten kurum.

Og: Kabardeylerde ürettikleri ürünün bir kısmına soylular tarafından el konulan köylüler.

Opricnik: (Rus.) Çarlık muhâfız kıtası askeri.

Osmanloba: Doğu Gürcistan'daki (Kartli, Kahet) Osmanlı yönetimine Gürcülerin verdiği ad.

****Öküz arabası***: Sığırların çektiği iki tekerlekli ve yüksek araba/kağnı.

Özden: Adığelerde soylulara, Dağıstanlılarda toprak sahibi köylülere verilen isim.

Papa : Gürcülerde darıdan yapılan, üstüne kızgın yağ dökülüp ayran ya da yoğurtla yenilen bir yemek.

Panhypersebastos: Abhazya prenslerinin Bizans'a tâbiyetlerini gösteren unvân.

Paskha: Abazalarda ev.

P'aste: Kabardey ve Çerkeslerde darıdan yapılan ve adını Cenevizlilerden kalma "pasta" kelimesinden alan bir yemek.

Patronqmoba (Latince *patronus* = efendi ve Gürcüce *qma* = serf/köleden): Gürcü feodalitesi.

Patsxa : Abazalarda mutfak amaçlı kullanılan çıtalarla örülü kulübe.

Pax Mongolica: Moğollar tarafından 13. ve 14. yüzyıllarda fethedilen Avrasya topraklarında yaşayanların sosyal, kültürel ve iktisadî hayatını etkilemiş olan istikrar.

****Pençik resmi***: Köle ticaretinde köle başına 256 Kefevî akça olarak alınan vergi.

Pethyhorcy (Beşdağ) ***Kozak Alayı***: Lehistan Kralı II. Sigismund August tarafından ülkesine sığınan Çerkeslerden teşkil edilen atlı birlik.

Pheç'ıç: Kabardey ve Çerkeslerde müzikte kullanılan bir tempo aleti.

Pheıaş/Pheıeşe : (= Ahşap alet) Adığe ve Kabardeyler sabana verilen isim.

Plemuşi: Gürcülerde bir tatlı.

Provintsii: (Rus.) Rusya'da idarî bölge/il.

Psıhalıve : (= Suda haşlanan) Adığelerde bir tür mantı.

Pşefabe (Os. Peşgah, Pişköv): Pşıların ikâmet ettiği, boyların baş şehri sayılabilecek köyler.

Pşı: Kabardey ve Adığelerde prensler.

Pşıtl: Kabardey ve Adığelerde kısıtlı mülkiyet ve aile haklarına sahip köleler.

Puri: Gürcülerde bir ekmek türü.

Qma: Gürcülerde köleler.

Rah-dâr: Safevîlerde kale kapılarında, nehir, dere ve çayların geçit yerlerinde ve yollarda vergi toplayan görevli.

Rahdâr-hâne: Safevîlerde gümrük noktaları.

Rahdarî: Safevîlerde ve Azerbaycan hanlıklarında ticaretten alınan gümrük vergisi.

Rayat: Dağıstanlılarda bağımlı köylüler.

****Rençber sefînesi***: Mirî için taşımacılıkta kullanılan özel kişilere ait karamürsel tipi gemi.

****Resm-i âsiyâb*** (= Değirmen vergisi): Su ve yel ile dönen ve yıl boyu çalışan değirmenlerden 60 akça, altı ay çalışan değirmenlerden 30 akça olarak alınan vergi.

****Resm-i çift***: En az bir çift (60-150 dönüm) miktarındaki araziyi eken Müslüman köylülerden her yıl mart ayında tahsil edilen 50 akça tutarındaki arazi vergisi.

****Resm-i gümrük***: Ülkeye, şehirlere, iskelelere dışarıdan gelen ya da buralardan dışarıya giden mallardan alınan vergi.

**Resm-i kantariye :*

**Resm-i kevvâre* (= Kovan vergisi): Her kovandan iki akça olarak tahsil edilen vergi.

**Resm-i mâhî*: Denizde ve tatlı sularda tutulan balıktan alınan vergi.

**Resm-i tapu*: Mirî topraklar üzerinde yapılan binalardan ve koru, harman yeri gibi tarım yapılmayan yerlere karşılı kalınan maktû ve peşin vergi.

Rong : Osetlerde baldan yapılan bir içki.

Ruslar ve Kozakların Kafkasya'daki Yol Haritaları ve Çerkeslerin Yurtlarından Sürülmesi: Kafkasya Ordusu Kurmay Başkanı General Dimitri Milyutin'in 1857'de hazırladığı, Dağlıların Kuzey Kafkasya'dan sürülmesini öngören plan.

**Sâ*: 1000 dirheme eşit bir ağırlık ölçüsü birimi.

Sa-Eristavo (= Eristavlık): Gürcü feodalitesinde bir eyâletin prensliği ve ırsî valiliği. Bizans'taki *strategos* ya da Batı feodalitesindeki *dukalığın* karşılığı.

Saban Toy : Karaçay-Malkarlarda tarla işlerine başlamadan önce yapılan eğlence.

Sadzebelay : Gürcülerde tavuk didilerek yapılan bir yemek.

Sakartvelo: Gürcülerin ülkelerine verdiği ad.

Saklia: Dağıstan'da korunaklı taş evler.

**Salyâne-i ümerâ-i Çerâkise*: Kefe, Azak ve Taman gümrüklerinden Osmanlı Devleti hizmetindeki Abaza ve Çerkes beylerine yapılan ödemeler.

Samurlular/Samûriler: Samur nehri kıyısında yaşadıkları için Lezgilere verilen ad.

**Sapo*: Tuz için kullanılan ve 16 *keylçe* = 410 kg. tutan Osmanlı ağırlık birimi.

Sav leg (= Siyah adam): Osetlerde köleler.

Savdacer: Osetçe tüccar, Farsça sevdager (= tüccar) kelimesinden.

Savdagar-Sevdigar: Dağıstan dillerinde tüccar, Farsça sevdager (= tüccar) kelimesinden.

Savdager: Kabardeyce tüccar, Farsça sevdager (= tüccar) kelimesinden.

**Sayyâdan-ı mâhî*: Azak'ta faaliyet gösteren Müslüman balıkçılar.

Sazandar: Gürcü kral ve soylularının saraylarında saz, kemençe, def gibi çalgılarla şarka has ezgileri çalan sazende.

Sepetsuli: Gürcü kraliyet ailesi.

Simiscasa: (İt.) Çerkes ve Kafkas halılarına 15. ve 16. yüzyılda İtalya'da verilen isim.

Sovdagari: Gürcüce tüccar, Farsça sevdager (= tüccar) kelimesinden.

Sovdegar: Çeçen ve İnguş dilinde tüccar, Farsça sevdager (= tüccar) kelimesinden.

Stanitsa: (Rus.) Ağaç kütükleri, kamış veya kilden yapılan evlerden oluşan büyük Kozak köyleri.

Starşina: (Rus.) Köy yöneticisi, muhtar. Rusların 1799'da Çerkes kabîlelerinde kurdukları halk meclislerini yöneten ve kabile tarafından seçilen yönetici.

**Sultanîye*: Revân'da basılan tarnı 48, yarımı 24 ve çeyreği 12 akça değerinde olan gümüş Osmanlı parası.

Sutkur: Dargılar tarafından kendilerine verilen ad.

**Sunu*: Tahta çıkan her Kırım hanına Kabardey pşılarınca gönderilen 300 kadın ve erkek köle.

**Suvan*: Osmanlı belgelerinde Yukarı Svanetya.

Ş'ıhafı (= Çalışma yardımı): Kabardey ve Çerkeslerde ürünün biçilmesi, toplanması, demetlenmesi, tanelerin kabuk ve saplarından ayrılması için hasat zamanlarında yapılan işbirliği.

Şıhu : Adığelerde iğdiş edilmiş atlara verilen isim.

Şagukhat: Kabardey ve Çerkeslerde meyve bahçelerinde yapılan meyve üretimi.

**Şamhal*: Gazi Kumuk hükümdârlarına verilen ad. Osmanlı kaynaklarında *Şamhal* veya *Ulu Şamhal* olarak geçer.

Şaşka: Kabzası ağaçtan yapılmış, 110-120 cm. uzunluğundaki, ucu üçgen şeklinde kılıç.

**Şavşadistan*: Osmanlı terminolojisinde bugünkü Artvin'in Borçka, Muratlı ilçeleri ile Şavşat ilçesinin batısı ve Acaristan Özerk Cumhuriyeti'nin güneyine verilen ad.

**Şayka*: Altı düz ve enli, 13-25 m. uzunluğunda, 20-50 kişi alabilen bir gemi türü.

**Şefâke*: Osmanlılar tarafından Khigak Çerkes boyu için kullanılan isim.

**Şehtiye*: Brik (bkz.) türünden, küçükleri iki, büyükleri üç direkli, mürettebatı 200 kişiye kadar çıkan bir gemi türü.

**Şerbaf*: Gence'de üretilen ince ipek türü.

Şha: (bkz. *Baş*)

Şhag: Küçük ve Büyük Kabardeyler ile Besleneyler.

Şıble: Kabardey ve Çerkeslerde gök gürültüsü, şimşek ve yağmur tanrısı.

Şıç'epsine: Çerkeslerde dört telli, yaylı bir çalgı.

Şıpsı/Sizbal: Tavuk ve cevizin havanda dövülüp hardal ve tuzla karıştırılması ile yapılan sosla yapılan bir yemek/Çerkes tavuğu.

Şila Barlules: Akuşalarda *Şila Holate*'ye (bkz.) bağlı görev yapan ve verilen cezaları uygulayan kişiler.

Şila Holate: Akuşalarda idarî işleri denilen dört kişi yürüten, bulundukları bölgenin hâkimi olan kişiler

Şogen: Kabardey ve Çerkeslerde papaza verilen, Gürcüce "siyah elbise giyen" anlamındaki "şavigan" sözünden gelen isim.

Şoti: Gürcülerde bir ekmek türü.

Tabasaran Şah: Tabasaran hükümdârlarına verilen adlardan biri.

**Talyancıyân-ı mâhî*: Azak'ta faaliyet gösteren Hıristiyan dalyancılar.

**Tamga resmi :*

**Tamga-yı siyah:* At pazarında satılan her attan on iki akça olarak alınan vergi.

**Tamga-yı üserâ*: Köle ticaretinden alınan vergi.

Tanuter: Kafkasya Ermenilerinde köy yöneticisi/muhtar.

***Tatar arabası**: Öküzlerin çektiği, 500-600 okka mal taşıyan iki tekerlekli araba.

***Tatar Güzergâhı**: Kefe ve Azak'tan başlayıp Ukrayna bozkırını aşarak Kiev'e, oradan Moskova'ya ulaşan kervanların geçtiği ticaret yolu.

Tav Til (= Dağ dili): Karaçay-Malkarların konuştuğu Kıpçak Türkçesi lehçesi.

Tavadi: Gürcü feodal düzeninde büyük soylular/prensler.

Tavca (=Dağca): Karaçay-Malkarların konuştuğu Kıpçak Türkçesi lehçesi.

Tavlı: Karaçay-Malkarların kendilerine verdiği adlardan biri.

Tayp: Çeçen ve İnguşlarda soy/boy.

Tekhoqotle: Adığelerde özgür köylüler.

Thağaleg: Kabardey ve Çerkeslerde bolluk, verimlilik, tarım tanrısı, çiftçilerin koruyucusu.

Thamate: Kabardey ve Çerkes kabilelerinde medenî hukukla ilgili işlere bakan dürüstlüğü ve bilgeliği ile tanınan saygın kişi.

Tıjın bğıruph : Adığelerde deriden yapılmış, gümüşle süslenmiş kemer.

Tışa: Rusya çarları tarafından 15.-17. yüzyıllarda Kırım Hanlığı'na gönderilen harac.

Tiyul: Safevî Devleti'nde çeşitli hizmetlere karşılık tahsis edilen, Osmanlı'daki tımarın muadili olan arazi.

Tlakotle: Kabardeylerde çok soylu vorklar.

Tlakvue: Kabardeylerde boy.

Tlepş: Kabardey ve Çerkeslerde demir ve ateş tanrısı, demircilerin koruyucusu.

Tlil vasa : Adığelerde kan davası.

*** Tombaz**: Nakliyede kullanılan, altı düz, kürekli bir çeşit kayık.

Tone: Gürcistan'da ekmek pişirmekte kullanılan toprak fırın.

Tonluk: Şâh tarafından Gazi Kumuk şamhalı (30 tümen) ve Haytak usmisine verilen (500 tümen) yıllık tahsisat.

***Top**: 1. Katlanmış ya da sarılmış kumaş. Kefe'de 1 top bez 20 zira' idi. 1750'lerde topta 300-400 okka keten kumaş ya da 56-58 parça bez vardı. 2. Çerkeslerde takasla yapılan ticarette bir ölçü birimi. Bir kadın ya da erkek elbisesi çıkacak kadar kumaş.

***Trabzon Gümrük Mukâtaası**: Espiye'den Gönye'ye kadar Güneydoğu Karadeniz'deki birçok iskeleyi vergilendiren ve Trabzon Gümrüğü ile Trabzon şehri ihtisab, dellâliye ve şemhâne gelirlerinden meydana gelen mukâtaa. Kafkasya'daki çeşitli Osmanlı kaleleri ile askerleri ve görevlilerinin masraf, ücret ve ihtiyaçlarını karşılıyordu.

Tsağar: Osetlerde köleler.

Tsargasat: Osetlerde soylular.

Tskhentartsani: Gürcülerde atlı muharipler.

Tsü (= öküz): Çerkeslerde takasla yapılan ticarette bir ölçü birimi. Bir tüfek 16 öküz değerindeydi. Bir tsü, altı *topa* (bkz.) eşitti. Bu ödeme tarım ve süt ürünleri ya da evlerde imâl edilen mallarla da yapılabilirdi.

Tuçan: Adığece dükkân.

Tukum: 1. Çeçen ve İnguşlarda kabile. 2. Çartala halkını teşkil eden boylar/aşiretler.

****Tulum***: Tereyağı, peynir, bal taşımak için kullanılan, önü yarılmadan bütün olarak yüzülmüş hayvan derisi. 16. yüzyılda bir tulum bal 1,5 kantara (84, 6 kg.),1 tulum tereyağı 5 kantara (282 kg.), 18. yüzyılda bir tulum peynir 35-40 (44, 8-51,2 kg.) okkaya eşitti.

Tuma: Kabardey pşılarının anneleri soylu olmayan çocukları.

Tutuşuu-dırga *:* Karaçay-Malkarlarda güreş.

****Tüccar sefînesi***: Mirî için taşımacılıkta kullanılan özel kişilere ait karamürsel tipi gemi.

Tüken: Karaçay-Malkar dilinde dükkân.

Uezd: (Rus.) Rusya'da idarî bölge/kaza.

Ughbug: Kübecilerin kendilerine verdiği isim.

****Ulak***: Devlet tarafından bir yerden bir yere gönderilen seri haberci, postacı.

****Ulu Şamhal***: Osmanlıların Gazi Kumuk Avar hükümdârlarına verdiği isim.

Unatle: Adığelerde köleler.

****Unitor Kardeşler***: Dominiken tarikatının Ermeni dalı olan ve *Fratres Unitores* (Erm. *Unitork*) denilen Katolik keşişler tarafından Nahçıvan'da kurulan tarikât.

Usmi: Haytak hükümdârlarına verilen ad.

Ustabaşı: Azerbaycan hanlıklarında loncaların başkanı.

Uzden: Çeçenlerde toprak sahibi köylüler.

****Üstüaçık***: Nakliyede kullanılan bir dümenci ve 8 kürekçisi bulunan gemi.

Vadçarni: Gürcülerde tüccarlar.

Vakıf: Safevî Devleti'nde dinî ve sosyal hizmet amaçlı kurumlara tahsis edilmiş arazi.

Vezdan: Osetlerde soylular.

****Vilâyet-i Açıkbaş***: Osmanlı kaynaklarında İmeret'e verilen isim.

Vork: Kabardeylerde soylular.

Voyvoda: 1. Rusya'da vali 2. Rusya'da kale komutanı.

Vuig *:* Adığelerde hafif tempolu dans müziği.

Vuneut: Kabardeylerde hiç bir hakka sahip olmayan çalıştıkları toprağa bağlı köleler.

Wuc: Kabardey ve Adığelerde belli günler ve olaylar karşısında düzenlenen törensel dans gösterisi.

Wut'ne: Adığe ve Kabardeylerde ev.

Yadataş *:* Çeçenlerde toplum hayatını düzenleyen, uyulması zorunlu gelenekler.

Yarım Şamhal: Gazi Kumuk şamhalının yardımcısı.

Yasak: Kabardey, Çerkes ve diğer Kuzey Kafkasyalı köylülerin, soylulara tahıl, sığır, kuru ot ve odun olarak verdikleri bir vergi.

Yürt dâ *:* Çeçen köylerinde muhtar.

Yürt qhanuoy: Çeçen köylerinde ihtiyar heyeti.

***Yüzbaşı:** Kuzeybatı Kafkasya'daki Osmanlı şehirlerinde *cemaat*in (bkz.) kendi aralarından seçtikleri ve cemaatin iç işleri ile ilgilenen yetkili.

Zekue: Yağma akınları.

Zeuç (=Meclis): Kabardey ve Çerkeslerde toplumu ilgilendiren konularda yapılan toplantı.

Zırhgiran: Kübecilere verilen Farsça "Zırh yapan" anlamına gelen isim.

Zikhi: Antik Yunan kaynaklarında Çerkeslere verilen isim.

EK - 2

Osmanlı Padişahları

II. Mehmed (1451-1481)
II. Bayezid (1481-1512)
I. Selim (1512-1520)
I. Süleyman (1520-1566)
II. Selim (1566-1574)
III. Murad (1574-1595)
III. Mehmed (1595-1603)
I. Ahmed (1603-1617)
I. Mustafa (1617-1618, 1622-1623)
II. Osman (1618-1622)
IV. Murad (1623-1640)
İbrâhim (1640-1648)
IV. Mehmed (1648-1687)
II. Süleyman (1687-1691)
II. Ahmed (1691-1695)
II. Mustafa (1695-1703)
III. Ahmed (1703-1730)
I. Mahmud (1730-1754)
III. Osman (1754-1757)
III. Mustafa (1757-1774)
I. Abdülhamid (1774-1789)
III. Selim (1789-1807)
IV. Mustafa (1807-1808)
II. Mahmud (1808-1839)

İRAN ŞAHLARI

Safevî Hânedânı

I. İsmail (1501-1524)
I.Tahmâsb (1524-1576)
II. İsmail (1576-1577)
Muhammed Hudâ-Bende (1577-1587)
I. Abbâs (1587-1629)
I. Safî (1629-1642)
II. Abbâs (1642-1666)
II. Safî (1666-1694)
Hüseyin (1694-1722)
II. Tahmâsb (1722-1732)
III. Abbâs (1732-1736)

Avşar Hânedânı

Nâdir Şâh (1736-1747)
Âdil Şâh (1747-1748)
İbrâhim Şâh (1748-1749)
Şahruh Şâh (1749)

Zend Hânedânı

Kerim Han Zend (1749-1779)
Ebü'l-Feth Han Zend (1779)
Muhammed Ali Han Zend (1779)
Sâdık Han Zend (1779-1781)
Ali Murad Han Zend (1782-1785)
Câfer Han Zend (1785-1789)
Lutf Ali Han Zend (1789-1794)

Kaçar Hânedânı

Ağa Muhammed Şâh (1794-1797)
Feth Ali Şâh (1797-1834)

KIRIM HANLARI

Cengiz/Giray Hânedânı

I. Hacı Giray (1456-1466,1456-1466)
Haydar Giray (1456)

Nur-Devlet Giray (1466-1467, 1476-1478)
I. Mengli Giray (1467-1474, 1475-1476, 1478-1514)
I. Mehmed Giray (1514-1523)
I. Gâzi Giray (1523-1524)
I. Saadet Giray (1524-1532)
I. İslâm Giray (1532)
I. Sâhib Giray (1532-1551)
I. Devlet Giray (1551-1577)
II. Mehmed Giray (1577-1584)
II. İslâm Giray (1584-1588)
II. Gâzi Giray (1588-1596, 1596-1608)
I. Feth Giray (1596)
Toktamış Giray (1608)
I. Selâmet Giray (1608-1610)
III. Mehmed Giray (1610, 1623-1624, 1624-1628)
Canbek Giray (1610-1623, 1624, 1628-1635)
İnâyet Giray (1635-1637)
I. Bahadır Giray (1637-1641)
IV. Mehmed Giray (1641-1644, 1654-1667)
III. İslâm Giray (1644-1654)
Âdil Giray (1667-1671)
I. Selim Giray (1671-1678, 1684-1691, 1692-1699, 1702-1704)
Murad Giray (1678-1683)
II. Hacı Giray (1683-1684)
II. Saadet Giray (1691)
Safâ Giray (1691-1692)
II. Devlet Giray (1699-1702, 1708-1713)
III. Gâzi Giray (1704-1707)
I. Kaplan Giray (1707-1708, 1713-1716, 1730-1736)
III. Devlet Giray (1716)
III. Saadet Giray (1716-1724)
II. Mengli Giray (1724-1730, 1737-1739)
II. Feth Giray (1736-1737)
II. Selâmet Giray (1739-1743)
II. Selim Giray (1743-1748)
Arslan Giray (1748-1755, 1767)
Halim Giray (1755-1758)

Kırım Giray (1758-1764, 1768-1769)
III. Selim Giray (1764-1767,1770-1771, 1777-1778)
Maksûd Giray (1767-1768, 1771-1772)
IV. Devlet Giray (1769-1770, 1775-1777)
II. Kaplan Giray (1770)
II. Sâhib Giray (1772-1775)
Şahin Giray (1777, 1778-1782, 1783)
II. Bahadır Giray (1782-1783)

MOSKOVA BÜYÜK DÜKALARI-RUSYA ÇARLARI-RUSYA İMPARATORLARI

Rurik Hânedânı

II. Vasiliy (1425-1462)
III. İvan (1462-1505)
III. Vasiliy (1505-1533)

Rusya Çarları

IV. İvan (1533-1584)
I. Fedor (1584-1598)

Karışıklık Dönemi

Boris Godunov (1598-1605)
II. Fedor (1605)
II. Dimitri-Düzmece Dimitri(1605-1606)
IV. Vasiliy (1606-1612)

Romanov Hânedânı

I. Mihail (1613-1645)
Aleksey (1645-1676)
III. Fedor (1676-1682)
V. İvan (1682-1689, I. Petro ile müşterek)

Rusya İmparatorları

I. Petro (1682-1725)
I. Yekaterina (1725-1727)
II. Petro (1727-1730)
Anna (1730-1740)
IV. İvan (1740-1741)
Yelizaveta (1741-1762)

Romanov Holstein-Gottorp Hânedânı

III. Petro (1762)
II. Yekaterina (1762-1796)
I. Pavel (1796-1801)
I. Aleksandr (1801-1825)
I. Nikolay (1825-1855)

KABARDEY BÜYÜK PRENSLERİ

İnal Hânedânı

İnal Tigin (1427-1456)
Tobıl (1453-1465)
I. Jankhot (1465-1483)
Enarmas (1483-1498)
Beslan (1498-1525)
Aydar (1525-1540)
I. Kaytuk (1540-1554)
Temruko (1554-1570)
Şapşoko (1570-1577)
Kambulat (1577-1589)
I. Arslanbek (1589)
II. Kaytuk (1589-1616)
Kudenet (1616-1624)
Alıcıko Şogenuko (1624-1653)
Hatohşoko (1653-1672)
I. Misost (1672 -1695)
Kurgoko (1695-1712)
İslâm (1712-1732)
Tatarhan (1732-1736)
II. Arslanbek (1736-1746)
Batoko Cambulat (1746-1748)
Bemet Kurgoko (1748-1762)
Kazi Hatohşoko (1762-1773)
II. Jankhot (1773–1785)
II. Misost (1785–1793)

1793-1809 arasında Büyük Prens seçilemedi

Kosok (1809-1822)

KARTLİ KRALLARI

Bagrationi Hânedânı

VI. Bagrat (1466-1478)
II. Aleksandr (1478)
Konstantin (1478-1505)
X. David (1505-1524)
IX. Giorgi (1524-1534)
I. Luarsab (1534-1558)
I. Simon (1558-1569, 1578-1600)
XI. David (1569-1578)
X. Giorgi (1600-1605)
II. Luarsab (1605-1615)
VII. Bagrat/Bagrat Han (1615-1619)
II. Simon (1619-1630)

Kahet işgâli (1630-1634)

Rostom/Keyhüsrev Han (1634-1658)
V. Vahtang/I. Şâhnevaz Han (1658-1676)
XI. Giorgi/II. Şâhnevaz Han (1676-1688, 1692-1695, 1703-1709)
I. Erekle/Nazar Ali Han (1688-1692, 1695-1703)
Levan/Şâh Kulu Han (1709)
Keyhüsrev/Hüsrev Han (1709-1711)

Saltanat fasılası (1711-1714)

İese/Ali Kulu Han (1714-1716,1723-1727)
VI. Vahtang/Hüseyin Kulu Han (1716-1723)

Osmanlı (1723-1735) ve İran (1735-1744) Yönetimi

I. Taymuraz (1744-1762)

KAHET KRALLARI

Bagrationi Hânedânı

I. Giorgi (1465-1476)
I. Aleksandr (1476-1511)
II. Giorgi (1511-1513)
Kartli İşgâli (1513-1520)
Levan (1520-1574)

II. Aleksandr (1574-1602, 1602-1605)
I. David (1602)
I. Konstantin (1605)
I. Taymuraz (1605-1614, 1615-1616, 1623-1633, 1636-1648)

Safevî işgâli (1616-1623, 1632-1634, 1656-1664)

Rostom/Keyhüsrev (1648-1656)
Arçil/Şâh Nazar Han (1664-1675)
I. Erekle/Nazar Ali Han (1675-1703)
II. Davit/İmam Kulu Han (1703-1722)
II. Konstantin/Mahmud Kulu Han (1722-1732)
I. Taymuraz (1732-1744)
II. Erekle (1744-1762)

KARTLİ-KAHET KRALLARI

Bagrationi Hânedânı

II. Erekle (1762-1798)
XII. Giorgi (1798-1800)
David (naip, 1800-1801)

İMERET KRALLARI

Bagrationi Hânedânı

II. Bagrat (1463-1478)
II. Aleksandr (1478-1510)
III. Bagrat (1510-1565)
II. Giorgi (1565-1585)
III. Konstantin (1585-1586)
I. Levan (1586-1589)
IV. Bagrat (1589-1590)
Rostom (1590-1605)
III. Giorgi (1605-1639)
III. Aleksandr (1639-1660, 1661, 1664-1668, 1668-1678, 1678-1681)
Vahtang Çaçanaşvili (1660-1661, 1668)
Arçil (1661-1663, 1678-1679, 1689-1691, 1695-1696, 1698)
Dimitri (1663-1664, Gürel Dadyanı),
IV. Giorgi (1681-1683, Gürel Dadyanı)

IV. Aleksandr (1683-1689, 1691-1695)
V. Giorgi (1696-1698)
Simon (1698-1701)
Mamia (1701-1702, 1711-1712, 1713-1714, Gürel Dadyanı)
VI. Giorgi (1702-1711, 1712-1713, 1714-1720)
VII. Giorgi (1720, Gürel Dadyanı)
V. Aleksandr (1720-1741, 1741-1752)
VIII. Giorgi (1741, 1752)
I. Solomon (1752-1766, 1768-1784)
Taymuraz (1766-1768)
II. Davit (1784-1789)
II. Solomon (1789-1810)

EÇMİADZİN ERMENİ ORTODOKS KİLİSESİ KATOĞİGOSLARI

III. Sarkis (1484–1515)
II. Zaharya (1515–1520)
IV. Sarkis (1520–1536)
XI. Kevork (1536–1545)
Stephanos (1545–1567)
Mikael (1567–1576)
XII. Kevork (1576–1590)
IV. Davit (1590–1629)
III. Movses (1629–1632)
I. Filippos (1633–1655)
IV. Hakop (1655–1680)
I. Eghiazar (1681–1691)
I. Nahapet (1691–1705)
I. Agheksandr (1706–1714)
Asdvadzadur (1715–1725)
II. Karapet (1725–1729)
II. Abraham (1730–1734)
III. Abraham (1734–1737)
I. Gazar (1737–1751)
I. Minas (1751–1753)
II. Agheksandr (1753–1755)
V. Sahak (1755, seçildi ancak takdis edilmedi)

1755-1759 boş
V. Hakop (1759–1763)
Simeon (1763–1780)
I. Ğugas (1780–1799)
Hovsep (1800-1801)
V. Davit (1801–1807)
II. Daniel (1802–1808)
Yeprem (1809–1830)

AGVANK/GANDZASAR ERMENİ ORTODOKS KİLİSESİ KATOĞİGOSLARI

V. Stepanos (1476-1478)
IV. Nerses (1478-1481)
I. Şemun (1481)
Arakel (1481-1497)
II. Mateos (1497-1515)
Aristakes (1515-1554)
I. Sarkis (1554-1559)
II. Kevork (1559-1571)
II. Bedros (1571-1573)
VIII. Davit (1573)
Filippos (1573-1574)
VIII. Hovannes (1574-1584)
IX. Davit (1584)
II. Anastas (1585-1586)
II. Şemun (1586-1611)
Melikset (1611-1616)
IX. Hovannes (1632–1634)
III. Kevork (1634–1653)
III. Bedros (1653–1675)
VI. Simeon (1675–1701)
II. Eremya (1676–1701)
Esayi (1702–1728)
V. Nerses (1728–1763)
İsrayel (1763–1765)
X. Hovannes (1763–1786)
V. Simeon (1794-1810)
II. Sarkis (1810-1815/1828)

GÜRCÜ ORTODOKS KİLİSESİ PATRİKLERİ

IV. Davit (1466–1479)
Evagre (1480–1492, 1500-1503)
II. Abraham (1492–1497)
I. Efrem (1497–1500)
II. Doroteoz (1503–1510, 1511-1516)
Dionise (1510–1511)
IV. Basil (1517–1528)
Malahi (1528–1538)
II. Melkisedek (Bagrationi) (1538–1541)
Germanos (1541–1547)
V. Simeon (1547–1550)
I. Zebede (1550–1557)
I. Domenti (1557–1562)
IV. Nikoloz (1562–1584)
V. Nikoloz (1584–1591)
III. Doriteoz (1592–1599)
II. Domenti (1599–1603)
II. Zebede (1603–1610)
VI. Ioan (1610–1613)
I. Kristefore (1613–1622)
Zakariya (1623–1630)
I. Evdemoz (1630–1638)
II. Kristefore (1638–1660)
II. Domenti (1660–1675)
VI. Nikoloz (1675–1676)
VI. Nikoloz (1676–1687, 1691-1695)
VII. Ioan (1687–1691, 1696-1700)
II. Evdemoz (1700–1703)
III. Domenti (1704–1725, 1739-1741)
Besaryon (1725–1737)
Kiril (1737–1739)
VII. Nikoloz (1742–1744)
I. Antoni (1744– Aralık 1755, 1764-Mart 1788)
Yoseb (Aralık 1755–1764)
II. Antoni (Mart 1788–1811)

Rus Ortodoks Kilisesi'ne Bağlı Gürcistan Eksarhlığı

Metropolit Varlam (1811–1817)
Metropolit Teopilah (1817–1821)
Metropolit Iona (1821–1834)

KAFKASYA ve TRANS-KAFKASYA'DAKİ RUS YÖNETİCİLERİ

Prens Grigori Aleksandroviç Potemkin (Novorosiysk, Azak ve Astarhan Genel Valisi, 1776-1783)
Prens Pavel Sergeyeviç Potemkin (Kafkas Hattı Komutanı, 1783-1797)
Kont İvan Vasilyeviç Gudoviç (Kafkas Hattı Komutanı, 1797-1799, Baş Yönetici, 1806-1809)
Karl Fedoroviç Knorring (Kafkas Hattı Komutanı,1799-1802)
Prens Pavel Dimitriyeviç Tsitsianov (Baş Yönetici, 1802-1806)
Aleksanr Petroviç Tormasov (Baş Yönetici, 1809-1811)
Marki Filip Yosipoviç Paulucci (Baş Yönetici, 1811-1812)
Nikolay Fedoroviç Rteşçeyev (Baş Yönetici, 1812-1816)
Aleysey Petroviç Yermolov (Baş Yönetici, 1816-1827)
Kont İvan Fedoroviç Paskiyeviç (1827-1831)

EK - 3

Kafkasya Halklarına Mensup Padişah Anaları[2]

Ayşe Hafsa Vâlide Sultan
(*Kabardey*, Yavuz Sultan Selim'in eşi, Kânunî Sultan Süleyman'm annesi)

Vâlide Sultan[3]
(*Abaza*, Sultan III. Mehmed'in eşi, Sultan I. Mustafa'nın annesi)

Hatice Turhan Valide Sultan[4]
(*Çerkes*, Sultan İbrâhim'in eşi, Sultan IV. Mehmed'in annesi)

Sâliha Sebkatî Vâlide Sultan
(*Gürcü*, Sultan II. Mustafa'nın eşi; Sultan I. Mahmud'un annesi)

Emine Mihr-i Şâh Kadın
(*Çerkes*, Sultan III. Ahmed'in eşi, Sultan III. Mustafa'nın annesi)

Mihr-i Şâh Vâlide Sultan
(*Gürcü*, Sultan III. Mustafa'nın eşi, Sultan III. Selim'in annesi)

---

[2] Ayşe Hafsa, Hatice Turhan ve Nakş-ı Dil vâlide sultanlar kendilerinden sonra gelen bütün Osmanlı hânedânı mensuplarının babaanneleridir.

[3] İsmi tam olarak bilinmemektedir.

[4] Doğu seyahatinden dönerken 1668'de İstanbul'a uğrayan Fransız tüccar ve seyyah Jean-Baptiste Tavernier *"bugün hüküm süren IV. Mehmed, Sultan İbrâhim ile bir Çerkes kadının oğludur"* diye yazmaktadır. [Jean-Baptiste Tavernier, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, (çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2010, 145.]

Ayşe Sîneperver Vâlide Sultan
(*Çerkes*, Sultan I. Abdülhamid'in eşi, Sultan IV. Mustafa'nın annesi)

Nakş-ı Dil Vâlide Sultan
(*Çerkes*, Sultan I. Abdülhamid'in eşi, Sultan II. Mahmud'un annesi)

Bezm-i Âlem Vâlide Sultan
(*Gürcü*, Sultan II. Mahmud'un eşi, Sultan Abdülmecid'in annesi)

Pertevniyâl Vâlide Sultan
(*Şapsığ*, Sultan II. Mahmud'un eşi, Sultan Abdülaziz'in annesi)

Şefkefzâ Vâlide Sultan
(*Çerkes*, Sultan Abdülmecid'in eşi, Sultan V. Murad'ın annesi)

Tir-i Müjgân Kadınefendi
(*Şapsığ*, Sultan Abdülmecid'in eşi, Sultan II. Abdülhamid'in annesi)

Rahîme Perestû Vâlide Sultan
(*Ubıh*, Sultan Abdülmecid'in eşi, Sultan II. Abdülhamid'in analığı)

Gülcemâl Kadınefendi
(*Çerkes*, Sultan Abdülmecid'in eşi, Sultan V. Mehmed'in annesi)

Gülistû Kadınefendi
(*Çerkes*, Sultan Abdülmecid'in eşi, Sultan VI. Mehmed'in annesi)

EK - 4

Kafkasya Halklarına Mensup Sadrâzamlar

Özdemiroğlu Osman Paşa
(*Kabardey*, 28 Temmuz 1584- 30 Ekim 1585)

Dâmad Halil Paşa
(*Ermeni*, 17 Kasım 1616-18 Ocak 1619, 1 Aralık 1626-6 Nisan 1628)

Hadım Mehmed Paşa
(*Gürcü*, 21 Eylül 1621-5 Şubat 1623)

Çerkes Mehmed Paşa
(*Çerkes*, 3 Nisan 1624-28 Ocak 1625)

Dâmad Melek Ahmed Paşa
(*Abaza*, 5 Ağustos 1650-21 Ağustos 1651)

Dâmad Siyavuş Paşa
(*Abaza*, 21 Ağustos 1651-27 Eylül 1651, 5 Mart 1656-25 Nisan 1656)

Gürcü Mehmed Paşa
(*Gürcü*, 27 Eylül 1651-20 Haziran 1652)

Bıyıklı Koca Derviş Mehmed Paşa
(*Çerkes*, 21 Mart 1653-28 Ekim 1654)

Dâmad İbşir Mustafa Paşa
(*Abaza*, 28 Ağustos 1654-11 Mayıs 1655)

Ermeni Süleyman Paşa
(*Ermeni*, 19 Ağustos 1655-28 Şubat 1656)

Abaza Siyavuş Paşa
(*Abaza*, 23 Eylül 1687-2 Mart 1688)

Ağa Yusuf Paşa
(*Gürcü*, 20 Kasım 1711-12 Kasım 1712)

Silâhdar Köle Süleyman Paşa
(*Abaza*, 21 1712- 6 Nisan 1713)

Gürcü Ağa İsmail Paşa
(*Gürcü*, 12 Temmuz 1735-9 Ocak 1736)

Yirmisekizçelebizâde Mehmed Said Paşa
(*Gürcü*, 25 Ekim 1755-1 Nisan 1756)

Hazînedar Şahin Ali Paşa
(*Gürcü*, 31 Mart 1785- 24 Ocak 1786)

Koca Yusuf Paşa
(*Gürcü*, 24 Ocak 1786-7 Haziran 1789, 27 Şubat 1791-4 Mayıs 1792)

Kethudâ Meyyit/Cenâze Hasan Paşa
(*Çerkes*, 7 Haziran 1789-3 Aralık 1789)

Cezayirli Palabıyık Gazi Hasan Paşa
(*Çerkes*, 3 Aralık 1789-30 Mart 1790)

Kör Yusuf Ziyaeddin Paşa
(*Gürcü*, 30 Ağustos 1798-24 Nisan 1805, 1 Ocak 1809-10 Nisan 1811)

Hurşid Ahmed Paşa
(*Gürcü*, 5 Eylül 1812-1 Nisan 1815)

Reşid Mehmed Paşa
(*Gürcü*, 28 Ocak 1829- 18 Şubat 1833)

Koca Hüsrev Mehmed Paşa
(*Abaza*, 2 Temmuz 1839- 8 Haziran 1840)

Mahmud Nedim Paşa
(*Gürcü*, 7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872, 26 Ağustos 1875-12 Mayıs 1876)

Şirvânîzâde Mehmed Rüşdî Paşa
(*Şirvân Türklerinden*, 15 Nisan 1873- 13 Şubat 1874)

Ahmed Hamdi Paşa
(*Abaza*, 11 Ocak 1878-4 Şubat 1878)

Tunuslu Hayrüddin Paşa
(*Çerkes*, 4 Aralık 1878-29 Temmuz 1879)

Mahmud Şevket Paşa
(*Çeçen*, 23 Ocak 1913-11 Haziran 1913)

Sâlih Hulûsî Paşa

(*Çerkes*, 8 Mart 1920- 5 Nisan 1920)

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

A) Başbakanlık Osmanlı Arşivi

a) Mühimme Defterleri

1553-1905 yılları arasında Dîvân-ı Hümâyûn'da alınan kararların kayıtlarının yer aldığı 266 mühimme defterinde Kafkasya ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki siyasî, askerî ve iktisadî faaliyetleri ile ilgili pek çok hüküm bulunmaktadır.

3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560) Ankara 1993, *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1560).* Ankara 1994, *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564 -1565).* Ankara 1995, *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569).* Ankara 1997-1999, 9 (1569-1570), *12 Numaralı Mühimme Defteri (1570-1571),* 14 (1571), 16 (1571), 18 (1571-1572), 19 (1572-1573), 21 (1572), 22 (1573), 23 (1573-1574), 24 (1573-1574), 28 (1576), 29 (1576-1577), 30 (1577-1578), 32 (1577-1578), 34 (1578), 36 (1578-1579), 38 (1579-1580), 39 (1579-1580), 40 (1579), 41 (1579-1580), 42 (1579-1581), 44 (1580-1584) (Yay. M. Ali Ünal). *Mühimme Defteri 44.* İzmir 1995, 46 (1581-1582), 47 (1582), 49 (1583), *Sultan'ın Emir Defteri (51 Numaralı Mühimme Defteri).* (Haz. Hikmet Ülker), İstanbul 2003, 53 (1584-1585), 55 (1584-1585), 58 (1585), 60 (1585), 61 (1585-1586), 62 (1586-1587), 65 (1588-1589), 67 (1589-1591), 68 (1589-1590), 69 (1591-1592), 70 (1592-1593), 71 (1592-1593), 72 (1593-1594), 73 (1594-1595), 75 (1595-1596), 78 (1609-1610), 81 (1615-1616), *82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618) Özet-Transkripsiyon–İndeks ve Tıpkıbasım,* Ankara 2000, *83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/1626-1628) Özet-Transkripsiyon–İndeks ve Tıpkıbasım,* Ankara 2002, *85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042)/1630-1631-1632) Özet-Transkripsiyon-İndeks,* Ankara 2002, 89 (1642-1643), 90 (1646-1647), 92 (1656-1658), 111 (1698-1701), 114 (1702-1703), 115 (1706-1708), 123 (1715), 129 (1718-1720), 130 (1720-1722), 131 (1722-1723), 132 (1723-1725), 133 (1725-1726), 134 (1726-1727), 135 (1727-1728), 136 (1729-1730), 138 (1730-1732), 139 (1732-1733), 140 (1733-1735), 142 (1735-1737), 147 (1739-1741), 150 (1743-1744), 153 (1747-1748), 154 (1748-1750), 173 (1775-1776), 178 (1779-1787), 181 (1781-1783), 184 (1785-1787), 187 (1787-1791), 196 (1790-1791), 200 (1793-1794), 204 (1797-1798), 221 (1804), 241 (1822-1833).

b) Tapu Tahrir Defterleri

Kafkasya'da kurulan ve sınırları Kafkasya'ya taşan eyâletlere ait tahrir defterlerinde buralardaki sancak, kazâ, nâhiye ve köyler, has, zeâmet ve tımarlar, askerî ve reâya nüfus, tarımsal üretim ve vergiler, şehir hayatı hakkında çok önemli ve benzersiz kayıtlar vardır.

Azak No. 214 (1542) Batum No. 1031 (Tarihsiz), Çıldır No. 653 (1592), Gence No. 699 (1593), 903 (1727), Erzurum No 183 (1536-1537), No. 190 (1537), Gori No. 900 (1727), Gürcistan No. 527 (1573), Karaman ve Rum No. 387 (1528), Kefe No 214 (1542), No. 370 (Kânûnî Devri), Loru No. 769 (III. Murad devri), No. 903 (1727), Maku No.895, Revân No. 633 (1590), No.898 (1727), No. 901 (1727), Taman No. 214 (1542), Tiflis No. 897 (1727), Trabzon No. 190 (1538-1539).

c) Nâme-i Hümâyûn Defterleri

1699-1918 arasındaki döneme ait 18 Nâme-i Hümâyûn defterinde Osmanlı padişahları tarafından Kırım, Gürcistan, Azerbeycan ve Dağıstan hanları ile Çerkes, Kabardey ve Nogay kabilelerine gönderilen mektuplar bulunmaktadır.

No. V (1687-1702), VI (1703-1721), VII (1721-1741), VIII (1741-1772), IX (1772-1803)

d) Hatt-ı Hümâyûnlar

1659-1880 arasındaki dönemde Osmanlı padişahlarının el yazılarının yer aldığı Hatt-ı Hümâyûnlar arasında Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İran münasebetleri, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki siyasî, askerî ve iktisadî faaliyetleri ile Gürcistan, Azerbeycan, Dağıstan hanları, Çerkes, Kabardey ve Abaza kabileleri ile ilişkileri hakkında belgeler bulunmaktadır.

No. 9, 29/1, 35, 35/A, 58/A-C, 69, 79, 94, 94/A-C, L, 110, 149, 156, 324/C, 324/E, 329/C, 333/A, H, K, 336/C, 338, 339, 340, 377, 445/A, 465, 745, 756, 765, 811, 879, 891, 908, 910, 941, 944/D-M, 999, 1011/A-D, 1164, 1198/M, 1221, 1228/A, 1246, 1247, 1248, 1251/C, H, I, J, 1282, 1290, 1302, 1303, 1305/A, 1306, 1308, 1335, 1338, 1339, 1346, 1347, 1350, 1351, 4045/A, E, İ, K, L, 4046, 4048, 4311/U, 4853, 6672, 6677/A, 6679, 6688, 6715, 6748/A-F, 7006, 7069, 7081, 7102, 7563, 7584, 9364, 9725, 10231, 10268, 10667, 10779, 11646, 11483, 12213, 13098, 13182/A-D, 13340, 14598, 14616, 15408, 15565, 16053, 16115, 16751, 21863, 21863/D, 22616/G, 23702, 24246, 29329/G, K, 29384, 31452/A, 33803, 33888, 33888/A, 36207, 36207/D, 36549, 36613/H, İ, N, 36645, 36667/C, 37836/H, 41580, 41637/B, 42045, 42139, 42142, 42301, 42477/B, F, R, 42478/A, 42716/A, G, 42781/D, F, G, H, 42796, 42835/A, 43104, 43115/Ö, U-Y, 43654-100, 43831, 43835, 43851/B, 43876, 44082, 44155/A-B, 44291/Ç, N, 44509/N, 44517/A, G, 44558/I, 44569/C, H, P-T, 44560, 44569/H, 44570, 44571, 44584, 44590 E, 44591/B, 44592, 44592/E, G, 44599, 44599/C, 44600, 44603, 44604, 44606, 44613, 44615/C, G-I, Z, 44622, 44645, 44592/D, 44645/B, K, 44657/A, 44704, 44818, 46028, 46251, 46601, 46645/Ç-L, N, 46914, 48968, 49325, 54882, 55537, 59207.

e) Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)

1427-1927 arasındaki döneme ait 23.138 defterde Kafkasya'ya yönelik seferler, bu seferler için sevkedilen askerlerle, bölgedeki kale ve garnizonlar için yapılan her türlü masraflar, askerlerin isim, yevmiye ve mevâcipleri konusunda belgeler bulunmaktadır.

No. 36, 135, 164, 233, 787, 817, 821, 1367, 1478, 1760, 4310, 2249, 2316, 2340, 2542, 2841, 2854, 2981, 3081, 3108, 3156, 3165, 3219, 3307, 3308, 3337, 3355, 3375, 3443, 3458, 3598, 3606, 3660, 3691, 3724, 3935, 3952, 3975, 3983, 4067, 4259, 4751, 4813, 5340, 5426, 5695, 5950, 6066, 6126, 6161, 6196, 6291, 6315, 6575, 6618, 6790, 6841, 6942, 6958, 7003, 7004, 7093, 7272, 7459, 7534, 7917, 7971, 8950, 9910, 9924, 9928, 9935, 9939, 10037, 10039,10223, 10314, 10316, 10317, 10351, 10492, 15271, 15651, 16539, 16882, 16981, 17060, 17069, 17158, 17254, 17328, 17245, 17704, 17712, 17881, 18433, 20100, 21459, 22249.

f) Bâb-ı Âsafî Amedî Kalemi

No. 23/36, 24/67

g) Bâb-ı Âsafî Rüus Kalemi

No. 209, 212, 1568, 1573, 1601.

h) Bâb-ı Defterî Mevkûfat Kalemi

No.27462

ı) Cevdet Tasnifi

Adliye No. 2586, 6265, 31038.

Askeriye No. 352, 1006, 1076, 1134, 1168, 1193, 1509, 1561, 1659, 1938, 2178, 2515, 2625, 2836, 3116, 3430, 3708, 3866, 3981, 4033, 4302, 4738, 4981, 5020, 5500, 5515, 5545, 5659, 5699, 5763, 5872, 5873, 5878, 6058, 6584, 6766, 6893, 7079, 7259, 7697, 7769, 7775, 8291, 8503, 9050, 9076, 9099, 9236, 10077, 10604, 10810, 12604, 12110, 12613, 12729, 12844, 13018, 13058, 13119, 13221, 13379,13429, 13624, 14204, 14306, 14466, 14677, 16014, 16489, 16763, 16956, 17638, 18337, 19988, 20575, 20777, 21674, 22820, 23074, 23378, 23432, 24120, 24450, 24533, 24550, 24639, 26126, 26274, 26667, 27016, 27270, 27049, 27592, 28220, 28437, 29224, 29237, 29629, 29647, 30204, 30438, 31306, 32044, 33500, 33607, 33989, 34557, 35621, 35867, 36675, 37056, 37169, 37432, 37490, 37715, 37839, 37898, 38315, 38557, 38591, 38760, 38897, 38942, 40413, 40424, 40613, 40762, 40763, 41072, 41196, 41525, 41932, 42130, 42190, 43840, 44670, 45056, 45335, 45454, 45644, 46050, 46977, 47287, 47421, 47192, 47391, 47501, 48042, 48179, 48512, 48404, 48514, 48648, 49662, 49795, 53257, 54293.

Bahriye No. 1394, 4887, 7384.

Belediye No. 1978, 4322, 6426, 8971.

Dâhiliye No. 1375, 1923, 3116, 3431, 3648, 3701, 4005, 4380, 7341, 7587, 8168, 9704, 9935, 10686, 11059, 11838, 12428, 15902, 16677, 17026, 17324, 55902.

Darphâne No. 1779, 2203.

Evkaf No. 6385, 7384, 15936, 25934, 29824, 31768, 32469.

Eyâlet-i Mümtâze No. 245, 430, 549.

Hariciye No. 769, 879, 1343, 1394, 1948, 4128, 4153, 4257, 4546, 4637, 4681, 4835, 5454, 5647, 5878, 5899, 6184, 6319, 6491, 6544, 7253/1-2, 7798, 39854.

Maarif No. 943, 1245, 1192.

Maliye No. 3, 632, 1515, 1763, 2200, 7401, 9498, 9713, 10204, 12397, 13229, 13390, 13858, 18936, 19991, 22949, 27635, 29071.

Nafia No. 954, 1989, 2734.

Tımar-Zeâmet No. 6785.

i) Ali Emirî Tasnifi:

No. 552, II. Ahmed No.224, II. Mustafa No. 414, 415, 482, 628, 715, 2092, 3025, III. Ahmed No. 6379, 7826, 7873, 9075, 9352, 11558, 10689, 11761, 12090, 13384, 13833, 14010, 14448, 17214, I. Mahmud No. 629, 1410, 3334, 6883, 16953, 21406, III. Mustafa

k) İbnülemin Tasnifi :

Askeriye No. 467, 768, 916, 834, 1052, 1074, 1343, 2394, 2405, 2745, 3679, 4288, 4595, 4781, 4884, 5493, 5595, 5836, 6003, 6083, 6127, 6385, 6482, 6368, 7219, 7356, 7370, 7590, 7748, 8170, 8186, 8187, 8208.

Bahriye No. 843, 1206, 1364, 1462.

Dâhiliye No. 244, 488, 677, 678, 1042, 1969, 2128, 2281, 2645, 2686, 2706, 2984.

Hariciye No. 11, 12, 23, 30, 61, 738, 874, 1194, 1249, 1364.

Maliye No. 2007, 6174, 7206, 7207, 7208, 7209, 7216, 7224, 7381, 7722, 8579, 11846.

Saray Mesâlihi, No. 1234.

Tevcihat No. 796, 1405.

l) Kamil Kepeci Tasnifi

Ahkâm No. 70, 523, 4733, 4776, 4785, 5688.

Ruûs No. 147, 232 (Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Ruûs Kayıtları, 1578-1579), 244 (1584), 248 (1585-1586), 262 (1575-1576). Yay. İ. Metin Kunt. *Sancaktan Eyâlete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. İstanbul 1978, s. 150-182 içinde.

Mükerrer No. 523 (1717-1730). Yay. Fahameddin Başar. *Osmanlı Eyâlet Tevcîhâtı (1717-1730)*. Ankara 1997, s. 33-305 içinde.

m) Dosya Usulü İradeler Tasnifi

No. 75-1/9. lef 1, 75-1/18. lef 1.

n) Tâmirat Defterleri :

No. 4355, 7829.

o) Bâb-ı Defterî Baş muhasebe Kalemi Defterleri

No. 253, 1433 (Trabzon Gümrüğü), 1561, 1676 (Azak Hazînesi), 1891 (Cephâne Emâneti Defteri), 1864 (Tophâne-i Amire Defteri), 2332, 2876, 2964, 6623/68, 6656/21, 6841/81, 6851/54, 6866/78, 6894/33, 6963/82, 7137, 7204/8, 18636 (Tophâne-i Amire Defteri), 18412, 18379 (Cebehâne Defteri), 18387 (Cebehâne Defteri), 18422 (Cebehâne Defteri), 33943 (Yeniçeri Defteri), 34035 (Yeniçeri Defteri), 51507

p) Yabancı Arşivler

Gürcistan Arşivi'ndeki Türkiye ile ilgili Belgeler, Dosya No 12 Gömlek No. 6, Dosya No 10 Gömlek No. 13, Dosya No. 10 Gömlek No. 20, Dosya No. 10 Gömlek No. 21.

Bulgaristan Arşivi, Dosya No 4 Gömlek No.4.

r) Trabzon Ahkâm Defterleri:

No. 2, 3.

s) Darphâne-i Âmire Defterleri

No. 649, 856, 857.

ş) Yayınlanmış Vesikalar:

Barkan, Ö. Lütfü. *15. ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları. I. Cild: Kanunlar*. İstanbul 1943.

DAGM. *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere dâir Arşiv Belgeleri*. Ankara 1992.

DAGM. *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere dâir Arşiv Belgeleri (1578-1914)*. C. I-II Ankara 1992-1993.

DAGM. *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*. İstanbul 2009.

1734-1735 Osmanlı-İran Savaşı Mühimme Defteri (Ramazan 1146-Zilhicce 1147), (yay. Kemal Erkan), İstanbul 2011.

B) Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

Kurat, Akdes Nimet (yay.) *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler*. İstanbul 1940.

Mühimme Defteri (1552-1553) TSM. Koğuşlar Ktb. No. 888.

TSMA No. 3147, 5822 (Kartli Kralı VIII. David'in Yavuz Sultan Selim'e arîzaları), 4080/2 (21 Ağustos 1534 tarihli arîza), TSMA E. 7296.

Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri. (yay. Halil Sahillioğlu) İstanbul 2002.

C) Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

a) Tapu Tahrir Defterleri (TTD):

No. 122 (III. Murad devri) Batum, No. 130 (1595) Aluska, No. 112 (1588) Kars.

b) Yayınlanmış Vesikalar

Defter-i Mufassal-ı Vilâyet-i Gürcistan. 3 Cilt. Tiflis 1941-1958. (yay. Sergey Cikiya) No. 130'un, Tiflis Müzesi No. 478'de bulunan eyâlet nüshasıdır.

Defter-i Caba-i Eyâlet-i Çıldır. (yay. Tsisana Abuladze), Tiflis 1979.

D) Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

No. 43.

E) Trabzon Şeriyye Sicilleri

No. 1841, 1854-40, 1856-42, 1866, 1867, 1868, 1871, 1882, 1883–69, 1885-71, 1886–72, 1889–75, 1894–80, 1895-81, 1898-84, 1907-93, 1914-100, 1921, 1923, 1932, 1939, 1939, 1941, 1944, 1946, 1947, 1948, 1949, 1951, 1965.

II. Kaynak Eserler (Tarih, Kronik, Seyahatnâme ve Hâtırat)

Ortaçağ Bizans ve Arap Kaynakları:

Constantine Porphyrogenitus. *De Administrando Imperio*, (Ed. Gyula Moravcsik, Trans. R.J.H. Jenkins), Washington 1967.

Mesûdî. *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. D.Ahsen Batur), İstanbul 2004.

Ortaçağ Avrupa (Fransız, İtalyan, İspanyol) Kaynakları:

Angiolello, Giovan Maria. *Fâtih'in İç Oğlanı Anlatıyor. Fâtih Sultan Mehmet*, (Çev. Pınar Gökpar), İstanbul 2011.

Barbaro, Giosofat-Ambrogio Contarini, *Travels to Tana and Persia*, (Ed. W. Thomas-E.A. Roy-H.E.J. Stanley), New York 1963.

Barbaro, Josaphat. *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (Çev. Tufan Gündüz), İstanbul 2005.

Bertrandon de la Broquiere'in Denizaşırı Seyahati, (Çev. İlhan Arda), İstanbul 2000.

Carpini, Giovanni da Pian del. *The Story of the Mongols Whom We Call the Tatars*, (Trans. E.Hildinger), Boston 1996.

Clavijo, Ruy Gonzales de. *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 2007.

Codice diplomatico delle Colonie Tauro-Liguri durante la Signoria dell'Ufficio di S. Giorgio. (Ed. Amedeo Vigna), VII/II, Genova 1871.

Saint Quentin, Simon de. *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245–1248*, (Çev. Erendiz Özbayoğlu), Antalya 2006.

Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar. Giovanni Maria Angiolello, Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri, (Çev. Tufan Gündüz), İstanbul 2007.

The Text and Version of John de Piano Carpini and William Rubruquis, (Ed. Charles Raymond Beazley), London 1903.

Uzun Hasan ve Fâtih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri, (Çev. Tufan Gündüz), İstanbul 2006.

Venedik Elçilerinin Raporlarına Göre Kânûnî ve Şehzade Mustafa, (Çev. Pınar Gökpar-Elettra Ercolino), İstanbul 2012.

Osmanlı Kaynakları:

Ahmed Cavid. *Hadîka-i Vekâyi*, (Yay. Adnan Baycar), Ankara 1998.

Ahmed Cevdet Paşa. *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul 1307.

————. *Târih-i Cevdet*, C. I-XII, İstanbul 1892.

————. *Tezâkir*, (Yay. M. Cavid Baysun), C. I, Ankara 1986.

Ahmed Feridun Bey. *Münşeât-üs Selâtîn*, C. I-II, İstanbul 1896.

Ahmed Lûtfi. *Tarih-i Lûtfi*, C. I, İstanbul 1873.

Ahmed Resmî. *Hülâsatü'l-İtibâr*, İstanbul 1869.

Ahmed Vâsıf. *Mehâsinü'l Âsâr ve Hakâikü'l Ahbâr*, C. I-II, İstanbul 1804.

————. *Mehâsinü'l Âsâr ve Hakâikü'l Ahbâr*, C. I-II, Bulak 1830.

————. *Mehâsinü'l Âsâr ve Hakâikü'l Ahbâr*, (Yay. Mücteba İlgürel), Ankara 1994.

————. *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr 1774-1779 (H.1188-1193)*, (Yay. Haz. Mücteba İlgürel), Ankara 2014.

Aktepe, M. Münir. (yay.) *1720-1724 Osmanlı-İran Münâsebetleri ve Silâhşör Kemânî Mustafa Ağa'nın Revân Fetih-Namesi*, İstanbul 1970.

————. *Mehmed Emnî Beyefendi (Paşa)'nin Rusya Sefâreti ve Sefâret-Nâmesi*, Ankara 1989.

Anonim. *Vekâyi-i Nefîs Ender-i Tiflis*, Süleymaniye Ktb. Esad Ef. No. 2435.

————. *Risâle-i fi Ahvâl-i Kırım ve Kuban*, Atıf Efendi Ktb. No. 1886. [Yay. Yücel Öztürk, "Osmanlı Karadenizi Hakkında Bir Risale", *Karadeniz Araştırmaları*, 13, (2007).]

————. *Târih-i Mahsus fi Beyân-ı Ahvâl-i Rus*, İÜ Türkçe Yzm. No. 2249.

————. *Çürüksu Vakfı*, İstanbul Arkeoloji Müzesi Ktb. TY No. 380.

————. *Defter. (II. Mahmud devrine ait bazı kayıt ve hatt-ı hümâyûn suretlerini hâvi)*, İÜ Ktb. Türkçe Yzm. No. 6017.

————. *Tevârih-i Âl-i Osman*, (Yay. Nihat Azamat), İstanbul, 1992.

Asafî, Dal Mehmed Çelebi. *Şeca'atnâme*, İÜ, TY. No. 6043. *Şeca'atnâme: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578-1585)*, (Yay. Abdülkadir Özcan), İstanbul 2007.

Asım, Küçükçelebizâde. *Târih*, İstanbul 1865.

Aşıkî, Trabzonlu Mehmed. *Menâzîr-ül Avâlim*, Nuruosmaniye Ktb. No. 3032.

Ayn Ali Efendi. *Kavanîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-ı Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, (Yay. M. Tayyib Gökbilgin), İstanbul 1978.

Celâlzâde Mustafa Çelebi. *Geschichte Sultan Süleymân kanûnîs von 1520 bis 1551, Tabakât-ül Memâlik fi Derecâti'l- Mesâlik*, (Ed. Petra Kappert), Wiesbaden 1981.

————. *Selimnâme*, (Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Ankara 1990.

Cerrahzâde Mehmed Efendi. *Revân Muhasarası Tarihçesi*, TSA Revân Köşkü Ktb. No. 1290.

Çeşmîzâde Mustafa Reşid. *Çeşmîzade Tarihi*, (Haz. Bekir Kütükoğlu), İstanbul 1959.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa. *Zübde-i Vekayiât. Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, (Haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995.

Ebubekir b. Abdullah. *Şark Seferlerinde Sürhser ile Vâki olan Ahvalleri ve Şirvân'da Osman Paşa ile Sürhser'in Muharebelerin Beyân Eder*, Ali Emirî Ktb. Tarih No. 366.

Evliyâ Çelebi. *Seyahatnâme*, C. I, II, VII, (Yay. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff), İstanbul 2006, 2002-2003.

Eyyubi Efendi Kanunnamesi Tahlil ve Metin, (Yay. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1994.

Ferdî. *Gazâvât-ı Sultan Süleyman Han*, Ayasofya Ktb. No. 3317.

Gelibolulu Mustafa Âli. *Künhü'l-Ahbâr*, Nuruosmaniye Ktb. C. IV. No. 3409.

————. *Nusretnâme*, Nuruosmaniye Ktb. No. 3406, TS Hazîne Ktb. No. 1365, Topkapı Sarayı Revân Ktb. No. 1298.

————. *Fursatnâme*, (Ed. Rana von Mende), Berlin 1989.

————. *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, (Yay. Faris Çerçi), C. I-III, Kayseri 2000.

Hadîdî, *Tevârih-i Âli Osman (1299–1523)* , (Yay. Necdet Öztürk), İstanbul 1991.

Harimî, Rahîmzâde İbrâhim. *Zafernâme-i Sultan Murad Han*, İÜ. Ktb. TY. No. 2372.

————. *Gencine-i Feth-i Gence*. İÜ. Ktb. TY. No. 2372. *Kitab-ı Gencine-i Feth-i Gence, Osmanlı-İran Savaşları ve Gence'nin Fethi 1583–1590*, (Haz. Günay Karaağaç-Adnan Eskikurt), İstanbul 2010.

————. *Târîh-i Osman Paşa. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H. 986-988/M. 1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (H. 993/M. 1585)*, (Yay. Yunus Zeyrek), Ankara 2001.

Hasan Kâfi el-Akhisarî, *Dünyanın Düzeni İçin Hikmetli Yollar. Osmanlı Yönetim Sanatı (Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem)*, (Haz. Kenan Ziya Taş), İstanbul 2011.

Haydar Çelebi. *Ruznâme*, Feridun Bey. Münşeât-üs Selâtiyn. İstanbul 1896 C. I, s. 458-511 içinde.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osman*, (Yay. Sevim İlgürel), Ankara 1998.

Hoca Sadedin Efendi. *Tâc-üt Tevârih*, C. I-II, İstanbul 1861.

İbni Kemal. *Tevârih-i Âli Osman. VII. Defter*, (Yay. Şerafettin Turan), Ankara 1957.

———. *Tevârîh-i Âl-î Osman. VIII. Defter*, (Haz. Ahmet Uğur), Ankara 1997.

İdrisî Bidlisî, *Selim Şah-nâme*, (Çev. Hicabi Kırlangıç), Ankara 2001

İbrâhim Erzurumî. *Muradnâme*, Süleymaniye Ktb. No. 2149.

İzzî. *Târih*, İstanbul 1784.

Kefeli İbrâhim bin Ali. *Tevârih-i Tatarhan ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerinindir*, (Yay. Câfer Seyid Ahmet Kırımer) , Pazarcık 1933.

Kıvâmî. *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*, (Yay. Franz Babinger), İstanbul 1955.

Kırzıoğlu, M.Fahrettin. (Yay.) "Kaa'ime H. 1117-1135 (1705-1723) (Çökmekte olan İran-Safevî Devleti'nde Afgan Sülâlesi hâkimiyeti, Şirvân ile Dağıstan Sünnîlerinin istiklâli ve Moskof Çarı I. Petro'nun istilası üzerine, Osmanlı gizli istihbaratının özeti), *Atatürk Üniversitesi Araştırma Dergisi*, 1976.

Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa. *Osmanlı Sultanları Tarihi*, (Çev. İbrâhim Hakkı Konyalı) *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 1949.

Kâtib Çelebi. *Fezleke*. C. I-II, İstanbul 1869.

Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri, (Yay. Haz. Halil Sahillioğlu), İstanbul 2004.

Lutfî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, (Yay. Kayhan Atik), Ankara 2001.

Mahmud Mesud Paşa. *Mecmuâ-ı Muâhedat*, C. I-III, İstanbul 1876.

Matrakcı Nasuh. *Süleymannâme*, TS Revân Ktb. No. 1286.

Mehmed Efendi. *Risâle-i Dağıstan ve Moskof ve Ahvâl-i Mülûk-ı Sâire*, Nuruosmaniye Ktb. No. 3095

Mehmed Haşim Efendi. *Ahvâl-i Anapa ve Çerâkise*, TS Ktb. No. 1564. Kesbî Haşim Mehmet Efendi. *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes, Anapa ve Çerkesya Hatıraları*, (Haz. Mustafa Özsaray), İstanbul 2012.

Mustafa Kesbî. *İbretnümâ-yı Devlet*, (Haz. Ahmet Öğreten), Ankara 2002.

Nevres-i Kadim. *Târihçe-i Nevres*, (yay. Hüseyin Akkaya), İstanbul 2004.

Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ (Ravzatü'l-Hüseyin fi hulâsat-i Ahbâri'l-Hâfikayn)*, (Haz. Mehmet İpşirli), C. I-IV, Ankara 2007.

Nasuhü's-Silahî (Matrakcı). *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, (Yay. Hüseyin G. Yurdaydın), Ankara 1976.

Osmanlı Devlet Düzenine ait Metinler VI. II. Osman Adına Yazılmış Zafernâme, (Yay. Yaşar Yücel), Ankara 1983.

Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi (Ahmed Câvid Bey'in Müntehabâtı), (Haz. Adnan Baycar), İstanbul 2004.

Peçevî, İbrâhim. *Tarih-i Peçevî*, C. I-II, İstanbul 1867.

Râşid, Mehmed. *Târih-i Râşid*, C. I-V, İstanbul 1865.

Sâmi-Şâkir-Subhî. *Târih*. İstanbul 1783. Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi. Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, (Haz. Mesut Aydıner), İstanbul 2007.

Sarıca Kemâl, *Selâtin-nâme*, (Yay. Necdet Öztürk), Ankara 2001.

Savaş, Ali İbrâhim. "Takrîr-i Ahmed Meramî Efendi (Azak Muhaddidi Ahmed Merâmî Efendi'nin 1740/1741 Sınır tespit çalışmaları Hakkındaki Raporu)". *Belgeler*, C. XVI (1994–1995), Sayı 20, (1996).

Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, (Yay. Mehmet İpşirli), C. I-II, Ankara 1999.

Sırrı Efendi, *Makâle-i Vâkıa-ı Muhâsara-ı Kars*, Süleymaniye Ktb. Esad Efendi No.2417.

Silahdar Mehmet Ağa. *Nusretnâme*, (Yay. İsmet Parmaksızoğlu), C. I-II, İstanbul 1962-1966.

Sofyalı Ali Çavuş, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, (Haz. Midhat Sertoğlu), İstanbul 1992.

Solakzâde Mehmet Hemdemî Çelebi. *Solakzâde Tarihi*, (Yay. Vahit Çabuk), C. I-II, Ankara 1989.

Şanizâde Ataullah. *Târih-i Şanizâde*, C. I-IV, İstanbul 1874.

Şem'dânîzâde Süleyman Efendi. *Mür'i't-Tevârih*, (Yay. M. Münir Aktepe), C. I-III, İstanbul 1976.

Şükrî-i Bitlisî. *Selim-Nâme*, (Yay. Mustafa Argunşah), Kayseri 1997.

Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi. (Metin ve Tahlil), (Yay. Ziya Yılmazer), C. I-II, Ankara 2003.

Zâim Mir Mehmed. *Câmi'üt-Tevârih*, TS Revân Köşkü Ktb. No. 1382.

Safevî Kaynakları:

Şâh Tahmâsb-ı Safevî, Tezkire. (Giriş ve Çeviri Hicabi Kırlangıç), İstanbul 2001.

Tadhkirat Al-Muluk: A Manual of Safavid Administration, (Trans. Vladimir Minorsky), London 1943.

Ermeni Kaynakları:

Abraham of Erevan History of the Wars (1721–1738), (Trans. George A. Bournoutian), Costa Mesa 1995

Arakel of Tabriz. *The History of Vardapet*, (Trans. George A. Bournoutian), Vol 1-2, Costa Mesa, 2005-2006.

Bıjiskyan, Minas. *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819)*, (Haz. Hrand Der Andreasyan), İstanbul 1969.

Esayi Hasan Jalaleants. *Patmut'iwn Hamarot Aghuands' Erkri (A Brief History of the Aghuank' Region, A History of Karabagh and Ganje from 1702-1723)*, (Trans. George A. Bournoutian), California 2009.

Langlois, Victor. *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie*, Vol. I-II, Paris 1879-1880.

Osmanlı-İran-Rus ilişkilerine Ait İki Kaynak I. Petros di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi II. Nâdir Şâh Devrine Ait Anonim Bir Kronoloji, (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1974.

Tamburi Arutin. *Tahmas Kulu Han'ın Tevarihi*, (Çev. Esat Uras), Ankara 1942.

Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, (Yay. Hrand D. Andreasyan), Ankara 1962.

Gürcü Kaynakları:

Anonim. *Chronique Géorgienne*, (Trad. M. Brosset Jeune), Paris 1830.

Bagrationi, Wakhoucht. *Description géographique de la Géorgie*, (Publiee d'apres l'original autographe par Marie Félicité Brosset), St. Petersburg 1842.

The Georgian Chronicle. The Period of Giorgi Lasha, (Text Ed. S. Qaukhchisvili-Trans. Katharine Vivian), Amsterdam 1991.

Dağıstan, Azeri ve Çerkes Kaynakları:

Kayayev, Ali. *Terâcim-i Ulemâ-yı Dagıstan Dağıstan Bilginleri Biyografileri*, (Haz. Hasan Orazayev -Tuba Işınsu Durmuş), Ankara 2012.

Mirzâ Cevanşir Karabağlı, *Karabağ Tarihi*, (Çev. Tahir Sünbül), Ankara 1990.

Mirzâ Hasan Efendi. *Âsâr-i Dağıstan*, (Çev. Musa Ramazan), İstanbul 2003.

Noghumuka, Şora B. *Adighe-Hatikte-Çerkes Tarihi*. (Çev. Vasfi Güsar) İstanbul 1974.

Rus Kaynakları:

Nikitin, Afanasiy. *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, (Çev. Serkan Acar), Ankara 2013.

Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi, (Haz. İlyas Kamalov), Ankara 2011.

Tornau, Feodor Feodoroviç. *Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları*, (Çev. Keriman Vurdem), Ankara 1999.

Batı (Avrupa, Amerika) Kaynakları:

Bell, James S. *Journal of a Residence in Circassia during the years 1837, 1838 and 1839*, vol. I-II, Londra 1840. Türkçe Ter. *Çerkesya'dan Savaş Mektupları*, (Çev. Sedat Özden), İstanbul 1998.

Dearborn, Henry A. S. *A Memoir on the Commerce and Navigation of the Black Sea, and the Trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt*, Vol.I-II, Boston 1819.

Dernschwam, Hans. *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (Çev. Yaşar Önen), Ankara 1992.

Dumas, Alexander. *Kafkasya Maceraları*, (Çev. Sedat Özden), İstanbul 2000.

Eton, William. *19. Yüzyılın Başında Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. İbrâhim Kapaklıkaya), İstanbul 2009.

Fallmerayer, Jakop Philip. *Doğu'dan Fragmanlar*, (Çev. Hüseyin Salihoğlu), Ankara 2002.

Ferrières-Sauveboeuf, Louis François de. *Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du Comte de Ferrières-Sauveboeuf, faits en Turquie, en Perse et en Arabie; depuis 1782 jusqu'en 1789*, Vol. I, Maestrich 1790.

Fonvill, Arthur. *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı*, (Çev. Murat Papşu), İstanbul 2010.

Gamba, Jean François de. *Voyage dans la Russie Méridionale, et particulièrement dans les provinces situées au-delà du Caucase, fait depuis 1820 jusqu'en 1824*, Paris 1826.

Greenville, Henry. *Observations sur l'état actuel de'l Empire Ottoman*, (Ed. Andrew S. Ehrenkreutz), Ann Arbor 1965.

Hanway, Jonas. *An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea: With the Author's Journal of Travels from England Through Russia into Persia; and back through Russia and Persia and back through Russia, Germany and Holland*, Vol I-II, London.

Haxthausen, August von. *Transcaucasia: Sketches of the Nations and Races Between the Black Sea and the Caspian*, London 1854.

İngiliz Büyükelçisi Sir James Porter ve Sir George Larpent'in Kaleminden Türkiye'nin Bir Asrı (1747 -1850), (Çev. Esma Selçuk Demir), İstanbul 2013.

Kantemir, Demetrius. *Histoire de l'Empire Othoman, ou se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence*, (Tran. M de. Joncquieres), Vol. I-III, Paris 1743.

Kinneir, John Macdonald. *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the 1813 and 1814*. London 1818.

————. *A Geographical Memoir of the Persian Empire, accompanied by a map*, London 1813.

Klaproth, Julius Heinrich. *Travels in the Caucasus and Georgia Performed in the Years 1807 and 1808*, London 1814.

Longworth, J.A. *A Year Among the Circassians*, Londra 1840. Türkçe ter. *Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı*, (Çev. Sedat Özden), Kayseri 1997.

Lyinch, Harry Finnis. *Armenia Travels and Studies I*, London 1901.

Manstein, Christoph Hermann von. *Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie depuis l'année 1727 jusqu'a 1744 par le Général de Manstein*, Paris 1774.

de Marigny, Edouard Taitbout. *Three Voyages in the Black Sea to the Coast of Circassia: Including Descriptions of the Ports, and the Importance of their Trade: with Sketches of the Manners, Customs, Religion of the Circassians*, London 1837, Türkçe Ter. *Şövalye Taitbout de Marigny'nin Çerkesya Seyahatnamesi (1818-1823-1824)*, (Çev. Aydın Osman Erkan), İstanbul 1996.

Marsigli, G. *Osmanlı Ordusu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, (Çev. Kaymakam Nazmi), Ankara 1934.

Mémoire historique sur l'Ambassade de France à Constantinople par le Marquis de Bonnac, Paris 1894.

Mottraye, Aubry de la. *Voyages du Sieur A. de La Mottraye, en Europe, Asie et Afrique. Où l'on trouve une grande variété de recherches géographiques, historiques et politiques, sur l'Italie, la Grèce, la Turquie, la Tartarie, Crimée, Nogaye, la Circassie, la Suède,*

la Laponie, etc. avec des remarques instructives sur les mœurs, coutumes, opinions des peuples des païs où l'Auteur a voyagé. 2, La Haye, 1727.

Oddy, J.Jepson. *European Commerce, Shewing New and Secure Channels of Trade with the Continent of Europe*, Philadelphia 1807.

d'Ohsson, Moradjea. *Tableau General de l' Empire Ottoman.* Vol. I-VII, Paris 1824.

Olearius, Adam. *The Voyages and Travels of the Ambassador Sent by Frederick Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy, and the King of Persia*, London 1662.

Oliphant, Laurence. *The Trans-Caucasian Campaign of the Turkish Army Under Omer Pasha*, Edinburgh 1856.

Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*, (Çev. Oğuz Gökmen), Ankara 1977.

Rycaut, Paul. *The Present State of the Ottoman Empire*, London 1972.

Chardin, Jean. *Chardin Seyahatnamesi İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*, (Çev.Ayşe Meral), İstanbul 2014.

Spencer, Edmund. *Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan*, (Çev. Dilek Cenkçiler), Ankara 2014.

Tavernier, Jean-Baptiste. *Tavernier Seyahatnamesi*, (Çev. Teoman Tuçdoğan), İstanbul 2006.

————. *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2010.

Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu. İstanbul'daki Rus Büyükelçi Pyotr Andreyeviç Tolstoy ve Onun Osmanlı İmparatorluğu'na Dair Hatıraları (XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreği), (Notlandıran ve Önsöz. M.R. Artunova-F.S. Oreşkova), (Çev. İbrahim Allahverdi), İstanbul 2009.

Tott, Baron de, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, (Çev. Mehmet R. Uzmen) İstanbul 1976.

Tournefort, Joseph de. *Tournefort Seyahatnamesi*, (Çev. Ali Berktay), İstanbul 2005.

Wagner, Moritz. *Travels in Persia, Georgia, and Koordistan*, London 1856, Türkçe Ter. *Kafkas-Rus Savaşında Çerkesler, Çeçenler, Kazaklar ve Gürcüler (1843)*, (Çev. Sedat Özden), İstanbul 1999.

III. Araştırmalar ve Genel Eserler

A. Kitaplar ve Tezler

Ababay, Feridun. *Çıldır Tarihi*, Ankara 1987.

_____. *Çıldır'ın Yönetsel Örgüt Süreci:Kuzeydoğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası ile Osmanlı Taşra Örgütü*, Ankara 2000.

Agrba, Bella S.-Samir H. Khotko, *Çerkesya 'Ada' Uygarlığı*, (Çev. Orhan Uravelli), Ankara 2008.

Ahmadov, Yavus. *Çeçen-İnguşya Halkıyla Rusya Arasındaki İlişkiler*, (Çev. Tarık Cemal Kutlu), İstanbul 2000.

Ahmed Muhtar. *1244-1245 (1828-1829) Türkiye Rusya Seferi ve Edirne Andlaşması*, Ankara 1928.

Aivazian, Armen M. *The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal*, Yerevan 1997.

Ateş, Abdurrahman. *Osmanlı İran Siyasi İlişkileri (1720-1747)*, Ankara 2012.

Akçora, Ergünöz. *Geçmişten Günümüze Çeçenler*, İstanbul 1996.

Akçura, Yusuf. *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (18. ve 19. Asırlarda)*, Ankara 1940.

Aksamaz, Ali İhsan. *Kafkasya'dan Karadeniz'e Lazların Tarihsel Yolculuğu*, İstanbul 1997.

Aksan, Virginia H. *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700–1870*, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2010.

Aksoylu, Kamil. *Laz Kültürü - Tarih Dil Gelenek ve Toplumsal Yapı*, İstanbul 2009.

Aktepe, M. Münir. *Patrona İsyânı*, İstanbul 1958.

Alemany, Agustí. *Sources on the Alans: A Critical Compilation*, Leiden 2000.

Allen, William Edward David. *A History of Georgian People from the Beginning Down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, New York 1971.

_____. *Russian Embassies to the Georgian Kings 1589-1605*. Vol. I-II, Cambridge 1970.

Allen, W. E. D.-Paul Muratoff. *Caucasian Battlefields A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828–1921*, Cambridge 1953.

Allouche, Adel. *Osmanlı-Safevî İlişkileri. Kökenleri ve Gelişimi*, (Çev. Ahmet Emin Dağ), İstanbul 2001.

Alpargu, Mehmet. *Nogaylar*, İstanbul, 2007.

Amucba, Gerg. *Ortaçağda Abhazlar, Lazlar*, (Çev. Hayri Ersoy), İstanbul 1993.

Anderson, Matthew Smith. *Doğu Sorunu 1774-1923. Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. İdil Eser), İstanbul 2001.

Anderson, R.C. *Naval Wars in the Levant 1559–1853*, Liverpool 1952.

Anisimov, Sergey. *Kafkas Kılavuzu*. (Çev. Binbaşı Sâdık), İstanbul 1926.

Anisimov, Evgenii V. *The Reforms of Peter the Great. Progress Through Coercion in Russia*, New York 1993.

_____. *Empress Elizabeth: Her Reign and Her Russia, 1741–1762*, Gulf Breeze 1995.

Artinian, Vartan. *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839–1863*, (Çev. Zülâl Kılıç), İstanbul 2004.

Artomonov, Mihail İ. *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2004.

Arpee, Leon. *A History of Armenian Christianity*, New Jersey 1946.

Ascherson, Neil. *Karadeniz*, (Çev. Kudret Emiroğlu) , İstanbul 2001.

Asrar, N. Ahmet. *Kânûnî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti'nin Dinî Siyaseti ve İslâm Âlemi*, İstanbul 1972.

Aşurbeyli, Sara. *Bakı Şeherinin Tarihi, Orta Asırlar Dövrü*, Bakı 2006.

Atkin, Muriel A. *Russia and Iran, 1780–1828*, Minneapolis 1980.

Axworthy, Michael. *The Sword of Persia: Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant*, London 2006.

Avagyan, Arsen. *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, (Çev. Ludmilla Denisenko), İstanbul 2004.

Avledin, Dumanış. *Çerkes Kültürü Üzerine Etüd*, Kayseri 2004.

Aydın, Dündar. *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilâtı. Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara 1998.

Aydın, Mustafa. *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul 2005.

Aygün, Necmettin. *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon 2005.

Azarya, Viktor. *The Armenian Quarter of Jerusalem: Uurban Life Behind Monastery Walls*, Berkeley 1984.

Babaie, Sussan-Kathryn Babayan-Ina Baghdiantz Mc Cabe-Massumeh Farhad, *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran*, London-New York 2004.

Babinger, Franz. *Fâtih Sultan Mehmed ve Zamanı*, (Çev. Dost Körpe), İstanbul 2002.

Bacqué-Grammont, Jean Louis-Chahryar Adle. *Les Ottomans, Les Safavides et la Géorgie 1514-1524*, İstanbul 1991.

Badem, Candan. *Türk-Ermeni Sorunu Bibliyografyası Kitaplar, Makaleler,Tezler*, İstanbul 2007.

Baddeley, John Frederick. *The Russian Conquest of the Caucasus*, London 1908. Türkçe Ter. *Rusların Kafkasya'yı İstilâsı ve Şeyh Şamil*, (Çev. Sedat Özden), İstanbul 1989.

———. *The Rugged Flanks of Caucasus*, Vol. I-II, Oxford 1942

Bağış, A. İhsan. *Britain and the Struggle of The Ottoman Empire. Sir Robert Ainslie's Embassy to İstanbul 1776-1794*, İstanbul 1984.

Baibourtian, Vahan. *International Trade and Armenian Merchants in the Seventeenth Century*, New Delhi 2004.

Bain, Robert Nisbet. *The Pupils of Peter the Great: A History of the Russian Court and Empire from 1697 to 1740*, Westminster 1897.

_____. *The Daughter of Peter the Great, A History of the Russian Diplomacy and of the Russian Court under the Empress Elizabeth Petrovna 1740–1762*, Westminster 1899.

Baj, Jabaghi. *Çerkezler. Kökleri-Sosyal Yaşamları-Gelenekleri*, Ankara 2000.

Baladouni, Vahé-Margaret Makepeace (Ed.), *Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries: English East India Company Sources*, Philadelphia 1998.

Balard, Michel. *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, Vol. 1-2, Roma 1978.

Baltrušaitis, Jurgis. *Etudes sur l'art médiéval Géorgie et en Arménie*, Paris 1929.

Barlas, Cafer. *Dünü Bugünü ile Kuzey Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İstanbul 1999.

Barrett, Thomas M. *At The Edge of Empire. The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700-1860*, Boulder 1999.

Barsoumian, Hagop L. *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, (Çev. Solina Silahlı), İstanbul 2013.

Bennigsen, Alexandre-S.Enders Wimbush, *Muslims of the Soviet Empire, A Guide*, London 1985.

Basmacıyan, Garabet. *Ermeni Modern Tarihi ve Ermeni Sürgünleri (1375-1916)*, (Çev. Mehmet Baytimur), İstanbul 2011.

Başar, Fahamettin. *Osmanlı Eyâlet Tevcîhâtı (1717-1730)*, Ankara 1997.

Bayraktar, Rasim. *Ahıska-Çıldır Beylerbeyliği*, İstanbul 2000.

Bedirhan, Yaşar. *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya 2000.

Benet, Sula. *Abhazians. The Long Living People of the Caucasus*, New York 1975.

————. *How to Live to be 100, the Life-Style of the Caucasus*, New York 1976.

Benningsen, Alexandre-Chantal Lemercier Quelquejay. *Sûfi ve Komiser*, (Çev. Osman Türer), Ankara 1988.

Berdzenişvili, Niko-Simon Canaişa. *Gürcüstan Tarihi*, (Çev. Hayri Hayrioğlu), İstanbul 1997.

Berje, Adolf. *Kafkasya Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, (Çev. Murat Papşu), Ankara 2010.

Berkok, İsmail. *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958.

Berzeg, Sefer E. *Kafkasya ve Çerkesler Bibliyografyası*, Samsun 1996.

————. *Soçi'nin Sürgündeki Sahipleri Çerkes-Vubıhlar*, Ankara 1998.

————. *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-192*,C. I-III, İstanbul 2003, 2004, 2006.

Betrozov, Ruslan. *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, (Çev. Orhan Uravelli), Ankara 2009.

Beygu, A. Şeref. *Erzurum*, C. I, İstanbul 1936.

Beygua, Valeri. *Abhazya Tarihi*, (Çev. Mahinur Tuna), İstanbul 2000.

Bezhan, Khorava. *Çerkesler* (Ter. Nana Janashia), Tbilisi 2011.

Bilge, Sadık Müfit. *Osmanlı'nın Macaristanı*, İstanbul 2010.

Bilici, Faruk. *La Politique française en Mer Noire (1747-1789): vicissitudes d'une implantation*, İstanbul 1992.

Black, Jeremy. *Savaş ve Dünya Askeri Güç ve Dünyanın Kaderi 1450-2000*, (Çev. Yeliz Özkan), Ankara 2009.

Blanch, Lesley. *Cennetin Kılıçları*, (Çev. İzzet Kandemir), İstanbul 1978.

Blum, Jerome. *Lord and Peasant in Russia from the Ninht to the Nineteenth Century*, Princeton 1971.

Bostan, M. Hânefi. *XV-16. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002.

Bournoutian, George *A. The Khanate of Erevan Under Qajar Rule 1795-1828*, Costa Mesa 1992.

————. *Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797–1889: A Documentary Record*, Costa Mesa 1998.

———. *Armenians and Russia, 1626-1796: A Documentary Record with Introduction and Commentary*, Costa Mesta 2001.

———. *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, (Çev. Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı), İstanbul 2011.

Bozkurt, Rıza. *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri*, Ankara 1966.

Bratianu, George. *La Mer Noire des Originès a la Conquete Ottomane*, Bukarest 1966.

Braudel, Fernand. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), C. I-II, İstanbul 1989-1990.

———. *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-18. Yüzyıllar*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), C. I-III, Ankara 1993.

Braund, David. *Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC-AD 562*, Oxford 1994.

Brosset, Marie Felicite. *Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquite Jusqu'au XIX e Siecle: I. ere partie. Histoire Ancienne Jusqu'en 1469*, St.Petersburg 1849.

———. *Additions et Eclaircissements a l'histoire de la Géorgie*, St.Petersburg 1851.

———. *II'e partie I livrasion, Histoire Moderne*, St.Petersburg 1856.

———. *II'e partie II livrasion, Histoire Moderne*, St.Petersburg 1857.

———. *Introduction et Table des Matieres*, St.Petersburg 1858.

———. *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), Ankara 2003.

Broxup, Marie Benningsen (Ed.). *The North Caucasus Barrier:The Russian Advance Towards the Muslim World*, London 1999.

Brummett, Palmira. *Osmanlı Denizgücü. Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz'de Diplomasi*, (Çev. H. Nazlı Pişkin), İstanbul 2009.

Bryer, Anthony. *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980.

Burney, Charles Allen-David Marshall Lang. *The Peoples of the Hills:Ancient Ararat and Caucasus*, London 1971.

Burton, Audrey. *Bukharan Trade 1558-1718*, Bloomington 1993.

Bushkovitch, Paul. *The Merchant of Moscow,1580-1650*, Cambridge 1980.

———. *Peter the Great: the Struggle for Power, 1671–1725*, Cambridge 2001.

Cabağı, Vassan-Giray. *Kafkas-Rus Mücâdelesi*, İstanbul 1967.

Caferoğlu, Ahmet. *Azerbaycan*, İstanbul 1940.

———. *Türk Kavimleri*, İstanbul 1988.

Canbek, Ahmet. *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, İstanbul 1978.

Chaninov Brian N. *Rusya Tarihi*, (Çev. Galip K. Söylemezoğlu), İstanbul 1939.

Cipolla, Carlo M. *European Culture and Overseas Expansion*, Middlesex 1970.

Cornell, Svante. *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, Richmond 2001.

Crummey, Robert O. *The Formation of Muscovy 1304–1613*, London 1989.

Curtiss, Mina. *A Forgotten Empress: Anna Ivanovna and Her Era, 1730–1740*, New York 1974.

Czegledy, Karoly. *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, (Çev. Erdal Çoban) , İstanbul 1998.

Çapraz, Hayri. *Rusya Dış Ticaret Politikasında Güney Kafkasya (19. Yüzyıl)*, Isparta 2012.

Çetin, Cemal. *Ulak Yol Durak Anadolu Yollarında Padişah Postaları (1690-1750)*, İstanbul 2013.

Çıpa, H. Erdem. *Yavuz'un Kavgası I. Selim'in Saltanat Mücadelesi*, İstanbul 2013.

Çiloğlu, Fahrettin. *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, İstanbul 1996.

Çizakça, Murat. *İslâm Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, İstanbul 1999.

Dadyan, Saro. *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, İstanbul 2011.

Dağıstan Vilâyeti. Coğrafî, Sevkulceyşî, Tarihî ve İstatistikî Vaziyeti, (Çev. Nazmi), İstanbul 1918.

Dalsar, Fahri. *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960.

Dalyan, Murat Gökhan. *Kervandan Demiryollarına Kadar Yol ve Yolculuk (Kervanlar, Tüccarlar, Hacılar, Yolcular ve Eşkıyalar) Kervan*, Ankara 2014.

Dedeyan, Gerard (Ed.) *Histoire des Armeniens*, Toulouse 1982.

Dolukhanov, Pavel. *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, (Çev. Suavi Aydın), İstanbul 1998.

Epstein, Steven A. *Genoa and the Genoese, 958–1528*, Chapel Hill 1996.

Erdem, Y. Hakan. *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, İstanbul 2004.

Erel, Şerafeddin. *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul 1961.

Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, Ankara 1953.

Erkin, Celal. *1828-1829 Türk Rus Harbi (Kafkas Cephesi)*, İstanbul 1940.

Ersoy, Hayri. *Dili Edebiyatı ve Tarihi ile Çerkesler*, İstanbul 1996.

Ersoy, Hayri- Aysun Kamacı. *Çerkes Tarihi*,İstanbul 1997.

Esadze, Semen. *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali*, (Çev. Murat Papşu), Ankara 1999.

Erşahin, Seyfettin. *Akkoyunlular: Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Ankara 2002.

Ertaylan, İ. Hikmet. *Fâtih ve Fütuhâtı I: Bizans ve Karadeniz*, İstanbul 1953.

Ertuğ, Nejdet. *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılığı*, İstanbul 2001.

Fahreddin, Rizaeddin. *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, (Çev. İlyas Kamalov), İstanbul 2003.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1993.

Fasais, Hasan E. *History of Persia Under Qacar Rule*, (Trans. Herbert Busse), New York 1972.

Fedakâr, Cengiz. *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı, Kırım'a Giden Yolda Anapa Kalesi (1781-1801)*, İstanbul 2014.

Finkel, Caroline *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2007.

Fisher, Alan W. *The Russian Annexation in Crimea 1772-1783*, Cambridge 1970.

————. *The Crimean Tatars*, Stanford 1978.

Fleischer, Cornell H. *Tarihçi Mustafa Âli. Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, (Çev. Ayla Ortaç), İstanbul 1996.

Freshfield, Douglas W. *The Exploration of the Caucasus*, Vol. I-II, London 1888.

Gammer, Moshe. *Muslim Resistance to the Tsar. Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, London 1994.

Geiger, Bernard-T. Halasi-Kun-K.H. Menges -A.H. Kuipers. *Peoples and Languages of the Caucasus*, Gravenhage 1959.

Genç, Serdar. *Lale Devrinde Savaş İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, İstanbul 2013.

Geraci, Robert P. -Michael Khodarkovsky (Ed.). *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*, Ithaca and London 2001.

Ghambashidze, D. *The Caucasus: Its People, History, Economy and Present Position*, London 1918.

Golb, Norman-Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Ithaca 1982.

Golden, Peter B.*Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), İstanbul 2013.

Goloğlu, Mahmut. *Trabzon Tarihi. Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Trabzon 2000.

Gökbilgin, Özalp. *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasî Durumu*, Ankara 1973.

Gökçe, Cemal. *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979.

Grigoriantz, Alexandre. *Kafkasya Halkları Tarihî ve Etnografik Bir Sentez*, (Çev. Doğan Yurdakul) , İstanbul 1999.

Gumilev, Lev Nikolayeviç. *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, (Çev. Ahsen Batur), C. I-II, İstanbul 2003.

Güçer, Lütfi. *16. ve 17. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964.

Gvosdev, Nicholas D. *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia, 1760–1819*, Oxford 2000.

Halaçoğlu, Yusuf. *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002.

Hann, Ildiko Bellér. *Doğu Karadeniz'de Efsane, Tarih ve Kültür*, (Çev. Ali İhsan Aksamaz), İstanbul 1999.

Henze, Mary L. *19. Yüzyıl Seyyahlarına göre Orta Kafkaslarda Din*, (Çev. Ahmet E. Uysal), Ankara 1984.

Herzig, Edmund-Marina Kurkchiyan (Ed.), *The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity*, London 2005.

Herzig, Edmund (Ed.), *The Armenians: A Handbook*, London 2007.

Hewitt, George (Ed.), *The Abkhazians: A Handbook*, London 1999.

Hewitt, George. *Introduction to the Study of the Caucasian Languages*, München 2004.

Heyd, Wilhelm. *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), C. I, Ankara 1975.

Hızal, Ahmet Hazer. *Kuzey Kafkasya*, Ankara 1961.

Hinz, Walther. *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. 15. Yüzyılda İran'ın Millî bir Devlet Haline Yükselişi*, (Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara 1948.

Hovannisian, Richard G. *The Republic of Armenia 1918-1920*, Vol-1-4, Berkeley 1971-1996.

Hughes, Lindsey. *Russia in the Age of Peter the Great*, New Haven 1998.

————. *Peter the Great: A Biography*, New Haven 2002.

Ioselian, Platon Egnatis. *A Short History of the Georgian Church*, (Trans. Solomon Caesar Malan), London 1866.

İlter, Erdal. *Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası*, Ankara 1997.

İnalcık, Halil. *The Ottoman Empire, The Classical Age (1300-1600)*, London 1973.

————. *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea I. The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, Harvard 1995.

————. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I. Cilt: 1300-1600*, (Çev. Halil Berktay), İstanbul 2000.

————. *Osmanlı-Rus İlişkileri (1492-1700)*, Ankara 2003.

————. *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2008.

————. *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302–1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, İstanbul 2009.

İnbaşı, Mehmet. *Ukrayna'da Osmanlılar*, Ankara 2004.

İşbilir, Ömer. *17. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.

Jaimoukha, Amjad. *The Circassians: A Handbook*, London 2001.

Janssens, Emile. *Trébizonde en Colchide*, Bruxelles 1969.

Jersild, Austin *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845-1917*, Kingston, Ontario, Montreal 2002.

Kabacık, Mehmet. *XVI. Yüzyılda Halep'te Gündelik Hayat ve Fiyatlar*, Ankara 2013.

Kaflı, Kadircan. *Şimalî Kafkasya*, İstanbul 1942.

Kagarlitsky, Boris. *Çevrenin İmparatorluğu Rusya ve Dünya Sistemi*, (Çev. Esin Soğancılar), Ankara 2007.

Kamalov, İlyas. *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003.

Kanbolat,Yahya. *1864'e Kadar Kuzey Kafkasya Kabilelerinde Din ve Toplumsal Düzen*, Ankara 1989.

———. *Çerkes Kabîlelerinde Boy Adları. Adığe Kavmi Boy Adları-Abhaz Kavmi Boy Adları-Vaynağ Kavmi Boy Adları*, Ankara 1991.

Karagöz, Rıza. *Canikli Ali Paşa*, Ankara 2003.

———. *Karadeniz'de Bir Hânedan Kurucusu Haznedarzade Süleyman Paşa*, Samsun 2009.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, C. V, Ankara 1975.

Kardasis, V. *Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775-1861*, Lanham, 2001.

Karpat, Kemal. *Ottoman Population 1830-1914*, Wisconsin 1995.

Kasumov, Ali-Hasan Kasumov. *Çerkes Soykırımı*, Ankara 1995.

Keenan, Edward L. *The Kurbskii-Groznyi Apocrypha: The Seventeenth-century Genesis of the 'Correspondence' Attributed to Prince A.M.Kurbskii and Tsar Ivan IV*, Cambridge 1971.

Keep, John L.H. *Soldiers of the Tsar Army and Society in Russia 1462-1874*, Oxford 1985.

Keyvani, Mehdi. *Artisans and Guild Life in the Later Safavid period: Contributions to the Social-Economic History of Persia*, Berlin 1982.

Kirk, Thomas A. *Genoa and the Sea: Policy and Power in an Early Modern Maritime Republic, 1559-1684*, Baltimore 2005.

Khodarkovsky, Michael. *Where Two Worlds Met. The Russian State and Kalmyk Nomads 1600-1771*, Ithaca and London 1992.

———. *Russia's Steppe Frontier:Making a Colonial Empire, 1500-1800*, Bloomington 2002.

———. *Bitter Choice Loyalty and Betrayal in the Russian Conquest of the North Caucasus*, Ithaca and London 2014.

Khorava, Bezhan. *Çerkesler* (Ter. Nana Janashia), Tbilisi 2011.

Kılıç, Orhan. *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997.

Kılıç, Remzi. *16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*. İstanbul 2001.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin. *Dede Korkut Oğuznâmeleri*. İstanbul 1952.

———. *Kars Tarihi*. İstanbul 1953.

———. *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236)*. Ankara 1982.

———. *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*. Ankara 1993.

King, Charles. *Karadeniz*. (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2008.

Kollautz, A. Abasgia. *Abazya Tarihinin Bizans Dönemine Ait Belgeleri*. İstanbul 2000.

Konak, Yılmaz. *Osetya ve Asetinler*. İstanbul 2007.

Kortepeter, Carl Max. *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and Caucasus*. New York 1972.

Köse, Osman. *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*. Ankara 2006.

Kundukh, Aytek. *Kafkasya Müridizmi-Gazavat Tarihi.* (Haz. Tarık Cemal Kutlu), İstanbul 1987.

Kuran, Timur. *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam,* C. 2, İstanbul 2010.

Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi.* Ankara 1948.

————. *Türkiye ve İdil Boyu.* Ankara 1966.

————. *Türkiye ve Rusya.* Ankara 1970.

————. *IV.-18. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri.* Ankara 1972.

Kutlu, Tarık Cemal, *İmam Mansur.* İstanbul 1987.

————. *Çeçen Direniş Tarihi.* İstanbul 2005.

Küçük, Abdurrahman. *Ermeni Kilisesi ve Türkler.* Ankara 1987.

Kütükoğlu, Bekir. *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612).* İstanbul 1993.

Lang, David Marshall. *Last Years of the Georgian Monarchy 1658-1832.* New York 1957.

————. *A Modern History of Georgia.* London 1962.

————. *Gürcüler.* (Çev. Neşenur Domaniç) İstanbul 1997.

Le Donne, John P. *The Russian Empire and the World 1700-1917.* Oxford 1997.

Lentin, Antony. *Russia in the Eighteenth Century.* London 1973.

Lewis, Bernard. *Islam in History.* Londra 1973.

Lipták, Pál. *Avars and Ancient Hungarians,* Budapest 1983.

Lordkipanidze, Mariam. *Georgia in the XI-XII. Centuries.* Tbilisi 1987.

————. *The Abkhazians and Abkhazia.* Tiflis 1990.

Lowry, Heath W. *Trabzon Şehrinin İslâmlaşma ve Türkleşmesi.* İstanbul 1981.

Lockhart Lawrence. *Nadir Shah A Critical Study Based Mainly Upon Contemporary Sources.* Londra 1938.

————. *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia.* Cambridge 1958.

Luzbetak, Louis J. *Marriage and the Family in Caucasia. A Contribution to the Study of North Caucasian Ethnology and Customary.* Vienna 1951.

Luxembourg, N. *Rusların Kafkasyayı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil.* (Çev. Sedat Özden), İstanbul 1998.

Lyulye, Leonti. *Çerkesya.* (Çev. Murat Papşu) İstanbul 1998.

Mack, Rosamond E. *Doğu Malı Batı Sanatı. İslam Ülkeleriyle Ticaret ve İtalyan Sanatı 1300-1600,* (Çev. Ali Özdamar), İstanbul 2005.

Madariaga, Isabel de. *Russia in the Age of Catherine the Great.* London 1981.

————. *Ivan the Terrible. First Tsar of Russia.* New Haven-London 2005.

————. *Korkunç İvan Rusyanın İlk Çarı,* (Çev. Emin Tanrıyar), İstanbul 2012.

Maksoudian, Krikor. *Chosen of God: The Election of the Catholicos of All Armenians*. New York 1995

Mansur, Şamil. *Çeçenler*. Ankara 1995.

Mantran, Robert. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan), 2, Ankara 1986.

———. *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul 1991.

Manvelichvili, Alexandre. *Histoire de Géorgie*. Paris 1951.

Marx, Karl. *18. Yüzyılda Gizli Diplomasi Rus Despotluğunun Asyatik Kökeni*. (Çev. Işık Soner) İstanbul 1992.

Massie, Robert K. *Peter the Great:His Life and World*. New York, 1981.

Mazzoui, Michel M. *The Origins of the Safawids Si'ism, Sufism and Gulât*. Wiesbaden 1972.

Mc Cabe, Ina Baghdiantz. *The Shah's Silk for Europe's Silver: The Eurasian Silk Trade of the Julfan Armenians in Safavid Iran and India (1590-1750)*. Pennsylvania 1999.

Mc Grew, Roderick E. *Paul I of Russia 1754–1801*. Oxford 1992.

Memmedova, F. *Azerbaycan'ın Siyasî Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*. Baku 1993.

Mehmetov, İsmail. *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eskiçağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*. (Çev. Ekber N. Necef-Şamil Necefov), İstanbul, 2009.

Mephisashvili, Rusudan- Vakhtang Tsintsadze. *The Arts of Ancient Georgia*. London 1979.

Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa. *Kafkas Tarihi*. (Haz. Fahri Huvaj) Ankara 2002.

Mikaberidze, Alexander. *Historical Dictionary of Georgia*, Lahnam Maryland, 2007.

Miller, William. *Trebizond, The Last Greek Empire*. London 1926. Türkçe Ter. *Son Trabzon İmparatorluğu*. (çev. Nurettin Süleymangil), İstanbul 2007.

Miminoşvili, Otar. *Gürcistan'da Etnografik Yolculuk*, (Çev. Hacer Özkan), İstanbul 1999.

Minorsky, Vladimir. *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries*. Cambridge 1958.

Mirfendereski, Guive. *A Diplomatic History of the Caspian Sea. Treaties, Diaries and other Studies*. New York 2001.

Miroğlu, İsmet. *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*. Ankara 1990.

Mohammad Ali Hekmat, *Essai sur l'histoire des relations irano-ottomanes de 1722 à 1747*. Paris 1937.

Mostashari, Firouzeh. *On the Religious Frontier Tsarist Russia and the Islam in the Caucasus*. London 2006.

Murphey, Rhoads. *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1770*. (Çev. M. Tanju Akad), İstanbul 2007.

Namitok, Aytek. *Origines des Circassiens*. Paris 1939. Türkçe Ter. *Çerkeslerin Kökeni*. (Çev. Aysel Çeviker) Ankara 2003.

Natho, Kadir. *Kafkasya'da ve Kafkasya Dışındaki Çerkesler*. (Çev. Ömer Aytek Kurmel), Ankara 2009.

Necefli, Güntekin. *XVIII. Asırda Azerbaycan Topraklarında Ermeni Devleti Kurma Teşebbüsleri*, (Aktaran: Sebahattin Şimşir), İstanbul 2012.

Nersessian, S. Der. *Armenia and the Byzantine Empire*. Harvard 1947.

Newman, Andrew J. *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire*. London 2006.

Nicol, Donald M. *Bizans ve Venedik, Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2000.

Nogay, Sami. *Nogay Türkleri*. Ankara 1997.

Nolde, Boris. *La Formation de l'Empire Russe Etudes, notes et documents*, Vol. I-II, Paris 1952-1953.

Novoselyskiy, A.A. *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, (Çev. Kemal ortaylı), Ankara 2011.

Olson, Robert W. *The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations 1718-1743*. Bloomington 1975.

Onk, Nizamettin. *Azerbaycan Karabağ Tarihi*. İstanbul 1997.

Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1990.

Ormanian, Malachia. *The Church of Armenia:Her History, Doctrine, Rule, Discipline, Liturgy, Literature, and Existing Condition*. New York 1988.

Öksüz, Melek. *Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon: Toplum-Kültür-Ekonomi*. Trabzon 2006.

Ölçer, Cüneyt. *Sovyet Rusya Müzelerindeki (Moskova ve Leningrad) Nadir Osmanlı Madeni Paraları*. İstanbul 1972.

Özbek, Batıray. *Çerkesya Bibliyografyası*. Ankara 1997.

Özden, Mustafa Adil. *Tarihte Çıldır Atabeyleri ve Torunları*. Erzurum 1971.

Özgün, M. Recai. *Lazlar*. İstanbul 1996.

Özkul, Ali Efdal. *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750)*, İstanbul 2010.

Özsaray, Mustafa. *Çerkeslerin İslamlaşması (Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslamiyetin Kuzey Kafkasyaya Girişi)*, İstanbul 2012.

Özsoy, İsmail. *Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*. İzmir 1997.

Öztuna, Yılmaz. *Büyük Osmanlı Tarihi*. C. I-X, İstanbul 1994.

————. *Devletler ve Hânedânlar*. C. I –V, Ankara 1996.

Öztürk, Yücel. *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)*. Ankara 2000.

————. *Özü'den Tuna'ya Kazaklar-I*. İstanbul 2004.

Quandor, Mohyieddin Izzat *Muridism: A Study of the Caucasian Wars of Independence, 1819- 1859*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Claremont College, 1964.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1971.

Pamuk, Bilgehan. *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul 2006.

Pamukciyan, Kevork. *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar. C. I İstanbul Yazıları.* İstanbul 2002.

————. *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar C. III Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar.* İstanbul 2003.

Pelenski, Jaroslaw. *Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology (1438-1560's).* The Hague/Paris 1974.

Perry, J. R. *Karim Khan Zand A History of Iran 1747-1779.* Cambridge 1979.

Phillips, Edward J. *The Founding of Russia's Navy. Peter the Great and the Azov Fleet. 1688-1714.* Westport 1995.

Polovinkina, Tamara V. *Çerkesya Gönül Yaram.* (Çev. Orhan Uravelli), Ankara 2007.

Pingaud, L. *Chouiseul-Gouffier: La France en Orient sous Louis 16.* Paris 1887.

Radvanyi, Jean. *L'influence de l'homme sur la végétation du Caucase.* Paris 1977.

Ramazan, Musa. *Dağıstan ve Laklar,* İstanbul, 2002.

Rayfield, Donald. *The Literature of Georgia.* Oxford 1994.

Resulzade, Mehmet Emin. *Çağdaş Azerbaycan Tarihi.* Ankara 1951.

Riasanovsky, Nicholas V. *A History of Russia.* New York 1977.

Rice, Tamara Talbot. *Elizabeth, Empress of Russia.* London 1970.

Roider, Karl A. *Austria's Eastern Question 1700-1790.* Princeton 1982.

Ross, E. Denison. *Sir Anthony Sherley and his Persian Adventure.* London 1933.

Rywkin, Michael (Ed.) *Russian Colonial Expansion to 1917.* London 1988.

Sak, İzzet. *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllarda),* Konya 1992, Basılmamış Doktora Tezi.

Sakaoğlu, Necdet. *Amasra'nın Üçbin Yılı.* İstanbul 1987.

Salia, Kalistrat. *History of the Georgian Nation.* Paris 1983.

Saray, Mehmet. *Türk-İran Münâsebetlerinde Şiîliğin Rolü.* Ankara 1990.

————. *Türk-Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi.* İstanbul 1998.

Sarıcaoğlu, Fikret. *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789),* İstanbul 2001.

Sarwar, G. *History of Shah Ismail Safawi.* Aligarh 1939.

Saul, Norman E. *Russia and the Mediterranean 1797-1807.* Chicago

Savaş, Saim. *16. Asırda Anadolu'da Alevîlik.* Ankara 2002.

Savory, Roger. *Iran under the Safavids.* Cambridge 1980.

Saydam, Abdullah. *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856–1876).* Ankara 1997.

Scammell, Geoffrey V. *The World Encompassed The First European Maritime Empires c. 800-1650,* London 1981

Searight, Sarah. *The British in the Middle East,* London 1979.

Sertoğlu, Midhat. *Osmanlı Tarih Lûgati,* İstanbul 1986.

Seton-Watson, Hugh. *The Russian Empire 1801-1917.* Oxford 1988.

Setton, Kenneth M. *The Papacy and the Levant. (1204–1571: the Sixteenth Century from Julius III to Pius V).* Vol. 4, Philadelphia 1984.

Shaw, Stanford J.Ezel Kural Shaw. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye.* (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1983, Cilt. I-II.

Shay, M. Lucille. *The Ottoman Empire from 1722 to 1734 as Revealed in Despatches of the Venetian Baili.* Urbana 1944.

Solak, İbrâhim. *51 Numaralı Konya Şer'iye Sicili (H. 1140-1141/M.1727-1729) Özet ve Dizin,* Konya 2011.

Sumner, B. H. *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu,* (Çev. Eşref Bengi Özbilen), İstanbul 1993.

Suny, Ronald Grigor. *The Making of the Georgian Nation,* London 1989.

Sümer, Faruk. *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* Ankara 1990.

Steensgaard, Niels. *Carracks, Caravans and Companies: The structural crisis in the European-Asian trade in the early 17th century,* Odense 1973.

Stoye, John. *Viyana Kuşatması,* (Çev. Derin Türkömer), İstanbul 2004.

Sykes, Sir Percy. *A History of Persia,* Vol. II, London 1951.

Şamanlanı, İbragim. *Koban Başında Tarih Haparla,* Çerkessk 1987.

Şamba, Gerg K. *Abhazya'nın Arkeolojik Eserleri,* (çev. Mahinur Tuna), İstanbul 2008.

Şen, Ömer. *Osmanlı'da Köle Olmak,* İstanbul 2007.

Şevket, Şakir. *Trabzon Tarih,* İstanbul 1877.

Şirokorad, A.B. *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı Rus Savaşları Kırım-Balkanlar–93 Harbi ve Sarıkamış,* İstanbul 2009.

Tabak, Faruk. *Solan Akdeniz 1550–1870, Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım,* (Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2010.

Tamarati, Michel. *L'Eglise Géorgienne des origines jusqu'a nos jours,* Rome 1910.

Tansel, Selâhattin. *Yavuz Sultan Selim,* Ankara 1969.

————. *Osmanlı Kaynakları'na göre Fâtih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Faaliyeti,* Ankara 1985.

Tapper, Richard. *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler. Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi,* (Çev. F. Dilek Özdemir), Ankara 2004.

Taşkıran, Cemalettin. *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi,* Ankara 1995.

Tavkul, Ufuk. *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür. Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir İnceleme,* İstanbul 1993.

————. *Kafkasya Gerçeği,* İstanbul 2007.

————. *Kafkasya'da Kültürel Etkileşim,* Ankara 2009.

Tavkul, Ufuk-Yaşar Kalafat (Der.) *Karaçay-Balkarlar. Tarih, Toplum ve Kültür,* Ankara 2003.

Tellioğlu, İbrâhim. *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri,* Trabzon 2009.

Terim, Şerafettin. *Kafkas Tarihinde Abazalar ve Çerkeslik Meşhumu,* İstanbul 1976.

The Cambridge History of Russia, Volume 1, From Early Rus' to 1689, (Ed. Maureen Perrie), Cambridge 2006.

The Cambridge History of Russia, Volume 2, Imperial Russia, 1689-1917, (Ed. Dominic Lieven), Cambridge 2006.

Thomson, Gladys Scott. *Catherine the Great and the Expansion of Russia*, London 1947.

Tımur, Taner. *Osmanlı Çalışmaları. İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Ankara 1989.

Togan, A. Zeki Velidî. *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1947.

Toumanoff, Cyril. *Studies in Christian Caucasian History*, Washington 1963.

————. *Les Dynasties de la Caucasie Chretienne de l'Antiquite, jusqu'au XIXe siecle*, Rome 1990.

Toygar, Nimet Berkok-Kâmil Toygar, *Kuzey Kafkasya Mutfak Kültürü ve Yemekleri*, Ankara 2002.

Traho, Ramazan. *Orta Asya Yolculuğu. Çerkesler*, (Çev. Gülden Kangal), İstanbul 2007.

Troyat, Henri. *Peter the Great*, New York 1987.

Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.

————. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.

————. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980.

Umudlu, Vidadi. *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusiyası Tarafından İşgali ve Müstemlekeçilik Aleyhine Mübarize (1801-1828)*, Bakı 2004.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, C.I-II, Ankara 1943-1944.

————. *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948.

————. *Osmanlı Tarihi*, C. I-IV, Ankara 1975-1978.

Ünal, Fâtih *XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburg'a)*, İstanbul 2014.

Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011.

Ürekli, Muzaffer. *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)*, Ankara 1989.

Üstünyer, İlyas. *Gürcü Dili ve Edebiyatı Üzerine Okumalar*, İstanbul 2010.

Vanilişi, Muhammet.-Ali Tandilava. *Lazların Tarihi*, (Çev. Hayri Hayrioğlu), İstanbul 1992.

Vassilian, Harno B. *The Armenians: A Colossal Bibliographie Guide to Books Published in the English Language*, California 1993.

Vernadsky, George. *A History of Russia*, New Haven 1969.

Vryonis, Speros. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of İslâmization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, Los Angeles 1971.

Waldron, Peter. *Governing Tsarist Russia*, Basingstoke 2007.

Wixman, R. *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*, Chicago 1980.

Wood, Alfred C. *Levant Kumpanyası Tarihi*, (Çev. Çiğdem Erkal İpek), İstanbul 2013.

Yerasimos, Marianna. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Yemek Kültürü. Yorumlar ve Sistematik Dizin*, İstanbul 2011.

Yıldız, Gültekin. *Neferin Adı Yok. Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul 2009.

Yılmaz, Fehmi. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2010.

Yüksel, Ayhan. *Tirebolu Bir Sahil Kasabasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1788–1858)*, İstanbul 2003.

———. *Doğu Karadeniz'de Bir Kıyı Kasabası Keşap*, İstanbul 2014.

Zekeriya Zihni (Jabağı Baj), *Çerkesya'da Terbiye ve Sosyal Yaşayış*, Ankara 2007.

Zekiyan, Boğos Levon. *Ermeniler ve Modernite. Gelenek ve Yenileşme/Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, (Çev. Altuğ Yılmaz), İstanbul 2002.

Zekiyev, Mirfâtih Z. *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2006.

Zelkina, Anna. *In Quest for God and Freedom: Sufi Naqshbandi Brotherhood of the North Caucasus*, London 2000,

Zernov, Nicolas. *Moscow the Third Rome*, London 1937.

Zeyneloğlu, Cihangir. *Azerbaycan Tarih*, İstanbul 1924.

Zeyrek, Yunus. *IV. Sultan Murâd'ın Revân ve Tebriz Seferi Rûznâmesi*, Ankara 1999.

Zinkeisen, Johann Wilhelm. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul 2011, C. 1-7.

B. Makaleler

Abreg, Almir. "Tehlike Çanları ve Umut Arasında Adığeler", *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi*, İstanbul 2006.

Adiloğlu, Adilhan. "Karaçay Türklerinin İslâm Dinini Kabulü", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 3/2, (Spring 2008).

Ahmed Refik. "Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi", *TOEM*, 43 (1917).

———. "Açık Deniz Meselesi ve Azak Muhasarası", *TTEM*, XVII /94.

Aivazian, Armen. "The Secret Meeting of Armenian on Lim Island in 1722", *Iran and the Caucasus*, V (2001).

Aktepe, M. Münir. "Mahmud I.", *İA*, VII.

———. "Nevşehirli İbrâhim Paşa.", *İA*, IX.

———. "Dürrî Ahmed Efendi'nin İran Sefareti I-V", *BTTD*, 1, İstanbul, (Ekim 1967) 56-63, *BTTD*, 2, İstanbul, (Kasım 1967), 60-63, *BTTD*, 3, İstanbul, (Aralık 1967), 64-66, *BTTD*, 4, İstanbul, (Ocak 1968), 60-62, *BTTD*, 5, İstanbul, (Şubat 1968).

Aksay, Raşit. "Akuşalar Hakkında Malumat", *Kuzey Kafkasya*, 3/1.

Alankuş, Behçet. "Osetinler-İronlar", *Kuzey Kafkasya*, X/59 (1980).

Alekperoğlu, A.Nuru.-A.Faride Aliyoldaşkızı, "Nahçıvan Hanlığı", *Türkler*, 7, Ankara 2002.

Algar Hamid "A Brief History of the Naqshbandi Order", Marc Gaborieau, Alexandre Papovic, Thierry Zarcone (Ed.), *Naqshbandis. Historical Developments and Present Situation of a Muslim Mystical Order*, İstanbul 1990.

Alizade, Orhan. "18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", *Akademik Bakış*, 4/7 (Kış 2010).

Allen W.E.D. "The March-Lands of Georgia", *The Geographical Journal*, LXXIV (1929).

————. "The Caucasian Borderland", *The Geographical Journal*, 99/5-6 (May-June 1942).

————. "The Volga-Terek Route in Russo-Caucasian Relations", *Bedi Kartlisa/Revue de Karthvelologie, Études Géorgiennes et Caucasiennes*, XV-XVI, (1963).

Alpargu, Mehmet. "16. Yüzyılın Ortasında Nogay Türkleri ve Ordaları", *Emel*, 15 (1996).

————. "Dünden Bugüne Kafkasya'da Nogay Türkleri", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*. İstanbul 1996.

Altundağ, Şinasi. "Osmanlı İdaresi ve Gürcüler", *DTCF Dergisi*, X/1-2, (1952).

Anderson, Matthew Smith. "Great Britain and the Russo-Turkish War of 1768-1774", *English Historical Review*, LXL, (1954).

————. "The Great Powers and Russian Annexation of the Crimea 1783-1784", *Slavonic and East European Studies*, XXXVII, (1958).

Arslan, Ali. "Rusya'nın Kırım ve Gürcistan'ı İlhakından Sonra Osmanlı Devleti'nin Çerkes Kabîleleri ile Münâsebetleri (1784–1829)", *Kafkas Araştırmaları*, I, (1992).

————. "Eçmiadzin Katoğikosluğu'nun Osmanlı Denetiminde ve Rus Kontrolündeki Statüsü", *Kafkas Araştırmaları*, II, (1996).

————. "Rusların Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazin Katogigosluğu'nun Rolü", *Kafkas Araştırmaları*, II, (1996).

Aslanian, Sebouh. "Social Capital, 'Trust' and the role of Netvorks in Julfan Trade. Informal and Semi-formal Institutions at Vork", *Journal of Global History*, 1, (2006).

————. "The Circulation of Men and Credit: The Role of the Commenda and the Family Firm in Julfan Society", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 50/2, (2007).

Aslanlı, Araz. "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", *Avrasya Dosyası*, VII/1, (2001).

Aşemez, H. "Adığey (Çerkesya)'in Kısa Tarihi", *Kafkasya Kültürel Dergi*, 10/39-42, (1973).

Aşurbeyli, Sara. "Şirvânşahlar", *DİA*, 39.

Ateş, Ahmet. "İstanbul'un Fethine Dâir Fâtih Sultan Mehmed Tarafından Gönderilen Mektublar ve Bunlara Gelen Cevablar", *Tarih Dergisi*, IV, 7 (1953).

Atkin, Muriel. "The Pragmatic Diplomacy of Paul I: Russia's Relations with Asia 1796–1801", *Slavic Review*, 38, (March 1979).

————. "The Strange Death of İbrâhim Khalil Khan of Qarabagh", *Iranian Studies*, 12, (1979).

————. "Russian Expansion in the Caucasus", *Russian Colonial Expansion to 1917*. (Ed. Michael Rywkin), Londra 1988.

Aydın, Dündar. "Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmârı, İskânı ve İlk Sakinleri", *Araştırma Dergisi*, I, (1970).

Aydın, Mahir. "Faş Kalesi", *Osmanlı Araştırmaları*, VI, (1986).

————. "Kafdağı'nda Türk Kalesi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 20, (2009).

Aydın, Mustafa. "Karabağ", *DİA*, 24.

————. "Lekler", *DİA*, 27.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis. "Deux Lettres de David X du Kartli", *İÜEF Tarih Dergisi*, XXXII/32, (1978).

————. "Le Kartli et ses voisins Musulmans (1518-1521)", *Bedi Kartlisa/Revue de Karthvelologie, Études Géorgiennes et Caucasiennes*, I, (1980).

————. "Sur quelques problémes de l'histoire de la Géorgie entre 1518 et 1524", *Philologia Orientalis*, 5, (1983).

————. "Un Raport inedit sur le révolte Anatolien de 1527", *Studia Islamica*, 62 (1985).

Babacan, Hasan. "1590 Tarihinde Revan'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı", *S.D.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, (1995).

Bala, Mirzâ. "Abazalar", *İA*, I.

————. "Baku", *İA*, II.

————. "Çerkesler", *İA*, III.

————. "Dağıstan", *İA*, III.

————. "Erivan", *İA*, IV.

————. "Gence", *İA*, IV.

————. "Gürcistan", *İA*, IV.

————. "Karabağ", *İA*, VI.

————. "Kazı Kumuk", *İA*, VI.

————. "Kuba", *İA*, VI.

Bardakjian, Kevork. "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (Ed. B. Braude-B.Lewis), 1, New York 1982.

Barkan, Ömer Lütfi. "H. 933-934/M. 1527-1528 Yılına ait Bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası*. XV, (1953-1954).

————. "1079-1080 (1669-1670) Mâlî Yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi ve ek'leri.", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII/1-4, (1955-1956).

Barut, Ali. "Kırım Hanlığı ile Kuzey-Batı Kafkasya İlişkilerinde Atalık Müessesesinin Yeri", *Emel*, 219, (1997).

Barthold, W.V. "Derbend", *İA*, III.

————. "Kefe", *İA*, VI.

————. "Şeki", *İA*, XI.

————. "Şirvân-Şah", *İA*, XI

Barthold, W.V.-Vladimir Minorsky. "Alan", *EI2*, I.

————. "Daghıstan", *EI2*, V.

Barthold V.W.-David K. Kermani. "Kumuk", *EI2*, V.

Barthold, W.V.-C.Boswort, "Shirwan", *EI2*, IX.

Batırhan, Beksultan. "Beybulat Taymaz-Rus Yazarlarının Görüşü ile", *Kafkasya Kültürel Dergi*, 13, (1967).

Batırhan, Beksultan. "Osetin Milletinin Menşei", *Kuzey Kafkasya*, 7-8, (1971).

Bavbek, Osman. "Nogay Türkleri", *Türk Kültürü*, 285, (1986).

Baykal, Bekir Sıtkı. "Fâtih Sultan Mehmet Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, (1964).

Baykara, Hüseyin. "Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'da Yaptığı İstilâ Savaşları", *Türk Kültürü*, 19, (1964).

Bayraktar, Hilmi. "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayetine Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, (Güz 2007).

Bayramova, Naile. "19. Yüzyıl Başlarında Şamahı Hanlığı ve Rusya", (Çev. H. Cabbarlı), *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 217, (Ocak 2005).

Baysun, M. Cavid. "Azak", *İA*, II,

————. "Murad IV", *İA*, VIII.

Beldiceanu-Steinherr, Irene-Nicoară Beldiceanu, "Acte du regne de Selim I concernant quelques échelles danubiennes de Valachia, de Bulgarie et de Dobrudja", *Südost-Forschungen*, XXIII, (1964).

Benningsen, Alexandre. "Un Mouvement populaire au Caucause du XVIIIe siecle. La Guerre Sainte du Sheikh Mansur (1785-1794) page mal connue et controverse des relations Russo-Turques", *Cahiers du monde russe et sovietique*, V/2, (1964).

————. "L'expédition turque contre Astrakhan en 1569", *Cahiers du monde russe et sovietique*, VIII/3 (1967).

————. "Peter the Great, the Ottoman Empire and the Caucasus", *Canadian-American Slavic Studies*, 8/2, (1974).

Benningsen, Alexander. -H. Carrere d'Encausse. "Abaza", *EI2*, I.

Benningsen, Alexandre-Chantal Lemercier-Quelquejay, "Les marchands de la cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitie du XVIe siécle", *Cahiers du monde russe et sovietique*, 11/3, (1970).

———. "Les expeditions de Devlet Giray contre Moscou en 1571 et 1572, d'après les documents des Archives ottomanes.", *Cahiers du monde russe et sovietique*, 13/4 (1972).

Beradze, Grigol-Karlo Kutsia, "Towards the Interrelations of Iran and Georgia in the 16th-18th Centuries," *Kaukasien zwischen Osmanischen Reich und Iran, 1555–1914/ Caucasia between the Ottoman Empire and Iran, 1555–1914*, (Ed. Raoul Motika-Michael Ursinus), Wiesbaden 2000.

Beriashvili, Liana. "The Role of Georgia in "Great Silk Road's" Trade and Caravan Movements", *1th International Silk Road Symposium 25–27 June Tbilisi/Georgia*, İzmir 2004.

Berindei, Mihnea. "Contribution à l'étude du commerce ottoman des fourrures moscovites", *Cahiers du monde russe et sovietique*, 12/4, (1971).

Berindei, Mihnea-Gilles Veinstein, "Réglements de Süleyman Ier concernant le Liva de Kefe", *Cahiers du monde russe et sovietique*, 15/1, (1975).

———. "La Tana-Azaq de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIIIe-XVIe siècle)", *Turcica*, 8/2, (1976).

———. "La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d'Azov dans la première moitié du XVIe siècle", *Cahiers du monde russe et soviétique*, 20/3-4, (1979).

Beydilli, Kemal. "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Mirî Ticaret Teşebbüsü", *Belleten*, 55.

———. "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Belgeler, XIII/17,, (1988).

Bgazhba, Oleg "History : First-18th Centuries", *The Abkhazians: A Handbook*, (Ed. George Hewitt), London 1999.

Bilge, Mustafa L. "Azak", *DİA*, 4.

Bostan, İdris. "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu 1700-1787", *Belleten*, LIX/225, (1995).

———. "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Livası.", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri 6-8 Kasım 1998*, Trabzon 2000.

Bosworth, C. E. "Kabk", *EI2*, IV.

Bournoutian, George A. "The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century" *Transcaucasia. Nationalism and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia*. (Ed. Ronald Grigor Suny), Ann Arbor 1983.

———. "Eastern Armenia from the Seventeenth Century to Russian Annexation.", *The Armenian People From Ancient To Modern Times. Vol. 2, Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*, (Ed. Richard G Hovannisian), New York 1997.

Boyle, J. A. "Gandja", *EI2*, II.

Brosset, Marie-Félicité. "Correspondance en Grec des rois géorgiens du Cakheth avec la Russie pendant le XVIIe siécle", *Bulletin scientifique de l'Académie impériale de St. Petersburg*, IX, (1842).

Bryer, Anthony A.M. "Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460-1461", *Bedi Kartlisa/Revue de Karthvelologie, Études Géorgiennes et Caucasiennes*, 19/20, (1965).

————. "Trabzon İmparatorluğu'nda Gemicilik", (Çev. Kudret Emiroğlu), *Bir Tutkudur Trabzon*, (Ed. İ. G. Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu, C. Akalın), İstanbul 1997.

Budak, Mustafa. "The Caucasus in the Ottoman- Russian Relations", *Eurasian Studies*, 1/4, (1994).

Buniyatov, Ziya Musa. "Azerbaycan", *DİA*, 4.

————. "Dağıstan", *DİA*, 8.

Byhan, Arthur. Kafkasyalıların Medeniyeti", *Kafkasya Kültürel Dergi*, I/6, (1965).

Caferoğlu, Ahmet. "Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1, (1932).

Caferoğlu Ahmet, "Kafkasya Türkleri", *Türk Kültürü*, 38, (1965).

Camalov, Gabil. "Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgal Edilmesinde İran'ın İkili İlişkiler Siyaseti", (çev. Sadık Sadıkov), *Türkler*, XVIII.

Catford, J.C. "Mountains of Tongues: The Languages of the Caucasus", *Annual Review of Anthropology*, 6, (1977).

Cazacu, Matei.-Kéram Kévonian. "La Chute de Caffa en 1475 a la Lumiere de Nouveaux Documents", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, 17, (1946).

Cioranesco, Georges. "L'activité de Démètre Cantemir pendant la campagne russe en Perse (1722)", *Cahiers du monde russe et sovietique*, 29/2, (1988).

Clendenning, Philip Hamlin. "The Background and Negotiations for the Anglo-Russian Commercial Treaty of 1766", *Great Britain and Russia in the 18th Century: Contacts and Comparisons*, (Ed. A.G. Cross), Newtonville 1979.

Çakmak, Mehmet Ali. "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış", *Türkler*, 7.

Davison, Roderic. "Küçük Kaynarca Antlaşmasının Yeniden Tenkidi" (Çev. Erol Aköğretmen) *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10/11, (1981).

Demir, Osman. "Grek Kolonizasyon Döneminde Karadeniz'de Önemli Bir Geçim Kaynağı: Köle Ticareti", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 10, (Bahar 2011).

Demirel, Bekir. "İmam Mansur", *Birleşik Kafkasya Dergisi*, 4, (1965).

Devlet, Nadir. "Avarlar", *DİA*, 4.

Donabedian, Patrick. "The History of Karabagh from Antiquity to the Twentieth Century" *The Caucasian Knot: The History and Geopolitics of Nagorno-Karabagh*. (Ed. Levon Chorbajian-Patrick Donabedian-Claude Mutafian), London 1994.

Durbiano, C.-J.Nicod, "Aménagements hydrauliques dans le Caucase oriental et en Crimée", *Méditerranée*, 2-3, (1987).

Dursun, Dâvud. "Kabardeyler", *DİA*, 24.

————. "Lezgiler.", *DİA*, 27.

Dursun, Davut.-Hüsamettin M. Karamanlı "Gürcistan", *DİA*, 14

Dyck, Harvey L. "Pondering the Russian Fact: Kaunitz and the Catherinian Empire in the 1770's", *Canadian Slavonic Papers*, 22/4, (December 1980).

Dzidzoev, Valeriy. "Kuzey Kafkasya arasındaki Tarihi İlişkilere Bir Bakış", *Kafkasya Gerçeği*, 7, (1992).

————. "Kafkasya Savaşları Hakkında İki Farklı Düşünce", (Çev. Ufuk Tavkul), *Kırım Dergisi*, 3/10, (1995).

Efendizâde, Oktay. "Gence", *DİA*, 14.

Ekin, Ümit. "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü", *AÜ DTCF TAD*, 29/47, (2010).

Eliyarlı, Süleyman. "Azerbaycan'ın Beynelhalk Çekişme Meydanına Çekilmesi", *Azerbaycan Tarihi*, (Red. Süleyman Eliyarlı), Baku 1996.

Emecen, Feridun. "Çıldır Eyâleti", *DİA*, 8.

————. "İbrâhim" *DİA*, 21.

————. "Sâhib Giray", DİA, 35.

Erdoğan, Muzaffer. "Osmanlı Mimarî Tarihinin Arşiv Kaynakları", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, III/5-6, (1953).

Erdoğru, M. Akif. "1635 Tarihli Revan Kalesi Fetihnamesi",

Ersoy, Hayri. "Abazalar (Abhazlar) Üzerine Tarihçe", *Kafkasya Yazıları*, 1 (1997).

Eyice, Semavi. "Kale", *DİA*, 24.

Fadeev, A. B. "The Social Structure of Caucasian Mountain Peoples of 18-19 Centuries in New Publications of Soviet Historians", *The Problems of History*, 5, (1958).

Faroqhi, Suraiya. "Revân", *EI2*, VIII.

————. "Tarabzun", *EI2*, X.

Ferrari, Aldo. "Nobility and Monarchy in Eighteenth Century Armenia: Preliminary Remarks to a New Study", *Iran and the Caucasus*, 8/1, (2004).

Ferrier, R.W. "The European Diplomacy of Shah Abbâs I and the First Persian Embassy to England", *Iran*, 11.

Fisher, Alan. "Ottoman Sources for a Study of Kefe Vilayet: The Maliyeden Müdevver Fond in the Başbakanlık Arşivi", *Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars*, İstanbul 1998.

————. "The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century", *Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars*, İstanbul 1998.

————. "Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *A Precious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Otoman Frontier*, İstanbul 1999.

———. "Muscovy and the Black Sea Slave Trade", *A Precarious Balance: Conflict, Trade, and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, İstanbul 2004.

Floor, Willem M. "The Market Police in Qajar Iran: The Office of the Darugha-yi Bazar and Muhtasib", *Die Welt des Islams*, 13, (1971).

———. "The Office of Kalāntar in Qājār Persia", JESHO, 14, (1971).

———. "The Office of Muhtasib in Iran", *Iranian Studies*, 18 (1985).

———. www. iranicaonline. org/articles/customs-duties-baj-e-rah -rah-dari-a-tax-levied-on-the-movement-of-trade.

Forand, Paul G. "Account of Western Travellers Concerning the Role of Armenians and Georgians in the 16th century Iran", *The Muslim World*, 65/4, (October 1975).

Gammer, Moshe. "Russian Strategies in the Conquest of Chechnia and Daghestan, 1825-1859", *The North Caucasus Barrier:The Russian Advance Towards the Muslim World*. (Ed. Marie Benningsen Broxup), London 1999.

———. "The Beginnings of the Naqshbandiyya in Daghestan and the Russian Conquest of the Caucasus", *Die Welt des Islams*, 34/2, (1994).

Genç, Mehmet. "17-19 Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, III, (1987).

"Georgia" http://www. 4dw. net/royalark/Georgia/georgia. htm.

Gerasimov, I.P. "Structure géologique et relief du Caucase", *Revue de Géographie Alpine*, 69/2, (1981).

Ghougassian, Vazken S. "Julfa Safavid Period." *Encyclopedia Iranica. http://www.iranica. com/articles/julfa-i-safavid-period*.

Gippert, Jost. "The Caucasian Language Material in Evliyâ Çelebi's Travel Book", (Ed. George Hewitt), *Caucasian Perspectives*, München 1992.

Gnolidze-Swanson, Manana. "Activity of the Russian Orthodox Church Among the Muslim Natives of the Caucasus in Imperial Russia", *Caucasus and Central Asia Newletter*, 4, (2003).

Gogebashvili, "Battle of the Aspindza", *Georgica*, I, (1937).

Golden, Peter B. "The Turkic peoples and Caucasia", *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*, (Ed. Ronald Grigor Suny), Ann Arbor 1996.

Gopal, Surendra. "Armenian Traders in India in the Seventeenth Century.", *Central Asia: The Movement of Peoples and Ideas from Times Prehistoric to Modern*, (Ed. A. Guha), New York 1971.

Gökbilgin, M.Tayyib, "Arz ve Raporlarına göre İbrâhim Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı", *Belleten*, XXI, (1957).

———. "Çaldıran Muharebesi", *İA*, II.

Gökbilgin, Özalp. "Bazı Arşiv Belgelerine göre 16. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticareti ve İstanbul-Moskova Güzergâhı", *Araştırma Dergisi*, 5 (1974).

Gökbilgin, M. Tayyip. "16. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, XXVI, (1962).

Grannes, Alf. "'Persons of Caucasian Nationality'-Russian Negative Stereotypes", *Contrats and Solutions in the Caucasus*, (Ed. Ole Hairis-Sefa Martin Yürükel), Aarhus 1998.

Gray, Térence J-S. "Les Bagratides: La plus ancienne dynastie de la Chretiente", *La Science Historique*, 22-23, (1962).

Grebenshchikov O.S., "Les écosystèmes naturels et leur étagement dans le Caucase", *Revue de Géographie Alpine*, 62/2, (1974).

Gregorian, Vartan. "The Impact of Russia on the Armenians and Armenia", *Russia and Asia*, (Ed. Wayne S. Vucinich) Stanford 1972 içinde.

Gugushvili, Andro. "The Choronogical-Genealogical Table of the Kings of Georgia.", *Georgica*, I/2-3, (1936)

Güneş-Yağcı, Zübeyde. "Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti: Çerkeslerden Bağlılık Senedi Alınması", *Karadeniz*, 2, (2009).

Güsar, Vasfi. "Uşurman-Şeyh Mansur", *Yeni Kafkas Dergisi*, 1, (1957).

Gvosdev, Nicholas D. "The Russian Empire and the Georgian Orthodox Church in the First Decade of Imperial Russia 1801-1830", *Central Asian Survey*, 14/3, (1995).

Hacieva, Saide. "İrevân (Revân) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri", *Türkler*, 7.

Halfeoğlu, Hatem. "Rusya'da Ermeni Diasporası Oluşumu ve Faaliyetleri", *2023 Dergisi*, (Nisan 2002).

Hambly, G. "Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty", *Cambridge History of Iran*, VII, Cambridge 1991.

Harlaftis, Gelina. "The Role of the Greeks in the Black Sea Trade", *Shipping and Trade, 1750-1950:Essays in International Maritime Economic History*, (Ed. Lewis Fischer-Helge Nordvik), West Yorkshire, 1990.

Harmatta, Janos. "Studies in the Language of the Iranian Tribes in Southern Russia", *Acta Orientalia Hungarica*, I/2-3, (1950-1952).

Herzig, Edmund M. "The Deportation of the Armenians in 1604–1605 and Europe's Myth of Shah Abbâs I.", *History and Literature in İran*, (Ed. Charles Melville), Cambridge 1990.

———. "The Family Firm in the Commercial Organization of the Julfa Armenians", *Etudes Safavides*, (Ed. Jean Calmard), Paris-Téhéran 1995.

Hewsen, Robert H. "The Meliks of Eastern Armenia: A Preliminary Study", *Revue des etudes Arméniennes*, IX, (1972), X, (1973–1974), XI, (1975–1976), XIV, (1980).

———. "The Meliks of Eastern Armenia VI. The House of Aghamalean Meliks of Erevan.", *Pazmaveb*, (1984).

Hütteroth, Wolf-Dieter, "Osmanlı Topraklarının Ekolojisi", *Türkiye Tarihi Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603-1839*, (Ed. Suraiya Faroqhi), 3, (Çev. Fethi Aytuna), İstanbul 2011.

Işıktan, Sema. "1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Hanları ile Münasebeti", *Kafkas Araştırmaları*, I, (1988).

İbadov, Refik Hüseyinoğlu. "Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu ile İlişkileri", *Türkler*, 7.

İlgürel, Mücteba. "İstimâlet", *DİA*, 23.

İnalcık, Halil. "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi", *Belleten*, VIII, (1944).

———. "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, XII, (1948).

———. "Kırım Hanlığının Osmanlı Himâyesi Altına Girmesi Meselesi", *III. TTK-Tebliğler*, Ankara 1948.

———. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV, (1951).

———. "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, II (1954).

———. "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II/3-4, (1965).

———. "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", *Arkheion Pontu*, 35 (1979).

———. "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I (1532-1551)", *Essays Presented to Omeljan Pritsak, Harvard Ukranian Studies*, (1981).

———. "Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature", *Turco-Tatar Past Soviet Present: Studies presented to Alexandre Bennigsen*, (Ed. C.H. Lemercier-Quelquejay, G.Veinstein, S.E.Wimbush) Paris 1986.

———. "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, Ankara 1999.

———. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", *Doğu Batı Makaleler II*, Ankara 2008.

———. "Giray", *İA*, IV.

———. "Azov", *EI2*, I.

———. "Giray", *EI2*, II.

———. "İmtiyâzât", *EI2*, III.

———. "İslâm Giray III.", *DİA*, 23.

İnalcık, Halil-Mirzâ Bala. "Kırım", *İA*, VII.

İnbaşı, Mehmet. "Trabzon/Batum Eyaleti Valileri (1755–1795)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 29, (2006).

İskenderova, Merziye. "Baku Hanlığı", *Türkler*, 7.

Jones, Stephen F. "Russian Imperial Administration and the Georgian Nobility: The Georgian Conspiracy of 1832", *Slavonic and East European Review*, LXV/1 (1987).

Kalenderoğlu, İhsan. "Nogay Türkleri", *Muzaffer Özdağ'a Armağan*, III, Ankara 2003

Karal, Enver Ziya "Selim III. Devrinde Osmanlı Bahriyesi Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, 3 (1941).

Karagöz, Rıza. "Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti", *Akademik Açı*, 4, (1997).

Karpat, Kemal. "Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriyedeki İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001.

Kazemzadeh, Firuz. "Russian Penetration of the Caucasus", *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, (Ed. Taras Hunczar), New Brunswig 1974.

Keenan, Edward L. "Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy", *Slavic Review*, 26/4, (1967).

K'eraş, Ançeko. "Çerkesya'nın Dış Ülkelerle İlişkileri", (Çev. Cevdet Hapi), *Kuzey Kafkasya*, 15/83-84, (Eylül-Aralık 1991).

Kévonian, Kéram. "Marchands arméniens au XVIIe siècle. A popos d'un livre arménien publié à Amsterdam en 1699", *Cahiers du monde russe et sovietique*, 16/2, (1975).

————. "The Armenian Merchant Netvork: Overall Autonomy and Local Integration", *Merchants, Companies and Trade: Europe and Asia in the Early Modern Era*, (Ed. Sushil Chaudhury-Michel Morineau) Cambridge 1999.

————. "Armenian Trade in the Indian Ocean in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Asian Merchants and Businessmen in the Indian Ocean and the China Sea*, (Ed. Denys Lombard-Jean Aubin), New York 2000.

Khachikian, Levon. "Le registre d'un marchand arménien en Perse, en Inde et au Tibet (1682-1693)", *Annales, Economies, Sociétes, Civilisation*, 22/2, (1967).

Kılıç, Orhan. "18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyâleti'nin İdarî Taksimatı ve Tevcîhatı", *Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı, (6–8 Kasım 1998 Trabzon) Bildiriler*, Trabzon, 1999.

————. "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar", *Türkler*, X (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çelik, Salim Koca) Ankara 2002.

Kılıç, Remzi. "Trabzon Valisi Şehzâde Selim ve Faaliyetleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, Bildiriler*, I, Trabzon 2002.

Kırımlı Abdullahoğlu Hasan. "Kırım–Kafkasya Münasebatına Dair Bir Yarlığ.", *Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi*, 3.

Kireev, Nikolay G. "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Karadeniz'de Rus-Türk Ticaret İlişkilerinin Kurulması", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491–1992*, Ankara 1999.

Khodarkovsky, Michael. "Kalmyk-Russian Relations, 1670-1697 Development of a Pattern of Relations between Nomadic and Sedentary Societies", *Central Asian Survey*, 2 (1983).

————. "Uneasy Alliance : Peter the Great and Ayuki Han", *Central Asian Survey*, 7 (1988).

———. "Russian Peasant and Kalmyk Nomad: A Tragic Encounter in the Middle of the Eighteenth Century", *Russian History*, 15 (1988).

———. "The Arrival of the Kalmyks and the Muscovite Southern Frontier 1600-1670", *Russian History*, 15, (1988).

———. "Of Christianity, Enlightenment and Colonialism: Russia in the North Caucasus, 1550–1800", *The Journal of Modern History*, 71/2, (1999).

———. "The Conversion of Non-Christians in Early Modern Russia", *Of Religion and Empire. Missions, Conversion and Tolerance in Tsarist Russia*, (Ed. Robert P. Geraci-Michael Khodarkovsky), Ithaca and London 2001.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin. "Kars", *İA*, VI.

Koç, Dinçer. "Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies*, XII/1 (Yaz 2012).

Kodaman, Bayram. "18. Yüzyılda Samsun Gümrüğü", *Uluslararası Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1990.

Koçkar, M.Tekin. "Karaçay-Balkarlılarda Eğlence Kültürü", *Halk Kültüründe Eğlence Uluslararası Sempozyumu MOTİF Vakfı, Kocaeli Üniversitesi 11-13 Aralık 2009*,

Konukçu, Enver "Trabzon Valisi Şehzâde Selim'in Akkoyunlu Ülkesindeki Faaliyetleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, Bildiriler*, I. Trabzon 2002.

Kortepeter, Carl Max. Ottoman Imperial Policy and Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *The Ottoman Turks: Nomad Kingdom to World Empire*, İstanbul 1991.

Kotlyakov, V.M.-A.N.Krenke, "Glaciation actuelle et climat du Caucase", *Revue de Géographie Alpine*, 69/2, (1981).

Kunt, İ. Metin. "Ethnic-Regional (*Cins*) Solidarity in the Seventeenth Century Ottoman Establishment", *Intarantional Journal of the Turkish Studies*, 5 (1974).

———. "Kulların Kulları", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi[Beşeri Bilimler]*, III, (1975).

Kurtuluş, Rıza. "Dargılar", *DİA*, 8.

———. "Kumuklar", *DİA*, 28.

Kusko, Mahmut. "Kafkas Milletleri", *Kafkasya Kültürel Dergi*, 2/7 (1965).

Kütükoğlu, Mübahat S. "19. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*. Samsun 1988.

———. "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*", (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994.

Küçük, Cevdet. "Erzurum", *DİA*, XI.

Lambton, Ann K.S. "Kalantar", *EI2*, IV.

———. "The Evolution of the Office of Darugheh", *Revue iranienne d'anthropologie*, 5, (1959).

———. "The Office of the Kalantar under the Safawids and Afshars", *Mélanges d'Orientalisme offerts a H. Massé à l'occasion de son 75éme anniversaire*, Tehran, 1963.

———. "Land tenure and Revenue Administration in the Nineteenth Century", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1991.

Lang, David Marshall. "Georgian Relationship with France During the Reign of Wahtang VI. ", *Journal of the Royal Asiatic Society*, (1950).

———. "Count Todtleben's Expedition to Georgia 1769-1771, According to a French Eyewitness", *British School of Oriental and African Studies*, XIII/4 (1951).

———. "Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty", *British School of Oriental and African Studies*, XIV, (1952).

Leeper, Nancy E. "Ossetians", *EI2*, VIII.

Lemercier-Quelquejay, Chantal. "Les Kalmuks de la Volga entre l'Empire Russe et l'Empire Ottoman sous la regne de Pierre Le Grande", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, 7/1 (1966).

———. "Les Expeditions de Devlet Giray contre Moscou 1571 et 1572, d'apres les Documents des Archives Ottomanes", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, 13/4, (1972).

———. "La Structure sociale, politique et religieuse du Caucase du Nord au 16. siecle", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, 15/2-3 (1984).

———. "Co-optation of the Elites of Kabarda and Daghestan in the Sixteenth Century", *The North Caucasus Barrier:The Russian Advance Towards the Muslim World*. (Ed. Marie Benningsen Broxup), London 1999.

———. "Darghin", *EI2*, II.

Lemercier-Quelqejay, Chantal.-Halil İnalcık. "Çerkes", *EI2*, II.

Lockhart, Lawrence. "The Persian Army in the Safavi Period", *Der Islam*, XXXIV, (1959).

Lockhart, Laurence ."European Contacts with Persia, 1350-1736", *The Cambridge History of Iran*. (Ed. Peter Jackson- Laurence Lockhart), VI, Cambridge 1986.

Mac Kenzie, D. N. "Kabk", *EI2*, IV.

Macler, Frederic. "Notes de Chahan de Cirbied sur les arméniens d'Amsterdam et Livourne", *Annahir*, I, (1904),

Mallet, Laurent. "Bir Kafkas Tuhaflığı Dağ Yahudileri ve Tatlar" (Çev. İrvem Keskinoğlu) *Toplumsal Tarih*, VI/36, (1996).

Manz, Beatrice-Masashi Haneda, "Čarkas", *Encyclopaedia Iranica*.

Mattei, Jean-Louis. "Kırım ve Kafkasya'da Osmanlı Nüfuzunun Gerilemesi ve Ruslara Karşı Kafkas Kabîlelerinin Direniş Girişimleri (1792)", *Toplumsal Tarih*, 6 (Haziran 1994), 7 (Temmuz 1994), 9 (Eylül 1994).

Matthee, Rudi. "Blinded by Power: the Rise and Fall of Fath Ali Khan Daghestani, Grand Vizier under Shah Soltan Hoseyn Safavi (1127/1715-1133/1720)", *Studia Iranica*, 33/II, (2004).

Mehmedov, Hüsamettin. "Osmanlı Dönemi Gence-Karabağ Eyâletinde Vakıflar", *OTAM*, IV, (1993).

————. "Beylerbeylikten Hanlığa: Gence-Karabağ", *Türkler*, 7.

Memmedova, İrade. "Talış (Lenkeran) Hanlığı", *Türkler*, 7.

Meskhidze, Julietta. "Imam Shaykh Mansur: a few Stanzas to a Familiar Portrait", *Central Asian Survey*, 21/3, (September 2002).

Mızıulu, İsmail. "Eski Dönemlerden Rusya'ya Bağlanıncaya Kadar Karaçay Malkar Halkının Tarihi" (Çev. Aliy Şidakulu) *http.//www.turan.Tc/turk/karacay/karacay. htm.*

Miller, David B. "The Coronation of Ivan IV of Moscow", *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas*, 15, (1967).

"Milletimiz Böyle Yok Edildi. Kafkasya Basınından Seçmeler", (Çev. Sefer Berzeg), *Kafkasya Gerçeği*, 6, (1991).

Minoglou, I. Pepelasis. "The Greek Merchant House of the Russian Black Sea: A Nineteenth-Century Example of a Trader's Coalition", *International Journal of Maritime History*, 10/1 (1998).

Minorsky, Vladimir. "La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise", *The Turks, Iran and the Caucasus in the Middle Ages*, Londra 1978.

————. "Kuban", *İA*, VI.

————. "Lazlar", *İA*, VI.

————. "Tiflis", *İA*, XII/1.

————. "Nadir Shah", *EI2*, III.

Minorsky, V.-C.E. Boshworth. "Kurdj", *EI2*, V.

Minorsky, V.-R. Wixman. "Lak", *EI2*, V.

Minorsky, V.-M. Münir Aktepe. "Nadir", *İA*, IX.

Miroğlu, İsmet. "Erzincan", *DİA*, XI.

Mitchell, Colin Paul. "Shah Abbâs, the English East India Company and the Cannoneers of Fars", *Itinerario*, 24/2 (2000).

Mostashari, Firouzeh. "Colonial Dilemmas: Russian Policies in the Muslim Caucasus", *Of Religion and Empire:Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia.* (Ed. Robert P. Geraci-Michael Khodarkovsky), Ithaca and London 2001.

Muhammedoğlu, A. S. "Derbend", *DİA*, IX.

Murphey, Rhoads. "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", *Food and Foodways*, II/1 (1988).

Mustafazade, Tofiq Teyyuboğlu, "Safevi Hanedanı'nın Son Yılları", *Türkler*, VII.

Naki, Emrah. "İspanyol Casusu Juan De Briones'in İstihbarat Raporu ve 1578-1579 Osmanlı'nın İran Seferine İlişkin Verdiği Bilgiler", *OTAM*, 32, (2012).

Oberling, Pierre. "Georgians and Circassians in Iran", *Studia Caucasica*, 1, (1963).

Ocak, Ahmet Yaşar "Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri", *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*. İstanbul 2011.

"18. Yüzyılda Çeçenya'daki Toplumsal İlişkilerin Yapısı Hakkında", (Çev. Müzeyyen Özdemir), *Kafkasya Yazıları*, 1/3, (Sonbahar-Kış 1998).

Oreşkova, S.F. "Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Arasındaki Savaşlar: Sebepleri ve Kimi Tarihi Sonuçları", *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya. Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler*. (Der. Gülten Kazgan-Natalya Ulçenko), İstanbul 2003.

Orhonlu, Cengiz. "Şehir Mimarları", *OA*, II, (1981).

Origo, Iris. "The Domestic Enemy. The Eastern Slaves in Tuscany in the 14th and 15th Centuries", *Speculum*, 30 (1955).

Ortaylı, İlber. "18. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*. Ankara 1999.

————. "Süleyman ve İvan. Doğu Avrupa 16. Yüzyılının İki Hükümdarı", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim. Makaleler I*. Ankara 2004.

Özaydın, Abdülkerim. "Arran", *DİA*, 3.

Özcan, Abdülkadir. "Çorbacı", *DİA*, 8.

————. "Kadı", *DİA*, 24.

Öztürk, Temel. "Karadeniz'de Kullanılan Melekse Türü Gemiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI/2, (Aralık 2009).

Öztürk, Yücel. "Dimitri İvanoviç Vişnevetskiy ve Faaliyetleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2003).

Quelqejay, Ch.-İnalcık, Halil. "Çerkes", *EI2*, II.

Pamuk, Bilgehan. "İpek Yolu Ticareti ve Erzurum", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (2007).

Papazian, H. "Armenia and Iran. VI. Armeno-Iranian Relations in the Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, II.

Papşu, Murat. "Çerkeslerde Atçılık ve At Kültürü", *Nart Dergisi*, 72 (2010).

Perry, John R. "Nadir Shah Afshar", *EI2*, VII.

Pokshishevsky, Vadim V. "Geography of Prerevolutionary Colonization and Migration Process in the North Caucasus", *Soviet Geography*, 25/7 (1984).

Pritsak, Omeljan. "1491-1532 Yıllarında Osmanlı-Moskova İlişkileri", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*. Ankara 1999.

Ramazan, Musa. "Dağıstan sanatı ve Kubaçi Köyü", *Kuzey Kafkasya*, 8/46, (1977).

Rhinelander, L. H. "Russia's Imperial Policy. The Administration of the Caucasus in the First Half of the Nineteenth Century", *Canadian Slavonic Papers*, XVII, (1975).

Roemer, Hans R. "The Safavid Period, Abbâs I.", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1986.

————. "The Last Safavids", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1986.

Rooy, S. Van. "Armenian Merchants Habits as Mirrored in Seventeenth and Eighteenth Century Amsterdam Documents", *Revus des études arméniennes*, 3, (1966).

Ross, E. Denison. "The Early Years of Shah Ismail, Founder of the Safavi Dynasty", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 28, (1896).

Rota, Giorgio. "Caucasians in Safavid Service in the 17th Century", *Kaukasien zwischen Osmanischen Reich und Iran, 1555–1914/Caucasia between the Ottoman Empire and Iran, 1555–1914*, (Ed. Raoul Motika -Michael Ursinus), Wiesbaden 2000.

Rüstemova, Afag. "Azerbaycan'da Tarihsel Kimliğin ve Dilin Gelişim Süreçleri", *Karadeniz*, 1/2, (Bahar 2009).

Safarov, Rafik Firuzoğlu. "Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişiklikler ve Ermenistan'ın Kurulması (1801–1921)", *Türkler*, 19, Ankara 2002.

Safran, Mustafa. "13. ve 14. yüzyılda Karadeniz Limanlarının Ticari ve Tarihi Önemi", *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988.

Sahillioğlu, Halil. "Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and Early 16th. Centuries", *Turcica*, 17, (1985).

————. " Hicrî 1167 (M. 1754) Kürk Fiyatı ve Kürkçü Nizamı", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 2006.

Sak, İzzet. "Şer'iyye Sicillerine Göre Kölelerin Milliyet ve Eşkâli (17. ve 18. Yüzyıllar)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, (1994).

Salia, Kalistrat. "Quelques pages de l'histoire de Géorgie: Iraklii II, 1744–1762, Roi de Kahetie et de 1762–1798 Roi de Kartli et Kahetie", *Bedi Kartlisa/Revue de Karthvelologie, Études Géorgiennes et Caucasiennes*, 35, (1977).

Sanadze, Manana-Tamaz Beradze, "The Great Silk Road and Georgia", *1th International Silk Road Symposium 25–27 June Tbilisi/Georgia*, İzmir 2004.

Saray, Mustafa. "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, 2.

————. "Kafkas Araştırmalarının Türkiye için Önemi", *Kafkas Araştırmaları*, 1 (1988).

————. "Gürcistan ve Gürcüler", *Kafkas Araştırmaları*, 3, (1997).

Savory, Roger M. "Safavid Persia", *Cambridge History of Iran*, VI, Cambridge 1986.

————. "Allahverdi Khan", *Encyclopaedia Iranica*, I.

Saydam, Abdullah. "Freedom Movements in Northern Caucasus", *Eurasian Studies*, 2/1 (1995).

————. "Osetler", *DİA*, 32.

————. "Kafkas Muhacirleri (1860-1870)", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011.

Schmidt, Knud Rahbek. "The Treaty of Commerce between Great Britain and Russia 1766. A Study on the Development of Count Panin's Northern System", *Scando-Slavica*, 1/1, (October 1954).

Scott, H.M. "Frederick II. The Ottoman Empire and the Origins of Russo-Prussian Alliance of April 1764", *European Studies Review*, VII, (1977).

Seydoux, Marianne. "La France et l'Imérétie sous Napoléon Ier", *Cahiers du monde russe et sovietique*, 8/4, (1967).

Soysal, Abdullah. "Kırım Hanzâdelerinin Kafkasya'da Talim ve Terbiyesi", *Emel*, 36 (1966).

Sultanoviç, Jamuhanov Süleyman. "Çeçenistan", *DİA*, VIII.

Sulava, Nestan. "Sulkhan-Saba Orbeliani Türkiye'de-"Avrupa Gezisi" (1713-1716)", *Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni-Bildiriler-*, Ordu 2001.

Süleymanova, Sevda Alikızı. "XVIII. Yüzyılda Osmanlıların Azerbaycan'daki Faaliyetinin Arap Dilinde Yazılı Yerel Kaynaklarda Tasviri", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III/I.

Sümer, Faruk. "Abbâs I.", *DİA*, I.

————. "Akkoyunlular.", *DİA*, 2

Svanidzé, Mihail H. "L'Economie rurale dans le vilâyet d'Akhaltaikhé (Çıldır) d'après le registre détaillé de 1595", *Contributions à l'histoire Economique et sociale de l'Empire ottoman*, (Ed. J. Bacqué-Grammont-P.Dumont), Leuven 1983

Şafiyev, M.A. "Bir Çerkes Boyu Kabardeylerin Kökeni ve Yerleşimi", (Çev. Murat Papşu), *Kafkasya Gerçeği*, 9.

Şutov, V. E. "Osmanlı Devleti'nin 1700-1709 Kuzey Savaşı Yıllarındaki Durumu", (Çev. Ö. Cenap Eren), *Belleten*, LIII/207-208, (1989) .

Strémooukhoff, Dimitri. "Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine", *Speculum*, 28/1, (1953).

Tarchnišvili. Michael "Sources Armeno-Georgiennes de l'histoire ancienne de l'eglise de Georgie", *Le Museon*, 60 (1947).

Tardy, Lajos. "The Caucasian Peoples and their Neighbours in 1404", *Acta Orientalia Hungarica*, 32/1, (1978).

Tarran, Michel. "The Orthodox Mission in the North Caucasus:End of the 18th-Beginning of the 19th Century", *Central Asian Survey*, 10/1-2 (1991).

Tatar, Özcan. "1787–1792 Osmanlı Rus Savaşı'nda Trabzon ve Çevresinin Yeri ve Önemi", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2005)*, Trabzon 2006.

Tavkul, Ufuk. "Etnik İlişkiler Açısından Kafkasya'da 'Atalık' Geleneği", *Kırım Dergisi*, 4/15, (1996).

————. "Kafkasya'da Etnik ve Sosyo-kültürel Yapının Tarihi Kökenleri", *BİR*, 7, (1997).

————. "Kafkasya'nın Otokton (Yerli) Halkları Meselesi ve Kafkasya Halklarında Etnik Köken Arayışları", *Kırım Dergisi*, 6/24 (1998).

————. "İslâmiyet'in 19. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Etkileri", *Kırım Dergisi*, 7/25 (1998).

————. "Kafkasya'da Hristiyanlığın İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 128, (2000).

Tekin, Zeki. "Osmanlı Devletinde Kürk Ticareti", *Türkler*, X, Ankara 2002.

Tekindağ, M. C. Şehabettin. "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XVII/22, (1967).

————. "Trabzon.", *İA*, XII/1.

Teyyüboğlu, Mustafazade Tevfik. "18. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri", *Osmanlı*, I.

————. "Guba Hanlığı", *Türkler*, 7.

Thordarson, Fridrik. "Asii, Asiani", *Encyclopaedia Iranica*, II.

————. "Digor", *Encyclopaedia Iranica*, VII.

Togan, A. Zeki Velidi. "Allan", *İA*, I.

————. "Arran.", *İA*, II

Togan, A. Zeki.-M. Fuat Köprülü. "Azerbaycan.", *İA*, II.

Tolmachev, E.P. "Russia's Annexation of the Caucasus (Some Conclusions and Consequences)", *Russian Studies in History*, 44/2, (March-April 2003).

Torke, Hans Joachim. "Continuity and Change in the Relations between Bureaucracy and Society in Russia, 1613-1861," *Canadian Slavic Studies*, 4 (1971).

Toumanoff, Cyril. "The Early Bagratids", *Le Muséon*, 62, (1949)

————. "The Fifteenth-Century Bagratids and the Institution of Collegial Sovereignty in Georgia", *Traditio*, 7, (1949-1951).

————. "İberia on the Eve of the Bagratid Rule: An Enquiry into the Political History of Eastern Georgia Between the IV and the IX Century", *Le Muséon*, 65, (1952).

————. "Christian Caucasia between Byzantium and Iran. New Light from Old Sources", *Traditio*, 10, (1954).

————. "Moscow the Third Rome: Genius and Signifinace of the Politico-religious İdea", *Catholic Historical Review*, 40 (1955).

————. "La noblesse géorgienne: sa genesse et sa structure", *Revista Araldica*, LIV/9, (September 1956).

————. "Chronology of the Kings of Abasgia and other Problems", *Le Muséon*, 69, (1956).

————. "The Bagratids of Iberia from the Eighth to the Eleventh Century", *Le Muséon*, 74, (1961).

Tucker, Ernest. "The Peace Negotiations of 1736: A Conceptual Turning Point in Ottoman-Iranian Relations", *The Turkish Studies Association Bulletin*, 20/1 (Spring 1996).

Tukin, Cemal. "Küçük Kaynarca", *İA*, VI.

Turan, Şerafettin. "17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara, 1963.

————. "Fâtih-Uzun Hasan Rekâbeti ve Venedik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, III/4-5, (1965).

———. "1829 Edirne Andlaşması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX/1-2, (1951).

Tutum, Cahit. "1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001.

Türkmen, Zekeriya. "Karabağ Hanlığı'nın Rus İdaresine Bağlanması Meselesi", *Avrasya Etüdleri*, 3/1, (1996).

Uluçay, M. Çağatay. "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişâh Oldu?", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 9, (1953), 10, (1954), 11, (1955).

Umudoğlu, Vidadi. "Kuzey Azerbaycan'ın Çar Rusyası Tarafından İşgali ve Sömürgeciliğe Karşı Mücadele (1801–1828)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 125, (Nisan 2000).

Ursinus, Michael. "The Role of the Vali of Çıldır in Ottoman-Caucasian Relations During the Late 18th Century", *Kaukasien zwischen Osmanischen Reich und Iran, 1555–1914/ Caucasia between the Ottoman Empire and Iran, 1555–1914*, (Ed. Raoul Motika-Michael Ursinus), Wiesbaden 2000.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Sadrâzam Halil Hamid Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, 5, (1935).

Ürekli, Muzaffer. "Rus Yayılması Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya", *Kafkas Araştırmaları*, 1, (1988).

Veinstein, Gilles. "Missionaires Jésuites et agentes Français en Crimée au début du 18. siécle", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, 10/3-4 (1969).

———. "Les Tatars de Crimée et la Seconde Election de Stanislas Leszczynski", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, 11/1, (1970).

———. "From the Italians to the Ottomans: The Case of the Northern Black Sea Coast in the Sixteenth Century", *Mediterranean Historical Review*, 1/2 (December 1986).

———."Karadeniz'in Kuzeyinde Büyük 1560 Kuraklığı: Osmanlı Yetkililerinin Durumu Algılayışı ve Gösterdikleri Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, (Ed. Elizabeth Zachariadou), İstanbul 2001.

Venturi, Franco. "The Legend of Boetti Sheikh Mansur", *Central Asian Survey*, 10/1–2, (1991).

Verlinden, Charles. "La colonie vénitienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XIVe et au début du XVe siècle," *Studi in onore di Gino Luzzatto*, Milan 1950, II.

———. "Le commerce en Mer Noire des débuts de l'époque byzantine au lendemain de la conquête de l'Egypte par les Ottomans (1517)", *Rapport VIII, Proceedings of the XIII International Congress of Historical Sciences, Moscow, August 16-23, 1970.* Moscow 1970.

Walker, Christopher "Armenian Presence in Mountainous Karabakh", *Transcaucasian Boundaries*, (Ed. J.F.R.Wright, S.Goldenberg, R.Schofield), London 1996.

Walsh, John. "The Revolt of Alqas Mirzâ", *Weiner Zeitschrift fur die Kunde den Morgenlandes*, 68, (1976).

Weeks, Theodore R. "Managing Empire: Tsarist Nationalities Policy", *The Cambridge History of Russia, Vol. II, Imperial Russia, 1689-1917*, (Ed. Dominic Lieven), Cambridge 2006.

Whittock, Michael. "Ermolov, Proconsul of the Caucasus.", *Slavic Review*, 18/1, (1959).

Wixman, R. "Lezgh", *EI2*, V.

Yıldırım, Mehmet Zahit. "1724-1727 İran Seferi Sırasında Askeri Hazırlıklar ve Aksaklıklar", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IV/1, (2002).

Yınanç, Mükrimin Halil. "Cüneyd", *İA*, III.

Yiğit, İsmail, "Memlükler", *DİA*, 29.

Yumul, Arus. "Osmanlı'nın İlk Anayasası", *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, İstanbul 2004.

Yuvalı, Abdülkadir "13. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (1-3 Haziran 1988) Bildirileri*. Samsun 1990.

Yücel, Yaşar. "Fâtih'in Trabzon'u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri", *Belleten*, XLIX/194 (1985).

Yüksel, İbrâhim. "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Kafkas Araştırmaları*, I (1988).

Zeyrek, Yunus. "Ahıska ve Ahıska Türkleri", *Türkler*, 20.

Zimina, R.P.-M.C.Saint Giron, "Biogéographie comparée des Alpes et du Caucase", *Revue de Géographie Alpine*, 69/2, (1981).

*Dizin**

A
Aalzga 131, 532
Aamusta 417, 468, 535, 540
Aamustaduw 535
Aamustafüa 417
Abak 411
Abaka Han 23
Abant Besni Bey 378
Abaran 244, 576, 580
Abas 334
Abasg 23
Abasha çayı 496
Abaşidzeler 510
Abay Sülâlesi 418
Abaza- Abazalar XVII, 7, 9, 10, 12, 18, 19, 21, 25, 57, 58, 64, 69, 71, 93, 99, 129, 131, 158, 259, 272-274, 293, 297, 305, 306, 309, 325, 351, 363, 367, 369, 370, 382, 390, 397, 412, 413, 417, 418, 421, 422, 430, 442, 444-447, 453, 455, 458-463, 466, 467, 468, 470, 471, 473, 475, 476, 485-487, 491, 493, 494, 497, 498-500, 503, 513, 531-533, 536-541, 545, 559, 566-569, 572, 595, 596, 599, 601, 606
Abaza beyleri 248, 259, 273, 302, 370, 447, 459, 488, 533
Abaza iskeleleri 369, 467, 540
Abaza kabileleri 305, 368
Abaza korsanları 540, 564
Abaza Mehmed Ağa 273
Abazaca 9
Abazin 13, 74, 305, 350, 367, 487, 597
Abbâs Çelebi 573
Abbâs I. 67, 105, 108-110, 112-122, 128, 133, 134, 142, 151, 157, 329, 330, 333, 334, 521-522, 526, 530, 575, 579, 586
Abbâs II. 141-142, 146, 531,
Abbâs Mirzâ 326-328, 363, 364, 372, 373
Abbâsabad 373
Abbe Richard 184
Abdulbâkî Efendi 514
Abdulbâkî Hân 214
Abdulfettâh Bey 580
Abdullah 195
Abdullah 197
Abdullah Ağa 274, 391
Abdullah Ağa 393
Abdullah Bey 355, 357,
Abdullah Bey 554, 556
Abdullah Efendi 209, 569
Abdullah Han 152
Abdullah Paşa (Köprülüzâde) 193, 195, 200, 202, 205, 207, 210-212, 586
Abdullah Paşa (Sarı) 300, 302, 303

* Kitapta cok sık geçen Osmanlı Devleti, Osmanlı, Osmanlılar ve Kafkasya kelimeleri dizine alınmamıştır.

Abdullah Paşa 197
Abdullah Paşa 254
Abdullah Paşa 318, 319
Abdullah Paşa 369, 370
Abdullah Paşa 500
Abdullah Paşa 573
Abdullah Paşa 579
Abdurrahman Bey 94
Abdurrahman Efendi (Hacı) 603
Abdurrahman Efendi 555, 556
Abdurrahman Efendi 603
Abdurrahman Paşa (Maltız) 129, 532
Abdurrahman Paşa (Sarı) 250
Abdurrahman Paşa 193
Abdurrahman Paşa 206
Abdülaziz 598, 603
Abdülhamid I. 263, 264, 272, 278-281, 284, 285, 288, 291, 296, 447, 501, 571
Abdülhamid II. 593, 604
Abdülkâdir Bey 382
Abdülkadir Han 239
Abdülkerim Efendi 210
Abdülmecid 597
Abdülvahab Efendi (Yasincizâde) 352
Abdürrezzak Han 205, 206, 340
Ab-haz 12
Abhaz dili 12
Abhaz Halk Konseyi Anayasası 596
Abhaz savaşçıları 536
Abhaz-Abhazlar 7, 9, 12, 13, 30, 267, 351, 353, 436, 532, 534, 536, 538, 599
Abhazistan 7, 30, 131, 258, 304, 354, 546, 564, 568-570
Abhazistan Hâkimi 291, 531, 533
Abhazov 598
Abhazya Halk Kongresi 596
Abhazya Halk Kongresi Bildirisi 596
Abhazya Katolikosluğu 535
Abhazya limanları 540
Abhazya prensleri 23, 37, 531
Abhazya SSC 596
Abhazya/Abhazistan 7, 20, 22, 23, 30, 34, 37, 57,58, 129, 131, 304, 324, 325, 352, 443, 446, 451, 453, 467, 469, 493, 494, 499, 531, 540, 542, 566, 596, 599
Abisal 233
Abov I. 334
Abov II. 334
Abraham 335
Abraham III. 341
Abreg 67
Abuk sülalesi 487
Abzeh-Abzehler 10, 12, 273-275, 300, 301, 305, 306, 308, 309, 355, 364, 417, 485, 599, 600
Acara Eyâleti 590
Acara-Acaralar 7, 36, 48, 89, 283, 284, 546
Acara-yı Süflâ/Aşağı Acara 36, 563
Acara-yı Ulyâ/Yukarı Acara 563
Acaristan Özerk Cumhuriyeti 36, 561
Acem-Acemler 134, 150, 333, 526-529
Acemistan 212
Acu Çerkesleri 10, 231, 412
Acu-Acu Kalesi 170, 171, 386, 388, 389, 391-394, 396, 402-405, 407
Açba 535
Açık Boğaz 170
Açıkbaş 257
Açıkbaş meliki 285, 510
Açıkbaş Vilâyeti 34
Açın 573
Açimsa 468
Ada Kalesi 388, 400, 404
Ada-Ada Çerkesleri 10, 386, 388, 389, 411, 412
Adahun 386, 550
Adahun Gölü 388
Adam 334
Adana 203, 391
Ada-yı Şâhı 431
Ademey 10, 416
Âdet-i ağnam 577, 588
Âdet-i göke 443, 470
Âdet-i liman 470
Adığe-Adığeler XVII, 9-13, 15, 18-21, 25, 64-67, 69, 148, 267, 309, 350, 367, 410, 416-418, 420-422, 425, 427, 429, 431-440, 442, 445-448, 450, 451, 453-456, 599, 602-604, 606
Adil Geriy Hatohşoko 266, 294, 308, 310, 311, 487
Âdil Giray 156, 157
Âdil Giray 189, 211

Âdil Giray 220
Âdil Giray 355, 357, 358
Âdil Giray 94, 97
Âdil Giray Han 144
Âdil Han 313
Âdil Şâh 246
Adilcevaz 51
Afganistan 183
Afşarlı Şâh Kulu Bey 53
Agnayev, Georgi 264
Agnese, Battista 78
Agrahan 189
Agrahan Çağlayanı 225
Agrahan nehri 191
Agul 9, 14, 146
Ağa Han 242
Ağa Hüseyin Paşa 376
Ağa İsmail Paşa 226
Ağa Muhammed Şah 308, 313, 318
Ağakişi Han 239
Ağamal 335
Ağamalyan ailesi 333, 335
Ağası Han 240
Ağdaş 239
Ağoryats 581
Ağvank Katoğikosluğu 327, 334
Ahal-tsihe (Ahıska) 37, 516
Ahıska eyâleti 125, 562
Ahıska-Ahıska Kalesi 105, 118, 119, 122, 125, 130, 218, 248, 250, 257, 280, 287, 297, 304, 316, 351, 354, 362, 377, 379, 380, 479, 506, 511, 516, 554, 561-563, 565, 592
Ahıstar 553
Ahilkelek-Ahilkelek Kalesi 94, 196, 218, 280, 259, 286, 297, 316, 348, 353, 379, 380, 382, 483, 516, 551, 561-563, 565, 590, 592
Ahmed 197
Ahmed Ağa 169
Ahmed Ağa 361, 535
Ahmed Ağa 393
Ahmed Bey (Acaralı) 381
Ahmed Bey 563,
Ahmed Bey 564
Ahmed Bey/Paşa (Lağveş) 573, 590
Ahmed Cevdet Paşa 1
Ahmed Çavuş 75
Ahmed Dudanko 310
Ahmed Efendi (Hacı) 580
Ahmed Efendi (Müftüzâde) 295
Ahmed Efendi 353
Ahmed Efendi 555
Ahmed Han 144
Ahmed Han 146
Ahmed Han 146, 185, 190, 211, 215, 217, 222,
Ahmed Han 215
Ahmed Han 217, 219, 222
Ahmed Han 238
Ahmed Han 243, 263, 277, 278
Ahmed Han 312, 313, 357-359
Ahmed Han I. 245
Ahmed Han Muhtı 245
Ahmed I. 111, 113, 116-118, 162
Ahmed II. 167
Ahmed II. 245
Ahmed III. 131, 174, 186, 187, 193-195, 197, 198, 200-202, 207, 209, 214, 220, 344, 461, 532, 555, 557, 558, 567, 569, 582, 587
Ahmed İbrâhim 391
Ahmed Kethudâ 98
Ahmed Meramî Efendi 230
Ahmed Paşa (Gedik) 35, 60
Ahmed Paşa (Hacı) 217, 248-249, 560
Ahmed Paşa (Hacıbeyzâde) 551
Ahmed Paşa (Hâfız) 120-122
Ahmed Paşa (Kalaylıkoz) 169, 174
Ahmed Paşa (Kara) 50, 53
Ahmed Paşa (Karakaş) 111
Ahmed Paşa (Küçük) 126
Ahmed Paşa (Seyyid) 355, 356, 365, 367-369
Ahmed Paşa 114
Ahmed Paşa 193, 195, 200, 203, 207-209, 210, 211, 217, 218
Ahmed Paşa 208, 217
Ahmed Resmî Efendi 261
Ahmed Şemsüddîn Efendi (Kâdızâde) 107
Ahmed Şemsüddîn Efendi 107
Ahtala 286, 583
Ahtamar 343
Ahtı 96, 559, 573
Ahye 468

Ahyolu 407
Ak Nogay 16
Akçaabat 565, 566
Akçakala 50, 89, 460, 478, 546, 550, 551, 554, 575, 576, 583
Akçaşehir 89, 561
Akdaş 133
Akdeniz 253
Akhaltsikhe 23
Akıntı Burnu 170, 388
Akkerman- Akkerman Kalesi 65, 254, 297
Akkerman Seferi 65
Akkoyunlu Devleti 30-32, 37, 39
Aksak Ali Mirzâ 71
Aksal Kuloğlu Yurdu 477
Aksaray 94
Aksay 246, 366
Aksaylar 187
Aksu nehri 101
Aktaş nehri 7, 64, 189, 559, 573
Akuşa 14, 15, 21, 114, 147, 211, 213, 215, 222, 279, 355, 357, 358
Akuşa Kâdısı 114, 147, 211, 215, 222, 279, 355, 357
Alaca Alili aşîreti 205, 340
Alagir 18, 264, 431
Alamat 177
Alamut Kalesi 520
Alan 18, 164
Alan Devleti 14
Alania ve Sotiropolis Piskoposu 20
Alarud 17
Alazan (Kanık) Nehri 319, 326, 523, 556
Alazan vadisi 285
Albanya 17
Aldı 290, 292
Aldı Muharebesi 292
Aleksandr (Kudadek) 79
Aleksandr 120
Aleksandr Han 279, 280, 282
Aleksandr I. 320, 321, 323-325, 327, 347, 349, 351, 352, 356, 358, 360, 361, 366, 367, 494, 511, 534
Aleksandr II. (Ali Mirzâ Han) 213, 218, 521, 557
Aleksandr II. 23, 37, 38, 506
Aleksandr II. 598, 600, 601
Aleksandr II. 93, 96, 97, 100, 103, 105, 112, 113, 151, 152, 154-157, 522, 558, 559, 590
Aleksandr III. 164, 502, 508, 513
Aleksandr IV. 502, 506, 509
Aleksandr V. 221, 248, 506, 507, 510
Aleksandr VI. 38
Aleksandr/İskender Han 312, 319, 321, 323, 372
Aleksandrapol 483
Aleksandropol 372, 592
Aleksandrovskaya 265, 294
Aleksey 141-142, 162-164, 332
Alekseyev, Mihail İvanoviç 62
Aleksios Komnenos I. 32
Aleksios Komnenos III. 54
Algeti 530
Alıcıko 158, 161
Alıcıko Şogenuko 158, 162, 163, 484
Ali (Bîcanoğlu) Paşa 275, 276, 293, 449, 571
Ali (Hz.) 40
Ali 197
Ali Ağa (Hacı) 461
Ali Ağa (Kaftancı) 274, 390
Ali Ağa (Mısırlızâde) 571
Ali Ağa (Nogay) 292, 390
Ali Ağa 121
Ali Ağa 176
Ali Ağa 275
Ali Ağa 409
Ali Ağa 580
Ali Bey 105
Ali Bey 215
Ali Ekber Molla 214
Ali Han 286
Ali Han 325
Ali Han 328
Ali Kulu Han 117
Ali Kulu Han 218, 246
Ali Kulu Han 242
Ali Kulu Han 244
Ali Mehmed Han 244
Ali Mirzâ 412
Ali Murad Han 262, 286, 287

Ali Paşa (Benderli) 362
Ali Paşa (Bosnalı) 125
Ali Paşa (Canikli-Hacı) 263, 271, 272, 277, 284-286, 299, 300, 349, 510
Ali Paşa (Çarhacı) 352
Ali Paşa (Dağıstanlı) 255
Ali Paşa (Genç) 202, 205, 206, 210-212, 214, 340
Ali Paşa (Hâdım) 48
Ali Paşa (Hâdım) 507
Ali Paşa (Hazînedar) 254
Ali Paşa (Hekimoğlu) 203-205, 207-209, 211, 221, 224, 225, 340
Ali Paşa (Moldovancı) 253
Ali Paşa (Müezzinzâde) 85
Ali Paşa (Potur) 583
Ali Paşa (Rodoslu) 170
Ali Paşa (Semiz) 82
Ali Paşa (Şahin) 286, 293
Ali Paşa (Tellak) 178
Ali Paşa (Temerrüd) 48, 507
Ali Paşa 168
Ali Paşa 213
Ali Paşa 310
Ali Paşa 556
Ali Sultan 146
Âlim Mehmed Ağa 554
Alkılıç 74
Alkılıç Elbozluko 74
Allahkulu 334
Almanya 182, 591
Alpavut 133, 239
Altı Kesek 13, 370
Altın Orda 14, 20, 35, 55-56, 73, 416
Altınköprü 120
Altunkala 561, 563
Altunkala Atabekliği 559
Amasra-Amastris 32, 539
Amasya 37, 53, 54, 101, 116, 349, 382, 403, 448, 452, 453, 466, 480, 519, 554, 574, 580
Amasya Anlaşması 90, 91, 118, 127
Amilahvari 94
Amilahvari, Afanasiy 247
Amilahvari, Givi 197, 212, 557
Amilahvari, Givi 527
Amilahvari, Givi II. 213
Amilahvari, Papuna 113
Amir Hamza 262
Anadolu 106, 107, 205, 209, 285, 369, 376, 391, 407, 414, 474, 527, 586, 603
Anakara-Anakara Kalesi 131, 280, 283, 324, 325, 494, 499-501, 534
Anal 2
Ananuri 531
Anapa- Anapa Kalesi 20, 36, 57, 60, 64, 260, 268, 273, 275, 276, 291, 293, 294, 298-303, 305, 306, 308-310, 348-352, 354-356, 361, 365, 367-372, 377-380, 382, 385, 389-391, 394-396, 398, 403-405, 407-409, 412, 413, 432, 439, 447-449, 451, 453, 455, 459, 463, 465, 467, 468, 475, 486, 540, 564
Anar 3, 14
Anar Koysu 4, 24, 145
Andal 218
Andi Koysu 3, 4, 24, 145
Andi-Andiler 14, 145, 150
Andican Muharebesi 203
Andronikaşvili, Artemon 256
Ani 548
Ankara XVIII, XIX, 198, 273, 306, 344, 452, 466
Anna 209, 221, 223, 225, 226, 228, 333
Antinok 162
Antoni 260
Antoni I. 251
Antoni II. 353
Antonov, Torkh 154
Aparan 478
Apraksin, Fedor 173
Apraksin, Pyotr Matveyeviç 175-177, 179
Apsha 23
Apsil 23
Apşeron Yarımadası 1, 241
Aragvi 316
Araklı 40
Aralık 576, 580
Aram Dzehezdambek 155, 156
Aranjuez 115
Aras Han 97
Aras nehri 1, 3, 5, 6, 106, 112, 131, 137, 208, 210, 243, 244, 247, 315, 321, 323, 342, 360, 373, 374

Arasbar 136, 588
Archangel 338
Arçil 142, 168, 335, 508, 509
Arçil/Abdullah Bey 246,
Ardahan 22, 51, 94, 218, 304, 380, 516, 546
Ardanuç Seferi 51, 518
Ardanuç-Ardanuç Kalesi 51, 94, 218, 517, 518, 546, 561, 563, 566
Ardelân 106
Ardon 17
Argun ırmağı 228
Argutyan, Hovsep 316, 341-342, 345-346
Arhavi 33, 466, 546, 565, 569
Arhız 3
Arhot 485
Arıdost 477
Arıt 467
Ârifî Ahmed Paşa 197-199, 201, 202, 208, 344, 553, 579, 580
Armavi 576
Arpaçay 219
Arpalı 144, 561, 583
Arrân 6, 17, 24, 104, 584
Arslan Ali Bey 231, 412
Arslan Bey (Çeçenzâde-Deli) 375, 379
Arslan Bey 354
Arslan Bey 411
Arslan Bey 534
Arslan Giray 232
Arslan Mirzâ 231
Arslan Paşa 506
Arslanbek 152,
Arslanbek 177
Arslanbek Kaytuk 182, 194, 234, 266, 267, 484, 485
Arslanlu 576
Artin Amira 345
Artsakh (Karabağ) 335
Artsakh 335
Artutay 164
Artvin 1, 22, 33, 100, 381, 516, 517, 561, 592
Arzakend 335
Asap 13
Asdvadzadur I. 201, 202, 344
Asker Han 240
Askuray Dağları 357
Aslan Hamırza 237
Aslanuk Aslanbek 237
Aspınza 257, 561, 563
Astara 245
Astarabad 118
Astarhan 56, 69, 71, 72, 75-79, 81-83, 85, 86, 88, 89, 134, 135, 144, 152, 153, 155, 157, 164, 166, 175, 177, 179, 180, 189-191, 195, 224, 225, 233, 249, 267, 271, 276, 279, 332, 333, 338, 341, 441, 444, 447,469, 481
Astarhan Seferi 28, 84-86, 151, 152, 550
Astarhan-Azak güzergahı 61, 441
Aşağı Acara 563, 590
Aşağı Don 225
Aşağı Kartli 530
Aşağı Svanetya 544
Aşağı Terek 63, 144, 153, 235
Aşegukua Pşikuy 599
Aşîn 396
Aşkale 477
Aşkaruva 13
Aştaraklı Nerses 374
Aşuva 13
Atabek Yurdu 516
Atağalı Çulak 313
Atajukin 312
Atina 20, 33, 40, 177, 185, 376, 466, 546, 563, 565,568,569
Atsemguk 74
August III. 252
Aul 424
Avalişvili, Giorgi 320
Avan Yüzbaşı (Hovannes Babanyan) 340
Avar Geçidi 6
Avar Hanlığı 24, 108, 145,245,246,259, 289
Avar-Avarlar 13, 14, 19, 145,147, 213
Avetaranots köyü 335
Avrupa 330, 336
Avusturya 330
Ayas Paşa 52, 547
Ayaslu 500
Aydar 64, 78
Aydemir Bey 215, 221-222, 224
Aydemiroğlu 256

Aydın 395
Ayıntab 203, 459
Aynaroz 522
Ayrım 243
Ayukay Han 166, 167, 171, 174-178, 226
Azad Han 247, 249
Azâdcirân 576
Azak Denizi 3, 11-12, 16-17, 55, 57, 60, 71-72, 77, 161, 170, 172-174, 227, 229, 255, 261, 265,
Azak iskelesi 443, 470
Azak Sancağı 387
Azak-Azak Kalesi 36, 61-63, 72, 74, 76, 80, 85, 86, 159-162, 168-172, 174, 177, 178, 227-231, 264-266, 333, 386-389, 391, 392, 396, 399-402, 404, 407-410, 412, 414, 415, 432, 439-444,450, 453, 454, 457, 460, 462, 465, 468, 469, 472, 509, 549, 550, 564, 566
Azak-Terek Hattı 259-260, 264
Azerbaycan 24, 255, 285, 298, 342, 561, 596, 605
Azgur 95, 257, 280, 380, 516, 518, 548, 561-562
Aziz Yakup 522

B

Baba Han 213
Babadağ 391
Babanyan, 205, 338, 340
Bâb-ı Âlî 35, 72, 80, 86, 88, 117, 124, 129, 155, 160, 165, 167, 170, 173, 182, 189, 196-198, 205, 209-211, 215, 218, 220-223, 226, 229, 231, 232, 237, 250, 259, 269, 273, 275, 278-281, 284, 287, 289, 292-294, 296, 300, 314-317, 325, 344, 346, 354, 356, 362, 368, 370, 375, 380, 389, 394, 412, 413, 447, 459, 463, 471, 485, 491, 492, 508, 510, 520, 532, 534, 541, 564, 594, 595, 601-603
Bâb-ı Sâhib-üs Serîr 6
Babiçev 83
Bâb-ül Hadîd 5
Başkovo 522
Bafra 565
Bagaverd 212
Bagir 335
Bagrat II. 23, 34, 37
Bagrat III. 23, 48, 493, 506-508, 517
Bagrat IV. 506
Bagrat V. 506, 508
Bagrat VI. 23, 34, 37-38
Bagrat VII. 117, 118
Bağ 13, 370
Bağbaşı Köyü 517
Bağdad 119-122, 127
Bağdadcık-Bağdadcık Kalesi 130-131, 258, 261, 509, 513-515
Bahadır Giray I. 160
Baht Giray 182, 221
Bahtam 334
Bahtıngiray Esiyev 264
Bajenov, Fedor 141, 164
Bakar/İbrâhim Paşa 185, 198, 228, 553
Bakşan 2, 16, 63, 164, 175-176, 181, 221, 311, 365, 411
Bakû - Bakû Kalesi 96, 100, 114, 133, 134, 150, 180, 190, 195, 197, 238, 241, 279, 317, 321, 328, 360, 372, 480, 481, 559, 574, 593, 595
Bakû Muharebesi 595
Balakan 143
Balçık 407
Balıklava 550
Ballı Çay 335
Balta 252
Baltık Denizi 6, 89, 173, 253, 254, 296
Banco di San Giorgio 57, 59
Bane 264
Barıza 502
Barakhay 13, 370
Baratlı 553
Basariya, Simon 596
Basilyan, Sefer 180
Baskakov 196
Baslep 314
Basmanov 222
Basra 263
Basra Körfezi 28, 46, 110
Baş Muhasebe Kalemi 568
Başıl Bey 71
Başılbeğli 71
Başılbiy 13
Başli 358
Batay 154

Batı Gürcistan 6-7, 23, 30, 34, 54, 99, 129, 131, 246, 248, 262, 285, 324, 496, 499, 505, 509, 512, 514, 523, 527, 567
Batoko Cambulat 234
Battal Hüseyin Paşa 288, 294, 299-304, 475
Batu Geriy 308
Batum -Batum Kalesi 94, 100, 106, 131, 158, 218, 347, 354, 363, 377, 407, 453, 466,474, 531, 541, 546, 561, 563-568, 571, 572, 592, 594
Bavyera 231
Bayat 241, 242, 334, 587
Bayatlı Hüseyin Ali Bey 109
Bayburt 477, 545, 546
Bayer, G. 189
Bayezid (Şehzâde) 37
Bayezid 136, 285, 364, 380
Bayezid II. 27, 29, 38, 40-42, 60-62, 65, 68
Bayındırlı Süleyman Bey 156
Bayram Paşa (Lâdikli) 126
Bazarçay 576
Bazari 525
Becan 494
Becanbağ 221
Beçkan 428
Bedre 561, 590
Bedreme 566
Bedros 334-335
Beglar I. 334
Beglar II. 334
Beglaryan 113
Behlül Paşa (Kürt) 380
Behram Paşa 93-94
Bek 25
Beka Bey 547
Beka II. 560
Bekbolat 78
Bekeş 461
Bekir Bey 494, 533
Beknirzâ 177, 182, 266
Belgrad Anlaşması 229-232, 236, 256
Belzebuk 59
Bemet Kurgoko 234, 485
Bemet Misost 256
Bender 254, 297
Bendereğli 539
Benkendorf, Konstantin Kristaforoviç 373
Benningsen, Alexandre 290
Berdâ 334, 553, 585, 587
Bergman 379
Bergos 474
Bergüşâd 136, 242, 340, 576, 580, 587, 589
Berkuk 457
Berlin Antlaşması 604
Bermamuk dağları 2
Bermek 239
Beryoz 348
Berzeg Bey 260
Berzok 57
Besarabya 287
Beslan 63, 64, 66, 308
Besleney-Besleneyler 10, 12, 61, 63, 64, 69, 74, 78, 79, 81, 101, 175,236, 266, 269, 275, 298-301, 305, 350, 364, 367, 370, 379, 390, 410, 411, 416, 550
Beştav 64, 151, 176
Betsin 411
Beyaz Ordu 595, 598
Beygarsoko 12
Beyşehir 466, 560
Bezciyan, Harutyun 346
Bî 396
Biberdi 59
Bibikov 300
Bicunda 58, 531, 535, 559, 565
Birinci Dünya Savaşı 605
Birkin 152
Birkin, Rodion 151, 154
Bitlis 93, 364, 479, 526
Bitu 233
Bizans-Bizanslılar 18, 19, 28, 415
Bjeduğ- Bjeduğlar 10, 12, 266, 273, 274, 301, 305, 307, 308, 350, 367, 370, 411, 416, 456, 485, 486, 599
Bjuji 502
Bluyer, İvan 180
Boetti, Giovanni Battista 290
Bogos dağları 4
Boğaz Kalesi 388, 389, 392, 400
Boğaz Kilise 479, 586

Boğdan 100, 107, 287, 295, 336, 461
Bolat Bey 260
Bologna, Ludovico da 31-32
Bolşoy Knez 154
Bolu 477
Bolu Dağları 391
Bonnac, Jean Louis d'Usson de 192, 194, 199, 344
Bor 459
Borcomi 3
Borçalı 321
Borçka 36
Boris Godunov 110, 112, 157
Borovtsin, Nikolay 75
Bortais 236
Bosna-Hersek 287
Botero, Giovanni 88
Boyluca 586
Bozmaret 561
Bozok 411
Bölüket 240
Bragun 436
Bragunlar 187
Brankovanu, Konstantin 184
Braudel, Fernand XXI, 464
Bronevski, Semen 489
Bucak 261
Budak 239
Buday Han 168
Buday Han 509
Budin 106
Budizm 165
Buğ 261, 304
Buhara 88, 485
Buhur çayı 274, 275, 391
Bujaduk 71, 72
Bulgakov, Yakov İvanoviç 286-288, 293, 295, 311, 313, 317, 350
Bulgar 15
Bulgar Hacı 589
Bulgaristan 522
Bulgarlar 415
Bulgaruko (Bulgar Mirzâ) 80
Burgaz 406, 407
Burhan Ali 49
Burnaşev, Stefan 285
Burnaya (Fırtınalı) Kalesi 359
Bursa 46, 100, 459, 462, 555
Bursak 310
Buturlin, İvan Mihailoviç 157
Buʻynak 6, 16, 143, 144, 156, 283, 313, 328
Bükreş 255
Bükreş Anlaşması 354, 355, 361, 362, 390, 395
Büyük Ardahan 53, 563
Büyük Atagi 418
Büyük Çeçen 418
Büyük Kabardey 10, 89, 102, 152, 158, 177, 181, 233, 235, 236, 259, 308, 310, 365, 411, 416, 487
Büyük Kale 526
Büyük Laba vadisi 63
Büyük Lyakhvi nehri 114, 551
Büyük Nogay Ordası 74-75, 79
Büyük Orda 16
Büyük Zelençuk 3, 20
Bzıb 131

Ç

Cafer Ağa 461
Cafer Kulu Han 328
Câfer Kulu Han Dümbülî 239, 242
Câfer Paşa (Hâdım) 520, 578, 590
Câfer Paşa 101, 102, 103, 105, 573
Caferî Seyyid Abbâs 245
Caffa (Kefe) 32, 58, 59
Cahar-Tala 14, 24, 143, 145, 149, 185, 210, 211, 213-214, 318, 326
Calgan Dağı 133
Callixtus III. 31
Cambalensis/Hanbalık (Pekin) 55
Cambulat Kaytuk 256
Can Mambed Bey 258
Can Sinan Bey 79, 80
Canbâz 478, 561
Canbaz Çukuru 94
Canbolad 177
Canbolad Bolotoko 378, 379
Canbolat 366
Canbolat Aydabol 164, 508
Canboyluk 261

Canca 37
Candar 32
Davit Candieri 117
Cane Kalesi 61
Canet 48
Canibek Giray II. 119
Canıbek Han 20, 124
Canik 250, 395, 403, 406, 555, 565, 572
Canikli Hacı Ali Bey 250
Cantemür 461
Simeon Caparidze 164
Car 143
Carpini, Giovanni da Pian del 11
Cavah 259
Cavalli, Marino 68
Cavo di Buxo (Gudauta) 58
Cebelitarık 254
Celalettin Ağa 376
Celalî 111
Cellât Mahmud Ağa 301
Cemal Bey 215
Cemâl'üd-din Gazi Kumukî 489
Cemaleddin Gazi Kumukî 596
Cemaleddin Han 245
Cembe 467
Cemşid 335
Cemşid Han 151
Cenâb-ı Emâret meab 65, 410
Ceneviz Hisarı 440-441
Ceneviz-Cenevizli-Cenevizliler 8, 34, 35, 56-60, 386, 416, 436, 457, 498, 572
Cengiz Bey 115
Cengiz Han 16, 35, 428
Cengotay 144, 357
Cengotay Kâdısı 308
Cenova 56-57
Cevad 573
Cevad Han 322, 326
Cevanşir 136, 242
Cezayir 303
Cezre (Kürtün) 37
Chabeaux, Antoine 389
Chakar 502
Chardin, Jean 136, 179, 464
Choiseul-Gouffier, Auguste de 269, 295
Cınık 143
Ciketşua 131, 532, 533
Cilaze 493
Cimmerio (Kerç) Boğazı 11
Civanbulak 373
Clement XI. 184, 185
Codrigton, Edward 376
Corci 393
Cosimo III. 336
Culfa 111
Culha 576
Cuvanşir 111
Czartoryski, Adam 320

Ç
Çaçba Hânedânı 535
Çağatay 150
Çako 466, 567
Çako iskelesi 572
Çalaberd 114, 242, 334, 340, 341, 585, 587, 589
Çalbayır 242
Çaldıran ovası 43
Çanakkale Boğazı 347
Çanda 467
Çankırı 555
Çapşun 272
Çarkosela 294
Çavuldur 580
Çavundur 242
Çaykara 40
Çeçen-Çeçenler 13, 18, 19, 21, 64, 74, 108, 129, 150, 153, 154, 159, 175, 189, 236, 266, 269, 289, 292, 308, 311, 313, 351, 356, 366, 418, 424, 430, 434, 436, 437, 454, 459, 489, 596, 601, 603, 605, 606
Çeçenistan 7, 144, 175, 181, 233-235, 269, 289-291, 294, 313, 356, 357, 359, 366, 597, 599, 605, 606
Çeçerek 561, 563
Çegem 2, 16, 63, 260, 365
Çehrin Kalesi 165
Çemguy 10
Çemhâl ovası 123
Çemiş-Kezek 133, 546
Çerek 2, 16, 63

Çerkaski, Aleksandr Bekoviç 177, 179
Çerkaski, Elmurza 266
Çerkaski, Elmurza Bekoviç 228
Çerkaski, Mihail Temrukoviç 80
Çerkaski, Yakov Kudenetoviç 159
Çerkes İttihad ve Teâvün Cemiyeti 604
Çerkes Kadınları Teâvün Cemiyeti 604
Çerkes Numune Mektebi 604
Çerkes sipahi 65
Çerkes-Çerkesler XVIII, XX, 9-12, 20, 25, 32, 35, 36, 38, 39, 49, 50, 51, 52, 53, 56-61, 64, 65, 67-70, 72, 74, 76, 79-87, 90, 99, 105, 108, 109, 115, 120, 129, 150, 151, 155, 156, 158, 160, 162-164, 170- 172, 175-179, 181, 187, 194, 221, 222, 226, 228-231, 235, 247, 255, 260, 266-268, 272-276, 288, 291, 293, 296-305, 307, 309, 311, 349, 351, 352, 354, 367, 368, 370, 371, 377, 382, 397, 444, 411, 414, 432, 438, 446, 457-462, 468, 470, 473, 476, 485, 486, 488, 489, 491, 526, 539, 565, 585, 599, 600, 602, 604, 605, 606
Çerkezistan 1, 8, 39, 59, 61, 64, 65, 67, 70, 166, 171, 176, 272, 275, 281, 292, 305, 306, 308, 350, 367, 393, 427, 432, 446, 449-451, 454-456, 458, 462, 468, 469, 473, 484, 485, 488, 489, 499, 513, 549, 573, 597, 599-601
Çernomorye (Karadeniz) 307
Çeşme 260
Çıgkhat 427
Çıldır 8, 94, 95, 98, 100, 108, 114, 122, 124, 129-131, 170, 193, 196, 198, 200, 211, 213, 218, 221, 248-251, 254, 255, 257, 259, 277, 289, 291, 297, 298, 304, 312, 316, 317, 325, 348, 349, 354, 362, 381, 493, 494, 499, 501, 503-516, 518, 520, 533, 553, 556, 558-563, 571, 573, 583, 584, 590
Çırak 573
Çiçori nehri 265
Çin 56, 77, 330
Çirkey 150
Çiro Mirzâ 231, 412
Çiryurt 144
Çoban 236
Çoban Han 89, 93, 96-98, 166
Çoban Köprüsü 43, 94, 477, 478
Çoruh nehri 7, 15, 23, 32, 33, 376, 382, 471, 497, 567
Çorum 555
Çukurca'ad 46-48, 50, 132, 136, 137, 139
Çuvar 553

D
d'Ancona, Freduito 12
Dağ Cuhudu 239
Dağ Yahudileri/Dağ Çıfıtları 10, 22, 146
Dağıstan XVII, XVIII, 1, 3, 4, 7, 9, 14, 16, 21, 24, 48, 49, 53, 54, 58, 76, 91, 98, 101, 102, 104-106, 108, 114, 116, 118, 119, 122, 124, 127, 131, 135, 143-150, 154, 156-159, 166, 174, 175, 177, 179, 183, 185, 186, 188-191, 193, 194, 198, 199, 204, 209-212, 215, 217, 218, 220-227, 230, 233, 234, 237, 245-248, 255, 257, 263, 267, 276-278, 281-291, 294, 297, 298, 304, 308, 311, 314-316, 325, 328, 344, 353, 355-358, 361, 436, 485, 487
Dağıstanlılar 147, 148, 157, 175, 179, 185, 188, 191, 220, 247, 282, 286, 287, 294, 298, 353, 356, 357, 360, 427, 463, 526, 528, 596, 603
Dal 535
Dalay Lama 166
Dalmaçya 287
Dalyan 348
Daniel 345, 346
Danimarka 223, 253
Danyal Bey 245
Darbasner Sarayı 334
Darbazi 524
Darejan 318, 321
Darga 436
Dargı-Dargılar 9, 14-16, 21, 146, 147, 358
Dargın 14
Daryal-Daryal Geçidi 5, 6, 17, 63, 156, 257, 270, 280-281, 298, 310, 314, 355, 359, 361, 435, 531
David 30, 31
Davit 139
Davit 319, 320
Davit 346
Davit 375, 504
Davit 494
Davit Bek 204, 205, 339, 340
Davit I. 112, 522
Davit II. 213, 285, 510, 511

Davit Kvinikhidze 256
Davit Undiladze 139
Davit V. 346
Davit X. 44, 45, 519, 522
Davit XI. (Dâvud Han) 89, 95, 100, 101, 117, 520, 550, 551
Davud Paşa 111, 585
Dayçin 166
Dede Halîfe 589
Dedis İmedi 95
Deli Arslan Bey 375, 379
Deli Hızır Bey 549
Demirci Hasanlı 242
Demirkapı-Demirkapu 6, 14, 49, 92, 96, 98, 99, 101-103, 105, 107, 145, 195, 222, 412, 558, 573
Demirkapu Geçidi 4-6, 14, 39, 222
Demürcü Hasanlu 553
Derbend 4, 5, 14, 21, 22, 24, 25, 39, 54, 63, 78, 84, 96, 99, 100, 102, 108, 114, 118, 133-136, 144, 149, 150, 157, 180, 186-191, 194, 199, 211, 215-217, 220, 221, 224, 238, 245, 276, 279, 289, 312, 314, 316-318, 328, 355, 357, 360, 479, 481, 559, 573, 574, 597, 605
Dereçam 576
Dereçiçek 244, 580, 581
Derek 244
Dereleyez-Şârur 592
Derelyaz 243
Dereşahbûz 576
Dergâh-ı Âli 474
Derviş Ali Han 74, 76
Derviş Muhammed 48
Derviş Paşa 93, 95
Derviş Rıza 123
Deskasov, Rafael 351, 367, 371
Deşt-i Kıpçak 16, 30, 71, 86, 159
Deveboynu 94
Develi 94
Devlet Geriy 177
Devlet Geriy 235, 236
Devlet Geriy 266
Devlet Geriy 436
Devlet Giray 171
Devlet Giray I. 65, 73, 74, 76, 79, 86, 87, 89, 151, 549
Devlet Giray II. 174, 176, 178
Dicle 122
Didolar 145
Diduba 554
Diet 31
Diez, Friedrich Heinrich von 292
Digor-Digorlar 18, 21, 163, 232, 264-265, 267, 365, 431, 485
Dihtav 2
Diklos 4
Dilaver Paşa 127
Dimitri 508
Dinyeper nehri 74, 261
Dinyester nehri 252, 304
Dirik 245
Div Ali Sultan 44, 516, 517
Dîvân-ı Hümâyûn 80, 82, 86, 89, 92, 102, 103, 121, 122, 130, 152, 169, 171, 175, 176, 192, 194, 199, 214, 217, 220, 222, 224, 236, 250, 268, 325, 368, 392, 433, 493, 494, 499, 502, 503, 506, 510, 520, 533, 540, 553, 558
Diyadin 46
Diyarbakır-Diyarbekir 43, 50, 52, 93, 106, 112, 115, 116, 119-122, 124, 126, 200, 203, 208, 452, 528, 555
Dizak 114, 205, 211, 212, 242, 334, 340, 341, 585, 587, 588
Doğu Akdeniz 34, 56, 58, 128, 457
Doğu Anadolu 2, 8, 28, 29, 32, 39, 40, 42, 43, 45-47, 50, 54, 108, 119, 124, 127, 128, 216, 217, 263, 287, 290, 363, 462
Doğu Gürcistan 7, 54, 89, 131, 139, 197, 200, 213, 218, 246, 518, 550, 557
Dohşuk 177
Dohşuk Aslanbek 237
Domaniko 156
Domenti III. 213
Dominiken tarikatı 578
Don Kozakları 155, 166, 171, 191, 309, 368, 453
Don nehri 11, 17, 20, 36, 55, 77, 84, 85, 91, 160-162, 167, 169, 170, 173, 227, 255, 265, 268,
Donakayoğlu Karabatur 378
Donanma-yı Hümâyûn 32, 35, 60, 124, 171, 272, 301, 303, 392, 406, 410
Doros (Menküb) 35
Doroşenko, Petro 165

Dositheos 353
Douglas 221
Dönduk-Ombo 309
Duckworth, John 347
Dulkadır 50, 106
Dulti Dağı 14
Dupré, Pierre Jérôme 362
Duşeti 321, 359, 360, 531
Dücum 209
Düger 18
Dürrî Ahmed Efendi 186, 187
Dvin 20
Dzapş 535
Dzaw 18

E
Eçmiadzin-Eçmiadzin Katoğikosluğu 190, 201, 202, 287, 326, 327, 329, 332, 335, 336, 340, 341, 343-346, 372, 373, 478, 592
Edirne 29, 32, 90, 131, 179, 261, 376, 382, 393, 461, 558
Edirne Vak'ası 131
Eflak 30, 100, 107, 287, 295, 461
Ege adaları 287
Ege bölgesi 452-453
Ehsan Han 242
Ekeret 240
Ekim Devrimi 591, 594, 598, 604
El Mirzâ 100
Elar 335
Elat 240
Elbruz Dağı-Elburuz Dağı 2, 16, 70, 143
Elbuzduk 164, 237
Elcurt köyü 164
Elçin, Fedor 141, 164
Elegez 5
Elezar Palavandişvili 320
Elince 577
Elince/Elinceçay 243
Elisabeth I. 110
Elizbar 547
Elkas Mirzâ 47, 49, 96, 144
Elphinston, John 253
Elton, John 215-216
Elyok 72
Emin Bey (Batumluoğlu) 348
Emin Paşa 352
Emin Paşa 379
Eminek Bey 35
Emir Bey Camisi 446
Emir Fettah Han 124, 125
Emir Gûne Han 118, 121, 125
Emîr Han 96
Emirhoy 561, 590
Emmanuel, Giorgi Arseneviç 365, 378, 379, 597
Enarmas 64
Enderey XVIII, 144, 145, 150, 155, 157, 174, 189, 191, 222, 246, 358, 459, 597
Enderûn 125, 461, 560
Enderûn-ı Kal'a-yı Tiflis 526
Enzeli 135
Erbil 216
Erciş 51, 364
Erdebil 39, 105, 111, 119-121, 207, 209, 263, 285, 373
Erdelân 202, 209
Erekle I. 140, 142, 143
Erekle II. 218, 243, 246-249, 251, 255-260, 263, 264, 270, 276-289, 295, 298, 299, 314-316, 318, 324, 342, 481, 501, 511, 528, 530, 571
Ereş 96, 97, 102, 118, 133, 239, 558, 559, 573, 574
Erezhak 366
Eristav 23
Erivan 594
Erivan Guberniyası (Erivan Vilâyeti) 592
Erkenos 546
Erkivan 245
Ermeni- Ermeniler 8, 17-20, 58, 78, 103, 109, 112, 118, 127, 134, 137-139, 181, 183, 198, 212, 220, 225, 241-244, 247, 266, 307, 328-333, 335-339, 342, 346, 351, 361, 373-374, 380, 445-446, 448, 452, 454, 456, 457, 459, 460, 477, 480, 483, 499, 513, 524-530, 539, 557, 563, 565, 575, 577, 581, 583, 587, 592-595, 602
Ermeni Ortodoks Kilisesi 201
Ermeni Vilâyeti (Armiyanskaya Oblast) 374, 592
Ermenistan 6, 8, 341, 592, 595, 596, 605

Erzincan 8, 33, 43, 44, 50, 94, 545, 546
Erzurum 8, 22, 46, 50, 51, 53, 94, 97, 100, 105-108, 119, 124, 126, 127, 136, 158, 170, 193, 198, 217, 218, 263, 284, 287, 297, 302, 317, 325, 362, 375, 377, 379, 381, 382, 407, 447, 477-481, 482, 504, 509, 514, 512, 516, 525, 528, 546-549, 555, 561, 580, 588, 590
Erzurum Gümrüğü 126, 193, 298, 478, 501, 514, 515, 547-549, 571, 572, 579, 582, 587
Esayi 338
Esger Han 240
Esir 565
Eskeran 241
Eski İnançlılar 604
Eski Yerevan 581
Eskibarı 478
Esterâbad 195
Esterkalov 597
Eşnek 576
Eşref 203
Ethebovski, Fedor 234
Eudemos I. 535
Evliyâ Çelebi 133, 134, 145, 150, 409, 410, 427, 436, 442, 464, 481, 484, 564, 578
Eymxaa 535

F
Fabrisian, Theodor 266
Faş (Rion) Nehri 2, 466, 496, 513, 515, 569-571
Faş Boğazı 99, 569
Faş-Faş Kalesi 2, 99, 249, 258, 259, 284, 286, 304, 324, 347-349, 354, 361-363, 375, 377, 379, 380, 405, 468, 471, 474, 499, 500, 532, 541, 546, 547, 560, 561, 564, 565, 569-572
Fedor I. 151-155
Fedor III. 142, 165
Felipe III. 110, 115, 120
Felipe IV. 121
Ferah Ali Paşa 268, 269, 273-275, 291, 390, 394, 447, 448, 472, 484-486
Ferdinando I. 110
Ferhad Bey 50
Ferhad Paşa (Deli) 113
Ferhad Paşa 102-105, 520, 573, 574, 575, 583, 585, 589
Ferhad Paşa 561
Feth Ali Han 180, 183
Feth Ali Han 219, 238, 240, 241, 245, 251, 276, 278, 279, 283, 288, 289,
Feth Ali Han 239
Feth Ali Han 242
Feth Ali Şah 318, 319, 322, 326-328, 361, 372
Fetih Giray 222, 223
Feyzullah Efendi 130
Fırat 122
Figueroa, Don Garcia de Silva y 120
Filipinler 330
Floransa 336
Fransa 185, 192, 210, 227, 229, 231, 269, 290, 296, 317, 322, 330, 347, 354, 362, 376, 382, 475, 597, 600
Frauendorf, İvan von 234, 249
Frenk Hisarı Kapısı 387
Friedrich II. 292
Friedrich III. 31

G
Gacetleşua 370
Gagra 58, 325, 467, 531, 535, 536, 559, 596
Galata 454
Galata Mahkemesi 541
Galyugayev 255
Gandzasar 336, 341, 342
Gandzasar Katoğikosluğu 190, 334, 336, 338, 339, 341, 342, 346
Garabed II. 344
Garabed II. Ulnetsi 344
Garganov 599
Garkın 370
Garni 576
Garnibasar 244
Garsevan Çavçavadze 280, 319-320
Gassanî 574
Gaş 468
Gavriil 493
Gazarya 55
Gazâvât 490
Gazâ-yı Gürcistan 40
Gazi Bey 260
Gazi Giray 100, 101
Gazi Giray II. 152

Gazi Giray III. 74, 175
Gazi Kumuk çayı 4
Gazi Kumuk-Gazi Kumuklar 3, 4, 9, 14, 24, 64, 78-80, 83, 87, 89, 93, 96-98, 101, 105, 108, 114, 118, 143-153, 155-157, 166, 170-171, 185, 188, 194, 198, 199, 211, 213-215, 219, 220, 222-224, 245-247, 279, 289, 308, 328, 353, 355-359, 526, 550, 573
Gazi Mirzâ 89, 151, 411
Gazi Sâlih Bey 93, 97
Gazioğlu Mehmed Ağa 291
Gaziyurt 157
Gebze 477
Geç (Gtich/Gtchavank) 334
Gelesen-Göresen Kalesi 239
Gelincik Burnu 390, 468
Gelincik limanı 274, 351, 367, 371, 390, 468
Gelincik-Gelincik Kalesi 299, 372, 389, 390, 468, 564
Gelizman 407
Gelli 144
Gelovani 34, 544
Gence Anlaşması 212, 224-225, 227, 240
Gence çayı 584
Gence Hanlığı 238, 243, 322, 326, 342
Gence/Karabağ 105, 108, 132, 136, 139, 584, 585
Gence-Basan 588
Gence-Gence Kalesi 78, 104-106, 113, 123, 132, 139, 142, 191, 193, 195, 197, 198, 200-203, 205, 211, 212, 243, 247, 279, 321, 326, 344, 360, 373, 405, 478-481, 548, 565, 573, 584-589, 594
Georgiyevsk 265, 303
Georgiyevsk Antlaşması 270, 280, 282, 287, 288, 319, 320, 463
Gerzel 366
Geylân 134, 179, 180, 190, 195, 277, 333
Geylân Emirliği 46
Geylân Şâh Kapısı 6
Ghalghay 13
Ghumghum 14
Gılzâyiler 184
Gilan 335
Gilastan 164
Giorgi (Yusuf) 520
Giorgi 250
Giorgi 359
Giorgi 507, 508
Giorgi 533
Giorgi Abaşidze 130, 503, 510
Giorgi I./Giorgi VIII. 23, 30, 31, 34, 506
Giorgi II. 502
Giorgi II. 93, 97, 506
Giorgi III. 113, 124, 506, 508,
Giorgi III. 157, 498
Giorgi III. 503
Giorgi III. 93, 112, 522
Giorgi IV. 493, 494,
Giorgi IV. 572
Giorgi V. 130, 509
Giorgi V. 23
Giorgi VI. 130, 510
Giorgi VII. 248, 510
Giorgi X. 111, 112, 521, 590
Giorgi XI. 140, 142, 143, 183, 184, 335, 336, 506
Giorgi XII. 318-320, 323
Giranduh Berzeg (Hacı) 600
Giresun 40, 348, 546, 563, 565, 566, 569
Girit 287, 452
Glazenap 311, 328
Gmelin, Samuel Gottlieb 276
Golitsin 168
Golitsin, Aleksandr 253
Golitsin, Dimitri Mihailoviç 172
Golitsin, Grigori 592, 593
Golitsin, Sergey Alekseyeviç 210, 212
Golohvastov, Boris 63
Golovin, Artomon Mihayloviç 168
Golovkin, Gavriil 194
Gopanto 520
Gorda 492, 496
Gordon, Patrick 168, 170
Gori eyâleti 105, 589, 590
Gori-Gori Kalesi 54, 89, 96, 97, 105, 106, 108, 114, 196, 210, 212, 218, 248, 321, 519, 520, 527, 548, 550, 551, 554, 555, 556, 561, 585, 589, 590
Goşenay (Maria Temrukovna) 80
Goueva, Antonio de 110
Gökçe Göl 5, 8, 136, 138, 244, 335, 341, 478, 576

Göle 51, 477, 561, 583
Gömlek ırmağı 396
Gönye İskelesi Gümrüğü 568
Gönye-Gönye Kalesi 118, 165, 185, 363, 453, 454, 466, 542, 546, 563, 564, 567-569
Görele 566, 569
Görgület 548
Görgület Boğazı 572
Graham, Mungo 216
Greenville, Henry 464
Greig 377
Grekov 366
Gremi 525
Grigor 314, 324, 493, 494, 534
Grigori 233, 250
Grigoriopolskoye 270
Grigov 294
Gudermes 436
Gudoviç, İvan Vasilyeviç 241, 302, 303, 307, 313, 314, 316, 318, 328, 348, 351, 511
Gulam Ali Han 244, 283
Gulyakov 320, 325
Gumusta 535
Gumuçi 14
Gunip 603
Guria 7, 22, 23, 502
Gurieli Hânedânı 502
Guriyev, Tota 264
Guryev 353
Gül ü Bülbül 142
Güldenstädt, Johann Anton 276
Gülistan Anlaşması 360-361
Gülistan-Gülistan Kalesi 333, 340
Gümrü 46
Gümüşhâne 37, 349, 395, 565, 579, 580
Güney Azerbaycan 39, 104, 116, 136, 372
Güney Dağıstan 3
Gürcistan 7, 8, 15, 17, 19, 20, 22, 23, 30, 36, 37, 40, 41, 43, 44, 46, 49, 51, 54, 89, 93, 95, 99, 116, 117, 119, 121-124, 126, 129-131, 141, 142, 153, 155, 156, 166, 193, 196, 197, 212, 213, 218, 221, 230, 246, 248-250, 252, 258, 262, 280-282, 286-288, 310, 314, 316, 319-324, 326, 349, 352, 353, 360, 362, 372, 374, 375, 397, 405, 435, 450, 478,479, 481, 492, 496, 497, 499, 502, 504, 509, 512, 514, 516, 518, 519, 523, 527, 530, 531, 544, 550, 557, 560, 561, 564, 567, 590-592, 594-596, 598, 601, 605
Gürcü Askerî Yolu 5, 271, 281, 282, 298, 319, 480
Gürcü Kilisesi 19, 184, 197, 198, 246, 251, 259, 320, 353, 522, 535, 557
Gürcü-Gürcüler 7, 9, 14, 15, 18, 19-21, 34, 40, 43, 50, 52-54, 98, 109, 110, 114, 121, 127, 141, 143, 150, 183, 190, 218, 220, 223, 232, 240, 247, 255, 262, 266, 310, 333, 337-339, 342, 359, 360, 362, 379, 421, 446, 451, 459-461, 457, 461-463, 476, 480, 500, 513, 519, 520, 522, 524-530, 553, 557, 561, 563, 565, 566, 583, 591, 604
Gürel 7, 15, 34, 37, 40-43, 48, 54, 93-94, 97, 99-100, 108, 122, 124, 127, 129-131, 214, 248, 250, 258, 304, 314, 319, 323, 352, 354, 362, 374, 375, 380, 382, 493, 494, 499, 502-506, 508-510, 512, 513, 520, 532, 535, 546, 561, 564, 570, 572, 590
Ğugas I. 345

H

Habîb b. Mesleme 20
Hable 420
Habze 66
Hacı Abdülkadir Han 239
Hacı Çelebi Han 218, 219, 239
Hacı Dâvud Bey/Han 185-189, 93, 195, 197-200
Hacı Giray 263
Hacı Giray Han 35
Hacı Guzbek 599
Hacı Han 242
Hacı İsmail Şirvanî 596
Hacı Muhammed 486, 599
Hacı Sâlih 587
Hacılar Kalesi 182, 274, 275, 291, 292, 308, 390
Hacu Şamlı 242
Haç'eş 422
Haçen 114, 242, 334, 335, 340, 341
Haçen Suyu 335
Haçın-ı Sığnak 587
Haçmaz 239
Hâfız İbrâhim 543
Hagop IV. 335

Hahuli 517
Hakârı 588
Hakop Can 335
Halargi Kadala Har 147
Halayık 478
Halep 45, 46, 50, 52, 93, 101, 106, 107, 119, 123, 124, 127, 129, 198, 203, 349, 405, 452, 459, 479-481, 498, 553, 574
Halil 197
Halil Bey 69, 70
Halil Efendi 282, 283
Halil Efendi 440
Halil Efendi 567
Halil Hamid Paşa 291
Halil İbrâhim Paşa 349
Halil Paşa (Demirkazık) 125
Halil Paşa (Gürcüzâde) 280, 282, 571
Halil Paşa (İvazzâde) 254
Halil Paşa (Köse) 130, 131, 532
Halil Paşa 119, 122, 124
Halil Paşa 500
Halim Giray 541
Hamburg 228
Hamuş 11
Hamid Bey 533
Hamza Mirzâ 104, 174
Hamza Paşa 30, 59
Hamza Sultan 46, 53
Hamzaçimeni 583
Hanak 51, 518
Hancaristan 334
Handere 466
Hankale Geçidi 224
Hanmirzâ 177
Hanmirzâ Arslanbek 256
Hannover 231
Harâbî 587
Hardine/Soğuksu 467
Harem 461
Haremeyn Vakfı 445
Harezm 82
Harput 50
Hartus 94, 126, 257, 280, 379, 380, 561-563
Has Muhammed Şirvanî 489, 596
Hasan Ağa (Hacı) 274
Hasan Ağa (Samurkaş) 403
Hasan Ali Han 244
Hasan Bey (Tatar) 169
Hasan Bey 361
Hasan Bey 44, 48
Hasan Bey 92
Hasan Bidh 600
Hasan Calalyan ailesi 114, 334, 240
Hasan Efendi (Kethudâ) 268
Hasan Han 355, 357
Hasan Kale 94, 478
Hasan Paşa (Cenâze) 296, 297
Hasan Paşa (Cezayirli-Gazi) 272, 291, 296, 297
Hasan Paşa (Çeçenzâde) 365, 369-372, 375, 504
Hasan Paşa (Çerkes) 120, 255, 272
Hasan Paşa (Eyüplü) 192-195
Hasan Paşa (Hâfız) 310
Hasan Paşa (Peçevî) 206
Hasan Paşa (Saatçi) 111
Hasan Paşa (Sokolluzâde) 98, 102, 103, 104, 583, 584
Hasan Paşa 250, 251
Hasan Paşa 264
Hasan Paşa 560
Hasan Reis (Hacı Osmanoğlu) 474
Hasavka geçidi 378
Hasav-Yurt 16, 146
Haspulad Han 211, 213-215, 219
Hatohşoko 158, 163, 294, 305
Hatohşoko 416
Hatukay-Hatukaylar 10, 12, 175, 176, 269, 273-275, 300, 301, 305, 355, 370, 389, 416, 485, 487, 599
Hatukua 12
Havz 240, 574
Havz-ı Lahic 559, 574
Hayastan 17
Haydar Bey 50
Haydar Kulu Han 242
Haydar Mirzâ 90, 97, 559
Haydar Paşa (Çerkes) 99, 105, 531, 559, 585, 590
Haydar Paşa 102
Haykazyan 340

Hayreddin Bey 300
Haytak-Haytaklar 9, 15, 16, 24, 25, 96, 97, 105, 108, 114, 118, 144-146, 150, 185, 188, 190, 211, 215, 217, 222, 224, 238, 245, 246, 262, 276, 279, 289, 313, 323, 328, 355, 357, 358, 550, 573, 597
Hazar-Hazar Denizi 1-7, 14-17, 19, 21-24, 46, 54, 56, 67-68, 71-74, 76-78, 82, 84, 91, 99, 101, 133, 135, 145, 149, 173, 177-180, 183, 187, 189, 190, 192, 200, 205, 209, 215, 216, 220, 222, 223, 227, 239, 241, 245, 255, 258, 276, 316, 321, 323, 327, 330, 337, 339, 340, 344, 359, 361, 374, 383, 415, 420, 424, 480, 549, 550, 573, 595, 600
Hazîne-i Âmire 263, 369, 396, 514
Hemedân 122, 123, 202, 204, 206, 208, 209
Hemşin 33, 40, 363, 542, 546, 563, 565, 569
Herat 206
Hermann 301-302
Hesse 379, 381
Hessen-Hamburg 222, 223, 228
Hezerud 240
Hıms 546
Hınzah 150
Hıristiyan 397
Hıta Kalesi 131, 501
Hıtıbıt dağı 69, 70
Hızır Ali 231
Hızır Bey 126
Hızır Paşa (Deli) 105, 575, 576
Hidayet Han 245
Hihani Dağları 131, 501
Hind Okyanusu 110, 128, 383
Hindistan 179, 241, 322, 330, 332
Hize 10
Hocabey 297
Hocevan 89, 304, 354, 550
Holam ırmağı 63
Hollanda 135, 231, 304, 330
Hopa 33, 569-571
Horasan 209, 262, 340
Horatoğlu Hamzat 378
Hosta (Hamuş) 10
Hotin Kalesi 253
Hotin Seferi 158
Hovannes I. 334
Hovannes II. 334
Hovannes IX. 343, 344
Hovannes X. Hasan Calalyan 338, 341, 342
Hoy 93, 111, 126, 243, 264, 580
Hrami 530
Hudat Kalesi 185
Hudes nehri 378
Humus 576
Hun-Hunlar 14, 15, 17, 415
Hurşid Ağa 370, 375
Hurşid Bey 151, 152, 154, 156
Hutın Şervaşidze 248
Huveyze 209
Hûzistan 106
Hüdâverdi 574
Hüdâyî Paşa 98
Hürmüz 120
Hüseyin 197, 335
Hüseyin Ağa 390, 394
Hüseyin Ağa 556
Hüseyin Ali Han 185
Hüseyin Ali Han 238
Hüseyin Ali Han 243
Hüseyin Ali Han 244, 263, 277, 285
Hüseyin Ali Han Medresesi 581
Hüseyin Bey 53
Hüseyin Halîfe 392
Hüseyin Han 146
Hüseyin Han 238
Hüseyin Han 240, 279, 325
Hüseyin Han 69
Hüseyin I. 142, 143, 146, 180, 183-186, 188, 194, 203, 220, 337, 338
Hüseyin Kulu Han (Vahtang VI) 140, 185, 196, 521
Hüseyin Kulu Han 241, 244,
Hüseyin Kulu Han 320, 327, 328
Hüseyin Mirzâ 183
Hüseyin Paşa (Abdülcelilzâde) 217
Hüseyin Paşa (Dişlenk) 122
Hüseyin Paşa (Küçük) 301, 310
Hüseyin Paşa (Seyyid) 350, 352, 361, 534
Hüseyin Paşa 116
Hüseyin Paşa 303
Hüsrev Ağa 121

Hüsrev Han 264
Hüsrev Mehmed Paşa 363
Hüsrev Paşa (Boşnak) 122, 123
Hüsrev Paşa (Koca) 93, 94
Hvorostinin 153, 156

I
Iğdır 576, 580, 581, 592
Ihır 559
Ilgın 94
Interiano, Giorgio 11, 20, 419
Irak 28, 47, 54, 119, 127, 216, 287, 352, 364, 604
Irâkeyn Seferi 46, 47
Irâk-ı Acem 200
Irâk-ı Arab 46
Isfahân 117, 120, 121, 140, 338
Isparta 459

İ
İberya 6, 7, 22, 23, 155, 230
İbrâhim (Hacı) 301
İbrâhim Ağa (Hacı) 391, 393
İbrâhim Ağa (Kapıcıbaşı) 108, 577
İbrâhim Ağa (Kapıcılar Kethudâsı) 250
İbrâhim Ağa (Kara Cehennem) 376
İbrâhim Ağa 570
İbrâhim Efendi 285
İbrahim Efendi 393
İbrâhim Efendi 412
İbrâhim Efendi 586, 588
İbrâhim Halil Han 241-243, 279, 282, 283, 288, 289, 315, 317, 318, 327, 328, 341, 342
İbrâhim Han 214
İbrâhim Han 243
İbrâhim Kâmî Efendi 394
İbrâhim Paşa (Kurd) 205, 206
İbrâhim Paşa (Makbul) 45-47
İbrâhim Paşa (Nevşehirli-Dâmad) 186, 189, 192, 194, 198, 207, 220, 226
İbrâhim Paşa (Silahdâr) 192, 193, 195, 196, 198, 254, 257, 521, 560, 586
İbrâhim Paşa 165
İbrâhim Paşa 221
İbrâhim Paşa 248-250
İbrâhim Paşa 533
İbrâhim Paşa 560
İbrâhimabâd 581
İbrail 254
İdil (Volga) nehri 6, 16, 71, 75, 76, 82, 84, 161
İese 197, 557
İese/Ali Kulu Han 140, 185
İese/İlyas Mustafa Paşa 197
İese/İsa Han 100
İkinci Viyana Kuşatması 578
İldar Han 114, 144, 165
İldar Han 211
İmam Gazi Muhammed 596-597
İmam Kulu Han (Davit II) 140, 142, 213
İmam Kulu Han 190, 245
İmam Kulu Han 243
İmam Kulu Han 97, 98, 101, 102
İmam Mansur 287-294, 303, 489
İmam Necmeddin Hotso 606
İmam Şamil 597-600, 606
İmamlı 587
İmeret 6, 7, 15, 23, 30, 34, 37, 38, 41-43, 48, 53, 54, 64, 93, 94, 97, 101, 108, 113, 117, 122, 124, 127, 129-131, 139, 141, 142, 164, 168, 214, 221, 246, 248-251, 256, 258, 259, 279, 280, 283-285, 287, 304, 314, 315, 323, 324, 349, 351, 352, 354, 362, 363, 382, 435, 492-494, 502, 503, 506-515, 517, 520, 532, 535, 544, 546, 547, 561, 570, 590, 592
İmeret Askerî Yolu 6
İmereti 22
İmlakhor 553, 590
İnal Tigin 64
İnal-Yipa 535
İnce 553
İncerûd 585
İndel 154
İnebolu 466
İngiltere 110, 115, 120, 128, 135, 175, 192, 223, 229, 231, 252-254, 269, 295-297, 304, 322, 332, 336, 347, 360, 363, 364, 376, 382, 464, 475, 592, 594, 595, 597, 599, 600
İngur nehri 2, 8, 12, 305, 325, 467, 493, 498, 499, 544, 572
İnguş kabileleri 64
İnguşça 9
İnguş-İnguşlar 9, 12, 13, 18, 21, 64, 150, 153,

154, 215, 233-235, 256, 259, 266, 269, 271, 281, 289, 311, 351, 353, 366, 418, 424, 430, 431, 434, 436, 437, 454, 455, 482, 489, 596, 605, 606
İnnocent XII. 336, 337
İoann 249
İpek Yolu 56, 77
İran XVIII, 27, 28, 29, 39, 45-49, 51, 54, 77, 78, 92, 93, 108, 109, 110, 112, 113, 115-119, 123, 126, 127, 128, 132, 139, 141, 142, 146, 150, 152, 153, 179, 180, 183, 185-190, 192, 193, 195, 196, 199, 200, 205, 206, 208-219, 222-227, 231, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 262-264, 276, 278-280, 287, 308, 309, 311, 313-315, 317, 318, 320-323, 325, 326, 329, 330-333, 337, 338, 341, 342, 344, 346, 352, 353, 355-361, 363, 364, 371, 372, 374, 376, 383, 407, 435, 450, 459, 468, 478, 479, 480, 483, 492, 508, 512, 517, 520, 521, 522, 525, 527, 561, 587, 595
İranlılar 38, 198, 210, 213, 215-217, 232, 234, 364, 372, 522, 557, 558
İri 18
İron 18
İsa Han 117
İsabella 38
İsakçı 297, 393, 406, 407, 500, 543
İshâk Abuk (Hacı) 309, 311, 484, 487, 489
İshak Paşa 130, 131, 193, 198, 210, 211, 213, 221, 493, 494, 503, 509, 510, 533, 553, 555, 557, 560
İshak Paşa 281, 289
İskele Kapısı 387
İskender Paşa (Çerkes) 49-52, 507, 508, 518, 519
İslâm Bey 182
İslâm Bey 365, 378
İslâm Bey 487
İslâm Canbolat 237
İslâm Canbolat 237
İslâm Giray I. 152
İslâm Giray II. 104-105
İslâm Giray III. 162, 163
İslâm Paşa 162
İslâm Thauş 600
İsmail 254, 406, 407
İsmail b. Abdullah 589
İsmail Efendi 169
İsmail Hakkı Bey [Berkok] 605
İsmail Han Dümbülî 239
İsmail I. 28, 38-41, 43-45, 516, 517, 519
İsmail II. 90, 92-93
İsmail Kürdemirî 489
İsmail Mirzâ 205
İsmail Mirzâ 49, 50, 548
İsmail Mirzâ 68, 71, 72, 74, 76, 79, 549
İspanya 168, 231
İspir 89, 516, 546
İsrayel 342
İssa-Kala 164
İstanbul Barış Anlaşması 105
İstanbul Ermeni Kilisesi 343
İstanbul XVIII, XX, XXII, 29-32, 34, 38, 40, 46-49, 51, 57, 59, 60, 62, 63, 65, 79, 81-86, 88-90, 92, 97-102, 105, 107, 109, 113, 115, 116, 118, 119, 121-126, 129-131, 145, 152, 155, 159-163, 165, 167, 168, 171, 172, 174-178, 185-187, 189, 192-195, 197-201, 203, 204, 206-210, 213, 214, 217- 228, 230-232, 248, 250, 251, 254, 263, 269, 272-275, 277, 278, 280-299, 301-306, 308, 314, 316, 325, 329, 336, 345, 361, 365, 371, 387, 391, 392, 397, 400, 402, 406, 409, 443, 448, 450-452, 454, 456, 464, 486, 510, 569, 572, 582, 588, 606
İsveç 187, 191, 332
İş Mehmed Ağa 174
İşçerski 255
İşhan Ilgarı 51
İştek Geçidi 396
İtalya-İtalyan 57, 121, 185, 434, 457
İvan III. 38, 62, 387
İvan IV. 28, 73-76, 79-81, 83-89, 151
İvan Karabet 339
İvan VI. 230
İvanov, Andrey 157, 235
İvanoviç, Yuri 73
İverieli, Antimoz 184
İzân 478
İzmir 112, 290, 329, 483, 528
İzmit 94
İznikmid 477
İzzet Ali Paşa 209
İzzet Mehmed Paşa (Darendeli) 376

İzzet Paşa 601

I

Jambaş 176
Janbot 177
Jane/Cane-Janeler 10, 70-72, 79, 162, 163, 272, 301, 303, 305, 370, 432
Jankhot 64, 266, 267, 307, 312
Jilehoy 298
Johann Wilhelm II. 336, 337
Joseph II. 295
Justinyen I. 19
Jüanba 535

K

Kabala-Kabala Kalesi 96, 113, 558, 559, 573
Kaban 233
Kabardey- Kabardeyler 7, 10, 12, 13, 21, 63-66, 68, 71, 72, 74, 78, 79, 81, 87, 88, 108, 129, 151-154, 156-159, 161, 163, 164, 166, 175-177, 181, 182, 194, 221, 226, 232, 234-237, 256, 266, 267, 292, 299, 301, 302, 304, 307, 311, 312, 350, 351, 364-366, 370, 391, 418, 419, 421, 425, 427, 428, 430, 431, 436, 448, 484, 488, 527, 545, 550, 599, 604, 606
Kabkulu 478
Kabur 133, 136
Kaçağhakaberd kalesi 334
Kaçalan 554
Kâdı Han 118
Kâdı Murtazâ Ali 246
Kadıbeldi 57
Kâfir Kumuk 144-145
Kafkas Dağları 2-8, 10, 12, 13, 17, 18, 23, 52, 63, 64, 131, 144, 177, 232, 239, 240, 256, 257, 280, 287, 305, 307, 310, 311, 354-356, 409, 415, 418, 424, 430, 434, 435, 476, 484, 491, 526, 530, 544, 551, 600
Kağızman 304, 354, 479, 548, 549
Kahet-Kaheti 22, 23, 48, 49, 89, 100, 113, 117, 118, 121, 124,127, 136, 140-142, 151, 152, 154-158, 164, 200, 209, 210, 213, 218, 246, 247, 258, 259, 279-283, 285, 287, 288, 295, 298, 314-316, 318-323, 334, 344, 352, 359, 463, 501, 513, 522-524, 527-531, 558, 561, 567, 571
Kahet-Kutais eyâleti 105, 558, 561
Kalabek Kıp 237
Kalas 254
Kalecik 586
Kale-i Hakk 440
Kalgay Sultan 65
Kaliakria Burnu 303
Kalinikos 251
Kalmuk-Kalmuklar 150, 159, 161, 165-167, 170, 171, 175-179, 226, 228, 236, 256, 258, 309, 455, 469
Kaluga 598
Kamaniçe 61
Kambulat 151, 153
Kamenka 178
Kamhıs 50, 53, 546, 547
Kanamat 237
Kanamat Elbuzduk 256
Kanbolad Bey 412
Kandehar 184, 213
Kanık (Gür. Alazan) Nehri 95, 113, 281
Kankılıç Kanoko 79, 81-83
Kanlıçemen/Sokhoista 48, 507
Kanlıdağ 94
Kansuh 69, 74, 79
Kansuh Bey 70
Kanşav Biy 102, 411
Kanşoko 308
Kantemir, Dimitri 189-190
Kânûnî Sultan Süleyman 42, 45-54, 70, 72, 82, 329, 343, 441, 498, 502, 505, 507
Kânze 478
Kapan 136, 242, 340, 580
Kaplan Giray 169, 181
Kaplan Giray I. 175, 176, 222, 224, 226, 227
Kaplanbek 103, 412
Kara 3
Kara Abov 334
Kara Çavlu 205, 340
Kara Haytak 15, 24, 145, 597
Kara Kazi Mirzâ 166
Kara Koysu 24, 145
Kara Mirzâ 256, 308
Kara Nogay 16
Kara Yorgi 347
Kara-Ağaç 136

Karabağ 105, 113, 116, 118, 123, 124, 139, 190, 200, 205, 214, 241, 242, 247, 336, 338-340, 342, 344, 372, 576
Karabağ Hanlığı 238, 240, 243, 327, 328, 334, 346, 372
Karabağ Melikliği 338
Karabağlar 240
Karaburun 407
Karaca 233
Karaca Ardahan 517
Karacadağ 50, 106
Karaçay 164, 365, 370, 485, 604, 606
Karaçay Mirzâ 411
Karaçaylı 426
Karaçay-Malkarlar XVII, 9, 15, 16, 18, 19, 21, 63, 64, 69, 101, 154, 164, 267, 309, 311, 418, 427, 430, 431, 435, 436, 437, 456, 484, 487, 597, 606
Karaçorlu 242
Karaçuha 478
Karadeniz 1-4, 7, 29, 32, 34-36, 54-56, 58, 60, 61, 73, 80, 99, 129, 130, 159, 160, 168, 170, 172-174, 177, 192, 227, 229, 252, 261, 272, 295, 297, 301, 303, 324, 325, 348, 382, 388, 390, 392, 401, 414, 420, 433, 444, 446, 449-452, 454, 456, 462, 464-469, 471-476, 492, 494, 497, 498, 569, 571, 572, 600
Karadeniz Boğazı 407
Karadeniz Kozak Birliği 307
Karahisâr-ı Şarkî- Şarkî Karahisar 363, 395, 406, 477, 514, 545, 546, 554, 565, 572
Karakalkan 553
Karakalkan maa Şanşi 590
Karakh 14
Kara-Koysu 4
Karaman 32, 50, 106-107, 209, 391, 459
Karaman eyâleti 404, 515
Karamanlı Zülfikar Han 579
Karaoğlu 586
Karapet Andrianatsi 330
Karasu 255
Karasubasar 240
Karaulus 559
Karay Yahudileri 539
Karça Biy 102, 411
Karıntaş boğazı 368
Karkun 554
Karl V. 45
Karl VI. 184
Karlofça Anlaşması 171
Karpi 577
Karpibasar 244
Kars- Kars Kalesi 1, 8, 17, 50, 53, 89, 94, 98-100, 108, 119, 124-127, 129-130, 193, 195, 196, 198, 200, 201, 211, 212, 217-219, 255, 263, 277, 282, 283, 302, 304, 315, 341, 348, 354, 364, 377, 379, 380, 407, 477-479, 509, 515, 533, 546, 548-550, 554, 555, 560, 566, 567, 573, 575, 580, 582, 584, 585, 589, 590, 594, 595
Kartal Muharebesi 254
Kart-Curt 378
Kartli 22, 23, 48, 54, 105, 116-118, 120, 123, 127, 136, 140, 141, 153, 164, 196, 200, 209, 213, 218, 230, 247, 344, 513, 519, 520, 523, 524, 526, 527, 529, 544, 553, 557
Kartli-Kahet 243, 256, 258, 259, 263, 270, 276-283, 285-289, 295, 298, 304, 308, 314-316, 318-323, 334, 342, 352, 354, 359, 372, 463, 501, 511, 527, 528, 530, 562, 567, 571
Kartuli 15
Kartvel 15, 155, 187
Kasay Mirzâ 412
Kâsım Bey 117
Kâsım Bey 549
Kâsım Bey/Paşa (Cezerî) 32, 33, 36, 60, 61, 445
Kâsım Paşa (Çerkes) 84, 85, 550
Kasr-ı Şirin Barış Anlaşması 27, 127, 129, 131, 214, 219, 335, 337
Kastamonu 95, 124, 170, 298, 306, 349, 394, 395, 406, 466, 480, 555
Kâşut 561
Katek 143
Katsia II. 250, 280, 493
Katsia V. 533
Katunzev 353
Kaukasus 1
Kavata 466
Kavkasos 1
Kayhosro (Keyhüsrev Han) 184
Kayıtbay 38
Kayseri 94, 306, 329, 452, 515, 579

Kaysin Yıko 307
Kaytuk 156
Kaytuk 175
Kaytuk 182
Kaytuk 64
Kaytuko 416
Kaytuko Dudaruk 270
Kaytuko Keysin 236
Kazak 321, 460, 553
Kazalı 573
Kazan 72, 76, 86, 338, 469
Kazanoko Jabağ 176, 484, 485
Kazbek 2, 270
Kazbulat 221
Kazbulat Çerkaski 166
Kazbulatoğlu Ali Sultan 256
Kazı Mirzâ 76
Kazılbek 370
Kazılbiy 13
Kazım Sultan 205
Kazi 156
Kazi 412
Kazi Bey 308
Kazi Hatohşoko 181, 182, 484, 485
Kazi Hatohşoko 234, 256, 487
Kebiristan 240
Kebirli 242
Keçivan 354, 548, 549
Keçler İskelesi 372, 532, 564
Kefe 8, 36, 57, 58, 61-63, 72, 79, 84, 93, 107, 108, 127, 158, 272, 391, 433, 439, 444, 449-451, 454, 455, 457, 465, 467, 469, 550
Kefe Gümrüğü 455, 470, 471
Kefe İskelesi Mukâtaası 410, 411
Kefe kâdısı 72, 391
Kefe Mukâtaası 72, 167, 404, 412, 414, 470, 550
Kefe Sancağı 36, 61, 69, 387
Kelb Ali Han 242, 243, 289
Keleçin 166
Kelem 461
Kelkit 477
Kelp Ali Han 127
Kemah 546
Kemaleddin Bey (Ferruhzâde) 53
Kemer 466
Kemhal 322, 325, 347, 354, 362
Kenan Paşa (Dâmad) 125, 562
Kenarbel 561
Kenid 478
Kerç 170, 173, 261, 367, 392, 411, 467, 469, 550
Kerç Boğazı 69-71, 161, 266, 301, 388, 401, 444
Kerden Barışı 219
Keresan 161
Kerim Han Zend 242, 249, 262, 264, 277, 278
Kerkük 120, 210, 264
Kerpi 576, 580
Kerson 295
Kertmelü 396
Kesen 240
Keşab 565, 566, 569
Ketevan 114, 120
Kevork I. 334
Kevork II. 334
Kevsur 361
Keyhüsrev 284
Keyhüsrev Han (Rostom) 123, 124, 139-141
Keyhüsrev II. 48, 50-51, 502, 507, 516-518
Keyhüsrev III. 502
Khavabulov 360
Kıbrıs 100, 107, 287, 459
Kılburun 254
Kılıç Ali Han 527
Kılıç Ali Paşa 99, 569
Kıncal 2, 67, 411, 512
Kıpçaklar-Kıpçak Türkleri 14, 15, 415, 457
Kırım 34, 35, 55, 69-72, 76, 81-83, 85, 87, 88, 99, 102, 116, 144, 163, 175, 176, 178, 181, 223, 224, 226, 227, 229, 230, 235, 252, 254, 268, 269, 271-273, 280, 295, 304, 324, 394, 431, 433, 445, 456, 485, 487, 534, 539, 565
Kırım Giray 301
Kırım Seferi 60, 272
Kırım Yarımadası 8, 35-36, 61, 252, 254, 261, 468-469, 550
Kırımşavhal 164, 365, 379, 485
Kırk-Bulak 244, 335, 580, 581
Kırkkız Dağı 334
Kırklar Kulu Han 328
Kırmızı Orman 300, 303
Kırzıoğlu, M. Fahrettin XVIII

Kıvâmî 30
Kızık 556
Kızıl Gedük 477
Kızıl Ordu 592, 594-596, 598, 605, 606
Kızılağaç 245
Kızılkaya 390
Kızıltaş- Kızıltaş Kalesi 61, 170, 386, 388, 389, 392, 401, 404
Kızıl-Yar 146
Kızuçan 546
Kiakh 10
Kialış (Keleş-Gülşen) Ahmed Bey 291, 307, 324, 325, 494, 533, 534,
Kiev 61
Kiğı 545-546
Kili 254, 406-407
Kimmerler 415
Kinneir, John Macdonald 565
Kiril 151-152, 154-155
Kiril alfabesi 606
Kiriyev 234
Kirkân 411
Kirman 184
Kirmanşâh 106, 202, 206, 208, 209, 214
Kislovodsk 310, 356
Kizilbaşoba 527, 557
Kizlar-Kizlar Kalesi 158, 189, 215, 225, 228, 233, 234, 236, 237, 247, 249-251, 256, 257, 266, 271, 276, 292, 298, 308, 309, 317, 333
Klognav, Cluck von 597
Klukhor Geçidi 6
Knorring, Karl Fedoroviç 310, 313, 320, 321, 323
Koba (Temrük) 36, 57-60
Koblıyan 561
Kobuleti 504
Kocataşı 466
Koçubey, Viktor Pavloviç 320
Kodor 131
Kodor vadisi 6
Koenigsegg 225
Koh 221
Kolanı 242
Kolhis 7
Kollegium 234
Kolomna 444
Kolotlu 500
Kond 335, 581
Konstantin I. 113, 522
Konstantin II. 23, 37, 38, 140, 196, 198, 221, 558
Konstantin III. 506
Konstantinopolis 77
Konya 94, 123, 459
Kopil kasabası 256
Korci Kale 526
Kordanuk 87
Kordon Hattı 307, 311, 364
Korganov, Grigori Nikolayeviç 594
Korobkin, Vasili Andreyeviç 159
Korobov, Vasili Andreyeviç 62, 63
Koronotov 191, 220
Kosok 364
Kostok 411
Kostomok 57
Koştantav 2
Koşun 240
Kotliarevski, Petro Semenoviç 327, 353, 360
Kovalenski, Pyotr 319
Koysu çayı 4, 151, 154, 157
Kozak-Kozaklar 79, 80, 148, 151, 160, 162, 163, 169, 171, 175, 179, 205, 221, 224-226, 235, 265, 268, 270, 271, 309, 313, 349, 352, 388, 387, 388, 406, 444, 598
Kozhin 180
Kozluca 260
Kozminskiy, Andrey 88
Köse Hacı 301
Köstence 406-407
Köstendil 85
Köynük 239
Kreçetnikov, Pavel 264
Kremlin Sarayı 332
Krudener 276
Ksan 18
Kuap Şervaşidze, 532
Kub 180
Kuba 133, 149, 239, 360, 573
Kuban Hattı 255, 265, 266, 310, 318, 349, 378
Kuban Ötesi 267, 269, 305, 308, 311, 354, 366-371, 488, 527, 597, 599, 601, 604

Kuban vadisi 6, 164
Kuban-Kuban nehri 2, 3, 6, 7, 10, 12, 13, 16, 20, 25, 36, 55, 57, 60, 61, 63, 67, 69-71, 75, 78-79, 81, 101, 103, 161, 164, 165, 170-172, 175-177, 181, 222, 226-228, 232, 255-261, 264-270, 272-275, 287, 288, 293-295, 298-311, 318, 349-352, 354, 355, 364, 366-372, 376, 378, 382, 386, 388-391, 394, 396, 412, 429-431, 433, 455, 487, 488, 527, 597, 599-601, 603, 604
Kubat 233
Kudadek 74, 79, 81
Kudar 18
Kudenet Bey 158
Kudenet Şabaz Geriy 236
Kudrin 155
Kudrin, Timofey 155
Kudüs 343-344, 505, 522
Kûh-i Elburuz 550
Kulçuk 307
Kulçuk Kelemet 167-168, 509, 527
Kulyakov 326
Kuma vadisi 63
Kuma-Kuma nehri 1-3, 5, 7, 10, 148, 161, 232, 237, 307, 484, 549
Kuma-Maniç Çukurluğu 5
Kumared 554, 590
Kumbeleyevskoye 270
Kumukça 150
Kumuk-Kumuklar 9, 13, 14, 143, 147, 148, 150, 153, 159, 358, 366, 526
Kura nehri 265, 353
Kurân-ı Kerîm 161, 267, 484, 486
Kurbanoğulları 218, 239
Kurgok 237
Kurgoko 163, 176, 484
Kurgoko Kanşokin 235
Kurin 361
Kurpa ırmağı 236
Kursuk 16
Kurtata 18, 431
Kurtkala 546, 561
Kuşha 15, 18, 164
Kutais Eyâleti 105, 558, 596
Kutais-Kutais Kalesi 38, 164, 248, 250, 257, 258, 435, 509, 513, 514, 548
Kutaisli Mehmed Bey 300, 302
Kutkaşen 239
Kutsal Haç 522
Kutuzov, Polukhanov, Andrey 156
Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti 596, 605
Kuzey Osetya 264, 365, 598, 599, 605
Kuzey Savaşı 174, 178, 182, 187
Kübeci 9, 15, 147, 149, 150, 220, 222, 358, 597
Küçük Abay 168
Küçük Ardahan 89, 546, 549, 550, 563
Küçük Kabardey 78, 83, 89, 152, 156-158, 161, 167, 168, 176, 177, 181, 182, 194, 215, 222, 229, 234, 235, 256, 266, 289, 311, 365, 416, 484, 509, 527
Küçük Kaynarca Anlaşması 173, 252, 260-264, 273, 280, 475
Küçük Laba vadisi 63
Küçük Lyakhvi nehri 114, 551
Küçük Orda 16
Küçük Pirî 451
Küçük Zelençuk 3, 20
Kür (Mtkvari) nehri 2, 3, 6, 7, 23, 24, 45, 48, 54, 95-97, 101, 114, 133, 135, 136, 145, 184, 200, 206, 209, 239, 240, 257, 276, 277, 344, 517, 523, 526, 527, 530, 551, 584, 589
Kür kıyısı 206
Kür Ülkesi 6
Kür vadisi 7
Küre 150, 452, 573
Kürekbasan 243
Kürk-Basan 588
Kürt 91, 479
Kvarkare 95, 559
Kvarkare I. 31, 34
Kvarkare II. 30
Kvarkare III. 37
Kvarkare IV. 44, 48, 516, 517-518
Kvış 434

L
Laba nehri 3, 12, 16, 25, 266, 269, 270, 391
Lacsy, Pyotr Petroviç 227
Laçığa 467
Ladik 477
Ladonsk 368

Lahic 240
Lakırba 535
Lak-Laklar 9, 14, 63, 148, 418, 420, 424, 428-430, 494, 530, 545
Lale Devri 182
Lam'î Halil Efendi 554
Lamberti, Arcangelo 164
Lamur 13
Laralal 16
Lavalle, de 172
Lavaşa 358
Lavaşev, Vasiliy 207, 212, 222, 224
Layoş 467
Lazarev, İvan Petroviç 319, 322-323
Lazarevsk, Leonti 160
Lazaryan, Hovannes 342
Lazia Theması 33
Lazistan 572
Laz-Lazlar 7, 9, 40, 15, 21, 283, 284, 421, 471, 475, 476, 513, 526, 566-568
Lefort, Franz 168-169
Lehistan 62, 74, 81, 89, 115, 129, 159-161, 165, 168, 171, 182, 227, 252, 253, 330, 332, 458, 509, 532
Leki 14
Lemberan 587
Lengerud 216
Lenin 594
Lenkeran 199, 245, 355, 360, 372, 374
Leon II. 23
Leopold I. 336, 337
Levan (Şâh Kulu Han) 140, 184
Levan 120
Levan 156
Levan 259, 260
Levan 30,
Levan 506, 519
Levan Abaşidze, 248, 510
Levan I. 44, 45, 48, 49, 54, 89
Levan I. 493
Levan I. 520
Levan I. 522
Levan II. 493, 532
Levan III. 493
Levan IV. 493
Levan Şervaşidze 533
Levan V. 325, 494, 534
Levant 41
Levontyev, İvan 156
Lewis 347
Leylâ vü Mecnun 142
Leylan 210
Lezgi-Lezgiler 9, 14, 21, 134, 146, 150, 288, 360, 489, 526-528, 574
Lıhru 534, 539
Liakhvi nehri 530, 590
Liga Sacra (Kutsal İttifak) 168, 171, 336
Likhtimereti 23
Liparit 23
Liparit I. 30, 34, 60, 493
Liparit III. 493
Lisaniyeviç, Dimitri Tikhonoviç 328, 366
Litvanya 73, 79
Litvinov, Pyotr Maksimoviç 511
Livâne 47, 48, 50, 507, 517, 546, 547, 561, 563
Livorno 290
Lizbon 110
Lori-Loru-Loru Kalesi 104-106, 108, 136, 211, 286, 321, 520, 527, 583, 584, 586, 589
Loris-Melikov 599, 601
Louis XIV. 184, 185
Luarsab I. 44, 48, 51, 54, 117, 507, 519
Luarsab II. 112, 114, 117-118, 120, 521
Lucca, Giovanni da 163
Lûristan 106, 123, 202, 209
Lvov, İvan Lavrentiyeviç 259

M
Maarulal 14
Maaşuko 74
Maçhakel 36, 40, 51, 546
Maçka 40, 566
Madatov, Valerian Grigoreviç 358, 361, 372, 373
Magazberd 136, 548-549
Mahâl-i Hamse 340
Mahmad 144, 157, 246
Mahmud Bey 31
Mahmud Bey Camisi 446
Mahmud Han 189, 194

Mahmud Han/Paşa (Varazaoğlu) 94, 98, 590
Mahmud I. 207, 209, 210, 214, 221, 222, 228, 230, 231, 581
Mahmud I. Camisi 578
Mahmud II. 346, 347, 354, 356, 365, 375, 376, 504, 598
Mahmud Kulu Han 198
Mahmud Paşa (Şirvanî) 113, 114
Mahmud Paşa 32
Mahmud Paşa 558
Mahmud Paşa 93
Mahmudâbad 96, 574
Mahoş-Mahoşlar 10, 12, 273, 274, 300, 301, 305, 370, 391, 416, 485
Makari 73
Maksim Abaşidze, 250, 251, 257
Maksud Ali 49
Maku 136, 580
Malatya 203, 515
Malcolm, John 322
Malıbaş 166
Malka nehri 2, 63, 168, 176, 237, 265, 267, 310-312, 418
Malkar-Malkarlar 12, 15, 16, 19, 21, 63, 154, 164, 267, 309, 311, 365, 418, 426, 428, 430, 435, 487, 527, 550, 597, 606
Malta 168
Mamay Mirzâ 76
Mamervan 546, 563
Mamia 23
Mamia 249, 250
Mamia 507
Mamia 97
Mamia II. 502, 508
Mamia III. 129, 130, 502, 503, 509, 510
Mamia IV. 493, 502, 506
Mamia V. 352, 362, 375, 502, 504
Mamison Geçidi 6, 355
Mamsırıko 80, 153, 156
Mamsırıko Dameley 237
Mamuka I. 113
Mamuka II. 493
Maniç Bataklığı 1, 293
Maniç Gölü 5
Manor 466
Manstein 227, 229
Mapa/Maparium (Anapa) 20, 57
Mapavri 565, 566
Marigny, Taitbout de 409, 473
Marinskaya 265
Marmara Denizi 347
Marsigli 405-406
Martkopi Düzlüğü 121
Maryefskaya 266
Masum 146
Mathoci Muharebesi 511
Matrega (Taman) 20, 57
Matyuşkin, Mihail 195
Maykop vadisi 12
Mayrtup köyü 313
Mâzanderân 195
Mazgirt 546
Medem, İvan Fedoroviç 255, 256, 265, 276, 277
Megrel Prensliği 31, 492-494
Megrelce 9, 15, 568
Megrel-Megreller-Megrelli 7, 15, 37, 43, 54, 58, 59, 60, 64, 93, 94, 99, 100, 108, 122, 124, 127, 129, 131, 148, 194, 214, 228, 248, 258, 261, 262, 292, 304, 319, 323-325, 351, 352, 354, 382, 421, 435, 446, 450, 459, 461, 466, 468-472, 475, 476, 492-499, 501, 504, 505, 511-513, 515, 520, 526, 531-535, 542, 544, 546, 552, 561, 564, 565, 567, 568, 570, 590, 591
Megri 340
Mehdi Han 244, 328, 355
Mehdi Kulu Han 241, 244, 328, 372
Mehmed (Şehzâde) 61, 62, 68
Mehmed 122
Mehmed Ağa (Derviş) 195, 196, 204
Mehmed Ağa (Frenk) 171, 392
Mehmed Ağa (Hacı) 569
Mehmed Ağa (Hacı) 580
Mehmed Ağa (Macar) 389
Mehmed Ağa (Nişli) 194, 221
Mehmed Ağa 392
Mehmed Ağa 393
Mehmed Ağa 542
Mehmed Ali Han 240
Mehmed Ali Mirzâ 363, 364

Mehmed Ali Paşa 296, 347
Mehmed Batok 237
Mehmed Bey 125
Mehmed Bey 443
Mehmed Bey 575
Mehmed Bey 99
Mehmed Can 301
Mehmed Efendi 199
Mehmed Efendi 440
Mehmed Emin Ali Paşa 601
Mehmed Emin Efendi (Selanikli-Hâfız) 394
Mehmed Emin Paşa (Yağlıkçızâde) 253
Mehmed Emin Paşa 205
Mehmed Giray 390
Mehmed Giray 81
Mehmed Giray I. 45, 65, 68, 69
Mehmed Giray II. 92, 93, 98, 100, 104
Mehmed Giray IV. 161-164, 387, 389, 484
Mehmed Hamdi Ağa 571-572
Mehmed Han 100
Mehmed Han 217
Mehmed Han 244
Mehmed Han 276
Mehmed Han 279
Mehmed Han 279, 315, 325, 326, 346
Mehmed Han 289
Mehmed Han 312
Mehmed Han 313
Mehmed Han 96, 97
Mehmed Hasan Han 239, 278, 283, 288
Mehmed Hasan Han Kaçar 242, 247
Mehmed Hüseyin Bey 238, 245
Mehmed Hüseyin Han 239
Mehmed II (Fâtih) 27, 29-32, 34-37, 60, 61, 64, 67, 173, 444
Mehmed III. 520, 521, 578
Mehmed IV. 165, 387, 506, 508
Mehmed Kulu Han 241
Mehmed Melik Han 241
Mehmed Mirzâ 372
Mehmed Mirzâ 47
Mehmed Mirzâ 80
Mehmed Paşa 210
Mehmed Paşa (Abaza) 120, 284, 571
Mehmed Paşa (Arslan) 560
Mehmed Paşa (Bağdadlızâde-Kara) 170, 389
Mehmed Paşa (Bıyıklı) 43, 545
Mehmed Paşa (Boşnak) 93
Mehmed Paşa (Canım Hoca) 227, 393
Mehmed Paşa (Çerkes) 120
Mehmed Paşa (Derviş Ağazâde) 170
Mehmed Paşa (Dulkadiroğlu) 47, 517, 546
Mehmed Paşa (Gürcü) 125-127
Mehmed Paşa (Güzelce) 93
Mehmed Paşa (Hacı) 402
Mehmed Paşa (Hâfız) 306, 601
Mehmed Paşa (Hızır Paşazâde) 37
Mehmed Paşa (Hoca) 227, 393
Mehmed Paşa (Kara) 579
Mehmed Paşa (Köprülü) 387
Mehmed Paşa (Köse) 379-380
Mehmed Paşa (Lala) 113
Mehmed Paşa (Melek) 315
Mehmed Paşa (Muhsinzâde) 254, 261
Mehmed Paşa (Öküz-Kara) 119, 128
Mehmed Paşa (Seyyid) 226, 560
Mehmed Paşa (Sokollu) 86, 91, 92, 100, 106, 108
Mehmed Paşa (Solak Ferhad Paşazâde) 95, 98, 551
Mehmed Paşa (Sultanzâde) 161
Mehmed Paşa (Şahin) 209
Mehmed Paşa (Şehsüvarzâde-Seyyid) 494, 560
Mehmed Paşa (Tabanıyassı) 124, 126
Mehmed Paşa (Yeğen) 219, 260
Mehmed Paşa 177
Mehmed Paşa 262
Mehmed Paşa 50
Mehmed Paşa 560
Mehmed Reis 129
Mehmed Reis 414
Mehmed Rıza Efendi (Sıvaslı) 293
Mehmed Sâbit Paşa 316, 348, 349, 560
Mehmed Said Han 240
Mehmed Sait Paşa 325
Mehmed Şerif Paşa (Seyyid) 111
Mehmed Tahir Ağa 274, 389, 390, 394
Mehmed Tahir Efendi 363
Mehmed VI. (Vahideddin) 605

Mehr Ali Han 241
Mehri 242
Mekaze 493
Meken 255
Melik Bek 335
Melik Pirî 118
Melikcan Melik-Şahnazaryan 341
Melkisedek 336
Memiş Ağa (Tuzcuoğlu) 348, 349
Memiş Efendi 303
Memişzâde Mustafa Ağa 571-572
Memleket-üs Serîr 14
Memlük Devleti 38, 458
Mençikov 377
Mengli Giray 176
Mengli Giray I. 35, 62, 65, 67, 68
Mengli Giray II. 182, 221, 412
Menn 576
Menşevikler 595, 598
Menteşe 395
Menuçehr Bey 114, 574
Menuçehr I. 44, 493, 516, 517
Menuçehr I. 533
Menuçehr II. 533
Menuçehr II. 95, 516, 518, 547, 559, 560
Menuçehr III. 560
Merâga 53, 111
Merem Bijo 237
Meringül 245
Merzifon 477
Mesih Paşa 61
Mesrop Maştots 18
Meşaleler Muharebesi 102
Meşe-Cavakhet 561
Meşhed 246
Met Çunatıko 605
Mevan 51
Mevazi-i Hâtun 243, 576
Mezopotamya 7, 415
Mıhlı Baba 123
Mısılbiy 13
Mısır 44, 100, 106, 201, 290, 347, 457, 458
Micinkerd 517, 546
Miçkiz 154, 225
Midilli 392
Mihail 600
Mihail Romanov 141, 160, 162, 493
Mihail Şervaşidze, 596
Mihail/Hamid Bey 535
Mihelson 347
Mihr Ali Han 201
Mikdad Ahmed Paşa 272
Miloslavski, İlya Daniloviç 160, 162
Minbaşlar 242
Minbolat 236
Mingi Tav (Tanrı Dağ) 16
Minorka 254
Mir Mustafa Han 245, 313, 315
Mir Üveys 184
Miriam 323-324
Mirzâ 25, 334
Mirzâ Ali Bey 413
Mirzâ Bek 335
Mirzâ Ebû'l-Kâsım 214
Mirzâ Ebubekir Han 93
Mirzâ Giorgi 263, 277, 278
Mirzâ Mehmed Bey 124
Mirzâ Mehmed Bey 44, 516, 517
Mirzâ Mehmed Bey/Han I. 241
Mirzâ Mehmed Han 238
Mirzâ Mehmed Paşa 396
Mirzâ Muhammed 287
Mirzâ Tsalikov 264
Misimya nehri 10, 12
Misis 203
Misost 163
Misost 307, 308
Misost Bey 260
Misost Bey Bata 266
Misost İslâm 182
Mistul 233
Mithat 605
Mkanba 535
Mkhitar Sparapet 204, 338-340
Moğol- Moğollar 150, 415, 416
Mojaysk 444
Molotov, Dimitri 175
Molova 392
Monçak 166
Mora 254, 287, 382

Moskof 212
Moskova 36, 38, 45, 61-63, 68-76, 79-81, 83, 84, 86-88, 130, 141, 142, 150-156, 158-160, 163, 164, 168, 170, 175, 177, 191, 192, 215, 232, 233, 251, 271, 285, 322, 324, 332, 337, 338, 342, 345, 353, 361, 387, 418, 440, 441, 444, 506, 508, 509, 594, 595
Mosuk 517
Mottraye, Aubry de la 441, 446
Movses Tatevatsi 331
Mozdok- Mozdok Kalesi 21, 225, 235-237, 255-257, 264-266, 268, 271, 281, 292-293, 298, 356
Msim 23
Mugan 240
Muhammed (Hz.) 290
Muhammed Ali Han 217
Muhammed Bakır Meclisî 183
Muhammed Emin Paşa 599, 600
Muhammed Hudâ-Bende 93, 104, 330, 581
Muhammed Kulu Han 186
Muhammed Kulu Han 214
Muhammed Yaraghî 366, 489, 596
Muhran 554
Muhran-Bagrat 140-141, 246
Mukak 143
Murad Bey 175
Murad Giray 166
Murad Giray 182, 221
Murad III. 90, 92, 95, 98, 101-103, 105, 155, 204, 329, 392, 411, 520, 558, 573, 575, 578, 589
Murad IV. 122, 124-128, 159, 212, 377, 503, 532, 579, 581
Murad Paşa (Kuyucu) 115, 128
Murad Tepe 212
Muratlı 36
Muraviev 381
Murtazâ Ali Han 142
Murtazâ Ali Han 217
Murtazâ Ali Han 283
Murtazâ Kulu Han 187
Murtazâ Paşa (Dâmad) 122, 125, 126, 579
Murtazâ Paşa (Tatar) 168, 169, 176
Musa Bey 245
Musa Pşigotıj 237
Musavis 237
Muscovy Company 215, 333
Mustafa Ağa (Bostancıbaşı) 170, 392
Mustafa Ağa (Cebecibaşı) 393
Mustafa Ağa (Dâyezâde) 572
Mustafa Ağa (Gümüşzâde) 393
Mustafa Ağa (Kemânî) 201
Mustafa Ağa (Lağımcıbaşı) 580
Mustafa Ağa 228
Mustafa Ağa 348
Mustafa Ağa 392
Mustafa Ağa 555
Mustafa Ağa 588
Mustafa Âli 107
Mustafa b. Abdullah 589
Mustafa Beşe b. Ahmed 462
Mustafa Bey 168, 169
Mustafa Bey 222
Mustafa Bey 284
Mustafa Efendi (Hacı) 199, 284
Mustafa Efendi (Selânikî) 584
Mustafa Efendi 392
Mustafa Efendi 396
Mustafa Efendi 549
Mustafa Efendi 590
Mustafa Han 315, 317
Mustafa Han 325, 327
Mustafa II. 129, 172, 174, 503
Mustafa III. 231, 249, 251, 260, 343
Mustafa Paşa (Alemdar) 347
Mustafa Paşa (Atabekli) 559
Mustafa Paşa (Atabekli) 559, 560
Mustafa Paşa (Deli Hüseyin Paşazâde) 208
Mustafa Paşa (Gürcü) 387, 441
Mustafa Paşa (Kâdı) 590
Mustafa Paşa (Kara Şahin) 51
Mustafa Paşa (Kara) 127, 162, 165
Mustafa Paşa (Kemankeş) 127, 162
Mustafa Paşa (Kemankeş) 296
Mustafa Paşa (Köse) 276, 298-300, 302, 303
Mustafa Paşa (Lala) 92-98, 100, 104, 503, 547-548, 550-551, 569
Mustafa Paşa (Partaloğlu) 584
Mustafa Paşa (Pir) 217
Mustafa Paşa (Sarı) 130, 193, 195, 198, 199, 202-205, 212, 533

Mustafa Paşa (Seyyid) 306, 308
Mustafa Paşa (Şahinzâde) 286, 298
Mustafa Paşa (Şamî) 574
Mustafa Paşa 114
Mustafa Paşa 200
Mustafa Paşa 210
Mustafa Paşa 248
Mustafa Paşa 396
Mustafa Paşa 567
Mustafa Paşa 573
Mustafa Paşa 586
Mustafa Râsih Paşa 294
Mustafa Reşid Efendi 367
Musul 40, 120, 127, 193, 209, 210, 216, 217, 452
Muş 285, 364
Muzaffer Bey [Tuğsavul] 605
Muzaffer Han 46
Mübarek Mirzâ 170
Münnich, Kont Christoph Burkhard von 225-227
Mürşid Kulu Han 243
Müskür 185, 239, 573
Müslüman-Müslümanlar 7, 15, 19-21, 28, 38, 58, 71, 84, 86, 87, 91, 93, 109, 111, 112, 116-118, 122, 136, 138-140, 143, 160, 161, 163-166, 170, 176, 184, 185, 191, 196, 204, 213, 225, 228, 230, 231, 234, 240-243, 246, 252, 254, 263, 273, 277, 282, 286, 290-292, 295, 312, 320, 326, 328, 333-337, 339, 342, 351, 355, 361, 370, 395, 397, 403, 410, 440, 443, 452, 453, 456, 462, 470, 471, 474, 478, 481, 484-486, 492, 503, 504, 508, 519, 520, 522, 523, 525, 526, 528, 530, 532, 533, 538, 546, 547, 550, 553, 561, 563, 576, 578, 587, 590-595, 601, 602, 604-606
Mze Çabuk 41, 43-44, 516, 546

N

Nabeghlavi 3
Nâdir Şah-Nâdir Han 206, 209, 211, 215, 216, 218, 221, 223, 228, 219, 237, 242, 246, 262, 290, 340, 341, 521, 527, 589
Nahçıvan 39, 43, 44, 46, 47, 50, 53, 104, 105, 108, 111, 112, 116, 127, 136, 139, 200, 202, 209, 242, 243, 289, 329, 344, 373, 374, 478, 483, 575-581, 585, 592, 593, 595
Nahçıvan Seferi 51
Nakhiduri Muharebesi 520
Napoleon I. 347, 354, 362
Narçov 419
Narin Kale 526
Narman 50, 517
Nartav, A.K. 189
Narzan 3
Nasrullah Han 217
Nasûh Paşa 116, 128
Naşokin, Grigori Borisoviç 155
Naşokin, İvan 156
Natanebi 502
Nathukay-Nathukaylar 10, 12, 274, 276, 305, 306, 308, 309, 350, 355, 370-372, 377-378, 417, 485-487, 599
Naumov 189
Naura 255
Navarin 376, 377
Naz I. 335
Naz II. 335
Nazar Ali Han 140, 142, 143
Nebolsin, Pyotr Fedoroviç 328
Nepliuev, İvan İvanoviç 186, 189, 192, 194, 199, 221, 224
Nerses 334
Nerses 373, 374
Nestan Darejan 519
Nevâhi 240
Nevruz Nogay 391
Nevruz Tatarları 389
Nısf-ı Livâne 563
Nicholas V. 31
Niğbolu 85, 107, 407
Nihâvend 106, 580
Nikola 393, 494
Nikolay 232
Nikolay I. 371-374, 376, 379, 381, 592, 597, 599
Nikoloz Çolokaşvili 121
Niksar 477
Niyalaskur 561
Niyâzova 150
Nizâm-ı Cedid 534
Nogay eyâleti 72, 75, 549
Nogay Han 16, 228
Nogay Mirzâ 71, 75, 301

Nogay Ordası 74, 75, 79, 89
Nogayca 16
Nogay-Nogaylar 9, 13, 16, 21, 25, 68, 69, 71, 72, 75, 76, 79, 81, 152, 158, 162, 165-167, 171, 175, 178, 194, 221, 222, 226, 266, 268, 272, 275, 301, 307, 370, 389, 397, 403, 412, 413, 429, 430, 435, 444, 445, 447, 448, 450, 455, 469
Novgorod 77, 353, 444
Novo Bayazid 592
Novosiltsev, İvan 84, 86
Novosiltsev, Nikolay Nikolayeviç 320
Nuh Paşa 111
Nuha Köyü 239
Nukis 236
Numan Paşa (Seyyid) 560
Nureddin Sultan 65, 210, 211
Nuri Paşa 594-595
Nursal Han 248
Nursel Bek 259
Nutsal 24, 144, 145, 247
Nystadt Antlaşması 191

O
Obreskov, Aleksey Mikhailoviç 232, 236
Odas 236
Odesa 483
Odiş 492, 496, 506
Of 40, 466, 471, 500, 543, 546, 565-566, 569
Oglobin, Mihail 234
Oka nehri 70, 73
Okok 154
Olearius, Adam 134
Olti-Oltu-Oltu Kalesi 44, 48, 95, 507, 516, 517, 561, 563
Olur 517
Oma Han 243, 245, 285-289, 298, 308, 312, 319
Oni 435
Opshkviti 520
Orbeliani 185
Orbeliani, İvan Davidoviç 349, 350, 359, 360
Orbeliani, Sulhan Saba 184
Ordu 363
Ordubâd 111, 202, 210, 243, 576, 580, 592
Ori, İsrayel 336-338
Orkapı 226, 227, 254
Orlov, Aleksey Grigoreviç 253, 254, 382
Orta Asya 77, 82, 174, 321, 450, 482, 599
Oset Askerî Yolu 6
Oset-Osetler XXIII, 10, 13, 17-19, 21, 63, 64, 232, 233, 235, 259, 264, 267, 270, 271, 281, 310, 311, 351, 353, 356, 359, 360, 365, 366, 418, 421, 423, 427, 431, 434, 436-438, 524, 526-530, 597, 598, 601, 606
Osıkha 561, 563
Osman (Hz.) 20
Osman Ağa (Frenk) 175
Osman Bey (Çerkes) 50
Osman Efendi (Arnavud) 301
Osman II. 120
Osman Paşa (Ferik) 604
Osman Paşa (Hazînedarzâde) 372, 378, 379
Osman Paşa (Kel) 306
Osman Paşa (Melek Ahmed Paşazâde) 306, 310
Osman Paşa (Moralı-Topal) 209, 210
Osman Paşa (Özdemiroğlu) 93-98, 100-104, 412, 573, 574
Osman Paşa (Sirke) 509
Osman Paşa (Şahinzâde Hacı) 284
Osman Paşa (Şatıroğlu) 372, 377
Osman Paşa 255
Osman Paşa 348
Osman Paşa 381
Osmanî 559
Osmanlı-Rus Savaşı 177, 192, 194, 220, 252, 256, 269, 271, 297, 304, 347, 354, 376, 414, 475, 511
Osterman, Andrey 226
Otar 531, 544
Otia 494
Otuzikili 242
Ousley, Gore 360
Oveçiy Brod 351
Ovs 18
Ovseti 18
Ozurgeti 502

Ö
Öcereg 468
Ölü Ten nehri 387

Ömer (Hz.) 20
Ömer 514
Ömer Paşa 122, 551
Özü 254

P
P'aste 436
Padar 239
Pahlen, Friedrich 382
Pahomiy 232, 233
Palakin 298
Palu 546
Panavari gölü 34
Panhypersebastos 23
Panin, Nikita İvanoviç 252, 255, 258
Papalık 168
Paravani 5
Paris 336, 362
Parnavaz 319
Pasin 546
Paskiyeviç, İvan Fedoroviç 373, 376, 379, 381
Patrona Halil isyânı 207
Paul V. 115
Paulucci, Filip Osipoviç 352, 359
Pavel I. 308-310, 313, 317-320, 322
Pavlovskaya 265
Payındar 553
Pçeha 10
Peçherevski 360
Penah Ali Han 238, 241, 242
Penbek 136, 321, 553, 583
Penek 50, 407, 563
Peneskird 546
Perihan Hanım 90
Pertek 546
Pertekrek 50, 546-547, 561, 563
Peteklik 585
Pethyhorcy (Beşdağ) 81
Petrezok 59
Petro I. 157, 167, 169, 171-183, 186-192, 194, 195, 198, 199, 212, 221-223, 236, 245, 336-339, 344, 402, 485, 509
Petrovsk (Nalçik) Kalesi 356, 364
Peyker Han 118, 121
Philippe III. 31
Pıshüi 535
Pıt Şervaşidze 532
Pirî Aul 357
Pişkuh 580
Pitt, William 296-297
Pius II. 31
Pivov, Pyotr 151, 152, 154
Piyâle Paşa 98
Pleşçeyev, Vasiliy 155, 157
Plevne 107
Podkumuk nehri 265
Polukhanov 151,154
Poniatovski, Stanislas August 252
Portekiz 253
Poshof 94, 518, 561, 563
Posof Çayı 562
Potapov, Nikolay 236, 237, 250, 251, 257
Potemkin, Grigori Aleksandroviç 265, 268, 270, 287, 296, 297, 302, 341, 342
Potemkin, Pavel Sergeyeviç 269, 270, 271, 280, 292, 293, 294
Potemkinskoye 270
Prigradi Kalesi 356
Proçnıy Okop 351
Prusya 231, 304
Prut 183, 190
Prut Barışı 178, 261, 391
Prut Seferi 177, 406
Psahe 10
Pşat 468
Pşı 25, 65, 66, 87, 237, 267, 309, 417, 418, 428, 429
Pşı Şhua (Büyük Prens) 151
Pşiğa 64
Pugaçev isyanı 259
Pustoşkin 350
Pül-i Şikeste 119

Q
Querini, Lazzaro 34

R
Raba Şervaşidze, 34
Radyev 298
Ragıb Efendi 230

Rahim Han 242
Rahmanov 317
Rakkas Sinan Bey 37
Râmi Mehmed Efendi 171
Rathkael, Peter Herbert 269
Rebinder, Aleksandr 298
Recep Paşa 198
Recep Paşa 553
Recep Paşa 582
Redut Kale 324, 511
Regensburg 31
Reşt 46
Reşt Anlaşması 209
Revân (Yerevan) -Revân Kalesi 8, 53, 103, 106, 108, 111, 112, 118, 123-125, 127, 132, 136-139, 193, 200-203, 205, 208, 212, 214, 244, 246, 264, 279, 321, 326, 327, 329, 335, 342-344, 348, 373, 477, 479-483, 565, 573, 575, 576, 578-582, 593
Revân eyâleti 103-105, 125, 202, 205, 575-577, 579, 580, 582
Revân Hanlığı 238, 244, 322, 335, 345, 372, 373
Revân Hazînesi 580, 584
Revân Seferi 119, 124, 126, 128, 503
Rıdvan Ali Paşa 170
Rıkgov 325
Rıza Kulu Han 206
Rıza Paşa 604
Richelieu, Dük de 353
Rion 5
Rize 15, 33, 40, 130, 309, 348, 363, 381, 466, 487, 497, 546, 565, 566, 569
Rodosçuk 460
Roma 18, 115
Romalılar 415-416
Roman 247
Romanov, Aleksey 141
Romanzov, Aleksandr 204, 230, 254
Rosen, Gregori Vladimiroviç 597
Rostom (Rüstem Bey) 131, 532
Rostom 334
Rostom 506
Rostom/Keyhüsrev Han 139-141
Roş 348
Rteşçeyev, Nikolay Fedoroviç 352, 354
Rudbar 240
Rudolf II. 109, 110, 115
Ruh-Rukhi- Ruh Kalesi Rukhi Kalesi 131, 194, 228, 435, 494, 496, 501, 533, 547
Rumeli 65, 68, 107, 407, 414, 465, 574, 603
Rum-Rumlar 20, 106, 107, 158, 337, 351, 445, 452, 454, 456, 471, 475, 545, 602
Rumyantsev 260, 261
Rusçuk 407
Rusey Bulak 317
Rusin, Danilov 151
Rus-Ruslar XVIII, 1, 14, 32, 56, 57, 72, 74-79, 82, 83, 85, 89, 103, 110, 132, 143, 144, 148, 150- 152, 154-159, 162, 163, 165, 166, 168, 169, 170, 172, 174, 175, 177-179, 181, 185, 190, 193, 196, 199, 204, 210, 212, 215, 216, 220, 221, 223, 224, 227, 228, 229, 232, 235-238, 240, 243, 245, 247, 251-256, 258, 260, 262, 264-270, 271, 276, 280, 282, 283, 285, 287-299, 301, 303, 307-309, 311-314, 317, 320-322, 324-328, 341, 342, 347, 348, 350-354, 356-365, 368, 372, 374, 376-378, 380, 400, 444, 451, 457, 460, 480, 510, 511, 591, 597, 600, 606
Rustav 239, 573
Rustaveli, Şota 184
Rusya 27, 28, 38, 67, 73-77, 79, 80, 82-84, 88, 89, 91, 105, 135, 141-142, 144, 151-153, 155-160, 164, 165, 167-169, 172-174, 176-179, 182, 183, 186-190, 192-194, 197-200, 205, 209, 212, 215, 216, 220-223, 225-234, 236-238, 240-247, 249-254, 256-261, 264-272, 274, 276, 279-289, 291, 293, 295-298, 303, 304, 308-309, 360, 364, 368, 372, 376, 380, 382, 386, 458, 480, 504, 532, 534, 550, 558, 594
Rusya Dış İlişkiler Kollegiumu (Kollegiia İnostranikh Del) 233
Rutul 9, 14, 124, 143, 146, 573
Rüstem Han 102
Rüstem Han 114, 118, 146
Rüstem Han 313
Rüstem Mehmed Bey 503-504
Rüstem Paşa (Dâmad) 560
Rüstem Paşa 72
Rycaut, Paul 460

S

Saadet Giray 100

Saadet Giray III. 181, 182, 194
Saadlu 244
Saadrû 574
Saakadze, Giorgi (Mehmed Paşa) 114, 117, 120-123
Saban Toy 426
Sachsen-Koburg 296-297
Sâderu 559
Sadık Ağa 208
Sadık Efendi 382
Sadık Han 264
Sadullah Ağa 582, 589
Safa Giray 100
Safevî Devleti- Safevîler 39, 84, 85, 89, 90, 95, 106, 108, 122, 124, 132, 135, 141, 144, 157, 160, 179, 180, 183, 186, 188, 193, 194, 207, 243, 457, 480, 519, 521, 531, 550, 578, 579
Safî Han 211
Safî I. 124, 126-127, 140, 144, 146-147, 160, 579
Safî II. 183, 335
Sagradyan, Zakarya 332
Sağman 546
Sahak I. 335
Sahak II. 335, 372
Sâhîb Giray I. 65, 67, 69-73
Saî Çelebi 107
Said Bey 606
Said Efendi (Harakanlı) 356
Said Harakanî 358
Saksonya 231
Salık 573
Salih Ağa 125
Salih Bey 289
Sâlih Giray 182
Sâlih Paşa (Hacı) 381
Sâlih Paşa (Tatar) 130-131
Salmas 372
Salyan 133, 240
Salyâne 96, 97, 99, 158, 199, 240, 251, 276, 410-412, 445, 447, 470, 547, 550, 558, 559, 574, 583
Sam Mirzâ 217
Samar nehri 178
Samarrâ 209
Sa-Megrelo 7, 22-23, 492
Samsan-üd Devle 493
Samsun 29, 107, 119, 125, 127, 299-301, 382, 406, 407, 432, 448, 451-453, 465, 466, 475, 539, 541
Samtshe/Sa-Atabago-Samtshe Atabeyliği 22, 23, 30, 31, 34, 37, 41, 43, 44, 47, 48, 50, 51, 54, 95, 98, 282, 507, 516-518, 545, 559
Samur nehri 3, 9, 14, 102, 133, 220, 239, 240, 243
Samur Suyu Muharebesi 49
Samur vadisi 146
San Nikola limanı 382
Sanamir 478
Sanig 23
Sapanca 477
Sardunya 231
Sargis I. 23
Sarı Arslanbek 103, 412
Sarısu 5
Sarsan Bayan 176
Saşe 10, 11, 468
Savelyev, İvan 316
Savin, Kuzma Petroviç 156
Sayançu 250
Sâzîr Kalesi 498, 572
Schliesselburg Kalesi 294
Schuber, Gotleib 180
Sebastopolis 30, 55, 57-59
Sebican 245
Seçem ırmağı 311
Seddü'l-İslâm 227, 386, 387, 392, 404
Sederek 136, 240, 580-581
Sefer Ali Bey 351, 361, 362, 377, 534, 535, 547, 599
Sefer Paşa (Köseç) 122, 124, 127, 560-562
Selet Geriy 308
Selim (Şehzâde) 33, 38-42
Selim Giray I. 166, 169-170, 174, 432
Selim Giray II. 230, 232
Selim Giray III. 254, 484
Selim Han 142
Selim Han 239, 325, 327, 328, 355
Selim I. 27, 28, 42-44, 54, 61-63, 128, 388, 479, 516, 546
Selim II. 86, 88, 90, 151, 461, 496, 505
Selim III. 296, 301-303, 317-318, 347, 349, 534

Selim Paşa (Benderli) 376
Selim Şakir Efendi 363
Selmas 92, 93, 111, 208
Semender Paşa 583
Semenoviç, Andrey 62
Semerkant 88
Sendân 239
Serdârâbad 244
Serhend 53
Seteman Şervaşidze, 532
Sevan Gölü 5, 8, 341
Seyid Ali Reis 303
Seyid Mehmed Muharrem Efendi 409
Seyidli-Ağaçlı 244
Seyyid Abbâs Han 245
Seyyid Feyzullah Efendi 286, 288
Seyyid Mahmud Efendi 553-554
Seyyid Mehmed Ağa 369
Seyyid Muharrem 70
Sherley, Anthony 109, 110
Sherley, Robert 115, 120
Shketi Kalesi 506
Sığla 407
Sırbistan 287
Sırhal 15
Sıvas 50, 555
Sibirya 77, 360, 598, 604
Sibok Atsimgok 74, 79, 81-83
Sigismund August II. 74, 81
Sigismund III. 115
Signah 321, 359, 526, 556
Silistre 85, 102, 107, 255, 347, 404, 407, 549
Silistre Mukâtaası 404
Silsüpür aşireti 111
Simanoviç, Fedor Filipoviç 352
Simeon 20
Simeon 334
Simeon IV. 336
Simon I. (Mahmud Han, Mehmed Paşa) 54, 100, 139, 314, 502,519-521, 530
Simon II. (Semayun Han) 117, 123
Simon Makaşvili 247
Sinan Paşa (Kara) 573
Sinan Paşa (Koca) 92, 100, 101, 155
Sine 264
Sinod 232, 251, 320, 344, 345, 592
Sinop 32, 127, 177, 272, 273, 347, 348, 389, 393, 395, 402-404, 406, 450, 452, 465, 466, 471, 474, 475, 515, 539
Sir 585, 587
Siret nehri 296
Sirohnev 316
Siryan 574
Sis 203, 343, 344
Sisi 553, 590
Sisiyan 242
Sisoyev 358
Sitskii, Aleksandr 155
Sivas 94, 391, 555
Sivrihisar 466
Siyavuş Paşa (Kanijeli) 101
Siyâvuş Paşa 162
Sizbal 436
Soçi 11, 36, 60, 305, 372, 468, 596, 600
Soçi Okrugu 596
Sofia 375, 504
Sofya 167
Soğanlı Beli 478
Soğanlı Dağları 379, 580
Soğanlı Derbendi 94
Soğucak (Tsemez)-Soğucak Kalesi 171, 194, 260, 269, 272-275, 287, 288, 291-293, 298-300, 303-306, 350, 352-354, 367, 371, 372, 389-391, 393, 396, 398, 402-409, 412, 432, 439, 445, 447, 448, 465, 467, 468, 473, 474, 485, 486, 491, 539, 541, 564, 565
Sohum-Sohum Kalesi 30, 55, 58, 59, 96, 99, 194, 274, 280, 284, 291, 299, 303, 305, 307, 322, 324, 325, 349, 351, 354, 361, 362, 369, 375, 412, 453, 454, 457, 467, 468, 472, 474, 480, 483, 491, 514, 515, 531-536, 539-543, 559, 561, 563-566, 568, 596
Soldaia (Sudak) 32
Solomon I. 246, 248-251, 255-257, 259, 279, 280, 283-285, 502, 506, 507, 510, 511
Solomon II. 314, 324, 351-353, 362, 494, 507, 511
Somhurut 197, 553
Sotiropolis (Dranda) 20
St. Petersburg 179, 180, 199, 212, 216, 223, 232, 233, 235, 236, 247, 249, 252, 254, 256, 257, 259, 260, 264, 268, 271, 285, 294, 304, 316, 319, 320, 342, 351, 510, 511, 603

Stanyan, Abraham 192
Stavropol 265, 270, 271
Stolyov 289
Subaşi 10
Sugra 218
Sulak nehri 3-4, 14, 16, 24, 144, 145, 149, 154, 157, 158, 191, 212, 223-225, 366, 495
Sultan Süleyman Ali 301
Sultancık 96
Sultaniye 227, 388
Sultaniye Kulesi 387
Sultanönü 395
Sultanuko 80, 87
Sunceley 163
Sunik (Kapan) 113, 334-336, 338-340, 342
Sunik Ermenileri 342
Sunja nehri 12, 63, 83, 103, 151, 154, 167, 222, 290, 356, 366
Sunja-Sunja Kalesi 13, 63, 83, 151, 154, 157, 158, 164, 356
Supaş 487
Suram Dağları 6
Surhay Han 215
Surhay Han II. 144
Surhay Kambotay Han II. 328, 353, 355-358
Surhay Mirzâ Han 144
Surhay Mustafa Han 185, 186, 188, 198, 199, 205, 206, 210, 211, 213, 217, 220-223, 245
Suri 466
Suriye 603-604
Surp Agop Kilisesi 336, 338
Sutkur 14-15
Suvir Kalesi 250, 251
Suvorov, Aleksandr Vasilyeviç 265, 266, 268, 270, 296, 341, 342
Süleyman (Hz.) 53
Süleyman (Şehzâde) 61
Süleyman Ağa (Gürcü) 389, 390
Süleyman Ağa 572
Süleyman Ağa/Bey/Paşa (Hazînedârzâde) 348, 349, 353, 354, 361, 363, 475, 571, 572
Süleyman b. Abdullah 589
Süleyman Bey (Cabbarzâde) 300
Süleyman Bey 154
Süleyman Efendi 574, 599
Süleyman Feyzi Efendi 295
Süleyman Paşa (Canikli) 565
Süleyman Paşa (Hazînedarzâde) 354, 361-363, 475, 572
Süleyman Paşa (Kuğuzâde) 303, 306
Süleyman Paşa 259, 277-283, 285, 286, 288, 289, 291, 297, 298, 501, 504, 560, 562, 571
Süleyman Paşa 393
Süleyman Paşa 560
Sürmeli 244, 575, 576, 580, 581, 592, 600
Sürmene 40, 466, 543, 565, 569
Svan Dağları 544
Svan- Svanlar 7, 15, 19, 63, 493, 513, 526, 545
Svanetya 164, 535
Svyatoy Dimitri (Rostov) 265
Svyatoy Krest (Kutsal Haç) Kalesi 159, 191, 212, 220-222, 224, 225

Ş
Ş'ıhafı 426
Şaburan 96, 239, 559, 573
Şagukhat 427
Şagvase 3
Şâh Adası 170, 171, 388
Şâh Kulu Sultan 90
Şâh Nazar Han 140, 506, 508
Şâh Nevaz 141, 196, 197, 521, 553
Şah Nevaz Han/İbrâhim Paşa 197
Şahbaz Giray 175
Şahbulak 241-242
Şahe nehri 25
Şahgeriy/Şehgeriy 13
Şahımız 361
Şahî 227
Şâhî 388
Şahin Giray 254, 268
Şahin Giray 268, 390
Şahin Girayoğlu Hatukay 378
Şahkulu Han 104, 203
Şahnazar I. 335
Şâhnevaz II. 140, 142-143, 183
Şahruh 47
Şahruh 48
Şahruh Mirzâ 93
Şahruh Şah 262
Şahseven 205

Şahverdi Han 243, 247
Şalikaşvili, Otar 48, 517, 518
Şalta vadisi 131, 501
Şam 452
Şamanlık 165
Şamhal 24, 49, 78, 80, 83, 87, 108, 143-145, 150, 152, 153, 155-157, 166, 170, 186, 211, 212, 245-247, 289, 308, 573, 597
Şanse 527
Şaplıca 558
Şapsığ-Şapsığlar 10, 12, 274, 276, 300, 301, 305, 306, 308, 309, 350, 351, 355, 367, 370-372, 378, 417, 486, 487, 599, 600
Şapşoko 79, 89, 154
Şara Dağı 2, 545
Şaraphâne 576
Şaumyan, Stepan 594, 595
Şavkal 143
Şavloh Demirov 264
Şavlohov, Abi 264
Şavşad 36, 51, 546-547, 563
Şebeş 296
Şefâke 10, 305
Şeherban 513
Şehrizor 106, 210, 264
Şein, Aleksey Semyonoviç 168-169
Şeki 51, 133, 149, 218, 239, 321, 360, 559, 573
Şeki hanlığı 238, 239, 245, 247, 363
Şekvitil 548, 572
Şem ü Pervâne 142
Şemâhı 24, 39, 48, 78, 93, 97, 98, 100, 102, 108, 112-114, 132-134, 149, 156, 157, 179, 180, 188-190, 193, 204, 210-211, 217, 238, 240, 276, 315, 317, 359, 363, 480, 481, 528, 558, 559, 573-575
Şemahı Seferi 210, 213
Şemhur 243
Şemkür (Şamkor) 105, 332, 372, 585, 587
Şemseddin Paşa 114
Şemseddinlü Selim Han 124
Şemsedil 321
Şemsedilli 322
Şemun I. 334
Şenb-i Gazân 104
Şenkaya 517
Şepotyev, Andrey 74
Şeremisinov, İvan 74, 76, 80
Şerif Mehmed Paşa 111, 348-349, 579
Şerif Paşa 560
Şerur 244, 576-577, 580-581
Şervaşidze Hânedânı 351
Şetkale 157, 158, 270
Şeyh Abdullah Buharî 485
Şeyh Ali Han 238, 312, 317, 327, 328, 353, 355, 357
Şeyh Cüneyd 39
Şeyh Emin 606
Şeyh Haydar 39
Şeyh Vallah 606
Şeyhî Bey 46
Şhag 10
Şhaguaşe 10
Şibut 154
Şih Murza 154
Şihikent 353
Şiî 114
Şila Barlules 147
Şila Holate 147
Şiraz 206
Şirvân 17, 23, 24, 38, 39, 46, 47, 49, 54, 81, 91, 93, 95, 102, 105-108, 112, 114, 117, 118, 121, 124, 127, 133, 136, 139, 158, 185, 186, 188, 193, 195-198, 200-203, 205, 209, 210, 212, 214, 217, 220, 221, 226, 238-240, 282, 321, 325, 327, 344, 355, 358-361, 435, 480, 489, 533, 558, 559, 569, 574, 583, 585, 589, 597
Şirvan Giray Şapşoko 81
Şirvan-Şahlar Devleti 24, 93
Şogen 420
Şoloh 156-158, 411, 416, 428
Şorlut 576
Şumnu 107, 260
Şuşa 242, 279, 318, 327, 328, 361, 372
Şuyski, Aleksandr 73
Şükür Ali Han 242
Şüregel 111, 304, 327, 354, 478, 575, 580
Şütür-Basan 587

T

Tabasaran 9, 14, 15, 24, 25, 93, 97, 105, 108, 114, 133, 146-148, 187, 211, 217, 220, 246, 308, 313, 323, 328, 355, 357, 550, 573

Tabasaran Masumu 97, 114, 147, 211, 217, 313, 323, 328, 355, 357
Tabasaran Şâh 146
Taganrog 12, 172
Tagaur 18, 270, 310, 431, 485
Tahmâsb I. 45, 47-51, 53-54, 84, 89-90, 109, 151, 208, 243, 457, 507, 518-519
Tahmâsb II. 196, 199, 200, 205-209, 340
Tahmâsb Kulu Han 125, 206
Tahran 243, 313
Takıyüddîn Râsıd 107
Tal 143
Talgın Dağı 357
Talış maa Gülistan 587
Talışlı Mehmed Bey 116
Talin 244, 576-577
Taliş Dağları 245
Taliş Hanlığı 238, 240, 245, 355, 360, 372, 374
Taliş-Talişler 242, 245, 360, 372
Taloçanov 163
Tam 13
Taman Adası 431
Taman iskelesi 171, 393
Taman Mukâtaası 445
Taman Ovası 308
Taman Yarımadası 1, 10, 36, 55, 60, 82, 170, 259, 260, 268, 274, 275, 388, 390, 394, 427, 431
Taman-Taman Kalesi 36, 61, 64, 67, 70, 72, 79, 101, 103, 170, 173, 176, 177, 268, 273, 304, 386, 388, 389, 392, 393, 400-402, 404, 405, 407, 410, 412, 431, 432, 444-448, 453-455, 457, 467-469, 550
Tamara 248, 510
Tamara 534
Tambi 308
Tamraz 334
Tana (Azak) 32, 58, 60
Tana İpek yolu 56
Tanaşuk 74
Tarhu 22, 24, 143-145, 150, 156, 157, 165, 168, 187, 189, 215, 245, 246, 283, 312, 313, 317, 318, 323, 328, 355, 359, 509, 544, 596
Tarsus 203
Taryeloviç, Mihail 599
Taş Kalası 176
Taşır 553, 583
Tatar 32, 148, 397, 427, 442, 459
Tatarhan 307
Tatarinov, Mihail 160
Tatartob 171, 176, 222, 293
Tatişçev, Mihail İgnatyeviç 157
Tatişçev, V.N. 189
Tativ 242
Tatlar 146
Tav Til (Dağ dili) 16
Tavca (Dağca) 16
Taveli 517
Tavernier, Jean B. 136, 497
Tavlı 16, 164
Tavsultan Ali 177
Tavûskâr 546
Tavuskâr bölgesi 51
Taygan 178
Taymaz Beybulat 366
Taymin Biypolat 313
Taymuraz I. 113,114, 116-118, 120-125, 127, 139-142, 164, 522
Taymuraz II. 213, 217, 218, 246-249, 251, 507, 522, 531
Tayyar Mahmud Paşa 534
Tbieli, Nikola 31
Tbilisi 23
Teberda 16
Tebriz Seferi 49, 50, 115, 128
Tebriz-Tebriz Kalesi 28, 34, 37, 39, 40, 43-49, 91, 104, 106, 110-113, 115, 126, 185, 193, 201, 202, 207-209, 214, 329, 353, 373, 402, 477, 479, 483, 516, 517
Teke 201, 395
Tekeli, Pyotr 299-300
Tekman 546
Telav 321
Telavi 353, 359, 526
Telepenev, Stefan Vasilveviç 162
Temirgoy-Temirgoylar 10, 12, 101, 176, 266, 269, 273-275, 300, 301, 305-307, 350, 367, 378, 379, 391, 410, 411, 416, 456, 485, 486, 550
Temirhasan 585
Temruko 78-83, 87, 151, 153, 156, 377
Temrük-Temrük Kalesi 61, 64, 79, 170, 173,

231, 386, 388, 389, 392, 400-402, 404, 405, 412, 446, 448, 457, 461, 468, 469, 550
Temür Kapı/Demür Kapu 5
Ten (Don) nehri 82, 84
Ten Suyu Kapısı 387
Tendra Adası 301, 303, 307
Tengiz Bey 365, 378, 544
Teodora 30
Teodos III. 23
Terek Hattı 181, 223, 225, 255, 259, 260, 264, 307, 313, 327, 328, 351, 364
Terek nehri 3, 5, 7, 10, 13, 17, 64, 79, 82, 83, 86, 89, 103, 151, 152, 154, 158, 161, 167, 175, 179-181, 194, 225, 230, 235-237, 265, 266, 270, 293, 309, 310, 313, 317, 356, 412, 430, 530
Terek -Terek Kalesi 16, 79, 83, 84, 86, 89, 101, 103, 144, 150, 151, 153-155, 158, 159, 165-167, 171, 175, 176, 191, 194, 215, 225, 235, 265, 352, 412, 601
Terek voyvodalığı 83, 153
Terek-Beştav 103, 412
Terekeme (Karapapak) 217
Terekkale 604
Terme 466
Tertere 373
Tha 426
Thağaleg 426, 439
Tharksan berd 334
Thsireti Kalesi 114
Tırhala 440
Tıryaled 551, 554, 590
Tianeti 359
Tibet 166, 330
Tiflis Eyâleti 95, 96, 197, 198, 520, 550, 551, 553, 557, 560
Tiflis- Tiflis Kalesi 20, 37, 38, 44, 45, 54, 89, 95-98, 100, 104, 106, 108, 114, 117, 122, 140, 184, 185, 193, 195, 196-198, 200, 201, 205, 208, 211-213, 218, 250, 256, 257, 259, 271, 276, 277, 279, 281-283, 285-289, 286, 314-316, 319-321, 323, 324, 326, 348, 351, 353, 359, 360, 366, 368, 372, 374, 375, 379, 405, 477, 478, 480-483, 511, 519- 521, 525-527, 529, 530, 547, 551, 553-557, 565, 570, 573, 583-584, 588, 592-595
Tigranyan, Minas 336-338
Timur Mehmed Paşa 206, 208, 211, 212
Timur Paşa 282
Timurlenk 17
Tirebolu 565-566, 569
Tlakvue 65
Tobıl 64
Todtleben, Gottlieb Heinrich von 255, 257, 258
Togh 334
Toguzak Kipke Efendi 485
Tohar Hacı Ali 161, 484
Tokat 120, 329, 403, 448, 452, 453, 466, 480, 554, 556, 580
Tokmak Han 95, 575
Tokmak Mehmed Sultan 90
Toloçanov, Nikifor Mihailoviç 164
Tolstoy, İvan Petroviç 182, 190
Tolstoy, Pyotr 130, 175
Tolstoy, Pyotr Andreyeviç 464
Toma 14
Toma beyleri 550
Toma-damı 477-478
Tomara, Vasiliy Stepanoviç 322, 345
Tomuzlu nehri 265
Top 450
Topkaraağaç-Topkarağaaç (Gür. Tonbe-Karagaji) Kalesi 555, 556
Toprak Kale 364, 386, 404, 441, 546
Topuz Paşa 210
Tormasov, Aleksandr Petroviç 348, 351, 352, 511
Tortum-Tortum Kalesi 50, 89, 516, 517, 546, 550
Torul Kalesi 37
Toscana 110, 168, 330, 336, 337
Tosun Mehmed Ağa 394,395
Tosya 201, 477
Tovmas 330
Toygan 172
Trablusgarb 303
Trablusşam 107, 590
Trabzon 8, 32, 40, 42, 51, 94, 100, 106-108, 124, 125, 129, 169, 185, 193, 201, 203, 208, 218, 250, 263, 297, 300, 304, 305, 325, 347-349, 354, 362, 372, 375, 377, 378, 402, 403, 407, 443, 449, 451, 452, 459, 466-468, 471, 472,

477, 504, 525, 531-533, 539, 543, 545, 546, 555, 563-566, 569, 570, 572, 582, 588
Trabzon Gümrük Mukâtaası 404, 543, 566, 568
Transkafkasya 255
Tsahur 14
Tsalikov, Andrey 264
Tsatur I. 335
Tsatur II. 335
Tsemez 260
Tsikhedidi Muharebesi 519
Tsitsianov, Pavel Dimitriyeviç 241, 310, 311, 323-327, 346, 511
Tsitsişivili, Dimitri 257
Tskhinvali 117, 530
Tsorakeğ 581
Tsü 450
Tuala 18
Tuapse 468
Tucalav Burhanüddîn 93, 96, 97
Tugan 233
Tukum 143
Tula 159
Tumanis eyâleti 103, 583, 584
Tumanis-Tumanis Kalesi 89, 103-106, 520, 527, 561, 583, 584
Tuna nehri 252, 255, 451, 465
Tunus 303
Turluç 423
Tuşeti 9
Tutaruk 79, 81, 411
Tutaruk Elbozluko 74
Tutî Bike 241
Tutşukov 323
Tutuş 366
Tümen 153
Tümen nehri 144, 153
Tümük- Tümük Kalesi 51, 94, 517, 561
Türkistan 77, 82, 135, 469
Türkistanov, Boris 193
Türkiye XVII, XXI, 22, 497, 516, 561, 592
Türkmen 340, 479
Türkmen Emîr Han 94
Türkmençay Anlaşması 373-374
Türk-Türkler 8, 69, 137, 139, 213, 232, 241-245, 296, 331, 351, 416, 440, 445, 464, 471, 475, 478, 499, 513, 526-528, 539, 563, 565-568, 583
Tver 444
Tzabal 535

U
Ubaşi 258
Ubejinsk 368
Ubıhca 9
Ubıh-Ubıhlar 9, 10, 20, 305, 417, 420, 595, 599, 600
Ude 561
Udi 9
Ukrainçev 172
Ukrayna 165, 168, 253
Ulama Paşa 46
Ulapert 583
Ulu Şamhal 24, 143
Umar Murza 154
Uniat 578
Unitork 578
Uplistzikhe 259
Uradalı Hacı İbrâhim Efendi 148, 215
Urak 76
Urak Kazi 79
Urak Mirzâ 68, 76
Ural stepleri 268
Urban VIII. 121
Urkarak 15, 147
Urmiye 209
Uropkin 222
Uruh 17
Urumiye 92, 93, 112, 202, 208, 242, 247, 249, 373
Urup 3
Urup nehri 63
Urus Han 151-152
Urushan Mirzâ 158-159
Urusov 180
Urut 576
Urvetlü 586
Usmi 24, 25, 96, 97, 108, 114, 118, 132, 144-146, 185, 190, 211, 215, 217, 222, 224, 238, 245, 246, 257, 262, 276, 279, 289, 313, 323, 328, 355, 357, 358, 550, 573

Uspenski Katedrali 73
Ustaclu Kanber Bey 574
Ustaclu Kara Veli Bey 93
Ustlabe 351
Uşakov 359
Uşba Dağı 544
Uzun Hacı 605
Uzun Hasan 30-31, 34, 36-37, 46

Ü
Ümmî Bey 46
Ünye 466, 475, 565
Ünyeli Genç Ali Reis 475
Ünyeli Osman Reis 475
Üsküdar 104, 477
Üveysoğlu Mahmud Han 192, 194
Üzengilü 396

V
Vâdi 576, 580
Vadi 577
Vâdibasar 244
Vahtang 319
Vahtang 375
Vahtang 94
Vahtang Çaçanaşvili 506
Vahtang I. 502
Vahtang V. 140-142, 506, 508, 531, 553
Vahtang VI. 140, 182, 184, 185, 187, 190, 191, 193, 196-198, 228, 246, 321, 338, 339, 521, 527, 557
Vakhuşt Abaşidze, 527
Vamık II. 493
Vamık III. 506
Van 49, 50, 95, 108, 317, 479
Vanantetsi, Gugas 330
Varanda 114, 242, 335, 340, 341, 585, 587
Varanda-i Sığnak 587
Vardan 10, 392
Vardanidze, Kahaber 34
Varlam Eristavi 353
Varna 255, 406
Vartsihe 511
Vasiliy 79
Vasiliy III. 45, 62-63, 68, 70
Vasilyev, Semion 234
Vaşnadze, Kaplan 152, 154
Vaynah 9, 12-13
Vecihi Paşa 601
Veli Kulu Han 207, 242
Velyaminov, İvan Aleksandroviç 358, 366, 597
Venedik 34, 41, 56, 129, 168, 180, 182, 279, 287, 330, 336, 532
Venedik Hisarı 440-441
Vergennes, Charles Gravier 252, 269
Vesnyakov, Aleksey Andreyeviç 224-227
Vicenzo I. 110
Viçe 466, 565, 569, 571
Vidin 107
Villeneuve, Louis Sauveur de 227
Vinius, Andreas 159
Vissarion Gabaoşvili 510
Vişnevetski, Dimitri İvanoviç 74, 79,80
Viyana 336
Vladikavkaz- Vladikavkaz Kalesi 270, 271, 292, 310, 351, 356, 359, 366
Vlasov, Maksim 368, 371
Vnezapnaya Kalesi 358
Vokçerin, Fedor 74
Volga-Volga nehri 77-78, 84, 85, 91, 135, 166, 172, 176, 265, 266, 268, 332
Volinskiy, Artemi 179-181, 186-188
Vork 66
Voronej 169, 170, 324, 453, 535, 596
Vorontsov, Aleksandr Romanoviç 320
Vorovskoleskaya Kalesi 307
Vsevolodski, İvan 156
Vyazemski, Aleksandr 73

W
Woodrofe, Thomas 216

Y
Yadigâr Muhammed Han 73
Yahşi Saad Mirzâ 76
Yahudi- Yahudiler 22, 57, 58, 118, 136, 239-241, 244, 307, 328, 352, 445, 446, 452, 454, 462, 513, 526, 528, 530, 539, 563, 565
Yahyâ Paşa 40

Yakobi, İvan 265-267, 277
Yakovleviç, Andrey 325
Yâkub 40
Yâkub Ağa, 393, 394, 542
Yâkub Bey 102
Yâkup (Zağarcı) Bey 35
Yamboyluk 166
Yamgurcı Han 71-72, 74
Yasamal 477
Yaş Anlaşması 304, 305, 308-309, 314, 329
Yavısa 466
Yavlak 585
Yedi Yıl Savaşları 231, 249
Yedickül Tatarları 261
Yedisan 166, 261
Yegan 340
Yegesasyan, Nahabet 336
Yekaterina II. 223, 235, 236, 251, 252, 255-259, 261, 264, 265, 268, 270, 271, 276, 277, 280, 282, 283, 285, 287, 293-295, 301, 307, 308, 312, 316, 317, 341, 342, 510
Yekaterinodar 307, 371
Yelbezdıko 308
Yelizabetpol 326, 372
Yelizaveta 216, 232-234, 249
Yeni Cami 446
Yeni Kale 173, 178, 235, 261, 272, 396, 405, 407, 546
Yeniçeri Ağası 121, 196, 207, 376, 398, 400, 404, 409, 439, 441, 461
Yeniçeri Cemaati 542
Yeniçeri Ocağı 120, 376, 379, 381, 402, 413
Yeniçeriler 42, 51, 201, 249, 376, 398, 399, 402, 408, 442, 462, 501, 509, 515, 555, 567-568, 572, 579
Yeni-il 203
Yenikale Boğazı 303, 307
Yeprem I. 372
Yerevan Melikliği 333, 335
Yerevantsi, Voskan 330
Yerköyü 297
Yermolov, Aleksey Petroviç 356-358, 361, 363-366, 369, 372, 373, 535
Yermuk 3
Yesai 334
Yesai Hasan Calalyan 190, 339
Yessentuki 3
Yeşil Ordu 596
Yevdokimov, Nikolay İvanoviç 600
Yevlev, Aleksey 164
Yeysk 268
Yezid b. Mezyed el Şeybani 24
Yezidî 479
Yıbak 419
Yirmidörtlü 242
Yivebolu 565
Yolon 319
Yomra 566
Yorgi 393
Yoros 566
Yosif 232
Yuannis IV. 30
Yukarı Acara 563, 590
Yukarı Kuban 368
Yukarı Svanetya 544
Yunan-Yunanlılar, 18, 415, 416
Yura (Kabur) nehri 319, 556
Yusuf 71
Yusuf Bey 76, 94
Yusuf Han 121, 243
Yusuf İzzet Paşa 605
Yusuf Mirzâ 72
Yusuf Paşa (Koca) 295, 296, 305
Yusuf Paşa 160
Yusuf Paşa 211, 218
Yusuf Paşa 289
Yusuf Paşa 493, 506, 560
Yusuf Paşa 508, 509
Yusuf Paşa 75, 549
Yusuf Sinan Paşa (Cağaloğlu) 104, 112, 113, 128, 551, 578
Yusuf u Züleyhâ 142
Yusuf Ziya Paşa 316, 328, 347, 348, 395
Yusufeli 517

Z
Zahemi 156
Zak 477
Zakharov, Pavel 141, 164
Zâkir Ağa (Kuşçu) 116
Zanıko 599

Zanıko Mehmed Geriy 267, 272, 273
Zapçe 466
Zaporojye 307
Zâre 478
Zaruşad 304, 354, 549, 590
Zarzebil 136
Zasekin, Aleksandr Fedoroviç 153, 155-156
Zavalişin 327
Zeganıkua 131
Zeganıkua Şervaşidze, 532
Zegem 558
Zekueş 67
Zelençuk nehri 484
Zelençuk vadisi 20
Zengi (Hrazdan) nehri 127, 137, 202, 335, 575, 580
Zengibasar 244
Zerdav 559, 574
Zeuç 66
Zeynel Bey 92
Zincire Vurulmuş Prometheus 1
Ziştovi 407
Zitvatorok Barışı 115
Ziyâdoğlu Mehmed Han 105, 121, 584
Zolka nehri 265, 311
Zubov 317, 320
Zuebze 11
Zugdidi 7, 492, 494
Zurab 121, 123
Zurab Abaşidze, 510
Züvend 245
Zvenigorodskiy, Andrey 67
Zvenigorodskiy, Semen 154
Zvin 517

Elinizdeki kitap, binlerce yıldır halkların, uygarlıkların ve imparatorlukların hayat alanı, geçiş bölgesi ve çatışma alanı olan Kafkasya'nın dört yüzyıla yakın bir dönemine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Kafkasya için mücadele eden devletlerin, yerel hükümdarlar, padişahlar, şahlar ve çarlar ile onların vezirleri, hanları, generalleri, bürokratları ve askerlerinin mücadelelerini, politikalarını, faaliyet ve uygulamalarını, bunun yanında Kafkasya halklarının yaşadıkları zorlukları, acıları, kırımları ve var olma mücadelesini gün yüzüne taşımayı hedeflemektedir. Kitapta dört yüzyıllık bir dönemde Kafkasya'nın siyasî ve askerî tarihini okuma imkânı bulacaksınız.

Kitapta, Kafkas halklarının yeme-içme ve giyeceklerinden, evleri, ev eşyaları ve silahlarına, eğlence ve törenlerinden, cami ve kiliseler etrafında yaşanan etkinliklere, toprağı ekip biçmelerinden, köy pazarlarına kadar günlük hayatlarının birbirinden farklı motiflerine daha geniş bir bakış açısıyla yaklaşıldı. Kır ve şehir hayatı, tarım, zanaat, ticaret, Karadeniz ve Hazar Denizi'nde yapılan denizcilik, köle ticareti gibi hiç bilinmeyen ya da az bilinen konular daha detaylı incelenmeye gayret edildi. Soylular, savaşçılar, din adamları, tüccar ve zanaatkârlar, köylüler ve köleler ile uzak diyarlardan gelerek Kafkasya'da görev yapan Osmanlı, İran ve Rusya İmparatorluklarının memur ve askerlerinin ilginç ve tamamıyle hayata dair olan mücadelelerinin altı ayrıntılı bir şekilde çizilmeye çalışıldı.

www.kitabevi.com.tr
online satışlar için

KİTABEVİ